

APARĀJITAPRCCHĀ
OF
Bhuvanadeva

Edited with an Introduction
BY
POPATBHAI AMBASHANKAR MANKAD,
L. C. E.

Retired Engineer, formerly State Engineer at Junagadh; Chief
Engineer, Jodhpur, Marwar; and Chief Officer and Engineer,
Hyderabad and other Municipalities.

**ORIENTAL INSTITUTE
BARODA**

1950

Printed by R. G. Thakar, Manager Government Press, Baroda and Published
by Benoytosh Bhattacharyya, at the Oriental Institute, Baroda
under the Authority of the Maharaja Sayajirao University
of Baroda.

Price Rs. 18-6-0

PREFACE

अपराजितपृच्छा, literally, "the questionnaire framed by अपराजित" is an exposition, by the comparative method, of the principles and practice of the science of वास्तु by विश्वर्मन् who solves a series of questions put to him by अपराजित, the youngest of his four मानव sons.

This work is otherwise known as सूत्रसन्तानगुणकातिप्रकाश or succinctly as सूत्रसन्तान. Though Dr. T. Aufrecht notices भवदेव as the author of the work, the colophons invariably read श्रेष्ठनदेवाचार्यकापराजितपृच्छा etc.; श्रेष्ठनदेवाचार्य, appears from the text to be none else than विश्वर्मन्, one of the oldest exponents of the नागर school of वास्तुशास्त्र.

The very nature of composition of अपराजितपृच्छा goes to show that the गुण (characteristics) and कार्य (functions) of the संतान (progeny) of सूत्र (lay out of structures by means of a string) or in clear terms, (a variety of structural arrangements having different essential features and functions) necessarily imply that the matter contained in the work has been so compressed that it forms "succinct and scrappy indications" (and not clear and trustworthy definitions) of structures of innumerable kinds. The aphoristic method adopted by the author helps a good deal to assist the memory in digesting the distinguishing features of members of the subject. अपराजितपृच्छा has utilized जयपृच्छा, विश्वर्मवास्तुशास्त्र, समराज्ञगसूत्रवार and other works, such as स्कन्दपुराण, श्रीमद्भागवत, विष्णुमहापुराण, विवरण, and other गुण and worked out his materials in a सूत्र - like manner. The detailed information regarding temples found in समराज्ञगसूत्रवार etc. is made compact in this सूत्रप्रथा but the comparision of essential members of structures goes to show that he has neglected several important aspects of structures in his zealous attempt to compose those सूत्रs. This is a drawback which cannot redound to its credit.

The present edition is based mainly on the following two MSS. :--

B₁ Accession no. 3587 and B₂ Accession no. 9214, both of the Oriental Institute, Baroda.

B₁ contains 238 सूत्रs and the 239th one is incomplete. It is a recent Ms..

B₂ stops at the 225th सूत्र. Moreover, सूत्रs nos. 101 to 156 are missing in this. It thus contains nearly one-third matter less than B₁, referred to above.

I must admit that I am fully conscious of my incompetence to deal with such a technical subject, especially with the help of scanty materials I had to work upon. For, nearly one-third of the voluminous work extending over 7500 प्राच्यs, I had to work out my way from one manuscript alone, though two were obtained from the Baroda Institute.

The manuscripts themselves, were full of mutilations, interpolations and glaringly faulty phraseology scattered throughout the text ; the continuity of the subject was broken at several places, due to the fact that several stanzas either wholly or partially were missing in many सूत्रs especially where the subject-matter became highly technical. Even portions of सूत्रs themselves had bodily got intermingled with other सूत्रs without any bearing on them.

Discrepancies, both of grammar as well as of matter, were too copious to be enumerated in detail. A correct appreciation, under the circumstances, could hardly be arrived at, as regards the intensity of scrutinious labour that had to be bestowed on them, in bringing out a readable text.

I only append a few samples in order that the difficulty of the task may be fully brought home to readers.

1.	सूत्र	84.	17.	सालाताद् व्रह्मवृक्षै स्याऽयादलादिका शुका ।
2.	सू.	88.		विप्राद् भूमलता बाह्या कुर्याद्दोः च सतास्थिता ।
3.	सू.	91.	36.	षंडिला वजिमा रुद्धां
4.	सू.	195.	9.	चक्रधर्षं भवेत्सेदं छटकारं पावतो दिवि ।
5.	सू.	206.	1.	पूर्वार्थितदेवेशं भक्तस्यात् त्रिदशैरपि ।
				एकस्यादिसप्रान्ते आसीलश्चातदश्च लक्षणम् ॥
6.	सू.	223.	11.	कात्यायनी नमकोदभवा
7.	सू.	225.	15.	रूपमानामाननि देवियुक्तै परमाणू परिकलितम् ।
8.	सू.	225.	27.	मूलेमानं तथै कथित् ततुनोनुमाखनिनयम् ॥
9.	सू.	227.	21.	पैचकपुष्टकं पायति तस्मै यथा श्रीखण्डदिव्य ।
			26.	यथा इत्नचंदनं सौगन्धितं चमदित्यकम् ॥
			27.	जयं विजयोद्भवाक्षं उद्गतं पत्रश्चाक्षत्रम् ॥
10.	सू.	228.	18.	सारै व कोदभवं पत्रं दशविधोक्तिभिः क्रमात् ॥
11.	सू.	236.	4.	कारावंदेन लक्ष कोव्यादिकोदभवाम् ।
				पुनरभ्यानि वक्ष्ये तु प्रकारैः पञ्चकोदभवा ।
				मुलिंतं कोमलं भंगै विषमयं वार्षिगोद्भवम् ।
				सुकुमार गर्भोद्भवां बाह्यवृत्तस्याकुलोद्भवम् ॥
				पाढ नातगा सरोष्ट्रा हौमं सौर्पर कौशलम् ।
				वेणातटे कलिङ्गं च वज्रगर समुद्भवम् ॥

सूत्रs on Prosody, Astrology, Music, etc., were referred to experts in those branches of learning but very little headway could be made in them owing to inaccurate and deficient materials.

" The chief object of critically editing the ancient manuscripts is, of course, to prepare an intelligent text ". With this end in view a certain amount of emendation is indispensable, due to ungrammatical or " barbarous " style so often found in manuscripts of Vāstu S'āstras," as P. K. Acharya, the compiler of " The Dictionary of Hindu Architecture" rightly observes. I cannot but admit that I had to take a little wider

latitude than what is generally allowed under the canons of critical compilation, by resorting to a reconstruction of the text in the light of similar passages from extraneous sources and yet it may be stated that a strict eye was maintained to see that the essential features of the science had not been disturbed in that reconstruction.

The more I explored the subject from the scanty and crude materials, the more despondent did I grow in my undertaking. Naturally, therefore, had I to turn to extraneous help furnished for the elucidation of the subject and with a view that the सूत्र-like succinct indications of the subject may be made more precise.

The unique nature of this work centres in the fact that its treatment, though aphoristic, unlike समराज्ञसूत्रधार, is based on a *Comparative method*. The points of distinction of several प्राचीदास viz. नागर, द्वाविड, भूमिज etc. are brought out in a marked manner, so much so that the various styles of Architecture are clearly differentiated.

The छन्द of वास्तु (perspective view of structures) is described in greater details than in समराज्ञसूत्रधार. It hints at a possible number of these views as obtained by a combination of forms, primary, secondary, tertiary etc. This aspect of छन्द is not generally met with in ordinary works on Architecture.

The subject of रेखा of शिखा (the profile of a spire) in one aspect alone, viz. त्रिखण्डा रेखा to अष्टादशखण्डा रेखा, with their corresponding कला, चार, etc., also of the स्कन्ध and its derivatives, is described at great length, with a result that as many as 256 रेखा॑s are elaborated. There are other aspects of रेखा which are embodied in रेखार्णव and other works, and are worth perusal.

In the same way, the मृटक (mouldings) of different kinds to suit the architectural styles, viz. नागर, द्वाविड, वेसर, कलिङ्ग, यामुन and व्यंतर, the phenomenon of सप्तमालिका in connection with seven स्वर्गs, the chronology of the Avatāras of Viṣṇu right from the ब्रह्मवृत्त and मन्त्रवृत्त to different तुष्णis under them, instead of the mere five अङ्गs of the Indian Calendar (पंचांग) etc. are some of the unusual features treated in अपराजितपृच्छा.

I cannot but express, in conclusion, my deep debt of gratitude to those scholars who have rendered substantial help in bringing to light this edition. Had it not been for the cordial and selfless help volunteered by Sastri Narhari Panda of Badrinath in the work of emendation as well as of reconstruction of the text where necessary, and sincere labours and guidance of my friend, Pratapray Udeyshanker Rindani, B. A., retired Head-Master at Khambhalia, and last but not the least, of Mr. P. K. Gode of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, this edition, I am afraid, would not have seen the light of day.

INTRODUCTION

Early Archaeologists including even Fergusson held that all that was noblest and best in Indian Art was the outcome of inspiration from without, that is, Græco-Roman or Gandharan influence. But Havell has conclusively shown that even the Gandharan influence was more inspired by Indian traditions than foreign. Even recently a Hungarian Scholar Dr. Fabri divides Art movement in India in three Chronological zones, viz. *1st about 2600 B. C.* when one encounters Indian Art during the period of Mohenjo Daro and Harappa; *2nd 1800 B. C.*; nothing is known of the period between 2600 B. C. and 1800 B. C., owing to thousands of unexplored sites in Sind and Baluchistan; and the *3rd* the period beginning from *1800 B. C.* starts the Aryan period and from 300 B. C. starts the period of Asoka when Indian art manifests itself at its highest form of expression. Explaining this last period, Dr. Fabri says that the Asokan movements are a slightly fostered and forced development, and concluding the feature of Buddhistic art, he continues that it is fresh and vigorous. It is a new art and in fact, only one step further than the most archaic art, having perfect frontality and symmetry and in later stages, manifesting some movement. The question now is whether Indian Art originated all of a sudden with the advent of Buddhism. There could be no more convincing reply to this than the words of M. Foucher:

“The appearance of Buddhist Art is a relatively late phenomena” according to M. Foucher. “Sculptures are almost the sole survivors amongst the productions of this art and we have at least preserved to us not only the labelled bas-reliefs of Barhut documents of the very highest rank. None indeed of the monuments known at the present time, building or sculpture takes us further back than the Maurya Dynasty. Does that mean that Art was created entire in India towards the year 250 B. C. by a decree of the Emperor Asoka?”

Of course it would be absurd to believe this.

“From the Vedic times Indian Civilisation had at its disposal the services not only of the carpenter, the wheelwright and the blacksmith, of the potter, the weaver and other fabricators of objects of prime necessity but also of those whom we call art workers, painters, goldsmiths, carvers in wood or ivory. If the texts were not there to tell us this in words, the evidence of the sole surviving monuments would be sufficient to establish it.”

“We can gather from an inscription that it was the ivory workers of Sāñchi who carved in the immediate vicinity of that town one of the monumental gates at Sāñchi. Besides it is obvious that the finished and well polished bas-reliefs which are for us the first in date represent not by any means the first attempts of beginners; but they are the works of sculptors long familiar with their business and changing their material but not their technique. The whole transfor-

mation which was accomplished before the 3rd century before our era is limited to the substitution in religious and royal foundations, of the reign of stone for that of wood. Unfortunately, there are no worse conditions climatic and historical for the preservation of monuments than those in India. All that was of wood was condemned beforehand to fall into dust, all or nearly all that was of stone and that the climate might have spared has been destroyed by the vandalism of man. Thus is explained why the most ancient remains of Buddhist Art are at once so late and so rare " (The Beginnings of Buddhist Art by A. Foucher, translated by L. A. Thomas and F. W. Thomas). " Thanks to the hard grained texture and consequent unalterability of sculptural engravings, stone has been accepted as a suitable material for monumental works of art. It admits of no refacement or interpolation, and thus is more reliable than the running sands of texts. " This remark coming as it does from an eminent archæologist as M. Foucher (vide his 'Beginnings of Buddhist Art') is as true as his other statement that " Stones are not loquacious and as such they are liable to baffle the ingenuity of able workers at decipherment of such monuments." Had it not been for the जातक and लितविस्तर depicting the various incidents of the life of Buddha, a mile long array of sculptural engravings on the panels of Boro Budour in Java would have remained practically a sealed book to scholars. It is thus that the sands of texts though shifting help us in correctly appreciating the stone monuments where they are ordinarily undecipherable.

Abdur Razzak, an ambassador from Persia who visited Vijayanagar, during the reign of Deva Rāya II in about 1440 A. D. describes the buildings about the King's Palace which has proved of great assistance in identifying the various portions of it which are still traceable. (Ruins of Hampi by A. H. Longhurst., Superintendent Archæological Department, Southern Circle).

India is an extensive country with its rich treasures buried underneath the surface; this is due to the fact that this land was subject to natural cataclysms during various periods of its past; as a result, many a Mohenjo Daro and Harappa monuments lie buried deep into the ground, and the true history of the past culture of India is likely to remain unrevealed, until suitable materials are unearthed and the treasures definitely deciphered by able scholars; but no one can afford to wait endlessly for this purpose, especially when another source equally (if not more) useful is at hand; this is the documentary evidence to which I now come as under.

It has been observed above that many archæological finds between the period from Mohenjo Daro and the Maurya age as yet remain unearthened. Too much reliance has been placed by certain scholars on archæological objective evidence for the reconstruction of ancient history. It should be remembered that history based on inscriptions and ancient objects is always an inferential matter. The

deductions are not even always sound. The same material is responsible for different accounts by different authorities. Opinions differ whether the Mohenjo Daro Civilisation was Aryan or Non-aryan.

The supreme material to base history upon is undoubtedly the chronologically written account of the past if such a thing exists. This must be tested for reliability by internal and also by external evidence wherever available. It is only when the evidence is satisfactory that the account has to be taken as history in the true sense of the term.

European historians have put aside the Purāṇas as mythology and have stated that the ancient Indians were devoid of historical sense. But Purāṇas, as I believe, are a store-house of past history in various branches of knowledge. अपराजितपृष्ठा is full of quotations from many Purāṇas. The principles of वास्तुशास्त्र are to be found in many Purāṇas and the utility of texts is highly imperative in deciphering the monumental engravings whether in stone, wood, bronze or iron. I have mainly tried to unravel the principles of वास्तुशास्त्र from documentary evidence (i. e. of the Purāṇas) more than from Indological researches. Over and above the creation, destruction prologue, the Purāṇas contain chronological accounts of kings and heroes of the past, describe wars and successive political, physical and other changes in the country. They also treat of religion, medicine, archaeology, social customs, superstition, etc., and it is very fortunate that a reliable and systematically written complete history of India, especially its distant past, i. e. the period from 6000 B. C. to 400 A. D. comprising the Pre-Mohenjo Daro to the beginning of the Maurya epoch has been recorded in the Purāṇas.

The Purāṇa Chroniclers wanted to preserve their accounts through eternity. As religion does not die out easily, a stamp of religion was deliberately impressed upon the writings. The authors knew that the religiously minded laity would see that the Purāṇas were preserved from age to age.

P. K. Acharya in his Dictionary of Hindu Architecture has, by implication, if not in express terms, tried to show his leaning towards Grecian inspiration for every feature of Indian Architecture wherever convenient. The three orders of Grecian Architecture -- Doric, Ionic and Corinthian -- are put side by side with the three styles of Indian Architecture, नागर, वैशर and द्राविड.

If one were to go into the periods of origin of the Grecian orders, he would find that these orders were hardly five centuries old, when Vitruvius flourished ; while the division of India into नागर, वैशर and द्राविड was then several centuries old.

The battle of Marathon B. C. 490 between the Greeks of Asia Minor who had become subject to Persia and the Persians resulted in the victory of the Greeks.

The Second invasion by Xerxes terminated in the naval victory of the Greeks at Salamis B. C. 480.

National (Grecian) exaltation caused by the defeats of the Persians is largely responsible for the fact that all the important temples now found in Greece were built in the fifty years which succeeded the battles of Salamis etc.

Another instance--

Vitruvius has 24 wind charts for different aspects of buildings, but as has been stated elsewhere the principle of वास्तुपदविन्यास was known to the Aryans several centuries before the birth of Vitruvius.

The invasion of India by Alexander the Great brought the two cultures Indian and Grecian in contact with each other, and as is natural there was a give and take on both sides. If the histories of both these countries are minutely studied, they would go to show that the Grecians were indebted to Indian culture to a far greater extent than the people of the country they invaded. Several instances from the architectural point of view could be adduced to show that Greece was a debtor to India rather than a creditor. P. K. Acharya has shown an appalling bias towards ग्रीष्म, though ग्रीष्म really speaking, open up a vast store-house of knowledge in different branches of learning.

As long back as 1890 A. D. only 45° angle determined the relation between the width of the road and the height of buildings abutting on it, and it was only in the very year that the London County Council revised its rules with regard to light and air in residential quarters by the adoption of $63\frac{1}{2}^{\circ}$ rule.

Mr. Orr the Bombay Development Director, introduced that revised rule in his model bye-laws for Bombay suburban and moffusil municipalities.

The $63\frac{1}{2}^{\circ}$ degree rule enjoined that the height of buildings abutting on a road should bear a ratio of 1 to 2 i. e. if the road width be 80 feet, buildings abutting on it should not be more than 40 feet in height.

It will be surprising to learn that what the London County Council specified in very nearly the end of the 19th century A. D. was well known to Indian Architects at least a couple of milleniums B. C. at the lowest estimate.

The specifications of Indian sages who promulgated the वास्तुशास्त्र will not only seem directed towards that end in view in a far more liberal way, but also referred to open spaces in residential quarters in requisite proportions when compared with the built portions as will be cleared from the वास्तुपदविन्यास.

The principle of वास्तुपदविन्यास forms the fundamental basis on which the superstructure of Indian वास्तुशास्त्र is made to rest. Study of this principle in its different aspects is on this account a great desideratum. The full significance of this principle will be found in its proper place.

Age of अपराजितपृच्छा

EXTERNAL EVIDENCE :

Catalogus Catalogorum by T. Aufrecht Part I & II has noticed अपराजितपृच्छा. It is quoted by हेमाद्रि in दागखण्ड and also in परिशेषखण्ड 2, 660-62, 819.

It is ascribed to मुशनदेव and to मध्यदेव by some (vide no. 21 अपराजितपृच्छा by मध्यदेव). Reports on Sanskrit MSS in the Bombay Presidency during 1883-84 by R. G. Bhandarkar).

Nowhere, it may be incidentally observed, have I come across मध्यदेव as the author of आराजितपृच्छा. It is invariably मुशनदेव wherever अपराजितपृच्छा or its extracts are found.

Detailed information regarding हेमाद्रि is available in R. G. Bhandarkar's "Early History of the Deccan." Hemādri was also known as Hemādpant and was the Finance Minister of महादेव and रामचन्द्र both kings of the Northern Yādava Dynasty.

Mahādeva's time as can be gathered from the inscriptional and other evidences was 1260-71 A. D. While रामचन्द्र flourished between 1271-1309 A. D. The celebrated Marāthi scholar ज्ञानेश्वर and the grammarian Bopadeva were their contemporaries. हेमाद्रि wrote a voluminous निंवंत्र work called the चतुर्भाविन्नतमणि consisting of five खण्डs viz. वत्, दान, तीर्प, मोक्ष, and परिशेष. It is both in the दान and परिशेष that हेमाद्रि has noticed अपराजितपृच्छा. This fact helps to determine conclusively the lower limit of अपराजितपृच्छा, i. e. 1260-1309 A. D. or roughly, the latter half of the thirteenth century A. D.

Four kings with the names of आराजित appear to have flourished between 661 and 1161 A. D. in different parts of India.

They are (1) The Guhila King आराजित (vide: Epi. Indica. IV. 29). There is an inscription of A. D. 661 bearing the name of this king.

(2) राजशेखर (cir. A. D. 900) mentions आराजित as one of his contemporaries and the author of a story called मृगाङ्कलेखा. (Page 9 of काव्यमाला of 1900).

(3) There is a copper plate of आराजित (of 997 A. D.), the शिळाहार king of Northern Konkan. (Epi. Indi. Vol. III. 267).

(4) अपराजित whose another name is देवगाल, is the son of मूळदेव (1161 A. D.). (vide Indian Antiquary Vol. XV, p. 202).

Whether the composition of अपराजितपृच्छा, a प्रन्थ on वास्तुशास्त्र, was the outcome of the behest of any one of these आराजित kings will be discussed, when the internal evidence has been sifted.

INTERNAL EVIDENCE :

(a) The closing सूत्रs of अपराजितपृच्छा which bear on music indicate that the author of the अपराजितपृच्छा has at least consulted भरतनाव्यशास्त्र, as is evident from कथितं भरताभिवम् (सूत्र 34 V. 14), भरतागमे (सूत्र 239), etc. भरत has 8 रात्रs while अपराजितपृच्छा mentions 9 रात्रs, the ninth one being शान्त. Had the

work been composed before भरत, it should have only eight रसs and not nine as it contains at present. Evidently अपराजितपृष्ठा has not preceded भरत. Scholars have fixed the date of भरत to be 200 A. D.

Thus the upper limit of the work is given as 200 A. D.

(b) पूर्वापरौ तोयनिधी हिमरण्डश भारते (सूत्र 38 V 19). This reminds one of the well known stanza of Kālidāsa viz. पूर्वापरौ तोयनिधी वायाय etc. of कुमारसंभव. Opinion is divided as to the exact age of Kālidāsa. He appears to have flourished in the 5th or 6th century A. D., but it is not necessary to probe into this question any further as there is a voluminous amount of other evidences which are dealt with below.

(c) पुराण—

सूत्र ३ ब्रह्माण्डोत्पत्ति (Origin of the Cosmos)

„ 4 पाताल, सप्तद्वीपार्णव, सप्तऋषिलोक

„ 11 गर्भविकास —(development of an embryo and of the different states of consciousness therein).

„ 17 ग्रहादिश्चूर्मंडल—Solar System.

„ 18 विवरण of different planets etc. Measures of time सूक्ष्म and स्थूल.

„ 20 युगमेद, मन्वन्तराणि etc.

All these and ten अवतारs of विष्णु are alluded to in several ग्राणs including श्रीमद् भागवत, वायु, ब्रह्म etc., but as most of these have preceded स्कन्दपुराणs and शिवपुराण विद्येश्वरसंहिता and as these latter have been drawn upon bodily in the सूत्रs named below, the other पुराणs are passed over.

(d) स्कन्दपुराण—Copious extracts from this पुराण are as under —

सूत्र 30 सोमेश्वरनिर्णयः :

„ 31 द्वादश शिवरात्रिनिर्णयः

„ 32 विश्वकर्मावतारः :

„ 38 भारतक्षेत्रप्रामाण्यसंख्या

„ 53 देवासुरसंग्रामादि वास्तुदस्वः

„ 54 महेश्वरशुक्लंश्वादे वास्तुत्पत्तिः

„ 196 Question of superiority between ब्रह्म and विष्णु and dialogue thereon.

शिवपुराण विद्येश्वरसंहिता —

अथाय 6th and 7th

„ 11th materials for the formation of लिङ्ग

„ 18th different kinds of लिङ्गs.

The स्कन्दपुराण is assigned to the 7th century A. D. (vide Winternitz: History of Indian Literature, p. 571).

(e) सूत्र 1 V 12 and सूत्र 204 (शिवपञ्चवक्ष्यभानम्) are verses composed by श्रीमद् शंकराचार्य. Scholars are divided as to the age of the 1st शंकराचार्य whose time is made to lie between a wide range varying from the 6th century B. C. to the 9th century A. D. I am, however, led to stick to the evidence supplied by वास्तुग्रन्थs.

(1) The opening stanzas of वास्तुशिरोमणि—

—श्रीमान् माननरेंद्रजो विजयते श्रीश्यामशाहो नृपः ॥ ४ ॥

तद्विद्भिः परिशीलितानि बहुशस्तन्त्राणि संख्यावताम्

पूर्वेषां प्रविलोक्य सारमयिलं ज्ञातवैत्र संक्षेपतः ।

शाहस्यास्य नृपाङ्गया बुधवरः श्रीमान् गुरुः शंकरो

रथ्य वास्तुशिरोमणि वित्तुते विद्वञ्जनप्रीतये ॥ ५ ॥

(2) also the colophon—इति श्रीमान् महाराजाधिराजश्यामसाहगुहशंकर
कृतौ वास्तुशिरोमणौ etc.

This king श्यामशाह was the 54th ancestor of the present king of Tehri, and flourished in 722 to 782 A. D. He came to the throne of the Tehri State in about 753 A. D. It was this श्यामशाह at whose behest his गुरु शंकर composed वास्तुशिरोमणि. Thus the आदिशंकराचार्य can safely be placed in the latter half of the 8th century.

(f) सूत्र 74— वार्षकूपतडागादिनिर्णयः—गंगागंगेति कुडवाराणसि—

This occurs in विष्णुपुराण. Scholars have not come to any definite opinion as regards the age of this विष्णुमहापुराण. I have followed C. V. Vaidya who has tried to prove that this पुराण is not earlier than the ninth century A. D. (P. 265 Journal of the Bhand. O. R. Inst. Vol. XVIII 1937).

समराङ्गाणसूत्रवार author भोजदेव who reigned in Dhārā from 1018 to 1060 A. D., and अग्रजितपृच्छा—

समं. and अपं. both have छन्दों of वास्तु in common, but अपं. has this subject a little more elaborated than समं. Even if it is argued that both the authors have drawn from one and the same source, समं. has only ushered the subject abruptly and without any preliminary exposition. He has merely touched the fringe of the subject of 6 छन्दों only (Vide page 147. V 60-80 अध्याय 16th). अपराजित has gone a little deeper than समं. though a true account cannot be given owing to the inaccurate and mutilated condition of its mss. (Vide स. मं. 68).

The author of the समं. evinces a rather unpleasant tendency towards Jainism and Buddhism as is apparent from his appellation for these sects (पाञ्चदिन's अध्याय, page 5.) In समं. their divinities have not obtained an honourable seat in the various types of temples dealt with.

It is evident the preachings of शंकराचार्य had secured a firm foothold in the country and though Jainism was trying its level best to achieve ascendancy in the State, it had not succeeded in its object upto the latter half of the 11th century in Dhārā, Mālwā etc. It was in the time of Kumārapāla Solaṅki (1143-1174 A. D.) that Jain preachers secured their objective and one finds that अपं. depicts a picture of this sect in a far more tolerant spirit as a result of a pious attitude towards Jainism; its divinities are found raised to a level as high as, though not higher than the Trimūrti of the Hindu Pantheon. In the temples of different types they have come to occupy a position as exalted as ब्रह्मा, विष्णु, महेश, रुद्र इत्यत्; they were admitted in temples of superior types and are assigned seats along with ब्रह्मा, विष्णु इत्यत्.

The वेश्वर style of Architecture had completely lost its ground when समं. came to be composed. Even its academic significance was ignored as it were by भोजदेव.

अपं. on the other hand has not discarded the past history of Architecture as revealed in works gone before. It has enumerated in detail the several constituent features of different styles. It has shown in this comparative classification that वेश्वर had an individuality of its own upto a certain stage in the history of Architecture and it was about say between the 8th and 11th centuries that it merged into the other styles with the result that new styles or substyles came into existence.

Bommaji, a Dravidian architect, who flourished in the 9th century A. D. had acquired a mastery in four instead of three main divisions of Architecture.

समं. has got a classification wherein वेश्वर has, it is evident, split itself into different new styles not known before.

अपं. on the contrary has maintained the traditional knowledge of the वास्तुशास्त्र and enriched समं. by an intense study of comparative essentials of styles. King भोजदेव of धारानगरी had not analysed his subject by comparisions so valuably attempted by अपं.

It may, however, be emphasized that the author of समराङ्गसुत्रभार has tried to describe very vividly and in detail the details of प्रासादs in their general plan as well as in their elevation.

The निष्पादन of वास्तुपददेवग्रा is laid down by him alone; neither the मय-मतम् nor the शिलारत्नम् has touched this question of निष्पादन at all.

A close study of समं. and अपराजितपृच्छा with respect to the subject matter in its manifold aspects leads me to conclude that समं. is decidedly anterior in its composition to अपराजितपृच्छा which may safely be taken to the 12th century A. D.

Further, from certain affinity in the subject matter अपराजितपृच्छा is presumed to be contemporaneous with मानसोऽग्रास of शोमेश्वरदेव.

If this position is tenable, it is the fourth आग्नित, son of मूलदेव, who may have, if at all, any hand in the composition of अपराजितपृच्छा. The three kings अपराजितs named above can never have any relation with this treatise.

Under these circumstances, it can be definitely observed that the time of composition of अपराजितपृच्छा can be laid down between the 12th and the first half of the 13th century A. D.

The verses Nos. 9-10 of the सूत्र 26 at one time were thought to be क्षेपकs, but it is not so as on further inquiry from Dr. Raghavan and other scholars the two verses on नृसिंह, it was ascertained, were not composed by the well known वेदान्ताचार्य व्यंकटनाथ वेदान्तदेशिक (1268 to 1369 A. D.) who was, at one time, reported to be the author of the above verses.

वास्तुदेवतापदविन्यास ।

Within a couple of centuries European scientists have discovered that the Solar light (white) could be split up under suitable conditions into three segments ; first, a visible spectrum of coloured rays ranging from the deepest blue to red with their wave lengths varying from 3900 to 7700 Angstroem Units.

This visible spectrum is flanked on each side by two invisible zones known as ultra-violet and infra-red. The ultra-violet segment comprises that part of the spectrum with wave lengths approximately between 136 and 3900 A. Units, and is next to the violet zone ; while the infra-red segment has wave lengths varying between 7700 and 4000000 A. Units, and is next to the red of the visible spectrum. The invisible spectrum on the violet end is called the actinic or chemical spectrum.

Cosmic rays	.003	to	.006	A. U.
Gamma rays	.02	to	.01	A. U.
Rontgen rays	.01	to	5	A. U.
and Ultra Violet	200	to	3900	A. U. form this region.

The invisible region on the red end is called the thermic or heat spectrum. This section is divided into 3 sub-regions according to the views of Luckiesh, while Saidman divides it into 9 octaves out of which the first 3 are used in therapeutics.

As far as the promulgation of the principles of Indian वास्तुशास्त्र in old Vedic times is concerned we have to look to Aryan Brāhmaṇas of over 40 centuries who were divided into two distinct camps. One was purely orthodox and was headed by ऋति and his colleagues, while the other belonged to the reformists' school and was headed by ऋग्यु and his colleagues. The latter school, it appears, has brought about a fusion of some of the Dravidian elements into the principles which were purely Aryan.

The mythological disquisition regarding the origin of वास्तुपददेवता is not touched here. Only the location and the intensity of influence of the deities involved are discussed. It may be added in this connection that Indian वास्तुशास्त्र takes cognizance of as many as 45, perhaps 49 or 53 deities. These are shown in the chart attached hereto. (Vide p. XV.)

The Indian sages who promulgated this theory were not equipped with the present day appliances of the Western Science such as Newton's Colour card, Solarium with a spectroscope, Quartz lamp,

Rheostat, and other appliances ; or the remarkable instrument the Spectroheliograph which was invented by Professor Hale in America and M. Deslandres in Paris and which enabled one to get pictures of the hydrogen Sun, the calcium Sun or the iron Sun, portraying only those formations upon it that were composed of the particular vapours selected and which could further photograph the Sun's atmosphere at various levels etc.-and yet they were able to discern many natural phenomena in a marvellous manner. They had no equipped laboratory except nature and all the same they could distinguish between primary, secondary and tertiary colours. They had the knowledge of the decomposition of Solar white light into the visible and invisible spectral regions. Their discoveries did not end there.

The visible spectrum had distinctive names with specific functions ; the present day science has the seven divisions which are distinguished by colours only. Western science has no parallel with the changes which these seven rays undergo during the diurnal motion of the Sun at its several periods as detailed at length below.

Scholars have tried to interpret the Vedic gods from various viewpoints, but they have been found conflicting in a variety of ways. I am, on my part, led to approach the subject from a different angle altogether.

वास्तुशास्त्र has reference to वास्तुदेवतापद्धविन्यास i. e. the disposition or apportionment of (पद) divisions in the general plan allotted to different deities.

This वास्तुपदविन्यास, it may be observed, forms a fundamental principle for the design of various structures administering to the needs of men of a variety of grades.

In order to bring home to readers this view-point, I append a chart of the deities who direct and control the animate and inanimate world..

The North-east corner of the chart starts with इ which stands for ईशान which corresponds to the ultra-violet segment of the solar spectrum. Its रूप (the mystical occult form) has the following attributes : (1) नीलकण्ठ, (2) त्रिनयन, (3) सहस्राक्ष, (4) वज्रदंष्ट्र (5) अत्युप्र, (6) अतीचिद्रय, (7) सूक्ष्म, (8) अनन्त, (9) शक्षिशेखर, (10) गंगाधर, (11) जडलत्रिशूल, (12) गंडमाल, (13) नागेन्द्रहार, (14) नागेन्द्रवल्लभ (15) शङ्कर etc.

If these characteristics are rationally studied, a host of properties and phenomena would be revealed.

A chart showing the apportionment of रङ्गs assigned to various deities in a general plan of structures.

चरकी	East								विद्यारिका
	इ	प	ज	इं	सू	स	मृ	आ	
दि					अर्यमा				अ
ध	आपवत्त्व						सावित्र सावता		पू
च									वि
North	सो	पृथ्वीधर			ब्रह्मा			द्विवस्तु	गृ
	भ								य
	मु								मं
ना									मृ
रो	द्वि द्विध				मैत्रगण		द्वि द्विध		मृ
	पा	शो	अ	व	पु	मु	नं	पि	
	पापराक्षसी								पूतना
	West								
	(राजवल्लभ)								

The abbreviations used in this chart are explained separately.

Similarly, the South-east corner of the chart represents अ which stands for अग्नि and corresponds to the infra-red segment of the solar spectrum. If the रङ्ग of अग्नि as known to Indian savants is minutely studied it would be a real revelation to Western scientists, as it is calculated to unfold a variety of mysterious scientific problems:—

सप्तहस्तशतुःशृङ्गः सप्तजिह्वे द्विशीर्षकः

त्रिपात् प्रसन्न—वदनः सुखासीनः शुचिस्मितः

स्वाहा तु दक्षिणे पाश्वें देवीं वामे स्वधां तथा

बिभ्रद् दक्षिणहस्तैस्तु शक्तिमज्जं सूचं श्रुतं

तोमरं व्यंजनं वामैर्यूत—पात्रं च धारयन्

आत्माभिमुखमासीन एवं रूपो हुताशनः

कराली धूमिनी श्रेता लोहिता नीललोहिता
 सुवर्ण पश्चरागा इति विभावसोः सप्तजिह्वा नामानि
 पीता श्रेता अद्या कृष्णा धूम्रा तीक्ष्णा स्फुर्लिङ्गिनी
 उवलिनी उवलिनी इति कृशानोः नवशक्तयः ।

Now to the portion corresponding to the visible spectrum of the Solar white light. जयन्त, पर्जन्य, महेन्द्र...to भूरा and आकाश these seven correspond to the VIBGYOR (Western Science). It may be added that the Western Scientists have as yet no specific names except the colours ; while जयन्त, पर्जन्य, etc. signify by themselves certain distinguishing properties besides the colour of the visible spectrum.

In Western science the visible spectrum of Solar white light consists of seven colours-VIBGYOR, as stated above. According to Indian Vāstu Sāstra the Vedic deities corresponding (in number only) to these are पर्जन्य, कश्यप, महेन्द्र, सूर्य, सत्य, भूरा and नमस्. Their characteristic functions are described separately. They have reference to the radiant energy of the Sun. The seven horses of सूर्य are represented by these deities.

Indian sages have further seven more अश्वs from a phonetic or acoustic consideration. They are: गायत्री (six), उदिणक् (seven), अनुष्टुप् (eight), वृहत्ती (nine), पंक्ति (ten), त्रिष्टुप् (eleven) and जगती (twelve) meters with 6, 7, 8, 9, 10, 11 and 12 syllables in a quarter. सप्त छंदाःसि गायत्र्युदिणगनुष्टुप् बृहत्तीपंक्तित्रिष्टुप्जगत्योऽश्वाः युक्तः ॥ (सूर्यसिद्धान्त).

Here as one proceeds from गायत्री to जगती, the number of syllables go on increasing just as the wave lengths of VIBGYOR go on increasing from V to R. These seven horses of छंदस् would be explained in terms of phonetics later on.

अग्निपुराण 93rd अध्याय prescribes as many as 12 मर्मs (vital parts) in a वास्तु (site of buildings) ; they are as under-

(1) महामर्म, (2) अनुज, (3) हल, (4) त्रिशल, (5) स्त्रस्तिक, (6) वज्र, (7) महास्वतिक, (8) संपुट, (9) त्रिकट, (10) मणिबंध, (11) शुभिशुद्ध and (12) पद (!).

These मर्मs in a वास्तु (ground plan of buildings) indicate that the places marked therein should not be built upon. They go to determine that not only a certain percentage in the plan should remain unbuilt upon but they show where the open spaces should have their location, in the general scheme of the plan.

Further the theory of orientation of structures is nothing but the practical application of the general principle of वास्तुवेषताराहविन्यास. The study of the latter principle will thus make the theory of orientation of buildings more clear. ब्राह्मसुहूर्त, उषा, अरुण, प्रातः संग्रव, मध्याह्न,

अपराह्ण, सायाह्ण etc. are technical terms referring to the diurnal course of the Sun, long before its rise on the horizon in the east to Sunset in the west.

When the Sun appears on the horizon in the morning (**प्रातःकाल**), he is accompanied by seven deities (including himself). What are described as seven steeds are nothing but seven rays—**सप्तहस्ति**.

हस्ति from हृ to take away, extract. (Vide निष्पत्ति of यात्रा).

Pandit Gangaprasad MA., M. R. A. S., Retired Chief Judge Tehri State has discussed this question of steeds at some length in his **सूर्यसप्ताश्वर्णन**. (I. 50,8,9.)

As the Sun has risen above the horizon and advanced a few degrees in its onward march towards the meridian i.e. in the संगम, the functional duties of the seven deities have come to an end and they have to retire in favour of five (?) or three deities among whom अर्यमन् occupies the presidential chair.

The portfolios of the seven deities of the प्रातःकाल are reshuffled among the new members of the संगमकाल—अर्यमन् with आप and आपवत्स on the North and बृहित् and ब्राह्मि on the South. The Sun's further course towards the meridian terminates the duties of अर्यमन् and his colleagues and ब्रह्मा steps in to direct and control the heavens in the मध्याह्ण. It is not to be supposed that several other deities on the Southern and the Northern sides as shown on the chart are not functioning at all, all the while. The Sun being the central figure during the day is the sovereign lord domineering over all other deities.

The reverse process takes place during the अपराह्ण course of the Sun. ब्रह्मा then hands over his charge to three or five (?) deities of the अपराह्ण—namely मित्र and his colleagues रुद्र and इश्वर on the North and इन्द्र and इन्द्रजय on the South. The distinctive functional effects of these luminous bodies are different from those of अर्यमन् and his colleagues though light and heat aspects remain unaffected. It is only in the सायाह्ण course of the sun that these five deities retire in favour of seven ones wherein वरुण occupies the place which सूर्य had to do in the morning. वरुण thus is a ray aspect of the Sun. The functions of the seven deities of the evening are different from those of the morning members. इन्द्र in the morning has अमुर as his evening counterpart, so also जयन्ति and पञ्चन्य have शोष (Saturn) and पापयक्षमा and so on for the right hand colleagues of वरुण. It will be apparent that the functions of the evening deities are evidently not the same as those of the morning ones. The reason is evident. As the Sun advances from sunrise to midday, his course in the first quadrant is marked by gradually increasing temperature and decreasing atmospheric humidity. In the same way his career from the meridian towards the horizon on the West or his progress in the second quadrant is characterized by diminishing temperature combined with increasing humidity.

The functions of the luminaries under such opposing influences can never be one and the same.

Wilkins (Hindu Mythology) says that in the Vedic literature वरुण was not represented chiefly as the god of the ocean ; rather Vedic hymns show him as one of the gods of light. This interpretation quite fits in the reading of the chart, as वरुण in the evening is the same as सूर्य in the morning.

वरुण from वृ to cover, to encompass means atmosphere or the deity presiding over the atmosphere. This atmosphere is, thanks to the discoveries of Astral physics during the last fifty years, divided into several spheres on account of their varying physical characteristics. These divisions of the aerial envelope are roughly Troposphere, Tropopause. Stratosphere, Ozonosphere, Ethesphere etc. ; but several centuries before this discovery, the atmosphere over which वरुण held its sway was divided into भूः, मुखः, घरः, महः, जन, तप, and सत्यलोक and the distinctive colours which they presented are summed up in the idea of सप्तमालिका, सत्र 5 of अपरजितपृष्ठचत्रा.

The rays, which each मालिका of the so called atmosphere is capable of emitting, assume the following colours in order: (1) कांचनसम, (2) स्फटिकनिर्मल, (3) इन्दनील, (4) वर्ह्ण, (5) पद्मराग, (6) वज्रक and (7) बर्वेरत्नादय with ब्रह्मतेजः on the top.

The abbreviations in the chart represent the initial letters of the Vedic deities as under:—

1. The deities on the Eastern periphery are—

(१)

Names—ईश,	पर्जन्य,	जयन्त,	इन्द्र,	सूर्य,	सत्य,	मृश,	आकाश,	अग्नि,
1	2	3	4	5	6	7	8	9

2. Deities on the Southern periphery—

(२)

(३)

Names—पूषा,	वित्थ,	गृहक्षत,	यम,	गन्धर्व,	भृगुराज,	मृग,
10	11	12	13	14	15	16

3. Deities on the Western periphery—

(४)

Names—पितर,	नन्दि,	सुग्रीव,	पुष्यदत्त,	वरुण,	असुर,	शेष,	पापयक्षमा,	रोग,
17	18	19	20	21	22	23	24	25

4. Deities on the Northern periphery—

(५)

(६)

(७)

Names—नाग,	मुहूर्य,	भलाट,	कुवेर,	शैल,	अदिति,	दिति,
26	27	28	29	30	31	32

5. Internal deities—

Names—आप,	आपवत्स,	अर्यमा,	सावित्र,	सवितृ,
33	34	35	36	37

Names—पृथ्वीधर,	ब्रह्मा,	वैवस्वत्,
38	39	40

	(८)		(९)	
Names—	रुद्रास,	मैत्रगण,	इन्द्र,	इन्द्रजय.
	41	42	43	44
			45	

They are 45 in all.

For their colours see—शिलरत्न पूर्वभाग 7th अध्यायv. 42 to 45 and also विश्वरूपप्रकाश—

(१) महेन्द्र, (२) राक्षस, (३) मृश, (४) वायुपत्र, (५) निशाचर, (६) चरक,
(७) उदिति, (८) रुद्रजय, (९) इन्द्रराज.

राजयक्षमा

समरांगणसूत्रवार (अध्याय 14th) is the only वास्तुप्रन्थ that gives the निघण्डु of these वास्तुपददेवता.

I append it as under:

ब्रह्मा	= अब्रसंभव, सहस्रानन, अचिन्त्यविभव
वृष्णि	= सर्वभूतहर, हर
पर्जन्य	= वृष्टिमान्, अम्बुदाधिप
अयन्त	= कर्त्यपभगवान्
महेन्द्र	= सुराधिश, सुराधीश, दनुजानां विमर्दन
विवस्वान्	= अहस्कर
सत्य	= भूतहित, धर्म
मृश	= काम, मन्मथ
अन्तरिक्ष	= नभस्
मारुतः	= वायु
पूषा	= मातृगण
वितथ	= अधर्म, क्लेरप्रतिमः सुतः
गृहक्षत	= चन्द्रतनय-बुध
यम	= प्रेताधिप-son of विवस्वान्
गन्धर्व	= नारद
भृजराज	= son of निर्वृति
मृग	= अनन्त, स्वयंभृ-धर्म
पितरः	= पितृलोकनिवासिनः देवाः
दीवारिक	= नन्दी, प्रमथानामधी श्र
सुग्रीव	= आदिप्रजापति-मनु
पुष्पदन्त	= son of विनता, महाजवः
वरुण	= पाथसी नाथः, लोकपाल
असुर	= राहु- अर्केन्दुमर्दन - सिंहिकात्मज
शोष	= सूर्यपुत्र- शनैर्श्वरः
पापयक्षमा	= क्षय
रोग	= उवर
नाग	= वासुकि
मुख्य	= स्वष्टा, विश्वहर्मा
भलाट	= चन्द्र
स्नोम	= कुबेर

चरकं	=	व्यवसाय
अदिति	=	श्री
दिति	=	(?)
शुलभत्	=	वृषभधन्
आप	=	हिमशन्
आपवत्स	=	उमा
अर्यमा	=	आदित्य
सावित्रि	=	वेदमाता
सवितृ	=	देवीगंगा
विवस्वान्	=	मृत्यु, शरीरहर्ता,
जयाभिष्ठ	=	वत्री
इन्द्र	=	बलवान् हरि
मित्र	=	हलधर, माली
रुद्र	=	महेश्वर
राजयक्षमा	=	गुह
क्षितिध्र	=	अनन्त

चरकी, विदारी, पूतना, पापराक्षसी = रक्षोयोनिभवा देवतानुचर्यः etc.

Orientation-With the Hindus, orientation played a very important part in the scheme of their daily life, as to them the Sun was the giver of all life. Even, a witness had to face the East during the process of examination. (Vide: Institutes of Manu). This love of orientation had permeated their ideas of design. The full significance of this aspect of the Hindu mind would be appreciated as the underlying theory is grasped.

The theory of the orientation of buildings, secular as well as ecclesiastical, as laid down by Indian designers of structures consists in setting them in plan in such a way that they may secure the maximum of benefit from the solar radiation automatically and irrespective of the fact whether occupants will it or not. Temples, living places, assembly halls, audience rooms and a host of structures to meet the needs of men of all grades, are, thus, so adjusted in plan as to secure an eastern frontage. The minutest rules are prescribed for the most advantageous setting of structures with this end in view. When once the site of premises is selected, the next step consists in the determination of true East, for which elaborate rules are laid down and even as the construction progresses from the base upwards to the top, several independent checks are imposed with a view that no deviation could be made by workers, during different stages of construction so that the finished structure would have a truly eastern frontage.

Fixation of cardinal points, thus, occupied a prominent place in the preliminary operations of building construction, just after the selection of site and before the actual construction starts.

खात and शिलान्यास, it may be pointed out, have an ulterior significance constructively as well as ritualistically. This latter aspect, regarding ritualistic processes, will be dealt with in detail later on.

The eastern facet of structures, both in plan and elevation, when truly set in direction, according to the rules laid down as shown above, gets a full and direct exposure to the field of action of solar radiation. As soon as the early dawn breaks, the eastern verandah is flooded, so to say, by the early invisible ultra-violet radiation which is the first in order to be felt; as the dawn advances into उषा, अरुण and actual sunrise, the different luminous visible rays go on impinging that facet. They can thus be utilized as the exigencies of life demand, as towards sunrise all the radiations from ultra-violet on the extreme northern end of the eastern facet to the whole range of visible radiations, ending in Infra-red on the extreme Southern end of the same have their full pay. It has been observed that ultra-violet radiation has received more attention than the visible and Infra-red radiation, owing to the fact that it produces fluorescence, photographic action and many known biological effects.

It is very significant in this phase of Indian thought that both the extremes of this eastern belt are denoted by ईश (N. E. portion) and असि (S. E. portion) the counterparts of, so to say, ultra-violet or violet and Red or Infra-red radiation of the Solar spectrum of the Western science. The very names ईश and असि and their individual अज्ञा, which are given to these quarters from earliest times in the Indian History go to suggest that the phenomenon of refraction and diffraction (dispersion) were well known to Indian Aryans.

Indian architects were not slow in availing themselves of the co-operation of the priestly class wherever necessary. In order that structures may not be marred by the slightest deviation so far as their true East and West were concerned, the ऋषिः had devised means wherewith the principle of orientation was rigidly maintained throughout the actual construction starting from the खात (laying a foundation) right upto the extreme top.

It was for this security that they had requisitioned the aid of ritualism.

At every distinctive stage of a structure where the possibility of disturbance was foreseen, there were enjoined ritualistic ceremonials in order that they may serve as checks to the work of construction.

The following are the stages of construction:-

सूत्र 114. Verse 10-- (1) Placing of कूर्म and the stone covering it, (2) Fixing of door-ways on the basement, (3) Putting of पद्मशिला, (4) Placing of पुरुष, (5) Then कलश and (6) अज्ञाप्रतिष्ठा including (7) the खातमुहूर्त -- these are the seven stages where पुण्याहसनि are enjoined. Apart from the esoteric utility of the ceremonials involved, it was the practical usefulness that was availed of by architects. It

काठीआधाड and thence to the चालुश्य country and finally to the extreme South (श्रविड). Others extended their movements towards मगध, मिथिला, दरभंगा (Gateway of Bengal) and to the extreme east of Bengal including Nadia (नवद्वीप).

One would thus realize that these Brāhmaṇas had spread over the whole of India from the extreme east of Bengal on the east to Peshawar and beyond on the West and Sindh, Rajputana and Gujarat to the extreme South of India.

The epigraphical evidence embodies in the majority of cases, the traditional beliefs of the people, which are often times more or less wide of the mark; if, therefore, the true location of नागरखण्ड is the aim, one has to go to the original home of नागर viz. अहिंसेत्र in the पांचाळ country, and thence to follow the chronological diffusion of those ब्राह्मणs in different parts of India. One of these parties headed by मंकण कदंब in its halt at Vadnagar came into conflict with the Nāgās who had overrun Vadnagar and saved the ब्राह्मणs of the latter place from the tyranny of the invaders. The city of वडनगर assumed a new name आनन्दनगर. The कदंब with मंकण at their head then continued their sojourn to the south, carrying with them their forms of worship and things most dear to them.

True it is that eventually they came to occupy a tract of country known as कुञ्जलदेश (called नागरखण्ड) -the present Shikarpur Tālukā of the modern Mysore; and brought with them their tutelary deity हाटकेश्वर etc., but in view of the fact that there exists a very influential community known as नागरब्राह्मण even upto the present day, with its इष्टदेव हाटकेश्वर and conversant with नागरलिपि etc. and its नागरखण्ड—(also प्रभासखण्ड etc.) of the रुद्रपुराण, it would be going to the fag end if one were to accept नागरखण्ड as occupying a territory, the people whereof have merged into the Tamil population in manners, speech etc.

Many scholars have discussed the place of नागर among the people of India. Sir H. Risley divides these people into seven classes, and it is the शकद्रविद division that includes the नागरs according to him. His conclusions are based on महामानप्रमाण (Cephalic index), नासिङ्गमानप्रमाण (Nasal index), and चक्षुगोल नासिङ्गमानप्रमाण (Orbito-nasal index); but the science of anthropology (मानवतत्वविद्या); had hardly reached a perfection for the deductions that he has arrived at. Its foundation is truly laid on the evolution theory (क्रमविकाशवाद) in which वैशानुक्रम (heredity) and परिवर्तन (variation) play as important a part as परिस्थिति (environment).

Wissman and his followers lay stress on heredity. The germ plasm (वीजतत्व) is not affected by any external circumstances in the opinion of many scientists.

G. Spiller lays stress on environment in moulding the essential characteristics of races.

Indian savants of old चरक, धन्वन्तरि and आश्रेय have accepted the बीजतत्त्व theory and further they have accepted the force of environment in shaping the characteristics to an equal degree. The able and critical brochure of Manshanker Pitamberdas Mehta styled “गोत्रवृत्ति” has discussed this question at great length and shown convincingly and conclusively that शकदाविद्व विभाग classification of नागर as shown by Sir H. Risley is utterly untenable.

Nagendra Nath Vasu in his बंगेर जातीय इतिहास (व्राह्मणकांड) has shown the boundary of शाकद्वैप to extend from Tartar, Pamir, Siberia, Crimea, Poland, Hungary, Lithuania, the northern Germany, Sweden, Norway etc. The people of this द्वैप were known as शक. The Brāhmaṇas among these were called मग्नब्राह्मण, who were worshippers of the Sun.

It may be noted here that some scholars place शाकद्वीप in another part of the world. Greek historians Diodorus and Strabo have described the शाकद्वीप as shown by Nagendra Nath Vasu.

These मण्ड्रात्मकाः, first settled in मूल्यपुर (Multān) on the bank of the चन्द्रभागा whence they scattered gradually on the North to the Himalayas, on the South to the Nizam's territory, on the West to the Punjab and on the East to Bengal and उत्कल.

When the नागरs left पांचाल and came to settle in વડनગર, these મણ્ણાદ્યણs had already settled down in various parts of Gujarat and Kathiawad (long before the foundation of the બલમી kingdom). The नागરs were the worshippers of Siva and હાટકશર was their tutelary deity, and were pure Aryans.

A misunderstanding seems to have arisen in this connection from the division of Brāhmaṇas into पंचगोड and पंचद्राविड. Like “Āryan”, “Dravidian” originally a purely philological term is wanting in precision when used in an ethnological sense (Encyclopaedia of Religion and Ethics Vol. V part 1). The distinction of Brāhmaṇas into गौड and द्राविड does not convey a जातिभेद but is only a स्थलभेद. नारायणs on their settlement in वडनगर and the surrounding parts naturally came to be included in a portion of country known as द्राविड as they had settled in a country south of the Vindhya. In this connection शैनकस्मृति (विष्णुशरविरचितयतिर्थमर्त्तप्रह, आनन्दश्रम Series, page 45) makes it quite clear that उदित्यs, कान्यकुञ्जs, नागs, चित्तपावनs, residing on the bank of गोमती were Āryās (शुद्धब्राह्मणs). आभीरs कर्कटs, द्राविडs, दक्षिणs and those residing on the outskirts of अकन्ती were the मध्यमत्र ह्याणs, while कौचीs, कौशलs, साराष्ट्रs, कावेरीतीवासिनः and कोकणोद्भूतs were नीचs—the lowest of the Brāhmaṇas.

It will be apparent that the मध्यमs are as foreign to India as the नीचs.

सौराष्ट्राद्वाद्याणि here evidently refer to मण्ड्राद्याणि who were foreigners. Devadatta Bhandarkar in his " Foreign Elements in the Hindu Population " is also not correct in his conclusions.

It is no use entering into the pros and cons of the conclusions of Devadatta Bhandarkar. Those interested in this subject are requested to turn to the नागरोत्तिं mentioned above.

The Homo Alpine theory for the origin of नागरs, as advanced by Ramaprasada Chanda in his "Indo Aryan Races", too, cannot be flawless as it is based on the data furnished by Devadatta Bhandarkar in his "Foreign Elements in the Hindu Population." I have therefore passed over that theory also. नागरs are classified into seven divisions (vide Census of India 1901. Vol. IX, page 1) namely वडनगरा, विशनगरा, प्रश्नोरा, खाठादरा, कृष्णारा, चित्रोडा and बायड. Of these, प्रश्नोरा s even to-day profess themselves to be अहिंसकारीs.

The term नागरखण्ड is a little confusing, नागरखण्डसन्ति (in Dharwad district) means a group of 70 villages occupied by नागरs. Similarly the नागरखण्ड of कुंतलदेश in the Shikārpur Tālukā in the present Mysore territory is a tract of country peopled by नागरs ; while in the नागरखण्ड of स्कन्दपुराण, खण्ड means a part or a portion of a work or treatise (here पुराण).

वेसर

The authors of the Bulletin of the Madras Government Museum, New Series, General Section, Vol. III, part 1, have tried to build up a theory that the वेसर is nothing more than the नागर style, from a few verses from मानसार and शिल्पस्त्रम्. The conception of the नागर, वेसर and इविड styles of Architecture is mainly based on these verses as outlined by Dravidian writers who have not viewed the question of styles on broader principles of comparative method. The नागर school of Architecture, has been, on the other hand, more helpful in elucidating the points of difference between these styles and though the subject has been viewed about six centuries later (if मानसार be taken to have been written in the 6th century A. D.), wherein new substyles as it were, are likely to have come into being, the results are based on a comparison of more details of structural constituent parts. These are, तात्त्वांश् (arrangement of the ground plan), फैट (basement), द्वारमान (measures of doorways), शिवर (spire), रेखा (profile of a spire), भूषण (ornamentation), कृप्ति (moulding), छंत्र (perspective view), bathos, nomenclature, etc. etc. It may be emphasized that there may have been a few "succinct and scrappy indications" about the Dravidian style and its allied substyles, in these results due to the नागर conception of them, but all the same, the differentiating points are so many and so irresistibly scanned that they cannot but be accepted as more reliable as will be seen from समराङ्गसूत्रधार, वास्तुराज, अपराजितवृत्तिग्रन्थ, etc. which follow.

समराङ्गसूत्रधार— The term वेसर was current in मयमत and मानसार but it is doubtful whether the style had any objective existence at all at the time when these works were compiled. Leaving this question aside, one has to face a definite fact that at least in the eleventh century A. D., the term वेसर had only an academic significance; it had lost its currency in the constructive actuality of the art. Its disappearance can only be interpreted in two possible ways, either by its absorption by the two major styles नागर and इविड or its emergence in a new garb with new names as distinct substyles. The समराङ्गसूत्रधार, a voluminous work on वास्तुशास्त्र by king Bhoja of Dhārā-nagari who flourished in the eleventh century, has taken no notice of the term वेसर, so much so that the term has not even once been used in that extensive work ; it had become quite obsolete as it were, in the days of its composition.

The subject of styles, if pursued further, so far as समराङ्गसूत्रधार is concerned, resolves itself into the following styles or substyles, as one would like to term them. The three styles नागर, इविड and वेसर of मयमत and मानसार have given rise to as many as eight divisions for the प्रासाद, as under: (1) नागर, (2) इविड, (3) वगट (4) भूमिज (5) लतिन, (or लितिन), (6) सारंगार, (7) विमान, and (8) मिश्र. It may be added that the subsidiaries under नागर, इविड and भूमिज are ignored here. They are विमानचतुर्ष्टी, चलभोल्हनी, विमानशुद्धिकूर, नागरतल-शुद्धिपुण्यक, नागरकिशान्वार, etc., under नागर इविडकूर and नागर features as in कमड़-प्रासाद under भूमिज, etc.

It is apparent that वेसर has no place in the above classification of eight divisions. On a comparison of the distinguishing features of the वेसर style of architecture, as summarized in शिल्परत्न, मानवार, etc., with the characteristics of the different substyles of समरङ्गणसूत्रधार, it will be easy to find out which features of the वेसर style have merged into the नागर, which in the द्राविड and which either wholly or partially into the remaining वराट, मिश्रक, भूमिज etc.

The conclusion in the Bulletin of the Madras Government Museum, New Series, General Section, Vol. III, part I, viz: "What has been called नागर by recent writers proves really to be वेसर" is absolutely groundless. It is not the नागर but the वेसर that has not only changed probably its name, but its individuality, too.

Styles in अपराजितपृच्छा—अपराजितपृच्छा, a work of the thirteenth century at the latest, mentions the following six styles—नागर, द्राविड, व्यन्तर, वेसर, कलिङ्ग and यामुन, instead of the three styles mentioned above. Evidently, नागर and वेसर were considered two distinct styles, while व्यन्तर, कलिङ्ग and यामुन were added to the three styles of मानसार and शिल्परत्न.

The churning of क्षीरार्णव by gods and demons brought forth along with several other valuables, a charming tender-limbed divine tree मुरत्र with variegated पत्र, पुष्प and फल. The नागर style of architecture came into being in eastern, द्राविड in the southern and वेसर in the northern branches of that मुरत्र respectively. नागर puts forth leaves in वसन्त (spring), द्राविड in प्रात्म (summer) and वेसर in शरद् (autumn). In a general way, नागर style is prevalent in पूर्वोदय, while द्राविड owes its origin to कणाक and वेसर to the north. नागर, being विश्र, is white in colour; द्राविड being क्षत्रिय, is red ; while वेसर is वैश्य and green.

Forms of leaves of नागर, द्राविड and वेसर are तरल, कंटकोदभव and आङ्कुचित. The distinguishing कठकs of these styles are व्यावर्त (resembling the nails of a tiger), भज्ञाचित्रक (resembling thorns of बदरी and केतकी) and कलि (resembling a flower of अगस्त्य plant) respectively.

In face of such documentary evidence, differentiating वेसर, द्राविड and नागर forms of architecture from one another, in the matter of देश (geographical distribution), जाति, वर्ण (colour), पत्राकृति and कठक (mouldings), it is certainly an unsound attempt to theorize that "नागर is nothing more than वेसर and that modern writers have ousted वेसर out of existence, in favour of नागर".

अपराजितपृच्छा mentions as many as fourteen varieties of प्रासादs as under:—(1) नागर, (2) द्राविड, (3) उत्तिन, (4) वराट, (5) विमान, (6) सान्धार, (7) विमाननागर, (8) मिश्रक, (9) भूमिज, (10) विमानपुष्पक, (11) वलभी, (12) सिंहालोकन, (13) दारुज, and (14) नंगुसक. These are in the first instance reducible to eight, corresponding to the same number as in समरङ्गणसूत्रधार, in as much as विमाननागर, विमानपुष्पक, वलभी, सिंहालोकन, दारुज and नंगुसक can be conveniently merged into the one or the other of the eight varieties mentioned above. Even

this number is susceptible of further reduction to नागर, द्राविड, भूमिज and वराट as will be gathered later on from (सूत्र 114, 123, 125, 126 etc.) पीठ, पीठोदयमान, रेखा etc. सूत्र 112 of अपराजितपृच्छा describes the countries where these varieties of प्रासादs had their origin or were greatly in predominance; yet nowhere in the list of those countries and in the very styles themselves does one come across the term वेसर which had, it is evident, ceased to be in vogue as an independent style at the time this treatise came to be compiled, though नागर and द्राविड did hold their sway in the constructive art unimpaired.

वेसर in वास्तुराजः—

In the place of the quadrangular form of the ground plan and quadrangular horizontal sections throughout the whole of elevation in the नागर buildings as defined in मयमत, मानसार, शिल्परत्न etc., one meets with a direct contrast in वास्तुराज wherein the quadrangular plan is replaced by plans of different shapes.

1st अध्यायः—

आदौ तु नागराणा च लक्षणं सम्बुद्धते ।

... ... अनेकाकाररूपिणः ॥

2nd अध्यायः—

पञ्चदशक्षेत्राणि—वैराज्यं चतुरस्त्रं च कैलासं वृत्तमेव च ॥

पुष्पारूपं कायेत्प्राज्ञश्चतुरथायतं तथा ॥ ४२ ॥

वृत्तायतं च कुर्वीत मणिंकं तत्र बुद्धिमान् ।

त्रिविष्टपं तथाष्टाश्रं पञ्चपूज्यमहोत्पवान् ॥ ४३ ॥

वैराज्यं पुष्पकं चेव कैलासं मणिकोद्भवम् ।

त्रिविष्टपं पञ्चमं स्याच्चन्द्रादिकमयोगतः ॥ ४४ ॥

वास्तोः पञ्चविधं क्षेत्रं चतुरस्त्रमथायतम् ।

वृत्तं वृत्तायतं चैवाष्टाश्रं देवालयादिषु ॥ ४५ ॥

इति सूत्रधारविरचिते वास्तुशास्ते

नागरप्रासादपञ्चविधक्षेत्रे—लक्षणाधिकारे एकादशोऽध्यायः ॥

नागरप्रासाद is described as अनेकाकाररूपिणः i. e. having forms of various shapes. This is restricted later on to five main क्षेत्रs, square, rectangular, circular, ellipsoidal and eight-sided, otherwise known as वैराज्य, पुष्पक, कैलास, मणिक and त्रिविष्टप.

The colophon to the eleventh अध्याय clarifies the nature of the ground plan of नागरवास्तु as it mentions in distinct terms the shapes of the ground plans. I leave aside, for the present, the forms in elevation including कठश etc. Thus नागर with a quadrangular ground plan etc. from the base to the top as shown by Dravidian writers cannot be reconciled with the definition of the same term as elaborated by non-Dravidian writers.

The term वेसर, as ascertained from the available portion of वास्तुराज does not find place in the divisions of प्रासाद at all, as it had changed its name at the time वास्तुराज was composed. The term द्राविड as defined in मयमत etc., too, falls far short of its connotation as is revealed by the

writers of the नागर school. (Vide 13th अध्याय of वास्तुशाज्ज्ञाविडे पंचवा पीठं, तत्त्व-न्देश्य पंच हि ।). The द्राविडप्राचाराद्वारा have their basements of five kinds, and so is the disposition of the ground plan. It is not hexagonal only as described in the मानसार and the bulletin referred to above, but the ground plan here, too, as in the नागर style admits of five primary forms.

The elaboration of this subject is so multifarious, in the works of the नागर school of Architecture that they take into account not only the shapes of ground plans and elevations of structures but also their पट, basements, भीमेस्थमान, measures of heights of their basements, द्वारमान, measures of doorways, ornamentations and other constructive specialities, the nature of शिखर and their रेखा, mouldings, कंकास etc., and thus the mere form of the ground plan of structures as shown in मथमत, etc., cannot be taken as the sole determinants of the essential features of these styles

बेसर in शिल्परत्नम्:—

Differentiating features of the नागर, द्राविड and बेसर styles of Architecture are very clearly defined by श्रीकुमार of केरल, well-versed in शिल्पविद्या and compiler of शिल्परत्नम्. (Vide अध्याय 16, verses 40 to 80). Had P. K. Acharya, the compiler of Hindu वास्तुकोश consulted this treatise printed long before his Dictionary of Hindu Architecture, he would not have hesitated to fix the boundaries of नागर in precise geographical terms. (Vide page 311 of his Dictionary—cf. “From all the literary and epigraphical instances given above, it appears certain that the expressions नागर, बेसर and द्राविड are primarily geographical, but the precise boundaries of नागर like those of द्राविड and बेसर are not traceable”).

Mere epigraphical quotations which tend to locate नागर somewhere within the territory of modern Mysore are far from being reliable; as Dr. Acharya further adds—“But the Nāgara script, the नागरखड़ of शशद्वयुरण and the नागरबाल्मीणs representing some way or other the Northern India from the हिमालय to विन्ध्य and from गुजरात to मगध would jointly give a boundary to नागर which is prescribed by ज्ञानरत्नकोश, अपराजितपृच्छा etc. Here श्रीकुमार, a writer of the Southern School of Architecture is at one with the author of ज्ञानरत्नकोश, a writer of Northern School of Architecture, who practically puts the term नागर as including the same geographical zone as is defined in शिल्परत्नम्.

As regards the constituent elements of these three styles, they are greatly elaborated in शिल्परत्नम् in accordance with the conception of these styles as laid down by writers of Southern School while the constituent features of these three styles are detailed in अपराजितपृच्छा, a work of the Northern School of Architecture as viewed by the writers of the नागर school.

बेसर in Epigraphical records:—

"An interesting record from Holal is the label cut on the capital of a finely carved pillar of the अमृतेश्वर temple...Speaking of the sculptor who made it, the record says that he, Bammoja, the pupil of Padoja of Soge, was a विश्वकर्मा i. e. the architect of the gods in the कलि age, the master of the 64 arts and sciences, the clever builder of the 64 varieties of mansions and the architect who had invented (discovered?) the four types of buildings viz. नागर, कलिङ्ग, द्राविड and वेसर. Bammoja flourished in about the 9th century A.D." It has also been stated above that these कलिङ्ग and अन्ध्र might be two branches of the वेसर being geographically placed on the two sides of it, the three together forming त्रिकलिङ्ग or three कलिङ्गas.

In one of the epigraphical quotations (no. 15) भूमिज is mentioned alongside द्राविड and नागर and thus भूमिज (lit. originated in the land or the style of the land where the document was written) is apparently the same as वेसर. The epigraphical quotation given above must be placed in dates later than the time of Bammoja.

Page 306 (under नागर). Ibid— "Within the village of Kuppatur stood the temple of कोटीनाथ built by विश्वकर्मा planned in perfect accordance with many rules of Architecture and freely decorated with द्राविड, भूमिज and नागर. (They are evidently the three styles of Architecture called the द्राविड, वेसर and नागर in the मानसार and elsewhere)." The learned Doctor has not perceived that भूमिज had replaced वेसर at that time.

Page 311 — "From the literary and epigraphical records, it appears certain that the expressions नागर, वेसर and द्राविड are primarily geographical and the precise boundaries of द्राविड and वेसर are not traceable." It cannot but be added that the precise boundaries of नागर are traceable not only from the books of writers of the Southern school, but also of those of the Northern school.

It might safely be inferred from the above that Bammoja knew the four styles नागर, द्राविड, वेसर and कलिङ्ग and the epigraphical record (No. 15) plainly indicates that the वेसर came to be called भूमिज in about the ninth century A. D. roughly.

The भूमिज of समराज्ञसूत्रधार and अपराजितपृच्छा have the अष्टाश्र and वृत्त तत्त्वच्छेन्द्र, and thus वेसर, it can be safely concluded, is evidently nothing else than भूमिज.

Conclusion.

Beyond a bare meagre outline wherein the characteristics of नागर, द्राविड and वेसर styles are delineated, there is hardly any literature regarding वेसर and its structures etc. so far accessible to me; possibly it may be secured in Telugu language. In the absence of any materials, one cannot be in a position to say whether the नागर style absorbed वेसर.

This much is clear that मथमत, शिल्परत्नम् etc. have no details of प्राषाद, राजगृह etc. falling under this style. वास्तुग्रन्थs (समराङ्गणसूत्रवार, अमराजितपृच्छा, विश्वकर्मप्रकाश, राजवलभ, वास्तुराज etc.) and epigraphical records go to show that वेसर lost its name in favour of भूमिज (which absorbed most of its chief essential features) in the 9th or 10th century A. D. and that नागर has nothing to do in the matter of ousting it out of existence.

I have come across a diagram of a प्राषाद which probably approximates to the description of a वेसरप्राषाद in as much as its शिवर is circular tier by tier upto the highest finial.

नागर, वेसर and द्राविड़.

Documentary evidence as gathered from Vāstu Sāstras points irresistibly to the fact that India was divided geographically as well as politically into three main divisions as under: Northernmost division extended from the Himālayas to the Vindhya ranges. The middle zone comprised of a tract of country lying between the Vindhya ranges and the Godāvart on the one side and Kṛṣṇā on the other, and the Southernmost zone extended from the Kṛṣṇā to Cape Comorin, the southern extremity of India. These zones were known as नागर, वेसर and द्राविड़ respectively. The नागर division included all those people whose mother-tongue is Hindi, Gujarāti, Punjabi, Māgarāhi, Bengali, etc., with Sanskrit, Nāgari and Deva Nāgari, as their scripts. The country known as पांचाल was the original home of these races. They, agreeably to the exigencies of the times, spread over at different times in history and in different batches, small or great, into Gujarāt, Mālwā, Lāta and आनंद on the south and मण्ड, बंग, etc., on the east. Similarly, the middle zone known as वेसर included in its boundaries the कार्णिक, आंश्र, etc. The people of this zone speak तमुः and the list and southernmost division द्राविड़ includes the Tamil-speaking races. Kerala forms a part of this. The Dravidian territory includes the Northern half of Ceylon and extends northward upto an irregular line drawn from a point on the Arabian Sea about 1000 miles south of Goa along the Western Ghats as far as Kolhapur, then north-east through Hyderabad and further eastwards to the Bay of Bengal. The old वेसर or Telugu country covers about 8000 sq. miles and is bounded on the east by the Bay of Bengal; on the north by the river Godāvart and on the south by the Kṛṣṇā (Preface of Dr. Burnett, Catalogue of Telugu Works).

नागर (J. A. S. B. Vol. LXV, part 7, pp. 116-117) :

“ It is clear from the references that नागर was formerly the capital of Birbhum in Bengal, that the नागर is the name of a famous part in Tanjore, that it is the name of an extensive division in Mysore, that the town named नागर and an ancient place called नागरकोट are situated on the Bias in the district of Kāngrā in the Punjab; that we find नागरवस्तु in Dharbhanga ; that the town नागरपांकेर in Sindh and नागरखास in the district of Basti; that there is a number of ancient villages in the Deccan called नागरम् and that नागर is the name of two rivers in North Bengal, the name of a village in the District of Dacca, and that of some nine or ten places called नागर in Rājputāna ; there are towns ; that a fortified village in the Santal Paraganā is called नागर. The ancient मध्यभिष्म which was once besieged by Menander is now called नागरी near चित्तोड. Hieun Thsang also mentions नागर (modern जलालाबाद) which was a province of ancient Kapisa (Kadphisa) the people whereof were the followers of Buddha.”

“ The नागरs are mentioned in the lists of countries and peoples in योगवस्तिष्ठरामायण, उत्पत्ति प्रकरण as a people. The same list refers to the Dravidas as a people living south of the Mount चित्रकूः below the river

Godāvart. In this list the ओङ्स, कलिङ्गs, and वौलेङ्स are clearly distinguished from the श्राविङ्गs."

"नागर is the name of a script also mostly prevailing in Northern India. There lives a powerful tribe called नागर in the mountainous tract of Kibul in Afghanistan. नागर is the designation of a sect of Brāhmaṇas also who, it is held, came over from some part in Northern India and settled down in Gujarat at a place known as नागपतन्त्रपुर. From these नागव्राह्मणs, it is said, came the use of the नागरी alphabet."

"A portion (Part VI) of the एकादशपुराण bears the name नागरखंड. From this instance it would appear that the expression नागर is at least as old as the नागरखंड incorporated into the एकादशपुराण which was composed in honour of, or at least named, एकादशरूप (455 to 480 A.D.), the Seventh Emperor of the early चूल्हा dynasty." (21 under नागर, P. K. Acharya's Dictionary). The quotation, though a very long one is clearly indicative of the fact that the नागव्राह्मणs as they left their own original home अदिक्षेत्र, the capital of Southern पांचाल, have spread throughout the length and breadth of India and even beyond, into Afghanistan.

अध्याय 16, verses 43-44 of खिल्वरत्नम् and ज्ञानरत्नकोष, verses 1920-1952, page 87-2, 88-15. It will be seen from these that the limits shown in both the northern and the southern schools, more or less, are the same. ज्ञानरत्नकोष lays down the principalities of भारतवर्ष where the नागव्रास्त्र was prevalent, as under: Those countries in which नागव्रास्त्र was distributed were Krishnāranya, Kūtadesa, Gopā, Govardhana, Gopagiri (Gwalior), Benares, Mewād, Marudesa, Kichha, Bhadiyaka, (?) Saurāṣṭra, Valaka (Dahalaka), Kānya Kubja, etc., while the countries in which श्राविङ्गव्रास्त्र was predominant was Karnāṭaka etc., and विमान, भूमिज and other प्राप्तादेशes were conspicuous in their respective tracts.

It is not improbable that वैसर had by the time ज्ञानरत्नकोष came to be compiled, merged into one of the eight styles of प्राप्तादेश.

SCHOOLS OF INDIAN ARCHITECTURE

If there is any subject that is the least grasped or rather the most misinterpreted by different writers on Indian Architecture, it is the differentiation of the Hindu styles or schools of Architecture.

Ram Raz is one of the pioneers in this respect and his exposition of the principles of Architecture as embodied in his "Essay on the Hindu Architecture" is highly praiseworthy. He has mostly drawn his conclusions from the मानसार, a work on Indian Architecture, dealing in the Southern School. His definitions of different Schools of Hindu Architecture cannot be conclusively determinative for the simple reason that he has drawn on a single treatise confined to a single school.

P. K. Acharya in his 'Dictionary of Hindu Architecture' has not been able to render due justice to the subject. It seems he, too, has relied on the मानसार alone and naturally the version of the नागर School of Architecture is totally missing in his works.

The Bulletin of the Madras Government Museum—The three main styles of Temple Architecture recognized by the Silpa Sāstras by F. H. Gravely and T. N. Ramechandran, October 1934—is, I humbly venture to observe, totally misleading and irrelevant, though admittedly, it expounds the subject in a highly intelligent and interesting manner. The whole structure of the pamphlet is based on a few verses from the मानसार, शिवरत्नम् and ब्रह्मेदग्रम, aided by some plates of the Archaeological Department deciphered in the light of the verses mentioned above. It may be added that all the above efforts are based on imperfect materials and naturally, therefore, the several conclusions especially those embodied in the last-named Bulletin are hardly worth the energy spent on it.

Writers on Indian Architecture, as is well known, are not unanimous as regards the divisions of Indian Architecture. For example, Havell, in his Preface—"Study of Indian Civilization"—mentions only two divisions शैव and वैष्णव. Had he come across the various temples of ब्रह्मा when the cult of Brahmā had occupied the field in India long before Shaivism and Vishnavism made their appearance in different parts of India, he would certainly have divided Architecture into three classes ब्रह्म, शैव and वैष्णव, instead of the two styles above mentioned.

Fergusson and Burgess have their own classifications. The former divided Architecture into Northern and Southern while the latter into Indo-Aryan and Dravidian respectively.

Dr. Sitaram, Curator of the Lahore Museum, who had later done remarkable work in the India Section of the British Museum observes: "So far as Architecture was concerned, there were four styles of it in

India—आर्यवंश, द्राविड़, चान्दूलय and केरङ्; the influence of the last could still be found in such distant lands as Java and Cambodia". 1

Professor Lewis Hayter, Professor of Architecture in the University College, London, in his article "Architecture" in Encyclopaedia Britannica—(9th edition, Vol. II, Edinburgh, Adam and Charley Mack, 1875) writes—“Hindu Architecture has been divided into that of the Aryan or Sanskrit races of Northern India, that of the South or the Tamil races and that prevalent in the Punjab and Kashinir. Of the first and last, we have comparatively little knowledge, but South Hindu work is treated at great length by Ram Raz, a native author.” Had there been any distinct illustrations of the last division mentioned above, they would have surely given a clue as to which that division had a tendency to approximate to. The author of the British Encyclopaedia is silent as regards the वेसर style which was never a North Indian Style. Ram Raz is also not correct so far as वेसर is concerned. But the author's admission that comparatively little is known about it, is as frank as anything could be. In the absence of any illustrative examples and documentary evidence, the statement has hardly any significance in the question of differentiation of styles.

The above diversity in the classification of Indian Architecture can be accounted for mainly on two considerations:—

1. Indologists in various branches of learning including Archæology, Sculpture, etc., it may be observed, mostly depend upon objective representations for their findings. The existence of monumental objects forms the conclusive evidence with them. Documentary evidence does not carry enough weight so far as their deductions go.

2. The inaccessibility of requisite materials to scholars interested in this subject is as much responsible as the lack of comprehending the subject-matter in its full bearing on the part of those attempting to arrive at a correct valuation of the principles of the subject.

1. cf. Version of the Southern School—सुप्रभेदागम, मानसार and शिल्परत्न by श्री Kumāra—

1. सुप्रभेदागम—अध्याय 30: V. 40-42.
अङ्गोत्सेवं तु कर्तव्यमधर्ष्णुं तु न कायेत् ।
द्रावभेदमिंद प्रोक्तं जातिभेदमतः शृणु ॥ 40 ॥
नागरं द्राविडं चैव वेसरं च त्रिधा स्मृतम् ।
कण्ठादारभ्य वृत्तं यत्तत्वेसरमिति स्मृतम् ॥ 41 ॥
प्रीवमारभ्य चाष्टाश्रं विमानं द्रविडारव्यक्तम् ।
सर्वं वै चतुरश्च यत्प्राचादं नागरं त्विदम् ॥ 42 ॥
2. मानसार—अध्याय 18 lines 90-100.
मूर्खादि स्तूपिपर्यन्तं वेदाश्रं चायताश्रम् ॥ 45 ॥

The quadrangularity from the base to the neck and even to the top, according to it, characterizes the नाग style, and the quadrangular base rising from the neck to the top in an octagonal form in the case of the द्रविड style differs in the upper portion being round in the वेसर style. These definitions, though "brief and convenient indications" of different styles, are as imperfect on the very face of them as anything that ever could be.

One obvious inference that emerges from such scanty definitions is that these three styles have only a quadrangular ground plan, and that there is nothing like चतुरश्चायत्, वृत्, वृत्तायत्, अष्टाश्र and other forms so far as the ground plans of structures go. How preposterous it is to make others believe that Indian Architects who are well known for their original conception and exquisite workmanship knew nothing of those other forms of ground plans of buildings both secular as well as ecclesiastical. It may be emphasised that such "brief and convenient indications" of their differences for the recognition of styles cannot but be misleading.

I have been trying to find out the exact interpretation of these styles from different manuscripts of वास्तु and शिल्प for over two decades and have been able to put my finger on the right chord for these definitions only now though not to the fullest extent desired.

The Southern School of Architecture is not so markedly descriptive (so far as the printed works are concerned) in this *comparative treatment* as the Northern School. The वास्तुशास्त्र of Bikaner by Devi Singh enumerates as many as five styles but is silent as regards their differentiating characteristics ; समराङ्गणसूत्रधार, a work of the eleventh century, has more styles than the above; but, as a complete manuscript of समराङ्गणसूत्रधार is not available, material light cannot be thrown on this question of styles by its author.

Works of सूत्रधारमंडन, too, are silent so far as the comparative statement of styles goes.

व्यथ्रं वृत्ताकृतिं वाथ ग्रीवादि शिरवराकृतिः ।
स्तूपिकात्रयसंयुक्तं द्वयं वा चैकमेव वा ॥ 46 ॥
चतुरश्चाकृतिं यत्तु नागरं तत्प्रकीर्तितम् ।
मूलाग्रं वृत्तमाकारं तदद्वतायतमेव वा ॥ 47 ॥
ग्रीवादि (स्तू)पिपर्यन्तं युक्तयाथ तद्युगाश्रकम् ।
वृत्तस्याग्रे द्वयश्रकं तन्द्वेसरनामकं भवेत् ॥ 48 ॥
मूलाग्रा तस्तूपिपर्यन्तं चाष्टाश्रकं वा पहश्रकम् ।
तद्भं चायतं वापि ग्रीवस्याधो युगाश्रकम् ॥ 49 ॥
पूर्ववक्त्रोर्धवदेशं स्याद् द्रविडं परिकीर्तितम् ।
समाश्रकशिखायुक्तं चायामे तच्छिखात्रयम् ॥ 50 ॥

अपरजितपृच्छा, on the contrary, describes the comparative differentiating characteristics of these three styles at great length. It is not the general ground plan of temples and their forms alone that determine these styles, as detailed in the *Southern version*. There are many other factors for this determination according to the नागर *version* as under:—

1. क्षेत्र of वास्तु,
2. तटचक्रन्द, (internal as well as external arrangement in the ground plan),
3. ऊर्ध्वचक्रन्द, arrangement of parts in elevation,
4. पीठ, basement,
5. द्वारमानम्, measures of doorways of structures,
6. प्रासादोऽयमानम्—measures of heights of प्रासादs,
7. मण्डोवर,
8. शिखर, Spire
9. कलश, Finial,
10. रेखा, profile of a spire.
11. Ornaments,
12. पत्र etc.,
13. कण्टक moulding,
14. Bathos,
15. तालमान,
16. Nomenclature.

The different elements as stated above are taken up in the following pages to enable the subject to be grasped in all its bearings.

नागर-वेस्त्र and द्राविड़

क्षेत्र

According to अश्वजितपृष्ठा and other works of the नागर school, there are five kinds of क्षेत्र (plan of a site) for ब्रह्मा (a building or settlement) viz. वैराज, पुण्डक, कैलास, मणिक and त्रिविश्ट। Geometrically they represent the following forms - a square, a rectangle, a circle, an ellipse and an octagon. It may be incidentally observed that historically, if not pre-historically, these very terms are reminiscent of the earliest settlements of Aryans. It is now well recognised that Aryans came down from their early Asiatic homes into India at different epochs of Indian History in different groups or hordes. The earliest settlers came to वैराज (ब्रह्मदत्त)। ब्रह्मा was the leader of that group who settled in Burma (ब्रह्मदेश)। इतातो, ऐरावत, ब्रह्मुत्र, ब्रह्मदार, (ब्रह्मचारिणी), ब्रह्मवर्त etc.-all these terms drag on in the present day geography and are suggestive terms in vindication of the above conjecture. These early settlers extended their invasion and colonization in the western direction of India as far as the शांडु, etc. and the country watered by the last named rivers is still known as ब्रह्मवर्त। The next inroad came from the North-west and their settlement was पुण्ड्र or rather पुरुषपुर, the modern Peshawar. Similarly, the 3rd, 4th and 5th inroads came from कैलास, Manipur in Assam and Tibet respectively. त्रिविश्टि here steps in to support this theory. (Vide foot-note 1) This शिला has nine प्राप्ताद्याः under each क्षेत्र. मणिक is there known as ब्रह्मसंज्ञितम्। Now ब्रह्मसंज्ञितम्-ब्रह्मगाहन was the son of अर्जुन of the five पांडवाः and was ruling the country of Manipur when the sacrificial horse of युधिष्ठिर led by अर्जुन was taken to the king ब्रह्मगाहन, son of अर्जुन by त्रिविश्टि। In this connection

I. From Vis'vakarma S'ilpa:—

मेदथ मन्दरथेव विमानं च तथा परम् ।
मद्रकः सर्वतोभद्रो रुचको नन्दनस्तथा ॥
नन्दिवर्धनसंज्ञश्च श्रोवत्सं च नवेत्यमी । वैराज्यसंभवाः ।
बडवी प्रहराजश्च शालाग्रहं [शालागारं] च मन्दिरम् ॥
विमानं च तथा ब्रह्ममंदिरं भवनं तथा ।
उत्तंवि शिविका वेशम नवैते पुष्पकोद्घवाः ॥
बलपो दुन्दुभिः पद्मो महापद्मास्तथापरः ।
नन्द्यावर्तं वर्धमानं स्वस्तिकं धान्यकं तथा ॥
युवावृक्षस्तथेवान्यद्रत्तः कैलाससंभवाः ।
प्रहोऽथ वृषभो हृषो गःङः सिंहनामकः ॥
भूमुखो भूघरथेव श्रीजयः पृथिवीधरः* ।
वञ्चं चकं तथान्यच्च पुष्टिकं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥
वकं स्वस्तिकखडगं च गदा श्रीवृक्ष एव च ।
विजयो नामतश्चेव त्रिविश्टप समुद्घवाः ॥

* Note:—ब्रह्मसंज्ञितम् should go after पृथिवीधरः as the nine प्राप्ताद्याः known as व संज्ञितम् would end there. वञ्चं, चकं, पुष्टिकं, वकं, स्वस्तिकखडगं, etc. would then be nine प्राप्ताद्याः under त्रिवेष्टप. Here is some mistake in the original.

there is a long story as to how he relinquished the horse in the first instance and then irritated by अर्जुन he cut off अर्जुन's head which was restored by उद्धी who happened to be with चित्रोगदा at that moment. We are not concerned with the happenings at Manipur, the country of कश्मीर, but it is clear that Manipur is referred to by “वसुसंज्ञितम्”. It may be further added that ideas, institutions, etc., stick on due to a spirit of conservatism which is not an uncommon feature of the Indians or rather of all nations, however civilized they might be. “The conjectural criticism of classical scholarship” apart, the terms for क्षेत्र so far as the geometric forms are concerned start with a square (चतुर्थ), and as the चतुरत्रयत, वृत्त, वृत्तायत and अष्टायत are derived from the square form; वर्ग is considered to be the basic unit-parental form with other forms as derivations therefrom.

नागर-द्राविड-बेसर

तळदण्ड = Arrangement or disposition of the ground plan.

According to writers of the Southern School of Architecture, the quadrangularity of the ground plan is the determinant of the नागर style while hexagonality is that of the द्राविड school. This restriction to the form of the ground plan is not accepted by writers of the Northern School. Take for example, समग्रज्ञा-सूत्रवार; King Bhoja Deva in 38th अष्टायत on वस्तुप्रस्थानमात्रुका lays down as many as forty *shapes* for the ground plan of the नागर school and also prescribes their assignment to the different grades of populace.

For facility of construction, however, all these forms of the ground plan are reduced to five only, viz. वैराज्य square, उष्पक rectangular, कैलाश circular, मणिक ellipsoidal and त्रिविश्व octagonal. वैराज्य is considered as the primary unit for these forms and it is that unit from which the rest of the forms have emerged.

तटदण्ड, it may be incidentally observed, is internal and external, the former comprises the गर्भगृह, its dividing walls, ब्रह्मणी or अन्वारिका and the outer walls thereto; and the latter includes the different अड्डगृहs¹ of the प्रासादs viz. भद्र, मुखभद्र, प्रतिभद्र, नन्दिका, कोणिका, प्रत्यहग, वारिमार्ग, प्रतिकर्ण, कर्ण etc.

1. Note:-The अंगs of प्रासाद are of two kinds (1) चनात्मक and (2) मानात्मक.

(1) चनात्मक अंग—These include such constituent parts as are necessary for the different functions in the constructional aspects of structures. These अंगs, in the नागर School of architecture are भद्र, मुखभद्र, प्रतिभद्र, उपभद्र, कर्ण, प्रतिकर्ण, रथ, प्रतितथ, उपरथ, नन्दी, वारिमार्ग, कोणिका, नन्दिका etc. and are shown above.

(2) मानात्मक अंग—This represents devices or formulas for the adjustment of dimensions (Length, Breadth, Height etc. of structures) for facility of calculations and for the determination of certain horoscopic aspects.

These अंगs are as many as 27 in the नागर School of architecture (not so many in the Dravidian School).

वास्तुप्रस्थान अष्टायत 2, Verses 1 to 82 describe in detail these अंगs; also cf. आयतत्व.

Writers of वास्तुशास्त्र have not adhered, it appears, to these अडूंग etc. with scrupulous care; a member (an अडूंग) which ought to go in *elevation* has been loosely applied to a member of the *ground plan* and vice versa. भद्र, प्रतिभद्र, सुखभद्र, have, strictly speaking, reference only to the *ground plan*; while रथ, प्रतिरथ etc. are terms that are concerned with the elevation, and yet one finds their promiscuous use irrespective of their place in design and construction.

It is these अडूंगs that go to give starlike projections to the external boundary of the plan. What would otherwise have presented a straight linear appearance in the bounding line, is converted into several zigzag projections, some going outwards and others inwards, of the main external boundary though it may be pointed out that they are on a settled plan and with due regard to principles of light and shade.

According to the version of the नागर school, the Dravidian structures have the same fivefold forms of the ground plan. (Vide-वेश in वास्तुराज).

नागर, वेसर and द्राविड

प्रासादद्वारमानम् -Doorways of प्रासादs (of वास्तुग्रन्थ-अध्याय 9) :--

Measures of doorways of temples in different styles cf. Architecture have three varieties, viz. नागर, द्राविड and भूमिका.

(a) नागर doorways—प्रासाद of one हस्त begins with a doorway of 16 अंगुलs (in height). For every additional हस्त in the width of a Prásāda from 2 to 5 हस्तs, there is an increase of 16 अंगुलs, and then there is only an addition of 2 अंगुलs for प्रासादs ranging from 6 to 50 cubits.

A Prásāda of 1 हस्त has a doorway of 16 अंगुलs.

Then प्रासादs of 2 to 5 हस्तs have 32, 48, and 80 अंगुलs respectively for the height of doorways, and प्रासादs from 6 to 50 cubits in width have 82, 84, 86, 88... 164, 166, 168 and 170 अंगुलs respectively for heights of doorways.

(b) द्राविडप्रासाद starts with a doorway of 10 अंगुलs in height for a प्रासाद of 1 cubit and has an increase of 10 अंगुलs each upto a प्रासाद of 6 cubits : the increase is then reduced to 5 अंगुलs for प्रासादs ranging in width from 7 to 10 cubits and eventually the increase in the doorway is reduced to 2 अंगुलs for every additional हस्त of a temple upto 50 cubits.

1. हस्तप्रासाद has a doorway of 10 अंगुलs.

2 to 6 हस्तप्रासादs have doorways of 20, 30, 40, 50 and 60 अंगुलs respectively.

7 to 10 हस्तप्रासादs have doorways of 65, 70, 75 and 80 अंगुलs respectively.

and 11 to 50 हस्तप्रासादs have doorways of 82, 84, 86, 88...160 अंगुलs respectively.

(c) भूमिकप्रासाद and its doorway—

Here प्रासादs from 1 to 5 cubits in width have 12, 24, 36, 48 and 60 अंगुलs high doorways.

प्रासादs of 6 and 7 cubits in width have 65 and 70 अंगुलs high doorways.

प्रासादs of 8 and 9 cubits in width have 74 and 78 अंगुलs high doorways.

प्रासादs of 10 to 50 cubits in width have 78, 80, 82 ... 160 अंगुलs high doorways.

To make the comparison more clear:

प्रासाद of	नागर	द्राविड	भूमिका
	have doorways in अंगुलs		
1 हस्त	16	10	12
2 हस्तs	32	20	24

प्रांगण of	नागर	द्राविड	भूमिज
3	48	30	36
4	64	40	48
5	80	50	60
6	82	60	65
7	84	65	70
8	86	70	74
9	88	75	78
10	90	80	80
11	92	82	82
:	:	:	:
15	100	90	90
20	100	100	100
25	120	110	110
30	130	120	120
35	140	130	130
40	150	140	140
45	160	150	150
50	170	160	160

The doorways in लतिन, सान्धार, मिश्रक, खिंहावलोकन, विमाननागर and विमानपुष्पक are the same as in नागरप्रांगण, while विमान, वराट and बलमीप्रांगण have the doorways similar to those in भूमिज. फांसनाकार has followed the द्राविड scale in this respect.

It will be seen that the doorways of temples are invariably smaller in height in भूमिज and द्राविड varieties of structures than in the नागर ones. It indirectly gives an idea as to the relative statures of Dravidians and Nāgars.

227 सू.

The churning of the क्षीरर्जन by Gods and Demons brought forth, along with several other valuables, a charming tender-limbed divine tree शुरस with variegated पत्र, पुष्प and फल. This tree had its branches spread out in different cardinal points, each branch giving rise to different styles, e. g. नागर style came into being in eastern branches, द्राविड in the southern, व्यन्तर and वेष्ट in the western and northern respectively; while from those branches which shot upwards came the कलिङ्ग and the origin of the यामुन lay in between the branches.

227 and 230 सू.

These branches further put forth leaves in different seasons, —नागर leaves in वसन्त, द्राविड in ग्राम (summer), व्यन्तरपत्र in the rainy season while the वेष्टपत्र shot forth in शरद (autumn), कलिङ्ग and यामुन in हेमन्त and शिशir. 230 सू. This very idea is emphasised in another सूत्र wherein the कुलस्थान (देश), जाति, वर्णभेद, etc. of these styles are differentiated. Thus the कुलस्थान (देश) of Indian styles is a distinguishing feature, as in a general way the नागर style is prevalent in पूर्वदेश

(meaning-of भारत), having its origin in that part of India, while द्राविड़ owes its origin to कृष्णान्तक; व्यन्तर similarly has come into existence in the west of भारत, वेश्वर in the north, कालिङ्ग in Kalinga country, while यामुन is spread everywhere, though, of course arising from the country watered by the यमुना. In course of time, these styles have not clung to the country of their origin but have spread promiscuously in different parts of India, though, in a generality of cases, their confinement to the place of their birth is very marked.

These styles, further, have their distinguishing जातिस्. नागर is विप्र; द्राविड़ is लक्ष्मी; व्यन्तर and वेश्वर are वैरेण्य; कालिङ्ग is a hybrid (mixed) and यामुन is cosmopolitan. How these जातिस् are assigned to the different styles would remain a matter of surmise in the absence of authoritative pronouncement in works of वास्तु and शिल्प.

The वर्जमेद्— The nature of the colour can be determined from the जाति of the styles as different जातिस् are characterized by the special colours adaptable to them; thus नागर, being विप्र, is white, द्राविड़, being लक्ष्मी, is red; similarly, व्यन्तर is yellowish, वेश्वर is green; so is कालिङ्ग, while यामुन has colour of all जातिस्.

228 सू.

The forms of leaves of these styles are described in सूत्र 228, vide verses 23 to 28 and also the rest - नागरं तरँ, व्यन्तरं वलिंतं, वेश्वरं आकुचितं, द्राविडं कंटकोद्धरं, अतिवक्कुलाकीर्णम्, कालिङ्गं, ऊर्ध्वं, यामुनं, वक्रकूटकं, etc.

देश, जाति, वर्जमेद्, etc., are not so important as the कंटक (mouldings). As is well known, European Architecture has fillet, bead, cavetto, ovolو, torus, scotia, cyma (recta and reversa) etc. as different mouldings; in the same way, the different schools of Indian Architecture, (नागर, द्राविड़, व्यन्तर, वेश्वर, कालिङ्ग and यामुन according to अग्रणितपृष्ठा) have their distinguishings कंटक (mouldings). These are 8 in number as under; कठि, कठिक, व्यामिश्र, चित्रकौशल, व्यावृत्त, व्यावृत, सुमत्त and मंगचित्रक. They resemble, roughly in form, the flower of अगस्त्य plant, (१)दृश्य-jiw⁽²⁾-of a वराह (hog) a closedbud⁽³⁾ with internal filaments the vowel⁽⁴⁾ letter the nails⁽⁵⁾ of a tiger a pitcher⁽⁶⁾, scissors⁽⁷⁾, and thorns of बरी and कंडक⁽⁸⁾ respectively. To differentiate one style from another, the characteristic mouldings need be observed, as the special moulding of नागर is व्यावृत while that of द्राविड़ is मंगचित्रक; in the same way, वेश्वर, व्यन्तर, यामुन and कालिङ्ग have respectively कठि, कलिक, व्यामिश्र and व्यावृत as their distinguishing mouldings. It will be quite clear that the नागर moulding is far away in form, from the वेश्वर moulding, and cannot be confounded with that of वेश्वर.

रेखा

Indian temples are classified ordinarily into eight principal varieties according to the नाम or Northern School of Hindu Architecture. There are various features that go to differentiate the one variety from the other. The consideration of रेखा (Profile of a शिखर or a spire) forms one differentiating feature out of the many referred to above. To grasp what रेखा signifies, a description of all the technical details involved is essential. रेखा, कला, चार, छण्ड, स्फन्ध, वल्ण, घटा, शिखर, शृङ्ग, अङ्क, उरःशृङ्ग, गजपृष्ठ etc. are some of the terms that require clarification.

Indian builders, it may be observed, though scantily equipped with appliances which would be considered rough and crude in comparison with the up-to-date scientific appliances of the West were endowed with an inventive genius to work out their problems in their own peculiar way.

The question of रेखा involves a method of setting out curves etc. in mid air almost analogous to the graphic representation by means of co-ordinates and the subject assumes a very fascinating aspect from this point of view.

रेखा	— The Profile of a spire (शिखर) above the principal प्रांगण.
कला	— A digit, a division, a part of a छण्ड.
खण्ड	— A piece, a uniform (straight or curved) portion of a शिखर wherein the curvature remains practically of the same degree of acuteness.
चार	— A division, one that accompanies or is collaterally agreeing withs कला in a certain ratio.
स्फन्ध	— The top of a प्रांगण from which the शिखर emerges.
वल्ण	— A bend either towards the central axis of a प्रांगण or away from it. It may thus be concave or convex.
घटा	— A dome or vault forming a roof of a प्रांगण, मण्डप etc.
शिखर	— That portion of the spire that rises above the स्फन्ध and ends in the आमलधार, कलश etc. It is, so to say, the उर्जीवा of a प्रांगण.
शृङ्ग	— A peak, ordinarily it forms a secondary spire, the शिखर being the principal one in a प्रांगण.
अङ्क	— A secondary spire like शृङ्ग.
उरःशृङ्ग	— This is not a detached but is an <i>engaged</i> spire to the main शिखर.
गजपृष्ठ	— A longitudinal rounded top of a प्रांगण.
रेखा	— According to one aspect, रेखा is divided into खण्डs which may be as many as three to eighteen i. e. in all sixteen in number. The first is known as त्रिखण्डा, the second as चतुर्खण्डा, the third पंचखण्डा rising successively to अष्टादशखण्डा.

These रेखाः from त्रिखण्डा to अष्टादशखण्डा go by specific names viz. शशीनी, शांतिनी, लक्ष्मीनी, कामिनी, पुष्पिणी, शुभा, शोता, आहूलादा, कुमुदा, शाश्वती, शांतिकी, विद्याशोवनिका, नाहिनी, द्रीपिनी, सौभ्या and रुपा; these are the समचारत्रिखण्डा, समचारचतुर्खण्डा, समचारपंचखण्डा etc. to समचार अष्टादशखण्डा रेखाः. They are 16 in number. Over and above these 4 खण्डस from 3 to 18 there are other fifteen चारः under each of them viz. त्रिखण्डा to अष्टादशखण्डा. They are as under — सपाद (one and a quarter) चार, सर्वि (one and a half) चार, पादोनद्रय (one and three quarters) चार, द्विगुण (double) चार, सपाद द्विगुण (two and a quarter) चार, सर्विद्विगुण (two and a half) चार, पादोनत्रय (two and three quarters) चार, त्रय (three times) चार, पद्धत्रिक (three and a quarter) चार, सर्वित्रय (three and a half) चार, पादोनत्रुष्क (three and three quarters) चार, चतुर्गुण (four times) चार, सपादत्रुष्क (four and a quarter) चार, सर्वित्रुष्क (four and a half) चार and पादोनत्रिक (four and three quarters) चार.

Thus the total number of चारः including समचार under each of these खण्डस comes upto 16 and 16 खण्डस with 16 चारः under each make up $16 \times 16 = 256$ रेखाः in all. This is only one way of arriving at the रेखाः. These 256 रेखाः have specific names of their own. Their significance will be cleared up later on.

Now समचार in these 16 खण्डाः रेखाः gives rise to a straight profile of the शिखर from its base or इक्ष्य to its top below कलश, though not vertical but slanting towards the central axis so far as its form goes. In its constructive aspect समचार means that the कलाः in each खण्ड are equal; for example समचार in त्रिखण्डारेखा has 8 कलाः in the lowest खण्ड, the same number of कलाः in the खण्ड higher up and also in the topmost खण्ड.

समचार in चतुर्थखण्डारेखा has 12 कलाः in the lowest खण्ड and the same number of कलाः in the three खण्डस above it respectively and so on.

Now सपादचार has its कलाः so arranged that the number of कलाः in the topmost खण्ड is one and a quarter times the number of कलाः in the lowest खण्ड; for example त्रिखण्डा-प्रथमचार has 8 कलाः in the bottom खण्ड, 9 कलाः in the central and 10 कलाः i. e. $8 \times 1\frac{1}{4} = 10$ in the topmost खण्ड.

सर्विचार has in the topmost खण्ड one and a half times the number of कलाः that it has in the lowest खण्ड; for example the number of कलाः is 8 in the lowest, 10 in the middle and 12 i. e. $8 \times 1\frac{1}{2} = 12$ कलाः in the topmost खण्ड in त्रिखण्डा.

Proceeding in this way पादोनपञ्चकचार in त्रिखण्डा has 8 कलाः in the bottom खण्ड, 23 कलाः in the खण्ड higher up and 38 कलाः i. e. $8 \times 4\frac{3}{4} = 38$ कलाः in the top खण्ड.

Similarly in चतुर्थखण्ड—

समचार — has 12 कलाः in the 1st, 2nd, 3rd and the 4th खण्ड respectively.

सपादचार — has 12 कलाः in the 1st खण्ड, 13 कलाः in the 2nd, 14 in the 3rd and 15 कलाः ($12 \times 1\frac{1}{4} = 15$) in the 4th खण्ड.

पाहोनपंचक्चार—has 12 कलाः in the 1st खण्ड, 27 कलाः in the 2nd, 42 कलाः in the 3rd and 57 कलाः ($12 \times 4\frac{3}{4} = 57$) in the 4th खण्ड ; and so on for different चारः in different खण्डरेखा upto अष्टादश.

As has been pointed out above, समचार diagrammatically represents a slanting straight line.

In सगाइचार the curvature starts from the second खण्ड (the first खण्ड being a slanting straight line) and goes on increasing in acuteness as one proceeds from the second खण्ड to the third, from the third to the fourth and so on. It is the most acute in the top-most खण्ड of अष्टादशखण्डरेखा.

For facility of reference, tables showing the number of कलाः in different खण्डः of त्रिखण्डा to अष्टादशखण्डा varying with 16 चारः have been appended.

The subject of रेखा is very complicated. Only one aspect of its arrangement has been touched above; for other varieties of disposition of कला, चार etc., रेखार्जिव and other works may be consulted with advantage.

If one were to glance at the names of रेखाः, say only under one arrangement which has been observed in अपराजितपृथ्बी, it cannot but strike him that as many as 256 रेखाः have got specific names of their own. This very aspect cannot but be without some signification. It appears, the art of temple-building had reached its climax in the country at a certain stage in history.

As the worship of Brahmā and the Sun used to be on the wane, the cult of Siva began to come into prominence. Eventually it threw into the background, all other cults, including Jainism and Buddhism and occupied the outstanding position in the whole of India.

It is well known that in about the middle of the first millennium after Christ, India had witnessed tremendous activity in temple-building and temples of S'iva especially came to be erected at that time all over the country. Master builders of these temples were called upon to cope with a heavy strain on their energies; whereupon they had to devise various ways of reducing their trouble of instructing the builders by the adoption of a सूत्र like method. Some of these ways included the giving of names to different curvatures in the profile of a शिखर and also to लिङ्गs of different materials.

The शिखर with its varying degree of acuteness in the different portions of its profile had specific names assigned to it for this purpose, e. g. सरस्वतः or अशोकः would at once convey to the builders that the profile had reference to द्विगुणचार in चतुर्दशखण्डरेखा or त्रिगुणचार in the same खण्डा profile. (Vide Table No. 12 of रेखाः).

The builders would at once understand what calculations would be necessary to carry out for arriving at a particular number of कलाs and अराs in the profile referred to. They would begin to start their work of construction without any further reference to the master builder whose instruction in one word सख्ती or अशोका would imply a volume of calculations etc. and save them a lot of trouble in instructions.

It is not to be supposed that there exists nothing like एकखण्डा and द्विखण्डा रेखा. In fact they do exist but the scanty reference to them is due to lack of constructive complexity as is met with in त्रिखण्डा to अष्टादशखण्डारेखाs. One arrangement of एकखण्डारेखा is referred to in प्राप्तामण्डन.

Table No. 1—रेखा (प्रखण्ड)

Serial No.	चार	Names of रेखास	No. of Total कलास	No. of कलास in 1st खण्ड	No. of कलास in 2nd खण्ड	No. of कलास in 3rd खण्ड	
1	समचार	शशिनी	24	8	8	8	कलास equal in 3खण्डs
2	सपादचार	शीतला	27	8	9	10	$8 \times 1\frac{1}{4} = 10$ सपाद (i.e. No. of कलास in the 3 rd खण्ड is $1\frac{1}{4}$ times that in 1 st खण्ड.
3	सार्धचार	सौभ्या	30	8	10	12	$8 \times 1\frac{1}{2} = 12$ सार्ध i.e. No. of कलास in the
4	पादोनद्रयचार	शान्ता	33	8	11	14	$8 \times 1\frac{3}{4} = 14$ 3 rd खण्ड is $1\frac{1}{2}$ times that in 1 st खण्ड and so on.
5	द्विगुणचार	मनोरमा	36	8	12	16	$8 \times 2 = 16$
6	सपादद्विगुण	शुभा (उमा)	39	8	13	18	$8 \times 2\frac{1}{4} = 18$
7	सार्धद्विगुण	मनोभवा	42	8	14	20	$8 \times 2\frac{1}{2} = 20$
8	पादोनत्रय	बीरा	45	8	15	22	$8 \times 2\frac{3}{4} = 22$
9	त्रय	कुमुदा	48	8	16	24	$8 \times 3 = 24$
10	पदाधिक	पद्मशेखरा	51	8	17	26	$8 \times 3\frac{1}{4} = 26$
11	सार्धत्रय	लतिना or ललिता	54	8	18	28	$8 \times 3\frac{1}{2} = 28$
12	पादोनचतुर्ष्क	लीलावती	57	8	19	30	$8 \times 3\frac{3}{4} = 30$
13	चतुर्गुण	त्रिदशा	60	8	20	32	$8 \times 4 = 32$
14	सपादचतुर्ष्क	पूर्णमण्डला	63	8	21	34	$8 \times 4\frac{1}{4} = 34$
15	सार्धचतुर्ष्क	पूर्णभद्रा	66	8	22	36	$8 \times 4\frac{1}{2} = 36$
16	पादोनपञ्चक	भद्राहृषी	69	8	23	38	$8 \times 4\frac{3}{4} = 38$

Table No. 2-रेखा (चतुष्खण्डा)

Serial No.	चार	Names of रेखास	Total No. of कलास	कलास in 1st खण्ड	कलास in 2nd खण्ड	कलास in 3rd खण्ड	कलास in 4th खण्ड	
1	समचार	शान्तिनी	48	12	12	12	12	$12=12$
2	सपाइचार	शुभा		12	13	14	15	$12 \times 1\frac{1}{4}=15$
3		शान्ता		12	14	16	18	$12 \times 1\frac{1}{2}=18$
4		त्रिदिवा		12	15	18	21	$12 \times 1\frac{3}{4}=21$
5		देवदुर्लभा		12	16	20	24	$12 \times 2=24$
6		बीमत्सा		12	17	22	27	$12 \times 2\frac{1}{4}=27$
7		शिवा		12	18	24	30	$12 \times 2\frac{1}{2}=30$
8		सोन्या		12	19	26	33	$12 \times 2\frac{3}{4}=33$
9		वीरभद्रा		12	20	28	36	$12 \times 3=36$
10		नारायणी		12	21	30	39	$12 \times 3\frac{1}{4}=39$
11		धुविरा		12	22	32	42	$12 \times 3\frac{1}{2}=42$
12		शेखरा		12	23	34	45	$12 \times 3\frac{3}{4}=45$
13		रम्या		12	24	36	48	$12 \times 4=48$
14		पूर्णा		12	25	38	51	$12 \times 4\frac{1}{4}=51$
15		पूर्णमदिका		12	26	40	54	$12 \times 4\frac{1}{2}=54$
16		विजया		12	27	42	57	$12 \times 4\frac{3}{4}=57$

Table No. 3-खेत (पञ्चखण्डा)

Serial No.	चार	Names	Total कल्प कलास in 1st खण्ड	कलास in 2nd खण्ड	कलास in 3rd खण्ड	कलास in 4th खण्ड	कलास in 5th खण्ड	
1		लक्ष्मी	80	16	16	16	16	$16 \times 1 = 16$
2		श्री	90	16	17	18	19	$16 \times 1\frac{1}{4} = 20$
3		समवा	100	16	18	20	22	$16 \times 1\frac{1}{2} = 24$
4		विद्व (धृ) ग	110	16	19	22	25	$16 \times 1\frac{3}{4} = 28$
5		पूर्णमण्डला	120	16	20	24	26	$16 \times 2 = 32$
6		सुगन्धा (सुशीला)	130	16	21	26	31	$16 \times 2\frac{1}{4} = 36$
7		मानसी	140	16	22	28	34	$16 \times 2\frac{1}{2} = 40$
8		शैला	150	16	23	30	37	$16 \times 2\frac{3}{4} = 44$
9		नन्दा	160	16	24	32	40	$16 \times 3 = 48$
10		मन्दाक्षो	170	16	25	34	43	$16 \times 3\frac{1}{4} = 52$
11		कौतुका (कौमुदी)	180	16	26	36	46	$16 \times 3\frac{1}{2} = 56$
12		शान्ति	190	16	27	38	49	$16 \times 3\frac{3}{4} = 60$
13		लाभा	200	16	28	40	52	$16 \times 4 = 64$
14		कल्याणी	210	16	29	42	55	$16 \times 4\frac{1}{4} = 68$
15		सुभद्रा	220	16	30	44	58	$16 \times 4\frac{1}{2} = 72$
16		भद्रेश्वरी	230	16	31	46	61	$16 \times 4\frac{3}{4} = 76$

Table No. 4 रेखा (षट्क्षण्डा)

Serial No.	चार	Names	Total No. of कलास in खण्डS	1st खण्ड	2nd खण्ड	3rd खण्ड	4th खण्ड	5th खण्ड	6th खण्ड	
1	सम.	कामिनी	20	20	20	20	20	20	20	$20 \times 1 = 20$
2	$1\frac{1}{4}$	कमला	20	21	22	23	24	25	$20 \times 1\frac{1}{4} = 25$	
3	$1\frac{1}{2}$	पद्मा	20	22	24	26	28	30	$20 \times 1\frac{1}{2} = 30$	
4	$1\frac{3}{4}$	संघर्षा	20	23	26	29	32	35	$20 \times 1\frac{3}{4} = 35$	
5	2	भ्रमशंखरा	20	24	28	32	36	40	$20 \times 2 = 40$	
6	$2\frac{1}{4}$	शुभा or सुभद्रा	20	25	30	35	40	45	$20 \times 2\frac{1}{4} = 45$	
7	$2\frac{1}{2}$	शान्ति संभूता	20	26	32	38	44	50	$20 \times 2\frac{1}{2} = 50$	
8	$2\frac{3}{4}$	वैदेवी	20	27	34	41	48	55	$20 \times 2\frac{3}{4} = 55$	
9	3	राजशेखरा	20	28	36	44	52	60	$20 \times 3 = 60$	
10	$3\frac{1}{4}$	गान्धारी	20	29	38	47	56	65	$20 \times 3\frac{1}{4} = 65$	
11	$3\frac{1}{2}$	गन्धर्वा	20	30	40	50	60	70	$20 \times 3\frac{1}{2} = 70$	
12	$3\frac{3}{4}$	वृत्ता	20	31	42	53	64	75	$20 \times 3\frac{3}{4} = 75$	
13	4	तिलका	20	32	44	56	68	80	$20 \times 4 = 80$	
14	$4\frac{1}{4}$	लोकसुन्दरी	20	33	46	59	72	85	$20 \times 4\frac{1}{4} = 85$	
15	$4\frac{1}{2}$	महाभद्रा	20	34	48	62	76	90	$20 \times 4\frac{1}{2} = 90$	
16	$4\frac{3}{4}$	इन्द्रा	20	35	50	65	80	95	$20 \times 4\frac{3}{4} = 95$	

Table No. 5-रेखा (सप्तखण्ड)

Serial No.	चार	Names	Total No. of छत्रास	1st	2nd	3rd	4th	5th	6th	7th	
1	सम. 1=1	पुण्यता		24	24	24	24	24	24	24	$24 \times 1 = 24$
2	$1\frac{1}{4}$ ...	पुष्टिका		24	25	26	27	28	29	30	$24 \times 1\frac{1}{4} = 30$
3	$1\frac{1}{2}$ ...	चम्पा		24	26	28	30	32	34	36	$24 \times 1\frac{1}{2} = 36$
4	$1\frac{3}{4}$ ...	समद्वा		24	27	30	33	36	39	42	$24 \times 1\frac{3}{4} = 42$
5	2	तिलका		24	28	32	36	40	44	48	$24 \times 2 = 48$
6	$2\frac{1}{4}$ ...	अदमूता		24	29	34	39	44	49	54	$24 \times 2\frac{1}{4} = 54$
7	$2\frac{1}{2}$ ...	सिद्धा		24	30	36	42	48	54	60	$24 \times 2\frac{1}{2} = 60$
8	$2\frac{3}{4}$ ...	सिद्धाहानी		24	31	38	45	52	59	66	$24 \times 2\frac{3}{4} = 66$
9	3 ...	स्वरूपा		24	32	40	48	56	64	72	$24 \times 3 = 72$
10	$3\frac{1}{4}$ ...	कीड़ियामणि		24	33	42	51	60	69	78	$24 \times 3\frac{1}{4} = 78$
11	$3\frac{1}{2}$ ...	नरनारा		24	34	44	54	64	74	84	$24 \times 3\frac{1}{2} = 84$
12	$3\frac{3}{4}$ ...	नरेश्वरी		24	35	46	57	68	79	90	$24 \times 3\frac{3}{4} = 90$
13	4 ...	विलपाक्षा		24	36	48	60	72	84	96	$24 \times 4 = 96$
14	$4\frac{1}{4}$ ...	महोदभवा		24	37	50	63	76	89	102	$24 \times 4\frac{1}{4} = 102$
15	$4\frac{1}{2}$ ...	सिद्धांसा		24	38	52	66	80	94	108	$24 \times 4\frac{1}{2} = 108$
16	$4\frac{3}{4}$ ...	सर्वमण्डला		24	39	54	69	84	99	114	$24 \times 4\frac{3}{4} = 114$

Table No. 6-ऐवा (अष्टखण्डा)

Serial No.	चार	Names	Total no. of कांडा	1st	2nd	3rd	4th	5th	6th	7th	8th	
1	समचार	शुभा	(1)	28	28	28	28	28	28	28	28	$28 \times 1 = 28$
2	1 $\frac{1}{4}$ ...	शीतला	(2)	28	29	30	31	32	33	34	35	$28 \times 1\frac{1}{4} = 35$
3	1 $\frac{1}{2}$ ...	गन्धा	(3)	28	30	32	34	36	38	40	42	$28 \times 1\frac{1}{2} = 42$
4	1 $\frac{3}{4}$ ...	मालती	(4)	28	31	34	37	40	43	46	49	$28 \times 1\frac{3}{4} = 49$
5	2 ...	हर्ष्यसंयुता	(5)	28	32	36	40	44	48	52	56	$28 \times 2 = 56$
6	2 $\frac{1}{4}$ ...	मेघा	(6)	28	33	38	43	48	53	58	63	$28 \times 2\frac{1}{4} = 63$
7	2 $\frac{1}{2}$ ...	मेघपदा	(7)	28	34	40	46	52	58	64	70	$28 \times 2\frac{1}{2} = 70$
8	2 $\frac{3}{4}$ ...	अनुजा	(8)	28	35	42	49	56	63	70	77	$28 \times 2\frac{3}{4} = 77$
9	3 ...	कृष्णा	(9)	28	36	44	52	60	68	76	84	$28 \times 3 = 84$
10	3 $\frac{1}{4}$ ...	निर्मला	(10)	28	37	46	55	64	73	82	91	$28 \times 3\frac{1}{4} = 91$
11	3 $\frac{1}{2}$ ...	परा	(11)	28	38	48	58	68	78	88	98	$28 \times 3\frac{1}{2} = 98$
12	3 $\frac{3}{4}$ ...	तेजा:	(12)	28	39	50	61	72	83	94	105	$28 \times 3\frac{3}{4} = 105$
13	4 ...	प्रतापतेजा:	(13)	28	40	52	64	76	88	100	112	$28 \times 4 = 112$
14	4 $\frac{1}{4}$ ...	क्लीर्ति	(14)	28	41	54	67	80	93	106	119	$28 \times 4\frac{1}{4} = 119$
15	4 $\frac{1}{2}$ ...	आनन्दा	(15)	28	42	56	70	84	98	112	126	$28 \times 4\frac{1}{2} = 126$
16	4 $\frac{3}{4}$ ...	समृद्धा	(16)	28	43	58	73	88	103	118	133	$28 \times 4\frac{3}{4} = 133$

Table No. 7-रेखा (नवखण्डा)

Serial No.	आर	Names	Total No. of कठास	1st	2nd	3rd	4th	5th	6th	7th	8th	9th
1	अम. १ = १	शान्ता	288	32	32	32	32	32	32	32	32	32
2	१ $\frac{1}{4}$	मुकुला		32	33	34	35	36	38	39	40	40
3	१ $\frac{1}{2}$	नन्दा		32	34	36	38	40	42	44	46	48
4	१ $\frac{3}{4}$	श्रिया		32	35	38	41	44	47	50	53	56
5	२	भद्रा		32	36	40	44	48	52	56	60	64
6	२ $\frac{1}{4}$	नन्दना		32	37	42	47	52	57	62	67	72
7	२ $\frac{1}{2}$	शोभना		32	38	44	50	56	62	68	74	80
8	२ $\frac{3}{4}$	चुम्बाल्या		32	39	46	53	60	67	74	81	88
9	३	सुता		32	40	48	56	64	72	80	88	96
10	३ $\frac{1}{4}$	कुलनान्दी		32	41	50	59	68	77	86	95	104
11	३ $\frac{1}{2}$	गमीया		32	42	52	62	72	82	92	102	112
12	३ $\frac{3}{4}$	मधुगा		32	43	54	65	76	87	98	109	120
13	४	शेखरा		32	44	56	68	80	92	104	116	128
14	४ $\frac{1}{4}$	शिवरोक्ता		32	45	58	71	84	97	110	123	136
15	४ $\frac{1}{2}$	महनीता		32	46	60	74	88	102	116	130	144
16	४ $\frac{3}{4}$	रत्नचला		32	47	62	77	92	107	122	137	152

Table No. 8—रेखा (दशखण्डा)

Serial No.	चार	Names	Total No. of कठास	1st 2nd 3rd 4th 5th 6th 7th 8th 9th 10th						
				36	36	36	36	36	36	36
1	समचार	१ = १		आलंदा						
2	१ $\frac{1}{4}$	"		श्रिया						
3	१ $\frac{1}{2}$	"		नन्दा						
4	१ $\frac{3}{4}$	"		गोमती						
5	२	"		नामसुन्दरी						
6	२ $\frac{1}{4}$	"		मुमदा						
7	२ $\frac{1}{2}$	"		भादिका						
8	२ $\frac{3}{4}$	"		भद्रा						
9	३	"		भद्राङ्गा						
10	३ $\frac{1}{4}$	"		भद्रमालिनी						
11	३ $\frac{1}{2}$	"		संभूता						
12	३ $\frac{3}{4}$	"		भूतचारदा						
13	४	"		पताया						
14	४ $\frac{1}{4}$	"		कांतिकृदिनी						
15	४ $\frac{1}{2}$	"		माहेन्द्री						
16	४ $\frac{3}{4}$	"		सुवर						

Fable No. 9.—खा (एकादशाखण्डा)

Serial No.	वार	Names	Total No. of कलास	1st	2nd	3rd	4th	5th	6th	7th	8th	9th	10th	11th	12th	44 × 1 = 44
1	समचार 1 $\frac{1}{4}$	शाश्वती	44	44	44	44	44	44	44	44	44	44	44	44	44	44 × 1 = 44
2	बादा २		44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	44 × 1 $\frac{1}{4}$ = 55	
3	रेष्या ३		44	46	48	50	52	54	56	58	60	62	64	66	44 × 1 $\frac{1}{2}$ = 66	
4	सुङ्हदरा ४		44	47	50	53	56	59	62	65	68	71	74	77	44 × 1 $\frac{3}{4}$ = 77	
5	(आ) मोद २		44	48	52	56	60	64	68	72	76	80	84	88	44 × 2 = 88	
6	आमारकी २ $\frac{1}{2}$		44	49	54	59	64	69	74	79	84	89	94	99	44 × 2 $\frac{1}{4}$ = 99	
7	शिवा २ $\frac{1}{2}$		44	50	56	62	68	74	80	86	92	98	104	110	44 × 2 $\frac{1}{2}$ = 110	
8	सर्वलक्ष्मा २ $\frac{3}{4}$		44	51	58	65	72	79	86	93	100	107	114	121	44 × 2 $\frac{3}{4}$ = 121	
9	(लिंगा) ३		44	52	60	68	76	84	92	100	108	116	124	132	44 × 3 = 132	
10	विशाला ३ $\frac{1}{2}$		44	53	62	71	80	89	98	107	116	125	134	143	44 × 3 $\frac{1}{4}$ = 143	
11	कुलनाथा ३ $\frac{1}{2}$		44	54	64	74	84	94	104	114	124	134	144	154	44 × 3 $\frac{1}{2}$ = 154	
12	(शान्ता) ३ $\frac{3}{4}$		44	55	66	77	88	99	110	121	132	143	154	165	44 × 3 $\frac{3}{4}$ × 165	
13	शिवतमा ४		44	56	68	80	92	104	116	128	140	152	164	176	44 × 4 = 176	
14	दिव्या ४ $\frac{1}{2}$		44	57	70	83	96	109	122	135	148	161	174	187	44 × 4 $\frac{1}{4}$ = 187	
15	शिवाहाना ४ $\frac{1}{2}$		44	58	72	86	100	114	128	142	156	170	184	198	44 × 4 $\frac{1}{2}$ = 198	
16	विश्वधरी ४ $\frac{3}{4}$		44	59	74	89	104	119	134	149	164	179	194	209	44 × 4 $\frac{3}{4}$ × 209	

Table No. 11-रेखा (प्रयोगदशाखण्ड)।

Serial No.	चार	Names	Total No. of बछास	1st	2nd	3rd	4th	5th	6th	7th	8th	9th	10th	11th	12th	13th
1	समचार $1=1$	शानिकी	48	48	48	48	48	48	48	48	48	48	48	48	48	48
2	$1\frac{1}{4}$	विमला	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	60
3	$1\frac{1}{2}$	सर्वा	48	50	52	54	56	58	60	62	64	66	68	70	72	72
4	$1\frac{1}{4}$	बद्दना	48	51	54	57	60	63	66	69	72	75	78	81	84	84
5	$2\frac{1}{4}$	विजया	48	52	56	60	64	68	72	76	80	84	88	92	96	96
6	$2\frac{1}{4}$	बालिता	48	53	58	63	68	73	78	83	88	93	98	103	108	108
7	$2\frac{1}{2}$	(वाष्णवा)	48	54	60	66	72	78	84	90	96	102	108	114	120	120
8	$2\frac{3}{4}$	वंशदभ्या	48	48	55	62	69	76	83	90	97	104	111	118	125	132
9	$3\frac{1}{2}$	वंशभूता	48	48	56	64	72	80	88	96	104	112	120	128	136	144
10	$3\frac{1}{4}$	रेखिता	48	48	57	66	75	84	93	102	111	120	129	138	147	156
11	$3\frac{1}{2}$	वंशतारा	48	48	58	68	78	88	98	108	118	128	138	148	158	168
12	$3\frac{3}{4}$	अधिवासा	48	48	59	70	81	92	103	114	125	136	147	158	169	180
13	$4\frac{1}{2}$	वश्या	48	48	60	72	84	96	108	120	132	144	156	168	180	192
14	$4\frac{1}{4}$	माना	48	48	60	72	84	96	108	120	132	144	156	168	180	191
15	$4\frac{1}{2}$	हिंखोदभ्या	48	48	61	74	87	100	113	126	139	152	165	178	191	204
16	$4\frac{3}{4}$	बाला	48	48	62	76	90	104	118	132	146	160	174	188	202	216
		बसन्तोदभ्या	48	48	63	78	93	108	123	138	153	168	183	198	213	228

Table No. 12-खेता (चतुर्दशखण्डा)

No.	चार	Names	Total No. of कलास	1st	2nd	3rd	4th	5th	6th	7th	8th	9th	10th	11th	12th	13th	14th
1	समचार 1:1	विद्याशोधिका	52	52	52	52	52	52	52	52	52	52	52	52	52	52	52
2	११	रम्या	52	53	54	55	56	58	60	62	64	66	68	70	72	74	76
3	१½	गौरी	52	54	56	58	61	64	67	70	73	76	79	82	85	88	91
4	१½	हंसी	52	55	58	61	64	68	72	76	80	84	88	92	96	100	104
5	२	चरक्षती	52	56	60	64	68	72	76	80	84	88	92	96	100	104	104
6	२½	सारद्यी	52	57	62	67	72	77	82	87	92	97	102	107	112	117	117
7	२½	सौरभ्या	52	58	64	70	76	82	88	94	100	106	112	118	124	130	130
8	२½	शुक्रामा	52	59	66	73	80	87	94	101	108	115	122	129	136	143	143
9	३	अहोका	52	60	68	76	84	92	100	108	116	124	132	140	148	156	156
10	३½	शौचकी	52	61	70	79	88	97	106	115	124	133	142	151	160	169	169
11	३½	कनका	52	62	72	82	92	102	111	122	132	142	152	162	172	182	182
12	३½	कनकावजी	52	63	74	85	96	107	118	129	140	151	162	173	184	195	195
13	४	कन्दपा	52	64	76	88	100	112	124	136	148	160	172	184	196	208	208
14	४½	कन्दपाश्चिनी (श्रिता)	52	65	78	91	104	117	130	143	156	169	182	195	208	221	221
15	४½	कमला	52	66	80	94	108	122	136	150	164	178	192	206	220	234	234
16	४½	कलहंसी	52	67	82	97	112	127	142	157	172	187	202	217	232	247	247

Table No. 13-रेखा (पञ्चदशाव०डा)

Serial No.	Names	Total No. of S. १२	1st 2nd 3rd 4th 5th 6th 7th 8th 9th 10th 11th 12th 13th 14th 15th											
			56	56	56	56	56	56	56	56	56	56	56	56
1	समचार	नाहिनी	56	56	56	56	56	56	56	56	56	56	56	56
2	१ $\frac{1}{2}$	हसिनी	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67
3	१ $\frac{1}{2}$	कुमिला	56	58	60	62	64	66	68	70	72	74	75	78
4	१ $\frac{1}{2}$	गजमालिनी	56	59	62	65	68	71	74	77	80	83	86	89
5	२	गंजी	56	60	64	68	72	76	80	84	88	92	96	100
6	२ $\frac{1}{2}$	गजाङ्गा	56	61	66	71	76	81	86	91	96	101	106	112
7	२ $\frac{1}{2}$	शेखरी	56	62	68	74	80	86	92	98	104	110	116	121
8	२ $\frac{3}{4}$	राशी	56	63	70	77	84	91	98	105	112	119	126	134
9	३	गजश्री	56	64	72	80	88	96	104	112	120	128	136	147
10	३ $\frac{1}{4}$	रत्ना	56	65	74	83	92	101	110	119	128	137	146	160
11	३ $\frac{1}{2}$	रत्नधर्म	56	66	76	86	96	106	116	126	136	146	156	176
12	३ $\frac{3}{4}$	मात्या	56	67	78	89	100	111	122	133	144	155	166	177
13	४	जया	56	68	80	92	104	116	128	140	152	164	176	188
14	४ $\frac{1}{4}$	उमरिजा:	56	69	82	95	108	121	134	147	160	173	186	200
15	४ $\frac{1}{2}$	श्रिया	56	70	84	98	112	126	140	154	168	182	196	210
16	४ $\frac{3}{4}$	बक्ता	56	71	86	101	116	131	146	161	176	191	206	236

Table No. 14-રेखा (घोड़मस्तकांडा)

Serial No.	चार Names	Total No. of sets	1st 2nd 3rd 4th 5th 6th 7th 8th 9th 10th 11th 12th 13th 14th 15th 16th												
			60	60	60	60	60	60	60	60	60	60	60	60	60
1	समचार	द्विपर्वी	60	60	60	60	60	60	60	60	60	60	60	60	60
1=1	"	सिंहनी	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72
2	1 $\frac{1}{4}$	"	सिंहै	60	62	64	66	68	70	72	74	76	78	80	82
3	1 $\frac{1}{4}$	"	सिंहैलपा	60	63	66	69	72	75	78	81	84	87	90	93
4	1 $\frac{1}{4}$	"	सिंहैजता	60	64	68	72	76	80	84	88	92	96	100	104
5	2	"	सिंहैवंशीवा	60	65	70	75	80	85	90	95	100	105	110	115
6	2 $\frac{1}{4}$	"	दिला	60	66	72	78	84	90	96	102	108	114	120	126
7	2 $\frac{1}{4}$	"	सिंहैलया	60	67	74	81	88	95	102	109	116	123	130	137
8	2 $\frac{1}{4}$	"	सिंहैश्वरी	60	68	76	84	92	100	108	116	124	132	140	148
9	3	"	महानादा	60	69	78	87	96	105	114	123	132	141	150	159
10	3 $\frac{1}{4}$	"	नादवती	60	70	80	90	100	110	120	130	140	150	160	170
11	3 $\frac{1}{4}$	"	सिंहनादा	60	71	82	93	104	115	126	137	148	159	170	181
12	3 $\frac{3}{4}$	"	नादोदमा	60	72	84	96	108	120	132	144	156	168	180	192
13	4	"	सिंहावगा	60	73	86	99	112	125	138	151	164	177	190	203
14	4 $\frac{1}{4}$	"	सिंहा	60	74	88	102	116	130	144	158	172	186	200	214
15	4 $\frac{1}{2}$	"	सकलेश्वरी	60	75	90	105	120	135	150	165	180	195	210	225
16	4 $\frac{3}{4}$	"													

60×1 $\frac{1}{4}$ =7560×1 $\frac{1}{2}$ =9060×1 $\frac{3}{4}$ =10560×2 $\frac{1}{4}$ =12060×2 $\frac{1}{2}$ =13560×2 $\frac{3}{4}$ =15060×3 $\frac{1}{4}$ =16560×3 $\frac{1}{2}$ =18060×3 $\frac{3}{4}$ =19560×4 $\frac{1}{4}$ =22560×4 $\frac{1}{2}$ =24060×4 $\frac{3}{4}$ =25560×5 $\frac{1}{4}$ =27060×5 $\frac{3}{4}$ =285

Table No. 15—रेखा (सप्तदशवर्णण)

Serial No.	Names	Total No. of शब्दों	1st	2nd	3rd	4th	5th	6th	7th	8th	9th	10th	11th	12th	13th	14th	15th	16th	17th	17th
1	समचार	६४	६४	६४	६४	६४	६४	६४	६४	६४	६४	६४	६४	६४	६४	६४	६४	६४	६४	
2	१ $\frac{1}{4}$	नारायणी	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	
3	१ $\frac{1}{2}$	रस्या	६४	६६	६८	७०	७२	७४	७६	७८	८०	८२	८४	८६	८८	९०	९२	९४	९६	
4	१ $\frac{3}{4}$	नरा	६४	६७	७०	७३	७६	७९	८२	८५	८८	९१	९४	९७	१००	१०५	१०६	१०९	११२	
5	२	नगेत्रमा	६४	६८	७२	७६	८०	८४	८८	९२	९६	१००	१०४	१०८	११२	११६	१२०	१२४	१२८	
6	२ $\frac{1}{4}$	नेष्ट्री	६४	६९	७४	७९	८४	८९	९४	९९	१०४	१०९	११४	११९	१२४	१२९	१३४	१३९	१४४	
7	२ $\frac{1}{2}$	नरज्ञा	६४	७०	७६	८२	८८	९४	१००	१०५	११२	११८	१२४	१३०	१३६	१४२	१४८	१५४	१६०	
8	२ $\frac{3}{4}$	तपाइगा	६४	७१	७८	८५	९२	९९	१०६	११३	१२०	१२७	१३४	१४१	१४८	१५५	१६२	१६९	१७६	
9	२ $\frac{5}{4}$	तुरयेश्वरी	६४	७२	८०	८८	९६	१०४	११२	१२०	१२८	१३६	१४४	१५२	१६०	१६८	१७६	१८४	१९२	
10	३ $\frac{1}{4}$	वाक्ती	६४	७३	८२	९१	१००	१०९	११८	१२७	१३६	१४५	१५४	१६३	१७२	१८१	१९०	१९९	२०८	
11	३ $\frac{1}{2}$	वीराहूणी	६४	७४	८४	९४	१०४	११४	१२४	१३४	१४४	१५४	१६४	१७४	१८४	१९४	२०४	२१४	२२४	
12	३ $\frac{3}{4}$	महावीरा	६४	७५	८६	९७	१०८	११९	१३०	१४१	१५२	१६३	१७४	१८५	१९६	२०७	२१८	२२९	२४०	
13	४	वीरनाथका	६४	७६	८८	१००	११२	१२४	१३६	१४८	१६०	१७२	१८४	१९६	२०८	२२०	२३२	२४४	२५६	
14	४ $\frac{1}{4}$	बीमरसा	६४	७७	९०	१०३	११६	१२७	१४२	१५५	१६६	१८१	१९४	२०७	२२०	२३३	२४६	२५९	२७२	
15	४ $\frac{1}{2}$	सती	६४	७८	९२	१०६	१२०	१३४	१४८	१६२	१७६	१९०	२०४	२१८	२३२	२४६	२६९	२८४	२८८	
16	४ $\frac{3}{4}$	शान्ता	६४	७९	९४	१०९	१२४	१३९	१५४	१६९	१८४	१९९	२१४	२२९	२४४	२५९	२७४	२८९	३०४	

Table No. 16-खा (अष्टावर्षणा)

Serial No.	चार	Names	Total No. of ग्रन्ति	कुमुद																	
				1st	2nd	3rd	4th	5th	6th	7th	8th	9th	10th	11th	12th	13th	14th	15th	16th	17th	18th
1	समचार $1=1$	रथा	68 68 68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68
2	$1\frac{1}{4}$ "	रथेश्वरी	68 69 70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	85	86	87
3	$1\frac{1}{2}$ "	गङ्गा	68 70 72	74	76	78	80	82	84	86	88	90	92	94	96	98	100	102	102	104	105
4	$1\frac{3}{4}$ "	कक्षा	68 71 74	77	80	83	86	89	92	95	98	101	104	107	110	113	116	119	119	123	123
5	2 "	कुमुद कुमुदा	68 72 76	80	84	88	92	96	100	104	108	112	116	120	124	128	132	136	136	138	136
6	2 $\frac{1}{4}$ "	बीमत्या	68 73 78	85	88	93	95	96	103	104	108	113	118	125	128	133	138	143	148	153	153
7	2 $\frac{1}{2}$ "	पार्थिवा	68 74 80	86	92	96	104	104	110	110	116	122	128	134	140	146	152	158	164	170	170
8	2 $\frac{3}{4}$ "	कामता	68 75 82	89	96	103	110	117	117	124	131	138	145	152	159	166	173	180	187	187	187
9	3 "	मनोहरी	68 76 84	92	100	108	116	124	124	132	140	148	156	164	172	180	188	196	204	204	204
10	3 $\frac{1}{4}$ "	स्वरूपा	68 77 86	95	104	113	122	131	140	149	158	167	176	185	194	203	212	221	221	221	221
11	3 $\frac{1}{2}$ "	विक्रमा	68 78 88	98	108	118	128	138	148	158	168	178	188	198	208	218	228	238	238	238	238
12	3 $\frac{3}{4}$ "	शास्ता	68 79 90	101	112	123	134	145	156	167	178	189	200	211	222	233	244	255	255	255	255
13	4 "	मनोजा	68 80 92	104	116	128	140	152	164	176	188	200	212	224	236	248	260	272	272	272	272
14	4 $\frac{1}{4}$ "	सर्वतोष्णी	68 81 94	107	120	133	146	159	172	185	198	211	224	237	250	263	270	289	289	289	289
15	4 $\frac{1}{2}$ "	यजमाना	68 82 96	110	124	138	152	166	180	194	208	222	236	250	264	278	292	306	306	306	306
16	4 $\frac{3}{4}$ "	सुखसीला	68 83 98	113	128	143	158	173	188	203	218	23	248	263	278	293	308	323	323	323	323

Chhanda

छन्द-an arrangement, disposition.

वास्तु-a structure.

छन्द of वास्तु means "Disposition of a structure", "View of a structure as presented by its contour against the sky", "Perspective view."

These छन्दs of वास्तु are primarily six in number, according to the rules of Architecture as laid down by writers of the Northern school. In this respect, साहित्य, संगीत and वास्तु stand upon a common platform, as they have, each, 6 primary छन्दs as unitary basis. They are मेह, खण्डमेह, पताका, सूची, उद्दिष्ट and नष्ट. These primary छन्दs give rise, in the first instance, to as many as 36 secondary छन्दs (just as 6 रागs of music produce 36 रागिणीs) by a process of combination of one with the other. Out of these 36 secondary ones, there arise tertiary, quaternary etc. छन्दs and their number reaches eventually to a figure with 6 dots or even more; and naturally so; as structures ministering to the needs of occupants of different grades in society, from शूद्र, वैद्य etc. to kings, and even gods and goddesses assume a variety of forms, and so do their contours present a corresponding variety of views. This will account for a very large number of छन्दs as described above.

Now मेरुच्छन्द-पृथ्व्याकारो (v. 26 सू. 68 अपराजितपृच्छा), मेरुगमं शरावस्थैव चाकृतिः (v. 30. Ibid.).

It has the form of the earth, and is like मेरु mountain, with its shape like a शराव. Such a view is presented by a mountain,—a central pinnacle rising considerably above the ground surface and having sides sloping step by step in easy gradations all round, till eventually it reaches the general ground surface. I am irresistably prompted to quote the description of Boro Budour in Java, which unknowingly defines the view as मेरुच्छन्द. "From the square basic platform to the topmost of the circular platforms, is but 118 ft. in perpendicular height while the perimeter of the whole pyramid standing on that lowest platform is 2080 ft. so that the entire complexity of galleries with the bewildering wealth of ornamentation makes a *much flattened half globe* whose contour against the sky is a perfect curve; in fact, one writer has unpoetically said that the work has been carried out so skilfully that from far away the structure looks not unlike a highly ornate dish-over." (Vide the illustration of मेरुच्छन्द).

The following forms of structures etc. are illustrative of this छन्द:

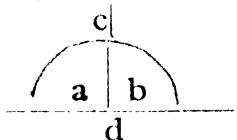
- 1 धृति, स्मृति, पुराणs, मंत्रमुदाक्षरs, from ब्रह्म to the भुवन.
- 2 माड, भौड, शुद्ध, शेखर, तुंगर, and सिंहक,-6 छन्दs of royal mansions.
- 3 आनकणामि (?), संघाटा, गृहमाला, कूट, पञ्चर.
- 4 तृण, पट, वाजिन्, पूर्ण, खण्ड and पाण्डु-6 छन्दs of ordinary residential quarters.
- 5 One, three, five, seven and nine शाखास of doorways.
- 6 लतिन, नागर, भौम, द्राविड, विराटक, ग्रान्धार, विमानाल्य-प्रासादs.
- 7 स्तम्भ गर्भ तीर्थमाना खण्डा श्रीवेणुकछादिकसुरवेशमरेखा.

- 8 गृह, नृत्य, चन्द्रालोक, भद्रावलोकनादि-64 माध्यपदः.
- 9 पश्चा, नागि, सभामार्गी, मन्दार, मित्र, मिथक-6 kinds of वितानः.
- 10 कर्णजा, अमजा, भद्रजा, गर्भजा, मयजा, पार्श्वजा-शालास in जगती.
- 11 वेदीबन्ध, श्रीबन्ध, पंकजं, भद्रं, सुभद्रं, तारकं-पीठः.
- 12 आदि, अनादि, स्वयंभु, बाणं, शश्त्याख्यं, वर्षमानं-लिङ्गः.
- 13 वेदाधा, वर्तुलाख्या, त्रिष्ठोणा, षडशका, वेदिका, पञ्चिका-kinds of वीठिका.
- 14 सीमा, गर्भ द्वार, तलकोर्वविभक्ति-6 kinds of अर्चा.
- 15 नगर, पुर, प्राम, वेट, कूट, कर्वट-6 kinds of townships.
- 16 वापी, कूप, तडाग, रथ, चक, यंत्रादि.
- 17 वेदी, सिंहासन, छत्र, शश्या, कवच, आगुय.
- 18 रथवीध्यन्तरमार्ग-6 kinds of पथः, etc.

खण्डमेर-2nd छन्दः.

The मेरुच्छन्द as we have seen, presents a view which a mountain does. It has a central vertical rise with surfaces gradually sloping downwards as one recedes from the central axis and reaching eventually the ground surface. When, however, the outward peripheral circular ends do not form a complete circle but are only a part of it, the view is called a खण्डमेर when a portion of the मेरु has been cut off vertically, leaving the exposed surface a precipitous cliff. (Vide; illustration

c.d. a vertical plane cuts off the मेरु a.b. into two parts a and b).

The bathos of the Dravidian arrangement is also an illustration of this छन्दः. It has been described under this सूत्र 68 at great length.

पताकारुद्धन्द-3rd छन्दः.

This is a view assumed by a flagstaff with the flag unfurled. The best illustration of this छन्दः is supplied by the throne pillar in the Hall of private audience at Fatehpur Sikri. The exterior of this building gives an idea that it is a double storeyed building while in fact it is a single storeyed one. There is one single apartment inside. Dr. Vincent A. Smith graphically describes it as under— “A massive octagonal column elaborately carved rises from the centre of the tessellated pavement, as high as the sills of the upper windows. It is surmounted by an enormous circular capital composed of three tiers of radiating brackets, each tier projecting above and in front of that below. The top of the pillar is 10 ft. in diameter. From it four stone beams each 10 ft. long radiate to the corners of the building where the quadrant shaped ends of the beams are received on corbeling, similar in structure to the brackets of the capital. The summit of the pillar and the galleries radiating from it were guarded by parapets of pierced stone lattice work about 15 inches high.

सुचीछन्द—the fourth छन्द.

This is a view represented by a vertical needle—कीर्तिस्तम्भ, क्षेपत्तम्भ, minarets, towers and similar structures come under this category. The कुतुबमिनार at Delhi, the four minarets of the Taj etc. are examples of this छन्द.

Though music, rhetoric and architecture are represented as having a common platform in the six primary छन्दs, viz. मेरु, खण्डमेरु, पताका, सूची, उद्दिष्ट and नष्ट, it is apparent that the number of छन्दs, really speaking, reduces to four only, as उद्दिष्ट and नष्ट are not independent छन्दs at all. In a प्रस्तार of 4 गुरु, only 16 रूपs are formed and similarly in a प्रस्तार of 8 गुरु, 256 रूपs are derived. These रूप may, in either case, assume a view which may be either a मेरु, खण्डमेरु, पताका or सूची. If मेरु, it is like a mountain; खण्डमेरु is only a section of मेरु. If पताका, it is like a banner and if सूची, it has the appearance of a needle. But उद्दिष्ट and नष्ट have no perspective view of their own. They are not things like मेरु etc. and hence they cannot be termed as छन्दs. Structures of various kinds which have their contours against the sky in some shape or another determine these छन्दs. उद्दिष्ट and नष्ट are the indicators of methods or contrivances, by means of which, the number and details of a रूप in a प्रस्तार of various गुरुs are arrived at. Given a certain प्रस्तार say 1111, then उद्दिष्ट enables one to find out that it is the 16th रूप in a प्रस्तार of 4 गुरु. If, however, the question is reversed, i. e. "what are the details for the 16th रूप in a प्रस्तार of 4 गुरु," it is नष्ट that supplies the method and says that the 16th रूप is 1111.

उद्दिष्ट—The method of finding the number of a रूप in a प्रस्तार is as follows:—Take any रूप, and put over each sign from the left to right $2^0, 2^1, 2^2, 2^3, 2^4 \dots \dots$ to 2^n where n represents the number of गुरुs minus 1. Then sum up the numerals over (1) लघु and add 1 to it; this will be the required number.

Illustration—Take one रूप SSSS 11 in a प्रस्तार of 6 गुरुs, for example. Now SSSS 11 put $2^0 = 1, 2^1 = 2, 2^2 = 4, 2^3 = 8, 2^4 = 16$ and $2^5 = 32$ over these signs $\therefore$ we have $S^1 S^2 S^4 S^8 1^{16} 1^{32}$; add together the numerals on लघु i. e. $16 + 32 = 48$ and add 1 and we get 49. $\therefore$ SSSS 11 represents the 49th रूप in a प्रस्तार of 6 गुरुs.

नष्ट—What is the 49th रूप in a प्रस्तार of 6 गुरुs. A प्रस्तार of 6 गुरुs will have evidently 6 signs (गुरु and लघु).

Put as under.

(1) (2) (3) (4) (5) (6)

49 is odd $\therefore$ for (1) put S.

As 49 cannot be exactly divided by 2, add 1 to it and then divide it by 2.

If the quotient is odd, put S; if even, put 1. Now $49+1=50$. $50_2=25$. 25 is odd $\therefore$ for (2) put S.

Similarly 25 being odd, cannot be exactly divided by 2, repeat the above process and we have $25+1=26$ and $26_2=13$.

This 13 is odd ∴ for (3) put S.

Similarly $13+1=14$ and $\frac{14}{2}=7$ ∴ for (4) put S.

Proceeding in the same way $7+1=8$ and $\frac{8}{2}=4$, ∴ put 1 for (5) and 4 is still divisible by 2, ∴ $\frac{4}{2}=2$. This being an even number, put for (6) 1 and we get the details SSSS 11.

S	S	S	S	1	1
(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)

The so-called Bathos of Dravidian temples:-

The Dravidian arrangement of temple construction places the sanctum sanctorum in the centre surrounded by consquarec enclosures which may vary from one to sometimes as many as five. These enclosures are provided with entrance gates placed at the centres in each cardinal direction, with gigantic structures rising to several storeys in height, over them. These gates with structures over them are known as Gopuras. As the enclosures recede from the sanctum which is covered over in a प्रासाद known as विमान, the heights of Gopuras increase in regular gradation till the outermost enclosure is reached, where the Gopuras attain the greatest height. Thus the heights of the विमान over the sanctum, and of Gopuras, as one walks out of the innermost enclosure to the outermost go on increasing or reversely as one enters the temple from the outermost Gopura and reaches the innermost courtyard in which the विमान stands, the heights of structures go on decreasing. Such an arrangement of descending heights of Gopuras from outside to inside till the विमान which is the lowest in height is reached, is known as the bathos. This bathos, it may be added, constitutes an important distinguishing feature of the Dravidian Architecture.

Mr. Ananthalwar's vindication of this bathos of Dravidian temples (Vide; Indian Architecture by M. A. Ananthalwar, Book II, chapter III) atrophied Vimāna with huge pyramidal Gopuras outside is based on two considerations 1. the religious ideals of Hindu Shāstra, and 2. Canons of Architecture of the Dravidian School.

If one were to bear in mind the canons of Architecture of both the Nagara and Dravidian schools and also to study aright the ideals of Hindu worship, he will irresistably come to the conclusion that his remark about Fergusson's references to the Pyramids "without the least regard to the basic laws underlying the principles" are quite wide of the mark. The motif was well understood and the question neither of want of scale nor of harmony in the arrangement of Pyramids did not arise.

Let us now turn to the Hindu religious ideal in brief - "To a truly Indian mind, the temple ought to be the centre of attraction for spiritual contemplation, and all attractions of the external senses (बहिरन्द्रिय) should end by the time the devotee reaches the (गम्भीर) or interior portions of the temple. The higher inner emotions (अन्तरिन्द्रिय) should then begin to wake up. For this purpose, the finest landscapes

and prominent and highly flourishing localities were selected for the sites of temples and there they built the temple of the deity in the centre. With the Hindus, the material greatness was always subordinated to spiritual greatness; while with nationalities who held the opposite view, who considered material supremacy all supreme, the opposite of the style was necessarily the ideal; the bathos was reversed, the loftiest spires were placed in the centre over the sanctum sanctorum or the holiest spot of the temple and the other outer spires were made lower and unimposing. To the Hindu..., the soul was eternal and everything in the body was a clothing quite transient and unimportant.... Those who gave preponderance to the body or the corpus or who made no difference between the soul and the body made the body important".

Before examining the validity of the theory of bathos as adumbrated above, it would not be out of place if I were to mention briefly the arrangement of temple construction in the Nāgara School of Architecture.

There is the sanctum sanctorum in this style also in the centre just as in the Dravidian arrangement, the number of enclosures, unlike it, being only one or two, (instead of 5) at the most. As one enters the compound, the portico or चतुर्भुजी with a small cupola over it and then the मण्डप with its वितान of a greater height meet with his gaze; next in order is encountered the मूळशिखर with its उत्तरशङ्का, शुक्रनाथ, सिंह etc. which commands the greatest height when the कलश and द्वजस्तम्भ are reached. The whole arrangement in this case presents a view which is the reverse of bathos or in the language of rhetoric, a climax. The bathos of decreasing heights of Gopuras from the outside to the inside of Dravidian temples is as stated above strictly (as Mr. Ananthalwar holds) in accordance with the ideal of Hindu conception of spiritual as contrasted with material greatness; and I may here add that the reverse of bathos viz. climax when tested by the same standard satisfies in an equal measure, the conceptions of Hindu ideal as set forth above. The devotee, in this case also, as long as he is beyond the main entrance or even in the very courtyard itself, is confronted with material greatness (highly enriched spires with their attendant constituent members) for the full play of his external senses which are fully satiated by the grandeur and charm of the शिखर with its कलश and allied members; and no sooner does he step into the चतुर्भुजी and मण्डप in front of the गर्भगृह than his बहिरचित्त्य cease to have any play at all owing to the disappearance of what Ananthalwar styles material greatness and by the time he reaches the प्राप्तीव i.e. the nearest part to the Garba Griha, his inner emotions begin to wake-up and fit him for spiritual contemplation, material greatness and turmoil having then had no scope for detraction of his mind any longer. One who tries to dispassionately follow the foregoing line of arguments would at once come to realize that the lengthy arguments advanced for the vindication of Dravidian bathos by the crucial test of Hindu religious or spiritual ideal find little justification, as the same arguments can

be rationally and equally advanced in support of the climax or reverse arrangement to bathos as explained above. The introduction of this element of Hindu religious ideal in the consideration of bathos will seem to have little utility when viewed in the above light. It is quite clear that the Hindu idea! of contemplation and the realization, by his Bhakti, of the One Divine Soul, by excluding himself from the outside world of pomp and selfishness is vividly materialized in the design of Hindu Architects for a town or temple. The place of worship is the sanctuary which should be as secluded as possible and nevertheless the most inspiring for meditative purposes. The above ideal is satisfied by the arrangement of temple construction according to the नागर school of Architecture with climax as the determining factor, as much as by the Dravidian arrangement wherein the bathos plays an important part.

Now, the second ground for justification of bathos of the Dravidian temple arrangement-Canons of Dravidian Architecture, no doubt, prescribe that the heights of Gopuras should go on increasing from the inside to the outside ; it may be twice the height of Vimāna or even more perhaps ; but it may be emphasized that it has no religious or spiritual motif behind it. The height of गोपुर agreeably to the Northern school of Architecture, on the contrary, is equally regulated by canons of Architecture which are diametrically opposite to those of Dravidian literature. The गोपुर in the नागर school has 3/4ths the height of a नागर प्रासाद as will be seen from the following— प्रासादस्य पादहीनं गोपुरस्योच्चित्तिर्भवेत्. (Vide V. 22 अध्याय 42 of अग्निपुराण). The Hindu religious ideal, here, too, has not much to do. In the नागर arrangement as described in the अग्निपुराण, the view presented by structures gives rise to a छन्द known as मे६.

It may be mentioned, en passant, that the Northern school of Architecture recognizes 6 main or primary छन्द as they are termed. Rhetoric, Music and Architecture stand upon a common platform so far as these primary छन्द go. They are मे६, खण्डमेष्ट, सूची, पताका, उद्दिष्ट and नष्ट when reduced to their simplest form. These छन्द in Architecture have reference to द्वार and छत्र or walls, doorways and अलंद. The छन्द of a बास्तु means “ the disposition of a structure ” or more explicitly “ the view of a structure as presented by its contour against the sky ” or “ the perspective view of a structure.” Such contours of structures assume multifarious forms as structures vary to suit the different classes of men and to satisfy different functions. Dravidian bathos in the language of छन्द ultimately resolves itself into one phase of खण्डमेष्ट. As it is, it is nothing more nor less than two खण्डमेष्ट placed with their bases in such a way that their vertical sides are away from each other

as giving rise to the outline ACB in the direction E and W,

and similarly of two more खण्डमेष्ट placed in the same position and in the direction S and N, thus eventually giving rise to a hollow trough or valley formed by four खण्डमेष्ट in four cardinal directions arranged in the particular manner described above. If these छन्द with all their

concomitants are once appreciated in all their bearings, the Egyptian temple (page 54. II. 3) wherein there is no विमान or turret of any description, over the sanctum, but there are at the outer entrance, two pylons, the prototypes of Dravidian Gopuras, and wherein the section decreases and becomes simpler and more modest, as one approaches the holiest spot in the temple, will at once be realized as an example of खण्डमेष्ट, one of the six main perspective views. The temple of Tanjore (p. 40. II. 3) which the author of Indian Architecture considers as a solitary instance of exception to his Dravidian idea of bathos, if viewed in the light of उन्द्र of the Nāgara school will cease to be an exception but will be a pure and simple illustration of मेरुउन्द्र. Similarly for the Jāvā and Cambodian schools. The temple of Angkor Vat of Cambodia (p. 62. II. 3) built by the king सूर्यवर्मन् who came to the throne in 1112 A. D. will cease to be an exception just as much as a church at Milan (p. 57. II. 3), a cathedral at Amiens and the st. Paul's Cathedral of London of the English Renaissance type (Vide pages 57 and 58. II. 3); also the church of St. Sophia in Constantinople-Byzantine type as also a Florentine church of the 13th century (Vide pages 55 and 56 Ibid). It may be repeated that it is not the material greatness which has dictated the above arrangement. The principal function of Gopura वज्रवलाकनम् evidently signifies that the underlying consideration in the above arrangement was more strategic and political than what is ascribed to it.

I need not close this subject without meeting one more argument wherein the Vimāna is considered to be the soul and consequently eternal and everything else in the body being a clothing as transient and unimportant.

Every one will admit that the soul is soul and the body the body, and the difference between them cannot be wiped out. Be it emphasized that it is neither the Gopura nor even the Vimāna that can be styled the soul- which is the principal deity enshrined in the interior of the sanctum. The Vimāna forms the corpus just as well as the Gopuras do. The fact that it does not constitute the soul but is only a body and that the holiest of the holy has nothing to do with this material gross covering needs hardly any justification when one finds himself brought face to face with the following terminology— पाद, क्षुरक, जंघा, जटर, मेखला, रक्तध, श्रीवा, कर्ण, पेटक, शिखर, (उष्णीष), अण्डक, मर्म, शिरा, नाई, शिरोवेद्य, शीर्षपट्टी, पोठ, गळ, अङ्ग, प्रत्यडग, उवाङ्ग, कण्ठ, नासिङ्ग etc. etc. all of them referring individually to one or other member of the body corporate, i. e. विमान.

In face of such a clear and explicit notation, it is left to readers to judge how far the theory that the Vimāna represents the holiest of the holy, stands unassailed. The sanctity of a Vimāna, it may be added, lies only in the fact that it enshrines, within its interior, the embodiment of the Supreme Being. Moreover, a Vimāna being thus a material covering is not eternal; its liability to wear and tear imposes a necessity for its repairs from time to time and on this account it would be hardly profane if workmen of a particular वर्ण and धर्म are engaged to carry on the necessary repairs which are unavoidable owing to the destructive nature of the building materials, however well selected.

Nomenclature.

The terminology very often assists in differentiating the two Schools of Indian Architecture नागर and द्राविड. Some words are exclusively found in नागराकान्तु while others are similarly confined to द्राविडाकान्तु.

The words in brackets represent the corresponding terms used in Dravidian वास्तु. There are more terms intermediate between आखन and इन्द्रकान्त in पर्विन्यास in the latter वास्तु, which are exclusively Dravidian. They are as under:-

स्थानीय, देशाय, भयचंडित, मदमहासन, पद्मगम, त्रियुत, वृत्ताभोग, कर्णाधक, गणिका, सूर्यविशाल, सुसंहित,
11   12   13   14   15   16   17   18   19   20   21
मुप्रतिकान्त, विशाल, विप्रगम, विशेष, विपुलभोग, विप्रतिकान्त, विशालाक्ष, विप्रभक्ति, विशेशव्याप,
22   23   24   25   26   27   28   29   30
ईश्वरकान्त and इन्द्रकान्त.
31   32

It may be noted that even the functions of these पद्म are different in नागर and द्रविडवास्तु.

2. छन्दों of गृह (ordinary residential structures) --

- (a) *Exclusively* नागर—तृण, पट, वाजिन्, पूर्ण, खण्ड and पाण्डु.
  - (b) छन्द of हस्ती—*Similarly exclusively* नागर—माट, मौलि, शुध्ध, शिष्ठा, सिंह and तुंगर.
  - (c) *Similarly* बलानक and its divisions—
वामन, विमान हस्तयशाल, पुष्कर and उत्तुण.
  - (d) *Similarly* the कण्ठकs with their divisions—कल्पि, कलिक, श्यामिष, चित्रकौशल, व्यावर्त, व्यावृत्त, सुभंग and भंगचित्रक.
  - (e) छन्दाः of जगती (basement)—वीरभद्रा: (चतुरथ्रा), सुपताका (चतुरथ्रायता), पूर्णभद्रा (त्रिता), भद्रागिका (त्रित्यायता), जया (अष्टाथ्रा), विजया (स्त्रिस्तिका), अजिता (16 sided) and अष्टराजिता (32 sided).
  - (f) गृहभेदाः—गृहमाला, गृहनाभि, गृहसंघट and गृहाणक exclusively नागर.
  - (g) Similarly शालभेदाः—छन्दभिज्ञा, प्रतिभिज्ञा, संपुदा and प्रतिकमा; also शुद्धा, संबद्धा, परिश्रमा and संयुता.
  - (h) Doorways of प्रतोली etc.—उत्संग, पूर्णशुद्धु, हीनवाह and प्रतिकाय,

- (i) Kinds of वितान—पद्मक, सभामार्ग, नाभिन्छन्द and मन्दारक; also शुद्ध, भिन्न, उद्भिन्न etc.
- (j) Kinds of वेदी—क्षितिजा, सूर्यसेनिका, पर्यन्ता, गजकुंभिका or कन्यसा, सिंहरूपा, नरसिंहा, सर्वतोभद्रा, गगनोद्धरी and चित्रसंघाटा.
- आयादिष्ठंग — अङ्ग (नागर) has corresponding पद्मवर्ण-वर्ण (द्राविड). अङ्ग, प्रत्यङ्ग, उपाङ्ग of a प्रासाद in नागर have their corresponding terms— काय and अनुकाय (द्राविड).
- Nine अङ्गs or twenty seven अङ्गs — see वास्तुमण्डम — have corresponding वर्ण in द्राविड.

4. संवरणा with its 25 divisions.

कांसना	भद्र
राजहस्त	प्रतिरथ
राजदण्ड	नन्दिका
राजचटुच	प्रत्यंग
राजप्रवानी	नन्दी
राजक्षेत्र etc.	मत्तालंब
अण्डोवर or मण्डोर or more correctly मंडांद्रि	उरःशुंग
संचाट	उरोमंजरी
द्विसंघाट	रेखा
त्रिसंघाट	कला
कोळ	चार
गजतालुका	स्फन्द
गजजिहा	मल्लतळ
मद्	इहामृग
लुंबि	वलीक
लुमा and its divisions	अवलोकन
उलाक	वितर्दिका
उपस्थान	सिंहकर्ण
बछमा	अवसर
विद्याघरी	परिसर

and a host of other terms are purely नागर.

5. Purely Dravidian terms for स्तंभ are व्रद्धकान्त (वतुरश्रस्तंभ), विष्णुकान्त (वतुरश्रस्तंभ), इन्द्रकान्त (वतुरश्रस्तंभ), भासुकान्त (द्वादशश्रस्तंभ), चन्द्रकान्त (कलाशकस्तंभ), (द्विवज्र) ईशकान्त (वर्तुलस्तंभ). रुद्रकान्त, भद्रकान्त, इष्टकान्त, पञ्चासन, वज्रकान्त चित्रखण्ड, (वृत्त) श्रीवन्ध, श्रीवत्स etc. स्तंभs. The corresponding नागर terms for स्तंभs are shown in brackets below the Dravidian terms.

The following words are purely द्राविडः—

स्थृपिका	वप्र
बांधिका	आर्लिंग
कुम्भता	घाराकुंभ
लूपा and its kinds	प्रतिश्वेत्र
शातिकादितुंगनियम	उपपीठ—वेदिभद्र, प्रतिभद्र
मुष्टिवंधन	मुभद्र and its अंगs -
अधिष्ठान and its अंगs namely	पादुक
जन्मन्	पंकज
कंप	कंठ
कंधर	उत्तर
उपान	प्रतिवाजन
गल	अंतरित
वाजन	क्षेपण
प्रतिवाजन	ग्रीव etc.

6. मंडपs in मगधत and शिल्परत्नम, have names quite different from those of अपराजितपूर्णां, समराढ्गणसूत्रधार etc. Similarly the names of प्रासादs in नागरवास्तु are quite different from those in the Dravidian literature.

मेरुदण्ड

The annexed table does not give the प्रस्तार in detail. It only embodies the summaries of houses that are formed by प्रस्तार of गुरु and लघु starting from one rising to 20 गुरु, with respect to मूषाभेद. The external figures on the left hand side—from 1 to 20 represent the गुरु of which the प्रस्तार is formed, pari passu, the लघु as well in the प्रस्तार. The external right hand figures in the table indicate the number of formations of residential buildings under the number of गुरुs on the corresponding left hand external figures. The intermediate figures between these two externals, in the table, from the left to the right represent the numbers of houses with no अलिङ्ग, one अलिङ्ग, two अलिङ्गs, three अलिङ्गs, etc. upto 20 अलिङ्गs in regular order, formed under the प्रस्तार of गुरु and लघु till the right hand external figure which shows the number of houses under a प्रस्तार of 20 गुरुs.

A specific instance will make this clear.

Take the fourth horizontal line from the top of the table. It runs as—

4 - 1 - 4 - 6 - 4 - 1 - 16

The first 4 on the left hand represents the numbers of गुरु i.e. 4 गुरुs, while the right hand external figure i.e. 16 represent the number of houses formed under the arrangement of 4 गुरुs. The intervening numerals 1, 4, 6, 4 and 1 stand for the numbers of houses with no अलिङ्ग (भद्र), and 1, 2, 3 and 4 अलिङ्गs respectively i.e. 1 shows that only one house is formed in a प्रस्तार of 4 गुरुs which has no अलिङ्ग at all. Then 4 represents 4 houses with one अलिङ्ग, 6 represents 6 houses with two अलिङ्गs; the next 4 shows 4 houses with three अलिङ्गs, and the last 1 stands for one house only with four अलिङ्गs making $1+4+6+4+1$, i.e. 16 houses in all.

Similarly take the 16th horizontal line —

16 — the left hand external figure represents the number of गुरुs whose प्रस्तार is considered 65536 the extreme right hand figure in the table represents the number of houses formed by the प्रस्तार of 16 गुरुs.

Then the intermediate numerals 1, 16, 120, 560, 1820, 4368, 8008 &c. 16, 1 indicate the numbers of houses with विमद्र, one भद्र, two भद्रs, three भद्रs.....upto 15 भद्रs and 16 भद्रs in regular succession and so on, for the other horizontal lines in the table.

The right hand figures in the table show the possible number of houses under different प्रस्तारs. The variety of these houses would be alarmingly great if elements other than मूषाभेद are taken into consideration. The varieties of houses, however, which have been used by Architects and Engineers are very few when compared with the vast multitude of *possible* houses. समराहणसूत्रशार and other works treat

only of such kinds as are most frequently employed or require particular notice. Here, too, वास्तुशाला is on a par with prosody where though the number of possible metres is very great, only a few that appeal to poets and writers are commonly used by them.

Over red¹ figures 1 to 10 in the table, are noted numerals in black which indicate the number of विभद्, एकभद्.....upto 8 भद्स, and the total numbers of रूप under the प्रस्तार of 8 गुरुं. These figures are given in verses 40, 43, 47, 53, 60, 65, 69 and 73 of the 19th अध्याय of समराङ्गसूत्रबार. Similarly the figures from 11 to 22 in red in the प्रस्तार of 10 गुरुं (i.e. for पञ्चशालगृह), have numerals in black in the corresponding columns described in verses 19 to 23 in the 25th अध्याय of the same work.

Those from 23 to 36 red, in the प्रस्तार of 12 गुरुं i. e. षट्शालगृह have numerals in black in corresponding columns which are described at length in the verses 44 to 50 of the same अध्याय.

Those from 37 to 52 red, in the प्रस्तार of 14 गुरुं i. e. सप्तशालगृह have numerals in black shown in verses 91 to 100. Ibid.

Those from 53 to 70 red.....16 गुरुं i.e. अष्टशाल.....
.....verses 106 to 117.....

.....71 to 90.....18 गुरुं i.e. नवशालगृह.....
.....verses 122 to 136 .....

and lastly.....91 to 112.....20 गुरुं i. e. दशशालगृह .....

.....verses 140 to 158.

verses 161-162 describe the total number of houses from चतुःशाल to दशशाल that are formed by मूषभेद.

1 These are shown in small types in the diagram.

गृहसंयोजन

गृहs are of 10 kinds according to the number of शालs; they are एकशाल, द्विशाल, त्रिशाल, चतुःशाल, पञ्चशाल, षट्शाल, सप्तशाल, अष्टशाल, नवशाल, and दशशाल. The first four kinds of गृह viz; एकशाल, द्विशाल, त्रिशाल and चतुःशाल are formed so far as their रूप (form) is concerned,* by means of प्रस्तार (a process of combination of गुरु and लघु in accordance with certain rules) while those from पञ्चशाल to दशशाल are arrived at, by a combination (संयोजन) of the first four types. In वास्तु, गुरु means a wall and लघु means an अविनिय. As अपराजितपृच्छा has left out certain combinations of houses from पञ्चशाल to दशशाल, I quote वास्तुमण्डन v. 28 to 32 of the 6th अध्याय which describe systematically this योजना.

एकद्वित्रिचतुःशालं	गृहं प्रस्तारतो भवेत् ।
पञ्चादि दशशालान्तं	तेषां संयोगतो भित्तः ॥ २८ ॥
गुहाणा पञ्चशालाना	षड्विधा योजना मता ॥ २९ ॥
नवशा • रसशालाना	सप्तशाले शिवोनिमता ॥ ३१ ॥
अष्टशाले तिथिमिता	नवशालेऽष्टभूमिता ।
योजना दशशालाना	त्रयोविंशतिधा मता ॥ ३२ ॥

Let $1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 4 \cdot 5 \dots \dots \dots 10$ represent एकशाल, द्विशाल, त्रिशाल etc.....
दशशालगृहे.

Then 5 पञ्चशाल is arrived at in 6 ways of combination of $1 \cdot 2 \cdot 3$ and 4 as under.

- 5 पञ्चशाल = (1) $4+1$ i.e. चतुःशाल and एकशाल when combined form a
 =(2) $3+2$ पञ्चशालगृह and so on...
 =(3) $3+1+1$
 =(4) $2+2+1$
 =(5) $1+1+1+2$
 =(6) $1+1+1+1+1$

6 षट्शाल is formed in 9 ways of combination of $1 \cdot 2 \cdot 3$ and 4 शालगृहs.

- 6 षट्शाल = (1) $1+1+1+1+1+1$ (१) $3+3$
 (2) $1+1+1+1+2$ (७) $4+1+1$
 (3) $1+1+2+2$ (८) $4+2$ and
 (4) $2+2+2$ (९) $3+1+1+1$.
 (5) $3+2+1$

7 सप्तशाल-वास्तुमण्डन prescribes ॥ योजनास for this—They are;

=(1) $1+1+1+1+1+1+1$	(7) $3+2+2$
(2) $2+1+1+1+1+1$	(8) $3+3+1$
(3) $2+2+1+1+1$	(9) $4+1+1+1$
(4) $2+2+2+1$	(10) $4+2+1$ and
(5) $3+1+1+1+1$	(11) $4+3$
(6) $3+2+1+1$	

8 अष्टशाल—वास्तुमण्डन gives 15 arrangements whereas अपराजितपृच्छा gives only 8 combinations. They are—

(1)	<u>1+1+1+1+1+1+1+1</u>	(9)	3+3+1+1
(2)	<u>1+1+1+1+1+1+2</u>	(10)	3+3+2
(3)	<u>1+1+1+1+2+2</u>	(11)	4+1+1+1+1
(4)	<u>1+1+2+2+2</u>	(12)	<u>4+2+1+1</u>
(5)	<u>2+2+2+2</u>	(13)	<u>4+2+2</u>
(6)	<u>3+1+1+1+1+1</u>	(14)	4+3+1 and
(7)	<u>3+2+1+1+1</u>	(15)	4+4
(8)	<u>3+2+2+1</u>		

Those that are underlined are given in अपराजितपृच्छा. The rest are not given.

9 नवशाल—Only 6 kinds are given in अपराजितपृच्छा, though वास्तुमण्डन prescribes as many as 18 ways of combination of 1 to 4 शालगृह for arriving at 9 नवशाल.

6 kinds given in अपराजितपृच्छा are as under;

9 शाल=(1)	4+4+1	(4)	3+3+3
(2)	4+3+2	(5)	3+3+2+1 and
(3)	4+1+1+1+1+1	(6)	2+2+2+2+1

The following 12 arrangements are left out in अपराजितपृच्छा

9 नवशाल=(1)	1+1+1+1+1+1+1+1+1	(7)	3+2+2+1+1
(2)	2+1+1+1+1+1+1+1	(8)	3+2+2+2
(3)	2+2+1+1+1+1+1	(9)	3+3+1+1+1
(4)	2+2+2+1+1+1	(10)	4+2+1+1+1
(5)	3+1+1+1+1+1+1	(11)	4+2+2+1
(6)	3+2+1+1+1+1	(12)	4+3+1+1

10 दशशालकस्—Only 5 methods of combination are shown in अपराजितपृच्छा--as under;

(1)	2+2+2+2+1+1	(4)	4+3+1+1+1
(2)	2+2+2+2+2	(5)	4+4+2 ;
(3)	3+3+3+1		

while वास्तुमण्डन lays down as many as 23 ways for this kind of गृह. I note down those that are left out in अपराजितपृच्छा:

(6)	1+1+1+1+1+1+1+1+1	(15)	3+3+2+1+1
(7)	2+1+1+1+1+1+1+1+1	(16)	3+3+2+2
(8)	2+2+1+1+1+1+1+1	(17)	4+1+1+1+1+1+1
(9)	2+2+2+1+1+1+1	(18)	4+2+1+1+1+1
(10)	3+1+1+1+1+1+1+1	(19)	4+2+2+1+1
(11)	3+2+1+1+1+1+1+1	(20)	4+2+2+2
(12)	3+2+2+1+1+1+1	(21)	4+3+2+1
(13)	3+2+2+2+1+1	(22)	4+3+3 and
(14)	3+3+1+1+1+1+1	(23)	4+4+1+1

In एकशालगृह the प्रस्तार has 4 symbols i. e. लघु and गुरु and in चतुःशालगृह it has 8 symbols (vide the प्रस्तार itself). It will be further found that in एकशालगृह, there will be at the most 4 लघु or 4 गुरु in a single form and in the case of चतुःशाल, the maximum number of लघु or गुरु in a single form (रूप) is 8.

लघु means an अलिन्द and गुरु a wall. Thus ordinarily these symbols indicate the nature of the surrounding of a शाला. They over and above the representation of the surrounding, specify the cardinal points in which the लघु and गुरु are situated. e. g. ॐ ॥ ३ ३ (one form) in a प्रस्तार of 4 गुरु, indicates not only the nature of the surrounding but also the cardinal points as under. They are technically known as शालाघटाङ्क

S	I	S	S			
1st	2nd	3rd	4th			
1st	आय			means Eastern		The above रूप ॐ ॥ ३ ३
2nd	द्वितीय			„ Southern		signifies that it has
3rd	तृतीय			„ Western		only one अलिन्द and
4th	तुरीय			„ Northern		that too "on the South".

In चतुःशाल, there are 8 symbols and the nomenclature is extended as— आय, द्वितीय, तृतीय and चतुर्थ for four main cardinal directions and पञ्चम, षष्ठ, उत्तम and अष्टम for intermediaries पञ्चम South-eastern षष्ठ South-western, उत्तम North-western and अष्टम North-eastern. This nomenclature simplifies the work in मूषामेद and mainly has reference to अलिन्द only.

As the symbols represent the main 4 cardinal and the 4 intermediate points of the compass no extra symbol beyond 4 in the case of एकशाल and beyond 8 in the case of चतुःशाल is admissible. If however, there are two अलिन्दs in one and the same cardinal point, there is a distinct nomenclature. If there are two अलिन्दs in a house, to the left of the शाला, they are known as भद्र and अभद्र. भद्र is the 1st अलिन्द as one enters the doorway of a house and अभद्र is the next to it, and towards the शाला, both of course, on the east of the शाला. Similarly two अलिन्दs on the South, West and North of the शाला are respectively known as सौम्य and असौम्य, शान्त and अशान्त and शिव and अशिव.

राजवल्लभ – 2nd edition 1896 by नारायणभास्ती, however, presents the notation of एकशालगृह in a little confused manner. The primary एकशालगृह 16 in number, gives rise to as many as 104 गुरुs by the addition of an अलिन्द, अपरक, षट्खाह etc. but they are all based on a प्रस्तार of 4 गुरुs. This notwithstanding, the notations used in राजवल्लभ for some of these एकशालगृह are not restricted to 4 symbols alone; as many as 5, 6, 7 and even 8 signs are used for those houses in a प्रस्तार of 4 गुरुs.

The annexed table will show that रम्य, श्रीधर etc. are symbolically represented by 5 symbols, हथ, उत्तम, etc., by 6 symbols, इष्ट, व्यय etc., by 7 symbols and सुनन्द by 8 symbols.

This method of notation mars the प्रस्तार of 4 गुरुं by the introduction of forms which categorically belong to a प्रस्तार of 5, 6, 7 and 8 गुरुं. The corresponding numbers of शंक of these प्रस्तारं of 5, 6, 7 and 8 गुरुं are marked in the table.

Moreover the rule of cardinal directions with respect to the symbols of प्रस्तार is also vitiated. The only contrivance to get out of the muddle consists in separation of symbols or amalgamation.

Separation e. g. S. || I. S. S here S is आय, || द्वितीय, S तृतीय and S चतुर्थ.

Amalgamation—e. g. S || S S here || signifies द्वितीय.

Table :

Names of houses एकशाल	Notation राजवलम्	Numbers corresponding in प्रस्तार of 5 गुरुं	Proposed notation
रथ्य	S S S	4 } प्रस्तार of	π S S S or II. S. S. S
श्रीधर	S S	8 } 5 गुरुं	π S S or II. I. S. S.
वर्धमान	S	10 } 5 गुरुं	π S or II. I. I. S.
कराल	S S I	20 } प्रस्तार of	π S S I or II. S. S. I.
समृद्ध		32 }	π or II. I. I. I.
हथ	S S	16 } प्रस्तार of	π π S S or II. II. S. S.
उत्तम	S S	28 } 6 गुरुं	π S π S or II. S. II. S.
हन्त्रि	S S	31 }	S π π S or S. II. II. S.
क्षेपक	S S I I	52 }	π S S π or II. S. S. II.
उच्छित	S S	61 }	S S π π or S. S. II. II.
वृष	S	112 } प्रस्तार of	π π S π or II. II. S. II.
व्यय	S	124 } 7 गुरुं	π S π π or II. S. II. II.
आनन्द	S	127 }	S π π π or S. II. II. II.
सुनन्द		256—प्रस्तार of 8 गुरुं	π π π π or II. II. II. II.

Now the प्रस्तार of गुरुं and लघुं :

(1) The प्रस्तार of one गुरु—1S

(2) The प्रस्तार of 2 गुरुं—

$$\left\{ \begin{array}{l} S S \\ | \\ S \\ S | = 4 \text{ रुप} \\ | \\ | \end{array} \right.$$

(3) The प्रस्तार of 3 गुरुं—S S S

$$\left\{ \begin{array}{l} I S S \\ S I S \\ I I S \\ S S I \\ I S I \\ S I I \\ I I I \end{array} \right. \text{It has 8 रुप.}$$

(4) The प्रस्तार of 4 गुरुं

		Number of अलिंद	Number of houses	Nos. in the प्रस्तार
1	S S S S	No.	अलि द	1
2	I S S S	1	अलिंद	4
3	S I S S	2	अलिन्दS	6
4	I I S S	3	अलिन्दS	1
5	S S I S	4	अलिन्दS	1
6	I S I S		The summary.	
7	S I I S		प्रस्तार of;	
8	I I I S		4 गुरुं has 1, 4, 6, 4 and 1, no अलिंद, one अलिन्द,	
9	S S S I		2 अलिन्दS, 3 अलिन्दS and 4 अलिन्दS respectively – and	
10	I S S I		has 16 houses in all.	
11	S I S I			
12	I I S I			
13	S S I I			
14	I S I I			
15	S I I I			
16	I I I I			

(5) The प्रस्तार of 5 गुरुं—

1	S S S S S	17	S S S S I
2	I S S S S	18	I S S S I
3	S I S S S	19	S I S S I
4	I I S S S	20	I I S S
5	S S I S S	21	S S I S I
6	I S I S S	22	I S I S I
7	S I I S S	23	S I I S I
8	I I I S S	24	I I I S I
9	S S S I S	25	S S S I I
10	I S S I S	26	I S S I I
11	S I S I S	27	S I S I I
12	I I S I S	28	I I S I I
13	S S I I S	29	S S I I I
14	I S I I S	30	I S I I I
15	S I I I S	31	S I I I I
16	I I I I S	32	I I I I I

The table of प्रस्तार gives 5-1-5-10-10-5-1-32

The प्रस्तार of 5 गुरुं have 32 घरें of houses.

No. of अलिंद   No. of houses   Nos. in the प्रस्तार

No.	अलिंद	1	1
1	अलिंद	5	2, 3, 5, 9, 17
2	अलिन्दS	10	4, 6, 7, 10, 11, 13, 18, 19, 21, 25
3	अलिन्दS	10	8, 12, 14, 15, 20, 22, 23, 26, 27, 29
4	अलिन्दS	5	16, 24, 28, 30, 31
5	अलिन्दS	1	32

(6) The प्रस्तार of 6 गुरु --

- 1 S S S S S S
- 2 I S S S S S
- 3 S I S S S S
- 4 I I S S S S
- 5 S S I S S S
- 6 I S I S S S
- 7 S I I S S S
- 8 I I I S S S
- 9 S S S I S S
- 10 I S S I S S
- 11 S I S I S S
- 12 I I S I S S
- 13 S S I I S S
- 14 I S I I S S
- 15 S I I I S S
- 16 I I I I S S
- 17 S S S S I S
- 18 I S S S I S
- 19 S I S S S I S
- 20 I I S S I S
- 21 S S I S I S
- 22 I S I S I S
- 23 S I I S I S
- 24 I I I S I S
- 25 S S S I I S
- 26 I S S I I S
- 27 S I S I I S
- 28 I I S I I S
- 29 S S I I I S
- 30 I S I I I S
- 31 S I I I I S
- 32 I I I I I

gives 64 घण्टा of houses.

- 33 S S S S S I
- 34 I S S S S I
- 35 S I S S S I
- 36 I I S S S I
- 37 S S I S S I
- 38 I S I S S I
- 39 S I I S S I
- 40 I I I S S I
- 41 S S S I S I
- 42 I S S I S I
- 43 S I S I S I
- 44 I I S I S I
- 45 S S I I S I
- 46 I S I I S I
- 47 S I I I S I
- 48 I I I I S I
- 49 S S S S I I
- 50 I S S S I I
- 51 S I S S I I
- 52 I I S S I I
- 53 S S I S I I
- 54 I S I S I I
- 55 S I I S I I
- 56 I I I S I I
- 57 S S S I I I
- 58 I S S I I I
- 59 S I S I I I
- 60 I I S I I I
- 61 S S I I I I
- 62 I S I I I I
- 63 S I I I I I
- 64 I I I I I I

The summary of प्रस्तार of 6 गुरु -

Number of अलिन्द	Number of houses
No.	अलिन्द
1	अलिन्द
2	अलिन्दS
3	अलिन्दS
4	अलिन्दS
5	अलिन्दS
6	अलिन्दS

Numbers in the प्रस्तार

- 1
- 2, 3, 5, 9, 17, 33
- 4, 6, 7, 10, 11, 13, 18, 19, 21, 25, 34, 35, 37, 41, 49
- 8, 12, 14, 15, 20, 22, 23, 26, 27, 29, 36, 38, 39, 42, 43, 45, 50, 51, 53, 57, 16, 24, 28, 30, 31, 40, 44, 46, 47, 52, 54, 55, 58, 59, 61
- 32, 48, 56, 60, 62, 63
- 64

The प्रस्तार of 8 गुण --

1	SSSSSSSS
2	ISSSSSSS
3	SISSSSSS
4	IISSSSSS
5	SSISSSSS
6	ISISSSSS
7	SIISSSSS
8	IIISSSSS
9	SSSISSSS
10	ISIISSSS
11	SISIISSS
12	IIISIISSS
13	SSIIISSS
14	ISIIISSS
15	SIIIISSS
16	IIIISSSS
17	SSSSISSS
18	ISSSISSS
19	SISSSISSS
20	IIISIISSS
21	SSISISSS
22	ISISISSS
23	SIIISIISSS
24	IIIISIISSS
25	SSSIISSS
26	ISSIISSS
27	SISIISSS
28	IIISIISSS
29	SSIIISSS
30	ISIIISSS
31	SIIIIISSS
32	IIIIISSS
33	SSSSSISSS
34	ISSSSISSS
35	SISSSSIS
36	IISSSISSS
37	SSISSSIIS
38	ISISSSIS
39	SIISSSIS
40	IIISIISSS
41	SSSIISSS
42	ISSIISSS
43	SISISISSS
44	IISISISSS
45	SSIIISISSS
46	SSIIISISS
47	SIIISISSS
48	IIIISISS

This will give rise to 256 रूप (forms) of houses--

49	SSSSIISS
50	ISSSSIISS
51	SISIISSS
52	IISSIISSS
53	SSISIISSS
54	ISISIISSS
55	SIIISIISS
56	IIIISIISS
57	SSSIIISSS
58	ISIISIISS
59	SISIIISSS
60	IISIIIISS
61	SSI IIISS
62	IS IIISSS
63	SII IIISS
64	III IIIISSS
65	SSSSSSSIS
66	ISSSSSSIS
67	SISSSSSIS
68	IISSSSSIS
69	SSIS SSSIS
70	ISI SSSIS
71	SII SSSIS
72	III S S SIS
73	SS S S SIS
74	I S S S SIS
75	SIS S S SIS
76	IIS S S SIS
77	SSIIIS SIS
78	ISIISS SIS
79	S IIIIS SIS
80	IIIIIS SIS
81	SSSSSIS SIS
82	ISSSSIS SIS
83	SIS SIS SIS
84	IIS SIS SIS
85	S SIS SIS SIS
86	ISI SIS SIS
87	SII SIS SIS
88	III S I SIS
89	SSSI ISIS
90	I SSIIISIS
91	SISIIISIS
92	IIS IIISIS
93	SSIIISIS
94	I SIIII SIS
95	S IIIIS SIS
96	I IIIIS SIS

97	S S S S S I I S	147	S I S S I S S I
98	I S S S S I I S	148	I I S S I S S I
99	S I S S S I I S	149	S S I S I S S I
100	I I S S S I I S	150	I S I S I S S I
101	S S I S S I I S	151	S I I S I S S I
102	I S I S S I I S	152	I I I S I S S I
103	S I I S S I I S	153	S S S I I S S I
104	I I I S S I I S	154	I S S I I S S I
105	S S S I S I I S	155	S I S I I S S I
106	I S S I S I I S	156	I I S I I S S I
107	S I S I S I I S	157	S S I I I S S I
108	I I S I S I I S	158	I S I I I S S I
109	S S I I S I I S	159	S I I I I S S I
110	I S I I S I I S	160	I I I I I S S I
111	S I I I S I I S	161	S S S S S I S I
112	I I I I S I I S	162	I S S S S I S I
113	S S S S I I I S	163	S I S S S I S I
114	I S S S I I I S	164	I I S S S I S I
115	S I S S I I I S	165	S S I S S I S I
116	I I S S I I I S	166	I S I S S I S I
117	S S I S I I I S	167	S I I S S I S I
118	I S I S I I I S	168	I I I S S I S I
119	S I I S I I I S	169	S S S I S I S I
120	I I I S I I I S	170	I S S I S I S I
121	S S S I I I I S	171	S I S I S I S I
122	I S S I I I I S	172	I I S I S I S I
123	S I S I I I I S	173	S S I I S I S I
124	I I S I I I I S	174	I S I I S I S I
125	S S I I I I I S	175	S I I I S I S I
126	I S I I I I I S	176	I I I I S I S I
127	S I I I I I I S	177	S S S I I I S I
128	I I I I I I I S	178	I S S S I I S I
129	S S S S S S S I	179	S I S S I I S I
130	I S S S S S S I	180	I I S S I I S I
131	S I S S S S S I	181	S S I S I I S I
132	I I S S S S S I	182	I S I S I I S I
133	S S I S S S S I	183	S I I S I I S I
134	I S I S S S S I	184	I I I S I I S I
135	S I I S S S S I	185	S S S I I I S I
136	I I I S S S S I	186	I S S I I I S I
137	S S S I S S S I	187	S I S I I I S I
138	I S S I S S S I	188	I I S I I I S I
139	S I S I S S S I	189	S S I I I I S I
140	I I S I S S S I	190	I S I I I I S I
141	S S I I S S S I	191	S I I I I I S I
142	I S I I S S S I	192	I I I I I I S I
143	S I I I S S S I	193	S S S S S S S I I
144	I I I I S S S I	194	I S S S S S I I
145	S S S S I S S I	195	S I S S S S I I
146	I S S S I S S I	196	I I S S S S I I

197	S S I S S S I I I	227	S I S S S I I I
198	I S I S S S I I I	228	I I S S S I I I I
199	S I I S S S I I I	229	S S I S S S I I I
200	I I I S S S I I I	230	I S I S S S I I I
201	S S S I S S S I I I	231	S I I S S S I I I
202	I S S I S S S I I I	232	I I I S S S I I I
203	S I S I S S S I I I	233	S S S I S S S I I I
204	I I S I S S S I I I	234	I S S I S I S I I I
205	S S I I S S S I I I	235	S I S I S I S I I I
206	I S I I S S S I I I	236	I I S I S I S I I I
207	S I I I S S S I I I	237	S S I I S I S I I I
208	I I I I S S S I I I	238	I S I I S I S I I I
209	S S S S I S S S I I I	239	S I I I S I S I I I
210	I S S S I S S S I I I	240	I I I I S I S I I I
211	S I S S S I S S S I I I	241	S S S S I I I I I I I
212	I I S S S I S S S I I I	242	I S S S I I I I I I I
213	S S I S I S S S I I I	243	S I S S S I I I I I I
214	I S I S I S S S I I I	244	I I S S S I I I I I I
215	S I I S I S S S I I I	245	S S I S S S I I I I I
216	I I I S I S S S I I I	246	I S I S I I I I I I I
217	S S S I I S S S I I I	247	S I I S I I I I I I I
218	I S S I I S S S I I I	248	I I I S I I I I I I I
219	S I S I I S S S I I I	249	S S S I I I I I I I I I
220	I I S I I S S S I I I	250	I S S I I I I I I I I I
221	S S I I I S S S I I I	251	S I S I I I I I I I I I
222	I S I I I S S S I I I	252	I I S I I I I I I I I I
223	S I I I I S S S I I I	253	S S I I I I I I I I I I
224	I I I I I S S S I I I	254	I S I I I I I I I I I I
225	S S S S S I I I I I I I	255	S I I I I I I I I I I I I
226	I S S S S I I I I I I I	256	I I I I I I I I I I I I I

The summary of भद्र in the प्रस्तार of 8 गुरु -

No. of houses   No. 1

विभद्र	1	Nos. 2,3,5,9,17,33,65 and 129
एकभद्र	8	Nos. 4,6,7,10,11,13,18,19,21,
द्विभद्र	28	25,34,35,37,41,49,66, 67,69,73,81,97,130, 131,133,137 145,161, and 193.

Similarly

त्रिभद्र	56
चतुर्भद्र	70
पञ्चभद्र	56
षट्भद्र	28
सप्तभद्र	8
अष्टभद्र	1

Total 256

The nos. of the remaining भद्रs of चतुर्थशाल are not worked out as they can be easily found from the number of लघुs in the प्रस्तार of 8 गुरुs.

विश्वकर्मन्

महस्यपुराण—252 अङ्गाय V. 1-4.

॥ सादभवनादीनां निवेशं विस्तरद्वद् ।
कुर्यात् केन विभानेन कथं वास्तुशदाहतः ॥ १ ॥

सूत उवाच—मृगुरच्रिवसिष्ठश्च विश्वरूपा मयस्तथा ।
नारदो नगतजिञ्चैव विराज्याक्षः पुरन्दरः ॥ २ ॥
ब्रह्मा कुमारो नन्दीशः शीनको गर्ग एव च ।
वास्तुदेव ऽनिरुद्धश्च तथा शुक्र वृहस्पती ॥ ३ ॥
अष्टादशैतं विख्याता वास्तुशास्त्रोभदेशकाः ।
संक्षेपणोपदिष्टन्तु मनवे मत्स्यरूपिणः ॥ ४ ॥

1. In ancient India, as many as eighteen Professors have been noted for the propagation of Principles of वास्तुशास्त्र at one time or another. Their names are as under :—

Bṛigu, Atri, Vaśiṣṭha, Viśvakarman, Maya, Nārada, Nagnajit, Viśālākṣa, Purandara, Brahmā, Kumāra, Nandīśa, Saunaka, Garga, Vāsudeva, Aniruddha, Sukra and Brihaspati. It may be noted here that the names of some of these have been preserved in constructive stages of structures. (Vide विमानलक्षणम् wherein the 1st to 7th storeys are called respectively अत्रितल, मृगुतल, कुतस्तल, वसिष्ठतल, गौतमतल, काश्यपतल, and अंगिरसतल from the names of different वास्तुदेशकs,)

2. **विश्वकर्मप्रकाश-** विश्वकर्मप्रकाश enumerates the various Professors of वास्तुशास्त्र who imparted the principles of that science to विश्वकर्मन् in due succession from पराशर downwards. गर्ग expounded the वास्तुशास्त्र to पराशर who in turn expounded it to वृहस्पति and it was from the latter that विश्वकर्मन् learnt all the principles of this शास्त्र. Here it may be observed that वसिष्ठ, गर्ग, गौतम, अत्रि, etc. preceded पराशर.

3. **शिल्परत्नम्—**—Opening benedictory verses 2-3.

पाहृष्यागो येन चादौ युगानां वास्त्रा तप्त्वा स्त्रियतां प्राप्यितोऽर्कः ।
नित्यं देवैरचित्तो विश्वरूपा सोऽयं भूयात् सर्वलाकोदयाय ॥ २ ॥
त्रिपुरपुरत्रयरचना यत्करयोः कर्मचानुरी जाता ।
शिल्पवरं तं दनुजैरचित्तचरणं मयं बन्दे ॥ ३ ॥

Here विश्वकर्मन् is invoked for blessings before मय, as the former (i. e. विश्वकर्मन्), was older than the latter among architects.

4.—**सनकुमार वास्तुशास्त्र-**no. 13060. (Sanskrit mss.)

The experts in वास्तुशास्त्र —

Brahman, Indra, Yama, Bhārgava, Āṅgirasa, Gautama, Gārgya, Manu, Vyāsa, Bṛigu, Viśvakarman and others.

विश्वकर्मन्— His genealogy as culled from the *Purānic tradition* takes him back to king वेन otherwise known in Sumerian Civilization as Oannes of Berossus.

V. R. Karandikar is of opinion that Prithu Vainya of the Narmadā Valley was none else than this Oannes of Berossus, who introduced all culture in ancient Babylon; in fact the Narmadā Valley was the cradle of human civilization.

Rev. H. Heras, on the contrary, from his study of Mohenjo Daro epigraphs, including its script which is partly pictographic and partly phonographic, concludes that the so-called Indus Civilization which was the civilization of the whole of pre-Aryan India is the most ancient civilization of Asia, the originator of Sumerian Civilization which afterwards developed into Babylonian and Assyrian; it was also the cause of the civilization of China which afterwards spread to Korea and Japan. Further he observes that the Mohenjo Daro Civilization if not pre-Aryan was evidently non-Aryan. Several sorts of animals are represented on seals found in its epigraphs viz. the Unicorn, the Buffalo, the Bull, the Alligator, the He-goat, the Elephant, etc. They are the totemic signs of the ancient Indian tribes whose names are still recorded in ancient Sanskrit literature, as the Mahishus, the Nāgas, the Garuḍas, the Vānaras, the Matsyas, etc.

The pre-Aryan people of India reckoned the time by the solar months. Hitherto it was always said that the Zodiac was invented by the Chaldaeans but the so called Dravidian people of India had already recorded their astronomical observations based on the Zodiac on these seals thousands of years before the Chaldaeans had learnt the Zodiac from them.

Whether Narmadā Valley was the cradle of Civilization from whence it travelled westwards or the Indus Valley Civilization of Sumeru which travelled eastwards is no concern of ours, and on this account I pass over the question whether वृक्ष had descended from a pure Aryan race or not. This much at least is evident that विश्वकर्मन् formed, so to say, a connecting link between the Sumerian Civilization on the one hand and the Narmadā Valley culture, on the other.

The Genealogy of विश्वकर्मन् —

King अंग, a descendant of अत्रि had a son who is known as वैन (or Oannes of Berossus of the Sumerians). After this वैन, पृथु came to the throne in the भारतवर्ष. He had two sons named हविर्वानी and हविर्वाप; the latter of these married शिखंडिनी who gave birth to a son प्राचीनबहिष. This King was of a religious turn of mind so much so that it is said of him that the earth was covered over with दर्म grass during his time, owing to innumerable sacrifices that he had performed. He married the daughter of समुद्र through whom he had ten sons who were known as प्रचेताः; they were all skilled in archery. Once upon a time they embarked upon a sea-voyage wherein they spent full twelve years. During their absence, the whole country was laid desolate and overgrown with rank jungle growth. On their return, they found nothing but dense forest where there was all green cultivation before. Fortunately it so happened that the country was

visited by sultry tempestuous tornadoes, with the result that almost all the trees were uprooted and burnt down, and out of the scorched and fallen debris, there sprang up a damsel; and शोप then presented himself before the प्रजापति to whom he offered the hand of this maiden in marriage. This maiden in course of time became the mother of दक्ष.

This दक्ष tried many ways to propagate his species but to no avail. Eventually he married the daughter of वीरेणश्वरपति and had, through her, sixty daughters; ten of these were given in marriage to धर्म. They were अष्टवती, वसु, जामि, लंगा, मानु, महत्वती, संख्या, मुद्रूणा, संवया and विश्वा. The second in the list, viz. वसु, gave birth to eight वसुओं. They are : धर, धुन, सोम, अह, अनिल, अनल, प्रत्युष and प्रभास (sometimes अह is substituted by आप). प्रभास the last of these वसुओं was the father of विश्वर्मन्. (53rd अध्याय—शिवपुराण, धर्मसंहिता).

विश्वर्मन्—Another Genealogy

The second अध्याय of मानसार gives a genealogy of विश्वर्मन् which is quite distinct from the one given above. Here विश्वर्मन् is described as the son of ब्रह्मा and husband of Indra's daughter. It is difficult to reconcile this description with the one in which he is regarded as the son of प्रभासवसु. The विश्वर्मी of मानसार belonged to a very distant epoch in history. ब्रह्मा was the foremost invader and settler in India and the विश्वस्मा referred to in मानसार was the architect who helped his (Brahma's) colonists. This विश्वर्मी was born in ब्रह्मकुड़ी in मर्गीरीषि in धत्ययुग; not so the other विश्वर्मी, son of प्रभासवसु who was born on the eleventh day (the fourteenth day अपराजितपूर्णिमा) of the bright half of कृतिक. He is also known as लक्ष्मा, भद्रशिल्व, भद्रमद etc. विश्वर्मी had a son named विश्वहाचर्य. चाक्षुषमुनि—the sixth मनु who descended from विश्वर्मी became the head of the चाक्षुषवंश. This चाक्षुषमुनि had five sons पुरु, पुरुष, मुनुन्न, विश्व and साम्य and his descendants promulgated the शिल्प and वास्तुशास्त्र.

Those interested in this subject may read the पुराणs, including विश्वर्मपुराण. This latter ग्राण, though a recent compilation embodies the traditional beliefs as handed down to posterity from generation to generation.

Our विश्वर्मी—प्रभासवसुनन्दन—need not be confounded with a third विश्वर्मी who is referred to in ऐतरेयब्राह्मण in connection with the Imperial Coronation in ancient India; 10 such emperors (महाराजाधिराजों) are enumerated from नन्दनन्दन son of परीक्षित of the Pāṇḍavas down to भरत. In this list, the sixth in number, stands विश्वर्मी son of भुवनदेव, the officiating priest in this महाभिरते being कश्यप. The names विश्वर्मन् and भुवनदेव are suggestive; but in the absence of any life history of this विश्वर्मन्, it is no use connecting him with the present subject; for aught we know, भुवनदेव and his son, may have been patrons of वास्तुशास्त्र, and through them, the principles of the science and art may have been propagated. Chronologically however, it may be observed that they flourished long after the विश्वर्मी, son of प्रभासवसु. The वसुओं were mostly workers in different branches of art, as has been described under वसु, विश्वर्मा

naturally had imbibed skill in craftsmanship from his father's side. It may be mentioned that he was connected with the शू family by his mother's side, as प्रभासव्यु had married the sister of Bhṛgu.

" E. Sieg in the Encyclopaedia of Religion and Ethics explains the word Bhṛgu as a term for craftsman. According to Dr. Hermann Weller Bhṛgus represented originally the craftsmen working with fire, among whom were included primarily the blacksmiths and chariot builders. The silver war chariot of the heroic Bhiṣma is ascribed to them.

Viśvakarma's connection with Bhṛgu was thus no less responsible for the high state of excellence in craftsmanship peculiar to the family of Bhṛgus. Both his parental and maternal relationship contributed in equipping him with a rich heritage. His skill as an artificer it was that made him an outstanding personality among the Vasus. We know that he has designed five kinds of Toranis (उत्तुग, मालाघर, विचित्र, चित्रलूपक, and मरुरथन), the same number of Hindolakas (महोत्सव, वसन्न, क्रीडामणि, श्रायोदमन and महरपताकोदमन) and nine Rathas (नन्द, नंद्यार्थी, नन्दिश्वेष, पराजय, पताका, पद्मक, पृथगीजय, महोदमन, श्रीमेह), Chhatras, sandals etc. Moreover, the construction of many townships, palaces, temples, reservoirs etc. is attributed to him. He was pre-eminently an exponent of the नागर school of वास्तु just as मयमुनि represented the इत्विड school of Architecture. Though both these schools have many underlying points of affinity, they differ from each other in several essential features which are detailed later on.

Viśvakarman has adopted a novel method (so far as exposition of वास्तु is concerned) of enunciating the principles of design of structures. It is the method of negation नेति नेति. It has reference not only to the arrangement of inner apartments among themselves in a structure but also to its external surroundings. It also unfolds a variety of aspects in the design of a वास्तु, namely, light, ventilation etc., if carefully studied. I quote the verses from विश्वर्भैषकाश as under. Probably, if not certainly, they will refer to the structures of the Dravidian and other styles, too.

अन्धकं शधिरं चैव कुट्टं काणं बधीरकम् ॥ १२९२ ॥

दिग्बक्त चिपिटं चैव व्यंगं सुरजन्तथा ।

कुटिलं कुट्टं चैव सुतं च शंखपालकम् ॥ १२९३ ॥

विकटं च तथा कंकं कैकरं षोडशं स्पृतम् ।

अन्धकं छिद्रहीनं च विच्छिद्रं दिशि कानकम् ॥ १२९४ ॥

हीनाङ्गं कुट्टं चैव पृथगीद्वारं बधीरकम् ।

रन्धं विकीर्णन्दिग्बक्तं शधिरं च विपद्मतम् ॥ १२९५ ॥

तुङ्गं हीनं च चिपिटं व्यङ्गं चानर्धशनम् ।

पाश्वोचतं च सुरजं कुटिलन्तालहीनकम् ॥ १२९६ ॥

शंखपालं जंघहीनन्दिग्बक्तं विकटं स्मृतम् ।

पार्श्वहीनन्त था कंकं कैकरं च हठोचतम् ॥ १२९७ ॥

कोणद्विछिद्रं दक्षाया ऋजुवंशाप्रभूमिकाः ।

संघातदंतयो श्रव भेदाश्व दशाश्वा स्मृताः ॥ १३०९ ॥

विश्वर्मी was a Brāhmaṇa. He had four मानस sons. मानस means वैश्य. (Vide; History of Castes in Bengal, Brāhmaṇa Kāṇḍa, vol. II part IV p. 7) by Nagendranath Basu. I quote the relevant verses :-

मगा ब्राह्मणभूयिष्ठाः समगाः क्षत्रिया स्तथा ॥ ४ ॥

वैश्यास्तु मानसा हेयाः शूद्रास्तेषां तु मन्दगाः ।

जय, विजय, सिद्धार्थ and अपराजित were these four sons. It may be pointed out that मग, समग, मानस and मन्दग connote the जाति signifying the occupation only. मानस=वैश्य has reference only to the occupation. The term जाति had no waterlight compartments as we understand it nowadays. It was not based on consanguinary relation but was held together by ties of common occupation.

The following works are attributed to विश्वर्मन् in the Catalogus Catalogorum of Dr. T. Aufrecht.

१. अपराजितपृच्छा by भुवनदेव
२. क्षीरार्णव (शिल्प) or विश्वर्मन्
३. जयपृच्छा
४. वास्तुधार
५. विश्वर्मप्रकाश
६. विश्वर्मन्त
७. अपराजितप्रभा or विश्वर्मसंहिता
८. आयतत्त्व
९. ज्ञानरत्नकेश
१०. वास्तुप्रकाश
११. वास्तुविधि
१२. वास्तुशास्त्र cf. no. 5
१३. वास्तुशास्त्र by विश्वर्मन
१४. वास्तुसंग्रह
१५. वास्तुसमुच्चय
१६. विश्वर्मीय
१७. विश्वर्मशिल्प

The above works are noticed in Catalogus Catalogorum of Dr. T. Aufrecht, Parts I and II. Some of them are mixed up so that the correct number can be arrived at only by actual comparision.

Who were the Vasus ?

Who were the Vasus? What part did they play in the social structure in ancient India? Have they handed down to us any eminent personalities in the history of Sanskrit literature worth our close study? Questions such as these are very complicated, indeed, unless extensive materials are available to satisfactorily handle them.

I am, however, led to hazard a few observations regarding these queries though I realize full well that the scantiness of my equipment would hardly justify my venture.

As is apparent from the genealogy of these Vasus, दक्ष Prājapati had 60 daughters, 10 of these were given in marriage to Dharma. They were—

अहन्धती, वसु, जामि, लंगा, भानु, मस्तवती, संक्लिपा, मुहूर्ता, संध्या and विश्वा.

The second in the above list viz. वसु had 8 sons who are known as Vasus. These Vasus are धर, ध्रुव, सोम, अह, अनल, अनिल, प्रत्यूष and प्रभास. Sometimes अहः is substituted by आपः (Apte's Dictionary).

प्रभास ("eminently shining") had married the sister of भूय and had through her a son named विश्वरूप्मन्. This विश्वरूप्मन् was endowed with consummate skill in fine arts, architecture, sculpture, painting, including both their constructive as well as decorative aspects. He was an excellent craftsman as he had constructed conveyances moving on land, sea and air. He was an expert in designing weapons of various kinds to minister to the comforts, convenience and safety of men. These and other qualities have rightly won for him the epithet commonly attributed to him —viz. the architect of gods, and naturally it would not, on that score, be absurd at all, if an inference is held out that it was his parentage that was responsible for the rich heritage which he came to inherit. Most of these Vasus, as might be inferred from the above, were the artificers in ancient times. They occupied a very respectable position in the society in Ancient India.

"From the Vedic times, Indian civilization had at its disposal the services not only of the carpenter, the wheelwright and the blacksmith, of the potter, the weaver and other fabricators of objects of prime necessity but also of those whom we call art-workers, painters, goldsmiths, carvers in ivory or wood etc." (Beginnings of Buddhistic Art by M. Foucher). It was the family of these Vasus or their progeny who applied themselves to these various crafts—branches of art, and so naturally, these art-workers—artificers in a wide range of arts, were brought under the category of the term वसु. It must be admitted that it is difficult to differentiate the functions of these 8 वसुs individually. The information regarding them is too meagre to base sound deductions upon. Some names of these Vasus, for example, भाषः (water) अनल (fire), अनिल (wind) might obviously suggest that the one had to deal with hydraulic works, another with such arts as required the handling of fire etc., a third with air transport and so on, but it must be admitted frankly that nothing definite could be ascertained regarding all of them. देवल son of प्रत्यूष was one of the law-givers in India and also a recognised referee in matters of संगीत. (Vide गजेन्द्रमोक्ष.)

The inference as regards the function of these Vasus based on the constructive genius of विश्वरूप्मन्,—that the Vasus were artificers in different

spheres of life, is not without a further corroborative evidence. The term વસવાયા, in Gujarāti, derived, of course, from વસ્તુ is not only suggestive but offers a clue as to the function of these Vasus.

The term વસવાયા, as it is understood to connote, even at the present day, in Gujarāti, includes a few artificers and art-workers, in its contracted sense, such as potters, carpenters, masons, blacksmiths, painters, etc. A closer study, moreover, reveals that the term had a very broad significance, as it embraced a wide range of workers-fabricators of objects of prime necessity required in the ceremonials of the Hindu society.

It may be added that the marriage ceremonials of the નાગરબ્રાહ્મણાં at least, in Kathiawad, even upto the present day have upheld the respectable part played by these art-workers (વસવાયાસ)

Allusion to some relevant features of the ceremony will make the point more clear.

The marriage ceremony is performed by the પુરોહિત and the various articles required in the performance of the rituals have to be supplied by workers in different branches of art, e.g.,

દીવઢો (a lamp) is supplied by a blacksmith.

ચોરી (earthen pots used in the formation of the વેદી) is furnished by potters.

માણિકયસ્તંભ (a wooden pillar used in the foundation stone of the વેદી) and બાજોઠ (a wooden seat for ablution etc.) are supplied by carpenters.

An image of ગૌરી is engraved on stone by a sculptor.

ચૂડો (ivory bangles) is turned out by ivory workers.

It is evident from the above that the part which બ્રાહ્મણાં play in the ceremonial is as significant as the one assigned to these workers, and rightly are the dues either in kind or cash of these people assured by ritual injunctions. Just as the બ્રાહ્મણાં who officiate as priests in these ceremonials have their services rewarded by certain dues, so have the workers their due share of gifts in return for the services they render in procuring the various necessities required in the ceremonials.

These social dues have acquired in course of time a unique place in the ceremonial injunctions due to the hesitancy of requisite payment on the part of the performers of ceremonies. These dues have on that account, perforce, to be disbursed with sanctimonious rigidity so much so that unless the due share of these artificers, in the matter of remuneration, is fully paid off, by the parties concerned, the actual registration of the consummation of marriage cannot be recorded. The respectability of these artificers has been maintained by the great hold which canonical rules exercise over the laity even upto the present day.

ल्व — The “lie” of the ground site, declivity of the वास्तु — forms one of the various considerations that go to guide the selection of sites for buildings, townships, etc. It does not invariably happen that the site for construction of buildings is in level throughout in all directions; thus ल्व—slope of the site for buildings etc., may be in one direction or concurrent in two or more directions. The form which the consideration of this problem assumes becomes the more complex, the more directions are involved in it. अपराजितपृष्ठां like समराङ्गगणसूत्रवा॑र takes cognizance of this aspect of ल्व in दिशा (four main cardinal points of the compass) and विदिशा (four main angular points of the same) only.

A site sloping towards the East generally brings prosperity, that towards the North wealth, while if it slopes towards the West and South, it brings destruction of property and death respectively.

This subject of ल्व is elaborated greatly in other works of वास्तु. There it is not one cardinal point of the compass to which it is confined. Two or more directions are involved together so far as the slope is concerned. They have thus the beneficial or adverse effects on occupants thereof according to the nature of the slope. ल्व in one direction has the same effect as उन्नतम् (rise) in the opposite direction.

गोवीथि, जलवीथि, यमवीथि, गजवीथि, भूतवीथि, नागवीथि, वैश्वानरीथि, धनवीथि — these are the names of eight kinds of ल्व mentioned in अपराजितपृच्छा.

I mention some more ल्वs as under — पैतामह, सुपथ, दंर्घायु, पुण्यक, अपथ, रोगकृत, अर्गल, इमशान, इयेनक, श्वसुख, त्रिहन्त्र, वातनिघ (म्र), स्थावर, स्थणिडल, शाणडुल, मुस्थान, सुलभ, वास्तुचर, सत्पथ (श्वसुख).

The लक्षण etc., of the above can be appreciated from verses 2 to 26 of the second अध्याय of वास्तुविद्या, which are quoted below:

मुवः ल्वं प्रवक्ष्यामि नराणां च शुभाशुभम् ।
पूर्वेष्टवा वृद्धिकरी उत्तरा धनदा स्मृता ॥२॥
अर्थक्षयकरी विद्यात् पश्चिमाल्वना॑ ततः ।
दक्षिणाल्वना॑ पृश्वी नराणां मृतिदा भवेत् ॥३॥
वारुणोच्च समायुक्ता नीचमाहेन्द्रसंयुता ।
गोवीथिरिति सा द्वेषा ऐन्द्रोच्चा नीचवारुणा॑ ॥४॥
जलवीथिरिति प्रोक्ता वास्तुज्ञानविशारदैः ।
सोमोच्चा यमनीचा च यमवीथिति कथयते ॥५॥
यमोच्चा सोमनीचा च गजविथीति कथयते ।
ईशोच्चं निर्वितनीचं भूतलं भूतवीथिकम् ॥६॥
आग्नेयोच्चं वायुनीचं नागवीथी प्रशस्यते ।
वायुच्चमणिनीचं यद् वीर्थो वैश्वानरी॑ विदुः ॥७॥

निर्क्षयुक्तमीशनीचं धनवीथीत्युदाहृतम् ।
 इन्द्रगन्यन्तरमुच्चं स्याक्षीचं वस्त्रणवातयोः ॥१॥
 वास्तु पैतामहं विद्याज्ञगणा कुरुते शुभम् ।
 याम्यगन्यन्तरमुच्चं स्याक्षीचं मास्तसोमयोः ॥२॥
 सुपथं नाम तद्वास्तु प्रशस्तं चर्वकर्मणाम् ।
 सोमेशानान्तरं नीचमुच्चं निर्क्षितिकालयोः ॥३॥
 दीर्घयुनर्मात्रं तद्वास्तु प्रशस्तं कुलवर्धनम् ।
 ईशानेन्द्रान्तरं नीचमुच्चं वस्त्रणरक्षसोः ॥४॥
 पुण्यकं नाम तद्वास्तु द्विजाना च शुभावहम् ।
 इन्द्रागन्योरन्तरं नीचमुच्चं वायुजलेशयोः ॥५॥
 अपथं नाम तद्वास्तु वैराय कलहाय च ।
 कालाग्न्यान्तरं नीचमुच्चं स्याद् वायुसोमयोः ॥६॥
 रोगकृचाम तद्वास्तु नराणां रोगवृद्धिकृत् ।
 निर्क्षित्यन्तरक्षयानीचमुच्चं सोमशिशन्तरम् ॥७॥
 अर्गलं नाम तद्वास्तु व्रह्यहत्यादिनाशकृत् ।
 स्त्रेन्द्रान्तरमुच्चं स्याक्षीचं वस्त्रणरक्षसोः ॥८॥
 इमशानं नाम तद्वास्तु केवलं कुलनाशनम् ।
 नीचमग्नी भवेदुच्चं निर्क्षितीशानवायुषु ॥९॥
 श्येतकं नाम तद्वास्तु नाशाय मरणाय च ।
 स्त्राग्निवस्त्रणेषुच्चं नीचं स्थानिक्रृतौ तथा ॥१०॥
 श्वसुखं नाम तद्वास्तु दारिह्यं कारयेत् फलम् ।
 निर्क्षित्यग्निशिवेषुच्चं नीचं वद्यान्द्रयोस्तथा ॥११॥
 ब्रह्मधनं नाम तद्वास्तु नेष्टं प्राणभृता सदा ।
 अग्नौ यदि भवेदुच्चं नीचं निर्क्षितिहृदयोः ॥१२॥
 वातनिम्नं च तद्वास्तु स्थावरं नाम शोभनम् ।
 उच्चं निर्क्षितिभागे स्याक्षीचं ज्वलनवातयोः ॥१३॥
 स्त्रेनिम्नं च तद्वास्तु स्थणिडलं नाम शोभनम् ।
 स्त्रोच्चं यदि निम्नं स्याद् वहौ निर्क्षितिवातयोः ॥१४॥
 शाण्डुलं नाम तद्वास्तु प्रापयत्य शुभं सदा ।
 निर्क्षित्यग्निं शिवेषुच्चं नीचं चन्द्रमसं प्रति ॥१५॥
 द्विजेन्द्राणा तु सुस्थानमवनी समुदाहृता ।
 नीचमिन्द्रे भवेदुच्चं निर्क्षित्या पश्चिमानिले ॥१६॥
 सुलभं नाम तद्वास्तु राजराष्ट्रविवर्धनम् ।
 साम्येशपवनेषुच्चं नीचं भवति चेद् यमे ॥१७॥
 नाम्ना वास्तुचरं नाम वैश्याना तदभीष्टदम् ।
 नीचं वार्षणमुच्चं चैदीशानेन्द्राग्निषु क्रमात् ॥१८॥
 सत्पथं नाम तद्वास्तु शूद्राणा तदभीष्टदम् ।
 या तु सोमप्लवा चैव कुशद्भैरलङ्घकृता ॥१९॥

(2nd अध्याय of वास्तुविद्या)

Further there are नागपृष्ठ, दैत्यपृष्ठ, हस्तिपृष्ठ and कूर्मपृष्ठ. They are different aspects of the site according to its sloping character. नागपृष्ठ refers to the ground running East and West with a slope towards the South. दैत्यपृष्ठ refers to the ground having a rise towards N. E., E., and

S. E., with a westernly slope, हस्तिष्ठ has a rise on the S., S. W., W. and N. W., and a fall towards the other directions; while कूर्मष्ठ has a central rise with a falling off in all directions.

Right from the Vedic times, the East, North-East, and North are considered the most desirable directions towards which a site (वास्तु) should have a slope. मनु and other स्मृतिशास्त्र, वर्षसूत्रं and गृह्यसूत्रं of गामिन, हिरण्यकशिर, पाराशर, खादिर and अश्वग्राम testify to the above specification of भूमिलक्षण with respect to its लक्ष्य. Thus there is a unanimity of opinion as regards the desirability of such an aspect of the site so far as this particular generalization is concerned. There is, however, an exception to the above consensus of opinion in the गृह्यसूत्र of आपस्तंब who sounds a different note.

आपस्तंब strikes a different keynote in the matter of लक्ष्य. He prescribes (vide footnote 1) S., S. W. and W. as the desirable points for the slopes of building sites, etc. to run to; this view, though diametrically opposed to the general opinion, as stated above, in the reverse direction has a significance all its own. वास्तुशास्त्र is full of irreconcilable divergencies in very many specifications, recipes, formulas, etc. but if rightly scanned in the light of physical, social and political conditions, their inner underlying spirit can be revealed to us in its true perspective. आपस्तंब seems to be an outstanding personality in this respect. He has not cared for the traditional principle which his co-workers in the same field accepted either with or without reason as they held the general view dictated by occupants of central Aryan tracts who were naturally accustomed to a reverse watershed as will be evident from the big rivers in China, Eastern Siberia, etc. His view was dictated by his own surrounding environments.

Max-Muller in his गृह्यसूत्रं with introductory notices fixes आनधि as the place where आपस्तंब flourished. That view is further corroborated by his prescription of लक्ष्य according to which he seems to have flourished in a tract, with the नर्बदा and तापा running in the west and गोदावरी, महानदी, etc., flowing southwards.

The elements that are dealt with in the above consideration of लक्ष्य of वास्तु have reference to only the slope and the direction in general in which it runs. युक्तिकल्पतरु, on the other hand, introduces a third and a unique element in this consideration and adduces, besides, extracts

Footnote 1:—The 7th पटल, 17th खण्ड—वास्तुशपनम् गृह्यप्रवेशनम्—सूत्र १ दक्षिणप्रत्यक्ष प्रवणमगारावकाशमुद्दृत्य पालशेन शमीमयेन वोद्देहेनैतामेव दिशमुत्तरयोदूहति ॥ १ ॥

Commentary on the above सूत्र—। तत्र यस्मिन् प्रदेशेऽगारं चिकिर्षितं सोगारावकाशः । स दक्षिण प्रत्यक्ष प्रवणो भवति । दक्षिणाप्रतीच्योन्तराले निन्नो भवति । एवंविधे देशेऽगारं कर्तव्यमित्यर्थः ।...

From the Āpastambiya Grihyasūtra, with extracts from the commentaries of Hardatta and Sudars'ānārya (सुदर्शनार्थी); Edited by Dr. M. Winternitz, under the patronage of the Imperial Academy of Sciences of Vienna, 1887.

from भोज and पराशर, for the elucidation of this feature. This third element is जन्मलग्नदिक् over and above the slope and general direction of run of the site. The introduction of this extra element is a deviation from the general rule so far as the वास्तु of राजगृह is concerned. All the same the absence of this phase of उत्तर in an exhaustive treatise like अपराजितपूच्छा and समराङ्गसूत्रधार cannot but be striking and thought provoking.

सूत्र 176-178 स्त्रीप्रासाद्स and नंयुसकप्रासाद्स-

Some प्रासाद्स are regarded as male, others as female and some more again as नंयुसक (neuter). Ordinarily they are so named from Sanskrit termination for these lingas. रागिनीs in music are said to be female Rāgas simply because their names end in ई, a feminine termination. So is the case with स्त्रीप्रासाद्स and नंयुसकप्रासाद्स.

The tendency of personification of inanimate objects is discoverable in the ancient literature of India. Tito Vignoli in his treatise on myth and science observes that this tendency of personifying inanimate objects is more or less prevalent not only among the human race, civilized or barbarous, but even with animal kingdom. He naturally concludes that as knowledge progresses, this tendency decreases etc.

वास्तुशास्त्र is no exception to this tendency. It would not be amiss, if the distinctive modes of structural composition in this classification of प्रासाद्स into male, female, and neuter are considered.

स्त्रीप्रासाद्स belong to the आयतछन्द्र so far as their ground plan etc. is concerned. Here आयत length is invariably greater than their विस्तार, breadth : cf. the 25 typical प्रासाद्स in सूत्र 176. Their बलभी (दीघा प्रासादिका or उपस्थान), too, has its roof गजपृष्ठाकृति with the form of the back of an elephant.

The नंयुसकप्रासाद्स have their शिखरs of the form of फाँसना. They have घंटा, उर्ध्वघंटा, etc., instead of a full-fledged शिखर.

The structural distinctive modes are here defined in accordance with the नागर view of प्रासाद्स.

According to the मानसार, " masculine buildings are equiangular, and have male deities in them. स्त्रीलिंग buildings are rectangular and have female deities; but the male deities can also be installed in them. It is silent about नंयुसकप्रासाद्स.

Measures of all kinds required for the smallest वास्तु, e.g. bedsteads, सिंहासन, mouldings, ornaments, etc. to the largest, e. g. streets, townships, highways across the country etc. are prescribed at great length in समराङ्गसूत्रधार. These measures start from the lowest basic unit, i. e. a very minute particle of dust floating in the air, and rise, in gradational series, eventually to the highest योजन etc. Such an all-embracing nature of these tables notwithstanding, it is really surprising to notice that a kind of measurement used in the design of several Royal appendages,

and defined in युक्तिकल्पत्र has not been even hinted at in समराङ्ग संचार and अपराजितपृच्छा. This system of measurement is allied to the decimal system used for scientific purposes, as each succeeding measure in this system forms a multiple of ten with regard to the one preceding it.

I append a table of this measure for facility of reference.

10	हस्त of a king	make	one	राजहस्त
10	राजहस्त	"	"	राजदंड
10	राजदंड	"	"	राजछत्र
10	राजछत्र	"	"	राजकांड
10	राजकांड	"	"	राजपुरुष
10	राजपुरुष	"	"	राजप्रधानी
10	राजप्रधानी	"	"	राजक्षेत्रम्

Similarly, there is another table wherein 9 takes the place of 10 as under :--

(450-451):--

9	तंतु _s	make	one	सूत्र
9	सूत्र _s	"	"	गुण
9	गुण	"	"	पाश
9	पाश	"	"	रश्मि
9	रश्मि	"	"	रज्जु

PRECIOUS STONES AND METALS

Students of Geology are well aware that there are roughly speaking about 50 different kinds of precious stones and gems. They vary greatly in their chemical composition, hardness and density. They are usually of various colours, shades, quality and value. They have generally a wide range of value, chiefly due to their beautiful play of colours and transparency, water-clear lustre and brilliant cutting and polishing. In their crude native forms, the stones generally look dull without any lustre, and it is the art of the lapidary that brings out the wonderful brilliance and lustre so characteristic of brilliant gems.

Lustre is independent of the colour of a mineral. It can be varied by the admixture of some chemical impurity. This is taken advantage of in the manufacture of imitation diamonds and stones. Glass which has a vitreous lustre can be made to exhibit an adamantine lustre of the diamond by the admixture of lead or thallium, but it makes the glass softer.

These precious stones can be grouped *under three heads*.

1st— Those that have a density of 2.5 to 2.8 and a hardness of about 6 to 8 and belong to the class of the cheaper ornamental stones.

- (a) To this group belong about 15 varieties of quartz with a hardness of about 7. They are agate, amethyst, bloodstone or heliotrope, cairngorm, carnelian, cat's eye, chalcedony, chrysoprase, citrine, jasper, onyx, plasma, quartz, rock crystal and sardonyx.
- (b) Orthoclase, oligoclase, labradorite, turquoise and hauyne with a hardness of about 6 also belong to this group of precious stones.
- (c) Cordierite or dichroite, aqua-marine, emerald and beryl with a hardness of about 7.5 to 8 are the more valuable stones of this group.

2nd— Those that have a density of about 2.9 to 3.5 and hardness of 6 to 7.5. There are about half a dozen stones of this group which are not so valued as gems except chrysolite or peridot and tourmaline (red, green and blue varieties) each of a hardness of about 7 to 7.5 respectively.

3rd—Those that have a density of about 3.5 to 4.5 and a hardness of about 7.5 to 10 and belong to the class of the most highly valued gems. They are arranged in order of their hardness and value as below—

- (a) Diamond, hardness 10
- (b) Ruby, Sapphire, Oriental Emerald, Oriental Amethyst and Oriental Topaz-hardness 9
- (c) Chrysoberyl-hardness 8.5
- (d) Spinel-Ruby and Topaz-hardness 8
- (e) Almandine and Pyrope, red Garnets, hardness *about* 7.5
- (f) Hyacinth Jargon, and Zircon-hardness *about* 5

Note— 2 minerals of a low density of about 2 to 2.4 and a low hardness of about 5 to 6.5 deserve some mention, however, on account of their being highly valued. They are the Noble or French opals and Lapis Lazuli.

The Noble opal ranks among the most highly priced gems on account of its beautiful play of fire like colours: red, yellow, green and blue; moreover it is very difficult to cut opal as it is very brittle. Lapis Lazuli is also a beautiful blue stone, though softer and of much less value than the opal.

इन्द्रनील, कर्केत, गोमेद, नील, पद्मराग, पुष्पराग, प्रवाल, मणि, माणिक्य, मरकत, महानील, मुक्ता, रत्न, लशुन, वज्र, विदुप, वैद्वय, सूर्यकान्त, सोमसान्त, स्कटेक, हीक etc. are some of the Indian names of precious stones. Those interested in their study are referred to बृहत्संहिता or more especially to युक्तिश्लता wherein will be

found a list of these minerals with their places of origin, their kinds, colours and distinguishing characteristics together with their relative values etc. It would be easy to identify these with their English prototypes if one were to refer to geological specimens available in the College of Science, Poona or the Science Institute, Bombay.

Table showing तलविभक्ति: अण्डक and तिलक of तिलकसागरप्रासाद
as gathered from विश्वकर्मवास्तुशास्त्र.

खंत्र 169.

	तलविभक्ति	अण्डक	तिलक.
1	सागरतिलक		
2	गौरीतिलक		
3	सदतिलक		
4	श्रीतिलक	8	5
5	हरितिलक	8	9
6	लक्ष्मीतिलक	8	13
7	भूतिलक	10	29
8	रमातिलक	10	33
9	इन्द्रितिलक	10	37
10	मन्दरातिलक	12	37
11	हिमवन्तिलक	12	41
12	कैलासतिलक	12	45
13	पृथ्वीतिलक	12	49
14	त्रिभुवनतिलक	28	65
15	इन्द्रनीलतिलक	28	69
16	चतुर्थगतिलक	32	73
17	सुरवलभतिलक	32	29
18	सिंहतिलक	8	25
19	मकरध्वजतिलक	10	77
20	मङ्गलतिलक	10	161
21	तिलकाव्य	10	117
22	पद्मतिलक	10	19
23	सोमतिक्ति	12	165
24	विजयतिलक	12	189
25	त्रैलोक्यतिलक	32	425

The arrangement of तलविभक्ति, अण्डक and तिलक ought to be on a fixed plan; yet due to mutilations and inaccuracies, it cannot be reconciled here, though it must be conceded that the plan is more detailed in description and in differentiation of these 25 kinds of तिलक-तिलकs from one another than the same as laid down in अपराजितपृच्छा. This notwithstanding, a correct appreciation of the latter could only be ensured if an unmutilated and better Ms is available.

cf. विश्वर्कमवास्तुशास्त्र (वि. वा.)

- 7 अप. cf:—वि. वा.
तिलकसागर
आयकूटसमयुक्त घण्टासिहसमुद्भवम् ।
ईदृशं कुरुते यस्तु सो लभेत्याक्षयपदम् ॥ इति तिलकसागरः
कर्णशृङ्गार्द्वं रेखायुक्त दशतिलं निशाशं ?
कर्तुः शान्तिसुखावहः
- 11 अप.
भद्रे शृङ्गं यदा तस्य नन्दिकाकारपूर्ववत् ।
- 12 अप.
रथिकोर्द्वं स्थापयेत् विद्याप्रकृतिहेतवे ॥
- 13 अप. cf:—(20 to 24) चतुरश्रीकृते क्षेत्रे दशवा भाजिते पुनः ।
विश्व. वास्तु. भूतिलक
कर्णो भागद्रयः कार्यः सार्वभागेन चानुगः ॥ २० ॥
शालार्द्वं सार्वभागेन पदोनो निर्गमस्तथा ।
प्रथमः (?) पदिक्तं शोणेषु शृङ्गं तत्र नियोजयेत् ॥ २१ ॥
रथोपरि तु तिलकमुर्द्वं रेखा प्रकीर्तिता ।
अनुगेषु चतुर्दिक्षु शृङ्गमेऽनि नियोजयेत् ॥ २२ ॥
तस्यार्द्वं तु तिलकं प्रत्यडगः वामदक्षिणे ।
भद्रे शृङ्गाद्रयं प्रकृते दिशायां स्थापयेद् ब्रुयः ॥ २३ ॥
तिलकानि द्वादशैव चाणडान्येकोनविं (त्रिं) शतिः ।
भतिलकः समाख्यातः सर्वकामार्थसाधकः ॥ २४ ॥
कार्वम्
- 15 अप. cf:—वि. वा. सुरनरेश्वौः better than सुरनरेगौः ।
- 16 अप. cf:—(27-31)
of वि. वा. मन्दिरं च प्रवक्ष्यामि सूर्यमागै विभाजयेत् ।
भद्रं भागद्रयं कार्यं चानुगंच दिभागकम् ॥ २७ ॥
कर्णं भागद्रयं कुवा चतुर्दिक्षु नियोजयेत् ।
कर्णं शृङ्गद्रयं स्थापयं नानुगे शृङ्गमेव च ॥ २८ ॥
द्वितीयकमे तिलकं भद्रे त्रीणि तथैव च ।
भद्रे च रथिका कार्या शृङ्गत्रयं तदूर्ध्वतः ॥ २९ ॥
प्रत्यडगा यदि प्रत्यडग उरुश्च वामदक्षिणे ।
तदूर्ध्वं मजरी कार्या पदाकारा सुवर्तिता ॥ ३० ॥
चतुर्विशति तिलकैः सप्तत्रिंशद्विरण्डकैः ।
नानारूपधरो दिव्यो मन्दिरो मन्दिरोपमः ॥ ३१ ॥
- 17 अप. cf:—32 of वि. वा. प्रतिरथोर्द्वं च शृङ्गाणि कर्णोर्द्वं तिलकं यसेत् ।
पृथ्वीतीर्थपुण्योदभव;
- 20-21 अप. cf:—(35 to 41) of वि. वा. चतुरश्रीकृते क्षेत्रे अष्टविंशति भाजिते ।
चतुर्भग्नैश्च शास्त्रार्थं द्विगदो निर्गमस्तथा ॥ ३५ ॥
नन्दिका पदमात्रेण निर्गमस्तु तथैव च ।
चतुर्भिंश्चानुगम्तस्य विस्तरे निर्गमेण च ॥ ३६ ॥
भागैका कर्णिका कार्या निर्गमे पूर्वमानतः ।
चतुर्भिं भग्नैः कर्णं तु चतुर्दिक्षु हि स्थापयेत् ॥ ३७ ॥
- श्रीबत्सतिलकः श्रीबत्सश्वैव (?) तिलकं च तृतीयकम् ।
कर्णं च प्रतिकर्णं च कुर्याचैवं चतुर्दिक्षि ॥ ३८ ॥
श्रीबत्सतिलकं चैव नन्दिकायां क्रमद्रयम् ।
भद्रे वै रथेका कार्या स्वरूपा लक्षणान्विता ॥ ३९ ॥

- तदूर्ध्वं च तु र्भिः र्भागैः प्रस्थङ्गा वामदक्षिणे ।
 तस्योर्ध्वं मञ्जरी ज्ञेया वद्याकारा सुवर्तिता ॥ ४० ॥
 षद्विंशद्विस्तु तिलके कूटाकारः सुशोभनः ।
 पञ्चविंशतिरण्डकैः नाम्ना त्रिभुवनः समृतः ॥ ४१ ॥
- 22 अप. of:-42 of वि. वा.
 23 अप. of:-43 to 51
 of वि. वा.
- तदूर्ध्वं चतुर्भिः शृङ्गं तिलकं प्रथोदभवम् ॥ ४२ ॥
 शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि सर्वाङ्गस्य च लक्षणमू ।
 चतुरश्रीकृते क्षेत्रे द्वात्रिंशत्पदभाजिते ॥ ४३ ॥
 भद्रं च षष्ठां वत्स चतुर्भागैश्च निर्गमः ।
 ननिदिका भागमेकं स्याद् विस्तरे निर्गमेण च ॥ ४४ ॥
 अग्रे च कर्णिका कार्या पूर्वमानेन कल्पिता ।
 श्रीवत्से युगतिलकं (?) कर्तव्यं च चतुर्दिशि ॥ ४५ ॥
 भद्रे च रथिका कार्या तवङ्गदिविभूषिता ।
 तदूर्ध्वं ऊरश्वत्वारि प्रस्थङ्गा वामदक्षिणे ।
 तदूर्ध्वं मञ्जरी कार्या स्वरूपा लक्षणान्विता ॥ ५० ॥
 घटमामलसारं च पूर्वमानेन वारयेत् ।
 त्रिसप्त्यण्डकैर्युक्तस्तिलकान्यष्टविंशतिः ॥ ५१ ॥
- 24 अप. cf:-52 of वि. वा.
 25 अप. cf:-53 to 57
 of वि. वा.
- कर्णेषु त्राणि शृङ्गाणि त्राणि प्रतिरथे तथा ।
 बलभश्च समाख्यातः सर्वकामार्थसाधकः ॥ ५२ ॥
 चतुरश्रीकृते क्षेत्रे अष्टभागै र्भिभाजिते ।
 शालार्धं तु द्विभागं च भागेनकेन निर्गमः ॥ ५३ ॥
 कर्णो द्विभाग इत्युक्तश्चतुर्दिश्कु व्यवस्थितः ।
 तदूर्ध्वं शिखरं कार्यं सर्वलक्षणसंयुतम् ॥ ५४ ॥
 केसरितिलकैव्रैव द्विक्षमाचैव कर्णितः ।
 भद्रे रथिका कार्या तवङ्गा वामदक्षिणे ॥ ५५ ॥
 तदूर्ध्वं शृङ्गमेकं च स्थापयेच चतुर्दिशि ।
 तदूर्ध्वं शिखरं कार्यं पद्माकारं सुवर्तितम् ॥ ५६ ॥
 पञ्चविंशत्यण्डकैश्च चतुर्भिस्तिलकैस्तथा ।
 नाम्ना तु खिहतिलकः सर्वकामार्थसाधकः ॥ ५७ ॥
- 26 अप. cf:-(58 to 63)
 of वि. वा.
- चतुरश्रीकृते क्षेत्रे दशधा प्रविमानिते ।
 कर्णो भागद्वयं क्षार्यः सार्धभागेन चालुगः ॥ ५८ ॥
 शालार्धं सार्धभागेन पादोनभागनिर्गमः ।
 केसरितिलकैव्रैव व्यवस्थितः क्रमद्वयात् ॥ ५९ ॥
 प्रथं कर्णमानेन कर्तव्यं शास्त्रपारगेः ।
 भद्रे वै रथिका कार्या सर्वशोभासमन्विता ॥ ६० ॥
 द्विशृङ्गं स्थापयेदूर्ध्वं प्रत्यङ्गा वामदक्षिणे ।
 तदूर्ध्वं मञ्जरी कार्या सर्वशोभासमन्विता ॥ ६१ ॥
 सप्तसप्त्यण्डकैश्च प्रासादो मकरध्वजः ।
 स्तिलके द्वादशभिश्च घटाकूटसमन्वितः ॥ ६२ ॥
 प्रासादे यादृशं छन्दो मण्डपे च तदेव हि ।
 ईदृशं कुरुते यस्तु स लभेऽन्वाक्षयं पदम् ॥ ६३ ॥
 मकरध्वजप्रासादे कर्तव्यं सुनश्चाण्डम् ।
 क्षोणे द्वितीय शृङ्गं तु प्रत्यङ्गा वामदक्षिणे ॥ ६४ ॥
- 27 अप. cf:-64-65
 of वि. वा.

तस्योर्ध्वं मञ्चरी कार्या पद्माकारा सुवर्तिता ।
प्रथे तिलके चैव घण्टाकूटव्यवस्थितम् ॥६५॥

28 अप. cf:-(66 to 72) चतुरश्रीकृते क्षेत्रे दशभागविभाजिते ।
of वि. वा.
कर्णो भागद्वयं कार्यः सार्वभागेन चानुगः ॥६६॥
शालार्धं सार्धभागेन पादोनो निर्गमस्तथा ।
तलमानं समाख्यातमूर्ध्वपानं च कथ्यते ॥६७॥
केसरितिलके चैव कर्णे स्यात् कमद्रव्यम् ।
केसरिणं केसरिणि प्रतिरथे नियोजयेत् ॥६८॥
भद्रे च रथिका कार्या तवडगा वामदक्षिणे ।
उर्ध्वं शृङ्गद्वयं तस्य प्रत्यडगा वामदक्षिणे ॥६९॥
तदूर्ध्वं मञ्चरी कार्या सुरूपा लक्षणान्विता ।
सप्तदशाधिकं शतमण्डकेस्तिलकाक्षयोः ॥७०॥
चतुर्भिस्तिलकैर्युक्तो घण्टाकूटसमन्वितः ।
प्रापादे यादृशं छन्दो मण्डपं च तदेव हि ॥७१॥
ईदृशं कुरुते यस्तु प्रापादे सुखलमम् ।
स याति परमं स्थानं यत्र देवः सदाशिवः ॥७२॥

30 अप cf:-(74 to 81)
of वि. वा.
चतुरश्रीकृते क्षेत्रे सूर्यभागविभाजिते ।
भागद्वयं च शालार्धं चानुगं च द्विभागकम् ॥७४॥
कर्णं द्विभागमित्युक्तं स्थापये द्विदिशं दिशि ।
तलमानं समाख्यातमूर्ध्वमानं च कथ्यते ॥७५॥
कर्णं कमद्रव्यं कार्यं सर्वतो भद्रमेव च ।
सर्वतोभद्रतिलकं प्रतिरथं नियोजयेत् ॥७६॥
कर्णिका भद्रकोणे च तिलकैकं नियोजयेत् ।
बिचित्रा रथिका भद्रे तवडगा वामदक्षिणे ॥७७॥
तदूर्ध्वं उरःशृङ्गगणि प्रत्यडगा वामदक्षिणे ।
तदूर्ध्वं मञ्चरी कार्या पद्माकारा सुवर्तिता ॥७८॥
शताग्रे पश्चष्ठिश्च द्युष्णानां सोमतिलके ।
चतुर्दिशतिलकै घण्टाकूटसमन्वितः ॥७९॥
तस्याग्रे मण्डपः कार्यः प्रापादस्याद्गमाश्रितः ।
उर्ध्वे संवरणा कार्यो घण्टातिलकशोभिता ॥८०॥
ईदृशं कुरुते यस्तु प्रापादं च सुशोभनम् ।
स याति परमं स्थानं यत्र देवः सदाशिवः ॥८१॥

विजयतिलकः—which is left out in अपराजितपृष्ठाः,

cf:—(82-93) of वि. वा. शृणु पत्स प्रवश्यामि विजयस्य तु लक्षणम् ।
कृष्णनाताद् गर्भपर्यन्तं भागान् विभक्तया योजयेत् ॥ ८२ ॥
चतुरश्रीकृतेक्षेत्रे दिवाकरविभाजिते ।
शालार्धं द्विभागं कार्यं भागेनेकेन निर्गमः ॥ ८३ ॥
द्विभागश्चानुगो हेयो विस्तरे तिर्गमेण च ।
कर्णं द्विभागमित्युक्तं स्थापयेद् विदिशि दिशि ॥८४॥
तलमानं समाख्यातमूर्ध्वमानं च कथ्यते ।
सर्वतो भद्रतिलके कर्णश्वेतं कमद्रव्यात् ॥८५॥

क्षमद्वयं प्ररथे च सर्वतो भद्रबाण्डकम् ।
 केशरी च समाह्यातः शृङ्गं भद्रकण्ठभवम् ॥ ८६ ॥
 अनेनैव तु भागेन भद्रं गवाक्षभूषितम् ।
 मत्तावरणसंयुक्तमिलिकातोरणैर्युतम् ॥ ८७ ॥
 तस्योर्ध्वे रथिका कार्या चित्रा गवाक्षभूषिता ।
 संवरणामिः सम्युक्ता घण्टाकूटसमन्विता ॥ ८८ ॥
 तस्योर्ध्वे उरस्त्रिणि सुरूपा लक्षणान्विता ।
 प्रत्यङ्गा यदि प्रत्यङ्ग ऊरुश्च वामदक्षिणे ॥ ८९ ॥
 तदध्वे मज्जरी कार्या तवहृगैर्नैकै भूषिता ।
 प्रासादे यादृशं छन्दो मण्डपे च तदेव हि ॥ ९० ॥
 तदूर्ध्वे संवरणा च घण्टातिलकसम्युता ।
 गजसिंहसमाकीर्णि नानाभरणभूषिता ॥ ९१ ॥
 नवाशीतिः शताप्रे च विजये चाण्डकानि च ।
 तिलैकै विंशतिभिश्च घण्टाकूटसमन्विते ॥ ९२ ॥
 इदृशं कुहंतं यस्तु प्रासादं जयकारकम् ।
 विजयं सर्वकालेषु शिवपुर्या स गच्छति ॥ ९३ ॥

31 अप. cf:-(94 to 114) श्रुण वत्स प्रवक्ष्यामि त्रैलोकस्य च लक्षणम् ।
 of वि. वा.
 चतुरश्रीकृते क्षेत्रे द्वात्रिंशत्पदभाजिते ॥ ९४ ॥
 कर्णन्तो गर्भपर्यन्तं विभागा इति निश्चयः ।
 भद्रं तु रसभागेश्च युगभागश्च निर्गमः ॥ ९५ ॥
 नन्दिका चन्द्रभागेन विस्तरे निर्गमेण च ।
 प्रतिरथो वेदभागौ निर्गमेण तथैव च ॥ ९६ ॥
 कर्णिका इन्दुभागेन निर्गमै चेन्दुभागिका ।
 कर्णं तु युगभागैश्च स्थापयेद् विदिशा दिशि ॥ ९७ ॥
 पीठोपरि च संस्थाप्य भद्रं गवाक्षभूषितम् ।
 मत्तवाहणसम्युक्तमिलिकावलैर्युतम् ॥ ९८ ॥
 इदृशं कारयेद्यस्य भद्रं प्रासादभूषणम् ।
 तलमानं समाह्यातमूर्ध्वमानं च कृथते ॥ ९९ ॥
 केशरी सर्वतो भद्रो नन्दनश्च तृतीयकः ।
 अनुक्रमेण संस्थाप्याः कोणमध्ये व्यवस्थिताः ॥ १०० ॥
 नन्दिका कर्णिकायां तु केशरिणं नियोजयेत् ।
 तवहृगाण्डैश्च सम्युक्तमूर्ध्वे च तिलकं भवेत् ॥ १०१ ॥
 केशरी सर्वतो भद्रो नन्दनश्च तृतीयकः ।
 प्रतिरथे च संस्थाप्या थतुर्दिक्षु व्यवस्थिताः ॥ १०२ ॥
 भद्रोर्ध्वे रथिका कार्या भद्रं गवाक्षभूषितम् ।
 ऊर्ध्वे संवरणा कार्या घण्टातिलकसम्युता ॥ १०३ ॥
 प्रत्यङ्गा यवि प्रत्यङ्ग ऊरुश्च वामदक्षिणे ।
 तदूर्ध्वे मज्जरी कार्या पद्माकारा द्वुवर्तिता ॥ १०४ ॥
 द्वात्रिंशत्पदमध्याच विंशतिपदभाजिते ।
 एते भागाः समाह्याता रेखाविस्तरमा दिशेत् ॥ १०५ ॥
 रेखाविस्तरमानेन सपादेन तदुच्छ्रयः ।
 तवहृगाण्डैश्च सम्युक्त उद्गमोहभिराकुलम् ॥ १०६ ॥

घटं सामलसारं च कर्तव्यं तु सुशोभनम् ।
 पताका मर्करी दृष्टं पूर्वमानेन कलयेत् ॥ १०९ ॥
 प्रासादे यादृशं छन्दो मण्डपे च तदेव हि ।
 ऊर्ध्वं संवरणा कार्या घण्टाकूटैश्च सम्युता ॥ ११० ॥
 गजसिंह वी (?) (म) रालैस्तु मुनिविद्याधरैर्युतम्
 इदृशं चैव सन्धान्तु प्रासादं भुवनोपमम् ॥ १११ ॥
 अर्थवेदलोकेन कर्तुः कारापकैः समः ।
 अतिसा काम्य वाप्नाति स्वर्गोत्पत्तिश्च देवता ॥ ११२ ॥
 अन्यथा कुरुते यस्तु शिल्पी चालपुद्धिमान् ।
 ॥ ११३ ॥

सूत्र 42. This सूत्र describes the पर्यायs or other words used for some of the measures of length, e. g. अंगुल is also called इन्दु, मोक्ष, etc. A few more terms over and above those mentioned in this सूत्र, are appended here for reference.

A length of one अंगुल is also called मूर्ति, विश्वमरा, मोक्ष.

		अंगुलS		
”	”	2	कला, सुगम, विहग.	
”	”	3	शूल, विद्या, क्रृण, राम, वर्ग.	
”	”	4	वेद, प्रतिष्ठा, जाति, वर्ण, कर्ण.	
”	”	5	भूत, बाण, सुप्रतिष्ठा.	
”	”	6	कर्मन्, अंग, कृतिभा, कौशिक.	
”	”	7	धातु, उष्णीक, रोहिणी.	
”	”	8	नाग, उरग, वसु, अनुष्टुप्, गण.	
”	”	9	नृहती, प्रह, नन्द, सूत्र.	
”	”	10	दिक्, प्रादुर्भाव, नाडि, पंक्ति.	
”	”	11	त्रिष्टुप्.	
”	”	12	यम, राशि, जगती.	
”	”	13	अतिजगती.	
”	”	14	शक्वरी.	
”	”	15	अतिशक्वरी.	
”	”	16	किया, अष्टि.	
”	”	17	अत्यष्टि.	
”	”	18	वृति.	
”	”	19	अतिवृत्ति.	
”	”	20	कृति, विष्टु.	
”	”	21	प्रकृति.	
”	”	22	आकृति.	
”	”	23	विष्टुति.	
”	”	24	संकृति.	
”	”	25	अतिकृति.	
”	”	26	उकृति.	
”	”	27	नक्षत्र.	
”	”	30	गति.	
”	”	70	यष्टि.	

A length of 80	अंगुङ्गा	is also called	अस्थिष्ठि.
" " 90	" "	" "	धृति.
" " 100	" "	" "	अतिधृति.

अपराजितपृच्छा ।

Varieties of प्रासाद ।

Cf.—राजविंहवास्तुशास्त्र for 14 kinds of प्रासादs and their distinguishing characteristics.

अध्याय १ ;—आदौ तु नागरणा च लक्षणं सम्युच्यते ।

कमयुक्ता विधातव्या अडकैर्बहुसंकुलाः ॥१८॥
नागरा: शृंगमुत्सेधा अनेकाकारभूषिणः ।
शृंगोर्शृंगप्रत्यंगतंगानेकभूषिताः ॥१९॥
एकद्वित्रिकमदभूता रेखागर्भसमुदभवाः ।
संकीर्णा दोषदाः प्रोक्ता विपुला धनसौरव्यदाः ॥२०॥
त्रिमूर्तयः सुभद्रान्ते रथिकाः सर्वकामदाः ।
शुक्नासा सिंहघंटा भद्रोपरथसंयुता ॥२१॥
पीठोपरि षीठंघंटा मेखला कुञ्ठङ्गायकम् ।
दलविभक्तियुक्ता च कर्तव्याः सर्वकामदाः ॥२२॥
मङ्घपैषपशः भाव्यै वितानानेऽसंकुलाः ।
छायघण्टाकूश्युक्ता नानासंवरणन्विताः ॥२३॥
तथैवामलसारं च कलशेन विभूषितम् ।
पताका ध्वजसंयुक्तं चतुर्वर्गफलप्रदाः ॥२४॥
नागरछंदजात्येवं प्रासादाः सर्वकामदाः । इति नागराः ॥
पीठोर्ख्वं कर्णरेखा च भूमिका कमसंस्थिताः ।
दलविभक्तिसमाकीर्णा लताशृंगकमोदभवाः ॥२५॥

राज. वा. शा. अध्याय १—मेषमध्रकोव्याप्तैः कंठकरावृताः शुभाः ।

वेदीघंटानासिक्षायै द्रविडाः क्रमचर्चिताः ॥२६ इति द्राविडाः ॥
यत्तेषु नागररेखा शृंगैः शिखरवर्जिताः ।
लतिनास्या समाख्याता रुचकादभवा बुधैः ॥२७ इति लतिनाः ॥
यथावशो दभवाकुरो दस्ववृद्धिः क्रमस्थिताः ।
युक्ता दलविभक्त्यंगै भूमिजाः पुरभूताः ॥२८ इति भूमिजाः ॥
भूमिजा भूमिका क्रमै जेघाहनाश्व भूमिकाः ।
शृंगे शृंगोदभवा कार्या बहुशृंगसमाकुलाः ॥२९॥
कर्णे प्रतिरथे चैव भद्रे वा प्रतिभद्रे ।
मंदारपुष्पकाघंटा वराटाः शुभलक्षणाः ॥३० इति वराटाः ॥
भूमिजछंदकाख्याता तलैश्च चतुरस्काः ।
स्थोपरथभद्रैश्च विमानाः सर्वकामदाः ॥३१॥ इति विमानाः ॥
नागरैः छंदसंख्याता तिलकैश्चाप्यनेकशः (धा) ।
मिश्रका मिश्रजात्यै च कर्तव्या स्तिलकाकिताः ॥३२ इति मिश्रकाः ॥
तलछंदविभक्तानां भित्तिगर्भभ्रमंतिकाः ।
भ्रमंतिका कमयोगेन साधारा: शिखरोदभवाः ॥३३॥
विमाननागरछंदाः प्रोक्ता वै तेजसोदभवाः ॥३४ इति साधारा: ॥
विमाननागरछंदे उरुशृंगे तु पुष्पकम् ।
विमानपुष्पकाघंटा; कर्तव्याः सर्वकामदाः ॥३५॥ इति विमानपुष्पकाः ॥

आयतं छकाकार्या विनांष्टै भूमिकान्त्रयम् ।
 गजपृष्ठाकृतिः कुर्यात् बलभीनो तु कामदाम् ॥३५॥ इति बलभी ॥
 दलविभस्त्रिमद्राक्षा उदकातं वर्जिता ।
 फौसाकारास्तथैवोर्ध्वा: कर्तव्याः सुनपुंसकाः ॥३६॥ इति नपुंसकाः ॥
 छायाछायोदभवादूर्वे सिंहकर्णे विभूषिताः ।
 घंटाकूटाकृते कुर्यात् सिंहाश्लोकनसंब्रमाः ॥३७॥ इति सिंहाश्लोकः ॥
 शकटोपरिकर्तव्या छंदैष्टु नागरोद्भवैः ।
 त्रिचकं शकटं कार्यं रथारुहाः सकामदाः ॥३८॥ इति रथारुहाः ॥
 प्रांसादानां च सर्वेषां जातयो देशभेदतः ।
 चतुर्दश प्रवर्तते व्यूशालक्ष्यानुपारतः ॥३९॥
 नागरा द्राविडाशैव भूमिजा लतिनास्तथा ।
 सावंधारा बरायाश्च विमाना नागरा अपि ॥४०॥
 एतेष्टौ जातिशुद्धाश्च प्रोक्ताः श्रीविश्वरूपमाः ।

Sū. 237 V. 16–18 seem to describe the dimensions of the instrument, called ताल which is associated with ताल (measuring musical time). These dimensions which are possibly confused or erroneous, differ from those in the Saṅgīta Ratnākara, vol. 2. Cf. p. 618 verscs—1170–73.

Verses 20–21 evidently show the origin of five तालs from the five mouths of Siva. According to the संगीतमकरन्द of नारद (Gaekwad's O. Series, p. 32. Verses 40 to 48) and संगीतरत्नाकर Vol I pp–357–359, the five तालs named (१) चच्चतुर, (२) चाच्चुरु, (३) षट्पिञ्चात्रु, (४) संगवेष्टक, and (५) उदवृद्ध originate respectively from the सयोजना, वामदेव, अघार, तत्पुष्प and इशानमुखs of Siva. The first two चच्चतुर and चाच्चुरु are common while the last three in the present work differ from those mentioned above. It is difficult to detect any affinity between them and their substitutes in the संगीतमकरन्द.

Verse 33 cf. अमरकोश which has the following —

ततं वीणादिकं वायमानद्वसुरजादिकम् ।

वंशादिकं तु मुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् ॥ But better than that will be the following verse in the chapter on वायविनोद in the मानसोल्लास or अभिविनार्थ चिन्तामणि of Somesvara in the B. O. R. I. Ms. (unpublished portion) —

—ततं च विततं चैव घने मुखिः (षि) रसेव च ।

चतुर्भंदमिदं वायं तस्य धक्षामि लक्षणम् ॥ It may be noted that the word वितत is used here for आनद्द or अवनद्द which is the more common word as found in अमरकोश, नाळ्यशास्त्र, संगीतरत्नाकर etc.

Verses 34–37. As far as possible, corrections are made in the light of the names in the संगीतरत्नाकर.

Verses after the 37 th indicate what are known as पार्स or technical phrases peculiar to various musical instruments.

सू. 238 Verses 15-21. There are numerous variations in the groups and classifications of रागs and रागिणीs, and in view of the changes which have taken place in the names of रागs and रागिणीs from time to time it may be misleading to substitute more familiar names.

cf. Verses quoted by the commentator नारायण in his commentary on the गर्भोपनिषद् (vide उग्निप्राणी समुच्चयः, आनन्दशब्दमंस्कृतग्रंथावलि 29 pp. 158-159) also cf. संगीतमकान्द (p. 20 verse 74).

Verses 23-24. These are evidently the गायकदोषा :- cf. नारदीशिका. also संगीतचिन्तामणि by व्यास मूलवी ज्येष्ठाराम ---gives the same as under:-

कम्भितं भीउमुद्बृष्टमव्यक्तं नुनासिकम्
काकस्वरं शिरःस्थं च तथा स्यानविवर्जितम् ।
विस्वरं विरसं चैव विश्लिष्टं विषमाहतम्
ब्याकुलं तालहीनं च गातुदीपाश्वरुदेश ॥

गीतलक्षणम्—Ibid. p. 166 सुहरं सुरसं चैव सुरां मधुराक्षरम् ।
सालालारं प्रमाणं च षड्विंशं गीतलक्षणम् ॥
स्वरेण पदसंयुक्तं छन्दसा च सुसंयुतम् ।
सुपात्रं च सुतालं च सुगीतं तेन गण्यते ॥

Measures of time in संगीत are सूक्ष्म and द्यूत. The following table gives the सूक्ष्ममान-

8 श्लण्स	make one लत्र	2 अण्स	make one द्रुत
8 लत्रs	,, , काष्ठा	2 द्रुतs	,, , लघु
8 काष्ठाs	,, , निमेष	2 लघुs	,, , गुण
8 निमेषs	,, , कला	3 लघुs	,, , प्लृत
2 कलाs	,, , त्रुटि	1 गुण and 1 लघु	,,
2 त्रुटीs	,, , अणु	2 गुणs	,, , चतुर्मुख

cf. also संगीतरत्नाकर (p. 354 verse 379) wherein 10 गीतदोषas are mentioned. Their names differ from the above names.

cf. भरतभाष्य of नान्ददेव and a work called गीतालंकार attributed to भरत.

Verses 25-27. These seem to deal with some प्रबन्धs or musical compositions.

सू. 239. Verse 2. cf. यतो द्वस्तस्ततो द्विद्वितो द्विद्वितो मनः ।
यतो मनस्ततो भावो यतो भावस्ततो रसः ॥ अभिनयदर्पणम् (P. 32
Verse 247, Calcutta Sanskrit Series).

परिशिष्ट सूत्र- 18.

The measure of time is based on the unit निमेष. Vide वृहद्ब्रह्मपुराण 5th अध्याय verses 8 to 21.

15 निमेष make one काष्ठा

30	काष्ठा	, ,	कला
30	कला	, ,	क्षण
6	क्षण	, ,	घटिका
2	घटिका	, ,	मुहूर्त
30	मुहूर्त	, ,	दिन
		.....	& so on

नागः-

अनन्तश्च गहानागो वासुकिः शेषतक्षकौ ।
 सुपर्णरिश्च कुमश्च वामनोऽयां ज्ञातेत्तमः ॥
 ऐरावतो महापद्मः कम्बलाश्वतरात्रुभौ ।
 पद्मनन्दश्च शेखश्च कक्षोटक्षनंजयौ ॥
 महाकर्णो महानीलो वृतराष्ट्रवलाहको ।
 कुमारः पुष्पदन्तश्च गन्धवश्च मनस्त्विकः ॥
 नहुषः खररोमा च शंखपाल एतथैव च ।
 पद्मश्च कुलिकश्चैव पाणिरित्येवमादयः ॥

अपराजितपृच्छा has got as many as 63 नागकुलs of which about 30 are shown above.

Table No. 1-त्रिलंडा रेखा

Serial No.	Nature of चार	Name of रेखा	Total No. of कलास in all the खण्ड	No. of कलास in 1st खण्ड	No. of कलास in 2nd खण्ड	No. of कलास in 3rd खण्ड	
1	2	3	4	5	6	7	8
1	समचार	शशिनी	24	8	8	8	
2	सपाहचार	शीतला	27	8	9	10	
3	सार्धचार	सौम्या	30	8	10	12	
4	पादोनद्रयचार	शान्ता	33	8	11	14	
5	द्विगुणचार	मनोभा	36	8	12	16	
6	सपादद्विगुण	शुभा (उमा)	39	8	13	18	
7	सार्धद्विगुण	मनोभवा	42	8	14	20	
8	पादोनत्रय	वीरा	45	8	15	22	
9	त्रय	कुमुदा	48	8	16	24	
10	पदाधिक	पद्मशेखरा	51	8	17	26	
11	सार्धत्रय	लतिना OR ललिता	54	8	18	28	
12	पादोनचतुष्क	ठिलावती	57	8	19	30	
13	चतुर्गुण	त्रिदशा	60	8	20	32	
14	सपादचतुष्क	पूर्णमण्डला	63	8	21	34	
15	सार्धचतुष्क	पूर्णभद्रा	66	8	22	36	
16	पादोनपञ्चक	भद्राद्रगी	69	8	23	38	

Table No. 2-चतुष्खण्डा रेखा

Serial No.	Nature of चार	Nature of रेखा	Total No. of कलाः in all the खण्डाः	No. of कलाः in 1st खण्ड	No. of कलाः in 2nd खण्ड	No. of कलाः in 3rd खण्ड	No. of कलाः in 4th खण्ड
1	2	3	4	5	6	7	8
1	समचार	शान्तिनी	48	12	12	12	12 = 12
2	सपादचार	श्रुभा	54	12	13	14	15 $12 \times 1\frac{1}{4} = 15$
3	साध्वचार	शान्ता	60	12	14	16	18 $12 \times 1\frac{1}{2} = 18$
4	पादोनद्वयचार	त्रिदिवा	66	12	15	18	21 $12 \times 1\frac{3}{4} = 21$
5	द्विगुणचार	देवदुर्लभा	72	12	16	20	24 $12 \times 2 = 24$
6	सपादद्विगुण	वीरभद्रा	78	12	17	22	27 $12 \times 2\frac{1}{4} = 27$
7	साध्वद्विगुण	शिवा	84	12	18	24	30 $12 \times 2\frac{1}{2} = 30$
8	पादोनत्रय	सौम्या	90	12	19	26	33 $12 \times 2\frac{3}{4} = 33$
9	त्रय	वीरभद्रा	96	12	20	28	36 $12 \times 3 = 36$
10	षष्ठाधिक	नारायणी	102	12	21	30	39 $12 \times 3\frac{1}{4} = 39$
11	साध्वत्रय	सुषिरा	108	12	22	32	42 $12 \times 3\frac{1}{2} = 42$
12	पादोनचतुर्थक	शेखरा	114	12	23	34	45 $12 \times 3\frac{3}{4} = 45$
13	चतुर्मुण	रम्या	120	12	24	36	48 $12 \times 4 = 48$
14	सपादचतुर्थक	पूर्णा	126	12	25	38	51 $12 \times 4\frac{1}{4} = 51$
15	साध्वचतुर्थक	पूर्णभद्रिका	132	12	26	40	54 $12 \times 4\frac{1}{2} = 54$
16	पादोनपञ्चक	विजया	138	12	27	42	57 $12 \times 4\frac{3}{4} = 57$

Table No. 3— पञ्चखण्डा रेखा

Serial No. 1	Nature of चार 2	Name of रेखा 3	Total 4	No. of कलाई 5	No. of कलाई in 1st खण्ड 6	No. of कलाई in 2nd खण्ड 7	No. of कलाई in 3rd खण्ड 8	No. of कलाई in 4th खण्ड 9	No. of कलाई in 5th खण्ड 10
1	समचार	लक्ष्मणी	80	16	16	16	16	16	$16 \times 1 = 16$
2	सपादचार	श्री	90	16	17	18	19	20	$16 \times 1\frac{1}{4} = 20$
3	सार्वचार	सम्भवा	100	16	18	20	22	24	$16 \times 1\frac{1}{2} = 24$
4	पादोनद्रियचार	विद्व(धू) स	110	16	19	22	25	28	$16 \times 1\frac{3}{4} = 28$
5	द्विगुणचार	पूर्णमण्डला	120	16	20	24	28	32	$16 \times 2 = 32$
6	सपादद्विगुण	सुगन्धा (धुशीला)	130	16	21	26	31	36	$16 \times 2\frac{1}{4} = 36$
7	सार्वद्विगुण	मानसी	140	16	22	28	34	40	$16 \times 2\frac{1}{2} = 40$
8	पादं नत्रय	शैला	150	16	23	30	37	44	$16 \times 2\frac{3}{4} = 44$
9	त्रय	नन्दा	160	16	24	32	40	48	$16 \times 3 = 48$
10	पदाधिक	मन्दाक्षी	170	16	25	34	43	52	$16 \times 3\frac{1}{4} = 52$
11	सार्वत्रय	कौतुका (कौमुदी)	180	16	26	36	46	56	$16 \times 3\frac{1}{2} = 56$
12	पादोनचतुर्क	शान्ति	190	16	27	38	49	60	$16 \times 3\frac{3}{4} = 60$
13	चतुर्गुण	लाभा	200	16	28	40	52	64	$16 \times 4 = 64$
14	सपादचतुर्क	कल्याणी	210	16	29	42	55	68	$16 \times 4\frac{1}{4} = 68$
15	सार्वचतुर्क	सुभद्रा	220	16	30	44	58	72	$16 \times 4\frac{1}{2} = 72$
16	पादोनपञ्चक	भद्रेश्वरी	230	16	31	46	61	76	$16 \times 4\frac{3}{4} = 76$

Table No. 4-षट्खण्डा रेखा

Serial No.	Name of चार 2	Name of रेखा 3	Total	No. of कलास in all the खण्डS	No. of कलास in 1st खण्ड	No. of कलास in 2nd खण्ड	No. of कलास in 3rd खण्ड	No. of कलास in 4th खण्ड	No. of कलास in 5th खण्ड	No. of कलास in 6th खण्ड
			4	5						
1	समचार	कामिनी	120	20	20	20	20	20	20	$20 \times 1 = 20$
2	सपादचार	कमला	135	20	21	22	23	24	25	$20 \times 1\frac{1}{4} = 25$
3	सार्धचार	पद्मा	150	20	22	24	26	28	30	$20 \times 1\frac{1}{2} = 30$
4	पादोनद्रयचार	संभ्रमा	165	20	23	26	29	32	35	$20 \times 1\frac{3}{4} = 35$
5	द्विगुणचार	अमशेखरा	180	20	24	28	32	36	40	$20 \times 2 = 40$
6	सपादद्विष्टुण	शुभा or सुभद्रा	195	20	25	30	35	40	45	$20 \times 2\frac{1}{4} = 45$
7	सार्धद्विष्टुण	शान्तिसंभूता	210	20	26	32	38	44	50	$20 \times 2\frac{1}{2} = 50$
8	पादोनत्रय	वैदेवी	225	20	27	34	41	48	55	$20 \times 2\frac{3}{4} = 55$
9	त्रय	राजशेखरा	240	20	28	36	44	52	60	$20 \times 3 = 60$
10	पदाधिक	गान्धारी	25	20	29	38	47	56	65	$20 \times 3\frac{1}{4} = 65$
11	सार्धत्रय	गन्धर्वा	270	20	30	40	50	60	70	$20 \times 3\frac{1}{2} = 70$
12	पादोनचतुर्थ	वृत्ता	285	20	31	42	53	64	75	$20 \times 3\frac{3}{4} = 75$
13	चतुर्गुण	तिलका	300	20	32	44	56	68	80	$20 \times 4 = 80$
14	सपादचतुर्थ	लोकसुन्दरी	315	20	33	46	59	72	85	$20 \times 4\frac{1}{4} = 85$
15	सार्धचतुर्थ	महाभद्रा	330	20	34	48	62	76	90	$20 \times 4\frac{1}{2} = 90$
16	पादोनपञ्चक	इन्द्रा	345	20	35	50	65	80	95	$20 \times 4\frac{3}{4} = 95$

Table No. 5- समखण्ड/ रेखा

Serial No.	Nature of चार	Name of रेखा	3	2	1	Total	No. of कलास in all the 1st खण्ड	No. of कलास in 2nd खण्ड	No. of कलास in 3rd खण्ड	No. of कलास in 4th खण्ड	No. of कलास in 5th खण्ड	No. of कलास in 6th खण्ड	No. of कलास in 7th खण्ड	No. of कलास in 8th खण्ड
						खण्ड	खण्ड	खण्ड	खण्ड	खण्ड	खण्ड	खण्ड	खण्ड	खण्ड
1	समचार	पुष्पिता	168	24	24	24	24	24	24	24	24	24	24	24
2	सपादचार	पुष्पिका	189	24	25	25	26	26	27	28	29	30	30	30
3	सर्वचार	वृक्षा	210	24	24	26	28	30	33	36	34	36	36	30
4	पदोन्दृश्यचार	समहा	231	24	24	27	30	32	36	40	39	42	42	36
5	द्विगुणचार	तिलका	252	24	24	28	32	36	39	44	48	48	48	42
6	सपादद्विधुण	अद्युता	273	24	24	29	34	39	44	49	54	54	54	54
7	सार्धद्विधुण	धिदा	294	24	24	30	36	42	48	54	60	60	60	60
8	पादोन्नत्रय	विद्वाङ्गी	315	24	31	38	45	52	59	66	66	66	66	66
9	त्रय	स्वरूपा	336	24	32	40	48	56	64	72	72	72	72	72
10	पदाधिक	कीडमणि	357	24	33	42	51	60	69	78	78	78	78	78
11	सार्धत्रय	तरतारा	378	24	34	44	54	64	74	84	84	84	84	84
12	पादोन्नत्रुक्त	नरेश्वरी	399	24	35	46	57	68	79	90	90	90	90	90
13	वर्तुगुण	विरुपाक्षा	420	24	36	48	60	72	84	96	96	96	96	96
14	सपादवत्तुक्त	महोदमचा	441	24	37	50	63	76	89	102	102	102	102	102
15	सार्धत्रुक्त	सिद्ध सा	462	24	38	52	66	80	94	108	108	108	108	108
16	पादोन्नपत्रक	सर्वमण्डला	483	24	39	54	69	84	99	114	114	114	114	114

Table No. 6-अष्टवण्डा रेखा

Serial No.	Nature of चार	Name of रेखा	Total कलास	No. of कलास in all खण्डा	No. of कलास in 1st in खण्ड	No. of कलास in 2nd in खण्ड	No. of कलास in 3rd in खण्ड	No. of कलास in 4th in खण्ड	No. of कलास in 5th in खण्ड	No. of कलास in 6th in खण्ड	No. of कलास in 7th in खण्ड	No. of कलास in 8th खण्ड	
			2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	समचार	शुभा	28	28	28	28	28	28	28	28	28	28	28
2	समाचार	शीतला	28	29	30	31	32	33	34	35	34	35	28×1= 28
3	साधनचार	गनधा	28	30	32	34	36	38	40	40	42	42	28×1 $\frac{1}{4}$ = 35
4	पादोनद्वयचार	मालती	28	31	34	37	40	44	48	46	49	42	28×1 $\frac{1}{2}$ = 42
5	हृष्णचार	हृष्णसंस्थिता	28	32	36	40	44	48	52	52	56	49	28×1 $\frac{3}{4}$ = 49
6	सपादद्विषुण	मेघा	28	33	38	43	48	54	58	63	63	56	28×2= 56
7	साधद्विषुण	सेषपदा	28	34	40	46	52	58	64	70	70	63	28×2 $\frac{1}{4}$ = 63
8	पादोननक्षय	अनुजा	28	35	42	49	56	63	70	77	77	70	28×2 $\frac{3}{4}$ = 70
9	त्रय	कृष्णा	28	36	44	52	60	68	76	84	84	77	28×2 $\frac{3}{4}$ = 77
10	पदार्थिक	निम्बला	28	37	46	55	64	73	82	91	91	84	28×3 $\frac{1}{4}$ = 84
11	साधनक्षय	परा	28	38	48	58	68	78	88	98	98	91	28×3 $\frac{3}{4}$ = 91
12	पादोननक्षुण	तेजा:	28	39	50	61	72	83	94	105	105	98	28×3 $\frac{3}{4}$ = 98
13	नक्षुण	प्रतानतेजा:	28	40	52	64	76	88	100	112	112	105	28×3 $\frac{3}{4}$ = 105
14	सपादचतुषुक	कीर्ति	28	41	54	67	80	93	106	119	119	112	28×4 $\frac{1}{4}$ = 119
15	साधनक्षुण	आननदरा	28	42	56	70	84	98	112	126	126	112	28×4 $\frac{1}{2}$ = 126
16	पादोनपक्षक	समस्ता	28	43	58	73	88	103	118	133	133	118	28×4 $\frac{3}{4}$ = 133

Table No. 7—नवखण्डा रेखा

Ser. No.	Nature of वार	Name of रेखा	Total No. of रेखा	No. of रेखा in 1st रेखा	No. of रेखा in 2nd रेखा	No. of रेखा in 3rd रेखा	No. of रेखा in 4th रेखा	No. of रेखा in 5th रेखा	No. of रेखा in 6th रेखा	No. of रेखा in 7th रेखा	No. of रेखा in 8th रेखा	No. of रेखा in 9th रेखा	No. of रेखा in 10th रेखा	No. of रेखा in 11th रेखा	No. of रेखा in 12th रेखा	No. of रेखा in 13th रेखा	No. of रेखा in 14th रेखा	No. of रेखा in 15th रेखा	No. of रेखा in 16th रेखा
1	समवार	शान्ता	32	32	32	32	32	32	32	32	32	32	32	32	32	32	32	32	32
2	सपाइवार	मुकुला	32	33	34	35	36	38	40	42	44	46	48	48	49	49	49	49	49
3	साधिवार	नन्दा	32	34	35	38	41	44	47	50	53	56	56	56	56	56	56	56	56
4	पादेनद्वयवार	श्रिया	32	35	35	38	41	44	48	52	55	56	56	56	56	56	56	56	56
5	द्विपुणवार	भदा	32	36	40	44	47	52	57	62	67	72	72	72	72	72	72	72	72
6	स्वपादद्विगुण	नन्दना	32	37	42	47	52	57	62	68	74	81	88	88	88	88	88	88	88
7	साधिद्विगुण	शोशना	32	38	44	50	56	62	67	74	81	88	88	88	88	88	88	88	88
8	पादेनद्रव्य	सुभद्राल्या	32	39	46	53	60	67	74	80	88	96	96	96	96	96	96	96	96
9	त्रय	सुता	32	40	48	56	64	72	80	88	95	104	104	104	104	104	104	104	104
10	पदाधिक	कुलनन्दिनी	32	41	50	59	68	77	86	92	102	112	112	112	112	112	112	112	112
11	सार्वित्रय	गम्भीरा	32	42	52	62	72	82	92	98	109	120	120	120	120	120	120	120	120
12	पादानन्दतुङ्ग	मधुरा	32	43	54	65	76	87	98	104	116	128	128	128	128	128	128	128	128
13	चतुर्गुण	शेखरा	32	44	56	68	80	92	97	110	123	136	136	136	136	136	136	136	136
14	स्वपादचतुङ्ग	शिखरोन्नता	32	45	58	71	84	97	102	116	130	144	144	144	144	144	144	144	144
15	सार्वित्रयतुङ्ग	महानीला	32	46	60	74	88	102	107	122	137	152	152	152	152	152	152	152	152
16	पादेनपञ्चक	रसनाचतुरा	32	47	62	77	92	107	122	137	152	152	152	152	152	152	152	152	152

विष. अ.

Table No. 8—दशाखण्डा रस्ता

Table No. 9-एकादशवर्णना रेखा

Serial No.	Nature of वर्तमान वर्तमान	Name of रेखा	Total No. of रेखा			No. of रेखा in 1st रेखा	No. of रेखा in 2nd रेखा	No. of रेखा in 3rd रेखा	No. of रेखा in 4th रेखा	No. of रेखा in 5th रेखा	No. of रेखा in 6th रेखा	No. of रेखा in 7th रेखा	No. of रेखा in 8th रेखा	No. of रेखा in 9th रेखा	No. of रेखा in 10th रेखा	No. of रेखा in 11th रेखा	No. of रेखा in 12th रेखा	No. of रेखा in 13th रेखा	No. of रेखा in 14th रेखा	No. of रेखा in 15th रेखा
			1	2	3															
1	समचार	कुमुदा	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	40	
2	कृपादचार	भद्रका	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	49	49	49	50	50	50	50	
3	चार्यचार	ध्वजा	40	42	44	46	48	50	52	54	56	58	61	64	67	69	69	69	69	
4	पादोन्द्रव्यचार	ध्वजाकी	40	43	46	49	52	55	58	61	64	68	72	76	80	85	85	85	85	
5	द्विगुणचार	मकरचजा	40	44	48	52	56	60	65	70	75	80	85	90	95	100	100	100	100	
6	सप्तद्विगुण	सुष्पताका	40	45	50	55	60	65	70	76	82	88	94	100	105	110	110	110	110	
7	सार्थद्विगुण	दोरभद्रा	40	46	52	58	64	70	76	82	89	96	103	110	116	120	120	120	120	
8	पादोन्द्रव्य	षष्ठभद्रा	40	47	54	61	68	75	82	89	96	104	112	121	130	130	130	130	130	
9	त्रय	विनयका	40	48	56	64	72	80	88	96	103	112	121	130	140	140	140	140	140	
10	पदाधिक	वीरा	40	49	58	67	76	85	94	103	112	121	130	140	140	140	140	140	140	
11	सार्थत्रय	निकला	40	50	60	70	80	90	100	110	120	130	140	140	140	140	140	140	140	
12	पादोन्द्रत्रुटि	रस्या	40	51	62	73	84	95	106	117	128	139	150	150	150	150	150	150	150	
13	चतुर्गुण	मनस्था	40	52	64	76	88	100	112	124	136	148	160	160	160	160	160	160	160	
14	सप्तद्वित्रुटि	देवसुखदी	40	53	66	79	92	105	118	131	144	157	170	170	170	170	170	170	170	
15	सार्थद्वित्रुटि	उमा	40	54	68	82	96	110	124	138	152	166	180	180	180	180	180	180	180	
16	पादोन्द्रपञ्चक	कनकेशी	40	55	70	85	100	115	130	145	160	175	190	190	190	190	190	190	190	

Table No. 10-द्विदशखण्ड। रेखा

Serital No.	Nature of वार वर्ता	Total No. of फैट्स	No. of फैट्स in 1st फैट्स	No. of फैट्स in 2nd फैट्स	No. of फैट्स in 3rd फैट्स	No. of फैट्स in 4th फैट्स	No. of फैट्स in 5th फैट्स	No. of फैट्स in 6th फैट्स	No. of फैट्स in 7th फैट्स	No. of फैट्स in 8th फैट्स	No. of फैट्स in 9th फैट्स	No. of फैट्स in 10th फैट्स	No. of फैट्स in 11th फैट्स	No. of फैट्स in 12th फैट्स	No. of फैट्स in 13th फैट्स	No. of फैट्स in 14th फैट्स	No. of फैट्स in 15th फैट्स	No. of फैट्स in 16th फैट्स	
1	समचार	शाश्वती	44	44	44	44	44	44	44	44	44	44	44	44	44	44	44	44	44
2	सप्तद्वयचार	वरदा	45	46	48	50	52	54	55	56	58	60	62	64	65	66	67	68	69
3	सार्विचार	प्रथ्या	46	47	48	50	52	54	55	56	58	60	62	64	65	66	67	68	69
4	पादोन्द्रव्यचार	सुन्दरा	47	50	53	56	59	62	65	68	72	76	80	84	88	92	97	104	110
5	द्विगुणचार	(आ) मोदा	48	52	56	60	64	68	74	79	84	89	94	99	104	109	114	120	125
6	उपद्वयगुण	आमोदकी	49	54	59	64	69	74	80	86	92	98	104	110	116	121	127	133	143
7	सर्धद्वयगुण	शिवा	50	56	62	68	74	80	86	92	98	104	107	114	121	128	134	141	148
8	पादोन्द्रव्य	स्वर्वद्वया (हिंसा)	51	58	65	72	79	86	93	100	107	114	121	128	134	141	148	155	163
9	त्रय	विशाला	52	60	68	76	84	92	100	108	116	124	132	142	150	158	166	174	182
10	पद्मधिक	कुलनाथा	53	62	71	80	89	98	107	116	125	134	143	152	161	170	179	188	197
11	सार्वित्रय	शिमा(शान्ता)	54	64	74	84	94	104	114	124	134	144	154	164	174	184	194	204	214
12	पादोन्द्रव्यतुक्त	शिवतमा	55	66	77	88	99	110	121	132	143	154	165	176	187	198	209	219	229
13	ब्रह्मण	दिव्या	56	68	80	92	104	116	128	140	152	164	176	187	198	209	219	229	239
14	उपद्वयतुक्त	शिवाज्ञाना	57	70	83	96	109	122	135	148	161	174	187	198	209	219	229	239	249
15	सर्धन्तुक्त	विश्ववृत्ति	58	72	86	100	114	128	142	156	170	184	198	212	226	240	254	268	282
16	पादोन्द्रव्यतुक्त	विश्वधृष्टा	59	74	89	104	119	134	149	167	183	198	214	230	246	262	278	294	310

Table No. 11- श्रयोदाराखण्डा रेखा

Serital No.	Nature of चार	Name of रेखा	Total No. of फैट्स	No. of फैट्स in 1st फैट्स	No. of फैट्स in 2nd फैट्स	No. of फैट्स in 3rd फैट्स	No. of फैट्स in 4th फैट्स	No. of फैट्स in 5th फैट्स	No. of फैट्स in 6th फैट्स	No. of फैट्स in 7th फैट्स	No. of फैट्स in 8th फैट्स	No. of फैट्स in 9th फैट्स	No. of फैट्स in 10th फैट्स	No. of फैट्स in 11th फैट्स	No. of फैट्स in 12th फैट्स	No. of फैट्स in 13th फैट्स	
1	समचार	शान्तिकी	48	48	48	48	48	48	48	48	48	48	48	48	48	48	48
2	उपदन्त्वा	विमला	48	49	50	51	52	54	56	58	60	62	64	66	68	70	72
3	साध्यचार	सूर्य	48	50	52	54	57	60	63	66	69	72	75	78	81	84	87
4	पादोन्द्रध्यचार	वर्धना	48	51	54	57	60	64	68	72	76	80	84	88	92	96	100
5	द्विषुचार	विजया	48	52	56	60	64	68	72	76	80	84	88	93	98	103	108
6	सपाद्विषुण	वानिकुला (वासना)	48	53	58	63	68	73	78	83	88	93	98	103	108	113	118
7	साध्यद्विषुण	बंशोद्भवा	48	54	60	66	72	78	84	90	96	102	108	114	120	126	132
8	पादोन्नत्य	बंशभूता	48	55	62	69	76	83	90	97	104	111	118	125	132	138	144
9	त्रय	रेखिता	48	56	64	72	80	88	96	104	112	120	128	136	144	152	160
10	पदाधिक	बंशतारा	48	57	66	75	84	93	102	111	120	129	138	147	156	164	173
11	साध्यन	अधिवास्त्वा	48	58	68	78	88	98	108	118	128	138	148	158	168	178	187
12	पादोन्नत्यक	षष्ठ्या	48	59	70	81	92	103	114	125	136	147	158	169	180	190	200
13	चतुर्णा	माना	48	60	72	84	96	108	120	132	144	156	168	180	192	204	216
14	सपाद्विषुणक	शिखोद्भवा	48	61	74	87	100	113	126	139	152	165	178	191	204	216	228
15	साध्यचतुर्णक	बांस्या	48	62	76	90	104	118	132	146	160	174	188	202	216	228	240
16	पादोन्नपक	वसंतोद्भवा	48	63	78	93	108	123	138	153	168	183	198	213	228	240	252

Table No. 12-वर्तुदराखण्डा रेखा

Serial No.	Nature of चार	Name of रेखा	Total No. of फॅट्स				Total No. of फॅट्स in 1st फॅट्स				Total No. of फॅट्स in 2nd फॅट्स				Total No. of फॅट्स in 3rd फॅट्स				Total No. of फॅट्स in 4th फॅट्स				Total No. of फॅट्स in 5th फॅट्स				Total No. of फॅट्स in 6th फॅट्स				Total No. of फॅट्स in 7th फॅट्स				Total No. of फॅट्स in 8th फॅट्स				Total No. of फॅट्स in 9th फॅट्स				Total No. of फॅट्स in 10th फॅट्स				Total No. of फॅट्स in 11th फॅट्स				Total No. of फॅट्स in 12th फॅट्स				Total No. of फॅट्स in 13th फॅट्स				Total No. of फॅट्स in 14th फॅट्स				Total No. of फॅट्स in 15th फॅट्स																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																											
1	समचार	विद्यालयनिका	52	52	52	52	52	52	52	52	52	52	52	52	52	52	52	52	52	52	52	52	52	52	52	52	52	52	52	52	52	52	52	52	52	52																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																											
2	सपादचार	रेखा	52	53	54	55	56	58	60	62	64	66	68	70	72	74	76	78	80	82	84	86	88	90	92	94	96	98	100	102	104	106	108	110	112	114	116	118	120	122	124	126	128	130	132	134	136	138	140	142	144	146	148	150	152	154	156	158	160	162	164	166	168	170	172	174	176	178	180	182	184	186	188	190	192	194	196	198	200	202	204	206	208	210	212	214	216	218	220	222	224	226	228	230	232	234	236	238	240	242	244	246	248	250	252	254	256	258	260	262	264	266	268	270	272	274	276	278	280	282	284	286	288	290	292	294	296	298	300	302	304	306	308	310	312	314	316	318	320	322	324	326	328	330	332	334	336	338	340	342	344	346	348	350	352	354	356	358	360	362	364	366	368	370	372	374	376	378	380	382	384	386	388	390	392	394	396	398	400	402	404	406	408	410	412	414	416	418	420	422	424	426	428	430	432	434	436	438	440	442	444	446	448	450	452	454	456	458	460	462	464	466	468	470	472	474	476	478	480	482	484	486	488	490	492	494	496	498	500	502	504	506	508	510	512	514	516	518	520	522	524	526	528	530	532	534	536	538	540	542	544	546	548	550	552	554	556	558	560	562	564	566	568	570	572	574	576	578	580	582	584	586	588	590	592	594	596	598	600	602	604	606	608	610	612	614	616	618	620	622	624	626	628	630	632	634	636	638	640	642	644	646	648	650	652	654	656	658	660	662	664	666	668	670	672	674	676	678	680	682	684	686	688	690	692	694	696	698	700	702	704	706	708	710	712	714	716	718	720	722	724	726	728	730	732	734	736	738	740	742	744	746	748	750	752	754	756	758	760	762	764	766	768	770	772	774	776	778	780	782	784	786	788	790	792	794	796	798	800	802	804	806	808	810	812	814	816	818	820	822	824	826	828	830	832	834	836	838	840	842	844	846	848	850	852	854	856	858	860	862	864	866	868	870	872	874	876	878	880	882	884	886	888	890	892	894	896	898	900	902	904	906	908	910	912	914	916	918	920	922	924	926	928	930	932	934	936	938	940	942	944	946	948	950	952	954	956	958	960	962	964	966	968	970	972	974	976	978	980	982	984	986	988	990	992	994	996	998	1000
1	प्रादर्शक	कलेजीसी	52	66	80	94	108	122	136	150	164	178	192	206	220	234	248	262	276	290	304	318	332	346	360	374	388	402	416	430	444	458	472	486	500	514	528	542	556	570	584	598	612	626	640	654	668	682	696	710	724	738	752	766	780	794	808	822	836	850	864	878	892	906	920	934	948	962	976	990	1004																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																								
2	प्रादर्शक	कलेजीसी	52	67	82	97	112	127	142	157	172	187	202	217	232	247	262	277	292	307	322	337	352	367	382	397	412	427	442	457	472	487	502	517	532	547	562	577	592	607	622	637	652	667	682	697	712	727	742	757	772	787	802	817	832	847	862	877	892	907	922	937	952	967	982	997	1004																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																												

Table No. 13-प्रश्नावली । रसायन

Table No. 14-

Serial No.	Nature of चार	Name of रेखा	Total No. of कलाएँ	Total No. of कलाएँ in 1st खण्ड	Total No. of कलाएँ in 2nd खण्ड	Total No. of कलाएँ in 3rd खण्ड	Total No. of कलाएँ in 4th खण्ड	Total No. of कलाएँ in 5th खण्ड	Total No. of कलाएँ in 6th खण्ड	Total No. of कलाएँ in 7th खण्ड	Total No. of कलाएँ in 8th खण्ड
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	समचार	द्विपिनी	60	60	60	60	60	60	60	60	60
2	सपादचार	सिंहिनी	60	61	62	63	64	65	66	67	
3	साधचार	सिंही	60	62	64	66	68	70	72	74	
4	पादोनद्रयचार	सिंहरूपा	60	63	66	69	72	75	78	81	
5	द्विगुणचार	सिंहोन्नता	60	64	68	72	76	80	84	88	
6	सपादद्विगुण	सिंहग्रीवा	60	65	70	75	80	85	90	95	
7	साधद्विगुण	सिंहा	60	66	72	78	84	90	96	102	
8	पादोनत्रय	सिंहारव्या	60	67	74	81	88	95	102	109	
9	त्रय	सिंहेश्वरी	60	68	86	84	92	100	108	116	
10	पदाधिक	महानादा	60	69	78	87	96	105	114	123	
11	साधत्रय	नाहवती	60	70	80	90	100	110	120	130	
12	पादोनचतुष्क	सिंहनादा	60	71	82	93	104	115	126	137	
13	चतुर्गुण	नादोदभवा	60	72	84	96	108	120	132	144	
14	सपादचतुष्क	सिंहाङ्गना	60	73	86	99	112	125	138	151	
15	साधचतुष्क	सिद्धा	60	74	88	102	116	130	144	158	
16	पादोनपञ्चक	सकलेश्वरी	60	75	90	105	120	135	150	165	

पोडशाखण्ड रेखा

Total No. of कलास in 9th खण्ड 13	Total No. of कलास in 10th खण्ड 14	Total No. of कलास in 11th खण्ड 15	Total No. of कलास in 12th खण्ड 16	Total No. of कलास in 13th खण्ड 17	Total No. of कलास in 14th खण्ड 18	Total No. of कलास in 15th खण्ड 19	Total No. of कलास in 6th खण्ड 20
60	60	60	60	60	60	60	$60 \times 1 = 60$
68	69	70	71	72	73	74	$60 \times 1\frac{1}{4} = 75$
76	78	80	82	84	86	88	$60 \times 1\frac{1}{2} = 90$
84	87	90	93	96	99	102	$60 \times 1\frac{3}{4} = 105$
92	96	100	104	108	112	116	$60 \times 2 = 120$
100	105	110	115	120	125	130	$60 \times 2\frac{1}{4} = 135$
108	114	120	126	132	138	144	$60 \times 2\frac{1}{2} = 150$
116	123	130	137	144	151	158	$60 \times 2\frac{3}{4} = 165$
124	132	140	148	156	164	172	$60 \times 3 = 180$
132	141	150	159	168	177	186	$60 \times 3\frac{1}{4} = 195$
140	150	160	170	180	190	200	$60 \times 3\frac{1}{2} = 210$
148	159	170	181	192	203	214	$60 \times 3\frac{3}{4} = 225$
156	168	180	192	204	216	228	$60 \times 4 = 240$
164	177	190	203	216	229	242	$60 \times 4\frac{1}{4} = 255$
172	186	200	214	228	242	256	$60 \times 4\frac{1}{2} = 270$
180	195	210	225	240	255	270	$60 \times 4\frac{3}{4} = 285$

Table No. 15.

Serial No.	Nature of चार	Name of रेखा	Total No. of कलास	Total No. of कलास in 1st खण्ड	Total No. of कलास in 2nd खण्ड	Total No. of कलास in 3rd खण्ड	Total No. of कलास in 4th खण्ड	Total No. of कलास in 5th खण्ड	Total No. of कलास in 6th खण्ड	Total No. of कलास in 7th खण्ड	Total No. of कलास in 8th खण्ड
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	समचार	सौभ्या	64	64	64	64	64	64	64	64	64
2	सपादचार	नारायणी	64	65	66	67	68	69	70	70	71
3	साध्वचार	रम्या	64	66	68	70	72	74	76	76	78
4	पादोनद्रयचार	नरा	64	67	70	73	76	79	82	82	85
5	द्विगुणचार	नरोत्तमा	64	68	72	76	86	84	88	88	92
6	सपादद्विगुण	नरेश्वरी	64	69	74	79	84	89	94	94	99
7	साध्वद्विगुण	नराज्ञा	64	70	76	82	88	94	100	100	106
8	पादोनत्रय	नराङ्गाना	64	71	78	85	92	99	106	106	113
9	त्रय	नृत्येश्वरी	64	72	80	88	96	104	112	112	120
10	पदाधिक	बौरवती	64	73	82	91	100	109	118	118	127
11	साध्वत्रय	बीराङ्गानी	64	74	84	94	104	114	124	124	134
12	पादोनचतुर्ष्क	महाबीरा	64	75	86	97	108	119	130	130	141
13	चतुर्गुण	बीरनायका	64	76	88	100	112	124	136	136	148
14	सपादचतुर्ष्क	बीमतसा	64	77	90	103	116	129	142	142	155
15	साध्वचतुर्ष्क	सती	64	78	92	106	120	134	148	148	162
16	पादोनपञ्च	शान्ता	64	79	94	109	124	139	154	154	169

સંપ્રદાયાખણી રેખા

Total No. of કળાસ in 9th ખાણડ	Total No. of કળાસ in 10th ખાણડ	Total No. of કળાસ in 11th ખાણડ	Total No. of કળાસ in 12th ખાણડ	Total No. of કળાસ in 13th ખાણડ	Total No. of કળાસ in 14th ખાણડ	Total No. of કળાસ in 15th ખાણડ	Total No. of કળાસ in 16th ખાણડ	Total No. of કળાસ in 17th ખાણડ	Total No. of કળાસ in 18th ખાણડ	Total No. of કળાસ in 19th ખાણડ	Total No. of કળાસ in 20th ખાણડ	Total No. of કળાસ in 21st ખાણડ		
64	64	64	64	64	64	64	64	64	64	64	64	64	$64 \times 1 = 64$	
72	73	74	75	76	77	78	79	80	80	80	80	80	$64 \times 1\frac{1}{4} = 80$	
80	82	84	86	88	90	92	94	96	96	96	96	96	$64 \times 1\frac{1}{2} = 96$	
88	91	94	97	100	103	106	109	112	112	112	112	112	$64 \times 1\frac{3}{4} = 112$	
96	100	104	108	112	116	120	124	128	128	128	128	128	$64 \times 2 = 128$	
104	109	114	119	124	129	134	139	144	144	144	144	144	$64 \times 2\frac{1}{4} = 144$	
112	118	124	130	136	142	148	154	160	160	160	160	160	$64 \times 2\frac{1}{2} = 160$	
120	127	134	141	148	155	162	169	176	176	176	176	176	$64 \times 2\frac{3}{4} = 176$	
128	136	144	152	160	168	176	184	192	192	192	192	192	$64 \times 3 = 192$	
136	145	154	163	172	181	190	199	208	208	208	208	208	$64 \times 3\frac{1}{4} = 208$	
144	154	164	174	184	194	204	214	224	224	224	224	224	$64 \times 3\frac{1}{2} = 224$	
152	163	174	185	196	207	218	229	240	240	240	240	240	$64 \times 3\frac{3}{4} = 240$	
160	172	184	196	208	220	232	244	256	256	256	256	256	$64 \times 4 = 256$	
168	181	194	207	220	233	246	259	272	272	272	272	272	$64 \times 4\frac{1}{4} = 272$	
176	190	204	218	232	246	260	274	288	288	288	288	288	$64 \times 4\frac{1}{2} = 288$	
184	199	214	229	244	259	274	289	304	304	304	304	304	$64 \times 4\frac{3}{4} = 304$	

Table No. 16.

Serial No.	Nature of चार	Name of रेखा	Total No. of इलास	Total No. of कलास in 1st खण्ड	Total No. of कलास in 2nd खण्ड	Total No. of कलास in 3rd खण्ड	Total No. of कलास in 4th खण्ड	Total No. of कलास in 5th खण्ड	Total No. of कलास in 6th खण्ड	Total No. of कलास in 7th खण्ड	Total No. of कलास in 8th खण्ड
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	समचार	रम्या	68	68	68	68	68	68	68	68	68
2	सपादचार	रम्येश्वरी	68	69	70	71	72	73	74	75	
3	साधन्चार	गडगा	68	70	72	74	76	78	80	82	
4	पादोनद्रयचार	ककुदा(कुमुदा)	68	71	74	77	80	83	86	89	
5	द्विगुणचार	कुमुदशेखरी	68	72	76	80	84	88	92	96	
6	सगदद्विगुण	बीभत्ता	68	73	78	83	88	93	98	103	
7	साधद्विगुणा	पार्थिवा	68	74	80	86	92	98	104	110	
8	पादोनन्त्रय	कान्ता	68	75	82	89	96	103	110	117	
9	त्रय	मनोहरी	68	76	84	92	100	108	116	124	
10	पदाधिक	स्वरूपा	68	77	86	95	104	113	122	131	
11	साधत्रय	विक्रमा	68	78	88	98	108	118	128	138	
12	पादोनचतुष्क	शान्ता	68	79	90	101	112	123	134	145	
13	चतुर्गुण	मनोज्ञा	68	80	92	104	116	128	140	152	
14	सपादचतुष्क	सर्वतोमुखी	68	81	94	107	120	133	146	159	
15	साधचतुष्क	यज्ञभद्रा	68	82	96	110	124	138	152	166	
16	पादोनपञ्चक	सुखसीना	68	83	98	113	128	143	158	173	

अष्टादशखण्डा रेखा

Total No. of कलास in 9th खण्ड	Total No. of कलास in 10th खण्ड	Total No. of कलास in 11th खण्ड	Total No. of कलास in 12th खण्ड	Total No. of कलास in 13th खण्ड	Total No. of कलास in 14th खण्ड	Total No. of कलास in 15th खण्ड	Total No. of कलास in 16th खण्ड	Total No. of कलास in 17th खण्ड	Total No. of कलास in 18th खण्ड	Total No. of कलास in 19th खण्ड	Total No. of कलास in 20th खण्ड	Total No. of कलास in 21st खण्ड	Total No. of कलास in 22nd खण्ड	
68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	68	$68 \times 1 = 68$
76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	85	85	85	85	$68 \times 1\frac{1}{4} = 85$
84	86	88	90	92	94	96	98	100	102	102	102	102	102	$68 \times 1\frac{1}{2} = 102$
92	95	98	101	104	107	110	113	116	119	119	119	119	119	$68 \times 1\frac{3}{4} = 119$
100	104	108	112	116	120	124	128	132	136	136	136	136	136	$68 \times 2 = 136$
108	113	118	123	128	133	138	143	148	153	153	153	153	153	$68 \times 2\frac{1}{4} = 153$
116	122	128	134	140	146	152	158	164	170	170	170	170	170	$68 \times 2\frac{1}{2} = 170$
124	131	138	145	152	159	166	173	180	187	187	187	187	187	$68 \times 2\frac{3}{4} = 187$
132	140	148	156	164	172	180	188	196	204	204	204	204	204	$68 \times 3 = 204$
140	149	158	167	176	185	194	203	212	221	221	221	221	221	$68 \times 3\frac{1}{4} = 221$
148	158	168	178	188	198	208	218	228	238	238	238	238	238	$68 \times 3\frac{1}{2} = 238$
156	167	178	189	200	211	222	233	244	255	255	255	255	255	$68 \times 3\frac{3}{4} = 255$
164	176	188	200	212	224	236	248	260	272	272	272	272	272	$68 \times 4 = 272$
172	185	198	211	224	237	250	263	276	289	289	289	289	289	$68 \times 4\frac{1}{2} = 289$
180	194	208	222	236	250	264	278	292	306	306	306	306	306	$68 \times 4\frac{1}{4} = 306$
188	203	218	233	248	263	278	293	308	323	323	323	323	323	$68 \times 4\frac{3}{4} = 323$

सूत्र 23	मत्स्यावतार	V. 10-11
	कृतेऽष्टलक्षसहस्रशताब्देषु गतेषु शताब्दान्ते—	
सूत्र 24	कूर्म	V. 6
	चतुर्लक्षसहस्रादिशतान्ताब्दे कृते गते	
सूत्र 25	वराह	V. 5
	कृतार्थं समायाते	
सूत्र 26	नृसिंह	V. 5
	त्रयोदशलक्षाब्देषु गतेषु च कृते युगे	
सूत्र 26	वामन	V. 11
	सन्धीं च समनुप्राप्ते त्रेतायाश्च कृतस्य च	
सूत्र 27	परशुराम	V. 1
	त्रेतार्थं चावद आये—	
सूत्र 27	राम	V. 7
	सन्धीं च समनुप्राप्ते त्रेतायाद्वापरस्य	
सूत्र 28	कृष्णावतार	V. 1
	द्वापरान्ते कलौ युगे	
सूत्र 29	बुद्ध	V. 1
	कलौ युगे तु संप्राप्ते	

Shastri Rewashanker Meghji Delwadaker अध्यापक संस्कृतपाठशाळा, Bombay 4, has contributed an article on the significance etc. of the Ten अवतारs in the Gujarati of 29th Aug. 1937 wherein incidentally he has discussed the chronology of these अवतारs from a comparative study of several पुण्याणि. I quote below his observations as they are likely to throw a good light on the similar portions of various सूत्रs of अपग्रजितपृच्छा which are more or less mutilated. The extracts are as under—

1 मत्स्यावतार — In घोरकल्प of ब्रह्मा at the time of प्रलय in चाक्षुषमन्वन्तर or in वैवस्वतमन्वन्तर — beginning from सत्ययुग.

This अवतार has appeared in the संधि of घोरकल्प and the following 7th वैवस्वतमन्वन्तर and yet it is considered to have appeared in घोरकल्प.

- 2 कूर्म—In the current श्वेतवाराहकल्प, चाक्षुषमन्वन्तर, सत्ययुग.
- 3 वराह—In the beginning of श्वेतवाराहकल्प.
- 4 नृसिंह—In the current वैवस्वतमन्वन्तर, 4th चोकडी.
- 5 वामन—In the 7th त्रेतायुग of वैवस्वतमन्वन्तर.
- 6 परशुराम—In the त्रेतायुग of 19th चोकडी of the current वैवस्वतमन्वन्तर. This अवतार appeared in the संधि of त्रेता and द्वापर.
- 7 रामचंद्र—वैवस्वतमन्वन्तर, त्रेतायुग of 24th चोकडी (देवी भागवत) or according to भागवत महापुराण in the 28th त्रेतायुग.
- 8 कृष्ण—In the end of द्वापर, 28th चोकडी of वैवस्वतमन्वन्तर.
- 9 बुद्ध—In the current कलियुग.
- 10 कल्की—श्वेतवाराहकल्प, the current वैवस्वत मन्वन्तर, in the end of 28th कलि.

The grandfather of Vaivasvata Manu had according to V. R. Karandikar of the Narmada Valley Research Board started the first new Lunar Calendar when the year was calculated from Rohini. Astronomically that era began about 4300 B. C.

The great flood which devastated the country was sometime after that date as there were 108 generations between the Mahābhārata War and the great flood and as 1920 B. C. was the date of that war, the date of the great flood may be placed at about 4080 B. C. in accordance with the universally accepted Hindu calculations.

The fish incarnation was therefore of that date. The tortoise incarnation referred to the inundation caused in the Himalayan regions by the breach which drained away the Black lake of Kashmir at Barameula. The difference between these two incarnations was only a few months. The श्वस्त्रराण stated that the era of the tortoise incarnation lasted a long time being over 700 years.

The Boar incarnation was an earthquake convulsion which destroyed the invading hordes of the demon Hiranyaśaka while passing through the North West Frontier.

The Narasiṁha or Man-lion incarnation had never come to India. His work was done with the destruction of the Daitya. The great grandson of that Daitya was Bali during whose lifetime the Vāmana incarnation took place. All these three incarnations appeared sometime between 3380 and 3320 B. C.

Agastya's quaffing of the inland ocean and making it dry in order that the Kalayas, pirates who were concealed in its waters might easily be conquered was between the Vāmana and Paraśurāma incarnations, sometime between 3300 to 3250 B. C.

That inland sea was according to him the lake formed by the land slide near the edge of the Mālwā plateau at Chikhaldā when the waters of the Narmadā overran all the plains between the Vindhya and the Sātpurā ranges below Omikār Māndhātā.

सूत्र 201 *Sailaja Liṅga*— Hasta=21 inches or $1\frac{3}{4}$ feet and is denoted by'. Aṅgula=24th part of a Hasta and is denoted by".

(1) These liṅgas are primarily nine with the following integral dimensions 1' 2' 3' 4' 5' 6' 7' 8' and 9' respectively.

The prastāra of these liṅgas in fractional dimensions by the addition of 6" 3" 2" 1" $\frac{1}{2}"$ $\frac{1}{4}"$ and $\frac{1}{8}"$ is given below.

(2) An increase of 6" between 1' and 2' will give 1' 6"; 1' 12"; 1' 18"; i. e. three forms. Similarly between 2' and 3' there will be three forms and so on between 3' and 4'; 4' and 5'; 5' and 6'; 6' and 7'; 7' and 8'; and 8' and 9".

Thus the total number of these intermediaries will be 8×3 i. e. 24. These lingas have their distinct names, (vide the text). Thus (1) and (2) S'ailaja lingas make in all $9 + 24 = 33$ forms.

(3) An increase of 3" between 1' and 2' will give 1' 3"; 1' 9"; 1' 15"; and 1' 21" i. e. four forms. Similarly between 2' and 3', 3' and 4' etc. upto 8' and 9' there will be 4×8 i. e. 32 forms.

Thus (1), (2) and (3) together make up 65 forms.

(4) An increase of 2" between 1' and 2' gives 1' 2"; 1' 4"; 1' 8"; 1' 10"; 1' 14"; 1' 16" 1' 20" and 1' 22" i. e. in all 8 forms. Therefore between 1' and 9' there will be 8×8 i. e. 64 forms. Thus (1), (2), (3) and (4) will in all give 129 forms.

(5) An increase of 1" between 1' and 2' gives 1'-1"; 1'-5"; 1'-7"; 1' 11"; 1' 13"; 1' 17". 1' 19" and 1' 23" i. e. in all 8 forms. Therefore between 1' and 9' there will be 8×8 i. e. 64 forms. Thus (1), (2), (3), (4) and (5) together make $129 + 64 = 193$ forms.

(6) Proceeding in the same way of reasoning for $1/2"$ we get in all 192 forms.

Therefore the total would be $193 + 192 = 385$.

(7) Similarly for $1/4"$ total forms are 384.

Therefore total under all is $385 + 384 = 769$.

(8) Lastly for $1/8"$ total forms are 768.

Thus the grand total is $769 + 768 = 1537$ while the text gives the total number of lingas as 1441 which seems to be incorrect.

स. ११४. मिश्रक. Composite—

These are formed under 5 heads as under—

तल	पीठ	जंघा or मंडोवर	शिखर
1 नागर	नागर	नागरमंडोवर	विमान
2 नागर	नागर	द्राविड जंघा	नागरविमान
3 द्राविड	द्रविड	वराट	द्राविड
4 भूमिज	भूमिज	भूमिज	द्राविडपुष्पक
5 भूमिज	भूमिज	भूमिज	वराट

नागर, द्राविड, वराट, and भूमिज determine the मिश्रक.

सूत्र १२३. प्रासादपीठोदयमान—Here, too, will be found that नागर, द्राविड, भूमिज and वराट are the main प्रासादs, लतिन, सान्धार, मिश्रक and विमान having the same पीठोदयमान as the नागर.

स. १२४.

पीठलक्षण—नागरपीठ = लतिन, सान्धार, मिश्रक, विमान,

ना ना ना ना

रथोदह :

ता

सू. १२५.

सान्धारपीठलक्षण,	भूमिजपीठलक्षण,	द्राविडपीठलक्षण
= वराट	,,	= फांसाकार
= वलभी	,,	
= दारुज	,,	

पीठलक्षण. So far as पीठ is concerned, all the प्रासादs reduce themselves to नागर, दाविड and भूमिज.

सू. १२६.

सर्वदेवप्राप्याद नागर including—लतिन, सान्धार, मिश्रक, विमान नागर, विमान पुष्क.

सू. 189-192. अन्य प्रासादोदयपात्र—विमान, भूमिज, वलभी, द्राविड, वराट.

वितान — As शिखर is to प्रासाद so is वितान to मण्डप. वितान is, so to say, a roof or ceiling to the मण्डप and is of three kinds, so far as the surface level is concerned. 1. समतल, 2. क्षिप्र, 3. उत्क्षिप्त.

1. **समतलवितान** has a uniform flat terrace throughout the entire length of the मण्डप and that too, on the same level.

2. **क्षिप्रवितान** has a flat terrace but in different levels, the central portion running through the entire breadth of the मण्डप being raised above the level surfaces of the sides by means of स्तम्भका (pillarets) over the main pillars either with or without the brackets or struts for projecting it over the side terraces.

3. **उत्क्षिप्तवितान** has its surface raised upward i. e. it has a dome or vault semicircular, segmental or pointed and may or may not have कण्ठक (ribs) to the vault varying in number.

वितानs are again divided primarily into 4 kinds so far as the constituent constructive arrangement goes. They are पद्मक, नाभिच्छन्द, सभामार्ग and मन्दारक. These are pure and unmixed types, any one of them possessing distinctive features of its own ; each of these divisions, is in its turn subdivided into 4 orders, namely शुद्ध, संघाट, भिन्न and उद्भिन्न.

(a) **शुद्ध** is pure throughout the entire expanse of the वितान, and is composed of only one kind without any admixture in its construction, while संघाट, भिन्न and उद्भिन्न are composite types made up of either 2, 3 or 4 शुद्धs etc.

(b) **संघाट** is composed of any 2 types of शुद्धवितान out of the 4 above; e.g. when पद्मक forms the lower portion of the vault with नाभिच्छन्द forming the upper part thereof, the वितान is made up of 2 शुद्धs पद्मक and नाभिच्छन्द ; it is then known as पद्मनाम. When, in the same way, सभामार्ग forms the under part of the dome and पद्मक forms the upper one to the same, the वितान – a संघाट, too is known as सभापद्म; and सभामन्दारक, is a संघाटवितान with सभामार्ग and मन्दारक comprising the bottom and top portions of the vault respectively ; while कमलोदधर has पद्मक with पद्मानि elongated in form.

It is just possible that there could be only 12 different arrangements with these four शुद्ध kinds of वितान, if each one were to occupy a lower or upper place in the scheme of construction of संघट ; but as the members of संघट under each head of शुद्ध are not the same, it is difficult to reconcile this point as the अपराजित is silent as to how these figures are deduced. The names and लक्षणs are, moreover, not shown.

- (c) Just in the case of the संघट, three kinds of शुद्ध taken together, either in pure or संघट divisions form a kind of वितान which is known as भिन्न e.g. पद्मनाभसमा or सभापद्मनाभ etc. according as पद्म, नाभि and सभा, or सभा, पद्म and नाभि occupy the lower intermediate and upper portions of the वितान and
- (d) when four kinds of वितान either शुद्ध alone or mixed with संघट or भिन्न are brought together to form one composite whole, the arrangement is known as उद्भिन्न e.g. पद्मनाभप्रभामन्दारक where the पद्मक, नाभि, सभामार्ग and मन्दारक form the lowermost, lower, upper and uppermost portions of the वितान.

All the वितानs taken together run into a number as great as 1113, as will be clear from the divisional classification tabulated as under:—

<i>Kind</i>	पद्मक	नाभि	सभामार्ग	मन्दारक	
शुद्ध	64	24	16	10	
संघट	36	40	36	15	
भिन्न	200	100	48	40	
उद्भिन्न	200	136	100	48	
	—	—	—	—	Grand Total
	500	300	200	113	1113

To different deities are assigned different वितानs as under — पद्मवितान to all gods and especially to ईश्वर, नाभिन्नन्द to विष्णु, सभामार्ग to ब्रह्मन् and मन्दारक to सूर्य; while पद्मनाभ, सभापद्मव and कमलोदभव are meant for goddesses पार्वती and others, गणनाथ, वीतराग (including बुद्ध) and सर्वदेव respectively. For every one of the above deities, 8 kinds under each one of the above category are mentioned as also their distinctive features. They are as under:—

त्रिपुगन्तक has 8 kinds —पद्म, विकाश, अष्टपत्र, सुकर्णिक, छत्र, नागबीथी, पुष्पक and भ्रमरावली.

विष्णु has his 8 kinds —नाभ्य, नाभ्युदभव, श्रीव्रतस, मालाधर, नन्दाल्य, सूर्योदूभव, गरुड, and वंचव.

ब्रह्मा has his 8 kinds —कमल, कमलोदभव, शंखावर्त, मेघोधर, महापद्म, महाकान्त, हंस and हंसपक्षक.

सूर्य has his 8 kinds —व्योम, व्योमर्क, किरण, व्योमाक्ष, सर्वसुन्दर, मेघच्छत्र, महाविष्व and दीप्त.

पार्वती, चण्डिका, श्री and other goddesses have their 8 kinds— पद्मनाभ सुगम्भीर, सिंहर्कण, पताकिन्, घण्टानाद, महानाद, तिळक, and सर्वसुन्दरम्.

गणनाय's 8 are as - समापद्म, कुञ्जर, मेघराज्य, मेघोदूषव, हर्ष, मेघोदक (मोदक), शान्त and विजय.

बीतराग and बुद्ध have - समामन्दरक, रम्य, हर्ष, वसन्तोदूषव, वसन्ततिलक, सैन्य, विचित्र and चुडामणि.

All other deities not included in the above have कमलोद्भ, रम्य, विचित्र, चित्ररूपक, तारागण, वृद्धिराम, सुच्छत्र and विमान.

Out of these 64 वितान, अपराजित, it seems, has ignored the differentiating लक्षण of 24 वितान, (8 for ईश्वरी, 8 for बीतराग and 8 for सर्वदेव).

In the same way, the names and लक्षण of संघाट are not detailed in full, only a meagre account of some is given, while so far as भिन्न and उद्भिन्न are concerned, neither their names nor लक्षण find any room at all in this book. This shortcoming notwithstanding, be it noted that अपराजित contains a decent and reasoned literature regarding वितान not to be found in any other work on वास्तु as yet published.

सप्तराङ्गाणसूत्रवार—following the अपराजितपृच्छा plan of describing the 25 kinds of प्रासाद under each type has defined 25 वितान which are enumerated hereunder:

1 कोल, 2 नयनोत्सव, 3 कोलाविल, 4 हस्तिताळु, 5 अष्टपत्र, 6 शावक, 7 नागवीथी, 8 पुष्पक, 9 अमरावली, 10 हसंगक्ष, 11 कराल, 12 विक्ट, 13 शङ्खकुट्टिन, 14 शङ्खनाभि, 15 सपुष्प 16 शुक्कि, 17 वृत्ति, 18 मन्दारक, 19 कुमुद, 20 पद्म, 21 विश्वास, 22 गङ्गप्रभ, 23 पुरोहत, 24 पुरारोह, 25 वियुन्मन्दारक.

Their distinctive characteristic features (रूपनिर्माण) are noted here for ready reference. Incidentally, it may be observed as worth noticing that the very mention of the fact that the vault of the वितान assumes forms of flowers of various kinds leads one to the conclusion that the literature regarding these forms of domes, vaults etc. must surely have existed, agreeably to the Indian way of वितान formation especially when we are given the exact numbers of different types of वितान ranging over a total as great as 1113. If that literature, very fortuitously, to come to hand, in course of time, it would, it is very likely, go to throw a deal of light on the question whether domes and vaults have found their development in a particular manner in the Moghal period from a wide range of variety existing in India long before the invasion of India by Afghan and other Mahomedan races, or independently of any Indian influence. Domes and vaults did exist in India in multifarious forms long before the advent of the Mahomedan rulers. How far the Indian constructive and decorative characteristics were contributory to the development of the Saracenic domes etc. of the Moghal period and whether the Indian influence came to be exerted in the formation of the substratum and superstructure of these forms will remain a moot question till the whole literature on the Indian type of वितान is available. There could be no doubt that parti-

cular modifications here and there, may have come to be implanted on the Indian system; in as much as the system was extensively in vogue in the various parts of India.

Further support to this problem is warranted on the ground that the लूमास or लूपास which are indissolubly connected with वितान owing to their forming an essential component, had themselves, a wide range of terminology as अवन्तिक, गांवार, शोरसंन, कौशल, कौशन, मागव, वैदेह, पांचाल, also व्यामिश्र, कलिंग, काशिक, वराट, द्राविड, बर्बर, कल्ल and शाणड for their उत्तर (rise), as also the शिखरs. (vide: मथमतम् 18th अध्याय, verses 10 to 14). It may be emphasized that these varieties of लूमास comprise almost all the countries covering the whole of India before the advent of the Mahomedan rulers, nay before the rise of Mahomedanism itself.

The consideration of वितान can never be complete until the लूमास are described at length, in as much as they are, as much an essential copartner in the composition of वितान as a husband is to a wife in society. It is to the लूमास that the वितान owes its charm and grace; thus, the consideration of लूमा derives an added importance in the exposition of वितान.

These लूमास are, according to अपराजितपुस्तक nine in number as under—
तुम्बिनी, लम्बिनी, हेला, शान्ता, मनोरमा, गान्धारा, इस्तिजिया, नागड्या and भ्रमरावली. Their definitions are detailed in verses 7 to 12 under सूत्र 192. The सपराडणसूत्रवार has only seven लूमास. Instead of the last four above; it has काला and आधमाता, the 1st four being common. Their characteristic features are described in verses 33 to 43.

I cannot close this subject without a reference to the fact that मानसार and other works dealing in the Southern School of Architecture have लूपास which have been defined by Ram Raz as—"a sloping and projecting member of the entablature etc. representing a continued pent roof. It is made below the cupola and its ends are placed as it were suspended from the architraves and reaching the stalk of the lotus below." These लूमास or लूपास as prescribed for temples are technically called अम्बर, व्यय, ज्योतिष्य, गगन, विहायक, अनन्त, अन्तरिक्ष and शुक्ल and those for residential buildings are called मद्वा, उषा, काश्यमी, क्षोणी, ऊर्मी, गोत्रा, वसुन्धरा and बसुधा. (Vide : मानसार).

What are styled as लूपास in Dravidian and allied literature are named लूमा in the नागर style of architecture.

महालक्ष्मी सूत्र २२२. cf. रूपमंडन अध्याय ५. Verses ५८ to ६१-लक्ष्मी and महालक्ष्मी ।

जर्जरहस्तो प्रकर्तव्यो देव्याः पंकजत्वारिणौ । ५८

वामेऽमृतघटं धते दक्षिणे मातुर्शिंगकम् । इति लक्ष्मीः ॥

क्षेत्रे कोलापुरादन्ये महालक्ष्मीर्यदाच्यंते ॥ ५९

लक्ष्मीवत् सा सदा कार्या रूपामरणभूषिता ।

दक्षिणाधः करे पात्रमूर्धे कौमोदकी भवेत् ॥ ६०

वामोर्ध्वे खटकं धते श्रीफलं तदधः करे ॥

इति महालक्ष्मीः ॥

“महालक्ष्मी of Kolhāpur forms a link with the नाग culture. Inscriptions, copper-plates, and other vestiges carry the story of Kolhāpur back to the 9th century of the Christian Era. Settlements previous to that time were destroyed by a sudden cataclysm like an earthquake which convulsed the whole tract of country lying about the Nerbudda valley, about the 7th or 8th century with the result that the whole country sank to a great depth due to subsidence on a large scale.

New settlements arose over the ruins of old ones, and now sufficient facts have been revealed pointing to the antiquity of the place.

The image of महालक्ष्मी, the chief deity of the place and the goddess of prosperity, has a नाग with a hood spread over the head of the goddess.

There is a tradition of a tunnel running from the temple of महालक्ष्मी to Panhala Fort about 12 miles away. The existence of an underground passage at some distance from the temple has been discovered by Mr. Topakhana in the garden of the विद्यार्थी school.

The passage which is built up of the beautifully polished stone is wide and high enough for a horseman or a single bullock cart to pass through easily.

The Nāgas on Panhala fort were hemmed in by their natural enemy the Garuda or eagle, and in despair they dug an underground tunnel and escaped to Kolhāpur where they took refuge in the temple of महालक्ष्मी.

There is a strange sculpture in the main gateway of the महालक्ष्मी temple showing a bull or नन्दि with a human head.

The head of the bull is severed and lying at the back. The sculpture which looks almost like a sphinx illustrates the story of the King of the buffalo demon by the goddess महालक्ष्मी.

Although the sculpture is a late one and shows clear Buddhistic influence, the human head has every appearance of a Negroid type.

This leads one to the belief that Negro invasions of coastal towns were not infrequent in those days, and naturally when a demon was to be represented, a Negroid type suggested itself to the mind of the sculptor.

Apart from these and other stories there is a possibility that either Kolhāpur or probably Panhāla was a यादव colony established on the plateau of the शतार्हि mountain about 2600 B. C.

Panhāla Fort is the same as फरवीर. Mr. R. V. Karandikar of the Nerbudda Valley Research Board has tried to correlate these traditions with those discovered on the Nerbudda. If a Panhāla Fort was a थाद्य colony then it at once brings the Kolhapur area in close touch with the Nerbudda culture.

सूत्र 225.

ताळ = The distance between fully-stretched thumb and the middle finger.

ताळमान = measurement by ताळ, of sculptural objects. These may be मूर्तिः (icons), their conveyances etc. All objects large or small, are comprised within a range ordinarily varying between one to ten ताळः. The lower the scale of life or the development biologically, of the object to be represented sculpturally, the smaller is the ताळ for its representation and vice versa. मानसार-शिवरत्नम्-सुप्रभेदागम and the Hindu Iconography by Gopinath Rao have taken cognisance of this range of the ताळमान.

But विवमान (Ms. in the British Museum No. 558-552) has a wider range going upto 12 ताळः, while अपराजितपृच्छा has overtopped all the above treatises and extended the range upto 16 ताळः; and स्वच्छन्दभेरव in अपराजितपृच्छा is represented under this scheme of ताळमान by 21 ताळः.

I have given these ताळमानः of विवमान, सुप्रभेदागम, अपराजितपृच्छा and रूपमंडन for facility of reference as under.

Objects in विवमान	सुप्रभेदागम	अपराजितपृच्छा	रूपमंडन	
	२० अंगुलः			
1 ताळ वन्धुका (?)	कूर्माङ्ग (a kind of spirit) विशाच	कीर्तिवक्त्र-ब्रह्मचर	ग्रासवक्त्र	1
2 ताळः birds	मत्स्य	विंदग	पश्चिम्	2
3 „ Kinnarाः	किन्नर	कुंजरा (It ought to be किन्नर)	कुंजर	3
4 „ भूत	भूत	तुरंग	किन्नर	4
5 „ गणेश	वामन-विघ्नहर	किन्नर	सुरवृष्ट-शुकर-वामन	5
6 „ व्याघ्र	गन्धर्व	गणनाथ-यक्ष	गणनाथ	6
7 „ यक्ष	राक्षस-अमुर	मानव	मानव	7
8 „ मनुष्या (नरनारी)	दिव्यमार्बमनुष्य	दिव्ययोषितः	पार्वतीदेवी	8
9 „ दानव	शक्ति अन्यदेवाः	सर्वदेवाः	सर्वदेवाः	9
10 „ देवीमनुष्य-बुद्ध	ईश्वरादि चतुर्मूर्ति	राम, विष्णु, वैरोचन, सिद्ध, जिनवर	राम, बलि, हृष, जिन	10
11 „ देवता		रुद्रभूतानि	स्कन्द, हनुमान,	
			भूत-चण्डिका	11
12 „ राक्षस	मधुमरौ-वैताल		वैताल	12
13 „	राक्षसाः	राक्षसाः	राक्षस	13
14 „	दानवाः	दानवाः	देत्य	14
15 „	चामुण्डा-भृगुरुगाः	चामुण्डा-भृगुरुगाः	भृगुरूपाः	15
16 „	जटामुकुटचन्द्रालङ्कृताः	जटामुकुटचन्द्रालङ्कृताः	कूरदेवी	16

It may be added that the scale of तालमान्, for all practical purposes, conforms to the general rule enunciated above, though there are minor deviations here and there in almost all these MSS. due perhaps to mutilations, inaccuracies, etc.

राम-बलि-जिन and others are aptly assigned a high place in this scale, as they represent specimens of perfect manhood with full ethical and spiritual development. It is also easy to conceive that राक्षस, दानव and others falling under that category, being endowed with miraculous powers and supernatural strength can justly be represented as occupying a position even higher than Rama &c. But it is likely to be a mystery why forms of शृग are represented as prodigies in this scale.

Dr. Sukhtanker in his Epic Studies pp. 67-69, (Vide Journal of the B. O. R. Institute Vol. XVIII, Part 1) has unravelled this mystery:

"To make any impression by the side of the Titanic figures of the old epic (भारत) like भीष्म and कर्ण. कृष्ण and अर्जुन, the भार्गवas had to be magnified a great deal ... . The figures of the Bhārgavas have also been magnified to colossal proportions, painted with a thick brush and vivid colours".

The infiltration of भार्गव legends and their magnification is noticeable, as the learned Doctor has shown, in the final red-action of the महाभारत from भारत but this tendency did not permeate through the Purāṇas immediately after; and it was several centuries later that it manifested itself in वास्तुप्रन्थs. मयपत which came very closely after the महाभारत, as I have reasons to believe, the मानसार (the sixth century A. D.), वास्तुशिरोमणि (8th century A. D.) and समर्थगणसूत्रशर by भोजदेव (11th century A. D.) were not tainted with the above infection.

It was only in the 12th or 13th century that the figures of Bhṛgu have received the colossal proportions so far as वास्तुप्रन्थs are concerned. अराजितपृच्छा a work of the 13th century at the latest and रूपमंडन which followed it (15th century) have figures of शृगुs under 15 तालs (magnified to colossal proportions as the learned Doctor has observed.)

" In Appendix B, Gopinath Rao gives a detailed description of the उत्तमदशताल measure to be used in the making of images and shows that the formal, apparently mechanical rules of construction followed by Indian artists work out in practice as the adequate expression of aesthetic principles. The same subject has been treated on broader lines by Mr. W. S. Hadaway who is himself a worker in metal, with practical knowledge of the application of rules. Mr. Hadaway observes " The Hindu image maker or sculptor does not work from life, as is the usual practice among Europeans, but he has in place of the living model, a most elaborate and beautiful system of proportions, which he uses constantly, combining these with those of observation and study of natural detail. It is, in fact, a series of anatomical rules and formulae

of infinitely more practical use than any European system which I know of, for the Indian one treats of the actual proportion and surface form, rather than the more scientific attachments of muscles and articulations of bones."

The subject of तालमान is very fascinating indeed as it opens up a wide field for research to anthropologists, ethnologists and other workers in the allied sciences.

Besides, the Hindu Iconography of Gopinath Rao, the मानसार, शिल्परत्न, सुप्रभेदागम, समराङ्गणसूत्रधारा (अध्याय 74-75-76-79-81), अग्राजितपृच्छा, कार्यपीय (पटल 50 to 57) &c.—these contain a voluminous record of actual proportions and surface form of human figures as affording suitable data for working out ethnological problems.

It may be noted that the maximum length of cranium, maximum width, cephalic Index, auricular height, Basibrigmatic minimum front width, supraorbital width, maximum width at coronal suture, Bi-asterionic width Bi-mastoid width, maximum Brzygomatic width, nasal index, facial angle, circumference of the skull etc. are now accepted as determining factors in the racial types; and the vast array of measurements of human forms, if studied critically in the light of the existing knowledge of Ethnology and correlated sciences would be greatly helpful in fixing the Aryan, Dravidian or any other type of races known to the authors in India. Had Sir Herbert Risley, instead of studying peoples of India on unsound anthropometrical data, applied himself, heart and soul, towards the unravelling of racial problems from the data supplied by works on वास्तु as detailed above, he would have laid the country under a deep debt of gratitude. His conclusions would have then been more thorough and definite.

हँस, शश, रुचक, मालन्य and भद्र—these five types of man are shown in समराङ्गणसूत्रधार अध्याय 81 with their various तालमानs. It would be a fine problem if ethnologists were to try to assign a proper place to these types in the scale of ethnic stratification.

संत्राङ्कम् 11 cf.—श्रीमद् भागवत—तृतीयस्कन्ध—अध्याय ३१.

कर्मणा दैवनेत्रेण जन्तुर्देहोपपत्तये ।
स्त्रिया: प्रविष्ट उदरं पुंसो रेतःकणाश्रयः ॥१॥
कल्लं त्वेकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्धुवदम् ।
दशैन तु कर्कन्धुः पेश्यण्डं वा ततः परम् ॥
मासेन तु शिशो द्राभ्यां बाहुद्यायाङ्गविग्रहः ।
नखलोमास्थिचर्मणि लिङ्गाच्छिद्रोदभेवस्त्रिभिः ॥३॥
चतुर्भिं धार्तवः सप्त पञ्चभिः क्षुत्तुङ्गद्वः ।
षड्भिं जैरायुगा वीतः कुक्षौ भ्रम्यति दक्षिणे ॥४॥
मातुर्जग्धाजपानायै रेघद्वातुरसंभते ।
क्षेते विष्मृत्रयोर्गते सजन्तुर्जन्तुसंभवे ॥५॥

कुमिभिः क्षतसर्वाङ्गः सौकुमार्यात् प्रतिक्षणम् ।
 मूर्धामाणोत्युद्धकेशस्तत्रत्यैः शुभितैर्मुहुः ॥ ६ ॥
 कटुतीक्ष्णोषगलवण्णस्त्राम्लादिभिरुलबणैः ।
 मातृभुक्तैरप्सपृष्ठः सर्वाङ्गातिथतवेहनः ॥ ७ ॥
 उल्बेन संवृत्तस्त्रिमन्त्रैवेत्थ बहिरावृतः ।
 आस्ते कृत्वा शिरः कुक्षौ भुग्नपृष्ठशिरोधरः ॥ ८ ॥
 अशक्तः स्वाङ्गचेष्टायो शकुन्त इव पञ्चेर ।
 तत्र लद्धस्मृतिर्देवात् कर्मजन्मशतोद्धवम् ॥ ९ ॥

ज्ञानरत्नकोश सूत्र. Ms. Page 25-26.

अथातः संप्रवक्ष्यामि कोकिला लक्षणं परम् ।
 स्थानं प्रमाणमेतेषां शुभं वा यदि वाशुभम् ॥ १ ॥
 काणसुत्रे प्रकर्तव्या कोणायेन तथैव च ।
 कोणायेन कृता चैव न तत्रैवोदकं भवेत् ॥ २ ॥
 कर्णेन च तथा गर्भं कोणगर्भान्तरेण वा ।
 कोणगर्भान्तरं ज्ञात्वा कर्तव्या यत्र तत्र च ॥ ३ ॥
 कोणे विस्तरविस्तीर्णा कोकिला शुभलक्षणा ।
 अनेनैव प्रमाणेन कर्तव्या शिलिपिभिः सदा ॥ ४ ॥
 उभयोः पार्श्वयोरेव एकैका च प्रशस्यते ।
 कोली प्रासादराजस्य वामदक्षिणतः स्थिता ॥ ५ ॥
 कोणायं साधकाः प्राज्ञा कोली यत्र प्रवेशता ।
 स्वामिनश्च तदा पीडा महती नात्र संशयः ॥ ६ ॥
 हद्रोगं च महाशोके श्रीनाशं च बलक्षयम् ।
 कलेते नात्र संदेहः कोणायं च चलं धने ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कोणायं न व्यतिक्रमेत् ॥ ७ ॥
 सीमासूत्रं विनिष्कम्य कौलो गच्छेद् बहिरुखा ।
 यमदंष्ट्रा तु विज्ञेया भित्तिश्वेवाशुभप्रदा ।
 नाशाहीने तु विग्रेन्द्र प्रासादो न फलप्रदः ॥ ८ ॥
 ध्वजारोपस्तथायेदं नाशाहीने न शस्यते ।
 सर्वलक्षणसंयुक्तो.....
 प्रासादेष्टु त्रिभिर्भागैः कर्णं तत्र कारयेत् ॥ ९ ॥
 स्कंधश्वैव ततः कार्यः स्पादन्यनिर्गतः ।
 द्वौ भागौ निर्गमेणैव कर्तव्यं पट्टिकाद्वयम् ॥ १० ॥
 सर्वैकादशभागे निर्गमेणैव कारयेत ।
 एका दर्दिका कार्या उदये निर्गमेन च ॥ ११ ॥
 रूपकंठं ततो वक्ष्ये भागे चैव तु द्वादशे ।
 कामरूपं च भागेन सार्धभागेन चिपिका ॥
 भागार्धे विधकं कार्यं पंचसार्धश्च रूपकम् ॥ १२ ॥
 बन्धकं चार्धभागेन पादोना चैव चिपिका ।
 पादेन घटिका कार्या पादूने चोर्ध्वचिपिका ॥ १३ ॥
 कर्णं च पादभागोनं अर्धेनान्तरपत्रकम् ।
 तस्योद्धं द्वादशोत्सेधं रूपकंठं च शोभनम् ॥ १४ ॥

उदये भाग १२ ॥ निर्गम भाग ३ ॥

निर्गमं चैव वक्ष्यामि त्रिभिर्गैस्तु कारयेत् ।
विद्याधरान् ततो कुर्यात् बोड्डशैव तु संख्यया ॥ १५ ॥
रूपकंठोसिता कार्या निर्गतान् तत्प्रमाणतः ।
विस्तृता तत्प्रमाणेन मूलं चैव प्रकार्तितम् ॥ १६ ॥

विद्याधरा १६ ॥

विद्याधराणामूर्खं च कामदेवं सुशोभनम् ।
प्रावृतं नायि शाभिश्च सरूपैः सुमनोहरैः ॥ १७ ॥
ईशान्याभिमुखं कार्यं धनुर्दहस्तं पुष्पबाणकम् ।
एवंविधं प्रकर्तव्यं सर्वदोषापहारकम् ॥ १८ ॥
षट्कृशनेषु प्राकादास्तेषु अग्रेषु कारयेत् ।
अन्यथा कुष्ठे यस्तु सगच्छेवरकं धुशम् ॥ १९ ॥
शिलिपिनो निष्कुलं यान्ति राश्रमंगभयं भवेत् ।
म्रियते यजमानस्तु नोत्र कार्या विचारणा ॥ २० ॥

विद्याधरी १५ ॥ कामदेव १९ ॥

भागैरुद्योदशशैव वक्षे चैव गजतालुका ।
उच्छ्रयेण ततः कुर्यात् यथा भवति शोभनम् ॥ २१ ॥
भागैके कामरूपं च भागं कुर्याच्च चिपिकाम् ।
लुका वै सप्तभिः कुर्यात् भागैके कामरूपकम् ॥ २२ ॥
भागैकं चिपिकं कार्यं कर्णं सार्धसमुच्छयम् ।
भागार्धं चातरं पत्रं कर्तव्यं नात्र संशयः ॥ २३ ॥
एवं त्रयोदशभागैः उच्छ्रयेण तु कारयेत् । भाग १३ ॥
निर्गमं चात्य वक्ष्यामि यथावद्गुपूर्वतः ॥ २४ ॥
भागार्धं कामरूपस्तु चिपिकाद्यनिर्गता ।
त्रिभिर्ष्वै च करं कुर्याच्च चतुर्भिस्तु लुमास्तृता ॥ २५ ॥
चिपिका पुष्टिमात्रेण पञ्चवणा तत्र कारयेत् ।
द्विभिर्गै कबन्धस्तु चिपिकाद्यनिर्गता ॥ २६ ॥
एवं त्रयोदशैः सार्धं निर्गमं गजतालुके ॥

निर्गमे भाग १; प्रथमाग्यालुका १

गयालुका द्वितीया च भागैशैव तु द्वादशैः ॥ २७ ॥
उच्छ्रयेण ततः कुर्यात् निर्गमसार्धद्वादश ॥

उदये भाग २, निर्गमे भाग १२, द्वितीया गयालुका १

भागैरेकादशैशैव उच्छ्रयेण गयालुका ।
सार्धं एकादशा भागा निर्गमेण तु कारयेत् ॥ २८ ॥
तृतं यां कारयेत् प्राज्ञः सर्वकामफलप्रदाम् ॥

तृतीयां गयालुका ३

(दोनफलप्रदा) पूतनायैः ग्रहैः कूरैः विन्नैः सर्वैः समुद्घते ॥ २९ ॥

इति कोकिलालक्षणम् ।

विषयानुक्रमणी

सूत्राङ्कम्	श्लोकाङ्कम्	विषयः			पत्राङ्कम्
१	१-१४	गन्धमादनपर्वतः ...	...	...	१
	१५-२८	अष्टशीतितापसार्ना तपथर्या	...	...	२
	२८-३५	विश्वकर्मदिव्याथ्रमर्णनम्	...	...	३
	३५-५५	विश्वर्मस्वरूपादिवर्णनम्	...	...	४
२	१-२१	सूत्रधारेण ज्ञातव्या विषयाः	...	...	५-६-७
३	१-२७	ब्रह्माण्डोत्पत्तिः ...	...	...	८-९
४		पातालद्वीपार्णवसूत्राणम्	...	...	
	१-१५	तल-वितल-सुतल	...	...	१०
	१६-२०	जम्बू-लक्ष्मी-कृश-कौशल-शालमलि-शाक-पुष्कर	...	...	११
	२१	क्षार-क्षीरोदधिसंयमिद्युसोदकेति-सप्तसुपुत्राः ...	...	...	११
	२७-२८	मेह-मन्द-गन्धमादन-हिमवद्वेषकूर-निष्ठव-नील-येर-शृङ्गावदिति-कुलाचालाः ...	...	...	११
	२९-३४	माहेन्द्र-मल्ल-पत्य-विन्ध्य-हेमन्त-गरिजात-श्री-रेणुर्वृशोदयादि-त्रिकूट-द्वीपशेष-विन्ध्याच त्र-मैताक-भूररिष-कृष्ण-गानतकोद्धरेति-कुलशैलवनानि... योजनमानम्	...	...	१२
५	३४-३५	सतोर्ध्वलोकर्णनम्—	...	...	१३
	१-८	मुख्योर्ध्व-सर्वलोक-सर्वलोक-तपोलोक-सत्यलोक—ज्ञानलोकेत्युच्चलोका देवानामालयाः ...	...	...	१३
	९-११	सप्तमालिकाः—कान्तनसमा-स्फुटिरुर्निर्मलेन्द्रनीला—वैद्युर्या-पद्मरागा-वत्रका- सर्वरत्नाडयेति-तदूर्ध्वं ब्रह्मतेजः ...	...	...	१३
	२२-२५	प्रकृतेयुगाः-सत्त्वरजस्तमस्तेषां शक्तयः	...	...	१४
६		अष्टशत्युद्भवः— ...	...	...	
	१-२०	दित्यसुरी-गन्धवी-यक्षी-विद्यावरी-नरेन्द्री-नागराजेन्द्र-दितीत्यष्टत्युद्भवः	...	...	१५-१६
	२१-२३	विप्रक्षत्रियवैद्यशृद्वाणां गौत्रवद्युत्याः... सृष्टिसारावतारणम्—	...	...	१५-१६
७	१-२४	काश्यस्य मानस्यः पञ्चकृत्यकासनदुत्पचा सृष्टिः	...	...	१७-१८
८		सप्तमातालरात्र्योदमवः	...	...	
	१-८	सप्तमातालाः — तेषां नागराजनामानि	...	...	१९
	९-३६	प्रत्ये रूपातालस्थितनागस्त्रीपुष्पवर्णनम्	...	...	२०-२१
९	१-११	सप्तद्विपातेषां भूगलनामानि	...	...	२२
	१२-१६	जम्बूद्वीपस्य नव वर्षाणि-इलावृत-रम्यक-केतुमालय-हरि-भारत-कुरु- भद्राश्व-किंपुष्प-हिरण्यकेति	...	...	२३
	१६-१७	गन्धवी-विद्यावर-यक्ष-वैदेवादीना संस्थानम्	...	...	२३
	१८-२३	सप्तलोक-मेह-महादेवस्य संस्थितिः ...	...	...	२३
१०	१-२८	संसारभूतग्रामोत्पत्तिः	...	...	२४-२५

प्रत्राङ्कम्	श्लोकाङ्कम्	विषयः			पत्राङ्कम्
११	१-१३	गर्भविश्वासः ...	...	...	२६
	१४-२०	पञ्चतत्त्वपञ्चगुणनिर्णयः	...	...	२७
१२	१-२०	गर्भविश्वानोदभवश्चतुर्विश्वानम्	...	...	२८-२९
१३	१-२३	शारीरस्थाः कर्मज्ञानोदभवा अष्टादशगुणदोषाः	...	...	३०-३१
१४	१-२८	शिवशक्तिविश्वानम्	...	...	३२-३३
१५	१-१७	गीतासद्गमारः ...	...	...	३४-३५
१६	१-६	सत्त्वरजस्तमसां लक्षणमुत्तिश्च	...	...	३६-३७
१७	१-२१	प्रहादिद्वुवरमण्डलम्	...	...	३८-४०
१८	१-६	सूर्यादिप्रहागा विष्वमानानि	...	...	४१
	७.	सोमविष्वप्रमाणम्	...	...	४१
	८	भौमवुधयोर्बिष्वमानम्	...	...	४१
	९	गुरुशुक्लोर्बिष्वमानम्	...	...	४१
	१०	राहुकेतुविष्वमानम्	...	...	४१
	११-२०	प्रहादीनां ध्रुवप्रदक्षिणगतिः	...	...	४२
	२१-२७	कालऽङ्गूह्याप्रमाणम्	...	...	४२
१९	१-१०	पञ्चशतिथयः	...	...	४३
	११-१२	बोडशक्लानामानि	...	...	४३
	१३-१४	कृष्णसितपक्षौ ...	...	...	४३
	१५-२०	मासतुर्कालः ...	...	...	४४
	२१-३१	संवत्सराणां षष्ठिमेदाः	...	...	४४-४५
२०	१-९	युगमेदप्रमाणम् ...	...	...	४६
	१०-१२	चतुर्दशमन्वन्तराणि	...	...	४६
	१३-३५	कल्पान्तकमर्वर्णनादिकथनम्	...	...	४७-४८
२१	१-४	कल्पे कल्पे देवता आत्मरूपे पञ्चलिङ्गे सर्वभूगात्मकेषु च प्रलीयन्ते	...	...	४९
	५	कल्पान्ते अव्ययानि पञ्चलिङ्गानि	...	...	४९
	६-७	कल्पान्ते पञ्च हरिक्षेत्राणि	...	...	४९
	८-९	इलावर्ते पञ्चक्षयलिङ्गानि	...	...	४९
	१०	पुष्कराख्ये , ,	...	...	४९
	११	पौर्वे " "	...	...	४९
	१२	शाङ्कुक्षेत्रे " "	...	...	४९
	१३	सागराक्षे ? " "	...	...	४९
	१४	रम्यके " "	...	...	४९
	१६-२६	तेभ्यः समुद्भूता सृष्टिः	...	...	५०
२२	१-२०	पञ्चलिङ्गोदभवकाश्यवसृष्टयुद्भवः	...	...	५१-५२
२३	१-२७	प्रथमो हरेरवतारो मत्स्यरूपः	...	...	५३-५४
२४	१-९	कूर्मावतारः ...	...	...	५५

सूचाइकम्	श्लोकाइकम्	विषयः		पत्राङ्कम्
२४	१०-४३	मन्दरमन्थनाच्चतुर्दशरत्नसमुद्भवतेषां वर्णनामानि च	...	५५-५७
२५	१-२१	वराहावतारवर्णनम्	...	५८-५९
२६	१-१०	चतुर्थी त्रृसिंहावतारः	...	६०
	११-२२	वासनावतारः	...	६१
२७	१-७	जमदग्निसुतः परशुरामो हरेः षष्ठोऽवतारः	...	६२
	८-१६	हरेः सप्तमो रामावतारः	...	६२-६३
२८	१-४१	हरेरष्टमः कृष्णावतारः...	...	६४-६६
२९	१-१८	शुद्धोदनसुतो नवमो बुद्धावतारः	...	६७-६८
	१९-२७	दशमो हरिः	...	६७-६८
३०	१-३८	सोमेश्वरनिर्णयः	...	६९-७१
३१	१-१०	एकादश रुद्राः	...	७२
	११-१३	विश्वरूपा	...	७२
	१४-४३	द्वादशशिवरात्रिनिर्णयः शिशूजनविधिमहात्म्यं च	...	७३-७४
३२	१-२८	विश्वरूपावतारः—तस्य स्त्रूपवर्णनम्	...	७५-७६
३३	१-१९	पृथुपृथिवीसंवादे भूर्लोके विश्वरूपागमनम्	...	७७-७८
३४	१-८	जयपृथ्वेगमः—लोकसङ्ख्या तदगतविषयः च	...	७९
	९-१४	विजयपृथ्वी	...	७९
	१५-१७	सिद्धार्थपृथ्वी—तदगतविषयाः	...	८०
	१८-२०	अपराजितस्य प्रश्नाः	...	८०
३५	१-६	भूतधात्रीप्रमाणम् ...	...	८१
	७-१८	सप्तपातालानां नामान्वयिताथ	...	८१-८२
	१९	जम्बु-लक्ष्मी-कुरु-कौड़ी-शाक-शालमलि-पुष्करेति सप्तदीपाः	...	८२
	२०-२२	तेषां त्रृतीयधानानि	...	८२
	२३-२५	जम्बूद्रीपस्य संस्थानः	...	८२
३५	२६-२७	क्षारक्षीरदधिसर्पिर्मधिक्षुरसोदेति सप्तसागरास्तेषां संस्थानश्च	...	८२
	२७-२८	भुवर्लोक-स्तर्लोक-महर्लोक-जनोलोक-तपोलोक - सत्यलोक - शान्तिलोकेति	...	८२
	२९-३५	पातालद्वीपार्णवसप्तोर्ध्वनोकानां संस्थानवर्णनम्	...	८३
३६	१-५	मर्वादिकुलाचलाष्टकसंस्थानम्	...	८४
	६-७	उदयाद्र्यादिमहाशैलाः	...	८४
	८-९	मेरोर्विनं प्रमाणं च	...	८४
	१०-१५	मन्दरादिकुलाचलानां प्रमाणम्	...	८५
	१६-२०	सप्तद्वीपानां समुदाणां च संस्थितिप्रमाणम्	...	८६-८७
३७	१-२४	विश्वरूपावलोकितपृथ्व्या नवखण्डानि...	...	८८-८९
३८	१-२९	भारतक्षेत्रप्रामसङ्ख्यानृपराज्यप्रमाणम्	...	९०
३९	१-४	महावनानि	...	९०

सूत्राङ्कम्		विषयः		पत्राङ्कम्	
३९	५	उपवनव्याख्या	...	...	...
	६	काननव्याख्या	...	...	...
	७-२१	वनयात्रा	...	...	...
४०	१-९	लिङ्गार्चादिशिलालक्षणम्	...	...	...
	१०-२०	शिलाञ्जेदने वर्णादिचिह्नानि	...	...	...
	२१-२५	अप्रशस्तशिलादुमस्योदारः	...	...	...
४१		हस्तकम्बीप्रमाणम् ...	...	...	...
	१-७	परमाणुप्रमाणम्-रजः-केशाग्र-ङिक्षा-यूक्ता-यवायष्टाष्टकपरमाणुमूलमानम्			१४
	८-९	उत्तममध्यमाधमविविधहस्तमानम्	...	...	...
	१०-१७	कम्बिकार्या वास्तुदेवताः	...	...	...
	१८	उत्तममध्यमाधमकम्बिका	...	...	...
	१९-२२	ज्येष्ठमध्यमध्यनिष्ठहस्तस्योपयुक्तिः	...	...	...
	२३-३०	कम्बिकार्या: पूजनम्	...	...	...
४२	१-३०	गणितशब्दनिघण्डः... ज्योतिषपञ्चाङ्गवासना	...	...	...
	१-१२	नष्टध्रुवकायनम्	...	...	...
	१३-३६	तिथिमुक्तिः	...	...	...
	३७-४४	संकान्तिवर्तमानः	...	...	...
	४५-४८	दिननक्षत्राणि	...	...	...
	४९-५०	महानक्षत्रमुक्तिः	...	...	...
	५१-५२	योगानयनम्	...	...	...
	५३-५४	करणानि	...	...	...
४४		ज्योतिषम्	...	...	...
	१	सप्तवाराः	...	...	...
	२-४	तिथ्यः	...	...	...
	५-७	अश्विन्यादिनक्षत्रत्रयाणि...	...	...	...
	८-१०	योगनामानि	...	...	...
	१२-२७	अवकहोडाचकज्योतिषम्	...	...	...
४५	१-३	अश्विन्यादिनक्षत्रदवनामानि	...	...	...
	४-९	अश्विन्यादिभयोनिवैरम्	...	...	...
	१०-१४	अष्टवर्णाः	...	...	...
	१५-२९	सूर्यस्य देशाकलम्...	...	...	...
	३०-४३	चन्द्रस्य द्वाष्टावस्थास्तासां कलानि	...	...	...
४६	१-३९	ज्योतिषलक्षणम् ...	...	...	...
४७	१-९	एकादिपराधिपर्यन्तं गणितपादाः-तेषां च लक्षणानि	...	...	...
	१०-२१	शिलामानम्	...	...	...

सूत्राङ्कम्	श्लोकाङ्कम्	विषयः			पत्राङ्कम्
४७	२२-२५	वृत्तफलम्	...	...	...
	२६-२९	गोलफलम्	...	...	...
३०		अष्टाश्रक्षेत्रफलम्	...	...	...
३१		पठथ्रक्षेत्रफलम्	...	...	...
३२		षोडशाश्रक्षेत्रफलम्	...	...	...
३३-३४		चापाकाश्रक्षेत्रफलम्	...	...	...
३५		त्रिकोणक्षेत्रफलम्	...	...	...
३६		अर्धचन्द्रक्षेत्रम्	...	...	...
४०	१-१०	भूरीक्षा	...	...	...
	११-१५	शकुनविलोकनम्	...	...	...
	१६-३२	ग्रहपूजा-वास्तुपूजा-आचार्यादिपूजनम्-ततः कर्मसमारंभः			...११४-११५
४९	१-१८	सूत्रवारपरीक्षा	...	...	...११६-११७
५०	१-२४	सूत्रवारलक्षणम्	...	...	...११८-११९
५१	१-४९	भूरिप्रदकीलकारोपगम्	...	...	...१२०-१२२
	१-२९	(द्विसूत्रस्य मिथ्यं संजातं दृश्यते)	...	...	...१२३-१२४
५२	१-३०	कूर्मप्रमाणः-इप्रतिष्ठा	...	...	...१२५-१२६
५३	१-३८	देवासुरसंग्रामादिवास्तूदमवः	...	...	...१२७-१२९
५४	१-२६	महेश्वरगुक्संशादेवास्तूपत्तिः	...	...	...१३०-१३१
५५	१-१२	वास्तूपृष्ठवैदेवतान्यासः	...	...	...
	१२-१८	षोडशसन्धि-अटाङ्गद्वयष्टसूत्रपञ्चक्षेत्रेण वास्तुस्त्रहाम्...			...१३२
	१५-१७	अष्टाङ्गसूत्राणि	...	...	...१३३
५६	१-१६	वास्तुदेवतानिषण्डः	...	...	...१३४-१३५
५७	१-३	वास्तुसंत्राणि-इवस्तिरु-पुण्यरु-नन्द-षोडशाक्ष-कुञ्जतिः कर्मभद्र-मरीचिषण-			१३६
		भद्रक-कामद-भद्र-सर्वतोभद्रेति	...	...	
४०-७		तेषां पदसङ्ख्या	...	...	...
८-१७		वास्तुस्थानानि	...	...	...
१८-२५		चतुरथायतवृत्तवृत्तायताष्टाश्राविचन्द्रेति षडाकाश्रक्षेत्रस्य प्रयोजनम्			१३७
५८		वास्तुपददेवतामिधानर्णियः	...	...	...१३८-१४०
	१-३	स्वहितकवास्तु	...	...	...
४-५		पुङ्गक्षेत्रे देवतापदविन्यासः	...	...	...
	६	नन्दक्षेत्रे देवतापदविन्यासः	...	...	...
	७	षोडशारव्यवास्तु	...	...	...
	८	कुलतिलकवास्तु	...	...	...
	९	सुभद्रवास्तु	...	...	...
१०-११		मरीचिणवास्तु	...	...	...
१२-१४		भद्रकवास्तु	...	...	...

सूत्राङ्कम्	श्लोकाङ्कम्	विषयः	पत्राङ्कम्
५८	१५	कामदवास्तु ...	... १२९
	१६-१७	भद्रवास्तु ...	... १२९
	१८-२७	सहस्रपदं सर्वतोभद्रवास्तु ...	... १३९
	२८-३५	वास्तुदेवताना पूर्वादिकमयोगेन संविठिः ...	... १४०
५९	१-१८	वास्तुमर्मोपमर्मनिर्णयः ...	... १४१-१४२
६०	१-४०	दिक्ग्राणादिवास्तुदेवपूजाबलिकर्मयुक्तिः ...	... १४२-१४५
६१	१-२३	आचार्यसूत्रधारपूजानिर्णयः ...	... १४६-१४७
६२	१-३०	वास्तुपरिभ्रमणादिगुणदोषनिर्णयः ...	... १४८-१४९
६३	१-८	गृहारम्मादिशस्तमासाः ...	... १५०
	१-१८	द्वादशप्रतिष्ठाः ...	... १५०-१५१
	१९-२२	प्राचीसाधनम् ...	... १५१-१५२
६४	१-४५	आयविचारः ...	... १५३-१५५
६५	१-८	नक्षत्रविचारः ...	... १५६
	१-३१	राशिचन्द्रमैत्री ...	... १५६-१५७
६६		व्यायांशक्ताराग्रहजीवमृत्युसर्ववलनिर्णयः ...	... १५८-१६१
	१-२०	व्यायाः ...	... १५८-१५९
	२१-३०	अंशकाः ...	... १५९-१६०
	३१-३९	ताराः ...	... १५९-१६०
	४०-४२	आधिपत्यम् ...	... १५९-१६०
	४३-५२	जीवमृत्युसर्ववलम् ...	... १६०-१६१
६७	१-४९	शास्त्रछन्दनिर्णयः ...	... १६२-१६४
६८		गृहप्राप्तादर्थभूतच्छन्दमेदाः ...	... १६५-१६८
	१००-२	मेरु-खण्डमेरु-पताका-सूचिकोद्दिष्ट-नष्टेति षड् छन्दाः ...	... १६५
	४-२५	छन्दादिविकाशस्तद्ख्या ...	... १६५-१६६
	२६-४०	मेरुच्छन्द ...	... १६६-१६७
	४१-४५	खण्डमेरुः ...	... १६७
	४६-४७	पताकाच्छन्दः ...	... १६८
	४८-५०	सूचीच्छन्दः ...	... १६८
	५१-५४	उद्दिष्टछन्दः ...	... १६८
	५५-५७	नष्टछन्दः ...	... १६८
६९		गृहोत्पत्तिहर्म्यादिराजप्रापादनिर्णयः ...	... १६९-१७१
	१-१२	गृहस्योत्पत्तिव्याख्या च ...	... १६९
	१३	वेदम्-निलय--करण--चातुरेति द्वारमेदर्गृहमेदाः ...	... १६९
	१४-१६	तृणपट्टवाजिखण्डपूर्णपाणिङ्गति षड् छन्दासि ...	... १६९
	१७	हर्म्यव्याख्या ...	... १७०
६९	१८-२१	एकशालिगृहस्तद्ख्या ...	... १७०

सूचार्थकम्		शोकाङ्कम्	विषयः			पत्राङ्कम्
६९	२२	द्विशालगृहसङ्ख्या...	...	...	...	१७०
	१३	त्रिशालगृहसङ्ख्या...,,	...	...	...	१७०
	२४-२५	चतुःशालहरम्याणं सङ्ख्या	...	...	...	१७०
	२६-२८	मृष्टमोडगुद्विशालतुडगारसिंहकेति राजवेशमानां षड्मेशाः	...	...	...	१७०
	३५-४८	चक्रतीर्ति-खण्डज-मण्डलाधिप-सामन्त-लघुसामन्त-ठत्रधार-प्रतिहार-खड्ग- गधर-चतुर्वेषोपानद्वराङ्गारक्षक-सुभद्रादीना भालिशप्रकारः	...	...	...	१७१
७०		भूवरादिवद्विनगरवर्णनम्	...	...	...	१७२-१७४
	१-४८	भूवरनगरस्य प्रमाणम्	...	...	...	१७२-१७४
७१	१-१५	ब्रह्मनगराणां द्वितीयहेमकूटनगरप्रमाणम्	...	...	...	१७५
	१६-२१	ब्रह्मनगराणां तृतीयरत्नकूटनगरप्रमाणम्	...	...	...	१७६
७२	१-७	ज्येष्ठमध्यमधमपुराणां प्रमाणं मार्गश्च	...	...	...	१७७
	८	प्राकारोच्छ्य-इकन्धविस्तारः	...	...	...	१७७
	९-११	कुण्डवारणीसंस्थानं कविशीर्षप्रमाणं च	...	...	...	१७७
	१२	प्राकारे चतुष्प्रकारप्रवेशनम्	...	...	...	१७७
	१३-३१	पुरे देवपुरादिरचना	...	...	...	१७८
	३२-४०	कृश्यवस्तुयुतौकविन्यासः	...	...	...	१७९
	४१-४८	नगरमध्ये विप्रादिवर्णविन्यासः	...	...	...	१७९-१८०
	४९	पुरमध्ये प्राकारस्योपरि च सूर्यग्रन्त्रस्थापनम्	...	...	...	१८०
७२	५०-५३	मैरवादिव्यन्ताणि ...	...	...	...	१८०
७३	१-४	विंशतिपुरनामानि ...	...	...	...	१८१
	५-१७	तेषामाकारलक्षणादिगुणाः	...	...	...	१८१
	१८-१९	दोषदः सप्तपुरः ...	...	...	...	१८२
	२०-२१	सप्तदोषितपुराणामाकाराः	...	...	...	१८२
	२२-२५	तेषां दोषाः ...	...	...	...	१८२
	२६-२८	कूरुखेऽक्षरामादिपुरविभागाः-तेषु मार्गसङ्ख्याश्च	...	...	...	१८२
७४	१-४	श्रीमुखाद्याः शंकरान्ता दशकूपाः	...	...	...	१८३
	५-८	तेषां लक्षणानि ...	...	...	...	१८३
	९-११	चतुर्विधवाप्यस्तासौ नामानि लक्षणं च	...	...	...	१८३
	१२-३१	चतुः कुण्डवाराणसी	...	...	...	१८४
	३२-३४	षड्विधास्तडागाः ...	...	...	...	१८५
	३५-३६	तेषां पालिदैर्घ्यम् ...	...	...	...	१८५
	३७-३८	अलाश्रयमाहात्म्यम्...,,	...	...	...	१८५
७५	१-४	कलियुगलोकोत्तणप्रश्नः	...	...	...	१८६
	५-३०	सुभिक्षदुर्भिक्षलक्षणम्	...	...	...	१८६-१८७
	३१-४१	कलियुगे तारणं शस्योदभवः	...	...	...	१८८
७६	१-३१	महाराजनिवेशलक्षणम्	...	...	...	१८९-१९१

सूत्राङ्कम्	श्लोकाङ्कम्	विषयः		पत्राङ्कम्
७७		सभाष्टुवेदीलक्षणम्	...	...
	१-११	ननश-माश-जया-पूर्णा-दिव्या-प्रक्षी-रत्नजोत्पलेति सभाष्टुलक्षणम्	...	१९२
	१२-२३	चतुर्विवेदीलक्षणम्	...	१९३
७८		महाराजाधिराजः		
	१-४०	भूभगमकृत्य महाराजचक्रतिमहीपत्यादिसमन्तरजपुत्र ६पर्यन्ते		
		राजविमागः ...	...	१९४-१९५
७९		गजशालालक्षणम् ...	...	१९७-२००
	१-१२	दन्तिरी-मुभद्रा-मुभोगदा-भद्रिष्ठा-वर्णिणी-प्रगारिकेति वद्विवगजशालाः ...		१९७
	१३-२६	भद्रजातिगजलक्षणम् ...	...	१९८
	२७-२९	मृगजातिगजलक्षणम् ...	...	१९९
	३२-३६	मन्द्रगातिगजलक्षणम् ...	...	१९९
	३७-४०	संकीर्णजातिगजलक्षणम् ...	...	१९९
	४१-४९	अथेऽवनानि-गजोत्पतिस्थानानि ...	...	१९९-२००
	५०-१४	चतुर्विवगजप्रमाणम् ...	...	२००
८०		अश्वानो लक्षणं शालाश्च ...	...	२०१-२०२
	१-३	अष्टविद्या अश्वाः-तेषामुत्पत्तिस्थानम् ...	...	२०१
	४-६	विप्रजातिकाश्वाः ...	...	२०१
	७-८	क्षत्रियसंज्ञकाश्वाः ...	...	२०१
	९-१३	वैश्यशृदसंज्ञकाश्वाः ...	...	२०१
	१४-१६	सुन्दर-श्रीवत्सालहाद-मनोहर-विजय-विमव-शान्ततिं सप्तवाश्चप्रमाणमेदाः		२०२
	१७	अश्वदोपाः ...	...	२०२
	१८-२६	अश्वशालालक्षणम् ...	...	२०२
८१	१-४	महीशानो त्रिविवराजालयाः ...	...	२०३
	५	महामण्डलेवरस्य राजगृहप्रमाणम् ...	...	२०३
	६	मण्डलीकृत्य भवनप्रमाणम् ...	...	२०३
	७	महासामन्तवेशप्रमाणम् ...	...	२०३
	८-९	सामन्तलघुसामन्तभवनप्रमाणम् ...	...	२०३
	१०-१२	स्वल्पराष्ट्रभवनप्रमाणम् ...	...	२०३
	१३-१५	दण्डनायक-मनित्र-द्वारपाल-पुरोहितजनानां वेशप्रमाणम् ...	...	२०३
	१६-१८	हस्तत एकादशपर्यन्तभूमिमानम् ...	...	२०४
	१९-२३	चक्रतिमहामण्डलेश्वरादिमहीशानां वेशमधु सिंहद्वाराणि ...	...	२०४
	२४-२६	अन्याल्पराज्यानां भवनेषु केवलं तोरणानि ...	...	२०४
	२७-३०	आसनप्रकाराः ...	...	२०४
	३१	स्वल्पराज्यानां मसूरकं-गदिका-पट्टगदी	...	२०५
	३२-३३	सुखासनं-सिंहासनम् ...	...	२०५
	३४-३९	राजछत्रलक्षणमानम् ...	...	२०५

सुत्राङ्कम्	श्लोकाङ्कम्	विषयः		पत्राङ्कम्
८२	राजभुवनम्	...	...	...२०६-२०७
	१-५ चूडामणिमहाकूटवास्तु	...	...	... २०६
	६-१७ देवतापदे गृहविन्यासः	...	...	...२०६-२०७
८३	१-८ प्रतोलीलक्षणम्	...	...	... २०८
	१-१३ उत्संग-पूर्णबाहु-दीनबाहु-प्रतिकायेति प्रतोलीवक्त्रद्वाराणि			... २०८
	१४-२० एत्पोत्यलक्षणम्	...	...	... २०९
	२०-२४ त्रिपोत्यलक्षणम्	...	...	... २०९
८४	२५-२८ पञ्चपोत्यलक्षणम्	...	...	... २०९
	१-२९ गृहग्रामनगरशोभा	...	...	...२१०-२११
८५	१-३१ गृहग्रामनगरशोभावर्णनम्	...	...	...२१२-२१४
८६	शुद्धचंद्राः	...	...	...२१५-२१८
	१-५ राजवेशम्-नलच्छन्दः	...	...	... २१५
	६-१० राजवेशमोर्ध्वमानः	...	...	... २१५
	११-१४ गर्भच्छन्दः	...	...	... २१५
	३५ महाराजाविगृहशुद्ध-शेख-संघाट-मिश्रकच्छन्दनिर्णयः	...		...२१६-२१७

(१-२० पर्यन्ताः श्लोका लिपाः)

८७	२१-४० भूवराल्यगृहरचनावर्णनम्	...	...	...२१७-२१८
	प्रहाराजगृहमाडास्तेषां लक्षणम्	...	...	...२१९-२२४
	१-३७ श्रीधरमाडः	...	...	... २१९
८८	१८-१९ श्रीगृहमाडः	...	...	... २२०
	२०-२३ प्रतापवर्धनमाडः	...	...	... २२०
	२४-२५ लक्ष्मीविलासः	...	...	... २२०
	२६-२७ त्रैलोक्यविजयः	...	...	... २२०
	२८-२९ नन्दनः	...	...	... २२०
	३०-३२ श्रीनिवासः	...	...	... २२१
	३३-३४ विमुत्तः	...	...	... २२१
	३५-३७ कुम्भशेखरः	...	...	... २२१
	३८ इन्द्रनीलः	...	...	... २२१
	३९-४१ विमानम्	...	...	... २२१
८९	४२ दिग्भद्रम्	...	...	... २२२
	४३-४६ क्षोणिभूषणः	...	...	... २२२
	४७-५९ सिद्धिकामः	...	...	... २२२
	५०-५२ ननिघोषः	...	...	... २२२
	५३ त्रिकूटः	...	...	... २२२
	५४-५५ वसुधारः	...	...	... २२३
	५६-५७ श्रीतिलकः	...	...	... २२३

सूत्राङ्कम्	शोकाङ्कम्	विषयः	पत्राङ्कम्
६७	५८	उत्तुङ्गः ...	... २२३
	५९-६१	कृपलोदभवः ...	... २२३
	६२-६३	रतिगृहः ...	... २२३
	६४	सिद्धार्थकः ...	... २२३
	६५-६६	मन्मथः ...	... २२३
	६७-६९	शत्रुमर्दनः ...	... २२४
	७०-७१	माडानो रूपनिर्मणम्	... २२४
८८	१-२८	ध.रा.गेरुयानलक्षणम्	... २२५-२२६
८९	१-१८	जलयन्त्रलक्षणम्	... २२७-२२८
९०	१-१८	वायशालालक्षणम्	... २२९-२३०
९१	१-१	एकशालगृहलक्षणम्	... २३१
	१०-१५	धुरादिवोडशगृहाणि	... २३१
	१६-१७	रम्याए क्षुद्रम्	... २३२
	१८-२१	मुन्द्ररादिवोडशगृहाणि	... २३२
	२२-२४	हंसादिवोडशगृहाणि	... २३२
	२५-२७	अलङ्कारादिवोडशगृहाणि	... २३२-२३३
	२८-३०	प्रभगदिवोडशगृहाणि	... २३३
	३१-३३	चूडामण्यादिवोडशगृहाणि	... २३३
	३२-३४	एकशालगृहसंख्या	... २३३
	३५-३६	गृहाणां प्रचलनाः	... २३३
९२	१-३५	हर्षादिगुणदोषाः	... २३४-२३६
९३	१-१६	युग्मसंविमादिगृहद्विंशद्वेदलक्षणम्	... २३७-२३८
९४	१-२४	द्विशालगृहलक्षणम्	... २३९-२४०
९५	१-३२	द्विशालगृहलक्षणकमः	... २४१-२४२
९६	१-२३	त्रिशालगृहलक्षणम्	... २४३-२४४
९७	१-२३	त्रिशालगृहलक्षणकमः	... २४५-२४६
९८		चतुःशालगृहलक्षणम्	... २४७
	१-६	चतुःशालगृहविधानम्	... २४७
	७-२४	चतुःपष्टिगृहाः ...	... २४८
	२५-३२	षष्ठवितिगृहाः ...	... २४८
	३३-४२	अष्टाविंशत्युत्तरातं गृहाणि	... २४९
९९	१-३	पञ्चशालगृहसंयोजननिर्णयः	... २५०
	४-८	षट्शालगृहसंयोजननिर्णयः	... २५०
	९-१४	सप्तशालगृहसंयोजननिर्णयः	... २५०
	१५-२०	अष्टशालगृहसंयोजननिर्णयः	... २५१
	२१-२३	नवशालगृहसंयोजननिर्णयः	... २५१
	२३-२६	दशशालगृहसंयोजननिर्णयः	... २५१

प्राक्कम्	श्लोकाङ्कम्	विषयः		पत्राङ्कम्
१००	१-६	शुद्धासंद्वाभ्युतापरिप्रभेति चतुर्विधशालाभेदाः	...	२५२
	७-११	छन्दभिज्ञासंपुटाप्रतिकमेतिशालानामन्यभेदाः	...	२५२
	१२-१६	गृहनालागृहनाभिगृहसंघटगृहाणकेतिगृहभेदचतुष्टयम्	...	२५२
	१७	खण्डपाण्डुञ्जाजिपूर्णतृणच्छन्दपट्टकेति गृहकर्मषट्छन्दाः	...	२५३
	१८-१९	मादमौडशुद्धेखरतुजारसिहकेति राजवेशमषट्छन्दाः	...	२५३
१०१	१-११	द्वात्रिशद्वैवतपदे द्वारस्य शुभाशुभकलम्	...	२५४
	१२-१३	राशितो द्वारमुखम्	...	२५४
	१४-१५	दिशातो द्वारमुखम्	...	२५४
१०२	१-२८	महाराजप्रापादायतननिवेशः	...	२५६
१०३	१-३१	त्रैलोक्यदीक्षा ...	...	२५८
१०४	१-२२	वैराज्यपुष्टकैश्चासमणिकत्रिविष्टप्रेति पञ्चनागरप्रापादभेदास्तेषामुत्पत्तिर्लक्षणं च	...	२६०
	१३-२७	वैराज्यसंभव-चतुरथ्रायतवृत्तवृत्तायताष्टात्र -नागरप्रापादसङ्ख्यावर्णनम्...	...	२६१
१०५	१-५	चतुर्दश भासादोत्पत्तिः	...	२६२
	,,	स्वर्तिकसर्वतोभद्रवर्धमानसूत्रपद्ममहापद्मेतिद्रविडप्रापादभेदास्तेषामुत्पत्तिर्लक्षणसङ्ख्यावर्णनं च	...	२६२
	६-११	स्वर्कमवपद्मसल्यवज्रकेति उत्तिनप्रापादभेदास्तेषामुत्पत्तिः सङ्ख्याध्व ...	...	२६२
	१२-१४	वराटपुष्टकश्रीपुज्जर्वतोभद्रसिंहेति वराटप्रापादभेदास्तेषामुत्पत्तिसङ्ख्यावर्णनं च	...	२६२
	१५-१७	विमानगरुडः त्रिविजयगन्ध्यप्रादनेति विमानभेदास्तेषामुत्पत्तिर्लक्षणसङ्ख्याध्वनं च	...	२६३
	१८-२२	केशरिनंदनभन्दरश्रीर्विन्दनीलरत्नवृद्धगरुडेति सान्धारप्रापादभेदास्तेषामुत्पत्तिसङ्ख्यावर्णनं च	...	२६३
	२३-२६	मिथ्रकोत्पत्तिः	...	२६३
	२७-२९	भूमिजप्रापादानामुत्पत्तिः सङ्ख्यावर्णनं च	...	२६३
	३०-३१	विमाननागरप्रापादोत्पत्तिः	...	२६४
	३२-३३	विमानपुष्टकप्रापादोत्पत्तिः	...	२६४
	३४-३६	वलभीप्रापादोत्पत्तिः	...	२६४
	३७-३८	सिहावलोकनप्रापादाशना-दाहजप्रसादाना चोत्पत्तिः	...	२६४
	३९-४०	कांसनाकारप्रापादानामुत्पत्तिः	...	२६४
१०६	१-२५	नागरप्रापादलक्षणम्	...	२६६-२६७
	२६-२७	द्रविडप्रापादलक्षणम्	...	२६७
	२८-२९	भूमिजप्रापादलक्षणम्	...	२६७
	३०-३१	वराटप्रापादलक्षणम्	...	२६८
	३२	विमानप्रापादाः	...	२६८
	३३-४०	मिथ्रकमान्धारविमाननागरविमानपुष्टकवलभीनपुंसकसिंहावलोकनरथाद्वा-प्रापादाः	...	२६८
१०७	१-३	प्रापादप्रमाणम्	...	२७०

सूत्राङ्कम्	श्लोकाङ्कम्	विषयः			पत्राङ्कम्
१०७	४-५	गृहप्रमाणम्	...	...	२७०
	६	प्रासादहर्मभेदः	...	...	२७०
	७-१२	राजपुत्राग्नपुरश्चपुरप्रमाणम्	...	...	२७०
	१३-१४	प्रापादजगतीसंबन्धः	...	...	२७०
	१५-१६	अर्चातानम्	...	...	२७१
	१७	द्वारमानम्	...	...	२७१
	२०	प्रतोलीमानम्	...	...	२७१
	२१	पुरायामखेटककूटकर्वटमानम्	...	...	२७१
१०८	१-१३	प्रापादसंस्थानेन्मानलक्षणम्	...	...	२७२
	१४-१५	शिवतीयोदस्म्	...	...	२७२
	२१-२३	देवताप्रदक्षिणा	...	...	२७३
१०९	१-६	जीर्णवास्तुचालने शुभाशुभम्	...	...	२७४
	७-१२	वृषस्य प्रापादविष्टस्थाने	...	...	२७४
	१३-१४	जीर्णवास्तुगुणदेशाः	...	...	२७५
	२५-२६	मण्डलजालकीलकसुपिरचिद्रसनिधिकारेति महादोषाः	...	...	२७५
११०		नवजीर्णप्रापादवास्तुलक्षणम्	...	...	२७६-२७७
१११		जीर्णप्रापादलक्षणम्	...	...	२७८-२७९
११२		प्रापाददेशानुकमः	...	...	२८०-२८१
११३		प्रापादन्यूनाधिकलक्षणम्	...	...	२८२-२८३
११४	१-९	मिश्रप्रापादभेदाः	...	...	२८४
	१०-१९	सप्तपुण्याहकानि तेषां माहात्म्यं च	...	...	२८५
११५	१-५	जगतीप्रयोजनम्	...	...	२८६
	६-७	जगत्यादाराः	...	...	२८६
	८-१३	जगतीप्रकारायामोसेवमानानि	...	...	२८६
	१४-१७	ऋमणीमण्डपद्वारादि निर्णयः	...	...	२८७
	१८-२१	कर्णजाभ्रमजाभद्रनागर्भजामध्यजापार्श्वेति जगतीना षड्भेदाः	...	...	२८७
२२		प्रतोली	...	...	२८७
२३-२४		प्रापादेषु जगतीमुच्छ्वः	...	...	२८७
२७-३२		जगत्यज्ञगानि तेषां मनं च	...	...	२८७
११६	१-१८	चतुःषष्ठि जगतीनामभेदाः	...	...	२८९
११७	१-१५	सुभद्रासर्वतोभद्रालितालीलोदरीत्रिकूटाचित्रकूटाश्रीमालागणनोद्दीतिगणेश-			
		जगत्यष्टकलक्षणम्	...	...	२९१
	१६-३१	इन्द्रसंपदानिभुवनाऽव्याश्रीविजयरुद्रमेखलासुविशालाविराजितागौरी (पार्वती)			
		गङ्गातरंगिणीति शिवाष्टजगतीलक्षणम्	...	...	२९२
११८	१-१५	हेष्ठव्यागतनगर्भाचक्रमालाभ्रमरावलीमकरं च जामहारक्षमीब्रह्माणी चतुराननेति			
		ब्रह्मजगत्यष्टकलक्षणम्	...	...	२९४

सूत्राङ्कम्	श्लोकाङ्कम्	विषयः		पत्राङ्कम्
११८	१६-२८	नारायणीत्रिदशेन्द्रोक्तोमारोहंसमालाप्तावलीप्रभेदनयनाकनकात्रिदशोद्भवेति विष्णुत्रिपुष्टजगत्यष्टकलक्षणम्	...	२९५
११९	१-१२	सूर्याह्वाचन्द्रमण्डलाचन्द्रमासामेघोदीर्माहेन्द्रीविजय नन्दाप्रतापतेजाविजय- प्रभेतिसूर्याष्टकलक्षणम्	...	२९७
	१३-२४	ब्रह्मन्वरीहरिप्रियाराजेश्वरीपार्थिवीसरसतीकुमुमाख्याचूडामणिमहाकूटेति पार्थि- व्यष्टजगतीलक्षणम्	...	२९८-२९९
१२०	१-१५	श्रीकृष्णकानायिकारत्नचूडामोमापत्यवैनारीश्वरीमैरवीप्रवानासर्वकूटेति त्रिनेन्द्र— जगत्यष्टकलक्षणम्	...	३००
	१६-२१	जगत्या अष्टच्छन्दः	...	३०१
	२२	चतुःषष्ठि पीठनामानि	...	३०२
१२१	१-५	एकद्विविवायतनकमः	...	३०३
	६-८	चतुर्मुखविवायतनकमः	...	३०३
	९-१०	ब्रह्मायतनकमः ...	...	३०३
	११-१५	विष्णवायतनकमः ...	...	३०३
	१६-१७	सूर्यायतनकमः ...	...	३०४
	१८-२०	गौर्यायतनकमः ...	...	३०४
	२१-२३	जिनालयकमः ...	...	३०४
१२२	१-४	बलाणकमानम्	...	३०५
	५	बलाणकमेदाः ...	...	३०५
	६-२५	वामनविमानहर्षशालपुष्करोत्तुङ्गेति पञ्चबलाणकास्तेषां लक्षणानि च	...	३०६
१२३	१-८	नागरलतिनयान्धारभिश्रकविमानप्रासादपीठोदयमानम्	...	३०७
	९	द्राविडपीठोदयमानम्	...	३०७
	१०	भूमिजप्रासादपीठोदयमानम्	...	३०७
	११-१२	वराटपीठोदयमानम्	...	३०७
	१३-२४	भिट्टय मानं लक्षणं च	...	३०८
	२५-२९	एकहस्तादिपञ्चशङ्कस्तान्तप्रासादेष्पु पीठमानम्	...	३०८
	३०-३२	शुभदस्तवेतोभद्रपद्मस्तमुन्धरसिंहव्योमगहडहस्तवृष्टेति नवधोच्छ्रयतो नवपीठनामानि...	...	३०९
१२४		नागरप्रासादपीठलक्षणम्	...	३१०-३११
१२५	१-१२	पादबन्धश्रीवन्धवेदिवन्धप्रतिकमक्षुरवन्धेति पञ्चविष्णवाविडपीठमेदाः	...	३१२
	१३-१८	भूमिजप्रासादपीठलक्षणम्	...	३१३
	१९-२७	साधरणपीठप्रमाणम्	...	३१३
	२८-३२	अन्यप्रासादपीठलक्षणम्	...	३१४
१२६	१-१०	नागप्रासादोदयमानम्	...	३१५
	११-१७	तदन्धप्रासादोदयमानम्	...	३१५
	१८-२०	भित्तिमानम् ...	...	३१६
	२३	यमतुलीनामकगर्भेष्टम्	...	३१६

सूत्राङ्कम्		श्लोकाङ्कम्	विषयः			पत्राङ्कम्
१२७	१-५	नागरप्रासादखुरकप्रमाणम्	...	...	...	३१७
	६-९	कुम्भकमानम् ...	...	...	...	३१७
	१०	कुम्भोकुम्भकमानम्	...	...	...	३१७
	११-१२	नागरकलशः ...	...	...	...	३१७
	१३-१६	कपोताली ...	...	...	...	३१८
	१७-२०	मध्यिकाया लक्षणं मातं च	...	...	...	३१८
	२१-२६	जट्टवा	...	...	...	३१८
	२७-३०	उद्घमः	...	...	...	३१८-३१९
	३१-३७	भरणी	...	...	...	३१९
	३८-४०	पद्म्युत्ता शिरोवटी	...	...	...	३१९
	४१	कपेतात्यामाला	...	...	...	३१९
	४२-५०	कूरच्छायोदयः ...	...	...	...	३२०
१२८	१-६	मेहमण्डोवरोदयस्तरसङ्ख्याप्रमाणम्	...	...	...	३२१
	७-१८	भूमिजप्रासादोदयस्तरसङ्ख्याप्रमाणम्	...	...	०००३२१-३२२	
	१९-२०	द्राविडप्रासादमण्डोवरः	...	...	...	३२२
	२१-२५	धातुजरत्नजदाहजादिप्रासादमण्डोवरः	...	...	...	३२२
१२९	१-८	गर्भगृहोच्छ्रयमानम्	...	...	...	३२३
	९-१८	उदुम्बरमानम् ...	...	...	...	३२४
	१९-२३	अर्बचन्द्रमानम् ...	...	...	...	३२४
	२४-३०	द्वारप्रतिष्ठा ...	...	...	...	३२४-३२५
१३०	१-१०	नागरप्रासादद्वारमानम्	...	...	...	३२६
	११-१८	भूमिजप्रासादद्वारमानम्	...	...	...	३२६-३२७
	१९-२६	द्राविडप्रासादद्वारमानम्	...	...	...	३२७
	२७-३०	वराटमिथ्रकायन्यप्रासादद्वारमानम्	...	...	...	३२७
१३१	१-५	पद्मिनीमुकुलीहस्तिनीमालिनीनिदनीगन्धारीसुभगासुप्रभास्मरेत्येकादिन- वान्तशाखानामानि	...	...	...	३२८
	६-१२	पद्मिन्यादिशाखानामायदोषविशुद्धिः	...	...	...	३२८
	१३-१७	प्रासादतलच्छन्दानुसारतो द्वारशाखानिर्णयः	...	...	०००३२८-३२९	
१३२	१-७	त्रिशाखद्वारविभक्तिः	...	...	...	३२०
	८-१३	पञ्चशाखद्वारविभक्तिः	...	...	...	३२०
	१४-१८	सप्तशाखद्वारविभक्तिः	...	...	...	३२१
	१९-२५	नवशाखद्वारविभक्तिः	...	...	...	३२१
१३३	१-६	शिवायतने द्वारदेवताः प्रतिहारकमश्च	...	...	...	३२२
	७-११	विष्णवायतने द्वारदेवताः प्रतिहारकमश्च	...	...	...	३२२
	१२-१३	ब्रह्मायतने द्वारदेवताः	...	...	...	३२२
	१४-१६	सूर्यायतने द्वारदेवताः	...	...	...	३२२-३२३
	१७-१८	गणशायतने द्वारदेवताः	...	...	...	३२३

पुत्राङ्कम्	शोकाङ्कम्	विषयः			पत्राङ्कम्
१३३	१९-२०	गौर्यायितने द्वारदेवताः	...	...	३३३
	२१-२२	चण्डकायतने द्वारदेवताः	...	...	३३३
	२३-२७	जिनेन्द्रायतने द्वारदेवताः	...	...	३३३
१३४	१-१४	देवता दिग्मुखम्	...	...	३३४-३३५
	१५-१९	मुखद्वारदोषाः ...	...	...	३३५
१३५	१-४	प्रासादगर्भमण्डलम्	...	...	३३६
	५-२३	तस्याष्टाविंशतिभागेषु पृथक् पृथक् प्रतिमापादसंस्थानम्	...	...	३३६-३३७
	२४-२०	वर्णविषयकल्हणप्रतिष्ठास्थानम्	...	...	३३७
१३६	१-५	त्रिपुष्पन्यूताधिकमानम्	...	...	३३८
	६-१३	त्रिपुष्पस्थानप्रतिष्ठा	...	...	३३८
	१४-२६	सूर्यमण्डलाधिव्योमलक्षणम्	...	...	३३९
१३७	१-८	द्वारदण्डिनिर्णयः ...	...	...	३४०
	९-२२	द्वात्रिंशद्विषमस्थानानि तेषु प्रतिमात्र	...	...	३४१
१३८	१-२९	प्रासादस्योर्ध्वमाननिर्णयः	...	...	३४२
१३९	१-१३	षट्पञ्चाशन्छतद्वयरेखाः	...	...	३४४
	१४-१७	षोडश चाराः ...	...	...	३४५
१४०	१८	कलाविचारः ...	...	...	३४५
	१९-२९	त्रिखण्डारेखायाः कलाषड्याः	...	...	३४५
	३०-४२	प्रासादेषु कलारेखानिर्णयः	...	...	३४६
१४०	१-७	त्रिखण्डायादशखण्डारेखाकलाचारविचारः	...	...	३४७
	८-९	त्रिखण्डारेखानामलक्षणम्	...	...	३४७
	१०-११	चतुर्खण्डारेखानामलक्षणम्	...	...	३४७
	१२-१३	पञ्चखण्डारेखानामलक्षणम्	...	...	३४७
	१४-१५	षट्खण्डारेखानामलक्षणम्	...	...	३४७
१४०	१६-१७	सप्तखण्डारेखानामलक्षणम्	...	...	३४८
	१८-१९	अष्टखण्डारेखानामलक्षणम्	...	...	३४८
	२०-२१	नवखण्डारेखानामलक्षणम्	...	...	३४८
	२२-२३	दशखण्डारेखानामलक्षणम्	...	...	३४८
	२४-२५	एकादशखण्डारेखानामलक्षणम्	...	...	३४८
	२६-२७	द्वादशखण्डारेखानामलक्षणम्	...	...	३४८
	२८-२९	त्रयोदशखण्डारेखानामलक्षणम्	...	...	३४८
	३०-३१	चतुर्दशखण्डारेखानामलक्षणम्	...	...	३४९
	३२-३३	पञ्चदशखण्डारेखानामलक्षणम्	...	...	३४९
	३४-३५	षोडशखण्डारेखानामलक्षणम्	...	...	३४९
	३६-३७	सप्तदशखण्डारेखानामलक्षणम्	...	...	३४९
	३८-३९	अष्टदशखण्डारेखानामलक्षणम्	...	...	३४९

सूत्राङ्कम्	लोकाङ्कम्	विषयः		पत्राङ्कम्
१४१	१-६	शिखरोदयभेदोदभवाः पञ्चविंशतिरेखाः	...	३५०
	७-१३	कलाभेदोदभवाः पञ्चविंशतिरेखाः ...	...	३५०
	१४-२०	पञ्चविंशतिस्त्रिव्यासतेर्पां नामानि च ...	...	३५१
१४२	१-७	नागरलतिनसान्वारमिश्रकविमानपुष्पकभूमिजविमाननागरप्रासादेषु यदामलसारं तस्याङ्गप्रसाणम् ...	...	३५२
	८-१०	द्राविडी घण्टा ...	...	३५२
	११-१२	वराटघण्टकप्रसाणम्	...	३५२
	१२-१६	बलभीप्राप्तादेषु गजपृष्ठाकृतिः	...	३५२
	१७	खिंहावलोकने दाहजे च घण्टारूपम् ...	...	३५२
१४३	१-६	प्रासादकलशोदत्तिः	...	३५२
	७-१४	नागरलतिनसान्वारमिश्रकविमाननागरविमानपुष्पकधातुजत्तनजरथारहस्याज- प्रासादेषु कलशमानम्	...	३५४
	१५-१६	वराटद्राविडभूमिजविमानप्राप्तादेषु कलशमानम्	...	३५४
	१७-२२	नागरकलशविशेषलक्षणम्	...	३५४
	२३-३०	कलशाङ्गानां लक्षणमानम्	...	३५४
१४४	१-९	प्रासादध्वजलक्षणम्	...	३५५-३५६
	१०-१६	ध्वजप्रसाणम् ... जयन्तशत्रुपर्वतपिंडगलभवश्रीमुखआनन्दत्रिदेवकालदण्डदिव्यशेखरमहाकूट- सूर्याह्वकमलोदभवविश्वरूपं भवति त्रयोदशध्वजदण्डनामलक्षणे	...	३५५
	१७-२०	मण्डक्यर्थचन्द्रपगारककलशघण्टाचामरपताकः वाङ्गानि ...	...	३५६
	२१-२२	ध्वजदण्डलक्षणम्	...	३५६
	२३-२४	पताकाप्रसाणम् ...	...	३५६
	२५-३४	ध्वजस्य संस्थानादिविशेषलक्षणकथनम्	...	३५६
१४५	१-१०	समहतध्वजानिंश्यः	...	३५७
	११-२०	जयन्तप्रतारकीत्यन्तन्दयद्वेत्वैकछत्रेतिपञ्चकीर्तिस्तम्भानां लक्षणम्	...	३५७
	२१-२४	आनन्ददुन्दुभिशान्तश्रीमुखमुमोहरेति पञ्चवृषभध्वजहत्तम्भलक्षणम्	...	३५८
	२५-२९	वापीध्वजविचारः ...	...	३५८
	३०-३३	कुण्डपुष्करकूणध्वजालक्षणम्	...	३५८
१४६	१-२३	ध्वजामाहात्म्यनिंश्यः	...	३५९-३६०
१४७	१-५	प्रतिष्ठासप्तरम् ...	...	३६१
	६-७	चतुर्दशशानितकानि...	...	३६१
	८-१९	यज्ञमण्डपविचारः ...	...	३६२
	२०-५३	कुण्डविधिनिंश्यः ...	...	३६३-३६४
१४८	१-१०	मण्डलविधिः ...	...	३६५
	११-२५	सर्वतोभद्रमण्डलम् ...	...	३६५-३६६
	२६-२८	प्रतिष्ठा ...	...	३६६
१४९	१-१४	रत्नन्यासः ...	...	३६७

प्रत्राङ्कम्		श्रोकाङ्कम्	विषयः		पत्राङ्कम्
१४९	१५-१९	यशनण्डपविर्जनम्	...	...	३६७-३६८
	२०-२६	महोत्सवकरणम्	...	...	३६६
१५०	१-२३	प्रासादाङ्गेषु देवतान्यासः	...	...	३६९-३७०
१५१	१-१६	सूत्र शरपूजाविधिः ...	...	...	३७१
१५२	१-१८	गुरुपादनिर्णयः ...	...	...	३७२-३७३
१५३	१-६	कूर्मप्रसाणम्	...	...	३७४
	७-१७	शिलानिवेशनम्	...	...	३७४-३७५
	१८-१९	नवनिधिकुम्भाः	...	...	३७५
	२०-२८	पुरुषप्रमाणन्यासः ...	...	...	३७५
१५४	१-१	वैराज्यपुष्पकैलासमणिक्त्रिविष्टपेति पञ्च विमानाः ...	...	...	३७६
	६-२०	वैराज्यकुलसंभवानां पञ्चप्रकारप्रादानां सद्गुरुयाकथनम् ...	...	...	३७६-३७७
१५५	१-११	वैराज्यप्रासादलक्षणम्	...	...	३७८
	१२-१४	पुष्पकप्रासादलक्षणम्	...	...	३७८
१५६	१५-१६	कैलासप्रासादलक्षणम्	...	...	३७९
	१७-१९	मणिकप्रासादलक्षणम्	...	...	३७९
	२०-२१	त्रिविष्टप्रासादलक्षणम्	...	...	३७९
	२२-२८	तेषां वर्णाङ्गिकाराः	...	...	३७९
१५६	१-१०	एकएकाङ्गप्रापादस्तस्य नामरूपनिर्माणम्	...	...	३८०
		ऋग्याख्यः; प्रासादास्तेषां नामरूपनिर्माणम्	...	...	३८०
		पञ्चवरद्वाङ्गाः प्रापादास्तेषां नामरूपनिर्माणम्	...	...	३८०
		सप्तसप्ताङ्गाः प्रापादास्तेषां नामरूपनिर्माणम्	...	...	३८०
		नवाङ्गा नव प्रापादास्तेषां नामानि ...	...	...	३८०
१५७	१-१३	वैराज्यप्रासादः ...	...	...	३८१
	१४-२१	ऋग्याख्यो यथा ...	...	...	३८२
	१४-१८	नन्दनः	...	...	३८२
	१९-२०	सिंहः	...	...	३८२
	२१	श्रीनन्दिनः	...	...	३८२
	२२-२७	पञ्चवरद्वाङ्गाः प्रापादा यथा	...	...	३८२
	२२-२४	मन्दरः	...	...	३८२
	२५	मलयः	...	...	३८२
	२६	विमानसुविशालकौ	...	...	३८२
	२७	त्रैलोक्यभूषणः	...	...	३८२
	२८-३६	सप्तसप्ताङ्गा यथा-	...	...	३८३
	२८-३१	महेन्द्रः	...	...	३८३
	३२	रत्नशीर्षः	...	...	३८३
	३३	सितशृङ्गः	...	...	३८३
	३४-३५	भूधरारूपभुवनमण्डनौ	...	...	३८३

सुत्राङ्कम् श्रोकाङ्कम्		विषयः			पत्राङ्कम्
१५७	३६	त्रिलोक्यविजयक्षितिवल्लभौ	...	...	३८३
	२७-४८	नवनवाङ्गा यथा-	...	...	३८३
	३७-४०	मदेवरः ...	...	...	३८३
	४१	कैलभगवमड्गलौ	...	...	३८३
	४२	गन्धमादनसर्वाङ्गसुन्दरौ	...	...	३८४
	४३	विजयानन्दः ...	...	...	३८४
	४४	सर्वाङ्गतिलकः ...	...	...	३८४
	४५	महाभोगः ...	...	...	३८४
	४६-४८	मेहः ...	...	...	३८४
१५८	१-३४	अतिनाः पञ्चविंशतिप्रापादा यथा-	...	...	३८५-३८६
	१-१६	धृचकः ...	...	...	३८६
	१७	भद्रकः ...	...	...	३८६
	१८	हंसः ...	...	...	३८६
	१९	हंसोऽङ्गवः ...	...	...	३८६
	२०	प्रतिहंसः ...	...	...	३८६
	२१	नन्दः ...	...	...	३८६
	२२	नन्द्यापतीः ...	...	...	३८६
	२३	धराधरः ...	...	...	३८६
	२४	वर्धमानः ...	...	...	३८६
	२५	गिरिकूम्बीवत्सौ	...	...	३८६
	२६	त्रिकूः ...	...	...	३८६
	२७	मुक्तकणः ...	...	...	३८७
	२८	गजः ...	...	...	३८७
	२९	गरुडः ...	...	...	३८७
	३०	सिंहः ...	...	...	३८७
	३१	भनविभौ ...	...	...	३८७
	३२	पद्मालाधरौ ...	...	...	३८७
	३३	वज्रस्वस्तिकशङ्कवः	...	...	३८७
	३४	मलयमकरध्वजौ	...	...	३८७
१५९	१-६७	केशर्दिभान्वारप्रापादनिर्णयो यथा-	...	...	३८८
	१-१२	केशरी ...	...	...	३८८
	१३-१६	सर्वतोभद्रः ...	...	...	३८९
	१७	नन्दनः ...	...	...	३८९
	१८	नन्दिशालः ..	...	...	३८९
	१९	नन्दीशः ...	...	...	३८९
	२०-२२	मन्दरः ...	...	...	३८९
	२३-२५	श्रोकृष्णः ...	...	...	३८९

सूत्राङ्कम्	श्लोकाङ्कम्	विषयः				पत्राङ्कम्
१५९	२६	अमृतोद्भवः	...	...	...	३८९
	२७	हिमवान्	...	...	...	३८९
	२८	हेमकूटः	...	...	...	३८९
	२९	कैलासः	...	...	...	३९०
	३०	पृथ्वीजयः	...	...	...	३९०
	३१-३७	इन्द्रनीलः	...	...	...	३९०
	३८	महानीलः	...	...	...	३९०
	३९	भूधरः	...	...	...	३९०
	४०-४५	रत्नकूटः	...	...	...	३९०-३९१
	४६	वैदूर्यः	...	...	...	३९१
	४७	पद्मरः	...	...	...	३९१
	४८	वत्रः	...	...	...	३९१
	४९-५४	मुकुटाज्वलः	...	...	...	३९१
	५५	ऐरावतः	...	...	...	३९१
	५६	राजहंसः	...	...	...	३९१
	५७	पक्षिराजः	...	...	...	३९१
	५८-६४	वृषभः	...	...	...	३९२
	६५-६७	मेरुप्रासादः	...	...	...	३९२
१६०		नागरोद्भवविमानपुष्पकप्राप्तादलक्षणं यथा	...	...	...	३९३
	१-५	पुष्पकः	...	...	...	३९३
	६	विजयः	...	...	...	३९३
	७	सुभद्रनन्दौ	...	...	...	३९३
	८	श्रीधरः	...	...	...	३९३
	९	विशालः	...	...	...	३९३
	१०	दुन्दुभिः	...	...	...	३९३
	११	प्रान्तः	...	...	...	३९३
	१२	गहडः	...	...	...	३९४
	१३	चारुवर्धनः	...	...	...	३९४
	१४	सिंहः	...	...	...	३९४
	१५	पद्मः	...	...	...	३९४
	१६	संभवः	...	...	...	३९४
	१७	सुभ्रतामृतोदभवौ	...	...	...	३९४
	१८	गृहराजः	...	...	...	३९४
	१९	सिद्धिकामः	...	...	...	३९४
	२०	नन्दिघोषः	...	...	...	३९४
	२१	सनन्देनः	...	...	...	३९४

पत्राङ्कम्	श्लोकाङ्कम्	विषयः	पत्राङ्कम्
१६०	२२	तारागणः	३९४
	२३	बृहच्छालः	३९४
	२४	हंसः	३९४
	२५	सर्वाङ्गसुन्दरः	३९५
	२६-२७	पुष्पविजयः	३९५
	२८-३२	मेरुसादः	३९५
१६१		कैलाशुच्छन्दजाः कुम्भकादिपञ्चविंशतिप्राप्नादा यथा—	३९६
	१-२८	कुम्भक स्वामिभद्रगङ्गदुशीलकस्त्रिकैलासनलिभिज्ञमन्दरगत— भद्रतुङ्गोदकुम्भमोक्तकगताक्षसिंहभद्रेन्द्रमिथ्रनन्दकपद्माक्षकीर्तिकवञ्चक— चन्द्रहर्षणनिष्पत्तिसर्वाङ्गतिलकस्त्वामिभरणभिज्ञमेर्वितिकै लाखच्छन्दजाः प्राप्नादाः	३९६-३९७
१६२	१-८६	विमाननागरच्छन्दजापुष्करादिप्राप्नादलक्षणम् ०५ः सूत्र १६० यथा—	३९८-४०३
	१-२०	पुष्पकः	३९८
	२१-३०	विजयः	३९९
	३१	सुभद्रः	३९९
	३२-३४	नन्दः	४००
	३५-४३	श्रीधरः	४००
	४४	विशालः	४००
	४५-५३	दुन्दुभिः	४०१
	५४	प्रान्तः	४०१
	५५-५६	गरुडः	४०१
	५७-५८	चारुवर्धनः	४०१
	५९	सिंहः	४०१
	६०	पद्मसंभवौ	४०१
	६१-६३	सुवतः	४०२
	६४	अमृतोद्घवः	४०२
	६५-६७	गृहराजः	४०२
	६८	सिद्धिकामः	४०२
	६९	नन्दिघोषः	४०२
	७०-७५	सुनन्दनः	४०२
	७६	तारागणः	४०२
	७७	बृहच्छालः	४०३
	७८	हंसः	४०३
	७९	सर्वाङ्गसुन्दरः	४०३
	८०-८३	पुष्पविजयः	४०३
	८४-८६	मेरुः	४०३
१६३	१-१०२	श्रीधरादिप्राप्नादलक्षणम्—यथा	४०४-४१०

सूत्राङ्कम्	श्लोकाङ्कम्	विषयः	पत्राङ्कम्
१६३	१-१५	श्रीधरः	...
१६-५१		हेमकूटः	...
२२-२४		सुभद्रः	...
२५-२६		रिपुकेशरी	...
२७-२८		पुष्पकः	...
२९-३०		विजयभद्रः	...
३१-३५		श्रीनिवासः	...
३६-३७		सुरशनः	...
३८-३९		पुष्पशिखरः	...
४०		सुरसुन्दरः	...
४१-४४		नन्यावर्तीः	...
४५-४८		पूर्णः	...
४९		सिद्धार्थः	...
५०-५२		शङ्खवर्धनः	...
५३-६३		त्रेलोक्यभूषणः	...
६४-६६		पद्मः	...
६७-७०		पक्षबाहुः	...
७१		विशालः	...
७२-७५		कमलोदमवः	...
७६-७७		हंसध्वजः	...
७८-७९		लक्ष्मीधरः	...
८०-८१		वज्रकः	...
८२-८३		रतिदेहः	...
८४		सिद्धिकामः	...
८५		पञ्चामरः	...
८६		ननिदघोषः	...
८७-८८		मनूर्कीर्णः	...
८९		सुप्रभः	...
९०		सुरानन्दः	...
९१		हर्षणः	...
९२		दुर्धरः	...
९३		विजयः	...
९४		चित्रकूटः	...
९५		नवशेखरः	...
९६		पुण्डरीकः	...
९७		सनाभः	...

सूत्राङ्कम् श्लोकाङ्कम्		विषयः			पत्राङ्कम्	
१६३	९८	महेन्द्रः	...	...	...	४१०
	९९	शिखिरेखरः	...	...	...	४१०
	१००	वराटः	...	...	...	४१०
	१०१	सुमुखः	...	...	...	४१०
१६४	१-४३	पूर्णमदादिनागरप्रायादलक्षणम्	...	...	...	४११
	१-१३	ब्रह्मप्रासादपञ्चकनामलक्षणम्	...	...	...	४११
	१४-१९	विष्णुप्रायादपञ्चकनामलक्षणम्	...	...	...	४१२
	२०-२७	जिनेन्द्रप्रायादपञ्चकनामलक्षणम्	...	...	...	४१२
	२८-३३	सूर्यप्रायादपञ्चकनामलक्षणम्	...	...	...	४१२
	३४-४१	शिवप्रायादपञ्चकनामलक्षणम्	...	...	...	४१३
१६५	१-२५	भूद्वापित्रानिशुद्धपञ्चविंशतिप्रायादलक्षणम्	...	...	...	४१४
	१-२५	भूवरभद्रक्षतन्दीशननिदृवर्धनपुष्टकमन्दरगरुडवृष्टमैरावतराजदंसुभद्रपृथ्वीजयेन्द्र- नीलगढापद्मावैर्यपित्रिविष्टकैलाल्पुण्यवर्धनवर्धमानगिरिकृत्यससर्वोऽसुन्दर श्रीनिशास्थियानन्दमेरव इति	...	...	...	४१५
१६६		सुरतर्वादिप्रायादलक्षणम्—यथा	...	...	...	४१६
	१-११	सुरतर्सः	...	...	...	४१६
	१२	ध्रियानन्दः	...	...	...	४१६
	१३	सुरानन्दः	...	...	...	४१६
	१४-१५	नन्दनः	...	...	...	४१७
	१६-२२	अमृतोदभवः	...	...	...	४१७
	२२-२८	पृथिवीजयः	...	...	...	४१७
	२९-३५	वैद्युत्यः	...	...	...	४१८
	३६-३९	सुकुटोज्जवलः	...	...	...	४१८
	४०-५०	लक्ष्मीभूषणः	...	...	...	४१९
	५१-६०	सर्वाङ्गभूषणः	...	...	...	४१९
१६६	६१	भुवनमण्डनः	...	...	...	४१९
	६२	श्रीरथः	...	...	...	४१९
	६३	पुण्यवर्धनः	...	...	...	४१९
	६४	मन्दरः	...	...	...	४१९
	६५	हिमवान्	...	...	...	४२०
	६६	राजहंसः	...	...	...	४२०
	६७	मनुप्रभः	...	...	...	४२०
	६८	सुरवल्लभः	...	...	...	४२०
	६९	त्रैलोक्यः	...	...	...	४२०
	७०	सिद्धार्थकः	...	...	...	४२०
	७१	रतिप्रभः	...	...	...	४२०
	७२	महाकान्तः	...	...	...	४२०

सूत्राद्कम् श्लोकाद्कम्		विषयः			पत्राङ्कम्	
१६६	७३	पद्मरागः	...	...	...	४२०
	७४—७५	सहस्राण्डको मेरुः	...	...	...	४२०
१६७	१—६१	नागशुद्धक्षन्दजैकविशतिमेहलक्षणम्—यथा	...	...	...	४२१—४२५
	१—१३	मेरुः	...	...	...	४२१
	१४—१६	वृषभमेरुः	...	...	...	४२२
	१७—१९	गरुडमेरुः	...	...	...	४२२
	२०—२२	मन्दरमेरुः	...	...	...	४२२
	२३—२६	लक्ष्मीकोटरमेरुः	...	...	...	४२२
१६७	२७—२९	कैलासमेरुः	...	...	...	४२२
	३०—३१	पञ्चवक्त्रमेरुः	...	...	...	४२३
	३२—३३	विजानमेरुः	...	...	...	४२३
	३४—३५	गन्धमाइनमेरुः	...	...	...	४२३
	३६—३७	मुक्तकोणमेरुः	...	...	...	४२३
	३८—३९	गिरिमेरुः	...	...	...	४२३
	४०—४१	तिलकमेरुः	...	...	...	४२३
	४२	चन्द्रशेखरमेरुः	...	...	...	४२३
	४३—४४	मन्दरतिलकमेरुः	...	...	...	४२४
	४५—४६	सौभाग्यमेरुः	...	...	...	४२४
	४७—४८	सर्वपुन्दरमेरुः	...	...	...	४२४
	४९—५०	श्रीतिलकमेरुः	...	...	...	४२४
	५१—५२	विशालमेरुः	...	...	...	४२४
	५३—५४	श्रीकूमेरुः	...	...	...	४२४
	५५—५६	नन्दिर्विनमेरुः	...	...	...	४२४
	५७—६१	पद्मसंभवमेरुः	...	...	...	४२५
१६८		मिश्रकप्रासादलक्षणम्	...	...	...	४२५
	१—१५	सचकोदभवमिश्रकप्रापादाः	...	...	...	४२६
		सुभद्रकिरीटसर्वतोभद्रधिंहकेशरिचित्रकूब्धराधरतिलकप्रतिलकसर्वाङ्गमुन्दरा इति				४२६
१६—२२		श्रीधराद्या दश मिश्रप्रापादाः	...	...	...	४२७
		विजयनन्दसंक्षमहाघोषवृद्धिरामवसुन्धरमुद्गकबृहच्छालयुधाधरसंवराख्यप्रवर्जिता इति				
	२२—४०	केशर्यादाः पञ्च मिश्रप्रापादाः—	...	...	...	४२८
		श्रीतिलकोदभवाह्यलताख्यतिपुराह्यपञ्चवक्त्रनवात्मका इति				४२८
१६९		सागरतिलकादिप्रापादलक्षणम्	...	...	...	४२८
	१—७	सागरतिलकः	...	...	...	४२९
	८	गौरीतिलकः	...	...	...	४२९
	९	षट्तिलकः	...	...	...	४२९
	१०	श्रीतिलकः	...	...	...	४२९

पुत्राङ्कम् श्लाकाङ्कम्		विषयः			पत्राङ्कम्	
११९	११	हरितिलकः	...	...	...	४२९
	१२	लक्ष्मीतिलकः	...	...	...	४२९
	१३	भूतिलकः	...	...	...	४३०
	१४	रम्भातिलकः	...	...	...	४३०
	१५	इन्द्रतिलकः	...	...	...	४३०
	१६	मन्दरतिलकः	...	...	...	४३०
	१७	हिमवत्तिलकः	...	...	...	४३०
	१८	कैलासतिलकः	...	...	...	४३०
	१९	पृथ्वीतिलकः	...	...	...	४३०
२०-२१		त्रिभुवनतिलकः	...	...	...	४३०
	२२	इन्द्रनीलतिलकः	...	...	...	४३०
	२३	सर्वाङ्गतिलकः	...	...	...	४३०
	२४	सुरवश्मतिलकः	...	...	...	४३०
	२५	सिंहतिलकः	...	...	...	४३०
	२६	मकरध्वजतिलकः	...	...	...	४३१
	२७	मङ्गलतिलकः	...	...	...	४३१
	२८	तिलकाख्यः	...	...	...	४३१
	२९	पद्मतिलकः	...	...	...	४३१
	३०	सोमतिलकः	...	...	...	४३१
		विजयतिलकः	...	...	...	४३१
	३१	त्रैलोक्यतिलकः	...	...	...	४३१
१७०		मेघविंशतिप्रासादलक्षणम्-	...	...	...	४३१
	१-३२	मेघः	...	...	...	४३२-४३३
	३३-३६	मन्दरमेघः	...	...	...	४३४
	३७-३८	कैलासमेघः	...	...	...	४३४
	३९-४०	त्रिविष्णुमेघः	...	...	...	४३४
	४१-४२	पृथ्वीजयमेघः	...	...	...	४३४
	४३-४५	पृथ्वीभूषणः	...	...	...	४३४
	४६-४७	सर्वतोभद्रः	...	...	...	४३४
	४८-५१	विमानमेघः	...	...	...	४३५
	५२-५३	नन्दनमेघः	...	...	...	४३५
	५४-५८	स्वस्तिकमेघः	...	...	...	४३५
	५९-६४	मुक्तकोणमेघः	...	...	...	४३६
	६५-६६	श्रीवत्समेघः	...	...	...	४३६
	६७-६८	हंसमेघः	...	...	...	४३६
	६९-७०	रुचक्षमेघः	...	...	...	४३६

सूत्राङ्कम्		विषयः				पत्राङ्कम्
१७०	७१-७२	बर्दमानमेहः	...	...	...	४३६
	७३-७४	गहडमेहः	...	...	...	४३६
	७५-७६	गजमेहः	...	...	...	४३६
	७७-७८	सिंहमेहः	...	...	...	४३७
	७९-८०	पश्चकमेहः	...	...	...	४३७
	८१-८२	नन्दिवर्धनमेहः	...	...	...	४३७
१७१		निषथायादशचतुरथा: कुमुदादयो वृत्ताकाराश्वतुः शालाः सप्तस्वस्तिकाया अष्ट अष्टशाला भूमिजप्रासादाः	...	...	४३८-४४२	
	१-२९	निषधसिंहनदेतित्यज्ञास्यथतुरथा:	...	...	...	४३८
	२५-२६	क्षितिजा सूर्यमेनिष्ठापर्यन्ता गजकुमिभ(कन्य)कासिंहरूपानरसिंहा- सर्वतोभद्रागगनोदरीचित्रसंघारेति त्रिदशालये नव वेदिकाः	...	...	४३९	
	३०-३५	मयआदिर्मन्दरः प्रभासणिरिति त्रयः पञ्चाङ्गाश्वतुरथा भूमिजप्रासादाः	...	...	४४०	
	३६-४०	माल्यवन्मलयेति चतुरथभूमिजानां सप्ताङ्गद्रव्यम्	...	...	४४०	
	४१-४५	नवमालिकपृथ्वीध्वजैति चतुरथभूमिजाना नवाङ्गद्रव्यम्	...	...	४४०	
	४६-६८	कुमुदकमलकमलोदभवकिरणशतशृङ्गनिरावेदसर्वाङ्गमुन्दरेति	...	...	४४१	
	४६-६८	भूमित्रवृत्तजाति सप्त प्रासादाः	...	...	४४१	
	६९-७६	स्वस्तिकस्तस्तिकान्तवत्रहर्ष्यतलश्रीतिलकोदयोदभवपृथिवीभूष- णगन्धमादनत्रैलोक्यभूषणेति भूमिजाष्टशालाङ्कम्	...	...	४४२	
१७२		नागरच्छन्दाद्येमानप्रासादलक्षणम्	...	...	४४३	
	१-२०	विमानगहृदध्यजविजयगन्धमादनहिमवद्मकूटकैलासत्रिपुरोद्भवश्चिय- हंसहंसपक्षोद्योतनज्ञसंमवपुराख्यसुन्दरचैत्यविशालभद्रसङ्गमन्दरकूर्म- सोम्यैरावतमालाधरमेर्विति पञ्चविश्वति प्रासादाः	...	...	४४४	
१७३	१-२०	पादवन्वत्राबन्ववेदिवन्वप्रतिक्षमलुकवन्वेति द्राविडप्रासाद- पञ्चपिठलक्षणम्	...	...	४४५-४४६	
१७४		द्राविडप्रासादलक्षणम्	...	...	४४७	
	१-१०	ऐन्द्रोदमवराजद्वंसवन्दनसिंहपञ्चराइति चत्वारस्यज्ञा एकभूमिकाः	...	...	४४७	
	११-११	गहडवर्षमानश्रीतस्त्रपदाप्रियनन्दियोषा इति पञ्चाङ्गलिम्बिकाः	...	...	४४७	
	१६-१२	स्वस्तिकशृङ्गकर्णपोविन्दननिदिवर्धनपृथिवीजयपताका इति षट् सप्ताङ्गाः पञ्चभूमिकाः	...	...	४४८	
	२३-३०	सर्वाङ्गपूर्वतोभद्रसर्वमुन्दरसंभ्रमज्ञनानन्दक्षितिधरा इति षट् नवाङ्गाः सप्तभूमिकद्राविडप्रासादाः	...	...	४४८	
	३१-३२	पञ्चनाम्नमहापञ्चकैलासमेरव इति चत्वारो वृत्ताः प्रासादाः	...	...	४४९	
	३३-४१	एक-द्वि-त्रिसंघाटलक्षणम्	...	...	४४९	
१७५		वराटप्रासादलक्षणम्	...	...	४५०	

(अ) वराटायेकभूमिका अष्ट

१-८	वराटः	...	...	...	...	४५०
९-१०	पुष्पकः	...	...	...	...	४५०

प्रत्राङ्कम्		स्तोकाङ्कम्		विषयः		पत्राङ्कम्	
१७९	११	श्रीपुजः	...	...	...	...	४५०
१२-१३		सर्वतोभद्रः	...	...	...	...	४५०
१४-१६		सिंहः	...	...	...	...	४५१
१७		सिंहभद्रकर्णिश्चारकुमुदाः	...	...	...	...	४५१
(क) त्रिभूमाथत्वारः							४५१
१८-२०		वर्धमानः	...	...	...	...	४५१
२१	.	श्रीवत्सः	...	...	...	...	४५१
२२	,	पुण्डरीकमुनाभौ	...	...	...	...	४५१
(ख) पञ्चभूमाषट्							४५१
२३		वेणुकः	...	...	...	...	४५१
२४		सिंहपञ्चरः	...	...	...	...	४५१
२५		नन्द्यावर्तपूण्ड्रिक्षाँ	...	...	...	...	४५१
२६		पताकनन्दनौ	...	...	...	...	४५२
(ग) सप्तभूमाः षट्							४५२
२७-२९		श्रीतिलक्महाकान्तौ	...	...	...	...	४५२
३०		सुन्दरचारुवर्धनकमलाः	...	...	...	...	४५२
३१		किरणः	...	...	...	...	४५२
(घ) नवभूम एकः							४५२
३२-३४		महापद्मः	...	...	...	...	४५२
३५-३८		एकभूमिकप्रापादलक्षणम्	...	...	...	...	४५२
३९-४०		त्रिभूमिकप्रापादलक्षणम्	...	...	...	...	४५३
४१-४३		पञ्चभूमिकप्रापादलक्षणम्	...	...	...	...	४५३
४४-४६		सप्तभूमिकप्रापादलक्षणम्	...	...	...	...	४५३
४७-५०		नवभूमोदयलक्षणम्	...	...	..	..	४५३
१७६		स्त्रीसंज्ञकेवलभीप्रापादलक्षणम्	...	...	...	...	४५४
१-१२		नन्दिनोहस्तिनीशान्ताकुमुदोदभवाहस्तिनीहस्तिलकेति षडेकभूमिकाः					४५४
१३-१९		शृग्पाराकुमुदमश्चरीकुमुदास्वस्तिकारम्यामाहेन्द्रीपर्यन्तकीति सप्तत्रिभूमिकाः... ...	...	...	...	...	४५५
२०-२६		अशोकाचंपकाख्यावसन्तानकेतकीगान्धारीसर्वतोभद्रेति षट् पञ्चभूमाः ...	...	...	...	...	४५५
२७-३४		वर्धमानाश्रीशैलजानन्द्यावर्तीमहाकान्तिमेष्टुक्त्रौलोक्यतिलकेति षट् सप्तभूमिकाः ...	...	...	...	...	४५६
१७७		द्वारुच्छन्दिजसिंहावलोकनप्रापादलक्षणम्	...	...	...	...	४५६
१७८	१-१३	पुष्पकभद्रकपद्मकनन्दननन्द्यावर्ती इति पुष्पकाद्याः पञ्च	...	...	...	...	४५७
१४-१७		सर्वतोभद्रसिंहमन्दरपुण्ड्रभद्रेति सर्वतोभद्रचतुष्यम्	...	...	...	...	४५८
१८-२०		कैलासजयकान्तेति कैलासादित्रियम्	...	...	...	...	४५८

पुत्राङ्कम्	श्लोकाङ्कम्	विषयः	पत्राङ्कम्
१७७	२१-२३	मनोहरवादविनसंभवतनकृतारागणमुलोचना इति मनोहरायाः पद्	४५८
१७८		पञ्चविंशतिप्राप्तादलक्षणम् नपुंसक	४५९
,,	१-१३	सुविशालभद्रशान्तश्रीजयजयावहश्रीवत्सहंस्तिलकगृहचारुवर्धन- शड्खनाभसुनाभजयन्तगन्धमादननिषेधशेखरसौम्यमन्दरकैलासके- पृथ्वीजयश्रीजयकैरातरत्नसंभववृषभमेहकृटेति पञ्चविंशतिप्राप्तादः (One is wanting)	४५९
१७९		विमानादि चतुःषष्ठि प्राप्तादनामलक्षणम्	४६०
	१-१६	चतुःषष्ठि प्राप्तादनामानि	४६०-४६१
१७-२५		विमानवर्षतोभद्रगजपृष्ठगद्यकवृषममुक्तकोणनलिनीकद्राविडेति शिवप्राप्तादाष्टकम्	४६१
२६-३०		गहडवर्धमानशड्खावर्तपुष्पकगृहराजस्वस्तिकरुचकपुण्यवर्धनेति विष्णुप्राप्तादाष्टकम्	४६१
३१-३६		मंहमन्दरकैलासहंसभद्रदोत्तङ्गमिथ्रकमालाधरेति ब्रह्मप्राप्तादाष्टकम्	४६२
३७-४१		गवयचित्रकूटकिरणसर्वसुन्दरथावत्सपद्मनाभवैराजवृत्तेति सूर्य- प्राप्तादाष्टकम्	४६२
४२-४६		नन्दावर्तवलभिसुर्वर्णसिंहविचित्रयोगपीठघण्टानादपताकिनिति देवीप्राप्तादाष्टकम्	४६३
४७-५०		गुहाधारशलाकवेणुभद्रकुञ्जरहर्षविजयोदकुम्भमोदकेति गणपति- प्राप्तादाष्टकम्	४६३
५१-५४		हर्षमहापद्मौजयन्तगन्धमादनशतशङ्गनिरावेदविभ्रान्तमनोदरेति जिनेन्द्रप्राप्तादाष्टकम्	४६३
५५-१७		वृत्तवृत्तायतचैत्यकिञ्चिणीलयनपट्टिशविभवतारागणेति सर्वदेव- प्राप्तादाष्टकम्	४६३
१८०		विमाननागरच्छन्दजनवमेहलक्षणम्	४६४
	१-२३	एकोत्तरशताष्टकः श्रीमेहः	४६४-४६५
२४-२७		सपादशताष्टको हेमशीर्षमेहः	४६५
२८-३२		सुरवलभनामक सार्धद्विशताष्टको मेहः ...	४६५-४६६
३३-३८		सुवनमण्डननामक पञ्चसप्तत्यधिकत्रिशताष्टको मेहः	४६६
३९-४४		रत्नशीर्षनामकैकोत्तरपञ्चशताष्टको मेहः ...	४६६
४५-५१		किरणोदभवनामक सपादषट्शताष्टको मेहः ...	४६६-४६७
५२-५७		कमलहंसनामक सार्धसप्तशताष्टको मेहः ...	४६७
५८-६४		सुवर्णकेतुनामक पञ्चसप्तत्यधिकाष्टशताष्टको मेहः ...	४६७-४६८
६५-७२		वृषभध्वजनामकैकोत्तरसहस्राष्टको मेहः ...	४६८
१८१	१-३३	महामेहप्राप्तादनिर्णयः	४६९-४७०
१८२	१-२३	चतुर्दशभुवनगिरिमेहगिरिप्राप्तादलक्षणम् ...	४७१-४७२
१८३	१-२१	मेहप्राप्तादवर्णनिर्णयः	४७३-४७४
१८४	१-३५	समस्तमण्डपरूपनिर्णयः	४७५-४७६
१८५	१-२२	समस्तमण्डपरूपनिर्णयः	४७८-४७९

संत्राङ्कम्	श्लोकाङ्कम्	विषयः		पत्राङ्कम्
१८६		पुष्पकादिसप्तविंशतिमण्डपाः ...	...	४८०
१-२६		पुष्पकपुष्पभद्रमुभद्रमृगनन्दनकौशलयवुद्धिसंकीर्णगणभद्रजयावहश्रीबत्स- विजयवस्तुकीर्णधीधरयज्ञभद्रविशालाल्यसुश्रेष्ठशत्रुमर्दनभूजयनन्दन- विमानभद्रमुग्रीवहर्षणर्णिकारपदाविकसिंकसिंहभद्रसमसूत्रेति		
		पुष्पकादिसप्तविंशतिमण्डपाः ...	...	४८०-४८१
१८७		विशतिमण्डपाः ...	...	४८२-४८३
१-१४		वर्धमानाघष्टमण्डपाः—वर्धमानस्त्रितकाख्यगहडसुरनन्दनसर्वतोभद्र- कैलासन्दर्नीलरत्नसंभवा इति ...	...	४८३
१५-२६		सुभद्रादिद्वादशमण्डपाः— ...	...	४८३
		सुभद्रकिरीटिदुन्दुभिप्रान्तमनोहरशान्तनन्दाल्यसुर्शनरम्यकसुनाभसिंह- सुर्योत्मका इति ...	...	४८३
१८८		मण्डपनिर्णयः ...	...	४८४
१-११		प्राग्नीवादिपाञ्चशमण्डपनामलक्ष्मीयथा ...	...	४८४
		प्राग्नीववतुकसम्मुखत्रिलग्नीयरुपकीर्णदश्यानन्दसंवराख्य- पृथक्षीधरपुण्यभद्रजयनन्तकश पर्णगोविन्दमहामोगीदिवोक्त्स इति		
१२-२९		मेर्वादिपविंशतिमण्डपाः— ...	...	४८५
		मेहमन्दरकैलासहिमवत्गम्यमादनहेमकूटरत्नकुञ्जशङ्गवदिन्द्रनीलपद्म- रागमहापद्मकीर्णितपाकपूर्णाख्यशतशज्जसुरप्रियशानितदेहपुण्यात्मभूर्भौंग- स्वर्णमार्गमहाकान्तपुरुषान्तप्रतापवर्धनलक्ष्मीविलासविरोधत्रिलोक्य- विजया इति		
१०-३९		मन्दरादिकाः पञ्चविंशतिमण्डपाः ...	...	४८६
	(अ)	सुरालये—मन्दरमलयविशालक्षीवरविजयाः		
	(क)	यज्ञार्थे—माहेन्द्रविजयहेमकूटसुनन्दनविमलाः		
	(ख)	सभामण्डपाः—सर्मर्थभूवरदक्षदेवाक्षक्षितिभूषणा इति		
	(ग)	राजविभूवणार्थ—वैष्णवनन्दनशकनन्दपद्माः		
	(घ)	नृ७भोजनहिताय—पुण्यसूर्यगम्भीर्णदभागचन्द्रकसुपर्णाः		
४०-४४		नन्दनायष्टमण्डपाः ...	...	४८६
		नन्दन—भद्र—जय—विजय—मद्गल—पूर्ण—माहेन्द्रक—मकरध्वजा इति		
१८९		विताननिर्णयः ...	...	४८७
१-४		क्षितोत्क्षितसमतलेति त्रिप्रकारवितानम् ...	...	४८७
५-१६		पद्मक—नाभिच्छन्द—सभामार्ग—मन्दारकेति चतुर्विधवितानाः ...	...	४८८
१७		शुद्धसंघारभिज्ञोदभिज्ञेत्यन्यवतुर्विधवितानप्रभेदाः ...	...	४८८
१८-१९		पद्मके चतुर्विधप्रभेदानां सद्गुह्याकथनम् ...	...	४८८
२०-२१		नाभ्युद्गमवच्छन्दे चतुर्विधप्रभेदानां वितानानां सद्गुह्याकथनम् ...	...	४८८
२२-२३		सभामार्गं शुद्धादिप्रभेदानां सद्गुह्याकथनम् ...	...	४८८
२४-२६		मन्दारके प्रत्येकप्रभेदानां सद्गुह्याकथनम् ...	...	४८८
१९०		वितानवर्णनम् ...	...	४८९
१		चतुर्विधवितानानि—पद्मकनाभिच्छन्दसभामार्गमन्दारकाणीति	...	४८९

सूत्राङ्कम् श्लोकाङ्कम्		विषयः		पत्राङ्कम्
१९०	२-३	एतेषां भेदाः-शुद्ध-संघाट-भिन्नोद्घिजार्नाति ...	...	४८९
	४-९	द्विभिर्थेन-पद्मनाभ-सभापद्म-सभापद्मशरक-कमलोद्घवेति मिश्रकवतुष्टयम्		४८९
१०-१८		कस्य कस्य देवस्याग्रे कःकावितानः-तस्य योजनाच्छादिकथनम् ...		४९०
१९१		वितानदेवतानुकमः—		४९१
	१-२	त्रिपुरान्तके पद्म--विश्वाशाष्टपत्र--सुर्कर्णिक--छत्र-नागवीरी-पुष्टक- अमरावलय इत्यष्टवितानाः		४९१
३-४		गहडध्वजे नाभ्य-नाभ्युद्धव-श्रीवास-मालाधर-नन्दाख्य-सूर्योद्धव-गहड- वैष्णवा इत्यष्टवितानाः		४९१
५-६		परमेष्ठिनि कमल-कमलोद्घव-शुद्धवर्त-मेघोदर-महापद्म-महाकान्त- हंस-हंसपक्षा इत्यष्टवितानाः		४९१
७		भास्करे व्योम-व्योमाङ्क-किरण-व्योमाक्ष-सर्वसुन्दर-मेघचत्र-महाबिंब दीपा इत्यष्टवितानाः		४९१
८-९		पार्वत्यादीश्वरीषु पद्मनाभ-सुगंभीर-सिंहर्कण-पताकि-घण्टानाद-महानाद- तिलक-सर्वसुन्दरा इत्यष्टवितानाः		४९१
१०		गगाविषे सभापद्म-कुञ्ज-मेघराज्य-मेघोद्घव-हर्ष-मोदक-शान्त-विजया इत्यष्टवितानाः		४९१
११-१२		वीतरागे सभामन्दारक-रम्य-हर्ष-वसन्तोद्घव-वसन्ततिलक-सैन्य-विचित्र- चूडामण्य इत्यष्टवितानाः		४९१
१३-१४		सर्वसुरेषु कमलोद्घव-रम्य-विचित्र-चित्रकर्मक-तारागण-वृद्धिराम-सुच्छत्र- विमानका इत्यष्टवितानाः		४९१
१५-१७		विशेषलक्षणम्		४९२
१९२		वितानच्छन्दकोद्घवा लूपा:	४९३-४९७	
१-१२		तुम्बिनी-लंबिनी-हेला-शान्ता-मनोरमा-गान्धारी--हस्तजिह्वा-नागाङ्ग- पुणावलीति नव लूपास्तसां च लक्षणानि		४९३
		१८-१९	१८-१९	१८-१९
		१९-२०	१९-२०	१९-२०
		२१	२१	१९४
		२२	२२	१९४
२३-२४		नागवीथीपुष्टके ...	१९४	
२५		अमरावली ...	१९४	
		नाभ्यच्छन्दोद्घववितानाष्टकम्		
२६-२८		नाभ्यम् ...	१९४	
२९		नाभ्योद्घवम् ...	१९४	
३०		पद्मनाभ्यश्रीवत्सम् ...	१९५	
३१-३५		सप्तनाभ्यमालाधरम् ...	१९५	

प्रत्राङ्कम् श्लोकाङ्कम्		विषयः	प्रत्राङ्कम्		
१९२	३६-३८	नवनाभ्यनन्दाद्यम्	...	...	...
	३९-४०	त्रयेदशनाभ्यस्योद्भवम्	...	...	...
	४१	सप्तदशनाभ्यग्रहणम्	...	...	...
	४२	वैष्णवम् ...	...	...	...
		सभामार्गोद्भवाष्टवितानानि			
	४३-४४	कंवलम् ...	...	...	...
	४५	कम्बलोद्भवम् ...	...	...	...
	४६	शडखावर्तम् ...	...	...	...
	४७	मेघोदरम् ...	...	...	...
	४८	महापद्मम् ...	...	...	...
	४९	महाकान्तम् ...	...	...	...
	५०	हंसम् ...	...	...	...
	५१	हंसपक्षकम् ...	...	...	...
		मन्दारकाष्टवितानानि			
	५२	व्योम ...	...	...	...
	५३	व्योमार्कम् ...	...	...	...
	५४	किरणम् ...	...	...	...
	५५	व्योमाक्षम् ...	...	...	...
	५६	सर्वसुन्दरम् ...	...	...	...
	५७	सेषच्छत्रम् ...	...	...	...
	५८	महाविंचम् ...	...	...	...
	५९-६०	दीप्तम् ...	...	...	...
१९३		पञ्चविंशति संवरणः—			
	१-२१	पुष्पिका—नन्दिनी—दशक्षा—ऐवसुन्दरी—कुलतिलका-रम्योद्भिजा—नारायणी— नलिका—चम्पिका—पद्माख्या—समुद्रवा—त्रिदशा—देवगान्धारी—रत्नगर्भी— चूडामणि—हेमकूटा—चित्राकूटा—हिमाख्या—गन्धमादनी—मन्दरा—मेदिनी— कैलासा—रत्नसंभवा—सेरकूटोद्भवेति पञ्चविंशति संवरणालक्षणम्	...	४९८-४९९	
१९४		पञ्चतोरणपञ्चहिन्दोलकलक्षणम्—			
		पञ्चतोरणानि ...	...	...	...
	१-९	उत्तुङ्गतोरणम् ...	...	...	५००
	१०	मालाधरतोरणम्	...	...	५००
	११	विचित्रतोरणम्...	...	...	५००
	१२	चित्रचूपकतोरणम्	...	...	५००
	१३	मकरध्वजतोरणम्	...	...	५००
		पञ्चहिन्दोलकाः			
	१४	महोत्थवः ...	...	...	५००
	१५-१७	वसन्तः ..	...	...	५००

सुत्राङ्कम्		लोकाङ्कम्	विषयः			पत्राङ्कम्
१९४	१८		क्रीडामणिः ...	...	...	५०१
	१९		श्रियोदभवः	...	...	५०१
	२०-२१		मकरपताकोदभवः	...	...	५०१
१९५			सप्तमठनवरथलक्षणम्			
			सप्तमठाः	...	...	५०२-५०४
	१-४		मन्दरः	...	...	५०२
	५-६		हेमशीर्षः	...	...	५०२
	७		वर्धमानः	...	...	५०२
	८		पृथ्वीजयः	...	...	५०
	९-१०		कैलासः	...	...	५०२
	११		रत्नशीर्षः	...	...	५०२
	१२-१३		मेरः ...	...	...	५०२
			नवरथाः			
	१४-३०		रथलक्षणम्	...	...	५०३
	३१-३३		नन्द-नन्यावर्त-नन्दिघोष-पराजय-पताक-पद्मक-पृथ्वीजय— महोदभव-थ्रीमेर्विति नवरथाः	...	...	५०४
१९६	१-६७		ब्रह्मचिष्णुसंवादे लिङ्गोसत्तिः	...	...	५०५-५०९
१९७	१-३०		लिङ्गार्चनविधिः	...	...	५१०-५११
१९८	१-३०		रत्नजलिङ्गप्रमाणम्	...	...	५१२-५१३
१९९	१-२४		अष्टांगोहमयलिङ्गनिर्णयः	...	...	५१४-५१५
२००			दासजलिङ्गनिर्णयः			
	१-५		मकरन्दु-त्यक्तमाल-पुष्पाक्ष-सिद्धार्थक-इण्डाहय-पौरुष-काम्य-पुष्पक- फलोदभवेति लिङ्गनवकम्	...	...	५१६
	६-१६		लिङ्गार्थे दरुजातयस्तलक्षणम् च	...	...	५१६
२०१			शैलजलिङ्गहस्ताइगुलप्रमाणनिर्णयः— हस्तादि नवहस्तान्ते त्रयस्त्रियशिलिङ्गानि	...	...	५१७
	८-१२		तेषां नामानि ...	...	...	५१७
	१३-१९		शास्त्रोक्तलिङ्गानां मानसङ्ख्यासमीकरणम्	...	...	५१७-५१८
२०२	१-४०		शैलजघाटयादिलिङ्गनिर्णयः	...	...	५१९-५२१
२०३			लिङ्गपरीक्षा ...	...	...	५२२-५२४
	१		शुद्धलिङ्गम्	...	...	५२२
	२-१५		तस्मिन् शुभाशुभचिह्नानि	...	...	५२२
	१६-२८		लौकिकानि	...	...	५२२-५२३
	२९		शत्यदोषाः—त्रांजिष्ठाम-कर्कट-गोधा-भुजद्गम-मूषक-कुकलाशक- इन्द्रगोपा इति	...	...	५२३
	३०-३४		खजू-पितीलिका-स्वमर-तालिहका-वृथिक-खयोत-कुमि- नरोत्तमादि मण्डलदोषाः	...	...	५२३

सूत्राङ्कम्	श्लोकाङ्कम्	विषयः		पत्राङ्कम्
२०४		व्यक्ताव्यक्तपार्थिवलि परिणयः ...	...	५२५-५२६
	१-५	पत्रापत्रव-द्विविध-पर्थिवलि गम्	...	५२५
	६	अव्यक्तलि गम्	...	५२५
	७-१४	व्यक्तलिङ्गमानम्	...	५२५
	१५	सद्यः ...	...	५२६
	१६	वामदेवः ...	...	५२६
	१७	अघोरः ...	...	५२६
	१८	तत्पुरुषः ...	...	५२६
	१९	ईशानः ...	...	५२६
	२०-२८	लुमा: ...	...	५२६
	२९-३३	शतलिंगादि	...	५२६
२०५		बाणलिङ्गलक्षणम्		
	१-१०	बाणलिङ्गम्	...	५२७
	११-१८	द्रादशमासोभक्तनृतीयामु पार्वतीवतम्-तासां नामानि		५२७-५२८
	१९-२६	बाणलिङ्गोत्पत्तिः	...	५२८
२०६		बाणलिङ्गम्		
	१-१७	एशादिवत्तुर्दशान्तास्यमेदलक्षणम्	...	५२९-५३०
२०७		पीठिसालक्षणम्		
	१-१२	पौंडिकालक्षणम्	...	५३१
	१३-१९	सूर्णिडया-गापी-यक्षी-वेदी-मण्डया-पूर्णवन्द्रा-वज्री-पह्या- कृत्यर्घचन्द्रा-त्रिकोणेति दशपीठिकालक्षणम्	...	५३१-५३२
२०८		नन्दीश्वरलक्षणम्		
	१-५	चण्डनाश्वरलक्षणम्	...	५३३
	६-२०	नन्दीश्वरलक्षणम्	...	५३३-५३४
२०९		प्रतिमापमाणम्		
		ऊर्ध्वाची		
	१-७	सीमामानोद्भवाची	...	५३५
	८-९	गम्भीमानोद्भवाची	...	५३५
	१०-१२	द्वारमानोद्भवाची	...	५३५
	१३-१५	प्रासादमानतोहस्ताङ्गुलक्रमेणाची	...	५३५
	१६-२०	शश्यास्थाचार्पिमाणम्	...	५३५-५३६
२१०		प्रतिमालक्षणम्		
	१-११	द्रादशोत्तरशतांगुलो नवतालोच्छ्यः ...	...	५३७
	१२-२६	नवतालमूर्तरन्यावयवपरिमाणम् ...	...	५३७-५३८
२११		स्थानकविधिः		
	१-५	ऋज्वागतार्ष्णुसाचीकृतद्वयर्ष्णुल्येति पराङ्गृह्णत्वत्ततुष्ट्यम्	...	५३९

पुत्राङ्कम्	शोकाङ्कम्	विषयः	पत्राङ्कम्
२११	६-७	ऋज्यागतपरावृत्तार्धर्जुपरावृत्तसाचीकृतपरावृत्तद्वयर्धर्जुपरावृत्तेति परावृत्त—	
		चतुरश्यम् ५३९	
	८	पार्श्वगतं नवमं स्थानकम् ५३९	
	९-१६	पार्श्वगतलक्षणम् ५३९	
२१२		एकादशश्चनिर्णयः	
	१-१०	संयोजातः ५४०	
	११-१३	वामदेवः ५४०	
	१४-२०	अघोरः ५४०-५४१	
	२१	तत्पुष्टः ५४१	
	२२	इशानः ५४१	
	२३-२४	सूत्युञ्जयः ५४१	
	२५-२६	विजयः ५४१	
	२७	किरणाक्षः ५४१	
	२८	अघोरास्त्रः ५४१	
	२९-३०	श्रीकण्ठः ५४१	
	३२	महादेवः ५४२	
	३३-३४	द्रादशकलासंपूर्णस्त्राशिवः ५४२	
	३५-३७	गणपतिः ५४२	
	३८-३९	हरिहरमूर्तिः ५४२	
	४०-४२	स्वाभिकार्तिकेयः ५४२	
	४३-४९	वैद्यनाथमूर्तिः ५४२-५४३	
	५०-५१	धनवन्तरि-सुपेणौ ५४३	
२१३		दिक्षपालादिविविधमूर्तिलक्षणम्	
		शिवस्थान्तौ प्रतिहारोः	
	१-२	पूर्वद्वारे नन्दिमहाकालौ ५४४	
	३-४	दक्षिणद्वारे हेरम्बमृद्गी ५४४	
	५-६	पश्चिमे दुर्मुखपाण्डुरो ५४४	
	७-८	उत्तरद्वारे सितासितौ ५४४	
	९	इन्द्रः ५४४	
	१०	हुताशनः ५४४	
	११	यमः ५४४	
	१२	निर्वृतिः ५४४	
	१३	बहूणः ५४४	
	१४	पवनः ५४४	
	१५	धनदः ५४५	
	१६	इशानः ५४५	
	१७-२०	त्रिपुरान्तकः ५४५	

सत्राङ्कम् श्लेषाङ्कम्		विषयः			पत्राङ्कम्
२१३	२१-२४	अविग्नारीश्वरः ...	...	...	५४५
	२५-२७	उमामहेश्वरः ...	...	...	५४५
	२८-२९	कृष्णशद्दक्षरः ...	...	...	५४५
	३०-३१	हरिहरपितामहः	...	...	५४५
	३२-३४	हरिहरदिरण्यगर्भः	...	...	५४६
	३५-३६	चन्द्रार्किपितामहः	...	...	५४६
२१४		ब्रह्मसूर्यादिनवप्रहमूर्तयः			
	१-४	कमलामनः ...	...	...	५४७
	५	विरक्षिः ...	...	...	५४७
	६	पितामहः ...	...	...	५४७
	७-९	ब्रह्मणोमूर्तिः ...	...	...	५४७
	१०-१९	नवप्रहवृहिता सूर्यमूर्तिः	...	...	५४७-५४८
२१५		सर्वप्रतिमा			
	१-९	विष्णुमूर्तिलक्षणम्	...	...	५५९
	१०-२०	व्यद्विगतस्तुष्टितजीर्णादिमूर्तीनां दोषादोषविचारः	...	...	५४९-५५०
	२१-२२	वादिकाकमः ...	...	...	५५०
	२३-३१	ललोदरलक्षितश्रीपुञ्जनन्दिवर्धनचित्रकूटेतिपव्रप्रकारतोरणलक्षणम्	...	...	५५०
२१६	१-११	ऊर्ध्वासनस्थार्चापरिकरलक्षणम्	...	...	५५१
	१२-२१	शयनस्थार्चापरिकरलक्षणम्	...	...	५५१-५
२१७		विष्णुमूर्तिलक्षणम्			
	१-११	वासुदेव-संर्खण-प्रयुम्नानिष्ठद्वरणनम्	...	...	५५३
	१३-१४	चतुर्मूर्तीना त्रित्रिभेदाः ...	...	...	५५३
		संर्वमूर्तीना करकमा चक्षुभेदक्षयनम्	...	...	५५३
	१५-१७	वासुदेवादित्रयम्	...	...	५५३-५५४
	१८-१९	संर्खणादित्रयम्	...	...	५५४
	२०-२१	प्रयुम्नादित्रयम्...	...	...	५५४
	२२-२३	अनिष्ठद्वादित्रयम्	...	...	५५४
		प्रिकचतुर्भेदद्वादित्रयमूर्तयः ...	...	...	५५४
	२४-३२	अधोक्षज-कृष्णार्तिकेय-पुष्पोत्तमा-गहडध्वजाच्युतोपेन्द्र--जयन्त-नारसिं-हक्ष-जनार्दन-गोवर्धन-हरिकृष्णा इति	...	...	५५५
२१८		द्वारावती-			
	१-४	द्वाराकायाः पञ्च छन्दाः-पञ्चिती-विजय-रथः-श्रीतुङ्गा—शान्तिका—महोत्सवा इति	...	...	५५६
	५-१०	वासुदेव-संर्खण-प्रयुम्नानिष्ठद्वादिमूर्त्यर्थ भिन्नभिन्नद्वारिकाः	...	...	५५६
	११	कृष्णः ...	...	...	५५६
	१२-१६	कृष्णदेवस्थ आदिमूर्तिः ...	...	...	५५६
	१७-१८	आदिमर्तिमानेन वासुदेवादित्राराहमर्तिप्रमाणम्	...	...	५५७

सूत्राङ्कम्	श्लोकाङ्कम्	विषयः		पत्राङ्कम्
२१८	१९-२०	वैकुण्ठ-विश्वरागनन्त-त्रैलोक्यमोहनानां प्रमाणम्	...	५५७
	२१-२०	वासुदेव-संकरण-प्रश्नानिष्ठद्वयनिप्रणिगम्	...	५५७
	३१-३७	केशवादि स्मूर्तीनां प्रापादि संस्थितिः	...	५५८-५५८
२१९		विष्णुसूर्तयः		
	१-९	जलशायी	...	५५९
	१०-२३	वराहः	...	५५९-५६०
	२४-२७	वैकुण्ठः	...	५६०
	२८-२२	विश्वधृष्टः	...	५६०
	३३-३७	अनन्तः	...	५६०-५६१
	३८-४१	त्रैलोक्यमोहनः...	...	५६१
	४२-४९	गृहडः	...	५६१
	५०-५५	नरण-प्रवण-जय-विजय-वातृ-विवातृ-भद्र-पुमदक्ष इत्याष्टौ प्रतिहारः ५६१-५६२		
२२०		सर्वप्रतिहारनिषयः		
	१-५	व्रद्गामोऽष्टौ प्रतिहारः - सत्य-धर्मक-प्रियोद्धृत्य-यज्ञ-भद्रक-भव-विभवा		
		इति	...	५६३
	६-१३	भास्त्रपाण्ठौ प्रतिहारः — इष्टी-पिङ्गलानन्द-नन्दक-चित्र-विचित्र-किरणाक्ष-सुलोचना इति	...	५६३
	१४-२०	गणेशप्रतिहारः — अदित्य-विघ्नराज-युवक्त्र-बलवद्-गजर्ण-गोर्कण-सौम्याभयदशक इति	...	५६३-५६४
	२१-२४	गौर्या: द्रुराणिलिङ्गः — जया — विजया जितापराजिता — विभक्ता — मद्गला-मोहिनी-स्त्रभिन्न इति	...	५६४
	२५-२२	चण्डिलाया अश्रो प्रतिहारः — तेताळ-कोटर-पिङ्गलाक्ष-सुहुदि-धूम्रक-कंकट-ताक्ष-सुलोचना इति	...	५६४
	३३-३८	वीररागस्थाष्टौ प्रतिहारः—इन्द्र--इन्द्रजय-महेन्द्र--विनयेन्द्रक-—धरणेन्द्र-पद्मक-सुनाम-सुरदुन्दुभय इति	...	५६५
२२१		जिनेन्द्रमूर्तिलक्षणम्—		
	१-९	चतुर्विंशतिः धर्मकरनामवर्णलाङ्घनानि	...	५६६
	१०-१४	चतुर्विंशतिशासनैविकानामानि	...	५६६
	१५	चक्रेश्वरी	...	५६६
	१६	रोहिणी	...	५६७
	१७	प्रज्ञावती	...	५६७
	१८	वज्रशूदूखला	...	५६७
	१९	नगदता	...	५६७
	२०	मनोवेगा	...	५६७
	२१	कालिका	...	५६७
	२२	ज्ञालामालिनी	...	५६७
	२३	महाकाली	...	५६७

सूत्राङ्कम् श्लोकाङ्कम्		विषयः			पत्राङ्कम्	
२३१	२४	मानवी	...	...	...	५६७
२५		गौरी	...	...	...	५६७
२६		गान्धारी	...	...	...	५६७
२७		विराटाख्या	...	...	...	५६७
२८		अनन्तमतिः	...	...	...	५६८
२९		मानसी	...	...	...	५६८
३०		महामानसी	...	...	...	५६८
३१		जया	...	...	...	५६८
३२		विजया	...	...	...	५६८
३३		अपराजिता	...	...	...	५६८
३४		बहुरूपा	...	...	...	५६८
३५		चामुण्डा	...	...	...	५६८
३६		अम्बिका	...	...	...	५६८
३७		पद्मावती	...	...	...	५६८
३८		सिद्धायिका	...	...	...	५६८
३९-४२		ऋषभंदेवादेर्थयाकमं चतुर्विंशतियक्षनामानि	...	...	५६८-५६९	
४३		वृषवकूत्रः	...	...	...	५६९
४४		महायक्षः	...	...	...	५६९
४५		त्रिसुखः	...	...	...	५६९
४६		चतुरानन्तुम्बुरु	...	...	...	५६९
४७		कुसुममातडगौ	...	...	...	५६९
४८		विजयजयौ	...	...	...	५६९
४९		व्रद्धायक्षेशौ	...	...	...	५६९
५०		कुमारघण्मुखौ	...	...	...	५६९
५१		किञ्चरपातालौ	...	...	...	५६९
५२		गश्छगन्धवौ	...	...	...	५६९
५३		यक्षेशकुञ्जेरौ	...	...	...	५७०
५४		वसुणमृक्ती	...	...	...	५७०
५५		पार्श्वः	...	...	...	५७०
२२२	१-१९	गौर्या द्वादशमूर्तयः—उमा—पार्वती—गौरी—ललिता—श्रियोत्तमा—कृष्णा—हेमवती—रम्भा—सावित्री—त्रिविंडा—तोतला—त्रिपुरेति ...	...	...	५७१-५७२	
२०-२५		पञ्चललीयाः—उल्लीया—लीला—लीलाहर्गी—ललिता—लीलावतीति	...	...	५७२	
२६-३७		नवदुर्गाः—महालक्ष्मी—नन्दा—क्षेमकरी—शिवदूती—महारण्डा—भ्रमरी—सर्वमद्वग्ना—रेवती—हरसिद्धिरिति ...	...	...	५७२-५७३	
२२३		देवीमूर्तिलक्षणम्				
१-५		चामुण्डा	...	...	...	५७४
६-११		कात्यायनी	...	...	...	५७४

सूत्राङ्कम् श्लोकाङ्कम्		विषयः			पत्राङ्कम्
२२३	१२-२१	नामुण्डा--ऐन्द्री--वाराही--कौमारी--ब्रह्माणी--वैष्णवी--महेश्वरीति मातृकाणां			
		मूर्तयः ...	...	...	५७४-५७५
२२४	१-२४	चित्रसद्भावनिर्णयः ...	...	...	५७६-५७७
२२५	१-१०	परमाणवादिकलिपतं रूपमानम् ...	...	...	५७८
	११-१२	तालमानम् ...	...	...	५७८
	१३-२०	एकतालादिषोडशतालान्ताः प्रतिमाः	...	...	५७८-५७९
	२१-२९	अष्टधातुमयादिप्रतिमालक्षणम् ...	...	...	५७९
२२६		स्वच्छन्दमैरवावतारः			
	१-६	स्वच्छन्दमैरवस्थायुवानां क्रमवर्णनम्	...	...	५८०
	७-८	तस्य स्वरूपवर्णनम्	...	...	५८०
	९-१३	एकविश्वितालमानायास्तस्यमूर्तरूपमानम्	...	...	५८०
	१४-१९	तत्त्विग्मानकथनम्	...	...	५८०-५८१
	२०-३६	तत्पूजामंत्रविधानम्	...	...	५८१-५८२
२२७	१-३४	चित्रपत्रोत्पत्तिनिर्णयः ...	...	...	५८३-५८४
२२८		पत्रजातिकण्ठकभेदजीवसूत्रनिर्णयः	...	...	५८५-५८६
		जातिकमच्छन्दोऽष्ट कण्ठकाः			
	१-२	कलि--कलिक--व्याभिश्च--चित्रसौशल--व्यावर्त--व्यावृत्त--मुभङ्ग-भङ्गचित्रका			
		इति ...	...	...	५८५
	३-१६	अष्टविधकण्ठकानामाकृतयो जातयश्च	...	...	५८५-५८६
	१७-१९	जीवसूत्रम् ...	...	...	५८६
	२२-३०	पत्राकारादिविशेषलक्षणम्	...	...	५८६
२२९	१-६	देशजातिकुलस्थानवर्णभेदवर्णनम् ...	...	...	५८७
२३०	१-६०	सरस्वत्यर्चनं गुरुशिष्यसंबन्धलक्षणं च	...	...	५८८-५९०
२३१	१-६	पट्टपत्रवर्तनानिर्णयः ...	...	...	५९१
२३२	१-२१	लेपकर्मविधिः ...	...	...	५९२-५९३
२३३	१-१८	रूपात्मकारसंयुतं चित्रकर्मकथनम्	...	...	५९४-५९५
	२-६	षोडशव्यालानि--सिंह--गज--अश्व--नरादिक--वृष--मेष--शुक्र--सौकर--माहिष-			
		मूषक--कीट--वानर--हृस--कुकुट--मायूर-त्रिपल्ली-सर्पव्यालानीति	...	...	५९४
२३४	१-४२	स्त्रीपुरुषलक्षणम्...	...	...	५९६-५९७
२३५		षट्क्रिंशदायुधनिर्णयः			
	१-९	कवचानां लक्ष्मादिकथनम्	...	...	५९८
	१०-३९	आयुधानां नामस्त्रैल्यावलिः	...	...	५९८-६००
	११-१६	त्रिशूलः ...	...	...	५९८
	१७-२०	छुरिका ...	...	...	५९९
	२१-२२	खड्गः ...	...	...	५९९
	२३-२४	खेटः ...	...	...	५९९
	२५-२६	खट्टवाणः ...	...	...	५९९
	२७-२९	घनुर्बाणी ...	...	...	५९९
	३०	पाशात्मकशौ ...	...	...	५९९
	३१	घण्टारिष्टिर्दर्पणदण्डम्	...	...	५९९

सूचाहकम् श्लोकाङ्कम्		विषयः	प्रमाणकम्		
२३५	३२	शङ्खचकगदाः	...	...	...
	३३	वज्रशक्ती	...	...	...
	३४	मुदगरभृशुण्डी	...	...	...
	३५	मुशलपरश्	...	...	...
	३६	कर्त्तिशारुपालकशिराः	...	...	...
	३७	सर्पशृंगहृलकन्ता:	...	...	...
	३८	पुस्तकाक्षमालाकमण्डलशुचयः	...	...	...
	३९	पद्मपत्रयोगमुद्रा	...	...	...
२३६		घोडशाभरणलक्षणानि			
	१—८	हारः	...	...	...
	९—१७	पटकः	...	...	...
	१८	श्रीवत्सम्	...	...	...
	—४७	कौस्तुभः	...	...	...
	४८—५०	पत्राभरणम्	...	...	...
		त्रिविवृष्टमुकुटः	...	...	...
	५१—५६	शेखरः	...	...	...
	५७—६१	किरीटः	...	...	...
	६२—६९	आमलेसारः	...	...	...
	७०	कृष्ठः	...	...	...
	७१—७४	बाहुबलः	...	...	...
	७५—७६	कुण्डली	...	...	...
	७७—८३	नवग्रहकंकणम्	...	...	...
	८४—८६	रामचन्द्रखड्गम्	...	...	...
	८७	अहगुलिकम्	...	...	...
	८८	युगलाद्युलिकम्	...	...	...
	८९	टीकात्रिपुष्पम्	...	...	...
	९०	आलगुठम्	...	...	...
	९१	अघडिगुलिकम्	...	...	...
	९२	वज्रधारा	...	...	...
	९३	अद्युलिका	...	...	...
	९४	कुण्डलम्	...	...	...
	९५	पादमुद्रिका	...	...	...
	९६—११७	विशेषलक्षणम्	...	...	...
२३७		तालवादित्रलक्षणम्	...	...	...
	१—२८	तालः	...	...	...
	२८—४१	वायप्रशारलक्षणम्	...	...	...
२३८	१—१३	अस्मधराः	...	...	...
	१४—२१	रागरागिण्यः	...	...	...
	२२—२७	चतुर्दशगीतदोषाः	...	...	...
२३९	१—१३	ताण्डवादिनृत्यलक्षणम्	...	...	...

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

श्री वनदेवाचार्योक्ता
सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशापरनामधेया
अपराजितपृच्छा ॥

---

(१) गन्धमादनो नाम प्रथमं सूत्रम् ॥

अभीप्सितार्थसिद्धवर्थं पूजितो यः सुरैरपि ।
सर्वविश्वच्छिदे तस्मै गणाधिष्ठये नमः ॥ १ ॥

चतुर्मुखमुखाम्भोजवनहंसवधूर्मम् ।
मानसे रमतां नित्यं सर्वशुक्रा सरस्वती ॥ २ ॥

अथ श्रीहिमान्तभागे पर्वते गन्धमादने ।
विचित्रशिखराकीर्णे चित्रस्फटिकशोभने ॥ ३ ॥

चन्द्रकान्तशिलारम्ये सेव्यामृतनिवासिने ।
सिद्धामरकन्याकीर्णे क्रीडामणिगुहागृहे ॥ ४ ॥

हंसकारण्डवाकीर्णे चक्रवाकोपशोभिते ।
नीलजीमूतसंकाशे तरुणादित्यसप्रभे ॥ ५ ॥

उच्छ्रूयाकाशशिखरे रत्नध्रातृपशोभिते ।
अनन्तगह्वरे रम्ये यथाख्यातात्य[द्व?]हासके ॥ ६ ॥

महाद्रुमलताकीर्णे वनोपवनकानने ।
द्विव्यासनसभारम्ये सरितां तटवासिते ॥ ७ ॥

इदं वै आश्रमं रम्यं पर्वते गन्धमादने ।
भूर्भुवनेश्वरं देवं तच्छिलापुष्टशायिनम् ॥ ८ ॥

नद्युद्गमैर्नगस्थैश्च सुदुमैः समलङ्घतम् ।
अनाश्रयाम्बुपतिं महानगशिखोत्थितम् ॥ ९ ॥

तच्च शैलशिखोद्भूतं प्रस्थितं सागरावधि ।
शोभितं भित्तशबरैर्भूतं स्यच्छरपुद्गवजम् ॥ १० ॥

गङ्गासरस्वती पुण्या देवका (वेदिका) मधुमती तथा ।
पारा सिन्धुश्च कावेरी गोमती चन्द्रतारका ॥ ११ ॥

मज्जन्मातङ्गगण्डच्युतमदमदिरामोदमत्तालिमालं
स्नानैः सिद्धाङ्गनानां कुचयुगविगल्तकुड्कुमासङ्गपिङ्गम् ।

सायं प्रतर्मुनीनां कुशकुसुमच्यच्छिन्नतीरस्थनीरं
पायान्नो गाङ्गमम्भः करिमकरकराक्रान्तरंहस्तरङ्गम् ॥ १२ ॥

दंष्ट्रिगजेन्द्रवनजा: सिंहव्याघ्रगुहात्था ।
 गण्डभृकशार्दूला: शूकरा महिषा मृगा: ॥ १३ ॥
 शुककोकिलकुलायै रम्यं शीशि(चीचि)रवोङ्कैः ।
 वदन्त्येतैते[रे?]व गिरा तपोवननदीस्वरा: ॥ १४ ॥
 अगस्त्यः कश्यपश्चैव याज्ञवल्क्योऽथ कौशिकः ।
 भारद्वाजो वैथ्रवणो वसिष्ठो नारदस्तथा ॥ १५ ॥
 पाराशरो जमदग्निर्किण्डेयानकौ तथा ।
 मरीचिर्गौतमोऽग्निश्च भृगुर्वै एकशङ्ककः ॥ १६ ॥
 कपिलः पुलमाहेन्द्रौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
 वसुदेवश्च दुर्वासाः कमकः शौनकस्तथा ॥ १७ ॥
 भार्गवोऽथ सुराचार्यो ह्याङ्गिरा मनुजलमुकः ।
 हरितोत्सङ्गनागेन्द्रा देवन्यः किंशुकस्तथा ॥ १८ ॥
 पद्मकः पार्वकः संपदङ्ग ईक्षण एव च ।
 विश्वामित्रश्च जनको व्यासवालमीकिनौ तथा ॥ १९ ॥
 मैत्रेयो धर्मकश्चैव प्रचेता वैजयन्तकः ।
 शान्तः समुद्रकश्चैव वैशम्पायनपाचकौ ॥ २० ॥
 जीवध्वनो वाल्यपष्टिः शम्भूश्चर्णक एव च ।
 शुकाश्रियमकाश्चैव विशाला ब्रह्मतेजसा ॥ २१ ॥
 शान्तोऽथ विदुमश्चैव बहुधान्यो वो(भ?)व्यस्तथा ।
 गर्गोऽथ लम्पटः ख्यातो नीलश्च सत्य एव च ॥ २२ ॥
 मृगाक्षो वृषचकश्च शङ्खवणोऽथ लोमशः ।
 चन्द्रभानुर्वज्रसूचिः किरातश्चाथ सम्भ्रमः ॥ २३ ॥
 सुपर्णः इयामतुङ्गश्च हेमकान्तिश्च देवलः ।
 शिखिध्वजो महाकान्तिः शिवात्मा चन्द्रशेखरः ॥ २४ ॥
 जयश्च विजयश्चैव सिद्धार्थश्चापराजितः ।
 अष्टाशीतिः समाख्याता क्रष्णो ब्रह्मतेजसः ॥ २५ ॥
 अधश्चीर्णोऽर्धपादाश्च वर्णाणां शतसङ्ख्यया ।
 हृष्टास्तुष्टास्तु सर्वेषु ज्ञानध्यानपरायणाः ॥ २६ ॥
 केचित्कन्दफलाहारा: पञ्चगव्योपजीविता: ।
 केचिद् विस्तृतपथ्याश्च केचिनक्षत्रभोजनाः ॥ २७ ॥
 इत्येते क्रष्णयः सर्वे पृष्ठे वै गन्धमादने ।
 भर्मुवःस्वर्भूतश्चैव वने दिव्यावतोत्तमे ॥ २८ ॥

अनेकधा वने तत्र चन्दनागरुपादपाः ।
पुन्नागनागबकुला विविधा वृक्षजातयः ॥ २९ ॥

जातीचम्पकमन्दारा नीलरक्तोत्पलं तथा ।
कंकोलकलवङ्गादि कर्पूरोद्गमपादपाः ॥ ३० ॥

अतीवफलसंयुक्ता लताभिविविधाः कृताः ।
रक्तचन्दनवृक्षाश्च प्रभूततृणपादपाः ॥ ३१ ॥

अगस्त्याम्बुद्धाशोकबिलवृक्षाः सचन्दनाः ।
नागकेसरपनसा द्राक्षाखर्जुरदाढिमाः ॥ ३२ ॥

शालतालतमालाश्च हिन्तालमधुपादपाः ।
कर्णिकारद्रुमा रम्या नानापुष्पफलान्विताः ॥ ३३ ॥

चन्द्रकान्तकलाभूमिः क्वचिन्मरकतप्रभा ।
प्रवालकसमारम्या क्वचित्स्फटिकनिर्मला ॥ ३४ ॥

कर्पूरकुङ्मसमपुष्पप्रकरसंकुला ।
सधूपामोदवहुला कुङ्मैरिव सिञ्चिता ॥ ३५ ॥

इत्येवं भवनं दिव्यं दशयोजनविस्तरम् ।
गवाक्षचन्द्रिकोपेतं वातायनसमन्वितम् ॥ ३६ ॥

अभ्रांलिहैर्धर्जैश्चैश्चामरैश्च विभूषितम् ।
घण्टाकोटिनिनादाढ्यनैकवादित्रसंकुलम् ॥ ३७ ॥

किञ्चिणीराघणोपेतमर्धचन्द्रैर्धिभूषितम् ।
वितानसाहस्रयुतं चित्रपट्टादिशोभितम् ॥ ३८ ॥

प्रवेशनिर्गमोपेतं नरनारीजनाकुलम् ।
महामुरजशब्दैश्च गीतैश्च विविधैः पुनः ॥ ३९ ॥

मनोहरं गृहं दिव्यं देवानामपि दुर्लभम् ।
लास्यहास्यैश्च विविधाः क्रीडन्ते रुद्रकन्यकाः ॥ ४० ॥

देवकन्थाश्च विविधा क्रपिनार्थस्तथोत्तमाः ।
सहिता नृत्यमानाश्च मङ्गलैः कौतुकैः सह ॥ ४१ ॥

त्रिसङ्गीतैश्च विविधैः प्रेक्षणीयं गणेश्वरैः ।
गणाः किलकिलायन्ति प्रवलगन्ति मुहुर्मुहुः ॥ ४२ ॥

इदं च भुवनं नित्यं शुद्धस्फटिकसन्निभम् ।
घञ्चैद्वार्यखचितं रसनप्राकारशोभितम् ॥ ४३ ॥

तोरणैर्दिव्यमाख्यातं पूर्वापरयाम्योत्तरम् ।
तन्मध्ये दिव्यपर्यङ्कं सिंहव्यालैरलङ्कृतम् ॥ ४४ ॥

हंसतुल्यं समारूढं शिरोद्धारद्वयान्वितम् ।
तत्रस्थं सुखमासीनं विश्वकर्ममहौजसम् ॥ ४५ ॥

वेदवेदाङ्गतत्त्वं सर्वशास्त्रविशारदम् ।
सर्वं विज्ञानवन्तं च सर्वं मानसागरम् ॥ ४६ ॥

चतुर्भुजं ब्रह्मतेजस्तपकाश्चनसन्निभम् ।
दीपकुण्डलशोभाल्यं त्रिनेत्रं चन्द्रशेखरम् ॥ ४७ ॥

अक्षसूत्रं वामहस्ते दक्षिणे तु कमण्डलुम् ।
पुस्तकं वामहस्तोध्वं जपमाल्यां तु दक्षिणे ॥ ४८ ॥

ज्ञानदं मोक्षदं चैव विश्वहा सृष्टिकारकम् ।
तिष्ठन्तं च विनोदेन ह्यनेकैश्च कुतूहलैः ॥ ४९ ॥

विश्वकृद्विश्वकर्माणं त्वष्टारं देववर्धकिम् ।
भूर्भुवर्भुवनेशस्य स्वर्गदेवस्य विश्वतम् ॥ ५० ॥

पुनरुच्चार्य नामाथ प्रभासवगुनन्दनम् ।
दण्डवत् प्रणतो भूत्वा जानुभ्यां धरणीतले ॥ ५१ ॥

भक्तिमान् भो महाभूत पृच्छांते त्वपराजितः ।
समचित्तं च संबोध्य ह्यज्ञानां ज्ञानदो भवान् ॥ ५२ ॥

सूत्रशास्त्रार्णवमध्यादुद्धृतं सारवीजकम् ।
सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं गुह्यं मध्यादुद्धरतो यथा ॥ ५३ ॥

निशाकरे चात्ममिते उदिते च दिवाकरे ।
सूत्रार्थस्य प्रवक्तुर्वै ज्ञानं चक्षुः प्रकाशनम् ॥ ५४ ॥

यद्यत्पृच्छामि तदहं सूत्रशास्त्रप्रकाशकम् ।
देहि ज्ञानं प्रसादेन तारा तिमिरहरं यथा ॥ ५५ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रो(प्रयो)क्तुर्श्रामुक्तनदेवा चार्योक्तापराजितपृच्छायां
गन्धमादनाविकारो नाम प्रथमं सूत्रम् ॥

(२) सूत्रलक्षणं द्वितीयं सूत्रम् ॥

अपराजित उवाच-

सृष्टिकौतूहलं देव उत्पत्तिर्भूतधातृभिः ।
ब्रह्माण्डं च कथं प्रोक्तं केन सङ्ख्या प्रमाणतः ॥ १ ॥

क्या युक्त्या समुत्पन्नं वर्द्धितं केन हेतुना ।
विकासः केन संजातः कैराधारैश्च धार्यते ॥ २ ॥

धरायाः कोचिदाधारा आकाशस्य कथं विदुः ।
के च मेर्वादयः शैला; कैराधारैः कुलाचलाः ॥ ३ ॥

किं धरित्र्याः प्रमाणं च सप्तद्वीपा वसुन्धरा ।
समुद्राश्च कथं प्रोक्ता वनोपवनकाननम् ॥ ४ ॥

द्वीपद्वीपेषु श्वेताणां प्रमाणानि कथं विदुः ।
जम्बूद्वीपस्य मध्ये तु नवक्षेत्राणि कानि च ॥ ५ ॥

उत्तमं भारतं क्षेत्रं तत्प्रमाणं च ख्यातु मे ।
स्वेदाण्डोर्ध्वजरायुजो भूतग्रामः कथंचन ॥ ६ ॥

को धर्मः कुत्र श्वेतेषु रम्यकादौ वदेऽद्वान् ।
ये देशा भारते क्षेत्रे आथमा ग्रामसङ्ख्यया ॥ ७ ॥

को धर्मः कुत्र देशे तु भरतक्षेत्रमध्यतः ।
कृतत्रेताद्वापे तु चतुर्थे वा कलौ युगे ॥ ८ ॥

युगान्ते च कथं धर्मो युगरूपानुदेवताः ।
धर्मः कृतयुगादीनां द्विजदेवयज्ञादयः ॥ ९ ॥

कश्च धर्मः कथं कीर्तिर्द्विजदेवालयादितः ।
आलयः सर्वसत्यानां वेशमहर्म्यप्रसाधनम् ॥ १० ॥

वास्तुतप्तिः कथं तात देवादेशं निघण्डुकम् ।
एकपादादिकं वास्तु यावत्यदसहस्रकम् ॥ ११ ॥

मर्मोपमर्मवंशाश्र रेखापटकसंध्यादिकम् ।
घञ्जत्रिशूललाङ्गूलं हस्तसूत्रादिपद्मकम् ॥ १२ ॥

बलिकर्मविश्वि ब्रूहि वास्तुपादनिवासिनाम् ।
विद्यात् स्थानानि सर्वाणि प्रासादभवनादितः ॥ १३ ॥

हस्तलक्षणमानं च देवतापादसंभवम् ।
मानोन्मानप्रमाणं च सर्वकर्मादिकारणम् ॥ १४ ॥

सूत्रधारो हि जानीयाद्वर्णकं रुतमेव च ।
 भूपरीक्षां शल्योद्धारं कीलिकारोपणादिकम् ॥ १५ ॥

वर्णगन्धरसास्वादप्लवाद्मिलक्षणम् ।
 दीपवर्त्तिप्राग्विशुद्धि द्विशां च साधनादिकम् ॥ १६ ॥

प्रस्तारकमसूत्रं च गजधान्याः पुरादिकम् ।
 पुरग्रामनगराद्यं खेटं कूटं च कर्वटम् ॥ १७ ॥

पुरप्राकारपरिखाप्रतेलीमार्गगोपुरम् ।
 वैशमानि राजवैशमानि सभां शालां गजाश्वयोः ॥ १८ ॥

सूत्रपातविधि ज्ञात्वाऽऽयव्ययादेश्च लक्षणम् ।
 ज्योतिषे केवलं ज्ञानं खीपुरुषादिलक्षणम् ॥ १९ ॥

प्रासादप्रतिमालिङ्गजगतीपीठमण्डपान् ।
 प्रासादान् विविधाकारान् वैराज्यकुलसम्भवान् ॥ २० ॥

अष्टजातिक्रमच्छन्दो देशानुरूपसूत्रणे ।
 रेखाश्च विविधास्तत्र प्रासादे शिखरे मताः ॥ २१ ॥

घण्टाकलशध्वजानां प्रमाणं सृष्टिसम्भवम् ।
 प्रतिष्ठा सप्तधा ख्याता कूर्माद्या च ध्वजान्तगा ॥ २२ ॥

प्रासादे गर्भद्वारे च देवतानामनुक्रमः ।
 द्वारद्विष्पदस्थानं दिग्द्वारं च कथंचन ॥ २३ ॥

द्वारलक्षणं प्रोक्तव्यं दारुकर्मरथारुहे(त्मके) ।
 सिंहकर्णकपोतालीनिर्यूहच्छाद्यकं लुमम् ॥ २४ ॥

वितानानि विचित्राणि क्षिप्तान्युत्क्षिप्तकानि च ।
 पद्मकं नाभिच्छन्दं च सभामार्गं मन्दारकम् ॥ २५ ॥

प्रतिमालक्षमस्थानानि दृष्टिस्थानादिकं तथा ।
 भृत्यचारप्रभेदाश्च स्वस्वयानादिकं तथा ॥ २६ ॥

तालप्रस्तारगीताद्यं वादित्रैः स्याच्चतुर्विधम् ।
 चित्रपट्टप्रभेदाश्च रेखाचित्रसमुद्धवाः ॥ २७ ॥

वर्णरूपरसवृत्तिभावानुभावकोद्धवाः ।
 शुद्धावद्वानि चित्राणि पत्राणि पञ्च एव च ॥ २८ ॥

शालभङ्गी प्रतीचारी लास्यताण्डवकादिकम् ।
 भूषणानि विचित्राणि देवासुरनृणां किल ॥ २९ ॥

छत्रं सिंहासनं शश्यां यानानि चायुधानि च ।
 वेदिकानामलङ्घारं रत्नधातूद्वं तथा ॥ ३० ॥

सूत्रलक्षणं द्वितीयं सूत्रम् ॥

एतत्सर्वं प्रसादेन कथय स्वयमीश्वर ।
भक्तवत्सल देव त्वं प्रसादं कुरु मे प्रभो ॥ ३१ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
सूत्रलक्षणाविकारो नाम द्वितीयं सूत्रम् ॥

---

(३) ब्रह्माण्डोत्पत्तिर्नाम तृतीयं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच-

शृणु वत्स प्रयत्नेन यत्त्वया परिपृच्छितम् ।
कथयामि न सन्देहस्तव भ्रान्तिहरं च तत् ॥ १ ॥

पूर्वं ब्रह्माण्डमुत्पन्नं संसाराधारकं च तत् ।
ततस्तस्मिन् समस्तं च जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ २ ॥

आद्योदभवसृष्टिसूत्रं (स्त्र) ब्रह्माण्डादिकटोद्घवम् ? ।
तदनुकमयुक्ती च कथयामि च साम्प्रतम् ॥ ३ ॥

नैव भूर्वायुराकाशं नैव चन्द्रार्कतारकम् ।
देवासुरमनुष्याणां नोत्पत्ति प्रलये विदुः ॥ ४ ॥

न पृथ्वी सागरा द्वीपाः शैला मेर्वादियस्तथा ।
भूतग्रामः समस्त्वेवं स्वेदाण्डोद्ग्रिज्जरायुजाः ॥ ५ ॥

अन्ये च बहवो जीवाः कीटसर्पपत्रिणः
चतुरशीति लक्षाणि जीवयोनिरनेकधा ॥ ६ ॥

सृष्ट्यनन्तरे सम्भूताः सर्वे जीवानुरूपकाः ।
सृष्टिस्तत्र यथान्यायं कथ्यते च यथाकमम् ॥ ७ ॥

कल्पान्तसम्भवा सृष्टिः संसारसृष्टिसंशिता ।
मन्वंतरमनुकान्तं युगान्तं चैव योद्दशम् ॥ ८ ॥

वर्षान्ते भावरूपाश्च क्रत्वन्ते तामसोद्घवाः ।
पक्षान्ते च सिताः कृष्णा दिनान्ते शर्वरी यथा ॥ ९ ॥

एतद् दृष्टवा विशेषेण कल्पान्त एवमुद्घवः ।
कल्पे कल्पे पुनः सृष्टिर्जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ १० ॥

अपराजित उवाच-

आदिसृष्टयुद्घवो देव ब्रह्माण्डादिसमुद्घवः ।
ब्रह्माण्डं कथमुत्पन्नं कथं च द्वीपशैलयोः ॥ ११ ॥

ब्रह्मा विष्णुः शशी सूर्य इन्द्रः स्कन्दो हुताशनः ।
नैव भूर्वायुराकाशं न देवासुरमानुपाः ॥ १२ ॥

वेदोद्घवा च या सृष्टिः कर्म चैव सनातनम् ।
अस्माकं भक्तियुक्तानां कथयस्व परेश्वर ॥ १३ ॥

विश्वकर्मोवाच-

अनादेरादिसंभूतादन्धकारोद्घवं तमः ।
आदौ तथान्धतमसं निराधारं निरन्तरम् ॥ १४ ॥

निराकारादकारश्च अकारादस्मद्भवः ।
 अम्भसो रूपमाख्यातमभुदो रूक्षसुदूर्धर्तः ? ॥ १५ ॥

अव्यक्ताद् व्यक्तमापन्नमवर्णे वर्णतां विदुः ।
 व्यक्ताख्यं वर्णरूपं च केनस्थानसमुत्थितम् ॥ १६ ॥

केनवर्णे निवर्द्धं च हाण्डके रूपमाश्रितम् ।
 शनैः शनैः प्रवर्द्धन्ते लोलकाकाररूपिणः ॥ १७ ॥

वृद्धेर्वृद्धिः पुनस्त्वेवं शनैश्चापि महोद्भवः ।
 महोद्भवो महावृद्धिः शनैश्चापि विवर्द्धते ॥ १८ ॥

क्रमसंवर्धनात्वेवं विकाशं प्राप सर्वथा ? ।
 वर्धते च महाभावव्रह्माण्डं पृथुतां गतम् ॥ १९ ॥

अण्डव्यासपृथुमानं योजनैः शतकोटिभिः ।
 सुनिष्पत्राण्डकं यातं विकाशं वै द्विधा स्थितम् ॥ २० ॥

अर्धस्योध्वे तथाकाशमर्धस्याधस्तु मेदिनी ।
 तन्मध्ये वै समस्तं च येषां शम्भुकोद्भवात् ? ॥ २१ ॥

स्वर्गलोकार्णवद्वीपा; शैला; शम्भुसमुद्भवाः ।
 वनोपवनकाननं यथा रचितसम्भवम् ॥ २२ ॥

महामेरुद्भवमध्ये रचितं शम्भुकोद्भवम् ।
 तस्योध्वे तु परं देवं संसारसृष्टिकारणम् ॥ २३ ॥

एकविंशतिस्वर्गाश्च मेरुव्यङ्गसमुद्भवाः ? ।
 शम्भूद्भवाः क्रमेणैव पात्रे पात्रमिवापरम् ॥ २४ ॥

पातालं समधा ख्यातं सपद्वीपा वसुन्धरा ।
 सप्तलोकास्तथा चोध्वे स्वर्गाणां त्वेकविंशतिः ॥ २५ ॥

ततः सरांसि प्रतिमा जलस्य तु यानिकाः ।
 पुष्पावाटी प्रकारो शाला द्विनयमुपवनं वेदिकान्त ध्वजा ? ॥ २६ ॥

शालकल्पद्रुमाणां परिवर्ति वनान्तदूपहस्या ? ।
 वली च पातालस्फटिकोपेतं वृसुरमुनिसुरा पीठिकार्गस्वर्गभूः ? ॥ २७ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 ब्रह्माण्डोत्पत्त्यधिकारो नाम तृतीयं सूत्रम् ॥

(४) पातालदीपार्णवमूत्रणं (मृचनं) चतुर्थं मूत्रम् ॥

अपराजित उवाच-

काचिन्द्विमुद्धवा सृष्टिः काचिदेवांशसमवा ।
काचिन्मृष्टिमुद्धता काचित्तदग्रदमतः ॥ १ ॥
केचिन्द्विमुद्धवा वर्णा वनादीनां क चोदयः ।
निशासृष्टिमुद्धवाः केचिद्वनोपवनकाननम् ॥ २ ॥

विश्वकर्मेवाच-

शम्भुजा भूधरा लोकाः पातालतलवास्तिनः ।
तथै(त्रे)व सागरहीपाः शम्भुना रनिताः पुग ॥ ३ ॥
पातालः सप्तथा चेवं ब्रह्माग्राव्यवस्थितः ।
सप्तद्वीपाः समुद्राश्च आख्याता विष्णुसमवा ॥ ४ ॥
सप्तोर्ध्वलोकाश्च ख्याता रुद्रभागसमुद्धवाः ।
स्वर्गश्च मर्त्यपातालौ स्वर्गाणां चेकविंशतिः ॥ ५ ॥
पातालः स्वर्ग आख्यातां मन्यो दीपार्णवात्मकः ।
स्वर्गश्च लोक आख्यातस्त्रेतेऽन्यं नाम प्राच्यते ॥ ६ ॥
महामेर्वादयः ख्याताः शम्भुना रनिताः किल ।
तेषामनुक्रमशात्र कथ्यते त्वपराजित ॥ ७ ॥
ब्रह्माण्डान्ते तु या पृथ्वी योजनैः शतकोटिभिः ।
निवसन्त्यन्तरे लोका भुवनानि निवासिनाम् ॥ ८ ॥
सरितश्च समुद्राश्च शैलाश्चेवं प्रकीर्तिताः ।
तडागा विविधास्तत्र तीर्थश्च धर्मकीर्तनः ॥ ९ ॥
पातालान्ते च या पृथ्वी योजनैर्दशकोटिभिः ।
तस्या अग्रं सहस्राणामेकोनविंशति स्तथा ॥ १० ॥
देवाश्चिगुरुपूजा च धर्मतीर्थमहोन्मवः ।
नदीसमुद्रदेवाश्च तीर्थादिपुण्यनिर्मलाः ? ॥ ११ ॥
पातालभूधरा लोकास्तीर्थाणि पुण्यसागराः ।
संस्थिताः कर्मयोगेन पात्रे पात्रमिवापरम् ॥ १२ ॥
अतलो वितलश्चैव सुतलो नितलस्तथा ।
तलातलश्च विज्ञेयः ? (पातालः) सप्तमोऽथ रसातलः ॥ १३ ॥
पातालाः सप्तथा ख्याताः पात्रे पात्रमिवापरम् ।
अविरचित विना शास्त्रे सृष्टिकालसमुद्धवाः ॥ १४ ॥
आदिपीठोद्धर्वं मानं द्वि ? सहस्रैरक्षयोजनैः ।
तलसङ्घख्यान्तरे विद्यात् पाताले सप्तयोच्छ्रूते ॥ १५ ॥

ततो द्विगुणविस्तीर्णः क्रमेणापि सुसंस्थिताः ।
ब्रह्मसृष्टयुद्धवांशे तु पातालतलभेव च ॥ १६ ॥

तदूर्ध्वं सागरा द्वीपाः शनैश्चापि भू(त?)संस्थिताः ।
जम्यूद्वीपादिमानेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥ १७ ॥

तथा सप्तसमुद्राश्च प्रमाणेन प्रकीर्तिताः ।
जम्बूः मुक्षः कुशकौञ्जी शालमलिश्च तथैव च ॥ १८ ॥

शाकस्तथा समाख्यातः पुष्कराख्यश्च सप्तमः ।
द्वीपाः सप्त समाख्याता अकृता शम्भुना हि ते ॥ १९ ॥

जम्यूद्वीपो लक्ष्मेकं योजनानां तु सङ्कुख्यया ।
तत्परमर्जन्वा जाताः सप्तसृष्टिविगजिताः ॥ २० ॥

सातश्च ? सप्तमां यान्ति क्रमेणापि सुसंस्थिताः ।
क्षारार्णवक्रमेणैव संस्थिताः सप्त सागराः ॥ २१ ॥

सागरान्ते भवेद् द्वीपो द्वीपान्ते चैव सागरः ।
क्रमयुक्तिर्विधातव्या सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥ २२ ॥

सम्भूता विष्णुतः सर्वे सप्तद्वीपाश्च सागराः ।
समुद्राः संस्थिताः सर्वे नगान्तेषु च विश्वताः ॥ २३ ॥

अग्रुताग्रुतयोजनाः पृथगेकैकसागराः ।
विषुलागाधगमभीग आवर्तवहुलाकुलाः ॥ २४ ॥

क्षारः क्षीरोदधिः सर्पिर्मधुरिक्षुरसोदकः ।
समुद्राः सप्तयत्युक्ताः सन्ति विष्णुसमुद्धयाः ॥ २५ ॥

नैकशैला कुलारम्या पृथ्वी च द्वीपसागराः ।
पृथुमानाः स्थिराः सर्वे शम्भोश्चाऽथ समुद्धयः ? ॥ २६ ॥

मेस्त्रश्च मन्दरश्चैव तृतीयो गन्धमादनः ।
हिमवान् हेमकृटश्च निपथ्ये नील एव च ॥ २७ ॥

श्वेतश्च शृङ्गवांश्चैव जाता अन्ये कुलाचलाः ।
तदाथित्य वना ख्याता वनोपवनकाननाः ॥ २८ ॥

माहेन्द्रो मलयश्चैव सह्यो विन्ध्यस्तथैव च ।
हेमन्तः पारिजातश्च थीशैलश्च तथार्जुदः ॥ २९ ॥

उदयाद्रिस्त्रिकृटश्च द्वीपशैलो विन्ध्याचलः ।
मैनाको भूपरीषश्च कंकलः प्रान्तकोद्धवः ॥ ३० ॥

पते शम्भूद्धवाः सृष्ट्यां कुलशैलाश्च चलाः स्थिराः ।
विष्णुना उत्तिता होते संस्थिताः कुलशैलकाः ॥ ३१ ॥

कचित्पर्वतरस्या च कचिःसागरशोभिता ।
कचित्सरिदद्रुमै रस्या तडागैः शोभिता कचित् ॥ ३२ ॥

एवं मही महागम्या शस्यैः संशोभिता कचित् ।
मुख्यैः काञ्चनपुष्पैश्च रस्यासुरनगरगैः ॥ ३३ ॥

रचिता विरचिताख्या योजनैः कलितोन्नतिः ।
यथोक्तेन प्रमाणेन द्वीपशैलार्णवादिकम् ॥ ३४ ॥

वेदयुग्माङ्गुलैर्हस्तो दण्डो वेदकरै मंतः ।
द्विसहस्रदण्डैः क्रोशो योजनं वेदकोशकैः ॥ ३५ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकार्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
पातालद्वीपार्णव सूत्रणा (संचरा)धिकारो नाम चतुर्थं सूत्रम् ॥

(५) सप्तोर्ध्वलोको नाम पञ्चमं सूत्रम् ॥

अपराजित उवाच-

पातालमर्त्यलोकौ च कथितौ हि प्रमाणतः ।

स्वर्गान्कथय मे तात प्रसादं कुरु मे प्रभो ॥ १ ॥

जग्बूत ऊर्ध्वमाख्याता स्वर्गलोकाश्च सप्तथा ।

सप्तैते कथिताः स्वर्गा देवानामालयाः स्मृताः ॥ २ ॥

संस्थिताः क्रमयोगेन पात्रे पात्रमिवापरम् ।

सृष्टिः शम्भूद्भवा स्वर्गः कथ्यते तव साम्प्रतम् ॥ ३ ॥

भुवलोकश्च स्वलोको महोलोकश्च तत्परम् ।

तुरीयो जनलोकश्च तपोलोकश्च पञ्चमः ॥ ४ ॥

सत्यलोकः सत्यगामी ज्ञानलोकोऽत्र सप्तमः ।

विना विरचिताः शख्यैलोकावै शम्भुसम्भवाः ॥ ५ ॥

तदूर्ध्वं मेरुराख्यात एकविंशदिवाधिपः ।

ब्रह्मण्डमध्ये मेरुर्ध्वं त्रैलोक्यस्तम्भकः स्मृतः ॥ ६ ॥

निर्गन्धाः कल्पदेव्यः परिचिता देवतात्मकाः ।

प्रद्योतकं समस्तं तज्जगदालहादकारकम् ॥ ७ ॥

स्वर्गे चाग्निः ? (चाग्न)स्थिता देवास्तेषां पृथग्युद्भवा ।

सप्त चिन्तात्मका लोकाः संसारहितकाम्यया ॥ ८ ॥

स्वर्गतो यो भवेद्वातस्तदूर्ध्वं सप्तमालिका ।

पैकैकास्तेजोरुपाद्याः स्वर्ग ? (सूर्य)कोटिसमुद्भवाः (समप्रभाः) ॥ ९ ॥

प्रथमा काञ्चनसमा ह्यन्या स्फटिकनिर्मला ।

तृतीया त्विन्द्रनीला च वैद्वय्यां च चतुर्थिका ॥ १० ॥

पञ्चमी पश्चरागा च पष्ठी वै वज्रका मता ।

सप्तमी सर्वरत्नाद्या ब्रह्मतेजस्तदूर्ध्वके ॥ ११ ॥

तेजसोऽभोभवो ज्योतिः संसारसृष्टिकारणम् ? ।

तदुद्भवं समं चेदं जगत्स्थावरजंगमम् ॥ १२ ॥

त्रैलोक्यप्रभवं ज्योतिर्जगदालहादकारकम् ।

धर्मार्थकाममोक्षाणां सम्भवो ज्योतिपत्तथा ॥ १३ ॥

तेजो ज्ञानोद्भवं ज्योतिः कोटिसूर्यसमप्रभम् ।

तदुद्भवं महारूपं संसारमोक्षसौख्यदम् ॥ १४ ॥

कालाग्निरिव सम्भूतं रुद्ररूपं महाभयम् ? ।

रुद्रत्वं ? कलते काल महाकालो मुहुर्मुहः ॥ १५ ॥

अपगाजेतपृच्छा

ज्योतीरुपं भवेद् व्योम्नि कल्पान्नित्योतिसद्धवम् (सद्धवम्) ।
व्योम्नि सद्योजातमूर्तिः शक्तिः स्याऽयोतिसद्धवा ॥ १६ ॥

शिवशक्तिसमागुक्तमुद्भवेद्वद्रूपकम् ।
शम्भो रुद्रोद्धवः प्रोक्तो व्रह्मचिष्णू तदुद्धवा ॥ १७ ॥

ततः शम्भुद्धवा सृष्टिर्जगत् स्थावरजडमम् ।
देवासुरमनुप्याश्च पशुपश्चिशारीरिणः ॥ १८ ॥

शम्भोर्मिनोभवा गम्या पश्चव्याप्त्यनेतसः ।
तदुद्धवा ततः सृष्टिः पञ्चतत्त्वयुता पश्म् ॥ १९ ॥

हरचित्तोद्धवाद् भव्यो ? नाम ? (भव्यस्तया) विश्वाधिष्ठान हरिः ।
ततस्तदुद्धवा सृष्टिस्त्रैलोक्ये सच्चरात्म्ये ॥ २० ॥

तदुद्धवं रजः सत्त्वं तगश्चापि तृतीयकम् ।
तत्र सृष्टिरनेकाऽभृत्यनसन्तानकारिणी ॥ २१ ॥

रजो व्रह्मा नमो विष्णुः सत्त्वं चैव महेश्वरः ।
ते चक्रयोद्धवं सत्त्वं सृष्टिसागसम्भवम् ॥ २२ ॥

रजसो रचना ख्यातिः संसारसृष्टिकोद्धवा ।
चतुरशीतिलक्षणिं जीवयोनिर्नेकशः ॥ २३ ॥

तमसस्तामसी शक्तिस्तमसा तेजांवद्विनी ।
माया मोहमयी कामं वैष्णवी मोहनाशीर्णी ॥ २४ ॥

सत्त्वशान्तिकशक्तिश्च सत्यज्ञानाद् व्रह्मात्मजा ।
संसारपापमुक्तानां मोक्षार्थं सत्त्वशान्तिकी ॥ २५ ॥

इति सृत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तु श्रीगुवनदेवाचार्योक्तापरा जितपृच्छायां
सशोध्वंठोकाविकारो नाम पञ्चमे सृत्रम् ॥

(द) अष्टशक्त्युद्धवो नाम षण्ठं सूत्रम् ॥

अपग्रजित उच्चाच-

उत्पत्तिः कर्थयतां सर्वा देवानां च नृणां तथा ।
दैत्यरक्षोऽसुगणां च पशुपक्षिशरीरिणाम् ॥ १ ॥
के ते ब्रह्मसमुद्भूताः के ते विष्णुसमुद्भूताः ।
कस्माद् देवाच्च के जाताः संसारे रूपधारिणः ॥ २ ॥

विश्वकर्मोच्च-

ब्रह्मणो हृदयाऽज्ञानः काशयपो मुनिषुद्धवः ।
कर्थयप्रभवा सृष्टिक्षेत्रोदयशालिनी ॥ ३ ॥
कर्थयपस्य परा ह्यप्रादित्याद्याश्च शक्तयः ।
जनन्यो जगतस्ताभ्यः संसारसृष्टिकोद्धवः ॥ ४ ॥
दित्यासुर्यो च गन्धर्वी यक्षी विद्याधरी तथा ।
नरेन्द्री नागराजेन्द्री ह्यदितिश्चाष्टभी मता ॥ ५ ॥
दित्या दैत्याश्च सम्भूता आमुर्या अभुगस्तया ।
गन्धर्वाश्चैव गन्धर्वी यक्ष्या यक्षास्तथा समृताः ॥ ६ ॥
विद्याधर्या विद्याधरास्तथाऽदित्याश्च देवताः ।
जाता नागाश्च नागेन्द्रा नागेन्द्री वासुकी मतः ॥ ७ ॥
(नागेन्द्राश्च विहंगाश्च नागराजेन्द्रिकोद्धवः)
नरेन्द्राश्च नरा जाता विप्रशूद्रानुगार्भतः ।
अष्टादश प्रकृतीनां कुलीनानामनेकशः ॥ ८ ॥
दैत्यानां नवमेदाः स्युः पञ्चमेदास्तथासुगाः ।
चतुर्मेदाश्च गन्धर्वाश्चिमेदा यक्षकाः समृताः ॥ ९ ॥
विद्याधरा: पञ्चमेदा वैदेवी च गुरोत्तमा ? ।
द्विधाश्च नागराजेन्द्रा नरेन्द्राणामनेकथा ? (नरेन्द्रास्तु ह्यनेकथा) ॥ १० ॥
शशाङ्कश्च तथा सूर्यस्ताभ्यां नृपकुलोदयः ।
विश्वेदेवाश्च वस्याद्याः सन्ति विश्वसमुद्भूताः ॥ ११ ॥
देवानामङ्गिरणां च मातृणां च तथापरम् ।
दैत्यादिषु च सर्वेषु पूजिताश्च तदन्वये ॥ १२ ॥
असुरो दानवो दैत्यः शुक्रो राहुश्च पञ्चमः ।
गन्धर्वाश्चैव चत्वारस्तौर्यत्रिकप्रकाशकाः ॥ १३ ॥
कुबेरः कंकतो यक्षो यक्ष्या जाताख्यः किल ।
समस्ता दैत्यपालानां दैत्या भक्तवशानुगाः ॥ १४ ॥

तुम्बर्नार्गदश्वैव नटेशः कात्यकोद्भवः ।
 आसुर्याश्च समुत्पन्नाः पञ्चैते सुरसंभ्रमाः ॥ १५ ॥
 मन्मथः पौरुषं लोभो मोहः क्रोधश्च पञ्चमः ।
 विद्याधरीसमुत्पन्नाः पञ्चैते वीरविक्रमाः ॥ १६ ॥
 भैरवः क्षेत्रपालश्च गणो वै द्रूतसम्भवः ।
 वैदेवीजाश्च चत्वारः सदा पूज्याश्च मानुषैः ॥ १७ ॥
 उत्पन्ना नागगजेन्द्र्या वासुक्याद्या उद्भवाः (विहङ्गः पन्नगास्तथा) ।
 वासुकी पन्नगः प्रोक्तो विहङ्गा विनतात्मजः ॥ १८ ॥
 नरेन्द्रीभ्यः समुत्पन्ना विख्याता वै नगेत्तमाः ।
 तदनुक्रमयुक्ती च कथयामि समाप्ततः ॥ १९ ॥
 प्रथमो व्राह्मणो जातः क्षत्रियस्तु द्वितीयकः ।
 वैश्यो जातस्तृतीयो वै शूद्रश्वैव चतुर्थकः ॥ २० ॥
 अष्टशीति सहस्राणि विप्रगोत्राणि वै विदुः ।
 पश्चिमशब्द क्षत्रियाणां कुलीनानां तथैव च ॥ २१ ॥
 चतुर्विंशति वैश्यानां शूद्राणां नैकधा तथा ।
 एते वंशाः समाख्याता यथाकल्पं भवन्ति ते ॥ २२ ॥
 कल्पान्ते च विशीर्यन्ते ? (विनश्यन्ति) सर्वे रूपसमुद्भवाः ।
 समुद्भवन्ति ते सर्वे कल्पादौ च पुनः पुनः ॥ २३ ॥

इति सूत्रमन्तानगुणकोर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छाया-
 मष्टशत्युद्भवार्थिकारो नः पष्ठं सूत्रम् ॥

(७) सृष्टिसंसारावतारणं सप्तमं सूत्रम् ॥

अपराजित उवाच-

मूर्धजास्तृणधान्यानि वृक्षाश्वैवमनेकधाः ।
तदुत्पत्तिः कथं नाम(थ) पशुपक्षिशरीरिणाम् ॥ १ ॥
कूमिकीटपतङ्गाश्व ये च जीवानुरूपकाः ।
कथयस्व प्रसादेन संसारे सृष्टिसम्भवाः ॥ २ ॥

विश्वकर्मोवाच-

काश्यपस्य हृदुत्पत्रा मानस्यः पञ्च कन्यकाः ।
तदुत्पत्रा च या सृष्टिः कथये तां च साम्प्रतम् ॥ ३ ॥
अश्वी गजी नखी चैव शङ्खी शुक्री तु पञ्चमी ।
पृथगेकैकसम्भूतिं कथयामि यथाश्रुतम् ॥ ४ ॥
वृक्षा श्वैवाम्बुकी जाता आम्बुकाः पञ्चमूर्धजाः ।
अम्बो जम्बूस्तथाऽश्वत्थो वटश्वोदम्बरस्तथा ॥ ५ ॥
आम्बकात् सरलोजातस्तस्यैव सप्तपुत्रिकाः ।
ताली चैव तदुद्भूताः तमालतालवृक्षकाः ॥ ६ ॥
धान्यकी च तृणी चैव व्याख्याताः सप्तपुत्रिकाः ।
शाली च व्यन्तरी चैव लता चैवौपथित्यथा ॥ ७ ॥
व्यन्तर्याश्व समुद्भूता व्यन्तराश्वैव “मूर्धजाः” ? ।
लताश्वैव लतोद्भूताः शैलाद्यं भूतले यथा ॥ ८ ॥
औपद्यश्वैषधीजाता लक्षणि वै समुद्भवाः ।
धान्यकी धान्यसम्भूतिः संख्याताष्टादशात्मिका ॥ ९ ॥
तृणास्तृणानिजातानि चतुरशीतिः सद्भव्यया ।
तृणानां दूर्विकादीनां समस्तानां ततो भवः ॥ १० ॥
शृङ्गयाश्वैव प्रवक्ष्यामि मानसीः सप्तपुत्रिकाः ।
वृष्टी महिषी मेषी च ह्यजा मृगी च शम्वरी ॥ ११ ॥
गण्डकी सप्तमी जाता गण्डक्याश्वैकशृङ्गकाः ।
शम्वर्योः शम्वरा जाता मृग्या श्वैवं मृगा मताः ॥ १२ ॥
मेष्या मेषाः समुत्पत्रास्तथाजाया अजोद्भवः ।
वृष्या वृषाश्व संजाता महिष्या महिषोद्भवः ॥ १३ ॥
पुत्रिकाश्वैव शुक्र्यास्तु शतान्यष्टौ द्विधाश्व ताः ।
विहङ्गाश्व समस्तास्तु हण्डजाः पक्षिणस्तथा ॥ १४ ॥

एकैव च नखीजाता द्वार्तिशब्दं तदाप्मजा: ।
 ग्रामारण्यश्योमन्नगः संख्याताश्च समस्तकाः ॥ १५ ॥
 गजा वराहाश्वेवं च एकान्वयसमुद्भवाः ।
 कथिता चाल्यश्योद्भूतिरश्वीनां तु ह्यतः परम् ॥ १६ ॥
 अश्वः खरश्वं पौराश्वं गैरा म(क)र्कश्वादयः ।
 अन्ये च श्वापदाः सर्वे ह्यश्वगुत्पत्तिः प्रकीर्तिता ॥ १७ ॥
 तिस्त्रः पुत्रः समुत्पन्ना मानस्यः कश्यपस्य तु ।
 पद्मा चास्मेभवी क्रौञ्चा तिस्त्रश्वेवं प्रकीर्तिताः ॥ १८ ॥
 अस्मोभव्या जलन्नगः पद्माया पद्मसम्भवः ।
 क्रौञ्चात्मजाश्च शैवालस्त्रिधा चैवं समुद्भवम् ॥ १९ ॥
 चतुर्वर्णाः प्रकृतयो हान्त्यजा नीचकोद्भवाः ।
 भौमाः कीटपतङ्गाश्योप्मजा उत्तराव्यन्तगः ॥ २० ॥
 भूम्युदकेषु सम्भूता विख्याता वीजतस्तथा ।
 भूमौ समुद्भवं चैवं सम्भयोगे वारिणां खलु ॥ २१ ॥
 उदके सर्वधीजानां सम्भूतिः सर्वतः स्मृता ।
 केचिदाकाश उत्पन्नाः केचित् पातालसम्भवाः ॥ २२ ॥
 केचिद् भूम्युद्भवाश्वेव त्रिविधः सुषिसम्भवः ।
 वर्षाकाले समुत्पत्तिर्हेमन्ते तु प्रवर्तनम् ॥ २३ ॥
 प्रलयो ग्रीष्मसम्प्राप्तो अजीर्णे ? पुनरावजेत् ।
 चतुरशीति लक्षणि जीवयोनिरनेकधा ॥ २४ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीमुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 सृष्टिसंसारावतारणाधिकारो नाम सप्तमं सूत्रम् ॥

---

(८) सप्तपातालराज्योद्भवो नामाष्टमं सूत्रम् ॥

अपराजित उवाच-

के च स्वर्गे कृता देवा के च पातालसम्भवाः ।
मर्त्यलोके च भूतानि कथयस्व परेश्वर ॥ १ ॥

विश्वकर्मोवाच-

तलो वितलसुतलो नितलश्च तलातलः ।
रसातलश्च पाताल उग्रेशाश्च सप्त च ॥ २ ॥

उरगोद्भवपाताले सप्तपातालविक्रमम् ।
पृथगेवं समुद्दिष्टा ? नवनागकुलानि च ॥ ३ ॥

पश्चः कर्कोटकश्चैव पुण्डरीकोऽथ तक्षकः ।
अनन्तः शङ्खचूडश्च वासुकिः सप्तमो मतः ॥ ४ ॥

सप्तपाताललोकेशा महावीर्या मदोत्कटा� ।
रौद्राश्च विद्रुताः सर्वे ह्यमात्या वीरविक्रमाः ॥ ५ ॥

तलेषु पद्मको राजा वितले च कर्कोटकः ।
सुतले पुण्डरीकाक्षो नितले चैव तक्षकः ॥ ६ ॥

तलातले त्वनन्तश्च शङ्खचूडो रसातले ।
वासुकिर्नागगजेन्द्रः पाताले सर्वतोऽधिपः ॥ ७ ॥

कुलानि नव प्रत्येकं त्रिपष्ठिकुलपञ्चगाः ।
सप्त पाताललोकेशाः संस्थिताः क्रमयोगतः ॥ ८ ॥

यस्त्वेशस्य वै राज्यमाद्यपातालसंक्षितम् ।
तत्रामर्त्यनिवासाश्च चन्द्रकान्तिसमा भुवः ॥ ९ ॥

दिव्यरूपधरा� सर्वे दिव्याभरणभूपिताः ।
स्वेच्छारूपं स्तीनराणां स्वेच्छागम्यास्तदात्मजाः ॥ १० ॥

रक्तोष्ट्री कम्बुग्रीवा च कर्णपूरायतेक्षणा ।
वर्णश्यामा क्षाममध्या दशनैर्मैकिकोपमा ॥ ११ ॥

नीलोत्पलदलाभासा करवीरदलाकृतिः ।
सारद्रुमनितम्बा च रम्भाजङ्घा तथैव च ॥ १२ ॥

एवं स्त्रियः पुमांसश्च स्वेच्छारूपधरा� किल ।
पश्चेशस्य महाराज्यं पूर्वं पातालवासिनाम् ॥ १३ ॥

दिव्यतेजोमयाश्चैवं शुद्धस्फटिककान्तयः ।
तथा चायतनेनाश्च प्रवालसद्वशाधरा� ॥ १४ ॥

केतकीदलसारूप्या करदग्रेन शोन्यता ? ।
 श्वेताः स्त्रियश्च पुरुषाः ख्याता वितलवासिनः ॥ १५ ॥
 ताम्बूलादिग्रसाहाराः शत्रुरूपा महाबलाः ।
 एवं काकौटकं राज्यं पाताले तु द्वितीयके ॥ १६ ॥
 कुड्कुमाद्विक्तनागास्तु — दाश्वासकोद्भवा ? ।
 पश्चपुण्डरसाहाराः स्वेच्छारूपा महाबलाः ॥ १७ ॥
 रक्तोष्टुनखपादाश्च तथा च रक्तपाणयः ।
 राज्यं च पुण्डरीकस्य पाताले तु दृतीयके ॥ १८ ॥
 तक्षकस्य तथा राज्यं कथयामि समाप्ततः ।
 रक्ताक्षाश्च महोरसाहा दिव्यरूपास्तथोत्तमाः ॥ १९ ॥
 रक्ताक्षं च महद्भूतं रक्तोत्पलमिवांभसि ।
 सस्थाव (र) तीरेखामणिडतं स्त्रीणां तजुमावृते ? ॥ २० ॥
 रक्तोत्पलदलाभासा मध्यक्षामाः स्तनोन्त्रताः ।
 पूर्णचन्द्राननाश्चैव स्त्रियस्सन्ति सुशोभनाः ॥ २१ ॥
 एवं तक्षकराज्यं वै पाताले तु चतुर्थके ।
 पञ्चमेऽनन्तको राजा तस्य वक्ष्यामि साम्प्रतम् ॥ २२ ॥
 नीलोत्पलदलाभासा अतसीपुण्यसत्रिभाः ।
 मणिरत्नसुशोभादया दिव्याभरणमणिडताः ॥ २३ ॥
 दिव्यरसाहारमाला दिव्यदेहा महोत्कटाः ।
 संसारामोघमालिन्यस्तद्राज्ये च स्त्रियस्तथा ॥ २४ ॥
 मोहिन्यो दिव्यदेहैस्तु मोहयन्ति जगद्गुरुम् ।
 एवं गुणैः समुद्भूता आनन्ते च तलातले ॥ २५ ॥
 रसातले तु पाताले रसानां दिव्यदेहकम् ।
 यस्तच्चारसैर्दिव्यैशौभिं वै दिस्य देहिनः ? ॥ २६ ॥
 दिव्यरत्नोपमाः कान्ता दिव्यदेहाः सुरूपकाः ।
 नागकन्या महारूपाश्चूडामणिमहोत्सवाः ॥ २७ ॥
 श्वेतरक्तपीतकृष्णविन्चित्ररूपशोभिताः ।
 राज्ये वै शङ्खनूडस्य नागराजेन्द्रकन्यकाः ॥ २८ ॥
 सप्तमं कथयिष्यामि पातालं च यथाकमम् ।
 पातालेषु च सर्वेषु श्रेष्ठं नागसमाकुलम् ॥ २९ ॥
 समानरूपैराकीर्णं श्वेतरक्तशरीरिभिः ।
 पश्चरागनिभाः सन्ति सर्वरत्नैश्च शोभिताः ॥ ३० ॥

मोहमुद्रोपमा दृष्टिः संसारफलदोपमाः ।
 तथा चूडोन्रताः केशाधिग्रत्वसमुज्ज्वलाः ॥ ३१ ॥

चन्द्रसूर्योपमैश्चैव कुण्डलैस्समलङ्घुताः ।
 नैकरत्नमयैश्चैव हारैः पापप्रणाशनैः ॥ ३२ ॥

मेखलाकटिसूत्राद्यैस्सर्वरत्नोपमैः सदा ।
 एवमाभरणैर्युक्ता दिव्यकान्त्या सुतेजसा ॥ ३३ ॥

स्वर्गादिदेवताभक्ताः पन्नगाससुमहोत्सवाः ।
 देवाग्निगुरुभक्ताश्च संस्थिताश्चैव निश्चलाः ॥ ३४ ॥

सहस्रफणसंकीर्णाः सहस्ररद्शोभिताः ।
 स्वेच्छारूपधरा दिव्याः स्वर्गपातालगामिनः ॥ ३५ ॥

एवं वासुकिराज्यं च सप्तपातालकक्रमः ।
 वासुकिर्नागराजेन्द्र ईश्वरानन्यभक्तिमान् ॥ ३६ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृत्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छाया
 सप्तपातालराज्योद्भवाधिकारो नामाष्टमं सूत्रम् ॥

---

(९) भूराज्यनिवेशनो नाम नवर्म सूत्रम् ॥

अपराजित उवाच-

के च देवा: स्थिता लोके सप्तद्वीपेषु के स्थिताः ।
सिन्धूपकण्ठनिर्वासाः के च शैलाश्रमस्थिताः ॥ १ ॥
कानि क्षेत्राणि द्वीपेषु कास्तथा वासभूमयः ।
राजानः के च तत्रोक्ताः कथयस्व जगत्प्रभो ॥ २ ॥

विश्वकर्मोवाच-

शृणु वर्त्म प्रवक्ष्यामि द्वीपानां चैव लक्षणम् ।
प्रमाणं च तथोक्तानां कथये तत्र साम्प्रतम् ॥ ३ ॥
द्वीपांश्च कथयिष्यामि सप्तद्वीपा तु मेदिनी ।
पृथक् पृथक् महागच्छं कथयामि समाहितः ॥ ४ ॥
पृथुश्च कुशक्रोञ्चो च शाकः शाल्मलिकस्तथा ।
गोमेदः पुष्कराख्यश्च सप्तद्वीपा नृपैः कृता ॥ ५ ॥
महाराजाभिधानैश्च सप्तद्वीपाभिधानकम् ।
पुष्कराख्यो महागजः सप्तमद्वीपदीपकः ॥ ६ ॥
गोमेदस्य गोमेदः शाल्मले शाल्मलो नृपः ।
शाकश्च शाकद्वीपे च कौञ्चः कौञ्चाधिपस्तथा ॥ ७ ॥
कुशश्च कुशद्वीपे च महोक्टटा महावला: ।
महारूपाश्च भूपालाः संस्थिता मेरुदक्षिणे ॥ ८ ॥
पृथुः पृथुमहीश्वरः जम्बुद्वीपाधिपः पृथुः ।
मेरोः प्रदक्षिणे कुक्षौ जम्बवाख्यश्च महातरः ।
यस्य नाम्ना तु विख्यातो जम्बुद्वीपेतिसंक्षितम् ॥ ९ ॥
एकच्छत्रं पृथोगज्यं जम्बुद्वीपे बभूव तत् ।
क्षारार्णवस्य मध्ये तु पृथुत्वे लक्षयोजनम् ॥ १० ॥
पृथोश्च नवपुत्राश्च जम्बुद्वीपाधिपा मता: ।
तेषामेवाभिधानैश्च क्षेत्राणां नवयोच्यते ॥ ११ ॥
इलावृतो रम्यकश्च केतुमाल्यो हरिस्तथा ।
भारतः कुरुभद्राश्वौ किम्पुरुषहिरण्यकौ ॥ १२ ॥
इत्युक्ताभिधानाः पुत्रा विभक्ताः पृथुभूपतेः ।
तेषामेवाभिधानैश्च नवखण्डाः प्रकीर्तिताः ॥ १३ ॥
भैर्वावृत्या प्रदक्षिणै रम्यको मुक्तिभतलः ।
मेरोश्च पुरतो भागे इलाख्यः केतुमालिका ॥ १४ ॥

दक्षे हरिभारतश्च किमपुरुषश्च पुष्करे ।
अव्ययन्तः कुषभद्राश्वौ मेरोश्चैवोत्तरे स्थिताः ॥ १५ ॥

मेरुवृत्ताङ्ग ? दक्षिणे रम्यकस्योध्वर्मालिका ।
गन्धर्वानगरी रम्या नास्त्रा गन्धर्वमालिनी ॥ १६ ॥

विद्याध्वरास्तदूर्ध्वे तु यक्षाश्चैवं तदूर्ध्वतः ।
तदूर्ध्वं वैदेवाः ख्याता देवाश्चैवं तदूर्ध्वतः ॥ १७ ॥

तथोध्वं सप्तलोकाश्च संस्थिताः क्रमयोगतः ।
तदूर्ध्वं मेरुराख्यात ऊर्ध्वं शम्भूद्वाः किल ॥ १८ ॥

विच्चित्रशिखरे रम्ये रत्नधातूपशोभिते ।
चन्द्रसूर्योपमः कान्तो नीलार्कसद्वास्तथा ॥ १९ ॥

वज्रवैद्वृद्यगोमेदैः पुष्परागेन्द्रनीलकैः ।
द्वादशादित्यतेजोभिः सूर्यकोटिसमप्रभः ॥ २० ॥

तत्र शम्भुमहादेवो ह्यव्यक्तं परमं पदम् ।
प्राचीना च भवेन्मूर्तिः सूर्यतेजस्समुद्दवा ॥ २१ ॥

ब्रह्मविष्णु ततो जातौ संसारसृष्टिकोद्घवौ ।
ब्रह्मतेजस्समुत्पन्नः काश्यपो मुनिपुद्गवः ॥ २२ ॥

सृष्टिस्तदुद्धवा त्वेवं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
चतुर्विंश्ठो भूतग्रामः पृथक् पृथक् शरीरिणाम् ॥ २३ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
भूराज्यनिवेशनाधिकारो नाम नवमं सूत्रम् ॥

---

(१०) संसारभृतग्रामोत्पत्तिपञ्चतत्त्वनिर्णयो नाम दशमं सूत्रम् ॥

अपराजित उवाच-

केनोऽपत्तिः समस्तानां भूतानां च तथालयः ।
केनासौ कलते कालो लयं यान्ति च सर्वेशः ॥ १ ॥

केनासौत्र नानि कालन्यानास्यामः ? वद प्रभो ।
ज्ञानं तनु युक्तोद्वयं पद्यन्ते च परस्परं विदुः ? ॥ २ ॥

विश्वकर्मोवाच-

पञ्चात्मकं पञ्चसु वर्तमानं पडाथ्रयं पइगुणयोगयुक्तम् ।
तं सप्तधातुविमलं वयोनं ? चतुर्विधं हारमयं शरीरकम् ॥ ३ ॥

पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुगकाशमेव च ।
पञ्चात्मकमिति प्रोक्तं कथयामि गुणोद्भवान् ॥ ४ ॥

कठिना या सा तु पृथ्वी द्रवाश्चापस्तदुद्भवाः ।
दीप्तं यत्तद्भवेत्तेजः चलं तत् पवनात्मकम् ॥ ५ ॥

यच्छिद्रं तु तदाकाशं तेभ्यः सर्वसमुद्भवः ।
इत्थं पञ्चात्मकं भूतं कथितं हि यथाकमम् ॥ ६ ॥

पृथिवी भारणं कृत्वा द्रवीकरणं तथैव च ।
तदुद्भवं तेजः पुञ्चस्तेजत्वेषु समुद्भवे ? ॥

आकाशस्याधिकारश्च पञ्चात्मकः स्यादनुक्रमात् ?
स्पर्शो रसश्च रूपं च गन्धः शब्दश्च पञ्चमः ॥ ७ ॥

जिह्वायां रस आयाति स्वादस्यैव च कारणम् ।
रूपं च चक्षुपश्चैव गन्धो ग्राणात् तथा मतः ॥ ८ ॥

शब्दो ग्रहादि ? संभूतः पञ्चतत्त्वानि वै विदुः ।
गतिर्ग्राहस्तुतिर्व्याप्तिर्विसर्गश्चैव पञ्चकम् ॥ ९ ॥

पादैः स्याद् गतिसंयोगः हस्तैस्तु ग्रहणं भवेत् ।
उपस्थानैर्व्यापयन्ति विसर्जन्ति गुदेन च ॥ १० ॥

श्रुतिः थोगेन्द्रियेणैव जिह्वया च तथा रसः ।
एवं तत्त्वोद्भवा सृष्टिस्तन्मात्रादिकमुच्यते ॥ ११ ॥

आत्मा तन्मात्राण स ? मनः संकल्पलक्षणम् ।
व्यवसायो बुद्धिभावः प्रश्नाहंकारकौ तथा ॥ १२ ॥

तत्तथा तु तन्मात्रं बुद्धीन्द्रियकमस्फुटम् ।
व्यवसायो बुद्धियोगः प्रश्ना विकाशकोद्भवा ॥ १३ ॥

अहङ्कारश्च विकृतो रागद्वेषाकुलो ध्रुवम् ।
पञ्चपित्तोऽद्वाश्चैव आतपकुलसम्भवा: ॥ १४ ॥

पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ।
शब्दः स्पर्शो रसो रूपं गन्धश्च पञ्चकं त्विदम् ॥ १५ ॥

गतिर्ग्रीहः श्रुतिव्याप्तिर्विसर्गो दशपञ्चकम् ।
अहङ्कारो गगद्वेषौ क्रोधोऽस्मिता प्रकृतयः ॥ १६ ॥

मनः प्रज्ञा वुद्धिचित्तभावाश्च पञ्चविंशतिः ।
कामो मदो लोभमोहो भयं तत्त्वानि त्रिंशतिः ॥ १७ ॥

चित्तं चैतन्यरूपं च भावं एवमतः परम् ।
तदुद्धवः समस्तोऽयं संसारे यो प्रवर्तते ॥ १८ ॥

पाणिपादौ च वुद्धिर्वाक् चक्षुः श्रुतिः पडाश्रयः ।
एते पडाश्रया नित्यं मूलसंभाय तद्वावा ? ॥ १९ ॥

वुद्धिज्ञानं शास्त्रज्ञानं हेतुज्ञानं तृतीयकम् ।
सहजं गुरुजं कार्यं पद्मिवधं ज्ञानमुच्यते ॥ २० ॥

संयोगां योगयुक्तानां अयोगां योगयुक्तिदम् ? ।
शिवशक्तिसमायोगं व्रह्माविष्णु एवनात्मजम् ? ॥ २१ ॥

व्रह्मविन्दुसमायोगं शिवशक्तिः परात्परम् ।
संयुक्तयोगं एवं यो योगयुक्तः स उच्यते ॥ २२ ॥

रक्तः पीतः श्वेतकृष्णौ इयामो नीलस्तथा हगित् ।
सप्तथास्तु इमे प्रोक्ताः सप्तस्थानादिकोऽद्वयाः ॥ २३ ॥

श्रेताः श्वेतसमुद्भूता रक्ता रक्तसमुद्भवाः ।
पीताः पीतसमुत्पन्नाः कृष्णाश्च मेत्रकोऽद्वयाः ॥ २४ ॥

इयामाः इयामसमुद्भूता नीलाश्च उयोतिर्मण्डले ।
निशा भासाद्वयोत्पन्नाः सङ्ख्याः सप्त प्रकीर्तिः ॥ २५ ॥

रागद्वेषालसाश्चैव विमला मतसंभवाः ।
चतुर्विंश्चा भूतत्राम मेतसांनि चतुर्विंश्चा ? ॥ २६ ॥

अण्डजा उद्धिजाश्चैव जगयुजाश्च स्वेदजाः ।
चतुर्विंश्चा योनिजाश्च संसारे सृष्टिसम्भवाः ॥ २७ ॥

कामक्रोधलोभमोहभयादि पञ्चकोऽद्वयाः ।
एवमादि गुणोपेताः पञ्चकामेन्द्रियाणि च ॥ २८ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
संसारभूतप्रामोत्पत्तिपञ्चतत्त्वनिर्णयाधिकारो नाम दशमं सूत्रम् ॥

(११) पञ्चतत्त्वपञ्चगुणनिर्णयो नामैकादशं सूत्रम् ॥

अपग्रजित उवाच-

कथं भवश्च जीवानां स्मेहः स्त्रीणां नृणां कथम् ।
स्नेहात्त्वां परिपृच्छामि ल्लाद्यन्तं निजात्मजम् ॥ १ ॥

विश्वकर्मोवाच-

शिवशक्तिस्मोहात्मकः कामश्च हृदयात्मजः ।
ततः सम्युक्तयोगश्च शिवशक्ति परापरे ? ॥ २ ॥

इति कामस्य संयोगाच्छिवशक्तिप्रभावतः ।
स्वयं व्रतस्तत्त्वैव नादविन्दुसमुद्दयः ॥ ३ ॥

एकीभूतं यदा काले त्वन्तकाले प्रगोद्धति ।
सङ्क्रमेच्छकरकं तु ग्रहविष्णुशिवात्मजम् ॥ ४ ॥

कललं त्वेकरत्नेण पञ्चगत्रैश्च वुद्वुदम् ।
शोणितं दशरात्रैश्च मांसहीनं चतुर्दशैः ॥ ५ ॥

घनं मांसं विशतिभिर्भस्थं वर्द्धते क्रमात् ।
एकमासे च सम्पूर्णे पञ्चतत्त्वानि धारयेत् ॥ ६ ॥

मासद्ये च सम्पूर्णे मांसपिण्डः प्रजायते ।
मञ्जास्थिनी त्रिभिर्मासैः केशाङ्गुल्यश्चतुर्थके ॥ ७ ॥

कर्णजिह्वानामिकाश्च गन्धं मासे तु पञ्चमे ।
कण्ठगन्धोदरे पष्टे गुष्ठं चाण्डं च सप्तमे ॥ ८ ॥

सर्वाङ्गसन्धिसम्पूर्तिरप्टमासैः प्रजायते ।
मासे च नवमे प्राप्ते गर्भस्थः स्मरति स्वयम् ॥ ९ ॥

मातरं पितरं भ्रातृन् पुत्रपौत्रादिकं तथा ।
ज्ञानतोऽथ प्रार्थयते धर्मं च देवतादिकम् ॥ १० ॥

येनाहं न पतेयं वै संसारयोनिसंकटे ।
अहं तं च करिष्यामि निःसृतो गर्भवासतः ॥ ११ ॥

विकासो जायते तस्य गर्भवासं ततस्त्यजेत् ।
योनेयोः निस्सरेत्तिर्यक् मृत्युस्तस्य भवेद् ध्रुवम् ॥ १२ ॥

बधिरो वा भवेदन्धो जायते सूचर्णनादिकम् ।
पवं विनिःसृतो जन्तुः संसारे मुह्यते क्षणात् ॥ १३ ॥

अथ चैवं प्रवक्ष्यामि महाभूतविनिर्णयम् ।
पञ्चात्मकः परो भावो ह्यपरं पञ्चभूतकम् ॥ १४ ॥

त्वचामांसास्थिनखरा रोमाण्यत्राद्यपञ्चकम् ।
क्षितेरेतान् गुणान् पञ्च वदन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ १५ ॥

लाला मूर्चं तथा शुक्रं मज्जा रक्तं च पञ्चमम् ।
इमान्यपांव्यञ्जकानि वदन्ति ज्ञानिनः सदा ॥ १६ ॥

क्षुधा तृष्णा तथा निद्रा चालस्यं कान्तिरेव च ।
तेजसस्तु समुत्पन्ना वदन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ १७ ॥

धावनं पूवनं चैव संकोचनप्रसारणे ।
निरोधः पञ्चमश्चैव वायोरेतत्तु पञ्चकम् ॥ १८ ॥

रागद्वेषौ भयं मोहः प्रसादश्चैव पञ्चमः ।
एते पञ्च गुणाः प्रोक्ता आकाशस्य व्यवस्थिताः ॥ १९ ॥

पञ्चतत्त्वैः समुत्पन्ना गुणानां पञ्चविंशतिः ।
पृथक् पृथक् च प्रत्येकं पञ्च पञ्चकसम्भवः ॥ २० ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्चीमुवनद्वाचार्योक्तापराजितपृच्छाया
पञ्चतत्त्वपञ्चगुणनिर्णयाधिकारो नामैकादशं सूत्रम् ॥

---

(१२) गर्भविज्ञानोद्भवो नाम द्वादशं सूत्रम् ॥

अपराजित उचाच-

पञ्चविशगुणेर्गुकाः पञ्चतत्त्वसमन्विताः ।
वर्तन्ते संसृतौ ये तु तेषां मोक्षः कथंचन ॥ १ ॥

धर्मार्थकाममोक्षाणां प्राप्तिरेषां कथं भवेत् ।
किं तेषां च फलं लोके संसारसारसागरे ॥ २ ॥

विश्वकर्मोचाच-

उत्पन्ना गर्भसंभृतेनिःसृता योनिसंकटात् ।
अचैतन्या अहमराश्च उद्भृता विधिरान्धकाः ॥ ३ ॥

तत्रैवं ते प्रवर्तन्ते संसारजात्यभोहिताः ।
कामात्मानः प्रपीडयन्ते तृष्णाक्रान्तास्तथैव च ॥ ४ ॥

चक्षुर्भिः स्नेहपाशैश्च मोहं कुर्वन्ति कामिनः ।
पुनः पतन्ति संसारे पतङ्गा दीप्यर्त्तिषु ॥ ५ ॥

आत्मानं वेदचक्षुर्भिः पश्यन्ति ज्ञानदृष्टयः ।
ते नराः परमं यान्ति न पतन्ति पुनर्भवे ॥ ६ ॥

उद्यमैः साहसैर्घर्येर्गुरुभक्तिपरायणाः ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां प्राप्तिहेतुमनीपया ॥ ७ ॥

नाभुकं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ।
अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥ ८ ॥

कृतत्रेताद्वापरे च चतुर्थे वा कलौ युगे ।
ज्ञानं धर्मां गुरुदेवो युगानुरूपभावना ॥ ९ ॥

कृते तु सहजं ज्ञानं त्रेताया कुलजं तथा ।
द्वापरे शास्त्रजं ज्ञानं क्षेत्रजं तु कलौ युगे ॥ १० ॥

सहजं कुलजं चैव शास्त्रजं क्षेत्रजं तथा ।
एवं चतुर्विधं ज्ञानं युगरूपानुमोदितम् ॥ ११ ॥

ज्ञानं गुरुमुखोद्भूतं संसृतेः पाशच्छेदनम् ।
ये भजन्ति गुरुं भक्त्या सूर्यं तमिहरं यथा ॥ १२ ॥

लभन्ते ते ततो ज्ञानं धर्मे तीर्थे महात्मनि ।
अर्थदानप्रभावेण ज्ञास्यन्ति तपसां क्रमम् ॥ १३ ॥

ज्ञाने मोक्षं तपो राज्यं दाने भोग्यं महोक्टम् ।
एवं तु जायते मुक्तियों जानाति स पण्डितः ॥ १४ ॥

यः करोति स कर्ता च भूतात्मा कथ्यते बुधैः ।
जीवसंज्ञो ह्यन्तरात्मा सहजः सर्वदेहिनाम् ॥ १५ ॥

येन वेदयते सर्वं सुखं दुःखं च जन्मसु ।
न भूत भूतसम्पर्को महाक्षेत्रज्ञ एव सः ॥ १६ ॥

एकधा वहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ।
इदं शरीरं ज्ञानेन क्षेत्रमित्यभिधीयते ॥ १७ ॥

आत्मैव चात्मचैतन्यमात्मना सृजति स्वयम् ।
आत्मना कृतं नानात्वमात्मन्येव प्रलीयते ॥ १८ ॥

अर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरत्यग्म् ।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १९ ॥

एकस्तम्भे नवद्वारे त्रिशूले पञ्चदेवताः ।
क्षितिग्राकारसन्नदं नुपरिचारनायकाः ॥ २० ॥

इति भूतमन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुर्थीगुवनदेवाचार्योक्तापराजितपूर्वायां
गर्भविज्ञानोद्धाराधिकारो नाम द्वादशं सूत्रम् ॥

(१३) कर्मज्ञानोद्भवो नाम ब्रयोदर्श सूत्रम् ॥

अपराजित उवाच-

केवलं कुलजं ज्ञानं शास्त्रजं क्षेत्रजं तथा ।

चतुर्मार्गवहिस्थं च कथय परमेश्वर ॥ १ ॥

कष्टं साध्यं विना कष्टगम्यासं किल शाश्वतम् ।

कथयस्व प्रसादेन ज्ञानाभ्यासस्तु वै यथा ॥ २ ॥

विश्वकर्मोवाच-

अग्निः काष्टे तिळे तैलं क्षीरमध्ये यथा घृतम् ।

गुरुवत् कर्मयोगेन अभ्यासो ज्ञानदेहजः ॥ ३ ॥

यथा चात्युर्ध्वंसंस्थोऽपि दृश्यते जलचन्द्रमाः ।

तथा सर्वत्रसंस्थोऽपि ह्यात्मालैगेव दृश्यते ॥ ४ ॥

अदृष्टरूपे दृष्टव्यं हस्तौ चापि तथा थ्रुतिः ।

अव्यक्ते व्यक्तरूपं च व्यक्ताव्यक्तस्य सम्भवः ॥ ५ ॥

क्षरं चैव परित्यज्य ध्यायेदात्मानमक्षरम् ।

त्रिपदं (थं) स्यात्परं स्थानं परं ब्रह्म तदुच्यते ॥ ६ ॥

ब्रह्मरन्धं ततो मध्ये जलसूर्यं पुरभेदकम् ? ।

तन्मध्ये च समस्तं तु जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वं चन्द्रो ह्यधः सूर्यो ब्रह्ममूलोद्भवान्तरम् ।

वर्षन्त्यमोघमेघाश्च चन्द्रस्थानमतः परम् ॥ ८ ॥

चन्द्रस्थं च महापद्मं विन्दुं विन्दुस्वरूपिणम् ।

विचित्रपङ्किपत्रस्थं महाकान्त्युपशोभितम् ॥ ९ ॥

ध्यातव्यं पूर्वदेहैस्तु ह्यक्षरं नाड्रं संशयः ।

नाडसौ लिपः पुण्यपापैः पद्मपत्रमिवाभ्यसा ॥ १० ॥

ततः परतरं यान्ति न भवन्ति पुनर्भवे ।

एवमभ्यासयोगैः स्यात्कर्मज्ञानसमुद्धवः ॥ ११ ॥

हकारादि सकारान्तं संस्मरेत्तदहर्निशाम् ।

लक्ष्येत्तत्र संचारं वणोद्भारविवर्जितम् ॥ १२ ॥

अनन्तं सहजं हंसं नित्याभ्यासपदे स्थितम् ।

गमागमनयोगेन सप्तकोविजपः स्मृतः ॥ १३ ॥

षट्क्रिंशदङ्गुलं चारे वामदक्षिणगोचरे ।

स्वयमुच्चार्यते हंसो हंसस्तेन स उच्यते ॥ १४ ॥

यावन्न चालयेद्योगी हाक्षसूत्रकरस्थितम् ।
सप्तकोटिजपं कृत्वा हंसस्त्वेवं निवर्तते ॥ १५ ॥

एवं विश्वगतश्चाप; प्राणिनां शुभदायकः ।
हंसरूपे स्थिताः प्राणाः प्राणास्तत्त्वैः प्रकीर्तिताः ॥ १६ ॥

हृदये सहजं पद्मपृष्ठं सविन्दुकम् ।
इच्छाशक्तिस्तथा मध्ये दलान्ते कुलदेवताः ॥ १७ ॥

शृङ्गारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकाः ।
वीभत्साद्भुतशान्ताश्चाल्पाष्टौ ? कमले स्थिताः ॥ १८ ॥

कुलदेव्यष्टकोपेतमिच्छाशक्तिर्हदिस्थिता ।
ऊर्ध्वाकारैः स्थिता ख्यातेन्द्रियैर्वुद्धिगनुकमान् ॥ १९ ॥

शब्दः स्पर्शस्तथा रूपं रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
मनो वुद्धिरहंकारः सत्त्वं रजस्तमस्तथा ॥ २० ॥

कामः कोधश्च मोहश्च लोभो हर्षो मदो भयम् ।
विपादश्चाष्टमः प्रोक्त इत्यष्टौ च गुणाः स्मृताः ॥ २१ ॥

श्रुथा तृपा भयं द्वेषो मोहनिन्तानुगगकाः ।
जरा मृत्युश्च दोषाश्च विस्मयं जननं तथा ॥ २२ ॥

निद्रा शोकोद्भ्रेग परा हीच्छाशक्तिसमुद्भवाः ।
गुणदोषाः शरीरस्था अष्टादश प्रकीर्तिताः ॥ २३ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृत्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
कर्मज्ञानोद्भवाधिकारो नाम त्रयोदशं मूत्रम् ॥

(१४) गिवशक्तिव्रह्मज्ञानं चतुर्दशं सूत्रम् ॥

अपग्रजित उवाच-

कश्चन्द्रश्च कथं सूर्यः कथं व्रह्मासनं स्मृतम् ।
कथं कामाख्यनिलयोऽजनिलयं कथं विदुः ? ॥ १ ॥
कथं ग्रहणमङ्कान्ती कथं कालकलास्तथा ।
काम (य)स्त्रपं कथं प्रोक्तं कामाख्यनिलयः कथम् ॥ २ ॥

विश्वकर्मेवाच-

व्रह्मगन्धस्थितश्चन्द्रो हाथिमध्ये रविस्तथा ।
कामाख्यनिलयः प्रोक्तश्चन्द्रपाणे च संस्थिता ? ॥ ३ ॥
प्रविष्टा पद्मनालेऽपि सूर्यपीटे लयं गता ।
संस्थिता कामरूपान्ते सूर्येन्दुग्रहणे गता ॥ ४ ॥

रविचन्द्रयुते काले शक्तिः संकरते यदा ।
तत्काले ग्रहणं प्रोक्तं संकान्तिर्विष्णुसम्भवा ॥ ५ ॥

ग्रहणान्ते पराशक्तिः पद्मतनुनिभा स्थिता ।
सृजति स्वेच्छया कामः भूतग्रामं चतुर्विधम् ॥ ६ ॥
कर्मकर्तृमणिर्वन्धुः करहीनोऽपि कर्यति ।
सृजति ज्ञानतस्तद्वच्छुर्हीना जगत्त्रयम् ॥ ७ ॥

भ्रामको (की) भ्रामयेद् वन्धुः करहीनोऽपि भ्रामशः ? ।
सृष्टिमार्गस्थिता शक्तिः करहीना करोति च ॥ ८ ॥

चन्द्रः कोऽपि मणिर्वद्रो नष्टचन्द्रः प्रमुञ्चति ? ।
मुखहीना तथा शक्तिर्वाङ्मयं दर्शयेत् खलु ॥ ९ ॥

अद्रवाऽपि द्रावयति यत्किञ्चित्काञ्चनादिकम् ।
ज्ञानशक्तिस्तथा चैवं निद्रवेत्सृष्टितोऽम्बरम् ॥ १० ॥

अग्नितेजोगुणा यद्वत् सूर्यरश्मिगुणा यथा ।
रवेरिव गुणास्तद्वत् सहजाः शक्तिसंस्थिताः ॥ ११ ॥

निर्गुणोऽपि गुणैर्युक्ता रूपहीनाऽपि रूपिणी ।
संवरेत्पादहीनाऽपि कर्णहीना शृणोति च ॥ १२ ॥

जिग्रति ग्राणहीनाऽपि वक्त्रहीनाऽपि जल्पति ।
चशुर्हीना लोकते च त्रैलोक्यं च करस्थितम् ॥ १३ ॥

एवं सा सर्वरूपस्था ह्यमूर्ती मूर्तिचारिणी ।
पराशक्तिरितिख्याता ह्येका त्रैलोक्यनायिका ॥ १४ ॥

एषा सा परमा शक्तिरिच्छाज्ञानकियात्मिका ।
पृथगेकाष्टकैर्युका ह्यज्ञानां ज्ञानदा स्मृता ॥ १५ ॥

अनेकभाविकं कर्म दग्धबीजमिवाभसि ।
भविष्यदपि संरुद्धं ज्ञानकं भुवि गोचरम् ॥ १६ ॥

सहजं भोगजं कर्मानगलं भविष्यत्तथा ।
शक्तित्रयविभागेन दद्यात् सर्वं शुभाशुभम् ॥ १७ ॥

कारणे च क्रियाशक्तिरिच्छाशक्तिः प्रवर्तने ।
ज्ञानशक्तिस्तथाचारे संचरेत्सच्चाचरम् ॥ १८ ॥

सर्वाङ्गसन्धिसंचारे नखकेशाग्रमध्यके ।
व्यापिनी संस्थिता देहे रेणुमात्रस्वरूपिणी ॥ १९ ॥

बीजरूपा तु सा देवी जगन्माता व्यवस्थिता ।
तां ज्ञात्वा मुच्यते पाशैसर्वज्ञस्तु नरो भवेत् ॥ २० ॥

क्रियेच्छयोस्तथा ज्ञाने त्रिकरुपे व्यवस्थिता ।
प्रातर्यस्तु प्रबुद्धात्मा विन्द्यात् शक्तिपर्ति तु सः ॥ २१ ॥

एवं शारीरिकं चक्रं शक्तित्रयसमन्वितम् ।
शत्क्रयन्ते च शिवं विद्यायो दशान्ते कलौर्विना ? ॥ २२ ॥

एकः शिवः परं ब्रह्मपदमेव निराथयम् ।
पश्येत् संसारवीजं यो रम्भास्तम्भपुटं यथा ॥ २३ ॥

यस्य शिवशक्तिज्ञानं तस्य मुक्तिर्विधीयते ।
शक्तित्रयविमुक्तस्य भुक्तिमुक्तिविमोचनम् ॥ २४ ॥

दर्पणेषु यथा छाया पिण्डः पिण्डाकृतिर्भवेत् ।
तथा सर्वगतः शम्भुर्दश्यते जलचन्द्रवत् ॥ २५ ॥

स्वयं देवी स्वयं देवः स्वयं शिष्यः स्वयं गुरुः ।
स्वयं ध्यानं स्वयं धाता स्वयमेव परात्परम् ॥ २६ ॥

यत्र यत्र मनो याति (यायात्) तत्र तत्र परः शिवः ।
वेदो वेद्यं जपो मौनमाचारः प्रार्थना क्रिया ॥ २७ ॥

ब्रतं स्नानं तीर्थयात्रा चोपवास्यं त्रिग्रात्रिकम् ।
इत्येतदाध्यस्थानं मुकिस्थानं निराथयम् ॥ २८ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
शिवशक्तिरूपज्ञानाधिकारो नाम चतुर्दशं सूत्रम् ॥

(१५) गीतासङ्घावोऽपरेऽपराजितबोधनार्थं पञ्चदशा सूत्रम् ॥

अपगाजित उवाच-

वीजरूपा कथं जाता वृद्धियाता परेश्वर ।
क्रियाशक्तिः कथं भूता वीजयोनिरथाम्भसि ॥ १ ॥
गुरुमार्गाः कथं प्रोक्ताः कुलाकुलोभयोऽद्वयाः ? ।
कथयस्व महाभाग मम भ्रान्तिहरं प्रभो ॥ २ ॥

विश्वकर्मोवाच-

वदो यथा च वीजस्थस्तथा शुक्रगता तनुः ।
संघाटे काञ्चनं यद्वत् क्रियादीपेन दृश्यते ॥ ३ ॥
क्रियामाध्यात्मिकीं विद्यात् क्रियाशक्तेरनुक्रमात् ।
देहस्थं दीपकं दिव्यं शक्तिरूपण वोधितम् ॥ ४ ॥
तेन वोधितमात्रेण पश्यन्ति भुवनत्रयम् ।
त्रैलोक्यदीपकं दिव्यं तत्त्वोद्योतकरं परम् ॥ ५ ॥
मूढात्मानो न बुध्यन्ति गुरुमार्गविवर्जिताः ।
गुरुवक्त्रे स्थितं तत्त्वं प्राप्यते तत्प्रसादतः ॥ ६ ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन गुरोगाराधनं कुरु ।
गुरुपूजा प्रकर्तव्या गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥ ७ ॥
पुष्पधूपैश्च नैवेद्यैर्व्यालङ्गारभूषणैः ।
गृहक्षेत्रपुरग्रामैर्गजाश्वशयनासनैः ॥ ८ ॥
तस्मात् पूजा प्रकर्तव्या ह्यात्मना च धनेन च ।
गुरुलोपो न कर्तव्यः स्वच्छन्दो यदि वा भवेत् ॥ ९ ॥
यावत्कालं भवेद्देहस्तावदेव गुरुं स्मरेत् ।
गुरुर्माता पिता देवो गुरुर्ज्ञानं कुलाकुलम् ॥ १० ॥
यस्यैवं संस्थितो भावस्तस्य देवसमं कुलम् ।
आसनं शयनं यानं मणिकाञ्चनभूषणम् ॥ ११ ॥
साधकेन न कर्तव्यं गुरो(वै)चाधिकं ननु ।
गुरोः शश्यासने यानं पादुकोपानहौ पदम् ॥ १२ ॥
स्नानोदकं तथाच्छायां लङ्घयेन्न कदाचन ।
कर्मणा मनसा वाचा यैश्च नाराधितो गुरुः ॥ १३ ॥
तस्माद् ज्ञानं महारत्नमत्यन्तं गृहतां गतम्
योगिनी शाकिनी कर्म ? यस्य भक्तिस्तु निश्चला ॥ १४ ॥

तस्य प्रवर्तते शीघ्रं निर्वाणं परमं पदम् ।
 इत्थं समययुक्त्या च गुरुभक्तो यतेन्द्रियः ॥ १५ ॥
 दृढचित्तेन चादद्याद् ज्ञानं ब्रैलोक्यपूजितम् ।
 मूलसूत्रमहारत्नं रत्नपीठविनिर्गतम् ॥ १६ ॥
 सारभूतं महातत्त्वं मुक्तिमार्गप्रकाशकम् ।
 आदेयं गुरुभक्ताय वज्रकपाटमुत्तमम् ॥ १७ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तत्रिभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 गीतासङ्घावोऽपरेऽपराजितबोधनाधिकारो नाम पञ्चदश सूत्रम् ॥

(१६) सत्त्वरजस्तमः षोडशा सूत्रम् ॥

अपगाजित उवाच-

सत्त्वं रजस्तमः कीदृक् कथं तेषां समुद्धवः ।
संसारस्य समस्तस्य जननी जगमालिनी ? ॥ १ ॥

समुद्धृता कथं देव संसारसृष्टिमालिका ।
सत्त्वं रजस्तमश्वैवं कथयस्य प्रसादतः ॥ २ ॥

विश्वकर्मोवाच-

उत्पत्तिर्जगतो हेतुर्निर्मिता किल विष्णुना ।
स्त्रिया वै सर्वशिल्पानां शड्खशाङ्गादिवारिणा ॥ ३ ॥

तत्रोद्भूतं रजः सत्त्वं तमश्चापि तृतीयकम् ।
तदुद्भवा च सृष्टिस्तु जनसन्तानसन्ततिः ॥ ४ ॥

रजो ब्रह्मा तमो विष्णुः सत्त्वं चैव महेश्वरः ।
ततस्त्रिकं समुत्पन्नं संसारसृष्टिकोद्भवम् ॥ ५ ॥

चतुरशीतिलक्षणि जीवयोनिरनेकधा ।
तमसस्तामसी शक्तिस्तपस्तेजोविवर्द्धिनी ॥ ६ ॥

रजसो राजसी ख्याता रजो ज्ञाने ब्रह्मात्मजा ।
माया मोहश्च तत्कार्यं वैष्णवी मोहशालिनी ॥ ७ ॥

सत्त्वाच्च सात्त्विकी शक्तिः सत्त्वज्ञाने शिवात्मजा ।
संसारप्रीतिमुकानां मोक्षदा सत्त्वसात्त्विकी ॥ ८ ॥

तमः पिता रजो माता गुरुः सत्त्वं प्रतिष्ठितम् ।
एवं प्रवर्तते सृष्टिः संसारे मोहशालिनी ॥ ९ ॥

रजो रक्तं समाख्यातं तमः शुक्रं प्रतिष्ठितम् ।
सत्त्वं पवन इत्युक्तं संसारे सृष्टिमालिका ॥ १० ॥

रजः सूर्यः समाख्यातस्तमश्वैवं तु चन्द्रमाः ।
सत्त्वं पवनमित्याहुः संसारमोघमालिका ॥ ११ ॥

रजः पृथ्वी समाख्याता तमश्चाकाशसम्भवम् ।
सत्त्वं पवनमित्युक्तं वर्तते मोघमालिनी ॥ १२ ॥

रज आपस्तथा ख्याता तमस्तेजः समुद्धवम् ।
सत्त्वं मारुतमित्याहुख्यिभिः संसारसम्भवः ॥ १३ ॥

इच्छाशक्ती राजसी स्यात् तामसी तु क्रियात्मिका ।
सात्त्विकी ज्ञानशक्त्याख्या शम्भुसंसारसम्भवाः ॥ १४ ॥

शक्तिरूपे रजः ख्यातं दिवरूपे तमो मतम् ।
बीजरूपे स्थितं सत्त्वं श्रिभिः संसारसम्भवः ॥ १९ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायाँ
सत्त्वरजस्तमोऽधिकारो नाम षोडश सूत्रम् ॥

---

(१७) ग्रहादिध्रुवमण्डलं सप्तदशा सूत्रम् ॥

अपराजित उवाच-

कथं दिनं कथं रात्रिः संसारसृष्टिकोऽद्वः ।
केन साऽऽक्रमते चेत्यं चन्द्रसूर्यभ्रमणे रता ॥ १ ॥
नक्षत्राणि ग्रहाश्चैव ध्रुवाद्याश्च समस्तकाः ।
तेषां मृत्युः कथं प्रोक्तः कथयस्व प्रसादतः ॥ २ ॥

विश्वकर्मोवाच-

तेजसः काश्यपस्यार्कचन्द्रमृत्युसमुद्धवः ।
शिवशक्तिसमायोगात् संसारसृष्टिसम्भवः ॥ ३ ॥
शिवः सूर्यः शशी शक्तिः संसारसृष्टिकोऽद्वः ।
दिवाकरः शिवो भूत्वा शशी चैव निशाकरः ॥ ४ ॥
दिवारात्रिसमायोगो योगश्च चन्द्रसूर्ययोः ।
तेजसो मृत्युसंयोगः संयोगः सृष्टिकारकः ॥ ५ ॥
सूर्यवंशोऽद्वाश्चैव चन्द्रवंशोऽद्वा नृपाः ।
प्रवर्तते मही राज्यं नृपश्च पृथिवीपतिः ॥ ६ ॥
सूर्यवंशो पृथ्वीराजा वुधः शशिकुलोऽद्वः ॥
सूर्यवंशसमृद्धौ तु क्षीयते सोमवंशकः ।
सोमवंशसमृद्धौ च क्षीयते सूर्यवंशकः ॥ ७ ॥
एकोत्तरशतं यावत् क्षीयेते वंशकावुभौ ।
पृष्ठोरुपर्शभूतश्च संप्रवेत द्रंसाधिपः ? ॥ ८ ॥
ब्रह्मपुत्रो मरीचिश्च तज्जातः कश्यपो मुनिः ।
सूर्यो जातः कश्यपाच्च सूर्यपुत्रो मनुस्तथा ॥ ९ ॥
मनोश्चेक्ष्वाकुरुत्पन्नस्ततश्च कुक्षिसम्भवः ।
कुक्षिपुत्रो विकुक्षिश्च विकुक्षेवेनसम्भवः ॥ १० ॥
वेनो नाम महाराजो महावीर्यो महाबलः ।
शरीरमथनात्तस्य तथा पृथुः समुद्धवः ॥ ११ ॥
पृथुश्चैव समुद्भूतस्तथा ख्यातः कुलाधिपः ।
रामश्च रघुवंशो ऽभूत् सूर्यवंशो महाबलः ॥ १२ ॥
सूर्यपुत्रः शनिर्जातः केतुकश्च समुद्धवः ? ।
अष्टोत्तरशतं चैव केतुकश्च ब्रह्मकोऽद्वः ? ॥ १३ ॥
शम्भुतेजोभवं चोर्ध्वं दृश्यते ज्ञानचक्षुषा ।
नक्षत्रयोगा राशिश्च तिथयः करणादिकम् ॥ १४ ॥

तारकालिङ्गमित्युक्तं मातृमण्डलसम्भवम् ।
वैष्णवे च पदे चैव भ्राम्यतीर्थं ध्रुवावृतम् ॥ १५ ॥

दिवाकरः शशाङ्कश्च भौमश्च बुधं पव च ।
त्रिदशाचार्यशुक्रौ च शनिश्च राहुकेतुकौ ॥ १६ ॥

सूर्याद्यं च समं त्वेवं ध्रुवग्रहादिकं तथा ।
भ्राम्यति दक्षिणावर्तमचालयं ध्रुवसत्पदम् ॥ १७ ॥

प्रदक्षिणं तथक्षणाणं सम्पूर्णा सप्तविंशतिः ।
क्रक्षमध्ये यथा राशौ ग्रहास्तिश्यादयस्तथा ॥ १८ ॥

चारः क्रामति योगेन मेरुमावृत्य दक्षिणम् ।
मण्डलानि पृथुत्वं च विभवानं च क्षयते ॥ १९ ॥

क्षारार्णवोदकं भूमौ कथयते ग्रहमण्डलम् ।
योजनैव्योमसङ्ख्यातं कथयामि समासतः ॥ २० ॥

चतुर्दशलक्षणाणां च योजनानां तु सङ्ख्यया ।
ध्रुवचक्कसमुत्थाध्वा चक्षुर्जनेन व्योम्न्ते च ॥ २१ ॥

सप्तलक्षार्थमादित्यं सहस्राणां द्विसप्ततिः ।
भूमिक्षारार्णवोर्ध्वं च योजनान्यर्कमण्डलम् ॥ २२ ॥

तत्परं चन्द्रमण्डलं पञ्चाशतसहस्रैः स्थितम् ।
अष्टाशीतिसहस्राणि सोमोर्ध्वे भौमसंस्थितिः ॥ २३ ॥

लक्षं त्रिपष्टिसहस्राणि भौमोर्ध्वे बुधमण्डलम् ।
चतुर्विंशसहस्राणि बुधोर्ध्वे च वृहस्पतिः ॥ २४ ॥

सूर्योर्ध्वे चैव लक्षाद्वयं शुक्रस्य मण्डलं विदुः ।
शुक्रलोकान्तथा चोर्ध्वं पृथ्यपिभिः सहस्रकैः ॥ २५ ॥

सूर्यतश्च परे ख्यातः सूर्यपुत्रशनैश्चरः ।
सूर्याधः पष्टिसहस्रै राहुमण्डलमास्थितम् ॥ २६ ॥

रवेः समन्तात् केतुश्च रथपृष्ठेऽनुगच्छति ।
शतकोटियोजनानां ब्रह्माण्डस्य प्रमाणकम् ॥ २७ ॥

मेरुर्लिङ्गं समाख्यातं पृथ्वी च जलधारिका ।
वितानं व्योमचाख्यातं लम्बतीर्थमुमापतिः ॥ २८ ॥

ध्रुवमण्डलमुत्पन्नं ब्रह्माण्डाकाररूपकम् ।
तारामण्डलमित्युक्तं कथयते तत्त्वं सङ्ख्यया ॥ २९ ॥

सप्तदशार्दुदमेवं लक्षणाणां पष्टिरेव च ।
पष्टिश्च तारकायुक्तं सङ्ख्यातं ध्रुवमण्डलम् ॥ ३० ॥

अरुन्धती विष्णुपदी सप्तर्षयस्तथोत्तमाः ।
ध्रुवाद्यं तारकालिङ्गमेतेषां शाह्यतो ध्रुशम् ॥ ३१ ॥

इति मूत्रमन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तश्च श्रीमुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
ग्रहाद्यध्रुवमण्डलाधिकारो नाम सप्तदश सूत्रम् ॥

---

(१८) ग्रहगनिमानमुहूर्तादिप्रमाणमष्टादशा सूत्रम् ॥

अपराजित उवाच-

कथितानि मण्डलानि ध्रुवादेश्वरहस्यव्यया ।
अतस्तेषां पुनस्त्वेवं विम्बमानं निबोधय ॥ १ ॥
विम्बमानगतिश्चैव ग्रहाद्याः क्रमयोगतः ।
भ्रमन्ति दक्षिणावते हात्यनि स्वप्रमाणतः ॥ २ ॥
तिथिसङ्क्ल्याप्रमाणं च पक्षमासौ तथैव च ।
ऋतुकालं वत्सरांश्च कथयस्व समाप्ततः ॥ ३ ॥

विश्वकर्मोवाच-

विम्बमानं ततस्तात् शृणुचैकात्रमानसः ।
अनुक्रमेण कथये सूर्यादीनामथोऽधुना ॥ ४ ॥
सूर्यादीनां ग्रहाणां तु कर्यन्ते विवकानि तु ।
वृत्तव्यासौ विम्बमाने कथयामि समाप्ततः ॥ ५ ॥
पट्टसहस्रपञ्चशतयोजनैः स्याच्च विस्तरः ।
सूर्यविम्बप्रमाणं तु विद्युत्कोटिसमप्रभम् ॥ ६ ॥
चतुर्भिर्श्च सहस्राणां द्वाषटशतीत्या च योजनैः ।
सोमविम्बप्रमाणं तत् सुधातेजः समुद्भवम् ॥ ७ ॥
भौमस्य विम्बमानं तु पृथु योजनविंशतिः ।
बुधस्य विम्बमानं च विस्तृतं शतयोजनैः ॥ ८ ॥
द्वाचत्वारिंशत्या सार्धं गुरुविम्बं प्रमाणतः ।
पञ्चसप्ततिः शुक्रस्य शतार्धं पञ्च वै शनैः ॥ ९ ॥
अष्टसहस्रयोजनप्रमाणं राहुमण्डलम् ।
केतोश्च भौमतुल्यं स्यात् कथितं च प्रमाणतः ॥ १० ॥
गतिक्रमं च वक्ष्यामि ध्रुवमेकं प्रदक्षिणम् ।
योजनैश्च गतिस्त्वेवं गम्यते च प्रदक्षिणम् ॥ ११ ॥
निमिषे द्विशतं भानुः ग्लौः सार्धद्विसहस्रकम् ।
त्रयस्त्रिंशदधिकशतयोजनैः भौमगतिः ॥ १२ ॥
बुधश्च सूर्यमानेन भ्रमति ध्रुवदक्षिणम् ।
गुरुश्च क्रमते चैव योजनैर्दशपञ्चमिः ॥ १३ ॥
शुक्रसूर्यगतिश्चैव द्विशतं निमिषान्तरे ।
सप्तयोजनत्रिभागं निमिषान्तु शनैश्चरः ॥ १४ ॥

योजनगकादशभी गहोश्च निभिषे गातः ।
 केतुभानोः समन्ताच्च भ्रमते दक्षिणावृतम् ॥ १३ ॥
 आमध्याद्मुदयतो ह्यष्ट्या च दिनार्थकम् ।
 चत्वारिंशत्वेकहीनं सहस्राण्याद्यसङ्कल्पे ॥ १४ ॥
 तदुर्ध्वं च पद्विंशत्या त्वेकत्रिंशत् सदा क्रमः ।
 चतुर्विंशतिस्त्वेऽनु दशपञ्च तथोन्तरे ॥ १५ ॥
 अग्रे गतिश्च दशमिः पञ्चमध्यमाश्रिते ।
 त्रिभिः सहस्रं र्मध्याहे योजनैर्गतिमादिशेत् ॥ १६ ॥
 पूर्वाङ्के च गतिं ज्ञात्वा विपरीता परेऽहनि ।
 एवं क्रमः युक्तियोगो ग्रहाणां च गतिस्तथा ॥ १७ ॥
 भुक्तिमानं गतिश्चैव सूर्यादिग्रहमण्डले ।
 प्रयुक्तश्च धूरो मध्ये भ्रमते दक्षिणावृतम् ॥ २० ॥
 प्रदक्षिणीकृते तस्मिन्होगत्रमितिस्मृतम् ।
 प्रदक्षिणाद्वामावृते द्वये सूर्ये तथा दिवि ॥ २१ ॥
 तथा गतिरथाख्याता सूर्ये चादृपतां गते ।
 तस्यैव पष्टिकांशस्तु प्रोच्यते घटिकाभिधा ॥ २२ ॥
 ताभिर्दिनं पष्टिभिश्च मासत्रिंशतिनैर्भवेत् ।
 घटिकापष्टिपलैर्निमेपः पञ्चदशपलैः ॥ २३ ॥
 निमेपयोडशांशस्तु कला कलार्थं लम्बकः ।
 लम्बकार्थे लम्बकाक्षयो लम्बकार्थे पादैत्रिभिः ? ॥ २४ ॥
 उभौ करगृह्येत अलम्बं त्रुटिशब्दतः ? ।
 द्वे घट्यो च मुहूर्तं स्थात् लम्बं पञ्चघटीभवम् ॥ २५ ॥
 सूर्यादि सप्तवागाश्च क्रमेण तिथ्यस्तथा ।
 एवं प्रोक्तं मुहूर्तादि ह्यहोरात्रादिमध्यतः ॥ २६ ॥
 क्रमयुक्तिर्विधातव्या कालसङ्ख्यामतः परम् ।

इति सूत्रसन्तानगुणकार्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीमुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 प्रहगतिमान मुहूर्तादिप्रमाणनिर्णयाधिकारेऽष्टादश सूत्रम् ॥

(१९) तिथिमासर्तुकालसंवत्सरो नामैकोनविंशं सूत्रम् ॥

अपराजित उवाच-

कालसङ्ख्या कथं देव ह्यप्रयामादिकं तथा ।
तिथिसंवत्सराद्यं च कथयस्व प्रसादतः ॥ १ ॥
संवत्सराभिधानानि पृथक् चैवं प्रमाणतः ।
कथयस्व प्रसादेन विश्वेश जगतांपते ॥ २ ॥

विश्वकर्मोवाच-

अहोरात्रादितः सङ्ख्या दण्डे सूर्योदये मता ।
अष्टौ यामाश्च सम्प्रोक्ता अहोरात्रसमुद्धवाः ॥ ३ ॥
जयो विजय आख्यातो महाशङ्कश्च शङ्कः ।
उदयाद्वि समाख्याताश्चत्वारश्च निशापते ॥ ४ ॥
अहोरात्रेस्तिथेनाम प्रोक्तं नन्दादिपञ्चकम् ।
नन्दा भद्रा जया रिका पूर्णा वै पञ्चमी स्मृता ॥ ५ ॥
पञ्च पञ्च पुनः पञ्च मासार्धे तिथयस्तथा ।
तिथिमिः पञ्चदशभिः पक्षो मासो द्विपक्षतः ॥ ६ ॥
आदौ नन्दादिकश्चैवं कालः स्याद् दशपञ्चमिः ।
नन्दा प्रतिपदा श्वेया द्वितीया भद्रिका मता ॥ ७ ॥
तृतीया च जया रिका चतुर्थी सम्प्रकीर्तिता ।
तिथिः पूर्णा पञ्चमी स्यादेवं हि तिथयो मताः ॥ ८ ॥
पष्टी च सप्तमी चैव ह्यष्टमी नवमी तथा ।
दशम्येकादशी चैव द्वादशी च त्रयोदशी ॥ ९ ॥
चतुर्दशी पौर्णमासी तिथयश्चन्द्रसम्भवाः ।
चन्द्रस्तु पोडशकलस्तिथयो दशपञ्चमिः ॥ १० ॥
शशिनी शान्तिनी चैव लक्ष्मणी कामिनी तथा ।
पुष्पिणी च शुभा शान्ता चालहादा कुमुदा तथा ॥ ११ ॥
शस्याशिनी मानिनी च तथा विद्याविशेषिनी ।
महिषी द्वीपिनी सौम्या चामृता पोडशी तथा ॥ १२ ॥
सितपक्षे वर्द्धते च क्षीयते कृष्णपक्षके ।
पूर्णिमा पूर्णचन्द्रेऽमावास्या क्षीणविद्यौ स्मृता ॥ १३ ॥
पूर्णमासे उभौपक्षावथ मासाभिधेयकम् ।
कार्तिंको मार्गशीर्षश्च पौषो माघोऽथ फालगुनः ॥ १४ ॥

वैश्रो वैशाखज्येष्ठौ च ह्याशाढश्चैव थावणः ।
 भाद्रपद आश्विनश्च मासा पते प्रकीर्तिताः ॥ १५ ॥
 कार्तिकाद्या द्वादशसुर्याभ्यां द्वाभ्यामृतूद्वयः ।
 अभिधानानि कथये पड्कृतनामनुकमात् ॥ १६ ॥
 घसन्तग्रीष्मो वर्षाश्च शग्देमन्तं पव च ।
 शिशिरश्च पट्ट ऋतवश्चैत्रिकादिद्विमासकाः ॥ १७ ॥
 द्वौ ऋतू भवतः कालः शीतोष्णवार्षिकात्मकः ।
 कार्तिकार्द्धभवः शीतो ग्रीष्मः फालगुनतः स्मृतः ॥ १८ ॥
 तथापाढादितः प्रावृद् सर्ववीजहितात्मिका ।
 एवं स्यात्त्रिविधः कालः शीतोष्णप्रावृदात्मकः ॥ १९ ॥
 कालत्रयं पड्कृतबो माससङ्ख्यानु द्वादश ।
 चतुर्विंशति पक्षाश्च पञ्चयुत्सराशतत्रयम् ॥ २० ॥
 दिनानि स्युस्तथा चैवं वर्षं चैव प्रवर्तते ।
 इत्यादिगुक्तियोगेन प्रोक्तः संवत्सराभिधः ॥ २१ ॥
 संवत्सराभिधानानि पाणिः स्युः प्रभवादितः ।
 प्रभवो विभवश्चैव शुक्लो मोदः प्रज्ञापतिः ॥ २२ ॥
 अङ्गिरा: श्रीमुखो भावो युवा धाता तथेश्वरः ।
 बहुधान्यः प्रमाणी च विकमो वृष एव च ॥ २३ ॥
 चित्रभानुः सुभानुभ्य तारणः पार्थिवो व्ययः ।
 सर्वजित् सर्वधारी च विरोधी विकृतिः खरः ॥ २४ ॥
 नन्दनो विजयो जयो मन्मथो दुर्मुखस्तथा ।
 हेमलङ्घो विलम्बश्च विकारी शार्वरी तथा ॥ २५ ॥
 पुवश्च शुभकृचैव शोभनः कोधनस्तथा ।
 विश्वावसुः पराभवः पुवङ्गः कीलको मतः ॥ २६ ॥
 सौम्यः साधारणश्चैव तथैवं च विरोधकृत् ।
 परिधावी प्रमाणी च ह्यानन्दो राक्षसोऽनलः ॥ २७ ॥
 पिङ्गलः कालयुक्तश्च सिद्धार्थो गैद्रदुर्मती ।
 डुन्दुभी रुधिरोद्धारी रक्ताक्षी कोधनः क्षयः ॥ २८ ॥
 इत्थं संवत्सराणां च पष्टीमेदा: प्रकीर्तिताः ।
 ब्रह्मसृष्टिविंशतिश्च प्रभवादि व्ययान्तगा ॥ २९ ॥
 विष्णोः सर्वजिदाद्याश्च विशतिश्चापराभवम् ।
 पुवङ्गादि क्षयान्तं च तथास्याद्वुद्विशतिः ॥ ३० ॥
 गुणा यथाभिधानं च शस्ताशस्ते विदुर्बुधाः ।

युगमानं च कल्पान्तमथ मन्वन्तरं तथा ।
दिनसङ्ख्या प्रमाणेन तथा युगचतुष्प्रयम् ॥ ३१ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
तिथिमासर्तुकालसंवत्सराद्यधिकार एकोनविंशं सूत्रम् ॥

---

(२०) कल्पान्तो नाम विंशं सूत्रम् ॥

अपराजित उवाच-

संवत्सरास्तु कथिता मन्मनोध्रान्तिहारका; ।
युगानां तु प्रमाणं च कथयस्व परेश्वर ॥ १ ॥
मन्वन्तरप्रमाणं किम् कथं युगचतुष्यम् ।
कल्पान्तं च कथं देव प्रसादं कुरु मे प्रभो ॥ २ ॥

विश्वकर्मोवाच-

अतस्तात प्रवक्ष्यामि प्रमाणं तु युगेऽद्वयम् ।
चतुर्दशमन्वन्तरैः कल्पमेकं तु सङ्ख्यया ॥ ३ ॥
येन सङ्ख्याप्रमाणं च वत्सरादि प्रवर्तते ।
अनुक्रमेण वक्ष्यामि यथा प्रोक्तं पृथग्विधम् ॥ ४ ॥
अष्टाविंशतिसहस्राण्यत्रे चाष्टशतानि च ।
संवत्सरैश्च गुणयत् कृतसङ्ख्याप्रमाणतः ॥ ५ ॥
सहस्राण्यष्टाविंशतिलक्षणि दशसप्त च ।
प्रमाणं कृतयुगस्य दैवज्ञैश्च प्रभापितम् ॥ ६ ॥
तस्य पादत्रयं त्रेता द्वापरं तत्पदद्वयम् ।
पादमेकं कलियुगं प्रमाणमुद्दितं विदम् ॥ ७ ॥
तथा युगचतुष्कं च चतुर्भिर्युगैर्भवेत् ।
चतुष्कस्य प्रमाणं च कथयामि यथाक्रमम् ॥ ८ ॥
त्रिचत्वारिंशतलक्षणि सहस्राणां च विंशतिः ।
चतुष्कस्य प्रमाणं च सृष्टिकालसमुद्दवम् ॥ ९ ॥
द्वासप्ततिचतुष्काणि मनुश्चैव प्रवर्तते ।
कालसङ्ख्या मनोः प्रोक्ता पृथक् सङ्ख्या चतुर्दश ॥ १० ॥
संभूते तलाभिधानं च प्राग्मुनिस्तृतीयकम् ? ।
संकल्पभाव सांतश्च सावर्णिकस्यानु सप्तमम् ? ॥ ११ ॥
समनु पूवसौम्याश्च आल्हादश्च सूर्यात्मकः ।
त्रिदशाक्ष पूर्णस्य तु सप्तभिर्न चतुर्दश ? ॥ १२ ॥
मनुभिश्चतुर्दशभिः कल्पसङ्ख्या प्रमाणतः ।
एवमुक्तं च कल्पान्तं पुनरेवं समुद्दवः ॥ १३ ॥

अपराजित उवाच-

कल्पान्तश्च कथं तात कैश्चिहौरुपलक्षितः ।
देवेशाहं न जानामि कल्पान्ते सृष्टिच्छन्दकम् ॥ १४ ॥

विश्वकर्मोवाच-

कल्पान्तो प्राप्यते वत्स ह्युक्तापातैरनेकशः ।
तस्य चिह्नानि रूपाणि कथयामि समाप्तः ॥ १५ ॥

उक्तापाताद् वज्रघातादन्नाभावाज्जनात्ययः ।
सादित्ये च विनामेघैर्वज्रविद्युत्पातोऽद्वः ॥ १६ ॥

अच्छान्ते भूमिकम्पश्च ह्यच्छार्थे तु पुनः पुनः ।
पांशुवृष्टिश्च पतति सादित्ये रजनी यथा ॥ १७ ॥

यमदंप्टासमं गैद्रं भूतलं च प्रदृश्यते ।
आन्धयं घोरं भवेन्मेघैः सर्पवृष्टिः प्रजायते ॥ १८ ॥

स्वर्गतः पतति त्वेवं पुरुषो विकृताननः ।
सर्वेषो सौ रसं भूया मनुजा वीरविक्रमाः ? ॥ १९ ॥

यश्च किन्नरगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
सर्वे ते प्रलयं यान्ति कल्पान्ते च समुस्थिते ॥ २० ॥

र्वताः सागरा द्वीपाः सरितः सागरादिकम् ।
भक्षन्ति सर्वभूतानि कालाग्निश्च यमो यथा ॥ २१ ॥

चतुर्दशमन्वन्ते च दिने प्राते यथा ध्रुवम् ।
रजन्यन्ते च सम्प्राप्ते ह्युदिते सूर्यमण्डले ॥ २२ ॥

विश्वमध्यसमास्त्वेवं पुरुषाननसंनिभाः ।
विकृताननरूपाश्च दंष्ट्रायुक्ताः करालिनः ॥ २३ ॥

द्वौ सूर्यौ पूर्वदिग्भागे द्वौ च दक्षिणदिकस्थितौ ।
सूर्यद्वयं पश्चिमे चोक्तरे सूर्यद्वयोदयः ॥ २४ ॥

द्वौ सूर्यौ नागलोकस्थौ द्वौ सूर्यवृपरि स्थितौ ।
इत्थं ते द्वादशादित्याः कल्पान्ते सर्वतो दिशम् ॥ २५ ॥

दहन्ति पृथिवीं कुत्स्नां सशैलवनकाननाम् ।
सर्वभूतानि दहति कालाग्निश्चापरस्तथा ॥ २६ ॥

देवदानवगन्धर्वान् पिशाचोरगराक्षसान् ।
पृथिव्यां दह्यमानायां हविर्गन्धः प्रजायते ॥ २७ ॥

अस्तंगते सूर्यविम्बे द्रोणमेघोऽद्वस्तथा ।
वर्षन्ते च महामेघा धारा करिकरानिव ॥ २८ ॥

अप्रादशैव मेघाश्च महाद्रोणघनोदये ।
पृथिवीत्थं समन्ताश्च समुद्रैश्चार्णवीकृता ॥ २९ ॥

चतुर्दशलक्षयोजनानि ध्रुवं रक्षतु उदकोऽद्वाम् ।
तमस्यौ विशीर्यन्ते अंभोर्मव तनो वृता ? ॥ ३० ॥

अन्थकारे तथा घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
 चन्द्रार्कपवने नष्टे ज्योतिषि प्रलयं गते ॥ ३१ ॥

एवं जाते तदाकाले विष्णोः क्षीरोदसंस्थिते ।
 क्षीरोदस्थितविष्णोश्च शेषपर्युक्तशायिनः ॥ ३२ ॥

नाभेश्वर्त्ता समुत्पन्नः पश्योनिश्च सृष्टिकृत् ।
 ततः सर्वे समुत्पन्नं जगन्स्थावरजङ्गमम् ॥ ३३ ॥

योऽसौ क्षीरोदमध्ये तु सप्तलोकजलाम्बुधौ ।
 शेषे च नागपर्युक्ते शेषस्याहेश्च तद्विधिः ? ॥ ३४ ॥

.....फणिमणिकिरणैर्यज्यते श्वासवातैः ।
 .....ऋग्मुनिगणैर्क्रम्यजुः साममन्त्रैः ।
 .....स्तूयमानो.....ब्रह्मादि देवैः ।
 विष्णुस्त्रैलोक्यनाथः कलिकतुष्पहरः पातु वः पश्यनामः ॥ ३५ ॥

इति मूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रेक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 कल्पनाधिकारो नाम विशं सूत्रम् ॥

---

(२१) अक्षयलिङ्गसूप्त्युद्घवो नामैकर्विशं सूत्रम् ॥

अपराजित उवाच-

पूर्वसृष्ट्युद्घवो यद्गत्तथा तत्राम देवता ।
अन्यथा वा भवेदिन्द्रस्तथा च त्रिदशोऽद्घवः ॥ १ ॥
उपस्थिते च कल्पान्ते किं पुनः सृष्टिरुद्घवेत् ।
पूर्वाभिधानयुक्ता चान्यथा वा कथय प्रभो ॥ २ ॥

विश्वकर्मोवाच-

कल्पान्ते च गते त्वेवं जीवरूपा नु चेतसा ।
सर्वे ते प्रलयं यान्ति गद्वेव हरमस्तके ॥ ३ ॥
कल्पे कल्पे प्रलीयन्ते यत्र यत्रापि देवताः ।
आत्मरूपे पञ्चलिङ्गे सर्वभूतात्मकेषु च ॥ ४ ॥
अविमुक्तं च केदारं औंकारामरकंटके ।
पञ्चमं श्रीमहाकालं कल्पान्ते लिङ्गमव्ययम् ॥ ५ ॥
ततः काले समुद्भूता भरतक्षेत्रदेवताः ।
बदरीमधुरायोध्या योगेशं विश्वसम्भवः ॥ ६ ॥
पञ्चाक्षयानि कल्पान्ते हरिक्षेत्राणि वै विदुः ।
एषु भव्यकलाः सर्वा विष्णोश्चामोघमालिनी ॥ ७ ॥
भूर्भुवं भुवनेशं च भवोऽद्घवं तृतीयकम् ।
अद्वासं तत्पुरुषं केतुमालं स्वयंभुवम् ॥ ८ ॥
ईश्वरं शङ्करं थ्रेयं श्रीकण्ठं च उग्रोहरम् ।
अक्षयपञ्चलिङ्गस्य इलावते समुद्घवः ॥ ९ ॥
पुष्करं पुष्कराख्यं च शङ्कतेजं महाबलम् ।
गोकर्णं पञ्चमं लिङ्गं पुष्कराख्येऽक्षयोऽद्घवम् ॥ १० ॥
संद्यं शान्तं महाकान्तं विश्वतेजो महोऽद्घवम् ।
पञ्चाक्षयानां लिङ्गानां पौरुषे स्यात्समुद्घवः ॥ ११ ॥
शङ्कंशशङ्कशंभू च सिद्धेशं चन्द्रशेखरम् ।
पञ्चाक्षयानि लिङ्गानि शङ्कक्षेत्राधिपानि च ॥ १२ ॥
वामदेवं महादेवं कान्तं कमलोचनम् ।
अक्षयं कल्पजं लिङ्गं सागराक्षे ? त्वपराजित ॥ १३ ॥
सद्योवामस्तथाघोरस्तपुरुष ईश एव च ।
अक्षये वक्त्रजा देवा रम्यके सुषिसंभवे ॥ १४ ॥

लीयन्ते सर्वदेवाश्च कल्पान्ते लिङ्गमध्यगः ।
 कल्पान्ततोऽश्रयं लिङ्गं सागरे ? क्षेत्राधिपम् ॥ १५ ॥
 द्वीपे द्वीपे पुनस्त्वेवं रुद्रलोकलिङ्गोऽद्वम् ।
 तेभ्यो जाता पुनः सृष्टिर्जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ १६ ॥
 सजलाम्भोधिसंसारे एकार्णवीभूतसंस्थितो ।
 विशीर्णानुमार्गाख्यात तत्प्रवाहेन समुद्धवाः ? ॥ १७ ॥
 वर्षाध्रयासमुद्राश्च सृष्टिकालसमुद्धवाः ।
 प्रदक्षिणं स्थितास्त्वेवं मेरोश्च परिखार्णवाः ॥ १८ ॥
 क्षीरोदे संस्थितो विष्णुः सजलाम्भोधिनिःस्वने ।
 शेषपर्यङ्कशायी च पादौ लग्नौ तथा श्रिये ॥ १९ ॥
 क्षीरोदसंस्थितो विष्णुः सजलाम्भोदनिस्वनः ।
 शेषपर्यङ्कशायनः पादलग्नधियोत्तमः ॥ २० ॥
 ब्रह्माऽभवद् विष्णुनामेः स्वयम्भूः सृष्टिकारणम् ।
 ब्रह्मसूनुस्ततो जातः काश्यपो मुनिपुङ्गवः ॥ २१ ॥
 ख्याता तदुद्धवा सृष्टिर्जगत् स्थावरजङ्गमम् ।
 ताभ्यां च शक्तिराख्याता संसारसृष्टिकोऽद्वा ॥ २२ ॥
 दैत्यासुरी च गन्धर्वी यक्षी विद्याधरी तथा ।
 वैदेवी नागराजेन्द्री नरेन्द्री नाम चाष्टमी ॥ २३ ॥
 द्रितेश्च देवाः समूता असुर्याश्चासुरोऽद्ववः ।
 गन्धर्वीजाश्च गन्धर्वी यक्ष्या यक्षसमुद्धवः ॥ २४ ॥
 विद्याधर्यास्तदभिभाः वदेव्याश्चैव देवताः ।
 विहगा नागराजेन्द्रा जाता नागेन्द्रकास्था ॥ २५ ॥
 नरेन्द्राश्च नरा विप्र - क्षत्रविद्युद्ग्रसंशकाः ।
 षट् त्रिशब्दं कुलान्येवं प्रकृतीनामनेकधा ॥ २६ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 अक्षयलिङ्गसृष्टयुद्धवाधिकारो नामैकविंशं सूत्रम् ॥

---

(२२) पञ्चलिङ्गोद्भवकाश्यपसृष्टयुद्धवो नाम द्वाविंशं सूत्रम् ॥

अपराजित उवाच-

कथं लिङ्गभवा सृष्टिः समस्ता सचराचरा ।
कथं ब्रह्मोद्भवा चैव कथयस्व प्रसादतः ॥ १ ॥

ब्रह्माद्यप्रभवाः के चाक्षयलिङ्गोद्भवाश्च के ।
के च ज्योतिर्भवाश्चैव कथयस्व प्रसादतः ॥ २ ॥

विश्वकर्मोवाच-

एकादशकोटिरुद्रा भैरवाश्चाष्टकोटयः ।
योगिन्यो द्विरद कोष्ठयो लिङ्गेभ्यश्च समुत्थिताः ॥ ३ ॥

खेचरी भूचरी विद्या स्तम्भनी मोहिनी तथा ।
विद्वेषिणी ओटिनी च पता लिङ्गसमुद्धवाः ॥ ४ ॥

अणिमा लघिमा ख्याता महिमा सहजा तथा ।
अष्टसिद्धयुद्धवा विद्याक्षयलिङ्गसमुद्धवा ॥ ५ ॥

मन्त्रमुद्राः समस्ताश्च योगिनोर्योगनिर्मलाः ।
अर्चा पूजा प्रतिष्ठाश्च सर्वा लिङ्गसमुद्धवाः ॥ ६ ॥

वेदागमपुराणानि ग्रन्थादिदर्शनानि च ।
अक्षयलिङ्गोत्पन्नानि तथान्यच्च वदामि ते ॥ ७ ॥

निघण्टुव्याकरणानि ह्याशौ स्थानानि वै तथा ।
वेदोद्भवश्च लिङ्गेभ्यस्तथान्ये च दिवौकसः ॥ ८ ॥

सप्तस्वराख्ययो ग्रामा मूर्च्छनास्त्वेकविंशतिः ।
एकोनपञ्चशत्तानाः सर्वे लिङ्गसमुद्धवाः ॥ ९ ॥

सर्वाणि यानि तीर्थानि ह्युद्धवन्तीह भूतले ।
तान्युत्पन्नानि लिङ्गेभ्यो वर्तन्ते सचराचरम् ॥ १० ॥

मन्त्रासिद्धिक्रियायोग - तीर्थधर्मसत्यानुतम् ।
पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाश एव च ॥ ११ ॥

लिङ्गोद्भवानि चैतानि जगदुत्पत्तिकारणम् ।
सर्वात्मलीला भूतानां लिङ्गानां लिङ्गतो भवः ॥ १२ ॥

क्षेत्राणि च तथा द्वीपाः संसारसृष्टिकोद्भवाः ।
एवमक्षयलिङ्गेभ्यः सर्वभूतालयस्तथा ॥ १३ ॥

शेषोद्भवास्तथा पुन्र जीवा वै काश्यपादयः ।
मानसेभ्यः समुत्पन्ना मानस्याः पुत्रिकादयः ॥ १४ ॥

अश्वी गजा शुक्री शृङ्खली वृक्षयंत्रु सरली तथा ।
स्थालिकां शालिघ्नानं च तृणिव लतिकोद्धवाः ? ॥ १५ ॥

शृङ्खली नखी मीन क्रौंचा पद्मान्तादिकसम्भवाः ।
एवं काइयपसंभूताः सृष्टिजीवा अनेकधा ॥ १६ ॥

कुमिकीटपतङ्गाश्च व्यन्तराश्चोरगादयः ।
भूमिवीजोदकाद्यैश्च सम्भूता जीवयोनयः ॥ १७ ॥

भूम्युद्धवासे समुद्भूते संयोगे तेजसस्तथा ।
उद्दके सर्ववीजानि रूपतः सम्भवन्ति च ॥ १८ ॥

केचिद्वा काइयपोत्पन्नाः केचिन्यातालसम्भवाः ।
केचिद् भूम्युद्धवास्त्वेवं विविधः सृष्टिसम्भवः ॥ १९ ॥

चतुर्विधास्तथा चैव स्वेदाण्डोद्दिउजगयुजाः ।
चतुर्विधभूतप्रामे जीवयोनिरनेकधा ॥ २० ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तत्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
पञ्चलिङ्गोद्धवकाशयपसृष्टयुद्धवाधिकारो नाम द्वाविंशं सूत्रम् ॥

---

(२३) प्रथमहरि-मत्स्यावतारो नाम त्रयोविंशं सूत्रम् ॥

अपराजित उवाच-

मत्स्यादिकावतारांश्च विष्णुरूपसमुद्भवान् ।
कथयस्व प्रसादेन ज्ञानदाल्हादकारकान् ॥ १ ॥

यत्स्मृतौ पापमुक्तिः स्यात् संसारभयनाशनम् ।
छिद्यन्ते सर्वविघ्नाश्च स्वर्गादिभोगसाधनम् ॥ २ ॥

विश्वकर्मोवाच-

सर्वतीर्थभवं पुण्यं यस्य तु स्मरणे ननु ।
सर्वदेवमयं दृष्ट्या सर्वयज्ञफलं भवेत् ॥ ३ ॥

शृणु त्वं च महानन्दं विष्णोर्जन्मरहस्यकम् ।
दशावतारजननं पठितं पापनाशनम् ॥ ४ ॥

तदहं कथयिष्यामि प्रादुर्भावं च वैष्णवम् ।
पठन्ति प्रयता भक्त्या यास्यन्ति परमां गतिम् ॥ ५ ॥

मत्स्यः क्रूरो वराहश्च नारसिंहोऽथ वामनः ।
रामो रामश्च कृष्णश्च बुद्धः कल्की च ते दश ॥ ६ ॥

तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजड्मे ।
चन्द्रार्कपवने नष्टे ज्योतिषि प्रलयं गते ॥ ७ ॥

एवं जाते तदा काले ध्यानयुक्तः पितामहः ।
संभूतो दानवः शङ्खो हृतवान् वेदमर्णवे ॥ ८ ॥

गतश्च विष्णुपाश्वे च क्षीराद्वौ च पितामहः ।
महासुरोऽनन्तरूपो वेदान् हृत्वा गतोऽर्णवे ॥ ९ ॥

कृतेऽष्टलक्षसहस्रशताद्देषु गतेषु च ।
शताद्वान्ते तथा ख्याते माघे कृष्णप्रतिष्ठिदि ॥ १० ॥

पुष्यान्ते च मुहूर्ते च मनुर्नाम शुभप्रदः ।
महामीनो भविष्यामि सहस्रयोजनायतः ॥ ११ ॥

घनवन्नीलवर्णश्च रताक्षश्च महोत्कटः ।
भृकुटिस्फुरदशनः कृत्वा कोपं जनार्दनः ॥ १२ ॥

कीडन्तमधिमध्यस्थं निहितां च कूपकर्तरि ।
स्यात्कलित लग्नाम्बु पद्म पुष्पोद्भवमालिका ? ॥ १३ ॥

मत्स्यपुच्छाच्च निहतस्तदा चोच्छलिता छदा ।
छोश धाराकुलोक्तरं भगं सुरा कुलावर्तपदम् ? ॥ १४ ॥

स्थललता केनवर्णा ग्रन्थावर्णतकम् दोऽद्वा ? ।
 यथा अग्न कुलावर्तं भंगात् पुरतो वनमालिका ! ॥ १५ ॥

हतो महासुरः शङ्खो हृतैर्बैदैस्ततस्तदा ।
 आसनं कृतमुत्सङ्गे व्रह्मणश्चेव नन्दतः ॥ १६ ॥

पटहाद्या अवाद्यन्त वेदे प्राप्तेऽनु पञ्चमम् ।
 महोत्सवे व्रह्मलोके विष्णुलोके तथैव च ॥ १७ ॥

धर्मः प्रस्थापितो लोके सत्यं ज्ञानं च भूतले ।
 लक्ष्म्यायुष्का नराश्रैवमङ्गेशा दृढयौवनाः ॥ १८ ॥

एकच्छत्रं नृणो राज्यं प्राप्तवान् वेदसंगतौ ।
 चक्रवर्तिन्व विशेयो शिवभट्टं सुदर्शनम् ? ॥ १९ ॥

देवाग्निगुरुपूजा च ततीसत्यं तथोत्तमम् ।
 अग्राहं च प्रजादण्डं अद्वास्यता कृषि वैदमता ? ॥ २० ॥

न शोकदुःखदुर्भिक्षं न चैराश्रामवंस्तदा ।
 धर्मेण पालयन्धात्रीमाज्ञां चक्रे च मेदिनी ॥ २१ ॥

ईप्सितोदकं च मेघात् सर्वसस्या च मेदिनी ।
 लक्ष्मात्परेऽनलपथना अतिरूपा नरा: ख्यियः ॥ २२ ॥

कामिन्यं क्रतुगम्याश्च ह्यायुष्काः कान्तिभिर्युताः ।
 लोकाः शास्त्रविशेषज्ञा अग्निहोत्रं गृहेगृहे ॥ २३ ॥

त्रिदशातिथिपूजा च नित्यमेव प्रतिगृहम् ।
 न विषं नैव दुःस्थानं गृहे तु धनधान्यकम् ॥ २४ ॥

भुजन्ते काञ्चने पात्रे ददते नास्ति गङ्गता ? ।
 सन्तुष्टाः सर्वलोकास्तु धनधान्यैश्च काञ्चनैः ॥ २५ ॥

ईप्सितं तु गवां क्षीरं क्षीरे सर्पिस्तथाधिकम् ।
 इच्छारसश्चेष्टुदण्डे धीधुपानं घटैस्तथा ॥ २६ ॥

त्रिलक्षाबदं मीनरूपो विष्णुः पर्येति सागरम् ।
 पुनर्जन्म करिष्यामि उद्धरिष्येऽमृतं यतः ॥ २७ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाच्चायोक्तापराजितपृच्छायां
 प्रथमहरि-मत्स्यावताराधिकारो नाम त्रयोविंशं सूत्रम् ॥

---

(२४) कूर्मावतारे मन्दरार्णवमन्थनं चतुर्विंशं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच-

कल्पान्ते रत्नजातं यद् श्रीधेनुरमृतादिकम् ।
अन्योपस्करजातानि क्षीराब्धौ स्थापितानि तु ॥ १ ॥
याचमानाः समस्तास्तु सुरासुरनरोगाः ।
ददस्व भो विभो सर्वं स्थापितं विष्णुना च यत् ॥ २ ॥

इन्द्र उवाच-

काष्ठे चाग्निस्तिले तैलं क्षीरमध्ये यथा घृतम् ।
उद्धरिष्यामि तान् सर्वान् क्षीराब्धित उपस्करान् ॥ ३ ॥
चकुस्ते मन्थनारम्भं सुरासुरनरोगाः ।
मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वाऽथ वासुकिम् ॥ ४ ॥
उद्धरिष्यति कस्त्र क्षीरार्णवे तु मन्दरम् ।
गतास्ते विष्णुपाश्रवे तु सुरासुरनरोगाः ॥ ५ ॥
चतुर्लक्षसहस्रादि शतान्ताब्दे कृते गते ।
फालगुने कृष्णपक्षे च द्वितीयायां तिथौ तथा ॥ ६ ॥
मुहूर्ते कार्मुके चैव हस्तान्ते घटिकाद्यम् ।
कूर्मावतारो मेदिन्यां मुहूर्ते तत्र चाभवत् ॥ ७ ॥
तले तु कूर्मरूपेण हेमकूटनिभिं गिरिम् ।
मन्दरं धारयिष्यामि ह्यमृतार्थेऽपराजित ॥ ८ ॥
पीतवणों महादिव्यो दृश्यतेऽथानुवर्तुलम् ।
हारिद्रकश्वेतपादैज्योंतिर्द्वष्टोऽथ निर्मलैः ? ॥ ९ ॥
शैलेन्द्रस्योत्तरे पाश्वे क्षीरोदो नाम सागरः ।
प्रारब्धं मन्थनं तत्र सुरासुरनरोगैः ॥ १० ॥
मन्दरं मन्थनं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम् ।
एकतश्च सुराः सर्वे बलिमेकत्र संस्थिताः ? ॥ ११ ॥
क्षीरार्णवे मध्यमाने सफेनोर्मिमहोत्कर्ते ।
समुद्भूतानि रत्नानि गुणतेजोमयानि च ॥ १२ ॥
मौक्किकं वज्रवैद्यर्ये पद्मरागश्च नीलकम् ।
हिरण्याद्यष्टलोहानि मध्यमाने तदुद्भवः ॥ १३ ॥
तदोद्भूता कामधेनुर्वृतदध्युद्भवस्ततः ।
क्षीरं च गोमयं मूत्रं पञ्चगवयं प्रकीर्तितम् ॥ १४ ॥

सर्वसृष्टयुद्धवा घेनुः सर्वकामफलप्रदा ।
 सर्वकाममवाप्नोति कामघेनुनमस्फुतिः ॥ १५ ॥

पेणवतो गजेन्द्राणां चन्द्रश्चाप्सरसस्तथा ।
 उच्चथेवास्तुरङ्गाणां सूर्यादीनां च वाहनम् ॥ १६ ॥

अमृतानां सप्तकुम्भा अमृतत्वं च दायिनः ।
 समस्थाली च पात्राणां तलिकातां वा(वो)लुकोद्धवाः ? ॥ १७ ॥

पर्यङ्गमासनं चैव तथा सिंहासनानि च ।
 छत्रचामरालङ्गरा धूपामोद आगर्त्तिकम् ॥ १८ ॥

सिंहासनस्त्रासनवेत्रासनमसूरकम् ।
 गदिका पट्टपं गिर्द्वि ग्रोकान्यासनकानि च ॥ १९ ॥

पांडशाभरणं दिव्यं पादादि मुकुटान्तकम् ।
 पद्मनिश्चैव शश्वाणां निर्गतानि क्षीरार्णवात् ॥ २० ॥

कवचानि च रत्नानि बलीवर्दोत्सवास्तथा ।
 पुष्पकादिविमानानि श्रीवत्सस्वस्तिकानि च ॥ २१ ॥

क्षीरार्णवे मध्यमाने निमज्ज्ञिः सुरासुरैः ।
 तत्रोत्पन्नो महावृक्षो नाम्नासुरतस्तथा ॥ २२ ॥

नानापुष्पसमाकीर्णे नानापत्रसमाकुलः ।
 नानाफलसमायुक्तो पञ्चशाखासमन्वितः ॥ २३ ॥

पुण्यानि तस्य पत्राणि दृष्ट्वा तीर्थमहाफलम् ।
 तस्यानुक्रमरूपं च जातिभेदं च लक्षणम् ॥ २३-१ ॥

देशजातिकुलस्थानं वर्णभेदमतः परम् ।
 शाखानुक्रमयुक्ती च कथयामि समाप्ततः ॥ २३-२ ॥

नागरं द्राविडं चैव कालिङ्गं यामुनं तथा ।
 विश्वेश्वरं समाख्यातं पञ्चपत्रसमुद्धवम् ॥ २३-३ ॥

नागरा चोत्तरा शाखा द्राविडा दक्षिणोद्धवा ।
 कालिङ्गा पश्चिमा शाखा यामुना पूर्वदिग्भवा ॥ २४ ॥

विश्वेशा ऊर्ध्वशाखायां पञ्चजातिमहोत्सवाः
 एकैकं पञ्चभेदाश्च कथयाम्यपराजित ॥ २५ ॥

पञ्चजातिर्दशभेदास्तथा योडश वै कला ।
 मासपत्रं चतुर्जातमर्बुदादिसमुद्धवम् ॥ २६ ॥

जलजं स्थलजं पत्रं मेघजं गिरिकोद्धवम् ।
 जीवपत्रं निभाकारं भेदभिन्नं व्यवस्थितम् ॥ २७ ॥

सर्वाभरणसंस्थानं हारकेयूरकादिकम् ।
स्तम्भे द्वारे गृहे शुद्धं प्रासादेषु च सर्वतः ॥ २८ ॥
शुद्धस्थानेषु सर्वेषु पञ्चं पट्टचित्रादिकम् ।
× × × × × × × × || २९ ||

यत्र तद् दृश्यते पञ्चं ख्यायस्तत्र हितेक्षणा ।
तत्रोत्पन्नं तु कलशमष्टमाङ्गल्यसम्भवम् ॥ ३० ॥
संछन्नं फलपुष्पैश्च पञ्चैश्च वलयीकृतम् ।
अभिषेके पट्टबन्धे प्रतिष्ठोद्वहनादिषु ॥ ३१ ॥
प्रासादे राजभवने कलशं विनिवेदयेत् ।
योडशाभरणैर्युक्ता लक्ष्मीस्तत्र विनिर्गता ॥ ३२ ॥
द्वादशादित्यसंकाशाखैलोक्यम्(पि)णिदीपिका ।
× × × × × × × × || ३३ ||

अमृतं सर्वदेवेषु हौरावतः सुराधिष्ठे ।
अश्वश्च भास्करे देवेऽपस्करः सर्वतः समः ॥ ३४ ॥
पुनश्च मन्थनं कृत्वा अलक्ष्मीस्तत्र निर्गता ।
समुपेता पञ्चगुणैर्दत्ता या तु पितामहे ॥ ३५ ॥
अतिक्षुधा च दीनत्वं याचनं भ्रमणं तथा ।
अलक्ष्म्याः पञ्चमुद्राश्च करपात्रं च यष्टिकम् ॥ ३६ ॥
पुनर्मन्थनं कृत्वा तु विषं तत्र विनिर्गतम् ।
न तद् गृह्णन्ति वै देवा दानवैर्वगृह्णते ॥ ३७ ॥
नीलकण्ठे मयूरे च तद्रूपं वृपमध्वजे ।
तद्रूपेण तथेशेन तस्मात्तद्भक्षितं परम् ॥ ३८ ॥
पुनर्विनिर्गता चैव मदिरा कलिकोद्धवा ।
तां च पीत्वा कलिर्जातो मथनस्य विसर्जनम् ॥ ३९ ॥
अर्थक्षया शौचभ्रंशा गूढमन्त्रप्रकाशिका ।
नष्टकार्या तनुकृष्णा चागम्यागमपापदा ॥ ४० ॥
अधर्मकलिकोद्धवा गृहचिन्छद्रादिकारिका ।
तथा त्यक्तोत्तमस्नेहा मृतनिर्गतचेतना ॥ ४१ ॥
एवं नित्यगुणैर्युक्ता मदिरा पानतः कृता ।
मुक्ता यैः सा स्वहितैश्च तेषां श्रीर्वलवर्द्धिनी ॥ ४२ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीमुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृष्ठायां
कूर्मावतारे मन्दरमथनाधिकारो नाम चतुर्विंशं सूत्रम् ॥

(२५) वराहावतारो नाम पञ्चविंशं सूत्रम् ॥

अपग्रजित उवाच-

पृथिव्यां सागरा द्वीपाः सशैलवनकाननाः ।
कैराधारैसुधियन्ते कथयस्व परेश्वर ॥ १ ॥

विश्वकर्मोवाच-

नागराजभूताः शैलाः पृथिव्यां द्वीपसागराः ।
भागक्रान्ता च वसुधा भीता याता रसातले ॥ २ ॥
तदाक्षीर्णवे सर्वे विष्णुपार्श्वं गताः सुराः ।
रक्ष रक्ष परं विष्णो जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ ३ ॥
रक्षरक्षाऽर्थलोकांश्च पादोऽर्थमस्य वर्तते ।
तेन सा च भराक्रान्ता भूतधात्री ह्यधोगता ॥ ४ ॥

विष्णुरुच्चाच-

रसातले गमिष्यामि भूताधारधरा मही ।
आत्मस्थाने स्थापयिष्ये तामधो गम्यते मया ॥ ५ ॥
कृतार्थे च समायाते चैत्रकृष्णजयातिथौ ।
सूर्यनाममुहूर्तान्ते हस्तान्ते घटिकाद्वयम् ॥ ६ ॥
वराहरूपमास्थाय अप्रमाणं महोत्कटम् ।
भृकुटिस्फुरद्दशनं तेजःपुञ्चसमुद्भवम् ॥ ७ ॥
दंष्ट्राग्रे वसुधां धृत्वा सशैलद्वीपसागराम् ।
संपूजितः सर्वदेवंरागतः पृथिवीधरः ॥ ८ ॥
पुष्करे परमेश्वरो नासाग्रे पवनात्मकः ।
वलिका ऊर्ध्वकेशेषु शम्भुसृष्टिसमुद्भवा ॥ ९ ॥
अघैश्चायकोद्भूतं ? हंष्ट्रायां शैलसंभवः ।
सरस्वती च जिह्वायां तालुकेऽमरकोटयः ॥ १० ॥
ग्रीवायां सुरसंघाश्च ओष्ठयोश्चासुरास्तथा ।
कपाले कार्मुककरश्चन्द्राकौं चैव नेत्रयोः ॥ ११ ॥
कर्णयोश्चैव गन्धर्वास्त्रिकोटिः सार्धमस्तके ।
पृष्ठोपरि तथा मेरुलिङ्गाकारेण संस्थितः ॥ १२ ॥
पञ्चवक्त्रो महादिव्यो व्योमव्यापी सदाशिवः ।
तस्य प्रदक्षिणे मेरुभुवनानि चतुर्दश ॥ १३ ॥
स्थिताश्चैकादश रुद्रा द्वादशादित्यकास्तथा ।
चतुर्दशमनवश्च त्रिदशास्युरनेकधा ॥ १४ ॥

उभयोर्गिरिगोत्राश्च भुजयोः शैलजास्तथा ।
कर्णिकायां च संसारो मणिबन्धे महोत्कटाः ॥ १५ ॥

इन्द्रः खुरेषु गन्धर्वाः क्षुररन्ध्रेषु पन्नगाः ।
क्षुराग्रे चाश्विनौ देवौ जानुसन्धौ च रुग्व्ययः ॥ १६ ॥

अहिला ? हृदयदेशो जठरे जगतो धृतिः ।
कुक्षौ सप्तार्णवाः प्रोक्ताः पुच्छे सृष्टिकरस्तथा ॥ १७ ॥

तदूर्ध्वं कूर्मरूपं तु कूर्मोर्ध्वं गरुडो मतः ।
पञ्च द्वे तत्त्वानि यतः स्मृतः सृष्टिसमुद्घवः ॥ १८ ॥

पञ्चतत्त्वोद्घवा सृष्टिः ख्यातः संसारसागरः ।
एवमाद्योद्घवो देवः संसाराश्च समुद्घरेत् ॥ १९ ॥

पापात्समुद्घरेयेन लीलया धार्यते महीम् ।
खुणमध्यगतो यस्य मेरुः खुणखुणायते ॥ २० ॥

पातालं यस्य कुक्षौ सकलशिखरिणो मन्दरो मेरुकाद्याः
हृष्ट्राग्रे यस्य लग्ना त्रिभुवनसहिता मेदिनी सागरान्ता ।

आरके यस्य नेत्रे सुरभिसुरदितं घर्षरं यस्य काले
द्वौ कण्ठौ भुजगदृष्टि कपट तनुकृत ? पातु वः श्रीवराहः ॥ २१ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
वराहावतारनिर्णयाधिकारो नाम पञ्चविंशं सूत्रम् ॥

---

(२६) वामनावतारो नाम षड्विंशं सूत्रम् ॥

अपराजित उवाच-

हिरण्यकशिपुघोरो जातः कस्मादुपायतः ।
अफलं वर्धितं केन ? कथयस्व प्रसादतः ॥ १ ॥

विश्वकर्मोवाच-

हिरण्यकशिपुं पूर्वं कथयिष्यामि साम्रतम् ।
महोत्कटश्च येनाऽसाववध्यो देवदानवैः ॥ २ ॥

तेनस्ववशमानीताः देवासुरनरोगाः ।
ससुतं वैष्णवं दिव्यं विष्णुपादसुचिन्तकम् ॥ ३ ॥

हिरण्यकशिपुर्हन्तुं प्रलहादं प्राञ्जलिं सुतम् ।
कृत्वा चैवाग्निमध्यस्थं पर्वताद् विनिपातितम् ॥ ४ ॥

निवध्य च जयस्तम्भे शुभं वै वज्रशूलखलैः ।
तेनाऽसौ स्तूयमानश्च विष्णुः स्तम्भार्दनांचितः ॥ ५ ॥

त्रयोदशलक्षाब्देषु गतेषु च कृते युगे ।
राधशुक्लचतुर्दश्यां ज्येष्ठान्ते च मुहूर्तके ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वं सिंहतनुं कृत्वा चाधो नरतनुं तथा ।
स्तम्भं संस्फोट्य तं घोरं सूदयिष्यति दानवम् ॥ ७ ॥

प्रलहादस्य तथा राज्यं विष्णुर्दास्यति भूतले ।
एकच्छत्रां स दत्तां च पालयेद्भूतधारिणीम् ॥ ८ ॥

यं हण्ड्वा नारसिंहं विकृतनखमुखं तीक्ष्णदंष्ट्राकरालम्
पिङ्गाक्षं स्तव्यकर्णं हुतवहसदृशं कुञ्चिताग्रोऽग्रकेशम् ।

भीतास्ते दानवेन्द्रा असुरवरभटा; शश्मुद्रगीर्यहस्तात्
हाहा किं किं किमेतत् क्षुभितजनपदः पातु वो नारसिंहः ॥ ९ ॥

यः स्तम्भाद् गर्जमानो गगडगडगडदू वालचन्द्रार्कदंष्ट्रः
ध्योमाभुव्याप्यमानः पपटपटपटत् पोट्यमानः शटाभिः ।

दंष्ट्राभिः खाद्यमानः ककटकटकटत् स्तूयमानः सुरेन्द्रैः
निष्कान्तो हास्ययुक्तः ककहकहकहत् पातु वो नारसिंहः ॥ १० ॥

इति नृसिंहावतारश्चतुर्थः ॥

सन्धौ च समनुप्राप्ते ब्रेतायाश्च कृतस्य च ।
अयुक्ताश्च नरा नार्यश्चावपशस्या तु मेदिनी ॥ ११ ॥

तीर्थात् पुण्यानि गच्छन्ति लोको दानानि वाज्ञाति ।
दासन्ति विप्रा; शूद्रेषु वैक्याश्च नृपपावनाः ॥ १२ ॥

भुजते गैप्यपत्रेषु स्मराता विप्रजातयः ।
नैव साङ्ख्यं नास्ति भाष्टं न दर्शनचतुष्यम् ॥ १३ ॥

नृपा युद्धानि कुर्वन्ति भूम्यर्थे च परस्परम् ।
त्रिपादो वर्तते धर्मः पादश्चैकस्त्वकर्मणि ॥ १४ ॥

दैत्यवंशोद्धवो राजा बली स्याद् दानगर्वितः ।
गर्वहा संभविष्यामि विष्णुर्वै बलिवश्चने ॥ १५ ॥

अदितेः कश्यपसुतः सम्भविष्यामि भूतले ।
भाद्रशुक्लादश्यां वै ध्रवणे सुमुहूर्तके ॥ १६ ॥

अदितेश्च समुत्पन्नो लघुकायो द्वात्मकः ।
तत्रोद्धविष्यदेवं च विष्णुर्वै वामनाकृतिः ॥ १७ ॥

ततो वामनरूपेण स्तूयमानो द्विजोत्तमैः ।
स्वागतः सिंहद्वाग्ने बलिर्यत्र धरापतिः ॥ १८ ॥

समुच्चार्य वेदशास्त्रं द्विजसहस्रध्वनिर्यथा ।
बलिस्तुष्टो ऽथ विप्रेन्द्र ददामि यत्त्वेष्टितम् ॥ १९ ॥

विष्णुरुच-

ममपादत्रयं भूमेर्याचनीयं नृपोत्तम ।
नैवाऽकाञ्छे च राजेन्द्र महादानानि भोगिनाम् ॥ २० ॥

हस्तोदकं मया दत्तं यावच्छन्द्रार्कतारकम् ।
तं दिव्यरूपमास्थाय क्रमिष्यामि वसुन्धराम् ॥ २१ ॥

बलि चैव करिष्यामि पातालतलवासिनम् ।
देवांश्चैव करिष्यामि स्वस्वस्थानेषु शाश्वतम् ॥ २२ ॥

इति सूत्रसम्भानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपुण्ड्यायां
वामनावतारनिर्णयाधिकारो नाम पद्मविंशं सूत्रम् ॥

(२७) रामावतारो नाम सप्तर्विशं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच-

त्रेताद्वे चान्द्र आये च ह्याषाढे कृष्णप्रिका ।
नाम प्रोक्तं पुण्डरीकं धनिष्ठान्ते मुहूर्तके ॥ १ ॥

जमदग्निसुतो भूत्वा रामः शश्वभृतां वरः ।
क्षत्रियांश्च विश्वामि पृथ्वी निःक्षत्रयी कृता ॥ २ ॥

एकविंशतिवारांश्च समुद्रान्ता च मेदिनी ।
तेन दत्ता द्विजवरे कश्यपे च त्वकण्टका ॥ ३ ॥

विप्रयुक्ताश्च गजेन्द्रा उत्पन्ना च वसुन्धरा ।
समुद्रः शाम्यते येन आसिद् द्वादश यौजनैः ॥ ४ ॥

प्रवृत्ताश्चैव देशाश्च कोडुणाश्च चतुर्दिशम् ।
क्षत्रमुत्सादगिष्यामि सभृत्यबलवाहनम् ॥ ५ ॥

जमदग्निसुतो रामः पुनर्जन्म करिष्यति ।
तेनाहं प्रहरिष्याम्ययोध्यायां सप्तमो हरिः ॥ ६ ॥

पर्षुं परशुरामं च हरिर्हन्ति च सप्तमः ।
सन्धौ च समनुप्राप्ते त्रेताया द्वापरस्य च ॥ ७ ॥

रामोदाशारथिभूत्वा कौशल्यानन्दवर्धनः ।
विश्वामित्रयज्ञधुर्यस्ताडकां राक्षसीं हस्ता
जमदग्निसुतं जिन्वा धनुर्भङ्गे सीतापतिः ॥ ८ ॥

वनवासं करिष्यामि सीतालक्ष्मणसंयुतः ।
चित्रकूटे तथा सीता पर्यगुक्ता न लक्षणैः ? ॥ ९ ॥

रामगिर्याश्च मे प्राप्ते तत्र वै दण्डकावने ।
लङ्घेशेन हृता सीता कपटैर्मृगरूपतः ॥ १० ॥

हतो मृगश्च सीतार्थे त्रिशिराः खरदूषणौ ।
घेपमाना शूर्पणखा धृतासु राक्षसी कृता ॥ ११ ॥

सुग्रीवस्य समक्षं च हतो वाली महाबलः ।
तैश्चापि वानरैः सार्थं करिष्यामि यथा सुखम् ॥ १२ ॥

दशयोजनविस्तीर्णमायतं शतयोजनैः ।
सेतुष्वन्धनमावृतं जले शैलसमाकुलम् ॥ १३ ॥

हस्ता तु रावणं घोरं सभृत्यं देशकण्टकम् ।
विभीषणाय दास्यामि राज्य निहतकण्टकम् ॥ १४ ॥

सीताशुद्धि समानीय पुष्पघृष्टिः सुरैः कृता ।
दत्ते विभीषणे राज्ये प्रत्यागच्छत् स्वकां पुरीम् ॥ १५ ॥
दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ।
धर्मेण पालयेद् राज्यं समुद्रान्तां च मेदिनीम् ॥ १६ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
रामावतारानर्णयाधिकारो नाम सप्तविंशं सूत्रम् ॥

---

(२८) हरेरप्तमः कुण्णावतारो नान्नाष्टमदेवं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच-

पुनर्जन्म करिष्यामि धर्मार्थे त्वपराजित ।
मथुरायां चापरं तु द्वापरान्ते कलौ गुगे ॥ १ ॥

जातोऽवतारो विष्णोश्च दानवानां वधार्थकः ।
कृष्णपक्षे भाद्रपदे हाषम्यां च तिथौ तथा ॥ २ ॥

रोहिणी नाम नक्षत्रे हार्षरात्रे तथागते ।
घसुदेवसुतः श्रीमान् वासुदेव इति श्रुतः ॥ ३ ॥

तस्य कर्माणि चाल्यास्ये शणु चैकाग्रमानसः ।
पूतनां घातयिष्यामि दुष्टां वै बालघातकीम् ॥ ४ ॥

गोकुले च गतो देवो वर्तमानं महाधनम् ।
गवार्थे चोद्धरिष्येऽहं गिरे गोवर्द्धनं तथा ॥ ५ ॥

प्रवृत्तायां महावृष्टो गिरिपृष्ठनिवासिनाम् ।
कालीयकं वशीकृत्य यमुनायां महार्णवे ॥ ६ ॥

समानीष्टा ? (हा)नि पद्मानि कंसस्यार्थे तु विग्रहे ।
महृश्च उद्धरिष्यामि सह तैस्तु महोत्कटम् ॥ ७ ॥

मथुरायां वधिष्यामि कंसं च केशिनं तथा ।
चाणूरं च तथा बाहुं मुष्टिकं च महावलम् ॥ ८ ॥

प्रलङ्घं धेनुकं चैव हारिष्टं वृषरूपिणम् ।
कालनेमि हनिष्यामि त्रिषु लोकेषु विश्वुतम् ॥ ९ ॥

कुशस्थलीं गमिष्यामि तीर्थे चावन्तिकाश्रिते ।
नरकं च वधिष्यामि कुण्डलार्थे महासुरम् ॥ १० ॥

शोणिताख्यां पुरीं गत्वा करिष्ये कदनं महत् ।
भुजच्छेदं करिष्यामि वाणस्य रणमूर्धनि ॥ ११ ॥

शंकरं योधयिष्यामि वाणस्यार्थे परं तप ।
शोणिताख्यां पुरीं गत्वा जरासन्धेन विग्रहः ॥ १२ ॥

जरासन्धो हतो भ्रात्रा शोणितस्थे जनार्दने ।
जरासन्धभयत्रस्तान् रक्षिष्यति च पार्थिवान् ॥ १३ ॥

जरासन्धसुतं बाला वृद्धा पृष्ठाश्च यादवाः ।
नघकोटयः सङ्ख्यया दन्तिनां लक्षर्विशतिः ॥ १४ ॥

रथानां सार्धकोटिश्च तदर्धे च पदातयः ।
कोटयोऽष्टादश तथाऽप्ने निगच्छर्णन्ति यादवाः ॥ १५ ॥

कृष्णकुलमध्ये भवा मध्यतलान्तरस्थिताः ।
तेभ्यो कपटचिताज्वालाय देवो (वां)भिधानको विदुः ? ॥ १६ ॥

प्रविष्टस्तत्र वै काले प्रतिज्ञातो महारथी ।
शेषाश्च विनिवर्तन्ते जरासन्धभयादिताः ॥ १७ ॥

ये देवगिरिमाश्रित्य सौराष्ट्रदेशवासिनः ।
वारुण्यां च दिशायां च प्रभासक्षेत्रमागताः ॥ १८ ॥

समुद्राभ्यर्थनं कृत्वा कृष्णो वा बलदेवकः ।
सद्गोगेन्द्र भूमिसेना स्थिताबुभौ दन्तकाष्टादिभिः ? ॥ १९ ॥

वस्तुषु यत्र द्वारं चतुर्विंशतियोजनैः ।
शकेण प्रेषितास्तत्र निधयो धनदेन च ॥ २० ॥

तेभ्यः समुद्रवा सृष्टिः काञ्चनै रत्नसंचितैः ।
दिनानां त्वेकविंशत्या संबद्धाः कुलयादवाः ? ॥ २१ ॥

तत्राष्ट्रादशकोटीनां निवासाश्च महोत्सवाः ।
सा पुरी च महारम्या हेमप्राकारसम्भवा ॥ २२ ॥

पुरप्राकारपरिखाप्रतोलीमार्गोपुरम् ।
प्रासादप्रतिमासद्माडोन्नुज्ञमहोत्सवम् ॥ २३ ॥

हिन्दोलकैस्तोरणैश्च रत्नैश्चैव विभूषिता ।
रत्नोद्योतकुलाकीर्णा हेमरौप्यादितो भवा ॥ २४ ॥

स्फटिकैर्दिव्यसोपानैस्तडागैर्विघैस्तथा ।
पुण्परागेन्द्रनीलाद्यपदकैः सूर्यरश्मिभिः ॥ २५ ॥

श्वेतरक्तहरित्पीतैः प्राकागैरैन्द्रकोपमैः ।
अनेकोद्यानवाटीभिर्दिव्यवृक्षलतागृहैः ॥ २६ ॥

एकाद्यकविंशत्यन्तभूम्युद्धवगृहाणि च ।
मालमौलिशुद्धशृङ्गहर्म्याणि च तथैव च ॥ २७ ॥

राजालयस्य मध्ये च सद्यानि विष्णुतेजसा ? ।
तानि द्वयष्टसहस्राणि माणिक्यादियुतानि च ॥ २८ ॥

मण्डपैः सुवितानैश्च चन्द्रार्कयुतिसन्निभैः ।
वसन्तोत्सवसंप्राप्तौ गोपीकीडार्थमेव च ॥ २९ ॥

तथा त्रिवलिकैस्तालैस्तथा च पटहोत्तमैः ।
स्वरैश्च मधुरैर्वेश्या हुडकैश्च सलीलया ॥ ३० ॥

विष्णोर्महोत्सवश्चैवं द्वारकापुरमण्डनः ।
वर्णितो देवदैत्यादैर्विष्णुराजमहोत्सवः ॥ ३१ ॥

ध्यएष्योजनविस्तारा हायता व्यष्टयोजनैः ।
 समुद्रेण च तद्वाग्मुक्तमा द्वारिकाभिधा ॥ ३२ ॥
 सर्वथेष्ठा पूर्णांच द्वारिका विष्णुभक्तिदा ।
 चत्वारिंशत्सहस्राणि दन्तिनश्च महोत्कटाः ३३ ॥
 चतुर्लक्षाणि सङ्ख्याता अश्वास्तेजस्विनस्तथा ।
 रथाः सणादकोऽन्यश्च चोष्टाः सार्थत्रिकोटिकाः ॥ ३४ ॥
 तथाष्टादशकोऽन्यश्च यादवाश्च महाबलाः ।
 सुभट्टाश्च महावीरा असङ्ख्याताः पदातयः ॥ ३५ ॥
 द्वारिका या पुरी ख्याता पूज्या सुरनरोगैः ।
 सिद्धचारणसंगीता हास्परोगणसेविता ॥ ३६ ॥
 विद्याधरैश्च गन्धर्वैर्नागेन्द्रैश्चोपसेविता ।
 तपोधरैश्च दिव्यैश्च क्रपिवृन्दैः समावृता ॥ ३७ ॥
 माया च मथुरा चैवायोध्या वाराणसी तथा ।
 काश्ची जयन्ती द्वारका होता मुक्तिप्रदायिका ॥ ३८ ॥
 जरासंधं वधिष्यामि हेतुमात्रेण भीमतः ।
 शिशुपालं वधिष्यामि यह्ने धर्मसुतस्य वै ॥ ३९ ॥
 ततः पश्चात्करिष्यामि साहाय्यमर्जुनस्य च ।
 विष्णोर्वाक्यसहायेन हनिष्यामि कुरुन् रणे ॥ ४० ॥
 शश्वहस्ता मृता ये ऽत्र स्वर्गं यास्यन्ति क्षत्रियाः ।
 कलौ च समनुप्राप्ते चतुर्थे युगपर्यये ॥ ४१ ॥
 नेमिनाथाभिधानस्तु समुद्रविजयात्मजः ।
 गिरिमस्तकसंभूतो द्वार्धिंशश्च तीर्थकरः ॥ ४२ ॥
 पाण्डवांश्च करिष्यामि केदारे तु हिमाश्रयान् ।
 गमयिष्यति स्वर्गे तान् केदारः प्रकटीकृतः ॥ ४३ ॥
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि यानि तिष्ठन्ति भूतले ।
 केदारं प्रति गत्वा च तदनुग्रहदायकम् ॥ ४४ ॥
 भारते च महापुण्यं न तीर्थं केदारात्परम् ।
 यदिच्छन्ति नरा मोक्षमाश्रयन्तु हिमाचलम् ॥ ४५ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीमुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 हेररष्टमः कृष्णावतारनिर्णयाधिकारो नामाष्टाविंशं सूत्रम् ॥

---

(२९) विष्णोर्जन्मरहस्यदशमोऽवतारो नाम नवविंशं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच-

कलौ युगे तु सम्प्रासे आश्विने कृष्णपक्षके ।
नवम्यां च तिथौ चैव मृगान्ते सुमुद्रतके ॥ १ ॥

शुद्धोदनसुतो भूत्वा मोहयिष्यामि मानवम् ।
युगे तत्र भविष्यन्ति मुण्डाः काषायवाससः ॥ २ ॥

शूद्राः शूद्रेषु दास्यन्ति विष्णौ बुद्धत्वमागते ।
तेषामल्पतरो धर्म इह लोके परत्र च ॥ ३ ॥

दिग्भवरवृत्तिकास्तत्र बुद्धयुक्तकलौ युगे ।
श्वेताम्बरास्तथान्ये च तथा नीलाम्बराः कच्चित् ॥ ४ ॥

जिनोक्ताः केवलिनश्च चतुर्विंशतिर्थगाः ।
अनन्तरं चर्षभाद्याश्चतुर्विंशति रेव च ॥ ५ ॥

हुताशनः पश्चनाभो जिनानां तु च सङ्क्लयया ।
उक्ताः शासनदेव्यश्च यशाणां च तथैव च ॥ ६ ॥

पृथगेकैकशः प्रोक्ता अप्यौ वै प्रतिहारिणः ।
वर्णिग्रधर्मेण मुद्रिता ज्ञानार्णव उदाहृताः ॥ ७ ॥

तेषां न स्नानहोमानि पितृपिण्डो न दीयते ।
पाखण्डिनो विकर्मस्थाः पाणिपात्रेषु भक्षकाः ॥ ८ ॥

दर्शनेऽपण्डिताश्चैव गमिष्यन्ति च नारकान् ।
तेषां दत्तं च भुक्तं च भस्मीभवति काष्ठवत् ॥ ९ ॥

स्वाध्याये चैव सीदन्ति ब्राह्मणाः शौचवर्जिताः ।
वेदविक्रयिणश्चैव लोभिनोऽस्थिरचेतसः ॥ १० ॥

न स्मित्यन्ति पिता पुत्रा योपितो भ्रातरस्तथा ।
न भृत्या नैव मित्राणि भविष्यन्ति न शान्तिदाः ॥ ११ ॥

धर्मो जितो ह्यधर्मेण सत्यं चैवानुतेन च ।
जिताश्चोरैश्च राजानः स्त्रीभिश्च पुरुषा जिताः ॥ १२ ॥

सीदन्ति चाग्निहोत्राणि गुरुपूजा प्रणश्यति ।
दशमे द्वादशे वर्षे नारी गर्भवती भवेत् ॥ १३ ॥

कन्याश्चैव प्रसूयन्ते तस्मिन्कलियुगे सदा ।
सम्प्रासे षोडशे वर्षे नरा गलितयैवनाः ॥ १४ ॥

अल्पोदकास्तथा मेघा अल्पशस्या तु मेदिनी ।
अल्पक्षीरास्तथा गावः क्षीरे सर्पिनं विद्यते ॥ १५ ॥

एकवर्णभविष्यन्ति वर्णश्चत्वार एव च ॥
 वर्णान्तराणि भिद्यन्ते यास्यन्ति प्रलयं प्रजाः ॥ १६ ॥
 दुर्भिक्षाणि भविष्यन्ति गाङ्गां दुर्दयचेतसाम् ।
 वर्णान्तर वि राङ्गां ते विदुर्दुर्गेशृण्यचेतसा ? ॥ १७ ॥
 अधर्मीभवत् समस्तं दयाधर्मविवर्जितम् ।
 कीर्तितो बुद्धावतारः कलौ च नवमो हरिः ॥ १८ ॥
 ततः कलियुगान्ते चोत्पत्स्यति दशमो हरिः ।
 ग्राम्यणो हरिपिङ्गलः याङ्गवल्क्यपुरोहितः ॥ १९ ॥
 ततो हरिः कलेरन्ते दशमः संभविष्यति ।
 कुम्भलग्नभवो देवो हाश्वारुढो जगत्पतिः ॥ २० ॥
 म्लेच्छानां छेदनं कृत्वा यजेद् देवं सुवर्णकम् ।
 एकच्छत्रं धराराज्यं लक्ष्म्याः कृतयुगे पुरा ॥ २१ ॥
 इदं जन्मरहस्यं तु कीर्तयिष्यन्ति ये नराः ।
 सुलभश्च हरिस्तेषां नित्यं वै सर्वजन्मसु ॥ २२ ॥
 अँ नमो वासुदेवाय नमो नारायणाय च ।
 नमः कृष्णायेतिमन्त्राः सर्वपापप्रणाशनाः ॥ २३ ॥
 शृणोति जन्मरहस्यं ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
 स्त्रीबालघातकश्चैव सुगापो वृष्टलीपतिः ॥ २४ ॥
 मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ।
 यः पठेत् परया भक्त्या विष्णुजन्मप्रकीर्तिम् ॥ २५ ॥
 मर्त्यलोकपरिभ्रष्टो विष्णुलोकं स गच्छति ।
 ईप्सितं लभते राज्यं स्वर्गे वा भूमिशासने ॥ २६ ॥
 गतागता निवर्तन्ते चन्द्रसूर्यादयो ग्रहाः ।
 अद्यापि न निवर्तन्ते द्वादशाक्षराचिन्तकाः ॥ २७ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुं श्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 विष्णोर्जन्मरहस्यदशावताराधिकारो नाम नवविंशं सूत्रम् ॥

(३०) विष्णुवाक्योङ्गवारण्ये श्रीसोमेश्वरनिर्णयो नाम त्रिंशं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच-

अथातोऽनन्तरं तत्र पर्वते गन्धमादने ।
आगतश्च स्वयं विष्णुर्जगदालहादकारकः ॥ १ ॥
उद्भृत्याम्बर्थपात्रं तु त्वष्टायैर्मुनिसत्तमैः ।
सुरासुरैः समस्तैश्च स्तूयमानं जगत्पतिम् ॥ २ ॥
स्थित्वासने महोत्सवे सिंहरूपायलङ्घुते ।
प्रहृष्टं च जगत्राथं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ ३ ॥
त्वष्टायाश्च मुनीन्द्राश्च हरिपाश्वेऽतु संस्थिताः ।
सिंहासने निविष्टं तमादितेजोभवं प्रभुम् ॥ ४ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॐ नमो नारायणाय । ॐ नमः कृष्णाय इति
मूलमन्त्राः सर्वपापप्रणाशनाः ॥ तानुच्चार्य ॥
दण्डवत् प्रणतो भूत्वा पृच्छति त्वपराजितः ।
दशावताराः श्रीविष्णोः कथिता विश्वकर्मणा ॥ ५ ॥
त्वष्टा चैव कथं देव कथं तस्य समुद्धवः ।
कस्मिन्कालेऽवतारश्च कथयस्व जगत्पते ॥ ६ ॥

विष्णुरुवाच-

सरस्वत्यर्णवाभ्यां च पुण्यप्रभास आथमः ।
प्रयतात्मा महातीर्थं गत्वा तु हरजन्मदम् ॥ ७ ॥
दृष्ट्वा तु हरते पापं स्नात्वा देवत्वदायकम् ।
समागतः सोमराजो दृष्ट्वाश्रममथोत्तमम् ॥ ८ ॥
विविधैर्वनजैः कीर्णं तथा पुष्पैः समाकुलम् ।
सुरभितामृतोपेतं नानाफलैश्च संकुलम् ॥ ९ ॥
पारिजातप्रभृतिभिः कड्कोलैश्चैव पादपैः ।
देवदारुभिराकीर्णं तथा वै रक्तचन्दनैः ॥ १० ॥
तालतमालाशोकैश्च रम्भाप्रियङ्गुचम्पकैः ।
पुन्नागनागवकुलैः पाटलैर्विल्वचन्दनैः ॥ ११ ॥
जातीतगुरुकुमुदानेकपुष्पैः सुपुष्पितम् ।
विविधैश्च तथा वृक्षैः शोभितं दिव्यमाथमम् ॥ १२ ॥
विचित्रं हेमरचितं निर्मलं कुमुदेशवत् ।
विपुलजलं - ? स्फटिकशङ्खवेदी ? ॥ १३ ॥

तरङ्गभङ्गरावर्तमुग्रं मीनैरनेकशः ।
 शिशुमारैश्च नक्षेत्राऽनन्तं दुर्गं शुक्ल्यादिभिः ॥ १४ ॥
 योजनायुतविस्तीर्णं भीषणीयं ग्रहाकुलैः ।
 भयावहं च गहनं गम्भीरावर्तव्याकुलम् ॥ १५ ॥
 इमं समुद्रतीरस्थं माहेन्द्रं विन्द्यगामिनम् ?
 रम्याश्रमं प्रभासस्य प्रविष्टारकाधिपः ॥ १६ ॥
 प्रणिपत्य तदा देवं प्रभासं भुक्तिमाप्नुयात् ।
 अस्माकमीश्वरं भक्त्या राधयामि च संयतः ॥ १७ ॥
 तदाक्षया चाथ्रमेऽस्मिन् निष्ठाराध्यमहेश्वरम् ।
 तदा लक्ष्याश्रमं श्रेष्ठं दत्तं प्रभासतुष्टिदम् ॥ १८ ॥
 मन्वन्तरं शतं साध्वे सोमोऽकार्षीत् तपो नृपः ।
 तोषयित्वा महादेवं प्रत्यक्षं शिवसम्भवम् ॥ १९ ॥
 आल्हादितमना भूत्वा दण्ड्या च परमेश्वरम् ।
 राजेन्द्र क्षिति कृत्वा तु निश्चलं देवसम्भवम् ? ॥ २० ॥

ईश्वर उवाच-

तुष्टोऽहं तव राजेन्द्र भक्त्या च परया त्वयि ।
 वरं ब्रूहि च दास्यामि यथेच्छं तारकाधिप ॥ २१ ॥
 धर्मार्थकाममोक्षाणां ददामि यत्त्वदीप्तिम् ।
 नासत्यं नान्यथा चैवं त्वद्भूतया रोहिणीपते ॥ २२ ॥

चन्द्र उवाच-

अस्माकमात्मनः पाश्वे मानसाङ्गं सुधार्यकम् ? ।
 ममाभिधानतश्चैवाऽवतारस्त्व भास्मप्रतम् ॥ २३ ॥

देव्युधाच-

शशाङ्क देवदेवेश तिलकत्वमवाप्नुहि ।
 अथातस्त्वं तत्तिलके तथा तिष्ठ मम प्रिय ॥ २४ ॥

ईश्वर उवाच-

त्वयेप्सितं वरं यच्च प्रयच्छामि हितैषिणे ।
 इच्छयात्मसुखैरेवं शान्तावस्थो मुखबोधिनी ? ।
 निश्चितात्मसुखैरेवं शान्तावस्थो मुखबोधिनी ? ।
 स्वप्नावस्थायां न सौख्यमात्मनो रोहिणीपते: ॥ २६ ॥
 स्वप्नावस्थो यदा दण्डो भस्मोद्घूलिततापसः ।
 स्कन्धारुहा हतं चारै ? अस्मत्त्वयि विनिवेदयेत् ? ॥ २७ ॥

तापस उवाच-

अहं सोम जगत्कर्ता वैरं स्यात् लङ्घाधिपे ।
त्वद्दत्याऽगतोऽहं वत्स चन्द्रनामाऽवतारतः ॥ २८ ॥

योगावस्थास्थितस्त्वेवं चिन्तात्मा रोहिणीपते ।
उदकोलुडघनं कृत्वा ऐन्द्रीं गतो दिशां प्रति ॥ २९ ॥

कैलासालिङ्गमानीय दानवेन्द्रो लङ्घाधिपः ।
आगमिष्यामि ? क्षेत्रेषु तस्य वाचा प्रवलोऽद्ववम् ? ॥ ३० ॥

ददामि ते त्वहं सोम सोमे बदति दुर्धरः ।
क्षणार्थं तु धृतं विप्र यदाहं भो क्षितौ ततः ? ॥ ३१ ॥

गृहीत्वा सोमराजेन्द्रो लङ्घाधिवनैः स्थितः ? ।
उक्तं लिङ्गं तु राजेन्द्र क्षितौ भूत्वा तु निश्चलम् ? ॥ ३२ ॥

पूजितं लिङ्गराजेन्द्रं लङ्घाधिविस्वस्थन्तेतसा ? ।
सोमाभिधानदेवत्वं सोमनाथ इति श्रुतम् ॥ ३३ ॥

शशाङ्कं मुकुटे धृत्वा तत्राम शशिभूषणः ।
ईश्वरः सोमनाथाख्योऽवतरितः सोमेश्वरः ॥ ३४ ॥

तदा सुरतरोवत्स प्रभासे भक्तिस्वागतः ।
जगन्नाथः सोमनाथखैलोक्ये चाऽपि दुर्लभः ॥ ३५ ॥

आरामनगरे रम्ये जगदाल्हादकारकः ।
जगन्नाथः सोमनाथखैलोक्ये चाऽपि दुर्लभः ॥ ३६ ॥

नाम्ना कैलासनगरे सोमनाथो महेश्वरः ।
संसारतारणो देवः संसारपाशछेदनः ॥ ३७ ॥

धर्मार्थकाममोक्षाणां वाञ्छितार्थफलप्रदम् ।
सर्वतीर्थं महोत्साहं स्वर्गादिभोगभुक्तिदम् ॥ ३८ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तु श्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
विष्णुवाक्योऽद्वारण्ये श्रीसोमेश्वरनिर्णयाविकारो नाम त्रिशं सूत्रम् ॥

---

(३१) विष्णुवाक्योद्भवसोमनाथोक्तदादशशिवरात्रिनिर्णयो
नामैकत्रिंशं सूत्रम् ॥

विष्णुरुच्च-

ततश्चानन्तरं वत्स प्रभासे भुक्तिमुक्तिरे ।
कृत्वा सोमेश्वरे भक्ति पूजा स्यात् महोत्सवः ॥ १ ॥

चन्दनागुरुकङ्कोलकर्पूरैः कुङ्कुमादिकैः ।
पञ्चामृतादिस्नानैश्च धूपाद्यैश्च सुगन्धिभिः ॥ २ ॥

मन्त्रस्तोत्रगीतवाद्यैर्न्यैश्च सुरयोषिताम् ।
इन्द्राद्याश्च सुगाः सर्वे ब्रह्माद्याश्च मुनीश्वराः ॥ ३ ॥

विष्णुश्च भगवान् देवो मरीचिः काश्यपो गणाः ।
सूर्याद्याश्च ग्रहाश्चैव तथा चैव गणोत्तमाः ॥ ४ ॥

अष्टौ च वसवः सिद्धा वासुक्याद्याश्च पन्नगाः ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि पार्थिवाश्चैव भूतले ॥ ५ ॥

पातालस्वः सप्तके च पृथिव्यां सप्तकं तथा ।
आनीताश्च त्रयो लोकाः सुरासुरनरोरगैः ॥ ६ ॥

प्रभासेन कृता पूजा देवदेवजगद्गुरोः ।
तुष्टः प्रभासं देवेशः पुत्रत्वं समुपागमत् ॥ ७ ॥

वाचस्पतेर्भागिनेयं वसुहन्नन्ददायकम् ।
प्रोवाच वचनं पुत्र एकादश ममांशकाः ॥ ८ ॥

सोमनाथः प्रभासश्च कर्दमः शशिभूषणः ।
निष्कदाख्यः सहस्राक्षं क्रणमुक्तिः पापान्तकः ॥ ९ ॥

अर्कस्थाल्यमनार्कस्वरं ? तवपुत्रा एकादश ।
एकादशैते रुद्राश्च प्रभासक्षेत्रसम्भवाः ॥ १० ॥

विश्वकृद् विश्वकर्मा च त्वष्टा स्याद् देववर्धकिः ।
भूर्भुवर्भुवनेशश्च तथा भुवनदेवकः ॥ ११ ॥

पुनरुक्षार्यं नामानि विश्वेशः त्रिदशेश्वरः ।
विश्वश्च विश्वनिरतस्त्वयं च सृष्टिकोद्भवः ॥ १२ ॥

नासत्यावश्विनौ दस्यौ प्रोक्तौ देवविकितस्कौ ।
जगत्कर्ता च रुद्रश्च प्रभासो वसुनन्दनः ॥ १३ ॥

सृष्टा च सर्वशिल्पानां जगत्रेत्रस्तुद्भवः ।
चतुर्दश्यां समुत्पन्नः स्त्रष्टा विश्वपतिस्तथा ॥ १४ ॥

विष्णुवाक्योऽद्वसोमनाथोक्त्वादशिंवराश्रिनिर्णयो नामैकंत्रिंशं सूत्रम् ॥

७३

कार्तिक्यां कृष्णपक्षे तु दीपोत्सवसमुद्धवः ।
महोत्सवास्तथा पञ्च तृतीयां यावनोदिनी ? ॥ १५ ॥
स्वयं साक्षाद् रुद्रमूर्तिर्विश्वकृद् विश्वशेखरः ।

विश्वकर्मोवाच-

दीपोत्सवः कथं देव किमर्थश्च तदुद्धवः ।
सुरोरगासुरनराः कुर्वन्ति कथमुत्सवम् ॥ १६ ॥

ईश्वर उवाच-

द्वादशादीपोत्सवानां श्रेष्ठाः स्युः कार्त्तिकादितः ।
शिवरात्रयो द्वादश व्रतानामुत्तमा मताः ॥ १७ ॥
आद्या मार्गशिरे कृष्णचतुर्दश्यां तिथौ भवेत् ।
त्रयोदश्यामेकभोजी हृषोष्या च चतुर्दशी ॥ १८ ॥
स्नानं कृत्वा चोदकेन यस्तिष्ठेलिङ्गमाश्रितः ।
दिनान्ते च निशाप्राप्तौ कुर्याद् वै दन्तधावनम् ॥ १९ ॥

ततः शिवालये गत्वा पुष्पधूपादिसंयुतः ।
पञ्चामृतैः स्नापयित्वा धूपवै लेपनादिभिः ॥ २० ॥

पूजां कृत्वा त्रिरात्र्यन्तं स्तोत्रमन्त्रकगीतकैः ।
वादित्रैर्विधैश्चैव स्वेच्छया चात्मशक्तिः ॥ २१ ॥

स्वयंभुवि तथा बाणे घास्ये स्वगृहलिङ्गके ।
यामे यामे गते रात्रौ पूजां कृत्वा महोत्सवम् ॥ २२ ॥

शिवरात्र्युत्सवे चालयं शिवं स्तुत्वा समस्तकम् ।
पुराणश्रवणं कृत्वा दानं चैव समानयेत् ॥ २३ ॥

प्रतियामोत्सवं कृत्वा स्वगृहं भावतो वज्रेत् ।
दन्तधावनस्नानार्चाः कृत्वा चैव महोत्सवम् ॥ २४ ॥

अग्निपूजां ततः कृत्वा दत्त्वा चाहुतिपञ्चकम् ।
द्वे द्वे कृत्वा मण्डले च बाह्ये मध्ये गृहेऽथवा ॥ २५ ॥

आत्मपादौ च प्रक्षालय तापसानां तथैव च ।
भुक्तिस्थानं गृहमध्ये मण्डलेषु प्रदीयते ॥ २६ ॥

सम्प्राश्य शिवनैवेद्यं ततो दद्यात् भोजनम् ।
भोजनानन्तरं दद्याद् दक्षिणां वस्त्रसंयुताम् ॥ २७ ॥

यज्ञोपवीतं पट्टं च पादुकां छत्रसंयुताम् ।
क्षमापयेच्छिवं देवं मठं संप्राप्य तापसम् ॥ २८ ॥

एवमुक्ता कृष्णचतुर्दशी मार्गशिरादिका ।
मार्गादि कार्तिकान्तं च तासां नामानि द्वादश ॥ २९ ॥

शिवा शान्ता सिद्धिदा च जया चैव मनोरमा ।
 कान्तालहादा च सौम्या च शुभा स्यात् मणिप्रभा ॥ ३० ॥
 विश्वा विश्वकुदुद्धवा चेत्थं नामानि द्वादश ।
 मार्गादि कार्तिकान्तं च कृष्णपक्षे चतुर्दशी ॥ ३१ ॥
 मार्गपौषयोर्मध्ये च शिवा स्वर्गादिभोगदा ।
 पौषमाघयोर्मध्ये च शान्ता कल्याणकारिणी ॥ ३२ ॥
 माघफाल्गुनयोर्मध्ये सिद्धिदा सर्वसिद्धिदा ।
 ख्याता जया फाल्गुनान्ते विजयस्वर्गराज्यदा ॥ ३३ ॥
 मनोरमा च चैत्रार्धे मनोरथप्रदायिनी ।
 वैशाखउपर्योर्मध्ये कान्ता च स्वर्गभुक्तिदा ॥ ३४ ॥
 ज्येष्ठपाढयोर्मध्ये च आलहादालहाददायिनी ।
 आषाढार्थे तथा ख्याता सौम्या देवत्वदायिनी ॥ ३५ ॥
 ध्रावणार्थे शुभा ख्याता तेजःसौभाग्यवर्द्धिनी ।
 मणिप्रभा भाद्रपदे संसारे च मणिप्रदा ॥ ३६ ॥
 आश्विने च तथा मासे विश्वा त्रैलोक्यतोषदा ।
 कार्तिके कृष्णपक्षे तु तथा विश्वकुदुद्धवा ॥ ३७ ॥
 तास्तु समस्तदेशेषु दीपोत्सवसमुद्धवाः ।
 कैलासे च पुरेरम्ये विख्याताश्च महीतले ॥ ३८ ॥
 शिवरात्रिसम्पुण्यं नास्ति यशसहस्रकैः ।
 मासे मासे कृष्णपक्षे या भवेष्यं चतुर्दशी ॥ ३९ ॥
 शिवरात्रिस्तु सा ज्ञेया व्रतानामुत्तमोत्तमा ।
 त्रिरूपा कृष्णवर्णा सा देवी कल्याणवर्द्धिनी ॥ ४० ॥
 ललाटे मुकुटे लिङ्गे कर्णयोः स्कन्धयोस्तथा ।
 प्रकोष्ठे मणिवन्धे च कण्ठे ऊर्वोः स्तने तथा ॥ ४१ ॥
 मेखलायां कटिसूत्रे कटिमालादितस्तथा ।
 लिङ्गाधारमयाः सर्वे ऊर्ध्वाः करपुटैः कृताः ॥ ४२ ॥
 तद्रूपा शिवसामर्यात् शिवरात्रिः शिवशासना ।
 द्वादशोद्धवन्ति मर्त्ये नास्त्रैवं शिवरात्रयः ॥ ४३ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 विष्णुवाक्योद्भवसोमनाथोक्तद्वादशशिवरात्रिनिर्णयाधिकारो नामैकत्रिशं सूत्रम् ॥

---

(३२) विश्वकर्मावतारो नाम व्याक्रिंशं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मावाच-

नमस्कृत्वा सोमनाथमङ्गानां शानदो भवन् ।
तव प्रसादाद् देवेश तथाऽस्माभिश्च दृश्यते ॥ १ ॥
कथं चान्यब्रह्माण्डसृष्टयुत्पत्तिप्रलयादिकम् ।
ब्रह्मा विष्णुः शशी सूर्य इन्द्राश्री चान्यसम्भवः ॥ २ ॥
कुर्वेत देवदेवेश प्रसादं पार्वतीपते ।
शानोपदेशं सन्देहच्छेदनं च जगत्प्रभो ॥ ३ ॥

ईश्वर उवाच-

पूर्वं ब्रह्मभवा सृष्टिर्जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
समांशेन समुत्पन्नाद्युभौ ब्रह्मा तथा हरिः ॥ ४ ॥
ब्रह्मा तु सृष्टिकर्ता च पालकस्तु जनार्दनः ।
तस्मात्तथाऽपरे नैव ब्रह्मविष्णुसदाशिवाः ॥ ५ ॥
गन्तव्यं ब्रह्मलोकेषु यत्र तौ परमेष्ठिनौ ।
तत्रोऽन्नूता च या सृष्टिस्त्वमेवाग्रतो भवेत् ? ॥ ६ ॥
पुष्पकारूढः स्त्रष्टा च युक्तः पुत्रैश्च मानसैः ।
जयश्च विजयश्चैव सिद्धार्थश्चापराजितः ॥ ७ ॥
पुष्पकस्य च स्त्रष्टा वै स्वयं त्वं सृष्टिसम्भवः ।
पुष्पविमानमारुढश्च छत्रादिशङ्खरीयुतम् ॥ ७-१ ॥
कलशकनकदण्डै रत्नैर्नैकैर्विभूषितम् ।
घण्टारवकोपेतं वै नैकविद्याधराकुलम् ॥ ७-२ ॥
तरुणादित्यसंकाशं तसकाञ्चनसप्रभम् ।
प्रभासक्षेत्रसम्भूतं द्वितीयमिव भास्करम् ॥ ८ ॥
विष्णुः शकश्च सूर्यश्च स्वामी चैव गणाधिपः ।
रुद्रतेजः समुद्भूतः स्वयं वा सृष्टिकर्मणा ? ॥ ९ ॥
जटामुकुटशोभाढ्यः कुण्डलाभ्यामलङ्घृतः ।
चतुर्भुजो महातजा दिव्यहंसकवाहनः ॥ १० ॥
अक्षसूत्रं करे याम्ये वामे चैव कमण्डलुः ।
पुस्तकं वामहस्तोर्ध्वं दक्षोर्ध्वं कम्बिका तथा ॥ ११ ॥
विश्वकर्मा सदागौरस्तेजः पुञ्चसमुद्भवः ।
बृहस्पतेर्भागिनेयस्तेजः कूट इवापरः ॥ १२ ॥
सम्प्राप्तो ब्रह्मलोके तु महौजा विश्वकर्मकः ।
ब्रह्मणा चासनं त्यक्त्वा करयुग्मं च योजितम् ॥ १३ ॥

तस्मै तदासनं दत्त्वा स्थितावासनयोरुभौ ।
चत्वारो मानसाः पुत्रा विश्वकृतपार्षवतः स्थिताः ॥ १४ ॥
एकैके च यथाशक्ति स्वयं वै सृष्टिकारकाः ।
जयो विजय आख्याताः सिद्धार्थश्चापराजितः ॥ १५ ॥

ब्रह्मोवाच-

स्वयं दृद्धस्त्वमाख्यातो मया सृष्टो महेश्वरः ।
न्यूनाधिकां तथा सृष्टिं पूरयामि च साम्प्रतम् ॥ १६ ॥
स्वयं दृदो विष्णुः शिवो मम सृष्टिकृतोऽभिधाः ।
त्रैलोक्येऽमरपदं च सृष्टृव्यं विश्वकर्मणा ॥ १७ ॥
त्रैलोक्ये चामरपदं सृष्टृव्यं विश्वकर्मणा ।
जानासि त्वं विश्वकर्मन् न किं ब्रह्मसमुद्भवम् ॥ १८ ॥
भुवनसृष्ट्यादिदेवो भुवदेवस्स उच्यते ।
समीपगताथ तत्र पृथिवी तु भयातुरा ।
तत्पृष्ठतश्चागतो वै पृथुश्च पृथिवीपतिः ॥ १९ ॥
इत्युक्त विष्णुमाख्यातं ? विश्वकर्म प्रकृयते ।
पक्षिराजं समाख्य शङ्खशार्ङ्गादिधारिणम् ॥ २० ॥
सप्तकोटिगणैर्युक्तविमानैश्चैव संकुलम् ।
सिद्धचारणगन्धर्वैर्कृपिभिः परिवेष्टितम् ॥ २१ ॥
सुरदुन्दुभिसंनादैनैकवादित्रसंकुलम् ।
पुण्पकैश्चत्त्रमाच्छाद्यं पृथिव्यान्तश्चीर्णवम् ॥ २२ ॥
अकस्मादागतो विष्णुर्ब्रह्मलोकेऽमृतार्णवात् ।
गन्धमादनशैलेन्द्रे विश्वकर्मा जगत्पतिः ॥ २३ ॥
पुनः पृच्छति तं पुत्रः कनिष्ठस्त्वपराजितः ।
विश्वकर्मा पुनर्वाक्यं श्रुत्वोवाच मुनीन्द्रकः ॥ २४ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुं श्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
विश्वकर्माविताराधिकारो नाम द्वात्रिशत्तमं सूत्रम् ॥

---

(३३) पृथुष्ठिवीसंवादे भूलोके विश्वकर्मागमनं
त्रयस्तिंशं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच-

शृणु वत्स महाप्राज्ञ संवादं च पृथोः क्षितेः ।
जग्नूद्धीपे पृथो राज्यमेकच्छत्रं समस्तकम् ॥ १ ॥

तेनावलोकिता चैव समुद्रान्ता च मेदिनी ।
पर्वतैः स्थलजैः सर्वैः सूत्रारम्भे समीकृता ॥ २ ॥

रसया सर्ववीजानि ह्यात्मन्येव धृतानि च ।
प्रजाश्च क्लेशितास्तस्माद् गृहीतात्मेच्छया तु सा ॥ ३ ॥

तदुच्छेदे समाख्ये निःसृता सा भयातुरा ।
ततः पृथ्वी भयोद्दिशा पृथोश्च पृथिवीपते: ॥ ४ ॥

तथागताऽब्रवीत्तत्र यत्र तौ परमेश्वरौ ।
रक्ष रक्ष महाभूत त्वमेव शरणं प्रभो ॥ ५ ॥

पृष्ठतश्च ततः प्राप्तः पृथुर्वाणधनुर्धरः ।
ब्रह्मणश्चाग्रतः स्थित्वा धनुर्वाणौ निवेदितौ ॥ ६ ॥

भूगर्जयं च समस्तं च ह्यर्पितं ते हितैषिणः ।
अस्माभिश्च परित्यक्ता सम्प्राप्ता चाऽत्र मेदिनी ॥ ७ ॥

धनुर्वाणौ स्वर्पयित्वा पृथुस्त्वं पृथिविपतिः ।
मा भीस्त्वं वत्स राजेन्द्र राज्यं च तव मेदिनी ॥ ८ ॥

धरित्री कम्पिता तत्र ब्रह्मा प्रोवाच सान्त्वयन् ।
मा भीर्धरे च पुत्री त्वं ज्ञातं कष्टं निवेदितम् ॥ ९ ॥

पृथो शृणु त्वं राजेन्द्र स्वयं रुद्रस्तु विश्वकृत् ।
करिष्यति द्वयोर्योग्यं धात्री स्यादमरवती ॥ १० ॥

त्वत्पाश्वे पुत्रि वीजानि तिष्ठन्त्वाकल्पमेव च ।
विषया रक्षणीयाश्च विश्वेश्वर तथा त्वया ॥ ११ ॥

पालनीयावृभौ त्वेवं पृथु राजा च मेदिनी ।
विश्वज्ञ हस्तकर्तस्त्वं श्रियमाधत्स्व चेतयोः ॥ १२ ॥

उभावेवं च स्थाप्येतां विश्वकर्मन् जगत्पते ।
घ्रह्यणे च तथोभाभ्यां करयुग्मे च योजिते ॥ १३ ॥

विश्वकर्मा समुत्थाय चतुर्भिर्मानसैः सुतैः ।
संस्थितः पुष्पविमाने पृथु धरे च मानसे ? ॥ १४ ॥

जयो विजय आख्याताः सिद्धार्थस्त्वपराजितः ।
 ततो हिमवतः पृष्ठे भूलोके तु समागताः ॥ १५ ॥
 पृथिवी प्रेषिता स्थाने संबोध्य भूतधारिणि ।
 विना कष्टं त्वया ग्राह्यं कारयिष्ये तु निश्चलाम् ॥ १६ ॥
 नृपश्च प्रेपितः स्थाने पृथुः सम्बोधितस्तथा ।
 यथामरावती चैव त्वदर्थे मेदिनी कृता ॥ १७ ॥
 पृथो चागम्य स्वस्थाने यावत्त्वं पालयेऽर्घीम् ।
 निर्जलान् सजलान् देशांस्तावत्त्वमवलोकय ॥ १८ ॥
 पुष्पकेऽस्माकमारुहा मेरुमावृत्य दक्षिणम् ।
 आलोकय भूतधात्रीमासमुद्रान्तमेदिनी ॥ १९ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकार्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीमुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 पृथुपृथिवीसंवादे विश्वकर्मभूलोकागमनाधिकारो नाम त्रयस्त्रिशत्तमं सूत्रम् ॥

---

(३४) जयविजयसिद्धार्थपृच्छा नाम चतुर्ख्निशं सूत्रम् ॥

अपराजित उवाच-

जयपृच्छागमश्चैव कस्मिन् स्थाने जगत्पते ।
विजयपृच्छागमश्च कुत्रस्थाने बभूव च ॥ १ ॥
सिद्धार्थपृच्छागमश्च किं स्थाने च तथाभवत् ।
एवमस्मत् प्रसादं तु कुरु शास्त्रार्थकौशल ॥ २ ॥

विश्वकर्मोवाच-

ततो हिमवतः पृष्ठे ब्रह्मलोकात्समागतौ ।
शृङ्काकुले घवनाकीर्णे हिमवन्तश्चियोद्भवे ॥ ३ ॥
नैकगुहाश्चमरम्ये गन्धर्वगणसेविते ।
सिद्धामरकुलाकीर्णे क्रीडामणिगुहागृहे ॥ ४ ॥
जयः पृच्छति तत्रेदं वास्तुविद्योद्भवं तदा ।
तदिदं कथनीयं च शृणु संवादमुत्तमम् ॥ ५ ॥
चतुर्विंशतिसाहस्रसङ्ख्यग्रन्थस्तदा कृतः ।
लिङ्गपीठाचार्चानिलयवेश्मराजवेशमादिकम् ॥ ६ ॥
पुरप्राकारपरिखाप्रतोलीमार्गगोपुरम् ।
अन्योपस्करजातानि वास्तुवेदोद्भवानि च ॥ ७ ॥
जयपृच्छादिशास्त्रं च विश्वकर्मप्रभाषितम् ।
जयस्य कथितं चैतद् भक्तिवात्सल्यतः पुरा ॥ ८ ॥
हेमकूटे महाशैले शतयोजनमुच्छ्रुते ।
विरूपाख्याथम्ये रम्ये विच्चित्रशिखरोद्भवे ॥ ९ ॥
नानाद्रुमलताकीर्णे रत्नधातूपशोभिते ।
सुरविद्याधरारम्ये गन्धर्वगणसेविते ॥ १० ॥
विजयेन ततः पृष्ठो वत्साहं भक्तवत्सलः ।
श्लोका विजयपृच्छायां सहस्राणि च द्वादश ॥ ११ ॥
ततघनमुरजादिवादित्रैविविद्यैस्तथा ।
लास्यहास्यताण्डवाद्यैस्तालमूलसमुद्भवाः ॥ १२ ॥
सप्तस्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्च्छेनास्त्वेकविंशतिः ।
ताना एकोनपञ्चाशदित्येतत्स्वरमण्डलम् ॥ १३ ॥
रागाः षट् समुत्पन्नाः पट्टिंशाश्चैव तत्त्वियः ।
पतस्वर्वं विजयस्य कथितं भरताभिधम् ॥ १४ ॥
मन्दरस्यं सुखासीनं सिद्धार्थः पृष्ठवान् पुरा ।
ताञ्छिकण्ठस्वरशास्त्रं गणितं ज्योतिषं तथा ॥ १५ ॥

निश्चण्डुश्च व्याकरणं छन्दोलङ्घारसंयुतम् ।
 मनुसाध्यसमुद्भूतं संसारपाशछेदनम् ॥ १६ ॥
 मुकिमार्गरहस्यं च कथितं भक्तवत्सलैः ।
 तुयोऽयं मानसः पुत्रः पृच्छति त्वपराजितः ॥ १७ ॥

अपराजित उवाच-

अस्मच्चित्ते प्रबोद्धव्यं जयाय पृच्छते च यत् ।
 विजयश्च सिद्धार्थश्च पृच्छायां यत्तथैतयोः ॥ १८ ॥
 भवान् पुष्पकमारुह्य प्रोक्तवान् यदनुग्रहात् ।
 पूर्वं सर्वं प्रसादेन कथयस्व जगत्पते ॥ १९ ॥
 पुष्पकं तु समारुह्य मेरुमार्गप्रदक्षिणम् ।
 अवालोकि तथा चैपा समुद्रान्ता च मेदिनी ॥ २० ॥

इति शूत्रमन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्ततुश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 जयविजयसिद्धार्थपृच्छाधिकारो नाम चतुस्त्रिंशं सूत्रम् ॥

---

(३५) एकविंशतिस्वर्गा नाम पञ्चत्रिंशं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच-

पुण्यकं तु समारुद्धा मेरुमाधित्य दक्षिणम् ।
विलोकिता भूतधात्री समुद्रान्ता च मेदिनी ॥ १ ॥

अथातो भूतधात्रीणां प्रमाणं च प्रवक्ष्यते ।
विष्कम्भः परिधिश्चैव बाहुल्यं— —शृणु ॥ २ ॥

योजनानि तु विष्कम्भो दशकोष्ट्यः प्रकीर्तिः ।
लक्षस्याग्रे सहस्राणामेकोनाविंशतिस्तथा ॥ ३ ॥

विष्कम्भे च त्रिगुणिते तदश्वांशसमन्विते ।
परिधिश्च समस्तोऽसौ समुद्रान्तक्षितेः स्मृतः ॥ ४ ॥

एकविंशतिकोटीनां सप्तलक्षाणि चाग्रतः ।
ततः परं सहस्राणि सङ्ख्यया सप्तविंशतिः ॥ ५ ॥

एवं समस्तपरिधिवृत्ताकारा च मेदिनी ।
त्रैलोक्यमध्ये चैवं सा तलाद्याश्चैव बाह्यतः ॥ ६ ॥

एकविंशतिस्वर्गाश्च मेरुमावृत्य दक्षिणम् ।
परितश्चार्णवाः सप्त रचिताश्च समस्तकाः ॥ ७ ॥

तलश्च वितलश्चैव सुतलो नितलस्तथा ।
तलातलो रसातलः पातालः सप्तमस्तथा ॥ ८ ॥

आदौ मेरुः क्रमोऽद्भूताः पात्रे पात्रमिवापरम् ।
एते च सप्तपातालाः सृष्टिकालसमुद्भवाः ॥ ९ ॥

उद्भूतश्चादितो मेरुर्द्विसहस्रैश्च योजनैः ।
द्विद्विसहस्रान्ते पुनः पातालाः समधोदिताः ॥ १० ॥

अधस्तान्तु तथा द्रव्यष्टसहस्रैर्योजनैर्गतः ।
मेरुर्वै चतुरशीतिसहस्रयोजनोऽन्धूतः ॥ ११ ॥

पृथगेकैकपाताले नवनागकुलानि च ।
नवकानि सप्त चेत्थं त्रिषष्ठिः कुलपत्रगाः ॥ १२ ॥

प्रोक्तानि पृथगेवं च नवनागकुलानि च ।
उत्तरगाः सप्तपातालसंस्थिताः सप्त वै क्रमात् ॥ १३ ॥

पश्चाः कर्कोटकश्चैव पुण्डरीकोऽथ तक्षकः ।
आनकः शङ्खच्छूदश्च बासुकिः सप्तमस्तथा ॥ १४ ॥

सप्तपातालाधिराजा महोत्कटमहाबलाः ।
रौद्राश्च विद्रुताः सर्वे ह्यगम्या वीरविक्रमाः ॥ १५ ॥

तले तु पद्मको राजा वितले स्यात्कर्णोटकः ।
 सुतले पुण्डरीकश्च नितले स्यान्तु तक्षकः ॥ १६ ॥
 तलातले आनकश्च शङ्खचूडो रसातले ।
 वासुकिनांगराजन्द्रः पाताले सर्वतोऽधिपः ॥ १७ ॥
 पक्षेके नवकुलकाञ्चिपष्टिः कुलपन्नगाः ।
 सप्तपातालतश्चोर्ध्वं द्वीपाः स्युद्धीपतः परे ॥ १८ ॥
 जम्बूः पूर्कः कुशः कौञ्चः शाकः शाल्मलिकस्तथा ।
 सप्तमः पुष्करार्थ्यश्च सप्तद्वीपा तु मेदिनी ॥ १९ ॥
 नृपाभिधानतः प्रोक्तं सप्तद्वीपाभिधानकम् ।
 पुष्करार्थ्यो महाराजा द्वीपे सप्तमकेऽधिपः ॥ २० ॥
 गोमेदेशश्च गोमेदः शाल्मलिके च शाल्मलिः ।
 शाकस्तु शाकद्वीपेशः कौञ्चः कौञ्चाधिपस्तथा ॥ २१ ॥
 कुशेशस्तु कुशः प्रोक्तो महोत्कटो महाबलः ।
 महाविक्रमभूपालाः संस्थिता मेरुदक्षिणम् ॥ २२ ॥
 मेरुदक्षिणकुशौ च महाजम्बुतरुद्धवः ।
 यस्य नाम्ना तु विख्यातो जम्बुद्वीपः स उच्यते ॥ २३ ॥
 एकछत्रं पृथो राज्यं जम्बुद्वीपे प्रकीर्तितम् ।
 क्षीरार्णवमध्ये चैवं पृथुत्वं लक्षयोजनः ॥ २४ ॥
 समस्ताः समभूयास्तु प्रयुक्ता द्वीपसागराः ।
 अभिधानानि चैतेषां कथ्यन्ते त्वपराजित ॥ २५ ॥
 क्षारोदं चैव क्षीरोदं सागरौ दधिसर्विषोः ।
 मन्त्रिक्षूदं तथा ख्यातं रसोदं सप्तमं तथा ॥ २६ ॥
 सप्तैते द्वीपान्तरेषु स्थिता मेरुप्रदक्षिणम् ।
 सप्तद्वीपार्णवाश्चैवं सृष्टिकाले समुद्धवाः ॥ २७ ॥
 भुवलोकश्च स्वलोको महलोकस्तथा जनः ।
 तपश्च सत्यलोकश्च ज्ञानलोकश्च सप्तमः ॥ २८ ॥
 इत्येकविंशतिस्वर्गां अधिरचित ? शम्भूद्धवाः ।
 सृष्टिकाले सुदृष्टश्च स्वर्गाणामेकविंशतिः ॥ २९ ॥
 पातालाश्च ब्रह्मभागे सप्तैवं तु सुसंस्थिताः ।
 तदूर्ध्वं सप्त चार्ख्याता विष्णुभागे द्वीपार्णवाः ॥ ३० ॥
 पुष्करोर्ध्वे भुवलोकः स्वलोकश्च तदूर्ध्वतः ।
 तथा चैवमन्यलोकाः शम्भुभागे व्यवस्थिताः ॥ ३१ ॥

एकविंशतिस्वर्गा नाम पञ्चत्रिशं सूत्रम् ॥

बाह्यतः सप्तलोकानां शिवलोकस्तदूर्ध्वतः ।
 इत्युच्छृते महामेरौ स्वर्गा पर्वं सुसंस्थिताः ॥ ३२ ॥
 लोकाभ्य सप्त चात्याता मृत्युलोके द्वीपार्णवाः ।
 पातालाः सप्तधा चैव त्रैलोक्यमिति प्रोच्यते ॥ ३३ ॥
 एकविंशतिख्यैलोक्ये स्थिताः स्वर्गा यथाक्रमम् ।
 ऊर्ध्वं चैव भवस्थानं पात्रे पात्रमिवापरम् ॥ ३४ ॥
 मध्ये च जम्बुद्वीपस्य प्रमाणमपि कथ्यते ।
 मेवाद्या मुख्यशैलाश्च क्षेत्राणि च समाप्तः ॥ ३५ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छाया-
 मेकविंशतिस्वर्गाधिकारो नाम पञ्चत्रिशत्तमं सूत्रम् ॥

---

(३६) महापर्वतप्रमाणं षट्क्रिंशं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच-

जग्म्बूदीपप्रमाणं च विस्तारे लक्षयोजनैः ।
तस्यान्ते वृत्तपरिध्यौ समस्तं च क्षीरार्णवम् ॥ १ ॥

क्षेत्राणां क्षेत्रप्रमाणं च पर्वतश्च मेघोपमाः ।
महापर्वतोद्भवाश्चाप्रमाणा मानवर्जिताः ॥ २ ॥

जग्म्बूदीपस्य मध्ये तु मेरुश्च पर्वतो महान् ।
स्थितौ मेरोः पूर्वतश्च मन्दरो गन्धमादनः ॥ ३ ॥

हिमवान् हेमकूटश्च महाशैलस्य दक्षिणे ।
पश्चिमे पर्वतौ रम्यानि निषधो नील एव च ॥ ४ ॥

श्रेतश्च शृङ्गवांश्चैव मेरोहत्तरतः स्थितौ ।
एते चाषुकुला रम्या दिक्षु चैव व्यवस्थिताः ॥ ५ ॥

देशे समुद्रोपकण्ठे महाशैलाः पुरोभवाः ।
उदयाद्रिमहाशैलः पूर्वांच बलादिषु ? ॥ ६ ॥

वारुण्यां तु महावृद्धस्त्रिकूटाख्यश्च दक्षिणे ।
उत्तरे द्विपशैलाख्यः संस्थिताः स्युरुक्मैः ॥ ७ ॥

द्रुथपृसहस्रमध्यस्थः सप्तपातालतो भवः ।
सपश्चकर्णिकाकारैर्मेहः काञ्चनकन्दरैः ॥ ८ ॥

योजनैर्दशसाहस्रैः पृथुत्वं मेरुमस्तके ।
द्वात्रिंशद्विः सहस्रैश्च जग्म्बूदीपस्य मस्तके ॥ ९ ॥

मन्दरो हेमकूटश्च निषधश्च श्रेताचलः ।
भृदण्डवत्प्रमाणाश्च सहस्रयोजनोच्छ्रृताः ॥ १० ॥

हिमवान् शृङ्गवांश्चैव नीलो वै गन्धमादनः ।
प्रमाणं योजनैः खातं सार्धद्वयं समुच्छृतेः ॥ ११ ॥

मन्दरस्य तुलोदयाक्षं चतुराशी त्रिकूटो द्युतः ? ।
महाविन्ध्योदयतुल्यः शैलोऽन्यस्त्रिकूटस्तथा ॥ १२ ॥

उच्छृयो द्विगुणस्तारात् तदर्थं मायतुञ्जता ।
एवं मानं च शैलानां कथितं त्वपराजित ॥ १३ ॥

मन्दरो गन्धमादश्च याम्योत्तरे च दण्डवत् ।
हिमवान् हेमकूटश्च पूर्वापरे स्थितौ तथा ॥ १४ ॥

उत्तरे ? नीलनिषधौ श्रेतशृङ्गी पूर्वापरौ ? ।
कुलाचलाश्च कर्णस्था विदिशोद्भवसागरैः ? ॥ १५ ॥

क्षेत्रसीमा प्रमाणाख्यं मेरुमावृत्य दक्षिणैः ।
शैलान्तरेषु क्षेत्राणि कथयामि समासतः ॥ १६ ॥

उदयादिश्च पूर्वे तु त्रिकूटः स्यान्तु दक्षिणे ।
महाविन्ध्योऽपरे चैव द्वीपशैलाः पूर्वोत्तरे ॥ १७ ॥

तेषामन्ते समुद्राश्च संस्थिताः स्युः प्रदक्षिणम् ।
तेषामन्ते पुनर्द्वीपो द्वीपान्ते चैव सागराः ॥ १८ ॥

सप्तद्वीपाः समुद्राश्च क्रमेणापि सुसंस्थिताः ।
जम्बूद्वीपप्रमाणेन द्विगुणा द्विगुणोत्तराः ॥ १९ ॥

इयं युक्तिर्विधातव्या द्वीपे द्वीपे तु शैलजाः ? ।
संस्थिताः क्रमयोगेन पूर्वापरयाम्योत्तरे ॥ २० ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तत्रृष्णिभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
महापर्वतप्रमाणाधिकारो नाम पट्टिंशं सूत्रम् ॥

---

(३७) विश्वकर्मावलोकितपृथ्वीनवखण्डानिं सप्तश्रिंशा सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच-

गजेन्द्रस्य पृथोः पूर्वमण्पुत्रा प्रकीर्तिताः ।
अष्टवर्षाधिपतय आत्मराज्यं तु मध्यतः ॥ १ ॥

तद्विभक्तानि क्षेत्राणि क्षारार्णवस्य मध्यतः ।
शैलान्तरेषु ख्यातानि क्षेत्राणि नव सङ्ख्यया ॥ २ ॥

इलाक्षं दिव्यकं चैव भारतं हस्तिर्पकम् ।
किंपुरुषः केतुमालः सम्भवो मानदण्डकः ॥ ३ ॥

रम्यकं मध्यक्षेत्रं च मेरुमावृत्य दक्षिणम् ।
एतानि नवक्षेत्राणि जम्बूद्वीपस्य मध्यतः ॥ ४ ॥

मन्दरो हेमकूटाख्यो निषधः श्वेतपर्वतः ।
एतन्मध्ये रम्यकं च मेरुमावृत्य दक्षिणम् ॥ ५ ॥

मन्दरगन्धमादनमध्ये चेलावृतोद्भवः ।
गन्धमादनोदयाद्रिमध्ये दिव्यकमुच्यते ॥ ६ ॥

हिमवद्वेमकूटान्तर्वर्षो नास्त्रा हरिस्तथा ।
त्रिकूटहिमवदन्तर्वर्षो भारत उच्यते ॥ ७ ॥

निषधनीलयोर्मध्ये किंपुरुषो नास्त्रोत्तमः ।
नीलाम्बुध्योर्मध्यतश्च केतुमालश्च नामतः ॥ ८ ॥

निषधनीलयोर्मध्ये किंपुरुषः नास्त्रोत्तमः ।
नीलाम्बुध्योर्मध्यतश्च केतुमालश्च नामतः ॥ ९ ॥

श्वेतशृङ्गवतोर्मध्ये रम्यको नाम नामतः ।
शृङ्गवद् द्वीपशैलान्तर्मानदण्डसमुद्भवः ॥ १० ॥

शुद्धस्फाटिकसंकाशा दिव्याभरणभूषिताः ।
चन्द्रकान्त्यमृताहाग नरा नार्योऽयुतायुषः ॥ ११ ॥

इलावते ज्ञानयुता नरानारीस्वरूपिणः ।
अथातो दिव्यवर्षं च कथयामि समाप्ततः ॥ १२ ॥

धूलिता भस्माङ्गरागा; क्रूरा उग्रा मलीकृताः ।
जटामुकुटशोभाद्या दिव्यक्षेत्रेऽयुतायुषः ॥ १३ ॥

शतायुषो हरिवर्षे बौद्धाख्या हीनतेजसः ।
गौरद्यामा नरा नार्यो बुद्धधर्मप्रपालकाः ॥ १४ ॥

इथामा गौराश्चतुर्वर्णा भरते च शतायुषः ।
देवाश्चिगुरुभक्ताश्च वेदशास्त्रादपारगाः ॥ १५ ॥

चतुरशीतिविद्यासु सूत्रकर्मसु कौशला: ।
 धर्मशास्त्रादिनिषुणा भोगयुक्ता विभूतिकाः ॥ १६ ॥

नराः श्वेताः किंपुरुषे महारूपास्तथा द्वियः ।
 युक्ताः केशाद्यलङ्घकारै रमन्ते कामवन्दकाः ॥ १७ ॥

केतुमाले किन्नराणां नार्यो रूपसमन्विताः ।
 सर्वे धर्मरताश्चैव त्रिशतायुष्कजीवनाः ॥ १८ ॥

सम्भवे ब्रह्मतेजस्त्विवेदशास्त्रादिपारगाः ।
 पञ्चशतवर्षायुषः पद्मरागनिभोदराः ॥ १९ ॥

मानदण्डे प्रचण्डाश्च नरा नार्यो ज्ञानोद्घवाः ? ।
 योगीन्द्राश्चायुतायुष्का दिव्या नार्योऽग्नितेजसः ॥ २० ॥

रम्यके दिव्यरूपाश्च नरा नारीगणास्तथा ।
 देवलोके तत्पराख्या देवरूपानुरूपकाः ॥ २१ ॥

नवक्षेत्रप्रमाणानि क्षेत्राणां क्रमतस्तथा ।
 नवखण्डा इति प्रोक्ता जग्मूद्दीपस्य मध्यतः ॥ २२ ॥

षट् खण्डानां च भोक्तारो भवन्ति चक्रवर्तिनः ।
 त्रिखण्डभूमिपो देवः सन्धावर्णवमण्डले ॥ २३ ॥

त्रिखण्डोच्चे चक्रवर्ती द्विखण्डभुक् मतोऽधिपः ।
 एकखण्डे भवेद्राजा शेषाः स्वल्पास्तु राजकाः ॥ २४ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृथ्वायां
 विश्वकर्मावलोकितपृथ्वीनवखण्डाधिकारो नाम सप्तविंशत्तमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच-

प्रोक्ता तु भारते वर्णे पवित्रे कर्मभूम्यसौ ।
पुण्यपापप्रभवाणि सर्वभूतानि वै तथा ॥ १ ॥

ग्रामाणां च तथा संख्या देशानां च प्रमाणतः ।
राज्ञां च युक्तिमानं च अलङ्कारैस्तद्रूपतः ॥ २ ॥

कान्यकुञ्जे ग्रामसङ्ख्या पट्टिंशलक्षकाणि च ।
अष्टादशलक्षमानं राज्यं गौडेश्वरे मतम् ॥ ३ ॥

तदर्थं कामरूपाश्च तत्समं मण्डलेश्वरम् ।
कार्तिंकपुरे तत्सङ्ख्या चौडे लक्षद्वासप्तिः ॥ ४ ॥

दक्षराज्ये सार्धसप्तलक्षाणि चैव सङ्ख्यया ।
अष्टादश च लक्षाणि सहस्राणि द्विनवतिः ॥ ५ ॥

उज्जिन्यां वै सपादलक्षाणि च स्वयंभरे ।
ललाटे गुर्जरे कच्छे सौराष्ट्रे लक्षकद्रव्यम् ॥ ६ ॥

सार्धत्रयं मरुकोटे लक्षाणां मरुमण्डले ।
सिन्धुसागरदेशे तु सार्धलक्षत्रयं स्मृतम् ॥ ७ ॥

खुरपाणे चत्वारिंशलक्षाणि च तथैव च ।
त्रिगर्तके द्विलक्षाणि तथा ग्रामास्तु सङ्ख्यया ॥ ८ ॥

सूर्यलक्षाण्यहिराज्ये षट्सार्धानि गुडाढ्ठापे ।
जलन्धरे सार्धत्रयं तथा लक्षाणि सङ्ख्यया ॥ ९ ॥

ग्रामाः पष्टिसहस्राणि तथा पष्टिशतानि च ।
पष्टित्रयस्तथा चैव चेत्थं काश्मीरमण्डलम् ॥ १० ॥

खीराज्यं च त्रिकूटाख्यं काश्मीरपूर्वगणाधिपः ? ।
हिमवान् दण्ड आख्यातो वर्णे भारतके तथा ॥ ११ ॥

महापर्वताश्रिताश्च सजलाशयवर्तिनः ।
पर्वतार्णवमध्यस्थाः सजला देशसम्भवाः ॥ १२ ॥

सिन्धुसागरतो देशाः काश्मीरान्ता जलैर्युताः ।
गौडबङ्गकामरूपाः सजलाः कार्तिकेश्वरे ॥ १३ ॥

महापर्वताध्रमा वै हिमाद्रौ गन्धमादने ।
श्वेतशृङ्गे हेमकूटे नीलनिषधमन्दरे ॥ १४ ॥

सौराष्ट्रकच्छकलादा कोङ्कणानि वतुर्दशा ।
श्रीशैलसमुद्रे च सजलाश्रोत्तमा मताः ॥ १५ ॥

महाराष्ट्रे सुरराज्ये गौडे रत्नपुगादिके ।
 डहाले कान्यकुञ्जे च मध्यमाश्च जलाश्रयाः ॥ १६ ॥
 कान्यकुञ्जे मथुरायामवन्त्यां च कालञ्जे ।
 गुर्जरे सौराष्ट्रादिके मध्यमा अश्वुकाश्रयाः ॥ १७ ॥
 मरुकोटे मरुचण्डयां गुर्जरे सिन्धुपार्वगे ।
 संकीर्ण जलमाख्यातमलपवृष्टिः प्रवर्तते ॥ १८ ॥
 आत्रिकूटं हिमाश्रयन्तं योजनैः शतपञ्चभिः ।
 पूर्वापरोतो यनिधीं हिमदण्डश्च भारते ॥ १९ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 भरतक्षेत्रग्रामसङ्ख्यानुपराज्यप्रमाणसङ्ख्याविकारो नामाणाविशत्तमं गृनग् ॥

(३०) वनयात्रानामैकोनचत्वारिंशं सृत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच-

मेरुश्च मन्दगश्चैव पर्वतो गन्धमादनः ।
हिमवान् हेमकृष्ण निषधो नीलं पव च ॥ १ ॥

श्वेतश्च शुद्धवांश्चैव महाशौलाः प्रकीर्तिताः ।
पते पवतगजाश्च महावननदीभवाः ॥ २ ॥

महेन्द्रो मलयश्चैव महाविन्ध्यस्तथैव च ।
हिमाद्रिः पारियात्रश्च श्रीशौलश्च तथाऽर्बुदः ॥ ३ ॥

महावनानि ख्यातानि शृणु चोपवनानि च ।
त्रिधोदितं च क्रमतो वर्णोपवनकाननम् ॥ ४ ॥

यत्र देशाश्च विग्ला वनकूलेषु संस्थिताः ।
उपवनानि ज्ञेयानि येषु ग्राह्या द्रुमाः शिलाः ॥ ५ ॥

कीर्तिमान् कीर्तयेद्यत्र गोप्यमाना द्रूमैर्लताः ।
काननं तच्च विज्ञेयं नृपकीडनहेतुकम् ॥ ६ ॥

क्रमागतं शाम्भुभवं वनोपवनकाननम् ।
वनयात्रा तु कर्तव्या तेषां कूलसमाधितैः ॥ ७ ॥

योग्याः प्राप्नादप्रतिमालिङ्गेहादिके तथा ।
प्रशस्ता दारुशैलाश्च ग्राह्या यत्र सदा स्मृताः ॥ ८ ॥

अशोकशोकखदिग्राः कदम्बा देवदारवः ।
श्रीपर्णास्तिनिशाश्चैव सरलाश्चन्दनास्तथा ॥ ९ ॥

भूर्जांत्रिमिसश्चेष्यश्च ? शालमलीरकचन्दनाः ।
अन्येऽपि बहवो तृक्षा महत्यश्च शिलास्तथा ॥ १० ॥

संछन्ना वहुभिः पत्रैः प्रदेशा यत्र संस्थिताः ।
सरित्तीरं समाधित्य रविरश्मिविवर्जिताः ॥ ११ ॥

ईशान्यांत वादिनेत्रं पूर्ववातैः प्रपादिताः ।
अन्यवातैर्हताद्येषु अप्रशस्ताः शुभप्रदाः ? ॥ १२ ॥

सुप्रदेशाः गुसंग्राह्याः सर्वकामफलप्रदाः ।
अप्रशस्ता अन्यकाले निमित्तं चोपलक्षयेत् ॥ १३ ॥

दिव्यानि चैव भौमानि शुभानि चाशुभानि च ।
प्रशस्तानि शुभान्यत्र चाशुभानि विवर्जयेत् ॥ १४ ॥

निमित्तानि गजश्चाश्वो वृषभश्च रथो विदुः ।
घृतं पुष्पाक्षते विप्रः कन्या रम्भा च गौर्मृगः ॥ १५ ॥

शतपत्रं च वैश्या च नृपः कुम्भश्च दीपकम् ।
वस्त्रयुगमं फलं छत्रं यानं झग्गानमासनम् ॥ १६ ॥

वसुन्धरा धृत्यमानाय ? वहलं धान्यं पत्रादिकम् ? ।
एतेषु दृश्यमानेषु निष्पत्तिः सुधियस्तथा ॥ १७ ॥

तैलाभ्यक्तस्तथा हिश्च मुक्तकेशाः स्त्रियस्तथा ।
काष्ठभारं चाग्रहीनं विधवा गुरुपादिकम् ? ॥ १८ ॥

उल्कापातो दिशादाहो महावातप्रवर्तनम् ।
तारापातोऽशनिघातः परितः पांशुवर्षणम् ॥ १९ ॥

एतेषु दृश्यमानेषु न भविष्यन्ति वै श्रियः ।
न गच्छेत् पदमेकं तु यदीच्छेच्च निवर्तनम् ॥ २० ॥

मेघगर्जनवृष्टी च मत्स्योदयादि शोभनम् ।
अन्तरिक्षे भवेच्छेदः फलपुष्पनिपातनम् ॥ २१ ॥

वायुकां सुरद्विकं वागि वामे वृक्ष्याग्रसंस्थिताम् ? ।
कौशिको वामतः श्रेष्ठो हाशुभो दक्षिणे तथा ॥ २२ ॥

कड्णं हागकेयूरौ मुकुटं कुण्डलादिकम् ।
एतेषु दृश्यमानेषु सर्वकामफलं भवेत् ॥ २३ ॥

एवं शुभैश्च शकुनैः प्रविष्टो वनमध्यतः ।
वृक्षं सम्पूर्ज्य तु करे कुठारं पूर्वतो धरेत् ॥ २४ ॥

तत आँ नमोरुद्राय पिङ्गलाय महात्मने ।
विश्वेदेवा विश्वरूप विश्वकर्मणे वै नमः ॥ २५ ॥

अनेन चैव मन्त्रेण कुठारमभिमन्त्रयेत् ।
तत्र क्षेत्रं बलिं दद्यात् समर्च्य सर्वदेवताः ॥ २६ ॥

तदा च छेदयेद् वृक्षं पतितं चोपलक्षयेत् ।
ईशानोत्तरपूर्वे च सर्वकामफलप्रदम् ॥ २७ ॥

अशुभश्चान्यदिशायां शाखापातस्तथोच्यते ।
दिशायां चाप्रशस्तायां तच्छाखां वर्जयेद् वुधः ॥ २८ ॥

एवं संगृहाते वृक्षमानयेन्नगरादिके ।
वेशयेदुत्तरदिशि वादित्रैर्ब्रह्मघोषकैः ॥ २९ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकार्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
वनयात्राधिकारो नामेकोनचत्वारिंशत्तमं सूत्रम् ॥

---

(४०) वनयात्राशिलापरीक्षा नाम चत्वारिंशं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच-

लिङ्गार्चादिशिलानां च सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।
पूजा पूर्वविधानेन शिलोद्धारं तु कारयेत् ॥ १ ॥

यो दक्षिणे शिलाभागस्तत्त्वार्थं चोत्तरे पदम् ।
पूर्वापग्रक्षेणैव ह्यपरे शिर उत्तमम् ॥ २ ॥

उद्धरेनु शिलां तत्र पूर्वमन्त्राभिमन्त्रिताम् ।
वलोक्येच तां प्राज्ञ मन्त्रैश्चापादमस्तकम् ॥ ३ ॥

पादोर्ध्वं कुशिदेशो च छेदं तत्र समारभेत् ।
परीक्ष्य सूत्रे चाकारं छेदश्चेत् पुरुषाकृतिः ॥ ४ ॥

निविडा निर्वणा तीव्रगम्भीरमधुरान्विता ।
शीतला च सुगन्धा च मृद्धी तेजसमन्विता ॥ ५ ॥

युव-नास्त्री शिला झेया सर्वकामफलप्रदा ।
पूजिता सर्वलिङ्गेषु ह्यर्चना सर्वशोभना ॥ ६ ॥

मत्स्यमण्डूकतरला यैतैश्चिन्हैः प्रदृश्यते ।
वृद्धा सा तु शिला झेया सर्वकार्यविनाशिनी ॥ ७ ॥

अतिमृद्धी भवेद् वाला मन्दपुष्पकवेष्टिता ।
टंकघातैः साधनीया छेदाद्यं च परीक्षयेत् ॥ ८ ॥

विमलैर्दूषिता या तु वर्जयेत्तां शिलां बुधः ।
विमलं त्रिविधं झेयं लोहकांस्यजहेमजम् ॥ ९ ॥

लोहविमलैर्दुर्भिक्षमनावृष्टिश्च कांस्यजैः ।
हेमजैर्विमलैः पीडा ह्युदितं च त्रिधा क्रमात् ॥ १० ॥

छेदने च कुते तस्या मण्डलं यत्र दृश्यते ।
तदू गर्भितं विजानीयात् जीवशिल्प-विचक्षणः ॥ ११ ॥

माङ्गिष्ठे चैव मण्डूको हरिते कर्कटो भवेत् ।
पीते गोथा विजानीयात् कृष्णे विद्यादू भुजङ्गमम् ॥ १२ ॥

पलिते मूपको झेयः कृकलाशश्च इयामके ।
अतिरक्तेन वर्णेन चेन्द्रगोपकमादिशेत् ॥ १३ ॥

किंशुकाभे तु खउर्जूरोऽतसीपुष्पे पिरीलिकाः ।
गुडवर्णे तु पापाणं कूर्मं स्यादापसन्निभे ॥ १४ ॥

भस्माभे तिमिरी झेयो वारला श्वेतभस्मभे ।
विचित्रे वृश्चिकं विद्यात् खद्योतं मधुवर्णके ॥ १५ ॥

पञ्चाल्यां खेचरा ह्येया; श्वेतवर्णे नरो भवेत् ।
 एतैदेवैस्त्यजेहिङ्गं प्रतिमादोपमेव च ॥ १६ ॥

उत्तमाधमवर्णेश्च पाषाणानुपलक्षयेत् ।
 श्वेतश्च पञ्चवर्णश्च कुमुदो मुद्रगसन्निमः ॥ १७ ॥

पाण्डरो माक्षिकवर्णः कपोतो भृङ्गसन्निमः ।
 श्वेते विप्राश्च वर्द्धन्ते राजन्याः पञ्चवर्णके ॥ १८ ॥

वैश्याश्च कुमुदाभेन मुद्रभे शूद्रजातयः ।
 अन्ये तु शेषवर्णेषु वृद्धिमेवं तु लक्षयेत् ॥ १९ ॥

आरोपयं पाण्डुवर्णेषु मापाभे विजयः स्मृतः ।
 कपोते चार्यवृद्धिश्च भृङ्गाभेषु प्रजाथियः ॥ २० ॥

अपराजित उवाच-

यदि तत्प्राप्यते चिह्नं यथोक्तं च द्रुमाः शिलाः ।
 तेषां विधिं कियायुक्तं कथयस्य परेश्वर ॥ २१ ॥

विश्वकर्मोवाच-

पुनश्चेत्प्राप्यते चिह्नमानीत्वा नगरेत्तरे ।
 आरोपयेत्ततो वृक्षं शिपेद् भूमध्यतः शिलाम् ॥ २२ ॥

शिलोपरि स्थणिडलं च वृक्षं चोत्तरमाथितम् ।
 मृत्युंजयजपं चाषाधिकं कुर्यात्तथायुतम् ॥ २३ ॥

अप्योत्तरसहस्रं च हुत्वापामार्गसमिद्धिः ।
 दिश्मु चिन्हैः पूरितं च समुद्धरेत्पुनर्तवम् ॥ २४ ॥

अनेन विधिना वत्स उद्धरेच शिलाद्रुमम् ।
 अप्रशस्तं प्रशस्तं स्यादनेन विधिनान्वितम् ॥ २५ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 वनयात्राशिलापरीक्षाविकारो नाम चत्वारिंशत्तमं सूत्रम् ॥

(४१) हस्तकम्बीप्रमाणमेकचत्वारिंशं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच-

हस्तलक्षणमानं च गायत्रीमानसम्भवः ।
 मानोन्मान-प्रमाणं च सर्वकर्मसु कारणम् ॥ १ ॥

विश्वेयं सूत्रधारणं हस्तमानं च लक्षणम् ।
 मानोन्मानप्रमाणाख्यं वास्तुशास्त्रादिदीपकम् ॥ २ ॥

भास्करोदयनाद् दिष्टः किरणैश्च प्रकाशितः ।
 जालान्तरगते रश्मौ सूक्ष्मरेण्वप्तमांशकः ॥ ३ ॥

परमाणुः प्रमाणं तत् समुद्दिष्टं समन्ततः ।
 परमाणुरप्यगुणमेकत्र पिण्डलक्षणम् ॥ ४ ॥

रजोभिरप्यगुणितं केशाग्रं च प्रसिद्ध्यति ।
 केशाग्रैश्चाप्यगुणितैर्लिक्षाकमं तु योजयेत् ॥ ५ ॥

केशाग्रैश्चाप्यगुणितैर्लिक्षा चैका तु सिद्ध्यति ।
 लिक्षाभिरप्यभिर्यृका यूकाभिश्चाप्यभिर्यवः ॥ ६ ॥

तथाप्यगुणितैश्चैव यवैर्मानं प्रसिद्ध्यति ।
 निर्दोषं मानमेतं च स्यात्परमाणुमूलकम् ॥ ७ ॥

उत्तममध्यमध्यमं त्रिविधो माननिर्णयः ।
 न्यूनाधिके कृते हस्ते दोषः स्याच्च महाभयम् ॥ ८ ॥

ज्येष्ठं चाप्यवैः प्रोक्तं मध्यमं सप्तभिर्यवैः ।
 स्यात्कनिष्ठं पञ्चवैस्तच्चतुर्विंशतिभिः करः ॥ ९ ॥

एवं मानोद्धवो हस्त उदितश्च त्रिधा कमात् ।
 अङ्गुष्ठाग्रे पर्वरेखा पुष्पकं त्रिभिरङ्गुलैः ॥ १० ॥

ॐ तत्पुरुषाय विद्वाहे महादेवाय धीमहि ।
 तत्रो रुद्रः प्रचोदयात् ॥ ११ ॥

एते अङ्गुलाक्षराणि कमतश्चैव संस्थिताः ।
 पुष्पके देवतास्तिस्त्वः प्रतिष्ठाप्या यथाकमम् ॥ १२ ॥

आदौ विष्णुरप्ये रुद्रो ब्रह्मा मध्ये च संस्थितः ।
 भूर्भुवःस्वर्द्धीजत्रयं स्युराद्यस्वरदेवताः ॥ १३ ॥

ईश्वरो वायुविश्वे च वन्हिर्ब्रह्मा दिवाकरः ।
 रुद्रो यमो विरुपाख्यो वसुरिन्द्रो जलाधिपः ॥ १४ ॥

स्कन्द इच्छा क्रियाज्ञानं धनदो विजयस्तथा ।
 वासुदेवो बलभद्रः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः ॥ १५ ॥

पते च वासुदेवांशाः कम्बिकानिश्चला स्मृताः ।
आगमैर्वेदमन्त्रैश्च पूज्याश्च परमाः कलाः ॥ १६ ॥

रुद्रश्च पवनस्त्वघाङ्गलो ब्रह्मा तथा यमः ।
वरुणो धनदो विष्णुर्मूलतश्चान्ततः स्थिताः ॥ १७ ॥

अञ्जनैः खदिरैर्वैशौः कनिष्ठाः सर्जपादपैः ।
हेमरौप्यताम्रमयाः श्रेष्ठा लौहाश्च मध्यमाः ॥ १८ ॥

आयामश्चतुर्विंशत्या त्रिविधाङ्गुलतः स्मृतः ।
ज्येष्ठमध्यकनिष्ठानां प्रत्येकं हस्तसङ्ख्यया ॥ १९ ॥

नगग्रामपूःखेटकृटानां कर्वटस्य च ।
मानसङ्ख्या योजनैश्च ज्येष्ठहस्तेन मापयेत् ॥ २० ॥

प्रासादप्रतिमालिङ्गजगतीपीठमण्डपान् ।
गङ्गां निवेशं भवनं मापयेन्मध्यमानतः ॥ २१ ॥

शश्यासनं स्थालीपात्रं छत्रसिंहासनादिकम् ।
शस्त्रं यानं च अम्पानं मापयेच कनिष्ठतः ॥ २२ ॥

सिद्धार्थाङ्गुलपृथुत्वे पिण्डं कुर्यात् तदर्थतः ।
चतुर्विंशत्यङ्गुलानां कमेण नवदेवताः ॥ २३ ॥

रुद्राद्या ब्रह्मपर्यन्तं देवाः स्थानेषु पुष्पके ।
ब्रह्मतो विष्णुपर्यन्तं रेखाः स्युर्द्वादशाङ्गुलैः ॥ २४ ॥

ब्रह्मादिस्थानपञ्चकं द्विभक्तं चाङ्गितं त्रिधा ।
अष्टमङ्गुलं कार्यं चतुर्व्वा द्वादशाङ्गितम् ॥ २५ ॥

इत्युक्तमानप्रमाणं प्रयुक्तं वास्तुवेदिभिः ।
वास्तोहस्तगपार्वैर्उच्यं कम्बिकाकलशादिकम् ॥ २६ ॥

आच्छादयेद्वस्त्रयुग्मैः कम्बिकां कलशांस्तथा ।
सुगन्ध्यधूपपुष्पैश्च देवतार्थार्चनादिकैः ॥ २७ ॥

समुद्धरेत् पूजयित्वा स्तोत्रैर्याम्यकरोत्तमैः ।
उच्चाटनं व्याधीं रोगस्तथा सन्तापकारणम् ॥ २८ ॥

अग्निभयं प्रजापीडा मृत्युर्व्याधिः पुनस्तथा ।
निधनं नरकपातं रुद्रादि विष्णुतस्तथा ॥ २९ ॥

एकाङ्गुलो मानप्रयोग एवं सङ्ख्याशब्दादिकोत्तमः ? ।
पर्यायशब्दा व्यवहारयोगे समीरिताः सूत्रकलाप्रवीणैः ॥ ३० ॥

इति सूत्रमन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापगजितपृच्छायां
हस्तकम्बीप्रमाणाधिकारो नामैकचत्वारिंशत्तमं सूत्रम् ॥

(४२) गणितशब्दनिघण्डुर्नाम छिचत्वारिंशं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच-

शब्दा उक्ता अङ्गुलाद्या निघण्टौ भाषितानि च ।
 भूयोजनप्रमाणानि प्रवक्ष्यामि यथार्थतः ॥ १ ॥

क्षमाक्षिनितनुशब्दरूप-मन्त्रचन्द्राश्चैकपर्यायाः ।
 पश्युगमनेत्रद्वन्दगोलकं दस्त्राधिवन्यौविपाणन्वरणा द्वयोः ॥ २ ॥

अग्नयो गुणगमाश्च कालसङ्ख्याविधिस्तथा ।
 शक्तयो हरनेत्राणि त्रयाणां वाचका इमे ॥ ३ ॥

कृतकोणगुणविध्यास्य तुर्याम्बुधि दिग्विदिग्मङ्गला ।
 गोचरणमार्गस्यात् भागाः श्रुतयश्च सङ्ख्या चतुर्णाम् ॥ ४ ॥

इपुविषयतत्त्वेन्द्रियधृपण ? शम्भुवकृत्र श्वेत्राणि ।
 वास्तुलिङ्गं प्रतीता दत ? भवमुखानि च पञ्चानाम् ॥ ५ ॥

गायत्रीदर्शनखण्डगस्तुयान कर्णिक ? गगपणमिथम् ।
 द्विशक्ति काणगण गत्वशक्त्या ननामृतग्रन्थं स्कन्दवक्रं पणाम् ॥ ६ ॥

समुद्रादिद्वीपनगा कन्या यक्ष स्वर नाद खण्डाग्रम् ? ।
 क्रपिसुनीन्द्रसपलोकस्याश्च पातालानि सप्तानाम् ॥ ७ ॥

शैलान्वय वसुपद्मदल जातिकमच्छन्दांसि ? ।
 व्यक्तिगम स्वग्रहमानशंभव अष्टानाम् ? ॥ ८ ॥

अङ्गकार गन्धं प्रदेश अङ्गस्थान कन्याहस्तांगलवण
 भू वरिष्ठं ताराष्ट्रैक क्रमोऽद्वय नवानाम् ? ॥ ९ ॥

निस्वरगादिकविष्णवतारप्रदेशैकनखार्धस्वरताल दशानाम् ?
 दशैकरुद्रभूताद्विगोकर्णशातत्वेकादशानाम् ?

तालवितस्तिमुखवदनसूर्यमासा केशं च भानु
 रुद्रैक शिव द्वादशानाम् ?

दैत्यादि सुरेन्द्रादित्या सूर्येक खात त्रिदशाल्योदशसुवाचकाः ?
 भुवनमनुव्यक्ति शाकूतेन्द्र खण्डल द्विसप्तमन्वन्तर चतुर्दशानाम् ?

तिथिर्मासार्थं पञ्चदशानाम् । कला द्विरष्ट तृपभृङ्गा
 पक्षैक बिन्दुषोडशानाम् । जन्मपक्षं भोभ्यासश्चेति द्विरष्टैकन्यून सप्तदशानाम् ।
 वेदाङ्गस्मृति शान्ति विभूति पौराण्यभवोद्द्वय महाव्रत मेघराजश्चाष्टादशानाम् ।
 अधृति अतृसि विफला अमोघात्वेकोन विंशतिः । नखविश्वा विश्वपार स्वंती
 धृतीसि स्यादविंशतिः । त्रिषकान्तामूर्च्छनास्तेकविंशतिः । कृष्णाकान्ता भू-
 ध्यानां त्वेकविंशतिः । त्रस्रां स्वामारोप्या द्वाविंशतिः ? ।

विकाशीयं कास्तीर्णा ब्रयोविंशतिः ।
 तीर्थी जिनमहाद्विशासनी चतुर्विंशतिः ।
 तस्वगुणयुग्मात् पञ्चविंशतिः ।
 एकाङ्गुलादि हस्तान्ता समाः शब्दाः प्रकीर्तिताः ।
 निघण्टौ एतावन्तश्च पर्यायकाः सुदीपकाः ॥ १८ ॥
 वास्तुशास्त्रोऽङ्गवं वेदेषो मानसङ्ख्या मानं सङ्ख्यायाश्च प्रमाणतः ।
 पञ्चपट्टेकः ? प्रमाणशास्त्रतः वास्तुशास्त्रार्थदीपकाः ॥ १९ ॥
 हस्तः करो जिनाङ्गुलो छिनालो मानदण्डकः ।
 वर्णवभुजोमाख्याता तमुशाश्वास्तुया ग्रहस्ताना ? ॥ २० ॥
 (वर्णचतुष्क विख्यातः तत्तु शास्त्रासु या गृहस्थानाम् ?)
 घन निविड निर्घृट शिलार्थं ? द्विकरो दण्डार्थः युग्महस्तावदार्था ? ॥ २१ ॥
 द्विगुण द्विहस्तानां तुत्र इषु जिनन्य इषु त्रिपाद दण्ड पा (प्रा)दु(द)नश्च ।
 द्वासमस्याङ्गुलं प्रोक्तं पक्षहस्तनिद्विहस्तानाम् ? ॥ २२ ॥
 दण्डश्वापो धनुः स्मृतभूमात्य वृहद्करशिलायाम् ? ।
 मवित्र(घन)श्च (स्य) तु हस्तानामेव च ? ॥ २३ ॥
 अन्वयसन्तानकश्च सन्तानोऽङ्गवं मानतः ।
 सृष्टयुङ्गवं दण्डात्र आदिङ्गन्दं पर्वनिष्काशः ? ॥ २४ ॥
 एकोऽङ्गमालाश्च आद्योक्त मात्य ग्राक्ष घ (र)न्यम् ! ।
 करतलवंश विंशतिहस्तानां च ? ॥ २५ ॥
 यवान्तं प्रमाणं मध्यं प्रयुक्तं परमाणुतः ।
 मध्याङ्गुलस्य कथये अंशाश्चैव प्रमाणतः ॥ २६ ॥
 अङ्गुलस्याष्टमांशं यद् तन्मानं नित्यशो यवः ।
 द्विरप्तांशो भवेचिंडख्या ? अंशानां चतुर्विंशतिः ॥ २७ ॥
 अङ्गुलस्याष्टमांशेन यवो यूका तदंशतः ।
 लिक्षा यूकाष्टमांशेन केशं तदप्तमांशकम् ॥ २८ ॥
 रेणुः केशस्याष्टमांशः प्रमाणं तत्तदंशतः ।
 तस्याष्टमांशे छाया च कथिताश्च कमेण तु ॥ २९ ॥
 प्रयुक्तं मानसुहिष्टं प्रमाणशास्त्रदीपकम् ।
 निघण्टु भाष्योत्तमाख्या प्रयुक्ता वास्तुवेदिभिः ॥ ३० ॥

इति सूक्तसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापरजितपृच्छायां
 गणितशब्दनिघण्टवधिकारो नाम द्विचत्वारिंशं सूत्रम् ॥

(४३) उयोतिष्पन्नाङ्गवासना नाम ब्रगश्चत्वारिंशं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच-

उयोतिष्पन्नं च प्रवक्ष्यामि पञ्चपदार्थकोत्तमम् ।

यतः समस्तमुत्पन्नं चन्द्रार्कद्रुतिवेदनम् ॥ १ ॥

यथा दिनं विना सूर्यं शशाङ्कं शर्वरी विना ।

कुटुम्बिनो विना पुत्रं शास्त्रं वै उयोतिष्पन्नं विना ॥ २ ॥

तिथिर्वागश्च नक्षत्रं योगः काणं एव च ।

चन्द्रार्कयोश्च सन्कान्त्या वक्ष्ये पञ्चाङ्गवासनाः ॥ ३ ॥

कल्यन्तस्था कृताद्या च प्रतिष्ठाप्येव भुक्तिका ।

संवत्सरैर्हेष्वद्वागं लक्ष्यं शेषकं कृताः ? ॥ ४ ॥

संवत्सरः पुनर्भागं लक्ष्यं सूत्रं समुद्दरेत् ।

एकनवत्याष्टशताभिष्ठृथं ? तदाङ्कः शाकं उच्यते ॥ ५ ॥

तथाङ्कं नवाङ्गहीनमर्कगणन्त्रादियुक्तं ? ।

त्रिस्थानैः स्थापयेत्येवं नन्दयुग्मयमैत्यथा ॥ ६ ॥

फलवेदगुणा मध्याः पातं वाष्टनियोजिनाः ।

शून्यगमेन्दुभिर्भागैर्योजयेत् प्रथमं फलम् ॥ ७ ॥

अनष्टकारं शेषः ? पञ्चगमनिशाकगः ।

मासे धनोभ्यनष्टहीना पष्टिभागैः शेषमृणम् ॥ ८ ॥

अमावास्या ध्रुवकस्य मासे माते तथा पुनः ।

चारुभद्रं ध्रुवकमासे द्विधा द्विगमधना ? ॥ ९ ॥

वेदानवेन्दुभिर्भागैः फलोनेकं पष्टिभाग-

घटिकामाप्नोति तिथि विज्ञेयं फलमासगुणामिथितः ? ॥ १० ॥

सप्तमे स्थितारन्येन्द्रं वारउदये यमहरे मासगणे ? ।

द्विसंगच्छेद्विसार्थभागं पिण्डामग्निलब्धाद्विके । युक्तोवसयमसेसा ? ॥ ११ ॥

इति नष्टध्रुवकायनम् ॥

अमावास्या ध्रुवमासे मासे मासे तथा पुनः ।

एवं युक्तिर्विधातव्या वर्तते चाङ्गवासना ॥ १२ ॥

एकोत्तरे ध्रुवमध्ये द्वार्तिशद् घटिकायुतम् ।

पञ्चपिण्डं च युग्मक्षेत्रं घटिके चन्द्रसङ्ख्यया ॥ १३ ॥

प्रथमं स्थापयेद्वारं वारघट्यस्तदूर्ध्वतः ।

पिण्डकेषु अध्रस्ताच्च क्रक्षं च घटिकार्थतः ॥ १४ ॥

एवं भुक्ती रवेःख्याता सन्कात्याद्युपलक्ष्येत् ।
एषा त्वन्तरयुक्तीश्च लक्ष्याः पञ्चाङ्गवासनाः ॥ १४ ॥

मासान्ते पूर्वध्रुवके योज्याऽमावास्यिकान्ततः ।
वारसप्तमां त्यक्त्वा घटिकाः पष्ठि वारोच्यते ॥ १६ ॥

एवं वारो ध्रुवे साध्यो घटिकाः पष्ठिरग्रतः ।
अष्टाविंशतिभिर्भाग्यं शेषैः स्याद् ध्रुवसाधका ॥ १७ ॥

अमावास्या ध्रुवमासे मासे मासे तथा पुनः ।
एवं युक्तिर्विधातव्या वृत्ता पञ्चाङ्गवासना ॥ १८ ॥

सप्तविंशतिभागैस्तु घटिकाः पष्ठिरेव च ।
एवमृशं ध्रुवे साध्यं घटिकापष्ठिरग्रतः ॥ १९ ॥

एवं ध्रुवः क्रमात्माध्यो मासान्तेषु पुनः पुनः ।
अमान्ते च ध्रुवः साध्यस्तिथि पश्चात् प्रवर्तयेत् ॥ २० ॥

वारस्थाने तिथियोज्या ? होद्ग्रागं तु सप्तमिः ।
यच्छेष्वं लभ्यते वारस्तेषु तिथिं तद्विषिता ? ॥ २१ ॥

तिथिपिण्डं पुनर्भक्त्या भागं स्याद्वै द्विसप्तमिः ।
भागमध्ये धनं ख्यातं लविधमध्ये क्रणं तथा ॥ २२ ॥

द्वितीयोर्च्च धनं ख्यातं तृतीयोर्च्चमृणं तथा ।
चतुर्थोर्च्चे धनं चैव पष्टात्परं न विद्यते ॥ २३ ॥

भागान्परं वदेद्रवाचः ? यच्छेष्वं तत्र तिष्ठन्ति ।
शब्दयोगं च संत्यज्य शब्दाख्यं चैव स्थापयेत् ॥ २४ ॥

आद्ये त्रयोदशे पञ्च द्वितीये द्वादशे दश ।
एकादशे तृतीये च नाडयः पञ्चदश स्मृताः ॥ २५ ॥

चतुर्थे दशमे तु स्यादेकोनविंशतिस्तु ताः ।
पञ्चमे नवमे नाडयो द्वाविंशतिरुदाह्रताः ॥ २६-८ ॥

पष्टेऽप्तमे च घटिकाश्चतुर्विंशतिरीरिताः ।
प्रतिष्ठिता शब्दसंज्ञासप्तमे पञ्चविंशतिः ॥ २६-२ ॥

धनं चैव क्रणं वापि कलपयेच्छब्दमर्थतः ।
धने धनं प्रयोज्यं स्यान् मिश्रयेच्च क्रणो क्रणम् ॥ २७ ॥

तिथिः सदा क्रणं प्रोक्ता वारघट्यः सदा धनम् ।
स्यात् कर्कटाभिर्धमृणं धनं मकरराशिकम् ॥ २८ ॥

धनवृद्धिस्तिथिभुक्त्या क्रणवृद्धिरशोधिता ।
शेषाख्याता तिथिभुक्तिरन्या वारेषु भाषिता ॥ २९ ॥

धनाधिकेषु वारेषु निथिभुक्तिरनुकमात् ।
यदा पष्टे धनाक्रान्तिवारवृद्धिस्तु भाषिता ॥ ३० ॥

तिथिसंयोगभुक्ती च प्रयुक्ता विश्वकर्मणा ।
तिथित्रयादिनक्षत्रं महापर्वं च तत्स्मृतम् ॥ ३१ ॥

निथित्रयादि वागादि नक्षत्रत्रयकं विदुः ? ।
निथित्रयं चैक्यां तद्वै तिथित्रयाभिधम् ॥ ३२ ॥

एवमादिगुणांपते भुक्त्युद्धी तिथिवारयोः ।
त्रिपट्कं कर्कमकरे सिंहे कुम्भे चाषाढश ॥ ३३ ॥

कन्यामीने रुद्ररुद्रास्तुलामेष्व दशाष्टकम् ।
अष्टपट्वृश्चिकवृष्टे धनुर्युग्मे त्रिशून्यकम् ॥ ३४ ॥

सन्कान्तियोगे दातव्या गविका च विनिर्गता ।
युग्ममिद्वार्थपक्षे तु द्वौ पक्षौ शब्दतो न्यसेत् ॥

एवमादिकमोक्षश्च गविनाडशा अनुकमः ॥ ३५ ॥

इति तिथिभुक्त्यधिकारः ॥

युगादि साधयेत् पूर्वं न प्रानयनकं कमात् ।
तदङ्कं स्थापयेदेवं सन्कान्त्या ध्रुवसाधना ॥ ३६ ॥

तदाकं पट् अग्नि ऋतुदं सन्निभिः स्थापयेत् ?
अन्यंतिशी गुणमेर्थं अप्रयोजयेत् पष्टिभिर्भागः ? ॥ ३७ ॥

लङ्घं फलं च मूलं च सर्वं शशिनियोजयेत् ? ।
सप्तप्रेसित संकान्तीवक्युगाद्याअङ्गोद्धवा ? ॥ ३८ ॥

वेदा दिशाश्च विषया मालाश्चैवाग्निभास्करः ? ।
ऋग्यश्च तथादित्या अग्न्यश्चत्विजश्चपरस्मतिइदंपत्योरिवजश्चं वेदरोस्थलो-
चनाश्च ? ॥ ३९ ॥

मरदिसा ९. रसमादिनी १० सन्यगजात्माश्च ११ विद्विमासश्चदंशदार्थ-
आद्योतो पूर्वाद्वृ कटिकोत्तमौ धिकारो यत्र न रणं वोपं धनं प्रकीर्तितम् ॥ ४० ॥

पूर्वा ध्रुवकं साध्यमानं च - वो पुनः साधयेत् ? ।
वर्णे वर्षे श्खिपेत्तार घटिकौ दशपञ्चाधिकम् ? ॥ ४१ ॥

शब्दार्थं च श्खिपेद्वारं सप्तभिर्भागमाहरेत् ।
यच्छ्रेष्ठं लभ्यते वारः सन्कान्तावेव भाषितम् ॥ ४२ ॥

ऋणं वाऽपि धनं वाऽपि घटिका मध्यतः श्खिपेत् ।
भुक्तिः ख्याना ऋणे त्यक्ते धनमिथे च सोक्तमा ॥ ४३ ॥

इति सन्कान्तिवर्तमानाधिकारः ॥

उद्यार्थे घटिकायाः पञ्चत्वारिंशत्तमाः ? ।
अभ्रमध्ये भवेत्तारा शेषं वै पूर्ववक्तमात् ॥ ४९ ॥

साध्यां तिथि च द्विःकृत्य पञ्चभागैर्विवर्जिता ।
तिथिभुक्तिसमायुक्ता रविकां विपरीततः ? ॥ ५६ ॥

ऋणं त्यक्त्वक्षेत्रघटिका शेषा भुक्तिरथोच्यते ।
असाध्यघटिकामध्यं त्यक्ता शेषा च भुक्तिका ॥ ५७ ॥

ध्रुवं कृत्वा तिथिं युक्त्वा ऋक्षसङ्ख्याधिकं यदि ।
पष्टाधिके ऋक्षं त्यक्त्वा ऋणाधिको रिषवृद्धये ? ॥ ५८ ॥

इति दिननक्षत्राधिकारः ॥

निथि चतुर्गुणीकृत्य ऋक्षघटीविमिश्रितम् ।
गथिका तिथिं क्रमतः ऋक्षभुक्तिं प्रभापते ॥ ५९ ॥

पष्टिभागे लब्धमृक्षं शेषा भुक्तिः प्रकीर्तिता ।
ध्रुवं कृत्वा लब्धं योज्यं शेषं वै ऋक्षभुक्तिभिः ॥ ६० ॥

इति महानक्षत्रभुक्तयधिकारः ॥

चन्द्रभुक्तिदिनश्चं च मूर्यस्यात महारिषम् ? ।
सदा धनं चन्द्रभुक्तिः ? मूर्यभुक्तिर्क्षणं तथा ॥ ५१ ॥

चन्द्रभुक्तेर्मध्यतश्च गथे(थ) युक्ति विशोधयेत् ।
चन्द्रसूर्यक्षेमेकत्र योगसङ्ख्या हानुकमात् ॥ ५२ ॥

इति योग आनयनाधिकारः ॥

साध्यां तिथि च द्विःकृत्य तदेकं तु परित्यजेत् ।
सप्तभिस्तु हरेद्वागं शेषं करणमुद्धरेत् ॥ ५३ ॥

इति करणाधिकारः ॥

सप्तैव करणाः स्वाताः वागाः सप्तैव कीर्तिताः ।
तिथयः पञ्चदशा च योगक्षमं सप्तविंशतिः ॥ ५४ ॥

इति मूत्रसन्तानगुणकार्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीमुवनदेवाचायोंकापराजितपृच्छायां
ज्योतिषपञ्चाङ्गवासनाधिकारो नाम त्रयश्चत्वारिंशं सूत्रम् ॥

---

(४४) अवकहांडाचक्रज्योनिषं चतुश्चत्वारिंशं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच-

आदित्यसोमभौमाश्च बुधश्चाथ वृहस्पतिः ।
शुक्रः शनिश्चरश्चैते सप्तसूर्यादिवासगः ॥ १ ॥

नन्दा भद्रा जया रिका पूर्णा स्यात् पञ्चमी तथा ।
पञ्च पञ्च तथा पञ्च मासाखेषु यथातिथि ॥ २ ॥

प्रतिपद्मपष्टयेकादशी नन्दा भद्रा द्वचश्वार्ककाः ।
जया त्यष्टयोदश्यो रिका वेदाङ्गशक्रतः ॥ ३ ॥

पञ्चमी दशमी चैव पूर्णमासी तथैव च ।
एषा पूर्णा तिं ब्रेया देवक्षर्जलिपता हि सा ॥ ४ ॥

अश्विनी भग्नी च कृत्तिका रोहिणी तथा ।
मृगाद्रेष्व च पुनर्वसुः पुष्याश्लेषा मघा तथा ॥ ५ ॥

पूर्वोत्तरे च फालगुन्यौ हस्तश्चित्राथ स्वातिका ।
विशाखानुराधाज्येष्ठा मूलं पूर्वोत्तरगापादे ॥ ६ ॥

अवणश्च धनिष्ठा च शतभिषा च पूर्विका ।
उत्तराभाद्रपदा च रेवती सप्तविंशतिः ॥ ७ ॥

इति नक्षत्र नामानि ॥

विष्णुमः प्रतिरायुष्मान् सौभाग्यः शोभनस्तथा ।
अतिगण्डः सुकर्मा च धृतिः शूलस्तथैव च ॥ ८ ॥

गण्डो वृद्धिर्घुवश्चव व्याघ्रातो हर्षणस्तथा ।
वज्रसिङ्गी व्यतीपातो वरीयान् परिघः शिवः ॥ ९ ॥

सिद्धः साध्यः शुभः शुक्रो ब्रह्मेन्द्रो वैधृतिः क्रमात् ।
सप्तविंशतिसङ्ख्याका योगाश्चन्द्रार्कयोगतः ॥ १० ॥

इति योगनामानि ॥

ववश्च वलवश्चैव कौलवस्तैतिलस्तथा ।
गरो वणिजविष्ठी च सप्तकरणाभिधाः स्मृताः ॥ ११ ॥

चुचेचोला चाश्विनी स्यालू लिलूलेलो भरण्यपि ।
कृत्तिका स्यादैऊप रोहिण्यूवाविवु स्मृता ॥ १२ ॥

वेवोकार्का मृगश्चाद्रा कृघाङ्गाचा प्रकीर्तिता ।
केकोहाही पुनर्वसुहेहोढा च पुष्यभम् ॥ १३ ॥

अश्लेषा तु डिडूडेढो मामीमूमे मघाह्यम् ।
मोटाटीदू तु पूर्वाख्या मुफाटेटो पपि स्मृता ॥ १४ ॥

प्रोक्तः पूषणठो हस्तः पेपोरारी तु चित्रका ।
रुरोता तथा स्वाती तितूतेतो विशाखिका ॥ १५ ॥

अनुग्राधा ननीनूने ज्येष्ठा नोयायियुर्मता ।
तथा येयोभमी मूलं पूर्वायादा भुध्राफदा ॥ १६ ॥

मेभोजज्युत्तराषाढा जुजेजोषा तथाभिजित् ।
खिखूखेखो थ्रवो ज्ञेयो गर्गीगूरे धनिष्ठिका ॥ १७ ॥

गोसासिसू शताख्यं च पूभा सेसोददी मता ।
ऊभा दृथाङ्गाङ्गा ज्ञेया देवोन्नाची च रेवती ॥ १८ ॥

अष्टोत्तरशतं वर्णाः (नक्षत्र चरणोद्भवाः ।
सम्भवन्त्यवकहोडाचकानुकमतः किल) ॥ १९ ॥

अश्विनीभरणीघ्रिष्ण्ये कृत्तिकाप्रथमांघ्रिकम् ।
मैषः स्यात् कृत्तिकापादघ्रितयं गोहिणी तथा ॥ २० ॥

वृपमो मृगपूर्वार्थं तदर्थं च तथाद्विभम् ।
पादत्रयं पुनर्वस्वोः स गशिर्मिथुनाभिधः ॥ २१ ॥

तदन्त्योऽघ्रिस्तथा पुष्यो ह्यश्लेषा कर्कटाभिधः ।
मघापूर्वोत्तरायोऽघ्रिः सिंहस्तश्चरणत्रयम् ॥ २२ ॥

हस्तचित्राभपूर्वार्थं कन्या चित्रोत्तरं दलम् ।
स्वातिभं च विशाखायाश्चरणघ्रितयं तुला ॥ २३ ॥

तदन्त्योऽघ्रयनुग्राधाख्ये ज्येष्ठाभं वृश्चिकः स्मृतः ।
मूलं पूर्वोत्तरायादाप्रागंघ्रिः कथितो धनुः ॥ २४ ॥

उक्तरांघ्रित्रयं कर्णे धनिष्ठाप्रथमार्धकम् ।
मकराख्यो धनिष्ठाद्विदलं च शततारका ॥ २५ ॥

पूर्वायादत्रयं कुम्भस्तदन्त्यश्चरणस्तथा ।
ऊभाभं रेवती चैव मीनराशिः प्रकीर्तिः ॥ २६ ॥

मेषो वृषोऽथ मिथुनं कर्कटः सिंहकन्यके ।
तुलाथ वृश्चिको धन्वी मकरः कुम्भमीनकौ ॥ २७ ॥

द्वादशैवं राशयः स्युर्मेषाद्याः संप्रकीर्तिः ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्ततृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापगजितपृच्छाया-
मवकहोडाचकज्योतिषाधिकारो नाम चतुश्रत्वारिंशं सूत्रम् ॥

(४५) ज्योतिषफलं पञ्चत्वारिंशं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच -

दस्त्रोयमोऽनलो धाना चन्द्रः शिवस्तथादितिः

त्राकृपनिर्नागपितगौ भगार्यमदिवाकगः ॥ १ ॥

न्वष्टा च वायुरिन्द्राशी मित्र इन्द्रश्च नैऋतिः ।

जलं च विश्वेदेवाश्च विश्विर्विष्णुस्तथा वसुः ॥ २ ॥

वरुणोऽज्ञेकपाश्चैव तथाहिर्बुद्ध्यपूष्यणौ ।

इत्यश्विन्यादिनक्षत्रदेवनामानि सन्ति हि ॥ ३ ॥

योनिवैरं च कथये गणानां च समुद्धवम् ।

अश्वोगजशङ्खागसर्पौ सर्पश्वानविडालकाः ।

मेषो विडालकश्चैव मूषको मूषकश्च गौः ॥ ४ ॥

महिषी च ततो व्याघ्रो महिषो व्याघ्रकः क्रमान् ।

मृगो मृगस्तथा श्वा च कपिर्नकुल एव च ॥ ५ ॥

नकुलो वानरः सिंहस्तुरगो मृगराट् च गौः ।

इम एताः क्रमेणैव ह्यश्विन्यादिभयोनयः ॥ ६ ॥

स्थिरचरद्विस्वभावमृदुग्रातुरतेजसः ।

अप्राविंशतिकं यावद् भच्चतुष्कनिवन्धनम् ॥ ७ ॥

गोद्याघं गजसिंहं च महिपाश्च श्वहारिणम् ।

वभुसर्पं कीशमेषं विडालोदुरकं तथा ॥ ८ ॥

चतुर्दश भद्रिकानां योनिवैरं च सप्तधा ।

अष्टवर्गं तथा चैषां कथयाम्यपगाजित ॥ ९ ॥

अकचट तपयशा अष्टवर्णाः ॥ आऽद्या; शान्ता अष्टवर्णा दैवश्ववचनैः शुभाः ।

दम्पती स्वामिभृत्ये च ग्रहग्रामाधिपे गणाः ॥ १० ॥

साध्यवर्गे दशगुणे परवर्गेण मिथ्रिते ।

वसुभिश्च हरेद्द्वागं यच्छेषं लभ्यमादिशेत् ॥ ११ ॥

एवं वर्गं पुनः शोध्यमनेनानुकमेण च ।

शेषोद्दरितमध्यपात्य वृद्धयर्थे दैवदैत्यकः ? ॥ १२ ॥

तस्य लभ्यं च योऽग्रतः पृष्ठोऽसौ ददते ध्रुवम् ।

लाभालाभौ चैव येषां कथये त्वपराजित ॥ १३ ॥

अईऊए ताक्षर्यः पूर्वे आग्नेयां च कखादिकाः ।

दक्षिणे च छवर्गाश्च नैऋते च टठादिकाः ॥ १४ ॥

पञ्चिमे तथादिवर्गा वायव्ये च पकादिका: ।

उत्तरे च यरलवा ईशाने शपसास्तथा ॥ १५ ॥

इति वर्गाप्रकल्पम् ॥

रविचन्द्राङ्गारबुधशनिवाकपतिराहवः ।

तथा शुक्रः समात्याताः प्रात्यादिषु प्रदक्षिणम् ॥ १६ ॥

षट् तथा तिथयश्चैव वसवश्च सप्तदशा ।

दश चैकोनविंशतिर्द्वादश त्वेकविंशतिः ॥ १७ ॥

सूर्यादेः क्रमयोगेन प्रात्यादिषु प्रदक्षिणम् ।

भुक्तिमार्गदशाश्चैव वर्षणां सङ्ख्यया तथा ॥ १८ ॥

यस्य नामाक्षरं प्रोक्तं विभक्ती? चक्षेभुक्तया ।

तेषामनुकमेणैव कथयेऽन्तर्दशाफलम् ॥ १९ ॥

पकैकदशायुक्तांश्च प्रवर्तन्ते चाष्ट्रौ दशाः ।

भुक्तमानभुक्तायुक्ता? दशाश्चैव दशोऽद्वाः? ॥ २० ॥

वरिष्ठ्यन्ते दि (द)शासाध्य दिनान्ते चारुवर्जनम्? ।

अष्ट द(श्रिं)श कृत्वानां भक्ते ग्रहाष्ट्रौ भुक्त व दशा? ॥ २१ ॥

सङ्केशाः कार्यहीनाश्च गृहसन्तापवर्जनम् ।

शत्रुक्षयस्तेजोवृद्धिभास्करस्य दशाफलम् ॥ २२ ॥

शत्रुश जायते मित्रमृतवाग् जनप्रियः ।

लभते चोत्सवं नित्यं शैत्यं चन्द्रदशाफलम् ॥ २३ ॥

क्रूररोगा जनाः सर्वे ह्यग्निदाहोद्भवादिकम् ।

अर्थक्षयो दिने नित्यमङ्गारकदशाफलम् ॥ २४ ॥

बुद्धिवृद्धशर्थवृद्धी च सम्मेहं शोकशान्तिकम् ।

धनपुत्रभार्यामित्रं बुधग्रहदशाफलम् ॥ २५ ॥

देशत्यागो भयं पीडा मित्रैः सह विरोधनम् ।

पुत्रबन्धुख्यावियोगः शनिश्चरदशाफलम् ॥ २६ ॥

आरोग्यं राज्यसन्मानमर्थवृद्धिः सदाजयः ।

पूज्यन्ते गुरुतुल्याश्वाशोका गुरुदशाफलम् ॥ २७ ॥

सदा पीडा गृहबन्धुस्थानत्यागोऽथ जायते ।

राजगृहदण्डदुःखं प्रोक्तं राहुदशाफलम् ॥ २८ ॥

तेजः सदा च सन्मानं पुत्रलाभो धनागमः ।

सुखमाप्नोति शारीरं शुभं शुक्रदशाफलम् ॥ २९ ॥

इति दशाफलम् ।

चन्द्रस्थापि तथावस्था द्वादशैव भवति च ।
 तथा राशिगते चन्द्रे रुद्रघ्रस्थः सपादिका; ॥ ३० ॥

प्रवासा च तथा नष्टा मृता जया च हमिता ।
 कम्पिता ज्वरिता स्वस्था भुक्तस्वप्ना जाग्रता ? भोग्या ॥ ३१ ॥

प्रवासायां प्रवासः स्यात् नष्टायां हानिमादिशेत् ।
 मृतायां मृत्युसंभूतिर्जयायां जयमादिशेत् ॥ ३२ ॥

हमितायां च हास्यं स्यात् कम्पितायां च कम्पनम् ।
 ज्वरितायां ज्वरपीडा स्वस्थायां स्वस्तिकोद्धवः ॥ ३३ ॥

भुक्तायां भोजनप्राप्तिः सुप्रायां चैव निद्रितम् ।
 जागरित्तर्जागृतायां च भोग्यायां वहुभोग्यता ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिशोत्तरशतं घटिका राशिकोद्धवाः ।
 राशिद्वादशके चैव शुभश्चन्द्रो यथावलम् ॥ ३५ ॥

जन्मस्थः कुरुते पुष्टिं जन्मनक्षत्रवर्जितम् ।
 तथानुकमतश्चैव द्वितीये नैव निर्वृतिः ॥ ३६ ॥

तृतीये राजसन्मानं चतुर्थे कलहागमः ।
 पञ्चमेऽर्थपरिभ्रंशः पष्टे चैव धनागमः ॥ ३७ ॥

सप्तमे राजपूजा च हाष्टमे प्राणनाशनम् ।
 नवमे शोच्यता चैव दशमे कार्यसिद्धिदः ॥ ३८ ॥

बलं च बुद्धिं सन्मानं चन्द्र एकादशो स्थितः ।
 द्वादशस्थे शशाङ्के च मृत्युरेव न संशयः ॥ ३९ ॥

शुक्रपक्षे चन्द्रबलं कुण्डे ताराबलं शुभम् ।
 द्विपञ्चनवमे चन्द्रः शुक्रपक्षे तु कामदः ॥ ४० ॥

तिथिस्त्वेकगुणा प्रोक्ता नक्षत्रं च चतुर्गुणम् ।
 करणः षोडशगुणो वारश्चाष्टगुणो मतः ॥ ४१ ॥

द्वात्रिंशदगुणको योगस्ताराश्रतुःपष्टिगुणाः ।
 चन्द्रः शतगुणः प्रोक्तस्तस्माच्चन्द्रबलं बलम् ॥ ४२ ॥

न सूर्यवेद्यो दशचक्रसंकुलम् गण्डेऽतिशूले परिधे च वैधृते ।
 न राहुपृथ्वीग्रहयोग - - - (यथैव) हनते चन्द्र सहस्रदोषम् ॥ ४३ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिश्चकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 ज्योतिषलक्षणाधिकारो नाम पञ्चत्वारिंश सूत्रम् ॥

(४६) ज्योतिषलक्षणात्मकं षट्चत्वारिंशं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मावाच—

रेवती चाश्विनी चित्रा हस्तः स्वातिपुनर्वसू ।
अनुराधा मृगो ज्येष्ठा नवैताः पार्श्वतोमुखाः ॥ १ ॥

गजोष्ट्राश्वाजमहिषवृषादेर्दमनं शुभम् ।
कुर्याद्वेदमप्रवेशादि गमनागमने तथा ॥ २ ॥

अरहट्टचक्रयन्त्रं रथप्रभतियापनम् ।
प्रमाणं प्रेरणं चैव कार्यं वै पार्श्वतोमुखैः ॥ ३ ॥

कृत्तिका भरणी चैव मध्या मूलविशाखिके ।
तिस्रः पूर्वास्तथाश्लेषा ह्यध्योवक्त्राः प्रकीर्तिताः ॥ ४ ॥

वार्षी कूपतडागानि तथा भूमिगृहाणि च ।
विद्यारम्भं निधानं च पातालादिप्रवेशनम् ॥ ५ ॥

पुष्याद्रै रोहिणी चैव धनिष्ठा चोत्तरात्रयम् ।
श्रवणं शतताराश्च नवैवोर्ध्ममुखाः स्मृताः ॥ ६ ॥

आसु राजाभिषेकं च पट्टबन्धं महोत्सवम् ।
प्रासादं च गृहं चैव पताका छत्रचामरम् ॥ ७ ॥

आरामनगरारंभं निधीनां तु निषेवणम् ।
ऊर्ध्ववक्त्रेषु कर्माणि तानि सर्वाणि कारयेत् ॥ ८ ॥

मध्याश्लेषा विशाखा च कृत्तिका शततारका ।
चित्रायुक्ता धनिष्ठा च ज्येष्ठा मूलं च राक्षसः ॥ ९ ॥

पूर्वास्तिस्रो रोहिणी च हार्दी च भरणी तथा ।
तिस्रश्चैवोत्तराश्चैव मनुष्यः सम्प्रकीर्तिः ॥ १० ॥

मृगाश्विनी रेवती च हस्तः स्वातिपुनर्वसू ।
पुष्यानुराधाश्वरणमिति देवगणः स्मृतः ॥ ११ ॥

स्वगणे चोत्तमा प्रीतिर्मध्यमा देवमानुपे ।
देवासुरे च कलहो मरणं नरराक्षसे ॥ १२ ॥

आदित्ये द्वादशे ऋक्षे वर्जयेद् रविपातशः ।
मृत्युरप्यादशाश्चैव कम्पो वै एकोनविशतिः ? ॥ १३ ॥

पक्विंशतिमे ऋक्षे निर्धार्तं पतते सदा ।
योगानेतान् रविपातान् वर्जयेच्छुभकर्मसु ॥ १४ ॥

ग्रहाणां जन्मनक्षत्रं वर्जयेच्छुभकर्मसु ।
पते कलंकयोगाः स्युर्गहजन्मसु दूषिताः ॥ १५ ॥

श्रीणि च श्रीणि चार्क्षाणि रविभौमशनिश्चराः ।
 आलिङ्गितं धन्विनं चैव ? तृतीय मवलोकितम् ? ॥ १६ ॥
 मेषवृष्टिकयोर्भौमः शुक्रो वृष्टुलाभिपः ।
 बुधः कन्यामिथुनयोः सोमो वै कर्कटाभिपः ॥ १७ ॥
 सूर्यक्षेत्रं भवेत्सहो धनुर्मनाभिपो गुरुः ।
 शनिर्मकरकुम्भेश पते क्षेत्राभिपा ग्रहाः ॥ १८ ॥
 न पीडयन्ति स्वक्षेत्रे स्वमित्रे च ग्रहास्तथा ।
 विषमस्थाः पीडयन्ते भस्मीकुर्वन्ति विग्रहे ॥ १९ ॥
 सोमश्च सूर्यभौमौ च त्रिदशाचार्य एव च ।
 स्नेहानुगाम्य चत्वारो मैत्री स्यान्तु परस्परम् ॥ २० ॥
 भार्गवः सूर्यपुत्रश्च बुधश्चापि तृतीयकः ।
 स्नेहानुगाम्ययः प्रोक्ता मैत्री स्यान्तु परस्परम् ॥ २१ ॥
 प्रहा एकत्र चत्वारखिभिरेकत्र संस्थिताः ।
 तेषां मध्ये रौद्रं घोरं महद्वैरस्य कारणम् ॥ २२ ॥
 रविक्षेत्रे गते जीवे जीवक्षेत्रे गते रवौ ।
 विवाहं वतबन्धं च कुर्याद् देशान्तरं तथा ॥ २३ ॥
 ×   ×   ×   × ।
 उद्गेगं कलहो हानिः सुखं नैव कदाचन ॥ २४ ॥
 धक्ष्ये द्वादशा लग्नानि ग्रटिकानां प्रमाणतः ।
 सप्तपञ्चाशत्पलानि त्रिघट्यो मीनमेषयोः ॥ २५ ॥
 धूषे कुम्भे चतुर्माश्च पद्मविशति पलानि च ।
 मिथुने मकरे पञ्च धन्त्रयो नव पलानि च ॥ २६ ॥
 धनुः कर्कटयोः पञ्च सप्तत्रिंशत् पलैः सह ।
 सिंहवृष्टिकयोः पञ्च द्वात्रिंशत् पलानि च ॥ २७ ॥
 पञ्चैव कन्यातुलयोरेकोनविंशतिपलैः ।
 इत्थं लग्नप्रमाणानि प्रोक्तानि द्वादशैव च ॥ २८ ॥
 कर्कटादि निशालग्नं नकादि दिनलग्नकम् ।
 लग्नानि पद् तथा रात्रौ दिने स्युः पद् तथैव च ॥ २९ ॥
 वृष्टिकः कर्कटो मीनो ब्राह्मणाः परिकीर्तिताः ।
 धनुर्मेषस्तथा सिंहो राजानश्च शुभाः स्मृताः ॥ ३० ॥
 कन्या वृषश्च मकरश्चैते वैश्या उदाहृताः ।
 मिथुनं च तुला कुम्भः शूद्रा पते प्रकीर्तिताः ॥ ३१ ॥
 विप्रः कार्यो द्वादशभिः क्षत्रियो नवभिस्तथा ।
 षड्लग्नैश्च भवेद् वैश्यखिभिः शूद्रः प्रशस्यते ॥ ३२ ॥

सिंहाली च घटवृष्टौ लग्नवेलासु चोत्तमाः ।
प्रासादप्रतिमालिङ्गजगतीपीठमण्डपात् ॥ ३३ ॥

नगरारामनिर्वेशं प्रतिष्ठाऽम्बुनिधेत्तथा ।
गढुर्गाणि गृहाश्च स्थिरलग्नेऽतिशोभनाः ॥ ३४ ॥

कन्याधनुर्मीनयुग्मे स्वभावा लग्न वै दिवे ? ।
महोत्सवाभिषेकं च विवाहव्रतवन्धनम् ।
तथा गृहप्रवेशश्च शोभनानि विनिर्दिशेत् ॥ ३५ ॥

तुलाकर्कमेषनके लग्नाश्चत्वार उत्तमाः ।
यात्राद्या विविधा एषु राजकटकादिशोभनाः ॥ ३६ ॥

सप्तपञ्चशलाकाश्च मद्रभिश्चककोत्तमम् ? ।
स्वरे स्वामिकान्तारेषु ग्रहवेधविशोधनम् ॥ ३७ ॥

रविवेद्ये च वैधव्यं चन्द्रे भृत्यं न जीवति ।
कुजे प्रजाक्षयं विद्यादू वन्ध्या सोमसुते मता ॥ ३८ ॥

प्रवज्या गुरुवेद्ये तु अपुत्रा शुकवेधतः ।
दुःखदा सूर्यपुत्रेण ग्रहवेधविशोधनम् ॥ ३९ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचायोक्तापराजितपृच्छायां
ज्योतिषलक्षणाधिकारो नाम पट्चत्वारिंशं सूत्रम् ॥

---

(४७) गणितक्षेत्रनिर्णयो नाम सप्तत्वारिंशं सत्रम् ।

विश्वकर्मोवाच—

उद्भूत्य गणितात्सारं सर्वशास्त्रादिदीपकम् ।
 वेदाथः क्षेत्रवास्तुश्च वृत्तश्चाप्याथ एव च ॥ १ ॥
 शेयो द्वात्रिंशादथश्च शिलायां विविधोत्तमः ।
 पट्टकोणश्च त्रिकोणश्च चन्द्राध्रो गोलकः परम् ॥ २ ॥
 आदौ गणितपादं च कथगिप्याम्यनुक्रमात् ।
 तदन्तराणि क्षेत्राणि कथये विविधानि च ॥ ३ ॥
 एकं दश शतमस्मात् सहस्रमनुचायुतम् ।
 नियुतं प्रयुतं तस्मादर्दुदन्यर्वुदे अपि ॥ ४ ॥
 वृन्दं खर्वनिखर्वाणि शङ्कुपद्माम्बुगाशयः ।
 ततः स्यान्मध्यमन्त्यं च परं चापरमप्यतः ॥ ५ ॥
 परार्थं चेति विज्ञेयं दशवृद्धयोत्तरोत्तरम् ।
 अधोयोगे संकलितात्सत् संकलितमुच्यते ॥ ६ ॥
 अप्रेऽड्डङ्गः स्थापनीयस्तद्गुणैः पृष्ठपादतः ।
 ऊर्ध्वमूर्ध्वं क्रमान्मूलं सङ्कलिता भवेत् ॥ ७ ॥
 एवं पादाश्च चत्वारो गणिताङ्कसमुच्यते ।
 संकलितं करणसूत्रमार्याद्वयंत्तेकोवृद्धिश्च ? ।
 अधोयोगे संकलीकृता तस्माद्भेदशोत्तरां च ? ॥ ८ ॥
 अग्रपृष्ठो अग्रकोत्तरा वा शून्यपृष्ठोक्त ? ।
 भवेद् दशोत्तरा वृद्धी ? ॥ ९ ॥
 एकराशिस्तु गणिते मूलं वर्गो द्विराशिकः ।
 त्रिराशिकोऽथयोक्तश्च घनो वै कर्णसंपुटे ॥ १० ॥
 पदद्वयं हते पादे पदैस्तद् गुणितं तथा ।
 पदधनं च पदहतमित्यभिख्यं च राशिकम् ॥ ११ ॥
 द्विभ्यां तु द्विगुणीकृत्य मूलभागोद्भवं पदम् ।
 एवं मूलाभिधानं च वास्तुविद्विरुद्धाहृतम् ॥ १२ ॥
 एवं यद् द्विगुणीकृत्य चतु ? द्विगुणमेव च ।
 प्रख्यातं द्विगुणं चेति प्रयुक्तं गुणितादिके ॥ १३ ॥
 कर्मान्तर व्यवहार क्षेत्रं चाऽपि प्रदापयेत् ।
 दीर्घं हन्यात्पृथुत्वेन वेदाधस्य फलं भवेत् ॥ १४ ॥

खातमानं तु पापाणे गोलपिण्डैस्तु ताडयेत् ।
तदसंख्याता कर्माणं पापाणस्य तदन्तरम् ? ॥ १५ ॥

नवत्यङ्गुलदैर्घ्ये च पृथुत्वे चतुर्विंशतिः ।
द्वादशाङ्गुलपिण्डं च शिलामानप्रमाणतः ॥ १६ ॥

यच्छुलायाः समानं च गणित्वा क्रमयोगतः ।
तेषां गुणितसङ्ख्याश्च पापाणाश्च क्रमोदिताः ॥ १७ ॥

दीर्घि द्वादशको भागः पद्मभागश्चैव विस्तरः ।
पिण्डस्य तुर्यो भागश्च अन्योन्यमपि ताडयेत् ॥ १८ ॥

दीर्घहस्तान् पृथुत्वेन पुनः पिण्डेन ताडयेत् ।
द्वयषाशीतिशतैर्भागं लघिवरङ्गुलसङ्ख्यका ॥ १९ ॥

पृथुपिण्डे ताडयमाने वृद्धिहाससमुद्धवे ।
शिलानां क्रमयोगे तु खातमानं तथोच्यते ॥ २० ॥

पिण्डाङ्गुलैर्दीर्घहस्ता गुणितव्याः प्रयत्नतः ।
पृथुहस्ववृद्धयार्था च धत्ते मानं शिलादिकम् ॥ २१ ॥

इति शिलामानः ॥

व्यासे त्रिगुणे परिधिः पष्टभागविमिथिते ।
व्यासार्थं च परिध्यर्थं गुणे वृत्तफलं भवेत् ॥ २२ ॥

समस्ता वृत्तपरिधिगुणिता व्यासपादतः ।
होच्चतुर्विंशतिभिर्लघ्यमङ्गुलतत्फलम् ॥ २३ ॥

व्यासे वर्गस्य ? गुणिते चतुर्थांशं तु पातयेत् ।
शेषेऽप्रादशके भागे क्षिसे वृत्तफलं भवेत् ॥ २४ ॥

व्यासवर्गहस्तैकोनपञ्चाङ्गुलानि पातयेत् ।
शेषं यद्यभ्यते तच्च वृत्तस्यापि फलं भवेत् ॥ २५ ॥

तस्यास्तु(सु)वौलेनहितं खातकूपफलं भवेत् ।
पापाणपिण्डहतं च शिलामानं तु सङ्ख्यया ॥ २६ ॥

भूवदन समासार्थं च लम्बकेनात्र गुणितम् ? ।
कुद्दलं लम्बहतं च जायते क्षेत्रफलम् ॥ २७ ॥

तविवेधगुणितं च खातफलं प्रसिद्धयेत् ।
समविषमाधवेधैः पदैर्विषपमवेधकैः ? ॥ २८ ॥

गोलव्यासवर्गगुणं ताडयं व्यासार्थपिण्डकम् ।
द्विशताष्टशीतिहतं लघ्यं गोलफलं भवेत् ॥ २९ ॥

व्यासवर्गे तु गुणितं फलमेकं ? प्रकीर्तिंतम् ।
षड्भागं द्विरसं त्यक्त्वाऽष्टाधै क्षेत्रफलं भवेत् ॥ ३० ॥

इत्यष्टाधक्षेत्रम् ॥

षडंशमेकशोणं च त्यक्त्वा सूत्रापरः शिखा ? ।
दीर्घं पृथुत्वे गुणितं पडथे क्षेत्रजं फलम् ॥ ३१ ॥

इति पडथेक्षेत्रम् ॥

वर्गमूलफलं त्यक्त्वा पड्भागं शकांशं त्यजेत् ।
शोणं फलं विजानीयान् क्षेत्रे वै पोडशाथके ॥ ३२ ॥

इति पोडशाथक्षेत्रम् ॥

चापाकारे यदा क्षेत्रे पृथुत्वं मध्यपादतः ।
त्रिभागं द्विगुणं कृत्वा पृथुत्वं चैव साधयेत् ॥ ३३ ॥
पादान्तं गुणिताणं च मध्ये गुणं पृथु मध्यम् ? ।
वामे च द्विगुणं दीर्घं चापाकारे क्षेत्रफलम् ॥ ३४ ॥

इति चापाकारक्षेत्रम् ॥

षड्बृहद्भुजार्थवासं भिन्नैः शीर्ष शिखान्तकैः ।
पृथुदीर्घगुणिते त्रिकोणे क्षेत्रफलं भवेत् ॥ ३५ ॥

इति त्रिकोणक्षेत्रम् ॥

दीर्घं समभुजान्ते च पृथुत्वं मध्यस्थानके ।
पृथुपादं परित्यज्य पडंशं च पुनर्देत् ॥ ३६ ॥

इत्यर्थचन्द्रक्षेत्रम् ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
गणितक्षेत्रनिर्णयाधिकारो नाम सप्तचत्वारिंशं सूत्रम् ॥

(४८) भूपरीक्षाग्रहपूजा नामाष्टचत्वारिंशं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

महेन्द्रो मलयश्चैव सिंहश्च विकमस्तथा ।
 समुद्रः पारिजातश्च थीशैलश्च तथार्वुदः ॥ १ ॥

नीलश्च श्वेतशूदृश्च चन्द्रः प्रभाससम्भवः ।
 गन्धमादनोज्यन्तौ प्राप्ता श्वेतसम्भवः ? ॥ २ ॥

गङ्गाया यमुनायाश्च नर्मदायास्तटे तथा ।
 गोदावर्या; सरस्वत्या; सिन्धौ पृष्ठे तथैव च ॥ ३ ॥

तापी मही तुङ्गभद्रा कावेरी चन्द्रभागिका ।
 पयस्वती साभ्रमती कृष्णा नीरा च निर्मला ॥ ४ ॥

भीमाक्षी सिंहिका ख्याता नीलोद्धवा च वेत्रकी ।
 रेषती मधुरा ख्याता विश्वामित्री च मूलका ॥ ५ ॥

कुरुक्षेत्रे च गङ्गायामन्तवेद्यां तथैव च ।
 नैमिषे कुञ्जाम्रकेषु महाकालवने तथा ॥ ६ ॥

सिद्धायतनतीर्थेषु नदीनां सङ्गमेषु च ।
 उर्वरीषु श्मशानेषु चत्वरे उदकाधिते ॥ ७ ॥

सुप्रदेशे शुभे रम्ये गह्ये गिरिमाधिते ।
 वने चोपवने चैव यत्र वा रोचते मनः ॥ ८ ॥

नगरग्रामपूर्मध्ये खेटके चैव कर्वटे ।
 तडागकूपमाधित्य प्रसिद्धनृपमार्गके ॥ ९ ॥

प्रपादे कुलसम्भवे कुर्याद्वै शबमण्डपम् ।
 जनालयदिक्कुड्यानि वापिद्वारयुता तथा ॥ १० ॥

शुभे दिने शुभे कक्षे सुलग्ने सुमुहूर्तके ।
 आदौ च भूपरीक्षायां शकुनं हि विलोकयेत् ॥ ११ ॥

पूजायलिखिधानेन शकुनेशं तथा परम् ।
 दुर्लभं लभते वत्स विश्वकर्मप्रभाषितम् ॥ १२ ॥

आदाखुत्तरतो वत्स पश्चाद् दक्षिणतो भवेत् ।
 उत्तरे सिद्धिसंपत्तिः क्षेमलाभस्तु दक्षिणे ॥ १३ ॥

पुनः शब्दोत्तरे स्थाने शकुनस्यापगजित ।
 सर्वकामफलं तत्र शकुनेशो न संशयः ॥ १४ ॥

प्राप्ते शकुनराजे तु सुलग्ने सुमुहूर्तके ।
 आचार्ये चागमैर्युक्ते बलिपूजां निवेदयेत् ॥ १५ ॥

सूत्रधारः शास्त्रगुको वास्तुवेदोपलक्षकः ।
 सूत्रकंवीसमायुक्तः सर्वशास्त्रसुकौशलः ॥ १६ ॥
 तदा क्षेत्रे प्रतिष्ठा तु पुण्यस्थाने सुशोभने ।
 आचार्यसूत्रधारैश्च कृता पूजा महोदिता ॥ १७ ॥
 आदौ तु पूजयेद् देवं गणनाथं विनायकम् ।
 सिद्धिवुद्धिसामायुक्तं सुदा विधिविधानतः ॥ १८ ॥
 ग्रहा विष्णुश्च रुद्रश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ।
 येषां स्मरणमात्रेण सर्वसिद्धिः प्रजायते ॥ १९ ॥
 क्षेत्रपालं ततोऽभ्यन्तेत् लाभार्थी सुजडाभ्यगम् ।
 योगिनीर्वद्वकं देवीः कुमारीः सविशेषतः ॥ २० ॥
 सर्वदेवास्ततः पूज्या दिक्पालांश्च ततोऽर्चयेत् ।
 प्रतिदिक्पालदेवांश्च तज्जातीयसपर्यया ॥ २१ ॥
 वास्तुपूजाविधानं तु कर्तव्यं दिशकोत्तमैः ? ।
 निर्विघ्नं च भवेत्तत्र हेतुकादिः समर्जने ॥ २२ ॥
 वस्त्राचार्याविधानं तु विशेषात्कारयेत्ततः ।
 आचार्यं पूजयेद्वत्स विप्रैश्च सह सुन्दरम् ॥ २३ ॥
 सूत्रधारं ततोऽभ्यन्तेदप्तसूत्रप्रबोधकम् ।
 हस्तपूजाविधानं तु कर्तव्यं त्वपराजित ॥ २४ ॥
 भूमिदानं ततो दद्याद् गोमहिष्यश्वसंयुतम् ।
 हिरण्यवस्त्रादैर्महादानैः क्षमापयेत् ॥ २५ ॥
 वन्दितान् पूजयेद्वत्स सुभक्त्या क्षितिपालकैः ।
 कृपा च सर्वजन्तुनां कर्तव्या सिद्धिमिष्यतैः ॥ २६ ॥
 पश्चाद् दानं तथा कुर्याद् दीनान्धकृपणेषु च ।
 ततः कामं समारभ्य चाप्तसूत्रं विधिक्रमम् ॥ २७ ॥
 पूजा वलिविधानं च कृत्वा कर्म समारभेत् ।
 सर्वं सिद्ध्यति तत्कर्म सर्वकामफलप्रदम् ॥ २८ ॥
 स्थिरे चित्ते सुधीस्तत्र स्फुरति विपुलाऽमला ।
 नित्यं पुंसां यदुकं गुरुणा विधानं दैवेन या निर्मिता ? ॥ २९ ॥
 शास्त्रगणितमूर्धि मेपरे स्वस्थे बुद्धिशोभना ।
 नित्यं स्फुरति दर्पणे मनःस्था महतामपि न विसाङ्गूताः ? ॥ ३० ॥
 तेनेदं सिद्ध्यते सर्वं वास्तुस्थानपरिग्रहम् ।
 पूजादानैश्च सूत्रश्च संयोगैः प्रभुरभूत्योः ? ॥ ३१ ॥

सर्वार्थे पोषयेद् भृत्यो ये केचित् कर्मदायकाः ।
कर्मकरांस्ततो वत्स सर्वार्थे नित्यं पोषयेत् ॥ ३२ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
भूपरीक्षाग्रहपूजाधिकारो नामाष्टत्वारिंशं सूत्रम् ॥

---

(४९) सूत्रधारपरीक्षा नामैकोनपञ्चांशं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच-

कर्माधिपस्य कर्तव्या परीक्षा शिष्यवत्तथा ।
 त्रिभावे निःस्पृहो दक्षः कर्तव्यः कर्मनायकः ॥ १ ॥

यथा चतुर्भिः कनकं शिष्यवच्च परीक्ष्यते ।
 ताङ्गच्छेदतापैश्च घर्षणैः पुरुषस्तथा ॥ २ ॥

उद्यमः साहसं धैर्यं वलं बुद्धिः पराक्रमः ।
 यस्मिन् भृत्ये चिह्नपट्टकं तस्माद् देवोऽपि शङ्खते ॥ ३ ॥

पूर्वं परीक्षितो भृत्यस्तस्य द्रव्यं निवेदयेत् ।
 स्वामिकार्यकरो नित्यमसाध्यं साधयेद् भ्रुवम् ॥ ४ ॥

सुशीलः सुगुणो भृत्यः सुकुलः सन्यताधिकः ।
 सोद्यमो विनयैर्युक्तो विभवे निःस्पृहो भ्रुवः ॥ ५ ॥

परदारधनत्यागी प्रियालापी च देशजः ।
 स्वामिकार्यकरो नित्यं त्रैलोक्यं तस्य शङ्खम् ॥ ६ ॥

सुभृत्यः सुगुणैर्युक्तः शीलवांश्च विवेकवान् ।
 क्रमजातकुले जातो महासत्यप्रियंवदः ॥ ७ ॥

संयमैर्नियमैर्युक्तस्त्रिभावे निःस्पृहो भ्रुवम् ।
 स्वामिकार्यकरो नित्यं त्रैलोक्यं तस्य गोचरम् ॥ ८ ॥

प्रारब्धं तु भवेद् यावत्तावद् वंद्येषु भावना ।
 तादृशं कारयेद्वावं खलु देवेषु यादशम् ॥ ९ ॥

देवपादे स्वरूपेण पूर्णभावे सदास्थितः ।
 अर्थसामर्थ्यदानेन स्वामिपुण्यं तु धार्यते ॥ १० ॥

सुदानेषु रतो नित्यं सुभृत्यः प्रभुकाम्ययोः ? ।
 स्वामी सुहृत्संयोगे तु जल्पे किंकरतां व्रजेत् ॥ ११ ॥

स्वयं धराधिष्ठो वत्स बहुकर्मसु संस्थितः ।
 नित्यं सन्मानोद्यमनर्थमकर्मादिकारकः ॥ १२ ॥

दातव्यं वस्त्रताम्बूले खाद्यं पानं दिने दिने ।
 सन्मानं जन्मतो दद्यात् प्रियालापैः सुनित्यशः ॥ १३ ॥

असहाये कुतः सिद्धिर्धनहीनः पराजितः ।
 पुष्कलं साधनं यस्य सिद्धिस्तस्य करे स्थिता ॥ १४ ॥

बहुवित्तचयो वत्स बुद्धिसोद्यमसाहसैः ।
 सूत्रमन्त्रं सुभृत्यैश्च स्यात्सदा च सुखी नृपः ॥ १५ ॥

सर्वकार्येषु निबन्धं त्रिकालः सदा भवेत् ।
 वर्तमानं तथातीतं भाव्यं नित्यं विलोकयेत् ॥ १६ ॥

प्रारम्भे सर्वकार्याणां सर्वोपकरणैर्युतः ।
 आदिमध्यान्ततः पृष्ठवा कृत्यान्तं कारयेद् बुधः ॥ १७ ॥

बुद्धिकामी भवेत्प्रित्यं सर्वत्रैवापराजित ।
 व्यवहारे निर्मला ये ते भृत्या वसुधारिपाः ॥ १८ ॥

अर्थेन वर्धते चार्थं सन्मानैर्वन्दिता भया ? ।
 व्यवहारे वर्धते लोकश्चतुरङ्गः प्रियागमः ॥ १९ ॥

तेषां सुसिद्धयति सर्वमसाध्यं साध्यं नित्यशः ।
 दानसन्मानमात्रेण दैवोऽपि च सन्मानयेत् ॥ २० ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 सूत्रधारपरीक्षाधिकारो नामैकोनपञ्चांश सूत्रम् ॥

---

(५०) सूत्रधारलक्षणात्मकं पञ्चांशं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच-

शृणु वत्स यथान्यायं सूत्रधारस्य लक्षणम् ।
शास्त्राः कुशलो दक्षो वास्तुविद्याविद्योधकः ॥ १ ॥

सूत्रधारो महाप्राज्ञः पट्टकर्मसु निरन्तरम् ।
यो नित्यं त्यमरतत्त्वं सामुष्टेऽपि तद्यालयम् ? ॥ २ ॥

माधुर्यवास्तथालापे वास्तुविद्यादिकौशलः ।
ज्ञानचश्चुः सुहृदयः प्रारम्भादिरुजापहः ॥ ३ ॥

हस्तलाघवसम्पन्नो घाण्यच्चित्रादिकौशलः ।
चश्चुः प्रत्यक्षकृच्छैव हाटग्रं ज्योतिषां यथा ॥ ४ ॥

ग्रन्थार्थगुणसम्युक्तो वास्तुमर्मादिवोधकः ।
आत्ममत्युद्धवं रूपं ससूत्रं स च कर्मणा ॥ ५ ॥

सूत्रधारोपचारोर्थ ? वास्तुशास्त्रादिवोधनम् ।
भुवनकोशविज्ञानं प्रमाणं सूत्रकर्मणि ॥ ६ ॥

समुद्रोपकण्ठदेशमहाशैलाश्रमादिकम् ।
भूमिभागैरनेकैश्च परीक्षा सूत्रकर्मणाम् ॥ ७ ॥

मर्मोपमर्मवेधाश्च वंशोपवंशकानि च ।
सन्धिरेखापट्टकशलं लाङ्गलं पञ्चकादिकम् ॥ ८ ॥

षष्ठ्मर्मवेधा विज्ञेया वास्तुदेहसमुद्धवाः ।
निघण्डुं देवतानां च जानीयात् सूत्रकर्मणि ॥ ९ ॥

नगरग्रामखेटाद्यं वास्तुवेदसमुद्धवम् ।
कूटकर्वटकृप्यादि ज्ञायते सूत्रकर्मणा ॥ १० ॥

पुरप्राकारपरिखाप्रतोलीमार्गोपुरम् ।
गृहं च राजवेशमाद्यं ज्ञायते सूत्रकर्मणा ॥ ११ ॥

प्रासादप्रतिमालिङ्गजगतीपीठमण्डपम् ।
वेदीकुण्डं सुचा चैव ज्ञायते सूत्रकर्मणा ॥ १२ ॥

प्रासादा विविधाकारा वैराज्यकुलसम्भवाः ।
विभक्त्यूर्ध्वतलच्छुंदं ज्ञायते सूत्रकर्मणा ॥ १३ ॥

रेखानां विविधाकारा प्रासादशिखरोत्तमाः ।
घण्टाकलशध्वजाद्यं ज्ञायते सूत्रकर्मणा ॥ १४ ॥

द्वारशास्त्राविधिं ज्ञात्वा मूलप्रासादच्छन्दजम् ।
द्वारपालविधिश्चैव ज्ञायते सूत्रकर्मणा ॥ १५ ॥

द्वारद्विपदस्थानं तथाग्रे वाहनादिक्षम् ।
द्विस्थानं चान्तरं तु शायते सूत्रकर्मणा ॥ १६ ॥

लक्षणं च द्वारविधि शिवलिङ्गेषु सर्वतः ।
मानोन्मानप्रमाणं च शायते सूत्रकर्मणा ॥ १७ ॥

वितानानि विचित्राणि क्षिप्तान्युताक्षिप्तकानि च ।
मन्दारसभापद्मानि शायन्ते सूत्रकर्मणा ॥ १८ ॥

वितानानां संवरणा घण्टाकूटसमाकुलाः ।
सिंहसंघटनाकीर्णा शायन्ते सूत्रकर्मणा ॥ १९ ॥

शुक्राभ्वरधरः सूत्र स्वस्थचित्तः समाहितः ।
पूजापरिग्रहं दद्यादात्मचिन्ता तु दैवते ॥ २० ॥

तुष्टिदानं ततो दद्यात्सर्वकर्मसु वै तथा ।
सुभृत्यांस्तोपयेत्तत्र कर्मकारापरैः सह ॥ २१ ॥

तोषितैः सर्वसूत्रैश्च गुरुतः क्षेममाप्नुयात् ।
निर्विघ्नं च भवेत्तत्र सर्वकामफलं भवेत् ॥ २२ ॥

सिद्धिं विनायकं चादौ क्षेत्रपालांस्ततोऽर्चयेत् ।
पूजयेदुक्तविधिना योगिनीश्च कुमारिका; ॥ २३ ॥

भूपरिग्रहणं प्रोक्तं शुभं धात्रीपरीक्षणम् ।
पूर्वं त्वेवं प्रवक्ष्यामि शृणु चैकाग्रमानसः ॥ २४ ॥

इति मूलमन्तानगुणकीर्तिपकाशप्राकृतृश्रीभुवनदेवा चायोक्तापराजितपृच्छायां
सूत्रधारलक्षणाधिकारो नाम पञ्चांशं सूत्रम् ॥

---

(५१) भूपरीक्षाग्रहकीलकारोपणमेकपञ्चांशं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच -

भूमेः परिग्रहं कृत्वा सप्तावनिमित्तिकमैः ।
दिव्यानि वीक्ष्य भौमानि गुभान्यशुभकानि च ॥ १ ॥

गुभेषु प्रस्थिते सिद्धिर्विजयः स्यान्महोत्सवः ।
अशुभेषु निवर्तेत् न गच्छेत् पदमग्रतः ॥ २ ॥

तन्मध्ये तथा धानं शकुनानि न लक्षयेत् ।
चेष्टायुक्तिसमाख्यातं तत्कलं शकुनोत्तमैः ॥ ३ ॥

आचार्यः सूत्रधारैश्च यजमानैश्च संयुतः ।
त्रयश्च साधकैश्चैव कर्मकारादिसंयुताः ॥ ४ ॥

आचार्यश्च स्वयं ब्रह्मा शिल्पी चैव जनार्दनः ।
यजमानस्तु शकः स्यात् त्रिभिः कर्म प्रवर्तते ॥ ५ ॥

तत्र भूमिं समीकृत्य त्रयः सह साहायकैः ।
दिशाक्षेत्रवलिं दद्युः कुरुः खातपरीक्षणम् ॥ ६ ॥

हस्तमात्रं खनेद् भूमिं तस्यान्तर्भृतपांशुकम् ।
ततः खातं समाशोध्य पूरयेत् पांशुना वृतम् ॥ ७ ॥

अधिके पांशुके श्रेष्ठा मध्यमा समपांशुके ।
हीनपांशौ कनिष्ठा च ज्येष्ठा मध्याध्यमा त्रिधा ॥ ८ ॥

खातं तत्रोदकैर्भृत्वा शिल्पी शतपदं ब्रजेत् ।
अर्धे समे च पादोने कनिष्ठोत्तममध्यमाः ॥ ९ ॥

पुण्योदकैर्भृतं खातमूर्ध्वं बाणं समुत्क्षिपेत् ।
भृते मही चोत्तमा स्यान्मध्यमाङ्गुलहीनतः ॥ १० ॥

दृथङ्गुलोने कनिष्ठा स्यात् त्रिविधं भूमिलक्षणम् ।
अल्पोदकेऽतिहीना स्याद्वर्जयेदधमाध्यमम् ॥ ११ ॥

ततः सम्पूरयेद्वृत्स सुदिने समप्रधार्यते ।
परीक्षयेच्च भूम्याद्यं वर्णगन्त्वैश्च स्वादतः ॥ १२ ॥

भूमीनामष्टप्लवादि गुणदोषान् ब्रवीमि ते ।
पूर्वप्लवा धरा श्रेष्ठा ह्यायुःश्रीबलवर्द्धिनी ॥ १३ ॥

सर्वसंपत्करी पुंसां प्रासादानां विभूतिदा ।
राज्यपूज्या सदानन्दा प्राक्प्लवाचेऽद्वेष्मही ॥ १४ ॥

आग्नेयपूजका भूमिरग्निदाहभयावहा ।
शम्भुसन्तापदा नित्यं कलिदोऽग्निप्लवः स्मृतः ॥ १५ ॥

न इयन्ति पुरुषास्तत्र देवता च प्रणश्यति ।
थनहानिकरो नित्यं रोगकुद् दक्षिणः पूज्वः ॥ १६ ॥

प्रवर्तयेद् गृहे पुंसां रोगांश्च मृत्युदायकान् ।
थनहानिं तथा नित्यं कुरुते नैर्झतिपूज्वा ॥ १७ ॥

पश्चिमपूज्वका भूमिर्जनधान्यविनाशिनी ।
शोकदाहां कुलं तत्र यत्र भूः पश्चिमपूज्वा ॥ १८ ॥

शत्रुकर्त्री विगगा च गोत्रक्षयकरी तथा ।
गृहे च कन्यकाहन्त्री सदा दुःखभयावहा ॥ १९ ॥

भुक्तं न जीर्यते तस्य मह्यां तत्र तु यो वसेत् ।
पतान् दोषानावहति दोषदा वायुदिकपूज्वा ॥ २० ॥

पूज्या लाभकरी नित्यं पुत्रपौत्रविवर्धिनी ।
कामदा भोगदा चैव धनदा चोत्तरपूज्वा ॥ २१ ॥

नरसौख्यसतीसत्यसौभाग्यादिविवर्धिनी ।
घनार्थैर्श्वर्यसंपत्ता धर्मदेशानकपूज्वा ॥ २२ ॥

सा विद्या धनसंपत्ता सर्वलोकाहितावहा ।
विनयाचारसम्पन्नपुत्रपौत्रादिसंकुला ॥ २३ ॥

नीरोगा दानशीला च विशिष्टजनसेविता ।
पूर्वपूज्वा तु या भूमिः शोभना सा प्रकीर्तिता ॥ २४ ॥

गृहप्रासादयोर्भूम्याः कर्यतेऽनुक्रमोऽधुना ।
मध्यपूज्वा निकृष्टा स्यात् कनिष्ठा मध्यवर्तका ॥ २५ ॥

सर्वनाशकरी पुंसां सा भूमिस्तु निवासिनाम् ।
वर्जयेद्विद्विमां क्षमां तु कगलां मस्तकोन्नताम् ॥ २६ ॥

चौरेभ्यो भयदा नित्यं द्रव्यनाशकरी स्मृता ।
उच्छिन्नाच देवभूमी ऊर्ध्वसार्धास्यतद्यही ? ॥ २७ ॥

अजोष्ट्रखरसंसेव्यां वर्जयेत्तादशीं महीम् ।
सशल्या बहुभक्ता च हूपरा शोककारिका ॥ २८ ॥

त्रिविधा स्कुटिता सृद्धी वृपिशुष्का रिक्ताङ्गिका ।
कापादैः ? भ्रमगम्भीरा घटिका त्यक्षसिद्धिदा ॥ २९ ॥

वेणुगुल्मलतच्छाया द्विगुणा मध्यदूषिता ।
त्रिगुणा पुन्नागवृक्षैः क्षीरवृक्षैश्चतुर्गुणा ॥ ३० ॥

पञ्चधाश्वरथवृक्षैश्च पड्या धात्री महीरहैः ।
सप्तधा पूर्णवृक्षैश्च लिङ्गच्छाया तथाष्ट्रधा ॥ ३१ ॥

एताश्चछायाः परित्यज्य वेशम् कुर्यादथाभयम् ।
वृक्षप्रासादयोश्चछायां गृहे त्यक्ता शुभप्रदा ॥ ३२ ॥

द्रयोः प्रहर्योश्चक्षाया वृक्षप्रासादगुल्मजा ।
 हस्यंगृहे तथैवं स्यादध्रःस्तान्नैव निनिदिता ॥ ३३ ॥

अका अशोका अश्वत्थाः केतकीवीजपूरकाः ।
 यस्मिन् गृहे प्रगोहन्ति तद् गृहं नैव वर्द्धते ॥ ३४ ॥

दाढिमं च हरिद्रां च श्वेतां च गिरिकर्णिकाम् ।
 यदीच्छेदात्मनः थेयो गृहद्वारे न रोपयेत् ॥ ३५ ॥

त्यक्त्वा चोप्रतमं वृक्षं कटुकं कण्टकान्वितम् ।
 अपि सौवर्णिकान्वक्षान् गृहाश्रये न रोपयेत् ॥ ३६ ॥

न्यग्रोधोदुम्बरपूक्षांस्तथा वै कार्मुकादिकान् ।
 वर्जयेद् गृहमाधित्य हर्म्यवृद्धिर्न विद्यते ॥ ३७ ॥

खउर्जूरी दाढिमी रम्भा कर्कन्धू वीजपूरिका ।
 यस्मिन् गृहे प्रगोहन्ति तद् गृहं नैव वर्द्धते ॥ ३८ ॥

नकुलश्चोरगो यत्र कीडतः स्नेहत उभौ ।
 तत्रस्थाने महीं खात्वा द्रव्यं तिष्ठति निश्चयम् ॥ ३९ ॥

विडाला मूपकाः स्नेहाद्रमन्ते च परस्परम् ।
 तत्र स्थाने महीं खात्वा द्रव्यं तिष्ठति निश्चयम् ॥ ४० ॥

सर्पाश्च मूपकाः स्नेहात् कीडन्त्यानन्दरूपकाः ।
 तत्र स्थाने महीं खात्वा द्रव्यं तिष्ठति निश्चयम् ॥ ४१ ॥

यत्र ना दृश्यते शल्यं द्रव्यं तत्र तथोद्यते ।
 तत्र स्थाने महीं खात्वा द्रव्यं तिष्ठति निश्चयम् ॥ ४२ ॥

अष्ट पूर्वायता रेखा भिन्नाः पञ्च समुद्धरेत् ।
 पदैरष्टाविंशतिभिर्क्षक्षसङ्ख्या तथैव च ॥

द्वारमध्ये कुत्तिका च शाखयोर्भरणीमध्ये ॥ ४३ ॥

चन्द्रे द्रव्यं तथा सूर्ये शल्यं चैव विनिर्दिशेत् ।
 अहिवलचक्रे प्रोक्ता स्वसरो धृत्याश्च केवली ? ॥ ४४ ॥

अश्विन्यादि त्रिकं चैव आद्रादि पञ्चकं तथा ।
 पूर्वापादा चतुष्कं च रेवती चोत्तरात्रयम् ॥ ४५ ॥

शशिभानि किलैतानि शिष्टानि रविभानि च ।
 चन्द्रक्षें च स्थिते सूर्ये चन्द्रे सूर्यक्षसंस्थिते ॥ ४६ ॥

तत्र शून्यं भवेत्स्थानं द्रव्यशल्यविवर्जितम् ।
 द्रव्यशल्यविना त्वेवं शल्यद्रव्यादि कथ्यते ? ॥ ४७ ॥

चन्द्रः पूर्वं परं भानुस्तत्र शल्यं विनिर्दिशेत् ।
 भानुः पूर्वं परं चन्द्रस्तत्र शल्यं विनिर्दिशेत् ॥ ४८ ॥

गतघटि ऋक्षहताः पष्ठिहते च शेषकम् ।
रविशाशिभुक्तकालं रविचन्द्रकर्षलग्नकम् ॥ ४९ ॥

श्वेता च ब्राह्मणी सूमी रक्ता वै क्षत्रिया सूत्राः ।
पीतवर्णा भवेद्वैश्या शूद्री तु कृष्णवर्णिनी ॥ १ ॥

घृतगन्धा भवेद्विप्री राज्ञी रक्तानुगन्धिनी ।
क्षारगन्धा भवेद्वैश्या शूद्री विष्णानुगन्धिनी ॥ २ ॥

ब्राह्मणी मधुरास्वादा कथाया क्षत्रिया तथा ।
क्षारास्वादा भवेद्वैश्या शूद्री स्यात्कटुका तथा ॥ ३ ॥

एवं परीक्षयेद् भूमिं वर्णेण्यन्धैश्च स्वादतः ।
गोमयेन समालिख्य नन्द्यावर्तं तु स्वस्तिकम् ॥ ४ ॥

स्थापयेदामघटं वर्धमानेन संयुतम् ।
घृतेन ज्वालयेद्वर्ताश्चतस्त्रश्च चतुर्दिशम् ॥ ५ ॥

आद्योद्भवे यथा वर्तिस्तद्वाणां सा मही मता ।
सूत्रधारस्य हस्ते तु कुद्वालं तु तथोन्तमम् ॥ ६ ॥

स्थित्वा पूर्वाभिमुखतः शुचिः स्नातो जितेन्द्रियः ।
शुक्लाभ्यरथरो नित्यं शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥ ७ ॥

प्रहारं दापयेत्तत्र लक्षयेद्रेणुमुच्छ्रुतम् ।
पूर्वापरयाम्योन्तरं वर्णं प्राच्यादिशस्तकम् ॥ ८ ॥

ततो वास्तु च सम्पूज्य तत्तत्क्षेत्रेषु कलिपतम् ।
पुष्पाक्षतैः समालिख्य निलयाधः प्रमाणतः ॥ ९ ॥

सूत्रधारो महाप्राणः शुक्लाभ्यरथरः शुचिः ।
करे गृहीत्वा कुद्वालं दृढश्चैकाग्रमानसः ॥ १० ॥

तूर्वादित्रनिघोषैर्मङ्गलैः शब्दसंकुलम् ।
प्रहारं दापयेत्तत्र तत्कुक्षौ वहिगोचरे ॥ ११ ॥

उद्धते चैव कुद्वाले ततो रेणुं निरीक्षयेत् ।
उत्तरै तु भवेत्क्षेमं पश्चिमे पुत्रपौत्रकम् ॥ १२ ॥

पूर्वे तथोन्तमं विद्यादीशाने मोक्षदायकम् ।
इतरासु चतुर्दिशु सर्वदोषसमुद्भवः ॥ १३ ॥

आनीय कीलकं सूत्रं रोपयेच्च चतुर्दिशम् ।
कीलकस्य च सूत्रस्य वर्णभेदांश्च लक्षये ॥ १४ ॥

प्रशस्यन्ते ब्राह्मणानां कीला आश्वत्थकीलकाः ।
उदाहृता क्षत्रियाणां खादिरा राक्तचन्दनाः ॥ १५ ॥

शिरीषशालतालानां वैश्यजातेः प्रकीर्तिः ।
 सर्जकार्जुनयोस्स्वेवं शूद्राणां च मुखवाहाः ॥ १६ ॥
 द्वात्रिंशदङ्गुलो विप्रे चाष्टाविंशतिः क्षत्रिये ।
 चतुविंशदङ्गुलो वैश्ये शूद्रे विंशदङ्गुलो भवेत् ॥ १७ ॥
 चतुरश्चो भवेद् विप्रे चाष्टाश्च क्षत्रिये मतः ।
 योडशाश्रस्तु वैश्ये स्याद् वृत्तः शूद्रे प्रकीर्तिः ॥ १८ ॥
 विप्रस्य दर्भजं सूत्रं मौञ्जं तु क्षत्रियस्य च ।
 कासजं तु भवेद् वैश्ये शाणं शूद्रस्य कीर्तिम् ॥ १९ ॥
 न काष्टलोहाङ्गरेश्च नखपादैरुदधारनम् ।
 शख्ये शख्यभयं विद्यात् सूत्रलेदे तु मृत्युदम् ॥ २० ॥
 आलिख्य होमशालायां धर्मकामार्थसाधकम् ।
 कृत्वा पुण्याक्षतं पात्रं जलरेखां समुद्दरेत् ॥ २१ ॥
 वलि दद्याद्यथान्यायं शास्त्रहेतुन कर्मणा ।
 आफालयेत् ततः कीलं प्रथमं वह्निगोचरम् ॥ २२ ॥
 नैर्कृत्यान्ते द्वितीयं च वायव्यं तदनन्तरम् ।
 ईशान्यां च पुनर्दद्यात् सूत्रं यावच्चवह्निगम् ॥ २३ ॥
 गृहीत्वा मुद्रां शिल्पी प्रहारांस्त्रीन् प्रदापयेत् ।
 चतुर्थीशो गते कीले सा मही चोत्तमा मता ॥ २४ ॥
 मध्यमा स्यात्त्रिभागेन कनिष्ठार्थेन च स्मृता ।
 अत ऊर्ध्वं गते कीले विद्यान्न शिवमालयम् ॥ २५ ॥
 हन्यमानो यदा कीलो नमितः कां दिशां प्रति ।
 तन्माहात्म्यमथाख्यास्ये नमिते कीलके फलम् ॥ २६ ॥
 प्राच्यां स्यादर्थसम्पत्तिः सन्तापो ह्यग्निगोचरे ।
 दक्षिणे विपुला भोगा नैर्कृत्ये कलहः सदा ॥ २७ ॥
 वारुण्यां धनधान्यं च वायव्यां स्त्रीप्रदूषणम् ।
 उत्तरे सर्वभद्राणि हीशाने मरणं ध्रुवम् ॥ २८ ॥
 प्राञ्जलः सिद्धिदः प्रोक्तोऽन्यथा चैवमसिद्धिदः ।
 भग्नश्च मृत्युदः प्रोक्तः कीलकस्य महात्म्यकम् ॥ २९ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तु श्रीमुखनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छाया ।
 भूपरिप्रहकीलकारोपणात्मिकारो नार्मकपञ्चांशं सूत्रम् ॥

(५२) कूर्मप्रमाणपदप्रतिष्ठा नाम द्विपञ्चाशं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच-

शस्ते मासे सिते पक्षे हातीते नोत्तरायणे ।
ताराचन्द्रघले चैव योगे चामृतसम्भवे ॥ १ ॥

सूत्रपातस्तु कर्तव्यः प्राची साध्या ततो भवेत् ।
चतुरश्चं समं कृत्वा दिग्मूढं परिवर्जयेत् ॥ २ ॥

पूर्वपश्चिमदिग्मूढं वास्तु ल्लीनाशकं स्मृतम् ।
दक्षिणोत्तरदिग्मूढं सर्वनाशकरं भवेत् ॥ ३ ॥

विसूत्रं च भवेत्तचेत् सूत्रसन्तापकारकम् ।
प्रासादस्य प्रमाणेन सूत्रैः क्षेत्रं प्रसाधयेत् ॥ ४ ॥

प्रासादे भित्तिसंयुक्तो गृहे भित्तिस्तु वाहातः ।
कर्तव्यो मण्डपैर्युक्तो जगत्यायाम एव च ॥ ५ ॥

अथाख्यास्ये पुनश्चान्यद् जीर्णप्रासादलक्षणम् ।
भग्नं द्रव्यादिकं वापि उद्धरेऽप्यगुणं फलम् ॥ ६ ॥

पूर्वमानप्रमाणं च कारयेत्तद्विचक्षणः ।
तदूपं तत्प्रमाणं च पूर्वसूत्रं न चालयेत् ॥ ७ ॥

चलिते चालिते वापि दिग्मूढे स्थानवास्तुषु ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पूर्वसूत्रं न चालयेत् ॥ ८ ॥

चलिते चालिते चैव सूत्रस्थाने च विग्रहम् ।
हीने हानि प्रकुर्वीत चाधिके स्वजनक्षयम् ॥ ९ ॥

भूपरिग्रहणे चैव वास्तुविद्याविशारदैः ।
वास्तुस्थानं पुरा ज्ञात्वा खनेचैवं प्रदाशेणम् ॥ १० ॥

पिता माता च पुत्राश्च नाशं गच्छन्ति मस्तके ।
पृष्ठे चात्मविनाशश्च देशत्यागश्च जायते ॥ ११ ॥

ल्लीस्वगोत्रविनाशश्च चतुःपादेषु वै क्रमात् ।
जायते धननाशश्च मर्मवेधे कृते सति ॥ १२ ॥

शुभं पुत्रो धनं धान्यं ज्ञात्वा कुर्क्षिं यदा खनेत् ।
कृत्वा प्रदक्षिणं कुम्भं गृहीत्वा स्थापितं ततः ॥ १३ ॥

कुर्क्षिं खातोदकैभूत्वा शान्तिमुच्यार्यशोभनाम् ।
तथोदकैर्वन्दनीयं वास्तुदेवं विसर्जयेत् ॥ १४ ॥

विदिक्षु दिक्षु खातानि प्राच्यादिषु प्रदक्षिणम् ।
तथा घटोदकैर्भूत्वा वन्द्येच्छान्तिपाठकैः ॥ १५ ॥

इत्यनं तु समुद्दिष्टं वास्तुस्थानविसर्जनम् ।
 शिलानं वा जलानं वा खात्वा शब्दं समुद्भरेत् ॥ १६ ॥
 जलानेषु यदा खातो गोविप्रोदक ? पालनम् ।
 वास्तु पूजां ततः कृत्वा मध्ये कूर्मं तु स्थापयेत् ॥ १७ ॥
 हिरण्मयो भवेत्कुर्मो वास्तुविस्तारधारणः ।
 उरोरन्तरेन्नेत्ररन्तः पृष्ठरन्तेश्च शोभितः ॥ १८ ॥
 समुपेतैः सर्वगात्रै रौप्यपादोपशोभितः ।
 पवं वै सूत्रितं सर्वं रत्नकाञ्चनरूप्यकम् ॥ १९ ॥
 तत्रैव स्थापिताः सूत्रं पर्वता द्वीपसागराः ।
 शिलाभिरिषिकाभिश्च ततः खातं प्रपूरयेत् ॥ २० ॥
 इष्टकाच्यनं कृत्वा पूरयेच्च स्तरं स्तरम् ।
 कपिशीर्णे च पापाणे मृदश्चापाङ्गुला दहेत् ॥ २१ ॥
 जलेन प्लावितास्ताश्च मुहरस्या हनेत्ततः ।
 पालाशस्वस्थसंभूतैर्नेत्ताः सुहृदं ततः ॥ २२ ॥
 पादोनं पूरयेत्प्रान्तं तत्प्रनं च प्रादायिकम् ? ।
 नहस्वं नहस्वं तु कर्तव्यं प्रासादस्य तलं तथा ॥ २३ ॥
 एकं हस्ते तु प्रासादे कूर्मः स्याच्चतुरङ्गुलः ।
 अर्धाङ्गुला भवेद्वृद्धिः प्रतिहस्तं दशावधि ॥ २४ ॥
 पादवृद्धिः पुनः कुर्याद्विशतिहस्ततः करे ।
 ऊर्ध्वं वै त्रिशङ्कस्तानं वसुहस्तैकमङ्गुलम् ॥ २५ ॥
 ततःपरं शतार्धानं सूर्यहस्तैकमङ्गुलम् ।
 अनेन कमयोगेन मन्वङ्गुलं शतार्धके ॥ २६ ॥
 कनिष्ठं पादहीनं च ज्येष्ठं पादाधिकं तथा ।
 साधारणमिदं मानं त्रिविधं कूर्ममानतः ॥ २७ ॥
 हैमो रौप्यश्च कर्तव्यः सर्वपापप्रणाशनः ।
 इत्थं कूर्मं यः करोति सर्वयज्ञफलं भजेत् ॥ २८ ॥
 स्नानं पञ्चामृतैः कार्यं कूर्मस्य च यथाविधि ।
 अर्चयित्वा प्रयत्नेन धूपयित्वा सुगन्धिना ॥ २९ ॥
 तिलैर्यवैस्तथा होमं कुर्यात् पूर्णाहुतिं तथा ।
 निवेशयेदिमं कूर्मं वेदवादित्रमङ्गलैः ॥ ३० ॥
 इतिसूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 कूर्मप्रमाणपदप्रतिष्ठाधिकारो नाम द्विपञ्चाशं सूत्रम् ॥

(५३) देवासुरसंग्रामादिवास्तद्भवो नाम श्रिपञ्चाङ्गं सूत्रम् ।

अपराजित उवाच—

गन्धमादनपृष्ठेऽथ शैलराजमहोत्सवे ।
सुरविद्याधरै रम्ये क्रषिसंघसमाकुले ॥ १ ॥

सिद्धचारणसंगीते हाप्सरोगणसेविते ।
दिग्विदिग्वासिभीरम्ये सरिताद्वयसङ्गमे ॥ २ ॥

तत्रस्थं च सुखासीनं विश्वकर्ममहौजसम् ।
वेदवेदाङ्गतत्वं सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ ३ ॥

शिरसा प्रणिपत्याथ जानुभ्यां धरणीगतः ।
दण्डवच्चाग्रतो भूत्वा पप्रच्छ त्वपराजितः ॥ ४ ॥

कथं वास्तु समुत्पन्नं निर्मितं वा कुतः कदा ।
वास्तोरुत्पत्तिस्तात देवादेश्च निघण्डुकम् ॥ ५ ॥

एकपादादिकं वास्तु यावत्पदसहस्रगम् ।
मर्मोपमर्मवंशांश्च रेखासन्धिसुरादिकम् ॥ ६ ॥

बलिकर्मविधि चैव वास्तुपादनिवासिनाम् ।
एतत्सर्वं प्रयत्नेन कथयस्व जगत्पते ॥ ७ ॥

विश्वकर्मोवाच—

शृणु वत्स महाप्राज्ञ यत्त्वया परिपृच्छित्तम् ।
कथयामि न सन्देहो वास्तोरुत्पत्तिलक्षणम् ॥ ८ ॥

पूर्वं देवासुरे युद्धे महाघोरे सुदारुणे ।
संघट्टे नरसंकीर्णे थोणीगत्रे; परस्परम् ॥ ९ ॥

महागौद्रै; कटाक्षैश्च शस्त्रघ्रातै; परस्परम् ।
महावलोक्टटा वीरा; संग्रामे हेतिकाङ्क्षिणः ॥ १० ॥

निर्जिताश्च ततो देवा दैत्येन्द्राः प्रबलाः स्थिताः ।
तथा किलकिलायन्ति पूर्वदेवात्मसम्भवाः ॥ ११ ॥

भूमिकम्पं प्रकुर्वन्ति ह्यचाल्याः पर्वता इव ।
अनन्तरं सुरा इन्द्रो मन्त्रयित्वा परस्परम् ॥ १२ ॥

ततः स्मृत्वात्मशक्तीश्च ज्ञानदेहसमुद्भवाः ।
त्रयस्त्रिशक्तोट्यश्च सुरास्ते च महोक्टटाः ॥ १३ ॥

पुनरायोज्यसंग्रामं दैत्येन्द्रैश्च परस्परम् ।
सकोपाश्चैव संग्रामे सुरासुरमहोक्टटाः ॥ १४ ॥

निर्जिता असुरा युद्धे देवाश्च प्रवलाः स्थिताः ।
 तदाव्याप धरास्वेवं सुरात्मयं महोत्सवम् ॥ १५ ॥
 अनन्तरं महाभूता दैत्याश्चैव महोत्कटाः ।
 घतरिताः शैलेन्द्रेषु दैत्येन्द्राश्च महोत्कटाः ॥ १६ ॥
 शैलरूपैश्च सम्भूय सपक्षाः क्रोधपर्वताः ।
 तथा पतन्त्युपतन्ति यत्र भृजनसंकुला ॥ १७ ॥
 निर्दहन्ति धराधार्यं खेटग्रामपुरादिकभ् ।
 नरोरगसुरेन्द्राश्च पर्वतैर्भस्मसाकृताः ॥ १८ ॥
 ततो देवादिकाः सर्वे मरुत्वत्पुरगमाधिताः ।
 व्यक्षापयन् सहस्राक्षं धराधरविनाशिनम् ॥ १९ ॥
 क्रोधादिन्द्रेण वज्रेण स्थापिता भुवि पर्वताः ।
 छेदिताश्च ततः पक्षा अचला यत्र संस्थिताः ॥ २० ॥
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये प्रारब्धो यज्ञ उत्तमः ।
 निर्जिताश्च सुरैर्यज्ञरक्षा वज्रायुधैः कृता ॥ २१ ॥
 असुराश्च ततः सर्वे चिन्तातुरतया स्थिताः ।
 नैऋत्ये कुण्डसंभूतं भार्गवोरुशक्त्यात्मकम् ॥ २२ ॥
 दुर्जयं दुर्निरीक्षं च महाग्रोरं सुदारुणम् ।
 स्फुरन्तं विद्रुमाकारं लोचनैरग्निसन्निभैः ॥ २३ ॥
 हुताशनगर्भसम्भूतं प्रलयान्तसमप्रभम् ।
 स्फुरत्स्फुलिङ्गं उवलन्तं दुर्निरीक्षयं भयप्रदम् ॥ २४ ॥
 त्रिनेत्रं विकृतं रौद्रं जटिलं वाललोहितम् ।
 हृष्टाकरालमत्युग्रं मुखे दावाग्निसन्निभम् ॥ २५ ॥
 कृतान्ततुलयं दशनैश्चण्डोष्टकपुटान्तरे ।
 भूतलान्ते तलं तस्य आलोके वाहुपञ्चम् ॥ २६ ॥
 स्कन्धग्रीवाकरा व्योमिन ब्रह्मण्डे च गतं शिरः ।
 तेजोरूपं स्फुरन्तं च प्रलये भैरवं यथा ॥ २७ ॥
 निनदन्तं महाभीमं मन्ये कल्पान्तगर्जितम् ।
 ऋस्तास्तु देवताः सर्वा रूपं दृष्ट्वा सुदारुणम् ॥ २८ ॥
 ध्यानयुक्ताश्च चलिताः भयभीता महोरगाः ।
 दिक्पाला लोकपालाश्च प्रणश्यन्ति महासुराः ॥ २९ ॥
 ब्रह्मराक्षसवैताला आथयन्ति महेश्वरम् ।
 आदित्याद्या ग्रहाः सर्वे आश्रयन्ति जनर्दनम् ॥ ३० ॥

देवराजः सुर्युक्तः समुपास्ते जगत्पतिम् ।
 दुर्निरीक्ष्यं दुराराध्यं कालानलसमप्रभम् ॥ ३१ ॥

तं वृष्ट्वा द्वृतरूपं च विरञ्चिगपि विस्मितः ।
 दुर्जयं दुर्निरीक्ष्यं च महाघोरं सुदारुणम् ॥ ३२ ॥

स्फुरन्तं विद्युदाकारं लौचनैरपि सन्निभैः ।
 भूः क्रान्ता पादतलतो ब्रह्मलोकं गतं शिरः ॥ ३३ ॥

तस्य रूपभयाद् भीताः त्रिदशासुरराक्षसाः ।
 नष्टाश्च क्रत्विजो ब्रह्मा शक्राद्या द्वारपालकाः ॥ ३४ ॥

तत्र देवा द्विजा राजा आश्रयन्ति महेश्वरम् ।
 रक्ष रक्ष महादेव भयभीतान् जगत्प्रभो ॥ ३५ ॥

महद्भूतं मर्त्यलोके यज्ञे च रिपुक्रोधजम् ।
 सुरराजद्विजानां च भूमौ रक्षाकरो भवान् ॥ ३६ ॥

प्रत्यक्षं भव ईशान सुरार्थे द्विजभूपते ।
 महद्भूतं महादेवं दैत्यानां दहनं परम् ॥ ३७ ॥

ललाटनेत्रलक्ष्मुद्भूतं कालरूपमिवापरम् ।
 वलोकितो भवो भद्रे असाध्ये वृद्धतांगतः ॥ ३८ ॥

मूलकल्पोदभवं यत्र निग्राह्यमस्तकोभवम् ।
 वलोकितं तदा चक्रं त्रिषु लोकेषु मध्यतः ।
 लीयते शिवदेहे तु यत्र स्यात्सुरसम्भवः ॥ ३९ ॥

इतिमूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीमुवनदेवाचार्योक्तापगजितपृच्छायां
 देवासुरसंग्रामादिवास्तूद्भवाधिकारो नाम त्रिपञ्चाशं सूत्रम् ॥

(५४) वास्तृत्पत्तिर्नामं चतुःपञ्चाशत्तमं सूत्रम् ॥

सूत्र उवाच—

भो भार्गव महावीर कस्मात्स्थानादुपागतः ।
कृतं त्वया त्वद्भुतं हि धराधर्मविनाशनम् ॥ १ ॥
सामर्थ्यतो विसृजता पुरुषं यज्ञधर्मसकम् ।
इन्द्राद्या असुरपाश्वेऽनिग्राह्या इति निश्चयात् ॥ २ ॥

शुक्र उवाच—

पुरा चाऽग्नितो देवो दिव्यं वर्षसहस्रकम् ।
तदाक्षया मया लभ्या विद्यामरत्वदायिनी ॥ ३ ॥

सूत्र उवाच—

दिव्यं वर्षसहस्रं च तपः कृत्वा सुदारुणम् ।
तोषितोऽहं तथा विष्णुः शुक्रेण मुनिना त्वया ॥ ४ ॥
जरा ? लिङ्गोदभवे व्योम्निं तुष्टो देवो जगत्पतिः ।
ध्यानं मन्त्रजपं कृत्वा प्रीणय त्वं परेश्वरम् ॥ ५ ॥
प्रासादान्मान्त्रिकी विद्या सप्ताक्षर्यथ संहिता ।
तुष्टेन कथिता विद्या सर्वकर्मानुसारिणी ॥ ६ ॥
साधयामि यन्कृते च सर्वदेवभयंकरम् ।
मन्त्रैः स्तुत्या च युद्धेश्च दायं दास्यन्ति देवताः ॥ ७ ॥
अहो ये मुनयः सर्वे खदेशं पुरुषोत्तमम् ।
उपाश्रयन्ति देवेशं भयं जयन्ति निर्जराः ॥ ८ ॥
पद्मासन शृणु त्वं च विष्णुर्वचनमव्याप्तिः ।
न त्वया वध्यते साधो अस्माभिनं च दैवतैः ॥ ९ ॥
मन्त्रमूर्तिरियं वास्तु रुद्रदेहसमुद्भवः ।
इदं तु वास्तुरूपं च दुर्धरं च पुनः शिवात् ॥ १० ॥
इदं च वचनं श्रुत्वा पद्मभूः पुरुषोत्तमात् ।
शरणं वद देवानां विष्णुरुद्भुतविक्रमः ॥ ११ ॥
सूदलोके ततो गत्वा ध्यात्वा देवं महेश्वरम् ।
अद्भुतं भूतमभ्यच्छ्य भूतं दृष्ट्वा च भूतले ॥ १२ ॥
यदा सत्वं भवेद ज्ञानं भवेत्तुष्टिर्भवो ? वृथा ।
तदा सुरासुरैर्वद्य आशालोपो भवेत्प्रभोः ॥ १३ ॥
शास्त्रच्छेदो न च भवेत् विष्यते न तथोदके ।
अग्निदेवात्समुत्पन्नो ह्यवन्ध्यो देवदानवैः ॥ १४ ॥

ईश्वर उच्चाच—

शृणु भार्गव दैत्येन्द्र विद्याप्रस्तारनिर्णयम् ।
त्रिषु स्थानेषु प्रस्तार्य गुरुस्थाने नियोजितः ॥ १५ ॥

अविद्यागुरुलब्धाङ्गदोपपापानुसङ्गहे ।
ज्ञानोन्मीलनं तद् भक्त्या विद्यासिद्धिश्च वृद्धतः ॥ १६ ॥

भार्गव उच्चाच—

इयं विद्या च देवेश सर्वपुण्यानुचेतसा ।
पुण्ये न सूक्ष्मतां याति प्रकाशात् पापविग्रहौ ॥ १७ ॥

पुण्यस्थानानि सर्वाणि यानि कुर्वन्ति भूतले ।
पृथगेकैकसंस्थाने पूजा चाऽस्य प्रदीयते ॥ १८ ॥

प्रतिष्ठा सप्तपुण्याह शान्तिकानि चतुर्दश ।
सप्तस्तपुण्यस्थानेषु पूजा चास्य प्रदीयते ॥ १९ ॥

एषां वृद्धिं च संत्यज्य ? ततो यान्ति स सूक्ष्मतः ? ।
ब्रह्माद्यश्च सुराः सर्वे निवसन्त्यस्यदेहके ॥ २० ॥

यदा विमुक्तो देवैस्तु अस्य पूजा न दीयते ।
ततः काले समुद्भूतः सुरसुरभयंकरः ॥ २१ ॥

देवतागृहवावाद्यां ? शिवः साक्षाद्भूगूदितः ।
संकल्पपुण्यस्थानानि पूजा चास्य निवेदिता ॥ २२ ॥

तदा तत्सूक्ष्मतां याति विद्यारूपं महासनम् ।
सुरैराक्रम्यते स्मैवमधोवक्त्रं निपातितम् ॥ २३ ॥

संस्थाप्य मध्यपाताले सुहितैः सुरसंघर्षैः ।
तद्वच्च संस्थिताः पूज्या ब्रह्माद्या देवतास्तथा ॥ २४ ॥

शिरस्तस्यैवमीशाने पादौ नैऋत्यगोचरौ ।
अग्निकोणे च वायव्ये प्रकोष्ठजानुसंस्थितिः ॥ २५ ॥

पञ्चचत्वारिंशदेवा देव्यपृकमथापि च ।
त्रिपञ्चाशत्त्र त्रिदशाः पूज्यास्तत्र क्रमोदिताः ॥ २६ ॥

इतिसूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीमुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
महेश्वरशुक्रसंवादे वास्तूत्पत्त्यविकारो नाम चतुःपञ्चाशत्तमं सूत्रम् ॥

(५५) वास्तृत्पन्नघिकारं देवतान्यासो नाम पञ्चपञ्चाशत्तमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

ईशस्तु संस्थितो मूर्धिं पर्जन्यः कर्णयोर्दितिः ।
जयादिती स्कन्धयोश्च ह्युभयोर्वामदक्षिणम् ॥ १ ॥

आपस्तथा च गलके आपवत्सो हृदि स्थितः ।
मरीचिः पृथ्वीधरश्च संस्थितौ स्तनयोर्द्वयोः ॥ २ ॥

नाभिमध्ये स्थितौ ब्रह्मा नाभिषृष्टानुसंस्थितौ ।
सावित्री कुक्षिमध्ये तु रुद्रदासो द्वितीयके ॥ ३ ॥

इन्द्र इन्द्रजयश्चैव श्रोणीमध्ये तु संस्थितौ ।
अङ्गुष्ठाग्रे च पितरौ गुल्फे दौवारिको मृगः ॥ ४ ॥

अन्तरीक्षः कृपराग्रे नागश्चैव द्वितीयके ।
वामे जानौ स्थितो रोगो दक्षिणे चायिदेवता ॥ ५ ॥

महेन्द्रादित्यसत्यादि भूशान्ता दक्षिणे भुजे ।
मुख्यभूषाटसोमादि गिर्यन्ता वामके भुजे ॥ ६ ॥

सविता याम्यतो वाहौ रुद्रश्चैव द्वितीयके ।
मित्रश्च वामत ऊरौ विवस्वांश्चैव दक्षिणे ॥ ७ ॥

सुत्रीवः पुष्पदन्तश्च वरुणासुरशोपकाः ।
पापयक्षमा पडेते वै नलके वामके स्थिताः ॥ ८ ॥

पूपा च वितथश्चैव गृहक्षतयमौ तथा ।
गन्धर्वभृङ्गा देवाः पङ्क दक्षिणे नलके स्थिताः ॥ ९ ॥

ईशोधर्वे चरकीं विद्यात् पावकोधर्वे विदारिकाम् ।
निर्क्रत्यूच्वे पूतनां च रोगोधर्वे पापराक्षसीम् ॥ १० ॥

प्राच्यां तु पिलिपिच्छा स्याजृम्भा स्याद्याम्यतो दिशि ।
वारुण्यां विन्यसेत्स्कन्दामर्यमा चोत्तरस्थिता ॥ ११ ॥

नास्ति वासां पदविधिः पूजां गृहन्ति केवलम् ।
निवासः सर्वदेवानां वास्तु वै स्थानतो विदुः ॥ १२ ॥

अङ्गं सन्धिं च सूत्रादिं विद्यात्पञ्चाच्च वास्तुनः ।
समस्तपुण्यस्थानानि वास्तुपूजासु वै विदुः ॥ १३ ॥

द्वयष्टसन्धिं तथाप्ताङ्गं द्वयष्टसूत्रं तथैव च ।
पञ्चक्षेत्रमिदं वास्तु स्वरूपं पुरुषाकृति ॥ १४ ॥

वास्तूत्पत्यधिकारे देवतान्यासो नाम पञ्चपञ्चाशत्तमं सूत्रम् ॥

१३३

वास्तोत्पत्तिः पूर्वमङ्ग यक्षोत्पत्तिर्द्वितीयकम् ।

चतुर्थकं तथा सूत्रं तृतीयं भूपरित्रहः ॥ १५ ॥

पञ्चमं वेश्माधिकारः षष्ठं च सुरसंघकम् ।

सप्तमं लिङ्गमूर्त्यर्थं प्रतिष्ठाविधिरष्टमम् ॥ १६ ॥

इमान्यष्टाङ्गसूत्राणि वास्तुवेदोदितानि च ।

वास्तुवेदोदूभवं चाद्यं समस्तं सूत्रनिर्गतम् ॥ १७ ॥

इतिसूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
वास्तूत्पत्यङ्गे देवतान्यासाधिकारो नाम पञ्चपञ्चाशत्तमं सूत्रम् ॥

---

(५६) वास्तुदेवतानिघण्टुर्नामं षट्पञ्चाशत्तमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

निघण्टुः प्रोच्यते नानावास्तुपदनिवासिनाम् ।
ईशादीनां च देवानां प्रदक्षिणमनुकम्म् ॥ १ ॥

ईशश्च शङ्करो देवः पर्जन्यो वृष्टिकारकः ।
जयन्तः काइयपो देवः स्वयं वृष्टिकरो मुनिः ॥ २ ॥

महेन्द्रश्च सुग्रीवा आदित्यश्च प्रभाकरः ।
सत्यश्चैव स्वयं धर्मो भूशो मन्मथ उच्यते ॥ ३ ॥

नमोऽन्तरीक्ष आकाशमधिस्तेजःसमुद्भवः ।
पूर्णा मातृगणाश्चैव चाधर्मो वितथाभिघः ॥ ४ ॥

गृहक्षतो बुधश्चैव यमः प्रेताभिपस्तथा ।
गन्धर्वो नारदः प्रोक्तो भृङ्गीराण् निर्कृतेः सुतः ॥ ५ ॥

मृगोऽनन्तः स्वभूर्धर्मो विश्वेदेवास्तु पितरः ।
दौवारिको भवेन्नदी सुग्रीवो मनुदेवता ॥ ६ ॥

महाजवः पुष्पदन्तो वरुणः सलिलाभिपः ।
असुरो राहुराख्यातः शोपः सौरिः शनिश्चरः ॥ ७ ॥

पापयक्षमा क्षयः प्रोक्तो ज्वरो रोगश्च दूषकः ।
नागस्तु वासुकिः प्रोक्तो मुख्यस्त्वप्ना च विश्वकृत् ॥ ८ ॥

भृष्टाटश्चन्द्र इत्युक्तः सोमश्चैव कुवेरकः ।
गिरिश्च हिमवान् शैलो ह्यदितिः थ्रीः प्रकीर्तिंता ॥ ९ ॥

घृष्णवजो दितिः शर्व आपश्चैव धरार्णवः ।
आपवस्तु उमापत्यं हर्यमा स्यात् भास्करः ॥ १० ॥

सविता जाहवी गङ्गा सावित्री वेदमातृका ।
विवस्वांस्तु भवेन्मृत्युरिन्द्र उक्तोऽमराभिपः ॥ ११ ॥

कालानल इन्द्रजयो मित्रश्च बलभद्रकः ।
रुद्रं तथेश्वरं विद्याद् रुद्रदासस्तदात्मजः ॥ १२ ॥

पृथ्वीधरो भवेद् विष्णुर्हेमगर्भः पितामहः ।
द्वादश ब्रह्मपरिधौ द्वात्रिंशद् बाहृतस्ततः ॥ १३ ॥

चरकी च विदारी च पूतना पापराक्षसी ।
पिलिपिच्छा तथा जस्मा स्कन्दार्यमा दिशां प्रति ॥ १४ ॥

वास्तुदेवतानिधण्डुर्नाम पट्पञ्चाशत्तमं सूत्रम् ॥

१३९

विदिक्षु दिक्षु संस्थाने हाष्टौ कुर्याद्य शासनीः ।
आसां पदविधिर्नास्ति पूजां गृहन्ति केवलम् ॥ १९ ॥
इत्येवं च समाख्याता देवतानामनुकमात् ।
निधण्डुपरिभाषाश्च वास्तुदेवसमुद्भवाः ॥ २० ॥

इतिसूत्रमन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
वास्तुदेवतानिधण्डवधिकारो नाम पट्पञ्चाशं सूत्रम् ॥

---

(५७) वास्तुक्षेत्रात्मकं सप्तश्चाशं मृत्रम् ।

विश्वकर्मोवाच—

स्वस्तिकं पुण्यकं नन्दं पोडशाखं चतुर्थकम् ।
पञ्चमं कुलतिलकं सुभद्रं पष्टमेव च ॥ १ ॥

सप्तमो मरीचिगणो भद्रकं स्यात्तथाप्तम् ।
नवमं कामदं प्रोक्तं दशमं भद्रमुच्यते ॥ २ ॥

सर्वतोभद्रनामाख्यमतउर्ध्वं न कारयेत् ।
वास्तुन्येकादशैव स्युः प्रोक्तानि परमेश्वरैः ॥ ३ ॥

पदमेकं स्वस्तिकं स्यात्पुण्यकं पचतुप्तयम् ।
नन्दं नवपदं प्रोक्तं पोडशं पोडशपदैः ॥ ४ ॥

पञ्चविंशतिभिः कुलं पूर्णिशङ्किः सुभद्रकम् ।
एकोनपञ्चाशत्पादैर्मरीचिगण उच्यते ॥ ५ ॥

भद्रकं तु चतुःपष्टिरेकाशीतिश्च कामदम् ।
शतपदैस्तु भद्राख्यं सहस्रैः सर्वतोदभवम् ॥ ६ ॥

पदसङ्ख्यास्तु कथिता वास्तुस्थानानि वच्यहम् ।
स्वस्तिकं पदसंस्थाने ध्रुवतः कथ्यते बुधैः ॥ ७ ॥

श्रीवरं राजगेहानां हर्म्यादीनां ध्रवं यथा ।
चतुर्थकी देवताग्रे या विद्यारम्भे तस्वस्तिकम् ॥ ८ ॥

दीक्षा विविधयात्रासु कन्यालग्ने च पुण्यकम् ।
नन्दं प्रपूजयेद्वास्तु वनयात्रादिशोभनम् ॥ ९ ॥

लतिने रुचकादीनां मण्डपेषु गृहादिके ।
जगती वसुधायुक्तं पोडशाख्यं तु पूजयेत् ॥ १० ॥

दक्षिणोत्तरपट्टकाद्यं शकाद्यं ? कमलोद्भवम् ।
श्रीमात्रादिषु दीक्षासु तिलकं तु प्रपूजयेत् ॥ ११ ॥

सुकर्मणि च प्रस्थाने सुभद्रं च प्रशस्यते ।
समस्तजीर्णोद्धारेषु मरीचिगणमर्चयेत् ॥ १२ ॥

ग्रामखेटपुरादा च कूपे च कर्वटादिके ।
तथा राजनिवेशे च भद्रकं पूजयेत्सदा ॥ १३ ॥

गृहादिषु समस्तेषु तृणपट्टलम्बदादिषु ।
पाण्डूवश्वपूर्णखण्डेषु कामदं वास्तु पूजयेत् ॥ १४ ॥

प्रासादा विविधाश्चैव विविधाश्चात्र मणिपाः ।
जगतीलिङ्गपीठे च भद्राख्यं राजवेदमनि ॥ १५ ॥

प्रासादाश्चव मेर्वाद्या लिङ्गं पट्करतः परम् ।
महाधो देशराघे च सर्वतोभद्रमर्चयेत् ॥ १६ ॥

अधस्तात् सर्वतोभद्राद् भद्राख्योपरि वास्तुकम् ।
मध्ये च द्वाविंशतिभिर्गुणिता पदकल्पना ॥ १७ ॥

पट्क्षेत्राणि प्रवक्ष्यामि वास्तुपदनिवासिनाम् ।
संस्थानोन्मानसूत्रं च वास्तुवेदसमुद्भवम् ॥ १८ ॥

चतुरथमायतं च वृत्तं वृत्तायतं तथा ।
अष्टाश्रं चार्धचन्द्रं च वास्तुसूत्रं तु पट्विधम् ॥ १९ ॥

प्रासादेषु गृहाद्येषु पुरग्रामनिवेशने ।
क्षेत्राणि चतुरश्चाणि चतुरथं समर्चयेत् ॥ २० ॥

तथायताश्च प्रासादाः पुण्याश्चकुलसम्भवाः ।
यथायतानि क्षेत्राणि पूजयेच्च तथायतम् ॥ २१ ॥

वापीकूपक्षेत्रकाणि वृत्तानि प्रतिमास्तथा ।
कैलासच्छन्दोद्भवाश्च सर्वे वृत्ताः प्रकीर्तिः ॥ २२ ॥

वृत्तायताश्चमणिका अष्टशाला अष्टाशकाः ।
तडागेषु समस्तेषु ह्यर्थचन्द्रं प्रपूजयेत् ॥ २३ ॥

क्षेत्रपट्कात्मके वास्तौ वाणवेदाश्च देवताः ।
त्रयोदश स्थिता मध्ये द्वाविंशतद् वाह्यतस्तथा ॥ २४ ॥

सूत्रबाह्येष्टदेव्यश्च ईशादिषु प्रदक्षिणम् ।
तासां पट्विधिर्नास्ति केवलं पूजनं स्मृतम् ॥ २५ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
वास्तुक्षेत्राधिकारो नाम सप्तपञ्चाशतमं सूत्रम् ॥

(५८) वास्तुपददेवताभिधाननिर्णयो नामाष्टपञ्चाशं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

स्वस्तिकं च प्रवक्ष्यामि तश्चैकपदसंधितम् ।
ऋयोदश सुय मध्ये द्वार्त्रिशाद् बाह्यतः स्थिताः ॥ १ ॥
तथा कृटं त्रिभिः कृत्या मध्ये ब्रह्मा नवांशके ।
तृतीयांशेष्वर्यमाद्या त्यंशेषु कर्णदेवताः ॥ २ ॥
तासामूर्खे बाह्यतश्च द्वार्त्रिशात्परित्यौ क्रमात् ।
इदं च स्वस्तिकं प्रोक्तं सर्वशान्तिकरं नृणाम् ॥ ३ ॥

इति स्वस्तिकवास्तु ॥

अथातः पुण्यकं वक्ष्ये वेदाथं च चतुष्पदम् ।
ब्रह्मणः पदमेकं तु तत्पादेष्वर्यमादयः ॥ ४ ॥
अर्यमणः पदमानेन चाप्तौ ताः कर्णदेवताः ।
मूलपदपोडशांशे शेषा बाह्ये प्रकीर्तिताः ॥ ५ ॥

इति पुण्यकवास्तु ॥

नन्दे ब्रह्मा पदं चैकं ब्रह्मत्यंशेन चार्यमा ।
तत्त्यंशौः कर्णदेवाश्च द्वार्त्रिशाच्च तदर्धतः ॥ ६ ॥

इति नन्दवास्तु ॥

पोडशाख्ये पदं ब्रह्मा ह्यर्यमार्धे तु कर्णगाः ।
कर्णार्धे बाह्यतो इवास्तदर्धार्धे कर्णाप्रकम् ॥ ७ ॥

इति पोडशाख्यवास्तु ॥

ब्रह्मार्यमैकैकपदं तदर्थे कर्णपोडश ।
चतुर्थार्थपदाः सर्वे तद्वास्तु तिलकं भवेत् ॥ ८ ॥

इति कुलतिलकवास्तु ॥

चतुष्पदो भवेद् ब्रह्मा द्विपदाश्चार्यमादयः ।
कर्णाश्चार्धपदाः सर्वे त्यंशेषेषु च शेषकाः ॥ ९ ॥

इति सुभद्रवास्तु ॥

चतुष्पदो भवेद् ब्रह्मा त्रिपादा अर्यमादयः ।
कर्णाः सपादाश्चैकोनं कर्णबाह्योर्धपादकाः ॥ १० ॥

षड्शोनपदाः शेषाश्चतुर्विंशतिसङ्ख्यया ।
मरीचिगणमित्युक्तं सप्तसप्तपदात्मकम् ॥ ११ ॥

इति मरीचिगणवास्तु ॥

चतुःषष्ठिपदं वक्ष्ये वास्तु पुरनिवेशने ।
विभक्तिपदसंस्थानं देवतानामनुकमात् ॥ १२ ॥

चतुर्षपदो भवेद् ब्रह्मा तत्समा अर्यमादयः ।
अर्यमार्थे कर्णगाश्च कर्णार्थे चतुर्विंशतिः ॥ १३ ॥

बाह्यकर्णे स्थिताश्चाष्टौ लाङ्गुले पदमध्यकम् ।
ईदशं भद्रकं प्रोक्तं चतुःषष्ठिपदस्थितम् ॥ १४ ॥

इति भद्रकवास्तु ॥

ब्रह्मा नवपदो मध्ये पट्टपदा अर्यमादयः ।
द्विपदा मध्यकर्णाद्या द्वात्रिंशदेकपादकाः ॥ १५ ॥

इति कामदवास्तु ॥

ततः शतपदं वक्ष्ये पूज्यं प्रासादमण्डपे ।
ब्रह्माद्याः सकलाश्चैवाष्टपादा अर्यमादयः ॥ १६ ॥

द्विपदा ब्रह्मकर्णेऽष्टौ वाहोऽष्टौ सार्वपादकाः ।
शेषाश्चैकपदा इयाश्चतुर्विंशतिसङ्ख्यया ॥ १७ ॥

इति शतपदं भद्राख्यवास्तु ॥

चतुरथीकृते क्षेत्रे द्वात्रिंशद्विभाजिते ।
पट्टपञ्चाशत्पदैर्युक्तान्येकादश शतानि हि ॥ १८ ॥

मध्यस्थाने लिखेत् पद्मं वेदगर्भं इति स्मृतम् ।
ब्रह्मान्ते च भवेद्वीथी चत्वारिंशत्पदैः क्रमात् ॥ १९ ॥

अर्यमणोऽन्ते भवेद्वीथी शतं च द्वादशोत्तरम् ।
वीथीकर्णे समस्तैवं पदमुक्तिः क्रमोदिता ॥ २० ॥

सप्तदशमण्डलेषु चाद्ये पद्मं निपातयेत् ।
तदनन्तरपङ्कौ च ब्रह्मा षण्णवितिपदः ॥ २१ ॥

तदन्ते वीथिका कार्या चत्वारिंशत्पदान्विता ।
अशीतिभिश्च चत्वारोऽर्यमाद्याश्च चतुर्दिशम् ॥ २२ ॥

चत्वारिंशत्पदैर्धैरप्त्रौ स्युर्ब्रह्मकर्णतः ।
तदन्तवीथिका कार्या शतं च द्वादशोत्तरम् ॥ २३ ॥

तदूबाहे च भवेद्वीथी द्वात्रिंशदधिकं शतम् ।
कोणे लोप्याश्च षट्पादाश्चतुर्षु चतुर्विंशतिः ॥ २४ ॥

ईशाद्या रुद्रदासान्ता लता वीथ्यन्तरे गताः ।
एवं पदानि जायन्ते षट्प्रतिशदधिकं शतम् ॥ २५ ॥

बाह्यकर्णे तु चत्वारः प्रस्थाप्या नवभिः पदैः ।
सप्त सप्त तदाधिता योज्या अष्टाष्टभिः पदैः ॥ २६ ॥

तन्मानानुक्रमायोज्याः शेषा अष्टपदास्तथा ।
एवं सहस्रपदेर्गुकं सर्वतोभद्रलक्षणम् ॥ २७ ॥

इति सहस्रपदं सर्वतोभद्रवास्तु ॥

ईशस्तथा च पर्जन्यो जयो माहेन्द्र एव च ।
आदित्यः सत्यभूशौ चाऽन्तरिक्षान्ताऽप्य पूर्वतः ॥ २८ ॥

अग्निः पूर्णा च विनथो गृहक्षतो यमस्तथा ।
गन्धर्वो भृङ्गराजश्च मृगान्ताश्चाप्य दक्षिणे ॥ २९ ॥

पितरो दौवारिकश्च सुग्रीवः पुष्पदन्तकः ।
वरुणश्चासुरः शोपः पापयक्षमा तु पश्चिमे ॥ ३० ॥

रोगोनागस्तुमुख्यक्षम भृङ्गाऽः सोम एव च ।
गिर्यदितिर्दितिश्चैवाप्त्रावुत्तरदिशि क्रमात् ॥ ३१ ॥

ब्रह्मकर्णे तथा चाणवीशान्यादि क्रमेण तु ।
आपश्चैवापवत्सश्च ईशकर्णे तु संथितौ ॥ ३२ ॥

सविता चैव सावित्री आग्नेयां तु समाधितौ ।
इन्द्र इन्द्रजयश्चैव नैऋत्यां ब्रह्मणः स्थितौ ॥ ३३ ॥

स्त्रदश्च स्त्रदासश्च संस्थितौ वायवीदिशि ।
मरीचिश्च विवस्वांश्च मित्रश्च पूर्णिवीधरः ॥ ३४ ॥

पूर्वादिकमयोगेन संस्थिताश्च चतुर्दिशम् ।
एवमादिकमयोगः सर्वेषां वास्तुमण्डले ॥ ३५ ॥

इतिसूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
वास्तुपददेवताभिधाननिर्णयाभिकारो नामाष्टपञ्चाशत्तमं सूत्रम् ॥

(५९) वास्तुमर्मोपमर्मनिर्णयो नामैकोनषष्टितमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

चतुःपष्टिपदैः क्षेत्रे पुरवास्तु प्रकल्पयेत् ।
मर्मोपमर्मसन्धीश्च वास्तुदेहसमूदभवान् ॥ १ ॥

पूर्वोपरायता वंशा उपवंशाः प्रभेदतः ।
मर्माणि वंशसम्पाता उपमर्माणि मध्यतः ॥ २ ॥

इन्द्रादित्यतिथिरेखा वरुणपुष्पदन्तगाः ।
एते वंशाः समाख्याता उपवंशा याम्योत्तरा; ॥ ३ ॥

सोमभूषाटतस्त्वां गृहक्षतयमान्तगाः ।
पूर्वोपरायता रेखाः पुनर्भिन्नाश्च तिसृभिः ॥ ४ ॥

ईशब्रह्मपितृतश्च शिरा रोगाद्विमध्यतः ।
शिरास्त्वेवं विकर्णस्था ईशाद्विपितृरोगतः ॥ ५ ॥

जयगन्धर्वसुग्रीवगिरिभिश्च प्रभेदिताः ।
सत्यमुख्यायता रेखा वितथाद्वासुरान्तगाः ॥ ६ ॥

एते च सूत्रसंपाता महामर्माणि कीर्तिताः ।
सूत्रसंपाताग्रपङ्किपट्कं लाङ्गलमुच्यते ॥ ७ ॥

शिरासूत्रपातषट्कं तद्वापि लाङ्गलं स्मृतम् ।
चतुर्विंशति लाङ्गलानि पदार्थेषु त्रिकर्णगा ? ॥ ८ ॥

ब्रह्मणश्च चतुःपाश्वेष्वप्यसूत्राणि पश्चकम् ।
पश्चेषु लाङ्गलं द्वंद्वं पड़रेखाभिर्विधीयते ॥ ९ ॥

चतुःकणेषु शूलानि पड़रेखाभिश्च वज्रकम् ।
त्रिशूललाङ्गलपश्च शिरानाडिविवर्जितम् ॥ १० ॥

घन्धूल्लेदश्चोपवंशे मर्मणि स्यात्कुलक्षयः ।
घज्जे च वज्रपाता; स्युखिशूले च रिपोर्भयम् ॥ ११ ॥

पश्चे पतिविनाशश्च लाङ्गलेषु प्रजाक्षयः ।
कर्णशिरा स्त्रीविनाशः सम्पाते चाग्रजातके ॥ १२ ॥

चतुर्षु ब्रह्मकणेषु महामर्म सुकीर्तिः ।
धनधान्यविनाशश्च सर्वनाशस्त्वथैव च ॥ १३ ॥

पदव्यासषोडशांशो भागो द्वादशकः पुनः ।
चालाग्रं सन्धिसम्पाते वर्जयते मर्मशिलिपभिः ॥ १४ ॥

अष्टवर्गः समाख्याताः कर्णपार्श्वाश्च कीर्तिताः ।
 ग्रहकर्णे त्रिपद्मान्ते ? महामर्मचतुष्प्रश्नम् ॥ १५ ॥
 ममोपमर्मणी रक्ष्ये महादोपभयावहे ।
 वंशोपवंशौ सन्धिश्च रेखापट्कं च लाङ्गलम् ॥ १६ ॥
 भूपरिग्रहो वास्तुश्च मर्मादि कथितं तव ।
 पित्रोर्धातो भवेष्वैवं कृते शिरसि खातके ॥ १७ ॥
 भुजे स्कन्धे वन्धुनाशो हृदये च महाभयम् ।
 धनधान्यसमृद्धिश्च जायते कुक्षिखातके ॥ १८ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तश्च श्रीमुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 वास्तुमर्मोपमर्मनिर्णयाधिकारो नार्मेकोनपष्ठितमं सूत्रम् ॥

---

(६०) दिक्पालादिवास्तुदेवपूजाबलिकर्मयुक्तिर्नाम षष्ठितमं सूत्रम् ।

विश्वकर्मोवाच—

अत ऊर्ध्वं पुनश्चान्यत् प्रवक्ष्यामि यथाकर्मम् ।
वास्तुदेहे स्थिता देवाः सम्पूज्या वृद्धये तथा ॥ १ ॥

घृताक्षतानमीशाने पर्जन्ये चोत्पलोदकम् ।
जये पीताम्बरं चैव वज्रं पिण्डमयं त्वथ ॥ २ ॥

माहेन्द्रे सर्वरत्नानि सूर्ये भ्रूप्रवितानकम् ।
गोधूमाः सघृताः सत्ये भृशे मत्स्यांस्तु दापयेत् ॥ ३ ॥

संकलिं चान्तरिक्षे तु शुचिं दद्याद्गुताशने ।
धान्यकल्कं तथा पूणिं वितथे चणकौदनम् ॥ ४ ॥

गृहक्षते गोरोचनं शमीपत्रं यमे तथा ।
गन्धवें शतपत्रं च भृङ्गराजे तु पीठकम् ॥ ५ ॥

मूर्गे नीलयवं ख्यातं पितृषु गुलमोदकाः ।
दौवारिके मातुलिङ्गं सुग्रीवे विविधं फलम् ॥ ६ ॥

शतपत्रं पुष्पदन्ते पद्मं स्यादविधनायके ।
असुरे तु सुरा देया शोषे तैलं तिलस्तथा ॥ ७ ॥

पक्षमांसं राजयक्षमाभिष्ठे रोगे तथौपधम् ।
नागे चैव क्षीरपानं श्वीखण्डं तु विश्वाभिष्ठे ॥ ८ ॥

भल्लाटे काञ्चनं देयं सोमे दद्याच्च मण्डकान् ।
गिरौ तु सकृतुतोयं तु चादितौ लपिकां तथा ॥ ९ ॥

दितौ कम्बलयुग्मं च ह्यापे दद्यात्तु मालतीः ।
तथा गोदध्यापवत्से त्वर्यमिण रक्तचन्दनम् ॥ १० ॥

शतपत्रं सवितरि सावित्रे सर्वपुष्पकम् ।
विवस्वति मोदकानि हीन्द्रे स्यात्पुष्पमालिका ॥ ११ ॥

चम्पकानि त्विन्द्रजये मित्रे स्यात्तु घृतोदनम् ।
रुद्रे गन्धः गुग्गुलानां सिद्धान्तं रुद्रदासके ॥ १२ ॥

पृथ्वीधरे रत्नमाला ब्रह्मण्यमृतकुम्भकम् ।
फलपुष्पयवाक्षतैः पञ्चगव्यैः पुनर्युतम् ॥ १३ ॥

चरक्यां चैव दातव्या अस्थिमांससुरास्तथा ।
पीतौदनं पक्षमांसं विदारीपिलिपिच्छयोः ॥ १४ ॥

मद्यं मांसं च ज़म्मायां पूतनायां रक्तौदनम् ।
 अर्यमिण चास्थिमांसं चास्थिमांसं पापराक्षसी ॥ १५ ॥

स्कन्दायां च पशुं मद्यं देव्योऽप्तौ सुप्रदक्षिणाः ।
 आसां पदविधिर्नास्ति पूजां गृह्णन्ति केवलम् ॥ १६ ॥

आच्छायन्ते वस्त्रपुग्मैरमिका भद्रकुम्भके ।
 दिक्पालेभ्यो वलिं दद्यात्क्षेत्रपेभ्यो विशेषतः ॥ १७ ॥

आँ पूर्वायां दिशापते वत्रहस्त महाबल ।
 पेरावतस्कन्धारुढ इन्द्रदेव यथाविधि ॥ १८ ॥

आवाहनमंत्रैः पूजां वलिं गृह्ण गृह्ण स्वाहा ।
 अष्टुगजारुढ क्षेत्रपालैः परिवेष्टित सुराधिराज नमोऽस्तुते ॥ १९ ॥

आँ आग्नेयां दिशापते श्रुवाहस्त महाबल ।
 मेषं चैव समारुढ अग्निदेव यथाविधि ॥ २० ॥

आवाहनमंत्रैः पूजां वलिं गृह्ण गृह्ण स्वाहा ।
 अष्टुमेषपारुढ क्षेत्रपालैश्च परिवेष्टित प्रेतराज नमोऽस्तुते ॥ २१ ॥

आँ याम्यायां तु दिशापते दण्डहस्त महाबल ।
 महामहिपमारुढ यमदेव यथाविधि ॥ २२ ॥

आवाहनमंत्रैः पूजां वलिं गृह्ण गृह्ण स्वाहा ।
 अष्टुमहिपारुढ क्षेत्रपैश्च परिवेष्टित प्रेताधिराज नमोऽस्तुते ॥ २३ ॥

आँ नैऋत्यां च दिशापते खड्गहस्त महाबल ।
 प्रेतस्कन्धसमारुढ वलिदेव यथाविधि ॥ २४ ॥

आवाहनमन्त्रैः पूजां वलिं गृह्ण गृह्ण स्वाहा ।
 अष्टुप्रेतारुढ क्षेत्रपालैश्च परिवेष्टित प्रेताधिराज नमोऽस्तुते ॥ २५ ॥

आँ पश्चिमायां दिशापते पद्महस्त महाबल ।
 नकं चैव समारुढ जलेश्वर यथाविधि ॥ २६ ॥

आवाहनमंत्रैः पूजां वलिं गृह्ण गृह्ण स्वाहा ।
 अष्टुनक्समारुढ क्षेत्रपैः परिवेष्टित जलाधिराज नमोऽस्तुते ॥ २७ ॥

आँ वायव्यां तु दिशापते ध्वजहस्त महाबल ।
 मृगपृष्ठसमारुढ वायुदेव यथाविधि ॥ २८ ॥

आवाहनमन्त्रैः पूजां वलिं गृह्ण गृह्ण स्वाहा ।
 अष्टमृगारुढ क्षेत्रपालैश्च परिवेष्टित पवनाधिराज नमोऽस्तुते ॥ २९ ॥

आँ उत्तरस्यां दिशापते निधिहस्त महाबल ।
 हस्तिस्कन्धसमारुढ निधिराज यथाविधि ॥ ३० ॥

आवाहनमन्त्रैः पूजां वलिं गृह्ण गृह्ण स्वाहा ।
 अष्टुगजारुढ क्षेत्रपालैश्च परिवेष्टित निधिराज नमोऽस्तुते ॥ ३१ ॥

. अँ ईशान्यं तु दिशापते शूलहस्त महाबल ।
वृषपृष्ठसमारूढ रुद्रदेव यथाविधि ॥ ३२ ॥

आवाहनमन्त्रैः पूजां बलिं गृह्ण गृह्ण स्वाहा ।
अष्टवृष्टपारूढ क्षेत्रपालैश्च परिवेष्टित भूतराज नमोऽस्तु ते ॥ ३३ ॥

अँ अधस्तात् दिशापते चक्रहस्त महाबल ।
गरुडं च समारूढ विष्णुदेव यथाविधि ॥ ३४ ॥

आवाहनमन्त्रैः पूजां बलिं गृह्ण गृह्ण स्वाहा ।
अष्टगरुडस्थ क्षेत्रपालैश्च परिवेष्टित जगत्पते नमोऽस्तु ते ॥ ३५ ॥

अँ ऊर्ध्वायां तु दिशापते अक्षहस्त महाबल ।
हंसे चैव समारूढ ब्रह्मदेव यथाविधि ॥ ३६ ॥

आवाहनमन्त्रैः पूजां बलिं गृह्ण गृह्ण स्वाहा ।
अष्टहंसारूढ क्षेत्रपालैश्च परिवेष्टित सृष्टिराज नमोऽस्तु ते ॥ ३७ ॥

स्थानदेवा जलदेवाः स्थलदेवास्तथैव च ।
तथाऽन्तरिक्षदेवाश्च भूमिदेवास्तथैव च ॥ ३८ ॥

तथा पातालदेवाश्च अमृतवृक्षदेवताः ।
तथा प्रासाददेवाश्च गृहदेवास्तथैव च ॥ ३९ ॥

बृहददेवाः क्षेत्रदेवा दद्यान्देभ्यो बलिं बुधः ।
क्षमापयेन्नमस्तुत्य तथैव सर्वदेवताः ॥ ४० ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्ततृष्णामुत्रनदेवाचार्योन्नापराजितपृच्छायां
दिक्षपालादिवास्तुदेवपूजाबलिकर्मयुक्तयविकारो नाम पश्चितमं गूत्रम् ॥

(६१) आचार्यसूत्रधारपूजानिर्णयो नामैकषष्टितमं सूत्रम् ।

विश्वकर्मोवाच—

आचार्यं पूजयेत्तत्र वस्त्रालङ्घारभूषणैः ।
स्वर्णपट्टैः कुण्डलाभ्यां कण्ठाभरणकङ्गणैः ॥ १ ॥

रत्नयुक्तमुद्दिकाभिः कटिसूत्रादिकैस्तथा ।
पादाभरणकैश्चैव हवेन्द्र साङ्गमात्रिकाः ? ॥ २ ॥

परीपट्टैरूर्णवस्त्रैः शिखगे मात्र ? छत्रकैः ।
वाहनैर्युक्तमेवाथ यानद्वयानकोत्तमैः ॥ ३ ॥

अश्वो गजो गथो वापि दातव्या भूमिसम्युताः ।
ग्रामो देशाः पृथगुकं गुरुपत्नीं विशेषतः ॥ ४ ॥

भूमिस्थानगेहदानमाचन्द्रार्कं च तत्फलम् ।
वस्त्रालङ्घणैर्युक्तं गुरुं शिष्यस्तु भक्तिः ॥ ५ ॥

इति गुरुपूजा ॥

भूमेस्तले सूत्रधारो विश्वाधिपो द्वितीयकः ।
वेदवेदाङ्गसंभूतो हविष्याशी ध्रिते ? द्विजः ॥ ६ ॥

सूत्रधारं ततः प्राज्ञः सर्वसूत्रादिबन्धकम् ।
वास्तुवेदप्रवक्तारं शास्त्रज्ञं प्रियवादिनम् ॥ ७ ॥

माधुर्यालापनोपेतं संसारमोहमुद्रकम् ।
यस्य नाशात्परं साध्यं धर्मर्थकाममोक्षकम् ॥ ८ ॥

तं शिलिपनं पूजयेत आर्यदेशसमुद्धवम् ।
आर्यालापबालबोध्यं संसारार्णवतारणम् ॥ ९ ॥

वाग्मिनं च तथा हेतुज्ञानातर्कितकौशलम् ।
सर्वशास्त्रज्ञानवन्तं विज्ञानादिसमन्वितम् ॥ १० ॥

पूजयेद् दिव्यवस्त्रैश्च दिव्यालङ्घारभूषितैः ।
पृष्ठपट्टैर्नेत्रपट्टैः सुवर्णैर्दशाङ्गमात्रिकाः ? ॥ ११ ॥

पुत्रकलशसंयुक्तं भ्रातृयुक्तं तथोत्तमम् ।
सभृत्यं बलयुक्तं च शैलकर्माधिकारकम् ॥ १२ ॥

कुदुम्बगृहचिन्ताश्च खाद्यपेयादिकोऽद्वा: ।
वस्त्रताम्बूलादि चिन्ता गृहेषु या भवन्ति च ॥ १३ ॥

ताश्चापहारणीया वै कर्मचिन्ता यथा भवेत् ।
ग्रामं वा भोग्यभूमिं वा कर्मकारोचितं यथा ॥ १४ ॥

बलीवर्दाभ वाहिनीयानश्चमपानकादिकम् ।
हलं सकूपं क्षेत्रं च पुष्पोदानं फलैर्युतम् ॥ १५ ॥

गृहं दिव्यं च भुवनं पञ्चभूम्यादिकं गृहम् ।
ध्वजाकलशसंयुक्तं कर्त्तव्यं शिल्पिने तथा ॥ १६ ॥

पादापयददे तस्या प्रेशनादिक्ष संतताः ? ।
तेन तत् ह्रियते चैव गृहचिन्तादि बाह्यतः ॥ १७ ॥

एकचित्ते समाधिष्ठे प्रासादकर्मकौशलम् ।
परब्रह्मानुष्टानवत् लीयमानो यथा भवेत् ॥ १८ ॥

तरसाहार्यं वृद्धिहेतु प्रारब्धकृतनिश्चयम् ।
तेनासौ लभते सिद्धिमिहलोके परत्र च ॥ १९ ॥

सूत्रधारं तथाचार्यं बद्धहस्तः क्षमापयेत् ।
पिता च मम त्वष्टा च इह लोके भवान् मतः ॥ २० ॥

परत्र च स्वयं स्तष्टा तथा मम भवान् गुरुः ।
त्वं माता च पिता चैव त्वं च पितृपितामहः ॥ २१ ॥

संसारपाशच्छेदं च त्वं कुर्या मम योगतः ।
भूषणार्थैः पूजनीया वस्त्रैश्च खातकारकाः ॥ २२ ॥

विधामस्तद् दिने वास्तौ सर्वविज्ञोपशामकः ।
दीनाभ्ययाच्चकेभ्यस्तु तुलादानं समर्पयेत् ॥ २३ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकार्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छाया-
माचार्यसूत्रधारपूजानिर्णयाधिकारो नामैकषष्टितमं सूत्रम् ॥

(६२) वास्तुपरिभ्रमणादिगुणदोषनिर्णयो नाम द्राष्टव्यितमं सूत्रम्

विश्वकर्मोवाच—

अतः परं प्रवक्ष्यामि ज्ञानं च धर्मदुर्लभम् ।
 वास्तुविद्यापूर्वकं च सर्वसिद्धिप्रदायकम् ॥ १ ॥

ज्योतिःशास्त्रप्रणतारं सर्वकामफलप्रदम् ।
 प्रणम्य तं च पुरुषं राशिमध्ये तथा स्थितम् ॥ २ ॥

रवैकन्यातुलालौच पूर्वे शिरः समाध्रितः ।
 धनोश्च मकरे कुम्भे दक्षिणे तु व्यवस्थितः ॥ ३ ॥

मीने मेषे वृषे चैव पश्चिमे तु समाध्रितः ।
 मिथुने सिंहकर्के च हृत्तर्णा व्यवस्थितः ॥ ४ ॥

सर्वकालक्रमे ऽयं च गार्णिमध्ये ह्यतःशृणु ।
 देवताश्च कमयोगेन स वास्तुः सरते महीम् ॥ ५ ॥

यत्र भानुस्तत्र शिरं लक्षितव्यं रविक्रमात् ।
 अन्यथा कुरुते दुःखं शिरो वास्तावलङ्घतम् ॥ ६ ॥

देवागारं गृहं यत्र न कुर्याच्छिरः सन्मुखम् ।
 मृत्युरोगभया नित्यं शस्तं च कुक्षिसन्मुखम् ॥ ७ ॥

कन्यातुलालृश्चिके च भास्करो यदि संस्थितः ।
 पूर्वे मुखं न कर्त्तव्यं गृहं भवति निष्फलम् ॥ ८ ॥

मकरे चैव धनुषि कुम्भे वा च दिवाकरे ।
 याम्यादिशि मुखं कुर्याद्राजचैराग्निजं भयम् ॥ ९ ॥

मीने मेषे वृषे चैव पश्चिमा दिग् च दूषिता ।
 खीणां रोगं महाग्रोरं भवति ह्यतिदारुणम् ॥ १० ॥

मिथुने सिंहकर्के च वेशम् नैवोत्तराननम् ।
 दोषशोकभयं तत्तु न कुर्याच्च विचक्षणैः ॥ ११ ॥

तत्र ना सर्पति वास्तु भ्रमणे?रग्निमध्यतः ।
 पूर्वदक्षिणतश्चैव पश्चिमोत्तरतो मुखम् ॥ १२ ॥

शिरो नेत्रे च बाहू च उदरं कटिजङ्घया ।
 वैधयन्ते गृहे मर्म पूजाहानिर्महद् भयम् ॥ १३ ॥

कन्यादिसक्रान्तियोगे प्राचीयादिकमतो दिशि ।
 न कुर्वीत शिरो वास्तोर्न कार्यं तन्मुखं गृहम् ॥ १४ ॥

क्षपाकरणैव गृहं पुरस्तात् कुर्यात्र वास्तु न च यातु कर्ता ।
 पतन्ति खन्या न च द्विषिसंस्थिता तस्मात्प्रयत्नेन त्विदं विचिन्त्यताम् ॥

इति वास्तुदिशामुक्तिमानम् ॥ १५ ॥

विशायां विविशायां च वास्तुवेधविशोधनम् ।
जीर्णे नवतरे वापि वेधदोषं विवर्जयेत् ॥ १६ ॥

वेधा नः कथिताः पूर्वं दोषांश्चैव ततः शृणु ।
एकपादादिकं वास्तु पर्यन्तं सहस्रान्तिकम् ॥ १७ ॥

सुरस्थानं यदा शून्यं पदं पूजां विना यदा ।
विघ्नोत्कटं महाग्रोरं कुरुते दारुणं भयम् ॥ १८ ॥

धीथिकान्तरधाहोषु पदमेकं सुरैर्विना ।
विरोधं गोत्रकलहं मुक्तकोणस्य तत्फलम् ॥ १९ ॥

अभ्यपृष्ठे यदा चान्यं प्रासादं पुरमन्दिरम् ।
खादकं नाम तद्वास्तु परस्परविरोधकृत् ॥ २० ॥

कुक्षिद्वारं गृहे वापि कुर्याद्वा सुरसञ्चनि ।
विभ्रमं नाम तद् वास्तु विभ्रमेत गृहाधिपम् ॥ २१ ॥

कुक्षिभागे यदा चान्यं गृहं च सुरसञ्च वा ।
कुक्षिदं नाम तद्वास्तु विभ्रमेनैतद् दृश्यत ॥ २२ ॥

अग्रं द्वारोन्नतं गेहं निम्नगं मध्यसंस्थितम् ।
उच्छ्रूतं नाम तद् वास्तु वृद्धिपूजादिकं हनेत् ॥ २३ ॥

समगृहं समरूपं द्वारमध्ये पद्माग्रजम् ।
विन्दुकं नाम तद् वास्तु हनेच्च सन्तत्यादिकम् ॥ २४ ॥

गृहव्यासकर्णायतं त्रिपञ्चहस्तमुक्तिकृतम् ।
द्रव्यादिकं बहुकाष्ठं शाश्वतं न भवेद् गृहम् ॥ २५ ॥

कर्णशाला यदा लग्ना आग्नेयां दिशि संश्रिताः ।
अग्निदं नाम तद् वास्तु कुरुतेऽग्निभ्य ध्रुवम् ॥ २६ ॥

नैऋत्ये च यदा लग्ना शालाश्च वास्तुवाहातः ।
नैऋत्यं नाम तद् वास्तु व्याध्याधिकयं तु मृत्युकृत् ॥ २७ ॥

धायव्ये तु यदा लग्ना शालाश्च गृहवाहातः ।
धायव्यं नाम तद् वास्तु गृहे वायुभयं भवेत् ॥ २८ ॥

ईशाने तु यदा लग्ना शालाश्च गृहवाहातः ।
देवकं नाम तद् वास्तु देवदोषः सदा भवेत् ॥ २९ ॥

अधोभूम्यां तु ये दोषास्तथैव चोर्ध्वमादिशोत् ।
अर्खभूमिदिशाभ्यं चैतद्गुणं दोषमादहेत् ॥ ३० ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकार्तिप्रकाशप्रोक्तु श्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृथ्व्यायां
वास्तुपरिभ्रमणादिगुणदोषनिर्णयाधिकारो नाम द्वाषष्टितम् सूत्रम् ॥

(६३) गृहारम्भप्रतिष्ठादिनमासनिर्णयो नाम त्रिषष्टितमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

इदानीमभिधास्यामः सूत्रपातविधिकम् ।
शस्ते मासे सिते पक्षे सुलग्ने च शुभे दिने ॥ १ ॥
चैत्रे शोकाकुलो भर्ता वैशाखे च धनान्वितः ।
ज्येष्ठे गृहा निपद्यन्ते आपादे पशुनाशनम् ॥ २ ॥
श्रावणे धनवृद्धिश्च भाद्रे तु न वसेद् गृहे ।
कलहश्चाभ्यन्ते मासे भृत्यनाशश्च कार्तिके ॥ ३ ॥
मार्गशीर्णे धनप्राप्तिः पौषे वै कामसंपदा ।
माघे चाग्निभयं कुर्यात् फालगुने श्रियमुत्तमाम् ॥ ४ ॥
तृतीया पञ्चमी चैव सप्तमी नवमी तथा ।
एकादशीत्रयोदश्यौ तिथ्यश्च सुखावहाः ॥ ५ ॥
चन्द्रतारायलं भर्तु राजमानं हि शस्यते ।
सूर्यपाततिथिं दद्याद् विष्णुगण्डान्तवर्जितम् ॥ ६ ॥
इह वै सूत्रपातैश्च क्रियाः प्रासादकर्मणि ।
कार्याः पुरनिवेशो तु प्रारम्भे भवनस्य च ॥ ७ ॥
भूम्यारम्भे शिलान्यासे द्वारस्तमोच्छ्रुयादिपु ।
आदित्ये चोत्तरस्थे च शोभने लग्न एव च ॥ ८ ॥

इत्यारम्भादिशत्तमासाः ॥

प्रतिप्राद्यं प्रवक्ष्यामि प्रोक्तं यत्परमेश्वरैः ।
अहं तत्कथयिष्यामि प्राग्दैवज्ञैश्च भाषितम् ॥ ९ ॥
दीक्षा च सर्वकालेषु प्रतिष्ठा पञ्चमासिकी ।
चैत्रश्रावणवैशाखे शिवरात्रौ च कार्तिके ॥ १० ॥
दीक्षाश्च द्वादश प्रोक्ता मासे मासे च शाश्वताः ।
धर्मार्थकाममोक्षाश्च शिष्यैर्वै गुर्वनुग्रहात् ॥ ११ ॥
फालगुने धाथ चैत्रे वा माघे वैशाख उत्तमा ।
ज्येष्ठे मासे तथाऽपादे आदित्ये चोत्तरस्थिते ॥ १२ ॥
द्वितीया च तृतीया च पञ्चमी चाऽथ सप्तमी ।
वशम्येकादशी रम्या पूर्णिमा च त्रयोदशी ॥ १३ ॥
उत्तराश्रयरोहिण्य आद्रा चैव पुनर्वसु ।
पुष्यानुराधाश्रवणं मृगस्वात्यौ च हस्तकम् ॥ १४ ॥

मूलं च नक्षत्राणि हि गृहे विशिविवर्जितम् ।
एतत्रोक्तं प्रतिष्ठादौ देवानां देववेशमनाम् ॥ ११ ॥
उत्तरायां सदा वृद्धिर्हस्ते सिद्धिर्यथेतिसता ।
शानलाभश्च थवणे मूले नन्दन्ति मन्त्रिणः ॥ १६ ॥
आद्रीयां चैव सौभाग्यं रोहिण्यां न च संशयः ।
स्वातिः शान्तिप्रदा नित्यमनुग्राधा वरप्रदा ॥ १७ ॥
पुनर्वस्वोः प्रजावृद्धिः पुण्ये नीरोगिताश्रियौ ।
एतावस्थेव लग्नानि यानि पूर्वोदितानि च ॥ १८ ॥

इति द्वादशप्रतिष्ठा: ॥

प्राचीमतः प्रवक्ष्यामि दिल्लमूढभ्रान्तिनाशिनीम् ।
सा च पञ्चविंश्च उक्ता कथये यामनुकमात् ॥ १९ ॥
दिनादौ मेषतुलयोः कृत्तिकाथवणोदये ।
चित्रास्वात्यन्तरे चैव शङ्कुच्छाया ध्रुवेषु च ॥ २० ॥

कृत्तिकोदये या प्राची सा प्राची थवणोदये ।
चित्रास्वात्यन्तरे प्राची तत्र सूत्रान्तरोत्तरा ॥ २१ ॥
ध्रुवशङ्कोदभवा प्राची सूत्रसूत्रान्तरोत्तरा ।
दिनादौ मेषतुलयोः सूर्यभुक्त्येकमार्गतः ॥ २२ ॥
स्यात्पलब्रयतो वृद्धिर्हस्ते नहस्वानुवर्धयेत् ।
नहसवृद्धीर्वुदार्ढमयनं दक्षिणोत्तरम् ॥ २३ ॥
जलाग्रमस्तकभवा साधने स्यात् समक्षितिः ।
साधनीया क्षमा त्वेवं शङ्कुमूर्धे च स्थापयेत् ॥ २४ ॥

भ्रमसिद्धाः समतला निर्वणा दोपवर्जिताः ।
द्वादशपूर्वोदभवाश्च शङ्कुच्छायाश्च पर्वमिः ॥ २५ ॥

द्वादश दशाष्टाभिश्च त्रिभिर्वृत्तं क्षिमाङ्कितम् ।
शङ्कुच्छायत्विगुणतो द्विपर्वयुक्तिकोत्तमा ? ॥ २६ ॥

परिश्रौ बाहवृत्तस्य व्यासे शङ्कुतुल्योत्तमा ।
कूलवंशा पूर्वा छाया शङ्कुश्चरुणाश्रितैः ? ॥ २७ ॥

छायाग्रे वृत्ततुल्या च छाया पूर्वोपरोदभवा ।
प्रवेशे निर्गमे छाया याति सूत्रं सदा भवेत् ॥ २८ ॥
याम्योत्तरं सूत्रपाते मत्स्यमुखं पुच्छाग्रसूत्रे ? ।
याम्योत्तरोदगतं सृत्रं विकर्णः कर्णसाधनम् ॥ २९ ॥

अथ गत्रो ध्रुवमाणं ध्रुवाक्षा दक्षिणोन्तरम् ।
 मण्डलोभयपक्षे च मध्ये स्थाणं त्रिदीपकम् ॥ ३० ॥
 एकम् वे यदा श्रीणि दीपशिखाग्रकाणि च ।
 पूर्वसंस्थं ध्रुवमाध्यमपरस्थं च दोषकृत् ? ॥ ३१ ॥
 शास्तं तु मीनपानैश्च पूर्वापरादिसाधनम् ।
 विकर्णकर्णगा साथ्या ध्रुवशङ्कुप्राच्युदभवः ॥ ३२ ॥

इति सूत्रमन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्राप्तृश्रीमुननदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 ग्रहागमप्रतिष्ठादिनमामनिर्णयाभिकारी नाम त्रिपष्टिमं सूत्रम् ॥

---

(६४) आयाधिकारो नाम चतुःषष्ठितमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

आयव्ययांशका क्रक्षं ताराचन्द्रबलं गृहे ।
जीवितं मरणं क्षेयं वास्तुविज्ञानपूर्वकम् ॥ १ ॥

नगरे वा पुरे चैव मानं दण्डैर्विधीयते ।
वास्तुदण्ड इति प्रोक्तः सोऽन्न वै हस्तसङ्ख्यया ॥ २ ॥

चतुर्हस्तं च यत्क्षेत्रमङ्गुलैश्च फलप्रदम् ।
वस्त्रङ्गुलैश्च क्षेत्रं तु पादैर्वा प्रतिशोधयेत् ॥ ३ ॥

तत्क्षेत्रं तु यथाकारमश्मकार्ये विशोधयेत् ।
यत्र हस्तमितिः क्षेत्रे तद्गृहं हस्तसङ्ख्यया ॥ ४ ॥

क्षेत्रालाभे तु तत्रैव स्यात्स्वदेहाङ्गुलैर्गृहम् ।
अङ्गुलैः क्षेत्रमाने च अङ्गुलैस्तदलाभतः ॥ ५ ॥

पादैर्वापि यवैर्वापि गृहक्षेत्रानुसारतः ।
तृणच्छन्दे स्वामिहस्तैर्हर्म्यादौ कर्मिहस्ततः ॥ ६ ॥

राजवेशमपुरादीनां वापीकृपादिकस्य च ।
प्रासादेषु च देवानां शास्त्रहस्तेन केवलम् ॥ ७ ॥

दैर्घ्यं हन्यात्पृथुत्वेन हरेदभागं ततोऽप्यभिः ।
शेषमायं चैव विद्याच्छास्त्रहर्षं ध्वजादिकम् ॥ ८ ॥

ध्वजो धूमश्च सिंहश्च श्वानो वृषखरौ गजः ।
ध्वाङ्गुश्चेति समुद्दिष्टाः प्राच्यादिषु प्रदक्षिणाः ॥ ९ ॥

अन्योऽन्याभिमुखास्ते च क्रमच्छन्दानुसारतः ।
पूर्वं च ये समुद्दिष्टा आयुवृद्धिविधायकाः ॥ १० ॥

ध्वजः सिंहो वृषगजौ शस्यन्ते सुरवेशमनि ।
अधमानां खरस्वाङ्गुधूमश्वानः सुखावहाः ॥ ११ ॥

ध्वजः प्रायः कुतयुगे त्रेतायां सिंह एव च ।
द्वापरे वृषबाहुव्यं गज एव कलौ युगे ॥ १२ ॥

कल्याणं कुरुते सिंहो नृपाणां च विशेषतः ।
ध्वजः प्रशस्यते विप्रे वृषो वैश्ये उदाहृतः ॥ १३ ॥

उत्तरोत्तरमाख्याताश्वतुर्वर्णफलप्रदाः ।
ध्वजे चैवार्थलाभः स्याद् धूमे संताप एव च ॥ १४ ॥

सिंहे च विपुला भोगः कलिः श्वाने सदा भवेत् ।
 धनधार्यं वृषे चैव स्तीदूषणं च रासमे ॥ १५ ॥
 गजे भद्राणि पश्यन्ति ध्वाङ्के च मरणं ध्रुवम् ।
 प्रासादप्रतिमालिङ्गे जगतीपीठमण्डपे ॥ १६ ॥
 वेदीकुण्डशुचिष्वेवं पताकाळुत्रचामरे ।
 वापीकृपतडागानां कुण्डानां च जलाशये ॥ १७ ॥
 ध्वजोच्छ्रूश्यस्य संस्थाने ध्वजं तत्र निवेशयेत् ।
 आसने देवपीठेषु वस्त्रालङ्कारयोजने ॥ १८ ॥
 केयूरमुकुटाद्ये च वेशयेच्च ध्वजं शुभम् ।
 अग्निकर्मसु सर्वेषु होमशालामहानसे ॥ १९ ॥
 धूमोऽग्निकुण्डसंस्थाने होमकर्मगृहेऽपि वा ।
 आयुधानां समस्तानां नृपाणां भवनेषु च ॥ २० ॥
 नृपासने सिंहद्वारे सिंहं तत्र निवेशयेत् ।
 श्वानश्च म्लेच्छजातौ च गेहे श्वानोपजीविनाम् ॥ २१ ॥
 तथा चाऽशुद्धसंस्थाने प्रशस्तः श्वानको मतः ।
 वणिकर्मसु सर्वेषु भोजयपात्रेषु मण्डपे ॥ २२ ॥
 वृपस्तुरङ्गशालायां गोशालायां च गोकुले ।
 ततविततादिस्वरे वादित्रे विविधे तथा ॥ २३ ॥
 कुलालरजकादीनां खरो गर्दभजीविनाम् ।
 गजश्च गजशालायां यानश्चम्पानयो रथे ॥ २४ ॥
 शश्यायां शिविकायां च गजमुद्रा चतुष्कतः ।
 अन्तःपुरे गृहे प्रोक्तः पिण्डांवास्यादिकोद्भवः ? ॥ २५ ॥
 अन्योपस्करकादौ च मदनागारके गजः ।
 तथाऽरहद्वयन्त्रेषु जिनशालादिकेषु च ॥ २६ ॥
 ध्वाङ्कः कल्याणकृचैवं शिलपकर्मोपजीविनाम् ।
 स्वके स्वके वै स्थाने च सर्वे कल्याणकारकाः ॥ २७ ॥
 मित्रस्नेहानुगाश्चैव ते सर्वे हितकामदाः ।
 वृषस्थाने गजं दद्यात् सिंहं वृषभहस्तिनोः ॥ २८ ॥
 ध्वजः सर्वेषुदातव्यो वृषो नाऽन्यत्रदीयते ।
 गजाभिदृष्टिः सिंहः स्याद् वारुणाभिमुखो ध्वजः ॥ २९ ॥
 वृषभः प्राच्यभिमुखो गजो याम्यमुखस्तथा ।
 सन्मुखा याम्योत्तराश्च अशस्ताः पृष्ठतोमुखाः ॥ ३० ॥
 स्वके स्वके वै स्थाने च प्रशस्ताश्च त्रिदिक्षु च ।
 ध्वजः पुरुषरूपश्च सिंहः सिंहस्वरूपकः ॥ ३१ ॥

वृषो वृषभरूपादयो गजो हस्तिस्वरूपकः ।
धूमो मार्जाररूपश्च श्वानः श्वानाधिरूपकः ॥ ३२ ॥

खरो गर्दभरूपादयो ध्वाङ्गः काकस्वरूपकः ।
सर्वे च वृषभारूढाः पुरुषाकारमुदगलाः ? ॥ ३३ ॥

तद्रूपकाश्च हस्ताभ्यां पादाभ्यां विहगानुगा ।
प्रीवया सिंहरूपाश्च प्रबलाश्च महोत्कटाः ॥ ३४ ॥

महागणेश्वराः प्रोक्ता अष्टदिक्खेत्रपालका ।
वास्तुकर्मसु सर्वेषु आया दिक्पतयोऽष्ट हि ॥ ३५ ॥

पूजिताः पूजयन्त्येव निमन्ति चापदस्थिताः ।
साध्यक्षेत्रं च त्रिपुरं प्रभित्रं च नवांशकः ॥ ३६ ॥

अष्टौ तथाऽऽयस्थानानि मध्ये स्यात्कुलदेवता ।
गृहस्याऽभिमुखाः शस्ताः मध्यमाश्च पराङ्गुखाः ॥ ३७ ॥

नगराभिमुखाः शस्ताः पुरवाहो तु देवताः ।
देवानां प्रतिमा आया दिशापाला इति स्मृताः ॥ ३८ ॥

वसवः प्रतिदेवाश्च शिवयोगसमुद्भवाः ।
यावच्च शिवदेवत्वं यावच्चन्द्रार्कमेदिनी ।
तावच्च वास्तुशास्त्रोक्ता आयाश्च समुदाहृताः ॥ ३९ ॥

साध्यक्षेत्रगुणाकारैरायाश्चैव प्रतिष्ठिताः ।
यावच्च क्षेत्रभक्तिश्च तावदायः प्रपालयेत् ॥ ४० ॥

खण्डितं स्फुटितं जीर्णं विशीर्णं स्फुटस्फोटितम् ।
त्यक्त्वा च वास्तुदेवायामायास्तेषु विवर्जिताः ॥ ४१ ॥

अपदं तस्य संस्थानं मासान्ते सन्धिशोधितम् ? ।
दिनाष्टके प्रलिप्ताङ्गं वर्जयन्ति च नित्यशः ॥ ४२ ॥

भानूदये मण्डलं च पुष्पप्रकरसंकुलम् ।
उदुम्बरोत्तरङ्गाद्यं जलकुम्भादिपूजनम् ॥ ४३ ॥

गृह्णाति हुताशनं ? स्वस्तिकैश्च महोत्सवैः ।
एवं वास्तावायाद्यं च श्रियं चिन्तति नित्यशः ॥ ४४ ॥

शिवस्य पुष्पैश्चरणौ सुपूजितौ वराङ्गनासेवनमवपभोजनम् ।
अनश्वशायित्वमपर्वमैथुनं चिरप्रनष्टां श्रियमानयन्ति ॥ ४५ ॥

इति सूत्रसञ्चानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्ततु श्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छाया-
मायाधिकारो नाम चतुःषष्ठितम् सूत्रम् ॥

(६५) नक्षत्राशिचन्द्रमैश्यनुक्रमो नाम पञ्चषष्ठितम् सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच —

आयानां यत्कुशेत्रं च गुणितव्यं प्रतिप्रयेत् ।
तत्क्षेत्रस्य फलं साध्यं गुणितं दैर्घ्यविस्तरैः ॥ १ ॥
फले चाषगुणे तस्मिन् सप्तविंशतिभाजिते ।
यच्छेषं लभ्यते तत्र नक्षत्रं तद्गृहस्य च ॥ २ ॥
देवनुग्राक्षसानां च नक्षत्राणां त्रिधा गणः ।
यस्य यस्याऽनुगा मैत्री वैरं स्याद्य परस्परम् ॥ ३ ॥
स्वगणे परमा प्रीतिर्मध्यमा दैवमानुपे ।
मर्त्यग्राक्षस्योर्मृत्युः कलहो देवग्राक्षसोः ॥ ४ ॥
नव देवगणाः प्रोक्ता मानुषा नव कीर्तिताः ।
नव रक्षोगणाश्चैव नक्षत्राणां त्रिधा गणः ॥ ५ ॥
कृत्तिका मघा विशाखा आश्लेषा शततारका ।
चित्रायुक्ता धनिष्ठा च ज्येष्ठा मूलं च राशसाः ॥ ६ ॥
मृगोऽश्विनी रेवती च हस्तः स्वातिः पुनर्वसू ।
पुष्यानुग्राधाथेवणमेते देवगणः स्मृतः ॥ ७ ॥
तित्रः पूर्वाश्च भरणी आर्द्रा वै गोहिणी तथा ।
उत्तराश्रयसम्युक्तः कीर्तितो मानुषो गणः ॥ ८ ॥

इति नक्षत्राधिकारः ॥

अथ राशीः प्रवक्ष्यामि लब्ध्या क्षेत्रफलेषु च ।
तदनुक्रमयुक्तीश्च कथये तव साम्प्रतम् ॥ ९ ॥
गृहक्षेत्रेषु यद्वक्षं पञ्चत्रिंशताहतम् ।
षष्ठिभिश्च हरेदू भागं भुक्तव्यस्तु शेषतः ॥ १० ॥
ऋक्षभुक्तिक्रमयुक्ता स्वस्वराशिकसंज्ञिताः ? ।
स्युमेषाद्या राशयश्च अश्विन्यादिकमेषु च ॥ ११ ॥
घास्तुचकादिचकेषु ग्रहवेधविशोधनैः ।
अष्टाविंशतिरेवं च साभिजित् कृत्तिकादयः ॥ १२ ॥
चातुर्वर्णप्रशस्तांश्च राशीनथ वदाम्यहम् ।
तत्र त्रयख्यः प्रोक्ता विप्रशूद्रान्तमार्गतः ॥ १३ ॥
वृद्धिकः कर्कटो मीनो ब्राह्मणाः परिकीर्तिताः ।
धनुर्मेषस्तथा सिंहो राजन्याश्च शुभाः स्मृताः ॥ १४ ॥
घृषः कन्या च मकर एते वैद्यया उदाहृताः ।
मिथुनं च तुला कुम्भख्यः शूद्राः प्रकीर्तिताः ॥ १५ ॥

भवेद् द्वादशभिर्विंप्रः क्षत्रियो नवभिस्तथा ।
 पद्माशिभ्यो भवेद् वैश्यस्त्रिभिः शृदः प्रशस्यते ॥ १६ ॥

चातुर्वर्णान्तरभेदं पवसुक्लोऽपराजित ।
 प्रीत्यर्थं च पुनर्भेदं कथये तव साम्प्रतम् ॥ १७ ॥

षड्पुके ध्रुवं मृत्युः प्रीतिःस्यात् समसप्तमे ।
 अनिष्टं पञ्चनवमे पुष्टिर्दशचतुर्थके ॥ १८ ॥

तृतीयैकादशे मैत्री तृतीयद्वादशे रिपुः ।
 राशयः षड्गुंधा पवसन्योन्यं पतिवेशमनोः ॥ १९ ॥

गृहाग्रे च यदा चन्द्रो क्षयं वेशम करोति हि ।
 राट्कौराश्चिभयं घोरं चन्द्रे वै पृष्ठमागते ॥ २० ॥

धनधान्यक्षमारोग्यं कुरुते दक्षिणस्थिते ।
 श्रीस्त्रीपुत्रा उत्तमाश्र चन्द्रे वै उत्तरे स्थिते ॥ २१ ॥

सप्तोऽर्चे स्थापयेद्रेखाः पुनर्भिन्नाश्र सप्तभिः ।
 रेखाः प्रोक्तानि साभिजिनक्षत्राण्यपृविशतिः ॥ २२ ॥

कृत्तिकादशमीशान्यां शेषक्षर्णिणि प्रदक्षिणे ।
 हक्षेत्रोक्तमृक्षं च तत्र चन्द्रमुदीरयेत् ॥ २३ ॥

घेशमपत्योर्भवेच्चैव गृहमैत्री परस्परम् ।
 द्वादशज्ञोक्ता राशयश्च नवैव च ग्रहास्तथा ॥ २४ ॥

तथैकराशिकाः केचित् केचिच्चैव द्विराशिकाः ।
 तदनुक्रमकं वक्षये यदुक्तं परमेश्वरैः ॥ २५ ॥

भौमस्य वृश्चिको मेषो भार्गवस्य तुला वृषौ ।
 बुधस्य कन्यामिथुने सोमस्यैवं तु कर्कटः ॥ २६ ॥

सिंहः सूर्यस्य क्षेत्रं स्याद् धनुर्मीनौ तथा गुरोः ।
 शनेश्च कुम्भमकरौ गृहक्षेत्राधिपा इति ॥ २७ ॥

न पीडयन्त्यात्मक्षेत्रं स्नेहिनः क्षेत्रपालकाः ।
 रिपुगृहं पीडयन्ति भस्मीकुर्वन्ति विग्रहे ॥ २८ ॥

स्यासूर्यमन्दयोर्वैरं तथा च कुजमन्दयोः ।
 गुरुशुक्रयोः स्याद्वैरं चन्द्रेण च बुधस्य तु ॥ २९ ॥

रवेरङ्गारकस्यैव मैत्री च गुरुचन्द्रयोः ।
 पषां त्रयाणां वै मैत्री अन्येषां तु न विद्यते ॥ ३० ॥

प्रहाश्वत्वार एकत्र त्रय एकत्रसंस्थिताः ।
 उभयोरन्तरं घोरं कालानल इवाऽपरः ॥ ३१ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छाया
 नक्षत्राशिचन्द्रमैत्यनुक्रमाधिकारो नाम पञ्चषष्ठितमं सूत्रम् ॥

(६६) व्ययांशकनाराग्रहजीवमृत्युसर्वबलं षट्षष्ठितमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

नक्षत्रे वसुभिर्भक्ते यच्छेयं व्ययमादिशेत् ।
अष्टौ व्ययास्तथाप्रोक्ता आयेष्वप्तु योजिताः ॥ १ ॥

आयाश्च कथिताः पूर्वं व्ययानां लक्षणं शृणु ।
एकैका यस्य संस्थाने व्ययाश्च त्रिविधाः स्मृताः ॥ २ ॥

समो व्ययः पिशाचश्च गक्षसस्तु व्ययोऽधिकः ।
व्ययो न्यूनो यक्षश्चैव धनधान्यकरः स्मृतः ॥ ३ ॥

अनायव्यये कर्तरि आयहीने व्यये तथा ।
व्ययाधिक विनश्यन्ति अच्चिरेणैव सर्वदा ॥ ४ ॥

भवजादिष्वप्त्वायेषु अष्टौ शान्तादिका व्ययाः ।
प्रत्येकव्ययसंस्थाने आयो न्यूनेतरः स्मृतः ॥ ५ ॥

शान्तः पौरः प्रद्योतश्च त्रियानन्दो मनोहरः ।
श्रीवत्सो विभवश्चैव चिन्तात्मा च व्ययाः स्मृताः ॥ ६ ॥

आयस्थाने व्ययो योजयो हाप्रशस्तो व्ययोऽधिकः ।
व्ययो न्यूनस्तथा धेष्टो धनधान्यकरः स्मृतः ॥ ७ ॥

स्मृतो ध्वजे श्रुभः शान्तः नित्यं कल्याणकारकः ।
भोजयं पूजाफलं शान्तिर्नृत्यं गीतं सुगालये ॥ ८ ॥

धूमस्थाने यदा शान्तो हेमरत्नादिसम्भवः ।
अद्युपजीवकानां च धातुद्रव्यफलप्रदः ॥ ९ ॥

सिंहस्थाने च पौरश्चेत् सिंहवच्च पराक्रमैः ।
निहन्ति रिपुसैन्यानि हात्मस्थाने महोत्सवाः ॥ १० ॥

प्रद्योतः श्वानसंस्थाने नित्यं भोगसुखावहः ।
शष्यासु वेश्मनि तथानेकभोगादिकामदः ॥ ११ ॥

त्रियानन्दो वृषस्थाने नित्यं श्रीसुखशान्तिदम् ।
ध्यवहारोपस्करं च गुरुदेवार्चने रतिम् ॥ १२ ॥

मनोहरः खरे युक्तः सर्वमनोरथप्रदः ।
समस्तभोगयुक्तानां तीर्थयात्राप्रकाशकः ॥ १३ ॥

श्रीवत्सो गजसंस्थाने ऋणां क्रीडात्मनः स्मृताः ।
शृंगारभोगयुक्तानां बलपुष्टिप्रदायकः ॥ १४ ॥

विभवो ध्वाङ्क्षं संस्थाने शिलिपनां हितकामदः ।
 सूत्रशास्त्रार्थसम्पन्ना भोगशृङ्खारनिश्चलाः ॥ १५ ॥
 सर्वेषु शान्त आयेषु प्रशस्तः सर्वकामदः ।
 पट्टसु सिंहादिषु शुभः पौरो धूमध्वजौ विना ॥ १६ ॥
 ध्वजे धूमे तथा सिंहे प्रद्योतादीन् विवर्जयेत् ।
 शेषाणां सुप्रशस्ताश्च तथा स्थानेषु पञ्चसु ॥ १७ ॥
 खरे वृषे श्रियानन्दो गजे ध्वाङ्के च शोभनः ।
 मनोहरं त्यजेत्सोऽथ खरे ध्वाङ्के गजे शुभः ॥ १८ ॥
 श्रीवत्सश्च गजे ध्वाङ्के विभवो ध्वाङ्के शुभः ।
 व्ययो न्यूनतरः श्रेष्ठो ह्यधिकश्चैव राक्षसः ॥ १९ ॥
 चिन्तात्मकं व्ययं चापि आयेष्वप्त्तसु वर्जयेत् ।
 पिशाचकमायसमं न कुर्याच्छुभकर्मसु ॥ २० ॥

इति व्याधिकारः ॥

शृणु वत्स यथा चांशो वास्तुवेदे त्रिधा स्मृतः ।
 एकैककमयोगो वै शुभश्चाशुभ उच्यते ॥ २१ ॥
 यदुका मूलराशौ च आयार्थेषु फलं कृतम् ।
 तत्र राशौ व्यये मिश्रे गृहनामाक्षराणि च ॥ २२ ॥
 गुणैर्भक्ते व्यये शेषं अंशकं त्रिविधं विदुः ।
 इन्द्रो यमश्च राजा च त्रिभिर्नामभिरंशकाः ॥ २३ ॥
 प्रासादप्रतिमालिङ्के जगतीपीठमण्डपे ।
 वेदाङ्कुण्डश्चुक्षु चैव इन्द्रश्चैव ध्वजादिषु ॥ २४ ॥
 क्षेत्राद्विसंक्षा ? नागेन्द्रे गणाध्यक्षे च भैरवे ।
 ग्रहमातृगणे देव्यामादित्ये च यमांशकः ॥ २५ ॥
 पुरप्राकारनगरखेटकूटे च कर्वटे ।
 हमर्ये च राजवेद्मादौ शस्तो राजा तथा मतः ॥ २६ ॥
 स्वर्गादिभोगयुक्तानां नृत्यगीतमहोत्सवे ।
 प्रजावने च पाणिडत्ये इन्द्रांशश्चोत्तमो मतः ॥ २७ ॥
 विविधं च वणिकूकमे मद्यमांसादिकं तथा ।
 इत्युक्तं क्रमतश्चेत्थं प्रशस्तं च यमांशके ॥ २८ ॥
 गजाश्वरथकीडायां यानजंभानकादिके ।
 स्वर्गादितुल्यभोगश्च राजांशक उदाहृताः ॥ २९ ॥

ऋग्वेदाश्च ऋदेवाख्यहुताशनाः ।
ऋयः कालाख्यसन्ध्याश्च रजःसत्यतमख्यम् ॥ ३० ॥
प्रमाणत्रयमेवं च उपेष्ठमध्याध्यमैः क्रमात् ।
ऋंशकं तु समानीय वास्तुवेदमवं ततः ॥ ३१ ॥

इत्यंशकाधिकारः ॥

गणयेन्स्यामिनश्चत्रात्रावदक्षं गृहस्य च ।
नवभिस्तु हरेद् भागं शेपास्तागः प्रकीर्तिनाः ॥ ३२ ॥
शान्ता मनोहरा क्रूरा विजया कलिका तथा ।
पद्मिनी गक्षसी वीरा ह्यानन्दा नवमी स्मृता ॥ ३३ ॥
शान्ता शान्तिकरी नित्यं मनोहरादा मनोहरा ।
क्रूरा प्रवर्जिता प्राङ्मीश्वरोराइयादिभयंकरी ॥ ३४ ॥
विजया जयकल्याणा कलिका कलहप्रदा ।
पद्मया प्राप्यते सौख्यं महत्तरीर्थफलं तथा ॥ ३५ ॥
गक्षसी च तथा घोरा निशायां भयदायिनी ।
वीरा सौम्या भोगदा च ह्यानन्दानन्दकारिणी ॥ ३६ ॥
पर्वं नवविधाकारा निगकारा हि तारकाः ।
क्षीणध्यन्द्रो यदा घारे भवेत्ताग वलप्रदा ॥ ३७ ॥
क्रूरा च कलिका चैव गक्षसी तु तृतीयका ।
क्रूराद्या इति वै तिस्रो वर्जयेच्छुभकर्मसु ॥ ३८ ॥
शान्ता मनोहरा चैव विजया पद्मिनी तथा ।
वीरा नन्देति पद्मताग नित्यं कल्याणकारिकाः ॥ ३९ ॥

इतिताराधिकारः ॥

करराशिहतोत्था ये भागैर्हेषु तथोऽष्टभिः ।
आधिपत्यं भवेच्छेषु नामना च सदृशं फलम् ॥ ४० ॥

वित्तत्य ? कनकश्चैव धूप्रको विजयः स्वरः ।
बिडालविजयौचैव दन्तः कान्तस्तथा मृगः ॥ ४१ ॥

विषमआया भवेत्सप्त आयहीना व्ययाः शुभाः ।
आधिपत्यं समं शान्तं शुभदं सर्वदा नृणाम् ॥ ४२ ॥

इत्याधिपत्यम् ॥

अष्टभिश्च हते क्षेत्रे फले षष्ठिविभाजिते ।
लब्धे दशगुणे जीवो मृत्युर्वै भूतभाजिते ॥ ४३ ॥
पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च ।
पञ्च तत्त्वानि प्रोक्तानि विभक्तानि स्युरन्तके ॥ ४४ ॥

अप्सु चादभिर्भवेन्मृत्युस्तेजस्यग्निबलं भवेत् ।
 वार्षायुकरो देहे त्वाकाशे शून्यता भवेत् ॥ ४५ ॥
 धनधान्येषु नष्टेषु देहः पतति जर्जरः ।
 इत्थं मृत्युः प्रभवति पञ्चतत्त्वविनाशतः ॥ ४६ ॥
 आयव्ययांशनक्षत्रं ताराचन्द्रमैत्यादिकम् ।
 श्रीतिरायुश्च मृत्युश्च चिरं नन्दति चेच्छुभाः ॥ ४७ ॥
 त्रिभिः श्रेष्ठस्तु श्रेष्ठं स्यात् पञ्चभिश्चोत्तमोत्तमम् ।
 सप्तभिः सर्वकल्याणं नवभिर्जयसंपदा ॥ ४८ ॥
 न पट्काष्टकं त्रिकोणं द्वादशी द्वितीयाष्टमी ।
 न चाष्टद्वादशे शशी तारा त्रिपञ्चसप्तमी ॥ ४९ ॥
 न द्वितीयांशकं कुर्यात् तथा चाष्टममायकम् ।
 न पृष्ठतस्तथा चन्द्रं नववास्तुककर्मणि ॥ ५० ॥
 नाधिकस्तु व्ययः कार्यो न वेरा विमलाग्रहा ? ।
 न स्वकुल अतिरिष्टं ? न राशिवर्णवाह्यतः ॥ ५१ ॥
 पदे पूज्या: स्थिताः सर्वे हिसन्ति त्वपदे स्थिताः ।
 ग्रहा गावस्तथा विप्रा: शापानुग्रहकारकाः ॥ ५२ ॥

इतिसूत्रसन्तानगुणर्कार्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 व्यायांशकताराग्रहजीवमृत्युसर्वबलाधिकारो नाम पट्प्रष्टितमं सूत्रम् ॥

(६७) शास्त्रच्छन्दनिर्णयोनाम सप्तषष्ठितमं सूत्रम् ॥

अपराजित उवाच—

छन्दश्च क्रमतः प्रोक्तं शाश्वतं शास्त्रकौशलम् ।
तदनुक्रमयुक्तीश्च कथयस्व प्रसादतः ॥ १ ॥

विश्वकर्मोवाच—

एकाक्षरा क्षरे भिन्नं व्याप्तं चैतच्चगच्चरम् ।
त्रैलोक्यस्योत्पत्तिकरं छन्दो मेसूप्त्युद्धवम् ॥ २ ॥

तथा शम्भुश्चमेष्वश्च चिन्तामणिर्वृत्तार्णवः ।
चतुर्विंश्च छन्दशास्त्रमेकाद्यक्षरतः क्रमात् ॥ ३ ॥

एकाक्षरोद्धवः शम्भुस्तथामेष्वश्च युग्मतः ।
चिन्तामणिलिभिश्चैव वेदवृत्तार्णवः स्मृतः ॥ ४ ॥

छन्दाश्चतुर्विंश्चाप्रोक्ता वेदान्ताश्चैकतः पृथक् ।
गुरुलघूद्धवा मात्रा प्लुतन्हस्वादिसंशक्ताः ॥ ५ ॥

सानुस्वारा विसर्गान्ता वेदान्तोद्धवकल्पना ।
भिन्नाभिन्नास्तथानेके भेदाश्छन्दसमुद्धवाः ॥ ६ ॥

एकाक्षरो द्रुतमात्रो भेदः सूर्यः स उच्यते ।
निबन्धपादाः पङ्क्तौ च वेदसङ्ख्याः प्रकीर्तिताः ॥ ७ ॥

कलिकादिकवृत्तानां इयष्टकं प्रोच्यते तथा ।
तदभिधानपर्क्षिं च कथयिष्याम्यनुक्रमात् ॥ ८ ॥

कलिकाविकास्यवज्ञाः कुमारलितानुपृष्ठ् ।
अक्षमश्चैव प्रणम्योपेन्द्रवज्ञाजलानि च ॥ ९ ॥

करणराज्यं वसन्ततिलका चैव मालिनी ।
तिलगर्जितं चाद्भूता तथा च गिरिकर्णिका ।

शार्दूलविक्रीडितं च तथा चैवातिवृत्तकम् ॥ १० ॥

स्वग्धरा मदना मदनलता च मधुकरा ।
निबन्धश्चाथ गोविन्दः प्रोक्ता मुकाफला तथा ॥ ११ ॥

शुद्धसमो विषमश्च विषमसमकस्तथा ।
समस्तुल्यपदैः ख्यातो विषमो विषमैः पदैः ॥ १२ ॥

विषमाद्यस्तद्वदं समवर्णगतस्तथा ।
विषमसमसंक्षश्च दशभेदाः क्रमोदिताः ॥ १३ ॥

शान्तिः कर्णश्च संपातः सिंहो वाणश्च पल्लवः ।
 कर्णकारः शुक्रः शङ्कस्तथाध्यमौ गुणा दश ॥ १४ ॥

जयमाला तथा नन्दा मेघा च सिंहगर्जना ।
 तथा कल्पोलतरङ्गा रत्नावली पुष्पोद्गमिरा ॥ १५ ॥

पत्रोद्भवा अत्युद्धुता अतिच्छन्दा दशोदिताः ।
 पते दशाभिधानाश्च विषमा वायकन्दतः ? ॥ १६ ॥

शान्ताद्धुता मुख्या सौम्या रम्या च रमणी पुरा ।
 मुखोद्गर्णीं च पलाख्या भैरवी भुवनोत्तमा ॥ १७ ॥

शृङ्गारी हास्यकरणी तिलकारा पश्चोद्भवा ।
 विकारास्या प्रश्नावती प्रबला वीरसम्भवा ॥ १८ ॥

प्रकारणाक्षसंभूतिर्विकास्याथ प्रभामला ।
 चतुर्विशतिरार्थाणां छन्दसां च समुद्भवाः ॥ १९ ॥

प्रकरणसूत्रसन्धिपरिच्छेदाध्यायास्तथा ।
 अङ्ककाण्डसर्गखण्डवर्गाद्या ग्रन्थसम्भवाः ॥ २० ॥

स्वयंभूकं तलकीर्णं शान्ते च मनुमन्दिरः ? ।
 प्रभामणिश्च ह्रादश्च ह्यङ्गाएकमुदाहृतम् ॥ २१ ॥

एकाक्षरपदं चैव वृत्तं वेदाक्षरं भवेत् ।
 चतुरक्षरपादं तु वृत्तं वै पोडशाक्षरम् ॥ २२ ॥

कलिकासंकं वृत्तं पोडशाक्षरमुच्यते ।
 चतुरक्षरपादस्याष्टाक्षराण्यर्धसंकम् ॥ २३ ॥

पञ्चाक्षरं विकास्याख्यं तदर्थं तु दशाक्षरम् ।
 विंशत्यक्षरवृत्तं च विकास्याभिधमुच्यते ॥ २४ ॥

पदं पञ्चिक्षरैश्च वृत्तं वज्रकमुच्यते ।
 कुमारलतिका सप्तभिरष्टभिरनुष्टुपः ॥ २५ ॥

नवाक्षरैरक्षमं च प्रणम्यं च दशाक्षरैः ।
 उपेन्द्रवज्रैकादशाक्षरैर्द्वादशभिर्जलम् ॥ २६ ॥

त्रयोदश कर्णराजयं घसन्ततिलकेन्द्रतः ।
 मालिनी पञ्चदशतः पोडशतिलगार्जितम् ॥ २७ ॥

अङ्गुतं सप्तदशभिर्गिरिष्टादशाक्षरैः ।
 शार्दूलादि दिगङ्कैश्च विशात्याश्वातिवृत्तकम् ॥ २८ ॥

स्त्रघ्नरा चैकविंशत्या मदना द्वाविंशतिभिः ।
 श्रयोविंशत्या मदन-लता मधुकरोऽर्कयोः ॥ २९ ॥

निवन्धः पञ्चविंशत्या गोविन्दश्च पञ्चविंशत्या ।
 सप्तविंशतिभिर्मुक्ताफलेत्थं वृत्तकानि च ॥ ३० ॥
 मयौ रसौ तजौ भो नो गणाश्वाषौ लघुरुगुरुः ।
 छन्दस्सुदशकं चेति प्रोक्तं वै शास्त्रकौशलैः ॥ ३१ ॥
 समाक्षरपदं वृत्तं यत्तच्छुद्धसमं भवेत् ।
 असमाक्षरपादं च भवेद् विषमसंशक्तम् ॥ ३२ ॥
 समपादं तु पूर्वार्द्धमुत्तरार्द्धं च वृद्धिगम् ।
 समविषमं तु तत्राम अन्तपादोऽधिको भवेत् ॥ ३३ ॥
 पूर्वार्द्धे च भवेद् वृद्धिः समवशोत्तरं समम् ।
 पूर्ववशान्यविषमं विषमविषमं च तत् ॥ ३४ ॥
 आदिस्तृतीयो विषमां द्वितीयो वा चतुर्थकः ।
 एकवर्णगतावेवं सम्पुटं च दिशन्ति तत् ॥ ३५ ॥
 अष्टाविंशत्यक्षरतः सप्तत्रिंशत्तथान्ततः ।
 भवत्यक्षरवृद्धया तद् गद्यानां दशकं तथा ॥ ३६ ॥
 यदा वृत्तेषु पूर्वार्द्धमुत्तरार्द्धसमं न हि ।
 आर्याभिधानकं तथ भिन्नं वृत्तं च पादतः ॥ ३७ ॥
 कलिकाद्ये च नवमं मुक्ताफलकमन्ततः ।
 स्यकस्वा समानाक्षराणि शेषवृत्तानि सन्ति च ॥ ३८ ॥
 एतानि वर्णवृत्तानि मात्रावृत्तं तु शेषकम् ।
 द्विमात्रको गुरु ल्लेय एकमात्रो लघुर्भवेत् ॥ ३९ ॥
 सानुस्वारो विसर्गान्तो दीघों युक्तः परश्च यः ।
 गुरुर्वा तु पदान्तस्थो द्विमात्रश्च लघुस्तथा ॥ ४० ॥
 गुरोर्लघुगता मात्रा सूर्यमेदसमुद्धवा ।
 एवं छन्दोगणाः प्रोक्ता विज्ञेयाः शास्त्रकोविदैः ॥ ४१ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 शास्त्रच्छन्दनिर्णयाधिकारो नाम सप्तपष्ठितमं सूत्रम् ॥

---

(६८) गृहप्रासादरङ्गतच्छन्दभेदो नामाष्टषष्ठितमं सूत्रम् ॥

अपराजित उवाच—

छन्दश्च कथितं देव सर्वशास्त्राद्यसंभवम् ।
अन्यत्र छन्दभेदांश्च कथयस्व परेश्वर ॥ १ ॥

गृहप्रासादसम्भूताश्छन्दाः पद्मसंकाः स्मृताः ।
कथयस्व प्रसादेन तेषां निर्णयमादितः ॥ २ ॥

मेरुश्च खण्डमेरुश्च पताका सूचिका तथा ।
उद्दिष्टं नष्टमित्युकाश्छन्दाः पद्मधसमिताः ॥ ३ ॥

एषां प्रस्तारसन्दोहं मम भ्रान्तिहरं परम् ।
त्वत्प्रसादेन देवेश छन्दशास्त्रसमुद्धवम् ॥ ४ ॥

विश्वकर्मोवाच—

प्रोक्ता भेदाश्छन्दसां पद् रिपुरान्तवेदोद्धवाः ? ।
भेदे शून्यं त्रयशून्यं वेदाशू उपाङ्गवधकशब्दः ? ॥ ५ ॥

खशून्या भवेदमुक्ता सङ्ख्यामिति छन्दोद्धवा ? ।
प्रयुक्तशास्त्राश्छन्देषु भेदाश्च पद्मविधाः क्रमात् ॥ ६ ॥

लक्षणालङ्कारयुता भिन्ना अर्थार्थतस्तथा ।
भिन्नास्तथैकाक्षरत इत्थं छन्दसमुद्धवः ॥ ७ ॥

श्रुतिस्मृतिपुराणानि मन्त्रमुदाक्षराणि च ।
मेरुच्छन्दसमुत्पन्नमावृहीभुवनान्तकम् ॥ ८ ॥

माडमौडशुद्धशृङ्गतुङ्गार्णिंहकादिकाः ।
प्रोक्ता च राजवेशमादौ मेरुच्छन्दसमुद्धवः ॥ ९ ॥

आनकणाभि संघाटा ? गृहमालाकूटपञ्चरम् ।
संभूता मेरुच्छन्दाश्च गृहा हस्त्यादिसंकाः ॥ १० ॥

तृणपद्मवाजिपूर्णखण्डपाण्डव एव च ।
प्रयुक्ता मेरुच्छन्दादौ वास्तुविद्धिरुदाहताः ॥ ११ ॥

लतिना नागरा भौमा द्राविडाश्च विराटकाः ।
सावधारा विमानाख्या मेरुच्छन्दसमुद्धवाः ॥ १२ ॥

स्तम्भगर्भतीर्यमाना खण्डा वेणुकलादिकम् ? ।
मेरुच्छन्दोद्धवा रेखाः प्रोक्ताश्च सुरवेशमनाम् ॥ १३ ॥

तथैकत्रिपञ्चसप्तनवशाखसमुद्धवम् ।
प्रयुक्तं द्वारविधानं वास्तूपदेशका विदुः ॥ १४ ॥

गृहो नृत्यश्वद्रालोको भद्रावलोकनादिकाः ।
चतुःपष्टिः समाख्याता मण्डपा मेरुच्छन्दतः ॥ १५ ॥

पश्चान्नभिसभामार्गमन्दागभिन्नमिश्रकम् ।
पद्मविधं च वितानं स्यान् मेरुच्छन्दादुहाहृतम् ॥ १६ ॥

कर्णजा भ्रमजाश्वेव भद्रजा गर्भजास्तथा ।
मध्यजाः पार्श्वजाः ख्याताः शालाश्व मेरुच्छन्दतः ॥ १७ ॥

वेदावन्धं श्रीवन्धाख्यं पङ्कजं भद्रकं तथा ।
सुभद्रं तारकं पीठं मेरुच्छन्दोविनिर्गतम् ॥ १८ ॥

सुरार्चितं चाद्यनादि स्वभु वाणं चतुर्थकम् ।
शक्त्याख्यं वर्धमानं च लिङ्गं मेरुविनिःसृतम् ॥ १९ ॥

वेदाध्या वर्तुलाख्या त्रिकोणा तु पडंशका ।
वेदिका पश्चिका चैव पीठिका मेरुच्छन्दतः ॥ २० ॥

सीमा गर्भस्तथा द्वारं तलकोर्ध्वविभक्तिकम् ।
अर्चा च पद्मविधा प्रोक्ता मेरुच्छन्दसमुद्घवा ॥ २१ ॥

नगरं च पुरं ग्रामः खेटः कूटश्व कर्व्यटः ।
पते च पद्मविधा ब्रेया मेरुच्छन्दविनिर्गताः ॥ २२ ॥

वापीकृपतडां च रथयन्त्रचक्रादिकम् ।
प्रयुक्तं मेरुच्छन्देषु वास्तुविद्विरुद्धाहृतम् ॥ २३ ॥

वेदीसिंहासनं छत्रं शश्यकवचमागुधम् ।
घास्तुवेदे समाख्यातं मेरुच्छन्दसमुद्घवम् ॥ २४ ॥

रथवीश्यन्तरमार्गाश्व पट् पन्थान एव च ।
प्रयुक्ता वास्तुविद्विश्व मेरुच्छन्दसमुद्घवाः ॥ २५ ॥

इति छन्दादिनिकाशसङ्ख्याधिकारः ॥

पृथ्व्याकारो यथा छन्दो मेर्वाकारसमुद्घवः ।
पद्मविधं मेरुच्छन्दश्व पद्मत्रिशच्छन्दमेदकाः ॥ २६ ॥

भेदैस्तत्र ऋयष्टशतैर्दशभिर्गुणितैस्ततः ।
चतुर्विंशत्सहस्राणि छन्दभेदाश्व सङ्ख्यया ॥ २७ ॥

इन्द्रोद्भवक्षमावृद्धी भूतकोणान्तमध्यमैः ? ।
इषु प्राणेषु भक्षन्ती प्रत्येकविषमेपदम् ? ॥ २८ ॥

षड्भिर्भशद्वैः कोटिमेरुच्छन्दे तु सङ्ख्यया ।
तत्रोक्तमेवप्रमाणं सृष्टाऽभोजप्रकाशिना ॥ २९ ॥

मेरुमेरुपमः कार्यः शरावस्येव चाहृतिः ।
सृष्टिस्तदुद्घवा सूत्रं पात्रे पात्रमिवापरम् ॥ ३० ॥

मेरुश्व खण्डमेरुश्व पताका सूचिका तथा ।
उद्दिष्टं नष्टमिति षट् छन्दांसीह प्रवक्षते ॥ ३१ ॥

मृत्युभीतैः पुरा देवैरात्मनश्छन्दनायकः ।
संस्मृतानीह छन्दांसि छादितैस्तैस्ततो महाः ? ॥ ३२ ॥

छन्दे छन्दं समुद्दिष्टं वाससी कृतिरेव च ।
छन्दोभिरावृतं सर्वं वन्द्यं सर्वत्र नान्यथा ॥ ३३ ॥

व्योम्नः पतते बिन्दु?पतितो सविन्दुगर्भतो भवेत् ।
गुरुलघुर्लतायाश्च तस्य चाष्टौ समुद्धवाः ॥ ३४ ॥

आद्यगुरोरधोन्हस्वं पुनः शेषं यथोपरि ।
अङ्गभिः पूरयेत् पश्चाद् यावत् सर्वहतं पदम् ॥ ३५ ॥

गुरोरधस्ताच्च गुरुं निधाय शेषं समानं परिलक्ष्य सम्यक् ।
खण्डं प्रकुर्याद् गुरुपूरणार्थं यावतपदं सर्वलघुस्थमेते ॥ ३६ ॥

भवन्ति प्रस्तारगताश्च एते पट् सप्तमीप्रत्यय वै गृहाणाम् ?
ये नैव जानन्ति गुरुपदिष्टान् ते सूत्रधारा रिपवः प्रजानाम् ॥ ३७ ॥

एकाद्येकोत्तरान् कोष्ठान् विन्यसेदिच्छयात्मनः ।
आद्यादारभ्य तद्वृद्धिर्यथास्यात्पार्श्वयोः समम् ॥ ३८ ॥

मेरोरेकाधिका संख्या शरावस्येव चाकृतिः ।
प्रथमे कोष्ठके रूपमन्तं यावच्च पार्श्वयोः ॥ ३९ ॥

आसनोर्ध्वस्थयोन्यस्येन्मध्ये सङ्कुलितं पृथक् ।
तस्मिन्निष्ठविकल्पानां सङ्क्लया स्यादन्त्यपङ्किगा ॥ ४० ॥

इति मेरु छन्दः ॥

खण्डमेरुं तु विन्यस्येत् तद्वैकपार्श्वतः ।
प्रवृद्धैः कोष्ठकैस्तत्रात्यङ्गाः प्राग्वत् फलं यथा ॥ ४१ ॥

अथापरः खण्डमेरुः कोष्ठांस्तत्रेष्टसङ्क्लयया ।
कृत्वैकापवितान् चामविभगापवितानधः ॥ ४२ ॥

पकाद्येकोत्तरानङ्गानाद्यपङ्गौ निवेशयेत् ।
अन्यासु पङ्किष्वाप्रान्तं शून्यानाद्येषु कल्पयेत् ॥ ४३ ॥

द्वितीयेषु च कोष्ठेषु तासामेकैक ? साधयेत् ।
द्वितीयायां तृतीयादिकोष्ठकेषु यथाक्रमम् ॥ ४४ ॥

विकर्णयोगजानन्यानूर्ध्वाधोयोगसम्भवान् ।
फलं विकर्णयोगोत्थमेकस्मिन् परिकल्पयेत् ॥ ४५ ॥

इति खण्डमेरुः ॥

एकाधिकानभीष्टाया: सङ्ख्याग्रास्तिर्यगालिखेत् ।
कोष्ठानेतांश्च रूपार्दीस्तन्मध्ये द्विगुणोत्तरान् ॥ ४६ ॥

एकोनं पृथुतस्तेषामेकं द्विगुणमग्रतः ।
नातिकमेत् परां सङ्ख्यां पताकाछन्द उच्यते ॥
गृहमालायुक्ताख्यातं पताकानामकं विदुः ॥ ४७ ॥

इति पताकाछन्दः ॥

तद्विनेष्टायगा सङ्ख्येत्येकाद्यैस्तैस्ततो गृहे ।
न्यस्ताङ्कसङ्ख्यया सङ्ख्या गुरुलघ्वाद्यः प्रकलिपिताः ॥ ४८ ॥

एकैकमिष्टस्थानेषु लिखेत् सैकेष्वतः परम् ।
अन्त्याद्वते पूर्वपूर्वगुक्तेनायोजयेत् परम् ॥ ४९ ॥
अन्त्यादारभ्य तद्वानं ? द्वेकाद्येषु ? च पर्ययात् ।
अलिन्दादिषु यत्र स्यात् सङ्ख्या सूचीं तु तां विदुः ॥ ५० ॥

इति सूचीछन्दः ॥

उद्दिष्टे स्थापयेत् सङ्ख्यामुदिष्टां सम्भजेत्य ताम् ।
दलयेद् रूपयुक्तां तु दलयेनाम् सम्भवैः ? ॥ ५१ ॥

लघुस्वरूपदलने सैकार्थे करणे गुरुः ।
यावदिष्टपदासिः स्याह्लघ्वोऽलिन्दकोदयः ॥ ५२ ॥

कृत्वा छन्दः समुद्दिष्टं तदन्ते लघुनि द्विकम् ।
न्यसेदेकं गुरुणां च द्विगुणं द्विगुणं ततः ॥ ५३ ॥
व्यत्ययालघुनः स्थाने द्विगुणादेककं गुरोः ।
कुर्यात् तमाद्यस्थानाङ्कसङ्ख्यं नष्टे गृहं भवत् ॥ ५४ ॥

इत्युद्दिष्टछन्दः ॥

प्राप्तस्यैकं कोष्ठमैकैकवृद्धया न्यस्येदूर्ध्वं पङ्क्तियो यावदिष्टाः ।

इष्टानेकादीँलिखेदानुपूर्व्या कर्णेनाधः शून्यरूपे च दद्यात् ॥ ५५ ॥

कर्णस्थाङ्कश्लेषतोऽङ्के भवेद् यस्तं विन्यस्येत् कोष्ठकेषु क्रमेण ।

उद्दिष्टाङ्को भद्रसङ्ख्यानि मध्ये याभ्यः कर्णश्लेषतो मूषिकास्ताः ॥ ५६ ॥

एकादिषु द्विगुणितेष्विहःयावदिष्टमूषाकमव्युपहितेष्वय तेषु विद्यात् ।
उद्दिष्टवेश्मकृतनिर्गममार्गमूषासत्काङ्क्षैकयुतिनिर्मितसङ्ख्यमोकः ॥ ५७ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
षट्छन्दनिर्णयाधिकारो नामाष्टपष्टितमं सत्रम् ॥

(६९) गृहोत्पत्तिहर्म्यादिराजप्रासादनिर्णयो नामैकोनससतितमं मूलम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

अथेदानां प्रवक्ष्यामि गृहस्योत्पत्तिलक्षणम् ।
उत्पत्त्यते यथात्वाद्यं गृहादीनां तु सम्भवम् ॥ १ ॥

आचार्यैर्दिव्यज्ञानैश्च पूर्वानतपद्मासनैः ।
पटिका (घटिका ?) याम्यहस्तेषु त्रिपातहस्तोऽवृता ? ॥ २ ॥

पटिका संस्थिता पृथ्वी तत्र नायविन्दूद्भवाः ? ।
विन्दूलया शिखा ज्ञेया सा सृष्टिश्चैवमुद्भवः ? ॥ ३ ॥

विन्दु वामा कृता रेखा वामावर्ते पूर्वोदिताः ।
पूर्वांपरगतास्त्वेवं सृष्टिसंज्ञाविधानकम् ? ॥ ४ ॥

ऐशान्या अग्निपर्यन्तमाथ्रमं वस्तुसम्भवम् ।
आथ्रयन्ति समस्ताश्च जीवा महितचेतसः ॥ ५ ॥

आग्नेयां निर्क्षतिर्यावत् सदा सृष्टिर्विनश्यति ।
इत्थमालयसंज्ञा स्यात् सृष्टितोऽयं समुद्भवः ॥ ६ ॥

आलयः सर्वसत्त्वानां सर्वभूतात्मनां हितः ।
तदेवं लीयते सर्वमालयादिसमुद्भवम् ॥ ७ ॥

नैर्कृत्यनिलसंभूता सृष्टिस्त्वेवं समुदगता ।
कोष्ठकाभिधानमेतत् चतुरथीकृतं शुभम् ॥ ८ ॥

आच्छादितं तथा चोर्ध्वं तत्र कोष्ठाभिधानकम् ।
कोष्ठकं चतुर्हस्तान्तमाच्छाद्यं छायकं विदुः ॥ ९ ॥

आच्छाद्यं तु यदा क्षेत्रमेकहस्ताच्छतार्थतः ।
आवेष्टितं खलीपादं फलकं स्याद् गृहाङ्गम् ॥ १० ॥

एकद्वित्रिसहस्रैश्च हस्तैर्मानसमन्वितम् ।
नगरेषु तथावेष्टकूटप्राकारसंक्षितम् ॥ ११ ॥

चतुर्हस्तादितः क्षेत्रं शिरश्छाद्यं समोदये ।
पूर्वे चैकद्वारयुतं गृहसंबं तदुच्यते ॥ १२ ॥

एकद्वारं भवेद्वेद्म पूर्वांपरद्वारं निलयः ।
त्रिद्वारं करणं प्रोक्तं चतुर्भिर्शातुरं भवेत् ॥ १३ ॥

पड्जात्युत्पन्नच्छन्दा भैदैर्भिन्ना द्विरप्तिभिः ।
इत्युक्तकमरुपाङ्ग्या गृहसङ्ख्या त्वनेकधा ॥ १४ ॥

तृणपद्मौ छादने स्तः वाजिच्छन्दः शिलामयः ।
खण्डच्छन्दो गृहमध्ये पूर्णच्छन्दो हायोगृहम् ॥ १५ ॥

पाण्डुच्छन्दस्तथाच्चैव भूम्युर्ध्वं शौलजाधितः ।
 पणां तु छन्दसां प्राक्तः सृष्टिकाले समुद्धवः ॥ १६ ॥
 पक्षभौमं द्विभौमं वा हर्म्यं स्याद्वा चिभौमकम् ।
 पट्टुच्छन्दादिका भेदा हस्यादिवेशमसंबन्धकाः ॥ १७ ॥
 शालालिन्दकमन्त्रन्देष्टे भेदा भिन्नास्तु पोडश ।
 चतुर्मत्तरशतानि होकशालप्रकारकाः ॥ १८ ॥
 गुणितास्ते दशशतैर्लक्ष्मेकमतः परम् ।
 चत्वारि च सहस्राणि पक्षशालादिषु क्रमात् ॥ १९ ॥
 पट्टुच्छन्दे यथा भेदाः शालालिन्दादितस्तथा ।
 विगरीतास्तुण्ठन्देष्टे पोडशेव प्रकीर्तिताः ॥ २० ॥
 वाजिच्छन्दोऽपि कोच्छायः पाण्डुर्हीनोदयात्मकः ।
 चतुर्हस्तं फलकान्ते द्वोपच्छन्दाः प्रशंसिताः ॥ २१ ॥
 द्विपञ्चाशद् द्विशालानां प्रत्येकं द्विसहस्रतः ।
 स चतुःसहस्रं लक्षं द्विशालानां प्रकीर्तिम् ॥ २२ ॥
 द्विसप्ततिविशालानां प्रत्येकं द्विसहस्रतः ।
 लक्षद्वयं द्विशालानां तथा द्वयप्रसहस्रकम् ॥ २३ ॥
 चतुःशालगृहाणां पट्टपञ्चाशन्च शतद्वयम् ।
 प्रत्येकं चतुःसहस्रगुणितं च भवेदिदम् ॥ २४ ॥
 चतुर्विंशतिमहस्तोत्तरं च दशलक्षकम् ।
 चतुःशालकभेदे तु हस्याणि च भवन्ति हि ॥ २५ ॥
 चतुर्दशलक्षाण्यष्टचत्वारिंशतसहस्रतः ।
 मेरसङ्घव्या तथा चेत्थं हस्यादिगृहेषु च ॥ २६ ॥
 तत्राप्याश्रिता भेदा पक्षैकस्य तथैव च ।
 कोटिः पञ्चदशलक्षा वेदाशीतिसहस्रकम् ॥ २७ ॥
 एवं हस्यादिगृहाणां मेरुच्छन्दात् समुद्धवः ।
 इषुच्छन्दोऽद्वयाश्चान्ये तत्त्व्याश्रैव सङ्घव्यया ॥ २८ ॥
 इत्युक्तं हस्यादिवेशम् प्रासादानामतः परम् ।
 प्रासादा देवभूपानामन्येषां हस्यमुच्यते ॥ २९ ॥
 माडश्च मौडः शुद्धश्च शिखरं च चतुर्थकम् ।
 तुङ्गारः सिंहकश्चैव पड़भेदा राजवेशमनाम् ॥ ३० ॥
 छायघण्टाकूटमैडो मौडश्चोर्ध्ववरण्डिकः ।
 वरण्डिकाः सर्वभूषु शुद्धो वाह्यचतुष्कतः ॥ ३१ ॥
 माडच्छन्दोऽद्वये भद्रे भूमिशृङ्गाणि सन्ति चेत् ।
 तथा मौडाभिधानं स्यात् प्रशस्तं राजवेशमनि ॥ ३२ ॥

शिखरं शिखरगकारं सुरसश्चादिसम्भवम् ।
भद्रे भद्रे तवङ्गानि तुङ्गारा द्विगुणं गता ॥ ३३ ॥

सिंहावलोकनं कुर्यात् सिंहकर्णेविभूषितम् ।
एवं वै षड्विधं प्रोक्तं राजवेशम् सुखावहम् ॥ ३४ ॥

मालिकानि यथोक्तानि कथयामि समाप्ततः ।
द्विशतहस्तविस्तीर्णं पञ्चपाणिकरोच्छ्रयम् ॥ ३५ ॥

द्वारं सप्तदशहस्तं मध्यमं रंग सत्करम् ? ।
याम्येपरे उत्तरेषु उच्छ्रयति विंशतिकौ? ॥ ३६ ॥

राजा वा चक्रवर्ती वा खण्डजा मण्डलाधिपा: ।
मुकुटध्वजा भूपालः सामन्ता लघवस्तथा ॥ ३७ ॥

छत्रधारा: प्रतीहारा: खड्गधराश्चतुर्वरा: ।
ब्रंशोपानद्वाराश्चैव अङ्गरक्षाचतुलिका ? ॥ ३८ ॥

सुभद्रैरभिभज्यन्ते साधु साधु जनाकुले: ।
राजगृहं सदासेव्यमीशास्य चामर्गैरथा ॥ ३९ ॥

दासीदासाः सूपकागाश् छत्रधाराश्चव्यञ्जनाः ।
महिषी कुरुते देवी चामरधारी त्वमासना ? ॥ ४० ॥

तथा च केशवन्धाश्च जातीचम्पकग्रन्थिका: ।
कुड्कुमश्रीखण्डहस्ता उद्वर्तनोचरिनायिका: ॥ ४१ ॥

अक्षणौ ? च त्रीमुने सै सर्वे नेन्द्रीप्रतिचोरका ? ।
इष्टराज्ञां सदा ध्यात्वा मुनियोदशां यथा ? ॥ ४२ ॥

त्रिभूमिमध्यकर्त्तव्या मालिका क्रमतः स्थिता ।
सूर्यवंशोद्धवा: शैवा घतरन्ति यदा महीम् ॥ ४३ ॥

तेषां वेशमानि कार्याणि नान्येषां तु कदाचन ।
एवं तु राजवेशमानि कर्त्तव्यानि च सर्वदा ॥ ४४ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छाया
गुहोत्पत्तिहर्ष्यादिराजप्रासादनिषयाविकारो नामकोनसप्ततितमं सूत्रम् ॥

---

(७०) भूधरादिब्रह्मनगरं सप्ततितम् सूत्रम् ॥

विश्वोक्मोवाच—

गृहाणि नुपदेवानां स्वर्गपातालवासिनाम् ।
ब्राह्मणानां दितार्थीय नगरं वच्चिम संप्रति ॥ १ ॥

भूथरं हेमकुटं च गङ्गकुटं तृतीयकम् ।
त्रिपु लोकेषु विश्वातं पूज्यं सुरनरोरगोः ॥ २ ॥

सहस्रेरथम् हस्तैर्मध्यं सार्थसहस्रकैः ।
द्विमहस्तैर्भवेऽजयेषु त्रिविधं हस्तसङ्ख्यया ॥ ३ ॥

कनिष्ठं चाष्टभागौश्च मध्यं च दशभागतः ।
ज्येष्ठं द्विष्टभागौश्च पदसङ्ख्या त्रिधोदिता ॥ ४ ॥

चतुःपष्ठिः कनिष्ठं च शतं मानं तु मध्यमम् ।
द्विशतं तु भवेच्छेष्ठं पद्मपञ्चाशत्पदायतम् ॥ ५ ॥

द्वात्रिंशद्वस्तमध्यम् द्विचत्वारिंशद्विर्मध्यम् ।
ज्येष्ठं द्विपञ्चाशद्वस्तं गृहाणां तु प्रमाणतः ॥ ६ ॥

कनिष्ठं पञ्चशतकं मध्यं सार्थसप्तशतम् ।
सहस्रं तु भवेज्ञेष्ठं गृहसङ्ख्या यथाकमात् ॥ ७ ॥

कनिष्ठे नवमार्गाश्च मध्यमे च त्रयोदश ।
कुर्यादज्ञेष्ठे सप्तदश मार्गसङ्ख्या प्रकीर्तिंता ॥ ८ ॥

एकद्वित्रिकमात्रेत्काश्छन्दाश्च विकुर्वैर्युताः ।
मर्त्यलोकेषु सम्प्राप्ताः स्वर्गपातालभूपणाः ॥ ९ ॥

चतुरथं समं क्षेत्रमायव्ययविशोधितम् ।
आदिगर्भं प्रकुर्वीत भुजकर्णविशोधितम् ॥ १० ॥

भाजयेदप्तभागंस्तु आयामं विस्तरं सप्तम् ।
एकांशं च त्रिधा कृत्वा चोभयोश्च समन्ततः ॥ ११ ॥

मध्यकोष्ठं परित्यज्य अष्टसङ्ख्यैश्च जायते ? ।
पूर्वापरे च द्वाराणां याम्यकौवेरसंस्थितौ ? ॥ १२ ॥

सर्वेषामीदशं छन्दश्चतुःपष्ठिपदेषु च ।
ब्रह्मस्थाने गृहाश्चैव पादानां च चतुष्ठये ॥ १३ ॥

गृहाणां गृहसङ्ख्या च द्वात्रिंशद्विः कर्मता ।
ब्रह्मवंशयोर्द्वयोश्च चतुर्थाशकराः स्मृताः ॥ १४ ॥

चत्वरे द्वादशमार्गाश्चत्वरे षोडशान्विताः ।
नवमार्गकृता सङ्ख्या निर्मिता विश्वकर्मणा ॥ १५ ॥

सीमा करसहस्रं तु आयामो विस्तरः समः ।
 चतुःषष्ठिपदं कुर्याद् ब्रह्मरन्धप्रमाणतः ॥ १६ ॥
 चतुर्मुखं चतुर्द्वारं चतुर्वक्त्रं पितामहम् ।
 कुर्यान्नगरकेन्द्रे च प्रासादं कमलोद्धवम् ॥ १७ ॥
 चतुरो वरुणाद्यांश्च चतुर्दिक्षु यथाक्रमम् ।
 महास्थानेषु चत्वाराश्चतुःकर्णेषु संस्थिताः ॥ १८ ॥
 सीमान्तेषु च सर्वेषु चतुःषष्ठ्यादिसाधिते ।
 प्राकार उत्तमः कार्यो नवहस्तैः समुच्छ्रृतः ॥ १९ ॥
 द्विहस्तोच्छ्रृता च कार्या त्रिगृहा कण्डवारणी ।
 तत्तुल्योदयमाना कपिशीर्वर्घनाकुला ॥ २० ॥
 कर्णे कर्णे तु कर्त्तव्या वृत्ताद्वालकशोभना ।
 (त्रि)सहस्रान्ते पुनः कुर्याद्योधविद्याधरीं तथा ॥ २१ ॥
 तत्तद्वागप्रमाणेन कुर्यात् सिंहावलोकनम् ।
 प्रतोलीनां तु चत्वारि चक्रद्वाराणि कल्पयेत् ॥ २२ ॥
 अष्टौ खटक्या द्वाराणि प्रशस्तानि शुभानि च ।
 खटकीं सर्वद्वारेषु कुर्यात् सोपानसंचयम् ॥ २३ ॥
 रथमार्गोद्धवं शस्तं प्रतोलीषु प्रवेशनम् ।
 कपाटाः सर्वद्वारेषु द्वटार्गलयुतास्तथा ॥ २४ ॥
 विस्वाद्विपेषुरा सर्वमाङ्गातं सांशुभः निद्रौ ? ।
 प्रोक्तस्तम्भो ध्वजास्तम्भः कीर्तिस्तंभो महान्तथा ॥ २५ ॥
 पड्विधं तदधः पीठं मालिकास्त्वेकविंशतिः ।
 तन्मध्ये देवताः सर्वे स्वर्गपातालवासिनः ॥ २६ ॥
 मेरुच्छन्दभवः स्तम्भो ब्रह्माण्डसदशः पुरः ।
 तदुपरि शिवमूर्तिः शक्तिश्चित्योतीरुपिणी ॥ २७ ॥
 मेरुच्छन्दः समाख्यातः विभागान् शृणु साम्प्रतम् ।
 चतुरक्षं समं कृत्वा तारकं पीठमुत्तमम् ॥ २८ ॥
 उक्ताश्च चतुरशीतिः कीर्तिस्तम्भा विभागशः ।
 समस्ता उत्सेधभागाः शतमष्टोत्तरं स्मृताः ॥ २९ ॥
 तेन भागप्रमाणेन विस्तारः स्याच्चतुर्दश ।
 तत्त्वभागैश्च भद्रार्थं कर्णश्चैव द्विभागकः ॥ ३० ॥
 पूर्वभद्रे भवेद् ब्रह्मा दक्षिणे तु जनार्दनः ।
 अनन्तः पश्चिमे भद्रे रुद्रश्चोत्तरतो दिशि ॥ ३१ ॥
 कोणे भद्रे तथा स्तम्भे सप्तभागसमुच्छ्रृते ।
 महाशङ्काणि चाष्टैव मेघाकारणि तानि च ॥ ३२ ॥

सार्वे भागं तु परिधौ त्यजेच्छुद्धकमेण वै ।
 तदूर्ध्वे दशभागा च इहुका तौरेयुता ॥ ३२ ॥

कोणे भद्रे तथा शुद्धे यथागच्छव्यपन्नगाः ।
 भवन्ति ते स्वेच्छया च देवा वा देवदानवाः ॥ ३३ ॥

परिधौ मन्त्र्यादिदेवाश्च तथेकादशमद्रकाः ।
 शिवशक्तयोऽनेकाश्च सूपमेदेन संस्थिताः ॥ ३४ ॥

सागगः पर्वता द्वीपा समल्ला भोगस्त्वका ।
 समुद्रश्चलवसना पृथ्वी च सप्तमातरः ॥ ३५ ॥

भूपालाश्च तथा कल्यवक्षाश्च मुनिसत्तमाः ।
 वायुश्च मूर्धन्दाद्याः सनकत्राः सगशयः ॥ ३६ ॥

इन्द्रो रुद्रस्तथोऽनन्दो व्रता ग्रिष्णुस्तथैव च ।
 शौलेयी - - - - शंकरश्च सदाशिवः ॥ ३८ ॥

शान्ता- -शान्तानीता यति योत्यर्ती तथ ।
 तापर तस्वपेता वाच तस्योपरि ? ॥ ३९ ॥

पूर्वद्वारे व्यजस्थानं कीर्तिस्तम्भं तथोत्तमम् ।
 तदूर्ध्वं च प्रतिष्ठाप्या कीर्तिस्तपताकिका ॥ ४० ॥

शिलोलूक्यलयन्त्राणि शश्यासनानि पटुकाः ।
 नित्यकर्मस्नानस्थानं सन्ध्यावन्दनकुण्डिका ॥ ४१ ॥

सर्वे गृहोपस्करं च आगसं काष्टकादिकम् ।
 द्विजदेवेषु दातव्यमात्मार्थे तु सनन्दनम् ॥ ४२ ॥

भूमिदानं गजाश्वाश्च देशा ग्रामं च पत्तनम् ।
 मयूरालक्षाभिच्छत्रं हेमरत्नादिभूषणम् ॥ ४३ ॥

पूजयेत्सप्तनीकान् विप्रान् पूर्वे देषु पूजिताः ? ।
 इन्द्रतुल्योद्धर्वं राज्यं स्वयं वा भूमिशासने ॥ ४४ ॥

कमोऽयमत्र विप्राणां कथयानि द्विजोत्तम ।
 वंशावंशेस्तदेवा ? इन्द्राद्या ईशकोणतः ॥ ४५ ॥

विष्णुदेवधान्याविप्रा पूर्वदेशो तां स्थापयेत् ? ।
 जिगमं पूजयन्ति विप्रा दक्षिणां दिशं द्विजोत्तमाः ? ॥ ४६ ॥

नैर्क्रत्यां दिशि पितॄंश्च प्रावृपे पौरुषं तथा ।
 उत्तरे पुनराचार्यं ईशं च प्रतिपूजयेत् ? ॥ ४७ ॥

कनिष्ठुं च समाख्यातं नगरं नाम भूधरम् ।
 देवलोकेषु विख्यातं पूज्यं सुरनरोरगैः ॥ ४८ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 भूधरादिब्रह्मनगराधिकारो नाम सप्ततितमं सूत्रम् ॥

---

(७१) हेमकूटाख्यनगरप्रमाणभेकसप्ततितम् सूत्रम् ॥

अपराजित उघाच—

चित्रकूटत्रिकूटादिनगराणां च सर्वेशः ।
प्रमाणं गुणदोषांश्च कथयस्त्र प्रसादतः ॥ १ ॥
गृहाश्च कतिः सङ्घाता मार्गाश्च कतिथा स्मृताः ।
धेषु वा निन्दिता वाथ प्रतोलीपरिखादिकाः ॥ २ ॥
कतिः स्थानानि देवानां कतिदेवाश्च संस्थिताः ।
एतत्सर्वं प्रयत्नेन तथा जनपदादिकम् ॥ ३ ॥
भोगाय भूमिपालानां भोगिनां चैव सर्वदा ।
विश्रामो वनितानां च यथा चेन्द्रपुरी तथा ॥ ४ ॥

विश्वकर्मोवाच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि नगराणां च लक्षणम् ।
हेमकूटाभिथानं च वश्रुत भुवनत्रये ॥ ५ ॥
चतुरथं समं कृत्वा भुजकर्णविशोधितम् ।
भाजयेद् द्वादशांशैर्वा न्यूनाधिकपदैस्तथा ॥ ६ ॥
ब्रह्मस्थानेषु संगृहा होकांशं वामदक्षिणम् ।
द्विधा तथा पुनर्स्त्रीणि द्वे द्वे त्रीणि द्वयं तथा ॥ ७ ॥
इन्द्रयाम्यापरसौम्ये विभृत्य पदसङ्घया ।
जायन्ते तत्र सद्वानि ख्यातानि वसुध्रातले ॥ ८ ॥
निवसन्ति च सीमान्ते चतुर्वर्णा यथाकमम् ।
द्वादशाथमार्गाश्च द्वौ त्रयः सद्वानां तथा ॥ ९ ॥
अन्तरे कर्णभुजयोर्मार्गसङ्घया त्रयोदशा ।
सद्वामानं समाख्यातं चत्वारिंशतसहस्रकम् ॥ १० ॥
ब्रह्मरन्धप्रमाणं च शतमषेत्तरं शुभम् ।
कर्णगर्भान् विजानीयाच्छतमषेत्तरं मतम् ॥ ११ ॥
चतुर्वक्त्रं महापद्मं प्राप्तादं सुरवलभम् ।
स्थापयेद् ब्रह्मकेन्द्रेः च ब्रह्माणं तु पितामहम् ॥ १२ ॥
चत्वारः कर्णप्राप्तादाः कर्णगर्भे च संस्थिताः ।
आयान्तस्तु व्ययं कुर्यात् क्षेत्रमानानुसारतः ॥ १३ ॥
हस्तसङ्घयाप्रमाणं च शतानां दशपञ्चतः ।
वैश्म सङ्घयाप्रमाणं च सार्धसप्तशतानि च ॥ १४ ॥
प्राप्तादोपस्करं सर्वं प्रतोल्यादिसमन्वितम् ।
कीर्तिस्तम्भादिकं चैव कथितं पूर्वमेव हि ॥ १५ ॥

इति हेमकूटनगराभिधानम् ॥

अतःपरं प्रवक्ष्यामि नगराणां च लक्षणम् ।
 नाम्ना तु रत्नकुटं तद् विश्वातं वसुधातले ॥ १६ ॥
 चतुरथं समं क्षेत्रं भुजकर्णविशोधितम् ।
 भाजयेद्वा पोडशांशौर्विविश्वैर्वां पदैस्तथा ॥ १७ ॥
 ग्रहस्थानं तु संगृह्य चैकाशं वामदक्षिणम् ।
 तच्चैकं तु विश्वा कृत्वा पुनर्द्वां चैकमेव हि ॥ १८ ॥
 द्वौ द्वौ तु भागसंस्थाने चैकद्वयं त्रयं तथा ।
 चत्वारश्च चतुर्दिश्मु पदसङ्ख्यां विभाजयेत् ॥ १९ ॥
 गृहाणां जायने सङ्ख्या त्वेकमेव सहस्रकम् ।
 पदांशपट्कविस्तारं तदंशं निर्गमं विदुः ॥ २० ॥
 चतुर्दिश्मु विश्वातवयं भद्रस्थानं मनोहरम् ।
 चतुःकर्णास्तु प्राप्तादं मार्गाः सप्तदश स्मृताः ॥ २१ ॥
 द्विपञ्चाशत् सप्तहस्ता ज्ञातव्या अत्र पण्डितः ।
 द्वार्त्तिशन्मध्यवंशो तु चत्वारः पोडशान्विताः ॥ २२ ॥
 सीमान्ते कर्णकर्णेषु चतुर्विशितिकाः स्मृताः ।
 अष्टौ मार्गा द्वादश च हस्तसङ्ख्या निगद्यते ॥ २३ ॥
 चत्वारिंशत्य चत्वारो द्विशतं गर्भमध्यतः ।
 कर्णे कर्णे च सीमान्ते शेषा विशितिकान्विताः ॥ २४ ॥
 नामपादप्रमाणं च संस्थानोन्मानलक्षणम् ।
 सर्वेषामीदशं मानं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ २५ ॥
 चतुर्द्वारं तु कैलासं चतुर्वये ? समन्वितम् ।
 स्थापयेद् ब्रह्मकेन्द्रेषु ब्रह्माणं च पितामहम् ॥ २६ ॥
 सरस्वतीं तथेशान्यां वायव्यां तु जनार्दनम् ।
 नैऋत्ये च सहस्राक्षमाश्वेष्यां तु गणाधिपम् ॥ २७ ॥
 सर्वेषामीदशं स्थानं ज्येष्ठमध्यकनिष्ठकम् ।
 कुर्यात् कनिष्ठके प्राक्षो मध्यस्थाने चतुष्टयम् ॥ २८ ॥
 ज्ञात्वा नगरचिह्नानि द्विरप्तकैकेन ? शिल्पिभिः ।
 न्यूनाधिकं च द्वाराणां सूत्रं संबोध्य बोधकम् ? ॥ २९ ॥
 रत्नकूटाभिधानं च गृहसङ्ख्या सहस्रतः ।
 ज्येष्ठनागरमानं च सूत्रे चैव प्रसारिते ॥ ३० ॥
 द्वारप्राकारकाद्यं च गृहोपस्करमेव च ।
 पूर्वोक्तं तु विश्वातवयं द्विजदेवालयस्तथा ॥ ३१ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 हेमकूटाख्यनगरप्रमाणसूत्राधिकारो नामैकसप्ततितमं सूत्रम् ॥

(७२) महाराजाधिराजपुरनिवेशो नाम द्वासप्रतितमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

चतुर्भिस्तु सहस्रैश्च कनिष्ठं विस्तृतं पुरम् ।
मध्यमं चाष्टसाहस्रम् हस्तानां मानतः स्मृतम् ॥ १ ॥

द्वयष्टसाहस्रहस्तं च व्यासे उयेष्ठं पुरं मतम् ।
चतुरष्टद्विरष्ठं वा त्रिविधं चोदितं कमात् ॥ २ ॥

कनिष्ठज्येष्ठयोर्मध्ये सहस्रवृद्ध्यैकादशा ।
चतुर्धापुनरेकैकं कनिष्ठं मध्यमुक्तमम् ॥ ३ ॥

साष्टमांशं सपादं वा सार्वं वास्तु समायतम् ।
कुर्यादेकैकमिथं च चतुरश्रीकृतं शुभम् ॥ ४ ॥

वेदाश्रं वेदभक्तं च वेदापरं नुपवेदमने ? ।
समस्तनृपगेहानां वेदवत् संस्थिता स्थितिः ॥ ५ ॥

एकस्यां द्वित्रिभिर्वशाखिधा पञ्चपदान्तगाः ।
प्रसिद्धराजमार्गाच्च षट् पन्थानो नवांशकाः ॥ ६ ॥

इत्यनुक्रमवैशाश्च यान्मार्गप्रभेदतः ।
पुरान्तेषु समस्तेषु घण्टामार्गप्रसिद्धितः ? ॥ ७ ॥

सूर्यषोडशविशत्यः प्राकारोर्ध्वं अधोदितम् ।
द्वादशाष्टौ दश वापि प्राकारस्कन्धविस्तृतिः ॥ ८ ॥

सप्तादशकरोच्छ्रुता प्रासादं ? द्विहीनाधिकम् ? ।
द्विकराधिकैर्मध्यं च चोच्छ्रुता कण्डवारणी ॥ ९ ॥

कण्डवारणी स्थिता च पृथुदये च शिरोवापि ? ।
घनानि कपिशीर्षाणि ह्यष्टाङ्गुस्यन्तराणि च ॥ १० ॥

प्राकारान्ते रथाः कार्या दिग्भास्वच्छकविस्तरः ।
चत्वारिंशत्र्यशमध्यं शाश्वतं च रथान्तरम् ॥ ११ ॥

उत्संगः पूर्णबाहुश्च हीनबाहुस्तथापरः ।
प्रतिकायमिति प्रोक्तं प्रवेशानां चतुष्टयम् ॥ १२ ॥

आनन्दश्च तथोत्कण्ठो जयन्तो रिपुमर्दनः ।
कर्णालयश्च चत्वारो वृत्ताकारेण संस्थिताः ॥ १३ ॥

सिंहावलोकनाश्चैव योधविद्याधरीयकाः ।
एकान्तरप्रभेदेन क्रमेणापि सुसंस्थिताः ॥ १४ ॥

पद्मिंशत्तश्च पहवुङ्गौ विदुरप्रोक्तं शतम् ।
 पुरे प्रासादसंख्याभिर्देवस्थानानि चत्वरे ॥ १५ ॥
 पुर्मानानि द्वादशैव चत्वरं देवसङ्ख्यया ।
 अनुक्रमेण कर्तव्यं पुरच्छन्दानुरूपतः ॥ १६ ॥
 नोक्तगभिमुखाः कार्या न देवा दक्षिणमुखाः ।
 पूर्वापरमुखाः कार्या वास्तुशास्त्रेषु गीयते ॥ १७ ॥
 पुरप्राकाग्वाहो तु देवा यत्र च संस्थिताः ।
 नगगभिमुखास्त्रेव मध्यमे च परामुखाः ॥ १८ ॥
 परामुखाः स्थिता ये तु शिवः सूर्यो विधिर्हरिः ।
 हन्यते तनुरं राष्ट्रे गज्यध्वंसश्च जायते ॥ १९ ॥
 प्राकारोच्छ्याद् द्विगुणं तदन्ते परिखात्रयम् ।
 अम्भो ? विमार्गशस्तादिग्विदिक्षु च जलाश्रयाः ॥ २० ॥
 कनिष्ठे च पुरे पादात् मध्यमे च पदार्थतः ।
 पोडशांशात् पुरे ज्येष्ठे हातिरिके च बाहातः ॥ २१ ॥
 प्रतोली राजगेहाग्रे राजमार्गस्तदग्रतः ।
 विस्तीर्णा विंशतिकरैर्द्विरष्टद्वादशाध्मा ॥ २२ ॥
 हट्ठथेणिस्ततः कार्या पोडशांशेन मार्गतः ।
 बलिकर्मसमस्तानां हट्ठोपरि गृहोक्तमम् ॥ २३ ॥
 विदिशासु पुरं कार्यं जगत्याख्यिगुणं शुभम् ।
 युग्मगृहाश्च कर्तव्याः पक्षयोश्चैव सन्मुखाः ॥ २४ ॥
 प्रासादस्य प्रमाणेन पादोनेनाथवोच्यते ।
 प्रासादार्धात् कर्तव्या ज्येष्ठमध्यकनिष्ठिकाः ॥ २५ ॥
 एकभौमा द्विभौमा वा शाला निर्गमभूषिता ।
 मत्तवारणसंयुक्ता निर्गताश्चित्रशालिकाः ॥ २६ ॥
 जगत्यग्रे वामनं स्याद् भिन्नं तद्भवि संस्थितम् ।
 महोत्सवे च वासन्ते कुर्याद्विन्दोलकं त्विह ॥ २७ ॥
 देवस्य परतः कार्या निगृदा नृत्यशालिकाः ।
 पूर्वस्यामथवाग्नेयां वायव्ये वारुणे शुभम् ॥ २८ ॥
 शेषासु ह्यप्रशस्ताश्च आग्नेयां सत्रमण्डपम् ।
 वास्तुवेदीसंस्थितं तन् मठः स्थाप्यस्तु दक्षिणे ॥ २९ ॥
 गृहं पञ्चारिकायुक्तं मैत्रस्थानसमाप्तितम् ।
 यतिश्यानालयं कुर्यात् प्रलीना यत्र शासने ॥ ३० ॥

पुरसीमान्तप्राकारे प्रतोलीहृष्टमार्गयोः ।
जलाधर्यं जगत्यन्ते घटिमालासमुद्धवम् ॥ ३१ ॥

ऋग्यवस्तुयुतौकश्च तदग्रे विक्रयादिकम् ।
यतश्चागम्यते लोकैर्वर्तते जनसंकुलम् ॥ ३२ ॥

स्वर्णकारं सुगन्धं च गन्धिकं च तृतीयकम् ।
दन्तकर्म धान्यगृहमेतत्कुर्यात्तु पूर्वतः ॥ ३३ ॥

ताम्बूलफलसंकीर्णं पुष्पमालादिसंकुलम् ।
राजद्वाराग्रतश्चैव यतः स्याच्च जनाकुलम् ॥ ३४ ॥

मंजिष्ठरङ्गशोभाद्यं नारिकलसमाकुलम् ।
त्रिगणोपस्कराद्यं च राजद्वारोत्तरे शुभाः ॥ ३५ ॥

आयसोपस्करं सर्वं शत्र्यादि विविधं तथा ।
व्यजनच्छत्रमायूरं शाश्वतं दक्षिणे शुभम् ॥ ३६ ॥

ईशाने च वस्त्रहयं पट्टिनेत्रपट्टाद्यकम् ।
स्वल्पवस्त्राद्याद्येत्यां च वस्त्रबन्धस्तदग्रतः ॥ ३७ ॥

रक्तकाद्युत्तरे शस्तं कृष्णरङ्गादि दक्षिणे ।
पूर्वतः श्वेतवस्त्राद्यं राजवेद्माग्रकलिपतम् ॥ ३८ ॥

अष्टादशानां धान्यानां सर्वदिक्षु च विक्रयः ।
ताम्बूलानां च पूगानां विक्रयो देवताग्रतः ॥ ३९ ॥

(तां) दलाक्षं ? चित्रलेखाद्या गृहेषु पुरवासिनाम् ।
द्विष्पिका रजकास्त्रैणा; स्वदेवादिपुरे स्थिताः ॥ ४० ॥

ब्राह्मणाः पूर्ववास्तव्याः क्षत्रियाश्चैव दक्षिणे ।
प्रशस्ताश्चोत्तरे शूद्रा वैश्या मध्ये च संकुलाः ॥ ४१ ॥

पुरे पुरे च विप्राश्च क्षत्रिया वैश्यशूद्रकाः ।
तद् बाह्यतस्तथा चान्यास्तथा स्थपतिसंकुलाः ॥ ४२ ॥

विप्रक्षत्रियवैश्यानां प्राकारा वै निवासिनाम् ।
वणिक् कर्मकराणां च मध्यानां च सुखावहाः ॥ ४३ ॥

विदिक्षु दिक्षु वै कार्या नगरस्वस्तये यथा ।
अष्टद्विरष्ट्वात्रिंशदध्यमा मध्यमोत्तमाः ॥ ४४ ॥

चतुर्वर्णाश्च प्रकृतीरेकेषु पुरेषु च ।
सर्वत्र वासयेत्त्रैव नागरांश्च सुखावहान् ॥ ४५ ॥

पूर्वे ब्राह्मणलोकाश्च क्षत्रियाश्चैव दक्षिणे ।
निवैश्याभ्यौत्तरे शूद्राः पश्चिमे तु जलाधयाः ॥ ४६ ॥

पूर्वयाम्योत्तरे शस्तं हट्टमार्गादिचत्वरम् ।
 ईशाने शिलिपनः सर्वे रजकार्षिणपकाः परम् ॥ ४७ ॥
 चर्मकारार्थं वरुणा आग्रेया दिशमाधिताः ।
 नैऋत्ये शोणिडका ब्रेया वायव्ये तन्तुवायकाः ॥ ४८ ॥
 पुरमध्ये च सर्वत्र प्राकारस्य तथोपरि ।
 स्थापयेत्सूत्रयंत्रं च विविधं कर्मरौद्रकम् ॥ ४९ ॥
 यन्त्राणि चित्ररूपाणि विश्वकर्मैरितानि च ।
 तेषां नामानुक्रमं च कथये तव साम्प्रतम् ॥ ५० ॥
 प्रथमं भैरवं यन्त्रं द्वितीयं चैव भास्करम् ।
 गौरीयन्त्रं च तुर्थस्यात्तृतीयं महिषासुरम् ॥ ५१ ॥
 वाराहं पञ्चमं चैव महायन्त्रं च पष्टकम् ।
 अचिन्त्यमुद्गराधातं ज्वालावलि शराकुलम् ॥ ५२ ॥
 अक्षयं च दृढं युक्त्या नैकद्विक्षसंकुलं ।
 एभिर्यन्त्रैः समायुक्तं प्राकारं भीमरूपकम् ॥ ५३ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायाः
 महाराजाधिराजपुरनिवेशाधिकारो नाम द्वाससतितमं सूत्रम् ॥

---

(७३) पूरलक्षणं त्रिसप्ततितमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

वक्ष्ये पुरस्य चाकारं साम्प्रतं लक्षणं पुनः ।
प्रशस्तं दोषरहितं पुरनामानि विशतिः ॥ १ ॥

माहेन्द्रं सर्वतोभद्रं सिंहावलोकवास्त्रे ।
नन्द्यावर्तं च नन्दाख्यं पुष्पकं चैव स्वस्तिकम् ॥ २ ॥

पार्श्वदण्डं जयन्तं च श्रीपुरं रिपुमर्दनम् ।
स्नाहं दिव्यमुत्तरं च धर्मं कमलशकदे ॥ ३ ॥

महाजयं पौरुषं च साम्प्रतं कथितं बुधैः ।
पुराणं विशतिश्चैव ख्याता भुवनमण्डनम् ॥ ४ ॥

माहेन्द्रं चतुरश्रं च सर्वतोभद्रमायतम् ।
सिंहावलोकनं वृत्तं वृत्तायतं च वास्त्रम् ॥ ५ ॥

मुक्तकोणं च नन्दाक्षं नन्द्यावर्तं च स्वस्तिकम् ।
पुष्पकमष्टदलाख्यं स्वस्तिकं तु चाष्टाथकम् ॥ ६ ॥

यवाकृति जयन्तं च दण्डं स्यादतिदीर्घकम् ।
श्रीपुरं चैकग्राकारे द्वाभ्यां तु रिपुमर्दनम् ॥ ७ ॥

शैलकुक्षौ तथा स्नाहं दिव्यकं शैलमस्तके ।
नद्युत्तरं च सौम्याख्यं सरिद्याम्ये तु धर्मकम् ॥ ८ ॥

कमलं पश्चिमे नद्या नद्याः पूर्वे तु शकदम् ।
पौरुषं पुरुषाकारं नद्योश्चैवं महाजयम् ॥ ९ ॥

पुरं विशतिसङ्ख्याकं रम्यं सुरनरोरगैः ।
स्वस्तिशान्तिकरं नित्यं गोब्राह्यणधराभुजाम् ॥ १० ॥

माहेन्द्रं चतुरश्रं च प्रतापकीर्तिवर्द्धनम् ।
वृद्धिदं सर्वतोभद्रं नित्यं तद्वद्रशान्तिदम् ॥ ११ ॥

सिंहावलोकनं रम्यं हरे (ते) रिपुरिषाव(त)धी(वी) ? ।
वास्त्रे तु प्रजावृद्धिर्नन्दाख्ये नन्दनं चिरम् ॥ १२ ॥

नन्द्यावर्तं मङ्गलाख्यं त्रिदशानां च पुष्पकम् ।
स्वस्तिकृत्स्वस्तिकं प्रोक्तं जयन्तं च जयावहम् ॥ १३ ॥

वृद्धिदं पार्श्वदण्डं च श्रीप्रदं श्रीपुरं तथा ।
रिपुमर्दनं रिष्वन्तं स्नाहं चैवाभयप्रदम् ॥ १४ ॥

दिव्यकं देवभवनमुत्तरं चोत्तमोत्तमम् ।
धर्मं धर्मकरं नित्यं कमलं शान्तिदायकम् ॥ १५ ॥

इन्द्रराज्योऽद्वं शकं पौरुषं भीमविक्रमम् ।
महाजयं पुरं नाम सर्वदानन्दकारकम् ॥ १६ ॥

इत्थमाकृतयो गुणाः कथितास्तव मयाधुना ।
शुभानां सुप्रशस्तानां पुराणां विशतिस्तथा ॥ १७ ॥

इति पुरगुणाधिकारः ॥

अग्निदं वायवं चैव शकटं युग्मशाकटम् ।
वज्रं त्रिशूलमाख्यातं कर्णिकं चैव सप्तमम् ॥ १८ ॥

पताः सप्तपुरुषैव महादोषभयावहाः ।
तासां रूपं तथाकारं कथये तव साम्प्रतम् ॥ १९ ॥

अग्निदं च त्रिकोणाख्यं पट्टोलं चैव वायवम् ।
शकटं शकटाकारं युग्मं द्विशकटाकृति ॥ २० ॥

वज्रकं वज्रसङ्काशं त्रिशूलं त्रिशूलाकृति ।
कर्णिकारं विकर्णं तु चाकाराः कथितास्तव ॥ २१ ॥

अग्निदेऽग्निभयं घोरं वायवं वहुक्षेशदम् ।
शकटं तु पुरं चैव प्रजाक्षेशावहं स्मृतम् ॥ २२ ॥

पुरे द्विशकटाकारे तस्करादि भयं भवेत् ।
वज्राकृति पुरं यत्र वज्रपातस्तदोऽद्ववेत् ॥ २३ ॥

त्रिशूले च पुरे चैव सदा युद्धं समुद्धवेत् ।
कर्णिकारे च दुर्भिक्षं प्रजा तत्र न नन्दति ॥ २४ ॥

इत्यादिसप्तदोषांश्च वर्जयेत् पुरदोषदान् ।
विशतिः सुखदाः ख्याताः दोषदाः सप्त एव च ॥ २५ ॥

पुराधेन भवेद् ग्रामो ग्रामाधेन तु खेटकम् ।
खेटकाधेन भवेत् कूटं कूटाधेन तु कर्वटम् ॥ २६ ॥

पुरे सप्तदश मार्गा ग्रामो वै नवमार्गतः ।
खेटके पञ्च मार्गाः स्युत्तिभिर्मार्गैःश्च कूटकम् ॥ २७ ॥

द्वौ मार्गौ कर्वटे ख्यातौ छन्दाः पञ्च प्रकीर्तिताः ।
पुरग्रामखेटकं च कूटं च कर्वटाभिधम् ॥ २८ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
पुरलक्षणाधिकारो नाम त्रिसप्ततितमं सूत्रम् ॥

---

(७४) वापीकूपतडागादिनिर्णयो नाम चतुःसप्ततितम् सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

पुरस्य बाह्याभ्यन्तरे विविधाः स्युर्जलाशयाः ।
वापीकूपतडागानि कुण्डानि विविधानि च ॥ १ ॥

दश कूपाश्चतुर्वाप्यश्चत्वारि कुण्डकानि च ।
तडागाः पट्विधाश्चैवं कथयाम्यपराजित ॥ २ ॥

श्रीमुखो विजयः प्रान्तो दुन्दुभिश्च मनोहरः ।
चूडामणिश्च दिग्भद्रो जयो नन्दश्च शङ्करः ॥ ३ ॥

चतुर्हस्तादितो वृद्धिर्यावद्धस्तस्त्रयोदशम् ।
श्रीमुखाद्याः शङ्करान्ता दश कूपाः प्रकीर्तिताः ॥ ४ ॥

चतुर्हस्तः श्रीमुखः स्याद् विजयः पञ्चहस्तकः ।
^{षष्ठी}हस्तैर्भवेत् प्रान्तो दुन्दुभिः सप्तहस्तकः ॥ ५ ॥

मनोहरश्चाष्टहस्तश्चूडामणिर्नवकरः ।
दिग्भद्रो दशहस्तश्च ह्येकादशकरो जयः ॥ ६ ॥

नन्दे च द्वादशकराः शङ्करे च त्रयोदशा ।
एवमादिगुणोपेता वृत्तकूपा दशोत्तमाः ॥ ७ ॥

शेषास्तु कूपिका वत्स त्रिहस्ताश्चादिमादधः ।
द्विहस्ता वै प्रशस्ताश्च कर्तव्याः सर्वकामदा� ॥ ८ ॥

इति दशकूपाः ॥

नन्दा भद्रा जया चैव चतुर्थी विजया तथा ।
एकवक्त्रा त्रिकूटा च नन्दा नाम वरप्रदा ॥ ९ ॥

द्विवक्त्रा च षट्कूटा भद्रा नाम सुशोभिता ।
त्रिवक्त्रा नवकूटा च जया वै देवदुर्लभा ॥ १० ॥

चतुर्वक्त्रा सूर्यकूटा विजया सर्वतोमुखी ।
वाप्यश्च कथिता वत्स कुण्डानि शृणु सम्प्रति ॥ ११ ॥

इति चतुर्वाप्यः ॥

भद्रकं सुभद्रकं च नन्दाख्यं परिघं तथा ।
कुण्डानि देवताम्रेषु कार्याणि शान्तिमिच्छता ॥ १२ ॥

चतुरस्त्रं भद्रकं स्यात् सुभद्रं भद्रसंयुतम् ।
नन्दाख्यं प्रतिभद्रेषु परिघं मध्यमिदृकम् ॥ १३ ॥

चतुर्द्वाराणि सर्वाणि सगवाक्षाणि मध्यतः ।
 गवाक्षमस्तकान्येवं प्रवेशो वामदक्षिणे ॥ १४ ॥
 प्रवेशा निर्गमास्तत्र विधातव्या हनेकधा ।
 कर्णे चतुष्किकाः कार्यास्तवङ्गपट्टशालिकाः ॥ १५ ॥
 मध्ये भिट्ठं तु कर्तव्यं माढं च तद्धि धीधरम् ।
 तन्मध्ये जलशायी स्याद् वाराहो वा तथोच्यते ॥ १६ ॥
 भद्रे चैकादश रुद्राः प्रशस्ता द्वारके तथा ।
 दुर्वासा नारदश्चैव विविधा गणनायकाः ॥ १७ ॥
 क्षेत्रपालो भैरवश्च तथा चोमामहेश्वरः ।
 कृष्णशङ्करः कर्तव्यो दण्डपाणिर्विशेषतः ॥ १८ ॥
 कात्यायनी चण्डिका च भल्लस्वामी च भास्करः ।
 हरिहरपितामहश्वन्द्रादित्यपितामहः ॥ १९ ॥
 हरिहरस्वर्णगर्भः पट्टशाला वाराणसी ।
 तदनुक्रमं वक्ष्यामि यदुक्तं परमेश्वरैः ॥ २० ॥
 चतुर्दशेशलिङ्गानि रुद्रश्चैकादशैव तु ।
 सर्वे च द्वादशादित्या द्वादशाथ गणाधिपाः ॥ २१ ॥
 पञ्चलीला नवदुर्गा लोकपालाश्च पञ्चधा ।
 अयोऽग्न्यश्च दिक्पाला मातृणां च तथाएकम् ॥ २२ ॥
 अब्धयश्चैव चत्वारो गङ्गा च सरिदुत्तमा ।
 तन्मध्ये तु प्रकर्तव्या वाराणसी पश्चासने ॥ २३ ॥
 यज्ञ वाराणसीवासं तत्युण्यं नित्यदर्शनात् ।
 नित्यमेव स्नानपूजा गङ्गास्नानादिकं फलम् ॥ २४ ॥
 तस्यार्चने भवेन्मोक्षो यथा गङ्गाजलान्मृतौ ।
 पतन्ति नैव संसारे यावश्वन्द्रार्कतारकम् ॥ २५ ॥
 कृते च नैमिषं तीर्थं ब्रेतायां पुष्करं तथा ।
 द्वापरे च कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गा प्रशस्यते ॥ २६ ॥
 गङ्गाद्वारे कुशावर्ते बिल्वके नीलपर्वते ।
 स्नात्वा कनखले तीर्थे पुनर्जन्म न विद्यते ॥ २७ ॥
 गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयाद् योजनानां शतैरपि ।
 मुच्यतेसर्वपापेभ्यः स्वस्थानेऽपि वसन्नरः ॥ २८ ॥
 या गतियोगमुक्तानां मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ।
 सा गतिः सर्वभूतानामन्तवेदिनिवासिनाम् ॥ २९ ॥

फलं तस्य दशगुणं प्राप्नोति चैव नित्यशः ।
नरोत्तमः स चाप्नोति नित्यं वाराणसीकलम् ॥ ३० ॥
तस्य तुलादिकपुण्यं स्थाने वाराणसी भवेत् ।
धर्मार्थकाममोक्षांश्च यथेच्छं प्राप्नुयान्नः ॥ ३१ ॥

इति चतुःकुण्डवाराणसी ॥

सरो महासरश्चैव भद्रकं च तृतीयकम् ।
चतुर्थं यन्मया प्रोक्तं सुभद्राख्यं तदुच्यते ॥ ३२ ॥
परिघं युग्मपरिघं तडांगं पडविघं स्मृतम् ।
बकैकस्थलं परिघं युग्मपरिघं तद् द्वितः ॥ ३३ ॥
अर्धचन्द्रं सरः प्रोक्तं वृत्ताकारं महासरः ।
भद्रकं चतुर्ग्रंस्यात् सुभद्रं भद्रसंयुतम् ॥ ३४ ॥
दण्डसहस्रकं उयेषुं मध्यमं च तदर्थकम् ।
मध्यमार्थं कनिष्ठं च त्रिविघं पालिदेव्यतः ॥ ३५ ॥
पञ्चाशदस्तकैजयेषुं मध्यमं च तदर्थकम् ।
कनिष्ठं द्वादशकरः पालिमानं च विस्तरे ॥ ३६ ॥
वापीकृपतडागानि नैकश उदगाश्रयाः ।
जलाश्रयं च संपाद्य कुर्यात् पुण्यं महोत्सवम् ॥ ३७ ॥
यस्य गोपदमात्रं तु ह्युदकं धारयेन्मही ।
वर्षषष्ठिसहस्राणि शिवलोकं स गच्छति ॥ ३८ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकार्तिप्रकाशप्रोक्ततुश्रीभुननदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
वापीकृपतडागादिनिर्णयाविकारो नाम चतुःसप्ततितमं सूत्रम् ॥

(७५) शस्यावतारो नाम पञ्चसप्ततितम् सूत्रम् ॥

अपराजित उवाच—

कृते पुण्यमयं सर्वं जगदेतत् चरन्नरम् ।
पुण्यात्मनः प्रजा राजा सुवृष्ट्या शोभना क्षितिः ॥ १ ॥
पुण्यं त्रिभागं त्रेतायां द्विभागं द्वापरे तथा ।
एकभागं कलियुगे मेघाः स्वल्पजलप्रदाः ॥ २ ॥
ममप्राप्ते वै कलियुगे पुण्ये च प्रलयं गते ।
सर्वार्थनाशातो लोका व्याधिद्रुःखप्रपीडिताः ॥ ३ ॥
त्वं पिता जगतां नाथं प्रमो विश्वस्य पालक ।
प्राप्तो कलियुगो घोरः कथं लोकस्तरिष्यति ॥ ४ ॥

विश्वकर्मोवाच—

अधर्मस्थं शिवो हन्ति सृष्टिस्थितिप्रणाशकृत् ।
अधर्मस्य शिवः कालो नित्यं संहारहेतुकः ॥ ५ ॥
कलियुगे कृतयुगं शिवपादाब्जसेवनात् ।
अन्नं नगणामाधारो वाहनानां तु पोषणम् ॥ ६ ॥
अन्नं तत्र दयाहेतु भोगलिङ्गं महीतले ।
निग्रहानुग्रहे शक्तः स भवेत् पृथिवीपतिः ॥ ७ ॥
गृहे वा नगरे ग्रामे आधिपत्यं च दुर्लभम् ।
किं पुना राज्यलघ्नौ तु चाधिपत्यं महीतले ॥ ८ ॥
राज्यार्थं धार्यते शस्यं शस्यार्थं तु जलाश्रयः ।
भूमिर्भागपरीक्षार्थं सूत्रधारं परीक्षयेत् ॥ ९ ॥
प्रजाहीनो ध्रुवं वत्स राजा दुःखस्य भाजनम् ।
शेषं भुज्ञक्ते महादुःखे विषये स्वेऽपराजित ॥ १० ॥
लोको मूलं भूश्च वृक्षश्चाम्भो भूपालरक्षणम् ।
तेनाक्षयं भवेद्राष्ट्रं प्रजावांस्तु चिन्तामणिः ॥ ११ ॥
बहुपुण्यप्रभावेण प्रसन्नः साम्प्रतं शिवः ।
प्रजास्तु पीडिता येन तद्राष्ट्रं गच्छति क्षयम् ॥ १२ ॥
अन्यायद्रव्यनिरता न्यायं ल्यकृत्वा तु लोभतः ।
कुलमूलविनाशार्थं राजा हन्ति प्रजां समाम् ॥ १३ ॥
वसुधायाः प्रजा मूलं धन्यो यस्तां विशेषतः ।
प्रतिपालयते भृपः सर्वकामफलप्रदः ॥ १४ ॥

वसुधा तु ध्रुवं पुष्पं फल राष्ट्रेषु वै प्रजा ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रजा पाल्या महीभृता ॥ १५ ॥

यत्र देशो प्रजाः स्वस्थाः सदा च धनिनो जनाः ।
तत्र देशो च कल्याणमिच्छासिंद्वर्भवेन्नुपः ॥ १६ ॥

यत्र देशो प्रजाः स्वस्था हेमरत्नविभूषिताः ।
स देशां दुर्लभो वत्स स्वर्गादिभोगदायकः ॥ १७ ॥

यत्र देशो प्रजाः स्वस्था उत्तमाधममध्यमाः ।
सर्वकार्येषु सोत्साहाः सदेशो दुर्लभः सुरैः ॥ १८ ॥

यत्र देशो प्रजाः स्वस्था दिव्यवस्थविभूषिताः ।
दिव्यभोगा नष्टरिपुः सदेशो देवदुर्लभः ॥ १९ ॥

यत्र देशो प्रजाः स्वस्था दिव्यलेपनलेपिताः ।
सर्वभोगप्रभोग्यश्च सदेशो देवदुर्लभः ॥ २० ॥

सुभिक्षे तु सदा सौख्यं दुर्भिक्षे तत्कथं भवेत् ।
यस्य कीर्तिः सुराष्ट्रैश्च नित्यमिच्छन्ति तं नृपम् ॥ २१ ॥

लोकाः सुभद्रैर्युक्ताश्च गजैरश्वोष्ट्रवाहनैः ।
— — — — — ॥ २२ ॥

दुर्भिक्षे तु प्रजाः स्वस्था राजा तत्र प्रमोदते ।
प्रजास्वास्थ्ये नृपाः स्वस्था आसमुद्रवसुन्धरम् ॥ २३ ॥

दुर्भिक्षे क्षीयते धर्मो धनधान्यक्षयो भवेत् ।
प्रजाराजक्षयश्चैव दुर्भिक्षा द्रक्षति प्रभुः ॥ २४ ॥

प्रजां पोषयते राजा राजानं पोषयेत् प्रजा ।
अन्योन्यपोषणान्तित्वं राष्ट्रं नन्दति तच्चिरम् ॥ २५ ॥

प्रजाहानौ ध्रुवं वत्स राजा स्याद् दुःखभाजनम् ।
सर्वाङ्गं क्षीयते राष्ट्रं जीवन्तोऽपि मृता नृपाः ॥ २६ ॥

स्वामी तु निर्दयः कालो दुर्भिक्षं चैव रौरवम् ।
अल्पोदकाश्च मेघाश्च अल्पशस्या च मेदिनीः ॥ २७ ॥

अपराजित उवाच—

यदा मेघा न वर्षन्ति काले वा फलगुवर्षणम् ।
अनावृष्टौ स्वल्पवृष्टौ कथं लोकाः भवन्ति ते ॥ २८ ॥

कथं प्रवर्तते राष्ट्रं सुखिनश्च नृपाः कथम् ।
कथं च धान्यनिष्पत्तिर्धनादिसुखिनो जनाः ॥ २९ ॥

शस्यहानौ कुतो लोकाः कुतो राष्ट्रं सराजकम् ।
कुतः प्रवर्तते सुष्ठिर्विश्वेशा कथयस्व मे ॥ ३० ॥

विश्वकर्मोवाच—

शणु वत्स महागुह्यं त्वत्पृष्ठपराजित ।
 वक्ष्यामि दुस्तरे काले तारणं समुदाहृतम् ॥ ३१ ॥
 यच्छस्यानि प्रगोहन्ति स्वलपवृष्टौ च पुत्रक ।
 दुर्भिक्षं न भवेत्तत्र यदुपायेऽपराजित ॥ ३२ ॥
 उत्पद्यते यतः शस्यं नराणां जलसंग्रहात् ।
 जलाशये वन्धिते च क्षिप्रं शस्यं प्रगोहति ॥ ३३ ॥
 केचिन्महानदीतीरे केचिच्च सरिदाथये ।
 केचित्कूपोदके वत्स अष्टाष्टौ शस्यसम्भवाः ॥ ३४ ॥
 नगरे च पुरे ग्रामे खेटे कृटे च कर्वटे ।
 वापीकृपतडागानां नदीनां वन्धनादिकम् ॥ ३५ ॥
 अरहद्वप्रवाहाणां सारणीनां तथैव च ।
 संचये सर्वशस्यानि जलं वै भूमिसंस्थितम् ॥ ३६ ॥
 पातालोद्धवा मेघाश्च घटिका मोघधारिणः ।
 सेतुबन्धभवा नद्याः शस्योभयतटोद्धवाः ॥ ३७ ॥
 अजलाश्च जलाकीर्णा अवृष्ट्यैकार्णवीकृता ।
 धर्मस्नाता च दुर्भिक्षे धर्मराजो महोत्सवः ॥ ३८ ॥
 सम्प्राप्तो धर्मराजत्वं वरुणखिदशैः सह ।
 तं देशं स्वर्गमाख्याति चेन्द्रतुल्यस्य भूपतेः ॥ ३९ ॥
 रसो रसायणं ज्ञानं धनधान्यादिसंभवाः ।
 सर्वं प्राप्तं फलं तेन येन वै सञ्चितं जलम् ॥ ४० ॥
 स्वर्णपुष्पफलैर्युक्तो नित्यं स त्वपराजित ।
 नृपेण सूत्रधारेण महीशस्यादिभूपिता ॥ ४१ ॥

 इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्ततृश्रीमुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 शस्यावताराधिकारो नाम पञ्चसप्ततिमं सूत्रम् ॥

(७६) महाराजनिवेशोनाम षट्सप्ततिमं सूच्रम् ॥

विश्वरूपोवाच—

चतुःषष्ठिपदैर्भक्ते राजवेशमनि वास्तुनि ।
देववेश्यराजवेशम् मैत्रपदे समाधितम् ॥ १ ॥

प्रदक्षिणान्ते मार्गाच्च निवेशयेत्तु वेशमनः ।
गजस्कन्धसमोत्सेधा प्रथमा हुच्चरंगिका ॥ २ ॥

इन्द्रेन्द्रजयोर्मध्ये च राजमातुर्निवेशनम् ।
रुद्रे रुद्रदासे चैव वेशमनः पेटमादिकम् ॥ ३ ॥

वेदाक्षेन्द्रजयोर्मध्ये भ्रमणी पदमध्यगा ।
राजभुवनस्याधै तु भ्रमणी मार्गनिर्गता ॥ ४ ॥

तद्वीश्यग्रसन्धौ च प्रतोलीः कारयेच्छुभाः ।
कार्याश्च भ्रमणीमध्ये गजशालास्तथोत्तमाः ॥ ५ ॥

पूर्वाधै तु त्रिभिर्माडैः पड्डिक्तरेका तु संस्थिता ।
अपरयाम्योत्तराणि ? शालाकिन उदाहृताः ॥ ६ ॥

तद्वाह्यतोऽन्तर्मार्गश्च कर्तव्यं शुभलक्षणम् ।
महिषीगृहाल्यहीनं राजमातुर्गृहं भवेत् ॥ ७ ॥

मैत्रान्ते पुरतो भागे द्वारगर्भस्तथान्तरे ।
गोपुराकृतिः कर्तव्यो द्वट्गर्भसमन्वितः ॥ ८ ॥

तस्त्रैण कृतं द्वारं राजमातुर्गृहात्परम् ।
मैत्राग्निकर्णे कुर्याच्च सभामाडं सुशोभितम् ॥ ९ ॥

सिंहासनसमायुक्ता याम्यस्था चोत्तरानना ।
सिंहावलोकनयुक्ता महाराजसभा भवेत् ॥ १० ॥

समामध्ये तु कर्तव्यं वेद्यां सिंहासनं महत् ।
श्रीधरोद्धवमाडं च सुवर्णरत्नभूषितम् ॥ ११ ॥

ब्रह्मस्थानार्थतः स्तम्भैः सिंहद्वारं गभोत्तरे ।
याम्योत्तरे तु कर्तव्या गजयुधा गजोत्तमाः ? ॥ १२ ॥

तद्ये चाद्वालकानि प्राकारे स्याद्रथाकृतिः ।
राजगृहाद् द्वे प्रतोल्यौ प्राकारान्तर्विनिर्गते ॥ १३ ॥

राजमातुः पद्माश्याः प्राकारे गृहतो भवेत् ।
सिंहद्वारसमानान्यनेकद्वाराणि कारयेत् ॥ १४ ॥

विवस्वत् पृथ्वीधराधै प्राकारः पूर्वनिर्गतः ।
ब्रह्मणोऽन्ते तु प्राकारे जयद्वारं गभोत्तरे ॥ १५ ॥

तत्प्राकारमध्यकर्णे गजशालाबुभौ मतौ ।
 तस्य वाहो गृहमन्यं राजपिण्डपाद्यादिकम् ॥ १६ ॥
 आपवत्समरीच्यर्थे राजवेशम् गृहोत्तमम् ।
 कपिशरिण्युतश्चैव प्राकारो वास्तुवाह्यतः ॥ १७ ॥
 पित्रश्नीशरोगकर्णेष्वद्वालकचतुष्यम् ।
 महाप्रतोल्या माहेन्द्रे गिरिसंस्था तथोत्तरे ॥ १८ ॥
 भास्वतो यमदिग्भागे समस्ता च वल्लरिका ।
 राजवेशमान्तर्भागे च वाद्यशाला तथोत्तरा ॥ १९ ॥
 वितथे गिरिसंस्थाने रथरन्ध्राणि कारयेत् ।
 गिरो काष्ठगृहं चैव वितथे चाम्भसां गृहम् ॥ २० ॥
 सुग्रीवनन्दिसन्धौ च युद्धद्वारं पराङ्मुखम् ।
 असुरशेषसन्धौ च द्वागमंभोगृहैर्युतम् ॥ २१ ॥
 सुग्रीवपुष्पदन्तयोर्वरुणासुरयोस्तथा ।
 अश्वशाला द्वादशैव कर्तव्याश्च युभोत्तमाः ॥ २२ ॥
 अर्थे तवङ्गनिष्कास ? सैन्यविस्तरविस्ततम् ।
 प्राकारसमुत्सेधानि त्रिमाडानि तदूर्ध्वतः ॥ २३ ॥
 कार्यं दौवारिके भिष्टं गजस्कन्धसमोच्छ्रुतम् ।
 द्वाग्रे तु भवेन्माडं मल्लैये तु युध्यते ॥ २४ ॥
 पूर्वापरद्वारद्वयं द्वात्रिंशत्सम्भूषितम् ।
 तदूवृत्तमाडं वृत्तं तु पञ्चविंशतिभिः करैः ॥ २५ ॥
 स्तम्भे स्तम्भे पताका च द्विजालोककलोद्धवम् ।
 रक्तपुष्पसमाकीर्णं द्वारिकं चतुरङ्गुलम् ॥ २६ ॥
 खड्गविद्याविशयुद्धं ल्लुरिकायुद्धमुत्तमम् ।
 तथैव मल्लयुद्धं च गात्रभङ्गरनेकधा ॥ २७ ॥
 निरीक्षयते यतः सर्वं खड्गाद्यायोधनं तथा ।
 पवं युद्धोद्धवा राजप्रासादे च महोत्सवाः ॥ २८ ॥
 नियन्त्रितोभयद्वारं माडं इश्माक्ष्यमुत्तम् ।
 भिष्टे चापरद्वाराणि कार्याणि चासुरोन्मुखम् ॥ २९ ॥
 वाह्यदेवपङ्किमध्ये राजवेशमान्तमार्गतः ।
 मुख्यमल्लाटसौम्येषु गजशालपङ्किद्वयम् ॥ ३० ॥
 याम्योत्तरमुखं कार्यं प्रशस्तं सर्वकामदम् ।
 सौम्यान्ते हस्तिनविश्वम् तदूद्वारमपरोन्मुखम् ॥ ३१ ॥

बुधे यमे च गन्धर्वे तद्बूपा च द्वितीयका ।
शोषे क्षये च रोगे च कोष्टागारं तथादिम् ॥ ३२ ॥

पित्रिमृगभृङ्गेषु च कोष्टागारं द्वितीयकम् ।
गोष्टागारं कार्यमित्थं प्रोक्तं च विश्वकर्मणा ॥ ३३ ॥

ईशादितिदितिषु च भाण्डागारमापार्थतः ।
पुष्पागारं सवित्रधैर्ये हाम्रौ भृत्यान्तरिक्षयोः ॥ ३४ ॥
तृणशाला प्रकर्तव्या प्रशस्ता शुभकर्मणा ।
पर्जन्ये चाधिकरणं राज्ञः कार्यं पराङ्मुखम् ॥ ३५ ॥

शुभा प्रतोली माहेन्द्रे जये श्रीकरणादिकम् ।
आदित्ये वप्रकरणं सन्मुखं श्रीकरणादिषु ॥ ३६ ॥
धर्माधिकरणं सत्ये कर्तव्यं चापराङ्मुखम् ।
कणोधर्वे भूमिकाश्वैव तदग्रार्थे चतुष्किका ॥ ३७ ॥
जयस्य बाह्यपक्षे तु कुर्यात् कारागृहं तथा ।
कात्यायनी च माहेन्द्रे प्रतोल्याः पुरतब्धुः ? ॥ ३८ ॥
आदित्याग्रे च बाह्ये तु कुर्याद् द्वयकरणाद्यकम् ? ।
रूपकं दुःसाध्यकानां चतुष्कं तु राजादिकम् ? ॥ ३९ ॥
मरीचिस्थ गभौत्तरे देवी राजकुलार्चिता ।
पृथ्वीजयाख्यः प्रासादस्तेजःप्रतापवर्धकः ॥ ४० ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
महाराजनिवेशाधिकारो नाम पद्मसतितमं सूत्रम् ॥

---

(७७) सभाष्टकवेदीनिर्णयो नाम सप्तसप्ततितमं सूत्रम्॥

विश्वकर्मोवाच—

नन्दा भद्रा जया पूर्णा दिव्या यक्षी च रत्नजा ।
उत्पला तदनुक्षेया समा अष्टो प्रकीर्तिनाः ॥ १ ॥

चतुरथीकृते क्षेत्रे द्विष्टपदभाजिते ।
मध्यमण्डचतुष्केण चतुष्कोऽलिन्दशेषतः ॥ २ ॥

नन्दा नाम समाख्याता सर्वकामफलप्रदा ।
चतुष्के भद्रविस्तार एकोभागश्च निर्गमः ॥ ३ ॥

भद्रा त्वेवं समाख्याता तेजःप्रतापवर्धका ।
भद्रं भद्रं चतुष्के तु जया नित्यं जयावहा ॥ ४ ॥

अलिन्दैर्वेष्टितं सर्वं निर्युहाच्छायकं तथा ।
तथा पूर्णा भवत्येवं सर्वकल्याणकारिका ॥ ५ ॥

चतुरथं समं क्षेत्रं विभक्तं च नवांशकैः ।
केवला नवशालाश्च दिव्या नामापि सुन्दरी ॥ ६ ॥

निष्कान्ता च चतुर्भद्रैर्यक्षी कार्या सुशोभना ।
भद्रे भद्रे हिशालानि सा मता रत्नसंभवा ॥ ७ ॥

तस्याश्च प्रत्येकशालं प्रतिभद्रविभूषितम् ।
उत्पला च समाख्याता महाराजेन्द्रवल्लभा ॥ ८ ॥

लस्तिव्याख्यवितानानि विचित्राणि च मध्यतः ।
अनेकाकाररूपाश्च राजकीडोचिताः स्थिताः ॥ ९ ॥

शालभज्यादि प्रतिमा स्तम्भविमानसम्भवाः ।
मुक्तलूमच्छायोपरि घण्टाकूटैरलंकृताः ॥ १० ॥

दिव्यसौवर्णकलशैर्मत्त्वारणसम्युताः ।
सुरसद्गोपमाश्रैव नृपसद्ग्रामण्डपाः ॥ ११ ॥

इति सभाष्टकम् ॥

तन्मध्ये याम्यभद्रे तु वेदी सिंहासनान्विता ।
श्रीधर्यद्या तथा चैव वैराजकुलसम्भवा ॥ १२ ॥

स्वस्तिका भद्रिका चैव श्रीधरी पद्मिनी तथा ।
चतुर्विंधा भवेद् वेदी सर्वशान्तिकरी नृणाम् ॥ १३ ॥

स्वस्तिका चतुरथा स्याद् भद्रिका भद्रसम्युता ।
श्रीधरी विशतिकोणा प्रतिभद्रैर्विभूषिता ॥ १४ ॥

पश्चिनी वै पद्मदला ह्यष्टकोणैर्विभूषिता ।
 विश्राणां सप्तहस्ता च क्षत्रियाणां तु पट्करा ॥ १५ ॥

वैश्यानां पञ्चहस्ता च शूद्राणां वेदहस्तिका ।
 क्षत्रिहस्ता कर्षकाणां च प्रकृतेद्वयैकहस्तिका ॥ १६ ॥

विवाहेषु च सर्वेषु स्वस्तिका सर्वकामदा ।
 भद्रा भद्रा नरेन्द्राणां सर्वकल्याणकारिका ॥ १७ ॥

देवतास्थापने चैव स्वस्तिका भद्रा धीधरी ।
 देवानां च प्रतिष्ठादौ पूजायां चैव पश्चिनी ॥ १८ ॥

सिंहासनं तदूर्ध्वं च भद्रासनमथापि वा ।
 पट्प्रस्तारिका चैवं गदिकाद्यं तथोत्तरे ॥ १९ ॥

चतुःस्तम्भसमायुक्तं छाद्यन्त्रयविभूषितम् ।
 ऊर्ध्वं च घणटाकलशं मत्तवारणशोभितम् ॥ २० ॥

शुक्लपट्टैश्च शोभाद्यं पुष्परागविभूषितम् ।
 इन्द्रनीलसमं कान्त्या हेमरत्नैश्च शोभितम् ॥ २१ ॥

मुक्ताफलैरनेकैश्च सूर्यकान्तिमनोरमैः ।
 एवं पुष्पकमाडं च वेद्यूर्ध्वं च नृपासनम् ॥ २२ ॥

उत्तराभिमुखं कृत्वा याम्यायां स्थापयेद् दिशि ।
 तथाग्रे च समस्ताश्च भक्ता ये स्वामिनः स्थले ॥ २३ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 सभाष्टकवेदीनिर्णयाधिकारो नाम सप्तसप्ततितमं सूत्रम् ॥

---

(७८) महाराजाधिराजो नामाष्टसप्ततितमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मेवाच—

सभामध्ये तथा वेदी तत ऊर्ध्वे सिंहासनम् ।
पौरी ? पुष्पजाड्यकुम्भं सिंहवक्त्रं कनालिकम् ॥ १ ॥

गजाश्वनरपीठाढ्यं सिंहव्याघ्रैरलङ्घतम् ।
अनेकसिंहरूपैश्च क्रमतो विकृतानना ॥ २ ॥

सिंहासने महाराजः शोभते मणिदीपिभिः ।
यथा शकः सुर्युरुक्तो वालार्ककिरणोदितौ ॥ ३ ॥

चक्रवर्त्यर्थपतिश्च भूत्रिभक्त्या महीपतिः ।
एते वै तु महाराजा शेषाश्च मण्डलेश्वराः ॥ ४ ॥

मण्डलीकोऽधिसामन्तः सामन्तो लघुसंशकः ।
चतुर्ंशिकाऽल्पराजाः शेषास्तु राजपुत्रकाः ॥ ५ ॥

स्वके स्वभुक्तानुसारे राज्यं कुर्वन्ति स्वेच्छया ।
अनेकभोगभोक्तारो राजकीडामनेकधा ॥ ६ ॥

तपसाराधितः पूर्वं महात्मभिरुमापतिः ।
तपसोऽर्थानुरूपैश्च राज्यं कुर्वन्ति भूतले ॥ ७ ॥

देवपूजार्चनं दानं पूज्यषट्दर्शनादिकम् ।
पुराणागमग्रन्थादि राजनीतिरनेकधा ॥ ८ ॥

पञ्चमात्रङ्गवं राज्यं नैककलादिकौशलम् ।
मानु(?)रेकैकोक्तगुणा नटेश्वरसमुद्धवाः ॥ ९ ॥

बृहच्छुश्रूपया माता द्वितीया पौरुषोङ्गवा ।
स्त्रीणामङ्गोङ्गवा माता गजमाता चतुर्थिका ॥ १० ॥

पञ्चमी चाश्वमाता च शेषा उपाङ्गवर्तिकाः ।
पञ्चमात्रङ्गवमिति इन्द्रराज्यसमं भवेत् ॥ ११ ॥

बृहच्छुश्रूपया वक्ष्ये प्रहरादिजयार्धकम् ? ।
प्राप्ते प्रत्यक्षप्रहरे शश्यायां संस्थितो गतौ ? ॥ १२ ॥

शश्यास्थ उङ्गवेद्राजा धर्ममूर्तिर्मवेत्सदा ।
गोदानयुक् स्वर्णपादं निक्षिपेत् प्रतिभूतलम् ॥ १३ ॥

दन्तकाष्ठादिकं स्नानमौषधादिकसंभृतम् ।
ततो देवार्चनं कृत्वा स्नापनालेप्य पुष्पतः ॥ १४ ॥

गन्धधूपनैवैश्च पूजां कृत्वा अरार्तिकम् ।
पुरोहिते ततो दानमपूर्वं सप्तवादिकम् ॥ १५ ॥

राजा गुरुदगतं दानं शैवशास्त्रेणपूजनम् ।
भटेन स्तुतितो बोध्यं येनान्ते दर्शनं भवेत् ॥ १६ ॥

गोपूजां च ततः कृत्वा योगिनीं च कुमारिकाम् ।
अनास्तिके कृपादानं शक्त्वार्थे तु निरोपणम् ॥ १७ ॥

वस्त्रशृङ्खारकं कृत्वा सिंहासनसुसंस्थितः ।
चतुष्कृतिलकं कृत्वा प्रवृत्तस्तिलकेश्वरः ॥ १८ ॥

नरवीरभटाश्वैव प्रणमन्ति महीपतिम् ।
धर्मोपदेशं दत्वा च तथा जनसमाकुले ॥ १९ ॥

शृङ्खारं च ततः कृत्वा दिव्यालङ्कारशोभितम् ।
सभामण्डपे गवाक्षे महासिंहासने स्थितम् ॥ २० ॥

चतुष्कावसरे चैव वर्तते जनसंकुलम् ।
प्रणिपत्य समस्तैश्च मण्डलेश्वरकादिभिः ॥ २१ ॥

गजयुद्धं मेषयुद्धं विविधं मल्लयुद्धकम् ।
विघ्नेयं छुरिकायुद्धं माहिषं कौरुद्यादिकम् ॥ २२ ॥

एषा पुरुषजा माता स्वीये स्वीये च राज्यके ।
वाटिकां च समाश्रित्य पूर्वाह्ये देवताश्रमम् ॥ २३ ॥

गजाश्वरथकोष्टासिकिरीटच्छत्रसंकुलैः ।
अलम्बचिह्नपताकैः टका ? स्तम्भैरनेकशः ॥ २४ ॥

प्रतिष्ठात्य पुरे प्रीत्या राजगेहे उमापतिम् ।
कण्ठस्नानादिकं कृत्वा मण्डपे च शनैः स्थितैः ॥ २५ ॥

प्रेक्षणीयं देवताग्रे वाद्यगीतनृत्यादिकम् ।
आरात्रिकं ततो दृष्ट्वा प्रदक्षिणविसर्जनम् ॥ २६ ॥

भुक्ताशनः स्थितो राजाऽग्रवृत्या जनसंकुलैः ।
भुक्तोऽत्तरं ततः स्थाने सैन्यावसरवर्त्तनम् ॥ २७ ॥

खीणामङ्गोऽद्वा माता प्रवृत्तं जनसंकुलम् ।
अबला बाला ख्लियश्च मुग्धाः प्रौढादिकास्तथा ॥ २८ ॥

पदं शश्यां महाराजः खीजनैः परिवेष्टितः ।
निद्रानन्तरतो वत्स वर्तते जागृती दशा ॥ २९ ॥

तत्र रीत्युपयोग्यं च शृङ्खारं क्रियते पुनः ।
द्वादशादित्यसंकाशद्युतितोऽपि महान्परः ॥ ३० ॥

सभामध्ये समायातः स्थितः सिंहासने तथा ।
 सर्वावसरकं तत्र प्रवृत्तं जनसंकुलम् ॥ ३१ ॥
 द्वादशादण्डनायकाः प्रतीहारद्वयी तथा ।
 अमात्यराजकरणाः श्रीकरणा वयस्कराः ॥ ३२ ॥
 चत्वारो मण्डलेशाश्र्व मण्डलीकाश्र्व द्वादश ।
 महासामन्ता द्विरष्ट सामन्ताश्र्व युगाष्टकाः ॥ ३३ ॥
 लघवः पष्टयुत्तरं चतुःशतं चतुरंशिकाः ।
 शेषास्तु राजपुत्राश्र्व असद्भ्यातास्तथैव च ॥ ३४ ॥
 स्वर्णालङ्कारखन्तिर्नैकरः नैस्तु सङ्कुलैः ।
 दिव्यशृङ्गारकैः सर्वे महाराजप्रत्यातिमिकाः ॥ ३५ ॥
 गजाः शृङ्गारयुक्ताश्र्व आनीतास्तु महोत्कटाः ।
 युध्यमानास्तथा कुर्यान्नवांश्र्व मारणे रतान् ॥ ३६ ॥
 गजोद्भवा तत्र माता अश्वमाता संघोदगमैः ? ।
 परराष्ट्रोद्भवा ये च समये तत्र दर्शयेत् ॥ ३७ ॥
 तस्यां ? मनोभवः कम्पः स्वराज्यं च स्वर्गात्पतिः ।
 लघुराष्ट्रोद्भवा ये च प्रसङ्गे दर्शयेदपि ॥ ३८ ॥
 महाराजाधिराजश्च परमेश्वरसंक्षितः ।
 भुवनैकनाथो महाराजचक्रचूडामणिः ॥ ३९ ॥
 भूपालः सर्वकलाकुशलः उमापतिवरलब्धप्रतापतेजाः ।
 तथाऽन्यनृपाद्यमुखदर्पणो धर्मादिप्रशस्यावतारः ॥ ४० ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचायोक्तापराजितपृच्छायां
 महाराजाधिराजाधिकारो नामाष्टसप्ततितमं सूत्रम् ॥

---

(७९) गजशालाप्रमाणहस्तिलक्षणकमेकोनाशीतितमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मावाच—

लक्षणं गजशालानां कथयिष्याम्यनुक्रमात् ।
षट्त्रिंशतिन्द्रिः पदैर्भक्तं क्षेत्रं विशतिभिः करैः ॥ १ ॥

वेदांशमध्यगभाँड्यं गजस्थानं महोत्तमम् ।
दृढस्तम्भं भवेन्मध्यं घटैर्नवकरैर्युतम् ॥ २ ॥

अलिन्दवेष्टितं भागे भागे भित्या च संयुतम् ।
विस्तरोच्छ्रयतुल्यश्च पट्टानामुदयो भवेत् ॥ ३ ॥

भित्तित्रयसमायुक्तं द्वारमप्रदिशान्तिके ।
छायश्चयं क्रमयुक्तं घण्टाकलशभूषितम् ॥ ४ ॥

दन्तिनी नाम विज्ञेया शाला विघ्नहरी सदा ।
अलिन्दयुक्तं भूस्थानं भित्तिर्बाह्ये तु भागिका ॥ ५ ॥

तस्या द्वारप्रदेशे तु कर्त्तव्यौ कूर्पराबुभौ ।
कर्णप्रासादिका कार्या द्वितीयालिन्दसंयुता ॥ ६ ॥

द्वे द्वे वातायने कुर्याद् द्विद्विदिक्षु त्रिभित्तिकाः ।
प्राग्नीवोऽप्ये भवेच्छाला सुभद्रेयमुदाहृता ॥ ७ ॥

अस्या एव यदा स्यातां प्राग्नीवौ पार्श्वयोर्द्धयोः ।
तदा सुभोगदा नाम तृतीया परिकीर्तिता ॥ ८ ॥

अस्या एव यदा पश्चात् प्राग्नीवः क्रियतेऽपरः ।
भद्रिका नाम शाला सा तदा द्विरदपुष्टिदा ॥ ९ ॥

पश्चमी चतुरथा स्याद् वर्षिणी नाम पूजिता ।
प्राग्नीवालिन्दनिर्यूह-हीना षष्ठी तथा परा ॥ १० ॥

शाला प्रमारिका धान्यधनजीवितहारिणी ।
तदेतां वर्जयेदन्याः कुर्यात्सर्वार्थसिद्धये ॥ ११ ॥

प्रमाणमिति शालानां हस्तिशालाः क्रमोदिताः ।
षड्विधच्छन्दजा उक्ता विस्तजीवितवृद्धये ॥ १२ ॥

इति षड्विधा गजशालाः ॥

अथातः संप्रवक्ष्यामि हस्तिनां लक्षणं परम् ।
गजा भद्रो मृगो मन्द्रः सङ्कीर्णश्च चतुर्विधाः ॥ १३ ॥

मुखन्ये (स्य) द्विगुणा दैर्घ्यं दीर्घाजे जठरं भवेत् ? ।
जठराद्देव भवेद् गात्रं गात्राद्देव करमूलतः ॥ १४ ॥

मूलार्द्दं च भवेदग्रं तन्नल्या दंष्ट्रिकोत्तमा ।
 दंष्ट्रास्थौल्याद्वनखाश्च क्रमेण परिकीर्तिः ॥ १५ ॥
 स्थिरास्थिरैर्न्यतस्यास्ता युग्मं कुम्भानुवृत्तोद्भवा ? ।
 तस्याधो चाग्रगर्भे तु वायु (कतं) कुम्भास्तदोध्वतः ? ॥ १६ ॥
 कुम्भकागललिताङ्गुष्ठावुभौ दंष्ट्रानुमध्यतः ? ।
 निम्न निम्ना दीर्घकरैर्भूप्राप्ते कदस्तकुण्डलीकृता ? ॥ १७ ॥
 पश्चपत्रस्तदा तुष्टं विपुलं कपोलं गरभीरतः ? ।
 सौम्यत्तमद् गण्डस्थलः ध्रवणा शोपपर्णवाकृति ? ॥ १८ ॥
 वायुकुम्भोभयपाश्वे सूक्ष्म पिङ्गलोद्भवाः ? ।
 हयखुगकारमेतद् दंष्ट्रावर्णश्च चम्पकः ॥ १९ ॥
 अग्रे त चा द्रिसी पुच्छाद्यं पृष्ठ अधोन्तता ? ।
 श्रीवास्तु ललिताङ्गाश्च वृत्ता पादकोत्तमाः ? ॥ २० ॥
 सुविस्तीर्णा यस्य कुक्षिरर्थचन्द्राकृतिर्नखः ।
 सामान्यं मेद्रमूलं च भद्राख्यः सर्वकामदः ॥ २१ ॥
 वादित्रैश्च समुत्साही सङ्गामे चैव दुर्धरः ।
 सदानन्दोद्यतकरः प्रकरे सैन्यके पतिः ॥ २२ ॥
 अविघ्नाशः साधुजने कालः कूरजने सदा ।
 महोत्कर्तो हस्तिविम्बे नृपदेष्टतिनन्दकृत् ॥ २३ ॥
 पूजनीयः सदा राज्ञः तद्वन्तर्धीर्महोत्तमा ।
 तदेवानुप सकलापं ? सर्वानन्दकरो भवेत् ॥ २४ ॥
 समुद्र सवक्ता सारी आपसेवालदंष्ट्रिणाम् ? ।
 तस्य दन्ता भुजा राजा ? धनुर्हस्तावाणोत्तमैः ? ॥ २५ ॥
 रिपुराजनृपाः सर्वे चिन्तात्मानो भयातुराः ।
 आयुधत्यक्ताग्रतश्च स भवेद् भुवनेश्वरः ॥ २६ ॥

इति भद्रजातिलक्षणम् ॥

दीर्घवक्त्रः श्रीमुखश्चाऽपि निर्मासकपोलकः ।
 सुलोचनश्चलनेत्रः ध्रवणद्वयातिक्रमः ॥ २७ ॥
 भूम्यन्तं करदीर्घत्वं दन्तोर्ध्वं क्षामविस्तरम् ।
 तनुर्दीर्घोदरं क्षामं लघुमारः पवनात्मजः ? ॥ २८ ॥
 वातात्मजमहावेगोऽङ्गशमानयते क्रमम् ।
 उष्णनीचसमान् भागान् क्रमते शीघ्रचेतसा ॥ २९ ॥
 वादित्रै रमणीयत्वं समुत्साहेन नन्दति ।
 सङ्गामे दुर्धरो घोर आरोहे चाऽक्रमेन्महीम् ॥ ३० ॥

शृङ्गारानन्दरूपैश्च करे शृङ्गारकं विना ।
मृगस्य लक्षणं चैतत् कथितं त्वपराजित ॥ ३१ ॥

इति मृगजातिलक्षणम् ॥

मन्द्रं च कथयिष्यामि शृणु चैकाश्रमानसः ।
सुभरौ कपोलावङ्गं आत्मा गम्भीर एव च ॥ ३२ ॥

बृहस्प जठरं कुक्षी विपुले विस्तृतेऽन्यतः ।
रकाक्षोऽधोवक्त्रकश्च श्रुद्वष्टिनिरीक्षकः ॥ ३३ ॥

दुःखितौ च यदा कुम्भौ आद्येकादिषु पते ध्रुवम् ? ।
मदं विना समोदश्च रतो वै तारकर्मणि ॥ ३४ ॥

कृष्णशिराः श्वेतदन्तो न क्षमे ? प्रतिबन्धकः ।
वादित्रैर्भक्तिशब्दैश्च किञ्चित्कोपः प्रशास्यति ॥ ३५ ॥

स्वसैन्ये परसैन्ये वा दुर्धरो रकगन्धतः ।
एवमादिगुणैर्युक्तो मन्द्रजातिर्गजोत्तमः ॥ ३६ ॥

इति मन्द्रजातिलक्षणम् ॥

वृत्तकाकारसंयुक्त आपादतलमस्तकम् ।
रूपवाँल्लिताङ्गश्च दृढकायो लघुस्वहृत् ॥ ३७ ॥

जनाकुले भीचकितो वादित्रैर्गच्छति ध्रुवम् ।
प्रतिबिम्बेन प्रविष्टो दन्तं दत्ते न वै रथे ॥ ३८ ॥

अनेकाडम्बरं दृष्ट्वा त्रासमेति निनादतः ।
आरेकान्ते पाखवश्ये शीघ्रपादगतिकमः ॥ ३९ ॥

भृङ्गो न दापयेत्तस्य ? दुर्धरः कारयेत्कलिम् ।
पर्मिर्गुणैश्च सम्युक्तो नाम्ना सङ्कीर्णको गजः ॥ ४० ॥

इति सङ्कीर्णजातिलक्षणम् ॥

अष्टौ वनानि ज्ञेयानि यतो गजसमुद्भवः ।
प्राचीलोहितके चैव पौरकौशलके अपि ॥ ४१ ॥

कच्छाख्यं चैव कृष्णाख्यं दाशेरं चैव सप्तमम् ।
अष्टमं माणिकं दण्डवनान्यष्टौ भवन्ति हि ॥ ४२ ॥

पूर्वे वेगवती तीरे प्राचीवनसमुद्भवः ।
जालन्धरकाइमीरान्तं लोहितं वनमुच्यते ॥ ४३ ॥

वारुणोदधिमासाद्य वनं कच्छाभिधानकम् ।
गोदावरीदण्डकाख्यं कृष्णं तद्वनमुच्यते ॥ ४४ ॥

श्रीशैलः स्वामिदेवश्च मलयो नीलपर्वतः ।
श्रिकूटः पर्वताश्वैते वनं दाशेरसंक्षकम् ॥ ४५ ॥

विन्द्याख्यास्तु पर्यन्तं कलिङ्गारत्नपुरोदः ? ।
 माणिकदण्डभिधानं वनानामुत्तमोत्तमम् ॥ ४६ ॥
 चौडबड्गे कोशले च पैरे सौराष्ट्रके तथा ।
 वदरीकोपकण्ठे च विदुघोरवनानि च ॥ ४७ ॥
 प्राचीलोहितयोर्मध्यं सामान्यं पौरकौशले ।
 कच्छे कृष्णे उत्तमं च दाशेर मणिकेऽधिकम् ॥ ४८ ॥
 सामान्ये चैव सङ्कीर्णे मन्द्रश्वैवं तु मध्यमे ।
 उत्तमे मृगरूपश्च भद्राख्यश्चोत्तमोत्तमे ॥ ४९ ॥
 स्वके स्वक वने चव एककं च चतुर्विधम् ।
 प्रमाणानि ततो वक्ष्ये हस्तसङ्ख्यादितः क्रमात् ॥ ५० ॥
 सामान्यस्त्वेव पङ्क्षस्तो मध्यमः सप्तहस्तकः ।
 उत्तमश्चाष्टहस्तो नवहस्त उत्तमोत्तमः ॥ ५१ ॥
 मन्द्रो मृगश्च भद्रश्च सङ्कीर्णश्च चतुर्विधाः ।
 प्रमाणानि च ख्यातानि कथितान्यपराजित ॥ ५२ ॥
 हस्तिधामत्रयं कुर्यात् पञ्च पञ्च त्रयांकुशाम् ? ।
 द्वाद (र) सम (मु) दोक्ष्या वंस्थाश्च दशमेव च ? ॥ ५३ ॥
 पञ्च (श्चा) अम तत्र यतारा गन्ध सप्तविधोद्भवा ? ।
 षड्वार हारत्रयकामं सप्तापशमको विदुः ? ॥ ५४ ॥

इतिसत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 गजशालाप्रमाणहस्तिलक्षणाधिकारो नामेकोनाशीतितम सूत्रम ॥

---

(८०) अश्वलक्षणशाला नामाशीतितमं सून्नम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

गजाश्च कथिता वस्तु अश्वाख्यानमतः शृणु ।
आदितेजोमया अश्वा; पारावारसमुद्भवाः ॥ १ ॥

तुरकाद्भवा विल्याताः प्रान्ता दक्षराष्ट्रोद्भवाः ।
महावनान्तरुद्वेगा ? वेण्वा वेगवती तदे ॥ २ ॥

चञ्चलाश्चांडदेशे च डाहाले प्रतिचारकाः ।
एते चाष्ट्रविधा अश्वाश्चातुर्वर्ण्यं च कथ्यते ॥ ३ ॥

विप्रक्षत्रियविट्ठूदा अश्वाश्चत्वार उत्तमाः ।
वहृदके प्रविष्टश्च पिवेत्तोयं शिरोदये ॥ ४ ॥

स्थिरकमाद् गच्छति चाऽसने शुद्धमनाः स्थिरः ।
स्वामिनो रोहणे चेतः पश्यद्भूदयचक्षुपा ॥ ५ ॥

शब्दैश्च गर्जनाकारैः सङ्ग्रामे स्वामितारणः ।
एभिर्गुणे; समायुक्तः सोऽश्वो वै विप्रजातिकः ॥ ६ ॥

द्रुहोत्रप्रविष्ट उदकेऽन्यशब्दे विद्रुतो भवेत् ।
स्वामिनं रोहयेच्छुद्धश्चान्यं तु परिपातयेत् ॥ ७ ॥

सङ्ग्रामे दुर्धरश्चाश्वो जैत्रहारी प्रवृद्ध्यति ।
कामातुरश्च शुरश्च जात्या क्षत्रियसंज्ञकः ॥ ८ ॥

पिवेच्च स्वेच्छया कामं तोयं जानुसमोदके ।
स्थिरासनः स्थिरोक्तेश्च स्थिरकायो गुधिस्थिरः ॥ ९ ॥

एते अश्वा वैश्यसंज्ञास्स्युः शुद्धसंज्ञानतः शृणु ।
उदके चाऽप्रविष्टस्तु बाह्यस्थो हि पिवेज्जलम् ॥ १० ॥

वैद्यये तु मधुरः शब्दः शृद्रे वै कर्कशः स्वरः ।
क्षणं शुद्धासने स्वस्थः सङ्ग्रामे प्राज्ञालः क्षणम् ॥ ११ ॥

क्षणं तथातुरः खीणां क्षणं स्वस्थानमानसः ।
एते चाश्वा; शुद्धसंज्ञाश्चतुर्थज्ञातिका मताः ॥ १२ ॥

इत्युत्तमा मता अश्वा; शेषा; प्रकृतिजातकाः ।
इति ज्ञातिप्रभेदाः स्युः प्रमाणं सप्तधोत्तमम् ॥ १३ ॥

सुन्दरश्चाऽथ श्रीवत्स आहादश्च मनोहरः ।
विजयो विभवः शान्तः सप्ताश्वा उत्तमात्तमाः ॥ १४ ॥

परत्युक्तः सुन्दरः स्याच्छ्रीवत्सश्चतुःषष्ठिभिः ।
 अष्टपष्ठिभिराहुदो द्वासपत्या मनोहरः ॥ १५ ॥
 पट्सपत्या च विजयो विभवोऽशीतिभिस्तथा ।
 चतुरशीतिभिः शान्तः प्रमाणं सप्तधा विदुः ॥ १६ ॥
 ककुद्मान् कुस्तिभकावांश्च कराली कृष्णतालुकः ।
 हीनदन्तोऽथिकदन्तः पडश्वा; स्वामिधातकाः ॥ १७ ॥
 अश्वशालां प्रवक्ष्यामि चतुःषष्ठिकरायता ।
 शताञ्छहस्ता मध्या स्यात् चत्वारिंशत्करेतरा ॥ १८ ॥
 पञ्चदशकरा ज्येष्ठा त्रयोदशकरेतरा ।
 कनिष्ठेकादशकरा पृथुन्वं त्रिविधं मतम् ॥ १९ ॥
 सप्तपञ्चत्रिहस्तं च विस्तरे त्रिविधं स्मृतम् ।
 द्विहस्तमुच्छ्रूतं कुर्यात् कुरार्थं लक्षणान्वितम् ॥ २० ॥
 तस्य वाह्ये भवेद् भित्तिरेकहस्ता च वेष्टने ।
 पञ्चहस्तोच्छ्रूता भित्तिरथपञ्चस्वरोऽथवा ? ॥ २१ ॥
 सप्तहस्तोच्छ्रूतं कार्यमुदाद्या ? पक्षस्तम्भकम् ।
 तोरणं सप्तहस्तान्ते उत्तरस्तम्भको भवेत् ॥ २२ ॥
 दण्डच्छाद्यत्रयोच्छ्रूता यावत्ताराद्यस्तम्भकम् ।
 तत्रान्तरपत्रोच्छ्रूता अङ्गुल्यो द्वादशाऽन्यतः ॥ २३ ॥
 तदूच्चें तु पुनः कुर्यादण्डच्छाद्यत्रयं तथा ।
 कलशास्त्र दातव्याः प्रतिक्षणमथोपरि ॥ २४ ॥
 पूर्वापरमुखाद्यस्तेजोऽर्थप्रतापक्षयः ? ।
 तेजोवृद्धिः क्षीयते च यथा कृष्णे निशाकरः ॥ २५ ॥
 दक्षोन्तरमुखाः शस्ताः प्रतापकीर्तिवर्द्धनाः ।
 नित्यं कल्याणकारिण्यः सर्वकामफलप्रदाः ॥ २६ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीमुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छाया-
मश्वलक्षणशालाधिकारो नामाशीतितमं सूत्रम् ॥

---

(८१) राजालयसिंहासनछत्रप्रमाणमेकाशीतितमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

राजालयं च कथये प्रतापकीर्तिवर्द्धनम् ।
 लक्षणं चोच्छ्रुयं भूमेर्हस्तसङ्ख्याप्रमाणकम् ॥ १ ॥

एकचतुर्प्रभोक्ता यः स भवेष्य महीपतिः ।
 अष्टोत्तरशतहस्तैः कार्यं भवनमुत्तमम् ॥ २ ॥

पृथिव्याश्च यदा राजा भुड्केऽर्थं परमेव च ।
 तस्य वेशम प्रकर्त्तव्यं शतं हीनकरद्वयम् ॥ ३ ॥

तथा महीत्रिभागं च भुड्के यो वै नराधिपः ।
 अष्टाशीतिकरं वेशम महीशानां त्रिधा मतम् ॥ ४ ॥

लक्षणामाधिपो यस्तु स महामण्डलेश्वरः ।
 तस्य वेशम प्रकर्त्तव्यं द्विहीनाशीतिहस्तकम् ॥ ५ ॥

लक्षाद्दृं यस्तु भुड्के स मण्डलीकोऽभिधानतः ।
 अष्टष्ठिकरं तस्य कर्त्तव्यं भवनोत्तमम् ॥ ६ ॥

अयुतद्वयग्रामेशो महासामन्तसंज्ञकः ।
 तस्य वेशमाऽष्टपञ्चाशत्-करं कामफलप्रदम् ॥ ७ ॥

सामन्तसंज्ञकः सोऽत्राऽयुतग्रामाधिपश्च यः ।
 अष्टचत्वारिंशत्तद्वयं भवनं सर्वशोभनम् ॥ ८ ॥

ईशोऽयुतार्धग्रामाणां लघुसामन्तसंज्ञकः ।
 अष्टत्रिंशत्करैर्युक्तं भवनं तस्य कामदम् ॥ ९ ॥

सहस्रमेकं ग्रामाणां भुड्के स चतुरंशिकः ।
 वेशमाऽष्टाविंशतिकरं कुर्याच्छान्तिकरं सदा ॥ १० ॥

ग्रामाणां विंशतिं भुड्के यः पञ्चदशकं तथा ।
 ग्रामांस्तीन्द्रौ तथा चैकं भुड्के पर्यायसंस्थितः ॥ ११ ॥

शतमेकं तु ग्रामाणां स्वल्पपराष्ट्रं तु संज्ञितम् ।
 अष्टादशकरं वेशम कर्त्तव्यं सर्वकामदम् ॥ १२ ॥

अष्टादशकरमध्ये ताः कर्त्तव्याः क्रमेण तु ? ।
 सोपानपञ्चिमर्यादा कथिता त्वपराजित ॥ १३ ॥

राजालये च यन्मानं तदर्थं दण्डनायके ।
 तदर्थं मन्त्रिसंस्थानं मन्त्र्यर्थं द्वारपालके ॥ १४ ॥

पुरोहिते तत्समं च तदर्थं जनसंकुले ।
 अनुक्रमः दिवं सर्वं ज्येष्ठमध्यकनिष्ठकम् ॥ १५ ॥

अप्रहस्ते त्वेकभामं द्विभूमप्रादशके ।
 त्रिभूमप्राविंशत्याऽष्टविंशत्यद्वेदभूमम् ॥ १६ ॥

अष्टचत्वारिंशद्विः पञ्चभु पड्भवप्रपञ्चाशद्विः ।
 अष्टवर्ष्या सप्तभूमप्रभवप्रसप्ततिभिः ॥ १७ ॥

अप्राशीत्या नवभूमं दशभवप्रनवतिभिः ।
 भद्रमेकादश भूमप्रोत्तरशतात्मके ॥ १८ ॥

सिंहद्वारानुक्रमं च कथये त्वपराजित ।
 द्वारत्रयन्तूत्तमे च कर्तव्यं चक्रवर्तिभिः ॥ १९ ॥

उत्तमं पञ्चदशा च मध्यमं च त्रयोदशा ।
 कनिष्ठुं रुद्रहस्तान्तमुच्छ्रयेण तु योजितम् ॥ २० ॥

इदं सिंहद्वारमानं विधा स्याच्चक्रवर्तिनि ।
 महाराष्ट्रेश्वरे गावि महामण्डलकेश्वरे ॥ २१ ॥

चक्रवर्तिनि मध्याद्ये कनिष्ठुं मण्डलेश्वरे ।
 अनन्तरं च कथये सिंहद्वारे यथाक्रमः ॥ २२ ॥

द्वारयुग्मं तु कर्तव्यं महासामन्तके सदा ।
 द्वारमेकं तु कर्तव्यं तथा सामन्तकादिके ॥ २३ ॥

अन्येषां स्वल्पराज्यानां ये स्मृताश्चान्यसंक्षकाः ।
 तेषां च तोरणं दद्यात् सिंहद्वारविवर्जितम् ॥ २४ ॥

स्तम्भयुग्मोत्तरझाद्यं सिंहकर्णेविभूषितम् ।
 नपुंसकं विना कर्णैः स्वल्पराजेषु भाषितम् ॥ २५ ॥

स्तम्भयुग्मोर्ध्वतः कुर्यात्पत्रमालात्रयं तथा ।
 विप्रेषु क्षत्रियोकाश्च मालायुग्मं च वैश्यके ॥ २६ ॥

एकमाला तु शूद्राणां स्तम्भोर्ध्वं वंशकोच्छ्रृता ।
 वंशोच्छ्रृता विना स्तम्भैः प्रकृतीनां च सर्वशः ॥ २७ ॥

तोरणं कथितं वत्स आसनं शृणु साम्प्रतम् ।
 आसनं कथयिष्यामि दिव्यमानेन सुव्रत ॥ २८ ॥

युक्तं च षष्ठिपञ्चाशब्दत्वारिंशद्विरङ्गुलैः ।
 महाराजेषुचितं वै इत्थं सिंहासनं विधा ॥ २९ ॥

भद्रासनं महाराष्ट्रे विलासे प्रधासंक्रमकम् ।
 विस्तारिका तु सामन्ते चातुरी मन्त्रिमण्डले ॥ ३० ॥

अन्येषां स्वल्पराज्यानां दातव्यं तु मसूरकम् ।
गदिका पट्टगद्दी च सर्वस्मिन्ननसंकुले ॥ ३१ ॥

आसनं सिंहसंज्ञं तु शयनं सुखमुत्तमम् ।
यानं सुखासनं चैव यानं तु रथ उच्यते ॥ ३२ ॥

यानं महागजपृष्ठं यानं विद्याद्विसारथोः ।
गजपृष्ठे च यद्बद्धं विद्धि तत्सिंहसंज्ञकम् ॥ ३३ ॥

व्याघ्ररूपं विद्धि शिखि-कलापकभवं पुनः ।
एवं विविधरूपाणि पताका छत्रमण्डलम् ॥ ३४ ॥

चतुरशीत्यङ्गुलं च व्यासे छत्रं च वृत्तकम् ।
द्विसप्तत्यङ्गुलं मध्यं षष्ठ्यङ्गुलं कनिष्ठकम् ॥ ३५ ॥

शतार्धं प्रासादादाने ? शेषाः प्रावृत्सु छत्रिका ।
छत्राभिक्तरलीः युक्ता ? पोडशाङ्गुल लम्बिता ॥ ३६ ॥

हेमदण्डोर्ध्वं कलशं छत्रयुग्मं च भूपतेः ।
महामण्डलश्वरे तु शिखिकलापशर्करी ॥ ३७ ॥

चामरालङ्कारयुक्तं महाराजेश्वरं विदुः ।
इत्येवमुक्तामाला च राशाऽलङ्कारशोभना ॥ ३८ ॥

लक्ष्मीश्च रमते नित्यं तथा सा चकपाणिना ।
तपसार्थ्यता येन प्रतापकीर्तिवर्द्धनम् ॥ ३९ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
राजालयसिंहासनछत्रप्रमाणाधिकारांनामैकाशीतितमं सूत्रम् ॥

---

(८२) राजभुवनं द्वयशीतितमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

चतुरथीकृते क्षेत्रे भजेत्योडशाभागिकम् ।
पदसङ्ख्यामितः ख्याता पट्पञ्चाशच्छतद्वयम् ॥ १ ॥
ब्रह्माऽस्ते गर्भमावृत्य पट्पञ्चिशत्पदकोष्ठकैः ।
रुद्रसङ्ख्यापदैर्युक्ता एकैके अर्यमादयः ॥ २ ॥
चतुर्षपदाष्टकर्णेषु द्वात्रिंशत्पदकलिपताः ।
बाह्यकर्णे तथा चाऽष्ट द्विपदा भक्तितो मताः ॥ ३ ॥
अष्टावष्टपदा ज्ञेयाः शेषास्तु चतुरशकाः ।
जयः सत्योऽथ वितयो गन्धर्वसुग्रीवासुराः ॥ ४ ॥
मुख्यश्चैव गिरिःख्यातः प्रत्येकं चाऽष्टपादकाः ।
चूडामणिर्महाकूटो वास्तू राजालयार्थकम् ॥ ५ ॥

इति चूडामणिमहाकूटवास्तुः ॥

वेदममध्यं ब्रह्मस्थानं शयनं च विवस्वतः ।
भाण्डागारं क्षितिधरे मैत्रे वै वारिमन्दिरम् ॥ ६ ॥
अर्यमिण सुरसौधं च कर्णान्तर्गुह्यवेदमकम् ।
आग्नेयामनलस्यैवं नैऋत्यां वस्त्रसङ्क्लङ्घः ॥ ७ ॥
वायव्येचाऽष्टधातूनामीशाने शिवमाण्डकम् ।
मध्यकर्णे इमे प्रोक्ता बाह्यांश्च शृणु साम्प्रतम् ॥ ८ ॥
ईशाने चाऽर्चनावेशम आग्नेयां च महानसम् ।
कोष्ठागारं तु वायव्ये नैऋत्ये शस्त्रमण्डपम् ॥ ९ ॥
याम्यस्थं वारुणस्थं च सौम्यस्थं चैव लक्षयेत् ।
इदं स्थानं राजपदं कर्तव्यं शान्तिमिच्छता ॥ १० ॥
यथोत्तरं मकराक्षं निर्गमे मकरान्वितम् ।
मत्तावरणछायं च क्षेत्रपादैस्तु निर्गतम् ॥ ११ ॥
सभाष्टकयुक्त्वादेषु पूर्ववच्छाग्रनिर्गमः ।
वेद्युत्तरमुखं कार्यं पुष्पकं सिंहमासनम् ॥ १२ ॥
सुवर्णस्फटिकोपेतं नैकरत्नैर्विभूषितम् ।
पुष्पकं चतुःस्तम्भाद्यं छायघण्टाद्यलङ्घतम् ॥ १३ ॥
हेमरत्नादिकोपेतं मुक्ताफलविभूषितम् ।
राजासनं मध्यपीठं कर्तव्यं शुभलक्षणम् ॥ १४ ॥

सिंहद्वारं तु तस्थाग्रे गजकीडा याम्योत्तरे ।
 सिंहद्वाराप्रतः कार्ये दन्तिशाले तथोभयोः ॥ १५ ॥
 तदग्रे विजयद्वारं कर्णाखुभौ च स्वाप्रतः ।
 प्रतोल्या च तथोपेतं प्राकारैः परिवेष्टिम् ॥ १६ ॥
 राजवेद्मोभयपक्षे राज्ञीनां भवनादिकम् ।
 द्विभूमोच्छ्यहीनानि शेषाणां क्रमयोगतः ॥ १७ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्ततृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 राजभुवनाधिकारो नाम द्रव्यशीतितमं सूत्रम् ॥

---

(८३) पञ्चप्रतोली नाम ऋषिनितमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

प्रतोलीश्च प्रवक्ष्यामि कनिष्ठमध्यमोत्तमाः ।
उच्छ्रुयस्त्रिविधो वत्स द्वागां प्राकारतोऽपि च ॥ १ ॥

प्रतोल्या द्वारउत्सेधः पञ्चदशकरैः शुभः ।
मध्यख्योदशकरैः सद्रहस्तैः कनिष्ठकः ॥ २ ॥

कनिष्ठमेकभूमं च द्विभूमं चैव मध्यमम् ।
उत्तमं च त्रिभूमं स्यात् त्रिधोदितकमागतम् ॥ ३ ॥

उत्तमं चाऽष्टहस्तैश्च सप्तहस्तैश्च मध्यमम् ।
कनिष्ठं चैव पद्महस्तैर्विस्तारस्त्रिविधो मतः ॥ ४ ॥

नवहस्तोच्छ्रुताः स्तम्भाः कुम्भकैः सुसमन्विताः ।
ऊर्ध्वमेकद्वित्रिक्षणा मालिकाश्च हानुकमात् ॥ ५ ॥

मदलाःशीर्पस्तम्भिका निर्यूहे मदलाः पुनः ।
स्वस्तिकाद्वयं शीर्पोच्च निर्यूहे मदलाः पुनः ॥ ६ ॥

शीर्पोच्चे च भवेत्पद्मः शाखाद्यं चोत्तगङ्गकम् ।
तुला जयन्ती पीता सा ? निर्मलं कपिशीर्पकम् ॥ ७ ॥

तदूर्ध्वे च पुनर्भूमिश्चतुर्द्वारं तृतीयके ।
द्वद्वार्गलाः कपाटाश्चाऽपवरकास्ततः परम् ॥ ८ ॥

वक्त्रद्वाराणि वक्ष्यामि प्रतोलीनां चतुष्प्रयम् ।
अनुकमेण कर्तव्यं कथयामि समासतः ॥ ९ ॥

उत्संगः पूर्णबाहुश्च हीनवाहुस्तथापरः ।
प्रतिकाय इति प्रोक्तं प्रतोलीनां चतुष्प्रयम् ॥ १० ॥

उत्तरामुख उत्सङ्गः पूर्णबाहुश्च पूर्वतः ।
अपरे हीनवाहुश्च प्रतिकायस्तु दक्षिणे ॥ ११ ॥

सृष्टिप्रवेश उत्संगः प्रतिकायोऽपसव्यतः ।
पूर्णबाहुः पूर्ववक्त्रो वामास्यो हीनवाहुकः ॥ १२ ॥

वामभागे दिशि दिशि वामावर्तोऽवास्तु ये ।
द्वारं च दक्षिणावर्तं कथितं त्वपराजित ॥ १३ ॥

एकपोल्यं त्रिपोल्यं वा पञ्चपोल्यमथोच्यते ।
एवंविधः प्रकर्तव्यः पोल्यानां तु समुच्चयः ॥ १४ ॥

एकपोल्यं वक्त्रद्वारं त्रिपोल्यं भ्रमणीद्वयम् ।
पञ्चपोल्यं तु त्रिवाहुं कर्तव्यं सर्वकामदम् ॥ १५ ॥

प्राकारादियुक्तभागैर्विस्तरो भागप्रकृतः ।
 निर्गमश्च चतुर्भागैः प्राकारो यत्र वाङ्मित्रतः ॥ १६ ॥
 याम्यपाश्वेऽ समस्तत्र विस्तरस्तु त्रिभागिकः ।
 निर्गमश्च त्रिभागैश्च संक्षेपात्कथितं मया ॥ १७ ॥
 त्रिभागं दक्षिणे त्यक्ता द्विभागं च तथोत्तरे ।
 शेषा प्रतोली चैकांशा भागं दक्षिणमित्तिका ॥ १८ ॥
 भवेत् भागोत्तरा भित्तिः कर्णान्ते वलणं त्रिभिः ।
 दक्षिणे भित्तिपाश्वेऽग्रे कर्णान्ते वलणं त्रिभिः ॥ १९ ॥
 द्विभागं विस्तरं कुर्याद् वक्त्रमार्गप्रवेशनम् ।
 एकपोल्यमिति ख्यातं संक्षेपात्कथितं मया ॥ २० ॥
 वामे द्विभागविस्तीर्णे अपरे दशभागिके ।
 दक्षिणे समभागश्च चतुर्भागं परे हितम् ॥ २१ ॥
 त्रिभागे विस्तरं याम्ये अपरेऽस्य तमपदम् ? ।
 याम्ये कुर्याच्च वेदांशं मूलद्वारं तु कारयेत् ॥ २२ ॥
 चतुर्भागाग्ररमणं भागा भित्तिर्याम्योत्तरे ।
 भागा भित्तिस्तदग्रे च समद्वारं सतोरणम् ॥ २३ ॥
 पुनर्भ्रमश्चतुर्भागः पद्मभागश्चैव विस्तरे ।
 विघ्रेयं पूर्ववच्छेषं त्रिपोल्यं नाम शोभनम् ॥ २४ ॥
 यथा वामे तथा दक्षे भित्तिर्भागा भुजान्ततः ।
 मध्यभित्तिर्यथा पूर्वं चतुष्काकृति तोरणे ? ॥ २५ ॥
 द्वारं द्वारस्य सूत्रेण भागिको भित्तिविस्तरः ।
 पुनर्नन्ते चान्तरे च द्वारं द्वारतृतीयकम् ॥ २६ ॥
 तद्वत्तल्यानि क्षेत्राणि कार्याणि शोभनानि वै ।
 पूर्वद्वारानुक्रेण उभे द्वारे याम्योत्तरे ॥ २७ ॥
 वक्त्रद्वारं पुनस्त्वेवं कर्तव्यं दक्षिणोत्तरे ।
 पञ्चपोल्यमिदं ख्यातं प्राकारः कपिशर्षितः ॥ २८ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृष्ठायां
 पञ्चप्रतोल्यधिकारो नाम ऋशीतितमं सूत्रम् ॥

(८४) गृहग्रामनगरशोभा नाम चतुरशीतितमं सूत्रम् ॥

सिंशकर्मोवाच—

प्रतोलोपरतः सर्वे कार्या माडास्तथोत्तमाः ।
देवताग्रेषु सर्वत्र बलाणकोपरि तथा ॥ १ ॥

यतक्ष भवनादग्रे माड उच्चैः प्रशोभते ।
कर्णेषु च समस्तेषु माडान् कुर्यात्सभूमिकान् ॥ २ ॥

राजद्वारे पञ्चभौमास्तुङ्गा माडाश्च शोभनाः ।
चतुःकर्णेषु श्रीहट्टाश्रवरे हट्टतः परम् ॥ ३ ॥

श्रीधरक्ष श्रीगृहाख्यो माडस्तुङ्गस्मुशोभनः ।
द्रानाधिकरणं यत्र मण्डपामिधमुच्यते ॥ ४ ॥

कर्तव्यो माडउत्तुङ्गस्त्रिभूमिश्च तथोत्तमः ।
घण्टाकलशशोभाद्या कर्तव्या शुभलक्षणा ॥ ५ ॥

श्रीहट्टेषु समस्तेषु द्वितीयभूमिकोपरि ।
कार्या काष्ठचतुष्की तु मालाख्या छाद्यमूषिता ॥ ६ ॥

पट्टादिकं तु राहीनां राजगेहस्य मध्यतः ।
पञ्चभौमं पट्टराह्याः शेषाणां तु त्रिभूमिकम् ॥ ७ ॥

माडाकृतिस्तु कर्तव्या पद्मत्यनुक्रमशोभिता ।
गृहाणां पिण्डवास्यादि यद् भवेद् वामदक्षिणम् ॥ ८ ॥

कुर्यादुपयकभूमेस्तथा काष्ठचतुष्किकाः ।
सर्वकामप्रदाः कार्याः कलशाश्छाद्यकोपरि ॥ ९ ॥

राजशालाः समाश्छाद्यघण्टाकलशसम्युताः ।
उन्नताः पञ्चकलशैः पट्टहस्ताधिकोङ्गवाः ? ॥ १० ॥

सर्वे श्रीकरणार्द्यं च राजाधिकरणं तथा ।
द्ययाधिकरणं चैव धर्माधिकरणं तथा ॥ ११ ॥

द्विभूमिकाः समस्ताश्च ऊर्ध्वे छाद्यचतुष्किका ।
घण्टाकलशशोभाद्याः कर्तव्या लक्षणान्विताः ॥ १२ ॥

मालभौलिशुद्धशृङ्गं चतुःप्राकारसम्भवम् ।
सप्तभौमं नवभौमं कर्तव्यं राजमन्दिरम् ॥ १३ ॥

श्रीराजपुरमध्ये तु श्रीमाडा उत्तमाच्छ्रृताः ।
कलशैर्दिव्यशोभाद्याः कर्तव्याः सर्वकामदाः ॥ १४ ॥

कुर्याद्भूम्यादिगेहानां पट्टच्छन्दं जनाकुले ।
एकभौमा द्विभौमाश्च वरण्डूय मालबन्धने ॥ १५ ॥

शेषाः संकीर्णजातानां छायाः कपिलिकाः क्रमात् ।
 तस्य संकीर्णस्तु येषां तृणच्छायादिसंभवाः ॥ १६ ॥

सालतालब्रह्मवृक्षैः शाकाद्यैश्च दलादिकैः ।
 शुष्कैरनादैः ख्याताश्छायास्तु वै गृहोत्तमाः ॥ १७ ॥

प्रावृषे भवेद् छिन्नानि गृढांस्तु पुरस्तारकात्र ? ।
 प्राकारस्य गुप्तिघैरर्थं(ग्र) निर्गमतस्तथा ॥ १८ ॥

अधश्चाग्रं घनमूर्ध्वे संच्छन्नाः क्रमयोगतः ।
 तदूर्ध्वं तु तृणैश्चाद्यं सपत्रैख्याणकारणम् ॥ १९ ॥

दोराकारैर्नालबन्धैर्विधैश्च यथाक्रमम् ।
 केवलर्दभैक्ष्ण्यन्नाक्षेप्त्रैश्च वीरणैस्तथा ॥ २० ॥

एवं समस्तं संच्छन्नं पुरग्रामगृहादिकम् ।
 श्रीघ्नकालाभ्यन्तरेषु वृष्टिकाले न वै घने ॥ २१ ॥

अन्यभूम्यारोहणाय कार्यास्सोपानपद्मकतयः ।
 सद्वशायामनिश्चेणि: सारदारुमयी तथा ॥ २२ ॥

विस्तीर्णः फलकैः पट्टैः सोपानसदौस्तथा ।
 सोपानानुक्रमैः स्थाप्य गृहारोहणमुत्तमम् ॥ २३ ॥

पादोन्नतं शिरोभागे द्विहस्तानां तु विस्तरे ।
 धंशं चोभयतः कुर्यात्कराधारं तु रोहणे ॥ २४ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 गृहग्रामनगरशोभाधिकारो नाम चतुरशीतितमं सूत्रम् ॥

---

(८५) गृहग्रामनगरशोभा नाम पञ्चाशीतितमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

राजपुरे च नगरे ग्रामे खेटे तु सुवत ।
पुराणां वाह्यतः कुर्यात् स्वस्था वै नगरोत्तमाः ॥ १ ॥

राजलिङ्गोद्भवां पूजां स्वयम्भूर्धर्मसोच्यते ? ।
पुरबाह्यतो ये देवा महारम्यांस्तुकारयेत् ॥ २ ॥

प्रतापतेजोभवं च स्वर्गे वा भूमिशासने ।
देवाभिधानतः कुर्यात् पूज्यं सुरनरोगैः ॥ ३ ॥

अष्टद्वयष्टद्वार्तिंशद्विः पुरैश्च परिविष्टितम् ।
अप्ताविंशतिश्चतुर्विंशतिविंशत्याथ द्वादश ॥ ४ ॥

घोडशपुरसम्युक्तं ज्येष्ठं तत्रगर्त भवेत् ।
मध्यमं द्वादशपुरैः कनिष्ठं दशभिः पुरैः ॥ ५ ॥

संस्थानेषु तत्र तत्र रम्यं कुर्यात्पुरं तथा ।
शिवाध्रमं महारम्यं वाटिकापरिवेष्टितम् ॥ ६ ॥

यः कारयेन्महारम्यं मठस्थानं तु दक्षिणे ।
श्रिभौमं पञ्चभौमं वा मध्ये वेदिसमन्वितम् ॥ ७ ॥

कारयेत् कपिलीगर्भे गर्भसूत्रेण मण्डपम् ।
जगत्या अग्रकर्णेषु समसूत्रे तथोच्यते ॥ ८ ॥

जगतीक्षेत्रमानेन मठस्यान्तरमादिशेत् ।
तदर्थं तु प्रकर्तव्यं पादोनांशमथापिवा ॥ ९ ॥

दक्षिणायामथाग्रेय्यां मठं वै सर्वकामदम् ।
नैऋत्ये चैव वायव्ये शोकसन्तापकारकम् ॥ १० ॥

घारुणे चोत्तरे प्रोक्तं मोक्षदं मोक्षकारकम् ।
ईशान्यां पूर्वतद्वैव पूजितं दानपुण्यतः ॥ ११ ॥

जगत्युच्छ्रूयत ऊर्ध्वं मठभूम्यादिकोच्छ्रूये ।
मठं स्थाप्यं तदुपरि प्रशस्तं लक्षणान्वितम् ॥ १२ ॥

षुवेदीसहितं कुर्यात्तदुर्ध्वे भूमिकाक्रमम् ।
गृहं पञ्चापवरकैर्मेत्रस्थाने समाश्रितम् ॥ १३ ॥

इष्टभ्यानालयं कुर्यात् प्रलीनास्तपशासने ।
एवं युक्तया विधातव्यं द्वारसोपानसञ्चयम् ॥ १४ ॥

धूमनिर्गमसंयुक्तं दिश्याग्रेय्यां महानसम् ।
पुरस्तोऽग्रे तु संस्थाने कर्तव्यं सत्रमण्डपम् ॥ १५ ॥

संस्थानं पत्रसमिधामायुधानां तु नैर्कर्ते ।
 वापीकृपतडागं च वारुणे चोदकाश्रयम् ॥ १६ ॥
 कोष्ठागारं तु वायव्ये भाणडागारं तथोत्तरे ।
 पुष्पागारं तथेशाने कर्तव्यं पट्टसंयुतम् ॥ १७ ॥
 कुर्यान्मठस्योपरि च विद्याव्याख्यानमण्डपम् ।
 घलभीकारमध्ये तु सगवाक्षं सदोगृहम् ॥ १८ ॥
 गृहान्तराणि सर्वाणि सजलैः कदलैः शुभैः ।
 पञ्चवर्णश्च कुसुमैः शोभितानि प्रकल्पयेत् ॥ १९ ॥
 प्राकारस्यान्तवाह्यांशं कपिशीर्षसमन्वितम् ।
 हस्तान्तरे तस्य बाह्ये कर्तव्यं परिखादि च ॥ २० ॥
 प्रतोली चाग्रतः कार्या कपाटपुटसंयुता ।
 प्रतोल्यच्वे भूमिकोच्वे वायं समयसूचकम् ॥ २१ ॥
 याम्योत्तरानुगाश्चैव प्राकाराः समसूत्रतः ।
 निर्गमः सूत्रमानेन प्रतोल्यग्रसमन्वितः ॥ २२ ॥
 युग्मं गृहाणां कर्तव्यं पक्षयोश्चैव सन्मुखम् ।
 प्रासादस्य प्रमाणेन पादूनं वा तदुच्यते ॥ २३ ॥
 एकभौमा द्विभौमा वा शाला निर्गमभूषिताः ।
 मत्तवारुणसंयुक्ता निर्मिताश्चित्रशालिकाः ॥ २४ ॥
 जगत्यग्रे वामतश्च भिष्टं स्याद् भूमिकोच्चित्तम् ।
 महोत्सवे च वासन्ते तत्र हिन्दोलकं भवेत् ॥ २५ ॥
 घटीस्थानोत्तरे कार्या विचित्रा नृत्यशालिकाः ।
 वितानैः शालभञ्जीभिर्घण्टाछाद्यैर्विभूषिताः ॥ २६ ॥
 तासामुत्तरतः कार्या दक्षिणे वामतोऽपि वा ।
 अथवा वारुणे कुर्यात् क्षेत्रालाभे सुवाटिकाः ॥ २७ ॥
 तासु वै विविधा वृक्षा ज्ञातिपुष्पाण्यनेकधां ।
 सर्वे च देवतर्खो नोपरिष्ठाः समन्ततः ॥ २८ ॥
 प्रियङ्कुशिरीषाशोका जीवे कारिटकैः शुभैः ? ।
 पुन्नागनागबकुलैः पाटलैर्विल्वचम्पकैः ॥ २९ ॥
 श्वेतमन्दारविजयाजातीतगरुद्जजैः ।
 अनङ्गैः सुवर्णपुष्पैश्च वाणा भ्रान्ताः काका(र)टकैः ? ॥ ३० ॥
 मुद्गरैः शतपत्रैश्च रम्भाकाश्चनपुष्पकैः ।
 नारंगैः कर्णजस्तीर्स्तालतमालैकैतकैः ॥ ३१ ॥

एनसैर्नारिकेलैश्च वृक्षैः पूरीफलैस्तथा ।
 द्राक्षानागरवल्लीनां विविधैश्च लतागृहैः ॥ ३२ ॥

घापी चैवाथ कृपश्च दृढयन्त्रैरलङ्घतः ।
 तस्य बाह्ये तु प्राकारं कपिशीर्पविवर्जितम् ॥ ३३ ॥

परिस्वायास्तत्र बाह्ये सप्तहस्तप्रमाणतः ।
 इन्दिरावासनं कुर्याद् देवदेवजगत्प्रभुः ॥ ३४ ॥

कृते याति पुरे रम्ये यत्र साक्षान्महेश्वरः ।
 कैलाससदृशं रम्यं राज्यं यावत्तु मेदिनी ॥ ३५ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 गृहप्रामनगरशोभाभिकारो नाम पञ्चाशीतितमं सूत्रम् ॥

---

(८६) महाराजाधिगृहशुद्धदोखरसंघाटमिश्रकच्छन्दनिर्णय-
ब्रह्मनगरभूधराख्यगृहो नाम षडशीतितमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणं राजवेशमनाम् ।
विभक्तिभागसङ्ख्यानां छन्दालङ्कारसम्युतम् ॥ १ ॥

क्षेत्रं विभज्य यत्नेन भागाः स्युः षोडशैव च ।
मध्ये शाला द्विभागा स्यादलिन्दः शेषभागतः ॥ २ ॥

क्षेत्रादौ विन्यसेद् गर्भं दक्षिणे करमात्रकम् ।
त्रिभागं वामतः कुर्यात् त्रिभागं चैव मध्यतः ॥ ३ ॥

षड्भागं विस्तृतं द्वारमायतं द्विगुणं तथा ।
द्विभागं ब्रह्मसंस्थानं सीमां तत्र प्रकारयेत् ॥ ४ ॥

शेषोऽलिन्दविभिर्युक्त्या तन्मानं पुरतः शुभम् ।
तलच्छन्दमितिप्रोक्तमूर्ध्वमानमतः शृणु ॥ ५ ॥

सार्धत्रिभागसंयुक्ता चादिभूमिः समुच्छ्रुता ।
शेषा नवान्ताः सद्वृत्ताः पादहीना यथाक्रमम् ॥ ६ ॥

वेदीकण्ठं तथा पद्मं कलशं चाग्रशोभितम् ।
चतुर्विंशतितिलैकर्भागं कुर्यात्समुच्छ्रये ॥ ७ ॥

प्रवेशं स्तम्भवेश्वारु ? हृदेशां सकमोद्रगतः ? ।
प्रमाणमीदशं चैव उपशोभां तथा पुनः ॥ ८ ॥

नानारूपसमाकीर्णं छायघण्टाविभूषितम् ।
नानापुष्पकशोभाद्यं चन्द्रशालासमन्वितम् ॥ ९ ॥

निर्यूहं निर्गमं श्रेयः ? सहश्रैवरनेकधा ? ।
शुद्धच्छन्दमिति प्रोक्तं सुशर्मं चैव सुव्रत ॥ १० ॥

संघाटं कथयिष्यायि क्षेत्रभक्त्या द्विरप्टकम् ।
तेन क्षेत्रप्रमाणेन नवमं दक्षिणे भवेत् ॥ ११ ॥

ततश्च वामतो दद्यात् पूर्वतः पश्चिमं ततः ।
नवान्ते पञ्चमं भागं वामतो दक्षिणं तथा ॥ १२ ॥

मध्यतो ब्रह्मसंस्थाने सीमासूत्रं तु विन्यसेत् ।
सीमान्ते द्वावलिन्दौ च भित्तिर्भागा तदन्ततः ॥ १३ ॥

द्वावलिन्दौ च तत्पश्चाद् भित्तिभागः समः पुनः ।
भित्त्यन्तेऽलिन्द एकः स्यात्तदन्तेष्वन्तभित्तिभिः ॥ १४ ॥

गर्भच्छन्दमिति प्रोक्तं संघाटं कथयाम्यहम् ।
 अलिन्दद्वयसंयुक्तं संघाटं तु विचिन्तयेत् ॥ १५ ॥

भित्तिभागं तु मध्यान्ते सीमांश्चैव द्विभागतः ।
 भद्रान्ते निर्गमं तत्र छन्दे याम्योत्तरे न्यसेत् ॥ १६ ॥

तेनैव पश्चिमे दयादपांशं पुरतस्तथा ।
 मुखशाला प्रकर्तव्या तलच्छन्दातपरा भवेत् ॥ १७ ॥

ततो गृहीत्वा क्षेत्रांशमङ्कयेद् भूमिकोच्छ्रयम् ।
 मूलभूम्युच्छ्रयान्ते च चतुर्भागैस्तु कारयेत् ॥ १८ ॥

शेषास्तु पादहीनाश्च भूमयो नवसङ्ख्यया ।
 तलच्छ्राद्यं तथा वेदी ग्रीवा घण्टा च छत्रकम् ॥ १९ ॥

कलशं तु शिखान्तं च त्रिभागैश्चैव लांछयेत् ।
 ऊर्ध्वमानमिति प्रोक्तं रेखाश्चैव तु पूर्ववत् ॥ २० ॥

संघाटन्नयसंयुक्तं तच्च निर्दरिसंयुतम् ? ।
 त्रिपुष्पकं प्रकर्तव्यं संघाटं गर्भमध्यतः ॥ २१ ॥

चतुःसंघाटकांपेतं पट्पुष्पकविभूषितम् ।
 पवं तु कारयेद्वत्स दशमान्तं तु सुव्रत ॥ २२ ॥

तथा चन्द्रकलामेकामृजाक्षोभ ? शालभञ्जिका ।
 छायकपोतकलां तु निर्गता माडमालिका ॥ २३ ॥

संघाटं वीरभद्रं तु भित्तसंज्ञमुदाहृतम् ।
 सप्तमौमं तु सद्गव्यं शुद्धच्छन्द नवान्तिकम् ॥ २४ ॥

एवं तु नवसंयुक्ता भूम्यः कार्यास्तु सुव्रत ।
 राज्ञां विनिर्मिताश्रैता विचित्रास्त्वपराजित ॥ २५ ॥

त्रिसंघाटं महादिव्यं नाम्ना वै सुन्दरं गृहम् ।
 पञ्चसीमं त्रिसंघाटं कथितं चैव सुन्दरम् ॥ २६ ॥

पुनरन्यं प्रवक्ष्यामि भेदोपभेदनिर्णयम् ।
 नवसीमासमायुक्तं पञ्चसंघाटकं विदुः ॥ २७ ॥

नवपुष्पकसंकीर्णं सप्तघण्टाविभूषितम् ।
 षोडशांशं शुद्धद्वयं संघाटषोडशं तथा ॥ २८ ॥

द्वादशांतं द्विसंघाटं वामदक्षिणसंस्थितम् ।
 पश्चिमे चेदशं छन्दं पुरतश्चैव तादशम् ॥ २९ ॥

द्विद्विश्छन्देन दातव्यं भित्यष्टकसमन्वितम् ।
 छन्दलक्षणसंयुक्तं पूर्वमर्मविवर्जितम् ॥ ३० ॥

महाराजाधिगृहशुद्धशेखरसंघाटमिथकच्छन्दनिर्णयब्रह्मनगरभूधराख्य-

२१७

गृहो नाम पडशीतितम् सूत्रम् ॥

पञ्चसंघाटसंयुक्तं पोडशाण्डकभूषितम् ।

तावशं तावशैर्युक्तं प्रस्तारः पूर्वतः स्मृतः ॥ ३१ ॥

सुन्दराख्यं महादिव्यं राज्ञां विजयकारणम् ।

तत्कर्तार एकछत्रं भोक्तारो भुवनत्रये ॥ ३२ ॥

मिथकं पूजयेच्चैव वास्तुं सूत्रं सुगच्छितम् ।

अन्यथा वेधयेद् वत्स मिथकं वेधवर्जितम् ॥ ३३ ॥

चतुःपष्ठिप्रभित्रं च शतपाच्चापराजित ।

पूजयेद् वास्तुनी तत्र पूज्या; सर्वे पृथक् सुराः ॥ ३४ ॥

त्रिदशाः पूजिता येन त्रैलोक्यं सच्चाच्चरम् ।

एवं विचार्य कर्तव्यं न न्यूनं चाधिकं न हि ॥ ३५ ॥

इति महाराजाधिगृहशुद्धशेखरसंघाटमिथकच्छन्दनिर्णयाधिकारः ॥

संघाटकसमायुक्तं त्यक्त्वा पुष्पककोष्ठकम् ।

पूर्वापरवासगणामष्पदौ च जायते ॥

— — — — — याम्यकोवैरसंस्थितौ ॥ २१-२२ ॥

सर्वेषामीदशश्छन्दश्चतुःपष्ठिपदेषु च ।

ब्रह्मस्थानगृहाश्चैव पादानां च चतुष्प्रये ॥ २३ ॥

गृहाणां मानसङ्ख्या च द्वाच्चिंशद्दस्तकैर्मता ।

उभयोर्ब्रह्मवंशस्य चतुर्थांशकरा; स्मृताः ॥ २४ ॥

चत्वारो द्वादशमार्गाश्चत्वारो पोडशान्विताः ।

नवमार्गकृताः सङ्ख्या निर्मिता विश्वकर्मणा ॥ २५ ॥

सीमा करसहस्रं तु आयामो विस्तरः समौ ।

चतुःपष्ठिपदं कुर्याद् ब्रह्मरन्धप्रमाणतः ॥ २६ ॥

चतुर्मुखं चतुर्द्वारं चतुर्थेष्व ? पितामहम् ।

कारयेच्च स्वनगरे प्रासादं कमलोद्धवम् ॥ २७ ॥

स्थापयेच्च चतुर्वर्णं चतुर्दिश्म् यथाकमम् ।

महास्थानानि चत्वारि चतुर्वर्णाश्रितानि च ॥ २८ ॥

सीमान्तेषु च सर्वेषु चतुःपष्ठ्यादिसाधिते ।

प्राकारः सुट्ठः कार्यो नवहस्तैः समुच्छ्रूतः ॥ २९ ॥

नवहस्ता वृत्ता कार्यो त्रिगृहा कण्डवारुणी ।

तत्तुल्योदयमानं च कपिशीर्षघनाकुलम् ॥ ३० ॥

कर्णे कर्णे तु कर्तव्या वृत्ताः कुडमलशोभनाः ।

त्रिहस्तान्ते पुनः कुर्याद्योधविद्याधरी तथा ॥ ३१ ॥

तद्वद्भागप्रमाणेन कुर्यात् सिंहावलोकनम् ।
 प्रत्योल्यन्तं चत्वरे तु चतुर्द्वाराणि कारयेत् ॥ ३२ ॥
 द्वाराण्यष्टौ खडकीनां शस्तानि शुभदानि च ।
 खडकी सर्वद्वारेषु कुर्यात्सोपानसंचयम् ॥ ३३ ॥
 रथमागोचितं शस्तं प्रतोलीषु प्रवेशनम् ।
 द्वारेषु च कगाटानि दृढर्भालयुतानि च ॥ ३४ ॥
 पूर्वद्वारेऽध्यजस्थाने कीर्तिस्तम्भं महोदयम् ।
 तद्भद्रे तु प्रतिष्ठाप्यः कीर्तिपताक हस्तकः ॥ ३५ ॥
 दिलौलखननं त्राणं शश्यासनपट्टिका ।
 नित्यकर्मस्थानस्थानं संध्यावन्दनकण्डिका ॥ ३६ ॥
 गृहोपस्करं सर्वमायसकाष्ठकादिकम् ।
 द्विजदेवाय दातव्यमात्मार्थं स्वर्गमानदम् ॥ ३७ ॥
 भूम्यादिकं गजाश्वं च देशग्रामं च पत्तनम् ।
 पयस्तीर्थं छत्रं हेमरत्नादिभूषणम् ॥ ३८ ॥
 सपत्नीकाय पूज्याय विप्रा देवैश्च पूजिताः ।
 इन्द्रराज्यसं राज्यं स्वर्गे वाऽथ धरातले ॥ ३९ ॥
 धान्यसंचायकं ख्यातं नगरं नाम भूधरम् ।
 देवलोकेषु विख्यातं पूज्यं सुरनरोरगैः ॥ ४० ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापगजितपृच्छायां
 ब्रह्मनगरभूधराख्यगृहपञ्चाशत् सङ्ख्याधिकारोनामषडशीतितमं सूत्रम् ॥

---

(८७) महाराजगृहमाडलक्षणं सप्तशीतितमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

इदानीमभिधास्यामि यथावदनुपूर्वशः ।
महाराजगृहाः सर्वे जयश्रीकीर्तिवर्धनाः ॥ १ ॥

श्रीधरः श्रीगृहश्चैव प्रतापवर्धनस्तथा ।
लक्ष्मीविलासकश्चैव त्रैलोक्यविजयस्तथा ॥ २ ॥

नन्दनः श्रीनिवासश्च विमुक्तः पुष्पशेखरः ।
इन्द्रनीलो विमानश्च दिग्भद्रः क्षोणीभूषणः ॥ ३ ॥

गृहराजः सिद्धिकामो नन्दिघोषस्त्रिकूटकः ।
धराधरः श्रीतिलकः उच्चुड्गः कमलोद्धवः ॥ ४ ॥

रतिगृहश्च सिद्धार्थः पृथिवीजयमन्मथौ ।
शत्रुमर्दननामा च षड्विंशतिरितिस्मृताः ॥ ५ ॥

अप्रोक्तरशतं ज्येष्ठं नवतिज्येष्ठमध्यमम् ।
सप्ततिः कनिष्ठज्येष्ठं त्रिविधं ज्येष्ठमुच्यते ॥ ६ ॥

षष्ठिश्च मध्यमे ज्येष्ठं पञ्चाशान्मध्यमध्यमम् ।
कनिष्ठं मध्यमं झेयं चत्वारिंशतच सङ्ख्यया ॥ ७ ॥

अध्रमेऽद्यं पञ्चविंशत् मध्यं त्रिंशत्कनिष्ठके ।
कनिष्ठं च कनिष्ठे स्यात् पञ्चविंशतिहस्ततः ॥ ८ ॥

एकैकं त्रिविधं चेत्थं ज्येष्ठमध्यकनिष्ठकम् ।
त्रिधा च पुनरेकैकं सप्तविंशतिमानकम् ॥ ९ ॥

श्रीधरं श्रीगृहं चैव शोभार्थं कारयेद्दृढम् ।
त्रियोविंशतिकं त्वेवं नित्यं कल्याणकारकम् ॥ १० ॥

चतुरश्चीकृते क्षेत्रे भाग एको विभाज्यते ।
चतुःस्तम्भसमायुक्तमेकद्वारण भूषितम् ॥ ११ ॥

क्षेत्रभागोदयः स्तम्भे रहोभूफलकान्तरे ।
आदिभूम्युदयोध्वें वै पीठबन्धं प्रकल्पयेत् ॥ १२ ॥

उदये नवभिर्भक्ते भागोनकेन कुटिभका ।
चतुरधाष्टाश्रवृत्तः स्तम्भ ऊर्ध्वे चतुष्कृतः ॥ १३ ॥

तदूर्ध्वे तु विधातव्यं भागोनं व्यालकं तथा ।
हीरग्रहणकं कार्यं भागं पादविवर्जितम् ॥ १४ ॥

सपादभागिकः पट्टस्तन्त्रकेन समन्वितम् ।
भागार्धेन जयन्ती च भमिभूमिष्वयं ऋमः ॥ १५ ॥

गुणरागान्विता भितिश्चछाद्यद्वाराणि यानि तु ।
तत्र छाद्यत्रयं कार्यं वेदीघण्टासमन्वितम् ॥ १६ ॥

ज्वलद्रौप्यासनं वेदां मत्तावरणभूषितम् ।
अर्धोदये प्रकर्तव्यो माडः श्रीधर उत्तमः ॥ १७ ॥

इति श्रीधरः ॥

एतस्मन्नेव संस्थाने सीमासूत्रविधिर्भवेत् ।
निर्गमः सूत्रमानेन भद्रान्तस्य विधीयते ॥ १८ ॥

द्वादशस्तम्भसंयुक्त एकद्वारेण भूषितः ।
सार्धभूमिसमायुक्तः श्रीगृहः श्रीविवर्द्धनः ॥ १९ ॥

इति श्रीगृहः ॥

प्रतापवर्द्धनस्येवं लक्ष्म साम्प्रतमुच्यते ।
पञ्चविंशतिहस्तैश्च सार्धभागत्रयाडिक्तम् ॥ २० ॥

चत्वारो मध्यतः स्तम्भा द्वादशाऽलिन्दभागतः ।
पादा भित्तिर्विधातव्या चतुर्द्वारापशोभिता ॥ २१ ॥

भद्रभागाश्चतुर्दिक्षु चतुःस्तम्भविभूषिताः ।
द्वाविंशत्स्तम्भकैर्युक्तो वाह्याभ्यन्तरतस्तथा ॥ २२ ॥

द्वितीयभूधर्वे माडाश्च सार्धभूमित्रयोचित्ताः ।
प्रतापकीर्तिक्तनित्यं प्रतापवर्द्धनाभिधम् ॥ २३ ॥

इति प्रतापवर्धनः ॥

प्रतापवर्द्धने भद्रं त्रिभागं चैव विस्तरे ।
मुखभद्रं चैकभागं दशस्तम्भसमन्वितम् ॥ २४ ॥

माडं द्वितीयभूभ्युधर्वे सार्धपञ्चकभूमिकम् ।
लक्ष्मीश्च रमते तत्र लक्ष्मीविलास उच्यते ॥ २५ ॥

इति लक्ष्मीविलासः ॥

त्रिभागायामविस्तारः पदिकं मुखभद्रकम् ।
श्रीणि स्युर्मुखभद्राणि स्तम्भा द्वाविंशतिस्तथा ॥ २६ ॥

वाह्याभ्यन्तरतः स्तम्भाः शतं च चतुरुत्तरम् ।
तृतीयभूधर्वे माडाश्च सार्धपञ्चभूमिकास्तथा ॥ २७ ॥

इति त्रैलोक्यविजयः ॥

मध्यभित्ति परित्यउय तत्र भद्राणि योजयेत् ।
त्रिभागायामविस्तारो भद्रं द्वादशद्वारकम् ॥ २८ ॥

श्रीगृहच्छन्दकाकारे चतुःषष्ठिस्तु स्तम्भकाः ।
तृतीयभूधर्वे माडाश्च सार्धपञ्चकभूमिकाः ॥ २९ ॥

इति नन्दनः ॥

पञ्चविंशतिपात्क्षेत्रे स्तम्भाः पद्मिंशादेव च ।
पदिका तस्य भित्तिश्च चतुर्द्वारोपशोभिता ॥ ३० ॥

पादं पादं मुखभद्रं त्रयं भद्रं नवाङ्गिकम् ।
भद्रे द्वाविंशतिः स्तम्भा अष्टाशीतिश्चतुर्दिशम् ॥ ३१ ॥

सचतुर्विंशतिशतं स्तम्भा बाह्ये तथाऽन्तरे ।
तृतीयभूधर्वे माडाश्च सार्धपञ्चकभूमिकाः ॥ ३२ ॥

इति श्रीनिवासः ॥

पूर्वभद्रं नवपदं त्रिपदं मुखभद्रकम् ।
भद्रेस्तम्भाश्चतुर्द्विंशत् पद्मिंशादुत्तरं शतम् ॥ ३३ ॥

बाह्याभ्यन्तरतः स्तम्भा द्वासप्तयुत्तरं शतम् ।
तृतीयभूधर्वे माडाश्च सार्धपद्मभूमिकास्तथा ॥ ३४ ॥

इति विमुक्तः ॥

त्यक्त्वा भित्ति मध्यक्षेत्रे सप्तांशैर्विस्तृतायतम् ।
पञ्चविंशतिपादभद्रे त्रिकं च मुखभद्रके ॥ ३५ ॥

मध्ये स्तम्भाश्चतुःपष्ठिः पद्मिंशाद् भद्रके तथा ।
बाह्याभ्यन्तरतः स्तम्भा अष्टाशिकशतद्वयम् ॥ ३६ ॥

तृतीयभूधर्वे माडाश्च सार्धपद्मभूमिकाः स्मृताः ।
पुष्पवाणादिकोपेतो भवेत्कुसुमशेखरः ॥ ३७ ॥

इति कुसुमशेखरः ॥

द्विपादमुखभद्राणि त्रिपदं सर्वतो भवेत् ।
अष्टाविंशत्यन्तिकं च स्तम्भा भूम्यश्च पूर्ववत् ॥ ३८ ॥

इतीन्द्रनीलः ॥

पूर्वभद्राणि संत्यज्य त्रिभागैर्भद्रनिर्गमः ।
भद्रं तदुभयपक्षे त्रिभागायामविस्तरः ॥ ३९ ॥

षष्ठिस्तम्भाः प्रतिभद्रं चतुःपष्ठिस्तु मध्यमे ।
शतश्रयं च चत्वारः स्तम्भा बाह्ये तथान्तरे ॥ ४० ॥

सार्धपद्मभूमिकाश्चाथ भद्राणि श्रीगृहे तथा ।
समस्तं पुष्पकाकारं विमानं नृपशान्तिदम् ॥ ४१ ॥

इति विमानम् ॥

भद्रभद्रेषु सर्वेषु पदिकं मुखभद्रकम् ।
पूर्वभूमिसमत्वेन नाम्ना दिग्भद्रकं च तत् ॥ ४२ ॥

इति दिग्भद्रम् ॥

चतुरश्री कृते क्षेत्रे करशतोद्ववेदध्युकम् ।
अष्टाष्टकविभक्ते तु गर्भः स्यात्सप्तभागतः ॥ ४३ ॥

अष्टभागा भवेद् भितिश्चतुर्द्वारोपशोभिता ।
पञ्चविंशत्यद्विध्य भद्रं स्तम्भाः पट्टिंशदुत्तमाः ॥ ४४ ॥

प्रतिभद्रविकं भद्रे पट् स्तम्भाः प्रतिभद्रके ।
द्विःपट्टिंशद्वैव भद्रे भद्रेषु स्युद्विंसप्ततिः ॥ ४५ ॥

तत्तुल्यानि च भद्राणि चतुःपष्टिस्तु स्तम्भकाः ।
तृतीयभूध्वेऽ माडाश्च सार्धं पट्टभूमिकास्तथा ॥ ४६ ॥

इति क्षोणीभूपणः ॥

प्रत्येकं त्रिपदं भद्रं मुखे कुर्यात्समन्ततः ।
एकपादं मुखभद्रं सर्वदिश्चु तथाग्रतः ॥ ४७ ॥

भद्रे स्तम्भास्तु पट्टपष्टिश्चतुःपष्टिस्तु मध्यतः ।
गृहराजस्तु तत्राम सार्धपट्टभूमिकश्च सः ॥ ४८ ॥

इति गृहराजः ॥

नवपादं प्रतिभद्रं मुखभद्रत्रयं पदम् ।
तृतीयभूध्वेऽ माडाश्च सार्धसप्तकभूमिकाः ॥ ४९ ॥

इति सिद्धिकामः ॥

कक्षयोर्भद्रभित्ती द्वे द्विपदौ कर्णयोस्तथा ।
पदार्थेन भित्तिकोणमूर्ध्वेऽ तु भूमिकावाच्च ॥ ५० ॥

भद्राग्रकर्णयोश्चैव पञ्चपात्स्वस्तिकाकृतिः ।
दशभूध्वेऽ चैव शोषाः सुग्रीवसदशास्तथा ॥ ५१ ॥

कर्णयोश्चैव चत्वारोऽन्तर्भागैश्च विनिर्गताः ।
अशीतिस्तम्भभद्रैश्च सार्धसप्तकभूमिकाः ॥ ५२ ॥

इति नन्दिघोषः ॥

अचाल्यपक्षभद्राण्यश्वतारं मूलभद्रकम् ।
निर्गमश्चैव पट्टभागः पूर्वभूमिसप्तमोच्छ्रूतः ॥ ५३ ॥

इति त्रिकृटः ॥

त्यक्ष्वा च कर्णभद्राणि मूलभद्रविनिर्गतम् ।
त्रिभागं नवनिष्काशं तादग्निभिः पुनस्त्रिभिः ॥ ५४ ॥

पष्टिस्तम्भाः प्रतिभद्रे चतुःपष्टिस्तु मूलके ।
तत्तुल्यं च भवेन्मध्ये सार्धसप्तकभूमिकाः ॥ ५५ ॥

इति वसुधाधरः ॥

मध्यभित्ति परित्यज्य भद्रं भद्रेषु योजयेत् ।
कार्याणि पक्षभद्राणि अग्रभद्रोपमानि च ॥ ५६ ॥

चत्वारि मुखभद्राणि चत्वारः कर्णसम्पुटाः ।
सार्धसप्तकभूम्यश्च श्रीतिलकः स कामदः ॥ ५७ ॥

इति श्रीतिलकः ॥

भद्रं त्यक्तं सम्पुटे च पट्टिंशतपदसंस्थितः ।

मुखभद्रं नवपदमुत्तुड्नाः पूर्वभूमिकः ॥ ५८ ॥

इत्युत्तुड्नः ॥

चतुरश्रीकृते क्षेत्रे दशधा प्रविभाजिते ।

एकाशीतिपदो गर्भो ह्यर्धभागा च भित्तिका ॥ ५९ ॥

सप्तसप्तश्चत्रीणि पदसङ्ख्या तु भद्रके ।

स्तम्भा भद्रे चतुर्क्षिंशतच्छतस्तम्भास्तु मध्यतः ॥ ६० ॥

सार्धसप्तभूमिकाश्च नामना स कमलोद्भवः ।

पद्मपत्रोपमा चैव नित्यं श्रीस्तत्र क्रीडति ॥ ६१ ॥

इति कमलोद्भवः ॥

सप्तचाऽऽयामविस्तारे भद्रं स्याच्च चतुर्दिशम् ।

पट्टपदानि प्रतिभद्रे त्रीणि त्रीणि च भद्रके ॥ ६२ ॥

चतुरश्रीतिस्तम्भके च शतं वै गर्भमध्यतः ।

तृतीयभूम्यधृते माडाश्च सार्धसप्तकभूमिकाः ॥ ६३ ॥

इति रतिगृहः ॥

मुखभद्रं पुनर्दद्यात्स्तम्भद्यविभूषितम् ।

पूर्वभूमिगुणोपेतो भवेत् सिद्धार्थकः स च ॥ ६४ ॥

इति सिद्धार्थकः ॥

मुखभद्रं परित्यज्य मूलभद्रं च पूर्ववत् ।

अग्रकर्णे तु चत्वारि श्रीगृहाकारवत्तथा ॥ ६५ ॥

भित्तिकर्णलताश्राष्टौ द्विपदाश्च प्रकल्पयेत् ।

चतुर्भूम्यधृतमाडांश्च तथा सार्धाष्टभूमिकाः ॥ ६६ ॥

इति मन्मथः ॥

प्रतिभद्रे मुखभद्रं पट्टस्तम्भैखिपदैस्तथा ।

विच्छिन्नांश्च चतुःकर्णान् कुर्यात् प्रतापवर्द्धनम् ॥ ६७ ॥

लक्ष्मीविलासके चाड्ये भद्रे भद्रे विच्छिन्नता ।

अष्टौ माडास्तस्य बाह्ये महामाडो ह्यधोभवः ॥ ६८ ॥

चतुर्थभूम्युर्ध्वमाडः स्युः सार्वनवभूमिकाः ।
शत्रून्मर्दयते शीघ्रं नाम्ना वै शत्रुमर्दनः ॥ ६९ ॥

इति शत्रुमर्दनः ॥

छन्दा माडो मोडशुज्जौ शेखगे वेदसङ्ख्यकाः ।
प्रोक्तास्तु राजवेदमानि वर्द्धन्ते श्रीधरादितः ॥ ७० ॥

सर्वे स्युस्ते समालिन्दा माडाश्छन्दाद् भवन्ति ये ।
अत ऊर्ध्वे संवरणा घण्टाकलशभूषिताः ॥ ७१ ॥

क्षेत्रस्यात्र दशांशेन आदिभूमिः समुच्छिता ।
त्रिभागश्चैव तदभूमेद्वारस्य तूदयो भवेत् ॥ ७२ ॥

आदिभूम्युदयार्थेन पीठं चास्य समुच्छितम् ।
पीठोर्ध्वे भूमयः शेषा द्वादशांशेन हासिताः ॥ ७३ ॥

दण्डच्छाद्यं महूच्छाद्यं मुखपत्रैर्विभूषितम् ।
रिङ्गिणीपट्टसंयुक्तं कर्तव्यं महूच्छाद्यकम् ॥ ७४ ॥

वस्त्रवितानकोपेतं सुवर्णकलशान्वितम् ।
तस्करसमराद्यं च भेदं यत्नेन वर्जयेत् ॥ ७५ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
महाराजगृहमाडलक्षणाविकारो नाम सप्तशीतितमं सूत्रम् ॥

(८८) धारागिर्युक्तानलक्षणमष्टाशीतितम् सूत्रम् ॥

विश्वकर्मावाच—

धारागृहं प्रवक्ष्यामि वाटिकानां च लक्षणम् ।
 पुरस्यान्तरतो वत्स ज्ञात्वा भूमि विशेषयेत् ॥ १ ॥
 वाटिका रोपयेत्तत्र उद्येष्टमध्यकनिष्ठिका: ।
 धनुःशतत्रये उद्येष्टा मध्या धनुःशतद्वयात् ॥ २ ॥
 धनुः शतैः कनिष्ठा स्याच्चतुरथा च भूमिका ।
 सषणवतिशतपाद् वास्तौ देवान् समर्चयेत् ॥ ३ ॥
 योगिनीर्दश नाना ? च ब्रह्माणं च कुमारिकाः ।
 सूत्रधारमथाचार्यं क्षेत्रपालं च मैरवम् ॥ ४ ॥
 विश्वकर्मा ततः पूज्यो हिकूपाला लोकपालकाः ।
 गणनाथश्चष्ठिङ्का च तस्य क्षेत्रस्य देवताः ॥ ५ ॥
 क्षमापयेत् सर्वदेवान् ततः कर्म समाचरेत् ।
 विविधक्षेत्रमानेन तत्र वास्तुं प्रकल्पयेत् ॥ ६ ॥
 ब्रह्मक्षेत्रे प्रकर्तव्यं धाराख्यं मण्डपं शुभम् ।
 केतकीबहुलारम्भाः पुष्पजातिरनेकधा ॥ ७ ॥
 श्रीजातिस्तु लवङ्गानि पलाकपूरपादपाः ।
 चन्दनश्चैव कड्कोलः ब्रह्मस्थाने प्रकलिपताः ॥ ८ ॥
 प्राच्यामुत्तरपर्यन्तं वास्तुकारो निवेशयेत् ।
 विटपाद्रिलतावह्नीः कुर्याद् द्वौसताःस्थिताः ॥ ९ ॥
 स्थानेऽर्यमणस्तु नारंगाः सवितुर्नलिकानि च ।
 सावित्रे च पदेऽक्षः स्याद् दाढिमास्तु विवस्ततः ॥ १० ॥
 कुर्यात् शीतलं चैन्द्रेऽशोकमेन्द्रजये पदे ।
 मैत्रस्थाने च जग्नीरा रुद्रे तालतमालकाः ॥ ११ ॥
 रुद्रदासेऽभयां प्राज्ञ आसूकं भूधरे पदे ।
 विद्यान्मधूकमापे च आपवत्से च चम्पकम् ॥ १२ ॥
 माहेन्द्रे मण्डपं कार्यं कदलीवनशाभितम् ।
 गृहक्षते च बृहतीं द्राक्षामण्डपमुत्तमम् ॥ १३ ॥
 पत्ररैलङ्घकृतं चाक्षवृक्षैः सावित्रमाधितैः ।
 —————— ॥ १४ ॥
 अम्बालिकापुष्पयुक्तं पुष्पदन्ते तु मण्डपम् ।
 आदित्ये जलपत्रं च स्थलपञ्चोपशोभितम् ॥ १५ ॥

कीडापुष्करिणि कार्या नागवत्ती च वास्णे ।
 तथा भृद्वाटके वंशाः प्रोक्ताः पातालमापकाः ॥ १६ ॥
 द्राक्षाभिर्मण्डपं सौम्ये नारिकेलोपशोभितम् ।
 ईशाने शिववृक्षं च देवदारुं प्रकल्पयेत् ॥ १७ ॥
 हयमारं चक्रन्मारं पर्जन्ये नाऽश्रसंशयः ।
 जये कदम्बोऽश्वत्थश्च सत्ये कुर्याच्च पाटलान् ॥ १८ ॥
 भूशे इयामलिका ज्ञेया न्यग्रोधाश्चान्तरिक्षके ।
 इन्द्रपुष्पास्तथा चाम्रो ईश्वरी चैव पूपणि ॥ १९ ॥
 जम्बुवृक्षश्च वितये गन्धवें च हरीतकी ।
 आकीर्णाः पनमा भृडगे खड्जूरा मृगगणमुखे ॥ २० ॥
 हिङ्गुल्युदुम्बरौ पित्र्ये तिलको नन्दिके तथा ।
 श्रुमाः कपिन्थाः सुत्रिवे भु ? पाखोट्स्तथाऽसुरे ॥ २१ ॥
 शेषे पिण्ठलिका ज्ञेया शिरीषा पापयक्षमके ।
 औषधी गोमसंस्थाने नागे उंकारिपाटलाः ॥ २२ ॥
 मुखे च वंशतिलकाः शैले वै वीजपूरकाः ।
 अदितौ ग्रन्थिपर्णश्च कुड्कुमश्चाधिको भवेत् ॥ २३ ॥
 शतपञ्च दितौ ज्ञेयं शेषा वै पद्माहातः ।
 महेन्द्रादिन्ययोद्वारां प्रतिसन्धी न संशयः ॥ २४ ॥
 प्रवेशो निर्गमस्तावद् ज्ञातव्यस्तु सदा बुध्रैः ।
 विषवृक्षैस्तथा गक्ष्यः कटुकैः कण्ठकान्वितैः ॥ २५ ॥
 देवतापदवृक्षांश्च योऽन्यथा विनियोजयेत् ।
 तस्य गण्डे शरीरे च निर्दिशेद्वोगतो भयम् ॥ २६ ॥
 ईद्वेषोन विधानेन उद्यानं यस्तु कारयेत् ।
 लभते शाश्वतान् भोगान् यथेन्द्रश्चामरालये ॥ २७ ॥
 यदि न ग्राप्यते वत्स चन्दनादि महीतले ।
 सुलभास्त्र संयोजयाः प्रशस्ता लक्षणान्विताः ॥ २८ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणर्कार्तिप्रकाशप्रोक्तृश्चीमुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 धारागिर्युवानलक्षणाधिकारो नामाष्टाशीतितमं सूत्रम् ॥

(८९) जलयन्त्रलक्षणकमेकोननवतितमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

पद्मैर्द्वादशभिर्वास्तु योजयेऽजलयन्त्रके ।
पदस्थाने तथा देवान् पश्चात् कर्म समाचरेत् ॥ १ ॥

कृते सप्तपदे क्षेत्रे ब्राह्मद्रं पदव्रये ।
विशतिस्तम्भसम्युक्तं पदिका स्तम्भशालिका ॥ २ ॥

मध्ये चतुष्किका कार्या ब्रह्मणः पदमाश्रिता ।
वेदिकास्तत्र कर्तव्याश्चतुर्विशनिपाद्युताः ॥ ३ ॥

वास्तुं प्रपूजयेत्प्राङ्मो जलयन्त्रोच्चितं तथा ।
षोडशाङ्गिसमायुक्तमन्यथा दोपकृद् भवेत् ॥ ४ ॥

चतुरश्चं समं क्षेत्रं स्तम्भैर्द्वादशभिर्युतम् ।
पद्माकृति शुभं मध्ये जलयन्त्रं तु सुवत ॥ ५ ॥

अनभावृष्टिः कर्तव्या आयुवास्तुसमन्वितम् ? ।
नानाविच्चित्ररूपाणि चतुर्दिक्षु प्रकल्पयेत् ॥ ६ ॥

चतुरश्रीकृते क्षेत्रे सप्तमागविभाजिते ।
भद्राणि त्रिपदानि स्युः कोणे कृपाश्च कारयेत् ॥ ७ ॥

विषमाः कृषिकाः कार्याः समा वै दोपदास्तथा ।
यन्त्रतां द्विगुणोच्छायं त्रिगुणं च तथायते ॥ ८ ॥

अवस्तात्तु पुनर्मध्ये धागख्यं मण्डपं शुभम् ।
स्तम्भैर्द्वादशभिर्युक्तमेकेन कलशेन च ॥ ९ ॥

चतुष्किकाश्चतुर्दिक्षु द्वौ द्वौ स्तम्भौ च कल्पयेत् ।
करोटकं समायुक्तं कलशैश्चैकप्रिष्ठिभिः ॥ १० ॥

रथिकाकृटघण्टाभिः सुवृत्तं शुक्नासेकः ।
भ्रमश्च दर्शयत्तोयं विच्चित्रैर्मणिकुट्टिमैः ॥ ११ ॥

तद्वाहातस्तु प्राकारं कपिशीर्पविवर्जितम् ।
हृद्यन्त्रसमाकीर्णं सजलैः सारणैर्युतम् ॥ १२ ॥

परिखा तत्र वाहो तु सप्तहस्तप्रमाणतः ।
काननं त्वेवमाख्यातं नृपाणां क्रीडनार्थकम् ॥ १३ ॥

ग्रीष्मे क्रीडां प्रकुर्वन्ति नृपा नरसमन्विताः ।
षड्ठांलीनां च मध्यस्थं प्रविष्टा क्रीडमानसैः ॥ १४ ॥

दर्शयन्ति विचित्राणि रूपाणि चैव मूर्खतः ।
 सर्वाङ्गध्रोतसः सन्धौ वृष्टिं कुर्वन्ति मेघवत् ॥ १५ ॥

अवृष्टिगर्जिताः शब्दा विद्युदुद्योतकान्विताः ।
 पवमायासनो ग्रीष्मे पर्यटन्ति नृपा मुदा ॥ १६ ॥

घर्खालङ्कारकैर्यं स्तु प्रविशन्त्युदकेषु च ।
 तत्सर्वं सूत्रधारेषु दशतत्त्वं तु मुदान्विते ॥ १७ ॥

अन्येषां राजप्रासादे ग्रामं दद्यात् स्वराष्ट्रके ।
 कृत्वा क्रीडां नृपश्चेन्थं वासन्ते च महोस्सवे ॥ १८ ॥

इति मृत्युसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रांकृतश्चाभ्युवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 जलयन्त्रलक्षणमण्डपद्माराधिकारो नामिकोननवर्तितमं सूत्रम् ॥

(९०) वायशालालक्षणं नवतितमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

वायशाला: प्रवक्ष्यामि आथिता राजवेशमनि ।
 द्वात्रिंशद्वस्तविस्ताराश्वतुर्वृद्धिरनुक्रमात् ॥ १ ॥

मण्डपा नव सङ्ख्याताश्वतुःपष्ठ्यन्त हस्ततः ।
 पृथगेकैकशः प्रोक्ताः कथयिष्याम्यनुक्रमम् ॥ २ ॥

मण्डपा द्वाग एवोक्ताः प्राकारपरिवेष्टिताः ।
 अग्रे च पोलिकायुक्ताः कपाटैश्च दढार्गलाः ॥ ३ ॥

विमानः पुष्पको भद्रो गरुडश्चारुद्धनः ।
 सिद्धिकामो रसः कान्तो विचित्रस्तेजस्संभवः ॥ ४ ॥

मण्डपा नव चेत्येवं विमानाद्याः प्रकीर्तिताः ।
 द्वात्रिंशद्वस्तकश्चाद्यः कमाद्वृद्धिश्वतुःकरैः ॥ ५ ॥

चतुःपष्टिकण अन्ते द्वात्रिंशद्विर्विमानकाः ।
 अन्ते तेजस्सम्भवार्थ्यश्वतुःपष्टिकरैश्च सः ॥ ६ ॥

मध्ये च वेदिकां कुर्यादप्यहस्तप्रमाणतः ।
 नत्रैव स्थापयेद् देवं भैरवं योगिनीस्तथा ॥ ७ ॥

देवीश्च क्षेत्रपालं च जिनेन्द्रसिद्धमूर्तिकाः ।
 देवक्रमात्पूजयेच्च योगिनीश्च कुमारिकाः ॥ ८ ॥

विप्रादान्दर्शयच्चैव स्थावरं जडमं तथा ।
 तदाशा च गृहीतव्या तत्र कर्म समाचरेत् ॥ ९ ॥

ततः प्राकारमध्य तु स्थापयेच्च महोपधीः ।
 श्वेतरकपीतकृष्णैः पुष्पकाले प्रभेदिताः ॥ १० ॥

कदुतिकक्षयाम्ललवणैर्मधुरेण च ।
 औषधीर्लक्षयेद्विन्या वर्णरास्वादनैस्तथा ॥ ११ ॥

कोटिकायाः सूकरैश्च धर्मनीनलिकायसैः ।
 संदिशानि विविधानि काकचञ्च्वाकृतीनि च ॥ १२ ॥

प्रादुकां कर्त्तरायुक्तां हस्तवडानि हारिणी ।
 खल्वे च मर्दनं कुर्याद् यन्त्राद्विविधधारिकाः ॥ १३ ॥

धातबोऽष्टाऽष्ट लौहानि विविधान्यौषधानि च ।
 मूषाभेदकमोक्तं च रत्नं स्याद् वज्रकादिकम् ॥ १४ ॥

मृत्तिका करणी श्रेष्ठा वज्रमूर्गादिकोद्भवम् ।
 हृदि विस्तैर्द्वात्मा च एकीभूतमनस्तथा ॥ १५ ॥

सद्गुरुणां पादभक्त्या गुरुपदेशग्राहकः ।
 मुक्तमत्सरकोपश्च सन्त्रियो जनवत्सलः ॥ १६ ॥

पारदग्धा स्तोकदग्धा अदग्धा वालकर्तिका ।
 स्वरविन्दुसमायुक्तं वज्रमूरस्य लक्षणम् ॥ १७ ॥

घटिका करिकाकाग मृत्तिकाश्च सुयोजयेत् ।
 श्रीणि श्रीणि पुनर्खीणि तथा चत्वारि पञ्च च ॥ १८ ॥

इति मूत्रमन्तानगुणकार्तिप्रकाशप्राकृतृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 धायशालालक्षणाधिकारे नाम नवनितमं सूत्रम् ॥

(९१) चतुर्मुक्तरशतैकशालगृहलक्षणमेकनवतितमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

हर्ष्यादीनि प्रवक्ष्यामि यथोक्तं पुरवास्तिनाम् ।
निन्दितानि च शस्तानि भवन्ति भवनानि च ॥ १ ॥

पञ्च पूर्वायता रेखा दशसम च दक्षिणे ।
चतुःषष्ठिपदं कार्यं कोष्ठकं पूर्वदक्षिणम् ॥ २ ॥

चत्वारो विन्यसेत्पूर्वमक्षराणि गुरुणि वै ।
तेभ्य पञ्च प्रसूयन्ते भेदाः पोडश वेशमनाम् ॥ ३ ॥

गुरुग्रन्थो लघुं दवाद् विद्यादगुरुलघुप्रदम् ।
एकान्तरविभेदेन पोडशैव पदाः स्थिताः ॥ ४ ॥

पदपक्षस्य संस्थाने छितीयं परिकीर्तितम् ।
चतुर्ग्रन्थभेदेन तृतीयं च तथोपरि ? ॥ ५ ॥

अष्टाभिः कमभेदैश्च चतुर्थं ग्रुभलक्षणम् ।
एकोच्चेऽमात्रिको लघु गुरुद्वयं प्रतिष्ठिताः ? ॥ ६ ॥

एकशाला गुरुव्याप्ता चालिन्दो लघुस्थानके ।
एकोच्चेन गृहे मूपादलिन्दश्चेति निश्चये ? ॥ ७ ॥

पूर्वे वै कथितश्लन्दो गुरु लघुश्च ? समावृते ।
प्रभेदांश्च तत्रामानि कथयास्यपगज्जित ॥ ८ ॥

ध्रुवं धान्यं जयं नन्दं खरं कान्तं मनोरमम् ।
सुमुखं दुर्मुखं करं सुपक्षं धनदं क्षयम् ॥ ९ ॥

आकन्दं विषुलं चैव विजयं ग्रहमुत्तमम् ।
अलिन्दभेदाः कथिता ध्रुवादीनां तु पोडश ॥ १० ॥

ध्रुवे जयमवास्त्रोति धान्ये धान्यागमो भवेत् ।
जये सपत्नाऽज् जयति नन्दे सर्वाः समृद्धयः ॥ ११ ॥

खरमायासदं वेशम कान्ते च लभते श्रियम् ।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं तथा चेष्टितसंपदः ॥ १२ ॥

मनोरमे मनस्तुष्टिर्ग्रहमर्तुः प्रकीर्तिता ।
सन्मुखे गाउयसन्मानं दुर्मुखे कलहः सदा ॥ १३ ॥

क्रूरे व्याधिभयं ओरं सुपक्षं गोत्रवृष्टिधदम् ।
धनदे हेमरत्नानि गाश्चैव लभते पुमान् ॥ १४ ॥

अये सर्वक्षयो घोर आक्रन्दं शान्तिमृत्युदम् ।
आरोग्यं विपुले ल्यानिर्विजये सर्वसंपदः ॥ १५ ॥

इति भृवादिपोडश ॥

रम्येषु छिनीयोऽलिन्दा भ्रान्यादिर्विजयान्तगः ।
तेषां भेदाः पुनश्चेत्थमष्टधास्तु प्रकीर्तिः ॥ १६ ॥

रम्यं श्रीधरं मुदितं वर्षमानं कगलकम् ।
सुनामं ध्वाङ्कं समृध्यमिति रम्याष्टकं गृहम् ॥ १७ ॥

इति रम्याष्टकं गृहम् ॥

शालामध्ये भृवादीनां न्यासे पड्दारुकस्य च ।
अन्ये भेदाः पुनस्तेषां पोडशैव प्रकीर्तिः ॥ १८ ॥

— — — — — — — — |
— — — — — — — — || १९ ॥

सुन्दरं वरदं भद्रं प्रमोदं विमुखं शिवम् ।
सर्वलाभं विशालं च विलक्ष्मश्रुमं ध्वजम् ॥ २० ॥

उद्योतं भीषणं शून्यमजितं कुलनन्दनम् ।
प्रशस्तान्यप्रशस्तानि यथानामफलानि च ॥ २१ ॥

इति सुन्दरादिगृहपोडश ॥

पूर्वालिन्देषु सर्वेषु कार्यं पड्दारुकं पुरः ।
पोडशैव पुनर्भेदा हंसादा अपरे मताः ॥ २२ ॥

हंसं सुलक्षणं सौम्यं जयन्तं भव्यमुत्तमम् ।
रुचिरं संभृतं क्षेममाक्षेमं सुकृतं वृष्यम् ॥ २३ ॥

उच्छवं व्ययमानन्दं सुनन्दं चेति कीर्तिम् ।
यथाविधं गुणदोषा हंसादीनामुदाहताः ॥ २४ ॥

इति हंसादिगृहपोडश ॥

पड्दारुकं परित्यज्य भृवादिक्रमसंस्थितौ ।
शालामध्येऽपवरां धनदं स्यादतः स्थितम् ॥ २५ ॥

अलङ्कृतमलङ्कारं रमणं पूर्णमन्वरम् ।

पुण्यं सुगर्भं कलशं दुर्गतं रिक्तमीप्सितम् ॥ २६ ॥

सुभद्रं वश्चितं दीनं विभवं सर्वकामदम् ।
यथार्थनामतश्चैषान् गुणदोषान् प्रकल्पयेत् ॥ २७ ॥

पड्दारुकं शालामध्येऽपवराणि ततः परम् ।
एम्योऽपरे गृहाः प्रोक्ताः प्रभवाद्यास्तु षोडश ॥ २८ ॥

प्रभवं भाविकं क्रीडं तिलकं क्रीडितं शुभम् ।
यशोदं कुमुदं कालं भासुरं सर्वभूषणम् ॥ २९ ॥
वसुधारं धनहरं कुपितं वित्तवृद्धिवम् ।
कुलोदयं समाख्यातं गुणदोषाश्च पूर्ववत् ॥ ३० ॥

इति प्रभवादिषोडश ॥

अनन्तरं मथा यानि गृहाण्युकानि षोडश ॥
चतुर्दिशमलिन्देन परिष्कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥ ३१ ॥
मेदजानि तु यानीह शृणु तानि समासतः ।
चूडामणि प्रभद्रं च क्षेमं शेखरमुद्घवम् ॥ ३२ ॥
निरामयं सुलाभं च रौद्रं मेघं मनोरमम् ।
सुभद्रं चेति गेहानां गुणाद्यमभिधानतः ॥ ३३ ॥
गृहाणामेकशालानां शतं स्याद्यतुरुक्तरम् ।
एकैकोत्पन्नमेदाश्च शतैश्चदशभिस्ततः ॥ ३४ ॥
स चतुःसहस्रलक्षमेकशालाल्यवेशमनाम् ।
तृणच्छन्दः पट्टच्छन्दः पूर्णच्छन्दश्च पाण्डुकम् ॥ ३५ ॥
खण्डच्छन्दो वाजिच्छन्द इतिषड्जातिवेशमनाम् ।
षोडशैव प्रभेदाश्च वर्तन्ते परिवर्तनात् ॥ ३६ ॥

इति सूत्रमन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
चतुरुक्तरशतैकशालगृहलक्षणाधिकारो नामैकनवतितमं सूत्रम् ॥

(९२) हर्म्यादिगुणदोषो नाम द्वानवतितमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

पञ्चभागद्विभागं च सप्तभागत्रिभागकम् ।
नवभागचतुर्भागं शालालिन्दप्रमाणकम् ॥ १ ॥

चतुर्हस्ता भवेच्छाला द्वात्रिंशद्वस्तकं गृहम् ।
तथैकभूमितः कुर्याद् यावत्सा वै त्रिभूमिकम् ॥ २ ॥

एकशालं गृहमाद्यमन्तिमं दशशालकम् ।
शालान्तरेषु च ततो भेदाश्चैवमनेकधा ॥ ३ ॥

अष्टाविंशतिर्हस्ताश्च ह्यष्टादशा तथाषु च ।
कुर्यात् त्रिविधोदयं यावत् फलकं चाग्रभूमिके ॥ ४ ॥

षष्ठ्यवितश्चतुरशीतिर्द्वासप्ततिरेव च ।
षोडशांशायुतं चैव गृहं तु त्रिविधोदयम् ॥ ५ ॥

षट् वै त्रिस्थानौविंश्मृतं सजितोदयम् ? ।
षट् चन्द्राष्टिक विंशत्या श्चैकपाषाणमन्दिरे ? ॥ ६ ॥

घेदवसुरंगुरुर्वह्नि संस्थानकै रिषु चन्दा रूपदन्त्यौ रिषुयुक्तोहयम् ।
उत्तमं मध्यम कन्यसं जायते मध्यमादयम् ? ॥ ७ ॥

पक्षे समेंगुलैराश्व संस्थानं युक्तं तिथिम् । मूर्ढनारिपयुक्तोदहयं ? ।
उत्तममध्यमकन्यसं जायते कन्यसोदयम् ॥ ८ ॥

हस्तिनी महिषी चैव गावी च छागली तथा ।
पदानां तु दिशाभेदैः प्राच्यादिषु प्रदक्षिणम् ॥ ९ ॥

हस्तिनी चेन्द्रसंस्थाने महिषी च यमस्थले ।
गावी च वस्त्रणस्थाने सौम्यस्थाने तु छागली ॥ १० ॥

परस्परप्रकारेण कर्तव्यास्तु विचक्षणैः ।
तत्राग्रमग्नौ दातव्यं भाषितं विश्वकर्मणा ॥ ११ ॥

द्वितीयाग्रं च नैऋत्यां तृतीयाग्रं च मारुते ।
चतुर्थ्यग्रमीशकर्णे कर्तव्या किल सर्वदा ॥ १२ ॥

गावी श्रेष्ठा चोपरिष्ठात् सर्वाः स्युर्वाथ हस्तिनी ।
एतासां पद्मसंयोगैर्भवनानि पृथग् विदुः ॥ १३ ॥

पदाधस्तात् तथालिन्दा ? तुलाभिः क्षणसंक्षकाः ।
शातव्या वै गृहच्छन्दाः स्वयंभूकथिताः पुरा ॥ १४ ॥

द्वारं सर्वगृहाणां च पदस्थानेषु दापयेत् ।
तुलाधस्तान्न दातव्यं भाषितं विश्वकर्मणा ॥ १५ ॥

गृहविस्तारकरतो ब्राह्ममैकमङ्गलम् ।
सप्ततिः करसम्युक्तः पष्ठिः पञ्चाशमेव च ॥ १६ ॥

द्वारमानं समाख्यातं ज्येष्ठमध्यकनिष्ठकम् ।
एकशालक्रमयोगे पर्यन्तं च दशावधि ॥ १७ ॥

गृहादीनां मुखं पूर्वे भ्रमणद्वारसंयुतम् ।
षोडशानामतः प्रोक्तमन्यथा चिन्तयेन्न हि ॥ १८ ॥

प्रदक्षिणे सद्ग्रामुखानलिन्दान् विद्याल्घुस्थानसमाप्तितांश्च ।
गृहे तु पूर्वादिगतैरलिन्दैर्भवन्ति चैवं दशपट् च भेदाः ॥ १९ ॥

दिशि दिशि वासाद् भागं तुर्येष्वंकितं द्वारं शोभनम् ।
माहेन्द्रगृहक्षतकुसुमदन्तभल्लाटकृतच्छिह्नः ॥ २० ॥

उपर्युपरिभूमीनां द्वारं कुर्यात् प्रदक्षिणम् ।
नापसव्येन कुर्वात् राजवेशमादिभूमिका ॥ २१ ॥

उत्संगः पूर्णबाहुश्च हीनबाहुस्तथापरः ।
प्रतिकाय इति प्रोक्तं प्रवेशानां चतुष्यम् ॥ २२ ॥

उत्तरोन्मुख उत्संगः पूर्णबाहुश्च पूर्वतः ।
हीनबाहुस्तथा याम्यं प्रतिकायं च वार्णे ॥ २३ ॥

दृष्ट्वा रौद्रकरालं च भीषणं रौद्रस्तानि च ।
वर्जयेत्तद् गृहं चैव श्रीश्च तत्र न विद्यते ॥ २४ ॥

गृहे काकपोतादिकपिसंग्रामभीषणम् ।
वर्जयेद् गृहचित्रेषु श्रीश्च तत्र न विद्यते ॥ २५ ॥

तथा च लेपरूपाणि पाषाणोत्पातपट्टकम् ।
वर्जयेद् राजगेहेषु लक्ष्मीस्तत्र न विद्यते ॥ २६ ॥

अक्षेशां च वनस्तस्य वातरोगोऽपि जायते ।
पाषाणवीथिका ब्राह्ममन्यत्र वर्जयेत् तु ताम् ॥ २७ ॥

कुम्भकातलपट्टं च आद्ये भ्रमणे च कारयेत् ।
अन्यत्र दोषदं शैलं विना वीथि तु पत्रकाः ? ॥ २८ ॥

सोपानैः कुम्भकां शैलां राजवेशमसुखावहम् ।
सर्वत्र वीथिकावद्ध आयुः कामफलार्थिभिः ॥ २९ ॥

कर्करा शर्करा शिष्टा सुधाभीरन्ध्रपूरिता ।
गृहे भूमिस्तु कर्तव्या विचित्रा मणिकुट्टिमा ॥ ३० ॥

बदरी कदली चैव हीमुदण्डश्च दाढिमी ।
यत्र गृहे प्ररोहन्ति तद् गृहं न प्ररोहति ॥ ३१ ॥

द्राक्षामुनिकरवीरजातीतगरकुञ्जिकाः ।
 अन्यांश्च देववृक्षांश्च न कुर्याद् गृहवास्तुतः ॥ ३२ ॥
 स्तम्भे मरालपक्षिण्यौ रोहतो देवताग्रतः ।
 सन्मुखं वर्जयेद् द्वारं न च भित्यन्तरे परे ॥ ३३ ॥
 गृहाणामेकशालानां शतं स्याच्चतुरुच्चरम् ।
 द्विशालानां द्विपञ्चाशत् त्रिशालानां द्विसप्ततिः ॥ ३४ ॥
 चतुःशालगृहाणां च पट्टपञ्चाशच्छतद्वयम् ।
 षड्जात्युत्पन्नभेदाश्च हर्म्यभेदा द्विरष्ट च ॥ ३५ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीमुवनदेवाचार्योक्तापगाजितपृच्छायां
 हर्म्यादिगुणदोषाधिकारो नाम द्वानवतितमं सूत्रम् ॥

(१.३) युग्महंसविमलगृहद्वात्रिंशाद् भेदलक्षणं त्रिनवतितमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

हस्तिनी महिषी गावी छागली च यथाकम् ।
युग्मतः कथिताश्वैता हंसाद्या विमला गृहा: ॥ १ ॥

द्विहंसं च द्विचक्रं च द्विसारसमथापिवा ।
द्विकोक्तिलमिति तथा हस्तिन्याद्याः प्रकीर्तिताः ॥ २ ॥

चतुरस्त्रं समं कृत्वा त्रिपुष्टे नवकोष्ठकम् ।
मध्यकोष्ठपदं त्यक्त्वा शालायुग्मे प्रतिष्ठिताः ॥ ३ ॥

दक्षिणस्थामथाऽग्नेय्यां हस्तिन्युत्तरदिङ्गुखा ।
पितृवारुणसंयोगा महिषी चैन्द्रदिङ्गुखा ॥ ४ ॥

याम्यामुखा तथा गावी सौम्यमारूपसंस्थिता ।
वारुणाभिमुखा शस्ता ऐन्द्रे रौद्रेच छागली ॥ ५ ॥

मुखालिन्दे धीधरश्च याम्याग्रे तु जयावहः ।
प्रदक्षिणं धीजयश्च मुखयुग्मस्तु कामदः ॥ ६ ॥

याम्याग्रमुखालिन्दे तु जयन्तो नाम शोभनः ।
युग्मालिन्दे विशालश्च कर्तव्यः सुप्रदक्षिणम् ॥ ७ ॥

अग्रे तृतीयालिन्देषु सो भवेत् सोमसमवः ।
क्रमद्वारे च हस्तिन्या युग्माष्टक गृहा मताः ॥ ८ ॥

तद्रूपं तादृशाकारं दिङ्गुखाद्यभिधानकम् ।
अष्टाष्टधा च प्रत्येकं कथयाम्यपराजित ॥ ९ ॥

गजं भीमं पराक्रमं जयन्तं भासुरं तथा ।
वसिष्ठं च समुद्रं च महिषीपृष्ठसम्भवम् ॥ १० ॥

सुनाभं वर्तकं सौम्यं चन्द्रतेजश्च दीपकम् ।
कुलद्योतं सुनेत्रं च गावीपृष्ठनिवासिनाम् ॥ ११ ॥

पाशुपतं महाकान्तं सुतेजस्तेजोवर्द्धनम् ।
वामनं दस्युघातं च रुद्रतेजःसमुद्रभवम् ॥ १२ ॥

छागलीपृष्ठकोच्छाये गृहापदं प्रकीर्तिताः ।
अष्टावष्टौ प्रतिदिशं द्वात्रिंशच गृहा मताः ॥ १३ ॥

हस्तिनी हंससमूता गावी सारससम्भवा ।
छागली कोकिलोद्भूता महिषी चक्रवाकजा ॥ १४ ॥

अप्यौ हंससमुद्रभूता अप्यौ सारससम्भवा: ।
 चक्रवाकःभवा चाष्टुष्टुकोकिलभवा मताः ॥ १५ ॥
 गृहा द्वात्रिशदेवं हि युग्मभेदैः प्रभेदिताः ।
 अत ऊर्ध्वं द्विशालानि द्विपञ्चाशद् गृहाणि च ॥ १६ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तश्रीभुवनदेवाचायोक्तापराजितपृच्छायां
 युग्महंसविमलगृहद्वात्रिशद्भेदलक्षणाधिकारो नाम त्रिनवतितम् सूत्रम् ॥

---

(१४) द्विशालगृहलक्षणं चतुर्नवतितमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच--

द्विशालानि द्विपञ्चाशच्छुभानि वाशुभानि च ।
लक्षणानि क्रमात् तेषां कथयामि समाप्तः ॥ १ ॥

सिद्धाख्यं यमसूर्यं च दण्डाख्यं वातसंज्ञितम् ।
चुल्लीकाचं च मुख्यानि द्विशालानि प्रचक्षते ॥ २ ॥

अनेकभेदभिन्नानि लघुप्रस्तारयोगतः ।
मूषाभेदक्रमेण स्युभेदा भेदक्रमेण च ॥ ३ ॥

तथा विलीनकरणाद् मूषा चालिन्दमार्गतः ।
प्राग्प्रीवादिविधानेन द्विशालानि विपर्ययात् ॥ ४ ॥

यथासंभवमेतानि कथयामि समाप्तः ।
निर्वाहश्चैवमूषाणामनिर्वाहश्च नामतः ॥ ५ ॥

छन्दतो गुणतो रूपादशुभानि शुभानि च ।
हितार्थाय नरेद्राणां वर्णिनां लिङ्गिनामपि ॥ ६ ॥

हस्तिनी महिषी चेति द्वे शाले यत्र वेशमनि ।
तत् सिद्धार्थमिति ष्ठेयं वित्तसंपत्तिकारकम् ॥ ७ ॥

मृत्युदं महिषीगावीभ्यां भवेद् यमसूर्यकम् ।
दण्डाख्यं छागलीगावीशालाभ्यां दण्डभीतिदम् ॥ ८ ॥

करेणुच्छागलीयुक्तं वातमुद्वेगकारकम् ।
महिष्यजाभ्यामुद्वेगकरी चुल्ली धनापहा ॥ ९ ॥

काचं करेणुगावीभ्यां सुहृत्प्रीतिविनाशनम् ।
एकमूषममूषं च न द्विशालेषु कारयेत् ॥ १० ॥

व्यत्यासात् काचचुल्लयोश्च सर्वाभिस्तिसूभिस्तथा ।
चत्वार्याद्यानि भिद्यन्ते लघुप्रस्तारयोगतः ॥ ११ ॥

प्रत्येकमेकादशधा मन्दिराण्यभिधानतः ।
अन्ये चतुर्धा भिद्येते प्रत्येकं द्वे निवेशने ॥ १२ ॥

पषां मूषाभिधाभेदात् तद्बाह्यावाहहेतुकाः ।
वसुधारं भवेत् तेषामाद्यं सिद्धार्थकं ततः ॥ १३ ॥

कल्याणकं शाश्वतं च शिवं कामप्रदं सदा ।
रुदिं शान्तं निष्कलंकं धनाधीशं कुबेरकम् ॥ १४ ॥

सिद्धार्थमनुजात्येवमेतान्येकादश क्रमात् ।
संहारं यमसूर्यं च कालं वैवस्वतं यमम् ॥ १५ ॥

कगालं विकगालं च कवन्धं मतकं शवम् ।
 यमसूर्यस्य भेदा: स्युः सद्यनो महिमं तथा ॥ १६ ॥
 प्रन्तण्डचण्डे दण्डाख्यमुदण्डं काण्डकोटे ।
 विग्रहं निग्रहं धूप्रं निर्धूमं दन्ति दारुणम् ॥ १७ ॥
 एकादशामी दण्डस्य भेदा दण्डभयप्रदाः ।
 मरुत्पवनवाताख्यान्यनिलं सप्रभञ्जनम् ॥ १८ ॥
 (घ)धनार्घम्युदविध्वंसि प्रलयं कलहं कलिः ।
 कलि चुल्ली च वातस्य भेदा उद्गेगकारकाः ॥ १९ ॥
 गों चुल्यनलं भस्म चुल्या भेदचतुष्यम् ।
 काचस्य तु छलं काचं कुलधं च विरोधिकृत् ॥ २० ॥
 द्वापञ्चाशद् द्विशालानां नामभेदाः प्रकीर्तिताः ।
 इत्युकाश्च पृथग्भेदा द्विशालानां यथाकमम् ॥ २१ ॥
 द्विपञ्चाशद् द्विशालानां प्रन्यकं द्विसहस्रतः ।
 सचतुःसहस्रलक्ष्मं द्विशालानां तु सद्यनाम् ॥ २२ ॥
 अष्ट्राष्ट्रतो द्विशालानां हर्म्यादीनां पुनस्तथा ।
 द्वार्पिंशत्त्वं सहस्राणि चाष्टलक्ष्माणि भेदतः ॥ २३ ॥
 एकशालगृहादीनामेतच्चुलयं प्रभेदतः ।
 चतुःपष्टिसहस्राणि द्वयष्टलक्ष्माणि वै तथा ॥ २४ ॥

इति सूत्रमन्तानगुणकार्तिप्रकाशप्रोक्तत्रांभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 द्विशालगृहलक्षणाधिकारो नाम चतुर्नवतितमं सुत्रम् ॥

---

(९५) द्विशालगृहलक्षणक्रमो नाम पञ्चनवादितां सूत्रम् ॥

विश्वकर्मावाच—

सम्प्रत्येषां च कथये लक्षणानि पृथक् पृथक् ।
 आद्याद्वितीये वहतो यत्र मूषे धनप्रदम् ॥ १ ॥
 वसुधाराभिधानं तद् गृहं सर्वार्थसिद्धिदम् ।
 आद्यातृतीये वहतो यत्र सिद्धार्थकं विदुः ॥ २ ॥
 सर्वोपद्रवनिमुक्तं सिद्धिकृष्णनितार्थकृत् ।
 द्वितृतीयं वहन्मूषं भवेत्कल्याणमृद्धिकृत् ॥ ३ ॥
 वहदायचतुर्थकं शाश्वतं गृहमुत्तमम् ।
 शिवं द्वितीयातुर्याभ्यां वहन्तीभ्यां सुखप्रदम् ॥ ४ ॥
 कामदं त्रिचतुर्थीभ्यां भवेष्वनितकामदम् ।
 आद्याभिश्च तिसृभिश्च थीपदं शंप्रदं प्रभोः ॥ ५ ॥
 आद्याद्वितीयातुर्याभिः शान्तं शान्तिप्रदायकम् ।
 आद्यातृतीयातुर्याभिर्निष्कलङ्कं समृद्धिकृत् ॥ ६ ॥
 द्वितृतीयाचतुर्थीभिर्घनेशं धनवर्द्धनम् ।
 आद्याद्याभिश्चतस्रभिः कुबेरं वित्तवृद्धिकृत् ॥ ७ ॥
 यमसूर्यप्रभेदेषु कथये फललक्षणे ।
 आद्याद्वितीयामूषाभ्यां संहारं स्वामिनाशनम् ॥ ८ ॥
 गृहमाद्यातृतीयाभ्यां मृत्युदं यमसूर्यकम् ।
 द्वितीयातृतीयाभ्यां च कालं पीठविनाशनम् ॥ ९ ॥
 वैवस्वतं वहत्तूर्यप्रथमं रोगकारकम् ।
 यमालयं द्वितुर्याभ्यां स्वामिनो यमदर्शनम् ॥ १० ॥
 करालं त्रिचतुर्थीभ्यां भर्तुः प्राणविनाशनम् ।
 आद्याभिस्तस्रभिः स्वामिनाशनं विकरालकम् ॥ ११ ॥
 आद्याद्वितीयातुर्याभिः कवन्धं भर्तृनाशनम् ।
 आद्यातृतीयातुर्याभिर्भर्तृघ्नं मृतकालयम् ॥ १२ ॥
 शबं द्वित्रिचतुर्थीभिः स्वामिनो मरणप्रदम् ।
 आद्याद्याभिश्चतस्रभिः स्वामिघ्नं महिषं विदुः ॥ १३ ॥
 प्रचण्डं दण्डभेदेषु पूर्वया सद्वितीयया ।
 गृहमादौ विजानीयाद् भर्तुर्नृपभयप्रदम् ॥ १४ ॥
 चण्डमाद्यातृतीयाभ्यां चण्डदण्डभयप्रदम् ।
 दण्डं स्याद् द्वितृतीयाभ्यां राजदण्डप्रदारुणम् ॥ १५ ॥
 उदण्डमाद्यातुर्याभ्यां स्वामिनो दण्डभीतिदम् ।
 काण्डं द्वितीयातुर्याभ्यां काण्डवद्भेदकारकम् ॥ १६ ॥

कोटरं त्रिचतुर्थीभ्यां स्वामिनो विप्रहावहम् ।
 प्रथमाद्वितीयाभिर्विग्रहं वर्धवन्धकृत् ॥ १७ ॥
 आद्याद्वितीयातुर्याभिर्विग्रहं विप्रहावहम् ।
 आद्यातृतीयातुर्याभिर्धूप्रं सर्वधनापहम् ॥ १८ ॥
 द्वितीयाचतुर्थीभिर्विर्धूमं धननाशनम् ।
 आद्याद्याभिर्विग्रहसृभिर्दन्ति दारुणमर्थहृत् ॥ १९ ॥
 आद्याद्वितीयामूषाभ्यां वातभेदेषु मन्दिरम् ।
 मरुसर्वज्ञं भवेत्तत्र वसतां कलहः सदा ॥ २० ॥
 उद्घोगकारि पवनं तृतीयाद्योपलक्षितम् ।
 वाताख्यं द्वितीयाभ्यां सदासन्तापकारकम् ॥ २१ ॥
 सन्तापोद्वासकार्याद्यातुर्याभ्यामलिनं भवेत् ।
 प्रभञ्जनं द्वितुर्याभ्यां शोकसन्तापकारकम् ॥ २२ ॥
 घनाख्यं मोदविध्वंसि चतुर्थ्या च तृतीयया ।
 आद्यया द्वितीयाभ्यां रोगं कार्यार्थनाशनम् ॥ २३ ॥
 आद्याद्वितीयातुर्याभिः प्रलयं चित्ततापकृत् ।
 आद्यातृतीयातुर्याभिः कलहं कलहावहम् ॥ २४ ॥
 द्वितीयाचतुर्थीभिः कलिसूलं धनापहम् ॥ २५ ॥
 रोगमाद्याद्वितीयाभ्यां चुल्लीभेदेषु शोकदम् ।
 स्याद् द्वितीयातृतीयाभ्यां चुल्ली वित्तविनाशनी ॥ २६ ॥
 वसुज्जमनलं नाम त्रितुर्याभ्यां निवेशनम् ।
 चित्तज्जमाद्यातुर्याभ्यां भस्माख्यं स्वामिनः सदा ॥ २७ ॥
 उद्गूमुखाभ्यां मूषाभ्यां काचभेदेषु मन्दिरम् ।
 छलं नाम भवेजित्यं बन्धुवर्गापमानकृत् ॥ २८ ॥
 दक्षिणोत्तरमूषाभ्यां पौरस्ते वहतो यदि ।
 काचं नाम तदा वेशम सज्जनानन्दकारकम् ॥ २९ ॥
 मूषाभ्यां दक्षिणाभ्यां स्याकुलहं त्रिकुलक्षयम् ।
 दक्षिणोत्तरमूषाभ्यां पाश्चात्य वहतो यदि ॥ ३० ॥
 विरोधं नाम तद्वेशम सर्वलोकविरोधकृत् ।
 उक्तान्येवं द्विपञ्चाशद् द्विशालानि समाप्ततः ॥ ३१ ॥
 मूषावहनभेदास्तु द्विशालानं यथाक्रमम् ।
 निरार्थिता वेशमनां च त्रिशालं सूत्रं गद्यते ॥ ३२ ॥
 इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचायोक्तापराजितपृष्ठायां
 द्विशालगृहलक्षणकमाधिकारो नाम पञ्चनवतितमं सूत्रम् ॥

---

(१६) त्रिशाललक्षणं षण्णधतितमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

कालदण्डं सुनाभं च जयन्तं रिपुमर्दनम् ।
 त्रिशालानि तु चत्वारि दिशावहनभेदतः ॥ १ ॥
 दिशाच्छन्दोऽद्वे छन्दे पृथगेकसशानाम् ।
 चतुःषष्ठिस्त्वीरितानि पुनरन्यानि चाष्टभिः ॥ २ ॥
 प्राग्दिग्मुखं भवेद्देशम् कालदण्डं तु नामतः ।
 याम्यामुखं सुनाभं स्याद्देशमैवं नाम शोभनम् ॥ ३ ॥
 जयन्तं नामकं वेशम् तथा स्याद्वरुणोन्मुखम् ।
 उत्तरास्यं तु कर्तव्यं कामदं रिपुमर्दनम् ॥ ४ ॥
 कालदण्डं तथा वेशम् धनधान्यक्षयावहम् ।
 सुनाभे सर्वभद्रेषु पतिकल्याणकारकम् ॥ ५ ॥
 जयन्तं कीर्तिंदं लोके सुरेन्द्रादिप्रपूजितम् ।
 रिपुमर्दनं तु राजां शत्रुनुशास्येद् ध्रुवम् ॥ ६ ॥
 युहाः प्राच्यापराः शस्ता नित्यं कल्याणकारकाः ।
 याम्योत्तरामुखा ये ते प्रतापकीर्तिवर्द्धनाः ॥ ७ ॥
 कालदण्डं प्रचण्डं च श्रीजयन्तं धनावहम् ।
 मायासद्यं महाकान्तं मनोहरं लक्ष्मीप्रियम् ॥ ८ ॥
 विमुखं क्रोधनाख्यं च स्वामिभकं धनेश्वरम् ।
 कालाख्यं विकरालाख्यं जनप्रियं च कामदम् ॥ ९ ॥
 कालदण्डादिसशानि सङ्कल्पया चैव षोडश ।
 कालदण्डं विना मूषम् त्रिशालं स्यादलङ्घकतम् ॥ १० ॥
 आद्यमूषं प्रचण्डाख्यं श्रीजयं च द्वितीयया ।
 धनावहं तु द्वयाद्याभ्यां मायासद्य तृतीयया ॥ ११ ॥
 साद्ययैवं महाकान्तं द्वित्रयाभ्यां मनोहरम् ।
 द्वयाद्यतृतीयमूषैश्वेदेवं लक्ष्मीप्रियं भवेत् ॥ १२ ॥
 विमुखं च चतुर्थ्या च क्रोधनाख्यं तु साद्यया ।
 स्वामिभकं द्वितुर्थ्याभ्यां साद्यया तु धनेश्वरम् ॥ १३ ॥
 विना याम्यां तु कालाख्यं विकरालं चतुर्दिशम् ।
 जनप्रियं प्रतिमूषैः षड्दारुकं च कामदम् ॥ १४ ॥

कालदण्डाद्यष्टादशवेद्मानां वै भवन्ति हि ।
 नाम तुल्या गुणदोषाः शस्ताऽशस्ताश्च सर्वदा ॥ १५ ॥
 सुनाभं च शुभं शान्तं जयं च विभद्रं तथा ।
 कुबेरं यक्षं पक्षाख्यं विवक्त्रं कलिसौम्यके ॥ १६ ॥
 सुवक्त्रं क्षयं कालाख्यं विपुलं गज्यवर्धनम् ।
 आग्मकं दारुणाख्यं च अष्टादशा सुनाभतः ॥ १७ ॥
 जयन्तं भासुरं भीमं धीजयं सुविश्वासकम् ।
 शस्तं च शाश्वतं सारं दुर्दयंचैव कोधनम् ॥ १८ ॥
 सौख्यं पुष्टं भयं घोरमीश्वगनन्दकं तथा ।
 पशुपत्युत्तमे चैव अष्टादशा जयन्ततः ॥ १९ ॥
 रिपुमर्दनसुनेत्रे वलं चातिवलं तथा ।
 अशुभं च शिवं लाभं विशालं श्रीकूरे प्रभुम् ॥ २० ॥
 कालनेत्रं विनेत्रं च लक्ष्मीधरं च धीपतिम् ।
 महाजयं जयाख्यं च अष्टादशा प्रकीर्तिताः ॥ २१ ॥
 यथानाम गुणाश्चैवं दोषा ये तान् विवर्जयेत् ।
 प्रोक्ता चैवं त्रिशालानां सङ्ख्या द्वासप्ततिस्तथा ॥ २२ ॥
 यथा युग्मोद्भवा भेदा द्विशाले च त्रिशालके ।
 तदुक्तिश्च विधातव्या चतुःशालगृहेषु च ॥ २३ ॥

इति सूत्रमन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्ततुश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 त्रिशाललक्षणाधिकारो नाम पण्णतितमं सूत्रम् ॥

---

(९७) त्रिशालगृहलक्षणक्रमो नाम सप्तनवतितमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

कालदण्डं विनामूषेद्यनधान्यसुखावहम् ।
आद्यमूर्यं प्रचण्डाख्यं प्रतापकीर्तिवर्द्धनम् ॥ १ ॥

श्रीजयं श्रीप्रदं चैव प्रोक्तं दक्षिणमूषिकम् ।
धनावहं च धनदं पूर्वदक्षिणमूषिकम् ॥ २ ॥

कलिप्रियं मायासद्ग्रा मूषां पश्चिमतो वहत् ।
ध्रेयस्करं महाकान्तं पूर्वापरमुखं वहत् ॥ ३ ॥

मनोहरं मनस्तुष्टि दक्षिणापरमूषिकम् ।
लक्ष्मीप्रियं नामगुणं मूषा यत्रोत्तरं विना ॥ ४ ॥

विमुखं चोत्तरमूर्यं कलिसन्तापकारकम् ।
क्रोधनाख्यं सदाक्रूरं तत्पूर्वोत्तरमूषपकम् ॥ ५ ॥

स्वामित्वदं स्वामिभक्तं दक्षिणोत्तरमूषिकम् ।
धनेश्वरं धनप्रियं त्रिमूर्यं पश्चिमां विना ॥ ६ ॥

कालं चापि विना याम्यां कालानलसमप्रभम् ।
विकरालं महाघोरं मूषा यत्र चतुर्दिशम् ॥ ७ ॥

सर्वलाभं जनप्रियं प्रतिमूषाश्चतुर्दिशम् ।
भोगदं सिद्धिकामं च सदृशं च पद्मारुकम् ॥ ८ ॥

स्वामिपुष्टिकृत् सुनाभं शुभं च शुभदायकम् ।
शान्तं शान्तिप्रदं नित्यं जयन्तं जयकारकम् ॥ ९ ॥

विभद्रं विहृतिं लोके कुबेरं पुरु तुष्टिदम् ।
धनधान्यप्रदं यशं पक्षाख्यं प्रतिपक्षकृत् ॥ १० ॥

क्षुरं घोरं विवक्त्रं स्यात् कलहं कलिकारकम् ।
सौम्यकं च शुभं शान्तं सुवक्त्रं च जनप्रियम् ॥ ११ ॥

क्षयं क्षयावहं वेशम् कालाख्यं कालसम्भवम् ।
विपुलं राजसन्मानं प्रतापं राजयवर्द्धनम् ॥ १२ ॥

प्रोक्ता हिताय लोकानां मूषाभेदास्तु पूर्वतः ।
कालदण्डाद्यघादश मूषावहननामकाः ॥ १३ ॥

जयन्तं जयदं प्राहुर्भासुरं पुष्टिदायकम् ।
भीमविकमदं भीमं श्रीजयं जयकारकम् ॥ १४ ॥

अतिशस्तं सुविश्वासं शस्तं शान्तिप्रदायकम् ।
 शाश्वतं च चिराग्र्यं सारं राजसन्मानदम् ॥ १५ ॥
 दुर्दयं च दयाहीनं कोधनं कोधकारकम् ।
 सौख्यं सौख्यप्रदं नित्यं पुष्टं पुष्टिप्रदायकम् ॥ १६ ॥
 भयं भयावहं घोरमीश्वरं श्रीकरं भवेत् ।
 आनन्दमानन्दकरं पाशुपत्यं च सौख्यदम् ॥ १७ ॥
 उच्चुङ्गमुत्रिकरं जयन्ताद्यास्तु भेदतः ।
 मूर्खस्तु पूर्वत उक्ताः कालदण्डादिके यथा ॥ १८ ॥
 रिष्यमर्दनं रिष्वन्तं सुनेत्रं सर्वनन्दकम् ।
 बलं बलप्रदं नित्यमतिवलं च महाबलम् ॥ १९ ॥
 अशुभं शुभहीनाङ्गं शिवं शान्तिप्रदायकम् ।
 यशोबलं सर्वलाभं विशालं विदितं गृहम् ॥ २० ॥
 क्रूरं क्रूरजनावासं श्रियं च विषुलां श्रियम् ।
 प्रभु प्रभुसमुत्साहं कालनेत्रं तु विद्रुतम् ॥ २१ ॥
 विद्विनेत्रं श्रीविहीनं लक्ष्मीधरं तु श्रीकरम् ।
 श्रियः पति पतिमानं जयकुच्च यं महाजयम् ॥ २२ ॥
 जयाख्यं च सदा तुष्टिमष्टादशं प्रकीर्तिताः ।
 कालदण्डादिवच्चैयां मूषाभेदा यथाक्रमम् ॥ २३ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 त्रिशालगृहलक्षणकमाधिकारो नाम सप्तनवतितमं सूत्रम् ॥

---

(१८) चतुःशालगृहलक्षणं नामाष्टनवतितमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि चतुःशालं गृहोत्तमम् ।
प्रस्तारनिर्णयं वत्स कथयामि समाप्तः ॥ १ ॥

अष्टमूषायते छन्दे त्रिपुटे: स्थातु छन्दकम् ।
द्वे द्वे मूषे प्रतिदिशं मूषाणां स्यादयं क्रमः ॥ २ ॥

स्वस्थानसंस्थिता स्थानं द्विगुणं चोत्तरोत्तरम् ।
पषा युक्तिर्विधातव्या प्राच्यादिषु प्रदक्षिणम् ॥ ३ ॥

मध्यकोष्ठकेषु रूपं चन्द्रध्वजसङ्क्षयान्तरे ? ।
चन्द्रायुक्तमयोगे तु विधातव्याः प्रदक्षिणैः ? ॥ ४ ॥

अथेकद्विचतुरष्टद्विरष्टद्वात्रिंशत्तथा ।
चतुःषष्ठिःशतमष्टविंशत्युत्तरमेव च ॥ ५ ॥

द्वे द्वे मूषे प्रतिदिशं विधेये सुप्रदक्षिणम् ।
कथयामि समाप्तेन षट्पञ्चाशतद्वयम् ॥ ६ ॥

सुनाभं च विना मूषामादिमूषं च पूर्णकम् ।
द्वितीया त्वीश्वरे चाऽऽद्या द्वितीये य श्रियोन्द्रवे ॥ ७ ॥

याम्ये दक्षिणमूषे च धान्ये आद्यातृतीयके ।
द्वितीये मूषिके च गृहसौख्यं च नामतः ॥ ८ ॥

मूषा आद्याद्वितीयाः श्रियः कान्ते चतुर्थकम् ।
आद्यातुर्ये महाकान्ते द्वितुर्ये स्वामिवत्सले ॥ ९ ॥

भोगदे आद्याद्वितुर्याद्विचतुर्थो च शाश्वते ।
क्षेमे आद्याद्विचतुर्थो द्वित्रितुर्याश्च संवरे ॥ १० ॥

रस्ये आद्याद्वित्रितुर्याः पञ्चमी स्यातु वारुणे ।
पञ्चम्याद्ये च पूर्णाक्षे द्विपञ्चम्यौ च सम्भवे ॥ ११ ॥

मोघे आद्याद्विपञ्चम्यो महामोघे त्रिपञ्चम्यौ ।
शते आद्याद्विपञ्चम्यो द्वित्रिपञ्चम्यो भोगदे ॥ १२ ॥

राइयाद्याद्वित्रिपञ्चम्यो भावुके पञ्चतुर्यके ।
नेत्रे चाद्यापञ्चतुर्या नन्दे पञ्चद्वितुर्यकाः ॥ १३ ॥

द्वित्रितुर्याद्याश्च राज्ये ईशो पञ्चत्रितुर्यकाः ।
नाभ्ये दृथाद्ये पञ्चतुर्ये भवे पञ्चद्वित्रितुर्याः ॥ १४ ॥

आद्यद्वितीयतुःपञ्चमूषाणां वहनेषु च ।
 सालक्कारमिदं प्रोक्तं गृहं तत्पूजितं थिया ॥ १५ ॥
 पष्ठी च पष्टुके ? नाम आद्या पष्टुयो महोद्भवे ।
 मूषे द्वितीयापष्टुयो च महाभूते च नामतः ॥ १६ ॥
 आद्याद्वितीयापष्टुयश्च थियि वै सर्वकामदा; ।
 मूषे तुनीयापष्टुयो च क्रूरे क्रूरफलोदये ॥ १७ ॥
 आद्यात्रिपष्टुयः शुभदे द्वित्रिपष्टुयश्च कामदे ।
 सौख्ये आद्याद्वित्रिपष्टुयस्तुर्यापष्टुयो कगलके ॥ १८ ॥
 धान्ये आद्याचतुःपष्टुयो द्विचतुःपष्टुय उत्तमे ।
 प्रिये द्वयाद्याचतुःपष्टुयः कोधे तुर्यात्रिपष्टुकाः ॥ १९ ॥
 आद्यायुक्ताश्च ताः शान्ते मेघे पञ्चद्वित्रितुर्यकाः ।
 आद्यायुक्ताः थियि च ताः प्रिये पष्टी च पञ्चमी ॥ २० ॥
 आद्यायुक्ते च ते साम्ये सौम्ये पञ्चद्विपष्टुकाः ।
 आद्यायुक्ताः समाख्ये ताः अर्थे पञ्चत्रिपष्टुकाः ॥ २१ ॥
 आद्यायुक्ताः शोभने ताः द्वित्रिपञ्चपष्टुयो महे ।
 आत्महन्तर्याद्यायुक्ताश्चतुःपञ्चपष्टुयोऽगाहे ? ॥ २२ ॥
 आद्यायुक्ता मोक्षदे द्विचतुःपञ्चपष्टुयः सत्ये ।
 आद्यायुक्ता उत्तमे त्रिचतुःपञ्चपष्टुयोऽयने ॥ २३ ॥
 आद्यायुक्तास्तुंगे समे अनाद्याः सद्वितीयकाः ।
 आद्यायुक्ता महदाख्ये चतुःपष्टिर्गृहा मताः ॥ २४ ॥
 इति चतुपष्टिर्गृहाः ॥
 सप्तमी चैव स्वामित्वे सप्तस्याद्ये महाद्भुते ।
 द्विसप्तम्यावद्भुते च त्रिसप्तम्यौ सुप्तम्भवे ॥ २५ ॥
 आद्यायुक्ताः सम्भवे द्वित्रिसप्तम्यस्तु कामिके ।
 आद्यायुक्तास्तु कामाख्ये विध्वंसे सप्ततुर्यके ॥ २६ ॥
 आद्यायुक्ता ललिते द्विसप्ततुर्यश्च तिलके ।
 सौभाग्ये साद्या दुर्भाग्ये त्रितुर्ये सप्तमी तथा ॥ २७ ॥
 साद्याः कान्तारके कान्ते द्वित्रिसप्ततुरीयकाः ।
 आद्यायुक्ताः थिये पञ्चसप्तम्यौ रौरवे तथा ॥ २८ ॥
 साद्या ऋद्धौ च द्विपञ्चसप्तम्यश्चैव कामिके ।
 साद्या महाकामेऽकामे त्रिपञ्चम्यौ च सप्तमी ॥ २९ ॥
 साद्याः कान्तारके द्वित्रिपञ्चम्यः सप्तमी शिवे ।
 आद्यायुक्ताः सर्वलाभे सप्तपञ्चतुर्याः शुभे ॥ ३० ॥

साद्या: सिद्धार्थे द्विसपञ्चतुर्यास्तुपूर्वके ।
साद्या महापूर्वे ईशो सपञ्चत्रितुर्यकाः ॥ ३१ ॥

साद्यास्तेजः सुतेजो द्वित्रिपञ्चसपत्नुर्यकाः ।
आद्यायुक्ता महातेजो गृहाः पण्णवतिर्मताः ॥ ३२ ॥

इति पण्णवतिगृहाः ॥

ओरे च पष्ठीसपम्यौ स्वैरे आद्यायुते तथा ।
पैरे द्विषष्ठीसपम्यः सौरे आद्यायुता मताः ॥ ३३ ॥

रौद्रे त्रिपष्ठीसपम्यः साद्या: सारद्यके तथा ।
शङ्खे द्वित्रिसपष्ठयो महाशङ्खे तु सादिकाः ॥ ३४ ॥

षट्सपत्नुर्याश्च परे साद्यास्ताः सुपरे मताः ।
पक्षे द्विषष्टसपत्नुर्या आद्यायुक्ताः सुपक्षके ॥ ३५ ॥

शान्ते त्रिषष्टसपत्नुर्याः सान्ते आद्यायुतास्तथा ।
द्वित्रितुर्याः सपष्ठयावन्ते साद्यास्तु शान्तिके ॥ ३६ ॥

त्रिषष्ठयो पञ्चसपम्यौ प्रिये साद्यास्तु सुप्रिये ।
द्वित्रिपञ्चसपत्नुर्याः सौम्ये भौक्ते च सादिकाः ॥ ३७ ॥

पञ्चमी सपमी पृष्ठी पुण्ये साद्या: सुपुण्यके ।
द्वित्रिपञ्चसपष्ठयः पुरे साद्या: सुपूर्वके ॥ ३८ ॥

चतुःपञ्चपञ्चसपत्नुर्या इन्द्रे साद्यास्तथा शुभे ? ।
पञ्चपञ्चत्रिसपम्यः कंके कांके च सादिकाः ॥ ३९ ॥

त्रिषष्ठपञ्चसपत्नुर्याश्चिह्ने साद्यास्तु शुभके ।
त्यक्ताद्या चाप्तमी साक्ष्ये सन्मुखे सादिकाऽप्तमी ॥ ४० ॥

सपमूषावहनाय समुखाख्यं गृहं शुभम् ।
अप्तम्यादौ ततश्चाद्याऽप्तमीत्यं क्रमतोऽप्तमी ॥ ४१ ॥

पुनस्तेन क्रमेणैवाऽप्तविंशत्युत्तरं शतम् ।
यथानाम गुणाश्चैते शुभा वा अशुभा अपि ॥ ४२ ॥

इतिसूत्रमन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
चतुःशालगृहलक्षणाधिकारो नामाष्टनवतितम् सूत्रम् ॥

(९९) गृहसंयोजननिर्णयो नाम नवनवतितम् सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

कथये गृहसंयोगाश्वतुःशालात्परे क्रमात् ।
एकशालं चतुःशाले संयुक्तं पञ्चशालकम् ॥ १ ॥

युक्तं द्विशालं त्रिशाले पञ्चशालं तदिष्यते ।
द्विशालद्विक्युक्तेकशालं स्यात्पञ्चशालकम् ॥ २ ॥

एकशालद्वये युक्तं त्रिशालं पञ्चशालकम् ।
पञ्चकं चैकशालानामन्यत्पञ्चशालकम् ॥ ३ ॥

इति पञ्चशालं गृहम् ॥

एकशालं द्विशालं च पट्टशालं स्यात्रिशालके ।
त्रिशालद्वयसंयोगात् पट्टशालं चैव तद्भवेत् ॥ ४ ॥

द्विशालत्रयसंयोगे पट्टशालं तद् विधीयते ।
द्विशालद्वितयं चैकशालयुग्मं षट्टशालकम् ॥ ५ ॥

एकशालानि चत्वारि द्विशालेच पड्भद्रकम् ।
एकशालत्रयं योजयं त्रिशाले च पड्भद्रकम् ॥ ६ ॥

द्विशालयुक्तचतुःशालं पड्भद्रं तद्भवेत्खलु ।
चतुःशालं चैकशालद्वयं पड्भद्रकं स्मृतम् ॥ ७ ॥

योजयेदेकशालानि षट् पट्टशालं तदुच्यते ।
पञ्चशालं च षट्टशालं कथितं त्वपराजित ॥ ८ ॥

इति षट्टशालम् ॥

त्रिशालद्वितयं कुर्यादेकशालं तथैव च ।
सप्तशालं तु तज्ज्ञेयमधुना कथितं शुभम् ॥ ९ ॥

द्विशालत्रितयं युक्तमेकं वै चैकशालकम् ।
सप्तशालं सुसङ्ख्यातं वास्तुविद्विरुद्धाहतम् ॥ १० ॥

द्विशालद्वितयं योजयं त्रिशाले सप्तभद्रकम् ।
चतुःशाले त्रिशालं च तद्भवेत् सप्तभद्रकम् ॥ ११ ॥

एकशालं द्विशालं चतुःशाले सप्तभद्रकम् ।
त्रिशालद्वितयं चैकशालं तत्सप्तशालकम् ॥ १२ ॥

चतुःशालं त्रिभिरेकशालैस्तत्सप्तशालकम् ।
पट्टशालादै चत्वारि त्रिशाले सप्तभद्रकम् ॥ १३ ॥

एकशालानि पञ्चैव द्विशालं सप्तभद्रकम् ।
सप्तैव चैकशालानि तद्भवेत् सप्तशालकम् ॥ १४ ॥

इति सप्तशालकम् ॥

द्विशालानि च चत्वारि तद्भवेदष्टशालकम् ।
चतुःशालद्वयं योजयमष्टशालं तदुच्यते ॥ १५ ॥

त्रिशालद्वितयं योजयं द्विशाले चाष्टशालकम् ।
त्रिशालं चैकशालं द्वे द्विशाले चाष्टशालकम् ॥ १६ ॥

एकशालद्वयं चैव चतुःशालं द्विशालकम् ।
तदुक्तमष्टशालं वै वास्तुशास्त्रविशारदैः ॥ १७ ॥

त्रिशालं योजयेदेवमेकशालत्रयं तथा ।
द्विशालेन तु संयुक्तं तद्भवेदष्टशालकम् ॥ १८ ॥

एकशालद्वयं योजयं द्विशालत्रितयं तथा ।
एवं संयोजितं यत्तु तद्भवेदष्टशालकम् ॥ १९ ॥

एकशालानि चत्वारि द्विशालद्वयमेव च ।
एवमादिसंयोगे तु तद्भवेदष्टशालकम् ॥ २० ॥

इत्यष्टशालम् ॥

द्विशालं च त्रिशालं चतुःशालं नवशालकम् ।
चतुःशालद्वयं चैकशालं तु नवशालकम् ॥ २१ ॥

त्रिशालत्रितयं योजयं तद्भवेन्नवशालकम् ।
एकशालं द्विशालं त्रिशालद्वयेऽङ्गशालकम् ॥ २२ ॥

एकशालं द्विशालानां चतुर्षकं नवशालकम् ।
पञ्चैकशालानि चतुःशालं तु नवशालकम् ॥ २३ ॥

इति नवशालम् ॥

चतुःशालद्वयं योजयं द्विशाले दशशालकम् ।
त्रिशालत्रयमायोजयैकशालं दशशालकम् ॥ २४ ॥

द्विशालकानि पञ्चैव दशशालं तु तद्भवेत् ।
द्विशालचतुर्षके द्वयेकशालं तु दशशालकम् ॥ २५ ॥

एकशालत्रयं चैव चतुःशालं त्रिशालकम् ।
दशशालमिति प्रोक्तं वास्तुशास्त्रविशारदैः ॥ २६ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
गृहसंयोजननिर्णयाधिकारो नाम नवनवतितमं सूत्रम् ॥

---

(१००) शालागृहनिर्णयो नाम शततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मीवाच—

शुद्धा तथा च संवद्धा संयुता च परिभ्रमा ।
 शालाश्चतुर्विधाः प्रोक्ताः शृणु त्वमपगाजित ॥ १ ॥

शुद्धा च कवला शाला संवध्यालिन्दतस्तथा ।
 शालाधेष्या संयुता स्यात् मध्यालिन्दा परिभ्रमा ॥ २ ॥

एकशालादितो वृद्धया चान्ते स्याइ दशशालिकम् ।
 सर्वाश्चालिन्दगहिताः शुद्धा नाम्ना समीरिताः ॥ ३ ॥

साग्रालिन्दा दशशाला एकशालादितः क्रमात् ।
 संवद्धा नामतो ज्ञेया प्रोक्ताश्च गृहकर्मणि ॥ ४ ॥

शालासंघटमध्ये तु बाह्यालिन्दैस्तु वेष्टिता ।
 संयुता नामतो ज्ञेया वास्तुविद्वभिरुदाहृता ॥ ५ ॥

पृथगेकैशालासु मध्येऽलिन्दा यदि स्थिताः ।
 परिभ्रमेति विजया सर्वशान्तिकरी नृणाम् ॥ ६ ॥

छन्दभिन्ना प्रतिभिन्ना संपुटा च प्रतिकमा ।
 उक्ताश्चतुर्विधाः शाला: पूर्वच्छन्दसमुद्धवाः ॥ ७ ॥

शालामध्ये पवरका फलकानि भित्यन्तरे ।
 छन्दभिन्नेति तत्राम सर्वकामप्रदायिनी ॥ ८ ॥

शालामध्ये पवरकास्तथा पट्टदाखं भवेत् ।
 प्रतिभिन्नेति तत्राम कर्तुः सर्वगृहोत्तमा ॥ ९ ॥

भित्तिमध्ये च पट्टदाखं तथालिन्दे तु बाह्यतः ।
 संपुटेति च तत्राम प्रशस्ता गृहकर्मणि ॥ १० ॥

शालोत्तरे द्वावलिन्दौ कचित्पूर्वे तथैव च ।
 प्रतिक्रमेति तत्राम कर्तव्या सर्वकामदा ॥ ११ ॥

गृहमाला गृहनाभिर्गृहसंघट एव च ।
 गृहाणक इति प्रोक्तं गृहभेदचतुष्टयम् ॥ १२ ॥

कुक्षौ चैवाग्रतः पृष्ठे पड्कौ चैव गृहाः स्थिताः ।
 गृहमालेति नाम्ना वै प्रशस्ता छन्दसम्भवा ॥ १३ ॥

विदिक्षु दिक्षु पृष्ठेऽग्रे कुक्षौ वेशमानि सर्वतः ।
 गृहसंघटनामासौ संप्रोक्तः शाल्वकोविदैः ॥ १४ ॥

गृहमध्ये पवरका नानाकारा ह्यलिन्दकाः ।
 अलिन्दैश्चापवरकैर्गृहनाभिरितीर्यते ॥ १५ ॥

अधो भूमौ सुविस्तीर्ण उपर्युपरि वै पुनः ।
 गृहाणक इति प्रोक्ता गृहा वै वेदसंख्यया ॥ १६ ॥

खण्डपाण्डू वाजिपूर्णौ तृणच्छन्दश्च पद्मकः ।
 छन्दाश्च पद्मविधाः प्रोक्ताः प्रयुक्ता गृहकर्मसु ॥ १७ ॥

माडमौडौ शुद्धशूङ्गौ तुङ्गारः सिंहकस्तथा ।
 राजवेशमसु पद्मच्छन्दाः कथितास्त्वपराजित ॥ १८ ॥

सिंहकर्णः कपोताली घण्टा पद्मं च कुम्भकम् ।
 ध्वजा छत्रं कुमाराश्च गृहेषु परिवर्जिताः ॥ १९ ॥

इतिमूलसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्ततुश्री भुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 शालागृहनिर्णयाधिकारो नाम शततमं सूत्रम् ॥

---

(१०१) द्वारलक्षणमेकाधिकशततम् सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

एकाशीतिपदे वास्तौ द्वात्रिंशददेवतापदे ।
पूर्वापरयाम्योन्तरे वच्चिम द्वाराणि वै क्रमात् ॥ १ ॥

ईशो रौद्रं भवेद् द्वारं पर्जन्ये स्त्रीवियोगकृत् ।
जये विजयदं ख्यातं माहेन्द्रे प्रभुतैर्घकृत् ॥ २ ॥

तेजोवृद्धिः सदादित्ये धर्मे वै शीलतः सुखम् ।
सुखदं भृत्यदेवे तु चान्तरिक्षे सदा सुखम् ॥ ३ ॥

अग्निस्थाने वह्निभयं पूष्णि चैव भयावहम् ।
अनारोग्यं तु विनथे वलदं च गृहक्षते ॥ ४ ॥

मृत्युश्च यमसंस्थाने गन्धर्वे च धनंजयः ।
भृङ्गराजे नैव सुखं शौर्यं विक्रमदं मृगे ॥ ५ ॥

आयुःप्रदं पितृपदे श्रीदं दौवारिके तथा ।
सुग्रीवे कपिवाहुल्यं पुष्पदन्ते तथार्थदम् ॥ ६ ॥

आरोग्यशान्ती वरुणे चासुरेऽर्थक्षयप्रदम् ।
हीनवृद्धिकरं शोषे पक्षज्ञं पापयक्षमके ॥ ७ ॥

सद्य उच्चाटनं रोगे नागे चोन्मादतो भयम् ।
मुख्येऽभीष्टप्रदं चैव भल्लाटे चार्थवृद्धिकृत् ॥ ८ ॥

वृद्धिश्च क्षीणता सोमे सदोद्देगस्तु पर्वते ।
वृद्धिर्वृद्धिश्चादितौ च दितौ चैवाभिमानकृत् ॥ ९ ॥

वास्तोश्च परिधावुक्ता द्वात्रिंशदमराः क्रमात् ।
शुभद्वारं तु गृह्णीयादशुभं नैव गृहते ॥ १० ॥

दिशाभागेषु च तथा द्वारं शोभनमण्डितम् ।
इन्द्रगृहक्षतपुष्पदन्तभल्लाटचिह्नतः ॥ ११ ॥

मीने सिंहे वृश्चिके च गृहं स्यात्पूर्वतोमुखम् ।
याम्यं कन्यानककके धनुस्तुलायुग्मेऽपरम् ॥ १२ ॥

वृषे मेषे तथा कुम्भे तत्कुर्यादुत्तरामुखम् ।
द्वारं दिग्भागतो न्यसेद् गृहपादश्चानुजन्मनि ? ॥ १३ ॥

पूर्वतोऽभिमुखं वेशम ध्वजे चाये तु शान्तिदम् ।
याम्यतोऽभिमुखं गोहं सदाकल्याणकारकम् ॥ १४ ॥

गृहं च वारुणे शस्तं धनधान्यादिकं भवेत् ।
कौबेरीमुखगेहं च शान्तिपुष्टि सुखावहम् ॥ १५ ॥

कुर्युरायविरुद्धं न द्वारं वै शिलिपनस्तथा ।
 सर्वेषामथवा चायं वृषं कुर्युविचक्षणाः ॥ १६ ॥

ध्वजे हरौ वा विशोध्यक्षं ताराभ्वन्दमंशकम् ।
 मैत्रे वृद्धिप्रदं द्वारं नित्यं कल्याणकारकम् ॥ १७ ॥

वेशमनां वामकर्णे च मूलद्वारं तु कारयेत् ।
 दक्षिणे चाश्वशालानां मध्ये द्वारं तु दन्तिनाम् ॥ १८ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 द्वारलक्षणाधिकारो नामैकाधिकशततम् सूत्रम् ॥

---

(१०२) महाराजप्रासादायतननिवेशो नाम द्वयुक्तरशततम् सूत्रम् ।

विश्वकर्मोवाच—

आदौ पुनरुद्युश्च प्रासादानृपपत्रोत्तमा: ? ।
तनु पूर्वापगस्था याम्योत्तरे विपुलान्मही ? ॥ १ ॥

दशाष्टौपद्मातान्येवं धनुषां स्मृतमुक्तम् ।
मानमायतनस्योत्तरं विधा उयेष्टादिभेदतः ॥ २ ॥

क्षेत्रमायामतश्चेव चतुरस्त्रं समं कृतम् ।
तस्यानुजीवनं कुर्यात् प्रासादानां विधा यदि ॥ ३ ॥

दंतस्य दिग्भागवशात् स्थानमानादितः क्रमात् ।
तेषां तत्र विधीयन्ते सर्वेषां वृद्धिहेतवे ॥ ४ ॥

सूत्रभक्तानुकूर्वीत निवेश्य स्वामिवत्सल ? ।
प्रजावृद्धिकर्ग नित्यं सुखदाः स्युः पुरःपतेः ॥ ५ ॥

सन्मान्यन्ते ये च राजा तुल्यजाता हितैषिणः ।
तद्वेष्टमार्कांशहीनं स्याद् बन्धवाद्याः पूर्वतः स्थिताः ॥ ६ ॥

तस्यैव चाग्रतः कुर्यादुत्सेधध्रिगुणान्तरे ।
परं विधा च कर्तव्या सभा देवो चितोत्तमा ॥ ७ ॥

ईशाने पूर्वदिशि वा देवविष्ण्यानि कारयेत् ।
नृपस्य श्वशुरादीनां विहीनान्यष्टमांशतः ॥ ८ ॥

एतेषां पूर्वभागस्थं राजमानुनिवेशनम् ।
मातुर्मातुर्भगिन्यादेहीनमेकादशांशतः ॥ ९ ॥

आग्नेयर्थी दिशमाग्नित्य पुत्राणां विनिवेशनम् ।
हीनमेकादशांशेन तत्कार्यं पुरमध्यतः ॥ १० ॥

तत्रासादास्तु तत्तुल्या न न्यूना न ततोऽधिकाः ।
याम्यायां च प्रकुर्वीत पत्न्या मात्रादिकस्य च ॥ ११ ॥

कुर्याद् दशांशहीनांश्च नैऋत्यां दिशि भूपतेः ।
प्रासादान् नृपत्नीनां सर्वासां रतिकोत्तमान् ॥ १२ ॥

राज्ञीप्रासादतुल्यांश्चाश्रितदेवीनां पश्चिमे ।
स्वसृष्टां मातुलानां च कुमाराणां तु वारुणे ॥ १३ ॥

सौम्यायां मारुतं यावद् भगिन्या याम्यतस्तथा ।
प्रासादा मंत्रिणां गेहाः प्रतिहारपुरोधसाम् ॥ १४ ॥

सामन्त कुंज संरोह वपुषौ रजनानि च ? ।
 ईशान्ये देवकुलाना मष्टमांशहीना मताः ॥ १५ ॥
 मर्मवेदं परित्यज्य द्वारवेधादिषु क्रमात् ।
 खातं कार्यं च स्वस्थाने तेषां च हितकामयथा ॥ १६ ॥
 अलिन्दैर्गर्भकोष्ठैश्च सीमास्तम्भगवाक्षकैः ।
 द्वारद्रव्यतलोच्छ्राये प्राण्ग्रीवे सिंहकर्णिकैः ॥ १७ ॥
 न कुर्याद् दूषणैस्तुल्यात् समन्ताच्छन्दरूपतः ।
 समरूपं भवेत्यूनमधिकं नैव निन्दति ॥ १८ ॥
 राजपीडा भवेत्यूनेऽधिके स्यात् धनक्षयः ।
 प्रासादे भूमिपालस्य निवेशाः परिघ्रौ क्रमात् ॥ १९ ॥
 द्रव्ये न्यूनं न कर्तव्येमुक्तुए चैव कारयेत् ।
 संस्थानोन्मानन्यूनं न विस्तरे चोच्छ्रयेऽपि च ॥ २० ॥
 पूर्वोक्तस्य विभगस्य किञ्चिद्दीनान्तरं शुभम् ।
 अन्योन्यद्विगुणोच्छ्रायैरेकैकस्यान्तरं शुभम् ॥ २१ ॥
 सुभोग्यं तत्र कुर्वात बहुभिर्भवनान्तरैः ।
 कोष्ठागरैर्भाण्डागरैर्भौजनोपस्करादिभिः ॥ २२ ॥
 शिलोदूखलशालाभिः पूर्येदन्यदन्तरम् ।
 प्रशस्तान् कारयेत् सर्वान् सुरुपान् सुमनोरमान् ॥ २३ ॥
 वापीकृपप्रपाद्याश्च सुराणां च गृहाणि च ।
 नरेन्द्रायतनं त्वेवं वेशमानि परिकल्पयेत् ॥ २४ ॥
 अन्यथा तु महादोषस्तथैव च कुलक्षयः ।
 इति प्रासाददिग्भेदाः सौम्यं सुरगृहादिकम् ॥ २५ ॥
 यस्यैतत्स्य विजयश्चिरं स मुदितो भवेत् ।
 प्रतापी निर्भयस्तावत्सुचिरं प्राप्यते मही ॥ २६ ॥
 यस्य यस्य यदा भूमिः फलं तस्यैव चोत्तमम् ।
 तस्मै कृध्यति देवो यो द्विजदेवमहीं हरे ॥ २७ ॥
 अन्येभ्यश्चापि हर्म्याणि कन्यादिभ्यस्तथैव च ।
 वितरन्ति महीपाला लभन्ते पुण्यमुक्तमम् ॥ २८ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
महाराजप्रासादायतननिवेशाधिकारो नाम द्वयुत्तरशतमं सूत्रम् ।

(१०३) वैलोक्यदीक्षा नाम त्र्युत्तरशततमं सूत्रम् ।

अत ऊर्ध्वं प्रासादखण्डं भविष्यति ॥

अपग्रजित उवाच-

प्रासादानां कथं तात चोत्पत्तिर्दिव्यसूत्रिणः ।
किमाकारजातिरूपा नागराश्छन्दकास्तथा ॥ १ ॥
द्राविडा मिथ्रकाः ख्याता विमाना भूमिजास्तथा ।
सानधाराश्च वराटाश्च लतिनाश्चैवकामदाः ॥ २ ॥
बलभ्यः फांसनाकाराः सिंहालोकनदारुजाः ।
विमानं नागरच्छन्दे कुर्याद् विमानपुष्पकम् ॥ ३ ॥
भिन्नभिन्नतयोक्तानि गृहाण्येवाभिधानतः ।
कस्यां जातौ कानि चैव हृत्पत्रानि ब्रवीहि मे ॥ ४ ॥

विश्वकर्मोवाच-

भारते च महापुण्ये हिमवान् वै महागिरिः ।
तस्मिन्नेव महापुण्यं दण्डी दारुवनं महत् ॥ ५ ॥
देवदारुवनं दिव्यं विविधा वृक्षजातयः ।
कड्कोलकलवङ्गाश्च तथा कर्पूरपादपाः ॥ ६ ॥
चन्दनागरुसौभाग्यरक्तचन्दनकास्तथा ।
अगस्त्योदुम्बराशोका विलववृक्षश्च चम्पकाः ॥ ७ ॥
पनसाश्च कपितथाश्च द्राक्षाखर्जूरदाढिमाः ।
सालतालतमालाश्च तथैव मधुपादपाः ॥ ८ ॥
कर्णिकारद्रुमा रम्या नानापुष्पफलान्विताः ।
अतीवफलसम्युक्ता लताः रुधाकृतयस्तथा ॥ ९ ॥
नागकेसरपुत्रागा विविधा वृक्षजातयः ।
जातीचम्पकमन्दागा नीलरक्तोत्पलानि च ॥ १० ॥
पताकाध्वजसम्युक्तं तत्र वै यज्ञमण्डपम् ।
पश्चपुण्यसुशोभाद्यं वितानैर्नैककैर्युतम् ॥ ११ ॥
श्रवेतरक्तहरितपतिः कणधूमैस्तथैव च ।
कर्पूरकुड्कुमादित्यपुष्पप्रकरसंकुला ॥ १२ ॥
सधूपामोदबहुला कुड्कुमद्रवसिञ्चिता ।
तत्र जाता महापूजा देवेशस्य जगत्प्रभोः ॥ १३ ॥
प्रवेशनिर्गमोपेतं नरनारीसमाकुलम् ।
महामुरजशब्दैश्च गीतैश्च विविधैस्तथा ॥ १४ ॥
मनोहरं सद्य दिव्यं देवानामपि दुर्लभम् ।
तत्र हास्यविद्यधाश्च क्रीडन्ति रुद्रकन्यकाः ॥ १५ ॥

देवकन्याश्च विविधा क्रषिनारीसमन्विताः ।
सहिता नृत्यमानाश्च मङ्गलैः कौतुकैस्तथा ॥ १६ ॥

त्रिसंगीतश्च विविधैः प्रेक्षणीर्यैर्गणेश्वरैः ।
गणाश्च किलकिलायन्ते प्रवत्लान्ति मुहुर्मुहुः ॥ १७ ॥

गृहणन्ति तत्र वै दीक्षां सुरासुरनरोरगाः ।
यक्षगन्धर्वदेवाश्च तथा विद्याधरोत्तमाः ॥ १८ ॥

इदं च दीक्षितं सर्वं जगत्स्थावरजंगमम् ।
दण्डीदारुवने तत्र ज्ञानध्यानैश्च किं पुनः ॥ १९ ॥

तथैव च महाजाप्यैर्नियमैश्चाप्यनेकशः ।
... ... || २० ॥

यदि यागेश्वरो दण्डीदारुवने शिवः ।
धर्मार्थकाममोक्षान् स सम्प्राप्नोति यथेष्टिसतान् ॥ २१ ॥

कृतधनश्चैव गोप्त्रश्च ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
दुष्टकर्मा दुराचारी मातृहा पितृहा तथा ॥ २२ ॥

मुच्यते सर्वपापेभ्यो दृष्ट्वा यागेश्वरं शिवम् ।
संसारभयभीतानां पापक्षयकरः शिवः ॥ २३ ॥

कल्पकोटिसहस्रैश्च यत्पापं समुपार्जितम् ।
दृष्ट्वा यागेश्वरं देवं तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ॥ २४ ॥

पुंसां मृतानां चाकालेऽसंस्कृतानां जलाश्रितः ।
तत्र भूमावदग्धानां मोक्षः स्यात् पञ्चभूतः ॥ २५ ॥

दीक्षिताः सर्वदेवाश्च ब्रह्मविष्णवन्द्रकादयः ।
त्रयस्त्रिशत्कोटयश्च देवताश्चैव दीक्षिताः ॥ २६ ॥

शुक्राद्याश्चासुराः सर्वे दीक्षिताः परमेश्वरैः ।
वासुक्याद्याः पत्रगाश्च दीक्षितास्तलवासिनः ॥ २७ ॥

यक्षाः सर्वे कुवेराद्या गन्धर्वास्तुमवरादयः ।
विद्याधरा मन्मथाद्या देवा वै वासवादिकाः ॥ २८ ॥

क्षत्रियाः सूर्यवंशाद्याः सोमवंशप्रसूतयः ।
समस्ताश्चैव देव्यस्तु हरसिद्धवादिकास्तथा ॥ २९ ॥

पिशाचाश्च ततः प्रेता निशायां ये चरन्ति च ।
क्षमादिकं समस्तं च जगत्स्थावरजंगमम् ॥ ३० ॥

दशपञ्चोत्सवेष्वेवं स्तोत्रैर्मन्त्रैस्तथाच्चनैः ।
प्रमथाद्याः पूजयन्ति ब्रह्मविष्णवादयस्तथा ॥ ३१ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृथ्व्यायां
ब्रैलोक्यदीक्षाधिकारो नाम ऋत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(१०४) नागरप्रामादलक्षणं चतुरुक्तरशततम् सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच-

ब्रह्मविष्णवादयो देवा कुर्वन्त्याद्यं महोत्सवम् ।
नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा स्यात् पञ्चमी तथा ॥ १ ॥

कृता महोत्सवाश्वेते ब्रह्माद्यैश्च सुरैरपि ।
अभिधानुक्रमं तेषां शृणु पूजां समाहितः ॥ २ ॥

वैराज्यं पुष्पकं चैव कैलासं मणिपुष्पकम् ।
त्रिविष्टपं पञ्चमं च नन्दाद्याः क्रमयोगतः ॥ ३ ॥

वैराज्यं चतुरथं स्यादायतं पुष्पकं तथा ।
वृत्तं वृत्तायतं चैव कैलासं मणिपुष्पकम् ॥ ४ ॥

त्रिविष्टपं तथाष्ट्रात्रं पञ्चपूजा महोत्सवाः ।
हेमरत्नमयैः स्तम्भैः शुष्कपादपच्छाद्यकैः ॥ ५ ॥

मुक्तालङ्कारखन्तिर्वितानैर्दिव्यभूपूजैः ।
स्फटिकैर्विविधैर्लक्ष्मै रत्नैश्च मणिवेदिभिः ॥ ६ ॥

सिंहकर्णैः सुसंयुक्तैर्निर्यूहाच्छाद्यकर्णिकैः ।
शिखरैर्हेमरत्नाढ्यैः सिंहायकलशान्वितैः ॥ ७ ॥

गणा ?श्चादित्यसंकाशं मणिरत्नविभूषितम् ।
चतुर्द्वारासुशोभाद्यमिलिकावलण्युर्वतम् ॥ ८ ॥

जड़घायां रूपसंघाट्यं दिक्पालैश्च समन्वितम् ।
त्रिसन्धिभद्रकाणारं पताकाद्यजशोभितम् ॥ ९ ॥

वैराज्यं श्वेतवर्णं च हेमरत्नविभूषितम् ।
पुष्पकं रत्नवर्णं च रक्तालङ्कारशोभितम् ॥ १० ॥

कैलासं हेमवर्णं च सर्वरत्नविभूषितम् ।
हरितं मणिपुष्पं च सर्वरत्नं त्रिविष्टपम् ॥ ११ ॥

पीठोपपीठजड़घाश्च मेखलाकृष्णाच्छाद्यकम् ।
शिखरं सिंहकर्णाढ्यं भूमिका रत्नभूषिता ॥ १२ ॥

जालव्यालकपोतालीसिंहकर्णसुच्छाद्यकम् ।
स्फटिकैर्हेमरत्नाढ्यैः सर्वलक्षणसंयुतैः ॥ १३ ॥

एष पञ्चोत्सवे यागो ध्यात्वा यागेश्वरं शिवम् ।
भक्तिपूजास्तवस्तोत्रैर्गतैश्च विविधैस्तथा ॥ १४ ॥

मङ्गलैर्दिव्यवादित्रैः प्रेक्षणीयैरनेकधा ।
लास्यताण्डवनृत्यैश्च नाश्वेशं च महोपमैः ॥ १५ ॥

नाट्यरसोत्तमानन्दैः कौतुकैश्च त्वनेकशः ।
इत्यादिबहुभावैश्च अङ्गैरङ्गैर्महारसैः ॥ १६ ॥
नुतस्तुष्टो महादेवो भक्तिपूजास्तवादिकैः ।
ब्रह्माद्यांश्च सुरान् सर्वान् भक्तियुक्तानुवाच्च ह ॥ १७ ॥
वरं ब्रूहि च दास्यामि यच्च ते मनसि स्थितम् ।
ददाभि तुभ्यं भो ब्रह्मन् सुरार्थं वक्तुमहसि ॥ १८ ॥

ब्रह्मोवाच-

यदि तुष्टोसि देवेश मुक्तिदं त्रिदशाधिप ।
यस्मिंश्च तव पूजा स्यात् प्रकुर्यां तं शिवालयम् ॥ १९ ॥
भवत्प्रसादतुष्टी च पूज्याः प्रासादसंज्ञकाः ।
वैराज्यादिसमुत्पन्नाः सर्वे प्रासादसंज्ञकाः ॥ २० ॥
इपुभेदात्मकं चैव सर्वं प्रासादनायकम् ।
सोमेश्वर उवाचाथ तथाऽस्तु ब्रह्मणोद्दितम् ॥ २१ ॥
ब्रह्मोवाच भवात्तुष्ट्याः प्रासादा विविधा मया ।
वैराज्यः पुष्पकैलासौ मणिकश्च त्रिविष्टपः ॥ २२ ॥
इपुभेदसमुत्पन्नाः प्रासादाः सर्वकामदाः ।
अष्टाशीतिरन्यभेदा अष्टादशशतानि च ॥ २३ ॥
शतानि पञ्चं प्रासादा अष्टाशीत्युत्तराणि वै ।
सर्वेषां मूलयोनिश्च वैराज्यो नाम नामतः ॥ २४ ॥
प्रोक्तं चायतछन्देषु पुष्पकाणां शतत्रयम् ।
शतानि पञ्चं भेदाश्च वृत्तकैलाससंभवाः ॥ २५ ॥
वृत्तायते च मणिके भेदाः सार्धशतानि च ।
सार्धानि त्रिशतान्येवमण्टाश्च च त्रिविष्टपे ॥ २६ ॥
अष्टाशीत्युत्तराण्येव शतान्यष्टादशव च ।
ब्रह्मसृष्टास्तथा चैते आद्यवैराज्यसमवाः ॥ २७ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रामुवनदेवाच्चार्योक्तापराजितपृच्छायां
नागरप्रासादलक्षणाविकारो नाम चतुरुत्तरशततम् सूत्रम् ॥

(१०५) चतुर्दशप्रामाण्डोत्पत्तिमहोत्सवो नाम पञ्चोत्तरशततमं सूत्रम् ॥

पुनस्तु दानवेन्द्रेण कृताः पूजा महोत्सवाः ।
पष्ट्या श्च दशम्यन्ताः पञ्चपूजा महत्तमाः ॥ १ ॥

स्वस्तिका सर्वतोभद्रा वर्धमाना तृतीयका ।
सूत्र पद्मा महापद्मा द्राविडैः कर्मचर्चिताः ॥ २ ॥

द्राविडाख्ये च प्रासादं इषुभेदाः समीरिताः ।
एकद्वित्रिन्तुः पञ्च शतान्येकेकशः क्रमात् ॥ ३ ॥

एवं द्राविडनामानः प्रासादा विविधा मताः ।
सद्गुल्या सार्वसहस्रं तु पूर्वदेवैः कृता पुणा ॥ ४ ॥

शान्तिदाः सर्वकालेषु गोव्राह्मणहितावहाः ।
वद्भाः सर्वदेवानां शिवस्यापि विशेषतः ॥ ५ ॥

इति द्राविडोत्पत्तिः ॥

पुनः कृताश्च गन्धर्वैः पूजाः पञ्चमहोत्सवे ।
महोत्सवा देवसदशोपमा क्षतपाते तदभूत ? ॥ ६ ॥

रत्नकश्च भवः पद्मो मलयो वज्रकस्तथा ।
वैगड्योगमकायाश्च हीषुभेदाः प्रकीर्तिताः ॥ ७ ॥

रत्नकायाः पोडश वै चतुरथाः प्रकीर्तिताः ।
भवश्च विभवश्चैव चतुरथायतौ तथा ॥ ८ ॥

पद्मो मालाधरश्चैतो वृत्तावेव तु कारयेत् ।
वृत्तायतौ तु कर्तव्यौ मलयो मकरध्वजः ॥ ९ ॥

वज्रकः स्वस्तिकः शड्कुरष्टाश्चाः परिकीर्तिताः ।
इषुभेदसमुत्पन्नाः प्रासादा लतिनास्तथा ॥ १० ॥

एकद्वाराश्च कर्तव्याः पुरशान्तिकराः सदा ।
एते च जातिशुद्धाश्च लतिनाः पञ्चविंशतिः ॥ ११ ॥

इति लतिनोत्पत्तिः ॥

वसुभिश्च कृताः पूजास्तथा पञ्च महोत्सवाः ।
तेषां नामानि युक्तिं च कथयामि यथाक्रमम् ॥ १२ ॥

वराटः पुष्पकश्चैव थीपुञ्चश्च तृतीयकः ।
सर्वतोभद्रसिंहैच वराटाः पञ्च कीर्तिताः ॥ १३ ॥

रत्नयोन्युद्धवाः सर्वे वास्तुवे देसमीरिताः ।
द्विद्वादशशतान्येवं प्रासादास्तु वराटकाः ॥ १४ ॥

इति वराटोत्पत्तिः ॥

यक्षर्महोत्सवं कृत्वा विमानानां समुद्भवाः ।
विमानगरुडध्वजविजया गन्धमादनः ॥ १५ ॥
इमे विमानाः पञ्चैव कर्तव्याः शान्तिमिच्छता ।
पुष्पमालाधारकारा लताशूद्धेत्तमास्तथा ॥ १६ ॥
त्रिचतुःपञ्च षट् सप्त शतान्येकैकतः पृथक् ।
पञ्चविंशतिः शतानि तत्सङ्ख्येत्यमुदाहृता ॥ १७ ॥

इति विमानोत्पत्तिः ॥

उरगेन्द्रैः कृता पूजा तदर्थे तु प्रदक्षिणा ।
सान्धारास्तत्र संभूताः प्रासादा भ्रमसंयुताः ॥ १८ ॥
केसरी नन्दनश्चैव मन्दरः श्रीतस्तथा ।
इन्द्रनीलो रत्नकूटो गरुडश्चेति नामतः ॥ १९ ॥
द्वौ त्रयश्चैकः षट् त्रयः सप्त त्रितयमेव च ।
पञ्चविंशतिराख्याताः प्रासादाः पर्वतोपमाः ॥ २० ॥
शान्तिदाः सर्वकालेषु पुरे राज्ञां जनस्य च ।
देशशारिकद्वा नित्यं नित्यं कल्याणकारकाः ॥ २१ ॥
तदभैश्च समुत्पन्नाः शतार्थं पृथगेकतः ।
द्वादशैव शतान्येवं पञ्चाशदधिकानि च ॥ २२ ॥

इति सान्धारोत्पत्तिः ॥

विद्यार्थैः पुनः पूजा कृता यागेश्वरस्य तु ।
मिथकाश्च समुत्पन्ना अनेकाकाररूपिणः ॥ २३ ॥
बहुवर्णेस्तथा पुष्पैः पूजां कृत्वा शिवस्य च ।
मिथका बहुरूपाढ्या नैकरत्नैर्विभूषिता ॥ २४ ॥
पक्वर्णवहुवर्णैः पूजाः पुष्पैरनेकधा ।
बहुपुण्यप्रदाः सर्वे शान्तिदाश्च पुरःपते ॥ २५ ॥
अष्टादशशतान्यङ्गमिथका द्विगुणास्ततः ।
भूपालैश्च महाराजैः कृताः पूजामहोत्सवाः ॥ २६ ॥

इति मिथकोत्पत्तिः ॥

प्रासादानां च पतयो भूमिजा भूतिदानतः ।
निषधः कुमुदः स्वस्तिरूपः पूज्या माहान्तकाः ॥ २७ ॥
चतुरथा वृत्तसंस्था अष्टशालास्ततः परम् ।
दिशः सप्त तथाष्टौ च भूमिजाश्च त्रिधोदिता ॥ २८ ॥
तदङ्गतः षट् शतानि पञ्चविंशतिभिः सह ।

× × × × × × × ॥ २९ ॥

इति भूमिजोत्पत्तिः ॥

यस्माद् वेदाङ्गसंभूतिर्देवदेवश्चतुर्थकः ।
 अतिनेजः पुञ्जकाञ्च्यग्रहयुक्तो दिवाकरः ॥ ३० ॥
 कृता महोत्सवास्तेन पूजाश्चैव माहान्तकाः ।
 विमाननागराच्छब्दाः प्रासादेषु समीरिताः ॥ ३१ ॥
 नश्चत्राधीश्वरश्चैवं नक्षत्रैवहुभिर्वृतः ।
 विभुस्तेजोऽप्तमयः संसाराधारकारणम् ॥ ३२ ॥
 द्विजगात्रस्तेन कृता पूजा यागेश्वरस्य च ।
 विमानपुण्यकाल्याताः प्रासादाः सर्वकामदाः ॥ ३३ ॥
 गौर्याद्याभिश्च देवीभिः कृताः पूजा महोत्सवाः ।
 पुष्टप्राकागसंकीर्णा गत्वाज्योतिर्महार्चिपः ॥ ३४ ॥
 कृता वलभिकाकागः प्रासादाः रुद्रभित्यानकाः ।
 आयताश्चतुरथाश्च वृत्ता वृत्तायतास्तथा ॥ ३५ ॥
 महापुण्योदयस्तेभ्यस्तेजःसौभाग्यवर्द्धनम् ।
 जन्मजन्मनि भूपालाः पुण्यवाणपरायणाः ॥ ३६ ॥

इति वलभ्युत्पत्तिः ॥

हरसिद्धयादयो देव्यः समस्ताः समयेषु च ।
 ताभिर्महोत्सवाः पूजाः कृताश्चैव माहान्तकाः ॥ ३७ ॥
 सिंहालोकनाः सर्वे प्रासादा भुवनोत्तमाः ।
 इति सिंहालोकनोत्पत्तिः ॥

दारुकमोद्दत्राः सिंहालोकना दारुजाः समे ॥ ३८ ॥
 इति दारुजोत्पत्तिः ॥

पिशाचैश्चैव सर्वैश्च रक्षःप्रेतात्मकैस्तथा ।
 कृता महोत्सवं पूजाः कृता यागेश्वरस्य तु ॥ ३९ ॥
 न ते रुद्रिलिङ्गतः कार्याः पुंलिङ्गास्तु विवर्जिताः ।
 नपुंसकाः फांसनाल्याः प्रासादाश्च भवन्ति च ॥ ४० ॥

इति फांसनाकारोत्पत्तिः ॥

इमे चतुर्दश प्राप्ताः समस्तैश्च गणेश्वरैः ।
 स्वर्गपातालाधिदेवैः सुरासुरनरोगैः ॥ ४१ ॥
 दिक्पालैर्लोकपालैश्च देवीभिर्वसुभिस्तथा ।
 ऋषिवृद्धैस्तथा चैव भूपालादैः समस्तकैः ॥ ४२ ॥
 इन्द्रलोकात् समायातः सुराराजः स्वयंभुवा ।
 कृता तत्र महापूजा पुरुषत्रितयस्य च ॥ ४३ ॥
 वर्मे विष्णुं देवदेवं ब्रह्माणं दक्षिणे तथा ।
 मध्ये यागेश्वरं देवं त्रैलोक्येशं जगदगुरुम् ॥ ४४ ॥
 गीतनृत्यैश्च वादित्रैः प्रेक्षणीयैरनेकधा ।
 लास्यहास्यैर्वैदग्ध्यैस्ताण्डवाद्यैश्च नर्तनैः ॥ ४५ ॥

विविधाभिः पताकाभिर्जैश्च तोरणैस्तथा ।
 कुङ्कुमद्रवसंकीर्णे: कुङ्कुमद्रवसिञ्चितैः ॥ ४६ ॥

सदधूपामोदवदुलैः कर्पुरागरूकैस्तथा ।
 इषुभेदैः समुत्पन्नाः सर्वे प्राप्तादनायकाः ॥ ४७ ॥

सोमेश्वरस्तदोवाच तथास्तु ब्रह्मणोदितम् ।
 ब्रह्मोवाच भवालूब्धाः प्राप्तादा विविधा मया ॥ ४८ ॥

चैराज्यपुष्पकैलासाः मणिकाश्च त्रिविष्टपाः ।
 इषुभेदैः समुत्पन्नाः प्राप्तादाः सर्वकामदाः ॥ ४९ ॥

अष्टाशीत्युत्तरगण्येव शतान्यष्टादशैव च ।
 ×   ×   ×   ×   ×   × ॥ ५० ॥

नवनाळ्यरसोपेतैः धृताग्रात्रिकैस्तथा ।
 मृदज्ज्वंशतालादैर्गीतनृत्यादिभिस्तथा ॥ ५१ ॥

षड्रसाहारगौरैः पक्वान्नैश्च नैकधा ।
 चतुरशीत्यत्र साकारि केनाकुलीकमेकसंकुला ? ॥ ५२ ॥

महेषु पञ्चदशसु सर्वमारात्रिकादिकम् ।
 प्रथितं त्रिषु लोकेषु सुरासुरनरेगैः ॥ ५३ ॥

स्तोत्रमन्त्रार्चनै र्भक्त्या प्रणिपत्य जगदगुरुम् ।
 जपदीक्षा भवेत् सा हि दण्डीदारुवने तथा ॥ ५४ ॥

सोत्साहं यः पटेद् भक्त्या भक्तवत्सलसंस्तुतिम् ।
 मुक्तश्च सर्वपापेभ्यः शिवलोकं स गच्छति ॥ ५५ ॥

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां शिवस्तोत्रं जितेन्द्रियः ।
 यः पटेच्च तथा भक्त्या ह्येकचित्तः समाहितः ॥ ५६ ॥

यागेश्वरस्य यात्रायाः पुण्यं प्राप्नोति मानवः ।
 धर्मार्थकाममोक्षाणां संप्राप्तिश्च तथेष्टिता ॥ ५७ ॥

कृतघ्नश्च तथा गोचनो ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।
 दुष्टकर्मा दुराचारः पितृहा मातृहा तथा ॥ ५८ ॥

मुच्यते सर्वपापेभ्यो दृष्ट्वा यागेश्वरोत्सवम् ।
 कल्पकोटिसहस्रैस्तु यत्पापं समुपार्जितम् ॥ ५९ ॥

श्रुत्वा यागेश्वरोत्साहं मुच्यते सर्वपातकैः ।
 ये चादग्धा मृतास्तेषां मोक्षः स्यात्पञ्चभूतः ॥ ६० ॥

वाचमानो महोत्साहः थार्द्धं कृत्वा स्वयं गृहे ।
 एकोत्तरसहस्रं च कुल..... ॥

इति सूत्रसंतानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 चतुर्दशप्राप्तिमहोत्सवाधिकारो नाम पञ्चोत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(१०६) प्रासादचर्दशजातिलक्षणाकारो नाम षडुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्माच-

विमानाश्च तथा पञ्च ब्रह्मणा भाषिताः स्वयम् ।
मनोहादकर्ग होते कामं स्वच्छन्दचारिणः ॥ १ ॥

वैगज्यः प्रथमो नाम पुष्पकश्च द्वितीयकः ।
कैलासो मणिकश्चाथ तथा चैव त्रिविष्टुपः ॥ २ ॥

प्रयुक्ता विविधाश्छन्दाः सूत्रमार्गेनेकधा ।
वैगज्यकुलसंपन्नाः सर्वे प्रासादसंज्ञकाः ॥ ३ ॥

प्रासादास्तु समस्ता वै सन्ति वैगज्यसंभवाः ।
वैगज्यजन्यप्रासादा इषुभेदोद्भवात्ततः ॥ ४ ॥

इषुभेदसमुत्पन्नाः प्रासादाः सर्वकामदाः ।
सौवर्णी गजतैश्चैव देवानां सततं प्रियाः ॥ ५ ॥

मणिमुक्ताप्रवालाढ्यैर्भूपणैः सुविभूषिताः ।
रीतिकाताप्रगङ्गश्च पिशाचोरगरक्षसाम् ॥ ६ ॥

देवलोके भवन्त्येतं कामं स्वच्छन्दचारिणः ।
पातालेऽपि विनिर्दिष्टाः पापाणैः स्फुटिकैस्तथा ॥ ७ ॥

इष्टकाकाष्ठपाषाणैर्मृत्युलोके त्वनिन्दिताः ।
नित्यं भवन्ति सुखदाः कर्तृकावरयोस्तथा ॥ ८ ॥

नगरणां भूषणार्थं देवानामालयाय च ।
लोकानां धर्महेतोश्च कीडार्थं सुरयोपिताम् ॥ ९ ॥

आलयः सर्वभूतानां विजयाय जितात्मनाम् ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां प्राप्तिहेतुर्मनस्त्विनाम् ॥ १० ॥

यत्र येषां कृता पूजा तत्र तत्रामकास्तु ते ।
प्रासादानां समस्तानां कथयिष्याम्यनुकम्म ॥ ११ ॥

सुरस्तु नागरा: ख्याता द्राविडा दानवेन्द्रकैः ।
लतिनाश्चैव गन्धर्वैर्यक्षैश्चापि विमानजाः ॥ १२ ॥

विद्याधरैर्मिथकाश्च व्यन्तरैश्च वराटकाः ।
सान्धाराश्चारणैः ख्याता नरेन्द्रैर्भूमिजास्तथा ॥ १३ ॥

विमाननागरच्छन्दाः सूर्यलोकसमुद्भवाः ।
नक्षत्राधिपलोकोक्ताश्छन्दा विमानपुष्पकाः ॥ १४ ॥

पार्वतीसंभवाः सेना वलभ्याकारसंस्थिताः ।
हरसिद्धयादिवेवीभिः कार्याः सिंहावलोकनाः ॥ १५ ॥

व्यन्तरस्थितदेवैस्तु फांसनाकारिणो मताः ।
इन्द्रलोकसमुद्भूता रथाश्च विविधा मताः ॥ १६ ॥

क्रमयुक्त्या विधातव्या अनेकाण्डजसंकुलाः ।
सर्वोसामथ जातीनां रूपालङ्कारमुच्यते ॥ १७ ॥

आदौ तु नागरान् वक्ष्ये प्रासादान् सर्वकामदान् ।
अनेकाण्डकसम्युक्तान् क्रमयुक्तिविधीस्तथा ॥ १८ ॥

उत्सेधे नागराः शृङ्गैरनेकाकाररूपिणः ।
शृङ्गोरःशृङ्गप्रत्यङ्गतवङ्गादिकभूषिताः ॥ १९ ॥

एकद्वित्रिकमोन्नत्या रेखागर्भसमुद्भवाः ।
दोषवहाश्च संकीर्णा विपुला धन्यसौख्यदाः ॥ २० ॥

त्रिमूर्त्यस्तु भद्रान्ते रथिकाः सर्वकामदाः ।
शुकनासे च संघाटा भद्रेत्वेकैकसंयुताः ॥ २१ ॥

आमलसारान्तस्थितकलशैः सुविभूषिताः ।
पताकाध्वजयुक्ताश्च नागराः सर्वकामदाः ॥ २२ ॥

पीठोपपीठजङ्घाभिर्मेखलाकूटचङ्गाद्यकैः ।
दलभक्त्या च युक्ताश्च कर्तव्याः सर्वकामदाः ॥ २३ ॥

मण्डपै रूपशोभाढश्चैर्वितानैर्वहुभिर्युताः ।
छायघण्टाकूटयुक्ता नानासंवरणास्तथा ॥ २४ ॥

नागरच्छन्दजा एवं प्रासादाः सर्वकामदाः ।
वह्निभाः सर्वदेवानां शिवस्यापि विशेषतः ॥ २५ ॥

इति नागरप्रासादलक्षणाधिकारः ॥

पीठोध्वें कर्णरेखाश्च भूमिकाः क्रमसंस्थिताः ।
विभक्तिदलनापूर्णा लताशृङ्गक्रमोद्भवाः ॥ २६ ॥

मेषमकरकूटपैः कण्टकैरावृताः शुभाः ।
वेदीघण्टानासिकाद्याः द्राविडाः शुभलक्षणाः ॥ २७ ॥

इति द्राविडाः ॥

या त्वेका नागरा रेखा शृङ्गे शिखरवर्जिताः ।
लतिनास्तु समाख्याता रुचकादिसमुद्भवाः ॥ २८ ॥

इति लतिनाः ।

यत्र वंशोद्भवाः कूटा हस्तवृद्धिक्रमस्थिताः ।
दलविभक्त्या त्वङ्गैश्च भूमिजाः पुरभूषणाः ॥ २९ ॥

इति भूमिजाः ॥

प्रासादचतुर्दशजानिलक्षणाकारो नाम पदुत्तरशततम् सूत्रम् ॥

भूमिजा भूमिकाक्रमै जङ्घाहीनैश्च भूमिकैः ।
शृङ्गं शृङ्गयुताः कार्या वहुशृङ्गसमाकुलाः ॥ ३० ॥
कर्णे प्रतिरथे चैव भद्रे च प्रतिभद्रके ।
मन्दागपुण्पिका घण्टा वराटा शुभलक्षणाः ॥ ३१ ॥

इति वराटाः ॥

भूमिजच्छन्दकाख्यातास्तलैश्च चतुरथकाः ।
रथोपरथभद्रा वै विमानाः सर्वकामदाः ॥ ३२ ॥

इति विमानाः ॥

नागरच्छन्दकाख्यातास्तिलकैः स्युरनेकधा ।
मिथ्रका मिथ्रजाताश्च कर्तव्यास्तिलकाङ्किताः ॥ ३३ ॥

इति मिथ्रकाः ॥

तलच्छन्दविभक्ताश्च गर्भमित्तभ्रमन्तिकाः ।
भ्रमणीकमयोगेन सान्धाराः शिखरैर्युताः ॥ ३४ ॥

इति सान्धाराः ॥

नागरं धर्वच्छन्दयुक्ता लताशृङ्गैः समन्विताः ।
विमाननागरच्छन्दाः प्रोक्तास्तेजस्समुद्भवाः ॥ ३५ ॥

इति विमाननागराः ॥

विमाननागरच्छन्दे उरःशृङ्गे तु पुष्पकम् ।
विमानपुष्पकच्छन्दाः कर्तव्याः सर्वकामदाः ॥ ३६ ॥

इति विमानपुष्पकाः ॥

आयतच्छन्दकाः कार्या अघण्टो भूमिकाक्रमः ।
गजपृष्ठाकृतिकुटी वलभी सर्वकामदा ॥ ३७ ॥

इति वलभी ॥

दलविभक्तिभद्राढ्या उदकान्तरवर्जिताः ।
फांसनाकारिणस्तूर्ध्वे कर्तव्यास्तु नपुंसकाः ॥ ३८ ॥

इति नपुंसकाः ॥

छायलायोद्भवा ऊर्ध्वे सिंहकर्णविभूषिताः ।
घण्टां घण्टाकृतिं कुर्यादित्थं सिंहावलोकनाः ॥ ३९ ॥

इति सिंहावलोकनाः ॥

शकटोपरि कर्तव्याश्छन्दैर्वै नागरोद्भवैः ।
त्रिचक्रं चैव शकटं कामदास्ते रथाभिधाः ॥ ४० ॥

इति रथारुहाः ॥

----- ।
----- ॥ ४१ ॥

----- ।
----- ॥ ४२ ॥

----- ।
----- ॥ ४३ ॥

अभ्यासयोगाच्च गुरुप्रसादाद् बुद्धि स्फुट इष्ट पवा ? ।

----- ॥ ४४ ॥

निशाकरे वास्तमिते उदिते च दिवाकरे ।
सूत्रशास्त्रं समस्तानामुकं प्रद्योतकारकम् ॥ ४५ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रांकतुश्रीमुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
प्रासादचतुर्दशजातिलक्षणाकारनिर्णयाविकारोनाम पदुत्तरशततम् सूत्रम् ॥

(१०७) पुरप्रामादगृहप्रमाणं सप्तोत्तरशततम् सूत्रम् ॥

विश्वकर्माच—

नवहस्तान्तकं लिङ्गमेकहस्तादितः परम् ।
 पषां मध्ये तु कर्तव्यं घटितं शास्त्रनिश्चयः ॥ १५ ॥
 अङ्गुष्ठपर्वादिकार्चा पर्यन्तं नवहस्ततः ।
 प्रासादे प्रतिमा कार्या द्वारमानविधिकमात् ॥ १६ ॥
 महार्चायास्तु विन्यासः कर्तव्यस्तु यथाविधि ।
 दशादिहस्ततस्त्वर्चा प्रासादेन विना शुभा ॥ १७ ॥
 पञ्चचत्वारिंशद्वस्ता हस्तान्तरे षट्त्रिंशतिः ।
 महत्यः प्रतिमाः प्रोक्ताः कर्तव्याः सर्वकामदाः ॥ १८ ॥
 एकहस्ताच्छतार्थान्तं - - षष्ठ्यधिकं शतम् ।
 द्वारमानमिति प्रोक्तं सर्वकामफलप्रदम् ॥ १९ ॥
 प्रतोल्या द्वारमुत्सेधे हस्ताः पञ्चदशोत्तमम् ।
 अयोदश तथा मध्यमेकादश कनिष्ठकम् ॥ २० ॥
 पुरार्थं भवति ग्रामो ग्रामार्थं चैव खेटकम् ।
 खेटकार्थं भवेत्कृटः कृटार्थं चैव कर्वटम् ॥ २१ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 पुरप्रासादगृहप्रमाणाधिकारो नाम सप्तोत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मीवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रासादानां तु लक्षणम् ।
संस्थानोन्मानमूर्त्रं च वास्तुविन्यासपूर्वकम् ॥ १ ॥

एकपदादिकं वास्तु यावत् पदसहस्रकम् ।
प्रासादं नवे जीर्णे तु वास्तुद्वारस्तथा भवेत् ॥ २ ॥

अग्रतः पृष्ठतश्चैव वामदक्षिणतोऽपि वा ।
प्रासादं कारयेद्यान्यं नाभिवेधविवर्जितम् ॥ ३ ॥

लिङ्गाग्रे च न कर्तव्या हार्चारुपेण देवता ।
प्रभा नष्टा न भोगाय यथा तारा दिवाकरे ॥ ४ ॥

शिवस्याग्रे शिवं कुर्याद् ब्रह्माणं ब्रह्मणस्तथा ।
विष्णोरग्रे भवेद्विष्णुर्ज्ञने जैनं रवेदविम् ॥ ५ ॥

चण्डिकाग्रे भवेन्माता यक्षः क्षेत्रादिभैरवः ।
ज्ञेयास्तेषामभिमुखे ये येषां च हितैषिणः ॥ ६ ॥

ब्रह्मविष्णोरेकनाभिर्जिनेदोषो न विद्यते ।
शिवाग्रे चान्यदेवानां दृष्टिवेत्रे महद्वयम् ॥ ७ ॥

ब्रह्मा विष्णुः शिवः सूर्यश्चन्द्रः स्कन्दो हुताशनः ।
दिक्पाला लोकपालाश्च ग्रहा मातृगणस्तथा ॥ ८ ॥

एते शिवाश्रये स्थाप्या दृष्टिवेधविवर्जिताः ।
दृष्टिपि नैव कर्तव्यः शिवदृष्टिषु सर्वदा ॥ ९ ॥

प्रामे राष्ट्रे पुरे तीर्थे नगरे तापसाश्रये ।
दृष्टिघातहतं यश्च न पुनस्तत् प्ररोहति ॥ १० ॥

जिनेन्द्रस्य तथा यक्षा देवाश्च जिनमातृकाः ।
आथयन्ति जिनं सर्वे ये चोक्ता जिनशासने ॥ ११ ॥

वर्जयेदर्हतः पृष्ठमग्रं तु शिवसूर्ययोः ।
पार्श्वं तु ब्रह्मविष्णवोश्च चण्डयाः सर्वत्र वर्जयेत् ॥ १२ ॥

प्रसिद्धराजमार्गाश्च प्राकारान्तरतोऽपि वा ।
स्थापयेद्यान्यदेवांश्च बहिर्वास्तुकवर्जितम् ॥ १३ ॥

दिशां दोषैः परित्यक्ताः शिवसूर्यजिनादयः ।
उभयोरन्तरे सञ्चाश्रितं यत्तत्र निन्दितम् ॥ १४ ॥

घाष्ये वै शतहस्तं स्याद् याणे चैव शतद्वयम् ।
त्रिशतं स्वयम्भूलिङ्गे वास्त्वेवं पुरमध्यगम् ॥ १५ ॥

घटिते शतहस्तेषु वाणे पञ्चशतेषु च ।
स्वभुवि सहस्रहस्ते शिवतीर्थोदकं स्मृतम् ॥ १६ ॥

देवस्य दक्षिणे गत्वा पुण्यं शैवार्चनादिकम् ।
गत्वापरे दशगुणं सौम्ये दशगुणं तथा ॥ १७ ॥

आग्नेयां तेजसो वृद्धिनैर्कर्त्स्ये विघ्ननाशनम् ।
वायव्ये श्रीश्रुपुण्यं च त्वीशाने सर्वकामना ॥ १८ ॥

धर्मार्थकाममोक्षाणां सर्वविघ्नविनाशकम् ।
सर्वतीर्थादिपुण्यं च स्नात्वा देवाग्रतो भवेत् ॥ १९ ॥

घटिते जगतीमध्ये वाणे गर्भगृहे भवेत् ।
स्वभुवि पीठिकास्थाने चण्डश्चले न विद्यते ॥ २० ॥

एका चण्डया रवे: सप्त तिस्रो दद्याद्विनायके ।
चत्स्रो विष्णुदेवस्य शिवस्यार्था प्रदक्षिणा ॥ २१ ॥

जैने च ह्यग्रसंस्थाने स्तोत्रमन्त्रादिनार्चनम् ।
न देयं वर्तने पृष्ठं सन्मुखे द्वारलङ्घनम् ॥ २२ ॥

स्नानोदकं गूढमार्गे तदा कुर्यात्प्रदक्षिणम् ।
हृष्टं न लङ्घयेत्स्नानं हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥ २३ ॥

पूर्वापरे यदा द्वारं प्रणालं चोत्तरे शुभम् ।
प्रशस्तं शिवलिङ्गानामिति शास्त्रार्थनिश्चयः ॥ २४ ॥

अर्चानां मुखपूर्वाणां प्रणालं वामतः शुभम् ।
उतरास्या न विहेया अर्चारूपेण देवताः ॥ २५ ॥

जैनमुक्ताः समस्ताश्च याम्योत्तरकमैः स्थिताः ।
वामदक्षिणयोगेन कर्तव्यं सर्वकामदम् ॥ २६ ॥

वामे वामं प्रकुर्वीत दक्षिणे दक्षिणं शुभम् ।
मण्डपादिषु प्रतिमा येषु युक्त्या विधीयते ॥ २७ ॥

जगतीकर्णे ये देवास्तान् कुर्याज्जगतीस्थितान् ।
पृष्ठादग्रोभयोः पाश्वे शास्त्रार्थैर्युक्तमुत्तमम् ॥ २८ ॥

ईशानमाध्येत् किञ्चिच्छिवलिङ्गेषु कामदम् ।
ईशाने मुक्तिदं प्रोक्तं भुक्तिदं चोत्तराश्रितम् ॥ २९ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
प्रासादसंस्थानोन्मानलक्षणाधिकारो नामाषोत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(१०९) प्रासादजीर्णवास्तुनिर्णयो नाम नवोत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

अलपलेपं वहुलेपं समसन्धि शिरोगुरुः ।
 अप्रतिष्ठं पादहीनं तच्च वास्तु विनश्यति ॥ १ ॥

सशाहयं पादहीनं च होकद्रव्येण पूरितम् ।
 अनिगतचालयेद्वा तूर्ध्यं तद्विनश्यति ॥ २ ॥

एकवास्तुचितं द्रव्यमन्यवास्तुनि वेशयेत् ।
 प्रासादे न भवेत्पूजा गृहे च न वसेत्पतिः ॥ ३ ॥

अचालयं चालयेद्वास्तु प्रासादे शिवब्रह्मणोः ।
 वंशचलेदो भवेत्स्य हचिरेणैव शाश्वतः ॥ ४ ॥

पूर्वस्थितं पग्न्यज्य चान्यद् वास्तु तथोपरि ।
 पूर्वस्यागानुदापेश्च कर्ता तु नरकं वजेत् ॥ ५ ॥

स्वस्थानसंस्थितं यच्च विप्रवास्तुशिवालयम् ।
 न चालयेत् सर्वदेशे चलिते गण्डविभ्रमः ॥ ६ ॥

मरकतं वाणलिङ्गं मुक्ताजं रन्नजं तथा ।
 अव्यक्तं व्यक्तकं प्रोक्तं प्रासादे कारयेद् तुधः ॥ ७ ॥

याणलिङ्गे वृषं कुर्यात् स्वयम्भूमुखमृण्ये ।
 सहस्रलिङ्गे च शतलिङ्गे न्यूनाधिकं विदुः ॥ ८ ॥

पग्निश्च समो दीर्घ उच्छ्रूये पीठसन्निमः ।
 पञ्चभागोन्नतश्चैव सप्तभागायतो त्रृप : ॥ ९ ॥

पादौ जानु कटिर्यावदर्चादपिश्च वाहने ।
 वृपटपिर्विष्णुभागे विटिष्पु च शस्त्रतः ॥ १० ॥

अर्चा थेष्ठा तथा लिङ्गं निलयांशेषु सर्वतः ।
 वृषं न्यूनाधिकं वाणे रन्नजे च स्वयंभुवि ॥ ११ ॥

विषमपदस्तुलास्तम्भं पादभित्तिनष्टकम् ? ।
 क्रमं पदवलितं यच्च न शुभं कर्तृकारके ॥ १२ ॥

खण्डितं स्फुरितं भग्नं चलितं चालितं तथा ।
 पतितं पातितं जीर्णमग्निलीढं समुद्धरेत् ॥ १३ ॥

प्रासादे चाप्रहीने तु भोग्यस्थानं न विद्यते ।
 अप्रशस्तं विना न्यासैः स्त्रीपुंसां च सुखं यथा ॥ १४ ॥

देवो भ्रष्टतथा भग्नो विषमे च तटे स्थितः ।
 यथाप्रतिष्ठितश्चार्यस्तत्रदोषो न विद्यते ॥ १५ ॥

तत्त्वस्थानेषु ये देवाः स्थापिताश्च महत्तरैः ।
 तत्साक्रियं सर्वकाले व्यङ्गितानपि न त्यजेत् ॥ १६ ॥

यद्यस्य स्थापितं वास्तु तत्त्वैव हि कारयेत् ।
 अव्यङ्गं चालितं वास्तु दारणं कुरुते भयम् ॥ १७ ॥

अथ चेत् चाल्यते तत्तु जीर्णं व्यङ्गं च दूषितम् ।
 आचार्यैः शिलिपभिः प्राञ्जैः शाखदण्डया समुद्धरेत् ॥ १८ ॥

स्वस्थाने संस्थितं वास्तु व्यङ्गदोषैश्च वर्जितम् ।
 तत्रैव चालयेत्प्राञ्जो बाह्यवास्तुनि कारयेत् ॥ १९ ॥

पूर्ववास्तुस्थितिं ल्यक्त्वा चान्यवास्तु तथोपरि ।
 विनश्यत्येव तद्वास्तु मृत्युः कारावरादिषु ॥ २० ॥

वास्तुद्रव्ये यदाहीनं दारुकर्मणि वा तथा ।
 समुद्धरेच तप्राञ्जो वास्तु द्रव्यविशेषतः ॥ २१ ॥

उद्धरेच तथा दिव्यं वास्तुस्थानं न चालयेत् ।
 स्वस्थाने तृद्रुते वास्तौ स्वलोकं लभते सुखात् ॥ २२ ॥

यानि खण्डितदग्धानि विशीर्णस्फुटितानि च ।
 तेषां न मन्त्रसंस्कारो गतासुस्त्र देवता ॥ २३ ॥

वास्तुवेद्ये स्थिता देवी पवित्री नाम राक्षसी ।
 पीडा पुत्रकलत्राणां वास्तुविद्विरुद्धाहता ॥ २४ ॥

मण्डलं जालं कैव कीलं सुपिरं तथा ।
 छिद्रं सन्धिश्च काराश्च महादोषा इति स्मृताः ॥ २५ ॥

मृत्काष्ठे शैलजं कुर्याच्छैलजे धातुजं तथा ।
 धातुजे रत्नजं कुर्यादुत्तमोत्तमतो न्यसेत् ॥ २६ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 जीर्णवास्तुनिर्णयाधिकारो नाम नवोत्तरशततमं सूत्रम् ॥

---

(११०) प्रासादनवर्जीर्णवास्तुकं दशोत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

अभेद्यपतिर्न भेद्यं नार्चागेहं सुगलयम् ।
 शस्ताकागमिदं प्रोक्तं मूर्तास्तास्तत्र देवताः ॥ १ ॥

ब्रह्मविष्णुरवीनां च शंभोः कार्या यदुच्छया ।
 गिरिजाया जिनादीनां मन्वन्तरभुवां तथा ॥ २ ॥

पतेगां च सुगणां च प्रासादा भिन्नवर्जिताः ।
 प्रासादमटवेशमान्यभिन्नानि शुभदानि हि ॥ ३ ॥

मूर्पाभिर्जालकेर्द्वार्गेभो यत्र न भिद्यते ।
 अभिन्नं कल्यते तत्त्वं प्रासादो वेशम वा मठः ॥ ४ ॥

कुक्षिद्वारेस्तथा जालैर्मूर्पा गदिमप्रभेदिता ।
 भिन्नस्तत्र स विक्षेय आलयः सिद्धिकामदः ॥ ५ ॥

पुरतः पृष्ठतो द्वाराबुभौ कुक्षयोः प्रभेदितम् ।
 मारुतैः स्पृश्यते यत्र भिन्नं नाम तदुच्यते ॥ ६ ॥

व्यक्ताव्यक्तं लयं कुर्यादभिन्ना भिन्नमूर्तयोः ।
 मूर्तिलक्षणजं स्वामी प्रासादं तस्य तादशम् ॥ ७ ॥

दिग्मूढो नएछन्दश्च हायहीनः शिरोगुरुः ।
 श्वेया दोषास्तु चत्वारः प्रासादाः कर्मदारुणाः ॥ ८ ॥

पूर्वोत्तरं तु दिग्मूढं मूढं पश्चिमदक्षिणम् ।
 मूढामूढं च नैपां स्वाद्यत्र तीर्थं समाहितम् ॥ ९ ॥

सिद्धायतनतीर्थेषु नदीनां सङ्घमेषु च ।
 स्वयंभूषाणलिङ्गेषु तस्य दोषो न विद्यते ॥ १० ॥

व्यक्तं तु मूण्यं चालयं त्रिहस्तान्तं तु शैलजम् ।
 दारुजं पुरुषार्थं तु तत ऊर्ध्वं न चालयेत् ॥ ११ ॥

पातनाद् व्याधिदातात्मा महादुखाय जायते ।
 सप्तोत्सवयान्नाश्च तेषां रूपाणि कारयेत् ॥ १२ ॥

स्तम्भवेधैर्यथावास्तु वास्तुवेधैत्तथा सुराः ।
 देववेधे भवेन्मृत्युः शिलिपिकारावरादिषु ॥ १३ ॥

एको वा बहुरूपश्च ब्रह्मणः शिवसूर्ययोः ।
 स्वेकं स्वेकं वै स्थाप्याः प्रासादे भिन्नवर्जिते ॥ १४ ॥

भिन्नाश्चतुर्विधा श्वेया अष्टधा मिथका मताः ।
 मिथकाः पूजितास्तत्र भिन्ना वै दोषकारकाः ॥ १५ ॥

छन्दोभेदा न कर्तव्या आतिभेदास्तथा पुनः ।
हीनशाखा न कर्तव्या लतिने चन्द्रलोकनम् ॥ १६ ॥
तलच्छन्दानुसारेण हीनाङ्गं शिखरं भवेत् ।
ऊर्ध्वं तु फांसनाकारं जातिभेदोऽत्र जायते ॥ १७ ॥
हीनशाखा न कर्तव्या लतिने चन्द्रलोकना ।
भिन्नदोषाश्च चत्वारः प्रासादे दारुकमेणि ॥ १८ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
प्रासादनवजीर्णवास्तुनिर्णयाधिकारो नाम दशोत्तरशततम् सूत्रम् ॥

---

(१११) जीर्णप्राप्तादलक्षणमेकादशोत्तरशततम् सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच-

अथातः संप्रवक्ष्यामि जीर्णप्राप्तादलक्षणम् ।
पतिते वा प्रनष्टाङ्गे क्रिया त्वेवंविधोत्तमा ॥ १ ॥

सुमुहूर्ते दिने शुद्धे लग्ने चन्द्रवलोत्तमे ।
चन्द्रताराबले चैव योगे चामृतमभवे ॥ २ ॥

अष्टवर्गस्तोमेव्यां स्वगोप्रादिगोत्रसंकुलम् ।
पूजनीया समस्तेदं दयत्याष्टप्रार्णवे ? ॥ ३ ॥

आत्मार्यः शिल्पिनां पूज्यो वस्त्रालङ्घासंयुतैः ।
तैश्चापि सर्वयुक्तैश्च स गच्छेदू देवसंकुलम् ॥ ४ ॥

देवपूजां ततः कृत्वा क्षेत्रपालादिसंयुताम् ।
दिक्पालेभ्यो वलिं दद्यादू वास्तुदेवेभ्य एव च ॥ ५ ॥

जलदेवान् स्थलदेवान् वृत्तस्थान्स्तलवासिनः ।
पूजां वलिं समाप्तैतान् प्रणिपत्य क्षमापयेत् ॥ ६ ॥

अपतितानि सत्त्वानि पातयेत्वा क्रियादिकैः ।
स्वर्णमयं गजं कुर्याद् वृपमं वा यथोचितम् ॥ ७ ॥

अथरुव्यमयं वापि गजं वा वृपमं तथा ।
पातयेदू गजदन्ताग्रैर्वृपशङ्खैरथापि वा ॥ ८ ॥

ततोऽनुक्षाल्यमानेऽपि वास्तुस्थानं न चालयेत् ।
हस्तवृध्यी न कर्तव्ये कृते दोषो महाभयम् ॥ ९ ॥

पूर्ववास्तु स्थितं त्यक्त्वा तदुपर्यन्यवास्तुकम् ।
पूर्वं चेदू विध्यते वास्तु मृत्युः कारावरगादिषु ॥ १० ॥

उद्धरेद्वा तथा द्रव्यं वास्तुस्थानं न चालयेत् ।
उद्धरेत्वाहरेद् द्रव्यं लभते परमं पदम् ॥ ११ ॥

पूर्वमानं प्रमाणं च कारयेद् विधिपूर्वकम् ।
तद्रूपं तत्प्रमाणं च पूर्वसूत्रं न चालयेत् ॥ १२ ॥

चलिते आलिते वापि दिग्मूढे स्थानवास्तुनि ।
इने तथाधिके चैव पदभुक्तिविनाशने ॥ १३ ॥

निरन्तरा यदि स्तम्भा महामर्मनिपीडिताः ।
अशुद्धाः विपरीताभ्य शिल्पदोषैश्च दूषिताः ॥ १४ ॥

छन्दालङ्कारहीनाश्च रूपमानविवर्जिताः ।
एवमाद्या अनेके च दोषा बहुविधाः स्मृताः ॥ १५ ॥
तस्मात् सर्वप्रथत्नेन पूर्वसूत्रं न चालयेत् ।
चलिते चालिते चव तस्य स्थाने तु विप्रहम् ॥ १६ ॥
हीने हानि प्रकुरुते हाधिके स्वजनक्षयम् ।
आयहीने तु प्रासादे स्वामिनस्तु क्षयो भवेत् ॥ १७ ॥
स्तम्भवेधे भयं घोरं स्वकुलोच्छेदनं भवेत् ।
हन्याद् वन्धून् मर्मवेधे त्रिशूले च महाभयम् ॥ १८ ॥
शल्ये चार्थविनाशस्तु छन्दहीने सुताद् भयम् ।
॥ १९ ॥

मानहीने प्रजापीडा स्थूले चोरभयं तथा ।
प्रविहीने च विद्वेषो दुर्भिक्षं शत्रुनिग्रहः ॥ २० ॥
आयहीनेऽनपत्यत्वं व्ययहीने च भोगदम् ।
पीठहीने तु प्रासादे नश्यन्ति गजवाजिनः ॥ २१ ॥
तस्मात् सर्वप्रथत्नेन पूर्वसूत्रं न चालयेत् ।
अधिकाङ्गश्च कर्तव्यः प्रासादो भूपणौर्गुणैः ॥ २२ ॥
न चाधिकं तु कुर्वति यावत् पादविशोधितम् ।
नवं चारोपयेद्वास्तु पुरप्रासादमन्दिरे ॥ २३ ॥
चतुरस्तो ? द्विधा भूमियुका पूर्वोत्तरप्लवा ।
शङ्कप्राचीवास्तुपूजां कुर्याद् भूमिपरिग्रहम् ।
पादप्रतिष्ठादिकृत्यं यावच्च मिष्टपूरणम् ॥ २४ ॥
प्राचीशुद्धं समक्षेत्रमायव्ययविशोधितम् ।
प्रासादं कारयेत्तत्र गृहं वै शुभलक्षणम् ॥ २५ ॥
शुकनासं च तस्याग्रे कारयेद् विधिपूर्वकम् ।
शुकाग्रे मण्डपं कुर्यात् सुरुपं लक्षणान्वितम् ॥ २६ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुं श्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
जीर्णप्रासादलक्षणाधिकारो नामैकादशोत्तरशततमं सूत्रम् ॥

---

(११२) प्रासाददेशानुकमो नाम द्वादशोत्तरशततमं भूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रासादानां तु लक्षणम् ।

विविधैः कर्मसूत्रैश्च कथितं यत्समाप्ततः ॥ १ ॥

नागरा द्राविडाश्चैव वराट्काश्च मिश्रकाः ।
लतिनाश्चैव सान्धारा विमाना भूमिजास्तथा ॥ २ ॥

एते चाष्ट्रान्वये शस्ताः शुद्धच्छन्दाः प्रकीर्तिताः ।
देशजातिकुलस्थानवर्णभैस्तथापरे ॥ ३ ॥

जातयोऽप्नौ प्रवर्तन्ते गङ्गातीरेषु सर्वदा ।
अहिराजेषु सान्धारो नागरश्च प्रशस्यते ॥ ४ ॥

गौडबङ्गकामरूपे सान्धारो लतिनस्तथा ।
तुर्गोऽप्नौ ? गङ्गोदधौ विमानकः ॥ ५ ॥

चौलदेशो महानीले धीनीले पर्वते तथा ।
मल्यकलिङ्गकर्णाटे कान्यकुब्जनिवासके ॥ ६ ॥

वैराज्येषु विराटे च कोंकणे दक्षिणापथे ।
नागरा द्राविडाश्चन्द्रां वराटा भूमिजास्तथा ॥ ७ ॥

लतिनाश्चैव सान्धारा मिश्रकाश्च विमानकाः ।
अष्टुच्छन्दास्तथा चैते प्रासादाः परिकीर्तिताः ॥ ८ ॥

जयन्त्रयां मालवे देशो काश्यां कालंजरे तथा ।
अन्तर्वेद्यां च मगधे मथुरायां हिमाध्र्ये ॥ ९ ॥

दण्डकारण्यसहान्योश्चत्वारश्छन्दका इमे ।
लतिना नागराश्चैव सान्धारा भूमिजास्तथा ॥ १० ॥

सिन्धौ च खुरपाणे च तेजो गक्षणकादिषु ।
सवमोहनमादियुक्ते ? पश्चिमे पार्श्वमण्डले ॥ ११ ॥

सौताष्ट्रे गुर्जरे देशो काश्मीरे च स्वयंभरे ।
----- ॥ १२ ॥

वहिरावत्योमवन्दने ----- ।
यादि सृष्टयो ----- ॥ १३ ॥

प्रासादाः स्त्रीपुरुषाणां सूर्ये कुर्यान्नपुंसकान् ।
----- ॥ १४ ॥

विमाननागरांश्छन्दान् कुर्याद्विमानपुष्पकान् ।
 सिहावलोकवलभीकासनांश्च रथारुहान् ॥ १९ ॥

प्रवर्तन्ते सर्वदेशे व्योम चैकं न वर्तते ।
 एतेषु भरतक्षेत्राद्यं देशानुक्रम कश्यताम् ? ॥ २० ॥

इति सूत्रसंतानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृ श्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 प्रासाददेशानुक्रमाधिकारो नाम द्वादशोत्तरशतमं सूत्रम् ॥

---

(११३) प्रासादन्यूनाधिकलक्षणात्मकं श्यालेष्वोऽरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

पते सर्वेऽपि प्रासादा देशानुकमसंस्थिताः ।
तेषामनुक्रमं वक्ष्ये प्रासादानां तु सर्वतः ॥ १ ॥

विभक्तिं तलच्छुन्दे तु शिखरोऽध्वे हि कारयेत् ।
ऊङ्गीर्वाभिधानं ख्यातं तलच्छुन्दं हि तं तथा ॥ २ ॥

छन्दच्छुन्दो यत्र नास्ति तत्राचार्च स्थापयेत् हि ।
तत्प्रासादफलं नैव ततो मोक्षो न लभ्यते ॥ ३ ॥

हीनमाने तु ये दोषाः कथये तान् समाप्ततः ।
आयुर्हानिं द्राघीने नालिहीने धनक्षयः ॥ ४ ॥

अपदस्थापितैः स्तम्भैर्महारोगं विनिर्दिशेत् ।
स्तम्भव्यासोदये हीने कान्ता तत्र विनश्यति ॥ ५ ॥

प्रासादे पीठहीने तु नश्यन्ति गजवाजिनः ।
रथोपरथहीने तु प्रजापीडां विनिर्दिशेत् ॥ ६ ॥

कर्णहीनो यदा वास्तुरयुक्तफलमादिशेत् ।
क्रीडन्ति गक्षसास्तत्र फलं क्वापि न विद्यते ॥ ७ ॥

जङ्घाहीने भवेद् बन्धुकर्तृकावरनाशनम् ।
शिखरे हीनमाने तु नश्यन्ति पुत्रपौत्रकाः ॥ ८ ॥

अतिदीर्घे कुलोच्छेदो हस्ये व्याधिसमुद्भवः ।
स्थपुटस्थापने पीडा कर्ता तत्र विनश्यति ॥ ९ ॥

स्कन्धहीनः कषनधश्च समसन्धिः शिरोगुरुः ।
अप्रसारितपादश्च पञ्चैते धननाशनाः ॥ १० ॥

मानाधिको न कर्तव्यो मानहीनं न कारयेत् ।
शास्त्रोक्तविधिमानेन शुभदं सर्वकर्मसु ॥ ११ ॥

वापीकूपतडागानि प्रासादभुवनानि च ।
भग्नानि तूद्धरेयोऽसौ लभतेऽष्टगुणं फलम् ॥ १२ ॥

प्रतिमालिङ्गवेदीनां यावद्रेष्वंशकं भवेत् ।
तावस्कोटिसहस्राब्दं रुद्गोके स तिष्ठति ॥ १३ ॥

कोटिवर्षं तृणच्छुन्दे दशकोट्यस्तु मृणमये ।
इष्टिकायां दशगुणं पुण्यं शैले हृनन्तशः ॥ १४ ॥

पांशुना क्रीडमानोऽपि यः करोति शिवालयम् ।
 अवश्यं लभते लक्ष्मीं पशुपतिं निष्कण्टकम् ॥ १५ ॥

पश्चशिलाद्वारे चैव तच्छुलापुरुषे तथा ।
 कलशध्वजे प्रतिष्ठा सप्तगुणं पुण्यं भवेत् ॥ १६ ॥

राजसं तामसं चैव सात्त्विकं च तृतीयकम् ।
 धर्मस्य त्रिविधं ज्ञानं संसारे संप्रवर्तते ॥ १७ ॥

समन्तादन्यद्रव्येषु राजसे दिग्गुणाधिकम् ।
 तामसे शतधा पुण्यमनन्तं सात्त्विके तथा ॥ १८ ॥

यश्च देवालयं कुर्यात् स्वलोके लभते ध्रुवम् ।
 क्रीडां सह सुरस्त्रीभिर्मानवो देवता भवेत् ॥ १९ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 प्रासादन्यूनाधिकलक्षणाधिकारो नाम त्रयोदशोक्तरशततम् सूत्रम् ॥

---

(११४) मिथ्रकप्रासादमप्तपुण्याहमाहात्म्यं चतुर्दशोत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मीवाच-

मिथ्रकं तलच्छन्दं च नागरं च मण्डोवरम् ।
शिखरं विमानोद्भवं प्रासादं सर्वकामदम् ॥ १ ॥

मिथ्रकं तलच्छन्दं च पीठं वै नागरं स्मृतम् ।
द्राविडा च भवेजड़धा शिखरं विमानोद्भवम् ॥ २ ॥

अथ हेमपुरे दिव्ये शतयोजनविस्तृते ।
एकच्छत्रधरं राज्यं लभते जन्मजन्मनि ॥ ३ ॥

सुखदा सर्ववर्णानां स्वर्गं तत्कृन्महीयते ।
इन्द्रियतं लभते राज्यं स्वर्गं वाश महीतले ॥ ४ ॥

मिथ्रकस्तलच्छन्दे च पीठे च द्राविडः स्मृतः ।
मण्डोवरे वगटश्च शिखरं चात्मभूमिजम् ॥ ५ ॥

नवखण्डभुवो मध्ये राज्यं जन्मनि जन्मनि ।
इच्छास्थाने लभेद्राज्यं क्रीडन्ति च सुराङ्गनाः ॥ ६ ॥

मिथ्रकस्तलच्छन्दे च भूमिजश्च मण्डोवरे ।
पुष्पकात्मजसंयुक्तं शिखरं द्राविडोद्भवम् ॥ ७ ॥

अथ हेमपुरे रम्ये शतयोजनविस्तृते ।
एकच्छत्रधरं राज्यं लभते जन्मजन्मनि ॥ ८ ॥

मिथ्रकस्तलच्छन्दे च मण्डोवरे च भूमिजः ।
वगटः शिखरे स्वातः पूज्यः सुरनरोरगैः ॥ ९ ॥

कूर्मशिला तथाद्वारं पद्मकं पुरुषः क्रमात् ।
कलशो ध्वजः प्रतिष्ठा च सप्तपुण्याहकानि च ॥ १० ॥

कृते कूर्मप्रतिष्ठायाः खाते पूर्णे च संस्थितौ ।
भूमिलोके तथा राज्यं सर्वजन्मसु शाश्वतम् ॥ ११ ॥

प्रतिष्ठायां शिलायास्तु दैवज्ञैस्सत्यमुच्यते ।
इच्छास्थाने स्वर्गलोके राज्यं जन्मनि जन्मनि ॥ १२ ॥

द्वारे प्रतिष्ठमाने तु स्तम्भोद्धृयसमन्विते ।
महापुरं च लभते काञ्चनं शतयोजनम् ॥ १३ ॥

पद्मशिलाप्रतिष्ठायां शिवालये भूमस्तके ।
एकच्छत्रं महाराज्यं जनलोके च प्राप्नुयात् ॥ १४ ॥

पुरुषे स्थाप्यमानेत्वागमोक्तमन्त्रतस्तथा ।
 तपोलोके ब्रह्मलोके क्रीडति त्रिदशैः सह ॥ १५ ॥

प्रस्थाप्यमाने कलशे क्षीरार्णवसमुद्भवे ।
 काञ्चने पुण्यविमाने सत्यलोके स गच्छति ॥ १६ ॥

कृते महाध्वजारोपे पताकाध्वजचामरैः ।
 स गच्छेद् ज्ञानलोके तु यत्र शम्भुश्च देवता ॥ १७ ॥

बलीवर्दीः कर्मकरा अपराश्र्व शिवालये ।
 ते यान्ति परमं लोकं यत्र देव उमापतिः ॥ १८ ॥

मृत्काष्ठलोहशैला वा ये लग्नाश्र्व शिवालये ।
 दिव्यमूर्तिधराः सर्वे शिवलोके व्रजन्ति ते ॥ १९ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाच योक्तापराजितपृच्छायां
 मिश्रकप्रासादसप्तपुण्याहमाहात्म्यनिर्णयाधिकारो नाम चतुर्दशोत्तरशततम् सूत्रम् ॥

---

(११५) जगत्यङ्गसमुदायो नाम पञ्चदशोत्तरशततम् सूत्रम् ॥

अपराजित उवाच—

जगती तु किमाकारा कियती देव्यविस्तरे ।
तथोद्युयं कथय मे स्तरमानं विशेषतः ॥ १ ॥
प्रतिहारदेवकुलपङ्क्तिसोपान एवच ।
आलयं सर्वदेवानां मालिकाक्रमयोगतः ॥ २ ॥

विश्वकर्मविवाच—

सुरालयविभूत्यर्थं भूपणार्थं पुरस्य तु ।
नगणां भुक्तिभूत्यर्थं सत्यार्थं चैव सर्वदा ॥ ३ ॥
लोकानां धर्महेतुश्च श्रीडाहेतुश्च स्वभुवाम् ।
कीर्तिरायुर्यशोऽर्थं च राजां कल्याणकारकः ॥ ४ ॥
प्रासादो लिङ्गमित्युक्तो जगती पीठमेव च ।
प्रतीहारदेवकुलविभागा नामतः परे ॥ ५ ॥
जगत्या लक्षणं वत्स शृणु वक्ष्यामि साम्प्रतम् ।
सा चामृढदिशाभागा मनोऽशा सर्वतः प्लवा ॥ ६ ॥
नतुरथा तथायता वृत्ता वृत्तायता तथा ।
अष्टाथा च तथा कार्या प्रासादस्यानुरूपतः ॥ ७ ॥
ज्येष्ठा कनिष्ठप्रासादे मध्यमे मध्यमा तथा ।
ज्येष्ठे कनिष्ठा व्याख्याता जगती मानसङ्ख्यया ॥ ८ ॥
कनिष्ठे भ्रमणी चैका मध्यमे भ्रमणीद्वयम् ।
ज्येष्ठे तिस्रो भ्रमण्यश्च साङ्गोपाङ्गिकसङ्ख्यया ॥ ९ ॥
प्रासादपृथुमानेन द्विगुणा चोत्तमा तथा ।
मध्यमा चतुर्गुणा याधमा पञ्चगुणोच्यते ॥ १० ॥
षट्सप्तगुणाख्याता च युक्तिपर्यायसंस्थिता ।
यत्र त्रिपुरुषा यद्वा द्वारिकायां निगद्यते ॥ ११ ॥
सप्ता सपादा साद्वौशा द्विगुणा वा मुख्यायते ।
अपराजितकर्णाद्या पूर्वमण्डपानुक्रमैः ॥ १२ ॥
करद्वादशकेऽर्धार्थां शालाद्यर्थां द्वाविंशके ।
द्वाविंशतिश्चतुर्थार्थां सा भूतांशं शतार्थके ॥ १३ ॥
चतुरथा सूर्यकर्णा विंशकर्णाष्टविंशतिः ।
तथा षट्विंशत्कर्णा च भ्रमण्यः पञ्च कीर्तिताः ॥ १४ ॥

भ्रमणी त्रिभागोत्सेधे यावन्मूलप्राप्तादकम् ।
कर्णो देवकुलाशातायतन तत्स्मृतम् ? ॥ १५ ॥

तथैवानुकमैर्वृद्धिर्भ्रमण्यो यावत् षोडश ।
भद्रनिष्काशस्तद्वाहो शोषाः कर्णेव सङ्ख्यया ॥ १६ ॥

चतुर्दारसमायुक्तैश्चतुर्भिर्मण्डपैस्तथा ।
दिग्दिग्द्वारसमायुक्तं सहस्रायततोत्तमाः ? ॥ १७ ॥

प्राप्तादस्यानुमानेन बहुदेवकुलानि च ।
प्राकारं कुर्यात्विदानीं पद्मिधं च सलक्षणम् ॥ १८ ॥

कर्णजा भ्रमजाश्चैव भद्रजा गर्भजास्तथा ।
मध्यजाः पार्श्वजाश्चैव भेदा वै पद्म भवन्ति च ॥ १९ ॥

कर्णेषु कर्णजा ख्याता भ्रमजा च परिभ्रमे ।
भद्रजा भद्रसम्भूता गर्भजा गर्भमानतः ॥ २० ॥

परिभ्रमस्य मध्याङ्गे मध्यजा सा प्रकीर्तिता ।
चतुःपार्श्वेषु तस्याश्च पार्श्वजा साभिधीयते ॥ २१ ॥

प्रतोली चाग्रतः कार्या कपाटपुटसंयुता ।
ददार्गला च कर्तव्या कर्यतेऽथ तथोच्छृणुः ॥ २२ ॥

एकहस्ते तु प्राप्तादे जगत्या उच्छ्रृणुः समः ।
द्विहस्ते हस्तसार्धस्तु त्रिहस्ते तु द्विहस्तकः ॥ २३ ॥

सार्धं द्विकरमुत्सेधः प्राप्तादे वेदहस्तके ।
चतुर्हस्तस्योपरिष्ठाद् यावद् द्वादशहस्तकम् ॥ २४ ॥

प्राप्तादस्यार्धमानेन त्रिभागेन ततःपरम् ।
चतुर्विंशतिहस्तान्तं कारयेत्तद्विचक्षणः ॥ २५ ॥

पादेनैवोच्छृण्यं तावद् याघरपञ्चाशद्वस्तकम् ।
एवमन्यश्च कर्तव्यो जगतीनां समुच्छृणुः ॥ २६ ॥

तथोच्छृण्यं भजेत्प्राप्त अष्टाविंशपदैरधः ।
आव्यकुम्भं च त्रिपदं कर्णकं द्विपदं तथा ॥ २७ ॥

पद्मपत्रसमायुक्तः त्रिपदा शीर्षपत्रिका ।
क्षुरकं द्विपदं प्रोक्तं कुम्भकं सप्तभिः पदैः ॥ २८ ॥

त्रिपदः कलशः प्रोक्तः पदं चान्तरपत्रिकम् ।
कपोताली च त्रिपदा पुष्पकं युगसङ्ख्यया ॥ २९ ॥

पुष्पकण्ठसुजालम्भं निर्गतं चाष्टभिः पदैः ।
कर्णेषु च दिशापालाः प्राच्यादिषु प्रदक्षिणाः ॥ ३० ॥

जगत्यां पश्चिमे भद्रे रथिकैकत्रिभिस्तथा ।
त्रिचतुःपञ्चषष्ठश्वैः कर्तव्या वामदक्षिणम् ॥ ३१ ॥

जलनिष्कासमकरमुखेश्च विहृताननैः ।
 उत्तानपादोत्तराता च हस्ते हस्ते चतुर्यवाः ॥ ३२ ॥
 यथा सिंहासने गजा शोभते मणिदीपिभिः ।
 तथा जगत्यां प्रासादः पीठकमोपशोभितः ॥ ३३ ॥
 आदिमूर्तिः पदन्यासात् प्रतिहारा वामदक्षिणाः ।
 वामे चैव भवेत्रन्दी महाकालश्च दक्षिणे ॥ ३४ ॥
 याम्यद्वारे भवेद् भृङ्गी हेरम्बश्चैव दक्षिणे ।
 पश्चिमे दुर्मुखो वामे पाण्डुरो वाथ दक्षिणे ॥ ३५ ॥
 सौम्यां चैव सितो वामेऽस्मितश्चैवं तु दक्षिणे ।
 मूलगम्भे भित्तिगम्भे सीमान्तं द्वारविस्तरः ॥ ३६ ॥
 गजसेनश्चतुर्मांगं भारपुत्तलिकायुतः ।
 वेदिकारूपसंघारैः सप्तभागसमुच्छृतैः ॥ ३७ ॥
 द्विपदं चासनपदं कृतागारैः समन्वितम् ।
 लोलासनं सुखार्थं च कक्षासनं करोत्रतम् ॥ ३८ ॥
 गण्डाग्रे शुणिङ्गकाग्रे च प्रतोल्यग्रे तथैव च ।
 तोरणं त्रिविधं क्षेयं उयेष्टुमध्यकनिष्ठुकम् ॥ ३९ ॥
 जगतीष्टुमानेन तत्रान्तरं निगद्यते ।
 अधिकं पोडशं चैव विभक्तं नवधा पुनः ॥ ४० ॥
 त्रिधा उयेष्टुमिति ख्यातं त्रिधा मध्यं कनिष्ठकम् ।
 ब्रह्मस्थानादिगम्भे च स्तम्भगम्भे च तोरणम् ॥ ४१ ॥
 स्तम्भगम्भे भित्तिगम्भे तन्मध्ये च विचक्षणः ।
 तोरणस्य च स्तम्भस्य विस्तरः कथितो मर्या ॥ ४२ ॥
 पदं पट्टानुसारेण चेलिकावलनैर्युतम् ।
 घाहनं यस्य देवस्य तदग्रे च प्रदापयेत् ॥ ४३ ॥
 एकद्वित्रिचतुः पञ्चपद्सप्तानुकमेण तु ।
 चतुष्किंका च कर्तव्या सर्वकामफलप्रदा ॥ ४४ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 जगत्यङ्गसमुदायाविकारो नाम पञ्चदशोत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(११६) चतुःषष्ठिजगतीनामभेदात्मकं षोडशोत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मावाच—

जगत्या लक्षणं चैव प्रोक्तं वै वास्तुवेदिमिः ।
नामानि गुणदोषाणां विभागाशृङ्खन्दं पव च ॥ १ ॥

सुभद्रा सर्वतोभद्रा ललिता च लीलोदरी ।
त्रिकूटा चित्रकूटाख्या श्रीमाला गगनोदरी ॥ २ ॥

गजानने चोत्कटाक्षे सिन्दुररेणुवल्लभे ।
जगत्योऽप्नौ प्रकर्तव्याः सर्वकामफलप्रदाः ॥ ३ ॥

इन्द्रपदा श्रिभुवना विजया रुद्रमेखला ।
सुविशाला विराजिता गौरी गङ्गातरङ्गिणी ॥ ४ ॥

महेन्द्रे च प्रकर्तव्याः शान्तिदाः पुरमध्यगाः ।
एता अप्नौ जगत्यश्च कामध्वंसिप्रियाः स्मृताः ॥ ५ ॥

हंसध्वजा रत्नगर्भा माला च भ्रमरावली ।
नक्षत्रध्वजा महालक्ष्मी ब्राह्मणी चतुरानना ॥ ६ ॥

लोकनाथसमुत्सृष्टा जगत्यः सर्वशान्तिदाः ।
कार्याश्च व्रह्मकेन्द्रेषु पुरमध्ये सुखावहाः ॥ ७ ॥

नारायणी त्रिवेण्डी कौमारी हंसमालिका ।
पत्रावली प्रभेदा च कनका त्रिदशोद्भवा ॥ ८ ॥

लक्ष्मीप्रिये जगन्नाथे विष्णुदेवे सनातने ।
जगत्योऽप्नौ प्रकर्तव्याः सर्वकामफलप्रदाः ॥ ९ ॥

सूर्याख्या चन्द्रमण्डला चन्द्रभासा मेघोदरी ।
माहेन्द्री विजयानन्दा तापतेजा जयप्रभा ॥ १० ॥

आदित्ये तु समाख्याताः सूर्यलोकसमुद्भवाः ।
एतास्त्वष्टौ जगत्यः स्युर्दिवाकरसुखावहाः ॥ ११ ॥

वसुन्धरा हरप्रिया राजेश्वरी च पार्थिवी ।
सरस्वती कुसुमाख्या चूडामणिमहोत्कटा ॥ १२ ॥

गौर्या तथा च चामुण्डधां हरसिद्धौ सभासु च ।
एतास्त्वष्टौ प्रकर्तव्या इच्छाभुक्तिप्रदायकाः ॥ १३ ॥

श्रीकर्णा नायिका चैव रत्नचूडा गोमापतिः ।
अर्धनारी भैरवी च प्रधाना सर्वकूटका ॥ १४ ॥

वीतरागे इति ख्याताः कर्तव्याः सर्वकामदाः ।
सर्वकामफला नित्यं सुखदाश्च पुरःपतेः ॥ १५ ॥

वीरभद्रा सुपताका सुभद्रा पूर्णभद्रिका ।
भद्राङ्गी जया विजया चाजिता ह्यष्टमी तथा ॥ १६ ॥

सर्वदेवेषु कर्तव्याः शाश्वताः सुसुखावहाः ।
इत्यष्टौ च प्रकर्तव्याश्चतुःपष्टिरुदाहताः ॥ १७ ॥

चतुःपष्टिष्ठ जगतीनामभेदाः क्रमोदिताः ।
देवतानुक्रमस्थानं कथितं सर्वकामदम् ॥ १८ ॥

इति सूत्रमन्तानगुणकार्तिप्रकाशप्रोक्तत्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
चतुःपष्टिजगतीनामभेदाधिकारो नाम पोडशोत्तरशततम् सूत्रम् ॥

---

(११७) गणपतिशिवाष्टाष्टजगतीलक्षणात्मकं सप्तदशोत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मावाच—

चतुरधीकृते क्षेत्रे विशत्यंशैस्तुविस्तरः ।
द्वात्रिंशदशैरायामः कर्तव्यश्च मुखायतः ॥ १ ॥

अपरस्यर्जुसूत्रेण प्रासादश्च कलांशकैः ।
षट्क्रिंशदूभिः पदैश्चैव मण्डपः शुभलक्षणः ॥ २ ॥

शुक्लाणं भवेदभागं प्रासादश्च कलांशकैः ।
चतुर्ष्की मूलसूत्रेण त्रिदिशं मण्डपस्य च ॥ ३ ॥

पञ्चभागो भवेत् कर्णो भद्रस्य दिक्प्रविस्तरः ।
कर्णार्थे निर्गमः कार्यः प्रोक्तो भद्रेष्वयं विधिः ॥ ४ ॥

द्वाविशत्यायते भद्रे प्रकुर्याद् वामदक्षिणे ।
पूर्वभद्रार्धभागं तु गडगंड त तुल्यतम् ? ॥ ५ ॥

शुण्डिका भागविस्तागा द्वारं पृथुप्रासादके ।
निर्गमश्च चतुर्भागैः शुण्डासोपानसञ्चयम् ॥ ६ ॥

कर्णशाला द्विभागा स्याद् भ्रमणं सार्थभागकम् ।
सार्थपञ्चविभागैस्तु शाला प्रासादस्योत्तरे ॥ ७ ॥

पञ्चाण्डकसमायुक्ता सुभद्रा सर्वकामदा ।
सर्वविघ्नोपशमना स्वर्गभोगप्रदायिका ॥ ८ ॥

इति सुभद्रा ॥

प्रदद्यादप्रशालाश्च कर्णशालादिसूत्रतः ।
प्रासादभिमुखा कार्या सर्वतोभद्रा नाम्रतः ॥ ९ ॥

इति सर्वतोभद्रा ॥

पृष्ठभागे प्रतिभद्रं पद्भागैः पूर्वनिर्गमः ।
शालापूर्वप्रमाणेन त्रिभागैश्च कृतायती ॥ १० ॥

इति ललिता ॥

परित्यकामशाला च पृष्ठतुल्या व्यमोहके ? ।
लीलोदरीति तत्राम त्रिदशैरपिदुर्लभा ॥ ११ ॥

इति लीलोदरी ॥

अग्रशालां पुनर्दद्यात् त्रिकूटा नाम शोभना ।
गिरिसुतासुतकीडा मनोल्हादनकारिका ॥ १२ ॥

इति त्रिकूटा ॥

अग्रशाला परित्यका पाश्वभद्रकर्णद्वये ।
चित्रकूरेति तन्नाम गणगन्धर्वसेविता ॥ १३ ॥

इति चित्रकूटा ॥

पूर्वकर्णे तथाद्वारे शालां दद्यात् शोभनाम् ।
श्रीमालेति च तन्नाम कर्तव्या सर्वकामदा ॥ १४ ॥

इति श्रीमाला ॥

अग्रशाला समायुक्ता सर्वकामफलप्रदा ।
गणेन्द्रस्य प्रकर्तव्या नाम्ना तु गगनोदरी ॥ १५ ॥

इति गगनोदरी ॥

इति गणेन्द्रस्य जगत्यष्टकम् ॥

तद्रुपे तत्प्रमाणे च कर्णशाला यथा भवेत् ।
पदिकं भ्रमणं चैव जगती स्यात् सुगन्तरे ॥ १६ ॥

चतुर्भागो भवेत् कर्णो भागैकमुदकान्तरम् ।
क्षोभणा चार्धभागेन सर्वकामफलप्रदा ॥ १७ ॥

द्विभागं कर्णभद्रं च पादभागेन निर्गमः ।
शाला द्विभागा कर्तव्या भागैकं भ्रमणं तथा ॥ १८ ॥

अपरभद्रेषु कर्तव्यं भद्रत्रिभागनिर्गतम् ।
सार्थं कुर्यात् द्वे पाश्वे भागार्थं निर्गतं पुनः ॥ १९ ॥

कुर्यात्पाश्वं तु तत्त्वं निर्गमश्च विशार्धकः १ ।
चतुर्भागश्च विस्तारो मुखभद्रं विधीयते ॥ २० ॥

द्विपदं देवकुलाख्या पदार्थं शुकनासकम् ।
मण्डपं च त्रिभिर्भागैः पदिकभ्रमणैः सह ॥ २१ ॥

शालात्रयं प्रकंतेव्यं मण्डपाश्वक्भूषिताः ।
अग्रशाला विधातव्या याम्योत्तरपूर्वकमैः ॥ २२ ॥

चतुर्दशागारयुता नाम्ना सा चेन्द्रसम्पदा ।
स प्राप्नुयादिन्द्रपदं तां कुर्याद्यः शिवालये ॥ २३ ॥

इतिन्द्रसम्पदा ॥

प्रदद्यादप्रशालाश्च पूर्वमानं च कल्पयेत् ।
तदा नाम्ना त्रिभुवना त्रिदशौरपि दुर्लभा ॥ २४ ॥

इति त्रिभुवनाख्या ॥

अग्रशाला प्रकर्तव्या भद्रिकायुक् याम्योत्तरे ।
भद्रेषु परे यथाकारा तद्रपा च याम्योत्तरे ॥ २५ ॥

गणपतिशिवाष्टजगतीलक्षणात्मकं सप्तदशोत्तरशततमं सूत्रम् ॥

२९३

श्रीविजयेति तन्नाम कर्तव्या सर्वकामदा ।
विजयस्योद्धवो नित्यं यः कुर्यात् तां शिवालये ॥ २६ ॥

इति श्रीविजया ॥

अग्रशाला समायुक्ता कर्तव्या सर्वशोभना ।
सा रुद्रमेखला ख्याता सिद्धकिन्नरसेविता ॥ २७ ॥

इति रुद्रमेखला ॥

उभयभद्रेष्वेकैकां कर्णे दद्याच्च शालिकाम् ।
शालाश्चैव प्रभष्टाच्च सुविशाला नाम्ना भवेत् ॥ २८ ॥

इति सुविशाला ॥

प्रदद्याद्ग्रशालां च सर्वलक्षणसंयुता ।
विराजिता तदा नाम पूजिता त्रिदशैरपि ॥ २९ ॥

इति विराजिता ॥

याम्योत्तरापरभद्रे कर्णे दद्याच्च शालिकाः ।
पार्वती च तदा नाम ईश्वरस्य प्रियातिमिका ॥ ३० ॥

इति गौरी ॥

अग्रशाला समायुक्ता सर्वालङ्कारसंयुता ।
सुरासुरैश्चार्चनीया नाम्ना गङ्गातरङ्गिणी ॥ ३१ ॥

इति गङ्गातरङ्गिणी ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
गणपतिशिवाष्टजगतीलक्षणाधिकारो नाम सप्तदशोत्तरशततमं सूत्रम् ॥

—

(११८) ब्रह्मविष्णुत्रिपुरमघजगती नामाष्टादशोत्तरशततम् सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच-

आयामो विशद् द्विगुणः पृथुन्वं चाप्याविशतिः ।
ऋज्वपरकर्णसूत्रे प्रासादश्च कलांशकैः ॥ १ ॥
द्विपदानि तवद्वानि विस्तरैर्तिर्गमेस्तथा ।
शुक्लासा चंकभागा यद्भागो मण्डपस्तथा ॥ २ ॥

चतुष्कीद्वारसोपानं पूर्वमानविकलिपतम् ॥ ३ ॥
आशोद्भवकलशान्तं सपीडं त्रिगुणोन्नतम् ।
जगती नेन मानेन सीमान्ते वामदक्षिणे ॥ ४ ॥
रथोपरथशोभाङ्गं भद्रोपभद्रमेव च ।
अतः सीमा ततो वाह्यं जगती प्रासादोद्भवा ॥ ५ ॥
त्यक्त्वा कर्णेषु तुर्यांशं पुनः कर्णो वेदांशकः ।
द्वादशांशापरभद्रं द्विगुणं वामदक्षिणे ॥ ६ ॥
कर्णे तु - - निष्काशं मूलसीमान्तसूत्रतः ।
हंसध्वजा तदा नाम ब्रह्मणश्च प्रियात्मका ॥ ७ ॥ इति हंसध्वजा ॥
अग्रशाला तु दातव्या सर्वालङ्कारशोभिता ।
रत्नगर्भा तदा नाम कर्तव्या सर्वकामदा ॥ ८ ॥

इति रत्नगर्भा ॥

अपरभद्रेषु शालाः कर्तव्याः सर्वकामदाः ।
चक्रमाला तदा नाम चतुराननवल्लभा ॥ ९ ॥

इति चक्रमाला ॥

अग्रशालां परिश्युज्य भद्रे दद्याद् याम्योत्तरे ।
भ्रमरावली तत्राम कर्तव्या वेदसम्भवे ॥ १० ॥

इति भ्रमरावली ॥

अग्रशालां पुनर्दद्यात् सर्वालङ्कारसंयुता ।
नक्रध्वजेति तत्राम कर्तव्या तु पितामहे ॥ ११ ॥

इति मकरध्वजा ॥

शालां याम्योत्तरे त्यक्त्वा द्वारे सोपानशुणिडिका ।
चतुर्सुखे च कर्तव्या महालक्ष्मी पुर्मध्यगा ॥ १२ ॥

इति महालक्ष्मी ॥

बलाणकानि कार्याणि त्रिषु द्वारेषु शाश्वतम् ।
ब्रह्माणीति च तन्नाम ब्रह्मदेवप्रियातिमिका ॥ १३ ॥

इति ब्रह्माणी ॥

याम्योत्तरे तथा द्वारे कारयेच्च तथापरे ।
चतुराननेति तन्नाम शाश्वतं कमलासने ॥ १४ ॥

इति चतुरानना ॥

चतुरश्च समं शुद्धं द्वाविंशतिविभाजितम् ।
मध्ये षट्क्रिंशद्भागैस्तु मण्डपं शुभलक्षणम् ॥ १५ ॥

इति ब्रह्मणो जगत्यपुकम् ॥

पूर्वोत्तरे तथा याम्ये भागेन शुकनासकम् ।
तस्याग्राग्रं प्रासादानां कुर्याच्चन्द्रकलांशकैः ॥ १६ ॥

चतुष्की पूर्वद्वारे तु कर्तव्या लक्षणान्विता ।
प्रासादपोडशांशेन हीनाङ्गा वामदक्षिणे ॥ १७ ॥

जगत्यपरकर्णे तु भागमेकं तु विस्तरः ।
निर्गमः पञ्चभागैश्च विस्तरो लिङ्गभागिकः ॥ १८ ॥

दिक्षु तिसृषु कर्तव्यं भद्रं वै सर्वकामदम् ।
अग्रभद्रस्य निष्कासो भागैश्चैकादशैस्तथा ॥ १९ ॥

शुण्डिकाद्वारसोपानं पूर्वमानविकलिपतम् ।
जगतीमूलसीमाग्रे कर्तव्यो मण्डपः शुभः ॥ २० ॥

षड्भागैश्चैव विस्तीर्णं कर्तव्यं नृत्तमण्डपम् ।
त्रिपुरुषेति विशेया नाम्ना नारायणी शुभा ॥ २१ ॥

इति नारायणी ॥

भद्रकर्णे तथा चाप्तौ शालाश्चेत्सर्वकामदाः ।
त्रिदशेन्द्री तदा नाम सिद्धकिन्त्ररसेविता ॥ २२ ॥

इति त्रिदशेन्द्री ॥

गर्भशालापरभद्रे भवेष्वेत्सर्वकामदा ।
कौमारीति तदा नाम कीर्तिं पापनाशिनी ॥ २३ ॥

इति कौमारी ॥

त्यक्त्वा चापरशालां तु शालां दद्याद् याम्योत्तरे ।
हंसमालेति तन्नाम कर्तव्या सर्वकामदा ॥ २४ ॥

इति हंसमाला ॥

प्रयोजयेदग्रभागे शालां चेहूक्षणान्विताम् ।
पत्रावली तदा नाम जगती सर्वकामदा ॥ २५ ॥

इति पत्रावली ॥

ब्रह्मविष्णुत्रिपुरुषजगती नामाष्टादशोत्तरशततम् सूत्रम् ॥

भागमेकं यदा कर्णे पुनर्भागं तु विस्तरे ।
शाला सूत्र प्रदानव्या प्रभेदनयना मता ॥ २६ ॥

इति प्रभेदनयना ॥

घामदक्षिणभद्रे तु कर्तव्यं च त्रिशालकम् ।
कनकेति च तत्राम कर्तव्या सर्वकामदा ॥ २७ ॥

इति कनका ॥

अपरे तु त्रिशालं च पूर्वेऽपि गुणसंयुतम् ।
विष्णुदेवे तथा चैव कर्तव्या त्रिदशोद्भवा ॥ २८ ॥

इति त्रिदशोद्भवा ॥

इति सूत्रमन्तानगुणकार्तिप्रकाशप्रोक्तश्रीभुवनदेवाचार्योक्तपराजितपृच्छायां
ब्रह्मविष्णुत्रिपुरुषजगत्यधिकारो नामाष्टादशोत्तरशततमम् सूत्रम् ॥

---

(११९) सूर्यस्थपार्थिव्यष्टजगतीलक्षणात्मकमेकोनविंशत्युत्तर- शततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच-

चतुर्विंशतिर्भागः स्युः षट्प्रिंशतिर्मुखायता ।
चतुर्भागो भवेत् कर्णः प्रतिरथस्तु तत्समः ॥ १ ॥
द्वौ द्वौ भागौ तु निष्कासो भद्रे चैव प्रतिरथे ।
अष्टभागात्परं भद्रं विशतिर्वामदक्षिणे ॥ २ ॥
चतुर्भागं द्वारमानं सोपानपङ्किसंचयम् ।
भद्रकोणो भवेद् भागो भागः शुण्डी तु विस्तरे ॥ ३ ॥
कर्णात्परम् जुसूत्रे प्रासादश्च कलांशकैः ।
शुक्लनासो मण्डपश्च पूर्वमानविकल्पितौ ॥ ४ ॥
कर्णे प्रतिरथे चैव शाला द्वादशा कल्पयेत् ।
सूर्याख्या सा समाख्याता सिद्धकिन्नरसेविता ॥ ५ ॥

इति सूर्याख्या ॥

प्रदद्यादग्रशालाश्च सर्वालङ्कारसंयुता ।
चन्द्रमण्डला तत्राम सर्वविधनविनाशिनी ॥ ६ ॥

इति चन्द्रमण्डला

परित्यज्याग्रशालाश्च भद्रे दद्याद् याम्योत्तरे ।
चन्द्रभासा तदा नाम वन्दिता त्रिदशैरपि ॥ ७ ॥

इति चन्द्रभासा ॥

प्रदद्यादग्रशालाश्च सर्वलक्षणसंयुता ।
मेघोदरी तस्या नाम कर्तव्या च दिवाकरे ॥ ८ ॥

इति मेघोदरी ॥

भद्रशाला भद्रगम्भे त्वायता सर्वकामदा ।
माहेन्द्री तु तस्या नाम सर्वकल्याणकारका ॥ ९ ॥

इति माहेन्द्री ॥

याम्योत्तरे तथा भद्रे शालात्रिकं तु कारयेत् ।
विजयानन्दा नामाख्या त्रिदशैरपि दुर्लभा ॥ १० ॥

इति विजयानन्दा ॥

अपरे तु तथा नन्दा शालात्रिकं सुलक्षणम् ।
प्रतापतेजा तत्राम कर्तव्या सर्वकामदा ॥ ११ ॥

इति प्रतापतेजा ॥

अग्रशाला तु तद्रूपा सर्वालङ्कारसंयुता ।
विजयप्रभेति नामना सा चादित्यसमप्रभा ॥ १२ ॥

इति विजयप्रभा ॥

इति सूर्योष्टजगत्यः ॥

पञ्चविंशतिर्विस्तरं आयामः पञ्चविंशतिः ।
पद्ममागो भवेन्द्रक्षणो भद्रं चैव ब्रयोदश ॥ १३ ॥

वामदक्षिणभद्राणां विभागाः सप्तविंशतिः ।
निर्गमे कर्णनुल्यानि सर्वभद्रेष्वयं विधिः ॥ १४ ॥

अपरस्यर्जुस्त्रेण प्रासादः पञ्चमागिकः ।
शुक्राग्रश्च भवेन्द्रागो मण्डपः सप्तविस्तरः ॥ १५ ॥

द्वारब्रयं मण्डपस्य जगतीनां तु कारयेत् ।
गण्डशुणिंडकासोपानं पूर्वमानेन कल्पितम् ॥ १६ ॥

चतस्रः कर्णशालाश्च कर्तव्याश्च सुलक्षणाः ।
वसुन्धरीति तत्राम देवानां सततप्रिया ॥ १७ ॥

इति वसुन्धरी ॥

पूर्वे च भद्रकोणे च शाले द्वे तु मनोरमे ।
हरिप्रियेति तत्राम सिद्धकिन्नरसेविता ॥ १८ ॥

इति हरिप्रिया ॥

तथापरे यथापूर्वे शालां कुर्यान्मनोरमाम् ।
राजेश्वरीति तत्राम वन्दिता त्रिदशैरपि ॥ १९ ॥

इति राजेश्वरी ॥

त्यक्त्वा चापभद्रे तु द्वे च याम्योत्तरे विद्वः ।
पार्थिवीति तु तत्राम पूजिता सुरकिन्नरैः ॥ २० ॥

इति पार्थिवी ॥

पुनश्चापरभद्रे तु शालाः कुर्यान्मनोरमाः ।
सरस्वतीति तत्राम पूजिता देवदानवैः ॥ २१ ॥

इति सरस्वती ।

पुरतो ह्यग्रशाला च कर्तव्या सर्वकामदा ।
कुसुमाख्येति सा चैवमाख्याता वास्तुवेदिभिः ॥ २२ ॥

इति कुसुमाख्या ॥

सूर्यस्यपार्थिव्यष्टजगतीलक्षणात्मकमेकोनविंशत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

२५९

पूर्वद्वारे परिस्यज्य कर्तव्या च याम्योत्तरे ।

शानकलाकुलोजन्म ? चूडामणिरिति स्मृता ॥ २३ ॥

इति चूडामणिः ॥

पूर्वद्वारे पुनः कार्याः शाला वै सुमनोरमाः ।

महाकूटेति तत्राम कर्तव्या सर्वलक्षणा ॥ २४ ॥

इति महाकूटा ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकार्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
सूर्यस्यपार्थिव्यष्टजगतीलक्षणाविकारो नामैकोनविंशत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

---

(१२०) चतुःपष्टिजगतीचतुःपष्टिपीठनामात्मकं विंशत्युत्तरशततमं सूत्रम्॥

यिश्वकर्मोवाच--

चतुर्विंशतिविस्तरे चत्वारिंशन्मुखाग्रे ।
द्वा द्वा भागो त्यजेत्कर्णे पुरतोऽग्रोभयस्तदा ॥ १ ॥

अपरस्यर्जुमूल्रेण प्राप्नादस्तु कलांशकैः ।
शुक्लासो भवेद् भागो मण्डपः पट्प्रविस्तृतः ॥ २ ॥

भद्रं तु भागनिष्काम उभयोर्वामदक्षयोः ।
चतुर्णिका चेत्तस्यां द्विभागायामविस्तरे ॥ ३ ॥

द्विक्षणं त्रिकमाल्यातं चतुर्भिस्तु चतुर्णिका ।
आयामश्चाष्टभागः स्यात् पृथुत्वं चैव चाप्नुः ॥ ४ ॥

अष्टांशौरुत्तमं ख्यातं मण्डपं नृत्यकं विदुः ।
द्विभागा क्षणचतुर्ष्का द्विभागा पट्प्रशालिका ॥ ५ ॥

कुर्यादलालां द्विभागां वा हाष्टौ च देवसन्मुखाः ।
सप्तप्रसोभयं पक्षे द्वाविंशतिर्जिनालयाः ॥ ६ ॥

त्रिको त्रिकस्योभयतः सङ्क्ल्या चतुर्विंशतिः ।
चतुर्भिः पृथुनिष्कासोऽग्रे स्यादेवं बलाणकम् ॥ ७ ॥

श्रीदा शान्तिका नित्यं पुरमध्ये सुखावहा ।
जिनेन्द्रस्य भवनस्था सा वै श्रीकर्णिकाभिधा ॥ ८ ॥

इति श्रीकर्णी ॥

मण्डपाद् गर्भसंब्रेण त्वष्टापदं याम्योत्तरे ।
नायिकेति च तत्राम जिनेन्द्रे सर्वदायिका ॥ ९ ॥

इति नायिका ॥

अष्टापदं परित्यज्य तत्र कुर्याद् बलाणकम् ।
रत्नचूडेति तत्राम कर्तव्या शान्तिमिच्छता ॥ १० ॥

इति रत्नचूडा ॥

यथापूर्वे तथापरे शालाः स्युश्चतुर्विंशतिः ।
गोमापती तदा नाम कर्तव्या सर्वकामदा ॥ ११ ॥

इति गोमापती ॥

याम्योत्तरबलाणकानपरे पट्प्रशालिका ।
अर्धनारीश्वरी नाम वीतरागे तु शान्तिदा ॥ १२ ॥

इत्यर्धनारीश्वरी ॥

अपरे रथशाला स्यान्मठो याम्ये प्रतिष्ठितः ।
उत्तरे रथरन्ध्रं च नाम्ना सा शान्तिभैरवी ॥ १३ ॥

इति भैरवी ॥

याम्योत्तरे च द्वाराग्रे कुर्यादष्टापदं तथा ।
प्रधानेति च तन्नाम सिद्धकिन्नरसेविता ॥ १४ ॥

इति प्रधाना ॥

अष्टापदस्य संस्थाने शालात्रिकं तु कारयेत् ।
सर्वकूटेति तन्नाम कर्तव्या तु जिनेश्वरे ॥ १५ ॥

इति सर्वकूटा ॥

इति जिनेन्द्रस्य जगत्यष्टकम्

यादशो मूलप्रासादो जगती चैव तादशी ।
भिन्नच्छन्दा न कर्तव्या जगती प्रासादस्थितिः ॥ १६ ॥

चतुरथा तथायतावृत्ता वृत्तायता तथा ।
अष्टाश्रा च तथा कार्या छन्दाः पञ्च प्रकीर्तिः ॥ १७ ॥

चतुरथा वीरभद्रा सुपताका तथायता ।
वृत्ता च पूर्णभद्रा च वृत्तायता भद्राङ्गिका ॥ १८ ॥

अष्टाश्रा च जया प्रोका विजया चैव स्वस्तिका ।
अजिता षोडशाश्रा च द्वात्रिंशाश्रापराजिता ॥ १९ ॥

समन्ताच्च शिवे कुर्याज्जगतीश्चतुःषष्ठिकाः ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां प्राप्निहेतूरभिषदाः ॥ २० ॥

आख्याता जगतीछन्दाः पीठमानमतः थुणु ।
छन्दालङ्घकारसंयुक्तं प्रोक्तं यद् वास्तुवेदिभिः ॥ २१ ॥

बैराग्यं पीठमाख्यातं पीठं चैव सुनन्दनम् ।
मन्दरं तु भवेत्पीठं पीठं त्रैलोक्यभूषणम् ॥ २२ ॥

मलयं चोज्जयन्तं च पीठं वै गन्धमादनम् ।
हेमकूटं भवेत्पीठं चन्द्रशालं श्रियाननम् ॥ २३ ॥

विजयं महातिलकं कामदं देवदुर्लभम् ।
वाराहपीठं गरुडं श्रीनेत्रं च भद्रारथी ॥ २४ ॥

भद्रं वै राष्ट्रवर्द्धनं शङ्खावर्तं च पुष्पकम् ।
नागरं भद्रतिलकं श्रीवत्सं तु जयावहम् ॥ २५ ॥

रत्नकूटं महाकूटं श्रिकूटं कूटवर्द्धनम् ।
हंसं च हंसतिलकं महाकान्तं मनोहरम् ॥ २६ ॥

चतुःषिष्ठजगतीचतुःषिष्ठीठनामात्मकं विशत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

वद्धमानं नन्द्यावर्तं श्रीकृष्णं विजयोद्भवम् ।
कैलासं पृथ्वीनिलकं पृथ्वीजयं सुभद्रकम् ॥ २७ ॥

इन्द्रनीलं महानीलं भूधरं च किंगतकम् ।
वृपमं भद्रपीठं च द्राविडं च वैगाटकम् ॥ २८ ॥

हर्ष्यं हर्ष्यतलं चैव सर्वभद्रं च सुन्दरम् ।
हिमवानमृतोद्भवं कर्णिकारं महाप्रियम् ॥ २९ ॥

तुङ्गारं भिंहपीठं च शक्त्याख्यं शक्त्याख्यं तु भैरवम् ।
कुलपीठं तथा तृकं शुक्त्याख्यं श्योम्नःपतिम् ॥ ३० ॥

जयं च विजयं चैव व्यजितं चापराजितम् ।
एवं चतुःषिष्ठीठा वास्तुवेदैरुदाहृताः ॥ ३१ ॥

इति सूत्रसम्भानगुणकीर्तिप्रकाशप्राकृतृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
चतुःषिष्ठजगतीचतुःषिष्ठीठाधिकारो नाम विशत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

---

(१२१) आयतनदेवानुक्रमनिर्णयो नामैकविंशत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच-

आयतनं गणादीनां देवतानां यथाविधि ।
अनुक्रमेण वक्ष्यामि यथोक्तं च पृथक् पृथक् ॥ १ ॥
वामे तु गजकर्णं च सिद्धिं दद्याच्च दक्षिणे ।
द्वौ पृष्ठकर्णयोश्चैव धूम्रको बालचन्द्रमाः ॥ २ ॥
उत्तरे तु सदा गौरी यामये चैव सरस्वती ।
पश्चिमे यक्षराजस्तु बुद्धिः पूर्वे तु संस्थिता ॥ ३ ॥

इति गणपत्यायतनक्रमः ॥

वामे गणपतिश्चैव दक्षिणे पार्वती स्थिता ।
नैऋत्ये भास्करं विद्याद् वायव्ये च जनार्दनम् ॥ ४ ॥
मातृभ्यो मातृसंस्थानं दक्षिणस्यां हि कारयेत् ।
सौम्ये शान्तिगृहं कुर्यात् पश्चिमे जलशायिनम् ॥ ५ ॥

इत्येकद्वारशिवायतनक्रमः ॥

वामे स्नानगृहं कुर्यात् सोमद्वारं तु दक्षिणे ।
मध्ये रुद्रः प्रतिष्ठाप्यो मातृस्थानं च दक्षिणे ॥ ६ ॥
वामे देवीं महालक्ष्मीमुमां वै भैरवीं तथा ।
ब्रह्मविष्णुं तथा रुद्रं पृष्ठदेशे तु कारयेत् ॥ ७ ॥
चन्द्रादित्यौ स्थितौ कर्णे ह्याग्नेय्यां स्कन्दं एव च ।
ईशाने विघ्नराजस्तु धूम्रमीशानगोचरे ॥ ८ ॥

इति चतुर्मुखशिवायतनक्रमः ॥

आग्नेय्यां तु गणेशः स्यान्मातृस्थानं च दक्षिणे ।
नैऋत्ये तु सहस्राक्षो जलशायी च वास्णे ॥ ९ ॥
उमाशड्कगौ वायव्ये ग्रहाश्चैवोत्तरस्थिताः ।
ईशाने तु थियादेवी प्राच्यां तु धरणीधरः ॥ १० ॥

इति ब्रह्मायतनक्रमः ॥

पूर्वे नारायणं देवं पुण्डरीकाक्षं दक्षिणे ।
पश्चिमे चैव गोविन्दमुत्तरे मधुसूदनम् ॥ ११ ॥
विष्णुं कुर्यात्तथेशाने चाग्नेय्यां तु जनार्दनम् ।
नैऋत्ये पश्चानामं च वायव्ये माधवं तथा ॥ १२ ॥
मध्ये तु केशवः स्थाप्यो वासुदेवस्तथोच्यते ।
संकर्षणश्च प्रद्युम्नो ह्यनिरुद्धो यथाक्रमम् ॥ १३ ॥

जलशायी तथा प्रोक्तो दशावतारसंयुतः ।
शूकरस्त्वग्रन्थः स्थाप्यः सर्वदेवमयः शुभः ॥ १४ ॥
शेषकृमसमायुक्तो लक्ष्मीर्वै वामपाश्वर्तः ।
विष्णवायतनमित्येवं कथितं त्वपराजित ॥ १५ ॥

इति विष्णवायतनक्रमः ॥

आग्नेयां तु कुजः स्थाप्यो गुरुर्याम्ये प्रतिष्ठितः ।
नैऋत्ये गहुसंस्थानं पश्चिमे चैव भार्गवः ॥ १६ ॥
वायव्ये केतुसंस्थानं सौम्यायां बुधं पव च ।
ईशाने च शनिं दयात् प्राच्यां चैव तु चन्द्रमाः ॥ १७ ॥

इति सूर्यायतनक्रमः ॥

गौर्यायाः सम्प्रवक्ष्यामि देवतानामनुक्रमम् ।
दक्षे मातृः श्रिया सौम्ये सावित्रीं पश्चिमे विदुः ॥ १८ ॥
द्वे पृष्ठकर्णयोर्चैव भगवती सरस्वती ।
गणेशां च कुमारं च त्वीशानं चामिगोचरे ॥ १९ ॥
कुण्डलाभ्यामलड्कुत्वा सर्वाभरणभूषिता ।
मध्ये देवी प्रतिष्ठाप्या महेशस्य सदा प्रिया ॥ २० ॥

इति गौर्यायतनक्रमः ॥

जिनालयं प्रवक्ष्यामि जिनेन्द्रभवनं तथा ।
आश्रयन्ति ततो दिव्या जिनशासनपारगाः ॥ २१ ॥
जिनेन्द्रस्य तथा यक्षा देव्यश्च जिनमातृकाः ।
तीर्थकर्णां सर्वैरामतीतानामवर्तिनाम् ॥ २२ ॥
केवल्युपभंदेवाद्याः पद्मनाभादितः कमात् ।
पृथक् चतुर्विशतिर्वै जिनानां वा द्वासप्तिः ॥ २३ ॥

इति मूलसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुं श्रीमूलनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छाया-
मायतनदेवानुक्रमनिष्ठायाधिकारो नामैकविशत्युत्तरघाततमं मूलम् ॥

(१२२) बलाणकलक्षणं द्वार्चिंशत्युत्तरशततमं सत्रम् ॥

धिश्वकमोवाच-

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि बलानकसुलक्षणम् ।
विस्तीर्णं जगतीपादे पदपादविवर्जितम् ॥ १ ॥

प्रासादव्यासमानेन गर्भमानेन चाऽथवा ।
शालालिन्दप्रमाणेन त्रिविधं मामलक्षणम् ॥ २ ॥

कनिष्ठे चोत्तमं कार्यमुत्तमे च कनिष्ठकम् ।
मध्यमे मध्यमं कार्यमेतन्मानं च शोभनम् ॥ ३ ॥

अन्यच्च युक्तिभैश्च पुरतः पृष्ठतोऽपिधा ।
अनेकैरथभैश्च कथयाम्यपराजित ॥ ४ ॥

वामनश्च विमानश्च हर्म्यशालश्च पुष्करः ।
तथा चोत्तुङ्गानामा च पञ्चैते च बलानकाः ॥ ५ ॥

वर्तनं कथयिष्यामि पदसंस्थानमानतः ।
प्रासादाग्रे च प्राकारे मन्दिरे वारिमध्यतः ॥ ६ ॥

वामनं जगतीग्रस्तं विमानं तु तदाश्रितम् ।
हर्म्यशालं गृहे वाऽपि प्रासादे नगरानने ॥ ७ ॥

पुष्करं वारिमध्यस्थमग्रतचैष भूषितम् ।
सप्तमूर्मं नवभूममतऊर्ध्वं न कारयेत् ॥ ८ ॥

प्रासादाग्रे-जं कुर्याज्जगतीमुखमण्डनम् ।
लक्षणं तस्य वक्ष्यामि स्थानमानं च भूमिकाम् ॥ ९ ॥

एकद्वित्रिचतुःपञ्चपट्सप्ताष्टभिरेव च ।
स्थानं तस्य-सेवोक्तं ? कर्तव्यं तदनन्तरम् ॥ १० ॥

प्रासादादिकमद्वारं मण्डपान्ते निवेशयेत् ।
तत्कमेण प्रकर्तव्यं द्वारं तस्य बलानके ॥ ११ ॥

हस्तेऽङ्गुला भवेद् वृद्धिरङ्गुलं हस्तमानतः ।
कर्तव्यं पूर्वमानेन हीने हीनं समेसमम् ॥ १२ ॥

जगती तु शिरोदेशो जठरं चोत्तमाङ्गजे ? ।
जगत्युदयतो द्वारं कर्तव्यं तु बलानके ॥ १३ ॥

द्वारं चैतेन मानेन प्रकुर्याच्च बलानके ।
परापरविभागेन हीनं वा अधिकं यदि ॥ १४ ॥

तद्वारं दोषदं प्रोक्तमेकमानेन कामदम् ।
पुरतः पृष्ठतो द्वारं यथा सौभाग्यतं न्यसेत् ॥ १५ ॥

तत्रैव तेन मानेन तत्समं च तुलोदयम् ।
 तथा तुलोदये भूमिर्घटकादि ततःसमम् ॥ १६ ॥
 तत्समं तु प्रकर्तव्यमुत्तमाङ्गं सपट्टकम् ।
 उद्योगतमानेन सोपानं तुलमध्यतः ॥ १७ ॥
 अमूला (?) वाह्यतत्त्वैवं सौपानं च विदुर्बुधाः ।
 कुम्भी स्तम्भशिरः पट्टं पृथक् सूत्रात्तुलादिकम् ॥ १८ ॥
 युक्ता न्यस्ताः समा कुम्भी स्तम्भोदुम्बरशिरिंकाः ।
 भूमिं तु भूमिमानेन समस्तत्रैर्विचक्षणाः ॥ १९ ॥
 मूलपीठसमसूत्रे आदिभूमेस्तु मस्तकम् ।
 ऊर्ध्वं पट्टानुकमेण कर्तव्यो भूमिकाकमः ॥ २० ॥
 उदुम्बरशिरोभूमिर्जलाधारे प्रशस्यते ।
 बलानकस्तत्तद्ये तोरणं भद्रमस्तके ॥ २१ ॥
 तदूबाहो मन्त्रावरणं द्वाराणि वामदक्षिणे ।
 सन्मुखानि श्रीणि शोषं मन्त्रावरणके तथा ॥ २२ ॥
 शिवसूर्यै ब्रह्मविष्णु चण्डिका जिन एव च ।
 पतेषां च सुराणां च कुर्यादग्रे बलानकम् ॥ २३ ॥
 विमानस्तुङ्गनामा च राजवेशमाग्रतः शुभः ।
 हर्ष्यशालो गृहे वापि कर्तव्यो गोपुराकृतिः ॥ २४ ॥
 पुष्करो वारिमध्यस्थो वामनो देवताग्रतः ।
 इषुमेदा वामनाद्याः कर्तव्यास्तु बलानकाः ॥ २५ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीमुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 बलाणकलक्षणादिकारो नाम द्वाविंशत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

---

(१२३) प्रासादपीठोदयमानं त्रयोर्विंशत्युत्तरशततम् सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोविष्णु--

एकहस्ते तु प्रासादे त्रयस्त्रिशिरङ्गुलैः ।
द्विहस्ते तु प्रकर्तव्यः पञ्चपञ्चाशदङ्गुलैः ॥ १ ॥
सप्तसप्तस्त्यङ्गुलैश्च प्रासादे तु त्रिहस्तके ।
चतुर्हस्ते तु प्रासादे एकोनशतसङ्ख्यैकैः ॥ २ ॥
प्रासादे पञ्चहस्ते सैकविंशतिशताङ्गुलैः ।
पञ्चहस्तान्ततो वृद्धिर्हस्वं कुर्यात्तदूर्ध्वतः ॥ ३ ॥
पञ्चहस्तादूर्ध्वतश्च यावत्स्यान्नवहस्तकम् ।
हस्वं हस्तार्धभागेन पञ्चार्धं च नवान्तकम् ॥ ४ ॥
तदूर्ध्वे त्रयोदशान्तं पादभागं परित्यजेत् ।
अष्टमांशं ततो हस्वं यावद्विंशतिहस्तकम् ॥ ५ ॥
ततो द्वात्रिंशदंशं च हस्वं यावच्छतार्धकम् ।
प्रहरान्तं कुम्भकादेरुच्छृण्यो नागे मतः ॥ ६ ॥
विभक्ते चैकविंशत्या भागेन स्यात्तदुच्छृण्यः ।
पीठानि पञ्च पञ्चादेनवान्तं भागवृद्धितः ॥ ७ ॥
लतिने वाऽथ सान्ध्यारे नागे मिथकेऽपि वा ।
विमानेऽपि समाख्यातः पीठमानसमुच्छृण्यः ॥ ८ ॥
पृथुप्रासादार्धोदये द्राविडे पीठकोच्छृण्यः ।
तदूर्ध्वे तु भवेद्रेखा द्राविडे कर्मचर्चिता ॥ ९ ॥
कुम्भकादेः क्षितेरन्ते भूमिजे वै पृथुदयः ।
क्षितिशङ्कोत्सेधमाने पीठमध्ये प्रकल्पयेत् ॥ १० ॥
बराटे वै विशतिधा क्षितेरन्ततउच्छृण्यः ।
ऋतुभागं भवेत्पीठमधः सप्तभिरुन्नतम् ॥ ११ ॥
पीठोच्छृण्यप्रभेदास्तु कथिताश्च शुभप्रदाः ।
इष्टमेवामुतः कामं कर्तृकप्रवरातुभौ ॥ १२ ॥

इति पीठाच्छृण्यमेदाः ॥

प्रासादपादमानं च हात्वा चैव विचक्षणैः ।
षोडशाङ्गुलमानेन कर्तव्यास्तु ददाः समाः ॥ १३ ॥
प्रासादच्छन्दमस्योर्ध्वे दृढखरशिलोक्तमा ।
एकहस्ते पादहस्तः पञ्चान्तेऽङ्गुलवृद्धितः ॥ १४ ॥

अर्धाङ्गुलं तदूर्ध्वे तु नवान्तं सुहृदोत्तमा ।
 पादवृङ्गि पुनर्दयाद् हस्ते हस्ते तथा पुनः ॥ १५ ॥
 हस्तानां विशतिर्यावदर्थपादा तदूर्ध्वतः ।
 विशत्यङ्गुलपिण्डा च शतार्धे तु खरा शिला ॥ १६ ॥
 प्रासादचक्षुलमाकारैर्विविधैर्दलनिर्गमैः ।
 इष्टकारजजुसम्युक्तास्तलतो ये च पृष्ठतः ॥ १७ ॥
 शिलास्ताश्चैव तीक्षणाग्राः स्पर्शयेत्तु प्रयत्नतः ।
 सुहृदाः समताङ्गाश्च सूत्रपातं तदूर्ध्वतः ॥ १८ ॥
 एकहस्ते तु प्रासादे भिट्ठं वेदाङ्गुलं स्मृतम् ।
 एकतः पञ्चहस्तान्तं हस्ते चैकैकमङ्गुलम् ॥ १९ ॥
 पञ्चोर्ध्वं दशपर्यन्तं हस्ते पादोनमङ्गुलम् ।
 विशत्यन्तं दशोर्ध्वं च वृद्धिरधार्घुला करे ॥ २० ॥
 शतार्धान्तं ततो हस्तचतुष्के चैकमङ्गुलम् ।
 अनेनैव प्रकारेण भिट्ठोच्छायं प्रकल्पयेत् ॥ २१ ॥
 एकभिट्ठं द्विभिट्ठं वा भिट्ठत्रयमथोच्यते ।
 एवं त्रिपुष्पकं चैव हयोः धर्मो यशोऽपि च ॥ २२ ॥
 तृतीये च तदर्थेन पुष्पकान्वितचिपिका ।
 उच्छ्रयात् पादनिर्काशं कुर्याद्दि स्वस्वमानतः ॥ २३ ॥
 कर्णभद्रोपभद्राश्च रथोपरथकर्णिकाः ।
 इदं मानं तु भिट्ठस्य पीठं चैव तदूर्ध्वतः ॥ २४ ॥
 एकहस्ते तु प्रासादे पीठं वै द्वादशाङ्गुलम् ।
 द्वयष्टाङ्गुलं द्विहस्ते च त्रिहस्तेऽष्टादशाङ्गुलम् ॥ २५ ॥
 अर्धं पादं त्रिभागं वा त्रिविधं परिकल्पयेत् ।
 इयंशेनार्थेन पादेन चतुर्हस्ते सुरालये ॥ २६ ॥
 पादं पीठोच्छ्रयं कार्यं प्रासादे पञ्चहस्तके ।
 पञ्चोर्ध्वं दशपर्यन्तं रसांशं हस्तवृदये ॥ २७ ॥
 ततो हस्ते चाष्टमांशा वृद्धिः स्याद् द्वादशावधि ।
 पद्मत्रिशदन्तं वृद्धिस्तु हस्ते वै द्वादशांशिका ॥ २८ ॥
 चतुर्विशत्यंशिका तदूर्ध्वं यावच्छतार्धकम् ।
 मध्ये न्यूनेऽधिके पञ्चमांशे ज्येष्ठं कनिष्ठकम् ॥ २९ ॥
 त्रिज्येष्ठमिति च ख्यातं त्रिमध्यं त्रिकनिष्ठकम् ।
 तस्याभिधानं वक्ष्येऽहमुदितं नवधोष्ट्रयात् ॥ ३० ॥

शुभदं सर्वतोभद्रं पश्यकं च वसुन्धरम् ।
सिंहपीठं तथा व्योम गरुडं हंसमेव च ॥ ३१ ॥

वृषभं यद् भयेत्पीठं मेरोदाधारकारणम् ।
पीठमानमितिख्यातं प्रासादे आदिसीमया ॥ ३२ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीतिप्रकाशप्रोक्तश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
प्रासादपीठोदयमानाधिकारो नाम त्रयोर्विशत्युत्तरशततम् सूत्रम् ॥

---

(१२४) नागरप्रासादपीठलक्षणं चतुर्विशत्युत्तरशततम् सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

पीठोच्छयं तथा मानं विभक्तं भागसङ्ख्या ।
रूपं चांशं समुत्सेधं द्वाविंशतिविनिर्गतम् ॥ १ ॥

जाङ्घकुम्भे तनो वक्ष्ये भागैर्नवभिरुच्छितम् ।
कर्णं कुर्यात्सार्थभागमर्थमन्तरपत्रिकाम् ॥ २ ॥

सार्थाष्टांशं निर्गतं च सार्थद्वयंशां तु चिप्पिकाम् ।
स्कन्धं च सार्थपञ्चांशं सार्थभागां तु चिप्पिकाम् ॥ ३ ॥

कर्णालिः केन्द्रभागैश्च भागार्थाऽन्तरपत्रिका ।
सार्थद्वयं कर्णकं च भागैका चिप्पिका मता ॥ ४ ॥

द्विभागेऽन्तरपट्टे पदिके भागमध्यतः ।
कर्णस्तथैकभागश्च भागः स्कन्धः सपट्टिकः ॥ ५ ॥

सार्थाब्ध्यंशा ग्रासपट्टी भागं निर्वाणचिप्पिका ।
उच्छ्यः कथितश्चैवं निर्गमं शृणु साम्रतम् ॥ ६ ॥

सार्थद्वयंशा कपोताली सार्थं कर्णकमेव च ।
द्विभागा चिप्पिका ज्ञेया निर्गमश्चाप्यभागिकः ॥ ७ ॥

सूर्योश्चैर्गजपीठं चाऽर्थभागान्तरपत्रिका ।
कुर्यात्कर्णं चैकभागं भागं स्कन्धं सपट्टिकम् ॥ ८ ॥

कर्णोच्चें तु गजाः कार्याः सार्थाष्टांशसमुच्छिताः ।
ऊच्चें कर्णस्ततो भागस्त्रिभागं स्कन्धपट्टकम् ॥ ९ ॥

द्विभागा च कपोताली क्षोभणा चार्थभागिका ।
द्विभागा चिप्पिका चैवं चतुर्भागैश्च निर्गमः ॥ १० ॥

दशभागं वाजिपीठं भागेऽर्थेऽन्तरपत्रिका ।
पादोनभागकर्णश्च पादोनः स्कन्ध एव च ॥ ११ ॥

वाजिमानं सप्तभागं कर्णान्तरसमुन्नतौ ।
पादोन ऊर्ध्वकर्णश्च पादोना स्कन्धचिप्पिका ॥ १२ ॥

द्विभागा च कपोताली क्षोभणा भागनिर्गमा ।
द्विभागा चिप्पिका चैव — — निर्गमैः सह ॥ १३ ॥

नरपीठं ततो वक्ष्ये अष्टभागसमुन्नतम् ।
अन्तःपत्रं च पादानं कर्णः पादोन एव च ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वं कर्णश्च तन्मानः पादोना स्कन्धविष्पिका ।
रूपाणि पञ्चभागानि द्विभागैर्निर्गमैः सह ॥ १५ ॥

जाडयकुम्भं च कर्णाली — — चिष्पिका समा ।
कपोतालीसमसूत्रे कर्णकः पूर्वनिर्गमः ॥ १६ ॥

जाडयकुम्भस्कन्धसूत्रे कुर्याद् ग्रासस्य पट्टिकाम् ।
ग्रासपट्टीप्रवेशात् द्विभागं गजपीठकम् ॥ १७ ॥

ऊर्ध्वकर्णे कपोताली वाजिपीठं द्विभागिकम् ।
तस्योच्चे च कपोताली अर्धांशं नरपीठकम् ॥ १८ ॥

नरपीठप्रवेशात् खुरकं सार्वभागिकम् ।
प्रवेशनिर्गमावेदं कथितौ च शुभप्रदौ ॥ १९ ॥

जाडयकुम्भः पञ्चभागः कर्णाली चाष्टभागिका ।
गजपीठं चतुर्भागं त्रिभागं वाजिपीठकम् ॥ २० ॥

नरपीठं द्विभागं च कर्तव्यं शुभलक्षणम् ।
खुरकाउजाडयकुम्भान्तं द्वाविंशद् भागनिर्गतम् ॥ २१ ॥

त्रिपञ्चांशं समुत्सेधं द्वाविंशतिविनिर्गतम् ।
पीठमानमतो दृष्टं कथितं त्वपराजित ॥ २२ ॥

इदं कुरुते यस्तु स सर्वफलमश्नुते ।
अक्षानात् कुरुते यस्तु शिल्पदोषो महान् भवेत् ॥ २३ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
नागरप्रासादपीठलक्षणाधिकारो नाम चतुर्विंशत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

द्राविडे पीठकांत्सेधं द्वाविंशत्या विभाजयेत् ।
वेदिवन्धन्यं कुर्यादूर्ध्वतः सुरमस्तकात् ॥ १ ॥

श्रिपदो जाडग्रुमभस्तु द्विपदः कर्णकस्तथा ।
पदं चान्तरपत्रं च द्विपदा चोर्ध्ववेदिका ॥ २ ॥

पदार्थमन्तःपत्रं च द्विपदो जाडग्रुमभकः ।
सार्थं चान्तरपत्रं च द्विपदोध्वे च वेदिका ॥ ३ ॥

अर्थपञ्चमपदाख्या ? तृतीयं वेदिवन्धनम् ।
पदार्थमन्तपत्रं च खुरकं च पदद्वयम् ॥ ४ ॥

कुमुदं पदमुत्सेधे तस्यैवोर्ध्वे ततः पदम् ।
पदं चान्तरपत्रं च कर्णपाली च तत्समा ॥ ५ ॥

तत्समं तलकुम्भं च तत्समं च प्रचक्षते ? ।
प्रथमं वेदिवन्धानां निर्गतं पदपञ्चकम् ॥ ६ ॥

द्वितीयं सार्थवेदांशैस्तृतीयं च पदद्वयम् ।
खुरकं च पदं सार्थव्रयोदशविनिर्गमे ॥ ७ ॥

जाडग्रुमभस्य कर्णोर्ध्वे मकरास्यं महोत्कटम् ।
तदुद्वयः प्रकर्तव्यो यावद् वेदाश्च मस्तकम् ॥ ८ ॥

द्वित्रिचतुरङ्गुलानामन्तरेण पुनः पुनः ।
न कारयेन्नहीनां नासिकोपाङ्गफालनाम् ॥ ९ ॥

कोटपालैर्युतं पूर्वं द्वितीयं भैरवान्वितम् ।
तृतीयं कण्टकयुतं पीठं कुर्वीत कोविदः ।

पदप्रवेशं कुमुदं सुलीनं ग्रण्डुमीदशम् ? ॥ १० ॥

पादे च पादवन्धाख्यं खुरकं स्थापयेत्था ।
श्रीवन्धस्त्वेकसंघाटस्तद्वया वेदिवन्धनम् ॥ ११ ॥

प्रतिक्रमस्त्रिभिः प्रोक्तः चतुर्भिः खुरबन्धनम् ।
पते पञ्चविधा भेदा द्राविडे पीठसंक्षकाः ॥ १२ ॥

इति द्राविडपीठलक्षणम् ॥

प्रासादे दशाधा भक्ते पीठं सार्थाशमुच्चित्तम् ।
निर्गतं चैकभागेन विभंजायनवोलुटम् ? ॥ १३ ॥

नरपीठं पदं विद्याद् भूमिजे पीठकोच्छयम् ।
निर्गतं च त्रिभागेन कर्तव्यं सर्वकामदम् ॥ १४ ॥

त्रिपदो जाडयकुम्भश्च द्विपदः कर्णकस्तथा ।
 अन्तःपञ्चं चैकपादं त्रिपदा ग्रासपट्टिका ॥ १५ ॥
 जाडयकुम्भः सार्धपादो द्विपदः कर्णकस्तथा ।
 अन्तःपञ्चं पादमेकं खुरकः पादं पव च ॥ १६ ॥
 उदयं पञ्चधा कृत्वा जाडयकुम्भस्तु पादतः ।
 पादोनयुग्मा कर्णाली सपादं गजपीठकम् ॥ १७ ॥
 नरपीठं पदं विद्याद् भूमिजे पीठकोच्छ्यः ।
 निर्गमश्च त्रिभिर्भागः कर्तव्यः सर्वकामदः ॥ १८ ॥

इति भूमिजप्रासादपीठलक्षणम् ॥

अपराजित उवाच—

अलड्कारं स्वरूपं च कथितं परमेश्वर ।
 विच्चित्रकाश्च प्रासादा येषांयुक्तिर्विधीयते ॥ १९ ॥
 स्वल्पद्रव्यः संयतात्मा सोन्साहो धर्महेतवे ।
 तद्द्रव्ययुक्तिमानं च कश्यतां भुवनेश्वर ॥ २० ॥

विश्वकर्मोवाच—

हीनद्रव्ये शिवभक्ता ये कुर्वन्ति शिवालयम् ।
 तस्यानुक्रमयुक्तिं च कथयाम्यपराजित ॥ २१ ॥
 गजाश्वनरपीठाद्यमल्पद्रव्ये न संभवेत् ।
 जाडयकुम्भश्च कर्णाली प्रशस्ता सर्वकामदा ॥ २२ ॥
 जाडयकुम्भः कर्णकश्च ऊर्ध्वे वै शीर्षिपत्रिका ।
 शिरःपालीं विनात्वेवं कर्णं पीठं तु कारयेत् ॥ २३ ॥

इति साधारणपीठप्रमाणम् ॥

वराटे भूमिजं कुर्याद्यतिने चैव नागरम् ।
 सान्धारे नागराख्यं च मिश्रके च विमानके ॥ २४ ॥
 लतिनं निर्गमैर्हीनं सान्धारं निर्गमाधिकम् ।
 विमानं भागतुल्यं च मिश्रकं तत्समं तथा ॥ २५ ॥
 वलभ्यां भूमिजं मानं फांसाकारे च द्राविडम् ।
 दारुजे भूमिजाख्यं च नागरं च रथारुहे ॥ २६ ॥
 पीठं च पीठकाकारं जगत्स्थावरजङ्घम् ।
 सृष्टिपीठोद्भवं पीठं मेरोराधारकारणम् ॥ २७ ॥
 व्योमनश्च पृथिवी पीठं मेरुस्तस्य च मेष्वला ।
 मेघार्णवे ततः पीठं जलमाधार उच्यते ॥ २८ ॥
 तारिका लिङ्गपीठान्ते गजपीठं ततुच्यते ।
 भावानुभावयन् पीठे तत्पीठमनुसंस्थिते ? ॥ २९ ॥

३१४

प्रासादज्ञातिच्छन्दपीठलक्षणं पञ्चविंशत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

वर्णानुवर्णयत् पीठं तत्पीठं भाववर्णिकम् ?
अंशूनां मेघपीठं तु मेघानां तु धगाधगा ॥ ३० ॥

देवानां पुष्पकं पीठं यानज्ञं पानकं नृणाम् ।
सर्वेषामशनं पीठं...स्यात्प्रतिकमम् ॥ ३१ ॥

सर्वेषां पीठमाध्यारः पीठहीनं निराध्यम् ।
पीठहीना विनश्यन्ति अच्चिरेणैव सर्वदा ॥ ३२ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्ततृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
प्रासादज्ञातिच्छन्दपीठलक्षणाधिकारो नाम पञ्चविंशत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

---

(१२६) समस्तप्रासादोदयमानो नाम षड्विंशत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

एकहस्ते चोदयस्तु स्यात्रयस्तिशदङ्गुलैः ।
प्रासादे च द्विहस्ते तु पञ्चपञ्चाशदङ्गुलैः ॥ १ ॥
सप्तसप्तत्यङ्गुलानि प्रासादे तु त्रिहस्तके ।
एकोनशताङ्गुलैश्च वेदहस्ते सुरालये ॥ २ ॥
प्रासादे पञ्चहस्ते चैकविंशत्युत्तरं शतम् ।
हासवृद्धी पञ्चयावत् हस्तं कुर्यात्तदूर्ध्वतः ॥ ३ ॥
पञ्चोर्ध्वं नवपर्यन्तं वृद्धिर्मन्वङ्गुलैर्भवेत् ।
अष्टहस्तोदयश्चैव प्रासादे दशहस्तके ॥ ४ ॥
विंशत्यन्तं दशोर्ध्वं च वृद्धिः सूर्याङ्गुलैर्भवेत् ।
त्रयोदशकराः सप्ताङ्गुलं विंशतिहस्तके ॥ ५ ॥
अतऊर्ध्वं पुनर्वृद्धिर्हस्ते हस्ते करार्धतः ।
त्रिंशद्वस्ते सप्ताङ्गुलं हस्ता अष्टादशैव च ॥ ६ ॥
ऊर्ध्वं पञ्चाशदन्तं च हस्ते हस्ते नवाङ्गुला ।
कराणां वै सार्थपञ्चविंशतिश्च शतार्धके ॥ ७ ॥
एकोनविंशत्यङ्गुला कामदा च तदग्रतः ।
एषा युक्तिविधातव्या प्रासादस्योत्तमोदये ॥ ८ ॥
नागरे लतिने चैव सान्ध्रां चैव मिथ्रके ।
विमाननागरच्छन्दे कुर्याद्विमानपुण्यके ॥ ९ ॥
कुम्भकादि प्रहारान्तं प्रयुक्तं वास्तुवेदिभिः ।
तदध्रस्तानुं पीठं च ऊर्ध्वं स्याच्छब्दरोदयः ॥ १० ॥

इति नागरप्रासादोदयमानम् ॥

विस्तारसम उत्सेधे यावत् प्रथमभूमिका ।
शृङ्गकूटोदयं त्यक्त्वा शेषं मण्डोवरं भवेत् ॥ ११ ॥
विमाने भूमिजे चैव वराटे च तथैव च ।
द्राविडे चैवमुत्सेधं यावत्पीठोर्ध्मस्तकम् ॥ १२ ॥
कर्णमानेन चोत्सेधं घण्टान्तं तु प्रकल्पयेत् ।
एकभूम्यादितो वृद्धिर्यावद् द्वादशभूमिकाः ॥ १३ ॥
जङ्घावृद्धिक्रमयोगे सायसूर्यान्तका भवेत् ।
घलभीषु समस्तासु प्रासादपरमोदयः ॥ १४ ॥

सिंहावलोकना; सर्वे सिंहकर्णेविभूषिताः ।
 विस्तर्गर्थः समुत्संधः पर्यन्ते पृथुछाद्यकम् ॥ १५ ॥
 धातुजे गन्नजे चैव दारुजे तु रथारुहे ।
 नागरच्छन्दवक्तुर्यात् प्रासादे परमोदयम् ॥ १६ ॥
 उच्छ्रुयाः कथिताश्चेवं विभक्तिर्हस्तसङ्ख्यया ।
 अत उच्छ्रुयमध्यस्थभागसङ्ख्याः प्रकल्पयेत् ॥ १७ ॥

इत्यन्यप्रासादोदयमानम् ॥

मृदिष्टकाकमयुक्तां भित्ति पादां प्रकल्पयेत् ।
 पञ्चमांशोऽथवा सा तु पष्ठांशो शैलजे भवेत् ॥ १८ ॥
 दारुजे सप्तमांशो च सात्यागे चाष्टमांशके ।
 धातुजे गन्नजे भित्तिः प्रासादे दशमांशतः ॥ १९ ॥
 प्रमाणं तद्यत्पुरुत्वं कुस्मके मूलनासिके ।
 त्रिपञ्चसप्तनन्दान्तं फालनोपाङ्गवाहतः ॥ २० ॥
 रथे प्रतिरथे कर्णे कर्णिकायां च नन्दिका ।
 कर्णिका भद्रनिष्कासमुखभद्रं शुकाय्रकम् ॥ २१ ॥
 एतसर्वं प्रयोक्तव्यं कर्णोपाङ्गादिनासिकम् ।
 मूलसीमान्ततो वाहो नैतद् वास्तुपरिग्रहे ॥ २२ ॥
 चतुरथं भद्रकं च सुभद्रं प्रतिभद्रकम् ।
 गर्भगृहं फालनीयं मर्मं तत्र न पीडयेत् ॥ २३ ॥
 एकद्वित्रिकमात्राभिर्गर्भगेहं यदायतम् ।
 यमचुल्ली तदा नाम भर्तुर्गृहविनाशिका ॥ २४ ॥
 दारुजे वलभीनां तु आयतं च न दूषयेत् ।
 प्रशस्तं सर्वकृत्येषु चतुरथं शुभप्रदम् ॥ २५ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 समस्तप्रासादोदयमानाधिकारो नाम पद्मविशत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(१२७) नागरप्रासादविभक्तिस्तरप्रमाणलक्षणं सप्तविंशत्युत्तरशततमं
सूच्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

उच्छ्वयाः कथिताः पूर्वं प्रासादे नागराभिष्ठे ।
विभक्तिभागसङ्ख्यां च कथयामि च साम्रतम् ॥ १ ॥
चतुश्चत्वारिंशदुक्तान् स्थापयेदप्रतः क्रमात् ।
एकहस्तादितो यावत् पञ्चाशद्वस्तकं भवेत् ॥ २ ॥
खुरोन्नतिः पञ्चभागा द्विभागः खुरनिर्गमः ।
अन्तःपत्रं च भागार्थं द्विभागः कर्णं ऊर्ध्वतः ॥ ३ ॥
चिपिका सार्धभागा स्यात् सार्धांशं कर्णकं भवेत् ।
तीक्षणात्रं तत्प्रकर्तव्यं पट्टिकाद्वयभूषितम् ॥ ४ ॥
पट्टिका पादनिष्कासा सपादांशं च कर्णकम् ।
स्कन्धः कुम्भो मुखाली च कर्णान्ते तद्विनिर्गमः ॥ ५ ॥

इति खुरकः ॥

विश्वतिभागमुत्सेशं तदूर्ध्वं कुम्भकं न्यसेत् ।
भागार्थं स्कन्धपट्टी च चिपिका चैकभागिका ॥ ६ ॥
वृत्ताकारं सुललितं स्कन्धं कुर्यात् कुम्भके ।
विचित्रपल्लवाकीर्णं चिपिपत्रादिगजितम् ॥ ७ ॥
प्रातर्मध्याहापरासु ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा: ।
त्रिसन्ध्यं भद्रशोभाद्वयं चित्रैः परिकैरवृतम् ॥ ८ ॥
नासायां रूपसंघाटा रथिका दलगर्भतः ।
मूणालपत्रशोभाद्वयं स्तम्भेषु तोरणं न्यसेत् ॥ ९ ॥

इति कुम्भकः ॥

सर्वे रूपोपमाः कार्या विचित्राकाररूपिणः ।
खुरमानं यथा चादौ कुम्भमानं तथा भवेत् ॥ १० ॥

इति कुम्भीकुम्भकः ॥

कलशं चाष्टभागैः स्यादेकांशा मध्यचिपिका ।
धृतं च पट्टभागमुकं भागा वै ऊर्ध्वचिपिका ॥ ११ ॥
पट्टिका बन्धशोभाकृत्या नैकरत्नैः समाकुला ।
अन्तःपट्टं सार्धद्वयं पुष्पकादिविभूषितम् ॥ १२ ॥

इति कलशः ॥

कपोताली चाषभागा भागार्थं ग्रासपट्टिका ।
 स्कन्धः सपादद्वयंशस्वेकपादा मुखपट्टिका ॥ १३ ॥
 कार्यः कर्णो द्विभागश्च स्कन्धः सार्थद्वयोन्नतः ।
 भागार्थं स्कन्धपट्टी च कर्तव्या मध्यव्यक्तयः ॥ १४ ॥
 मुखपट्टादध्रोऽग्रे तु कर्तव्याश्च गगारकाः ।
 समताग्रविधातव्यास्तराङ्गुलविदांशकः ? ॥ १५ ॥
 ऊर्ध्वं स्कन्धो विधातव्यो दलानां गर्भमद्रतः ।
 ठकारा मुखलूमोऽवे कपोताली निवीरिताः ॥ १६ ॥
 इति कपोताली ॥

मञ्चिकाश्च प्रवक्ष्यामि व्यक्तिस्तु नवभागतः ।
 अन्तःपट्टं सपादं वा पादोनं कामरूपकम् ॥ १७ ॥
 पट्टिका भागपादेन स्कन्धश्चैव द्विभागिकः ।
 मुखपट्टी भवेत्पादा सपादः कर्ण एव च ॥ १८ ॥
 सपादश्च भवेत्स्कन्धः पादा चान्तरपट्टिका ।
 कर्णिकं सार्थभागं च पादा निर्वाणपट्टिका ॥ १९ ॥
 कपोतालीयुक्तिसूचे कागयेच्च गगारकान् ।
 जङ्घास्तम्भैर्निर्गमाङ्गा भरणी लम्बनाकृतिः ॥ २० ॥
 इति मञ्चिका ॥

कार्या तदूर्ध्वे जङ्घा च पञ्चत्रिंशत्समुच्चिता ।
 भ्रमनिर्माणतः स्तम्भैर्नासिकोपाङ्गफालना ॥ २१ ॥
 मूलनासासु सर्वासु स्तम्भैः स्युश्चतुरथिकाः ।
 गजश्च सिंहव्यालैश्च मकरैः समलङ्घताः ॥ २२ ॥

कर्णेष्वष्टौ च दिक्पालाः प्राच्यादिषु प्रदक्षिणम् ।
 नदेशः पश्चिमे भद्रे हान्धकैः सह दक्षिणे ॥ २३ ॥
 चण्डस्य चोत्तरे देवी दंष्टाननसुरोभिताः ।
 धीतरागे च शासनदेव्यश्चैव दिशाः प्रति ॥ २४ ॥
 धारिमार्गे मुनीन्द्रांस्तु प्रलीनांश्च तपःसु च ।
 गवाक्षाकारभद्रे तु कुर्यान्निर्गमभूषितान् ॥ २५ ॥
 नानाभरणकैः स्तम्भैस्तिलकच्छाद्यभूषिताः ।
 ब्रह्मविष्णुमहेशाद्या इहिकावलणैर्युताः ॥ २६ ॥

इति जङ्घा ॥

पञ्चदशोन्नतः कार्य उद्गमः सर्वकामदः ।
 छाद्यं भागं तथार्धा च कपोताली तदूर्ध्वतः ॥ २७ ॥

पादं चान्तरपत्रं च सार्थं पञ्चोदगमोदयः ।
द्वितीयश्चोदगमः कार्यः सार्थाशांशः समुच्छृतः ॥ २८ ॥
अन्तःपत्री च भागार्थं तत्प्रमाणान्धकारिका ।
ग्रासस्य पट्टिका कार्या त्रिभिर्भागौ समुच्छृता ॥ २९ ॥
चित्राणि कपिरुपाणि निर्गमोदगमकर्णिके ।
दलरूपाश्चोत्पतन्ति वीक्षन्ते भावरूपकाः ॥ ३० ॥
इत्युदगमः ॥

भरण्यष्टांशकोत्सेधा अधश्छन्दं तु वृत्तकम् ।
उदूगमे ग्रासपट्टी च भरणी स्कन्धपट्टिका ॥ ३१ ॥
वृत्ताकाराः प्रकर्तव्याः समपत्रा च निर्गमे ।
पादोनांशं कामरूपं पादं स्यात् स्कन्धपट्टिका ॥ ३२ ॥
चिप्पिका चार्धभागा स्यात् सपादा कर्णपालिका ।
पट्टिकान्तरपट्टी च पादपादं प्रकल्पयेत् ॥ ३३ ॥
स्कन्धः कार्यो द्विभागश्च भागार्थं कर्णपालिका ।
पट्टिकान्तरपट्टी च पादपादं प्रकल्पयेत् ॥ ३४ ॥
भागार्थं च भवेत्स्कन्धः कर्णः पादोनभागिकः ।
अन्तःपत्रं चार्धभागं कर्तव्यं सर्वकामदम् ॥ ३५ ॥
नासोपाङ्गेषु सर्वेषु पह्लवाः कामरूपिणः ।
अशोकपह्लवाकाराः कर्तव्याः सर्वकामदाः ॥ ३६ ॥
तमालपत्रकाकाराः कर्णकस्कन्धबन्धकाः ।
तदालीनाकारपत्रैर्वकस्योर्ध्वं समार्गकैः ॥ ३७ ॥

इति भरणी ॥

शिरोवटी पञ्चभागा समुच्छृये प्रकीर्तिता ।
भारयुत्तलिकायुक्तां त्रिभागैस्तां च कारयेत् ॥ ३८ ॥
पादोनस्तु भवेत्स्कन्धः कर्णः पादोनभागिकः ।
अन्तःपत्रं चार्धभागं कर्तव्यं सर्वकामदम् ॥ ३९ ॥
तदूर्ध्वं च भवेत्पट्टं भागौ पञ्चभिरुच्छृतम् ।
तन्त्रकेन च संयुक्तं युकालङ्घारभूषितम् ॥ ४० ॥

इति पट्टयुक्ता शिरोवटी ॥

तदूर्ध्वं तु कपोताली पूर्वमानप्रकल्पिता ।
सार्थद्वयं च तत्पट्टं कर्तव्यं सर्वकामदम् ॥ ४१ ॥

इति कपोताल्या माला ॥

कुटच्छायोः सेधमानं स्याद्रयोदशभागतः ।
 भागार्थं स्कन्धपट्टी च स्कन्धश्चैव त्रिभागिकः ॥ ४२ ॥
 भागार्थं मुखपट्टी च लायोत्सेधो युगांशकः ।
 एकभागा दण्डिका च अर्थं चान्तरपत्रिका ॥ ४३ ॥
 कर्णः सपादभागश्च स्कन्धश्चैव द्विभागिकः ।
 स्कन्धपट्टी भागापादा कर्तव्या सर्वकामदा ॥ ४४ ॥
 कपोताल्यग्रानष्कासं कुर्यात् तु दशभागिकम् ।
 चतुर्भागमध्यः स्कन्धं सार्थं च मणिवन्धकम् ॥ ४५ ॥
 तत्तुल्याग्रे चिपिका तु कर्तव्या सर्वकामदा ।
 उच्छ्रुयं कथयिष्यामि शृणु चैकाग्रमानसः ॥ ४६ ॥
 कामरूपं भवेद् भागं पदिका स्कन्धपट्टिका ।
 भागार्थं चिपिकां कुर्यात् पादं च मुखपट्टिकाम् ॥ ४७ ॥
 कर्णो द्विभाग इत्युक्तो भागार्थं दण्डकं मतम् ।
 मणिवन्धस्य संस्थाने त्रिभागं सारिलम्बनम् ॥ ४८ ॥
 पद्मिभागैः प्रवेशः स्यात् पोडशांशैश्च निर्गमः ।
 वार्यन्तरं च पद्मागैः प्रवेशः पद्मिभेव च ॥ ४९ ॥
 स्वके स्वके च स्थाने च वृहल्लघुकमैस्तथा ।
 भक्तिपादपोडशांशो पृथुन्वमुदकान्तरे ॥ ५० ॥

इति मूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 नागरप्रासादविभक्तिस्तरप्रमाणलक्षणाधिकारो नाम सप्तविंशत्युत्तरशततमं सूत्रम्

---

(१२८) प्रासादसमस्तमण्डोवरो नामाष्टाविंशत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

मेरुमण्डोवरं वच्चिम विभक्तिदलसङ्ख्यया ।
पुरतः प्रोच्यते मानं स्थलानां स्थूलतोऽन्नवम् ॥ १ ॥
चतुःपञ्चाशदेवोक्ताः पुनर्भागैश्च पूर्वतः ।
भरण्यूधैँ भवेन्मञ्ची ह्यष्टभागसमुच्छिता ॥ २ ॥
पञ्चनेत्रोन्नता जङ्घा उदगमे च ब्रयोदश ।
पुनर्भरण्यष्टभागा शेषं पूर्वविकल्पितम् ॥ ३ ॥
अतस्ताश्च पुनः स्थूला एकपञ्चाशदद्वितः ।
कूटच्छायोपरि कुर्यात् सप्तांशोन्नतमञ्चिकाम् ॥ ४ ॥
पोदशांशा पुनर्जङ्घा भरणी सप्तभागिका ।
शीर्षपट्टी चतुर्भागाङ्गतःपट्टः पञ्चभागिकः ॥ ५ ॥
कूटच्छायां द्वादशांशं कर्तव्यं सर्वकामदम् ।
एषा युक्तिर्विधातव्या मेरुमण्डोवरे तथा ॥ ६ ॥

इति मेरुमण्डोवराधिकारः ॥

अपराजित उवाच—

स्वल्पद्रव्यैः संयतैश्च क्रियते यः शिवालयः ।
तन्मानानुक्रमं वक्ष्ये क्षीणविच्चाः कलौ युगे ॥ ७ ॥

विश्वकर्मोवाच—

स्वल्पद्रव्यैर्यदा युक्तिर्महापुण्योदया भवेत् ।
पीठं तु कथितं पूर्वमूर्ध्वमानमतः शृणु ॥ ८ ॥
खुरं कुम्भीं च कलशं कपोतालीमनन्तरम् ।
— — — — — जङ्घारूपाणि मञ्चिका ॥ ९ ॥
— — — — — शेषाः कार्याश्च समसूत्रतः ।
॥ १० ॥

ग्रासपट्टया समं युक्ता कर्तव्या सर्वकामदा ।
इति साधारणः प्रोक्तः प्रासादे स्तरसङ्ख्यया ॥ ११ ॥
भूमिजे चैव प्रासादे वराटे च विमानके ।
विस्ताराच्च समुत्सेधपर्यन्तं चाऽऽद्यभूमिका ॥ १२ ॥
शृङ्गकूटोदयं त्यक्त्वा तन्मध्ये तु विचक्षणैः ।
शीर्षोदयो विधातव्यश्छाद्यान्तं कुम्भकादितः ॥ १३ ॥
तत्समुच्छ्रययुक्तिः च प्रवक्ष्ये स्तरसङ्ख्यया ।
विभक्तं सार्धसप्तांशः कुम्भादिप्रहरान्तकम् ॥ १४ ॥

खुरकं पीठमध्ये तु सपादं कुम्भकोऽशकः ।
 भागार्थं च घटे कुर्यादध्य ऊर्ध्वे च चिपिके ॥ १५ ॥
 अन्तःपत्रं घटार्थं स्यात् घटतुल्या तु मालिका ।
 मञ्चिका तत्समोत्सेधे जड्ड्या भागद्वयोन्नता ॥ १६ ॥
 भरणं चैव भागार्थं शिरःपट्टी च तत्समा ।
 ऊर्ध्वे च तत्समं पट्टं पादार्थान्तरपत्रिका ॥ १७ ॥
 पादोनांशं कुटच्छायां निर्गमे च पदद्वयम् ।
 एकपादा क्षोभणा स्यात् स्तरमानमितीदशम् ॥ १८ ॥

इति भूमिजप्रासादोदयस्तरसङ्ख्याप्रमाणम् ॥

द्राविडे चैवमुत्सेधे यावत्पीठोर्ध्वमस्तकम् ।
 कर्णे समुत्सेधमानं घण्टान्तं तु प्रकल्पयेत् ॥ १९ ॥
 एकममादितो वृद्धिरन्ते द्वादशभूमिकम् ।
 जङ्घावृद्धिकमयोगे साद्यसूर्यान्तका भवेत् ॥ २० ॥

इति द्राविडप्रासादमण्डोवरः ॥

धातुजे रत्नजे चैव दारुजे च रथारुहे ।
 प्रोक्तं च नागरं मानं प्रयुक्तं वास्तुवेदिभिः ॥ २१ ॥
 इत्येवं मानमुहिष्य वास्तुविद्धिरुदाहृतम् ।
 धर्मार्थकाममोक्षाणां प्राप्तिहेतुरपीदशम् ॥ २२ ॥
 सूत्रशास्त्रप्रयुक्तं च वास्तुवेदउदाहृतम् ।
 स सर्वमाणोति नर ईदर्शं यस्तु कारयेत् ॥ २३ ॥
 अक्षात्वा कुरुते यस्तु स शिल्पी दोषभाग् भवेत् ।
 दोषं च वर्जयेत्प्राक्षः कृते चैव महाभयम् ॥ २४ ॥
 सर्वे कुर्याच्च शास्त्रोक्तं सर्वे कुर्याच्च शोभनम् ।
 शास्त्रोक्तमेव चाऽत्रोक्तं दृश्यं मूलागमे तथा ॥ २५ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्ततृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 प्रासादसमस्तमण्डोवराधिकारो नामाष्टाविंशत्युत्तरं शततमं सूत्रम् ॥

(१२९) प्रासादगर्भगृहोदुम्बरार्धचन्द्रलक्षणद्वारप्रतिष्ठा नामैकोनश्रिंश-
दुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

गर्भगृहप्रमाणं च विश्वकर्मवचो यथा ।
तथा ते सम्प्रवक्ष्यामि शृणुत्वमपराजित ॥ १ ॥

कुम्भी तु कुम्भके ज्ञेया स्तम्भो ज्ञेयस्तथोदगमः ।
भरणं भरणी ज्ञेया कपोताली तथा शिरः ॥ २ ॥

अधस्तात् कूटच्छायस्य कुर्यात्पद्मस्य पेटकम् ।
अधोदये करोन्दं च कर्तव्यं विधिपूर्वकम् ॥ ३ ॥

अथान्यत् सम्प्रवक्ष्यामि मानं गर्भगृहस्य च ।
प्रासादानां वृहन्मानं वत्स विज्ञायते यतः ॥ ४ ॥

गर्भव्यासः पड़ंशस्तु सपादः सार्धं एव च ।
पादोनांशाधिको वाऽपि ज्येष्ठमध्यकनिष्ठकः ॥ ५ ॥

तत्रोदयेऽष्टभिर्भक्ते भागेनैकेन कुम्भिका ।
स्तम्भः सार्धचतुष्कांशो भागमुच्छालको मतः ॥ ६ ॥

शीर्षकं भागमेकं तु अर्धं पद्मसमुच्छ्यः ।
गर्भव्यासार्धमानेन कुर्यात् पश्चशिलोदयम् ॥ ७ ॥

न कर्तव्या दर्दरिका पञ्चसप्तमथोचिते ? ।
अनेनैव प्रकारेण कुर्याद् गर्भगृहोच्छ्यम् ॥ ८ ॥

इति गर्भगृहोच्छ्यमानम् ॥

उदुम्बरं तथा वक्ष्ये कुम्भिकान्तं तदुच्छ्यः ।
तस्यार्धेन त्रिभागेन पादोनरहितं तथा ॥ ९ ॥

उक्तं चतुर्विधं शस्तं कुर्याच्चैवमुदुम्बरम् ।
अत्युत्तमाश्च चत्वारो न्यूना दुष्यास्तथाधिका ॥ १० ॥

खुरकोऽवेऽर्धचन्द्रस्यात् तदूर्ध्वं स्यादुदुम्बरः ।
उदुम्बरार्धे त्यंशो वा पादे वा गर्भभूमिका ॥ ११ ॥

मण्डपेषु च सर्वेषु पीठान्ते रङ्गभूमिका ।
एषा युक्तिर्विधातव्या सर्वकामफलोदया ॥ १२ ॥

द्वार्विस्तरत्रिभागेन मध्ये मन्दारिका तथा ।
वृत्तं मन्दारकं कुर्याद्युतं पश्चमृणालतः ॥ १३ ॥

मूलनासिकयोर्मध्ये स्थाप्यश्वोदुम्बरस्तथा ।
 सिहशाखा मूलनासा समसूचे विचक्षणैः ॥ १४ ॥

जाङ्गयकुम्भः कर्णमाला चोर्ध्वे वृत्तं मृणालकम् ।
 मन्दारोभयपक्षे तु कीर्तिवक्त्रद्वयं भवेत् ॥ १५ ॥

भृकुट्या कुटिलाशं च दंष्ट्राभिः समलङ्घतम् ।
 कर्णोपशृङ्गैस्तदधः शाखापत्रैरलङ्घतम् ॥ १६ ॥

तलच्छन्दे च शाखा तु स्थादुदुम्बरपक्षयोः ।
 तद्रूपा क्रियते प्राङ्मनिर्गमे पीठसंयुता ॥ १७ ॥

शालोदगपृथुन्वेन शाखावस्थ्यादुदुम्बरः ।
 शाखाकपाटग्रहणी उभयोर्भिर्तिमानतः ॥ १८ ॥

इत्युदुम्बरमानम् ॥

अर्धचन्द्रं प्रवक्ष्यामि यथोक्तं लक्षणान्वितम् ।
 द्वारस्य विस्तराधेन कर्तव्यस्तस्य निर्गमः ॥ १९ ॥

निर्गमस्य प्रमाणेन द्विगुणं दैर्घ्यतस्ततः ।
 त्रिभागं चोत्सृजेद् भागं वृत्तं तु भ्रामयेत्ततः ॥ २० ॥

अर्धचन्द्राकृतिं कुर्याच्छाखाग्रे गर्भकान्वितम् ।
 गगारकं याम्योत्तरे तस्यान्ते चैव पादुकाः ॥ २१ ॥

पत्रशाखासमायुक्ताः पद्माकारैरलङ्घताः ।
 गगारकौ च द्वा मध्ये वृत्तस्य वामदक्षिणे ॥ २२ ॥

नाभ्युद्भवलतामध्ये गकारोदरनिर्गमः ।
 एवमुक्तश्चार्धचन्द्रः सर्वकामफलप्रदः ॥ २३ ॥

इत्यर्धचन्द्रः ॥

द्वारस्य चोच्छ्यः कार्यः शुभचन्द्रवलस्थितौ ।
 खातं कृत्वोदुम्बरस्य पञ्चरत्नानि निक्षिपेत् ॥ २४ ॥

शाखाश्वोदुम्बरश्वैव हीनाश्वैवोत्तरङ्गतः ।
 वस्त्रेणाच्छादितं कृत्वा वास्तुदेवं समर्चयेत् ॥ २५ ॥

आदौ दक्षिणशाखायां स्थापनं कुरुते ध्रुवम् ।
 शाखोत्सेधचतुर्थांशो द्वारपालौ प्रपूजयेत् ॥ २६ ॥

सहिरण्यैः सुकलशैर्वस्त्रैराच्छादितैः क्रमात् ।
 उदुम्बरस्याऽभिषेकस्तथा शाखोत्तरङ्गयोः ॥ २७ ॥

प्रासादगर्भगृहोदुम्बरार्धचन्द्रलक्षणद्वारप्रतिष्ठानामैकोनत्रिशुद्धशततमं सूत्रम् ॥ ३२५

उदुम्बरे च शास्त्रायां प्रतिष्ठा च यथोच्यते ।
कार्या तथा चोत्तरङ्गे प्रतिष्ठा सर्वकामदा ॥ २८ ॥

शिलिपनं पूजयेत्तत्र वस्त्रालङ्कारभूषणैः ।
अन्ये च पूजनीयास्ते तत्र ये कर्मचारिणः ॥ २९ ॥

विश्रामस्तदिने वास्तुः सर्वविघ्नप्रशान्तिकृत् ।
तदग्रे कथितव्यं च द्वारसूत्रप्रमाणकम् ॥ ३० ॥

इति द्वारप्रतिष्ठा ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
प्रासादगर्भगृहोदुम्बरार्धचन्द्रलक्षणद्वारप्रतिष्ठाधिकारो नामैकोनत्रिशुद्धशततमं सूत्रम् ॥

(१३०) समस्तजातीयप्रासादद्वारप्रमाणं श्रिंशादुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

प्रयुक्तं प्रद्योतकरं प्रधुरं मुखरं सदा ।
 उकं मुक्ताकलं पड्कौ द्वारमाला प्रमाणतः ॥ १ ॥
 तन्यादौ च कृतानष्टौ खण्डाणान् विन्यसेत् करान् ।
 प्रस्तार्याङ्कानुक्रमं च द्वारार्थं तु सुरालये ॥ २ ॥
 द्वयष्टादौ च कलावृद्धिर्गुणगुणमान्तगाः क्रमः ।
 द्वारोर्ध्वार्धश्च विस्तारो न तदर्धाधिकः शुभः ॥ ३ ॥
 प्रासादद्वारसूत्रार्थमङ्कं प्रस्तारयेद् वुधः ।
 तनुस्त्वेका कृतैश्चतुरष्टावष्ट क्रमागतम् ॥ ४ ॥
 खं शून्यं पञ्चभिर्बाणा व्यसने विस्तरे क्षरः ।
 करो हस्ताभिधानं च क्रमात् प्रस्तारयेत्तथा ॥ ५ ॥
 एकहस्तादिप्रासादाः पञ्चाशद्वस्तकावधि ।
 प्रस्तारक्रमयोगेन चतुरष्टौ सुसंक्षकाः ॥ ६ ॥
 द्वयष्टादौ षष्ठो षोडशान्ता कला वै षोडश स्मृताः ।
 गुणैक्षिभिर्युग्मे द्विभिः समुच्छ्वार्थेषु चाङ्कुलाः ॥ ७ ॥
 एकहस्ते तु प्रासादे द्वारं स्यात् षोडशाङ्कुलम् ।
 कार्या षोडशतो वृद्धिः पर्यन्ते च चतुर्ष्करम् ॥ ८ ॥
 गुणाङ्कुलाऽष्टहस्तास्तं तत्परं द्वयङ्कुला करे ।
 पञ्चाशद्वस्तपर्यन्तं प्रयुक्ता वास्तुवेदिभिः ॥ ९ ॥
 द्वारं प्रासादसदादौ यानद्वाप्नानतत्पके ।
 पृथुत्वमध्यमध्यं च शुभं स्यात् कलाधिके ॥ १० ॥

इति नागरप्रासादमानम् ॥

क्षमादौ पञ्च मुनीन्द्रा प्रहाः शून्यवाणान्तगाः ।
 प्रस्तार्याङ्कानुक्रमं च द्वारार्थं तु सुरालये ॥ ११ ॥
 सूर्यादौ द्वादशवृद्धिस्तत्त्ववेदयुग्मान्तगाः ।
 अर्धेनार्धेन विस्तारः शुभः स्यात् कलाधिके ॥ १२ ॥
 क्षमा त्वेका तस्व पञ्च मुनीन्द्रा: सस पव च ।
 प्रहा नष शून्यविन्दुभूतवाणौ पञ्चांशकौ ॥ १३ ॥
 क्षमादौ पञ्च मुनीन्द्रा प्रहाः शून्यवाणान्तगाः ।
 प्रासादद्वारसूत्रार्थमङ्कं प्रस्तारयेद् वुधः ॥ १४ ॥
 एकहस्तादिप्रासादाः पञ्चाशद्वस्तकावधि ।
 पञ्चसप्तनवैर्वापि कार्या अङ्काः सुसंक्षकाः ॥ १५ ॥

एकहस्ते तु प्रासादे द्वारं सूर्याङ्गुलोदयम् ।
हस्ते हस्ते सूर्यवृद्धिः यावत्स्यात् पञ्चहस्तकम् ॥ १६ ॥

त्रितुर्यांशा च सप्तान्तं नवान्तं च तदर्थतः ।
तदूर्ध्वं शतार्धान्तं च वर्धयेद् द्वयङ्गुलैः पुनः ॥ १७ ॥

उच्छ्रूयार्थेण विस्तारं शुभं स्यात् कलाधिकम् ।
भूमिजे द्वारमानं च प्रयुक्तं वास्तुवेदिभिः ॥ १८ ॥

इति भूमिजप्रासादद्वारमानम् ॥

रूपादौ रसदिग्नं शृण्यतत्त्वान्ततः क्रमात् ।
प्रस्तार्याङ्गानुक्रमं च द्वारार्थं तु सुरालये ॥ १९ ॥

दशादौ दशवृद्धिश्च तत्त्वयुग्मान्तगाः क्रमात् ।
पृथुत्वं च तदर्थेन शुभं स्यात् कलाधिके ॥ २० ॥

रूपस्त्वेको रसैः षट् च दिशं दश प्रस्तारयेत् ।
पञ्चाशच्छून्यतत्त्वानि प्रस्तारस्य क्रमो भवेत् ॥ २१ ॥

एकहस्तादिप्रासादाः पञ्चाशद्वस्तकावधि ।
षट् तथा दिक् संस्थानेषु कार्या अङ्गाः सुसंबद्धकाः ॥ २२ ॥

दिग्भिर्दश पञ्च तत्त्वैर्युग्मं द्वाभ्यां क्रमागतम् ।
इति चाङ्गुलप्रस्तारं द्वारार्थं तु प्रकल्पयेत् ॥ २३ ॥

एकहस्ते तु प्रासादे द्वारं विद्यादुशाङ्गुलम् ।
दशाङ्गुलं प्रतिकरं यावत् षड्ढस्तकं भवेत् ॥ २४ ॥

अतऊर्ध्वं दिक्करान्तं वृद्धिः पञ्चाङ्गुला भवेत् ।
द्वयङ्गुला च ततो वृद्धिः पञ्चाशद्वस्तकावधि ॥ २५ ॥

पृथुत्वं च तदर्थेन शुभं स्यात् कलाधिकम् ।
द्राविडे द्वारविस्तारः प्रयुक्तो वास्तुवेदिभिः ॥ २६ ॥

विमाने भूमिजे मानं वराटेषु तथैव च ।
मिथ्रके लृतिने चैव मानं शस्तं च नागरम् ॥ २७ ॥

दशहस्तात्परं चैव सान्धारे कामदं तथा ।
विमाननागरच्छन्दे कुर्याद्विमानपुष्पके ॥ २८ ॥

नागरं शोभनं द्वारं तथा सिंहावलोकने ।
वलभ्यां भूमिजं मानं द्राविडं फांसनाहृतौ ॥ २९ ॥

धातुजे रत्नजे चैव दारुजे च रथारुहे ।
यश्चन्दश्चैव प्रासादे द्वारं तन्मानकं भवेत् ॥ ३० ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
समस्तजातीयप्रासादद्वारप्रमाणाधिकारो नाम त्रिशुदुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(१३१) प्रासादविभक्तिशारनिर्णयो नामैकर्त्रिशादुत्तरशततमं सूत्रम्

विश्वकर्मोवाच-

तदनन्तरमुद्दिष्टं द्वाराणां लक्षणं शुभम् ।
ज्येष्ठं मध्यं कनिष्ठं च प्रत्येकं त्रिविधं तथा ॥ १ ॥

पश्चिनी नवशाखं च सप्तशाखं तु हस्तिनी ।
नन्दिनी पञ्चशाखं तु त्रिविधं त्रोत्तमं भवेत् ॥ २ ॥

मुकुली मालिनी ज्येष्ठा गान्धारी सुभगा तथा ।
मध्यमेति द्विधा प्रोका कनिष्ठा सुप्रभा स्मृता ॥ ३ ॥

मुकुली चाष्टशाखं च पट्टशाखं चैव मालिनी ।
गान्धारी च चतुःशाखं त्रिशाखं सुभगा स्मृता ॥ ४ ॥

सुप्रभा तु द्विशाखं चैकशाखं स्मरकीर्तितम् ।
नवान्तमेकशाखादि लक्षणं कथ्यतेऽधुना ॥ ५ ॥

नवशाखे ध्वजश्वैर्को वृषभः पञ्चशाखिके ।
त्रिशाखे च तथा सिंहः सप्तशाखे गजः स्मृतः ॥ ६ ॥

द्विशाखे भूम इत्युक्तमस्तिकर्मगृहं भवेत् ।
चतुःशाखे तु कर्तव्यः श्वानः कारुत्वजीविनाम् ॥ ७ ॥

पट्टशाखे चैव कर्तव्यः रजकादेः खरः स्मृतः ।
ध्वाङ्कश्वैर्वाऽप्यशाखे तु विहङ्गादेस्तथा स्मृतः ॥ ८ ॥

देवेशानां नवशाखं सप्तशाखं दिवौकसाम् ।
सर्वभौमे पञ्चशाखं त्रिशाखं मण्डलेश्वरे ॥ ९ ॥

द्विशाखं तु प्रकर्तव्यं शूद्रवैश्यद्विजन्मनाम् ।
नवान्तमेकशाखादि आयदोषविशोधनम् ॥ १० ॥

यथा शाखं यथा मानं यथा युक्तिर्विधीयते ।
तथा द्वाराणि सर्वाणि कर्तव्यान्येव शिल्पिभिः ॥ ११ ॥

सार्धेर्दर्धेर्द्वूलैर्वा कुर्याद्वीनं तथाऽधिकम् ।
आयदोषविशुद्ध्यर्थं हस्तवृद्धी न दूषिते ॥ १२ ॥

प्रासादजातिरूपं यत् तद्वद् द्वारं च सूत्रतः ।
तलच्छन्दानुसारेण द्वारशाखां विभाजयेत् ॥ १३ ॥

त्र्यङ्गकादिविभेदेन नवाङ्गस्यानुसारतः ।
शाखात्रयं त्र्यङ्गकेषु पञ्चाङ्गे पञ्च वै लताः ॥ १४ ॥

सप्तशाखाश्च सप्ताङ्गे नवशाखा नवाङ्गके ।
हीनशाखा न कर्तव्या अधिका नैव दूषयेत् ॥ १५ ॥
एकस्कन्धे यथा वृक्षे शाखा सङ्ख्या ह्यनेकशः ।
प्रासादस्य तथा द्वारे हीनशाखा न शस्यते ॥ १६ ॥
उभयोः कर्णयुक्तानि विभक्तान्युदकान्तरैः ।
प्रासादस्य तथाङ्गानि शेषं भद्रस्य भूषणम् ॥ १७ ॥

अपराजित उवाच-

अर्चालिङ्गं न्यूनाधिकं प्रासादकममानतः ।
शाखास्थानं कथं चाऽत्र सन्देहो मे वद प्रभो ॥ १८ ॥

विश्वकर्मोवाच—

शृणु वत्स महाप्राज्ञ पृष्ठोऽहं पृच्छतेऽपरम् ।
अंचां श्रेष्ठा तथा लिङ्गं निलग्यांशेऽपराजिता ॥ १९ ॥
मानं न्यूनाधिकं शस्तं स्वयम्भुवाणरत्नजे ।
घटितेषु विधिःख्यातो ह्यर्चालिङ्गेषु तत्त्वतः ॥ २० ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकार्तिप्रकाशप्रोक्तत्रिभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
प्रासादविभक्तिद्वारनिर्णयाधिकारो नामैकत्रिशदुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(१३२) द्वारशाखाविभक्तिनिर्णयो नाम द्वार्चिंशदुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

चतुर्भागाङ्कितं कृत्वा त्रिशाखं वर्त्येन्तः ।
मध्ये द्विभागिकं कुर्यात् स्तम्भे पुरुषसंज्ञकम् ॥ १ ॥

स्त्रीसंज्ञां च भवेन्द्राखा पार्श्वयोः पृथुभागिका ।
निर्गमश्वैकभागेन रूपस्तम्भे प्रशस्यते ॥ २ ॥

पट्टके विस्तरः कार्यः प्रवेशश्वतुरंशतः ।
कोणिका स्तम्भमध्ये तु भूपणार्थाय पार्श्वतः ॥ ३ ॥

शाखोत्सेषे चतुर्थीशो द्वारपालौ निवेशयेत् ।
कालिन्दी वामशाखायां दक्षिणे चैव जाह्नवी ॥ ४ ॥

गङ्गाऽर्कतनयायुग्ममुभयोर्वामदक्षिणे ।
गन्धर्वा निर्गमे कार्या एकभागा विचक्षणैः ॥ ५ ॥

तत्सूत्रे खल्वशाखा च सिंहशाखा च भागिका ।
नन्दी च वामशाखायां कालो दक्षलताधितः ॥ ६ ॥

यक्षाः स्युरन्तशाखायां निश्चिह्नस्ताः शुभोदयाः ।
इति त्रिशाखं सम्प्रोक्तं पञ्चशाखमतः शृणु ॥ ७ ॥

इति त्रिशाखद्वारम् ॥

शाखाविस्तारमानं च पडिभर्मगैर्विभाजयेत् ।
एकभागा भवेन्द्राखा रूपस्तम्भो द्विभागिकः ॥ ८ ॥

निर्गमश्वैकभागेन रूपस्तम्भे प्रशस्यते ।
कोणिका स्तम्भमध्ये च उभयोर्वामदक्षिणे ॥ ९ ॥

गन्धर्वा निर्गमे कार्या एकभागा विचक्षणैः ।
तत्सूत्रे खल्वशाखा च सिंहशाखा च भागिका ॥ १० ॥

सपादः सार्थभागो वा रूपस्तम्भः प्रशस्यते ।
उत्सेषे चाऽष्टमांशेन शस्तं शाखोदरं मतम् ॥ ११ ॥

पत्रशाखा च गन्धर्वा रूपस्तम्भस्तृतीयकः ।
चतुर्थी खल्वशाखा च सिंहशाखा ततःपरम् ॥ १२ ॥

पञ्चशाखमिति ख्यातं संक्षेपात् कथितं मया ।

इति पञ्चशाखद्वारम् ॥

सप्तशाखं प्रवक्ष्यामि शृणु त्वमपराजित ॥ १३ ॥

शाखाविस्तरमानं तु वसुभागविभाजितम् ।
भागभागाश्च शाखाः स्युर्मध्यस्तम्भो द्विभागिकः ॥ १४ ॥
कोणिका भागपादेन विस्तारे निर्गमे तथा ।
निर्गमः सार्थभागेन रूपस्तम्भः प्रशस्यते ॥ १५ ॥
निर्गमो भागमेवं च निर्गमश्च तदर्थतः ।
— — — — — शेषं शाखा प्रशस्यते ॥ १६ ॥

पञ्चशाखा च गन्धर्वा रूपशाखा तृतीयका ।
स्तम्भशाखा भवेन्मध्ये रूपशाखा तु पञ्चमी ॥ १७ ॥
षष्ठी स्यात् खल्वशाखा च सिंहशाखा च सप्तमी ।
प्रासादकर्णसहितं सिंहशाखाग्रसूत्रतः ॥ १८ ॥

इति सप्तशाखम् ॥

नवशाखं प्रवक्ष्यामि देवानां दुर्लभं सदा ।
यत्र विधामयति शिवः सदा त्रिदशसम्युतः ॥ १९ ॥

शाखाविस्तारमानं तु रुद्रभागविभाजितम् ।
द्विभागः स्तम्भ इत्युक्त उभयोः कोणिकाद्वयम् ॥ २० ॥

निर्गमः सार्थभागेन पादोनद्वयमेव च ।
रूपस्तम्भद्वयं कार्यं गन्धर्वद्वयमेव च ॥ २१ ॥

पत्रशाखा च गन्धर्वा रूपस्तम्भस्तृतीयकः ।
चतुर्थी खल्वशाखा च गन्धर्वा इति पञ्चमी ॥ २२ ॥

रूपस्तम्भस्तु षष्ठी स्यात् रूपशाखा ततः परा ।
खल्वशाखा चाष्टमी स्यात् सिंहशाखा तथान्तिमा ॥ २३ ॥

पट्टके विस्तरः कार्यः प्रवेशश्चतुर्णशतः ।
पञ्चांशैश्च प्रकर्तव्यः सार्थचतुष्कतस्तथा ॥ २४ ॥
एनं च नवशाखं तु विभक्तं विश्वकर्मणा ।
नवाङ्गे चैव प्रासादे नवशाखास्तु कारयेत् ॥ २५ ॥

इति नवशाखद्वारम् ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्राकृतृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
द्वारशाखाविभक्तिनिर्णयाधिकारो नाम द्वार्तिशदुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(१३३) प्रासादद्वारप्रतिहारानुक्रमो नाम त्रयस्त्रिशत्रुततमं सूत्रम् ॥

नन्दी चैव महाकालो हेरम्बो भृङ्गी एव च ।
 द्रुमुखः पाण्डुरश्चैव सितश्चाऽसित एव च ॥ १ ॥
 वेदांशा द्वारपालाः स्युर्गज्ञायमुनान्यूनतः ।
 तत्परे चामरधरा ऊर्ध्वं मृणालभूषिताः ॥ २ ॥
 पश्चपत्रं मुशोभाण्डं स्तम्भं चैवेल्लिकान्वितम् ।
 मृणलैभूषयेदूर्ध्वं कुर्यात्कन्दस्य वाहातः ॥ ३ ॥
 कन्दवेद्यं यदा कुर्युस्तदा कुप्यन्ति देवताः ।
 समूलांश्च विनश्यन्ति कर्तुकावरकांस्तथा ॥ ४ ॥
 शाखास्यानुकमेणैव क्रमात्पट्टोत्तरज्ञयोः ।
 रूपस्तम्भद्वयं चैव कण्ठकृटसंमन्वितम् ॥ ५ ॥
 वृपस्थं शङ्करं विद्याद् ब्रह्माणं हंससंस्थितम् ।
 विष्णुं च गृहडारुढं थीकण्ठं नृत्यसंस्थितम् ॥ ६ ॥

इति शिवायतने द्वारदेवताः ।

शङ्कचूडः प्रचण्डश्च जयश्च विजयस्तथा ।
 धाता चैव विधाता च सुभद्रो भद्र एव च ॥ ७ ॥
 दक्षिणोत्तरकमेण गङ्गा च यमुना स्थिते ।
 उत्तरज्ञे भवेलक्ष्मीः श्वेतपाला उदुम्बरे ॥ ८ ॥
 कण्ठके मातराः कार्या ग्रहाश्चिपुरुपस्तथा ।
 वासुदेवादिभेदाश्च द्वारेषु परिकल्पयेत् ॥ ९ ॥
 वासुदेवं सङ्कृप्तेण प्रयुम्नं चानिरुद्धकम् ।
 चतुर्युगप्रभेदेषु द्वारेषु परिकल्पयेत् ॥ १० ॥
 येषां परिकरा ये स्युस्तांस्तद्वद्वारेषु कल्पयेत् ।
 भवेयुः सुखदा नित्यं कर्तुश्चावरकस्य तु ॥ ११ ॥

इति विष्णवायतने द्वारदेवताः ।

सत्यो धर्मः क्रमो जयो विजयो यज्ञभद्रकः ।
 भवश्च विभवश्चैव ब्रह्मणः प्रतिहारकाः ॥ १२ ॥
 ऋषीणामाश्रयः कार्यो देवतानां तु पाश्वतः ।
 चतुर्वेदसमायुक्तं ब्रह्माणं सर्वशान्मितदम् ॥ १३ ॥

इति ब्रह्मायतने द्वारदेवताः ।

दण्डी च पिङ्गलश्चैव आनन्दश्चान्तकस्तथा ।
 चित्रो विचित्रो शतव्याः किरणाख्यः सुलोचनः ॥ १४ ॥

भास्करस्य समाख्याता अष्टैते प्रतिहारकाः ।
पूर्वदिक्क्रमतः प्रोक्ताः प्राच्यादिषु प्रदक्षिणम् ॥ १५ ॥

भास्करेषु द्वादशसु एषां कार्याश्च मूर्तयः ।
सुप्रशस्ताः परिकराः शान्तिदाः सर्वकामदाः ॥ १६ ॥

इति सूर्यायतने द्वारदेवताः ।

अविघ्नो विघ्नराजश्च सुवक्त्रो बलवानथ ।
गजकर्णश्च गोकर्णः सुसौम्यः शुभदायकः ॥ १७ ॥
दिग्द्वारस्था युग्मतश्च एते विघ्नविनाशनाः ।
इत्यष्टा च गणेशस्य प्रतिहाराः शुभप्रदाः ॥ १८ ॥

इति गणेशायतने द्वारदेवताः ।

जया च विजया चैव अजिता त्वपराजिता ।
विभक्ता मङ्गला कार्या मोहिनी स्तम्भिनी तथा ॥ १९ ॥
कर्तव्याश्चेच्छता शान्तिमित्यष्टौ प्रतिहारिकाः ।
गौर्यादिनवमूर्तीनां कुर्यात्परिकरांस्तथा ॥ २० ॥

इति गौर्यायतने द्वारदेवताः ।

वैतालः करटश्चैव पिङ्गाक्षो भृकुटिस्तथा ।
धूम्रकः कंकदश्चैव रकाक्षश्च सुलोचनः ॥ २१ ॥
इत्यष्टौ प्रतिहाराश्च चण्डिकाक्षाकरास्सदा ।
उक्तो द्वारकमश्चेति शस्तः परिकरे सदा ॥ २२ ॥

इति चण्डिकायतने द्वारदेवताः ।

हरादिवीतरागान्तं देवानां क्रमयोगतः ।
अप्तु पोडश द्वात्रिंशत्तुःपष्टिकमेव च ॥ २३ ॥
इन्द्रश्चेन्द्रजयश्चैव महेन्द्रो विजयस्तथा ।
धरणेन्द्रः पद्मकश्च सुनाभः सुरदुन्दुभिः ॥ २४ ॥
इत्यष्टौ प्रतिहाराश्च वीतरागेऽति शान्तिदाः ।
अनुक्रमेण संस्थाप्याः प्राच्यादिषु प्रदक्षिणम् ॥ २५ ॥
लाञ्छनं सिंहासनं च चामरं कुसुमाञ्जलिः ।
प्रभामण्डलाशोकाश्च दुन्दुभिश्छलत्रकत्रयम् ॥ २६ ॥
वीतरागेऽतिविख्याता देवानां तु प्रतिक्रमाः ।
यक्षशासनदेवीश्च कुर्यादुभयपार्श्वतः ॥ २७ ॥

इति जिनेन्द्रायतने द्वारदेवताः ।

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
प्राप्तादद्वारप्रतिहारानुक्रमाविकारे नाम त्रयत्रिशुद्धतरशततम् सूत्रम् ।

(१३४) देवतादिग्भागमुखद्वारदोषो नाम चतुर्मिश्रादुत्तरशतनमं
सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच--

यतो मुखश्च यो देवो यथा वै यत्र पश्यति ।
तदहं कथयिष्यामि इष्टां शास्त्रार्थनिश्चयम् ॥ १ ॥

नोत्तगभिमुखाः कार्या न देवा दक्षिणामुखाः ॥
आदिदिशोन्मुखः कार्य आदिदेवो दिवाकरः ॥ २ ॥

चतुर्दिशामुखो ब्रह्मा कार्यां वा पूर्वदिङ्मुखः ।
शम्भुर्बाणस्तथा धात्यो मुखलिङ्गं सनातनम् ॥ ३ ॥

व्यक्ताव्यक्तरूपकश्च विश्वेशः सर्वदिङ्मुखः ।
सर्वत्र सर्वतोभद्रध्वनुद्वागः शिवालयः ॥ ४ ॥

मूर्तिमेदेन यो ब्रेयश्चतुर्द्वारः प्रकीर्तिः ।
होमशाला च कर्तव्या चतुर्द्वारोपशोभिता ॥ ५ ॥

यक्षगजं रममाणं विदुर्दक्षिणदिङ्मुखम् ।
पूर्वापरमुखा ये च वक्ष्यन्ते ते यथार्थतः ॥ ६ ॥

प्रस्त्रा विष्णुः शिवः सूर्य इन्द्रस्त्रकन्दद्रुताशनाः ।
पूर्वापरमुखा होते वास्तुशास्त्रेषु कीर्तिः ॥ ७ ॥

गणेशश्चेव नागेशः क्षेत्रपो भैरवस्तथा ।
धनाध्यक्षश्च गन्धर्वा ग्रहमातृगणास्तथा ॥ ८ ॥

नकुलीशश्च चण्डीशः कार्या दक्षिणदिङ्मुखाः ।
एवं विदिङ्मुखाः कार्या नान्ये चैव दिवौकसः ॥ ९ ॥

नैऋत्याभिमुखः स्थाप्यो हनूमान्बलबुद्धिमान् ।
रौद्र एकादशो रुद्रो राक्षसक्षयकारकः ॥ १० ॥

ऊर्ज्वलमधोऽग्रं च विलोमं द्वाः कपाटकम् ।
वरुणोत्तरपूर्वेण स्थित्वा चैव सुखास्तः? ॥ ११ ॥

तथा याम्यामुखं द्वारं कर्तव्यं शास्त्रपारगैः ।
देवाश्च द्वाराभिमुखा इति शास्त्रार्थनिश्चयः ॥ १२ ॥

दक्षिणोत्तरामुखेन प्राच्यां वै वरुणे तथा ।
वीतरागस्य प्रासादः पुरमध्ये सुखावहः ॥ १३ ॥

प्रशस्तं च समुत्सेधे गृहस्यार्थभूरङ्का ? ।
श्रियं शान्तिमीमित्सं च कर्तृकावरकावुभौ ॥ १४ ॥

इति देवतादिग्मुखम् ।

उक्तमानाधिकं द्वारं धनधान्यविनाशकम् ।
हीनं पीडां प्रकुरुते वलितं शश्रुविग्रहम् ॥ १५ ॥
मृत्युदं चाधोविषुलं पूजाहानिकृदूर्ध्वतः ।
यवमध्यसमं द्वारं सदा स्यात्कलिकारकम् ॥ १६ ॥
स्त्रीरोगकृत्यूनशाखं मध्यस्तम्भस्य मानतः ।
हीनं पीडां प्रकुरुते अधिकं च धनक्षयम् ॥ १७ ॥
दारुजे तु विलोमे च पूजाहानिर्धनक्षयः ।
विपरीतं कपाटं तु सदा स्यात्कलिकारकम् ॥ १८ ॥
तथोर्ध्वमूलाधोग्रा च विलोमा द्वाः कपाटिका ।
भ्रमच्छब्दकपाटं च कलिकृद्विपरीतकम् ॥ १९ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीमुवनदेवाचायोक्तापराजितपृच्छायां
देवतादिग्मुखद्वारदोषाधिकारो नाम चतुस्त्रिशदुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

---

(१३५) देवतापदसंस्थानो नाम पञ्चत्रिंशादुत्तरशततम् सूत्रम् ॥

विश्वरूपोवाच—

प्रासादानां समस्तानां विभक्तिर्गर्भभित्तिः ।
गर्भमध्ये सर्वतश्च देवता; क्रमतः स्थिता; ॥ १ ॥
चतुरथे आयते च वत्ते वृत्तायते तथा ।
अप्राथे च तथा प्रोक्तो गर्भः प्रासादरूपतः ॥ २ ॥
व्रह्मस्थानादिगर्भे च भित्तिपर्यन्तमेखलम् ।
मण्डलं भवनाकारं विभक्तिक्रमच्छन्दतः ॥ ३ ॥
अप्राविंशतिसङ्ख्याकं मध्यगर्भानुरूपतः ।
कमादेकैकदेवानां निवासो मण्डले स्थितिः ॥ ४ ॥
प्रथमं मण्डलं चैव यद् भवेद् गर्भमध्यतः ॥
शिवस्य परमं स्थानं तन्मेरोरिव मध्यतः ॥ ५ ॥
यर्वर्यवादैस्तु किञ्चित् कुर्यादीशानमाश्रितम् ।
समस्तेव मण्डलार्थं ततः सुत्रेषु देवताः ॥ ६ ॥
पादपद्माग्रसंस्थाने स्वकीयपदमध्यतः ।
पदस्य गर्भसंस्थाने पार्श्वगर्भाद्यादिकम् ? ॥ ७ ॥
कर्णपिपिलिकासूत्रं भुजगर्भे तु संस्थितम् ।
पादगुल्फगर्भसूत्रे पदगर्भेषु देवता ॥ ८ ॥
द्वितीये हेमगर्भश्च नकुलीशस्तृतीयके ।
चतुर्थे चैव सावित्री रुद्रस्यात् पञ्चमे पदे ॥ ९ ॥
षष्ठे तथा पण्मुखश्च सप्तमे च पितामहः ।
अष्टमे वसुदेवश्च नवमे च जनार्दनः ॥ १० ॥
विश्वदेवाश्च दशमे अश्विरकादशे तथा ।
द्वादशो भास्करश्चैव दुर्गा चैव त्रयोदशे ॥ ११ ॥
चतुर्दशे विघ्नराजो ग्रहाः पञ्चदशे तथा ।
पोडशे मातृकाश्चैव गणास्सप्तदशे तथा ॥ १२ ॥
अष्टादशे भैरवश्च क्षेत्रपालस्ततोऽधिके ।
यक्षराजो विशतिके हनूमानेकविंशके ॥ १३ ॥
द्वाविंशो च भृगुश्चैव धोरश्चैव ततोऽधिके ।
चतुर्विंशो भवेद् दैत्यो राक्षसश्च पदेऽधिके ॥ १४ ॥
पिशाचश्चैव षड्विंशो भूतानि च तथाऽपरे ।
तदग्रे च पदं शून्यं क्रमेण मण्डलस्थिताः ॥ १५ ॥
विष्णुस्थाने उमादेवी ब्रह्मस्थाने सरस्वती ।
सावित्री मध्यदेशे तु लक्ष्मीं सर्वत्र दापयेत् ॥ १६ ॥

वीतरागो विघ्नराजे यथोक्तं जिनशासने ।
 मातृमण्डलमध्ये तु समस्ता देवतास्तथा ॥ १७ ॥
 पर्यङ्कासनोर्ध्वस्थानि विष्णुरूपाणि यानि च ।
 विष्णुस्थाने जलशायी वाराहस्तम्पदे स्थितः ॥ १८ ॥
 विष्णुरूपाणि सर्वाणि नवमे च पदे तथा ।
 कल्की च रममाणश्च पदे वाराहके तथा ॥ १९ ॥
 अर्धनारीश्वरं देवं स्त्रस्थाने च स्थापयेत् ।
 हरिशङ्केमामूर्तिं विष्णुस्थाने प्रकल्पयेत् ॥ २० ॥
 सप्तमे ब्रह्मसंस्थाने मिथ्रमूर्तिं च स्थापयेत् ।
 त्रिदेवं मिथ्रयेष्वैव हरिहरपितामहम् ॥ २१ ॥
 चन्द्रार्कपितामहं च स्थापयेदभास्करे पदे ।
 वेदांश्च ब्रह्मसंस्थाने ऋषीन्वै भास्करे पदे ॥ २२ ॥
 अतः परे तु ये देवा प्रन्थेष्वका महत्तरैः ।
 सान्निध्यं सर्वकाले तु परिकरस्य च दापयेत् ॥ २३ ॥

इति प्रतिमापादसंस्थानम् ।

लिङ्गं प्रतिष्ठास्थानं च वर्णानां हितकामदम् ।
 प्रतिष्ठाप्यं प्रकृतिभिः शाश्वतं च शुभप्रदम् ॥ २४ ॥
 यैर्वर्यवार्धैस्तु किञ्चित् कर्तव्यं च दिशाश्रितम् ।
 प्राच्यां शुभप्रदं विप्रे क्षत्रियाणां तु दक्षिणे ॥ २५ ॥
 वारुणे वैश्यजातीनां शद्राणां तु तथोत्तरे ।
 चतुष्प्रयं समं ख्यातं चतुर्वर्णकलप्रदम् ॥ २६ ॥
 शाश्वतं सर्ववर्णानां शिलिपसंतोषकारकम् ।
 इशान्यां यत् स्थितं लिङ्गं पूजयं चन्द्रार्कतारकैः ॥ २७ ॥
 अग्न्युपजीविभिर्लोकैरापनेयीं दिशमाश्रितम् ।
 वेश्याकुलालरजकैर्व्यरङ्गकभण्डकैः ॥ २८ ॥
 नैऋतीमाश्रितं लिङ्गं शाश्वतं च शुभप्रदम् ।
 वायव्ये नर्तकनटैलिङ्गं स्थाप्य विचक्षणैः ॥ २९ ॥
 हस्तार्धं च ततोऽर्धं च ततोऽप्यर्धं त्रिभागतः ।
 तस्यार्धं च तदर्थार्थमेतत् किञ्चित्प्रमाणतः ॥ ३० ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 देवतापदसंस्थानाधिकारो नाम पञ्चत्रिशुद्धतरशततमं सूत्रम् ॥

(१३६) त्रिपुरुषप्रनिष्ठामूर्येमण्डलादिव्योमलक्षणं षट्क्रीञशङ्कुत्तरशततम्
सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच-

ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्रस्त्वेकस्मिन्वा पृथग्गृहे ।
भूयो न्यूनन्यूनतश्च रुद्रो हरिः पितामहः ॥ १ ॥
अंशोनश्च हग्द्विष्णुर्विष्णोरर्थं पितामहः ।
वामदक्षिणयोरेन मध्ये रुद्रं च स्थापयेत् ॥ २ ॥
संस्थाप्य च शुभं कर्ता नृपाद्याः सुजनाः प्रजाः ।
प्रकर्तव्यं त्यज विप्राद्याः समेयान्ति समन्वितम् ? ॥ ३ ॥
ताभ्यां हस्वो यदा रुद्रः क्षयो राशि जने मृतिः ।
राष्ट्रक्षेभो नृपयुद्धं व्रक्षविष्णु समौ यदा ॥ ४ ॥
अनावृष्टिर्जने मरिर्ब्रह्महस्वे जनार्दने ।
विपर्यये नृपाद्याश्च अस्वस्था भ्रमति प्रजा ॥ ५ ॥
इति न्यूनाधिकमानम् ।

आदौ ब्रह्मा हरिमध्ये चाऽन्ते रुद्रो यदा भवेत् ।
ब्राह्मणोपद्रवो लोकास्तथा स्युर्दुष्टेतसः ॥ ६ ॥
विष्णुस्थाने यदा ब्रह्मा ब्रह्मस्थाने जनार्दनः ।
तत्र राजभयं विद्यादुद्वेगमनसो जनाः ॥ ७ ॥
मध्ये ब्रह्मा हरिश्चान्ते आदौ रुद्रः प्रतिष्ठितः ।
संहारो जायते तत्र व्याधिशोकाकुलो जनः ॥ ८ ॥
ब्रह्मणश्च यदा विष्णुर्विष्णुस्थाने पितामहः ।
तस्करोपहता लोका उद्यवृत्तजनसंकुलाः ॥ ९ ॥
रुद्रस्थाने हरिश्चैव हरिर्यत्र हरस्तथा ।
जायन्ते स्त्रीजिता लोका अधर्मरत्नेतसः ॥ १० ॥
ब्रह्मस्थाने यदा विष्णुर्विष्णुस्थाने चतुर्मुखः ।
रुद्रः स्वस्थानसंस्थस्तु सर्वकामफलप्रदम् ॥ ११ ॥
रुद्रवक्त्रत्रिभागोनो हरिरर्थः पितामहः ।
तच्चुल्या वै उमादेवी सुखदा सर्वकामदा ॥ १२ ॥
न्यूनाधिका हरिर्ब्रह्मा उमादेवी च शङ्करः ।
सर्वार्थाश्च गतास्तत्र यथोक्तफलमादिशेत् ॥ १३ ॥
इति त्रिपुरुषस्थानप्रतिष्ठा ।

सर्वे लिङ्गाधिता देवा लिङ्गं देवाधितं शुभम् ।
 अन्योन्यतः प्रदातव्यं लिङ्गं नाऽन्यत्र दापयेत् ॥ १४ ॥

हरिर्ब्रह्मा च सविता शक्त्वैव स्मरस्तथा ।
 स्कन्धसूत्रस्य चाऽधस्तात् स्थाणुसूत्रप्रमाणतः ॥ १५ ॥

कटिमेद्दस्मस्थाने रतिमूर्तिप्रकल्पना ।
 शङ्खचक्रधरा चैव क्रपयो दण्डपिङ्गलौ ॥ १६ ॥

रतिस्कन्धसमौ तौ तु अधस्ताच्चिच्चबुकौ तथा ।
 एकपृष्ठोपरि कार्या न पृष्ठे न च विस्तृताः ॥ १७ ॥

पादपद्माग्रतः सूत्रं मध्यं मध्येऽपि जायते ।
 नायकश्च रतिश्चैव क्रमशो युक्तिमाधितौ ॥ १८ ॥

पादपृष्ठसमं सूत्रमर्चामानेन कारयेत् ।
 अष्टुधा भाजयेत् सर्वमुपपीठोपगिस्थितम् ॥ १९ ॥

द्वौ भागौ शृङ्गमुत्सेधे पद्मं कुर्यात् सुवृत्तकम् ।
 पञ्चपीठं तु भागेन भागौ द्वौ कण्ठकोच्छयः ॥ २० ॥

पीठं भागत्रयं कुर्यात् प्रवेशान्तरनिर्गमम् ।
 पादं पद्मसमुत्सेधे ऊरुजानुहृदिस्थितम् ॥ २१ ॥

सुशङ्गं केशराढ्यं च अष्टपद्मं सकर्णकम् ।
 एवंविध्यं प्रकर्तव्यं सूर्यांगे व्योमलक्षणम् ॥ २२ ॥

पीठं च मण्डलं प्रोक्तं प्रतिधारा च नासिका ।
 बेदी व्योम तथा कुण्डं पञ्चाङ्गं सूर्यमण्डलम् ॥ २३ ॥

मेरुस्तस्याऽग्रतः कार्यस्थिगभान्तरसंस्थितः ।
 पञ्चसप्तनवान्तःस्थो ह्यत ऊर्ध्वं न कारयेत् ॥ २४ ॥

हंसो वृषोऽथ गरुडो ध्योम वै उयेष्ठमध्यतः ।
 इषुस्थानेषु कर्तव्यं नाऽन्यपदाधितं भवेत् ॥ २५ ॥

अर्चायामेन विस्तीर्णं सपादं सार्धमेव च ।
 विस्तरोच्छ्रुयतुल्यं च उपपीठं त्रिभागतः ॥ २६ ॥

इति व्योमलक्षणाधिकारः ।

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 व्योमलक्षणाधिकारो नाम षट्त्रिंशदुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(१३७) द्वारदृष्टिनिर्णयो नाम सप्तत्रिंशादुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

— — — — — तं सोदुम्बवगन्तकम् ।
स्थापयेत्तिवलिङ्गानि द्वारार्थं न व्यतिक्रमेत् ॥ १ ॥

द्वारार्थं च द्वयस्य मध्यं तु वसुभागविभाजितम् ।
शुभाशुभदृष्टिस्थानं हिताहितफलप्रदम् ॥ २ ॥

पदमकेककं भूयो हाषथा प्रविभाजितम् ।
चतुःपद्ययंशोच्छ्रुतं स्यादुदुम्बवरदशान्तकम् ॥ ३ ॥

विषमांशु सर्वेषु देवतादृष्टियोगतः ।
दृष्टिस्थानानि द्वात्रिंशद् द्वात्रिंशत्त्र विलोमतः ॥ ४ ॥

विषमस्था शुभा चैव विषमे चाशुभेदमः ।
दृष्टिदोषविषाक्तं स्थाननाशो धनक्षयम् ॥ ५ ॥

नगरे च पुरे ग्रामे गाङ्गे तीर्थे तपोवने ।
वाहदृष्टिहतं यज्ञं न पुनस्त्वर्गोहति ॥ ६ ॥

उदुम्बवगादितः प्रोक्तमुत्तरङ्गादगादधः ।
देवताकमसंस्थानं कथयामि यथाविधि ॥ ७ ॥

आदिः सृष्टिश्च तत्त्वं च अधिष्ठं चागुर्लक्ष्यकम् ।
विज्ञा प्रज्ञा शान्तिः शिवोक्तानि तत्त्वानि वै नव ॥ ८ ॥

प्रथमे च भवेदादिः सृष्टिश्चैव तृतीयके ।
पञ्चमे च भवेनत्यमधिष्ठं सप्तमे स्थितम् ॥ ९ ॥

आयुःस्थानं च नवमे लक्ष्यमेकादशे स्थितम् ।
ब्रयोदशे भवेद्विज्ञा प्रज्ञा पञ्चदशस्थिता ॥ १० ॥

शान्तिः सप्तदशस्था च शिवतत्त्वकसंस्थितिः ।
व्यक्ताव्यक्ते तदूर्ध्वे तु कमेण च सुसंस्थिते ॥ ११ ॥

व्यक्तपदं च विज्ञेयमेकोनविंशत्यशके ।
व्यक्ताव्यक्तं त्वेकविंशे ब्रयोविंशे च व्यक्तकम् ॥ १२ ॥

पञ्चविंशो फालना स्यात् तत्र कामफलोदयः ।
सप्तविंशो समुत्सेधे कुर्याच्च जलशायिनम् ॥ १३ ॥

द्वयधिके वैनतेयं च मातरसत्वेकविंशके ।
ब्रयार्णिंशो भवेद्यक्षो द्वयधिके भृङ्गशकरः ॥ १४ ॥

सपत्रिशो उमारुद्रं द्वयधिके बुद्धं एव च ।
 एकचत्वारिंशके च ब्रह्मगुणं च कारयेत् ॥ १५ ॥

दुर्वाससं च द्वयधिके अगस्त्यं नारदं तथा ।
 पञ्चचत्वारिंशके च लक्ष्मीनारायणं विदुः ॥ १६ ॥

सपत्रिशके च स्थाप्यो धाता यथाविधि ।
 एकोनपञ्चाशत्तमे गणेशं च सरस्वतीम् ॥ १७ ॥

ततश्च द्वयधिके कुर्यान्निद्र्यं पदासनां स्थिताम् ।
 त्रिपञ्चाशत्तमे कुर्याद्गसिद्धिं च कामदाम् ॥ १८ ॥

ब्रह्मविष्णवोश्च सूर्यस्य वीतगागस्य च क्रमात् ।
 पञ्चपञ्चाशत्तमे च ऊर्ध्वोर्चार्दप्रिसंस्थितिः ॥ १९ ॥

रुद्रार्चा ततो द्वयधिके चण्डिकैकोनपष्टिके ।
 द्वयधिके भैरवश्चैव वेतालाश्च त्रिपष्टिके ॥ २० ॥

तदूर्ध्वे च पदं शून्यं महार्मा क्षयावहम् ।
 पादेऽर्चायाः कटिर्यावत् कार्या वाहनद्रूपं तथा ॥ २१ ॥

धर्मर्थकाममोक्षणां दण्डिस्थापनपूजनात् ।
 सर्वोर्चार्दप्रिसंस्थानं भुक्तिमुक्तिप्रदं भवेत् ॥ २२ ॥

इति रूत्रसन्तानगुणकार्तिप्रकाशप्रोक्तुं श्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 द्वारदृष्टिनिर्णयाधिकारो नाम सपत्रिशदुत्तरशततम् सूत्रम् ।

---

(१३८) प्रासादस्योर्ध्वमाननिर्णयो नामाष्टात्रिंशतुत्तरशततमं सूत्रम् ।

विश्वकर्मोवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रासादस्योर्ध्वलक्षणम् ।
तलचल्लद्विभक्त्या तदूर्ध्वमानं विशेषतः ॥ १ ॥

विभक्ते तु तलचल्लन्दे शिखरोर्ध्वं तु कारयेत् ।
शिखरे शुकाग्रसूत्रे उच्छृंयो मण्डपस्य च ॥ २ ॥

प्रासादकाग्रशुकवन्मण्डपाग्रे चतुष्किका ।
जगन्युत्तानपट्टे च शालाद्याः परितः कमात् ॥ ३ ॥

जगन्यां लोपयन्त्वालां शालायां मण्डपं तथा ।
मण्डपे नैव प्रासादो ग्रस्तश्चेद् दोपकारकः ॥ ४ ॥

एवमादिगुणाः प्रोक्ताः सूत्रशास्त्रार्थवोधकैः ।
विशिष्टगुणमाख्यास्य प्रोक्तं वै वास्तुवेदिभिः ॥ ५ ॥

निरन्धारेषु सर्वेषु नागरे मिथकेऽपि वा ।
विमाननागरचल्लन्दे कुर्यादिमानपुण्यके ॥ ६ ॥

भित्तेः पृथुत्वे यन्मानं तच्छृङ्गक्रम ऊर्ध्वतः ।
गर्भमध्ये यदा रेखा महामर्मक्षयावहा ॥ ७ ॥

एकद्वित्रिक्रमा उक्ता भित्तिमध्ये यथोत्तरम् ।
अधिका नैव कर्तव्या पीडिते च कुलक्षयः ॥ ८ ॥

एकादिग्रहसङ्ख्यान्तमुरःशृङ्गं क्रमोदतम् ।
अधःस्थेन भवेलुप्तमुरःशृङ्गं तु पश्चिमम् ॥ ९ ॥

सप्त सप्त हाधोलुप्ता ऊर्ध्वस्थांशास्त्रयोदशा ।
एकवृद्धया घण्टवाहे स्कन्धे स्कन्धं तु कारयेत् ॥ १० ॥

एकैकं युक्तिसूत्रेण कुर्यादै सर्वकामदम् ।
सूत्रयित्वा क्रमयोगं मूलसूत्रानुसारतः ॥ ११ ॥

छन्दभेदो न कर्तव्यो जातिभेदो न वा पुनः ।
उद्भवेच्च महामर्म जातिभेदे कृते सति ॥ १२ ॥

यदि छन्दे नास्ति छन्दो नाऽस्यमाद्ये प्रतिष्ठितम् ? ।
तत्प्रासादफलं नास्ति ततो मोक्षो न विद्यते ॥ १३ ॥

प्रासादस्य पुरो-भागे निर्वाणं मूलशृङ्गकम् ।
तदग्रे शुकवत्कार्यमुरुशृङ्गाद्यनुक्रमात् ॥ १४ ॥

एकत्रिपञ्चसप्ताङ्कसिंहस्थानानि कारयेत् ।
तेषां विभक्तिसूत्रं तु कोलिकायामसत्रतः ॥ १५ ॥

प्रासादपद्मध्यस्था भ्रमा सद्वात्रिभागतः ।
अर्धे तु सभ्रमा कार्या प्रासादस्य प्रमाणतः ॥ १९

अग्रे कोली कपोलं तु शुक्नासस्तु नासिका ।
सान्धारे स्तम्भरेखा च कर्तव्या मध्यकोष्ठके ॥ २० ॥

भ्रमणी वाह्यभित्तिश्च कमात्सङ्ख्यां प्रकल्पयेत् ।

शङ्कोस्तु शङ्कप्रत्यङ्गं गणयेदण्डकानि च ॥ २१ ॥

सिंहकर्णं तवङ्गं तिलकं प्रासादभूपणम् ।

कर्णे रथं प्रतिरथं सुभद्रं प्रतिभद्रकम् ॥ २२ ।

सलिलान्तरमार्गेण शुद्धान्येवाङ्गसङ्ख्यया ।

इहैवाङ्गप्रमाणेन सपाद शृङ्गमुच्चर्य ॥ २३ ॥

स्कन्धस्याधौदये घटा सर्वकामफलप्रदा ।

प्रहाराशं पुनर्द्वयात् पुनः शङ्खाणि कारयेत् ॥ २४ ॥

शङ्के शङ्के च प्रासादं विभक्तमिव कल्पयेत् ।

समस्तानामधोभागे कुर्याच्छाद्यं विभूषितम् ॥ २५ ॥

अधः शङ्कं पक्षभागे ऊर्ध्वशङ्कोद्दमोद्दमम् ।

उरुशङ्क यदा लुप्तं रेखाकर्णजलान्तरः ॥ २६ ॥

तत्र कारयितुः पीडा कर्तुश्चापि महद्यम् ।

मूलशिलात उदये प्रासादे कलशान्तके ॥ २७ ॥

भागे विमक्ते विंशत्या अधऊर्ध्वं प्रकल्पयेत् ।

अष्टभागोदयो ज्येष्ठः सार्द्धमष्टौ च मध्यमः ॥ २८ ॥

कनिष्ठो नवभिर्भागौ श्रिधा मण्डो वरो मतः ।

शेषा ये ऊर्ध्वभागास्तैः कर्तव्यः शिखरोदयः ॥ २९ ॥

इदं मानं समुद्दिष्टं प्रोक्तं वै वास्तुवेदिभिः

એવી પ્રકારના વિવિધ રીતોंના પ્રદેશોની જીવની વિધાનો

प्रासादस्योर्ध्वमाननिर्णयाधिकारो नामाष्टात्रिंशदुत्तरशततम् सूत्रम् ॥

(१३९) रेखानिर्णयो वास्तकोनचत्वारिंशादुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

निश्चकमोवान् —

अथातः संप्रवद्यामि रेखाभिर्दं पृथग्विधम् ।

सर्वाः कलाः समुत्पन्ना रेखाः पोडश कीर्तिः ॥ १ ॥

त्रिखण्डादौ खण्डवृक्षया खण्डान्यग्रादशावधि ।

पोडशैव समा नामः कलादौ प्रकीर्तिः ॥ २ ॥

अग्रादावपृष्ठपृष्ठयन्तं चतुर्वृक्षिकामेण तु ।

रेखाश्चैव प्रयोक्तव्याः पट्टपञ्चाशच्छतद्वयम् ॥ ३ ॥

शशिनी शान्तिनी चैव लक्ष्मणी कामिनी तथा ।

पुष्पिणी च शुभा शत्ता आलहादा कुमुदा तथा ॥ ४ ॥

सुखामनी शक्तिनी च विद्याशोधनिका तथा ।

नाहिनी दीपिनी सौभ्या अमृता पोडशी तथा ॥ ५ ॥

एकैकस्याः स्वच्छन्देषु पोडशैव प्रकीर्तिः ।

रेखाश्चैवं प्रयोक्तव्याः पट्टपञ्चाशच्छतद्वयम् ॥ ६ ॥

शशिन्याद्यात्रिखण्डाश्च रेखा वै पोडशोन्मिताः ।

शान्तिन्याद्याश्चतुर्खण्डाः पोडशैव प्रकीर्तिः ॥ ७ ॥

लक्ष्मण्याद्या पञ्चखण्डा उकाश्चैवं तु पोडश ।

कामिन्याद्याश्च पट्टखण्डा रेखाः पोडश कीर्तिः ॥ ८ ॥

पुष्पिणाद्याः सप्तखण्डाः शुभाद्याश्चापुखण्डकाः ।

शान्ताद्या ग्रहखण्डा आलहादाद्या दशखण्डकाः ॥ ९ ॥

कुमुदाद्या रुद्रखण्डाः सुखासन्यादिकास्ततः ।

शक्तिन्याद्या विश्वखण्डा विद्याशोधादिकास्ततः ॥ १० ॥

नाहिन्याद्यास्तिथिखण्डा दीपिन्याद्याः कलोन्मिताः ।

सौभ्याद्याः सप्तदशभिर्वस्वेकैरमृतादिकाः ॥ ११ ॥

शशिन्याद्या अमृतान्ताः पोडशैव प्रकीर्तिः ।

एकैकस्याः स्वच्छन्देषु पोडशैव विनिर्गताः ॥ १२ ॥

बोडशाथ द्विरुद्धौ च पट्टपञ्चाशच्छतद्वयम् ।

सङ्ख्या प्रोक्ता च रेखाणां वास्तुविद्योद्भवा वुधैः ॥ १३ ॥

रेखापृथुत्वादुदयः सपादः कर्णतोऽपि वा ।

दिग्भक्ते च तलच्छन्दे स्कन्धं कुर्यात् षडंशकम् ॥ १४ ॥

स्कन्धस्थाने कलाचारो रेखान्तं साधयेत्था ।
समः सपादः सार्वश्च पादोनो द्विगुणस्तथा ॥ १६ ॥

द्विगुणश्च सपादो द्वौ साद्वौ पादोनकाल्ययः ।
त्रिगुणोऽथ सपादोऽसौ सार्थः पादोनवेदकः ॥ १७ ॥

चतुर्गुणः सपादोऽसौ सार्थः पादोनपञ्चकः ।
इति षोडशाधा चारं त्रिखण्डाद्यासु लक्षयेत् ॥ १८ ॥

अष्टाद्यावृष्टषष्ठ्यन्तं चतुर्वृद्धया कलाः क्रमात् ।
न्यसेद्रेखासु ताभ्यस्स्युः षट्पञ्चाशच्छतद्यम् ॥ १९ ॥

त्रिखण्डायां तु रेखायामादिखण्डे कलाष्टकम् ।
द्वितीये च तृतीये च अष्टौ चाराः समा इमे ॥ २० ॥

षोडशसु त्रिखण्डासु आदिखण्डे कलाष्टकम् ।
चतुर्विंशतिधा स्कन्धे समचारसमुच्छ्रुतिः ॥ २१ ॥

प्रथमाया आदिखण्डे कला अष्ट प्रयोजिताः ।
द्वितीये वसुसङ्कल्याश्च तृतीयेऽप्नौ तथैव च ॥ २२ ॥

चतुर्विंशतिकाश्चैवं समा चाराः प्रकीर्तिताः ।
द्वितीया च भवेद्रेखा सपादचारी संक्षिता ॥ २३ ॥

स्कन्धे त्रिष्ण्यांशकैर्भक्ते वस्वङ्कुदशासंमिताः ।
क्रमात्कलालिखण्डेषु सपादचारिका तु सा ॥ २४ ॥

भक्ते स्कन्धे च त्रिंशद्वा भवेद्रेखा तृतीयका ।
प्रथमेऽष्ट दिग्गुर्वें च स्कन्धे द्वादश चोन्मिताः ॥ २५ ॥

स्कन्धे कलाल्यविंशत्यत्र खण्डेष्वपि क्रमात् ।
वसुरुद्रेन्द्रसङ्कल्या सा पादोनद्रिकचारिका ॥ २६ ॥

स्कन्धे षट्पञ्चशदंशे च वसुसुर्यद्विरष्टमिः ।
स्कन्धे तु नवरामांशेऽष्टविश्वाष्टदशोन्मिताः ॥ २७ ॥

अधः खण्डे तु यश्चार ऊर्ध्वं खण्डेऽव्यसौ भवेत् ।
समं सा लभते चारं सपादं वा पदाधिकम् ॥ २८ ॥

समं सपादं सार्थं वा यावतपादोनपञ्चकम् ।
त्रिखण्डादौ खण्डवृद्धयाऽष्टादशखण्डकावधि ॥ २९ ॥

आदिखण्डे चतुर्वृद्धिरुर्ध्वखण्डेषु तदुणा ।
प्रतिखण्डे षोडशमिः षट्पञ्चाशच्छतद्यम् ॥ ३० ॥

स्कन्धस्थाने कलाः पञ्च रेखाणां तु गुणोदिताः ।
सिद्धा तुर्या कृता रेखा ऊर्ध्वे चामलसारिका ॥ ३१ ॥

विषमा भूमिकाः कार्या न शस्यन्ते समास्तु ताः ।
 छयोः प्रगथयोर्मध्ये वृत्तमामलसारकम् ॥ ३१ ॥

नागरे लतिने कुर्यात् सान्धारे चैव मिथके ।
 विमाननागरच्छन्दे विमानपुष्पके तथा ॥ ३२ ॥

विमाने भूमिजे चैव वृत्ते चाकर्णिकान्तके ।
 द्राविडे तु तथा चैवं तं तु रेखानुरूपकम् ॥ ३३ ॥

वराटे तु भवेद् घण्टा यादग्मन्दागपुष्पकम् ।
 वलभीषु च सर्वासु गजपृष्ठाकृतिस्तथा ॥ ३४ ॥

नागरघण्टाकृतिकां कुर्यात् सिंहावलोकने ।
 घण्टा चैवमुपाल्याता प्रयुक्ता वास्तुवेदिभिः ॥ ३५ ॥

नागरी लतिने रेखा सान्धारे मिथके तथा ।
 लम्बना सूत्रयोगेन रेखा भवति नागरी ॥ ३६ ॥

कथिता गर्भमाधार्य विमाने भूमिजे तथा ।
 वराटे द्राविडे चैव प्रशस्ता गर्भमार्गितः ॥ ३७ ॥

स्तम्भाद्याश्चैव गर्भाद्याः प्रासादभित्तिमानतः ।
 चतुर्विंश्च भवेद्रेखा विमाने चैव भूमिजे ॥ ३८ ॥

विराटे द्राविडे कार्या छन्दे विमाननागरे ।
 विमानपुष्पके तद्दद्वलभीष्वपि कामदा ॥ ३९ ॥

लाङ्घना सूत्रयोगेन रेखा सूत्रद्रव्याङ्किता ।
 वेणुकोशोद्धवा रेखा कलाभेदक्रमादपि ॥ ४० ॥

नागरे लतिने कार्या सान्धारेऽप्यथ मिथके ।
 दाहजे च रथारोहे प्रशस्ता सर्वकामदा ॥ ४१ ॥

शिखाप्रान्ते भवेद्रेखा घण्टान्ता वाऽप्यथोच्यते ।
 स्कन्धान्ता च तथा प्रोक्ता अन्यथा दोषकारणम् ॥ ४२ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृ श्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 रेखानिर्णयाधिकारो नामैकोनचत्वारिंशदुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

---

(१४०) चन्द्रकलादिष्टपञ्चाशच्छतद्यरेखानिर्णयो नाम चत्वारिंशदु-
त्तरशततमं सूत्रम् ॥

विभक्तमेवाच—

समः सपादः सार्थश्च पादोनद्य एव च ।
द्विगुणश्चारः प्रकर्तव्यः सपादः सार्थद्विगुणः ॥ १ ॥
पादोनश्रयश्च तथा त्रयश्चैव पदाधिकः ।
सार्थश्रयश्च पादोनचतुष्कं च चतुर्गुणम् ॥ २ ॥
सपादं सार्थं चतुष्कं तथा पादोनपञ्चकम् ।
त्रिखण्डादावष्टादशान्ता चैवां युक्तिविधीयते ॥ ३ ॥
त्रिखण्डादौ कलाश्चाष्ट आश्वन्ते चतुर्वर्द्धयेत् ।
अष्टादश्यामष्टषष्ठी प्रथमाधः खण्डयोजिता ॥ ४ ॥
समसपादादिक्रमैर्यावत् पादोनपञ्चकम् ।
स्कन्धस्थाने चारः कलासाधना क्रमयोगतः ॥ ५ ॥
लम्बनासूत्रयोगेन भवेद्रेखा तु नागरी ।
घण्टकायां क्रमयोगे विमाने भूमिज्ञेऽथवा ॥ ६ ॥
नामानि गुणदोषांश्च रेखाणां कथयाम्यतः ।
अनुक्रमेण वक्ष्यामि शृणु चैकाग्रमानसः ॥ ७ ॥
शशिनी शीतला सौम्या शान्ता चैव मनोरमा ।
शुभा मनोभवा वीरा कुमुदा पद्मशेखरा ॥ ८ ॥
ललिता लीलावती चैव त्रिदशा पूर्णमण्डला ।
पूर्णभद्रा च भद्राङ्गी षोडशैव प्रकीर्तिः ॥ ९ ॥
त्रिखण्डाः १६

शान्तिनी च शुभा शान्ता त्रिदिवा देवदुर्लभा ।
बीभत्सा च शिवा सौम्या वीरभद्रा नारायणी ॥ १० ॥
सुषिरा शेखरा रम्या पूर्णा च पूर्णभद्रिका ।
विजया तत्र विजया द्वात्रिशशैव सद्भ्यया ॥ ११ ॥
ततुष्खण्डाः १६

लक्ष्मणी श्रीः सम्भवा च विदूरा पूर्णमण्डला ।
सुगन्धा मानसी शैला नन्दा नन्दाक्षी कौतुका ॥ १२ ॥
शान्तिर्लभा च कल्याणी सुभद्रा च भद्रेश्वरी ।
अष्टचत्वारिंशद्वेखा इत्थं चैव प्रकीर्तिः ॥ १३ ॥
पञ्चखण्डाः १६

कामिनी कमला पद्मा संभ्रमा भ्रमशेखरा ।
शुभा च सारसम्भूता वैदेवी राजशेखरा ॥ १४ ॥

गान्धारी गन्धवी वृक्षा तिलका लोकसुन्दरी ।
महाभद्रा तथा चेन्द्रा चतुःषष्ठिः स्युरैक्यतः ॥ १५ ॥
पद्मखण्डः १६

पुणिता पुणिका चम्पा समहा तिलकाऽङ्गुता ।
सिद्धा सिद्धाङ्गी स्वरूपा क्रीडामणिस्तथापरा ॥ १६ ॥
नरनारा नरेश्वरी विरूपाक्षा महोद्भवा ।
मिद्धांसा सर्वमण्डला अशीतिः सङ्ख्यया मताः ॥ १७ ॥
सप्तखण्डः १६

शुभा च शीतला गन्धा मालती हर्म्यसंयुता ।
मेघा मेघपदाऽनुजा कृष्णा च निर्मला परा ॥ १८ ॥
तेजाः प्रतापतेजाश्च कीर्तिरानन्दका तथा ।
सम्भूता ताश्च विक्षेयाः पण्णवतिश्च सङ्ख्यया ॥ १९ ॥
अष्टखण्डः १६

शान्ता च मुकुला नन्दा श्रिया भद्रा च नन्दना ।
शोभना च सुभद्राख्या सुता च कुलनन्दिनी ॥ २० ॥
गम्भीरा मधुरा चैव शोखरा शिखरोन्नता ।
महानीला रत्नाचला शतं च द्वादशोत्तरम् ॥ २१ ॥

नवखण्डः १६

आलहादा श्रिया नन्दा गोमती नामसुन्दरी ।
सुभद्रा भद्रिका भद्रा भद्राङ्गा भद्रमालिनी ॥ २२ ॥
सम्भूता भूतशरदा पताका कीर्तिवर्द्धिनी ।
माहेन्द्री सुन्दराख्याता अप्राविंशोत्तरं शतम् ॥ २३ ॥
दशखण्डः १६

कुमुदा भद्रका ध्वजा ध्वजाक्षी मकरध्वजा ।
सुपताका वीरभद्रा रूपभद्रा विनायका ॥ २४ ॥
वीरा च विक्रमा रम्या मन्मथा देवसुन्दरी ।
उग्रा कनकेशी चतुश्चत्वारिंशोत्तरं शतम् ॥ २५ ॥
एकादशखण्डः १६

शाश्वती वरदा रम्या सुन्दरा मोदामोदकी ।
शिवा च सर्वलभ्या च विशाला कुलनायका ॥ २६ ॥
शिभ्या शिवतमा दिव्या शिवाङ्गना विश्वेश्वरी ।
विश्वरूपा समाख्याता षष्ठ्युत्तरशतं तथा ॥ २७ ॥

द्वादशखण्डः १६

शान्तिकी विमला सूर्या वर्द्धना विजया तथा ।
वाज्छिता वंशोद्भवा च वंशभूता तु रेखिता ॥ २८ ॥

चतुर्विंशत्तिरशततद्वयम् ॥ १४९

वंशताराधिवास्या च वद्या माना शिखोद्भवा ।
वांस्या वसन्तोद्भवा च षट्सप्तयुत्तरं शतम् ॥ २० ॥

त्रयोदशखण्डः १६

विद्याशोधनिका रम्या गौरी हंसी सरस्वती ।
सारङ्गी चैव सौरम्या शुक्राग्राशोका शौचकी ॥ ३० ॥

कनका कनकावती कन्दपी कन्दपीथिता ।
कमला कलहंसी च द्विनवत्युत्तरं शतम् ॥ ३१ ॥

चतुर्दशखण्डः १६

नाहिनी हस्तिनी चैव कुम्भिका गजमालिनी ।
गजी गजाङ्गा शेखरी गङ्गी चैव गजेश्वरी ॥ ३२ ॥

रत्ना रत्नगर्भा मालया जया चोग्रतेजास्तथा ।
प्रिया वक्त्रा समाख्याता अष्टोत्तरशतद्वयम् ॥ ३३ ॥

पञ्चदशखण्डः १६

दीपिनी सिंहनी सिंही सिंहरूपा सिंहोन्नता ।
सिंहग्रीवा च सिंहा च सिंहाख्या च सिंहेश्वरी ॥ ३४ ॥

महानादा नादवती सिंहनादा नादेद्भवा ।
सिंहाङ्गना च सिद्धा च पोडशी सकलेश्वरी ॥ ३५ ॥

समाख्याताश्चैव चतुर्विंशोत्तरशतद्वयम् ॥

पोडशखण्डः १६

सौर्या नारायणी चैव रम्या नरा नरोत्तमा ।
नरेश्वरी नराहा च नराङ्गा च नृत्येश्वरी ॥ ३६ ॥

वीरवती वीराङ्गी महावीरा वीरनायका ।
बीमत्सा च सती शान्ता चत्वारिंशचतुर्दशतद्वयम् ॥ ३७ ॥

सप्तदशखण्डः १६

रम्या रम्येश्वरी गङ्गा कुमुदा कुमुदशेखरी ।
बीमत्सा पार्थिवा क्षेया कान्ता चैव मनोहरी ॥ ३८ ॥

स्वरूपा विक्रमा शान्ता मनोहा सर्वतोमुखी ।
वहभद्रा सुखासीना षट्पञ्चाशचतुर्दशतद्वयम् ॥ ३९ ॥

अष्टादशखण्डः १६

अष्टादशस्कन्धस्थाने उत्पन्ना हलकादिका ।
एकादिकोद्भवा रेखा: प्रासादशिखरे मताः ॥ ४० ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकार्तिप्रकाशप्रोक्तुं श्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृष्ठायां
चन्द्रकलादिष्टपञ्चाशचतुर्दशयरेखानिर्णयाधिकारो नाम चत्वारिंशदुत्तरशततम् सूत्रम् ॥

(१४१) रेखार्णवस्कन्धोदयकलाभेदो नामैकचत्वारिंशतुततमं सूत्रम्॥

विश्वकर्मोवाच--

सव्यासं शिखरं कार्यं सकलः शिखरोच्छ्रयः ।
व्यासस्य कर्णयोर्मध्ये द्विधने चैव त्रिभिर्हता: ॥ १ ॥
मूत्ररेखोच्छ्रिता रेखा सङ्ख्यायां पञ्चविंशतिः ।
नामानि कथयिष्यामि सव्यासादर्थयाक्रमम् ॥ २ ॥

सव्यासा शोभना भद्रा सुरुपा सुमनोरमा ।
श्रुमा चैव तथा शान्ता कौविंगी च मगस्वती ॥ ३ ॥
कौला च करवींगा च कुमुदा पांचानी तथा ।
कनका विकटा चैव गम्या च गमणी तथा ॥ ४ ॥
वसुन्धगा तथा हंसी विशाखा नन्दिनी तथा ।
जया च विजया चैव सुमुखा च प्रियानना ॥ ५ ॥
इत्येताः कीर्तिता रेखा: सङ्ख्याया पञ्चविंशतिः ।
उदयभेदोऽङ्गवाः ल्याता: सपादकर्णमध्यतः ॥ ६ ॥

इत्युद्यभेदाः ।

पञ्चखण्डादौ खण्डद्वया एकोनत्रिशकावधि ।
खण्डचारे कला श्रेया अङ्गुष्ठिकमेण तु ॥ ७ ॥
एकद्वित्रिचतुःपञ्चपद्मसपाट्यक्रमोदूताः ।
अनेन क्रमयोगेन एकोनत्रिशकावधि ॥ ८ ॥
पञ्च खण्डे कलाश्रेव खड्खया दशपञ्च च ।
एकोनत्रिशे पञ्च त्रिशतुतरं चतुःशतम् ॥ ९ ॥
चन्द्रकल्पा कलावती कलधौता च सविग्न ।
नलिनी माला कमला दुर्घुभिर्वेलिङ्का ॥ १० ॥
रत्नचूला वृन्दारका त्रिशिखा नन्दा कौमुदी ।
नयना चक्रा चोन्मत्ता विशाला विभ्रमा लता ॥ ११ ॥
मृगाक्षी द्वीपिनी शशी कौमुदी मञ्जरी तथा ।
पूर्णगम्या च माहेन्द्री कीर्तिपताका तत्परं ॥ १२ ॥
त्रैलोक्यविजया चैव नामभिः पञ्चविंशतिः ।
कलारेखा: समाख्याता: सर्वकामफलप्रदाः ॥ १३ ॥

इति कलाभेदोऽङ्गवाः रेखाः ।

दशधा मूलपृथुत्वे पडभागः स्कन्ध उच्यते ।
 पञ्चभागोऽथवा स्कन्धो भागो वामे च दक्षिणे ॥ १४ ॥

षड्बाहो दोषदः प्रोक्तः पञ्चाधश्च न शस्यते ।
 षट्पञ्चमध्यतः स्कन्धे ऊर्ध्वभागे जिनाङ्किते ॥ १५ ॥

विभक्तिसूत्रकमतः स्कन्धाः स्युः पञ्चविंशतिः ।
 नामान्यनुक्रमात्तेषां कथये तव साम्प्रतम् ॥ १६ ॥

समः शान्तः शुभः सौम्यो गन्धर्वः शङ्खवर्घनः ।
 कीर्तिनन्दो महाभोगः सम्भ्रमो दिशिनायकः ॥ १७ ॥

रुद्रतेजाः सदाभ्यासो जनानन्दस्तथाद्रकः ।
 यक्षो दक्षः क्षितिथरः समात्रः संयुतस्तथा ॥ १८ ॥

शेखरश्च प्रजापूर्णः प्रवर्तश्च प्रघातकः ।
 रेखातिभूषणश्चैव विजयानन्द इत्यमी ॥ १९ ॥

स्कन्धास्तु नामतो ज्ञेयाः सङ्ख्याताः पञ्चविंशतिः ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकार्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 रेखार्णवस्कन्धोदयकलाभेदाधिकारो नामैकचत्वारिंशदुत्तरशततम् सूत्रम् ॥

(१४२) प्रासादघण्टामलसारकनिर्णयो नाम द्वाचत्वारिंशदुत्तर- शततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मावाच—

प्रतिरथावुभा मध्ये वृत्ते चामलसारके ।
 तत्तदिभक्तिमागं च कथये यस्य याद्वशम् ॥ १ ॥
 उदये तु तदूर्ध्वे च विभक्ते चतुर्गंशतः ।
 प्रीया पादोनभागा स्याम्बपादं च नथाण्डकम् ॥ २ ॥
 चन्द्रिका चेकभागेन भागा चामलसारिका ।
 प्रासादस्याऽष्टमांशेन पृथुत्वं कलशाण्डके ॥ ३ ॥
 गुग्मप्रतिरथे कुर्यात् मुग्नारं शिखरेऽद्वे ।
 चन्द्रस्य तु च संस्थाने कुर्यादामलसारिकाम् ॥ ४ ॥
 द्विनीया पूर्वसंस्थाने शोपयेचार्थभागतः ।
 नागे लतिने कुर्यात् सान्ध्यारे चैव मिथके ॥ ५ ॥
 वासोध्वे चादयं कृत्वा विभक्तं पञ्चभागिकम् ।
 कण्ठग्रीवाकुड़लं च पद्मचल्लत्रोपचल्लत्रकम् ॥ ६ ॥
 विमाने पुण्यके भौमे कुर्याद्विमाननागरे ।
 इत्युक्तं चामलसारं प्रथुक्तं वास्तुवेदिभिः ॥ ७ ॥
 द्विष्टमागविस्तारे उच्छ्रयो दशभागतः ।
 अन्तःपञ्चं भवेद्द्वागं भागार्थे चैव पद्मिका ॥ ८ ॥
 कर्णस्तु सार्थभागश्च तदूर्ध्वे पद्मपत्रिका ।
 स्कन्धः पद्मभागिको शेय उच्छ्रये भागसङ्क्षयया ॥ ९ ॥
 पद्मभागश्च भवेत्स्कन्धो निर्गमः पञ्चभागिकः ।
 द्राविडी च भवेद् घण्टा नासिकोपाङ्गशोभिता ॥ १० ॥
 पृथुत्वं तु द्वादशांशमुच्छ्रये नवभागिकम् ।
 कर्णस्तथा चैकभागः स्कन्धाद्यं चाष्टभागिकम् ॥ ११ ॥
 अष्टाश्रोर्ध्वे षोडशाश्रा ततो द्वात्रिंशदधका ।
 मन्दारपुण्यकाकाशा कार्या वराटघण्टिका ॥ १२ ॥
 बलभीः संप्रवक्ष्यामि आमलैर्वासिदक्षिणेः ।
 उदयश्चैव पद्मभागो विस्तारश्चाष्टभागकः ॥ १३ ॥
 अधो भागे भवेत्कण्ठो वृत्तं चैव तु भागिकम् ।
 कपाली ? भागपादं तु त्रिपादं कीर्तिं तु मुखम् ॥ १४ ॥
 द्विभागोच्छ्रूता शाखा च विस्तरे अष्ट अन्तिका ।
 विषमा मुकुटा कार्या पङ्किश्च विषमा स्मृता ॥ १५ ॥
 उभयामलमध्ये तु गजपृष्ठाकृतिस्तथा ।
 कलशाश्र त्रयः कार्या आयते च शुभप्रदाः ॥ १६ ॥
 सिंहाष्टलोकने कुर्याद् घण्टां मन्दारपुण्यकम् ।
 अर्कपुण्योद्धवाः शस्ता दारुजे पुण्यकादयः ॥ १७ ॥
 इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीमुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृष्ठायां
 प्रासादघण्टामलसारकनिर्णयाधिकारो नाम द्वाचत्वारिंशदुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(१४३) कलशाप्रमाणलक्षणं त्रिचत्वारिंशदुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच--

अथातः संप्रवक्ष्यामि कलशोत्पत्तिलक्षणम् ।
भद्रं तु सर्वकल्याणं कलशं स्थापयेद्यथा ॥ १ ॥

क्षीरोदार्णवके पूर्वं मध्यमाने सुग्रसौरैः ।
तत्रोत्पन्नं सुतिलकं कलशं कामरूपिणम् ॥ २ ॥

प्रतिष्ठादिषु सर्वेषु सर्वपुण्यमहोत्सवे ।
संस्थाप्य पुण्यकलशं सर्वविघ्नोपशामकम् ॥ ३ ॥

अभिपिक्तो दिव्यघटैः फलपल्लवसंयुतैः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः श्रियं प्राप्नोति मानवः ॥ ४ ॥

क्षीरार्णवे समुत्पन्नं प्रासादस्याग्रजानकम् ।
प्रासादो देवतानां च नरेन्द्राणां च हर्म्यकम् ॥ ५ ॥

देवागरेषु सर्वेषु नृपाणां भवने तथा ।
संस्थाप्य दिव्यकलशं विश्वकर्मवचो यथा ॥ ६ ॥

उत्पत्तिः कथिता चैवं लक्षणं शृणु साम्प्रतम् ।
विभक्तिभागसङ्ख्यानां प्रमाणं सूत्रमानतः ॥ ७ ॥

शैलजे शैलजं कुर्याद् दारुजे दारुजं तथा ।
धातुजे धातुजं चैव ऐषिके चैषिकं शुभम् ॥ ८ ॥

चित्रे चित्रं विधातव्यं हेमजं सर्वकामदम् ।
ऐषुं सर्वत्र श्रेष्ठानां सुवर्णकलशाध्वजम् ॥ ९ ॥

प्रासादस्याष्टमांशेन पृथुत्वं कलशाण्डके ।
पोडशांशैर्युतं ऐषुं मध्यं द्वात्रिंशदंशतः ॥ १० ॥

मूलरेखा पञ्चमांशे पृथुत्वं तस्य कारयेत् ।
घण्टा विस्तारपादेन तत्पादेन युता पुनः ॥ ११ ॥

इत्थं कलशविस्तारमुच्छ्रयस्तस्य सार्वतः ।
नागरे लतिने शस्तं सान्धारे मिथके तथा ॥ १२ ॥

विमाननागरे छन्दे विमानपुष्पके तथा ।
धातुजे रत्नजे चैव रथारोहे च दारुजे ॥ १३ ॥

शैलजे च चतुर्थांशमैषिकादौ समस्तके ।
इत्युक्तं कलशं चैव सर्वकामफलप्रदम् ॥ १४ ॥

वराटे द्राविडे चैव भूमिजे च विमानके ।
प्रासादस्य तु षष्ठांशे समस्तवलभीषु च ॥ १५ ॥

तत्पदंशयुतं श्रेष्ठं कनिष्ठं तडिहीनकम् ।
 इत्थं मानं समुद्दिष्टं कर्तव्यं सर्वकामदम् ॥ १६ ॥
 अर्मार्थकाममोक्षांश्च ईप्सितान् लभते धुवम् ।
 युक्तालङ्घारयुक्तं स्थाप्यं कलशं कामस्तपकम् ॥ १७ ॥
 उच्छ्रयो नवभागः स्यात् पद्भागा विस्तृतिस्तथा ।
 अण्डकं चैकपादं स्यात् त्रिपदा पद्मपत्रिका ॥ १८ ॥
 ग्रीवा पादोनभागा च सपादं द्वे च कर्णिके ।
 मानुलिङ्गं त्रिभिर्भागैः कर्तव्यं सर्वकामदम् ॥ १९ ॥
 उच्छ्रयः कथितश्चेवं विस्तरं शृणु साम्प्रतम् ।
 पद्मपत्रं त्रिभिर्भागैः स्तन्दन्दे च द्विभागकम् ॥ २० ॥
 अण्डकं च वृत्ताकारं कुर्यात्पद्भागविस्तृतम् ।
 ग्रीवा मध्ये द्विभागाभ्यां चतुर्भिः कर्णिकान्तरम् ॥ २१ ॥
 सार्वं द्वयंशं वीजपूरमग्रे निम्नं सुलक्षणम् ।
 प्रमाणं तत्र चाख्यातं कलशे सर्वकामदम् ॥ २२ ॥

इति नागरप्रासादकलशः ॥

अत ऊर्ध्वं पुनश्चाऽन्यं प्रवक्ष्येऽहमनुकमम् ।
 पूर्ववच्च समुत्सेधो विस्तरः पूर्वकलिपतः ॥ २३ ॥
 पद्मपत्रनिभाकारा त्रिपदा पद्मपत्रिका ।
 कर्णिका पदमेकं तु सपादः पद्मसम्भवः ॥ २४ ॥
 द्विभागं चाण्डकं कुर्याद् वृत्ताकारं सुलक्षणम् ।
 ग्रीवा पादोनभागा स्याद् भागार्थं चार्कपट्टिका ॥ २५ ॥
 लतिने च प्रकर्तव्या अर्थं वै पद्मपत्रिका ।
 त्रिभागं वीजपूरं च अधिकस्य पद्माकृतिः ॥ २६ ॥
 उच्छ्रयः कथितश्चेत्थं विस्तरं शृणु साम्प्रतम् ।
 पद्मपत्रं त्रिभिर्भागैऽद्विभागा कर्णिका वृता ॥ २७ ॥
 पद्माग्रे पत्रिका चैव चतुर्भागा च विस्तरे ।
 पद्भागमण्डकं चैव ग्रीवा मध्ये द्विभागिका ॥ २८ ॥
 अर्कपट्टी चतुर्भागा सार्वद्वयंशा च पत्रिका ।
 सार्वद्वयं वीजपूरं निम्नाग्रे पद्मकाकृतिः ॥ २९ ॥
 पद्मनिबंधतिलकं मुक्तरत्नं सुवृत्तकम् ।
 अर्केऽर्कपट्टिकां कुर्यात् पद्मपत्राग्रं उक्ता ॥ ३० ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीमुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 कलशप्रमाणलक्षणाधिकारो नाम त्रिचत्वारिंशद्वृत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(१४४) प्रासादध्वजदण्डलक्षणं चतुश्चत्वारिंशादुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रासादध्वजलक्षणम् ।
दण्डोच्छ्रुयप्रमाणं च पताकामण्डकीं तथा ॥ १ ॥
जया च विजया चैव वेणुकं घण्टचामरम् ।
कलशोध्वे समाख्यातं कर्तव्यं सर्वकामदम् ॥ २ ॥
ध्वजाधारस्तम्भिका च कलशैश्च विभूषिता ।
वंशाधारो वज्रबन्धो वंशानां वेष्टनादिकम् ॥ ३ ॥
आदिशिलोद्धर्वं मानं ऊर्ध्वे च कलशान्तिके ।
तृतीयांशो प्रकर्तव्यो ध्वजादण्डः प्रमाणतः ॥ ४ ॥
अष्टमांशो ततो हीने मध्यमं शुभलक्षणम् ।
कनिष्ठुं तद्वेद् दण्डं ज्येष्ठुतः पादवर्जितम् ॥ ५ ॥
प्रासादपृथुमानेन ध्वजादण्डं तु कारयेत् ।
मध्यमं दशमांशोनं कनिष्ठुं चोनपञ्चमम् ॥ ६ ॥
मूलरेखाप्रमाणेन ज्येष्ठुः स्याद् दण्डसम्भवः ।
मध्यमं द्वादशांशोनं पदंशोनं कनिष्ठुकम् ॥ ७ ॥
एकहस्ते तु प्रासादे दण्डं पादोनमङ्गुलम् ।
अर्धाङ्गुला भवेद् वृद्धिः पञ्चाशद्वस्तकावधि ॥ ८ ॥
पृथुत्वं च प्रकर्तव्यं सुवृत्तं पर्वकान्वितम् ।
एकादिपर्वतः कार्यः पञ्चविंशतिकावधि ॥ ९ ॥
विषमपर्वोद्गमश्च शस्ता: स्वस्वाभिधानतः ।
त्रयोदशा स्युर्दण्डा वै पर्वभेदैस्तथोत्तमाः ॥ १० ॥
जयन्तः शत्रुमर्दनः पिङ्गलो नाम सम्भवः ।
श्रीमुखश्च तथानन्दस्त्रिदेवो दिव्यशेखरः ॥ ११ ॥
कालदण्डो महाकृटः सूर्याख्यः कमलोद्धर्वः ।
विश्वकर्मा समाख्याताः कर्तव्याः सर्वकामदाः ॥ १२ ॥
जयन्तस्त्वेकपर्वश्च त्रिपर्वः शत्रुमर्दनः ।
पिङ्गलः पञ्चपर्वश्च सप्तपर्वश्च सम्भवः ॥ १३ ॥
श्रीमुखो नवपर्वश्च आनन्दो रुद्रपर्वकः ।
त्रिदेवो विश्वपर्वश्च तिथिभिर्दिव्यशेखरः ॥ १४ ॥
मुनीन्दुभिः कालदण्डो महोत्कटो नवेन्दुतः ।
सूर्याख्यस्त्वेकविंशत्या कमलो वह्निनेत्रतः ॥ १५ ॥
तत्त्वपर्वो विश्वकर्मा दण्डनामानि पर्वतः ।
शस्ताशस्तत्वमेतेषामभिधानगुणोद्धर्वम् ॥ १६ ॥
मण्डकी तस्य कर्तव्या अर्धचन्द्राकृतिस्तथा ।
पृथुदण्डसप्तगुणा हस्तादि पञ्चकावधि ॥ १७ ॥

पद्मगुणा च द्वादशान्तं शेषाः पञ्चगुणास्तथा ।
 तथा त्रिभागविस्तारः कर्तव्याः सर्वकामदाः ॥ १८ ॥
 अर्थचन्द्राकृति चैव पश्ये कुर्याद् गगारकम् ।
 वंशोऽर्थे कलशं चैव पश्ये घण्टाप्रलभ्वनम् ॥ १९ ॥
 चामरभूषितं कुर्याद् घण्टा पश्ये विचक्षणः ।
 पताका पापहारी च शत्रुपक्षक्षयंकरी ॥ २० ॥
 वंशमयस्तु कर्तव्यः सारदाससमन्वितः ।
 निर्वणः सुट्ठः कार्यो ज्वालादोषविवर्जितः ॥ २१ ॥
 समग्रन्थिर्विभातव्यो विषमपर्वसमन्वितः ।
 ध्वजादण्डप्रमाणेन पताकां च प्रलभ्येत् ॥ २२ ॥
 पृथुत्वमप्तमांशोन त्रिशाखाग्रविभूषितम् ।
 शिखाः पञ्च प्रकर्तव्या ध्वजाग्रे त्रुपविचक्षणैः ॥ २३ ॥
 दिव्यवस्त्रपताका च अर्थचन्द्रैश्च किंकिणीः ।
 ...   .   धुरुर्गान्वितम् ॥ २४ ॥
 गखार्ध त्रिभागोर्ध्वं सूत्रांशे पादवर्जितम् ।
 ध्वजान्नतिस्तु कर्तव्या ईशाने नैकतेऽथवा ॥ २५ ॥
 प्रासादपृष्ठदशे तु प्रतिगथे च दक्षिणे ।
 स्तम्भवंधस्तु कर्तव्यो भित्तेऽप्तमांशके ॥ २६ ॥
 निलयो यस्य देवस्य तस्य देवस्य वाहनम् ।
 ध्वजा तु कारयेचैव मुखविम्बप्रमाणतः ॥ २७ ॥
 यस्य यस्य हि देवस्य प्रासाद आलयो हि सः ।
 आयुधं तस्य देवस्य मुखविम्बप्रमाणतः ॥ २८ ॥
 ध्वजचलन्देषु दीपेषु अग्रस्थानेषु दर्शयेत् ।
 त्रीणि वाहनस्थानानि कलशाग्रेषु चाऽयुधम् ॥ २९ ॥
 शैलजे चैव प्रासादे कलशस्य पदानुगम् ।
 खादिगमिन्द्रकीलं तु प्रवेश्य कलशान्तिके ॥ ३० ॥
 चतुरथमप्ताश्रं वा वृत्तं वाऽग्राग्रवर्तुलम् ।
 सुट्ठं निर्वणं कुर्याद् गर्भशुद्धं प्रमाणतः ॥ ३१ ॥
 ध्वजावती स्तम्भिका च चतुरथा चाप्तांशका ।
 - - - - - वृत्तोर्ध्वे चतुरथिका ॥ ३२ ॥
 तदूर्ध्वे कलशं कुर्यात् सुरुपं लक्षणान्वितम् ।
 विकुञ्जनचालिके द्वे वंशाधारस्य वाह्यतः ॥ ३३ ॥
 वंशवन्धाश्च कर्तव्या हस्ते हस्ते तथा पुनः ।
 हस्ते सपादे सार्धे वा द्विहस्ते वाऽप्यथोच्यते ॥ ३४ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायः
 प्रासादध्वजदण्डलक्षणाधिकारो नाम चतुरथारिंशदुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(१४५) समस्तध्वजानिर्णयो नाम पञ्चत्वारिंशादुत्तरशततम् सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

वापीकृपतडागेषु कुण्डे च पुष्कराहृये ।
ध्वजास्तत्रापि कर्तव्यः स्थानमानं च लक्षितम् ॥ १ ॥

पुरे च नगरे चैव कोटे कुर्याद् ध्वजारुहान् ।
राजगृहे रथे वापि ध्वजास्तत्राऽपि कारयेत् ॥ २ ॥

कटकादेश्च भवने महाराइया ध्वजोद्भवः ।
यत्र राजा ध्वजा तत्र अनेकाकाररूपिणी ॥ ३ ॥

विधातव्या पताकाभिर्ध्वजा राज्ञोऽति बहुभा ।
संग्रामारोहणे चैव गजारोहे मनोरमा ॥ ४ ॥

वसन्तादिकोत्सवेषु ध्वजाः सर्वेषु शोभनाः ।
नगरे पुरे ग्रामादौ होलिकाया महोत्सवे ॥ ५ ॥

राजप्रवेशे नगरे नृत्यमाडे महोत्सवे ।
दिव्यवस्त्रपताका च तोरणैर्वस्त्रसम्भवैः ॥ ६ ॥

ततस्ता वाद्यभवने कोटे नित्यं तथैव च ।
कपिशीर्पाङ्कुरे कुर्यात्पञ्चैवाणयोच्यते ? ॥ ७ ॥

प्रतोल्याद्यालमालादिप्राकारे सर्वतस्तथा ।
ध्वजामालाकुलं कुर्यात् कैलाससदशोपमम् ॥ ८ ॥

अर्कयुद्धोद्भवस्थाने पुष्पप्राकागसंकुले ।
अष्टयोडशद्वारिंशत् ध्वजा वै दिव्यवस्त्रतः ॥ ९ ॥

राजप्रवेशे कर्तव्यं प्रतोल्यत्रे सुशोभनम् ।
ध्वजाः स्तम्भगताः कीर्तिपताकाश्चैव हस्तिषु ॥ १० ॥

जयन्तश्च प्रतापाख्यः कीर्त्यनन्दो महोत्सवः ।
एकच्छत्रस्तथा कार्याः कीर्तिस्तम्भाश्च पञ्च हि ॥ ११ ॥

एकविंशतिहस्तैश्च जयन्तो नाम नामतः ।
उच्छ्रूतश्च प्रतापस्त्रिचत्वारिंशत्करैस्तथा ॥ १२ ॥

पञ्चषष्ठिकरैश्चैव स भवेत्कीर्तिनन्दनः ।
सप्तशीतिकरैश्चैव कामदस्तु महोत्सवः ॥ १३ ॥

नवोत्तरशतहस्तैरेकच्छत्रो भवेत्तथा ।
एवं पञ्च महास्तम्भा महाराजपुरे मताः ॥ १४ ॥

पृथुत्वं चतुर्थाशेन तत्पदंशेन चोर्ध्वतः ।
पञ्चमांशोनाथः कुर्यात् पदंशेच्छयमानतः ॥ १५ ॥

तत्पदंशेन ऊर्ध्वेषु ऊर्ध्वमानं त्रिभूमिकम् ।
वृत्ताकारं प्रकर्तव्यं घण्टाकलशसंयुतम् ॥ १६ ॥

दक्षिणे तत्र वै कीर्ति-पताका हस्तकास्तथा ।
आद्ये धर्मो द्वितीये तु यशः कीर्तिस्तदूर्ध्वतः ॥ १७ ॥

धर्मयशः कीर्तिदं स्यादेवं माडं त्रिभूमिकम् ।
पीठवन्धोपरि कुर्यादूर्ध्वे चैवं तु मेखला ॥ १८ ॥

द्रिक्पाललोकपालानां वस्तुनां च महत्तमाः ।
न्तुः पश्चिम दिव्यानां स्वर्गिणां त्वेकविंशतिः ॥ १९ ॥
माडोपरि ध्वजादण्डपताकाः शशुमद्दनः ।
एवंविधं प्रकर्तव्यं कीर्तिस्तम्भस्य लक्षणम् ॥ २० ॥

इति कीर्तिस्तम्भलक्षणम् ।

तडांगेषु च सर्वेषु खन्यमानेषु चादितः ।
महायज्ञं तदा कुर्याद् ध्वजास्तम्भांस्तथैव च ॥ २१ ॥
आनन्दो दुन्दुभिः कान्तः थीमुखः सुमनोहरः ।
नवहस्तो भवेदाद्यः सप्तदशकर्णान्ततः ॥ २२ ॥
द्विहस्तान्तरगतो भेदा आनन्दादिकसंज्ञकाः ।
मनोहरगन्ताश्चाख्याता पञ्च स्तम्भा भवन्ति हि ॥ २३ ॥
तद्ये कलशं कुर्याद् ध्वजावंशसमुद्दवम् ।
पताका पापहारी च शशुपक्षक्षयंकरी ॥ २४ ॥

इति तडांगे ध्वजाधिकारः ।

समस्तामु च वापीषु ध्वजास्तम्भस्तथा भवेत् ।
दक्षिणे द्वारनिष्कासे ध्वजास्तम्भं प्रगोपयेत् ॥ २५ ॥
पीठवन्धः सुकर्तव्य एकद्वित्रिकरोत्रतः ।
ततः प्रगोपयेत् स्तम्भं सागदारुद्दोत्तमम् ॥ २६ ॥
त्रिहस्तः पञ्चहस्तश्च सप्तहस्तः समुन्नतः ।
श्नानमर्थश्च कामश्च त्रिभिश्चैतत् त्रिकं भवेत् ॥ २७ ॥
तदुद्धर्वे कलशं दिव्यं कर्तव्यं लक्षणान्वितम् ।
ध्वजावंशो भवेदृद्धर्वे पताका च प्रलम्बनम् ॥ २८ ॥
स्तम्भार्थं च भवेद्रुद्धर्वे वंशतुल्या पताकिका ।
एवंविधः प्रकर्तव्यः वापीनां तु ध्वजोद्दवः ॥ २९ ॥

इति वापीध्वजाधिकारः ।

कुण्डेषु पुष्करे कृपे ध्वजास्तम्भः समुद्दवेत् ।
वापीस्तम्भप्रमाणेन कर्तव्यः सर्वकामदः ॥ ३० ॥
त्रिपञ्चसप्तहस्तान्ते उदकान्तरगशतं शुभम् ।
तथा प्राचीशानमध्ये विभजेन्नवभागतः ॥ ३१ ॥
वामे त्रयं परित्यज्य दक्षिणे च त्रयं त्यजेत् ।
भुक्तिदश्चान्तरे भागे प्राचीतो मुक्तिदो भवेत् ॥ ३२ ॥
सुखावहश्च मध्यस्थो धर्मार्थकाममोक्षदः ।
एवंविधं प्रकर्तव्यं ध्वजानां लक्षणं शुभम् ॥ ३३ ॥

इति कुण्डपुष्करकृपध्वजाधिकारः ।

इति सूत्रमन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीगुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
समस्तध्वजानिर्णयाधिकारो नाम पञ्चत्वारिशदुत्तरशततम् सूत्रम् ॥

(१४६) ध्वजामाहात्म्यनिणेयो नाम षट्चत्वारिंशदुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

पतालभूधरा लोकास्तथा वै द्वीपसागरः ।
यत्र निवासात्मकानां धर्मस्थानमनोद्भवः ॥ १ ॥

त्रीणि कुर्यादूर्ध्वतश्च अधस्तात् त्रीणी पवच ।
स्वर्गारिततडागानि यशो देवकुलं कुलम् ॥ २ ॥

यत्र देवकुलग्रे च ध्वजावंशश्च वंशकृत् ।
पताका पापहारी च शशुपक्षक्षयंकरी ॥ ३ ॥

पञ्चात्मपञ्चभूतानि पञ्चतत्त्वेन्द्रियाणि च ।
पञ्चैव लोकपालाः स्युः पताकाग्रे शिखास्तथा ॥ ४ ॥

पञ्चभिः पञ्चभिः पालयं धर्मो यत्र कुले भवेत् ।
पञ्चैः स्यात् हम्यमानैः धर्मारितत्कालारिजम् ? ॥ ५ ॥

पवनैर्देव्यमानाश्च क्रीडयन्ति दिशो दश ।
फलन्ति फलकाले च हेत्यपार्यं पुण्योद्भवा ? ॥ ६ ॥

मण्डुकी मण्डुकाकारा कीर्तिस्योदर्दमहोद्भवाः ? ।
मण्डपं दिव्यमाख्यातं जन्मजन्मनि कुलवासनम् ? ॥ ७ ॥

जयविजयपताका गङ्गार्कतनयाभवा ।
सुरनिलयोत्तराख्या या यस्ये पृथिव्यातकै ? ॥ ८ ॥

कीर्ति घण्टा त्रिलोकेषु जन्म वा कुल उत्तमे ।
ध्वजा भूष्या चामैश्च व्यञ्जकैः सवराटकैः ॥ ९ ॥

वंशपताकोत्तरस्थां तत्वंक्षे कुलसम्भवा ।
सहृदये हृदयात्मा च ब्रह्मशान सउन्मीलता ? ॥ १० ॥

तदूर्ध्वे कलशं स्थापयं घोरसंसारतारकम् ।
महात्मानः पुरं यान्ति शुभं स्तनमयं तथा ॥ ११ ॥

ध्वजोदये तु तुष्यन्ति देवाश्च पितरस्तथा ।
सदा सा कुलसन्तानसुपुष्ट्यायुष्करी भवेत् ॥ १२ ॥

ध्वजारोपे कृतं पुण्यं दशाश्वेमधिकं भवेत् ।
सर्वपृथ्वीतीर्थपुण्यं ते व्रजन्ति शिवालयम् ॥ १३ ॥

पूर्वान्परांश्च पञ्चाशदात्मानं च तथाधिकम् ।
कुलमेकोत्तरशतं नरकात्तारयन्ति च ॥ १४ ॥

आचार्यशिलिपभिष्ठैव यजमानो गृहानुगैः ।
स याति परमं स्थानं यत्र देवो महेश्वरः ॥ १५ ॥

काञ्चनेन विमानेन षष्ठावितानशोभिना ।
 स यानि देवनिलयं सेव्यते चाऽप्सरोगणैः ॥ १६ ॥
 शिल्प्यान्नार्थ्यजमाना विष्णुलोकगतास्तथा ।
 आन्मवंशं भूमितलं तारयन्ति भवार्णवान् ॥ १७ ॥
 वलीवर्द्धकर्मकराः सर्वे यान्ति शिवालयम् ।
 मत्यलोके वृक्षशिल्पास्तप्तेषु युश्च शिवानुगाः ॥ १८ ॥
 वलीवर्द्धगाः सर्वाः स्वच्छया चैव सर्वतः ।
 गच्छन्ति दिव्यस्तप्तं त्रिपु लोकेषु मध्यतः ॥ १९ ॥
 लभन्ते चैमितं गड्यं स्वर्गं या भूमिशासनम् ।
 अमिनां लभते लक्ष्मीं यप्ता सुर्गनिष्कण्टकम् ॥ २० ॥
 यजमानशिल्प्यान्नार्थाः शिवसान्निध्यगाः सदा ।
 अधस्ताच्च पुरे रम्ये कैलाससदृशे तथा ॥ २१ ॥
 दिव्यगत्तमये चैव प्राकरैः काञ्चनैर्युते ।
 सप्तकोटिगणैर्युक्ताश्चन्द्राकेतारकावधि ॥ २२ ॥
 सूत्रकागपवरका यजमानहितैपिणः ।
 सुधया रचनालेपे यान्ति ते परमां गतिम् ॥ २३ ॥

इति सूत्रमन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रांकतृत्रीभुवनदेवाचार्थोक्तापराजितपृच्छाय
 व्यजामाहात्म्यनिर्णयाभिकारो नाम पद्मचत्वारिंशदुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

---

(१४७) सप्तप्रतिष्ठायज्ञमण्डपकुण्डविधिनिर्णयो नाम सप्तचत्वा-
रिंशदुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच--

अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रतिष्ठाविधिसप्तकम् ।
तेषां मन्त्रक्रियाश्चैव कथयामि समाप्ततः ॥ १ ॥
आदौ पादप्रतिष्ठा स्यात्तत्र कूर्मं च स्थापयेत् ।
शिलाप्रतिष्ठा द्वितिया पीठान्ते भित्तिमध्यतः ॥ २ ॥
उदुम्बरस्तृतीया च द्वारस्थापननामतः ।
पद्माकारा पद्मशिला प्रतिष्ठा सा चतुर्थिका ॥ ३ ॥
प्रासादे पञ्चमी चैवं पुरुषस्य निवेशनम् ।
षष्ठी च कलशारोपः प्रासादाग्रे च यो भवेत् ॥ ४ ॥
महायज्ञो महोत्साहो ध्वजानां तु समुच्छ्रूयः ।
सा सप्तमी प्रतिष्ठा च प्रयुक्ता वास्तुवेदिभिः ॥ ५ ॥

इति पुण्याहस्सप्तकम् ।

भूम्यारम्भपदे कूर्मे शिलायां सूत्रपातने ।
खुरे द्वारोदये स्तम्भे पट्टे पद्मशिलामुच्छ्रूये ॥ ६ ॥
शुकाग्रे पुरुषे चैव घण्टायां कलशोच्छ्रूये ।
आख्यातानि ध्वजारोपे शान्तिकानि चतुर्दश ॥ ७ ॥

इति चतुर्दशशान्तिकानि ।

प्रासादादग्र ईशाने चोत्तरे यज्ञमण्डपम् ।
हस्तास्त्रयः पञ्चसप्तनवचैकादशाऽन्तरम् ॥ ८ ॥
त्रयोदश तथा हस्ताः पोडशाऽथ तथोत्तमम् ।
चतुरश्चं समं शुद्धं भुजकर्णविशोधितम् ॥ ९ ॥
तथा भित्तिपुरुषं कृत्वा नवांशां मध्यवेदिकाम् ।
षोडशस्तम्भसंयुक्तं चतुर्द्वारोपशोभितम् ॥ १० ॥
तारङ्गयशोन्नता वेदी दर्शितोदरमस्तका ।
पृथक् च विदिते स्थाने मण्डलं च समुद्धरेत् ॥ ११ ॥
उदयाधीन्तरे वेद्याः करमात्रं च विस्तृतम् ।
कुण्डकानि तथा दिक्षु कर्तव्यानि क्रमेण तु ॥ १२ ॥
विताने पुण्यकलशाः पद्मपुष्पोपशोभिताः ।
विदिक्षु दिक्षु मध्ये च भवज्ञामालाकुलं तथा ॥ १३ ॥

मण्डपस्य चतुर्द्वाः सु ललाटोच्छ्रुयतोरणम् ।
प्रक्षेपदुम्बान्यग्रोद्वाश्वत्थाः पूर्वादितः क्रमात् ॥ १४ ॥
तत्तत्काष्ठुमयान् कुर्यात् स्तम्भान्वै तोरणोदये ।
उत्तरङ्गे त्रिशूलानि कर्तव्यानि क्रमेण तु ॥ १५ ॥
इन्द्रगोपोपमाः कृष्णाः पीताः सर्पपुष्पवत् ।
श्रवेताश्चैव पताकाश्च पूर्वादिक्रमयोगतः ॥ १६ ॥
मध्ये च सर्ववर्णाश्च पताकाश्च समुच्छ्रुयेत् ।
वितानैर्धिवधाकाराः पद्मपत्रोपशोभितैः ॥ १७ ॥
मण्डपं दिव्यमाख्यातं पुरे च निलयोपमम् ।
चतुर्कर्णेषु वेद्याश्च पदंशोन्नतवेदिकाः ॥ १८ ॥
तासामुत्तरपार्श्वे तु कुर्याद्वै स्नानमण्डपम् ।
कार्यं च कामदं मूलमण्डपस्य त्रिभागतः ॥ १९ ॥

इति यज्ञमण्डपाधिकारः ।

विदिक्षु दिक्षु कुण्डानि कर्तव्यानि क्रमेण च ।
उद्याधीन्तरं वेद्याः करमात्रश्च विस्तरः ॥ २० ॥
हस्तमात्रं खनेत्कुण्डं विस्तृतं हस्तमेव च ।
मेखला उग्निलैश्चैव कर्तव्या क्रमयोगतः ॥ २१ ॥
तथाश्वत्थदलाकारा कुण्डनाभिश्च विस्तृता ।
उत्तराभिमुखं कृत्वा गजोप्सदशानना ॥ २२ ॥
कुण्डयोनिस्तु कर्तव्या सर्वकामफलप्रदा ।
इत्थं गुणाः समाख्याताः कुण्डदोषानथ शृणु ॥ २३ ॥
उत्तानमर्थनाशं च तथा चिन्तामध्रोमुखम् ।
विकर्णं रोगवाहुल्यमिति दोपात्तथा स्मृताः ॥ २४ ॥
चतुरश्च भवेत्पूर्वे आग्नेयां च भगोपमम् ।
अर्धचन्द्रसमं याम्ये पञ्चकोणं तु नैकते ॥ २५ ॥
वारुणे वर्तुलाकारं वायव्ये रसकोणकम् ।
सौम्ये पद्मदलाकारमैशान्यां चाष्टकोणकम् ॥ २६ ॥
मध्ये च दर्पणाकारं कुण्डान्युक्तानि वै नव ।
मध्यस्थाने वेदिकावत् कुर्याद्वै कुण्डकाष्ठकम् ॥ २७ ॥
साधारणेषु यज्ञेषु शस्यते कुण्डपञ्चकम् ।
आदौ चाऽयुतहोमे तु कुण्डं चैककरं स्मृतम् ॥ २८ ॥
अयुताधिकलक्षार्थे कुण्डं कुर्याद् द्विहस्तकम् ।
लक्षहोमे त्रिहस्तान्तं दशलक्षे चतुर्ष्करम् ॥ २९ ॥

सप्तप्रतिष्ठायक्षमण्डपकुण्डविधिनिर्णयो नाम सप्तचत्वारिंशदुत्तरशततमं सूत्रम् ॥ ३६३

श्रिंशलक्ष्मे पञ्चहस्तं कोट्यधे षट्करं मतम् ।
सप्ततिलक्षेऽद्विकरं कोटिहोमे कराष्टकम् ॥ ३० ॥

ग्रहादिसर्वपूजासु कुण्डं स्यादेकहस्तकम् ।
अङ्गुलत्रयतो वृद्धिः शूद्रादेव्राक्षणान्ततः ॥ ३१ ॥

निरीक्ष्या प्रेक्षणं चैव तडनषडणस्तथा ? ।
अधिकरणं वेघेन कुटिलसमस्ततः ? ॥ ३२ ॥

कुण्डार्चनां कण्ठप्रधानरेखा चतुःषष्ठिवज्ञिकरणक ।
अष्टादश कुण्डविस्तरः न्यासउपनः ? ॥ ३३ ॥

स्वस्तिश्री वहिआवाहनम् । आव्हाहन शान्ततेयगो
रुहपत्यो रेखात्रयं प्रकर्तव्यम् ॥ ३४ ॥

ब्रह्माऽऽद्यायां तु रेखायां द्वितीयायां जनार्दनः ।
शिवःस्थितस्तृतीयायां हूँकारे सर्वदेवताः ॥ ३५ ॥

आँ हाँ हीं हूँ वहिमूर्तये नमः स्वाहा ।
आँ स्वाहा एनये नमः । हुंति हवनांतान्यकरेषु देशयेत् ॥ ३६ ॥

उत्तरवेद्यां तु मध्योयः सहयो समवर्यया ? ।
अनये सूत्रवेदेयं स्थणिले तु शय्यासनम् ॥ ३७ ॥

शिलिपनं पूजयेत्तत्र वस्त्रालङ्घारभूषणैः ।
तथा गां शिलिपने दद्यादलङ्घारसमन्विताम् ॥ ३८ ॥

लक्षणोद्धारकं कुर्यात् शास्त्रवेषेन कर्मणा ।
पञ्चगव्यस्तथा स्नात्वा पञ्चकपायसंयुतैः ॥ ३९ ॥

क्षीरवृक्षत्वचाभिश्च पञ्चघटैरहीनकैः ।
घत्वारो विप्रहस्तेषु सूत्रधारे तु पञ्चमः ॥ ४० ॥

शतसाहस्रकलशैः स्नानं तत्र समाचरेत् ।
मन्त्रं चैव समुच्चार्य नानार्थेषु विघ्नापहम् ॥ ४१ ॥

समुद्रो ज्येष्ठ सलिला समुद्रो ज्येष्ठ न सलिला समुद्रो ज्येष्ठस्त सलिला अपांदेवी
उत्तराश्रवन्ति या सृता वरणानां चतुष्प्रयम् ? ॥ ४२ ॥

मन्त्रानेतान्समुच्चार्य स्नानं च देवताकृतेः ।
शतसाहस्रकलशैः कृत्वा देवं च स्थापयेत् ॥ ४३ ॥

भेरीमृदङ्गवाद्यादिशङ्गशब्दैश्च मङ्गलैः ।
घेददुन्दुभिनिस्वानैर्नृत्यगतिसमन्वितैः ॥ ४४ ॥

आरोपयेद्रथे देवं कृत्वा च त्रिप्रदक्षिणम् ।
प्रविशेदुत्तरद्वारात् स्नानवारि न लङ्घयेत् ॥ ४५ ॥

लक्ष्मि दोषमाप्रोति विघ्नं कुट्टमहाभयम् ।
 आनयेदीशानवेद्यां तुलामारोपयेत्ततः ॥ ४६ ॥

उत्तरेऽडुघी शिगो याम्ये पूर्वे वा पश्चिमे तथा ।
 कलशं तच्छिरो देशे वामे स्याद् दर्पणः शुभः ॥ ४७ ॥

श्यजनं दक्षिणे देशे पादस्थाने कमण्डलुम् ।
 आच्छादयेद् दिव्यवस्थैर्विताने दिव्यवस्थके ॥ ४८ ॥

स्थणिडलानि ततो हाण्ठे द्वारयोः कलशानि च ।
 अंकुष्ठं चेतिमन्त्रेण द्वारपालान् निवेशयेत् ॥ ४९ ॥

बलिकर्म प्रकुर्वीत दिक्षुपर्तीश्च क्षमापयेत् ।
 गन्धधूपैश्च बलिभिरन्द्रादीन् दशदिक्षु च ॥ ५० ॥

द्वे द्वे चाहुती हवनामस्यजाप्यश्च मेव च ? ।
 इत्यनुक्रमं कुण्डैश्च क्रत्विजानां तु सङ्ख्यया ॥ ५१ ॥

ब्रह्माचार्यं क्रत्विजश्च द्वारपालास्तथा परे ।
 चत्वार इति कुण्डेषु क्रत्विजश्चैव पोडश ॥ ५२ ॥

अष्टौ तु द्वारपालाश्च दिशांपालास्तथोत्तमाः ।
 एवंविधः प्रकर्तव्यो मण्डपे तु महोत्सवः ॥ ५३ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकार्तिप्रकाशप्रोक्तुं श्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 सप्तप्रतिष्ठायज्ञमण्डपकुण्डविधिनिर्णयाधिकारो नाम सप्तचत्वारिंशदुत्तरशतम् सूत्रम् ॥

(१४८) मण्डलविधिर्नामाष्टचत्वारिंशादुत्तरशततम् सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

मण्डलेषु च सम्पूज्या निर्वाणदीक्षितादिषु ।
 विधिक्षेयानि तत्रैव मण्डलानि भवन्ति हि ॥ १ ॥

सर्वतोभद्रं भद्रं च लतालिङ्गोद्भवं तथा ।
 लिङ्गं च गौरीतिलकं अर्धचन्द्रं च स्वस्तिकम् ॥ २ ॥

योन्याकारं न च वाच्यं चापाकारं च दृढ़कम् ।
 गजदन्तं पुरुषाक्षं चतुरथाणि भेदतः ॥ ३ ॥

एकहस्तं द्विहस्तं वा हस्तत्रयमयोच्यते ।
 उयेष्ठमध्यकनिष्ठानि उदितानि त्रिधा क्रमात् ॥ ४ ॥

ब्रह्मविष्ण्वर्कपूजासु सर्वभद्रं तु कामदम् ।
 भद्रं तु सर्वदेवानां भुवनानां व्रयं यथा ॥ ५ ॥

लतालिङ्गोद्भवं पूज्यं लिङ्गं चैव शिवात्मनः ।
 पूजायां सर्वदेवानां गौरीतिलकभद्रकम् ॥ ६ ॥

अर्धचन्द्रं तडागेषु चापाकारं तथैव च ।
 टंकाभं स्वस्तिकं चैव वारीकृपेषु पूजितम् ॥ ७ ॥

जलपट्टपीठिकासु योन्याकारं तु कामदम् ।
 गजदन्तं महादुर्गे प्रशस्तं मण्डलं शुभम् ॥ ८ ॥

बर्णार्थं च शिलापृष्ठे श्वेतं कुर्यात्त मण्डलम् ।
 रक्तं मिश्रं च सिन्दूरैः पीतं मिश्रं हरीतकैः ॥ ९ ॥

हरिदू मिश्रं बालरसैः श्वेतं दुग्धं वशादिजम् ।
 इत्येतद्वर्णमाकारे मण्डलार्थं प्रयुज्यते ॥ १० ॥

चतुरथं समं कृत्वा भुजकर्णविशोधितम् ।
 भाजयेत् षोडशभागैः षट्पञ्चाशच्छतद्वयम् ॥ ११ ॥

मध्ये भागचतुर्थे च पर्वं चैव प्रदापयेत् ।
 तदनन्तरपङ्कौ च भवेत् पञ्चार्धवीधिका ॥ १२ ॥

पञ्चतुल्यानि द्वाराणि चतुर्दिश्कु प्रकल्पयेत् ।
 स्वस्तिवापीलताभद्रं द्वे द्वे च प्रतिकर्णकम् ॥ १३ ॥

शस्तं द्वारं चतुर्भागं द्वारकण्ठस्तदर्घतः ।
 काकिलं वै कण्ठसमं द्वारशोभिकपालकम् ॥ १४ ॥

द्वारस्थोभयपक्षे तु वापी स्यादपकोष्ठकैः ।
 धीथीकर्णे भवेद् भद्रं पञ्चकोष्ठसमन्वितम् ॥ १५ ॥

तस्याग्रे स्वस्तिकं कुर्यात् पादतश्चतुर्थकम् ।
 तस्याग्रे तु भवेद् भद्रं स्वस्तिकं च तदन्ततः ॥ १६ ॥

वापीभद्रक्योर्मध्ये लता कोष्ठत्रुष्टकः ।
 अष्टो वाप्यश्च भद्राणि लताश्च स्वस्तिकानि च ॥ १७ ॥

चतुर्द्वारसमायुक्तं वीथिकान्तरजन्मे ? ।
 सर्वतोभद्रमेवं तु कर्तव्यं चैव मानतः ॥ १८ ॥

मध्यं द्वयष्टककोष्ठैश्च चतुष्टकस्य न कारयेत् ।
 द्वार्शिंशद्वेतिका वाहोऽप्रपत्राणि द्वितीयके ॥ १९ ॥

केशराणि तृतीये च नववीजांश्चतुर्थके ।
 एवंविधं प्रकर्तव्यं सर्वदैवतपूजनम् ॥ २० ॥

तीर्थानि नवपीतानि चतुर्धा केशराणि च ।
 रक्तानि पश्चपत्राणि बाह्यरेखा चतुर्विधा ॥ २१ ॥

सत्वं रजस्तमश्चेति त्रिवृत्ता वीथिका भवेत् ।
 चतुर्द्वाराणि श्वेतानि वीथिकर्णान्वितानि च ॥ २२ ॥

चतुर्भद्रा भवेद्रेखा श्वेतानां च चतुष्टयम् ।
 पीतं स्वस्तिचतुष्टकं च रक्तानां च चतुष्टयम् ॥ २३ ॥

पीतवर्णा लता कार्या वाप्यर्धहरिताऽप्यथ ।
 अर्धपीतां ततः कुर्यात्कर्णान्ते वृत्तबाह्यतः ॥ २४ ॥

तथा द्वयङ्गुलवृत्तानि सत्त्वरजस्तमांसि च ।
 रजो ब्रह्मा तमो विष्णुः सत्त्वं चैव महेश्वरः ॥ २५ ॥

इति सर्वतोभद्रमण्डलम्

एकद्वित्रिचतुःपञ्चपडात्रैश्चाऽधिवासनम् ।
 सुमुहूर्ते शुभे लग्ने प्रतिष्ठाप्यादि चाऽऽनवेत् ॥ २६ ॥

स्वमानीतो यदा देवो निमित्तं लक्षयेत्तदा ।
 शुभे च सिद्धिमाप्नोति अशुभे च वधादिकम् ॥ २७ ॥

रसन्यासं ततः कुर्यात्लिङ्गार्चायां विचक्षणः ।
 धात्रौषधीश्च रसानि धान्यान्यष्ट तथैव च ॥ २८ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 मण्डलविध्यविकारो नामाष्टचत्वारिंशदुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(१४९) रत्नन्यासप्रतिष्ठा नामैकोनपश्चाशदुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

धात्वौषधीश्च रत्नानि धान्यान्यप्त तथैव च ।
 वक्ष्ये मन्त्रानुक्रमं च यथोक्तं च पृथग् बुधैः ॥ १ ॥

ॐ इन्द्रस्तु महतां दीपः सर्वदेवाधिपो महान् ।
 वज्रहस्तो गजारूढस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥ २ ॥

ॐ अश्विस्तु महतां दीपः सर्वते जोडधिपो महान् ।
 मेषपारूढः शक्तिहस्तस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥ ३ ॥

ॐ यमस्तु महतां दीपः सर्वप्रेताधिपो महान् ।
 महिषस्थो दण्डहस्तस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥ ४ ॥

ॐ निर्क्षितिस्तु महादीपः सर्वक्षेत्राधिपो महान् ।
 खड्गहस्तः शिवारूढस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥ ५ ॥

ॐ वरुणस्तु महादीपः सर्ववार्यधिपो महान् ।
 नकारूढः पाशहस्तस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥ ६ ॥

ॐ यायुस्तु महतां दीपः सर्वमण्डलपो महान् ।
 व्यजाहस्तो मृगारूढस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥ ७ ॥

ॐ कुबेरस्तु महादीपः सर्वयक्षाधिपो महान् ।
 निधिहस्तो गजारूढस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥ ८ ॥

ॐ ईशानस्तु महादीपः सर्वयोगाधिपो महान् ।
 शूलहस्तो वृषारूढस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥ ९ ॥

ॐ ब्रह्मा तु महतां दीपः सर्वसृष्ट्यधिपो महान् ।
 हंसारूढः पश्चहस्तस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥ १० ॥

ॐ विष्णुस्तु महतां दीपः सर्वयोगाधिपो महान् ।
 ताक्ष्यारूढो गदाहस्तस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥ ११ ॥

अनेन क्रमयोगेन रत्नन्यासं तथोक्तमम् ।
 पूर्वादिकमयोगेन रत्नधात्वौषधानि च ॥ १२ ॥

वज्रवैद्वर्यमुकाश्च इन्द्रनीलसुनीलकम् ।
 पुष्परागं च गोमेदं प्रवालं पूर्वतः क्रमात् ॥ १३ ॥

हेमं रौप्यं ताम्रकांस्ये रीतिकां नागवङ्गकौ ।
 पूर्वादिकमतश्चैव आयसं चैवमन्ततः ॥ १४ ॥

वचा वहिः सहदेवी विष्णुकान्ता च वारुणी ।
 संजीवनी ज्योतिष्मती ईश्वरी पूर्वतः क्रमात् ॥ १५ ॥

यदो व्रीहिस्तथा कदुर्जेणाद्याश्च तिलैर्गुता ।
 शाली मुद्गा समाख्याता गोधूमाश्च क्रमेण तु ॥ १६ ॥

यद्देवाभगणं पूजा वस्त्रालङ्कारभूषणम् ।
 स्नानमण्डपोपस्करण् स्थालीपात्रं तु शिलिपने ॥ १७ ॥

शालाका मधुपात्रं च लक्ष्मिकार्यं च शिलिपने ।
 स्नानशश्या ध्वजार्यं च दातव्यं चैव शिलिपने ॥ १८ ॥

सर्वं यज्ञोपस्करणं च शश्यावितानकादिकम् ।
 अन्योपस्करकं सर्वमाचार्याय प्रदापयेत् ॥ १९ ॥

इति यज्ञमण्डपविसर्जनम् ।

अतश्चानन्तरं कुर्यादस्य चैव महोत्सवम् ।
 नृत्यश्च गीतवादित्रैः फलपुष्पवितानकैः ॥ २० ॥

प्रकीर्णविविधास्वाद्यैः फलैश्चैवमनेकशः ।
 द्वारनालैः सुशोभाळ्यैः पुष्पवितानसंकुलैः ॥ २१ ॥

कदलीस्तमशोभाळ्यैर्ध्वजामालाकुलैस्तथा ।
 रसभापत्रैः प्रेक्षणीयैर्लास्यताण्डवकादिकैः ॥ २२ ॥

आगात्रिकैर्गन्धधूपैर्गीतकामलकायकैः ।
 भोगैश्चैवातिभोगैश्च कर्पूराद्यैश्च कुड्कुमैः ॥ २३ ॥

कुर्मादौ च तथा कुर्याच्छिलासंस्थापने तथा ।
 द्वारे पद्मशिलायुक्तौ पुरुषस्य निवेशने ॥ २४ ॥

कलशे च ध्वजारोपे प्रतिष्ठासप्तके तथा ।
 शान्तिका द्विसप्तके च प्रयुक्तं वास्तुवेदिभिः ॥ २५ ॥

शुभं चेदं कारणेयः प्रतिष्ठासप्तकादिकम् ।
 स याति परमं लोकं यत्र देवः सदाशिवः ॥ २६ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 रत्नन्यासप्रतिष्ठाधिकारां नामैकोनपञ्चाशदुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(१५०) प्रासाददेवतान्यासो नाम पञ्चाशादुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

प्रासादे देवतान्यासं स्थापयेद्य समस्ततः ।
तदनुक्रमतो वक्ष्ये शृणुचैकाग्रमानसः ॥ १ ॥

पादे पराक्रमं देवं प्रतिष्ठाप्य भूमध्यतः ।
प्राग्भारोद्भवं देवं शिलायां च तदूर्ध्वतः ॥ २ ॥

शिलोद्भवोद्भूता चादौ दंष्ट्र्या भूः समस्तिका ।
वराहरूपेण खरशिलायां धरणीधरः ॥ ३ ॥

सूत्रपातं समासार्य स्थाप्यश्चिन्तामणिस्तथा ।
आद्यस्तरोर्ध्वदेशे च तत्र नागकुलानि च ॥ ४ ॥

प्रतिष्ठाप्याः पत्रगाश्च स्थाने पोल्यमिधानके ।
तदूर्ध्वे कुम्भकाख्ये च संस्थाप्या जलदेवताः ॥ ५ ॥

पुष्पकं च तदूर्ध्वे तु चिपिका पुष्पकान्विता ।
संस्थाप्याः किन्नरास्तत्र चिपिकापुष्पकाकुलाः ॥ ६ ॥

जाडयकुम्भे स्थितो नन्दी कर्णाल्यां च ततो हरिः ।
गजपीठे गणेशश्च अश्वपीठे तथाऽश्विनौ ॥ ७ ॥

नरपीठे नरांश्चैव स्थापयेत् क्रमयोगतः ।
क्षमां देवीं च खुरके स्त्राणां कुम्भके तथा ॥ ८ ॥

निर्गमोद्भूमसीमायां ततः सृष्टिर्विनिर्गता ।
सन्ध्यात्रयं प्रतिष्ठाप्यं क्रमतो भद्रकत्रये ॥ ९ ॥

कलशे च स्थिता देवी पार्वती तु हरिया ।
घनदोऽन्तरपत्रे च प्रतिष्ठाप्यो यथाक्रमम् ॥ १० ॥

कपोताल्यां गन्धर्वां अन्तःपत्रे च किन्नराः ।
शारदा मञ्चिकायां च जड्ग्यायां मेरुरेव च ॥ ११ ॥

लोकपालाश्च दिक्पालाः सुराश्चाथ गणेश्वराः ।
उदीच्यामिन्द्रदेवश्च सावित्री भरणे स्थिता ॥ १२ ॥

भाराधारः शिरावर्ण्यां पट्टे देव्यश्च संस्थिताः ।
निद्याधराः कपोताल्यामन्तःपत्रे सुरास्तथा ॥ १३ ॥

पर्जन्यः कूरच्छाद्ये तु छाद्यनिर्गमसंयुते ।
तदनन्तरतो देवान् स्थापयेद् गर्भमध्यतः ॥ १४ ॥

शास्त्रयोश्वन्द्रसूर्यौ तु त्रिमूर्तीश्चोत्तरड्गाके ।
उदुम्बरे स्थिता यक्षा अधिनावर्धन्द्रके ॥ १५ ॥

कोणिकायां धराधारः क्षितिश्वोत्तानपट्टके ।
स्तम्भेषु पर्वताः प्रोक्ता आकाशं च करोटके ॥ १६ ॥

जालके क्रपिसङ्गश्च सुग मध्ये प्रतिष्ठिताः ।
मकर जाह्नवी गड्गा चण्डेश्वरे गोमती तथा ॥ १७ ॥

ब्रह्मा विष्णुस्तथा सूर्य ईश्वरी च सदाशिवः ।
उरःशृङ्गे तथा पञ्च भद्रभद्रेष्वयं विधिः ॥ १८ ॥

शिखरे चेश्वरं विद्याचिन्त्यखायां तु सुग्रीष्म ।
श्रीवायां त्वम्बरं देवमण्डके च निशाकरम् ॥ १९ ॥

पद्माक्षं पद्मपत्रे चाऽमलमामलसारके ।
कलशे च स्थितो रुद्रो व्योमव्यापी सदाशिवः ॥ २० ॥

सद्यो वामस्तथा घोरस्तत्पुरुष ईश एव च ।
कर्णे प्रतिरथे चैव रथे पञ्चरमद्रयोः ॥ २१ ॥

पञ्चवक्त्राणि पञ्चाङ्गसङ्ग्रह्या भद्रान्तगा भवेत् ।
इत्येते च समाख्याताः प्रासादे त्रिदशाः खलु ॥ २२ ॥

न्यूनाधिकं स्थिता यत्र देवास्तैव ते पुनः ।
हीने हीनाः प्रतिष्ठाप्या अधिके चाधिकाः शुभाः ॥ २३ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीमुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
प्रासाददेवनन्यासाधिकारो नाम पञ्चाशदुत्तरशततमं सूत्रम् ।

---

(१५१) सूत्रधारपूजाविधिर्नामैकपञ्चाशदुत्तरशततमं सूत्रम्

विश्वकर्मावाच-

इत्यनन्तरतो वत्स पूजित्वा सूत्रधारकम् ।
 यज्ञमण्डपमध्ये च मण्डलं कारयेच्छुभम् ॥ १ ॥

पट्टाच्छादनकं कृत्वा स्वस्तिकं च समालिखेत् ।
 सूत्रासने सूत्रधारं पादौ प्रक्षाल्य स्थापयेत् ॥ २ ॥

कुड्कुमालेपनं कृत्वाऽऽवृणुयाद् दिव्यवस्थतः ।
 मुकुटं कुण्डले सूत्रं कङ्कणं दिव्यमुद्रिकाम् ॥ ३ ॥

हारकेयूरसंयुक्तं पादाभरणकादिकम् ।
 देयं स्तीनरग्न्यमस्य पुत्रपात्रयुतस्य च ॥ ४ ॥

गृहोपस्करकं सर्वं गोमहिप्यश्वकादिकम् ।
 दासीकर्मकरांश्चैव यत्सुखासनकादिकम् ॥ ५ ॥

ग्रामं चैव ततो दद्यात् कृष्णां वा भूमिमुत्तमाम् ।
 अन्ये ये पूजनीया वै उत्तमाण्कपाणिकाः ॥ ६ ॥

बस्त्रप्रावरणैः सर्वे उत्तमादिकमेण तु ।
 सर्वेषां टड्कपाणीनां दत्त्वा दानं च पुण्यकृत् ॥ ७ ॥

सर्वेषां कर्मकराणां धनं दद्याच्च सर्वतः ।
 वस्त्रप्रावरणान् कृत्वा पुण्यदानं च सर्वथा ॥ ८ ॥

नाऽपकुर्याद्यथा वत्स सूत्रधारः स्वकर्मसु ।
 तस्मिस्मस्तुष्टे च सन्तुष्टा ब्रह्मविष्णुहरादयः ॥ ९ ॥

भोजनीयास्तत्र सर्वे मिष्ठानैः खण्डपाचितैः ।
 ताम्बूलं लेपनं दद्याद्यावत् संतुष्टिमाण्युः ॥ १० ॥

सूत्रधारपृष्ठहस्तास्तुष्टा यत्र गृहेषु च ।
 तत्र तुष्टः शिवो देवस्थिदशैश्चैव संयुतः ॥ ११ ॥

तत्तुष्टु च जगत्तुष्टु त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
 सर्वतीर्थोद्भवं पुण्यं सर्वदेवप्रतोषणम् ॥ १२ ॥

संतुष्टुतेतसः कृत्वा याचनीयं करोदकम् ।
 आसि पुण्यं स्वयं दाता देयं निष्केवलावयम् ॥ १३ ॥

सूत्रधारापण्यावेषु आत्महस्तं तु याचित्तम् ।
 मम सन्तानेन मोक्षं दद्याद् भवप्लवान्तकम् ॥ १४ ॥

मया विरुपं व्यक्तं तु अदत्तंकपातरूपकम् ? ।
 क्षमावद्भिः प्रकर्तव्यं सन्तुष्टः पुण्यदानकम् ॥ १५ ॥

एवमेव प्रदातव्यं सूत्रधारेण चोदकम् ।
 निष्केवलं च पुण्यं ते यज्ञमान सदाऽस्तु हि ॥ १६ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभवनदेवाचार्योक्तापराजितपृष्ठाणायाः
 सूत्रधारपूजाविधिकारो नामैकपञ्चाशदुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(१५२) गुरुयागनिर्णयो नाम द्विपञ्चाशदुत्तरशततमं सूत्रम्

विश्वकर्मोवाच—

गुरुयागं प्रवक्ष्यामि शृणु त्वमपगज्जित ।
येनाऽसौ लभते पुण्यमिहलोके परत्र च ॥ १ ॥

यज्ञमण्डपमध्ये च पट्टः स्थाप्यस्तथोपरि ।
अष्टपत्रं लिखेत्पद्मं पूजयेद् गुरुपादुकाम् ॥ २ ॥

आच्छाद्य युग्मवस्त्राभ्यां गन्धेर्धैर्पैश्च पुष्पतः ।
मन्त्रमुदाकियायुक्तं पूजयेद् गुरुपादुकाम् ॥ ३ ॥

आवाहनाय तत्रैव दृष्ट्यग्रे पादुकाऽपरा ।
पादौ प्रश्वालय तत्रैव पूजयेद् भक्तिभावतः ॥ ४ ॥

पाटपट्टैस्तथा पट्टैर्दिव्यवस्त्रादिकैरपि ।
एवं खीनरयुग्मं च पूजयेद् गुरुपादुकाम् ॥ ५ ॥

हारकेयूरमुकुर्मुद्रिकाभिश्च कङ्कणैः ।
कर्णभूपाकटिसूत्रैः पादाभरणकादिकैः ॥ ६ ॥

खी युक्ताभरणैः पूज्या वस्त्रालङ्घारमूषिता ।
हंसतूलयुता शश्या विविधान्यासनानि च ॥ ७ ॥

छत्रं सुखासनं चैव चामरव्यजनादिकम् ।
गजश्चाऽश्वो रथो वाऽपि नैकधा वाहनानि च ॥ ८ ॥

अन्ये चोपस्कराः सर्वे देया धान्यधनादि च ।
देशो ग्रामः पुरं खेटो नगरं कूटकर्वटः ॥ ९ ॥

गुरुभ्यश्च प्रदातव्या ह्यतिसन्तुष्टेतसा ।
गुरौ हृष्टे च तुष्यन्ति सुराश्च पितरोऽपि च ॥ १० ॥

गुरुः सन्तोषितो येन त्रैलोक्यं तस्य गोचरम् ।
सन्तोषितो गुरुर्येन कैलासे युक्त ईश्वरे ॥ ११ ॥

गुरुब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्हीशः सदाशिवः ।
तस्माद् दीक्षा गृहीतव्या देवीदेवार्चनक्रियाः ॥ १२ ॥

सन्ध्याश्च तर्पणं चैव सूर्यादेर्वनाविधिः ।
ततो देवाग्रतो गत्वा उपस्थानानि कारयेत् ॥ १३ ॥

ओषधीस्नपनं चैव यतो व्याधिर्न पीडयेत् ।
महोत्सवं ततः कुर्यात् पुष्पवितानसंकुलैः ॥ १४ ॥

कदलीस्तमभशोभादश्यैस्तोरणैर्दिव्यवस्थकैः ।
 नैवेद्यैः खण्डपक्षैश्च फलपुष्पैरनेकधा ॥ १५ ॥

सधूपामोदबहुलैर्दीपमालादिसंकुलैः ।
 आरात्रिकं ततः कृत्वा गीतनृत्यसुवाद्यकैः ॥ १६ ॥

अथ चाऽनन्तरं वत्स आत्मानं विनिवेदयेत् ।
 भार्यया युक्त एवं च दण्डवत्प्रणमेद् भुवि ॥ १७ ॥

आत्मवित्तानुसारेण देवे दद्याच्च निश्रहम् ।
 भार्यायुक्तश्च देवाग्रे निश्रहं तु समुच्चरेत् ॥ १८ ॥

उभाभ्यां च समुत्थेयं गुरोरेवाङ्गया तदा ।

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुत्रनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 गुरुयागनिर्णयाधिकारो नाम द्विपञ्चाशदुत्तरशततम् सूत्रम् ॥

---

(१५३) शिलाकूर्मपुरुषप्रमाणं त्रिपञ्चाशदुक्तरशततम् सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच —

एकहस्ते तु प्रासादे कूर्मश्चार्धाङ्गुलः स्मृतः ।
अर्धवृद्धिः प्रकर्तव्या प्रश्नदशहस्तावधि ॥ १ ॥

एकविंशतिहस्तान्तं पादवृद्धिः प्रकीर्तिता ।
तदर्थेन पुनर्वृद्धिर्मन्वङ्गुलः शतार्द्धके ॥ २ ॥

पतन्मानं मध्यमानं कनिष्ठं पादवर्जितम् ।
पादाधिकं भवेत्तयेष्टं कूर्मे मानं त्रिधोदितम् ॥ ३ ॥

हैमो रौप्यश्च कर्तव्यः सर्वपापप्रणाशनः ।
करोति य इमं कूर्मं स यज्ञफलमाप्नुयात् ॥ ४ ॥

स्नानं पञ्चामृतं कार्यं कूर्मस्य तु यथाविधि ।
अर्चयित्वा प्रयत्नेन सुधूपामोदपुष्पकैः ॥ ५ ॥

तिलैर्यवैस्तथा होमं पूर्णाहुतिं प्रदापयेत् ।
निवेशायेत्ततः कूर्मं वेदवादित्रमङ्गलैः ॥ ६ ॥

इति कूर्मप्रमाणम् ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि शिलाः प्रासादमानतः ।
एकहस्तं समारभ्य पञ्चाशद्वस्तकावधि ॥ ७ ॥

एकहस्ते तु प्रासादे शिला वेदाङ्गुला भवेत् ।
पडङ्गुला द्विहस्ते च त्रिहस्ते च ग्रहाङ्गुला ॥ ८ ॥

चतुर्हस्ते च प्रासादे शिला स्याद् द्वादशाङ्गुला ।
तृतीयांशोदयः कार्यो हस्तादौ च युगान्ततः ॥ ९ ॥

ततः परेऽष्टहस्तान्तं वृद्धिरुद्गुलतो भवेत् ।
पुनर्दर्थङ्गुलतो वृद्धिः पञ्चाशद्वस्तकावधि ॥ १० ॥

पादेन चोच्छ्रुता शस्ता तां कुर्यात् पड़कजान्विताम् ।
कर्तृकावरका राजा प्रजा नन्दन्ति वै चिरम् ॥ ११ ॥

अष्टाङ्गुलोच्छ्रुता शस्ता वेदाश्च करयोगतः ।
शस्तं मानं शैलजे स्यादैषिके च तदर्थतः ॥ १२ ॥

शैलजे शैलजा कार्या ऐषिके चेष्टिकामर्थी ।
तत् पिण्डाग्रे भवेत्पद्मं शिला पिण्डाष्टमांशकम् ॥ १३ ॥

पद्मपत्रयुता चैव नन्दावर्ती च स्वस्तिका ।
तदेवायुधसंहा च पीठबन्धवशानुगा ॥ १४ ॥

वृन्दा भद्रा जया पूर्णा विजया पञ्चमी शिला ।
 मङ्गला ह्यजिताऽपराजिता च धरणीभवा ॥ १५ ॥
 शिलां निवेशयेत्पुर्वं पश्चात्पीठनिवन्धनम् ।
 जङ्घायां शिखरे चैव वेदिका कलशान्तरे ॥ १६ ॥
 शिलोपरि समस्तं तच्छिलाधश्चोपर्णीठकम् ।
 इति युक्तिर्विधातव्या शिलानां शुभलक्षणा ॥ २७ ॥
 अधःखाते सम्पुटेषु निधिकुम्भांश्च योजयेत् ।
 पश्चश्चाथ महापद्मः शङ्खो मकरकन्धपौ ॥ १८ ॥
 मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव ।
 सुमद्रश्च विमद्रश्च सुनन्दः पुष्पदन्तकः ॥ १९ ॥
 जयोऽथ विजयश्चैवं कुम्भः पूर्णस्तथोत्तमः ।
 इत्येवं नवकुम्भाश्च नियोज्यास्तत्र वै क्रमात् ॥ २० ॥
 अथातः संप्रवक्ष्यामि पुरुषस्य प्रवेशनम् ।
 न्यसेद् देवालयेष्वेवं जीवस्थानफलं भवेत् ॥ २१ ॥
 छादनोपप्रवेशेषु शृङ्गमध्येऽथवोपरि ।
 शुकनासावसानेषु वेद्यूधर्वे भूमिकान्तरे ॥ २२ ॥
 मध्यगर्भे विधातव्यो हृदयवर्णको विधिः ।
 हंसतुर्लीं ततो कुर्यात् ताम्रपर्यङ्कसंस्थिताम् ॥ २३ ॥
 शयनं चापि निर्दिष्टं पद्मं वै दक्षिणे करे ।
 त्रिपताकं करं चामं कारयेद्गृदि संस्थितम् ॥ २४ ॥
 प्रमाणं तस्य वक्ष्यामि प्रासादादौ समस्तकं ।
 यावच्छतार्थं हस्तादेः कल्पयेच्च यथाकमम् ॥ २५ ॥
 वृद्धिरर्धाङ्गुलाद्वस्ते यावन्मेरुं प्रकल्पयेत् ।
 एवंविधं प्रकर्तव्यं सर्वकामफलप्रदम् ॥ २६ ॥
 हेमजं तारजं चापि ताम्रजं चापि भागशः ।
 कलशो चाम्बुपूर्णे तु सौवर्णं पुरुषं न्यसेत् ॥ २७ ॥
 पर्यङ्कस्थं चतुःपत्सु कुम्भाश्चत्वार एव च ।
 हिरण्यनिधिसंयुक्ता आत्ममुद्राभिरङ्गिताः ॥ २८ ॥
 एवमारोपयेद् देवं यथोक्तं वास्तुशासने ।
 तस्य नैव भवेद् दुःखं यावदाभूतसंप्लब्धम् ॥ २९ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 शिलाकूर्मपुरुषप्रमाणाधिकारो नाम त्रिपञ्चाशदुक्तरशततम् सूत्रम् ॥

(१५४) वैराज्योदभवप्राभादनिर्णयो नाम चतुषपञ्चाशादुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच--

अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रासादान् क्षेत्रसंस्थितान् ।
तंपां च कथयिष्यामि भेदान् पञ्च समीरितान् ॥ १ ॥

विमानाः प्रथमं पञ्च स्वयं ब्रह्मप्रभापिता; ।
मनोल्हादकग्र हेते तथा स्वच्छन्दचारिणः ॥ २ ॥

वैराज्यः प्रथमो नाम पुण्यकश्च द्वितीयकः ।
कैलासो मणिकस्तत्र तथा चैव त्रिविष्टपः ॥ ३ ॥

वैराज्यं चतुर्ग्रं च कैलासं वृत्तमेव च ।
पुण्यकं कारणेन्प्राज्ञश्चतुरथायतं तथा ॥ ४ ॥

वृत्तायतं चैव कुर्यान्मणिकं तत्र वुद्धिमान् ।
त्रिविष्टपमयाषाणे सर्वदेवालयेषु च ॥ ५ ॥

प्रयुक्ता विवितश्छन्दनाः सूत्रमार्गेनकथा ।
वैराज्यकुलसम्भूताः सब प्रासादसंज्ञकाः ॥ ६ ॥

प्रासादानां समस्तानां वैराज्या देवसम्भवाः ।
भवन्ति चेषुभेदा वै वैराज्योद्भवसम्भवाम् ॥ ७ ॥

प्रासादा वै पञ्चशतान्यष्टाशीत्यविकानि च ।
सर्वेषां मूलयोनिस्तु वैराज्यं नाम कीर्तिता ॥ ८ ॥

चतुरथायतच्छन्दे पुण्यकादिशतत्रयम् ।
अन्ये पञ्चाशतान्येवं वृत्ताः कैलाससम्भवाः ॥ ९ ॥

वृत्तायतास्सार्धशतसङ्ख्यका मणिकोद्भवाः ।
त्रिविष्टपास्तथाष्टाश्रा मताः सार्धशतत्रयम् ॥ १० ॥

सङ्ख्ययाष्टाशीत्युत्तरण्यष्टादशशतानि च ।
उक्ताः श्रेष्ठा ब्रह्मणश्च वैराज्यकुलसम्भवाः ॥ ११ ॥

तन्मध्ये मिथ्रकाश्रैव शतं च द्वादशोत्तरम् ।
स्युर्विंशतिशतान्येवं प्रासादा मिथ्रसम्युताः ॥ १२ ॥

पञ्चाशत् सहस्राणि पञ्चविंशतिधा; पृथक् ।
एकैके तेऽष्टधा भिन्नाश्रूतुर्लक्ष्मितास्तथा ॥ १३ ॥

चतुरथाश्च वैराज्या वृत्ताः कैलाससम्भवाः ।
चतुरथायताः सर्वे पुण्याख्यकुलजातकाः ॥ १४ ॥

वृत्तायता मणिकज्ञा अष्टाश्राश्च त्रिविष्टपाः ।
इषुभेदसमुत्पन्नाः प्रासादाः सर्वकामदाः ॥ १५ ॥

एकहस्तं समारभ्य पञ्चाशद्वस्तकावधि ।
 हस्तान्तरैस्ततो भेदा हस्ताधीश्व न संशयः ॥ १६ ॥
 हस्तपादैस्त्यड्गुलैश्व कुर्याद्डग्गुलकक्रमम् ।
 प्रयुक्ता विविधाश्चतन्दाः प्रमाणं शास्त्रमानतः ॥ १७ ॥
 इषुच्छन्दाष्टजातीनां नामसङ्ख्या च लक्षणम् ।
 तथा तदूर्ध्वमार्गेषु तलेष्वभिहितं यथा ॥ १८ ॥
 सङ्ख्याताश्व तलच्छन्दभक्तिभागा अनेकधाः ।
 चतुर्भागादिकं मध्यं सूर्योत्तरशतान्तकम् ॥ १९ ॥
 भागान्तरे ततो भेदा ग्रहाधिकशतं विदुः ।
 तत्रोत्पन्ना यथा भेदा उपाङ्गानां तथैव च ॥ २० ॥

 इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुत्रामुवनदेवानायीक्तापराजितपृच्छायां
 वैराज्योद्भवप्रासादनिर्णयाधिकारो नाम चतुष्प्राशदुत्तरशततम् मुत्रम् ॥

(१५५) वैराज्यादिप्रासादलक्षणं पञ्चपञ्चाशादुत्तरशततम् सूत्रम्

विश्वकर्मोचान्त—

अथो वक्ष्ये च वैराज्यं प्रासादं सर्वकामदम् ।
वह्न्यं सर्वदेवानां शिवस्यापि विशेषतः ॥ १ ॥
अनन्तपुण्यदां चैवं पूजां वै व्रह्मणोदिताम् ।
तेषामनुक्रमं वक्ष्ये शृणु चैकाग्रमानसः ॥ २ ॥
चतुरथीकृते क्षेत्रे तथा पोडशभाजिते ।
तस्य मध्यं चतुर्भागेर्गम्भ सूत्रैश्च कारयेत् ॥ ३ ॥
द्वादशस्थ शेषेषु वाह्ये भित्तीः प्रकल्पयेत् ।
भित्तिर्भागोच्छ्रूयं चैव चतुर्भागैश्च कारयेत् ॥ ४ ॥
भित्त्युच्छ्रूयो जन्मतश्च सपादः शिखरोदयः ।
चतुर्गुणैः पृथक्सूत्रैः पद्मकोशां समालिखेत् ॥ ५ ॥
स्कन्धकोशान्तरं चैव सप्तभगैश्च भाजयेत् ।
एकभागा भवेद् ग्रीवा सार्वे चामलसारकम् ॥ ६ ॥
पद्मपत्रं तथा सार्वे त्रिभागैः कलशोन्नतिः ।
चतुर्द्वारेषु प्राग्ग्रीवा गर्भतुलाश्च गर्भतः ॥ ७ ॥
हेमरत्नमयैः स्तम्भैः युक्तपटैः सुच्छाद्यकैः ।
मुक्तादिभिश्च खचितैर्वितानैर्दिव्यभूपणैः ॥ ८ ॥
स्फाटिकैर्विविष्टैर्जालैर्हरण्यमणिवेदिकैः ।
सिंहकर्णैः सुशोभाद्यैर्निर्यूहाच्छाद्यकर्णकैः ॥ ९ ॥
शिखरैर्हेमरत्नाद्यैर्घण्टाकलशकान्वितैः ।
गजाश्वनरपीठाद्यैः सर्वलक्षणसम्युतैः ॥ १० ॥
लोकनाथेऽति दृष्टव्या आदौ वैराज्यसम्भवाः ।
वैराज्या वै पञ्चशतान्यष्टाशात्युत्तराणि च ॥ ११ ॥

इति वैराज्यप्रासादलक्षणम् ।

आयामः पञ्चभागैश्च चतुर्भागैश्च विस्तरः ।
याम्योत्तरे उरःशृङ्गाण्यूर्ध्वं त्रिकलशान्वितम् ॥ १२ ॥
सिंहकर्णपुरः पृष्ठे प्राग्ग्रीवा द्वारवाहृतः ।
पूर्वालङ्कारशोभाद्यः पुष्पकः सर्वकामदः ॥ १३ ॥
पुष्पकाद्य समुत्पन्नं प्रासादानां शतत्रयम् ।
चतुरस्त्रायताः प्रोक्ता आद्येऽन्ते सृष्टिकर्मणा ॥ १४ ॥

इति पुष्पकप्रासादलक्षणम् ।

चतुरश्राः समाः शुद्धाः कणोर्ध्वे च सुवृत्तकाः ।
सिंहकर्णभूषितोर्ध्वाः पूर्वालङ्कारशोभिताः ॥ १५ ॥
चतुर्द्वारेषु प्राग्नीवाः सुवितानैर्विभूषिताः ।
कैलासाद्याः समुत्पन्ना वृत्ताः पञ्चशतानि च ॥ १६ ॥

इति कैलासप्रासादलक्षणम् ।

पट्टमागैश्च तथाऽज्यामश्चतुर्भागैश्च विस्तरा ।
विस्तरार्थं भ्रमे वृत्तं वामदक्षिणतो भवेत् ॥ १७ ॥
कुक्षिद्यासं बुधः कुर्याद् भागपादं ततः पुनः ।
एवं वृत्तायताः कार्या द्वारवेदीविभूषिताः ॥ १८ ॥
घण्टाकलशशृङ्खादिपूर्वालङ्कारशोभिताः ।
प्रासादा मणिकोत्पन्नास्तथा सार्वशतानि च ॥ १९ ॥

इति मणिकप्रासादलक्षणम् ।

अष्टाश्राश्च ततः शुद्धास्तथा च समर्कणकाः ।
तदर्थं च भवेद् भद्रं कामदाश्च त्रिविष्टपाः ॥ २० ॥
चतुर्द्वारेषु प्राग्नीवाः पूर्वालङ्कारशोभिताः ।
एवं सार्धत्रिशतानि प्रासादाश्च त्रिविष्टपाः ॥ २१ ॥

इति त्रिविष्टपप्रासादलक्षणम् ।

पञ्चकान्तरतश्चैवं मिथकाः सर्वकामदाः ।
सूर्योत्तरशतं चैवं मिथकाणां समुद्धवाः ॥ २२ ॥
वैराज्याः श्वेतवर्णाङ्खाः श्वेतालङ्कारभूषिताः ।
पुष्पकाः हेमवर्णाश्च हेमरत्नैर्विभूषिताः ॥ २३ ॥
कैलासा हिमवर्णाश्च श्वेतालङ्कारभूषिताः ।
मणिकाः सर्ववर्णाः स्युस्तथैव च त्रिविष्टपाः ॥ २४ ॥
पीठोपरीठजङ्घाश्च मेखलाकूटच्छायकम् ।
सिंहकर्णश्च शिखरः सर्वरत्नविभूषितः ॥ २५ ॥
जालव्यालकपोतालीसिंहकर्णसुच्छायकैः ।
स्फटिकैहेमरत्नाङ्खैः सर्वलक्षणसमग्रैः ॥ २६ ॥
पूर्वं च ब्रह्मणा प्रोक्ताः पूजापञ्चमहोत्सवाः ।
तत आदौ समुत्पन्नाः प्रासादाः सर्वकामदाः ॥ २७ ॥
यैरिह क्रियते पूजा शिवस्य पृथिवीतले ।
लभन्ते ते ब्रह्मलोकं शिवलोकमभीषितम् ॥ २८ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीमुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
वैराज्यादिप्रासादलक्षणाधिकारो नाम पञ्चपञ्चाशदुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(१५६) वैराज्यप्रासादाभिधानं षट्पञ्चाशदुत्तरशततम् सूत्रम् ॥

विश्वकर्मावाच—

वैगज्यार्द्दस्ततो वक्ष्ये प्रसादाः पञ्चविंशतिः ।
 चतुर्ग्रन्थो भवेदेकरूपद्वयाश्च त्रय एव च ॥ १ ॥
 भवन्ति पञ्च पञ्चाङ्गाः सप्ताङ्गान् सप्त कार्येत् ।
 नवाङ्गाश्च नवाख्याताः प्रासादाः पञ्चविंशतिः ॥ २ ॥
 वैगज्यश्चतुर्ग्रन्था कर्तव्यो विधिपूर्वकम् ।
 अथस्तानन्दनश्चैव मिहः श्रीनन्दनस्तथा ॥ ३ ॥
 त्रयङ्गाऽमे त्रयश्चैव कर्तव्याश्च सदा तुष्टेः ।
 मन्दरो मन्दयश्चैव विमानः सुविशालकः ॥ ४ ॥
 कर्णीक्षश्चेति पञ्चाङ्गाः प्रासादाश्च प्रकीर्तिताः ।
 सप्ताङ्गान् कथयिष्यामि प्रासादान् सर्वकामदान् ॥ ५ ॥
 शान्तिदान् वै विघ्नहरणं शुद्धवंशसमुद्धवान् ।
 महेन्द्रो गन्धर्णीपश्च शतशङ्कोऽथ भूधरः ॥ ६ ॥
 भुवनाद्यो मण्डनाख्यस्त्रैलोक्यविजयस्तथा ।
 पृथ्वीवह्निं एवं च सप्ताङ्गाश्च प्रकीर्तिताः ॥ ७ ॥
 महीयरश्च केलासो नवमङ्गलं एव च ।
 गन्धमादनसर्वाङ्गसुन्दरौ तु तथैव च ॥ ८ ॥
 विजयानन्दसर्वाङ्गतिलकावेचमेव च ।
 महाभागस्तथा मेर्नवाङ्गाः परिकीर्तिताः ॥ ९ ॥
 वैगजाद्याः समाख्याताः प्रासादाः पञ्चविंशतिः ।
 एतेषां रूपनिर्माणं कथयामि यथाविधि ॥ १० ॥
 एते समतला ङ्गेयाः समनिर्गमनिर्गताः ।
 समजाति समे सूत्रे शुद्धच्छन्दाः प्रकीर्तिताः ॥ ११ ॥
 विभक्तिभित्रच्छन्दानां भक्तिसूत्रानुनिर्गताः ।
 गर्भसूत्रविनिर्गता गर्भा एवमनेकधाः ॥ १२ ॥
 समाश्च विषमाः समविषमाश्च समासमाः ।
 कार्यास्तथा समसमा तथा च विषमासमाः ॥ १३ ॥
 विचित्राङ्गाविभक्ताश्च विचित्रसूत्रान्तर्गताः ।
 विचित्रशिखराकीर्णा विचित्रपद्मपत्रकाः ॥ १४ ॥
 (चित्रपद्मदलोऽद्वाः)

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 वैराज्यप्रासादाभिधानविकारो नाम षट्पञ्चाशदुत्तरशततम् सूत्रम् ॥

(१५७) वैराज्यादिनगरप्रासादलक्षणं सप्तष्ठाशदुत्तरशततम् सूत्रम्

विश्वकर्मोवाच—

वैराज्यमथ वक्ष्यामि प्रासादं सर्वकामदम् ।
विश्वाभ्यन्तीशविष्णु च व्रह्मा यत्र रविस्थथा ॥ १ ॥
एकद्वारं चतुर्द्वारं त्रिद्वारं च तथैव च ।
द्वागद्वयं च कर्तव्यं दूषणं न कदाचन ॥ २ ॥
पूर्वोत्तरयाम्ये चैव पूर्वापरोत्तरे तथा ।
याभ्यापरोत्तरे शस्तं त्रिद्वारं त्रिविष्णं मतम् ॥ ३ ॥
पूर्वापरे स्याद् द्विद्वारं दूषयेत्य याभ्योत्तरे ।
एकद्वारं च माहेन्द्रां चतुर्द्वारं चतुर्दिंशम् ॥ ४ ॥
पूर्वे च भक्तिदं द्वारं मुक्तिदं वरुणोदगतम् ।
याभ्योत्तरे शिवे द्वारे कृते दोषो महद्वयम् ॥ ५ ॥
एकद्वारं च माहेन्द्रामन्यथा दोषदं भवेत् ।
भद्रं सर्वत्र कल्याणं चतुर्द्वारे शिवालये ॥ ६ ॥
ब्रह्मविष्णुर्वीणां च कुर्यात्पूर्वोक्तमेव हि ।
समेसरणे च जैनेन्द्रे दिशा दोषो न विद्यते ॥ ७ ॥
चतुर्थं समं शुद्धं पोडशांशोपकल्पितम् ।
वेदांशो गर्भ आख्यातो भित्तिः सूर्यपदोद्धवा ॥ ८ ॥
भ्रमनिर्माणतः स्तम्भैः सीमा प्राग्ग्रीवकाग्रतः ।
चतुर्भागोन्नता भित्तिः सपादा शिखरोन्नतिः ॥ ९ ॥
चतुर्गुणैः पृथक्कृसूतैः पद्मकोशं समालिखेत् ।
स्कन्धकोशान्तरं चैव सप्तभागैश्च कारयेत् ॥ १० ॥
श्रीवा भाग समुत्सेषे सार्थमामलसारकम् ।
पद्मच्छत्रं तथा सार्थं त्रिभागः कलशोऽन्तरे ॥ ११ ॥
शुक्लासान् संहकणोन् चतुर्देश्चु प्रकल्पयेत् ।
जगती वै पञ्चगुणा कामदा चतुरानना ॥ १२ ॥
इमं वैराज्यकं देवप्रासादं कारयेत्तु यः ।
एकविशतिस्वर्गणां लभते राज्यमीप्सितम् ॥ १३ ॥
इति वैराज्यप्रासादः ।
वैराज्यस्य च संस्थाने नन्दनं कारयेच्छुभम् ।
कर्णं तथा चैकभागमुदकान्तरभूषितम् ॥ १४ ॥
द्विभागं च भवेद् भद्रमध्यभागेन निर्गतम् ।
भागार्थं पार्श्वसूत्रं तु निर्गमस्तसमो भवेत् ॥ १५ ॥

सार्थभागस्तु विस्तारं एवं भद्रं विधीयते ।
 कर्णेष्वेकेकशृङ्गं च भद्रे द्वे उरुमञ्चरी ॥ १६ ॥

शिखरं त्यंशविस्तारं पादोनं वेदमुच्छ्रितम् ।
 पश्चकांशोऽवस्त्रे पञ्चांशः कलशोऽन्तिके ॥ १७ ॥

रथिका तु यदा भद्रे नन्दनः सर्वकामदः ।
 इह नन्दनि तत्कर्ता स्वर्गे वा त्रिदशैः सह ॥ १८ ॥

इति नन्दनः ।

मुखभद्रे प्रतिभद्रमुद्गग्मो रथिकोपरि ।
 कर्णशृङ्गं सिंहकर्णः सिंहनामा स उच्यते ॥ १९ ॥

देवानां तु प्रकतव्यः सिंहस्तत्रैव शाश्वतः ।
 तुष्टेद्विग्निसुता तस्य सौभाग्यधनपुत्रदा ॥ २० ॥

इति सिंहः ।

कर्णे शृङ्गे तु दातव्यं पञ्चाण्डकविभूषितम् ।
 तथा श्रीनन्दनो नाम कर्तुः सन्तानवर्द्धकः ॥ २१ ॥

इति नन्दनः ॥ इति त्यङ्गाख्यः ॥

पङ्गभागायते भागं कर्णं प्रतिरथं तथा ।
 द्विभागं च भवेद् भद्रं निर्गमश्चार्थभागतः ॥ २२ ॥

प्रतिरथं भागनिष्कासं गभो वेदांशैकः पृथुः ।
 द्वे द्वे कर्णे तथा भद्रे शृङ्गं प्रतिरथेऽथवा ॥ २३ ॥

एवंविधः प्रकर्तव्यो मन्दरस्तु शिवात्मजः ।
 मेघपुण्यार्थकार्थं तु लभ्यते मन्दरे कृते ॥ २४ ॥

इति मन्दरः ।

भद्रे शृङ्गत्रयं कुर्यान्मलयो नाम नामतः ।

इति मलयः ।

त्यक्तैकभद्रशृङ्गं तु प्रत्यङ्गानि प्रदापयेत् ॥ २५ ॥

प्रतिरथोर्ध्वतिलको विमानः सर्वकामदः ।

इति विमानः ।

भद्रे तृतीयोरुशृङ्गं स भवेत् सुविशालकः ॥ २६ ॥

इति सुविशालकः ।

त्यक्तैकभद्रशृङ्गं तु विक्रमः स्यात्प्रतिरथे ।

व
कर्णे चाष्टदलं कुर्यान्नाम्ना त्रैलोक्यभूषणः ॥ २७ ॥

इति त्रैलोक्य भूषणः ॥ इति पञ्चाङ्गाः पञ्च ॥

अष्टुधा चायते क्षेत्रे भुजकर्णविशोधिते ।
 भागं भागं च भद्रार्थं कर्णः प्रतिरथो रथः ॥ २८ ॥

प्रतिरथोऽशो निष्कासे रथोऽधोऽर्धं च भद्रकम् ।

उदकान्तरयुक्तश्च पञ्चांशो गर्भविस्तरः ॥ २९ ॥

द्वे शृङ्गे तिलकं कर्णे शृङ्गे प्रतिरथे तथा ।

एकशृङ्गं चोपरथे उरःशृङ्गाणि द्वादश ॥ ३० ॥

पञ्चांशं मूलशिखरं घण्टाकलशभूषितम् ।

ईसितं लभते कर्ता यावदाभृतसम्प्लवम् ॥ ३१ ॥

इति माहेन्द्रः ।

कर्णे शृङ्गत्रयं कुर्याद्रत्नशीर्षः स उच्यते ।

इति रत्नशीर्षः ।

त्यक्तेकशृङ्गं भद्रस्य मत्तालम्बं तु कारयेत् ॥ ३२ ॥

तस्यच्छायोर्ध्वकर्णे तु ततः शृङ्गाणि दापयेत् ।

सितशृङ्गस्तदा नाम्ना ईश्वरस्य सदा प्रियः ॥ ३३ ॥

इति सितशृङ्गः ।

तिलकानि च शृङ्गेषु तथोपरथकेषु च ।

रथप्रतिरथोर्ध्वे च तिलकानि प्रकल्पयेत् ॥ ३४ ॥

शोपाः पञ्चाण्डशृङ्गाश्च भूधराख्यः स उच्यते ।

इति भूधराख्यः ।

श्रीवत्सं चैव रेखार्थं भवेद् भुवनमण्डनः ॥ ३५ ॥

इति भुवनमण्डनः ।

तश्चैव तिलकं कुर्याच्छृङ्गद्रयमयोपरि ।

त्रलोक्यविजयश्चैव तच्छृङ्गैः क्षितिवल्लभः ॥ ३६ ॥

इति त्रलोक्यविजयक्षितिवल्लभौ ।

इति सप्ताङ्गाः सप्त ।

महीधरं प्रवक्ष्येऽहं शतमूले विभाजिते ।

पदिकश्च ततः कर्णे भद्रं द्विपदमिथितम् ॥ ३७ ॥

कर्णस्योभयतस्ययस्ययः प्रतिरथास्तथा ।

निर्गमास्समभागैश्च भागार्थं भद्रनिर्गमः ॥ ३८ ॥

भागपद्मायतोर्गर्भः सप्तभागोऽथवोल्यते ।

कर्णे प्रतिरथे भद्रे द्वे द्वे शृङ्गे च कारयेत् ॥ ३९ ॥

रथोपरथे तिलकं प्रत्यङ्गं च रथोपरि ।

मत्तालम्बयुतं भद्रं स्यान्महीधरसंज्ञकः ॥ ४० ॥

इति महीधरः ।

भद्रे शृङ्गं तृतीयं च कैलासः शङ्करप्रियः ।

भद्रे त्यक्ता रथे शृङ्गं नवमङ्गलं उच्यते ॥ ४१ ॥

इति कैलासनवमङ्गलौ

तथा भद्रे पुनर्देयान् स भवेद् गन्धमादनः ।

त्यक्तं भद्रे रथे शूङ्गं युक्तं सर्वाङ्गसुन्दरः ॥ ४२ ॥

इति गन्धमादनसर्वाङ्गसुन्दरौ ।

भद्रे दद्यात्पुनः शूङ्गं विजयानन्दसंब्रकः ।

इति विजयानन्दः ॥

मत्तालम्बयुते भद्रे उपशूङ्गं परित्यजेत् ॥ ४३ ॥

मत्तालम्बोभयकर्णे कुर्याच्छूङ्गद्वयं तथा ।

सर्वाङ्गतिलको नाम कर्तुः सन्तानभोगदः ॥ ४४ ॥

इति सर्वाङ्गतिलकः ।

उमशूङ्गं ततो दद्यान्मत्तालम्बसमन्वितः ।

महाभोगस्तदानाम् सर्वकामफलप्रदः ॥ ४५ ॥

इति महाभोगः ।

रथे कर्णे प्रतिरथे शूङ्गं चोपगथे तथा ।

मेरुरेष समाख्यातः सर्वदेवैः सुपूजितः ॥ ४६ ॥

इति मेरुः ।

इति नवाङ्गा नव ॥

सर्वस्वर्णमये मेरौ पुण्यं यत् त्रिः प्रदक्षिणैः ।

शैले पक्षेष्टके चैव तत्पुण्यं लभते नरः ॥ ४७ ॥

सप्तवुक्ता ब्रह्मणा याः पूजा वै पञ्चविंशतिः ।

वैराजाद्याः समुत्पन्नाः सर्वे प्रासादसंब्रकाः ॥ ४८ ॥

इति सूत्रमन्तानगुर्कानिंप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
नैराज्यादिनग्राप्रातादलक्षणाधिकारो नाम सप्तपञ्चाशदुत्तरशततम् सूत्रम् ॥

(१५८) पञ्चविंशतिलिनप्रासादनिर्णयो नामाष्टपञ्चाश-
दुत्तरशततम् सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

लिनान् कथयिष्यामि प्रासादान् रुचकादिकान् ।
नामानि रूपनिर्माणं कथयामि यथाविधि ॥ १ ॥

रुचको भद्रकश्चैव हंसो हंसोद्भवस्तथा ।
प्रतिहंसस्तथा नन्दो नन्द्यावतो धराधरः ॥ २ ॥

वर्धमानो गिरिकृटः धीवत्सश्च त्रिकृटकः ।
मुक्तकोणो गजश्चैव गरुडः सिंह एव च ॥ ३ ॥

भवश्च विभवश्चैव पद्मो मालाधरस्तथा ।
वज्रकः स्वस्तिकः शङ्खमलयो मकरध्वजः ॥ ४ ॥

इत्येते च समुद्दिष्टाः प्रासादाः पञ्चविंशतिः ।
लक्षणेन च सम्युक्तान् कथयामि समाप्तः ॥ ५ ॥

रुचकाद्याः पोडश्चैव चतुरश्राः प्रकीर्तिताः ।
भवश्च विभवश्चैव चतुरश्रायतौ तथा ॥ ६ ॥

पद्मो मालाधरश्चैव वृत्तौ तौ चैव कारयेत् ।
वृत्तायतौ च कर्तव्यौ मलयो मकरध्वजः ॥ ७ ॥

वज्रकः स्वस्तिकः शङ्खप्राश्राः परिकीर्तिताः ।
तेषां च रूपनिर्माणं कथयामि समाप्तः ॥ ८ ॥

चतुरश्रीकृते क्षेत्रे चतुर्भागविभाजिते ।
भागा भागा तु भित्ति द्वे शेषं गर्भगृहं भवेत् ॥ ९ ॥

तदग्रतः पुनः कार्यो भागद्वयविनिर्गमः ।
विस्तारे तु ऋयो भागाः प्राग्नीवः स्तम्भभूषितः ॥ १० ॥

पीठोत्सेधश्च भागेन जङ्घा तत्र द्विभागतः ।
वरवण्डयन्तरपत्रं च पादोनभागमश्रुते ॥ ११ ॥

सार्थपञ्चांशतश्चैव पीठोच्छ्रूयं प्रकल्पयेत् ।
भागार्धं चैकभागं च भागं भागार्धमेव च ॥ १२ ॥

कुमुदं कलशं चैव कपोताल्यन्तरैः सह ।
अनेन क्रमयोगेन पीठोच्छ्रूयं प्रकल्पयेत् ॥ १३ ॥

सपादचतुरंशाश्च उच्छ्राये शिखरस्य च ।
चतुर्गुणैः पृथक्सूत्रैः पद्मकोशं समालिखेत् ॥ १४ ॥

स्कन्धकोशान्तरं चैव सप्तभागश्चकारयेत् ।
ग्रीवा भागसमुन्सेद्या सार्धमामलसारकम् ॥ १६ ॥
पश्चच्छ्वत्रं तथा सार्वं त्रिभागैः कलशोन्नतिः ।
रुचकस्तु समाख्यातो भद्रकं चाप्यथ शृणु ॥ १७ ॥
इति रुचकः ।

द्विभागो भद्रविस्तारः पादपद्मभागनिर्गतम् ।
भद्रकस्य समाख्याता शिखान्ते च रथान्नतिः ॥ १८ ॥
इति भद्रकः ।

वार्यन्तरं तथा कुर्यान्मध्ये भद्रकर्णयोः ।
ततो हंसः स विशेयः स्वरूपो लक्षणान्वितः ॥ १९ ॥
इति हंसः ।

वार्यन्तरं भद्रके तु भद्रमध्ये तु कारयेत् ।
हंसोद्भवस्तथा नाम व्रह्मणश्च सुखावहः ॥ २० ॥
इति हंसोद्भवः ।

यथा भद्रे तथा कर्णे कारयेदुदकान्तरम् ।
निर्गतं भागपादेन द्वौ स्तम्भौ कर्णभद्रयोः ॥ २१ ॥
इति प्रतिहंसः ।

प्राग्रीवं चैव रुचके भद्रमानेन कारयेत् ।
निर्गमे नष्टकर्णं च स नन्दः सर्वकामदः ॥ २२ ॥
इति नन्दः ।

प्राग्रीवे तु पुरोऽलिन्दं कारयेद्विधिपूर्वकम् ।
नन्द्यावर्तस्तथा नाम कर्तव्यो देवतालयः ॥ २३ ॥
इति नन्द्यावर्तः ।

कक्षे जलान्तरं चैव स्तम्भैच्छाद्यविभूषितैः ।
धराधरश्च विशेयः सदेव्यमरवल्लभः ॥ २४ ॥
इति धराधरः ।

दशधा भाजिते क्षेत्रे द्विभागः कर्णविस्तरः ।
त्रिभागं च भवेद् भद्रं सार्धः प्रतिरथो मतः ॥ २५ ॥
इति वर्धमानः ।

कर्णे वार्यन्तरं कुर्याद् गिरिकूटः स उच्यते ।
कर्णे प्रतिरथे चैव श्रीवत्सो वारिसंयुते ॥ २६ ॥
इति गिरिकूटश्रीवत्सौ ।

वर्धमानस्य संस्थाने भद्रमध्ये जलान्तरम् ।
त्रिकूटः स तु विशेयः कर्तव्यः शुभलक्षणः ॥ २७ ॥
इति त्रिकूटः ।

कर्णे भद्राणि देयानि नष्टाङ्गं मूलनासिकम् ।

मुक्तकोणः स विह्वेयः सर्वकामफलप्रदः ॥ २७ ॥

इति मुक्तकोणः ।

उभौ प्रतिरथौ मध्ये पृष्ठतो वृत्तमालिखेत् ।

एवं विधः प्रकर्तव्यः स गजः सर्वकामदः ॥ २८ ॥

इति गजः ।

वर्धमानस्य संस्थाने पार्श्वं कुर्यात्तदूर्ध्वतः ।

कुर्याद्गृहौ शृङ्कूटौ पक्षिराजः सुखाधयः ॥ २९ ॥

इति गहडः ।

प्रतिभद्रं च हंसे चेत् सिंहनामा स उच्यते ।

चतुरथास्तु कथिताः सर्वकामफलप्रदाः ॥ ३० ॥

इति सिंहः ।

गिरिकूटखिकूटश्च यदा गर्भायतो भवेत् ।

भवश्च विभवश्चैव त्रिलङ्घाश्च प्रकीर्तिताः ॥ ३१ ॥

इति भवविभवौ ।

वृत्ते षोडश कर्णाद्याः विना भद्रैश्च पद्मकः ।

विना कर्णं कलाभद्रेभवेन्मालाधरः स तु ॥ ३२ ॥

इति पद्ममालाधरौ ।

अष्टकर्णो वज्रकः स्यात्स्वस्तिको भद्रसंयुतः ।

स्वस्तिके प्रतिभद्राणि शङ्खाष्टाश्रसूत्रतः ॥ ३३ ॥

इति वज्रकस्वस्तिकशङ्खकवः ।

मलयस्त्वायते पद्मे मालाधृत् मकरध्वजः ।

लतिनाः कथितास्त्वेवं प्रासादाः पञ्चविंशतिः ॥ ३४ ॥

इति मलयमकरध्वजौ ।

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योकापराजितपृच्छायां
पञ्चविंशतिलितनप्रासादनिर्णयाधिकारो नामाष्टपञ्चाशदुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(१५९.) केशर्यादिसान्धारप्राप्तादनिर्णयो नामैकोनषष्ठ्युत्तरशततम्
सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

सान्धारागंश्च ततो वक्ष्ये प्राप्तादान् पर्वतोपमान् ।
शिश्वर्गविविधाकारैर्नंकाण्डैश्च विभूषितान् ॥ १ ॥

आद्यः पञ्चाण्डको ह्येयः केशरी नाम नामतः ।
तावदन्तं चतुर्वृद्धिर्वदेकोत्तरं शतम् ॥ २ ॥

केशरी सर्वतोभद्रो नन्दनो नन्दशालिकः ।
नन्दीशो मन्दरश्चैव श्रीवत्सश्चामृतोदभवः ॥ ३ ॥

हिमवान् हेमकृटश्च कैलासः पृथिवीजयः ।
इन्द्रनीलो महानीलो भूधरो रत्नकृटकः ॥ ४ ॥

वैद्युर्यः पञ्चगगश्च वज्रको मुकुटोज्ज्वलः ।
ऐरावतो गाजहंसो गरुडो वृषभस्तथा ॥ ५ ॥

मेरुः प्राप्तादराजस्स्याद् देवानामालयो हि सः ।
संयोगेन च सान्धारान् कथयामि यथार्थतः ॥ ६ ॥

दशहस्तादधस्तान्नं प्राप्तादो भ्रमसंयुतः ।
षट्क्रिंशान्तं निरन्धाराः धात्ये वेदादिहस्ततः ॥ ७ ॥

पञ्चविंशतिः सान्धाराः प्रयुक्ता वास्तुवेदिभिः ।
भ्रमहीनास्तु ये कार्याः शुद्धच्छन्देषु नागराः ॥ ८ ॥

चतुर्ग्रथीकृते क्षेत्रे अष्टाष्टकविभाजिते ।
भागभागं भ्रमभिन्निर्दिभागो देवतालयः ॥ ९ ॥

निरन्धारे पदा मित्तिरर्थं गर्भं प्रकल्पयेत् ।
मध्यच्छन्दश्च वेदाथो वाहो कुम्भायतं शृणु ॥ १० ॥

क्षेत्राधैः च भवेद् भद्रं भद्रार्थं कर्णविस्तरः ।
कर्णस्यार्थप्रमाणेन कर्तव्यो भद्रनिर्गमः ॥ ११ ॥

चतुष्कर्णेषु ख्यातानि श्रीवत्सशिखराणि च ।
रथिकोद्मे च पञ्चैव केशरी गिरिजाप्रियः ॥ १२ ॥

इति केशरी ।

क्षेत्रे विभक्ते दशधा गर्भः पोडशकोष्ठकैः ।
भिन्निं भ्रमं च भिन्निं च भागभागं प्रकल्पयेत् ॥ १३ ॥

द्विभागः कर्ण इत्युक्तो भद्रं पद्मभागिकं तथा ।
निर्गतं चैकभागेन भागिका पार्श्वक्षेत्रेभणा ॥ १४ ॥

कर्णिका चार्धभागेन भागार्धं भद्रनिर्गतम् ।
भागत्रयं च विस्तारे मुखभद्रं विधीयते ॥ १५ ॥
भद्रे वै तूदगमा; पञ्च कणेऽष्टशृङ्गकानि च ।
श्रीवत्सशिखरं कार्यं घण्टाकलशासंयुतम् ॥ १६ ॥

इति सर्वतोभद्रः ।

श्रीवत्सभद्रमारुढे रथिकोद्गमभूषिते ।
नन्दने नन्दति स्वामी दुरितं हरति ध्रुवम् ॥ १७ ॥

इति नन्दनः ।

तस्योच्चे भवार्धशृङ्गं ? भद्रं तस्यानुरूपतः ।
नन्दिशालो गुणैर्युक्तः स्वरूपो लक्षणान्वितः ॥ १८ ॥

इति नन्दिशालः ।

त्रिभागं च भवेद्भद्रं भद्रार्थं प्ररथस्तथा ।
कणेऽशृङ्गद्वयं भद्रे एकैकं प्ररथे तथा ॥ १९ ॥

इति नन्दीशः ।

द्वादशांशस्तु विस्तारे मूलगर्भस्तदर्थतः ।
भागभागं तु कर्तव्या द्वे भित्ती चान्धकारिका ॥ २० ॥
कर्णप्ररथभद्रार्थं कारयेद् द्विद्विभागतः ।
प्ररथः समनिकासो भद्रं भागेन निर्गतम् ॥ २१ ॥
कणेऽद्वे भद्रके द्वे च चैकं प्रतिरथे तथा ।
सघण्टाकलशा रेखा रथिकोद्गमभूषिता ॥ २२ ॥

इति मन्दरः ।

चतुर्दशांशविस्तारे गर्भश्चाऽष्टांशविस्तरः ।
भागभागं भ्रमो भित्तिर्बाह्यभित्तिस्तु भागिका ॥ २३ ॥
कणेऽशृङ्गद्वयं कुर्याच्छिखरं चाष्टविस्तरम् ।
प्ररथः कर्णमानेन तिलकं शृङ्गकोपरि ॥ २४ ॥
नन्दिकायां च तिलकं भद्रे शृङ्गत्रयं भवेत् ।
श्रीवृक्षस्तु समाख्यातः कर्तव्यस्तु श्रियः पतेः ॥ २५ ॥

इति श्रीवृक्षः ।

कणेऽशृङ्गत्रयं कुर्यात्प्ररथः पूर्वकलिपतः ।
अमृतोद्भवनामासौ प्रासादः सुरपूजितः ॥ २६ ॥

इत्यमृतोद्भवः ।

द्वे द्वे शृङ्गे प्रतिरथे त्यमृतोद्भवसंस्थितौ ।
हिमवान् द्वे उरःशृङ्गे पूज्यः सुरनरोरैः ॥ २७ ॥

इति हिमवान् प्रासादः ।

उरःशृङ्गत्रयं भद्रे नन्दिका तिलकान्विता ।
हेमकूटस्तदा नाम प्रकर्तव्यस्त्रिमूर्तिके ॥ २८ ॥

इति हेमकूटः ।

३० केशर्यादिसान्धारप्रासादनिर्णयाधिकारो नामैकोनषष्ठ्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

नन्दिकाग्रान्ततः शृङ्गं रेखोच्चे तिलकोत्तमाः ।
कैलासश्च तदा नाम ईश्वरस्य सदाप्रियः ॥ २९ ॥

इति कैलासः ।

रेखोच्चे तिलकं त्यक्ता शृङ्गं तत्रैव कारयेत् ।
पृथ्वीजयस्तदा नाम कर्तव्यः सर्वदैवते ॥ ३० ॥

इति पृथ्वीजयः ।

पोडशांशकविस्तारे द्विभागः कर्णविस्तरः ।
नन्दिका चैकमगेन द्वयंशः प्रतिरथस्तथा ॥ ३१ ॥

पुनर्नन्दी भवेद् भागं भद्रं वेदांशविस्तरम् ।
समस्तं समनिष्कासं भद्रे भागो विनिर्गमः ॥ ३२ ॥

चतुःपृथ्वयंशको गर्भो वेषितो भित्तिभागतः ।
वाह्यभित्तिभवेद् भागा द्विभागा च भ्रमन्तिका ॥ ३३ ॥

कर्णे शृङ्गद्वयं कार्यं शिखरं सूर्यविस्तरम् ।

नन्दिकायां तु तिलकं प्रत्यङ्गं च द्विभागिकम् ॥ ३४ ॥

शृङ्गद्वयं प्रतिरथे उरःशृङ्गं पदंशकम् ।

शृङ्गद्वयं नन्दिकायामुरःशृङ्गं युगांशकम् ॥ ३५ ॥

द्विभागं भद्रशृङ्गं तु शृङ्गार्थे चैव निर्गमः ।

कर्णे प्रतिरथे चैव ह्युदकान्तरभूपितम् ॥ ३६ ॥

इन्द्रनीलस्तदा नाम इन्द्रादिसुरपूजितः ।

बहुभः सर्वदेवानां शिवस्यापि विशेषतः ॥ ३७ ॥

इति इन्द्रनीलः ।

कर्णे नन्दी तथा शृङ्गं रेखोच्चे तिलकं तथा ।

महानीलस्तदा नाम कर्तव्यः सर्वदैवते ॥ ३८ ॥

इति महानीलः ।

कार्यं शृङ्गं च तिलके रेखा मध्ये प्रशस्यते ।

भूधरस्स समाख्यातः प्रासादो देवतालयः ॥ ३९ ॥

इति भूधरः ।

भूधरस्य यथा प्रोक्तं द्विभागं वर्द्धयेत् पुनः ।

पूर्ववद् दलसङ्ख्यायां भद्रपार्श्वे द्विनन्दिके ॥ ४० ॥

द्विभागं वाह्यभित्तिश्च शेषं पूर्वप्रकलिपतम् ।

तलच्छन्दमिति ख्यातमूर्ध्वमानमतः शृणु ॥ ४१ ॥

कर्णे द्विशृङ्गं तिलकं शिखरं सूर्यविस्तरम् ।

तिलके द्वे नन्दिकायां प्रत्यङ्गं तु द्विभागिकम् ॥ ४२ ॥

शृङ्गश्चयं प्रतिरथे षड्भागा चोरुमञ्जरी ।

तिलके द्वे पुनर्नन्द्यामुरःशृङ्गं युगांशकम् ॥ ४३ ॥

नन्द्यां च शृङ्गतिलके द्विभागा चोरुमञ्जरी ।
द्विभागं भद्रशृङ्गं च अर्धे चार्थे च निर्गमः ॥ ४४ ॥
रत्नकूटस्तदा नाम शिवलिङ्गेषु कामदः ।
प्रशस्तः सर्वदेवेषु राज्ञां तु जयकारणम् ॥ ४५ ॥

इति रत्नकूटः ।

शृङ्गं तृतीयं रेखोध्वें कर्तव्यं सर्वशोभनम् ।
वैद्वृद्ध्यर्थ्य तदा नाम कर्तव्यः सर्वदैवते ॥ ४६ ॥

इति वैद्वृद्ध्यर्थः ।

तथैव तिलकं नन्द्यां शृङ्गयुग्मं तु संस्थितम् ।
पद्मरागस्तदा नाम सर्वदेवसुखावहः ॥ ४७ ॥

इति पद्मरागः ।

रेखोध्वें च ततः शृङ्गं कर्तव्यं सर्वशोभनम् ।
वज्रकश्चेति नामासौ शकादिसुरवल्लभः ॥ ४८ ॥

इति वज्रकः ।

भक्ते विशातिधा क्षेत्रे द्विभागः कर्णविस्तरः ।
सार्थभागं भवेनन्दी कर्णवत्प्ररथस्तथा ॥ ४९ ॥
पुनर्नन्दी सार्थभागं भागा वै भद्रनन्दिका ।
वेदांशो भंद्रविस्तार एकभागस्तु निर्गमः ॥ ५० ॥

द्विभागा वाह्यभित्तिश्च द्विभागा च भ्रमन्तिका ।
तत्समा मध्यभित्तिश्च गर्भोऽष्टांशैः प्रकलिपतः ॥ ५१ ॥

कर्णे द्विशृङ्गं तिलकं रेखा द्विसप्तविस्तरा ।
नन्द्यां शृङ्गं च तिलकं प्रत्यज्ञं तु तदूर्ध्वतः ॥ ५२ ॥

शृङ्गत्रयं प्रतिकर्णे सप्तांशा चोरुमञ्जरी ।
नन्द्यां शृङ्गं च तिलकमुरःशृङ्गं पडंशकम् ॥ ५३ ॥

भद्रनन्द्यां तथा शृङ्गमिषुभागोरुमञ्जरी ।
भद्रशृङ्गं द्विभागं स मुकुटोज्ज्वलउच्यते ॥ ५४ ॥

इति मुकुटोज्ज्वलः ।

रेखोध्वें च ततः शृङ्गं कर्तव्यं सर्वकामदम् ।
पेरावतस्तदा नाम शकादिसुरवल्लभः ॥ ५५ ॥

इत्यैरावतः ।

तथैव तिलकं कुर्याद् भद्रकर्णे तु शृङ्गकम् ।
राजहंसः समाख्यातः कर्तव्यो ब्रह्ममन्दिरे ॥ ५६ ॥

इति राजहंसः ।

रेखोध्वें च ततः शृङ्गं कर्तव्यं सर्वकामदम् ।
पक्षिराजस्तदा नाम कर्तव्यः स थियः पतेः ॥ ५७ ॥

इति पक्षिराजः ।

द्वाविशत्या विभक्ते च द्विभागा भित्तिका भवेत् ।
 भ्रमणी तत्समा चैव पुनर्भित्तिश्च तत्समा ॥ ५८ ॥

शतमूलपदैर्गम्भः कर्तव्यो लक्षणान्वितः ।
 कर्णप्रतिरथरथोपरथा द्वि द्वि विस्तराः ॥ ५९ ॥

भद्रनन्दी भवेद् भागं वेदांशो भद्रविस्तरः ।
 भागो भद्रं निर्गमः स्याच्छेषा वै पूर्वकलिपताः ॥ ६० ॥

कर्णे द्विशृङ्खं तिलकं शिखरं पोडशांशकम् ।
 शृङ्खयं प्रतिरथे प्रत्यज्ञं च त्रिभागिकम् ॥ ६१ ॥

रथे शृङ्खयं कुर्याच्छृङ्खोध्वे चोरुमञ्जरी ।
 द्वे द्वे शृङ्खे उपरथे उरःशृङ्खं पडंशकम् ॥ ६२ ॥

भद्रनन्दां भवेन्दृङ्खं वेदांशा चोरुमञ्जरी ।
 द्विभागं भद्रशृङ्खं च कर्तव्यं च मनोरमम् ॥ ६३ ॥

सप्तनवन्यण्डकगुक् कर्तव्यो लक्षणान्वितः ।
 वृषभो नाम विख्यात ईश्वरस्य सदा प्रियः ॥ ६४ ॥

इति वृषभः ।

कर्णे शृङ्खयं चैव एकोन्तरशताण्डकः ।
 मेरुश्चापि समाख्यातः कर्तव्यश्च त्रिमूर्तिके ॥ ६५ ॥

इति मेरुप्रासादः ।

सर्वस्य हेममेरोश्च यत्पुण्यं त्रिः प्रदक्षिणैः ।
 कृते शैलेष्टकाभिश्च तत्पुण्याल्लभतेऽधिकम् ॥ ६६ ॥

हरो हिरण्यगर्भश्च हरिदिनकरस्तथा ।
 एते देवाः स्थिता मेरौ नान्येषां स कदाचन ॥ ६७ ॥

इति सूत्रमन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 केशर्यादिसान्धारप्रासादनिर्णयाधिकारो नामैकोनषष्ठ्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

पुष्पको विजयश्चैव सुभद्रो नन्दधीधरौ ।
विशालो दुन्दुभिः प्रान्तो गरुडश्चारुवर्धनः ॥ १ ॥
सिंहः पद्मः सम्भवश्च सुभ्रतश्चामृतोद्भवः ।
गृहराजः सिद्धिकामो नन्दिघोषः सुनन्दनः ॥ २ ॥
तारागणो वृहच्छालो हंसः सर्वाङ्गसुन्दरः ।
तथा च पुष्पविजयो मेरुः प्रासादनायकः ॥ ३ ॥
पञ्चविंशतिरित्युक्ताः प्रासादाः पुष्पकादयः ।
विमानपुष्पकच्छन्दे सर्वदेवसुखावहा ॥ ४ ॥
विजेयः केशरी पूर्वं पञ्चाण्डः कर्णशृङ्गतः ।
विमानं शिखरं कुर्यान्मत्तालम्बेषु पुष्पकः ॥ ५ ॥

इति पुष्पकः ।

छन्दे च दशाधा भक्ते कर्णे शृङ्गे तु नन्दनः ।
मलृतलोधरेखायां विजयः पुष्पकद्वयात् ॥ ६ ॥

इति विजयः ।

केशरी च प्रतिरथे सुभद्रः सर्वकामदः ।
कर्णोर्ध्वे केशरी कार्यः पूर्ववन्नन्दसंज्ञकः ॥ ७ ॥

इति सुभद्रनन्दौ ।

तृतीयो पुष्पको भद्रे थीधरश्चेति संक्षितः ।

इति थीधरः ।

मन्दरतिलकरेखा कार्या मलृतले तथा ॥ ८ ॥

उरुमञ्जरी विमाने तदग्रे पुष्पकद्वयम् ।
प्रत्यङ्गं पुष्पकश्चैव विशालः सर्वकामदः ॥ ९ ॥

इति विशालः ।

रेखोर्ध्वे तिलकं कुर्याच्छृङ्गं पञ्चाण्डकं खलु ।

दुन्दुभिर्नाम प्रासादः कर्तव्यः सर्वदैवते ॥ १० ॥

इति दुन्दुभिः ।

रेखोर्ध्वे च ततः शृङ्गं पञ्चाण्डकविभूषितम् ।

प्रान्तश्चेति समाख्यातः कर्तव्यः शान्तिमिच्छता ॥ ११ ॥

इति प्रान्तः ।

उरुमञ्जरी प्रत्यङ्गे तां कुर्यात् कुमुदोद्भवाम् ।

पुष्पकं मञ्जरीस्थाने गरुडश्चेति संक्षितः ॥ १२ ॥

इति गरुडः ।

पृथ्वीजयो भवेन्मूर्वे शिखरं वै महतलम् ।
उरःशृङ्गे पुष्पकस्तु स भवेषारुधर्णः ॥ १३ ॥

इति चारुधर्णः

द्विपुष्पकयुतं भद्रं विमाने मञ्चरीद्वयम् ।
सिंहसंश्वः स कर्तव्यो देवीनां शान्तिमिच्छतां ॥ १४ ॥

इति सिंहः ।

पञ्चाण्डकानि शृङ्गाणि रेखोर्ध्वे तिलकं शुभम् ।
पद्मसंश्वस्तदा नाम कर्तव्यः सर्वदैवते ॥ १५ ॥

इति पद्मः

कर्तव्या च तृतीयोरुमञ्चरी कुमुदोद्भवा ।
तदग्रे पुष्पको नन्द्यां तिलकं स तु संभवः ॥ १६ ॥

इति संभवः ।

पञ्चाण्डकश्च रेखोर्ध्वे सुभ्रतो नाम शोभनः ।
शृङ्गाणि भद्रकणेष्वमृतोद्भवो द्विपुष्पकः ॥ १७ ॥

इति सुभ्रतः ।

रेखोर्ध्वे तिलकं चैव पुष्पकाकारसांस्थितम् ।
गृहराजस्तदा नाम कर्तुः सन्तानवर्जनः ॥ १८ ॥

इति गृहराजः ।

इन्द्रनीले मूलरेखा उरःशृङ्गे तु पुष्पकः ।
प्रत्यङ्गे पञ्च तदूपाः सिद्धिकामः स उच्यते ॥ १९ ॥

इति सिद्धिकामः ।

कार्या ऊर्ध्वेऽर्कमञ्चर्यः स्वच्छन्दाच्च विमानकाः ।
नन्दिघोषस्तदा नाम कर्तव्यः सर्वदैवते ॥ २० ॥

इति नन्दिघोषः ।

तस्य शृङ्गाणि सर्वाणि कुर्यात् पञ्चाण्डकानि च ।
सुनन्दनस्तदा नाम सर्वशान्तिप्रदः सदा ॥ २१ ॥

इति सुनन्दनः ।

प्रत्यङ्गे च उरःशृङ्गं कुर्यात् तु कुमुदोपमम् ।
रेखोर्ध्वे चैव तिलकं स तारागण उच्यते ॥ २२ ॥

इति तारागणः ।

भद्रे कणे च शृङ्गाणि मत्तालम्बद्वयं तथा ।
बृहच्छालस्तु नाम्नाऽसौ कर्तव्यः सर्वदैवते ॥ २३ ॥

इति बृहच्छालः ।

रेखोर्ध्वे च ततः शृङ्गं पञ्चाण्डकविभूषितम् ।
हंस नामा स च प्रोक्तः सर्वदैवेषु शाश्वतम् ॥ २४ ॥

इति हंसः ।

रत्नकूटे मूलरेखा कार्यं मल्लतलं तथा ।
 पुष्पकाश्च त्रयो भद्रे विमाने चोरुमञ्जरी ॥ २५ ॥
 सर्वाङ्गसुन्दरो नाम कर्तव्यस्तु शिवात्मजे ।
 उरुमञ्जरी प्रत्यङ्गे तदग्रे च द्विपुष्पकम् ॥ २६ ॥
 रेखोध्वें तिलकं कुर्यात् पुष्पकाकाररूपकः ।
 स ख्यातः पुष्पविजयः कर्तव्यः सर्वकामदः ॥ २७ ॥
 तस्य शृङ्गाणि सर्वाणि कुर्यात्पञ्चाण्डकानि च ।
 मेरुसंशकमित्येवं सर्वकामप्रदायकम् ॥ २८ ॥
 मल्यातलं द्वादशधा द्विभागः कर्णविस्तरः ।
 सार्थभागः प्रतिरथो भागार्था चैव कर्णिका ॥ २९ ॥
 चतुर्भागायतं भद्रमर्थमागं तु निर्गतम् ।
 कर्णानुगानि शृङ्गाणि भूमिजे पञ्चभूमवत् ॥ ३० ॥
 श्रीवित्से कर्णशृङ्गाणि पञ्चभू भूमिजे यथा ।
 कर्णिका चार्थभागा स्यात्पञ्चभद्रं विमानके ॥ ३१ ॥
 भद्रे कर्णे च शृङ्गाणि त्रिभूमे भूमिजे यथा ।
 कुमुदाख्यस्तदा नाम भद्रलक्षणसंयुतः ॥ ३२ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिपकाशप्रोक्तृ श्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 नागरोद्धविमानपुष्पकप्रासादलक्षणाधिकारो नाम षष्ठ्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

---

(१६१) कुम्भकाद्युद्धवप्रासादात्मकमेकषष्टयुत्तरशततम् सूत्रम्

विश्वकर्मोवाच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि प्रासादानां तु लक्षणम् ।
 नामपादप्रमाणं च प्रयुक्तं कुम्भकादिकम् ॥ १ ॥
 कुम्भकः स्वामिभद्रश्च गरुडश्च सुशीलकः ।
 स्वस्तिकश्चैव कैलासां नलिनो भिन्नमन्दरः ॥ २ ॥
 गजभद्रस्तथा तुङ्ग उदकुम्भश्च मोदकः ।
 गवाक्षः सिंहभद्रश्च इन्द्रमिथश्च नन्दकः ॥ ३ ॥
 पश्चाक्षः कीर्तिदश्चैव वज्रकश्चन्द्रहर्षणौ ।
 निषधेऽनाम प्रासादः सर्वकामार्थसाधनः ॥ ४ ॥
 सर्वाङ्गनिलकोङ्गेयः स्वामिभरण एव च ।
 भिन्नमेस्तथा नाम प्रासादा देवदुर्लभाः ॥ ५ ॥
 वेदाश्रमपृभिर्भक्तं कर्णन्ते तु सुवृत्तकम् ।
 पीठोपपीठजङ्घाश्च मेखलाकूटच्छायकम् ॥ ६ ॥
 वृत्ताकारं सर्वमिदं सपादं शृङ्गमुत्रतम् ।
 घण्टाकलशशोभाढ्यं प्राग्नीवाग्रसुशोभितम् ॥ ७ ॥
 कैलासच्छन्दकोत्पन्न आद्यः कुम्भकसंक्षितः ।
 कुम्भकादिसमुत्पन्नाः प्रासादाः पञ्चविंशतिः ॥ ८ ॥
 परिधावपृथग्भावं द्विद्वयंशं दिक्षु भद्रकम् ।
 निर्गमश्चार्धभागं स्वामिभद्रश्च नामतः ॥ ९ ॥
 प्रतिभद्रे पश्चिगाजः सुशीलो वारिमार्गतः ।
 कर्णाष्टकं चाष्टभद्रं स्वस्तिकः स तु नामतः ॥ १० ॥
 भद्रकर्णकयांमध्ये भद्रपादे तु कर्णिका ।
 कैलासश्च तदा नाम सिद्धकिन्नरसेवितः ॥ ११ ॥
 कुर्याद् भद्राणि तस्यैव भद्रार्थेन विनिर्गतम् ।
 नलिनश्च तदा नाम कर्तव्यो देवतालयः ॥ १२ ॥
 घोडशोरस्कशृङ्गाणि अपृभद्रं तु योजयेत् ।
 स भिन्नमन्दरः ख्यातः कर्तव्यः सर्वशान्तिदः ॥ १३ ॥
 चतुर्भद्रेषु प्राग्नीवा गजभद्रश्च नामतः ।
 कीर्णवृत्तेषु कर्णेषु तुङ्गनामा स उच्यते ॥ १४ ॥
 कर्णाश्च कर्णिकाश्चैव स्वस्ववृत्तसमुद्धवाः ।
 उदकुम्भस्तदा नाम मोदकश्चोदकान्तरे ॥ १५ ॥
 अष्टौ प्राग्नीवकान् कुर्यात् कर्णयोः स्वस्तिकाहतीन् ।
 गवाक्षस्तु तदा नाम सिद्धकिन्नरसेवितः ॥ १६ ॥

भद्रे सिंहावलोका वै उद्गमाकारसंस्थिताः ।
 अष्टौ भद्रेषु कर्तव्याः सिंहभद्रः स नामतः ॥ १७ ॥

अशीत्यंशैश्च परिधौ चतुर्भद्रं षड्षट्तः ।
 कर्णाश्च द्विपदा उक्ता भद्रमध्ये त्रयस्त्रयः ॥ १८ ॥

इन्द्रमिश्रस्तदा नाम पूजितस्त्रिदशैरपि ।
 भद्रं रथाश्रतुष्पादाः पण्णवत्यंशतस्तलम् ॥ १९ ॥

द्वे द्वे शृङ्गे च भद्रेषु पद्माक्षः स तु नामतः ।
 कर्णाश्चापृदलाः कार्याः कीर्तिदः सर्वशोभनः ॥ २० ॥

प्राग्नीवाश्चैव भद्रेषु स्थिता दिक्षु विदिक्षु च ।
वज्रकास्यस्तदा नाम शकादिसुरवल्लभः ॥ २१ ॥

प्राग्नीवाश्च तथाऽलेख्या ईलिकाकारशोभनाः ।
 चन्द्रकश्च तदा नाम वल्लभो रोहिणीपतेः ॥ २२ ॥

परिधौ पण्णवत्यंशैद्वर्थप्रभद्रं चतुष्पदम् ।
 द्विपदाः पोडशकर्णा हर्षणश्च समीरितः ॥ २३ ॥

चतुर्भद्रेषु प्राग्नीवाः कर्तव्याः सर्वकामदाः ।
 निषधश्च तदा नाम सुरकिन्नरसेवितः ॥ २४ ॥

भद्रकेषु च सर्वेषु प्राग्नीवांश्च प्रदापयेत् ।
सर्वाङ्गतिलको नाम सर्वदेवेषु पूजितः ॥ २५ ॥

वज्रकस्य तु कर्णाश्च कुर्यादप्रदलाकृतीन् ।
 आख्यातः स्वामिभरणः पूजितस्त्रिदशैरपि ॥ २६ ॥

कुर्यात् पोडशभद्रेषुः शृङ्गाद्यं द्वयम् ।
 भिन्नमेष्टस्तदा नाम सेवितः सिद्धकिन्नरैः ॥ २७ ॥

सर्वे वृत्तास्तु कर्तव्याः प्रासादाः कुम्भकादयः ।
 कैलासच्छन्दजाश्चैव कुम्भकाद्याश्च कामदाः ॥ २८ ॥

इति रूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 कुम्भकाद्युद्घवप्रासादाधिकारो नामैकषष्ट्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(१६२) विमाननागरच्छन्दजपुष्पकादिप्रासादलक्षणात्मकं
द्विषष्ठयुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

अपगीज्ञत उवाच—

विमाननागरच्छन्दे पुष्पकैश्च विभूषिते ।
विमानपुष्पकच्छन्दाः कमात्रागरजातयः ॥ १ ॥
कथं विभक्तिच्छन्दाश्च रूपालङ्कारका वृत्ताः ।
कथयस्व प्रसादेन विश्वेश जगतः प्रभाः ॥ २ ॥

विश्वकर्मोवाच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि प्रासादानां तु लक्षणम् ।
विभक्तिच्छन्दमाकारं प्रयुक्तं पुष्पकादिकम् ॥ ३ ॥
पुष्पको विजयश्चैव सुभद्रो नन्दधीधरौ ।
विशालो दुन्दुभिः प्रान्तो गृहडश्चारुवर्धनः ॥ ४ ॥
सिंहः पश्चः सम्भवश्च सुवतश्चाऽमृतोऽद्वः ।
गृहराजः सिद्धिकामो नन्दिघोषः सुनन्दनः ॥ ५ ॥
तारागणो वृहच्छालो हंसः सर्वाङ्गसुन्दरः ।
तथा च पुष्पविजयो मेरुः प्रासादनायकः ॥ ६ ॥
पञ्चविंशतिरित्युक्ताः प्रासादाः पुष्पकादयः ।
बहुभाः सर्वदेवानां विमानपुष्पकास्तथा ॥ ७ ॥
चतुरथीकृते क्षेत्रे अष्टाष्टुकविभाजिते ।
क्षेत्रार्थं च भवेद् भद्रं भद्रार्थं कर्णविस्तरः ॥ ८ ॥
कर्णार्थस्य प्रमाणेन कर्तव्यो भद्रनिर्गमः ।
भद्रोपभद्रयुक्त्वा उदकान्तरभूषितः ॥ ९ ॥
वेद ऋत्वाङ्गवेदाश्रे वेदगर्भसंस्थितिः ? ।
सूर्यो भित्या भ्रमनेखै वसुयुग्मैस्तलित्वया ॥ १० ।
वेदऋत्वान्तवेदाश्रे वेद वा लिङ्गपीठयोः ।
आयवस्तादि सूर्यैश्च विग्मंशेषभित्तियाः ? ॥ ११ ॥
पठोपपीठजङ्घाश्च मेखलामाल्यच्छाद्यकम् ।
यन्मानं नागरे प्रोक्तं तच्छस्तं सर्वकामदम् ॥ १२ ॥
सान्धारेषु प्रकर्तव्या भद्रे चन्द्रावलोकना ।
मण्डोवरपञ्चमांशहीनं भद्रेषु छाद्यकम् ॥ १३ ॥
या तदुर्ध्वे संवरणा घण्टाकूटैरलङ्घता ।
उद्गमे सिंहकर्णाद्या भद्रे भद्रे प्रशस्यते ॥ १४ ॥

प्रहरस्य ततश्चोर्ध्वे द्विभागं शृङ्गमुन्नतम् ।
लताख्यसर्वतोभद्रं कर्णे कर्णे नवाण्डकम् ॥ १९ ॥
पदंशं मूलशिखरमष्टभागसमुन्नतम् ।
विमानं पञ्चभूमं च शृङ्गैर्विशतिभिर्वृतम् ॥ २६ ॥
अधोदयोक्ता घण्टा च विभक्ता पञ्चभागतः ।
कण्ठो ग्रीवा कुड्मलं च पञ्चच्छत्रोपच्छत्रकम् ॥ २७ ॥
तदूर्ध्वे कलशं स्थाप्यं क्षीरार्णवसमुद्धवम् ।
मत्तालम्बयुतं भद्रं पुष्पकैः समलङ्घृतम् ॥ २८ ॥
समत्तावरणच्छाद्यं घण्टाकूटैरलङ्घृतम् ।
द्वितीयभूमिकोर्ध्वे तु घण्टा वै पुष्पकोन्नता ॥ २९ ॥
इमं यः कारयेद्वैवं प्रासादं पुष्पकाह्वयम् ।
पुष्पकीर्णं भवेद्राज्यं स्वर्गे वा भूमिशासने ॥ २० ॥
इति पुष्पकः ॥ १ ॥

चतुरश्चीकृते क्षेत्रे शतमूलविभाजिते ।
भागं भित्तिप्रमो भागं गर्भश्चन्द्रकलांशकैः ॥ २१ ॥
अतश्चैवं निरन्धारान् प्रकुर्याच्च भ्रमैर्विना ।
पट्टिंशत्पदको गर्भः शेषा भित्तिर्द्विभागिका ॥ २२ ॥
द्विभागः कर्णं इत्युक्तो द्विभागो भद्रविस्तरः ।
भद्रार्धे च प्रतिष्ठानमुभयोरपि पक्षयोः ॥ २३ ॥
निर्गमश्चैकभागेन भद्रे प्रतिरथेऽथवा ।
तलच्छन्दमिति प्रोक्तमूर्ध्वमानमतः शृणु ॥ २४ ॥
चतुरो नन्दनान्कर्णे कुर्याच्च विश्चिपूर्वकम् ।
शिखरं चाष्टविस्तारं सार्धदिग्भिः समुच्छृतम् ॥ २५ ॥
मल्लतलं पञ्चभूमं षष्ठिशृङ्गसमावृतम् ।
कर्णे पञ्चाण्डकाः कार्याः श्रीवत्सः प्ररथे तथा ॥ २६ ॥
अर्धोदये भवेद् घण्टा कलशं भूमिजावतम् ।
उरःशृङ्गकमयोगे द्वौ द्वौ मत्तावलम्बकौ ॥ २७ ॥
पीठोपर्णीठजङ्घाश्च मेखलामाल्यछाद्यकम् ।
नागरच्छन्द आख्यातः पूर्वमानप्रकल्पितः ॥ २८ ॥
शुक्नासाग्रसंयुक्त-दिव्यमण्डपभूषितम् ।
जगत्याततयायुक्तं कुर्याच्छान्ति ? चतुर्थशृङ्गसमुच्छृतम् ॥ २९ ॥
इत्थं यः कारयेद्वैवं प्रासादं विजयोऽवम् ।
लभेत परमाण्डोकान् भुक्त्वा भोगान् स स्वर्गजान् ॥ ३० ॥
इति विजयः ॥ २ ॥
विजयस्य च संस्थाने केशरी प्ररथे भवेत् ।
सुभद्रो नाम विजयः कर्तुः कल्याणकारकः ॥ ३१ ॥
इति सुभद्रः ॥ ३ ॥

कणोऽर्थे क्रमसंस्थाने प्रदेयश्चैव केशरी ।
पादोनद्यं पृथुन्वं ? सार्धंद्यं समुच्छ्रितिः ॥ ३२ ॥

शृङ्गं पडंशविस्तारं सार्धसप्तांशमुच्छ्रितम् ।
इदं मल्लतलं प्रोक्तमेकषषिस्तथाण्डकाः ॥ ३३ ॥
मत्तालम्बद्वयं भद्रे उरःशृङ्गक्रमेण च ।
विध्रेयं पूर्ववच्छेपं स नन्दः सर्वकामदः ॥ ३४ ॥

इति नन्दः ॥ ४ ॥

वेदगुग्मैकवेदाम्बं गर्भः स्याच्चतुरंशतः ।
द्वे भित्ती भ्रमयुक्ते चैकैकं पदं च कल्पयेत् ॥ ३५ ॥
द्विभागः कर्ण इत्युक्तो भागार्थं चैव कर्णिका ।
सार्धभागः प्रतिरथो निर्गमे विस्तरे तथा ॥ ३६ ॥

पुनः कर्णा चार्धभागा त्रिभागो भद्रविस्तरः ।
निर्गमश्चैकभागेन शिखगदिसमुद्धवे ॥ ३७ ॥
वेदांशो भद्रविस्तारस्तदर्थेन तु निर्गमः ।
भद्रावलोकनं कुर्याच्छाद्यघण्टासमन्वितम् ॥ ३८ ॥
विध्रेयं पूर्ववच्छेपं पीठाद्यं छाद्यकान्तकम् ।
नागरोक्तविध्रं मानं प्रयुक्तं वास्तुवेदिभिः ॥ ३९ ॥

उक्तद्विक्रमके कर्णे नन्दनः सर्वतो भवेत् ।
प्ररथे सर्वतोभद्रं शृङ्गं मल्लतलं तथा ॥ ४० ॥
द्वौ पुष्पकौ युतौ भद्रे तवङ्गाकाररूपिणौ ।
प्रत्यङ्गे पुष्पकं कुर्याच्छाद्यघण्टाद्यलङ्घकृतम् ॥ ४१ ॥
घण्टाकुम्भशुकाप्रे च जगतीमण्डपादिकम् ।
पूर्ववच्छ विधातव्यं प्रशस्तं सर्वकामदम् ॥ ४२ ॥

श्रीधरोऽयं समाख्यातः प्रासादो देवतालयः ।
लक्षणानन्दयुतो नित्यं कर्तुः सन्तानवर्धनः ॥ ४३ ॥

इति श्रीधरः ॥ ५ ॥

तद्रूपश्च तदाकारो युक्तः पूर्वगुणैस्तथा ।
तृतीयः पुष्पको भद्रे विशालः सर्वशान्तिदः ॥ ४४ ॥

इति विशालः ॥ ६ ॥

क्रत्वङ्गकचन्द्रवेदाश्रे गर्भस्यारिराष्ट्रकैः ? ।
भ्रमभित्तिश्चैकपादा द्विभागा बाह्यभित्तयः ॥ ४५ ॥
द्विभागः कर्णइत्युक्तो भागार्थं चैव कर्णिका ।
कर्णतुल्यः प्रतिरथो विस्तरे निर्गमे तथा ॥ ४६ ॥
पुनश्च कर्णिका भागं वेदांशो भद्रविस्तरः ।
निर्गमश्च तदर्थेन कर्तव्यः शान्तिसिंच्छिदः ॥ ४७ ॥

पीठोपरीठजड्घाश्च मेखलामङ्गुच्छाद्यकम् ।
शुकां रमण्डपादं च पूर्वमानप्रकल्पितम् ॥ ४८ ॥
कर्णे शङ्कद्रयं कुर्यान्नन्दनेन समावृतम् ? ।
प्रतिरथे च ततुल्यं कर्तव्यं शान्तिमिळ्ठता ॥ ४९ ॥
दिग्बिस्तरं च शिखरं त्रयोदशसमुच्छ्रृतम् ।
तद्रूपमानं मल्लं तु एकषष्टिस्तथाष्टकाः ॥ ५० ॥
उरःशृङ्गक्रमयोगे पुष्पकद्वयमुदगमे ।
प्रत्यड्के पुष्पकं कुर्यात् तवड्गाकाररूपिणम् ॥ ५१ ॥
घण्टा कुमभुकाग्रे च जगत्याद्यं च पूर्ववत् ।
पवंदिधः प्रकर्तव्यः प्रासादोऽयं तु दुन्दुभिः ॥ ५२ ॥
धेमं चाऽत्र सुभिक्षं च नृपादौ वर्धते प्रजा ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां प्रासिद्वेतुरभीषितः ॥ ५३ ॥

इति दुन्दुभिः ॥ ७ ॥

तृतीयं पुष्पकं दद्यात् स भवेत् प्रान्तसंक्षकः ।
प्राप्नोति भोगं मुक्तिं च स्वर्गे वा प्रभुशासनम् ॥ ५४ ॥

इति प्रान्तः ॥ ८ ॥

त्यक्त्वा पुष्पकमेकं च भद्रं पञ्चांशविस्तरम् ।
अलङ्कृतं संवरणैस्त्रिभिर्भगवैश्च निर्गमः ॥ ५५ ॥
एवं गहनमाख्यातं कुर्याद् यो विष्णुमन्दिरे ।
प्राप्नोति विष्णुलोकं स यावदाभूतसंपूर्वम् ॥ ५६ ॥

इति गहनः ॥ ९ ॥

पुनः कुर्यात्तथा भद्रमुरःशृङ्गं विमानके ।
प्रत्यड्गाग्रे पुष्पकश्च स भवेच्चारुवर्धनः ॥ ५७ ॥
वर्धते धनपुत्रैश्च जन्मजन्मनि भूतले ।
अतस्तु भोगभोक्ता स्यात् स्वर्गे भूयोऽपवर्गभाक् ॥ ५८ ॥

इति चारुवर्धनः ॥ १० ॥

मस्तालम्भद्वयं भद्रे सिंहनामा स शोभनः ।
पार्वत्यादिकदेवीनां सर्वासां शान्तिदायकः ॥ ५९ ॥

इति सिंहः ॥ ११ ॥

द्वितीयं चाऽपि प्रत्यड्गे कुर्यात् कुमुदवश्च तत् ।
पद्मसम्भवनामानौ कर्तव्यौ परमेष्ठिते ॥ ६० ॥

इति पद्मसम्भवौ ॥ १२-१३ ॥

पद्मसम्भवसंस्थाने तद्रूपे तदवस्थिते ।
कर्णे प्रतिरथे चैव क्रमाद्यात्तृतीयकम् ॥ ६१ ॥
पूर्वोद्गमसमाकारस्वरूपं लक्षणान्वितम् ।
उरःशृङ्गं परित्यज्य भद्रे दद्याद् द्विपुष्पकम् ॥ ६२ ॥

प्रत्यञ्जनके पुष्पकवदसौ सुव्रतसंज्ञकः ।

कियते यैः शुभं तेषामिह लोके परत्र च ॥ ६३ ॥

इति सुव्रतः ॥ १४ ॥

तृतीयं पुष्पकं दद्यात्स भवेदमृतोद्भवः ।

येन प्राप्येताऽमरत्वं भुक्तिश्च त्रिदशैः सह ॥ ६४ ॥

इत्यमृतोद्भवः ॥ १५ ॥

कर्णिका चैकभागा स्याच्छेषं पूर्वप्रकलिपतम् ।

पट्टपञ्चाशं द्विशतकं वास्तुसंस्थानमेव च ॥ ६५ ॥

महोरःशूद्धं विमानं प्रत्यञ्जायं सपुष्पकम् ।

सर्वशूद्धं नन्दनघत् क्रमात्रिभिरावृतम् ॥ ६६ ॥

गृहराजस्तदा नाम कर्तव्यः सर्वदैवते ।

केलाससदाशं चैव गृहं जन्मसु निश्चलम् ॥ ६७ ॥

इति गृहराजः ॥ १६ ॥

बृहच्छूद्धे महृतलं विमानस्तस्य चाग्रतः ।

कायो विमानः प्रत्यञ्जे सिद्धिकामः स सिद्धिदः ॥ ६८ ॥

इति सिद्धिकामः ॥ १७ ॥

तृतीयं पुष्पकं कुर्यात् कर्णे प्रतिरथे तथा ।

नन्दिघोपस्तदा नाम सर्वदैवतवृद्धभः ॥ ६९ ॥

इति नन्दिघोपः ॥ १८ ॥

क्षेत्रेऽप्यादशधा भक्ते त्रिभागः कर्णविस्तरः ।

रथोपरथिकौ चैव द्वौ द्वौ भागौ प्रकल्पयेत् ॥ ७० ॥

वेदांशो भद्रविस्तारस्तदर्थेन च निर्गमः ।

द्वौ द्वौ भागौ भ्रमो भित्ती शेषं गर्भगृहं भवेत् ॥ ७१ ॥

कुर्याच्च मन्दरं कर्णे पञ्चविंशतिरण्डकाः ।

पृथग् द्विभागविस्तारो नन्दनः स्यात्तदूर्ध्वतः ॥ ७२ ॥

शतमूले भवेद्रेखा तथा महृतलोद्धवा ।

घण्टाकलशशोभाद्या सर्वकामफलप्रदा ॥ ७३ ॥

शूद्धद्वयं प्रतिरथे एकं चोपरथे तथा ।

त्रिपुष्पकयुतं भद्रं प्रत्यञ्जं च सपुष्पकम् ॥ ७४ ॥

दर्वविधः प्रकर्तव्यः प्रासादोऽसौ सुनन्दनः ।

भुक्त्वा तु भूमिजान् भोगान् स्वर्गे नन्दति भूपतिः ॥ ७५ ॥

इति सुनन्दनः ॥ १९ ॥

महोरःशूद्धः पुष्पको विमानः पञ्चभूमिकः ।

तारागणः समाख्यातः प्रासादो ह्यमरालयः ॥ ७६ ॥

इति तारागणः ॥ २० ॥

बृहच्चन्नज्ञे मलूतलं तदग्ने च विमानकः ।
प्रत्यज्ञं चैव तद्रूपं बृहच्छालः स उच्यते ॥ ७७ ॥

इति बृहच्छालः ॥ २१ ॥

कुर्याद्विपुष्पकं च कर्णे प्रतिरथोर्ध्वतः ।
तदा नाम्ना हंस इति व्रह्मणश्च सदा प्रियः ॥ ७८ ॥

इति हंसः ॥ २२ ॥

कुर्याद् द्विपुष्पकं कर्णे स भवेत्सर्वसुन्दरः ।
सर्वदेवे शुभः शस्तः सर्वकामफलप्रदः ॥ ७९ ॥

इति सर्वाङ्गसुन्दरः ॥ २३ ॥

विंशतिर्धामविस्तारो वेदांशः कर्णविस्तरः ।
त्रिभिर्भागैः प्रतिरथो निर्गमो विस्तरस्तथा ॥ ८० ॥

पडंशो भद्रविस्तारख्निभागश्चास्य निर्गमः ।
द्वौ द्वौ भागौ भ्रमो भित्ती शेषं गर्भगृहं भवेत् ॥ ८१ ॥

कर्णे पृथ्वीजयं कुर्यान्मन्दरं प्ररथे तथा ।
द्विपुष्पकयुतं भद्रं प्रत्यज्ञे पुष्पकं तथा ॥ ८२ ॥

मूलरेखां मलूतले षोडशांशैश्च विस्तरः ।
स पुष्पाविजयो नाम्ना सर्वदेवहितात्मकः ॥ ८३ ॥

इति पुष्पकविजयः ॥ २४ ॥

विमानं वृद्धोरुशृङ्गं पुष्पकं प्रतिभद्रके ।
भद्रे द्विपुष्पकं कुर्यात् प्रत्यज्ञे चैव पुष्पकम् ॥ ८४ ॥

मेरुश्चासौ समाख्यातः कर्तव्यः सर्वदैवते ।

मेरुमैरुपमो दिव्यः सर्वरत्नमयोऽपि च ॥ ८५ ॥

पतैश्च लभ्यते पुण्यं पूजा स्याच्छिवमोदिका ॥ ८६ ॥

इति मेरः ॥ २५ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
पुष्पकादिप्राप्तादलक्षणाधिकारो नाम द्विषष्टयुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(१६३) श्रीधरादिप्रासादलक्षणात्मकं त्रिषष्ठयुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

अपराजित उवाच—

पुण्यकाः कथिता देवानेकपुण्यकसंकुलाः ।
कथयस्व तथान्यांश्च ये प्रोक्ताः श्रीधरादिकाः ॥ १ ॥

विश्वकर्मोवाच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि प्रासादान् श्रीधरादिकान् ।
नामलक्षणसम्युक्तान् वास्तुवेदसमुद्भवान् ॥ २ ॥

श्रीधरो हेमकूटश्च सुभद्रो रिपुकेसरी ।
पुण्यो विजयभद्रश्च श्रीनिवासः सुदर्शनः ॥ ३ ॥

कुसुमकेशर नामा च तथा च सुरसुन्दरः ।
नन्द्यावर्तश्च पूर्णश्च सिद्धार्थशङ्खवर्धनः ॥ ४ ॥

त्रैलोक्यभूपणः पश्चो वज्रवाहू विंशालकः ।
कमलोद्भवहंसौ च लक्ष्मीधरोऽतिवज्रकः ॥ ५ ॥

रतिदेहः सिद्धिकामः पञ्चचामरसंक्षकः ।
नन्दिघोषो मनुनूत् कीर्णः सुप्रभः सुरनन्दनः ॥ ६ ॥

हर्षो दुर्धरो विजयश्चिकूटो नवशेखरः ।
पुण्डरीकः सुनाभश्च महेन्द्रः शिखिशेखरः ॥ ७ ॥

वराटः सुमुखश्चेति चत्वारिंशत् प्रकीर्तिः ।
शुद्धच्छन्दास्तथैते च मिश्रकास्तु दशैव च ॥ ८ ॥

शुद्धानां लक्षणं वक्ष्ये विभक्तिं भागसङ्ख्यया ।
तलच्छन्दमलङ्कारैः प्रयुक्तं वास्तुवेदिभिः ॥ ९ ॥

चतुरथीकृते क्षेत्रे चतुर्विंशतिभाजिते ।
कर्णः प्रतिरथो भद्रं वेदैर्वेदैस्तथाऽष्टुभिः ॥ १० ॥

त्रिनिष्कासः प्रतिरथो भद्रं वेदांशनिर्गम्म ।
द्वौ द्वौ भागौ तथा भित्ती भ्रमणी वेदविस्तरा ॥ ११ ॥

षड्दारुकं भ्रमादौ च चतुःषष्ठिश्च गर्भकः ।
सार्धायामो मण्डपश्च जगतीषु गुणोत्तमा ॥ १२ ॥

पीठोपयोठजङ्घाश्च मेखलाकूटच्छाद्यकम् ।
प्रशस्तं नागरे नाम भद्रे चन्द्रावलोकना ॥ १३ ॥

कर्णे भद्रे द्विद्विशृङ्गमेकं प्रतिरथे भवेत् ।
पञ्चविंशत्यण्डकस्तु श्रीधरश्च सुरालयः ॥ १४ ॥

घण्टाकलशशुकाग्रपताकाध्वजशोभितः ।
श्रीरानन्दो भवेन्नित्यं स्वर्गे वा भूमिशासने ॥ १५ ॥
इति श्रीधरः ॥

चतुरश्रीकृते क्षेत्रे शतमूलविभाजिते ।
द्विभागः कर्णईत्युक्तः सार्धः प्रतिरथो भवेत् ॥ १६ ॥

त्रिभागो भद्रविस्तारो निर्गमस्तु तदर्थतः ।
सार्धभागः प्रतिरथ-निर्गमश्च प्रकीर्तितः ॥ १७ ॥

भागं भागं भ्रमो भित्तिः शेषं गर्भगृहं भवेत् ।
मण्डोवरजगत्याद्यं पूर्वमानप्रकलिप्तम् ॥ १८ ॥

कर्णे च नन्दनं कुर्यात् केशारी प्ररथे भवेत् ।
भद्रे शृङ्गद्वयं कुर्यात्तिलकं तिलकोपरि ॥ १९ ॥

रेखा पदंशविस्तारा तिलकं सार्धमुच्छ्रृतम् ।
प्रत्यञ्जं नष्टकर्णं च हेमकूटः स उच्यते ॥ २० ॥

हेमरत्नपुरे रम्ये हेमप्राकारशोभिते ।
ईप्सितं लभते राज्यं स्वर्गे वा भूमिशासने ॥ २१ ॥

इति हेमकूटः ॥

ऋत्वङ्कचन्द्रवेदाश्रे वेदर्तुर्गर्भं उच्यते ।
शशी चन्द्रश्चन्द्रश्च भ्रमोभित्तिश्च कलिपताः ॥ २२ ॥

वेदकर्णक्रतुभद्रमुदकान्तरभूषितम् ।
कर्णे च सर्वतोभद्रं भद्रे चन्द्रावलोकनम् ॥ २३ ॥

दिग्भागं मूलशिखरं घण्टाकलशभूषितम् ।
सुभद्रो नाम विश्वेयः सर्वकल्याणकारकः ॥ २४ ॥

इति सुभद्रः ॥

कर्णे द्वितीयमुपरि सर्वतोभद्रकं भवेत् ।
द्विभागं तिलकं कुर्यात् प्ररथे चोरुमञ्जरी ॥ २५ ॥

मत्तालम्बयुतं भद्रं नाम्ना स रिपुकेसरी ।
हन्ति सर्वान् रिपूंश्वासौ इहलोके परत्र च ॥ २६ ॥

इति रिपुकेसरी

सुभद्रस्य च संस्थाने तद्रूपे तदवस्थिते ।

कर्णे चाष्टदलं कुर्यात्तिलकं चैव शोभनम् ॥ २७ ॥

तदवसन्तमहोराज्ये प्राप्यते जन्मजन्मनि ।

पुष्पकः पुष्पप्रकर-युक्तो वाराङ्गना यथा ॥ २८ ॥

इति पुष्पकः ॥

हेमकूटस्य संस्थाने तद्रूपे तदवस्थिते ।

कर्णेन्दुर्यादितिलकं केशारी च भवेदथ ॥ २९ ॥

श्रीधरादिप्रासादलक्षणाधिकारो नाम त्रिष्प्रयुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

कर्णे नन्दनपर्यन्तं तिलकं तत्र कारयेत् ।

शेषं च पूर्ववद् क्षेयं नाम्ना विजयभद्रकः ॥ ३० ॥

इति विजयभद्रः ॥

प्रतिश्थोऽर्थनिष्कासः संस्थाने श्रीधरस्य च ।

कममूर्खे परित्यज्ञ कर्णे वै सर्वभद्रकम् ॥ ३१ ॥

तदूर्खमुदकं कुर्यात् प्रमाणेन पृथुत्वत् ।

सप्तविंशतिभक्तं च पृथुध्ने भद्रकारुतिः ॥ ३२ ॥

द्वितीया भूमिका मूर्ध्नि ततो माडाश्चतुष्किकाः ।

कर्णे भद्रे प्रकर्तव्या ऊर्ध्वे मध्यचतुष्किका ॥ ३३ ॥

मत्तावरणलाद्ययुग् घण्टाकुटैरलड्कुता ।

भद्रोद्गमाश्च शृङ्गोर्ध्वे माडाद्याश्चाद्यभूमिका ॥ ३४ ॥

श्रीनिवासस्तदानाम यत्र वै रमते ध्रुवम् ।

भुक्त्यर्थं च प्रकर्तव्यः प्रासादः सूरपूजितः ॥ ३५ ॥

इति श्रीनिवासः ॥

पुष्पकस्य च संस्थाने तद्रूपे तदवस्थिते ।

भद्रकं कर्णतिलकं भद्रे स्यात् सिंहकर्णकः ॥ ३६ ॥

सुदर्शनस्तदा नाम कर्तव्यं विष्णुमन्दिरम् ।

क्रीडते विष्णुलोके च सेव्यते सुरयोविता ॥ ३७ ॥

चतुरथीकृते क्षेत्रेऽष्टकर्णा भिन्नसूत्रतः ।

कर्णार्धा च भवेत् कर्णी उभयकर्णमध्यतः ॥ ३८ ॥

कूटावृतः पञ्चभूमो घण्टाकलशभूषितः ।

तद्रूपं मण्डपं पीठं लभतेऽनङ्गशर्म च ॥ ३९ ॥

इति पुष्पशिखरः ॥

द्वितीयकं क्रमं त्यकृत्वा पूर्ववद्रिपुकेशारी ।

तिलकं तत्र संस्थाने स भवेत् सुरसुन्दरः ॥ ४० ॥

इति सुरसुन्दरः ॥

चतुरथीकृते क्षेत्रे कर्णान्ते वृत्तकं भवेत् ।

अष्टचत्वारिंशदंशैः परिधिं च प्रकल्पयेत् ॥ ४१ ॥

विदिक्षु दिक्षु भद्राणि चतुष्पादानि कल्पयेत् ।

पृथक् कर्णाश्च द्विपदा एकेकं भद्रकान्तरे ॥ ४२ ॥

द्विकमोर्ध्वे तु रेखाश्च भद्रे वै सिंहकर्णकाः ।

पञ्चभूमोर्ध्वे-शिखरं घण्टाकलशभूषितम् ॥ ४३ ॥

तद्रूपं मण्डपं पीठं नाडन्यत्रैवं स्वरूपतः ।

नन्दते स चिरं लोके नन्द्यावर्तः स उच्यते ॥ ४४ ॥

इति नन्द्यावर्तः ॥

क्षेत्रऽष्टादशधा भक्ते वेदांशः कर्णविस्तरः ।
कर्णिका चैकभागा स्याद् भद्रं चाऽष्टांशविस्तरम् ॥ ४५ ॥

भद्रावलोकनं कुर्याद् भित्तिकर्णेषु कर्णिकाः ।
कर्णे च सर्वतोभद्रं श्रीवत्सस्तस्य कर्णिका ॥ ४६ ॥
अधोदये चादिभूः स्याच्छेषा वै पादभागिकाः ।
तृतीया भूमिका चोर्ध्वे ततो माडान्निवेशयेत् ॥ ४७ ॥
सार्धचतुर्भूमियुक्तः पूर्णः स्यात्सर्वकामदः ।
पूर्णस्वर्गसुखं लोके स्वर्गे वा भूमिशासनम् ॥ ४८ ॥

इति पूर्णः ॥

सुदर्शनस्य संस्थाने तद्रूपे तदवस्थिते ।
कर्णे च सर्वतोभद्रं स तु सिद्धार्थको भवेत् ॥ ४९ ॥

इति सिद्धार्थकः ॥

वृत्तं पूर्ववत् परिधौ चतुर्विंशतिभाजिते ।
शस्ता द्वयंशा अष्टकर्णा अन्तरे कर्णिकाः पदाः ॥ ५० ॥

शङ्खावर्तसमं मध्ये वितानं दिव्यभूषणम् ।
तद्रूपं शिखरं कार्यं शङ्खावर्तं च मण्डपम् ॥ ५१ ॥
शङ्खवर्धननामाऽसौ कर्तव्यो विष्णुमन्दिरम् ।
कर्ता यायाद्विष्णुलोके यावदाभूतसंप्लवम् ॥ ५२ ॥

इति शङ्खवर्धनः ॥

त्रैलोक्यभूषणं वक्ष्ये वन्दितं त्रिदशैरपि ।

शतार्धहस्तके ज्येष्ठो मध्यो दशकरोनकः ॥ ५३ ॥

त्रिशद्भस्तैः कनिष्ठः स्यान्निधोदितक्रमागतः ।

वल्लभः सर्वदेवानां शिवस्यापि विशेषतः ॥ ५४ ॥

त्रिशद् भागैख्यधा भक्ते गर्भः स्याद् दशभागिकः ।

द्वौ द्वौ भागौ भ्रमो भित्तिः कर्तव्यमविशङ्कतैः ॥ ५५ ॥

भित्तिंत्रयं प्रकर्तव्यं तथा च भ्रमणीद्वयम् ।

भद्रकं मध्यच्छन्देषु द्वितीये वर्धमानकः ॥ ५६ ॥

अन्तर्भित्ति परित्यज्य कुर्यात् पद्मारुकद्वयम् ।

त्रैलोक्यभूषणं वाह्ये भद्रे चन्द्रावलोकनम् ।

वृत्तस्य पञ्चमांशे तु भित्तिः शेषस्तु गर्भकः ॥ ५७ ॥

चतुष्पदा रथाः कर्णा एकभागा च कर्णिका ।

भद्रकर्णी भवेद् भागा भद्रं स्याहिक्प्रविस्तरम् ॥ ५८ ॥

अङ्गमानेन निष्कासो भद्रं पञ्चांशनिर्गमम् ।

पादमानोच्छ्रूतं पीठं पञ्चपीठादिभूषणम् ॥ ५९ ॥

उपपीठं तथा जङ्घा मेखलाकूटच्छायकम् ।

त्रयोर्विंशतिरूपसेधे भद्रं षोडश चोन्नतम् ॥ ६० ॥

कर्णे प्रतिरथे चैव द्वे शङ्के च कारयेत् ।
अष्ट सप्ताष्टकाः कर्णः प्रगथाश्च पठण्डकाः ॥ ६१ ॥

उरःशङ्काष्टयष्ट कुर्यात् प्रत्यङ्गानि ततोऽष्टभिः ।
भद्रं संवरणायुक्तं कुर्यात् त्रैलोक्यभूषणम् ॥ ६२ ॥

कर्णाश्चाष्टदलाः कार्याः प्रत्यङ्गे वर्धमानकः ।
घण्टाकलशादोभाष्टयः कर्तव्यः शुभलक्षणः ॥ ६३ ॥

इति त्रैलोक्यभूषणः ॥

द्वाधिशाद्भक्तं परिध्रौ वृत्ताकारस्तु पूर्ववन् ।
द्वि द्वि भागं भवेत्कर्णः पद्मपत्राकृतिस्तथा ॥ ६४ ॥

मण्डोवरश्च पादोनः सपादा शिखरोन्नतिः ।
तलच्छन्दोऽद्वयं रूपं पञ्च भू घण्टिकावधि ॥ ६५ ॥

पद्माख्यश्च तदा प्रोक्तः पद्मनाभस्य मन्दिरम् ।
कर्तृकावरकाश्चैव विष्णुलोकं ब्रजन्ति हि ॥ ६६ ॥

दशधाभाजिते छन्दे द्विभागः कर्णविस्तरः ।
भागं भागं भवेत्कर्णी वेदांशो भद्रविस्तरः ॥ ६७ ॥

द्विभागो भद्रनिष्कास एकभागा च कर्णिका ।
द्विभागा च भवेद् भित्तिः शेषं गर्भगृहं मतम् ॥ ६८ ॥

मण्डोवरश्च पादोनः सपादा शिखरोन्नतिः ।
कुर्यात् कर्णेषु कृटानि विमानं पञ्चभूमिकम् ॥ ६९ ॥

भद्रे भद्रे तु प्राणग्रीवाच्छाद्यघण्टाद्यलङ्घताः ।
पक्षबाहुस्तदा नाम कर्तव्यः सर्वदैवते ॥ ७० ॥

इति पक्षबाहुः ॥

त्रयोदशाष्टकं पूर्वं नागरच्छन्दनन्दनः ।
चतुर्द्वारेषु प्राणग्रीवाः विशालस्तु शिवालयः ॥ ७१ ॥

इति विशालः

वृत्ताकारो ह्यसौ पूर्वः परिधिर्युगवेदतः ।
कर्णाश्च द्विपदाः प्रोक्ता भद्रं वै पञ्चविस्तरम् ॥ ७२ ॥

चतुर्भद्रं सूर्यकर्णी विकर्णे तत्र लाञ्छिताः ।
मण्डोवरश्च पादोनः सपादः शिखरोदयः ॥ ७३ ॥

पञ्चभूमिसमायुक्तं एकषष्टितथाष्टकाः ।
घण्टाकलशपूर्वं च शुकाश्रं समलङ्घतम् ॥ ७४ ॥

विधेविष्णो रवे: कुर्याच्छिवस्याऽपि विशेषतः ।
जगतीगर्भसमयुक्तं नाम्ना वै कमलोऽद्वयम् ॥ ७५ ॥

इति कमलोऽद्वयः ॥

सिद्धार्थस्य च संस्थाने तद्रूपे तदवस्थिते ।
 विमानं पञ्चभूमं च कुर्याच्छ्रुतं तु कामदम् ॥ ७६ ॥
 हंसध्वजस्तदा नाम चतुर्दीरणलङ्कृतः ।
 चतुर्भिर्मण्डपैः ख्यातः स्वर्गादिभोगदायकः ॥ ७७ ॥
 इति हंसध्वजः ॥

पूर्वं पृथ्वीजयश्चैव षण्णवत्युत्तरं शतम् ।
 रेखोऽर्खे तिलकं कुर्यान्नन्दिका तिलकंतथा ॥ ७८ ॥
 अण्डकैः सप्तश्रिंशद्विलक्ष्मीधर इतीरितः ।
 रमते तत्र लक्ष्मीश्च सहिता विघ्नुना सदा ॥ ७९ ॥
 इति लक्ष्मीधरः ॥

वृत्तं पूर्वं च परिधौ पद्मिंशद्विर्विभाजिते ।
 द्विपदाः सूर्यकर्णाश्च पादा द्वादशा कर्णिकाः ॥ ८० ॥
 मण्डोवरश्च पादोनः सपादाः शिखरोच्छ्रूयः ।
 पद्मभूमिकयुतश्चैव वज्रकः सर्वकामदः ॥ ८१ ॥
 इति वज्रकः ॥

थीनिवासस्य संस्थाने तद्रूपे तदवस्थिते ।
 चतुर्ष्की भद्रप्राणीवे तदग्रे वेदमण्डपाः ॥ ८२ ॥
 साध्येषु भूमिकोत्सेधं माडं कुर्याच्च कामदम् ।
 रतिदेहस्तदा नाम कामदेवस्य चालयः ॥ ८३ ॥
 इति रतिदेहः ।

भद्रकं पूर्वविहेयं यदुकं रुचकादिके ।
 भद्रोद्रमसमायुक्तः सिद्धिकामस्स उच्यते ॥ ८४ ॥
 इति सिद्धिकामः ॥

नन्दिशालगुणैर्युक्तस्त्यक्तैकाग्रोक्तमञ्जरीः ।
 मत्तालम्बं ततः कुर्यात् स भवेत् पञ्चचामरः ॥ ८५ ॥
 इति पञ्चचामरः ॥

रतिदेहत्रिभूम्यूर्ध्वे कुर्याच्च शिखरोत्तमम् ।
 नन्दिघोषस्तदानाम कर्तव्यः सर्वदैवते ॥ ८६ ॥
 इति नन्दिघोषः ॥

अष्टांशैश्च कृतं क्षेत्रं ह्यष्टभद्रमलङ्कृतम् ।
 अष्टकर्णोदकैर्युक्तं तद्रूपं शिखरोत्तमम् ॥ ८७ ॥

मनूत्कीर्णं तदा नाम चतुर्दशा मनुप्रियम् ।
 विधेविञ्णो रवेः कुर्याच्छिवस्यापि विशेषतः ॥ ८८ ॥
 इति मनूत्कीर्णः ॥

विशाले कर्णतिलकं कर्णोर्ध्वे तिलकं तथा ।
 चतुः प्राणीवसंयुक्तः सुप्रभो नाम नामतः ॥ ८९ ॥
 इति सुप्रभः ॥

भूमिजं वै मल्लतलं कर्णे कृतं चद्राविडम् ।
 वराटं तु प्रतिरथे सुरानन्दः स उच्यते ॥ ९० ॥
 इति सुरानन्दः ॥

कर्णशङ्क भद्रशङ्क सन्त्यजेत्यञ्चामरे ।

सिंहकर्णद्वयं कार्यं हर्षणो नाम नामतः ॥ ९१ ॥

इति हर्षणः ॥

सिंड्रार्थश्च भवेत्पूर्वं सिंहकर्णैः स दुर्धरः ।

दुर्धरो नाम गुणतः शिवसात्रिध्यदः सदा ॥ ९२ ॥

इति दुर्धरः ॥

श्रीवत्सश्च भवेत्पूर्वं विजयो भद्रकोदूगमैः ।

विजयं सर्वकल्याणमायुरारोग्यवर्धनम् ॥ ९३ ॥

इति विजयः ॥

कर्णच भवेद् भद्रं त्रिकूटः पञ्चभूमिकः ।

देशभाग्योदूघाटनार्थे शिवः स्याद् दक्षिणाननः ॥ ९४ ॥

इति त्रिकूटः ॥

त्यक्तकर्णद्वयं शृङ्गं तिलकं कामदं भवेत् ।

नवशेखर नामाऽसौ कर्तव्यः सर्वदैवते ॥ ९५ ॥

इति नवशेखरः ॥

केशरीसिंहकर्णश्च युक्तश्छन्दैस्तु नागरैः ।

पुण्डरीकस्तदा नाम कर्तव्यं विष्णुमन्दिरम् ॥ ९६ ॥

इति पुण्डरीकः ॥

हंसोद्धवे कर्णशङ्क सुनामः सुभद्रोदूगमैः ।

सुनामश्च गुणैः प्रोक्तो यावदाहृतसंप्लवम् ॥ ९७ ॥

इति सुनामः ॥

महं वराटशङ्कैश्च तिलकं च महेन्द्रकः ।

महेन्द्रो नाम गुणत इन्द्रलोके पतिर्भवेत् ॥ ९८ ॥

इति महेन्द्रः ॥

चतुर्भिः सर्वतोभद्रैर्गर्भैः स्यादुदकान्तरे ।

शिखरं शिखिसंयुक्तं नाम्नाऽसौ शिखिशेखरः ॥ ९९ ॥

इति शिखिशेखरः ॥

लताख्यं सर्वतोभद्रं मत्तालम्बे वराटकः ।

वराटो नाम गुणतस्तिष्ठेत्स शिवसत्रिधौ ॥ १०० ॥

इति वराटः ॥

भूमिजं वै मल्लतलं मत्तालम्बैस्तु सन्मुखः ।

सान्धारमथवा कुर्यात् कस्तो ? मिथ्रकोद्धवः ? ॥ १०१ ॥

इति सन्मुखः ॥

चत्वारिंशदिमे प्रोक्ताः प्रयुक्ताः श्रीधरादिकाः ।

सर्वे शस्त्राश्च शुभदाः सर्वकामफलप्रदाः ॥ १०२ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां

श्रीधरादि प्रासादलक्षणाविकारो नाम त्रिषष्ठ्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(१६४) पूर्णभद्रादिनागरप्रासादलक्षणात्मकं चतुःषष्ठ्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

पूर्णभद्रः सुभद्रश्च श्रीशंलः कुमुदोऽवः ।
सर्वतोभद्र इत्युक्ताः प्रासादा ब्रह्मणः प्रियाः ॥ १ ॥

कीर्तिपताकर्पिंकूटौ श्रीवत्सो विजयस्तथा ।
गरुडश्च समाख्याताः प्रासादा हरिवल्लभाः ॥ २ ॥

पद्मरागो विशालाख्यो विभवो रत्नसंभवः ।
लक्ष्मीकोटर इत्येवं पञ्चते तु जिनाथ्याः ॥ ३ ॥

हंस ऐराघतश्चैव त्रिमुखः पद्मकस्तथा ।
स्वस्तिकश्च समाख्याताः पञ्चते भानुवल्लभाः ॥ ४ ॥

वृषभो गिरिकूटश्च कैलासश्चामगस्तथा ।
महेन्द्रश्च समाख्याताः पञ्चते शिववल्लभाः ॥ ५ ॥

विभक्ति तलच्छुन्दानामूर्ध्वमानं विशेषतः ।
प्रयुक्ता विविधाश्छुन्दा वास्तुवेदसमुद्गवाः ॥ ६ ॥

भक्ते विशतिधा क्षेत्रे त्रिभागः कर्णविस्तरः ।
तत्समश्च प्रतिरथो विस्तरे निर्गमे तथा ॥ ७ ॥

भागा नन्दी च पद्मभद्रं द्विभागो भद्रनिर्गमः ।
चतुर्भागा भवेदूभित्तिः शेषं गर्भगृहं भवेत् ॥ ८ ॥

कर्णे द्विशृङ्गं तिलकं शिखरं सूर्यविस्तरम् ।
रथैकशृङ्गतिलकमष्टांशा चोरुमञ्जरी ॥ ९ ॥

नन्दिकायां च तिलकमुरःशृङ्गं पदंशकम् ।
रथोदगमस्ततो भद्रे पूर्णभद्रस्य लक्षणम् ॥ १० ॥

उरःशृङ्गं च वेदांशं भद्रे कुर्यात्तीयकम् ।
सुभद्रश्च तदा नाम प्रासादः क्षितिभूपणः ॥ ११ ॥

भद्रे शृङ्गं परित्यज्य नन्दीशृङ्गाणि कारयेत् ।
श्रीशैलश्च तदा नाम कथितश्च विरक्तिना ॥ १२ ॥

भद्रे शृङ्गे कुमुदकः कर्तव्यः शुभलक्षणः ।
कर्णे च तिलकं शृङ्गं सर्वतोभद्रलक्षणम् ॥ १३ ॥

इति ब्रह्मप्रासादपञ्चकम् ॥

क्षेत्रे च द्वाविंशतिधा पूर्ववत्तलसंस्थितिः ।
कर्णप्ररथमध्ये च नन्दिका चैकभागिका ॥ १४ ॥

कर्णे प्रतिरथे चैव द्वे शृङ्गे च कारयेत् ।
त्रिभिर्भागैश्च प्रथमं सार्धद्वयंशं द्वितीयकम् ॥ १५ ॥

नन्दिकायां ततः शृङ्गं शृङ्गं षोडश विस्तरम् ।
शिखरोध्वे उरःशृङ्गं षड्भागं च तदग्रतः ॥ १६ ॥

प्रत्यङ्गं व्यंशतः कीर्ति-पताकस्य च लक्षणम् ।
 उरःशूङ्गं तृतीयं च क्रपिकृटः स उच्यते ॥ १७ ॥
 रेखोध्वे तिलकं नन्दां शूङ्गं थीवत्स उच्यते ।
 ततः शूङ्गैश्च (ह्वे च) विजयः सर्वकामफलप्रदः ॥ १८ ॥
 कर्णे कूटं नन्दिशूङ्गं कर्णस्योभयपक्षतः ।
 पक्षिराजः समाख्यातः प्रासादो भवनोत्तमः ॥ १९ ॥

इति विष्णुप्रासादपञ्चकम् ॥

कर्णे नन्दीप्रतिरथो पूर्ववच्च सुसंस्थितौ ।
 नन्दिका भागनिष्कासा द्विभागं पार्श्वक्षोभणा ॥ २० ॥

भागा नन्दी पुनः कार्या वेदांशो भद्रविस्तरः ।
 निष्कासश्चक भागस्तु कर्तव्यः शुभलक्षणः ॥ २१ ॥
 चतुर्भागं भवेद् भित्तिः शेषं गर्भगहं भवेत् ।
 कर्णे शूङ्गत्रयं कार्यं कमतो भागनिर्गतम् ॥ २२ ॥

पोडशांशो च शिखरमुरःशूङ्गं तदर्थतः ।
 तत्पदानं तदग्रं च तस्याद्र्यं च युगांशकम् ॥ २३ ॥

कर्णे प्रतिरथे तुल्या द्विक्रमा चैव नन्दिका ।
 कर्णे प्रतिरथे भद्रे शूङ्गाणि त्रीणि त्रीणि च ॥ २४ ॥

द्वौ द्वौ कूटौ नन्दिकायां प्रत्यङ्गानि ततोऽप्यभिः ।
 भद्रनन्येककूटं च पश्चागगः स उच्यते ॥ २५ ॥

भद्रशूङ्गे विशालाख्यो विभवं च तथा शूणु ।
 कर्णकूटं नन्दिशूङ्गं नाम्ना वै विभवस्तथा ॥ २६ ॥

ततः शूङ्गे कामदस्तु कर्तव्यो रथसंभवः ।
 भद्रे चैत्रनन्दिका त्यक्ता लक्ष्मीकोटर उच्यते ॥ २७ ॥

इति जिनेन्द्रप्रासादपञ्चकम् ॥

तद्रूपं च तदाकारं भद्रं पद्मभागविस्तरम् ।
 द्वौ द्वौ नन्दी पार्श्वतश्चैकेकभाग प्रकलिपतौ ॥ २८ ॥

चतुष्पदा रथकर्णा: शूङ्गं पोडशाविस्तरम् ।
 उरःशूङ्गं तथाष्टांशं पडंशं तस्य चाग्रतः ॥ २९ ॥

चतुर्भागमुरःशूङ्गं भद्रे कुर्यात्तथोदगमम् ।
 कर्णे प्रतिरथे चैव शूङ्गाणि त्रीणि त्रीणि च ॥ ३० ॥

नन्दिकायामेकशूङ्गं शेषे कूटानि कारयेत् ।
 इति शास्त्र ? (शस्त) गुणैर्युक्तो हंसनामा स उच्यते ॥ ३१ ॥

भद्रे शूङ्गं पुनर्दयात् स्यादैरावतलक्षणम् ।
 त्यक्तं नन्दिश्वयं भद्रे त्रिमुखः सर्वकामदः ॥ ३२ ॥

भद्रशूङ्गे पश्चागगः कर्तव्यो लक्षणान्वितः ।
 शूङ्गं त्यक्त्वा भद्रनन्दी स्वस्तिकस्तु भवेत्तदा ॥ ३३ ॥

इति सूर्यप्रासादपञ्चकम् ॥

चतुरश्चीकृते क्षेत्रे द्वाविशतिविभाजिते ।
 चतुष्पदा रथकर्णा एकैकांशा च नन्दिका ॥ ३४ ॥

षड्भागं च भवेद् भद्रं द्विद्वयंशा युग्मनन्दिकाः ।
 भद्रे शृङ्गत्रयं कार्यं द्वाविशत्यंशशृङ्गकम् ॥ ३५ ॥

कर्णे प्रतिरथे कुर्याद् द्वादशांशोस्मञ्जरी ।
 तथा नन्दौ द्वितिलकं प्रत्यज्ञं स्याद्युगांशकम् ॥ ३६ ॥

रथे शृङ्गं तिलकं तु नन्दावण्ठामञ्जरी ।
 भद्रनन्द्यां द्वितिलकं षड्ङंशा चोरुमञ्जरी ॥ ३७ ॥

भद्रे शृङ्गं चतुर्थं च चतुर्भागैस्तु विस्तरः ।
 एवंविधः प्रकर्तव्यः प्रासादो वृषभामिधः ॥ ३८ ॥

भद्रनन्द्यामेकशृङ्गं गिरिकृटस्य लक्षणम् ।
 कर्णोध्वे च ततः शृङ्गं कैलासः सर्वकामदः ॥ ३९ ॥

तथैव तिलकं कुर्याद् द्विशृङ्गा रथनन्दिका ।
 अमरोऽसौ समाख्यातः कर्तव्यः सर्वकामदः ॥ ४० ॥

ततः शृङ्गे तु माहेन्द्रः कर्तव्यः शान्तिमिच्छता ।
 प्रासादपञ्चकं चैतत्कर्तव्यं शिववल्लभम् ॥ ४१ ॥

इति शिवप्रासादपञ्चकम् ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीसुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 पूर्णभद्रादिनागरप्रासादलक्षणाधिकारो नाम चतुःषष्ठ्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(१६५) भूधरादिप्रासादलक्षणात्मकं पञ्चषष्ठ्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रासादानां तु लक्षणम् ।
भत्तथा छन्दैस्तथाकर्त्तर्नागरा भूधरादयः ॥ १ ॥

भूधरो भद्रकश्चैव नन्दीशो नन्दिवर्धनः ।
पुण्यको मन्दरश्चैव गरुडो वृपमस्तथा ॥ २ ॥

तेगवतो गजहंसः सुभद्रः पृथिविजयः ।
इन्द्रनीलो महापव्याघैर्द्वयः सिह एव च ॥ ३ ॥

त्रिविष्टपस्तु विज्ञेयः कैलासः पुण्यवर्धनः ।
वर्धमानो गिरिकुटः हंसः सर्वाङ्गसुन्दरः ॥ ४ ॥

थीनिवासः श्रियानन्दो मेरुः प्रासादनायकः ।
पञ्चविंशतिराख्याता जातिशुद्धाश्च नागरा ॥ ५ ॥

चतुर्मेदैस्तलोध्ये तु प्रासादाः पञ्चविंशतिः ।
इषुपञ्चाष्टसप्राप्तं प्रयुक्ता वास्तुवोदिभिः ॥ ६ ॥

भूधरो वर्धमाने तु भद्रं वै चतुरंशकम् ।
मन्दरे च सुभद्रे च त्रिभागो भद्रविस्तरः ॥ ७ ॥

केशरी पूर्ववज्ञेयः पञ्चाण्डकविभूषितः ।
मत्तालम्बयुतं भद्रं भूधरो नाम नामतः ॥ ८ ॥

भद्रशृङ्गे भद्रकं च द्वितीये नन्दिशालकः ।
भद्रे त्यक्तं च कणोध्ये दद्यात्स्यानन्दिवर्धनः ॥ ९ ॥

तथैव च यदा शृङ्गं मत्तालम्बोऽप्रभद्रके ।
पुण्यको नाम विज्ञेयः सर्वकामफलप्रदः ॥ १० ॥

नवभक्ते तलच्छन्दे नन्दिका भागमेव च ।
भद्रे कर्णे द्विद्विशृङ्गं नन्द्यां शृङ्गे तु मन्दरः ॥ ११ ॥

भद्रे शृङ्गं तृतीयं च गरुडो विष्णुभन्दिरम् ।
भद्रे कर्णे यदा शृङ्गं मत्तालम्बे वृपस्तथा ॥ १२ ॥

तथैव भद्रे चेच्छृङ्गं शुभ ऐरावतो मतः ।
चतुर्थे भद्रशृङ्गे तु ब्रह्मोक्तो राजहंसकः ॥ १३ ॥

विभक्तमेकादशभिर्नन्दिकायां द्विशृङ्गकम् ।
नन्दनश्च तथा कर्णे श्रीवत्सस्तु तदूर्ध्वतः ॥ १४ ॥

नन्दिकायां ततः शृङ्गं द्वितीये तिलकं भवेत् ।
मत्तालम्बस्त्रिभद्रेषु सुभद्रो नाम नामतः ॥ १५ ॥

पृथ्वीजयो भद्रशृङ्खे इन्द्रनीलो द्वितीयके ।
 तृतीयके महापद्मो वैद्वर्यश्च चतुर्थके ॥ १६ ॥

त्यक्तं भद्रे नन्दिशृङ्खं सिंहो वै सर्वकामदः ।
 तस्य भद्रे यदा शृङ्खं तदा नाम त्रिविष्टुपः ॥ १७ ॥

स्यात्कर्णे च यदा शृङ्खं भवेत्पञ्चाण्डकं तथा ।
 कैलासो नाम विक्षेय ईश्वरस्य सदा प्रियः ॥ १८ ॥

त्रयोदशविभक्ते च द्विभागः कर्णविस्तरः ।
 सार्धभागः प्रतिरथो भागतश्चैव नन्दिष्ठा ॥ १९ ॥

चतुर्भागं भवेद् भद्रं मुखभद्रविभूषितम् ।
 चत्वारो मन्दराः कर्णे केशरी च तदूर्ध्वतः ॥ २० ॥

पञ्चाण्डकं प्रतिरथे नन्द्यां च तिलकं तथा ।
 त्रिमत्तालम्बप्रभद्रं वर्धमानः स उच्यते ॥ २१ ॥

गिरिकृतो भद्रशृङ्खे द्वितीये हंस एव च ।
 तृतीये च भवेच्छृङ्खं नामना सर्वाङ्गसुन्दरः ॥ २२ ॥

चतुर्थशृङ्खे कुर्यात् श्रीनिवासं तथोत्तमम् ।
 त्यक्तभद्रं नन्दिशृङ्खं श्रियानन्दस्ततो भवेत् ॥ २३ ॥

चतुर्थे भद्रशृङ्खे तु मेरुः स्याद् भवनोत्तमः ।
 प्रासादानां समस्तानां मेरु राजा विधीयते ॥ २४ ॥

सान्धारका इमे कार्याः सभ्रमा भ्रमवर्जिताः ।
 दशहस्तायदा हीनं न कुर्याद् भ्रमसंयुतम् ॥ २५ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 भूधरादिप्रासादलक्षणाधिकारो नाम पञ्चषष्ठ्युत्तरशततम् सूत्रम् ॥

(१६६) सुरतर्वादिप्रासादलक्षणात्मकं पट्टषष्ठ्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

अपग्रजित उवाच—

उका ये सुरतर्वाद्याः प्रासादाः सर्वकामदाः ।
प्रशस्ताश्च विना दोषैः कथयस्व प्रसादतः ॥ १ ॥

विश्वकर्मोवाच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि प्रासादानां तु लक्षणम् ।
नाम पादप्रमाणं च संस्थानोन्मानलक्षणम् ॥ २ ॥

सुरतरुः थियानन्दः सुरानन्दस्तृतीयकः ।
नन्दाख्यो नन्दनश्चैव हामृतोऽद्वय एव च ॥ ३ ॥

पृथ्वीजयश्च वैद्यर्यो मुकुटोऽज्ज्वल एव च ।
लक्ष्मीभूपणनामा च तथा सर्वाङ्गभूपणः ॥ ४ ॥

भुवनमण्डनश्चैव श्रीरथः पुण्यवर्धनः ।
मन्दरो हिमवांश्चैव राजहंसो मनुप्रभः ॥ ५ ॥

सुरघट्टभूलोक्यः सिद्धार्थश्च रतिप्रभः ।
महाकान्तः पद्मागो मेरुश्च त्रिदशालयः ॥ ६ ॥

पञ्चविंशतिरित्युक्ता महाप्रासादनायकाः ।
वक्ष्यामि लक्षणं तेषां प्रस्तारच्छन्दनिर्णयम् ॥ ७ ॥

चतुरधीषुते क्षेत्रे त्रयोदशविभाजिते ।
त्रिभागो भद्रविस्तारः कर्णमानं द्विभागिकम् ॥ ८ ॥

भद्रार्थं च प्रतिरथो युग्माकारावृभौ च तौ ।
षडंशः पदनिष्कासः सर्वेषां च सुखावहः ॥ ९ ॥

उदकान्तरसंयुक्तं घण्टाकलशभूषितम् ।
चतुर्विंशतिवल्लीकमेकाण्डकविभूषितम् ॥ १० ॥

प्रासादं सुरतर्वाख्यमिमं यः कारयेन्नरः ।
इच्छितं लभते राज्यं भुक्त्वा भोगांश्चस्वर्पतिः ॥ ११ ॥

इति सुरतरुः ।

भद्रं कर्णे भवेद् भागं सपादः प्ररथस्तथा ।
वल्लभः सर्वदेवानां थियानन्दः शुभंकरः ॥ १२ ॥

इति थियानन्दः ॥

कर्णे शृङ्गं विधातव्यं रथिका भद्रशोभिता ।
सुरतरुस्तच्छिखरं सुरानन्दः स उच्यते ॥ १३ ॥

इति सुरानन्दः ॥

भद्रे तु शिखरं देयं घण्टाकलशभूषितम् ।
सर्वतो भद्रकाकारो नन्दाख्योऽसौ भवेत्तदा ॥ १४ ॥

तद्रूपे तत्प्रमाणे च भद्रपक्षे तु कर्णिका ।
भद्रे कर्णे द्विशृङ्गं च नन्दनः सर्वकामदः ॥ १५ ॥
इति नन्दनः ॥

अष्टधा भाजिते चैव समक्षेत्रे विचक्षणैः ।
द्विभागः कर्ण इत्युक्तः कर्णिका चार्थभागतः ॥ १६ ॥
तत्समा च द्वितीया च निर्गमे विस्तरे तथा ।
द्विभागं मुखभद्रं च अर्धभागेन निर्गमः ॥ १७ ॥
कर्णे शृङ्गं विधातव्यं सघण्डं द्यंशकोन्नतम् ।
तदूर्ध्वे तिलकं चैव द्विभागश्च तथोदयः ॥ १८ ॥
कर्णशृङ्गोभयपक्षे कर्ण्यां शृङ्गं समोदयम् ।
द्विभागमुन्नतं कुर्यान्दृशं च प्रतिकर्णके ॥ १९ ॥
भागोन्नता च रथिका तद्विस्तारो द्विभागिकः ।
पड्भागा मूलगेहा च त्रिभागा चोरुमञ्जरी ॥ २० ॥
द्वितीया च द्विभागा स्यादेकभागा तृतीयका ।
द्वादशैवोरुमञ्जर्यः शृङ्गाणां विशतिस्तथा ॥ २१ ॥
चतुस्तिलकसंयुक्तं त्रयस्तिशत्तथाऽण्डकाः ।
अमृतोद्भवनामाऽसौ वन्दितस्तिदैरपि ॥ २२ ॥

इत्यमृतोद्भवः ॥

दशधा भाजिते क्षेत्रे द्विभागः कर्णविस्तरः ।
अर्धभागा कर्णिका च सपादा च द्वितीयका ॥ २३ ॥
अर्धभागा तृतीया च भद्रं स्यात्सार्थभागिकम् ।
कर्णे शङ्खद्वयं कुर्यात् पड्भागा मूलमञ्जरी ॥ २४ ॥
कर्णशृङ्गं सङ्गता च सार्थद्वयं शोरुमञ्जरी ।
द्विभागा च द्वितीया स्यात् प्रत्यङ्गं च तदूर्ध्वतः ॥ २५ ॥
एकभागां मञ्जरिकां रथिकोपि दापयेत् ।
पुनरग्रे चार्थभागां चतुर्थामुरुमञ्जरीम् ॥ २६ ॥
चतुर्विंशति शृङ्गाणि चोरः शृङ्गाणि षोडशा ।
लघुकर्ण्यां च तिलकं प्रत्यङ्गे तु ततोऽष्ट च ॥ २७ ॥
पृथ्वीजयस्तथैकोनपञ्चाशाच्चाऽण्डकैर्भवेत् ।
एकच्छत्रं धगराज्यं भवेत्जन्मनि जन्मनि ॥ २८ ॥

इति पृथ्वीजयः ॥

क्षेत्रे द्वादशधा भक्ते द्विभागः कर्णविस्तरः ।
कर्णिका चार्थभागा स्यात् सार्थः प्रतिरथो भवेत् ॥ २९ ॥
अर्धभागा पुनः कर्णी तत्समा भद्रकर्णिका ।
निष्कासो विस्तरसमः कर्णिका प्रथे तथा ॥ ३० ॥
द्विभागो भद्रविस्तारो निर्गमश्वैकभागिकः ।
भागोत्सेधा च रथिका भागा स्याद्वोरुमञ्जरी ॥ ३१ ॥

द्वितीयका नद्विगुणा त्रिभागा तु तृतीयका ।
 चतुर्थी च चतुर्भागा तृतीयावत् प्रत्यङ्गकम् ॥ ३२ ॥
 उस्मञ्जर्यर्थभागा प्रदाय्या गथिकोर्ध्वतः ।
 गथकण्णां भवेच्छृङ्गं प्रत्यङ्गे च द्विकर्णकम् ।
 कर्णे प्रतिरथे चैव द्विशृङ्गं प्रदापयेत् ॥ ३३ ॥
 चन्वारिंशत्त्वं शृङ्गाण्युस्मञ्जर्यश्च विंशतिः ।
 प्रत्यङ्गं चाप्यमञ्जर्यः शेषं च तिलकान्वितम् ॥ ३४ ॥
 ख्यातो वैद्वर्यं पकोनमसत्यण्डकतो भवेत् ।
 कर्ता चाऽवरके: सार्थं शिवलोके महीयते ॥ ३५ ॥
 इति वैद्वर्यः ॥

अथेव विभक्ते मन्वंशेद्विभागः कर्णविस्तरः ।
 अर्धभागा कर्णिका च सार्थः प्रतिरथो भवेत् ॥ ३६ ॥
 पुनः कर्णी चार्धभागा नन्दिका चैकभागिका ।
 अर्धी कर्णी विघ्रातव्या द्विभागो भद्रविस्तरः ॥ ३७ ॥
 कर्णे द्विशृङ्गं तिलके छे छे नन्द्यां प्रतिरथे ।
 पट् त्रिद्विसार्थकार्थमुग्रः शृङ्गाणि कल्पयेत् ॥ ३८ ॥
 पोडशप्रत्यङ्गयुक्तं शेषं वै कुटकं तथा ।
 मुकुटोज्ज्वल आख्यातः कर्तव्यः सर्वदैवते ॥ ३९ ॥

इति मुकुटोज्ज्वलः ॥

चतुर्विंशतिभिर्भक्ते द्विभागाः कर्णकानुगाः ।
 त्रिसंघाटा मध्यकर्णे शेषा भागेन कलिपताः ॥ ४० ॥
 द्विभागं पृथुभद्रं स्यादर्थे छे छे च कर्णिके । ?
 द्वर्थशोदया च गथिका सार्थद्वर्थशा तु कर्णिका ॥ ४१ ॥
 द्वितीया तु त्रिभागास्यादर्थयुक्ता तृतीयका ।
 तत्तुल्या तु चतुर्थ्यूर्ध्वे तिलकं न्येकभागिकम् ॥ ४२ ॥
 पञ्चमी च चतुर्भागा द्विभागं तिलकं तथा ।
 पष्ठी चतुर्थी विक्षेया प्रत्यङ्गतिलकोपरि ॥ ४३ ॥
 चतुर्थी पञ्चमी पष्ठी त्रिसंघाटं तदुच्यते ।
 स्यात् कर्णे गथिकामध्ये संघाटस्तप्रमाणतः ॥ ४४ ॥
 पोषयेन्मध्यकर्णार्थं शोषयेत्पक्षकर्णिकाम् ।
 तप्रत्यङ्गे मध्यकर्णां लघुस्था चामदक्षिणे ॥ ४५ ॥
 पक्षद्वित्रिचतुःपट् अप्यस्यादाबुभौ ष च ? ।
 ऊरुमञ्जरी त्यागानि द्विरष्टौस्यान्मूलमञ्जरी ? ॥ ४६ ॥
 त्रिभागमुच्छृतं शृङ्गं भागास्यात्पक्षपक्षिका ।
 द्राविडे वराटकूटं त्रिसंघाटे प्रकल्पयेत् ॥ ४७ ॥
 कर्णे प्रतिरथे चैव त्रित्रिशृङ्गं समुन्नतम् ।
 पट् त्रिशच्छृङ्गाणि कण्णां चतुःषष्ठिस्तथैव च ॥ ४८ ॥

अप्राविंशत्युरःशृङ्गं प्रत्यङ्गानि च द्वार्तिशत् ।
शृङ्गाणि सर्वाणि शतं सप्तपञ्चाशतुत्तरम् ॥ ४९ ॥
लक्ष्मीभूषणनामाऽसौ सर्वदेवहितावहः ।
कर्तृकारुन् प्रापयेत्तद् यत्स्थानं देवदुर्लभम् ॥ ५० ॥

इति लक्ष्मीभूषणः ॥

अप्राविंशतिभक्ते च द्विभागः कर्णविस्तरः ।
तत्समश्च प्रतिरथो निर्गमश्चैकभागिकः ॥ ५१ ॥
रथश्चाऽनुगतश्चैव द्विभागं विस्तरे पृथक् ।
सार्थभागा ननिदिका च तत्समा प्रतिननिदिका ॥ ५२ ॥
अर्धमर्थं विधातव्याश्रतस्त्रः कर्णिका वुधैः ।
द्विभागो भद्रविस्तारो निर्गमश्चर्थभागिकः ॥ ५३ ॥
रथिकांशोन्नता सार्थं कर्णशृङ्गं समुन्नतम् ।
द्विभागं द्वितीयं चैव सार्थद्वयंशं तृतीयकम् ॥ ५४ ॥
त्रयशोन्नतं चतुर्थं च चनुरंशैस्तु पञ्चमम् ।
पञ्चं च तत्समं क्लेयमूर्ध्वशृङ्गं तु द्वयंशकम् ॥ ५५ ॥
अन्यानि सर्वशृङ्गाणि वेदांशानि समुच्चितौ ।
त्रिभागा चान्तिक्ता शृङ्गे भागा स्यात् पञ्चपत्रिका ॥ ५६ ॥
त्रिशृङ्गमुक्तित्वं कर्णे द्वयंशं प्रतिरथे तथा ।
रथे कर्णे समन्ताच्च प्ररथे च तथानुगाः ॥ ५७ ॥
पद्मपञ्चाशत्कर्णशृङ्गमपृष्ठश्रिर्दलाण्डकाः ।
उरःशृङ्गाणि द्वार्तिशत् प्रत्यङ्गानि ततोऽप्युभिः ॥ ५८ ॥
रेखाविंशतिभागाश्च शृङ्गगमे च मञ्चरी ।
पञ्चषष्ठ्युत्तरशतमण्डकानां प्रशास्यते ॥ ५९ ॥
सर्वाङ्गभूषणश्चैव प्रासादः सुरवल्लभः ।
सुरैः सह कीडयन्ते यावदाहृतसंप्लवम् ॥ ६० ॥

इति सर्वाङ्गभूषणः ॥

भद्रे शृङ्गं प्रदातव्यं नाम्ना भुवनमण्डनः ।
प्रियश्च नित्यं देवानां नवशिष्टाण्डकः ॥ ६१ ॥

इति भुवनमण्डनः ॥

विमानवत्सुरतरौ कर्णे शृङ्गं त्रिभूमिकम् ।

भद्रे रथोदगमश्चैव श्रीरथः सर्वकामदः ॥ ६२ ॥

इति श्रीरथः ॥

श्रीवरसे कर्णशृङ्गाणि विमानः पञ्चभूमिकः ।

रथिकाभद्रशोभाङ्गो नाम्नाऽसौ पुण्यवर्धनः ॥ ६३ ॥

इति पुण्यवर्धनः ॥

सुरानन्दं कर्णशृङ्गे सर्वतोभद्रमालिखेत् ।

मन्दरोऽसौ समाख्यातः सुरुपो लक्षणान्वितः ॥ ६४ ॥

इति मन्दरः ॥

सुरतर्वादिप्रासादलक्षणाधिकारो नाम पट्टषष्ठ्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विमानच्छब्दं नन्दाख्यं शिखरे चोरुमञ्जी ।

हिमवांश्च तदा नाम वन्दितखिदशैरपि ॥ ६५ ॥

इति हिमवान् ॥

तद्रूपे तु डितीया च विमूर्मा चोरुमञ्जी ।

गजहंसस्तदा नाम सिद्धकिन्नरसेवितः ॥ ६६ ॥

इति गजहंसः ॥

अमृते कर्णशूद्रं च कर्तव्यं तु नवाण्डकम् ।

मनुप्रभस्तदा नाम प्रासादो देवतालयः ॥ ६७ ॥

इति मनुप्रभः ॥

पूर्वीजयं सर्वशूद्रं कर्तव्यं च नवाण्डकम् ।

सुरवल्लभनामासाविच्छाभुक्तिप्रदायकः ॥ ६८ ॥

इति सुरवल्लभः ॥

वैद्युयेण सर्वशूद्राणि कर्तव्यानि च सर्वतः ।

त्रैलोक्यस्तु तदा नाम पूज्यः सुरनरोरगैः ॥ ६९ ॥

इति त्रैलोक्यः ॥

मुकुटोऽज्वलवच्छूद्रं कर्तव्यं च नवाण्डकम् ।

सिद्धार्थकस्तदा नाम सिद्धिभुक्तिप्रदायकः ॥ ७० ॥

इति सिद्धार्थकः ॥

लक्ष्मीभूषणशूद्रं च भूषणीयं नवाण्डकः ।

चतुर्मुखो रतिप्रभः कामदेव सुखालयः ॥ ७१ ॥

इति रतिप्रभः ॥

सर्वाङ्गभूषणे शूद्रं कर्तव्यं सर्वतोभवम् ।

महाकान्तस्तदा नाम कर्तव्यः सर्वदैवते ॥ ७२ ॥

इति महाकान्तः ॥

नवाण्डकं च कर्तव्यं शूद्रं भुवनमण्डने ।

पद्मरागस्तदा नाम कर्तव्यः पद्मयोनये ॥ ७३ ॥

इति पद्मरागः ॥

केतकीस्वर्णदलतस्तादृशी चोरुमञ्जी ।

विमाने नव शूद्राणि शिखरे चोरुमञ्जी ॥ ७४ ॥

प्रत्यङ्गानि विमाने च मूलरेखा च शूद्रतः ।

लताः पञ्चकादशांशा मेरुदेशशताण्डकः ॥ ७५ ॥

इति सहस्राण्डको मेरुः ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकार्तिप्रकाशप्रोक्तु श्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
सुरतर्वादिप्रासादलक्षणाधिकारो नाम पट्टषष्ठ्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(१६७) एकविंशतिमेरुक्षणं सप्तषष्ठ्युत्तरशततमं सूत्रम्

विश्वकर्मोवाच—

मेरुष्टभो गरुडो मन्दरो लक्ष्मीकोटरः ।
कैलासः पञ्चवक्त्रश्च विमानो गन्धमादनः ॥ १ ॥

मुक्तोणो गिरिश्चैव तिलकश्चन्द्रशेखरः ।
मन्दरतिलकश्चैव सौभाग्यः सुन्दरस्तथा ॥ २ ॥

श्रीतिलको विशालश्च श्रीकृष्णो नन्दिवर्धनः ।
पञ्चसम्भव आख्याताः प्रासादास्त्वेकविंशतिः ॥ ३ ॥

दशधा चाऽष्टधा चैव नवधा च प्रकल्पयेत् ।
भागो भागा भ्रमो भित्तिः शेषं गर्भगृहं भवेत् ॥ ४ ॥

मेरुष्टभो गरुड एषां युक्तिर्विधीयते ।
ज्येष्ठो मध्यः कनिष्ठश्च मेरुश्चिविध उच्यते ॥ ५ ॥

दशहस्तादधो नास्ति प्रासादो भ्रमसंयुतः ।
लतिने त्वेकहस्तादि पञ्चाशद्वस्तकावधि ॥ ६ ॥

नागैः शुद्धछन्दाश्च कर्तव्याः सर्वकामदाः ।
कर्णाद्यं गर्भपर्यन्तं विभागानां तु निश्चयः ॥ ७ ॥

एकविंशतिप्रासादा मेरुकाद्यसमुद्भवाः ।
कमयुक्तस्या विधातव्याः प्रयुक्ता वास्तुवेदिभिः ॥ ८ ॥

षड्दस्तवेदयुगका युगवेदद्विपद्वसु ।
पृथुमानेन निष्कासो भद्रं पञ्चविनिर्गतम् ॥ ९ ॥

कर्णे च नन्दिकां कुर्यात् तत्तुल्यां प्ररथे तथा ।
केशरी स्यादुपरथे श्रीवत्सो नन्दिकोदगमे ॥ १० ॥

त्रीणि षट् चत्वारि कर्णे नन्द्यां प्ररथे क्रमात् ।
प्रत्यज्ञे चैव द्वात्रिंशतुरःशूद्धाणि विशतिः ॥ ११ ॥

चन्द्रावलोकना भद्रे छायघण्टाद्यलङ्घता ।
आमलसारं कलशं शुकनासयुता ध्वजा ॥ १२ ॥

मण्डपैः सुवितानैश्च सभ्रमा जगती तथा ।
शालाकुलो युक्ति कीर्ण सहस्राण्डक मेरुकः ॥ १३ ॥

इति मेरुप्रासादः ॥

इषुपक्षर्तुयमला स्तत्त्व द्वयग्नियमर्तवः ।
भद्रं चार्धार्धनिष्कासं पृथक् शेषा विनिर्गताः ॥ १४ ॥

कर्णे च सर्वतोभद्रं श्रीवत्से गथनन्दिके ।
 त्रीणि पट् चत्वारि क्रमादुरःशृङ्गाणि पोडश ॥ १५ ॥
 द्वात्रिंशत्त्वेव प्रत्यङ्गे जगत्याद्य च पूर्ववत् ।
 श्लेषो वृषभमेष्टश्च मार्घसमशताण्डकः ॥ १६ ॥
 इति वृषभमेषु ॥

इषुयंदेषुवेदाश्च भद्रं पट् च यथाकमम् ।
 नन्दनद्विक्रमं कर्णे तनुलयं प्रत्येतथा ॥ १७ ॥
 केशर्मुपरथे देयस्तिलकानि तदृध्वतः ।
 द्वादशोरोगःशृङ्गाणि प्रत्यङ्गे तु तथाऽष्टु च ॥ १८ ॥
 मेष्टसंज्ञश्च गम्भो श्लेषः पञ्चशताण्डकः ।
 विधेविंश्टो रवेः कार्यो जैनादीनां च शाश्वतः ॥ १९ ॥
 इति गरुडमेषु ॥

इषुपञ्चत्रिपट्कं चाऽथाष्टाविंशति भाजिते ।
 कर्णे कशारिको द्वौ द्वावेकः प्रतिरथे तथा ॥ २० ॥
 उरःशृङ्गद्रयं चैव नन्द्यां च तिलकं तथा ।
 पञ्चवेदचतुःपट्कं कर्णाद्या भ्रमभित्तयः ॥ २१ ॥
 पञ्चाशीश्यण्डकैर्युक्तः कर्तव्यः सर्वकामदः ।
 मन्द्रो मेष्टसंज्ञश्च शिवसूर्यादिके भवेत् ॥ २२ ॥
 इति मन्द्रमेषु ॥

वेदेन्दुवेदेन्दुयुगा अष्टाविंशतिभाजिते ।
 कर्णे प्रतिरथे चैव द्वे द्वे शृङ्गे च सर्वतः ॥ २३ ॥
 नन्द्यां च लघुशृङ्गाणि कर्णतुल्यानि चोच्छ्लेषे ।
 तदृध्वें लघुतिलकं रथिका उयंशकोन्नता ॥ २४ ॥
 पोडश चोरःशृङ्गाणि प्रत्यङ्गे तु तथाऽष्टु च ।
 चतुर्थिंशत्सर्वभद्रं भद्रकाणां च सङ्ख्यया ॥ २५ ॥
 चतुर्विंशतितिलकैः सभ्रमो वा भ्रमैर्विना ।
 पञ्चषष्ठिश्च द्विशतं लक्ष्मीकोटरकाण्डकाः ॥ २६ ॥
 इति लक्ष्मीकोटरमेषु ॥

वेदगमाद्वित्रिवेदाः पट्क्त्रिशङ्किर्विभाजिते ।
 भ्रमैर्विना सभ्रमो वा कर्तव्यः सर्वकामदः ॥ २७ ॥
 कर्णे प्रतिरथे चैव द्वे द्वे शृङ्गे पञ्चाण्डकाः ।
 द्वादश चोरःशृङ्गाणि प्रत्यङ्गानि तथाऽष्टु च ॥ २८ ॥
 कण्ठ्यां तिलकानि कुर्यात्कैलासो नामतो भवेत् ।
 इति कैलासमेषु ॥
 एकचत्वारिंशत्वेष प्रशस्यन्तेण्डकास्तथा ॥ २९ ॥

पक्षयुग्मचन्द्रघेदैर्भक्तेऽषादशभिस्तथा ।
कर्णे शृङ्गद्वयं चैव पञ्चाण्डकविभूषितः ॥ ३० ॥

दापयेत्तिलकं कर्ण्या शृङ्गं प्रतिरथे तथा ।
कार्याण्यप्तोरुशृङ्गाणि पञ्चवक्त्रस्तु नामतः ॥ ३१ ॥

इति पञ्चवक्त्रमेरुः ॥

पक्षचन्द्रगुणाश्चैव विभक्ते सूर्यसङ्कल्पयया ।
चत्वारो नन्दनाः कर्णे विमानः शिखरोदगमे ॥ ३२ ॥

त्रिसप्तत्यष्टको श्वेयो भद्रे च रथिकोदगमः ।
विमानोऽसौ समाख्यातः कर्तव्यः सर्वकामदः ॥ ३३ ॥

इति विमानमेरुः ॥

अष्टैकपक्षचन्द्राश्च चतुर्विंशतिभाजिते ।
कर्णे च केशगी कार्यो भद्रे शृङ्गद्वयं तथा ॥ ३४ ॥

प्रत्यङ्गे चाऽष्टशृङ्गाणि अष्टकाः सप्तविंशतिः ।
सर्वदेवालयो युक्तो नाम्ना वै गन्धमादनः ॥ ३५ ॥

इति गन्धमादनमेरुः ॥

पड्सचन्द्रतत्वानि पट्टिंशद्विश्च भाजिते ।
कर्णे शृङ्गद्वयं चैवमेकं प्रतिरथे भवेत् ॥ ३६ ॥

भद्रे शृङ्गत्रयं कार्यं पञ्चाण्डं दलशृङ्गकम् ।
त्रिनवत्यष्टकः कार्यो मुक्तकोणश्च लक्षितः ॥ ३७ ॥

इति मुक्तकोणमेरुः ॥

पक्षैकयुग्ममेकं च युग्मं पोडशभाजिते ।
कर्णे प्रतिरथे द्वे द्वे शृङ्गं पञ्चाण्डभूषितम् ॥ ३८ ॥

द्वादशैवोरुशृङ्गाणि प्रत्यङ्गानि तथाऽप्त च ।
अष्टकाः शतमेकं चैवं चत्वारिंशदुत्तरम् ॥ ३९ ॥

इति गिरिमेरुः ॥

यमेन्दुद्वयेकैकपक्षा अष्टादशविभाजिते ।
कर्णेऽनुगे त्रिशृङ्गं च पञ्चाण्डकविभूषितम् ॥ ४० ॥

प्रत्यङ्गानि तथा चाऽष्टावुरःशृङ्गाणि पोडशा ।
तिलकेऽष्टकानां त्रयोदशाधिकशतद्वयम् ॥ ४१ ॥

इति तिलकमेरुः ॥

त्रिद्वित्रियुग्मेन्दुरसाश्चतुर्लिंशद्विभाजिते ।
तिलकतुल्याण्डकयुक् ताढक् शृङ्गेऽब्जशेखरः ॥ ४२ ॥

इति चन्द्रशेखरः ॥

पश्चमयुगमद्यं शास्तं भक्तं द्वादशधा तथा ।
कर्णे शृङ्गद्वयं कुर्यात्तिलकं प्रथे तथा ॥ ४३ ॥

प्रत्यज्ञे च तथा चाऽष्टावुगःशृङ्गाणि पोडशा ।
मन्दरोमेष्वार्यातः पञ्चविंशतिरण्डकाः ॥ ४४ ॥

इति मन्दगतिलकोमेसः ॥

पश्चयुगमेकयुगमान्ताश्चतुर्दशविभाजिते ।
केशार्गी श्रीवत्सकर्णे प्रथे तिलकं तथा ॥ ४५ ॥

द्वादशैवारुशृङ्गाणि सप्तसप्ततिरण्डकाः ।
सौभाग्यनामा कर्तव्यो भुक्तिकामार्थदस्तथा ॥ ४६ ॥

इति सौभाग्यः ॥

गुणनदृगमेकगुणा द्वाविंशतिविभाजिते ।
कर्णे रथे द्विद्विशृङ्गं पञ्चाण्डकविभूषितम् ॥ ४७ ॥

प्रत्यज्ञे च तथा चाऽष्टावुगःशृङ्गाणि पोडशा ।
चत्वारिंशं शतं सद्गुण्याण्डकानां सर्वेसुन्दरे ॥ ४८ ॥

इति सर्वसुन्दरः ॥

पश्चेकद्वयेकपक्षाश्च क्षेत्रे पोडशा भाजिते ।
रथे कर्णे द्विद्विशृङ्गं पञ्चाण्डकविभूषितम् ॥ ४९ ॥

पोडशैवारुशृङ्गाणि प्रत्यज्ञे तु तनोऽप्यभिः ।
पञ्च चत्वारिंशं शतं तथा श्रीतिलकेण्डकाः ॥ ५० ॥

इति श्रीतिलकः ॥

पञ्च चिरियुगमवेदास्स्पुरषाविंशतिभाजिते ।
कर्णे शृङ्गद्वयं कार्यं नवाण्डकविभूषितम् ॥ ५१ ॥

अष्टौ चैवारुशृङ्गाणि प्रत्यज्ञानि तथाऽप्य च ।
अण्डा एकोननवतिर्विशालः सर्वकामदः ॥ ५२ ॥

पश्चेन्दुगमा एव तु क्षेत्रे द्वादशभाजिते ।
शृङ्गमेकं तथा कर्णे पञ्चाण्डकविभूषितम् ॥ ५३ ॥

भद्रे संवर्णणा चैव घण्टाकूरैरलड्कृता ।
एकविंशत्यण्डकयुक्तं श्रीकृष्णो नाम शोभनः ॥ ५४ ॥

इति श्रीकृष्णमेसः ॥

गुणरामद्वयेकपक्षा द्वाविंशतिविभाजिते ।
अनुगे शृङ्गतिलकं कर्णे कार्यं द्विशृङ्गकम् ॥ ५५ ॥

शृङ्गं चोपरथेऽथारुमञ्चयो द्वादशैव च ।
शृङ्गैः पञ्चाण्डकैर्युक्तो नन्दिवर्धननामकः ॥ ५६ ॥

इति नन्दिवर्धनः ॥

वेदरामैकपक्षाश्च क्षेत्रे विंशतिभाजिते ।
ऋगोत्तरक्रमयुक्तस्यस्यः कर्णानुगे ॥ ६७ ॥
द्वादशौबोस्तुद्गाणि प्रत्यङ्गे च तथाऽष्टभिः ।
विंशतिर्द्वादश चाण्डकाः कर्णशृङ्खके ॥ ६८ ॥
पञ्चविंशतिरेव स्युर्दिक्षु प्रतिरथे तथा ।
मूलरेखाकर्णशृङ्गे कुर्यात्पञ्चाण्डकास्ततः ॥ ६९ ॥
एकोत्तरसहस्राण्डो नाम्नाऽसौ पद्मसंभवः ।
हरिहिंगण्यगर्भश्च हगो दिनकरस्तथा ॥ ७० ॥

इति पद्मसंभवः ॥

एतेषामेव मेरुः स्यान्नाऽन्येषां च कदाचन ।
एकोत्तरसहस्राण्डः पद्मसंभवमेरुकः ॥ ७१ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छाया-
मेकविंशतिमेरुलक्षणाधिकारो नाम सप्तषष्ठयुत्तरशततम् सूत्रम् ॥

(१६८) मिथ्रकप्राप्तादलक्षणात्मकमष्टषष्ठयुत्तरशततम् सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

मिथ्रकान् कथगिष्यामि ये चोक्ताः पूर्वमेवहि ।
पृथगेकादिसम्भूताः प्रशस्ताः सर्वकामदा: ॥ १ ॥
सुभद्रश्च किरीटश्च सर्वतोभद्र एव च ।
सिंहकेशरी नामा च चित्रकृटो धराधरः ॥ २ ॥
तिलकोऽथ श्रीतिलकस्तथा सर्वाङ्गमुन्दरः ।
नवंते मिथ्रकाः स्याता रुचकायसमुद्भवाः ॥ ३ ॥
विजयो नन्दसंब्रश्च महाघोषस्तथापरः ।
वृद्धिरामाभिधानश्च प्रासादोऽन्यो वगुन्धरः ॥ ४ ॥
मुद्रगोऽथ वृहच्छालस्तथैव च सुधाधरः ।
संवगाख्यश्च सर्वाङ्गः प्रयुक्ताः श्रीधरादिके ॥ ५ ॥
केशर्याद्यान् कथगिष्ये जाताः शस्ताश्च ये ततः ।
श्रीतिलकोऽद्वाख्यादिः प्रोक्तः प्रथममिथ्रकः ॥ ६ ॥
लताख्यस्त्रिपुराख्यश्च पञ्चवक्त्रश्चतुर्मुखः ।
नवात्मकश्च विज्ञेयः गूढात्मकसमुद्धवाः ॥ ७ ॥
भद्रकस्य च संस्थाने भद्रे शृङ्गं यदा भवेत् ।
सुभद्रो नाम विज्ञेयः किरीटः कर्णकृटतः ॥ ८ ॥
केशरी च भवेत्पूर्वं भद्रे शृङ्गं यदा भवेत् ।
लताख्यः सर्वतोभद्रः सर्वकामफलप्रदः ॥ ९ ॥
भद्रे शृङ्गं परित्यज्य सिंहं तत्रैव कारयेत् ।
मिथ्रयोगेन यो मिथ्रः स भवेत् सिंहकेसरी ॥ १० ॥
श्रीवत्सस्यैव संस्थाने भद्रे कूटं सुविश्रुतम् ।
कर्णे तेजैव योगेन प्रतिशृङ्गोपशोभिते ॥ ११ ॥
कुमभक्तैः सप्तदशभिः पद्मघण्डाद्यलङ्कृतः ।
चित्रकृटः समाख्यातो विचित्रशिखरान्वितः ॥ १२ ॥
कर्णे भद्रे प्रतिष्ठाने पूर्णं शृङ्गं यदा भवेत् ।
अण्डकाः पोडशैको वा स भवेत्पूर्व धराधरः ॥ १३ ॥
श्रीवत्सस्य च संस्थाने कर्णे कूटं निधापयेत् ।
शृङ्गं भद्रोपभद्रे तु स नाम्ना तिलकः स्मृतः ॥ १४ ॥
यथा कर्णे तथा भद्रे यो भवेत्पूर्व धराधरः ॥ १५ ॥

इति रुचकोऽद्वनवमिथ्रकप्राप्ताः ॥

कर्णे च सर्वतोभद्रः केशरी प्रथे भवेत् ।
 विजयो भद्र उत्पन्नो विजयो नाम नामतः ॥ १६ ॥
 चतुर्भिः सर्वतोभद्रैभद्रोत्सेप्तस्तु कर्णवत् ।
 उद्गमः शिखरोऽर्थे च भवेत्तिलकसंक्षकः ॥ १७ ॥
 नन्दिघोषः कर्णशृङ्गर्महाघोषः स उच्यते ।
 रतिदेहेऽभित्तौ वृद्धिरामेऽण्डाश्वैकविंशतिः ॥ १८ ॥
 वसुन्धरो रतिदेहे मत्तावरणकैर्भवेत् ।
 पडश्वैः केशरी (कर्ण) मुद्रगको नाम कीर्तिः ॥ १९ ॥
 वृहच्छालः कमलजे प्रथे भद्रकर्णिका ।
 भद्रे शृङ्गं यदा तस्य स सुधाकरसंक्षकः ॥ २० ॥
 प्रतिरथेषु सर्वेषु यदा कुटं निधापयेत् ।
 मिथकस्तु स विशेषां नामा श्रीतिलकः खलु ॥ २१ ॥
 सर्वे कुटान्विताः कार्याः सर्वे कार्याश्वनुमुखाः ।
 मिथका वहुतिलकाः शेषा वै कुटसंक्षकाः ॥ २२ ॥

इति थीघराद्या दशमिथप्राप्तादाः ॥

भक्ते द्रादशधा क्षेत्रे षट्त्रिंशत्कोष्ठगर्भकः ।
 भागो भागा भ्रमो भित्तिर्भागा वै वाह्यभित्तिका ॥ २३ ॥
 कर्णानुगं द्विभागं च भद्रं द्विगुणविस्तरम् ।
 एकैकभागनिष्कासो भद्रे प्रतिरथेऽथ वा ॥ २४ ॥
 कर्णे प्रतिरथे कुर्याच्छृङ्गं वै सर्वतोभवम् ।
 द्वितीयकमैः कर्णोऽर्थे कुटं स्यात्तिलकान्वितम् ॥ २५ ॥
 शिखरं चाष्टविस्तारं पडभागा चोद्धमञ्जरी ।
 प्रथमे च चतुर्भागः श्रीतिलकस्तु कामदः ॥ २६ ॥
 श्रीतिलकाग्रसंस्थाने तत्प्रमाणांशतस्तथा ।
 संलग्ना वाह्यभित्तौ च भद्रे चन्द्रावलोकना ॥ २७ ॥
 मध्यकोष्ठकद्वारं तु भवेच्छृगीतिलकाग्रतः ।
 केशरि द्वार्द्धयं कुर्यात् लताख्यः सर्वकामदः ॥ २८ ॥
 यथाऽप्रतस्तथा पृष्ठे त्रिपुष्कर इतीरितः ।
 यास्योत्तरेऽप्रतः पृष्ठे पञ्चवक्त्रो महेश्वरः ॥ २९ ॥
 पञ्चवक्त्रस्य संस्थाने स्याच्चतुर्दिक्षु केशरी ।
 द्विकोष्ठकं त्यजेत्स्तम्भं दापयेच्च चतुष्किकाम् ॥ ३० ॥
 चतुर्मुखस्तदा नाम प्राप्तादः स्यान्मनोहरः ।
 विधेविष्णो रवेः कुर्याच्छम्भोः कुर्याद्यदृच्छया ॥ ३१ ॥
 पञ्चषष्ठिकरैज्येष्ठो मध्यमः स्याच्छतार्थतः ।
 कनिष्ठः पञ्चत्रिंशत्तिन्द्रस्त्रिविधः स्यान्नवात्मकः ॥ ३२ ॥

चतुराधीकृते श्वेते चैकविंशतिभाजिते ।
 पद्मभागिको भवेत् कर्णो निर्गमः पञ्चभागिकः ॥ ३३ ॥
 समाकारो भवेत्कर्णः शतमूलविभाजितः ।
 भागो भागा भ्रमो भित्तिः शेषं गर्भगृहं भवेत् ।
 तत्प्रमाणेन कर्तव्या भ्रमन्ती वाह्याभित्तिका ॥ ३४ ॥
 नवभागं मध्यकोष्ठं श्वेतभागोर्ध्वतो भवेत् ।
 चतुर्भद्रं चतुर्कर्णं मध्ये स्याद् गर्भकोष्ठकम् ॥ ३५ ॥
 कर्णे तथा द्विद्विशूद्धं सर्वभद्रो नवाण्डकः ।
 नवांशं मूलशिखरं वलभी भद्रमद्रतः ॥ ३६ ॥
 प्रणालकलशसम्युक्तपताकाध्वजभूषितः ।
 नवात्मकस्तदा नाम कर्तव्यो नव दैवते ॥ ३७ ॥
 ईशान्यामीशदेवः स्यादाग्नेयां पुरुषोत्तमः ।
 ब्रह्मा च वायुदिग्भागे नैर्कर्त्य च दिवाकरः ॥ ३८ ॥
 मध्यगर्भे शिवः स्थाप्यः प्राच्यां चैव पुरान्दरः ।
 धर्मो याम्येऽध्यवा वरुणः पश्चिमे सोम उत्तरे ॥ ३९ ॥
 इमं देवालयं कुर्यात् प्रासादं सर्वशान्तिदम् ।
 सुभिक्षं क्षेममारोग्यं यत्र देशेऽयमुद्भवेत् ॥ ४० ॥

इति सूत्रमन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीमुवनदेवाचार्यकापराजितपृच्छायां
 मिश्रकप्रासादलक्षणाधिकारो नामाष्टपञ्चयुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(१६९) सागरतिलकादिप्रासादलक्षणात्मकमेकोनसप्तयुत्तरशततमं
सूचम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि प्रासादानां तु लक्षणम् ।
विभक्तिलक्ष्यतिलकेस्तिलकाः सागरादिकाः ॥ १ ॥

क्षीरार्णवसमुत्पन्नो नाम्ना तिलकसागरः ।
गौरीरुद्राख्यतिलकां श्रीहरिप्रियपूर्वकां ॥ २ ॥

लक्ष्मीभूतिलकां चैव रमेन्द्रतिलकां तथा ।
मन्दरो हिमवांश्चैव कैलासतिलकस्तथा ॥ ३ ॥

पृथिव्यादित्रिभुवन इन्द्रनीलस्तथोत्तमः ।
सर्वाङ्गतिलकश्चैव तिलकः सुरवल्लभः ॥ ४ ॥

सिंहोनकध्वजश्चैव मङ्गलस्तिलकाख्यकः ।
पश्चकः सोमविजयौ त्रैलोक्यतिलकस्तथा ॥ ५ ॥

पञ्चविंशति इत्युक्तास्तिलकाः सागरादिकाः ।
छन्दालङ्कारसम्युक्ताः कथ्यन्ते त्वपराजित ॥ ६ ॥

वैराज्यश्च चतुःस्तम्भदिशावृत्योरुमावृतम् ? ।
छायघण्टाकूटयुक्तो नाम्ना तिलकसागरः ॥ ७ ॥

इति सागरतिलकः ॥

अष्टौ तिलकसंघाटा; कर्णगभौर्ध्वरोखिका ।

दिक्तिलकार्धनिष्कासो गौरीतिलक ईरितः ॥ ८ ॥

इति गौरीतिलकः ॥

केशरी पूर्ववज्ञेयः शृङ्गे च तिलकं भवेत् ।

ख्यातोऽसौ रुद्रतिलकः कर्तव्यः सर्वदैवते ॥ ९ ॥

इति रुद्रतिलकः ॥

कर्णशृङ्गोर्ध्वतिलकं भद्रोर्ध्वे सिंहकर्णकः ।

कर्तृः शान्तिथीप्रदोऽसौ ख्यातः श्रीतिलकाभिघः ॥ १० ॥

इति श्रीतिलकः ॥

भद्रे शृङ्गं प्रदातव्यं नन्दनाकारवत्तथा ।

तिलकान्तो हरिनामा सिद्धकिन्नरसेवितः ॥ ११ ॥

इति हरितिलकः ॥

भद्रे शृङ्गं द्वितीयं च स्थापयेद् रथिकोर्ध्वतः ।

लक्ष्मीतिलक आख्यातः क्रीडाहेतुश्च श्रीपतेः ॥ १२ ॥

इति लक्ष्मीतिलकः ॥

नन्दनस्य च संस्थाने कर्णोध्वें तिलकं न्यसेत् ।
प्रत्यक्षे पाश्वेकर्णी च स स्याद् भूतिलकोऽर्थदः ॥ १३ ॥
इति भूतिलकः ॥

कर्णे शृङ्गद्वयं कुर्यात् प्रथे तिलकं तथा ।
रम्भातिलक आख्यातः कर्तव्यः शान्तिमिच्छता ॥ १४ ॥
इति रम्भातिलकः ॥

शृङ्गं प्रतिरथं चैव कर्णोध्वें तिलकं न्यसेत् ।
नाम्नाऽसाविन्द्रतिलकः पूज्यः सुरगनरोगैः ॥ १५ ॥
इतीन्द्रतिलकः ॥

मन्दरः पूर्ववृक्षेर्यास्तिलकं प्रथोर्ध्वतः ।
प्रत्यक्षं नष्टकर्णं च भद्रे शृङ्गत्रयं तथा ॥ १६ ॥
इति मन्दरतिलकः ॥

कर्तव्यं तिलके शृङ्गं कर्णोध्वें तिलकं न्यसेत् ।
हिमवानिर्ति नामाऽसौ कर्तव्यः सर्वशान्तिदः ॥ १७ ॥
इति हिमवन्ततिलकः ॥

भद्रकर्णोद्गमे शृङ्गं तिलकं प्रथोर्ध्वतः ।
कर्णोध्वेऽपि यदा शृङ्गं नाम्ना कैलाससम्भवः ॥ १८ ॥
इति कैलासतिलकः ॥

कर्णोध्वें तु तिलकं स्याच्छृङ्गं प्रतिरथोर्ध्वतः ।
पृथिवीतिलकनामाऽसौ पृथिवीतीर्थपुण्यदः ॥ १९ ॥
इति पृथिवीतिलकः ॥

पृथिवीजयस्य संस्थाने नन्दिकोध्वें तु कर्णिका ।
तद्रूपा कर्णपाश्वें च द्विशृङ्गं कर्णानुगे ॥ २० ॥
कर्णीं च शृङ्गतिलकं भद्रं शृङ्गे चतुर्भवम् ।
प्रत्यक्षे चाऽप्कार्याणि रेखोध्वें तिलकं तथा ॥ २१ ॥
इति त्रिभुवनतिलकः ।

तथैव कुर्याच्छृङ्गं च तिलकं प्रथोर्ध्वतः ।
इन्द्रनीलस्तदानाम कर्तव्यः शान्तिमिच्छता ॥ २२ ॥
इतीन्द्रनीलतिलकः ॥

भद्रे कर्णे च शृङ्गाणि शेषं वै पूर्ववत् स्थितम् ।
सर्वांगतिलको नाम कर्तव्यः सर्वदैवते ॥ २३ ॥
इति सर्वाङ्गतिलकः ॥

शृङ्गं प्रतिरथोध्वें च रेखोध्वें तिलकं शुभम् ।
सुरवल्लभ आख्यातो धर्मकामार्थसाधकः ॥ २४ ॥
इति सुरवल्लभतिलकः ॥

हर्यादितिलके शृङ्गं कार्याः पञ्चाण्डकास्तथा ।
कर्तव्यः सिंहतिलकः पार्वत्य शान्तिमिच्छता ॥ २५ ॥
इति सिंहतिलकः ॥

सागरतिलकादिप्रासादलक्षणाधिकारो नामैकोनसप्तत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥ ४३१

पूर्वं भवेद् भूतिलकः शृङ्गं पञ्चाण्डकं तथा ।

मकरध्वजनामा च कार्यो रतिपतेरसौ ॥ २६ ॥

इति मकरध्वजतिलकः ॥

रमभातिलकशृङ्गेषु प्रकर्तव्या नवाण्डकाः ।

तिलकान्तो मङ्गलोऽसौ कर्तव्यः सर्वदैवते ॥ २७ ॥

इति मङ्गलतिलकः ॥

शृङ्गाणि चेन्द्रतिलके कार्याः पञ्चाण्डकास्तथा ।

तिलकाख्यस्तदा नाम कार्यः शान्तिमहोत्सवः ॥ २८ ॥

इति तिलकाख्यः ॥

तथा शृङ्गेषु कर्तव्याः सर्वभद्रनवाण्डकाः ।

पद्मको हि तदा नाम कर्तव्यः शान्तिथीप्रदः ॥ २९ ॥

इति पद्मतिलकः ॥

मन्दरे तिलके शृङ्गं कर्तव्याश्च नवाण्डकाः ।

तदा तु सोमतिलकः कर्तव्यः सर्वदैवते ॥ ३० ॥

इति सोमतिलकः ॥

पृथ्वीजये तु शृङ्गेषु प्रकर्तव्या नवाण्डकाः ।

नामना ब्रैलोक्यतिलकः कर्तव्यः शान्तिमिच्छता ॥ ३१ ॥

इति ब्रैलोक्यतिलकः ॥

इति सूत्रसत्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
सागरतिलकादिप्रासादलक्षणाधिकारो नामैकोनसप्तत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

---

(१७०) भेदविंशतिनीम सप्तत्युसरशततम् भुत्रम् ॥

विश्वकर्मोद्याच

सेमः प्रासादग्राजस्तु देवानां सततं प्रियः ।
स्यातो भन्दरमेष्टश्च तथा कलासेष्टकः ॥ १ ॥

चिविष्टपो भवेन्मेष्टमेष्टश्च पृथिवीजयः ।
पृथिवीभूषणमेष्टश्च सर्वतोभद्रमेष्टकः ॥ २ ॥

भवेद् विमानमेष्टश्च नन्दनः स्वस्तिकमतथा ।
मुक्तोणश्च श्रीवत्सो हंसो वै मेरुस्तयते ॥ ३ ॥

स्वको वर्धमानश्च वैनतेयो गजस्तथा ।
सिंहश्च पद्मको भेष्टमेष्टवै नन्दिवर्धनः ॥ ४ ॥

लन्दाश्च विविधा: स्यातास्तलच्छन्दास्तथोर्धगा: ।
घेष्टविंशतिराख्याताः प्रयुक्ता वास्तुवेदिभिः ॥ ५ ॥

दिक्गणदिशतार्थान्ताः प्रासादा भ्रमसंयुताः ।
तम्याद्यो भ्रमयुक्तिश्चन्महादोप इति स्मृतः ॥ ६ ॥

पटत्रिशत्कर्णतोऽधस्ताद्यावद्दस्तचतुष्प्रयम् ।
विना भ्रमैर्निरन्धागाः कर्तव्याः शान्तिमिच्छता ॥ ७ ॥

चतुरश्रीकृते क्षेत्रे शतमूलविभाजिते ।
पदैः पोडशभिर्गभो भागभित्या च वेष्टिता ॥ ८ ॥

बाह्यभिर्त्तर्भवेद् भागा भागा चान्धारकारिका ।
मध्यच्छन्दे वर्धमानः कपोताल्यग्रभूषितः ॥ ९ ॥

कपोताली भवेद् द्वारे सीमान्ते चाऽथवोच्यते ।
मध्यच्छन्दः समाख्यातो बाह्यच्छन्दमतः शृणु ॥ १० ॥

द्विभागः कर्णविस्तार उदकान्तरभूषितः ।
सार्धभागः प्रतिगथो निर्गमे विस्तरे तथा ॥ ११ ॥

श्रिभागं च भवेद् भद्रं विस्तरे निर्गमे समः ।
कर्णतुल्यानुगे भित्तिर्भद्रे चन्द्रावलोकना ॥ १२ ॥

न कार्या तस्य कपिली बाह्यच्छन्देषु वर्जिता ।
कर्णाग्रे मण्डपं कुर्यात् समं सपादं सार्धकम् ॥ १३ ॥

शिखरोर्ध्वच्छन्द एवं तथा वै कर्णयतेऽधुना ।
कर्णो द्विभाग इत्युक्त उदकान्तरभूषितः ॥ १४ ॥

सार्धभागः प्रतिरथस्तत्तुल्यो निर्गमस्तथा ।
पक्षद्वये वारिमार्गः प्रत्येऽस्य समुद्भवः ॥ १५ ॥

नन्दिका चार्धभागा स्याद्विस्तरे निर्गमे तथा ।
 कर्णिका भागपादेन भद्रं सार्थं च विस्तरे ॥ १६ ॥

निर्गमे चार्धभागेन भागपादेन कर्णिका ।
 एवंविधः प्रकर्तव्यो मेरोश्च तलच्छन्दकः ॥ १७ ॥

कर्णे वार्यन्तरं कुर्याच्छेषं सूर्योशभाजितम् ।
 द्विभागश्च भवेत्कर्णस्तत्तुल्यः प्रथो भवेत् ॥ १८ ॥

वेदांशं च भवेद् भद्रमेकभागेन निर्गतम् ।
 अनुगे शृङ्गतिलकं कुर्यात् कर्णे द्विशृङ्गकम् ॥ १९ ॥

मत्तालम्बयुतं भद्रमुरःशृङ्गद्वयं भवेत् ।
 प्रत्यङ्गैश्च समायुक्तं शिखरं चाष्टविस्तरम् ॥ २० ॥

घण्टाकलशशोभाङ्गं कर्तव्यं सर्वकामदम् ।
 तदूर्ध्वे मन्दरं कुर्याच्छुद्धच्छन्दे तु नागरे ॥ २१ ॥

शृङ्गोदगमः प्रतिरथे नन्दिशालोधर्वनन्दनः ।
 स्तम्भोत्सेधो नन्दिकायां भागैकार्धमाख्यातम् ? ॥ २२ ॥

पश्चावती तदूर्ध्वेऽर्था शृङ्गं पञ्चाण्डभूषितम् ।
 स्तम्भोत्थे लघुकर्णीं च कर्तव्या तिलकात्मिका ॥ २३ ॥

कण्ठोत्थे रथिकां दद्यादुदगमैः समलङ्घतम् ।
 प्रथमं चोरःशृङ्गं च भागार्थं पादनिर्गतम् ॥ २४ ॥

द्वितीयमुरःशृङ्गं चैकभागं चार्धनिर्गतम् ।
 तृतीयं नन्दिकोत्थे च द्विभागं भागनिर्गतम् ॥ २५ ॥

प्रत्यङ्गं चैव तद्रपं तलच्छन्दप्रमाणतः ।
 चतुर्थमुरःशृङ्गं च त्रिभागं द्वयंशनिर्गतम् ॥ २६ ॥

शृङ्गं पडंशविस्तारं सार्थसप्तांशमुछितम् ।
 प्रकर्तव्यं मल्हतलं शृङ्गे शृङ्गे शाराण्डकम् ॥ २७ ॥

कण्ठो ग्रीवा कुड्मलं च पश्चच्छुत्रोपच्छुत्रकम् ।
 तदूर्ध्वे कलशः स्थाप्यः क्षीरार्णवसमुद्भवः ॥ २८ ॥

आदिद्वितीयोरःशृङ्गे कर्तव्या कुमुदाकृतिः ।
 तृतीये च चतुर्थे च विमानः सर्वकामदः ॥ २९ ॥

प्रत्यङ्गकविमानास्तु शुकाग्रोदगमसंयुताः ।
 ध्वजान्वितपताकाश्च कर्तव्याः सर्वकामदाः ॥ ३० ॥

इमं यः कारयेचैव मेरं च पृथिवीपतिः ।
 एकच्छत्रं महीराज्यं लभते जन्मजन्मनि ॥ ३१ ॥

सर्वपृथ्वीतीर्थपुण्यं फलं स्यादश्वमेधज्ञम् ।
 दशकोटिग्रावां दानं राहोश्चन्द्रार्कलिङ्गने ॥ ३२ ॥

इति मेरुप्रासादः १ ॥

दशाधा भाजिते पूर्वं मन्दरे सर्वकामदे ।
 भागो भागा च्छमो भिन्तिर्देवकोष्ठं द्विरप्तः ॥ ३३ ॥
 द्विभागः कर्णविस्तारो भद्रं पड्भागिकं तथा ।
 कर्णे च नन्दिशालश्च शिखरं च विमानजम् ॥ ३४ ॥
 पञ्चमृकर्णशोभाङ्गं सर्वतोभद्रमालिखेत् ।
 गथिका कर्णशङ्गाङ्ग्या भद्रं तत्राऽपि कारयेत् ॥ ३५ ॥
 नागरा हि प्रतिरथा रथानां वामदक्षिणे ।
 मन्दरो मेरुराख्यातः शिवार्कहरिव्रह्मणाम् ॥ ३६ ॥

इति मन्दरमेरुः २ ॥

मन्दरस्य तलच्छलन्दे भद्रं प्राग्नीवभूषितम् ।
 द्विक्रमादूर्ध्वशिखरं पञ्चमृमयो विमानजाः ॥ ३७ ॥
 नन्दिशालं नन्दनं च कर्णशङ्गेषु दापयेत् ।
 सदाशिवप्रियश्चाऽसौ कैलासः सर्वकामदः ॥ ३८ ॥

इति कैलासमेरुः ३ ॥

मन्दरस्य च संस्थाने तद्रूपे तदवस्थिते ।
 भद्रे छे उरुमङ्गयो विमानाः कुमुदोद्भवाः ॥ ३९ ॥
 कैलासवत्कर्णशङ्गं शिखरं मन्दरात्मकम् ।
 त्रिविष्टपः समाख्यातः प्रासादः सुरवह्नमः ॥ ४० ॥

इति त्रिविष्टपमेरुः ४ ॥

त्रिविष्टपस्य संस्थाने तद्रूपे तदवस्थिते ।
 प्ररथे सर्वतोभद्रं कर्तव्यं तु नवाण्डकम् ॥ ४१ ॥
 पृथ्वीजयस्तदा नाम कर्तव्यः सर्वकामदः ।
 एकच्छत्रं धरारात्रं तस्य पृथ्वीं च शासतः ॥ ४२ ॥

इति पृथ्वीजयमेरुः ५ ॥

छन्देऽपृथा विभक्ते च भिन्तिगर्भभ्रमन्तिकाः ।
 द्विभागश्च भवेत्कर्णो भद्रं भागचतुष्टयम् ॥ ४३ ॥
 निर्गतं सार्वभागेन कर्णे स्यादुदकान्तरम् ।
 कर्णे च नन्दिका कार्या शिखरं वै विमानजम् ॥ ४४ ॥
 पञ्चाण्डकं भवेच्छङ्गं घण्टाकलशभूषितम् ।
 सिंहकर्णात्मकं भद्रं पृथ्वीभूषणसंज्ञकः ॥ ४५ ॥

इति पृथ्वीभूषणमेरुः ६ ॥

पृथ्वीभूषणसंस्थाने तद्रूपे तदवस्थिते ।
 उरःशङ्गं ततो भद्रे कर्तव्यं च विमानजम् ॥ ४६ ॥
 रथोदगमस्तदग्रे च स्वरूपो लक्षणान्वितः ।
 सर्वतोभद्रनामाऽसौ सर्वकल्याणकारकः ॥ ४७ ॥

इति सर्वतोभद्रमेरुः ७ ॥

दशधा च तलच्छन्दः सान्धारः पूर्वविस्तरः ।
द्विभागश्च भवेत्कर्णः कर्णिका चार्धभागिका ॥ ४८ ॥
एकभागः प्रतिरथश्चाऽर्धभागस्तु निर्गमे ।
पुनर्द्विभागा कर्णी स्याइ भागपादेन निर्गता ॥ ४९ ॥
द्विभागो भद्रविस्तारो निर्गमो भाग एव च ।
कर्णे प्रतिरथे शृङ्गं पञ्चभूम्यो विमानजा; ॥ ५० ॥
कर्णे नवाण्डकं शृङ्गं पञ्चाण्डकमथाऽनुगे ।
घण्टाकलशशोभाढ्यो विमानः सर्वकामदः ॥ ५१ ॥

इति विमानमेरुः ॥ ८ ॥

कर्णे द्विक्रमतः कार्या नन्दिशाले च नन्दिका ।
नन्दनाख्यः प्रतिरथे भद्रे शृङ्गद्वयं भवेत् ॥ ५२ ॥
अष्टप्रत्यङ्गसम्युक्ता विमाने चोरुमञ्जरी ।
नन्दनः कामदश्चेत्थं विमाने मूलमञ्जरी ॥ ५३ ॥

इति नन्दनमेरुः ॥ ९ ॥

चतुरश्रीकृते क्षेत्रे कर्णान्ते वृत्तमालिखेत् ।
वेदत्वंशैश्च परिधीयो पट्टपदं भद्रकाष्टकम् ॥ ५४ ॥
पदिका कर्णिका प्रोक्ता भद्रं वेदांशविस्तरम् ।
निर्गमश्चैकभागेन कर्तव्यः सर्वकामदः ॥ ५५ ॥
कर्णाश्च द्विपदा अष्टौ तत्र शृङ्गाणि कारयेत् ।
सीमां द्विभागिकां त्यक्त्वा पुनर्वृत्तं तु कारयेत् ॥ ५६ ॥
अष्टचत्वारिंशद्भक्ते ह्यष्टभद्रं चतुष्पदम् ।
द्विपदा अष्टकर्णाश्च लताण्डं भूमिपञ्चकम् ॥ ५७ ॥
घण्टाकलशशोभाढ्या भद्रं द्विद्वयुरुमञ्जरी ।
स्वस्तिकोऽसौ समाख्यातः कर्तव्यः शान्तिमिच्छता ॥ ५८ ॥

इति स्वस्तिकमेरुः ॥ १० ॥

मन्दरस्य च संस्थाने मध्ये तत्रैव तावशः ।
वेदांशो भद्रविस्तारस्तदर्धं तु विनिर्गतम् ॥ ५९ ॥
वार्यन्तरं भद्रपक्षे त्रिभागः कर्णविस्तरः ।
मूलनासास्थानतश्चैकभागोभयनिर्गता ॥ ६० ॥
द्विभागो भद्रविस्तारो भागमेकैकनिर्गतम् ।
कर्णभद्रं वृत्तभद्रे एकांशमुदकान्तरम् ॥ ६१ ॥
संस्थाने मूलनासाया भागं स्यात्कर्णकक्षकम् ।
निर्गमः कर्णमानेन पृथुत्वं चतुरंशकम् ॥ ६२ ॥
अष्टभागा भवेद्रेखा मल्लभूतलपञ्चका ।
कर्णे तिलकसंघाटो भद्रे वै कूटघण्टिके ॥ ६३ ॥

शृङ्गं च घण्टाकलश-ध्वजमालाकुलं भवेत् ।

मुक्ताः संसारतस्ते ये मुक्तकोणो विधीयते ॥ ६४ ॥

इति मुक्तकोणमेरुः ॥ ११ ॥

स्यान्मध्ये पूर्ववत्तत्र श्रीवत्सो वाष्णवच्छन्दके ।

कर्णे प्रतिरथे चैव लताण्डं भूमिपञ्चकम् ॥ ६५ ॥

कर्णे वराटशृङ्गाणि प्रथे द्राविडानि च ।

छायप्राग्नीवको भद्रे श्रीवत्सो मेरुरुच्यते ॥ ६६ ॥

इति श्रीवत्समेरुः ॥ १२ ॥

वार्यन्तरं भद्रके च कर्णेऽण्डं भूमिपञ्चकम् ।

वराटः कृटभद्रे च कर्णे वै द्राविडो भवेत् ॥ ६७ ॥

घण्टाकलशसंयुक्तो भद्रे प्राग्नीवको भवेत् ।

हंसमेरु स्तदा नाम ब्रह्मणः स सदा प्रियः ॥ ६८ ॥

इति हंसमेरुः ॥ १३ ॥

रुचकस्तु भवेत्पूर्वं कर्णेऽण्डं भूमिपञ्चकम् ।

मेषनककृटपालैः कण्टकैरावृतः शुभः ॥ ६९ ॥

भद्रे युक्तश्च प्राग्नीवच्छाघघण्टाद्यलङ्घृतः ।

रुचकश्च समाख्यातः कर्तव्यो देवतालयः ॥ ७० ॥

इति रुचकमेरुः ॥ १४ ॥

वर्धमानो भवेत्पूर्वं कर्णेऽण्डं भूमिपञ्चकम् ।

शृङ्गं तस्य च कर्तव्यं द्राविडे कर्मचर्चितम् ॥ ७१ ॥

घण्टाकलशशोभाढ्यो भद्रे प्राग्नीवसंयुतः ।

वर्धमानस्तदा नाम नित्यं श्रीवर्धते यशः ॥ ७२ ॥

इति वर्धमानमेरुः ॥ १५ ॥

वर्धमानः पूर्वमयं तदृध्वे वामदक्षिणे ।

त्रिपुष्कराकृतिः कार्या शृङ्गैर्मलतलोद्भवैः ॥ ७३ ॥

विमानपक्षे शड्गाणि पृष्ठे प्राग्नीवकस्तथा ।

अग्रतो मण्डपैर्युक्तः पक्षिराजश्च श्रीपदः ॥ ७४ ॥

इति गरुडमेरुः १६ ॥

वर्धमानो हासौ पूर्वं पृष्ठतो वृत्तमालिखेत् ।

वामे दक्षे च भद्राद्यं सप्तभूवलयाकृति ॥ ७५ ॥

वेद्यां लेख्यं गजपृष्ठं घण्टाकलशसंयुतम् ।

दिव्यमण्डपशोभाढ्यः सगजः सर्वकामदः ॥ ७६ ॥

इति गजमेरुः १७ ॥

विश्वेयः केशारी पूर्वं शिखरं च विमानजम् ।

प्राग्नीवयुक्तं भद्राद्यं कर्णेऽण्डं भूमिपञ्चकम् ॥ ७७ ॥

घण्टाकलशशोभाढ्यो दिव्यमण्डपसंयुतः ।
देवीनामालयः कार्यः सिंहो भगवतीगृहम् ॥ ७८ ॥

इति सिंहमेरुः १८ ॥

वृत्तं वेदाधके कर्णे द्वात्रिंशस्त्रिविभाजिते ।
षोडशा द्विपदाः कर्णाः कर्तव्या भद्रवर्जिताः ॥ ७९ ॥

भूमिजं शृङ्गामेवं च भूमिजं भूमिपञ्चकम् ।
घण्टाकलशशोभाढ्यं कारयेन्मेरुपद्मकम् ॥ ८० ॥

इति पद्मकमेरुः १९ ॥

तलच्छन्दं मल्लतलमुच्छूये सप्तभूमिकम् ।
नागरशृङ्गाणि कर्णे प्रथे द्राविडानि च ॥ ८१ ॥

भद्रे वराटकूटांश्च लतां वै वामदक्षिणे ।

नन्दिवर्धन आख्यातः सुरुपो लक्षणान्वितः ॥ ८२ ॥

इति नन्दिवर्धनमेरुः २० ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां-
विश्वतिसर्वधिकारो नाम सप्तत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(१७१) भूमिजप्रासादलक्षणात्मकसंक्षेपसत्युत्तरशततर्म सूत्रम् ॥

विभवकर्मोचन—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि प्रासादान् भूमिजाभिधान् ।
 वेदाश्च वृत्तसंस्थाना अष्टशालास्ततः परम् ॥ १ ॥

निषधः सिंहनन्दाख्यो मलयाद्रिश्च मन्दरः ।
 प्रभामणिर्माल्यवांश्च मलयो नवमालिकः ॥ २ ॥

पृथ्वीध्वजस्तथा चेमे चतुरस्त्राः प्रकीर्तिताः ।
 त्रिपञ्चाश्वनवाङ्गाश्च सङ्ख्यया तु दशैव च ॥ ३ ॥

वृत्तानां च ततो वक्ष्ये नाम सङ्ख्यां च लक्षणम् ।
 कुमुदः कमलः कमलोद्भवः किरणस्तथा ॥ ४ ॥

शतशङ्गो निरावेदस्तथा सर्वाङ्गसुन्दरः ।
 उद्यज्ञादितोऽङ्गवृद्धिश्च नवाङ्गान्तं च सङ्ख्यया ॥ ५ ॥

स्वस्तिकांश्च स्वस्तिकान्तवज्ञो हर्म्यतलस्तथा ।
 श्रीतिलकः समाख्यात उदयोऽङ्गव एव च ॥ ६ ॥

पृथिवीभूषणश्चाऽथ गन्धमादन एव च ।
 वैलोक्यभूषणश्चेति ह्यष्टशाला; प्रकीर्तिताः ॥ ७ ॥

पंचविंशतिराख्याताः प्रासादा भूमिजोऽङ्गवाः ।
 तदनुक्रमरूपं च कथये तव साम्रतम् ॥ ८ ॥

निषधादौ दशमेच चतुरस्त्राः प्रकीर्तिताः ।
 वृत्ताकाराश्चतुःशाला; सतैव कुमुदादयः ॥ ९ ॥

स्वस्तिकाद्यास्तथा चाऽष्टश्चष्टशाला; प्रकीर्तिताः ।
 त्रिविधा विधितः ख्याता भूमिजाः पुरभूषणाः ॥ १० ॥

निषधं संप्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।
 चतुरश्चीकृते क्षेत्रे दशधा प्रविभाजिते ॥ ११ ॥

द्विभागः कोण इत्युक्तो भागार्धमुदकान्तरैः ।
 षड्भागं तु भवेद्भद्रं विभजेद् दशभागिकम् ॥ १२ ॥

पकैकभागाः कर्णश्च निर्गमे विस्तरे तथा ।
 द्विभागो भद्रनिष्कासः सर्वभद्रेष्वयं विधिः ॥ १३ ॥

द्विभागं क्षोभयेत्पार्श्वं निर्गमो भाग एव च ।
 चतुर्भागं च विस्तारे मुखभद्रं विधीयते ॥ १४ ॥

षड्भागश्च भवेद्गमो भिस्तिस्तत्र द्विभागिका ।
 भिस्तितुल्याप्रकपिली शुकार्णं च सुरालये ॥ १५ ॥

द्विभागमेकभागं वा विभागमथवोऽध्यते ।
 इत्थं शुकार्णं त्रिविधं ज्येष्ठमन्यकनिष्ठकम् ॥ १६ ॥

पृथग्मानोदयं कृत्वा क्षित्यन्तं भागसङ्कल्पया ।
सपादोदयशूङ्कं च शेषं मण्डोवरो भवेत् ॥ १७ ॥

एकादशोदयश्वोध्वे ऋज्ञादौ च समस्तके ।
पञ्चाङ्गादौ च सूर्योशाः सप्ताङ्गादौ त्रयोदश ॥ १८ ॥
चतुर्दशोच्छृण्ये भागा नवाङ्गेषु च सर्वतः ।
एष चोदय आख्यातः शृङ्गाणां मालिकाक्रमः ॥ १९ ॥

निषधः सिंहनन्दाख्यौ ऋज्ञा वै वेदभूमिकाः ।
निषधो दशभागैः स्यात्तथा सिंहोऽष्टभागिकः ॥ २० ॥

नन्दाख्यो नवभिर्भागैः कर्तव्यः सर्वकामदः ।
निषधश्च चतुर्भूमिः सिंहनन्दौ त्रिभूमिकौ ॥ २१ ॥
सिंहे भद्रं चतुर्भागं नन्दाख्ये पञ्चभागिकम् ।
षड्भागं च भवेद् भद्रं प्रासादे निषधे तथा ॥ २२ ॥

सिंहे भद्रं चतुरस्त्रं नन्दाख्ये कर्णिकायुतम् ।

कर्णिका मुखभद्रे च निषधे भद्ररूपकम् ॥ २३ ॥

द्वादशोच्छृण्यभद्रं च प्रासादे निषधे तथा ।

चतुःसार्धत्रयत्रय सार्धभागोऽर्धवेदिका ॥ २४ ॥

घण्टोदयश्च स्कन्धोध्वे कुम्भस्तन्तुल्य उच्छृण्ये ।

प्रथमा क्षितिजा नाम द्वितीया सूर्यसेनिका ।

तृतीया चैव पर्यन्ता चतुर्थी गजकुम्भिका (कन्यका) ॥ २५ ॥

पञ्चमी सिंहरूपा च नरसिंहा च षष्ठिका ।

सप्तमी सर्वतोभद्रा चाष्टमी गगनोदरी ॥ २६ ॥

नवमी चित्रसंघाटा वेदिकाल्लिदशालये ।

कण्ठो ग्रीवा कुड्मलं च पञ्चच्छ्रोपच्छ्रुत्रकम् ॥ २७ ॥

ऋज्ञाः शत्ताश्चतुर्भूमा निषधः सिंहनन्दकौ ।

पञ्चाङ्गाः पञ्चभूमास्तु सप्ताङ्गाः सप्तभूमिकाः ॥ २८ ॥

नवाङ्गा नवभूमास्तु भूमिजाः पुरभूषणाः ।

ततःपरं न कर्तव्यं शुद्धच्छन्दे तु भूमिजे ॥ २९ ॥

इति ऋज्ञाख्यः ॥

छन्दे द्वादशधा भक्ते द्विभागः कर्णविस्तरः ।

सार्धभागः प्रतिरथश्चार्धभागा तु कर्णिका ॥ ३० ॥

पञ्चभागं भवेद् भद्रं निर्गमश्चैकभागिकः ।

मलयाद्रौ शुद्धच्छन्दे प्ररथः सार्धभागिकः ॥ ३१ ॥

कर्णतुल्यः प्रतिरथो भद्रं द्विगुणविस्तरम् ।

भद्रे प्रतिरथे धायि निर्गमो भागभागतः ॥ ३२ ॥

मन्दरस्तु समाख्यातः क्रमत्यागे प्रभामणि; ।
 भिन्न्यन्ते च क्रमं त्यक्त्वा ततो रेखाश्च भूमिजाः ॥ ३३ ॥
 कर्णे प्रतिरथे चैव लताशृङ्खाणि कारयेत् ।
 इयंशपादव्रयं कुर्यात्यादोनन्त्रयमेव च ॥ ३४ ॥
 सार्थत्रयं प्रकर्तव्यं सार्थभागा तु वेदिका ।
 पञ्चाङ्गाः पञ्चभूमाश्च घण्टाकलशमूर्ध्वतः ॥ ३'ः ॥

इति पञ्चाङ्गाख्यः ॥

क्षेत्रे च पञ्चदशभिर्भूजकर्णविशोधिते ।
 द्विभागः कर्णिकः सार्थो रथः प्रतिरथस्तथा ॥ ३६ ॥
 पञ्चभागं भवेद् भद्रं विस्तरे च प्रकीर्तितम् ।
 रथे प्रतिरथे भद्रे भागभागो विनिर्गमः ॥ ३७ ॥
 माल्यवानिनि सम्प्रोक्तो मलयं च ततः शृणु ।
 रथो भागः सपादश्च प्ररथश्च ततोऽधिकः ॥ ३८ ॥
 एवं मलय आख्यातः कथ्यते भूमिकोदयः ।
 सूर्यसेना त्रिभिर्भागैः पादहस्तैः सप्ताङ्गके ॥ ३९ ॥
 सार्थभागा भवेद्वेदी घण्टाकलशमूर्ध्वतः ।
 सप्ताङ्गाः सप्तभूमाश्च माल्यवान्मलयस्तथा ॥ ४० ॥

इति सप्ताङ्गद्वयम् ॥

क्षेत्रेऽप्यादशधा भक्ते शुद्धच्छन्दे नवाङ्गकाः ।
 कर्णो द्विभागो विस्तारे शेषा वा पादहस्तिताः ॥ ४१ ॥
 कर्णे रथे प्रतिरथे बालपञ्चभद्रकम् ।
 पञ्चभागं भवेद् भद्रं भागः स्याहलनिर्गमः ॥ ४२ ॥
 नवमालिक आख्यातः पृथ्वीध्वजमतः शृणु ।
 सार्थभागः प्रतिरथो भद्रं वै सार्थपञ्चकम् ॥ ४३ ॥
 कृत्या पञ्चदशोत्सेधमप्यादशविभाजितम् ।
 त्रिभागा चोच्चित्ता भूमिः शेषाः पादेन हासिताः ॥ ४४ ॥
 ऊर्ध्ववेदी भवेद् भागा घण्टा पूर्वं प्रकलिपता ।
 नवाङ्गा नवभूमाश्च प्रासादा भूमिजा मताः ॥ ४' ॥

इति नवाङ्गद्वयम् ॥

चतुरश्रीकृते क्षेत्रे प्रासादा वृत्तजातयः ।
 पञ्चमांशे भवेद् भित्तिः कर्णान्ते वृत्तमालिखेत् ॥ ४६ ॥
 अष्टाविंशत्यंशपरिधौ भद्रं पञ्चभागिकम् ।
 द्विपदश्च भवेत्कर्णाख्यभूमः कुमुदो भवेत् ॥ ४७ ॥
 कर्णश्चाष्टदलाः कार्याः भद्रालेखैरलङ्घताः ।
 ऊर्ध्वे घण्टाकलशयुक्त कुमुदः सर्वकामदः ॥ ४८ ॥

षट्क्रिंशाद्भक्तपरिधौ भद्रान्तद्विद्विकर्णिका: ।
 चतुर्भूमश्च कमलो घण्टाकलशकोन्नतः ॥ ४९ ॥
 कर्णाश्चाष्टदलाकाराः कर्तव्यास्तुमनोरमाः ।
 एवंविधः प्रकर्तव्यः कमलो नाम शोभनः ॥ ५० ॥
 कमलोद्भवक्षेत्रं तु चतुर्दशविभाजितम् ।
 द्विभागः कर्णविस्तारो भद्रं षड्भागिर्कं तथा ॥ ५१ ॥
 कर्णतुल्यः प्रतिरथो विकर्णे चाऽपि संस्थितः ।
 पञ्चभूम्युच्छ्रितं कुर्याद् घण्टाकलशभूषितम् ॥ ५२ ॥
 पञ्चमांशो भवेद् भित्तिः शेषं गर्भगृहं भवेत् ।
 एवंविधः प्रकर्तव्यो नामनाडसौ कमलोद्भवः ॥ ५३ ॥
 शतशृङ्गमध्ये वक्ष्ये प्रासादं सर्वकामदम् ।
 वल्लभं सर्वदेवानां शिवस्यापि विशेषतः ॥ ५४ ॥
 वेदाश्चे भक्तिभागाश्च विशतिस्त्वेकवर्जिता ।
 पञ्चमांशं भवेद् भद्रं द्विभागः कर्णविस्तरः ॥ ५५ ॥
 भद्रकर्णकयोर्मध्ये द्वौ द्वौ प्रत्यङ्गकौ स्मृतौ ।
 पञ्चमांशो भवेद् भित्तिः शेषं गर्भगृहं भवेत् ॥ ५६ ॥
 सप्तभूमसमुत्सेधो घण्टाकलशभूषितः ।
 कर्णाश्चाष्टदलाः कार्याः प्रत्यङ्गं वर्धमानवत् ॥ ५७ ॥
 अर्जुनफलसंयुक्ता बालपञ्चरिका मता ।
 एवंविधं प्रकर्तव्यं शतशृङ्गस्य लक्षणम् ॥ ५८ ॥
 विभक्तं पञ्चविंशत्या वक्ष्ये सर्वाङ्गसुन्दरम् ।
 यथा भद्रं तथा कर्णः प्रभद्रं शतशृङ्गवत् ॥ ५९ ॥
 भद्रकर्णकयोर्मध्ये त्रित्रिप्रत्यङ्गकं तथा ।
 कर्णाश्चाष्टदलाः प्रोक्ताः प्रत्यङ्गं वर्धमानवत् ॥ ६० ॥
 अश्वेर्जुनफलैस्तुल्यं तदग्रे भद्रकं भवेत् ।
 पञ्चमांशयुता भित्तिः शेषं गर्भगृहं भवेत् ॥ ६१ ॥
 नवभूमिसमायुक्तं कुर्यात्सर्वाङ्गसुन्दरम् ।
 अष्टचत्वारिंशादंशैर्भक्ते भद्रं युगांशकम् ॥ ६२ ॥
 वेदा वेदा भद्रमध्ये कर्णाः कार्याः द्विपादकाः ।
 भद्रान्ते वर्धमानाश्च ह्यष्टांशा युग्मतः स्थिताः ॥ ६३ ॥
 षड्भूमिकोच्छ्रितः कार्यः किरणः सर्वकामदः ।
 नष्टकर्णं रथयुग्मं कमलः पूर्ववत् स्थितः ॥ ६४ ॥
 उच्छ्वये किरणच्छुन्दो निरावेदः कलाधिकः ।
 निरावेदस्य परिधौ चतुष्पञ्च्या विभाजिते ॥ ६५ ॥

चतुष्पदानि भद्राणि कर्णा द्विपदविस्तरः ।
पट् पट् कार्या भद्रमध्ये हाषभूमिसमुच्चितः ॥ ६६ ॥

द्वौ द्वावष्टदलाः कार्या वर्धमानद्विकद्विकम् ।
द्वौ द्वौ भद्रकयुकाश्च कर्तव्याः सर्वेकामदाः ॥ ६७ ॥
घण्टाकलशशस्ताश्च शान्तिदाश्च पुरः पतेः ।
इति मानं समुद्दिष्टं वृत्तानां भूमिजेषु च ॥ ६८ ॥

इति सप्तवृत्तजातयः ॥

कर्णान्तवृत्तं वेदाश्चे परिधी द्विनगांशतः ।
भद्राणि पञ्चपादानि ख्यातानि पूर्वच्छन्दके ॥ ६९ ॥

चतुष्पदो भवेत्कर्णः पञ्चभूमिसमुच्चितः ।
घण्टाकलशशोभाङ्गः स्वस्तिको नाम नामतः ॥ ७० ॥

भद्रकेषु च कर्णेषु वज्रशृङ्गं निधापयेत् ।
वज्रस्वस्तिक आख्यातः शकादिसुरवल्लभः ॥ ७१ ॥

वेदोत्तरशतांशैश्च परिधिं तत्र कारयेत् ।
सप्तभूमो हर्म्यतलः कलाकर्णोऽप्यभद्रकः ॥ ७२ ॥

हर्म्यतले श्रीतिलकः स्वस्तिके वज्रकस्तथा ।
भागतः परिधी भक्ते शतं पट् त्रिशुदुत्तरम् ॥ ७३ ॥

त्रयष्टकर्णोऽप्यभद्रश्च नवभूमिसमुच्चितः ।
पृथिवीभूषणो वज्रे वज्रस्वस्तिकपूर्वके ॥ ७४ ॥

अन्यथा पृथिवीभूषण छन्दैकोद्भवाख्यकम् ? ।
पूर्वं क्षेयः स्वस्तिकश्च भद्रं वै सप्तभागिकम् ॥ ७५ ॥

कर्णोदगमो द्विभागः स्याद् - - - - - ।
भद्रे च शृङ्गमेकैकं स भवेद् गन्धमादनः ।
त्रैलोक्यभूषणो नाम द्विद्विशृङ्गसमुद्भवः ॥ ७६ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्ततृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
भूमिजप्रासादलक्षणाविकारो नामेकसप्तत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(१७२) विमानप्रासादलक्षणात्मकं द्वासप्तयुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

विमानांश्च प्रवक्ष्यामि प्रासादान् शिखरोत्तमान् ।
नागरश्चछन्द आख्यातो भूमिजः शिखरोदगमः ॥ १ ॥

विमानो गरुडो ध्वजो विजयो गन्धमादनः ।
हिमवान् हेमकूटश्च कैलासस्त्रिपुरोद्धवः ॥ २ ॥

श्रियो हंसो हंसपक्ष उद्योतो वज्रसंभवः ।
पुराख्यः सुन्दरश्चैत्यो विशालो भद्रसंक्षकः ॥ ३ ॥

मन्दरः कूर्मसौम्यौ च ऐरावतो मालाधरः ।
मेरुर्विमानान्वयजाः प्रासादाः पञ्चविंशतिः ॥ ४ ॥

नवधा भाजिते क्षेत्रे द्विभागः कर्णविस्तरः ।
पञ्चभागं भवेद् भद्रमेकभागेन निर्गतम् ॥ ५ ॥

भागार्थं क्षेत्रभयेत्पाश्वें निर्गमश्चार्थभागिकः ।
चतुर्भागं च विस्तारे मुखभद्रं विधीयते ॥ ६ ॥

कर्णे शृङ्गं वारिमार्गं भूमिजानामनुक्रमैः ।
घण्टाकलशसंयुक्तो विमानः पञ्चभूमिकः ॥ ७ ॥

प्राणग्रीवाश्च चतुर्भद्रे गरुडः सर्वकामदः ।
चतुर्द्वारार्थजो नाम सर्वदेवसुखावहः ॥ ८ ॥

रुद्रांशैर्भाजिते छन्दे भागा स्यात्पक्षकर्णिका ।
निध्रेयं पूर्ववच्छेपं विजयः सर्वकामदः ॥ ९ ॥

कर्णिकाभिश्चोर्ध्वशृङ्गं स भवेद् गन्धमादनः ।
भक्ते द्वादशधा छन्दे प्ररथः सार्थभागतः ॥ १० ॥

कर्णे प्रतिरथे चैव शिखरे पञ्चभूमिकः ।
आख्यातो हिमवान् हेम-कूटस्तु समनिर्गमः ॥ ११ ॥

कर्णत्यागे भवेद्रेखा कैलासः पञ्चभूमिकः ।
भद्रकर्णे च कुमुदः स भवेत्रिपुरोद्धवः ॥ १२ ॥

मत्तालम्बो मुखभद्रे श्रियो वै सर्वकामदः ।
शिखरे वै लता कार्या हंसनामा स उच्यते ॥ १३ ॥

प्राणग्रीवाल्लस्य मध्ये च हंसपक्षस्तु ब्रह्मजः ।
चतुर्द्वारसमायुक्त उद्योद्धवः ॥ १४ ॥

सान्धारो मध्य आख्यातो भद्रे चन्द्रावलोकना ।
 वज्ञसम्भव आख्यातः कर्तव्यः सर्वशान्तिदः ॥ १५ ॥
 भक्ते छन्दे च मन्वंशैः स्तम्भकः सार्धभागतः ।
 हिमवत्पूर्वकं शेषं पुराख्यः सर्वकामदः ॥ १६ ॥
 सुन्दरः प्राणीवयुक्तश्चैत्यो वाराटशृङ्गतः ।
 विशालो हीनप्राणीवः सान्धारे भद्रसंशकः ॥ १७ ॥
 द्राविडे पक्षशृङ्गाणि मन्दरः सर्वकामदः ।
 लतायुक्तस्तु कूर्माख्यः सौम्यो मत्तावलम्बकैः ॥ १८ ॥
 ऐरावतश्च प्राणीवैश्चतुर्वक्त्रैर्मालाधरः ।
 सान्धारश्छन्द आख्यातो भद्रे चन्द्रावलोकना ॥ १९ ॥
 मेरुः प्रासाद आख्यातः कर्तव्यः सर्वदैवते ।
 कर्ता शिवपुरं याति कौबेरं पदमाप्नुयात् ॥ २० ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृ श्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 विमानप्रासादलक्षणाधिकारो नाम द्वासप्तत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

---

(१७३) द्राविडप्रासादपञ्चपीठलक्षणात्मकं त्रिसप्तयुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

द्राविडांश्च प्रवक्ष्यामि प्रासादान् शुभलक्षणान् ।
पीठान्पञ्चैव सप्तप्रोक्तान् कथयिष्याम्यनुक्रमात् ॥ १ ॥

पादबन्धन आद्यः स्याच्छ्रीबन्धाख्यो द्वितीयकः ।
तृतीयो वेदबन्धाख्यश्चतुर्थश्च प्रतिक्रमः ॥ २ ॥

पञ्चमः पीठ आख्यातो नामना खुरकबन्धनः ।
एकैकानुक्रमं वक्ष्ये शृणु चैकाग्रमानसः ॥ ३ ॥

उत्सेधं भागविंशत्या विभजेत्पादबन्धने ।
श्रीबन्धे सप्तविंशत्या विंशत्या वेदिबन्धने ॥ ४ ॥

प्रतिक्रमे नवदश विंशत्या खुरके तथा ।
तदनुक्रमतः प्रोक्तं प्रवक्ष्ये पादबन्धने ॥ ५ ॥

खुरकः पञ्चभागस्तु द्विभागा पञ्चपत्रिका ।
त्रिभागश्च कपोतः स्याच्छेदो भागः प्रकीर्तिः ॥ ६ ॥

कण्ठो द्विभागः कर्तव्यस्त्रिभागा पञ्चपत्रिका ।
त्र्यंशः कपोतः पट्टा तु भागा स्यात्पादबन्धने ॥ ७ ॥

नीडवर्ती चतुर्भागा द्विभागा पञ्चपत्रिका ।
एकभागा कर्णिका च कुमुदे त्र्यंशकोन्नतिः ॥ ८ ॥

छेदो मेषश्च मकरो नकपट्टी च छेदकः ।
कण्ठश्च पट्टिका वेदी छेदः स्युर्भागभागतः ॥ ९ ॥

द्विभागः कण्ठ इत्युक्तः पट्टिका भागमेव च ।
पञ्चपत्री भवेद् भागा कपोताली त्रिभागिका ॥ १० ॥

छेदस्तथैकभागः स्याच्छ्रीबन्धाख्यः समुन्नतः ।
सप्तविंशत्युन्नतः स्यात् प्रवक्ष्ये वेदिबन्धनम् ॥ ११ ॥

नीडवर्ती चतुर्भागा द्विभागा पञ्चपत्रिका ।
कर्णिका भागमेकं तु त्रिभागा कुमुदोन्नतिः ॥ १२ ॥

छेदो मेषश्च मकरो नकपट्टी च छेदकः ।
कण्ठः पञ्चपत्री च भागभागं समुन्नतः ॥ १३ ॥

वेदी त्रिद्विभागा कर्तव्या भागा स्याच्छेदकोन्नतिः ।
वेदीबन्धन उक्तश्च विंशत्यंशैः समुच्छ्रूतः ॥ १४ ॥

नीडवर्तीं पञ्चभागा द्विभागा पञ्चपत्रिका ।
एकभागा कर्णिका च कुमुदं त्रिपदोन्नतम् ॥ १५ ॥

छेदो भागं द्वयं कण्ठः पट्टिका भागमेव च ।
पञ्चपत्री भवेद् भागं रसना च द्विभागिका ॥ १६ ॥

छेदो भागः प्रकर्तव्यो नामना स स्यात् प्रतिक्रमः ।
ऊनविंशतिभागैश्च कर्तव्या तु समुच्छृतिः ॥ १७ ॥

नीडवर्तीं चतुर्मांगा द्विभागा पञ्चपत्रिका ।
कर्णिका चैकभागेन द्विभागा कुमुदोन्नतिः ॥ १८ ॥

मेष्टो नक्षत्रं मकरी-पट्टी छेदश्च भागतः ।
कण्ठः पट्टी भागभागं भागा स्यात्पञ्चपत्रिका ॥ १९ ॥

कपोतस्तु त्रिभागैः स्यात्तेदो वै भाग एव च ।
आवृतः पञ्चमः पीठो नामना खुरकवन्धनः ॥ २० ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकार्तिप्रकाशप्रोक्तुं श्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां-
श्राविडप्रासादपञ्चपीठलक्षणाभिकारो नाम त्रिसप्तत्युत्तरशततम् सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

इदानीं द्राविडान् वक्ष्ये प्रासादान् सर्वकामदान् ।
पीठपञ्चकमित्युक्तं तलछन्दास्तु पञ्चधा ॥ १ ॥

ऐन्द्रोद्धवो राजहंसो नन्दनः सिंहपञ्चरः ।
श्यङ्गाश्रत्वार एवोक्ता द्राविडा एकभूमिकाः ॥ २ ॥

गरुडो वर्धमानश्च श्रीतरुः प्रमदाप्रियः ।
नन्दिघोषः समाख्याताः पञ्चाङ्गाश्च त्रिभूमिकाः ॥ ३ ॥

स्वस्तिकः शङ्कर्णाख्यो गोविन्दो नन्दिवर्धनः ।
पृथ्वीजयः पताकश्च सप्ताङ्गाः पञ्चभूमिकाः ॥ ४ ॥

सर्वाङ्गः सर्वतोभद्रः सर्वसुन्दरसम्भ्रमौ ।
जनानन्दः क्षितिधरो नवाङ्गाः सप्तभूमिकाः ॥ ५ ॥

पद्मसूत्रो महापद्मः कैलासो मेघनायकः ।
चत्वारो वृत्तका उक्ता द्राविडा पञ्चविंशतिः ॥ ६ ॥

भक्तं वेदाश्रकं चाधै भद्रं पादं च निर्गतम् ।
ऐन्द्रोद्धवः पदं कर्ण उदकान्तरभूपितः ॥ ७ ॥

भद्रार्थे मुखभद्रं च राजहंसश्च नामतः ।
भद्रोदये नन्दनाख्यः कर्णभद्रे च पञ्चरः ॥ ८ ॥

पीठोऽर्थं कर्णमानेन विभक्तं पञ्चभागिकम् ।
सार्धभागे भवेजज्ञा सपादः कूटकोदयः ॥ ९ ॥

वेदी पादोनभागा स्याद् घण्टा वै सार्धभागिका ।
उद्धवे कलशमाख्यातं कर्तव्यं सर्वकामदम् ॥ १० ॥

एकभूमाश्च चत्वारो गरुडं च ततः शृणु ।
षड्भागश्चैव विस्तारो भागः प्रतिरथो भवेत् ॥ ११ ॥

निर्गमोऽर्थं वार्मार्गयुक् शेषं पूर्वप्रकलिपतम् ।
गरुडाख्यो मुखभद्रे वर्धमानः स उच्यते ।

भद्रोदके श्रीधरो भद्रकर्णे प्रमदाप्रियः ॥ १२ ॥

यदा प्रतिरथे भद्रं नन्दिघोषः स उच्यते ।
पीठोऽर्थे कर्णमानेनोदये त्रिदशभाजिते ॥ १३ ॥

सपादद्वयंशका जङ्गा कूटं भागद्वयोन्नतम् ।
पादोनद्वयंशका जङ्गा सार्थः कूटसमुच्छूयः ॥ १४ ॥

सपाद् जहांशकः कृटो वेदी स्यादर्थभागिका ।
पादोनद्वयंशका घण्टा कर्तव्याश्च त्रिभूच्छ्रियाः ॥ १६ ॥
इति त्रिभूमिका: पञ्च ॥

विभक्ते चाऽप्यथा छन्दे द्विभागः भद्रविस्तरः ।
भागभागं गथकर्णा तत्तदर्थं स निर्गतम् ॥ १७ ॥
स्वस्तिकश्च समाख्यातः शुद्धकर्णस्तु भद्रके ।
गोविन्दो मुखभद्रेषु भद्रोदननिवर्धनः ॥ १८ ॥
द्वौ द्वौ प्रतिरथो भद्रे स भवेत्पृथिवीजयः ।
वर्धमानो यदा कर्णः पताकः सर्वकामदः ॥ १९ ॥
पीठोध्वे कर्णमानेन पड्विशतिभाजिते ।
जह्ना सार्धत्रयं कुर्यात् कृटं वै पादयुक्त्रयम् ॥ २० ॥
त्रिभागं च पुनर्जह्ना कृटं पदविवर्जितम् ।
सार्धद्विभागा जह्ना च कृटं पादयुतद्वयम् ॥ २१ ॥
द्विभागं च तथा जह्ना कृटं पादोनद्वयंशकम् ।
जह्ना च सार्धभागोका कृटं भागसमुच्छ्रितम् ॥ २२ ॥
अर्धभागा भवेद् वेदी घण्टा पादोनद्वयंशका ।
एवमादिगुणोपेताः कर्तव्याः पञ्चभूमिका: ॥ २३ ॥
इति पञ्चभूमिका: षट् ॥

विभक्ते दशधा छन्दे द्विभागो कर्णविस्तरः ।
पादस्त्रयः प्रतिरथा स्तत्तदर्थं विनिर्गतम् ॥ २४ ॥
मध्ये भद्रस्य कर्णस्य प्रथाश्च त्रयस्ययः ।
उदकान्तरसंयुक्ताः कर्तव्याः सर्वकामदाः ॥ २५ ॥
सर्वाङ्गः स समाख्यातः प्रभद्रे सर्वभद्रकः ।
सुन्दरः कर्णभद्रे स्याद् भद्रोदके तु सम्भ्रमः ॥ २६ ॥
भद्राणि च प्रतिरथे जनानन्दः स उच्यते ।
कर्णे चाऽपुदलं कार्यं द्वितीयं प्ररथे तथा ॥ २७ ॥
शेषे युग्मप्रतिरथे कार्या वै वर्धमानकाः ।
क्षितिधरस्तदा नाम प्रासादः सुरवल्लभः ॥ २८ ॥
पीठोध्वे कर्णमानेन पञ्चत्रिशत्समुच्छ्रितिः ।
आदिजह्ना चतुर्भागं पादोनं कृटमुच्छ्रितम् ॥ २९ ॥
पादहस्वा भवेजजह्ना पादोनं कृटमुत्रतम् ।
एवमादिकमयोगे भागं कृटं तु सप्तमम् ॥ ३० ॥
अर्धभागं भवेद्वेदी घण्टा भागद्वयोन्नता ।
एवंविधं प्रकर्तव्यं नवाङ्गं सप्तभूमिकम् ॥ ३१ ॥
इति सप्तभूमिका: षट् ॥

द्राविडप्रासादलक्षणाधिकारो नाम चतुःसप्तत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

४४६

अष्टकोणाः पञ्चभूमा पञ्चनामा च कामदः ।

पञ्चभूमा द्वयष्टदला महापञ्च इति स्मृतः ॥ ३१ ॥

चतुर्विंशतिभिर्वृत्तः कैलासः सप्तभूमिकः ।

द्वात्रिंशतिर्द्वैर्वृत्तः स भवेन्मेरुनाथकः ॥ ३२ ॥

घण्टाकलशशोभाद्यान् शुकनासाग्रसंयुतान् ।

नित्रकूटान्वितान् कुर्यात् प्रासादान् सर्वकामदान् ॥ ३३ ॥

कूटांश्चाऽथ प्रवक्ष्यामि द्राविडकर्मचर्चितान् ।

तदनुकमयुक्ती च कथये तत्र साम्प्रतम् ॥ ३४ ॥

पञ्चभागैः पृथुः कृट उच्छ्रये सप्तमागिकः ।

वेदीवन्धन्यं कार्यं त्रिसंघाटमिति स्मृतम् ॥ ३५ ॥

वेदीघण्टाद्योरुद्धर्वे द्विसंघाटाभिधः स्मृतः ।

एकवेदीवन्धकोरुद्धर्वे वेदीघण्टाद्यलङ्कृतः ॥ ३६ ॥

एकसंघाटसंज्ञोऽयं कर्तव्यः सर्वकामदः ।

द्विभागं सार्थभागं च भागिकं चार्थभागिकम् ॥ ३७ ॥

त्रिसंघाट इति प्रोक्तशार्थभागाश्च वेदिकाः ।

द्विभागकोच्छ्रूताः कृटाः कर्तव्या नासिकोद्धवाः ॥ ३८ ॥

कर्तव्य एकसंघाटो द्विसंघाटस्तथोच्यते ।

त्रिसंघाटस्तु कर्तव्यो वेदीघण्टा तदूर्ध्वतः ॥ ३९ ॥

संघाटे प्रथमे कुर्यात्मकरान्विकृताननान् ।

द्वितीये कोटपालांश्च कण्टकांश्च तृतीयके ॥ ४० ॥

वेदीघण्टा तदूर्धर्वे तु कार्या पूर्वगुणंयुता ।

एवंविधं प्रकर्तव्यं स्कन्धमानाद्विनिर्गतम् ॥ ४१ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकार्तिप्रकाशप्रोक्तत्रृश्रीमुवनदेवाचार्यकापराजितपृच्छायां

द्राविडप्रासादलक्षणाधिकारो नाम चतुःसप्तत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(१७५) वराटप्रासादलक्षणात्मकं पञ्चसप्तयुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

प्रासादान् सम्प्रवक्ष्यामि वराटान्वयजानथ ।
नामपादप्रमाणं च संस्थानोन्मानलक्षणम् ॥ १ ॥

वराटः पुण्पकश्चैव श्रीपुञ्जश्च तृतीयकः ।
सर्वतोभद्रनामा च सिंहो वै सिंहभद्रकः ॥ २ ॥

कर्णिकारश्च कुमुदो वर्द्धमानः श्रीवत्सकः ।
पुण्डरीकः सुनाभश्च वेणुकः सिंहपञ्चरः ॥ ३ ॥

नन्यावतेश्च पुण्याल्यः पताको नन्दनस्तथा ।
श्रीनिलको महाकान्तः सुन्दरश्चारुवर्द्धनः ॥ ४ ॥

कम्बलः किरणश्चैव महापद्मस्तथापरः ।
पञ्चविंशतिराख्याताः प्रासादाः सर्वकामदाः ॥ ५ ॥

चतुरथीकृते श्वेते एकभागविभाजिते ।
चतुःस्तम्भसमायुक्तमेकद्वारेणभूषितम् ॥ ६ ॥

श्वेते भागोदयं स्तम्भं रथभूफलकान्तरम् ।
आदिभूम्युदयाधेन पीठबन्धं प्रकल्पयेत् ॥ ७ ॥

कर्तव्या तत्र लायोध्वेऽघण्टा मन्दारपुण्पवत् ।
वराटश्च समाख्यातः कर्तव्यः सर्वदैवते ॥ ८ ॥

इति वराटः १ ॥

चतुर्धा भाजिते छन्दे द्विभागो भद्रविस्तरः ।
निर्गतः पादपादेन सर्वभद्रेष्वयं विधिः ॥ ९ ॥

कर्णे भद्रेषु घण्टा च रूपे मन्दारपुण्पवत् ।
मध्योध्वेऽच बृहद्घण्टा पुण्पको नाम नामतः ॥ १० ॥

इति पुण्पकः २ ॥

चतुःपुण्पकसंघाट ऊर्ध्वेऽघण्टा तु पञ्चमी ।
श्रीपुञ्जोऽसौ समाख्यातः कर्तव्यः सर्वदैवते ॥ ११ ॥

इति श्रीपुञ्जः ३ ॥

अधस्तादष्टसंघाटं पुनः कुर्यात्तदूर्ध्वतः ।
तृतीया तु तदूर्ध्वेऽच घण्टा मन्दारपुण्पवत् ॥ १२ ॥

पादहस्वोर्ध्मूमिश्च रसाः स्कन्धो दिशा अधः ? ।
सर्वतोभद्र आख्यातः कर्तव्यः सर्वदैवते ॥ १३ ॥

इति सर्वतोभद्रः ४ ॥

क्षेत्रार्थे च भवेद् भद्रं भद्रार्थे कर्णविस्तरः ।
कर्णधीरस्य प्रमाणेन कर्तव्यो भद्रनिर्गमः ॥ १४ ॥
पञ्चभागो भवेद् गर्भश्वत्वारञ्चार्थपञ्चमाः ।
कर्णे भद्रे च कूटानि सर्वभद्राणि कारयेत् ॥ १५ ॥
एकभूम्युर्ध्वघण्टां च कुर्यान्मन्दारपुष्पवत् ।
सिंहनामा समाख्यातः प्रासादः पार्वतीसुखः ॥ १६ ॥

इति सिंहः ५ ॥

प्रतिभद्रे सिंहभद्रो भद्रे द्विद्विजलान्तरम् ।
कर्णिकारोऽथ कुमुदः कर्णे तद्रूपके तथा ॥ १७ ॥

इति सिंहभद्रकर्णिकारकुमुदाः । रत्येकभूमिका अष्टौ ॥

चतुरश्चं समं क्षेत्रं शतमूलविभाजितम् ।
द्विभागः कर्णविस्तारो भद्रं भागश्चयं भवेत् ॥ १८ ॥
भद्रार्थे च प्रतिस्थानमुभयोर्वामदक्षयोः ।
भागपादेन निष्कासो भद्रे प्रतिरथेऽथवा ॥ १९ ॥
कर्णे प्रतिरथे सर्वभद्राणि त्रीणि त्रीणि च ।
वलभीत्रितयं भद्रे घण्टामन्दारपुष्पवत् ॥ २० ॥
वर्धमानस्तदा नाम कर्तव्यः सर्वकामदः ।

इति वर्धमानः ९ ॥

भद्रे वार्यन्तरे द्वे चेद् श्रीवत्सः स तदोच्यते ॥ २१ ॥
इति श्रीवत्सः १० ॥

यथा भद्रे तथा कर्णे पुण्डरीकश्च नामतः ।
इति पुण्डरीकः ११ ॥

तथा रूपं प्रतिरथे सुनाभो नाम उच्यते ॥ २२ ॥
इति सुनाभः १२ ॥ इतित्रिभूमाश्रत्वाः ॥

कर्णतुल्यः प्रतिरथश्चतुर्भागं च भद्रकम् ।
पञ्चभूमिसमायुक्तो वेणुको नाम शोभनः ॥ २३ ॥

इति वेणुकः १३ ॥

कर्णं प्रतिरथं भद्रं चतुरश्चं प्रकल्पयेत् ।
भद्रं च कर्णिकायुक्तं स भवेत् सिंहपञ्चरः ॥ २४ ॥

इति सिंहपञ्चरः १४ ॥

द्विद्विवार्यन्तरं भद्रे नन्द्यावर्तश्च नामतः ।
यथा भद्रे तथा कर्णे पूर्णाक्षो नाम नामतः ॥ २५ ॥

इति नन्द्यावर्तपूर्णाक्षौ १५-१६ ॥

कर्णे व्यक्त्वाऽनुगे दद्यात् पताको नाम शोभनः ।
रथे प्रतिगथे कर्णे भवेन्नन्दन उत्तमः ॥ २६ ॥

इति पताकनन्दनौ १७-१८ ॥

इति पञ्चभूमाः षट् ॥

चतुर्दशविभक्ते च द्विभागः कर्णविस्तरः ।
भवेत्तद्विगुणं भद्रं निर्गमश्चार्थमागिकः ॥ २७ ॥
भद्रकर्णकयोर्मध्ये छौ छौ प्रतिरथौ तथा ।
निर्गतं चार्थभागेन सार्थमागस्तु विस्तरः ॥ २८ ॥
सप्तभूमिश्च कर्तव्यः स श्रीतिलकनामकः ।
भद्रे वार्यन्तरे छै च महाकान्तस्तु उच्यते ॥ २९ ॥

इति श्रीतिलकमहाकान्तौ १९-२० ॥

कर्णोदिकः सुन्दरः स्यात् प्रथे चारुवर्धनः ।
भद्रेषु प्रतिभद्रे च भवेत् कमलसंब्रकः ॥ ३० ॥

इति सुन्दरचारुवर्धनकमलाः ॥

तत्रोदकान्तरे छै छै किरणो नाम नामतः ।

इति किरणः २४ ॥

सप्तभूमाश्च कर्तव्यः प्रासादाः शुभलक्षणाः ॥ ३१ ॥

इति सप्तभूमाः षट् ॥

छन्देऽष्टादशधा भक्ते द्विभागः कर्णविस्तरः ।
पादोनद्वयंशः प्रथः सार्थ स्यान्तत्र चानुगम् ॥ ३२ ॥
वालपञ्चः सपादो भद्रं स्यात्पञ्चभागिकम् ।
भागावुभे कर्णिके च वंदांशं मुखभद्रकम् ॥ ३३ ॥
नवभूमाश्च कर्तव्या घण्टा मन्दारपुण्पवत् ।
शुकाग्रयुक्तश्च महा-पदः स्यात् सर्वकामदः ॥ ३४ ॥

इति महापदः ३५ ॥ इति नवभूमपकः ॥

स्तम्भाद्याश्चैव गर्भाद्याः पादाः श्रीतर्थमानतः ? ।

चतुर्विंशतिभिश्चारे रेखाभिश्च वराटकाः ॥ ३५ ॥

वराटे द्राविडे चैव घण्टान्त उदयः समृतः ।
प्रोक्ताश्च विविधाश्छन्दाः प्रयुक्ता वास्तुवेदिमिः ॥ ३६ ॥

कर्णमानोदयं सर्वं घण्टान्तं च प्रकल्पयेत् ।

दशभागोदयं कृत्वा विभजेत्तदनन्तरम् ॥ ३७ ॥

द्विभागा च भवेजजङ्घा द्विगुणः कूटकोदयः ।

चतुर्भागोदया घण्टा विभागो होकभूमिके ॥ ३८ ॥

इत्येकभमिकः ॥

द्वयष्टभागोदयं कृत्वा विभजेत्तदनन्तरम् ।
द्विभागा च भवेत्तज्ज्ञा द्विगुणः कृटकोदयः ॥ ३९ ॥
एकभागा भवेत्तज्ज्ञा त्रिभागं कृटमुन्नतम् ।
ज्ञार्थं सार्थद्वयांशं कृटं घण्टा च त्र्यांशिका ॥ ४० ॥

इति त्रिभूमिकः ॥

विशत्यंशोदयं कृत्वा विभजेत्तदनन्तरम् ।
द्विभागा च भवेत्तज्ज्ञा द्विगुणः कृटकोदयः ॥ ४१ ॥
सार्थं ज्ञाना त्रिभिः कृटं ज्ञैका सार्थद्वयंशकम् ।
अर्थं ज्ञाना द्वयंशकृटं पदिका सार्थभागिकम् ॥ ४२ ॥
एकांशां च तथा घण्टां कुर्यान्मन्दारपुष्पवत् ।
पञ्चभूम इति ख्यातः कर्तव्यः सर्वकामदः ॥ ४३ ॥

इति पञ्चभूमिकः ॥

त्रिचत्वारिंशद्भाजिते कथ्यते सप्तभूमिकः ।
त्र्यंशा ज्ञाना सप्तकृटं त्र्यंशा ज्ञाना च पद् ततः ॥ ४४ ॥
ज्ञाना द्वयंशाः पञ्चकृटं द्वौ ज्ञाना वेदकृटकः ।
सार्थं ज्ञाना त्रिभिः कृटं ज्ञैकांशा द्विकृटकम् ॥ ४५ ॥
अर्थं ज्ञाना भागकृटं घण्टा भागद्वयोन्नता ।
इतीत्यं सप्तभूमश्च कर्तव्यः सर्वकामदः ॥ ४६ ॥

इति सप्तभूमिकः ॥

एकपष्टयुदयं कृत्वा विभजेत्त्रिभूमिकम् ।
वेदा ज्ञाना चाष्टकृटं वेदा ज्ञानाऽश्वकृटकम् ॥ ४७ ॥
त्र्यंशाज्ञाना च पद्कृटं त्रिज्ञाना पञ्चकृटकम् ।
द्वौ ज्ञाना कृटकं वेदा द्वौ ज्ञाना कृटकं त्रयः ॥ ४८ ॥
सार्थी ज्ञाना सार्थद्वयं भागं ज्ञाना द्विकृटकम् ।
ज्ञानार्थं कृटको भागो घण्टास्यात्सार्थभागिका ॥ ४९ ॥

इति नवभूमोदयः ॥

वराटः पुष्पकश्चैव श्रीपुञ्जः सर्वतोभवः ।
एते कूटैः समावृत्ताः कर्तव्याः सर्वकामदाः ॥ ५० ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
वराटप्रासादलक्षणाधिकारो नाम पञ्चसप्तयुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोद्याच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि स्त्रीसंज्ञानमरालयान् ।
 वलभ्यन्वयविरुद्धातान्यतान् शुभलक्षणान् ॥ १ ॥
 नन्दिनी हस्तिनी चैव शान्ता च कुमुदोद्धवा ।
 हंसिनी हंसतिलका शङ्खारा चावजमञ्जरी ॥ २ ॥
 कुमुदा स्वस्तिका गम्या माहेन्द्री पर्यन्तकी ।
 अशोका चम्पकाल्याना वसन्ता नक्केतकी ॥ ३ ॥
 गान्धारी सर्वतोमद्रा वर्धमानी श्रीशैलजा ।
 नन्द्यावर्ती महाकान्तिमेंरुकूटाभिधानका ॥ ४ ॥
 त्रिलोकयतिलका चैव विरुद्धाताः पञ्चविंशतिः ।
 इत्युक्ता वलभीसंज्ञा; स्त्रीलिङ्गाश्च प्रकीर्तिः ॥ ५ ॥
 चतुर्भागश्च विस्तार आयतं पञ्चभागिकम् ।
 भित्तिर्भग्ना शुभो गम्यो गर्भः षट्पद उच्यते ॥ ६ ॥
 गर्भतुल्या स्कन्धवेदी घण्टा स्कन्धाकृतिर्भवेत् ।
 वेदूर्ध्वे चैव वलभी गजपृष्ठाकृतिर्भवेत् ॥ ७ ॥
 वामदक्षिणतो लेख्या पुरः पृष्ठे ठकारिका ।
 शुक्रनासाऽग्रतःल्याता नन्दिनी सर्वकामदा ॥ ८ ॥
 त्रिभागं पृष्ठभद्रं च द्विभागं पक्षभद्रकम् ।
 हस्तिनी च समाल्याता कर्तव्या सर्वकामदा ॥ ९ ॥
 कर्णे वार्यन्तरं कार्यं भद्रे भद्रे ठकारिका ।
 शान्ता सा च समाल्याता कूटाक्षा सर्वकामदा ॥ १० ॥
 वार्यन्तरं भद्रमध्ये सा भवेत् कुमुदोद्धवा ।
 यथा भद्रे तथा कर्णे हंसिनी सर्वकामदा ॥ ११ ॥
 पृष्ठभद्रे मुखभद्रं सा हंसतिलका मता ।
 तलच्छन्देषु चाऽद्येषु वलभीपट्टकमेव च ॥ १२ ॥

इत्येकभूमिकाः षट् ॥

षट्भागश्चैव विस्तार आयामोऽष्टांश एव च ।
 सार्धभागा भवेद् भित्तिः शेषं गर्भगृहं भवेत् ॥ १३ ॥
 कर्णे कूटानि कार्याणि भूमिकान्त्रयमेव च ।
 तदूर्ध्वे वेदिकास्कन्धो वलभ्यश्च तदूर्ध्वतः ॥ १४ ॥
 चतुर्भागं पृष्ठभद्रं तदर्थं वामदक्षिणे ।
 अर्धभागस्तुनिष्कासः कर्णे स्यादुदकान्तरम् ॥ १५ ॥

भद्रे भद्रे च वलभी वाराणाकूटघण्टिका ।
 शृङ्गारा च तदा नाम दुर्लभा देवदानवैः ॥ १६ ॥
 अर्धभागा भद्रकर्णी भवेत् कुमुदमञ्जरी ।
 भद्रेऽम्बुमार्गेः कुमुदा स्वस्तिका कर्णसाटशैः ॥ १७ ॥
 पृष्ठभद्रे मुखभद्रं रम्या नाम तथोच्यते ।
 पक्षभद्रे मुखभद्रं माहेन्द्री सर्वकामदा ॥ १८ ॥
 पृष्ठभद्रे प्रतिभद्रं नामना पर्यन्तकी मता ।
 द्वितीयतलच्छन्देषु वलभीसप्तकं तथा ॥ १९ ॥

इति त्रिभूमिकाः सप्त ॥

अष्टभागश्च विस्तार आयामो दशभागिकः ।
 द्विभागो भित्तिविस्तारः शेषं गर्भगृहं भवेत् ॥ २० ॥
 द्विभागः कर्णविस्तार उदकान्तरभूषितः ।
 त्रिभागं भद्रमित्युक्तं भद्रार्थे प्रस्थो भवेत् ॥ २१ ॥
 भागार्थं निर्गमं कुर्याद् रथे प्रतिरथेऽथवा ।
 त्रिभागं कुशिभद्रं च भागार्थे पक्षकर्णिका ॥ २२ ॥
 गर्भतुल्योऽचिन्तृता वेदी पञ्चभूमा हिता तथा ।
 रथोपरथकर्णे तु कूटश्च विविधैः क्रमात् ॥ २३ ॥
 वेद्यार्थवै वलभी चैव हालेख्या वामदक्षिणे ।
 अशोका नाम विख्याता संसारशोकत्रासिनी ॥ २४ ॥
 वर्यन्तरं प्रतिरथे चम्पका सर्वकामदा ।
 भद्रोदकैर्वसन्ता स्यात् कर्णे मकरकेतकी ॥ २५ ॥
 पुनः कार्यं प्रतिरथे गान्धारी सर्वकामदा ।
 भद्रे भद्रे प्रतिभद्रं सर्वतो भद्रिका भवेत् ॥ २६ ॥

इति पञ्चभूमाः षट् ॥

दशभागश्च विस्तार आयामश्च द्विसप्तकम् ।
 द्विभागा च भवेद् भित्तिः शेषं गर्भगृहं भवेत् ॥ २७ ॥
 द्विभागः कर्णविस्तारः सार्धः प्रतिरथो भवेत् ।
 द्वितीयस्तेन मानेन भद्रं वेदांशविस्तरम् ॥ २८ ॥
 त्रिभागो भद्रविस्तारो भागार्थं पक्षकर्णिका ।
 कुशिभद्रं त्रिभिर्भागैस्तर्धः प्रस्थो भवेत् ॥ २९ ॥
 गर्भतुल्योर्ध्ववेदी च भूमिकाः सप्त चोचिन्तृताः ।
 वरदैद्र्यविडः कूटैर्नगैश्च विशेषनः ॥ ३० ॥

स्त्रीसंज्ञकवलभीप्रासादाधिकारो नाम पट्टसप्तत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

वर्धमानी तदा नाम वन्दिता त्रिदशैरपि ।

भद्रोदकैः श्रीशेलजा नन्दावर्ती कणोदकैः ॥ ३१ ॥

वार्यन्तरं प्रतिगथे महाकान्तिश्च कामदा ।

मेरुकुटाभिधानं च कणे कुर्याश्च भद्रकम् ॥ ३२ ॥

बैलोऽग्निलक्षा रुयाता भद्रे चेत् प्रतिभद्रकम् ।

इति सप्तभृताः ॥

स्त्रीसंज्ञकाश्च प्रासादा वलभ्यः पञ्चविंशतिः ॥ ३३ ॥

वराणे कुटोदयत ऊर्ध्वमानं विभज्यते ।

एषां युक्त्या विधातव्याः प्रासादाः सर्वकामदाः ॥ ३४ ॥

इति सूत्रमन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदंवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
स्त्रीसंज्ञकवलभीप्रासादाधिकारो नाम पट्टसप्तत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(१७७) सिंहावलोकनप्रासादनिर्णयो नाम सप्तसप्तत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

प्रासादान् सम्प्रवक्ष्यामि जात्या सिंहावलोकनान् ।
छायोदग्मेषु घण्टाभिः सिंहकर्णेरनेकधा ॥ १ ॥

पुष्पको भद्रपद्माल्यो नन्दश्च नन्द्यावर्तकः ।
सर्वतोभद्रसिंहौ च मन्दरः पुष्पभद्रकः ॥ २ ॥

कैलासश्च जयः कान्तो मनोहृष्टारुवर्धनः ।
सम्भवो रत्नकूटश्च तारागणसुलोचनौ ॥ ३ ॥

हिमवान् हेमकूटश्च पृथ्वीजयसुमिथकौ ।
ऐरावतो हंसपक्षः पश्चिराद् पुष्पकोदयः ॥ ४ ॥

दारुकर्माराजिताश्च दारुजाः पञ्चविंशतिः ।
द्वारचल्लायलूमपातप्रण्टाद्यैः सिंहकर्णकैः ॥ ५ ॥

चतुरश्रीकृते क्षेत्रे चाषधा प्रतिभाजिते ।
भागो भागा भ्रमो भित्तिस्तथा स्युरमध्यभित्तयः ॥ ६ ॥

शेषं गर्भगृहं कुर्याद् विस्तारसमसुच्छ्रुतम् ।
मध्यगर्भं भित्तिसूत्रे भ्रमन्तीस्तम्भमोक्षयोः ॥ ७ ॥

सूत्रमानायतं कुर्यान्मण्डपं समसूत्रकैः ।
एकं द्वारं त्रीणि वाऽपि भद्रे चन्द्रावलोकनम् ॥ ८ ॥

तत्र छायत्रयं कार्यं चत्वारः सिंहकर्णकाः ।
ऊर्ध्वघण्टा तथैकैव पुष्पकः सर्वकामदः ॥ ९ ॥

द्विभागः कर्णविस्तारो भद्रं भागचतुष्प्रयम् ।
निर्गतं चैकभागेन सर्वभद्रैवयं विधिः ॥ १० ॥

अष्टैव सिंहकर्णाश्च प्रतिकर्णाषुकं तथा ।
भद्रको नाम विख्यातः सर्वदा भद्रकारकः ॥ ११ ॥

भद्रं तु कर्णिकायुक्तं चतुर्भिः सिंहकर्णकैः ।
पद्मकस्तु समाख्यातः कर्तव्यः सर्वदैवते ॥ १२ ॥

निर्गमो भद्रभागश्च सीमामानेन विस्तरः ।
नन्दनः स समाख्यातो नन्द्यावर्तः प्रभद्रके ॥ १३ ॥

इति पुष्पकाद्याः पञ्च ॥

विभक्ते दशधा छन्दे द्विभागः कर्णविस्तरः ।
त्रिभागं च भवेद् भद्रं भद्रार्थं प्रथस्तथा ॥ १४ ॥

भागो भागा भ्रमो भित्तिः शेषं गर्भगृहं मतम् ।
मण्डपं पूर्वमाल्यातं स्तम्भानां गर्भसूत्रतः ॥ १५ ॥

सिंहकर्णास्ततश्चाऽप्ये प्रतिकर्णाश्च पोडश ।
पञ्चग्रण्टासमायुक्तं सर्वतोभद्रलक्षणम् ॥ १६ ॥

मल्लच्छाद्यं ख्यातमूर्ध्वे सिंह नाम स उच्यते ।
मन्दरो नवग्रण्टाढयः पुण्यभद्रः प्रभद्रके ॥ १७ ॥

इति सर्वतोभद्रचतुर्थ्यम् ॥

भक्ते द्वादशधा छन्दे द्विभागो भद्रविस्तरः ।
कर्णतुल्यः प्रतिरथः शेषं युज्जीत पूर्ववत् ॥ १८ ॥

भद्रं वेदांशविस्तारं भद्रे चन्द्रावलोकनम् ।
त्रिच्छाद्यं मल्लच्छाद्योर्ध्वे कैलासो नवग्रण्टकः ॥ १९ ॥

भद्रं दद्यात् प्रतिभद्रं सिंहकर्णाश्च पोडश ।
जयन्तो नाम विख्यातः कान्तः स्यात् प्रतिभद्रके ॥ २० ॥

इति कैलासादित्रयम् ॥

चतुर्दशविभक्ते च द्विभागा वाह्यमित्तयः ।
विधेयं पूर्ववल्लेपं पद्मशो भद्रविस्तरः ॥ २१ ॥

मल्लच्छाद्ये पञ्चछाद्यं शान्तिदः स्यान्मनोहरः ।
चास्वर्धनः प्रभद्रे सम्भवः पश्चकर्णिकः ॥ २२ ॥

प्रथान्ते यदा कर्णी रत्नकृटः स नामतः ।
तागगणो द्विग्रण्टः स्याद् द्विकर्णाश्च मुलोचनः ॥ २३ ॥

इतिमनोहरगद्याः पद् ॥

भक्ते पोडशधा छन्दे द्विद्यंशा भ्रममित्तयः ।
शेषं गर्भं प्रकुर्वीति पूर्वमानप्रकलिपतम् ॥ २४ ॥

माल्यच्छाद्ये रामच्छाद्यं घण्टाः सप्तदशैव च ।
हिमवांश्च नदा नाम पूज्यः सुगवरोरगैः ॥ २५ ॥

सिंहकर्णद्विकं कुर्यात् हेमकृटः स उच्यते ।
भद्रं च कर्णिकायुक्तं कामदः पृथिवीजयः ॥ २६ ॥

मिथ्रकोऽस्त्वन्तरे कर्णी भद्रे एतावतस्तथा ।
भद्रार्थे चैव निष्कासो हंसपक्षस्तु नामतः ॥ २७ ॥

द्विनिर्गमः पश्चिराजः कर्तव्यः सर्वकामदः ।
दारुच्छन्देषु चेत्युक्ताः पुष्पाद्याः पञ्चविंशतिः ॥ २८ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
सिंहावलोकनप्रासादनिर्णयाधिकारो नाम सप्तसप्तयुत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(१७८) नपुंसक प्रासादलक्षणात्मकमष्टसप्तत्युत्तरशततम् सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच-

संक्षेपे फांसनाकाराः प्रासादा ये भवन्ति च ।
 तेषां नामानुकमं च कथयामि समाप्तः ॥ १ ॥
 सुविशालं भद्रशान्ते थीजयं च जयावहम् ।
 थीवत्सं हंसतिलकं गरुडं चारुवर्धनम् ॥ २ ॥
 शङ्खनाभं सुनाभं च जयन्तं गन्धमादनम् ।
 निषेधं शेखरं सौम्यं मन्दरं वै कैलासकम् ॥ ३ ॥
 पृथ्वीजयं थीजयं च कैरातं रत्नसंभवम् ।
 वृषभं मेरुकूटं च पञ्चविंशतिरेव च ॥ ४ ॥
 रुचकः पूर्ववद् ज्ञेयः शिखरं फांसनाश्रुति ।
 त्रिभूमं चोर्ध्वगण्ठाच सुविशालं तु नामतः ॥ ५ ॥
 चनुर्भूमं भद्रनामा शान्तं स्थापञ्चभूमिकम् ।
 पद्मभूमं थीजयं नाम सप्तभूमं जयावहम् ॥ ६ ॥
 पञ्चभद्रं तस्य कार्यं त्रिभूमोर्ध्वोरुद्घण्ठिका ।
 पञ्चभूमं च कर्तव्यं थीवत्सं नाम शोभनम् ॥ ७ ॥
 पद्मभूमं हंसतिलकं गरुडं सप्तभूमिकम् ।
 सुवर्धनं चाष्टभूमं कर्तव्यं सर्वकामदम् ॥ ८ ॥
 शङ्खावर्तं शङ्खाभं सुनाभं वृत्तकं मतम् ।
 जयन्तं च तथाऽष्टाम्बं स्वस्तिकं गन्धमादनम् ॥ ९ ॥
 निषेधं पञ्चदलवच्छेखरं नवभूमिकम् ।
 सौम्यं तु दशभूमं स्यान्मन्दरं रुद्रभूमिकम् ॥ १० ॥
 द्वादश प्रथा भद्रे भद्रे द्विद्वयुरुद्घण्ठिकाः ।
 नवभूमिकसम्युक्तं कैलासं सर्वकामदम् ॥ ११ ॥
 पृथ्वीजयं दशभूमं थीजयं रुद्रभूमिकम् ।
 सूर्यभूमं च कैरातं विश्वभू रत्नसंभवम् ॥ १२ ॥
 वृषभाख्यं शकभूमं तिथिभू मेरुकूटकम् ।
 इति मानसमुद्घाः प्रासादाः फांसनोपमाः ॥ १३ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीमुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृथ्व्यायां
 नपुंसकप्रासादलक्षणाधिकारो नामष्टसप्तत्युत्तरशततम् सूत्रम् ॥

(१७९) विमानादि चतुःषष्ठिप्रासादलक्षणात्मकमेकोनाशीत्युत्तरशततमं
सूत्रम् ॥

विश्वकर्मावाच—

विमानः सर्वतोभद्रो गजपृष्ठश्च पश्चकः ।
वृपमो मुककोणश्च नलिनोकश्च द्राविडः ॥ १ ॥
अष्टौ थेष्टाश्च सर्वे वै प्रासादाः सर्वकामदाः ।
त्रिपुरान्तक एव स्युर्नाङ्गेषु तु कदाचन ॥ २ ॥
गहडा वर्धमानश्च शङ्खावर्तश्च पुष्पकः ।
गृहग्राजः स्वस्तिकश्च रुचकः पुण्यवर्धनः ॥ ३ ॥
अष्टौ प्रोक्ताः सर्वदेवः प्रासादाः सर्वकामदाः ।
विष्णुदेवस्य शस्ताश्च कर्तव्याः शान्तिमिच्छता ॥ ४ ॥
मेघमन्दरकैलासा हंसो वै भद्र एव च ।
उत्तुङ्गा मिथकश्चैव तथा मालाधरोऽष्टमः ॥ ५ ॥
इत्यष्टौ ब्रह्मणश्चैव प्रासादाः पुरमध्यगाः ।
स्थापयेद् ब्रह्मकेन्द्रेषु चत्वारो वरुणसंयुतैः ॥ ६ ॥
गवयश्चित्रकृटश्च किरणः सर्वसुन्दरः ।
श्रीवत्सः पद्मनाभश्च वैराजो वृत्त एव च ॥ ७ ॥
सूर्यलोकोद्भवाश्चाष्टौ सृष्टाश्च त्रिदशैरिमे ।
इत्यष्टौ च प्रकर्तव्या रवैः पूर्वापराङ्गुखाः ॥ ८ ॥
नन्द्यावर्तश्च वलभिः सुवर्णः सिंह एव च ।
विचित्रो योगपीठश्च घण्टानादपताकिनौ ॥ ९ ॥
शकूत्यावतारसमूता देवीनां च प्रशंसिताः ।
इत्यष्टौ च प्रकर्तव्याः प्रासादाः शुभलक्षणाः ॥ १० ॥
गुहाधारः शलाकश्च वेणुभद्रश्च कुञ्जरः ।
हर्षश्च विजयश्चैव उद्कुम्भश्च मोदकः ॥ ११ ॥
अष्टौ सर्वे विज्ञहराः सर्वे शान्तिप्रदायकाः ।
गणनाथस्य कर्तव्याः सर्वदेषः प्रशाम्यति ॥ १२ ॥
हर्म्यश्चैव महापङ्गोऽजयन्तौ गन्धमादनः ।
शतशङ्खगो निरावेद्यो विभ्रान्तश्च मनोहरः ॥ १३ ॥
तिर्थङ्करोदभवाः सर्वे सर्वशान्तिप्रदायकाः ।
जिनेन्द्रस्य प्रकर्तव्याः पुरमध्येषु शान्तिदाः ॥ १४ ॥

वृत्तो वृत्तायतश्चैत्यः किञ्चिकणी लयनस्तथा ।
पद्मिशो विभवश्चैव तथा तारागणो मतः ॥ १५ ॥
प्रयुक्ताः सर्वदेवेषु प्रासादाः शाश्वताः शुभाः ।
एवमेव चतुःषष्ठिः ख्याताः प्रासादकामिधाः ॥ १६ ॥
इति चतुःषष्ठिप्रासादाः ॥

नामानि कथितान्येवं लक्षणं शृणु साम्प्रतम् ।
विभक्तिभागसङ्ख्याश्च तलच्छन्दोर्ध्वमानतः ॥ १७ ॥
दशधा भाजिते क्षेत्रे द्विभागः कर्णविस्तरः ।
पञ्चभागं भवेद् भद्रमर्धभागा तु कर्णिका ॥ १८ ॥
कर्णे शृङ्गाणि कार्याणि भूमिज्ञानामनुक्रमैः ।
घण्टाकलशसम्युक्तो विमानः पञ्चभूमिकः ॥ १९ ॥
भद्रे चैवोदगमाः पञ्च कर्णे शृङ्गाणि चाप्त हि ।
नागरच्छन्दजः कार्यः सर्वभद्रो नवाण्डकः ॥ २० ॥
तस्यापि भद्रजं शृङ्गं गजपृष्ठस्तु कामदः ।
द्वयष्टकर्णः पञ्चभूमो विमानभद्रः पञ्चकः ॥ २१ ॥
केशारी पूर्ववज्ज्ञेयः कर्णे तिलकशृङ्गकैः ।
विमानजं च शिखरं वृपमः सर्वकामदः ॥ २२ ॥
सर्वभद्रे कर्णभद्रं नष्टाङ्गं मूलनासिकम् ।
मुक्तकोणः स विज्ञेयः सर्वकामफलप्रदः ॥ २३ ॥
गजपृष्ठेद्वयुरुशृङ्गं कर्तव्यं सर्वकामदम् ।
नलिनीकः स विज्ञेयः कर्तव्यस्त्रिपुरान्तके ॥ २४ ॥
मल्लतलं भूमिजवद् द्राविडकर्मचर्चितः ।
द्राविडस्तु तदा नाम कर्तव्यस्तु महेश्वरे ॥ २५ ॥
इति शिवप्रासादाष्टकम् ॥

वर्धमानस्य संस्थाने पक्षे कुर्यात्तदुर्ध्वतः ।
कृटावृतं च शिखरं पक्षिराजो गृहं श्रियः ॥ २६ ॥
याऽयोत्तरे विना पक्षं स भवेद्वर्धमानकः ।
शङ्खनाभिसमाकारः शङ्खावर्तस्तु सृष्टिः ॥ २७ ॥
श्रीवित्सभद्रकर्णेषु कुर्यात्तिलकशृङ्गकम् ।
प्रथः स्याल्लितिनजः पुष्पकः सर्वकामदः ॥ २८ ॥
लताख्यसर्वतोभद्रं तादृक् शृङ्गे गृहेश्वरः ।
अष्टभद्रश्चाष्टकोणः स्वस्तिकः पञ्चभूमिकः ॥ २९ ॥
चतुरश्च विना भद्रे रुचकः शिखरे तथा ।
अष्टभद्रो द्वयष्टकोणोऽश्वभूमः पुण्यवर्धनः ॥ ३० ॥
इति विष्णुप्रासादाष्टकम् ॥

४६२ विमानादिचतुःषष्ठिप्रासादलक्षणाधिकारो नामैकोनशीत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

केशरिभद्रे त्रिशूङ्गं कर्णे कुर्याच्च मन्दरम् ।
नवभूम्युच्छित्तारेखा मेरुवै ब्रह्मणो मतः ॥ ३१ ॥
भद्रे कर्णे द्वि द्वि शूङ्गमेकैकं प्रस्थे तथा ।
मन्दरः स समाख्यातः पञ्चविंशतिकुम्भकः ॥ ३२ ॥
नन्दिशालकर्णशूङ्गं कर्तव्यं च नवाण्डकम् ।
कैलासश्च तदा नाम कर्तव्यः पुरमध्यगः ॥ ३३ ॥
देयं भद्रं च रुचके हंसः कर्णोदकान्तरैः ।
तत्प्राग्नीवाश्च कर्तव्याः स भवेद् भद्रसंब्रकः ॥ ३४ ॥
तस्य भद्रोदगमाः पञ्च भवेदुत्तुङ्गसंब्रकः ।
एकं शूङ्गं भद्रशूङ्गं विदुस्तं मिश्रकाभिघ्नम् ॥ ३५ ॥
घृतं मालाधरं कुर्याद् वलभ्याकृतिशूङ्गकम् ।
घण्टा वटयुताः सर्वे कर्तव्याः सर्वकामदाः ॥ ३६ ॥

इति ब्रह्मप्रासादाष्टकम् ॥

विभक्ते चाऽपृधा छन्दे पञ्चाण्डं कर्णशूङ्गकम् ।
पञ्चोदगमयुतं भद्रं गवयो नाम नामतः ॥ ३७ ॥
कर्णोध्वे तिलकं दद्याद्विचक्रृत्स्स संज्ञितः ।
पञ्चभूमो विना भद्रैः किरणः सूर्यकर्णतः ॥ ३८ ॥
प्राग्नीवाश्चैव भद्रेषु भवेत्सर्वाङ्गसुन्दरः ।
वर्धमाने तु प्राग्नीवाः श्रीवत्सउदकान्तरैः ॥ ३९ ॥
द्वयष्टकर्णा विनाभद्रं पद्मानभोऽजपत्रवत् ।
रुचके तु चतुर्द्वारां स वैराज्याभिघ्नानकः ॥ ४० ॥
वृत्तां वृत्तश्च कर्तव्यः शिखरं वलिकाकृति ।
इत्यष्टौ च प्रकर्तव्याः प्रासादाः सूर्यलोकजाः ॥ ४१ ॥

इति सूर्यप्रासादाष्टकम् ॥

सीमाभद्रं रुचकस्य पदपादेन निर्गतम् ।
नन्द्यावर्तस्तदानाम शिखरं कक्षकर्णके ॥ ४२ ॥
तद्वैवाऽयतं कुर्याद् वलभी गजपृष्ठवत् ।
सुवर्णः सर्वतोभद्रे तद्रैः कर्णशूङ्गकैः ॥ ४३ ॥
केशरी च भवेत्पूर्वं सिंहः कर्णे तु कृटके ।
कृटोध्वे तिलकं दद्याद्विचित्र इति संज्ञितः ॥ ४४ ॥
भद्रशूङ्गाणि भद्रेऽविधि-प्राग्नीवैयौगपीठकः ।
वराटयुक् सर्वभद्रो घण्टानादश्चतुर्मुखः ॥ ४५ ॥
केशरी च भवेत्पूर्वं कर्णे कृटानि कारयेत् ।
पञ्चकृटभवा रेखाऽष्टमो भद्ररथोदगमैः ॥ ४६ ॥

इति देवीप्रासादाष्टकम् ॥

विभक्ते दशधा क्षेत्रे कारयेष्व लताख्यजम् ।
तस्य द्वितीयोरुद्धर्शङ्गं गुहाधारः स उच्यते ॥ ४७ ॥
भद्रके कर्णजा रेखा भद्रोदगमविभूषिता ।
शलाको नाम विश्वेयो वेणुको रुचकोदगमैः ॥ ४८ ॥
द्राविडे त्वेकभूमिश्वेत् कुञ्जरः सर्वकामदः ।
त्रिभूमो द्राविडरुद्धर्शो भवेद्धर्षाभिधानकः ॥ ४९ ॥
लतिने वर्धमानश्वेद् विजयो भद्रकोदगमैः ।
अष्टुभद्रं विना कर्णेऽरुदकुम्भः स कामदः ॥ ५० ॥
मोदकश्वैत्यकाकारः शिखरं वलिकोन्यतः ।

इति गणपतिप्रासादाष्टकम् ॥

द्वयष्टकर्णा विनाभद्रैः स महापश्चसंज्ञकः ॥ ५१ ॥
द्विभूमिकगृहाकारः कृटे घण्टा तृतीयका ।
विश्वातो हर्म्यनाम्नोऽजयन्तः प्रत्यलिन्दकैः ॥ ५२ ॥
चत्वारो मण्डपास्तस्य स भवेद् गन्धमादनः ।
सप्ताङ्गो भूमिजः पञ्चभूमः स्याच्छतशृङ्गकः ॥ ५३ ॥
निरावेद्यस्तु प्राग्प्रवैर्विभ्रान्तश्च चतुर्मुखः ।
एकेकमुरुद्धर्शङ्गं च कामदः स मनोहरः ॥ ५४ ॥

इति जिनेन्द्रप्रासादाष्टकम् ॥

वृत्तो वृत्तायतश्वैव चैत्यो वै वेद्यलङ्घतः ।
सुभद्रो भद्रशृङ्गेषु किञ्चिणी नाम प्रोच्यते ॥ ५५ ॥
भद्रोदगमैश्च लयनः पद्मिश्चाद्यवरणिडकः ।
द्वयलिन्दकश्च विभवः पद्मिश्चैत्तारागणः ॥ ५६ ॥
चतुःषष्ठिश्च कथिताः प्रासादाः सर्वकामदाः ।
पूजिताः सर्वदेवेषेषु सर्वदेवसुखावहाः ॥ ५७ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां-
विमानादिचतुःषष्ठिप्रासादलक्षणाभिकारो नामैकोनाशीत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मवाच—

नवमेरुस्तथा प्रोक्तान् कथये तव साम्रतम् ।
 एकैकस्य यथा नाम लक्षणं यस्य यादशम् ॥ १ ॥

श्रीमेरुः प्रथमो नाम द्वितीयो हेमशीर्षकः ।
 सुखलभस्तृतीय स्तुयो भुवनमण्डनः ॥ २ ॥

पञ्चमो गनशीर्षाख्यः पग्नो वै किरणोद्भवः ।
 सप्तमो कमलहंसः सुवर्णकेतुग्रुप्तमः ॥ ३ ॥

नवमो मेरुराख्यातो नाम्ना तु वृषभध्वजः ।
 इत्युक्तश्च महामेरुस्थिरोदितकमागतः ॥ ४ ॥

भवेत्रिरथिकश्चाऽऽयो यावत्त्रवरथान्तकम् ।
 पञ्चसप्तरथाश्चोक्ता अङ्गमित्यभिधीयते ॥ ५ ॥

पञ्चादिहस्ततो मेरुः पञ्चाशद्वस्तकावधि ।
 हस्तान्तरे ततो भेदा भूतवेदाश्च सङ्ख्यया ॥ ६ ॥

विना भ्रमैः सभ्रमाश्च महामेरुभ्रमद्वयम् ।
 इत्युक्तसमलङ्कारः प्रयुक्ता वास्तुवेदिभिः ॥ ७ ॥

श्रीमेरुनामा प्रोक्तोऽसावेकोन्तरशताण्डकः ।
 सपादशताण्डको यो हेमशीर्षः स उच्यते ॥ ८ ॥

सुखलभनामा स यस्सार्थद्विशताण्डकः ।
 पञ्चसप्तयुत्तरश्चिताण्डो लोकमण्डनः ॥ ९ ॥

रत्नशीर्षवस्तथा चैकोन्तरपञ्चशताण्डकः ।
 सपादष्टशताण्डको मेरुवै किरणोद्भवः ॥ १० ॥

सार्धसप्तशताण्डैश्च स्मृतः कमलहंसकः ।
 स्वर्णकेत्वभिधानश्च पादोनाङ्कशताण्डकैः ॥ ११ ॥

पकोन्तरसहस्राण्डो मेरुश्च वृषभध्वजः ।
 अण्डसङ्ख्याभिधानं च कथितं त्वपराजित ॥ १२ ॥

पञ्चादिहस्ततो मेरुः पञ्चाशद्वस्तकावधि ।
 हस्तान्तरे भेदकाः पट्चत्वारिंशत्वा सङ्ख्यया ॥ १३ ॥

अण्डविंशतिवृद्धया च हस्तभेदा इति स्मृताः ।
 पट्चत्वारिंशत्वक एको भेद उक्तश्च शाश्वतः ॥ १४ ॥

चतुरश्रीकृते क्षेत्रे अष्टाष्टकविभाजिते ।
 भागो भागा भ्रमो भित्तिद्विभागो गर्भं उच्यते ॥ १५ ॥

द्विभागो भित्तिविस्तारः शेषं गभो भ्रमं विना ।
विना भ्रमं सभ्रमं वा दूषयेत्रहि मेरुकम् ॥ १६ ॥
क्षेत्रार्थे च भवेद् भद्रं भद्रार्थे कर्णविस्तरः ।
कर्णकार्यप्रमाणेन कर्तव्यो भद्रनिर्गमः ॥ १७ ॥
भद्रं गवाक्षकांपेतं मध्ये कुर्याच्च सम्मुखम् ।
याम्योत्तरे शुकार्थे तु जड्डायामख्योदश ॥ १८ ॥
पीठोपरीठजड्डाश्च मेखलाकूटच्छायकम् ।
पुनर्जड्डोदगमश्छार्थं प्रहरान्ते सप्तोत्तरम् ॥ १९ ॥
राजसेनवेद्यासनस्तमोच्छालच्छायान्तकैः ।
पद्मागमुन्नतं कृतं घण्टा कृदैरलङ्घता ॥ २० ॥

चत्वारो नन्दनाः कर्णे विमानमुरुशङ्ककम् ।
सार्धत्रिभागिकं कुर्यात्तदूर्ध्वे तु विनिर्गतम् ॥ २१ ॥
पदंशं मूलशिखरं विमानं पञ्चमूर्मिकम् ।
रथिकोदगमशोभाङ्गं शुकनासाग्रमूर्पितम् ॥ २२ ॥
कण्ठो ग्रीवा कुडमलं च पद्मच्छत्रोपच्छत्रकम् ।
तदूर्ध्वे कलशं स्थाप्यं क्षीराणवसमुद्धवम् ॥ २३ ॥

इतिमेर्वभिधानो नामैकोत्तरशताण्डको मेरुः ॥

चतुरश्रीकृते क्षेत्रे शतमूलविभाजिते ।
द्विभागः कर्ण इत्युक्तः सार्धः प्रतिरथो भवेत् ॥ २४ ॥
त्रिभागो भद्रविस्तारो मत्तालम्बैर्विभूषितः ।
उक्ताः प्रतिरथाः सूर्या उरुशङ्कं विमानकम् ॥ २५ ॥
विमानं मूलशिखरं घण्टाकलशमूर्पितम् ।
शुकाग्रकसमायुकं शेषं पूर्वप्रकलिपतम् ॥ २६ ॥
विना भ्रमं सभ्रमो वा शाश्वतो हेमशीर्षकः ।
हेमकृटपुरे यान्ति यावच्छन्दार्कतारकम् ॥ २७ ॥

इति हेमशीर्षाभिधानो नाम सपादशताण्डको मेरुः ॥

भक्ते द्वादशधा क्षेत्रे द्विभागः कर्णविस्तरः ।
पार्श्वकर्णी भवेद् भागा सार्धः प्रतिरथो भवेत् ॥ २८ ॥
कर्णी प्रोक्ता चार्धभागा द्विभागो भद्रविस्तरः ।
चत्वारो नन्दनाः कर्णे दशांशैर्नागरोद्धवाः ॥ २९ ॥
तदूर्ध्वे सार्धभागैश्च द्वितीये केशरी क्रमे ।
शिखरं वै महूतलं प्रत्यङ्गं कुमुदोद्धवम् ॥ ३० ॥
उरुशङ्कं च कुमुदं विमानः स्याद् द्वितीयकः ।
एवं लक्षणकं कुर्यान्मेरुं च सुरवल्लभम् ॥ ३१ ॥

घट्टभः सर्वदेवानां स्वर्गे वा भूमिशासनम् ।

ईपिसंतं लभते राज्यं स्वर्गे वा क्षितिमध्यतः ॥ ३२ ॥

इति सुरवल्लभाभिधानो नाम सार्थदिशताण्डको मेरुः ॥

चतुर्दशविभक्ते च द्विभागः कर्णविस्तरः ।

नन्दनस्तत्र कर्तव्यं ऊर्ध्वे स्यात्सर्वभद्रकः ॥ ३३ ॥

महृतलं च शिखरं घण्टाकलशभूषितम् ।

भागा च पार्श्वकर्णी स्यात् श्रीवत्सश्च ततो भवेत् ॥ ३४ ॥

कर्णनुल्यः प्रतिरथः सर्वतोभद्रभूषितः ।

तदृर्ध्वे तिलकं स्थाप्यमुखशूदृङ्गं महृतलम् ॥ ३५ ॥

कर्णिका चैकपादा तु श्रीवत्सस्तत्र भूषितः ।

कुमुदाख्यं चोरुशूदृङ्गं तद्वत् प्रत्यङ्गकं तथा ॥ ३६ ॥

भद्रे कर्णे च श्रीवत्सः कुमुदं चोरुशूदृङ्गकम् ।

विना स्त्रमं सभ्रमो वा कार्यो भुवनमंडनः ॥ ३७ ॥

रत्नकूटे महाशौले राज्यं यावच्च मेदिनी ।

चन्द्राकितारकं यावद् यावदेवो महेश्वरः ॥ ३८ ॥

इति भुवनमण्डनाभिधानो नाम पञ्चसप्तत्यधिकत्रिशताण्डको मेरुः ॥

द्वात्रिशद्भाजिते क्षेत्रे पञ्चांशः कर्णविस्तरः ।

पार्श्वकर्णी भवेद् भागा वेदांशः प्ररथस्तथा ॥ ३९ ॥

द्विभागा च पुनः कर्णी भद्रं चाष्टांशविस्तरम् ।

कर्णे च मन्दरं कुर्याचिन्तित्वरं कौमुदं तथा ॥ ४० ॥

सर्वतोभद्रं ऊर्ध्वे तु महृं शिखरमुत्तमम् ।

द्वाविंशत्यंशविस्तारं घण्टाकलशभूषितम् ॥ ४१ ॥

पार्श्वकर्णी केशरिणः प्रत्यङ्गं च विमानजम् ।

प्ररथे सर्वतोभद्रमूर्ध्वे तद्रूपकं भवेत् ॥ ४२ ॥

महृतलं चोरुशूदृङ्गं तद्वत् प्रत्यङ्गकर्णिका ।

मत्तालम्बोऽप्रभद्रेषु चोरुशूदृङ्गं तु कौमुदम् ॥ ४३ ॥

सभ्रमं च ततः कुर्याद् रेखामर्मवितर्कितम् ।

नवखण्डधरामध्ये तद्राज्यं जन्मजन्मनि ॥ ४४ ॥

इति रत्नशीर्षाभिधानो नामैकोत्तरपञ्चशताण्डको मेरुः ॥

छन्देष्टष्टादशाधा भक्ते त्रिभागः कर्णविस्तरः ।

पार्श्वकर्णी भवेद् भागा द्विभागः प्ररथस्तथा ॥ ४५ ॥

पुनः कर्णी भवेद् भागा वेदांशो भद्रविस्तरः ।

श्रीवृक्षो (वत्सो) मूलकर्णे तु तच्छृङ्गं च विमानजम् ॥ ४६ ॥

मन्दरश्च तदूर्ध्वे तु द्विभागः कर्णविस्तरः ।

द्वादशांशा मूलरेखा महृतलं च शृङ्गाकम् ॥ ४७ ॥

द्वौ मन्दरौ प्रतिरथे चाधुर्ध्वे तु संस्थितौ ।
तदूर्ध्वतः प्रमाणेन चोरःशृङ्गं मल्लतलम् ॥ ४८ ॥

कर्णे च तिलकं कार्यं प्रत्यङ्गं च विमानजम् ।
तद्रूपा चाप्रकर्णी तु ह्युषशृङ्गं तु कारयेत् ॥ ४९ ॥
उरःशृङ्गे च कुमुदो मत्तालम्बैर्भद्रोन्नतम् ।
एवमादिगुणोपेतं कुर्यादै शुभलक्षणम् ॥ ५० ॥
गत्वा तु सूर्यलोकं वै सूर्यतेजः समन्वितः ।
सूर्यो यावच्च विख्यातस्तावत्तिष्ठत्यसौ नरः ॥ ५१ ॥

इति किरणोद्भवाभिधानो नाम सपादपृशताण्डको मेरुः ॥

क्षेत्रे विशतिधा भक्ते त्रिभागः कर्णविस्तरः ।
पार्श्वकर्णी भवेद् भागा द्विभागः प्रथो भवेत् ॥ ५२ ॥
तत्समो रथ आख्यातो भद्रं वेदांशविस्तरम् ।
कर्णे कैलास इत्युक्तस्तच्छृङ्गं च विमानजम् ॥ ५३ ॥
तदूर्ध्वे नन्दिशालश्च माल्यवान् शिखरे तथा ।
कर्णिका वै नन्दनजा प्रत्यङ्गं तु विमानजम् ॥ ५४ ॥
नन्दिशालः प्रतिरथे तदूर्पं तु तदूर्ध्वतः ।
मल्लतलोरुशिखरं कर्तव्यं शुभमिच्छता ॥ ५५ ॥
नन्दनो रथ ऊर्ध्वे तु ह्युषशृङ्गं विमानजम् ।
पृथुत्वे चैव प्रद्वभागः कुमुदो भद्रकारुहः ॥ ५६ ॥
स्थापितो ब्रह्मकेन्द्रेषु ब्रह्मा लोकपितामहः ।
स याति ब्रह्मलोके तु यावदाहृतसंप्लवम् ॥ ५७ ॥

इति कमलहंसाभिधानो नाम सार्धसप्तशताण्डको मेरुः ॥

द्वाविशतिभक्तक्षेत्रे शतमूलगभौ भवेत् ।
भागभागा भित्तयः स्युः शेषं चैवान्धकारिका ॥ ५८ ॥
कर्णे पृथुत्वं वेदांशं कैलासं विमानशिखरम् ? ।
तदर्थमूर्ध्वतः शस्तं नन्दनं सर्वकामदम् ॥ ५९ ॥
माल्यवन्तं च शिखरे संसारभयनाशनम् ।
तदूर्ध्वे केशरी पाश्वे प्रत्यङ्गं च विमानजम् ॥ ६० ॥
सार्धत्रयं प्रतिरथः नन्दनं नन्दनात्परम् ।
अष्टभागैर्मल्लतलं कौमुदी चोरुमञ्चरी ॥ ६१ ॥
एकभागा कर्णिका चाऽऽवृतं केशरिणा युतम् ।
उरुःशृङ्गं विमानं च कर्तव्यं तु भद्राण्डकम् ॥ ६२ ॥
वेदांशो भद्रविस्तार उरुशृङ्गं च कौमुदम् ।
क्रमसूत्रे द्वाविशतिर्लघुप्रत्यङ्गकानि च ॥ ६३ ॥

विमाननागरच्छन्दजनवमेर्विधिकारो नामाशीत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

एवं तथा पञ्चसप्तत्यधिकाष्टशताण्डकः ।

मानमुक्तं च विधिना लभ्यते चेप्सितं फलम् ॥ ६४ ॥

इति मुवर्णकेत्वभिधानो नाम पञ्चसप्तत्यधिकाष्टशताण्डको मेरुः ॥

चतुराधीश्चते क्षेत्रे चतुर्विंशति भाजिते ।

पद्मभागश्च भवेद्गर्भो द्विद्वयंशा भ्रमभित्तयः ॥ ६५ ॥

भ्रमणीद्वयकं कार्यं भित्तीनां च त्रयं तथा ।

अधस्ताद् भ्रममेकं तु त्रिभागा भ्रमभित्तयः ॥ ६६ ॥

वेदांशः कर्णविस्तारः पृथ्वीजयविमानकम् ।

ऊर्ध्वे त्रिभागं कुर्याद्वै नन्दिशालं तु कामदम् ॥ ६७ ॥

माल्यवन्तं च शिखरे द्वयपृभागैश्च विस्तरः ।

भागा कर्णी कुमुदजा प्रत्यङ्गं तु विमानजम् ॥ ६८ ॥

श्रिभिर्भागः प्रतिरथं मन्दरं सर्वकामदम् ।

सार्थद्वयं नन्दिशालं तदृष्ट्वं लक्षणान्वितम् ॥ ६९ ॥

मल्यातलमुग्धशृङ्गं कल्पयेद् गुणपूर्वकम् ।

कर्णी कुमुद आख्याता चोरुशृङ्गं विमानजम् ॥ ७० ॥

चतुर्भागं चैव भद्रं कुमुदा चोरुमञ्चरी ।

तदर्थं मुखभद्रं च श्रीवत्सा चोरुमञ्चरी ॥ ७१ ॥

एवमापूर्यते शृङ्गैरेकोत्तरसहस्रकैः ।

लभते शिवलोकं स यावदाहृतसंप्लवम् ॥ ७२ ॥

इति वृपभध्वजाभिधानो नामैकोत्तरसहस्राण्डको मेरुः ॥

इति सूत्रमन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां

विमाननागरच्छन्दजनवमेर्विधिकारो नामाशीत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(१८१) महामेरुप्रासादनिर्णयोनामैकाशीत्युत्तरशततमं सूत्रम्

विश्वकर्मोवाच —

चतुरथ्रीकृते क्षेत्रे मेरौ सार्कशतांशके ।
 अथापि भाजिते भागैः सनिर्गमतले समे ॥ १ ॥

कर्णान्ताद् गर्भपर्यन्तं विभागानां तु निश्चयः ।
 पट्टपञ्चाशद्विभागैश्च कथयिष्याम्यनुक्रमात् ॥ २ ॥

प्रहा रामाः शरा रामा नन्दा रामाः शरा गुणः ।
 पक्षौ च भुवनानीति सीमार्थं भक्तिभागतः ॥ ३ ॥

युगा दिशश्च ऋतवः कर्णे कर्ण्यामुपरथे ।
 शृङ्गणामिति सद्भ्या च कथिताऽसावनुक्रमात् ॥ ४ ॥

क्रमोत्तरं हस्वहस्वादुपर्युपरि च क्रमात् ।
 अध उर्ध्वं योगतश्च स सोमतो ? क्रमागता ॥ ५ ॥

पष्ठिभागैर्मूलगभौ भित्तिका चाऽष्टभागिका ।
 दशभागं च भ्रमणमप्यांशा भित्तिका पुनः ॥ ६ ॥

नन्दगसे (रागे) निद्रयपक्षा द्वयपुतो भद्रविस्तरः ।
 भागभागं तु निष्कासो रथोपरथकानुगे ॥ ७ ॥

अर्धार्थे कर्णान्तभद्रं मध्यच्छन्दं प्रकीर्तितम् ।
 वार्यन्तरं विना कार्यं कूमभकादिच्छायान्तकम् ॥ ८ ॥

तद्रूपाकारकोऽत्रे तु ततोऽधिकविनिर्गमः ।
 फालयेद् भ्रममध्ये तु बाहाच्छन्दपरिकम् ॥ ९ ॥

चन्द्रावलोकनं भद्रे चत्वारिंशद्विरुत्तम् ।
 पट्टपञ्चाशतसमुत्सेधो मेरुणां प्रहरान्तके ॥ १० ॥

पीठोपरि च कर्तव्यो भद्रशालसमुच्चयः ।
 राजसेनो वेदिका च स्तम्भोच्छालकशीर्षकम् ॥ ११ ॥

पट्टोर्खे दण्डच्छाद्यं तदूर्खे संवरणा भवेत् ।
 पृथुत्वार्थेन निष्कासो भद्रेषु सकलेषु च ॥ १२ ॥

समस्तभक्तिपादेषु कर्तव्यो मेखलोदयः ।
 पीठोपपीठजङ्घाश्च मेखलाकूटच्छायकम् ॥ १३ ॥

पुनर्जङ्घोद्गमच्छाद्यं प्रहारान्तोऽर्धमुन्नतः ।
 मण्डपा अग्रयुक्ताश्च कर्तव्यामूलसूत्रतः ॥ १४ ॥

पञ्चाशीत्यण्डकाः कार्याः कर्णशृङ्गेष्वैरावतः ।
 कर्णे प्रतिरथे ताभ्यां समक्रमसमुद्धवः ॥ १५ ॥

एकादशोद्गमो मेरुस्तन्मानः शृङ्गक्रमः ।
 स विंशतिसहस्राण्डैः सूर्यसद्भ्यैश्च शृङ्गकैः ॥ १६ ॥

कर्णिका शृङ्गमेकं तु सर्वतोभद्रके भवेत् ।
 दशक्रमेण वै ताभ्यामण्डानां मवतिस्तथा ॥ १७ ॥

एकादशोदगमेः मेरुः कर्णिकानां तथाऽष्टकम् ।
 कर्ण्यण्डकाश्च विश्वत्युत्तरसप्तशतानि च ॥ १८ ॥
 शृङ्गाण्यशीनिः कर्ण्यः पट् तथा चैकादशोदगमेः ।
 रथस्यानुकमं वक्ष्ये ह्यण्डकैः शृङ्गसङ्ख्यया ॥ १९ ॥
 एकरथे चाण्डकास्तु सङ्ख्यया पञ्चविंशतिः ।
 शृङ्गाणि स्युः पट् क्रमतस्तथा सार्वशताण्डकैः ॥ २० ॥
 चतुरथे त्वेकादश कार्याः पट्क्रमतस्तथा ।
 पञ्चविंशतिः शृङ्गाणां संख्या वै पट्शताण्डकैः ॥ २१ ॥
 भद्रे कर्णी केशरिगो नवक्रमत एव च ।
 पञ्चविंशत्यारिंशदण्डः कर्तव्यः सर्वकामदः ॥ २२ ॥
 भद्रसंवरणार्थे च दर्शनीया च कर्णिका ।
 प्रकर्तव्याः केशरिणश्चण्डकाः पञ्च भूषिताः ॥ २३ ॥
 चत्वारस्यो द्वावेक उभयभद्रे विंशतिः ।
 कुर्याच्छताण्डकं चेत्यं मेस्त्रकादशोदगमः ॥ २४ ॥
 एकादशोदगमो मेरुः प्रत्यङ्गाष्टकमेव च ।
 नवशृङ्गाणि वै भद्रे कार्याणि त्वपराजित ॥ २५ ॥
 मूलरेत्वा-पृथुत्वं च द्वासप्तत्यंशकं भवेत् ।
 शृङ्गं चतुर्ख्यशदंशं तदर्थं च विनिर्गतम् ॥ २६ ॥
 द्वयष्ट द्वादश दशाष्ट पट् चत्वारो द्वयं तथा ।
 एको भागास्तदये स्यादुरःशृङ्गे हानुकमः ॥ २७ ॥
 अप्यभागं च प्रत्यङ्गं शेषं स्याद्— क्रमम् ।
 चतुर्विंशतिः प्रत्यङ्गं पट्त्रिंशदुरुमञ्चरि ॥ २८ ॥
 सर्वे चामलसारास्तु दिव्यकुम्भीवभूषिताः ।
 एवमेव प्रकर्तव्यं महामेरोश्च लक्षणम् ॥ २९ ॥
 एकाधिकं प्रकर्तव्यं दशोत्तरसहस्रकम् ।
 महामेरविभानश्च कर्तव्यस्त्रिपुरान्तके ॥ ३० ॥
 हरो हिरण्यगर्भश्च हरिर्दिनकरस्तथा ।
 एते देवाः स्थिता मेरो नाइन्ये चैव कदाचन ॥ ३१ ॥
 तत्सन्ताने यैः कृतोऽयं पूर्णमन्नं भवेत्सदा ।
 मातृपक्षं पितृपक्षं तारयेन्नरकार्णवात् ॥ ३२ ॥
 उत्पन्नश्च भवेत्स्वर्गे स्वेच्छया पृथिवीपतिः ।
 महामेरुध्वजारोहे यावच्चन्द्रार्कमेदिनी ॥ ३३ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृ श्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 महामेरुप्राप्तादनिर्णयाधिकारो नामैकाशीत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(१८२) श्री चतुर्दशभुवनगिरिमेरुप्रासादलक्षणात्मकं द्वयशीत्युत्तर-
शततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोचाच—

शतार्थं च तदर्थं च पट्टिविश्वतं तथैव च ।
प्रत्येकं त्रिविश्वं ज्ञेयं उपेष्ठमध्यकनिष्ठकम् ॥ १ ॥

त्रिउपेष्ठं च तथाख्यातं त्रिमध्यं त्रिकनिष्ठकम् ।
मेरोरियं हस्तसङ्ख्या विभागश्च ततः परम् ॥ २ ॥

थीचतुर्दशभुवनगिरिमेर्वभिधस्य च ।
पट्टसप्ततिर्भागसङ्ख्या विभक्ता तु क्रमागता ॥ ३ ॥

आद्यः कर्णप्रतिरथरथयुग् बालपञ्चरः ।
सार्धस्तम्भैर्मूषिताश्च शाला वै वामदक्षिणे ॥ ४ ॥

रथप्ररथसंयुक्तास्तत्परे बालपञ्चराः ।
तत्कर्णा वै नवनवादिकाङ्गकविकल्पनात् ॥ ५ ॥

वसुमुनिरसइपु वेदा विकारै सालया ? ।
पृथुत्वे च विधातव्यो विभागोऽयमतः परम् ॥ ६ ॥

गर्भः शुकः शुकोदरः शान्तः श्रीगर्भसुन्दरौ ।
प्रशस्तो वै सप्तगर्भाः प्रासादेषु समागताः ॥ ७ ॥

रथैः प्रतिरथैः कर्णैः पञ्चगदिकमत्रयम् ।
द्विकर्मोर्ध्वे ? स्तम्भे भद्रै स्तवङ्गरघिकोदरम् ॥ ८ ॥

कर्णे आदिकमैः कुर्यादधस्तात् त्रिशताण्डकैः ।
द्विशताण्डकैस्तदृध्वे शताण्डश्च तदृध्वतः ॥ ९ ॥

पञ्च संघाटजा रेखा भ्रमिका च समुच्छ्रूता ।
एकद्वित्रिशताण्डकाः कर्तव्याः सर्वकामदाः ॥ १० ॥

सभागश्च प्रतिरथः कमत्रयसमुच्छ्रूतः ।
आदिकमैरुद्गमश्च एकद्वित्रिशताण्डकैः ॥ ११ ॥

पञ्चविंशत्यण्ड ऊर्ध्वं तिलकं च तदूर्ध्वतः ।
प्रत्यङ्गान्यष्टभागैश्च स्युद्विंशतिरण्डकाः ॥ १२ ॥

पञ्चलघुप्रत्यङ्गकानि तत्सङ्ख्यैरण्डकैस्तथा ।
षड्भागकश्चैव रथखिकमोर्ध्वसमुच्छ्रूयः ॥ १३ ॥

आद्यः सार्धशताण्डश्चाऽपरो विंशतिकाधिकः ।
नवाशीत्यण्डस्तृतीयोऽष्टविंशत्युरुमञ्जरी ॥ १४ ॥

त्रिसंघाटास्सत्तमा दश द्विद्विशताण्डकैः ।
 पञ्च य पञ्चभागैश्च कमश्चयसमुच्छृतः ॥ १५ ॥
 पको द्विशताण्ड आद्यो द्वितीये पञ्चविंशतिः ।
 पञ्चाण्डकास्तृतीये चाऽष्टादशांशोरुमञ्चरी ॥ १६ ॥
 त्रिसंघाटा य पञ्चभूमाख्यिन्नत्वारिंशदण्डकैः ।
 विनोदकान्तरं स्तम्भा वेदांशकमिताः स्मृताः ॥ १७ ॥
 पञ्चविंशत्यण्डमात्रे पञ्चाण्डाश्च तदूर्ध्वतः ।
 भुवनांशं चोरुशङ्कं विमानं पञ्चभूमिकम् ॥ १८ ॥
 पोडशांशं भवेद् भद्रं दशांशैस्तु विमानकम् ।
 सप्ताण्डकं तदग्रे तु कुर्यात्कुमुदजं तथा ॥ १९ ॥
 मेरुरेकाधिकदशसहस्राण्डक ईरितः ।
 एवं शूङ्गोद्धवः कार्यश्छन्दे विमाननागरे ॥ २० ॥
 द्वाविंशतिर्षूलगर्भः पद्मभागो भद्रविस्तरः ।
 भ्रममेकं सूर्यभित्तीः सभ्रमं च प्रकल्पयेत् ॥ २१ ॥
 विमाने भूमिजा घण्टा कर्तव्या सर्वकामदा ।
 क्षीरार्णवसमुत्पन्नं कलशं तु ध्वजाग्रजम् ॥ २२ ॥
 महामेरुध्वजारोह पुण्यं शताश्वमेघध्वजम् ।
 पूर्वापरान् विंशतिकान् तारयेन्नरकार्णवात् ॥ २३ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकार्तिप्रकाशप्रोक्तत्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 श्रीचतुर्दशभुवनगिरीमेरुप्रासादलक्षणाभिकारो नाम द्रवशीत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

---

(१८३) मेरुप्रासादवर्णनिर्णयात्मकं यशीत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

चतुर्षु पूर्ववर्णेषु विप्रा वै सृष्टिमार्गतः ।
क्षत्रिया वैश्या अधःस्थाश्चतुर्वर्णा द्विजादयः ॥ १ ॥

विप्रक्षत्रियवैश्याश्च शूद्राश्चेति चतुष्प्रयम् ।
एकैकस्य कमयुक्ती कथये तत्र साम्प्रतम् ॥ २ ॥

अपि चेदेशमध्ये तु विना राज्ञो धनेश्वरः ।
शूद्रोऽपि कारयेन्मेरुं वक्षये तद्विगुणदोषकम् ॥ ३ ॥

भवेत्तत्सन्तानवृद्धी राजराष्ट्रादिकक्षयः ।
स्वल्पवृष्टिरुपशस्यमुद्भसन्ति शनैः शनैः ॥ ४ ॥

स्यादन्यवंशजो राजा प्रवासिन्यश्च तत्प्रजाः ।
ग्रामोऽरण्ये वनं ग्रामे यथाऽन्यः सृष्टिसम्भवः ॥ ५ ॥

वैश्येनाऽपि यदा मेरुविना राज्ञः प्रकार्यते ।
विभ्रमस्तत्र राष्ट्रेषु दुःस्थिता भ्रमति प्रजा ॥ ६ ॥

क्षत्रियोऽपि विना राज्ञो यदि मेरुं च कारयेत् ।
तस्करोपद्रुता लोकास्तत्र राष्ट्रेषु नित्यशः ॥ ७ ॥

विप्रोऽपि कारयेन्मेरुं विना राज्ञो धनेश्वरः ।
परस्परं प्रजाकोपो भवति ग्रामदुःस्थितिः ॥ ८ ॥

शास्तः शताण्डकः शूद्रे वैश्ये पञ्चशताण्डकः ।
तथा विप्रे सहस्राण्डो राज्ञि तद्विगुणः स्मृतः ॥ ९ ॥

महाराजेश्वरः स स्यान् महागाय्यमहीपतिः ।
महामेरुद्भवे चैव शान्ती राष्ट्रप्रजादिषु ॥ १० ॥

अर्धनिष्ठनमात्रं तु त्यजेन्मेरुं महीपतिः ।
तस्य राष्ट्रे विभ्रमः स्याद्यावन्न कलशारुहः ॥ ११ ॥

हरो हिरण्यगर्भश्च हरिदिनकरस्तथा ।
एतेषां कारयेन्मेरुं नाऽन्यदेवे कदाचन ॥ १२ ॥

कुर्याद्यदाऽन्यदेवेषु शताण्डादिकमेरुकम् ।
तस्य राज्ञो भवेदेशो विभ्रमो दुःस्थिता प्रजा ॥ १३ ॥

उक्त एवं शुद्धच्छन्दो महामेरोः समुद्भवः ।
प्रजानां शान्तिदो राज्ञां राष्ट्रादौ च महोत्सवः ॥ १४ ॥

महाराजेन चेन्मेरुः कृतो वै पूर्वतो महान् ।
त्रिवर्णिभिस्तथा मेरुः कर्तव्यस्तदनन्तरम् ॥ १५ ॥

राज्ञाऽकृतो यदामेरुः क्रियते चाऽन्यवर्णिभिः ।
 भयं तत्र च दुर्भिक्षं दुःस्था राजप्रजादयः ॥ १६ ॥
 राजेन्द्रैर्यः कृतः पूर्वं महामेरुमहोदयः ।
 ततो हीनश्च कर्तव्यः शेषवर्णस्तथैव च ॥ १७ ॥
 अधस्ताऽमेरुतः कार्यः प्रासादोऽन्यश्च राजभिः ।
 ततोहीनोऽन्यवर्णश्च हण्डकैर्हस्तकैस्तथा ॥ १८ ॥
 अधिकैरण्डकैर्हस्तैः क्रियते चाऽन्यवर्णिभिः ।
 राजपीडा महादुखं राहुग्रस्तार्कवद्भवेत् ॥ १९ ॥
 तुल्यो यदाऽधिको वापि शालारूपगुणोऽपरः ।
 अधिकः स्त्रीजनस्तत्र भूत्या वै तुल्यविग्रहाः ॥ २० ॥
 नगरादौ देशमध्ये राजप्रासादतोऽधिकः ।
 कृतश्चेदन्यवर्णश्च राजपीडा भवेत्सदा ॥ २१ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तत्रिभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 मेरुप्रासादवर्णनिर्णयाधिकारो नाम त्र्यशीत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच —

मण्डपाखिविधा वत्स ज्येष्ठमध्यकनिष्ठका; ।
 प्रासादद्विगुणायामः कनिष्ठो मण्डपो भवेत् ॥ १ ॥
 पादोनद्वितयो मध्यो ज्येष्ठः सार्थस्तथैव च ।
 एकैकाखिविधा इत्या ज्येष्ठमध्यकनिष्ठकाः ॥ २ ॥
 त्रिज्येष्ठभिति च ख्यातं त्रिमध्यं त्रिकनिष्ठकम् ।
 नवधापुनरेकैकं सप्तविंशतिसङ्क्लय्या ॥ ३ ॥
 प्रासादपीठवत् पीठं तत्समा रङ्गभूमिका ।
 पट्टः पट्टोदरे कार्यो मूलगर्भविनिर्गतः ॥ ४ ॥
 मूलगर्भ समुद्भूतः पट्टो धरः पीठान्तके ।
 दशाष्टनवभागैश्च त्रिधा चन्द्रावलोकना ॥ ५ ॥
 अथ चोच्छूयमध्यं चैकविंशत्यह्यगुलोन्नतम् ।
 मत्तावरणशांभाद्यं कक्षासनं करोन्नतम् ॥ ६ ॥
 शेषं सार्थैः पञ्चभिश्च भागैरेवं प्रकल्पयेत् ।
 राजसेनः सपादः स्यात् सपाठ्यंशा च वेदिका ॥ ७ ॥
 भाग आसनपट्टश्च कूटागारैः समन्वितः ।
 तदूर्ध्वे सार्थसप्तांशं यावत् पट्टस्य पेटकम् ॥ ८ ॥
 सार्थपञ्चोच्छूयः स्तम्भो वटिपट्टवभूषितम् ।
 भरणं चार्धभागं च सार्थं स्याच्च तथा शिरः ॥ ९ ॥
 पादोनं भरणं चाऽधः सपादं शिर उन्नतम् ।
 एवंविधं प्रकर्तव्यं शर्षोऽछालकसंयुतम् ॥ १० ॥
 पट्टं भागद्वयं कुर्यान्मध्योर्ध्वे छायमुन्नतम् ।
 त्रिभागं निर्गमं छाये ललितं पट्टपेटकैः ॥ ११ ॥
 विस्तारस्य दशांशेन हीनां हन्याच्च कर्त्तरीम् ।
 कपोताली चार्धभागा दण्डच्छायं तु मस्तके ॥ १२ ॥
 चतुर्ष्कं चैव साष्टांशं पोडशांशमथोच्यते ।
 द्विभागः पट्टविस्तारस्तो वृत्तं च भ्रामयेत् ॥ १३ ॥
 वृत्तार्थे च समुत्सेधं विचित्रं परिकल्पयेत् ।
 स्तम्भोदयश्च भक्तव्यश्चाष्टपञ्चाशदंशतः ॥ १४ ॥
 दर्दरी सप्तभागा च द्विभागा ग्रासपट्टिका ।
 पट्टं त्वन्तरपत्रं च पादभागा द्विपट्टिका ॥ १५ ॥

चिपिका चार्धभागोक्ता स्कन्धः स्यात्सार्थभागिकः ।
 अन्तःपट्टी चार्धभागा कर्णको भाग एव च ॥ १६ ॥

चिपिका चार्धभागा स्याद् भागार्थं कामरूपिका ।
 निर्गमश्चार्धभागो हि सपादा चैव चिपिका ॥ १७ ॥

सपादभागं कर्णकं पादार्थं पट्टिके उभे ।
 त्रिभागः स्कन्ध इत्युक्तः पादभागं प्रवेशनम् ॥ १८ ॥

रूपकण्ठः पञ्चभागोऽर्धभागान्तरपट्टिका ।
 चिपिक्रा चार्धभागोक्ता कर्णोऽश उर्ध्वं उत्त्रतः ॥ १९ ॥

पादोन्तर्यंशस्तपाणि कर्णश्चैवार्धभागिकः ।
 अन्तःपत्रं भागपादं निर्गतं सार्धभागिकम् ॥ २० ॥

सप्तभागश्च विस्तारं निर्गमो दशभागिकः ।
 विद्याधरा द्विष्टांशाः प्रयोक्तव्याः प्रदक्षिणम् ॥ २१ ॥

सार्धपट्टकं गजतालु भागार्थं तत्र चिपिका ।
 उत्तुभागा भवेलुमा भागार्थं कामरूपिका ॥ २२ ॥

अन्तःपत्रं पादभागं चिपिका द्वयंशनिर्गता ।
 लुमा लुमासमा कार्या भागार्थं अवणं तथा ॥ २३ ॥

प्रथमा स्याद् द्विभागेन द्वितीया पट्टिरेव च ।
 सार्धपञ्चमिस्तृतीया कोलं पञ्चाशमुत्रतम् ॥ २४ ॥

एकभागेन वलिका निर्गमेन पदाधिका ।
 भागार्थं चिपिका श्वेया पञ्चं स्यात्सार्थभागिकम् ॥ २५ ॥

द्विभागा वलिका श्वेया विस्तारे पिण्डके तथा ।
 द्विभागा च भवेलुमा कर्णो भागत एव च ॥ २६ ॥

पञ्चस्तरोदगतं कोलं पृथुत्वे पञ्चभागिकम् ।
 द्विभागोक्ता च वलिका सर्वं स्तरान्तरेषु च ॥ २७ ॥

पञ्चकोणं त्रिकोणं च कोलानां पञ्चकं तथा ।
 समाशृङ्गोदगता कक्ष-सन्धौ स्याद् गजतालुका ॥ २८ ॥

नागविद्याधरा उक्ता गगाराग्रसन्धौ समाः ।
 शृङ्गे कीर्तिमुखाः कार्याः शाखापत्रैरलङ्घताः ॥ २९ ॥

वारिकोक्ता च कर्तव्या ? विद्याधरोपरिस्थिता ।
 अष्टषोडश द्वादशाऽमलकैवृत्तकोपमाः ॥ ३० ॥

रुचका भद्रकाश्चैव वर्धमानास्तृतीयकाः ।
 अष्टाश्राः स्वस्तिकाश्चैव स्तम्भाः प्रासादरूपतः ॥ ३१ ॥

चतुरधाश्च रुचका भद्रका भद्रसंयुताः ।
 वर्धमानाः प्रतिरथे तथाऽष्टांशैश्चाप्युथकाः ॥ ३२ ॥
 आसी द्याघ्वेः ? भवेद् भद्रमण्डकाँस्तुस्वस्तिकाः ।
 प्रकर्तव्याः पञ्चविधाः स्तम्भाः प्रासादरूपिणः ॥ ३३ ॥
 प्रासादस्य दशांशेन स्तम्भानां विस्तरः पृथक् ।
 एकादशांशैः कर्तव्यो द्वादशांशैरथोच्यते ॥ ३४ ॥
 अयोदशांशैः कर्तव्यः शकांशैश्च तथोच्यते ।
 एतन्मानं समुद्दिष्टं स्तम्भानां विस्तरे पृथक् ॥ ३५ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 समस्तमण्डपनिर्णयाधिकारो नाम चतुरशीत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(१८५) समस्तमण्डपनिर्णया नाम पञ्चाशीत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि मण्डपानां तु लक्षणम् ।
प्रासादस्य प्रमाणेन मण्डपे कारयेद् बुधः ॥ १ ॥

समं सपादं सर्वं च पादोनद्वयमेवच ।
द्विगुणं चाऽपि कर्तव्यं सपादद्वयमेव च ॥ २ ॥

सर्वद्वयं तु कर्तव्यमत ऊर्ध्वं न कारयेत् ।
सपथा प्रमाणसूत्रं वास्तुविद्विरुद्धाहृतम् ॥ ३ ॥

प्रासादेषु च सर्वेषु दशहस्ताधिकेषु च ।
उक्तं समं सपादं च मण्डपं वास्तुवेदिभिः ॥ ४ ॥

पञ्चहस्तात्परं चैव यावस्याद् दशहस्तकम् ।
सार्थायामं मण्डपं च सृष्टं वै विश्वकर्मणा ॥ ५ ॥

चतुर्हस्ते च प्रासादे पादोनद्वयंशविस्तरः ।
त्रिहस्ते द्विगुणश्चैव तद्विशिष्टा चतुष्किका ॥ ६ ॥

चतुर्षकं वाऽपि चाष्टांशं शुकस्तम्भानुसारतः ।
वितानं वै संवरणा चोर्ध्वमानेन मण्डपे ॥ ७ ॥

अलिङ्गैद्विगुणैश्वाऽत्र द्विगुणं च प्रकल्पयेत् ।
द्वौत्रयश्चत्वारोऽलिङ्गा द्विगुणात्परमण्डपे ? ॥ ८ ॥

वितानानि संवरणा विभक्तानि चतुष्किका ? ।
स्वके स्वके च स्थाने तु पादाद्या तद्भुक्तिभिः ॥ ९ ॥

सार्धमानेनाऽर्प्यते च तत्र मूलसंवरणोक्तिः ? ।
शुकनाससमा घणटा न न्यूना न ततोऽधिका ॥ १० ॥

मूलप्रासादशिखरमुच्छ्र्ये यत्प्रकल्पितम् ।
छायोर्ध्वे स्कन्धपर्यन्तमेकविंशतिभाजितम् ॥ ११ ॥

अङ्गदिशारुदं सूर्यं त्रयोदशान्तमुत्सृजेत् ।
शुकनासस्य संस्थानं छायोर्ध्वे पञ्चधोत्रतम् ॥ १२ ॥

तेन मानेन पादान्तं (दांशं) मण्डपोर्ध्वे समुत्सृजेत् ।
तदूर्ध्वे च न कर्तव्यमधःस्थं नैव दूषयेत् ॥ १३ ॥

प्रासादा मण्डपाः शाला जगत्यश्च व्यतिक्रमात् ।
अन्योन्यं च यदाप्रस्ता महादोष इति स्मृतः ॥ १४ ॥

स्यान्मण्डवेषु प्रासादग्रस्तेषु स्वामिविग्रहः ।
जगत्यां चैव प्रासादग्रस्तायां तु प्रजाभयम् ॥ १५ ॥

शालाभिर्मूलप्रासादो ग्रस्तः स्याहोषकारकः ।
तदग्रस्तं नैव कर्तव्यं स्वगोचे कलहं रिपुः ॥ १६ ॥

उत्तानपट्टैः प्रासादः प्रजाग्रस्तो नुपो यथा ।
जगतीशालाविधिश्च मूलसूत्रानुसारतः ॥ १७ ॥

जगतीमूलप्रासादौ ग्रस्तौ यदि परस्परम् ।
कुरुतस्तावन्धकारं राहुग्रस्ते दिवाकरे ॥ १८ ॥

उयेष्ठमध्यकनिष्ठाश्च प्रासादा ये भवन्ति च ।
तदग्रे मण्डपान् कुर्याद्युयेष्ठमध्यकनिष्ठकान् ॥ १९ ॥

समं तलं च विषमं संघाटो मुखमण्डपः ।
भित्यन्तरे यदा स्तम्भपट्टादिर्नेव दूषणम् ॥ २० ॥

क्षणमध्येषु सर्वेषु पदमेकं न दापयेत् ।
युग्मं च दापयेत्तत्र वेधदोषविवर्जितम् ॥ २१ ॥

क्षणमध्येषु सर्वेषु स्तम्भमेकं न दापयेत् ।
दद्याद्युग्माकारमेव मूलगर्भं न पीडयेत् ॥ २२ ॥

मण्डपानां समस्तानां लक्षणं कश्यतेऽधुना ।
गतिं स्तम्भं च भित्तिश्च विभक्तिभागसङ्क्लयया ॥ २३ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तश्रीभुवनदेवाचार्योत्तापराजितपृच्छायां
समस्तमण्डपनिर्णयाविकारो नाम पञ्चाशीत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

---

(१८६) पुष्पकादिसप्तविंशतिमण्डपा नाम षडगीत्युत्तरशततम् सूत्रम् ।

विश्वकर्मोवाच—

पुष्पकः पुष्पभद्रश्च सुप्रमो मृगनन्दनः ।
कौशलयो बुद्धिसंकीर्णे गजभद्रो जयावहः ॥ १ ॥

श्रीवत्सो विजयश्चैव वस्तुकीर्णश्च श्रीधरः ।
यज्ञभद्रो विशालाक्षः सुश्रेष्ठः शत्रुमर्दनः ॥ २ ॥

भूजयो नन्दनश्चैव तथा विमानभद्रकः ।
सुग्रीवो हर्षणश्चैव कर्णिकारः पदाधिकः ॥ ३ ॥

सिंहकः सिंहभद्रो च समसूत्रमत्थैव च ।
इत्येते मण्डपा प्रोक्ताः सप्तविंशतिसङ्ख्यया ॥ ४ ॥

चतुरश्रीकृते क्षेत्रे त्रिवा नवपदाङ्किनम् ।
कर्णे स्तम्भाश्च चत्वारो द्वौ द्वौ भद्रे ससूत्रके ॥ ५ ॥

अष्टांशपदयुक्ताश्च सूर्यस्तम्भाः ससूत्रके ।
प्राग्नीवाग्रे पदमेकं स भवेद् भद्रसंज्ञकः ॥ ६ ॥

तद् भद्रं च परित्यज्य सिंहकोऽन्तश्चतुष्पिकः ।
प्राग्नीवादयुक्ताश्च सिंहनामा स उच्यते ॥ ७ ॥

चतुर्भीमध्यतस्त्यकृत्वा प्राग्नीवाश्च चतुर्दिशम् ।
पदाधिको नामतोऽग्रे त्रिपदः कर्णिकारकः ॥ ८ ॥

त्रिपदे पदमेकं च चतुष्कं हर्षणो मतः ।
सुग्रीवस्त्रिपदाग्रेचाऽपरे विमानभद्रकः ॥ ९ ॥

दद्यात्पक्षेऽपरे त्यकृत्वा नन्दनः सर्वकामदः ।
तदाऽपरे भूजयः स परित्यक्तचतुष्पिकः ॥ १० ॥

पूर्वभद्रे चापदिशं कर्णेऽलिन्दश्चतुर्दिशम् ।
स शत्रुमर्दनः ख्यातः सुश्रेष्ठश्चापरे यदि ॥ ११ ॥

कुर्यात्पक्षेऽपरे त्यकृत्वा विशालाक्षः स उच्यते ।
तथाऽपरे यज्ञभद्रो मण्डपः सर्वकामदः ॥ १२ ॥

त्रिपदाग्रे श्रीधराख्यो वास्तुकीर्णस्तथाऽपरे ।
दद्यात् पक्षेऽपरे त्यकृत्वा विजयो नाम नामतः ॥ १३ ॥

तथाऽपरे च श्रीवत्सः पदिकाग्रे जयावहः ।
पदिकं त्यक्तमग्रे तु चतुष्कं गजभद्रकः ॥ १४ ॥

तथाऽग्रे बुद्धिसंकीर्णः कौशलयश्चापरे तथा ।
दद्यात्कक्षेऽपरे त्यकृत्वा स भवेन्मृगनन्दनः ॥ १५ ॥

तथाऽपरे सुप्रभस्तु कर्तव्यः सर्वकामदः ।
 त्रिपदं चाप्रभद्रं च स भवेत् पुष्पभद्रकः ॥ १६ ॥
 पुष्पकः सर्वश्रिपदः परित्यक्तचतुष्किकः ।
 पवं तु युकिर्विश्वेया मण्डपाः पुष्पकादयः ॥ १७ ॥
 चतुष्किष्टस्तम्भयुक्तः पुष्पको नाम विश्रुतः ।
 द्विद्विस्तम्भत्यागयुक्त्या पुष्पाद्याः सप्तविंशतिः ॥ १८ ॥
 पुष्पकाद्याश्च युकास्स्युः समैर्वा विष्पमैस्तलैः ।
 अनुकमं युक्तमाद्य ? सप्तविंशति मण्डपाः ॥ १९ ॥
 समैः क्षणः समैः स्तमैः समैश्वैवमलिन्दकैः ।
 विषमे तु तुलापद्मं गूढे चन्द्रावलोकना ॥ २० ॥
 निर्गूढे नृन्य आख्यातोऽधस्तादू भद्रावलोकना ।
 चन्द्रावलोकना जालैः कार्याः कर्णानुगास्तथा ॥ २१ ॥
 निःस्तम्भा भित्तिका स्तम्भैरपांशा च चतुष्किका ।
 स्तम्भेषु युग्मस्तम्भाश्च मूलसूत्रसमुद्भवाः ॥ २२ ॥
 क्षणमध्येषु सर्वेषु स्तम्भमेकं न दापयेत् ।
 युग्मं च दापयेत्तत्र वेधदोपविवर्जितम् ॥ २३ ॥
 मूलस्तम्भे यथासूत्रं स्तम्भोदयस्तु मण्डपे ।
 तदा नगरनुपेन्द्रयज्ञमानजयः सदा ॥ २४ ॥
 उत्पद्यते स्तम्भवेष्वे पद्मिनी नाम राक्षसी ।
 पीडयेत् पुरराजादीन् वास्तुविद्धिरुदाहृतम् ॥ २५ ॥
 द्विद्विस्तम्भन्हासयोगे चतुष्पष्ट्या द्वादशान्तम् ।
 पुष्पकाद्या इमे सूत्र सप्तविंशतिमण्डपाः ॥ २६ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिः काशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृष्ठायां
 पुष्पकादिसप्तविंशतिमण्डपाविकारोनामषट्शीत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(१८७) विंशानिमण्डपा नाम सप्ताशीत्युत्तरशनतमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

वर्धमानः स्वस्तिकाल्यो गरुडः सुरनन्दनः ।
सर्वतोभद्रकैलासेन्द्रनीला रत्नसम्बवः ॥ १ ॥

चतुरथो वर्धमानः स्वस्तिको भद्रसंयुतः ।
गरुडः सप्रतिरथः सुगनन्दः प्रभद्रकैः ॥ २ ॥

कर्णोदैः सर्वतोभद्रः कैलासो भद्रकोदकैः ।
प्रतिरथाविन्द्रनीलः त्रिभिः स्याद्रत्नसंभवः ॥ ३ ॥

इत्यष्टौ च सप्रालयाता वर्धमानादिमण्डपाः ।
वाह्यन्त्वन्दे प्रकर्तव्या मण्डपाः सर्वकामदाः ॥ ४ ॥

पादोनकर्णः प्ररथः प्रभद्रो द्विगुणस्ततः ।
भद्राधैः मुखभद्रं च शोपाश्वैवं पद्मशक्ताः ॥ ५ ॥

निर्गमो दलार्थपादैः कर्तव्यः सर्वकामदः ।
भद्रद्विगुणनिष्कासः कर्तव्यः शान्तिमिच्छता ॥ ६ ॥

दलभक्तिकमः प्रोक्तः मूलप्रासादसङ्ख्यया :
कर्तव्या निर्गमैर्हीनाः स्वस्वाकाराश्च मण्डपाः ॥ ७ ॥

सपीठमन्डोवरादि प्रासादाकृतिमेखला ।
भद्रे गवाक्षकोपतं मूलप्रासादसन्निभम् ॥ ८ ॥

उक्ताः कर्णे कुम्भकाद्या मानः प्रासादसीमार्धकम् ।
रथोपरथभद्राणां पीठाद्यं वाह्यनिर्गतम् ॥ ९ ॥

भित्तिः प्रासादमानेत पीठान्तोत्तानपट्टकः ।
एकं वा त्रीणि वा कुर्याद् द्वाराणि कामदानि वै ॥ १० ॥

शुक्ष्मस्तम्भानुसूत्रेण चाष्टांशं भित्तिमाचरेत् ।
मध्यपीठोच्छ्रूत्योत्सेधा मण्डपाद्याः समस्तकाः ॥ ११ ॥

अष्टांशवृत्तोध्वंतश्च वितानांतं समुच्छ्रृतिः ।
चतुष्किका याम्योत्तरे अप्रे वा वामतोऽथवा ॥ १२ ॥

या प्रासादे द्वागशाला तद्विधं मण्डपादिकम् ।
करोटकं स्यात्तदूर्ध्वे वुध्रावन्धो ? तु कारयेत् ॥ १३ ॥

..... ।

तत उर्ध्वं संवरणाऽन्तिमं कूटघण्टोच्छ्रृतम् ॥ १४ ॥

इति वर्धमानाद्यष्टमण्डपाः ॥

विश्वकर्मीवाच—

सुभद्रश्च किरीटी च दुन्दुभिः प्रान्तं एव च ।
मनोहरश्च शान्तश्च नन्दाख्यश्च सुदर्शनः ॥ १५ ॥

रथयकश्च सुनाभश्च सिंहः सूर्यात्मकस्तथा ।
निर्गुटाग्रे त्रिकं ख्यातं द्वादश मुखमण्डपाः ॥ १६ ॥

द्वाराग्रे चैव निर्गूढं तदग्रे च चतुष्काका ।
सुभद्रो नाम विशेषो मण्डपः सर्वकामदः ॥ १७ ॥

उभयोः कक्षयोर्दद्यात् किरीटी नामतः समृतः ।
एकं च दुन्दुभिः पूर्वे अथोभौ प्रान्ततस्तथा ॥ १८ ॥

पूर्वे चतुष्काकायां च कामदश्च मनोहरः ।
शान्तश्चैतदुभाभ्यां च स्तम्भैद्वर्यष्टभिरेव च ॥ १९ ॥

मूलप्रासादद्विगुणं त्रिकाणं पृथुनिर्गतम् ।
त्रिभिश्चतुष्किकाऽयामे पृथुत्वे त्रिभिरेव च ॥ २० ॥

सर्वप्रासादपीठस्य समाख्यातं त्रिकं तथा ।
पुनरेव प्रवक्ष्यामि तद्विद्यान् पद् च मण्डपान् ॥ २१ ॥

तस्य बाह्ये पुनर्दद्यात् प्रत्यलिन्दमनुकमात् ।
चतुष्कीक्रमयोगेन मण्डपान् पद् च लक्षयेत् ॥ २२ ॥

चतुष्किके चेत्पूर्वेऽग्रे नन्दाख्यः सर्वकामदः ।
त्यक्त्वाग्रे चोदरे गर्भे दद्याचैव सुदर्शनः ॥ २३ ॥

उभे कक्षे पुनःश्चाग्रे रथयकः समुदाहतः ।
अग्रे द्विचतुष्किकाभ्यां सुनाभो नाम सम्प्रतः ॥ २४ ॥

अलिन्दयुक्तौ द्वौ पक्षौ सिंहनामाः स उच्यते ।
मुक्तकोणाकृतिः स्थित्वा पूर्वकर्णे सूर्यात्मकः ॥ २५ ॥

नालोदभवः पृथुत्वेच चतुःक्षणाग्रनिर्गतः ।
क्षणे क्षणे चतुष्क्या वितानसंवरणोदयः ॥ २६ ॥

इति सुभद्रादिमण्डपाः ॥

इति सूत्रसन्तानगुणर्कातिप्रकाशप्रोक्तत्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
विश्विमण्डपाधिकारो नाम सप्ताशीत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(१८८) मण्डपनिर्णयोनामाष्टाशीत्युत्तरशतनम् सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

प्रासादस्याग्रतः कार्या लतिनेषु च मण्डपाः ।
तानुक्रमतः सूत्र कथयामि यथाविधि ॥ १ ॥

प्राग्नीवश्च चतुष्कञ्च सन्मुखस्थितजगस्तथा ।
श्रीधरः पुण्यग्रन्थव थीपदः श्रियानन्दकः ॥ २ ॥

सवराख्यः पृथिवीधरः पुण्यभद्रो जयन्तकः ।
शड्कुपर्णश्च गोविन्दो महाभोगी दिवौकसः ॥ ३ ॥

द्विरष्ट मण्डपाः प्रोक्ताः प्राग्नीवादि समुद्भवाः ।
लन्दलक्षणसम्युक्ता उक्ता वै सूत्रमार्गतः ॥ ४ ॥

प्रासादाग्रे तु द्वा स्तम्भौ प्राग्नीवः परिकीर्तिः ।
चतुष्कञ्च चतुस्तम्भैः पडिमः स्तम्भैश्च सन्मुखः ॥ ५ ॥

अष्टस्तम्भैश्च त्रिजगो दशस्तम्भैस्तु श्रीधरः ।
दक्षिणे त्रिकप्रकारे स्तम्भा द्वादश पुण्यकः ॥ ६ ॥

चतुष्किका तद्रे द्वि-सप्तस्तम्भैश्च थीपदः ।
द्वयपृष्ठस्तम्भैः श्रियानन्दः संवरोऽप्रत्यक्षिकः ॥ ७ ॥

त्यक्तनुष्किकः पक्ष-प्राग्नीवि पृथिवीधरः ।
अग्रे च त्यक्तप्राग्नीवश्चतुष्की मध्यतस्तथा ॥ ८ ॥

पुण्यभद्रस्तदानाम जयन्तश्चाग्रसंयुतः ।
पूर्वे तिस्रश्चतुष्कयश्च शड्कुपर्णश्च संज्ञितः ॥ ९ ॥

प्राग्नीवा चिपदा पक्षे पूर्वे चैका चतुष्किका ।
गोविन्दश्च तदा नाम भोगी स्यात्त्रिपदाग्रकः ॥ १० ॥

मुक्तकोणैः पूर्वे तु त्रिदशाख्यश्च नामतः ।
पञ्चपदो (पीठो) परि कुर्याद् विष्ण्यातान्त्रियमण्डपान् ॥ ११ ॥

इति प्राग्नीवादिषोडष मण्डपाः ॥

मेर्वार्दीश्च प्रवक्ष्यामि पञ्चविंशति मण्डपान् ।
भित्तिडारप्राग्नीवांश्च भूमिकां माडमुच्छ्यम् ॥ १२ ॥

मेरुमन्दरकैलासा हिमवान गन्धमादनः ।
हेमकृतो रत्नकृटस्तथा वै शङ्खवांस्ततः ॥ १३ ॥

इन्द्रनीलः पद्मरागो महापद्मस्तथापरः ।
कर्तिपताकपूर्णख्यौ शतशङ्खः सुरप्रियः ॥ १४ ॥

शान्तिदेहश्च पुण्यात्मा भूर्भुवःस्वस्तथैव च ।
महाकान्तः उरुषान्तः प्रतापवर्द्धनस्तथा ॥ १५ ॥

लक्ष्मीविलासो विगोधस्त्रैलोक्यविजयस्तथा ।
पञ्चविंशतिरित्युक्ता मेर्वाद्या मण्डपास्तथा ॥ १६ ॥

अधः प्रासादकाग्रे तु बलाणकमथोपरि ।
निर्गूढाग्रे त्रिकः प्रोक्तस्तस्याग्रे नृत्यमण्डपः ॥ १७ ॥

राजद्वारे प्रतोल्यां च वापीद्वाराग्र एव च ।
देवागारे जगत्यग्रे जगतिद्वाराकं विदुः ॥ १८ ॥

इत्थं समस्तस्थानेषु मेर्वादीन्मण्डपानथ ।
लक्षणेन समायुक्तान् कथयामि समाप्तः ॥ १९ ॥

चतुरथीकृते क्षेत्रे अष्टधा प्रविभाजिते ।
भवेन्मध्ये द्विभागस्तु चतुर्पकः संवृतो धौरः ॥ २० ॥

अठिन्द्रं भागिकं कुर्याद् द्वादशस्तम्भकेचिन्हतम् ।
द्वितीयो विंशतिस्तम्भरप्ताविंशतिभिः परः ॥ २१ ॥

भद्रं तु भागनिष्कासं पड्भागं चैव विस्तरे ।
प्रतिभद्रं ततो भागे चतुर्भागं तु विस्तरम् ॥ २२ ॥

द्विभागायामविस्तारः प्राग्रीवः स्याच्चतुर्दिशम् ।
सूर्योत्तरशतस्तम्भा भूमिका पञ्चधोच्छिता ॥ २३ ॥

मेरुमण्डप उक्तश्च द्विभौमोर्ध्वे च माडतः ।
प्रकर्तव्याः संवरणा शछाद्यकूटघण्टादितः ॥ २४ ॥

माडोऽपि तादृशः कार्यो यादृशो मेरुमण्डपः ।
द्विद्विस्तम्भन्हस्वयोगान्मण्डपाः स्युरनुकमात् ॥ २५ ॥

चतुःपष्टिस्तम्भकान्तं मण्डपाः पञ्चविंशतिः ।
तदूर्ध्वे वै संवरणाऽनेकालिन्दैश्च संयुता ॥ २६ ॥

शेषं विच्छिन्नरूपादिकल्पयेच्च यथात्रम् ।
अतः प्रासादतुल्या च द्वितीया भूमिरूपतः ॥ २७ ॥

प्रासादस्कन्धहीनाङ्का प्रकर्तव्या तृतीयका ।
समत्तावरणच्छाद्यसंवरणं वितानकम् ॥ २८ ॥

प्राङ्कणे माडरूपाङ्काः कर्तव्या शुभलक्षणाः ॥ २९ ॥

इति मेर्वादिमण्डपनिर्णयाधिकारः ॥

मन्द्रो मलयश्चैव विशालः श्रीधरस्तथा ।
विजयः पञ्चमः प्रोक्तो मण्डपाश्च सुगालये ॥ ३० ॥

माहेन्द्रो विजयश्चैव हेमकूटः सुनन्दनः ।
विमलः पञ्चमः प्रोक्तो यज्ञार्थे मण्डपाः शुभाः ॥ ३१ ॥

समथो भूधरो दक्षो देवाक्षः क्षितिभूषणः ।
एते समामण्डपाश्च सर्वकामफलप्रदाः ॥ ३२ ॥

वैष्णवो नन्दनः शक्रो नन्दः पचाश्च पञ्चमः ।
 राजां विभूषणार्थाय सर्वे ते नृपनन्दनाः ॥ ३३ ॥
 पुष्पश्च सूर्यगर्भश्च चन्द्रभागश्च चन्द्रकः ।
 सुपर्णश्चाऽथ कर्तव्या नृपाणां भोजने हिताः ॥ ३४ ॥
 प्रासादस्याऽनुमानेन मण्डपो द्विगुणायतः ।
 शुक्रनाससमाप्ता न न्यूना न ततोऽधिका ॥ ३५ ॥
 विशतिभिर्थे स्तम्भाः क्रटस्तम्भाः पद्मिशतिः ।
 मन्दरो नाम विशेषोऽन्तविंप्रसलोन्नतः ॥ ३६ ॥
 अष्टाष्टस्तम्भत्वागे च शेषाश्चत्वार ईरिताः ।
 चतुर्स्तम्भाच्चतुर्वृद्धया विशत्यन्ताश्च याक्षिकाः ॥ ३७ ॥
 पोडशाद्याश्चतुरथा भद्रभेदैः समन्विताः ।
 चतुरधक्षणत्वागे द्वापेद्वृहमण्डपाः ॥ ३८ ॥
 चतुराधाश्चतुर्वृद्धया गङ्गां वै भोजने हिताः ।
 पञ्चविंशतिरात्याता मण्डपा मन्दरादिकाः ॥ ३९ ॥
 पोडशांशं कृतं क्षेत्रं छिमध्ये भ्रमभागिकम् ।
 प्रत्यालिन्दैर्द्वितीयं च तृतीयं पूर्वभद्रके ॥ ४० ॥
 भद्रे परे चतुर्थं च पञ्चमं कक्षयोस्तथा ।
 पूर्वभद्रालिन्दैः पष्ठमपरालिन्दः सप्तमम् ॥ ४१ ॥
 कक्षद्वये चाऽष्टमं चाऽष्टौ वै नन्दनादिकाः ।
 तदनुक्रमनामानि कथयामि समाप्ततः ॥ ४२ ॥
 नन्दनोऽथो भद्रजयौ विजयो मङ्गलस्तथा ।
 पूर्णो महेन्द्रकश्चैव अष्टमो मकरध्वजः ॥ ४३ ॥
 अष्टौ समतलाक्षेया दिव्यवितानभूषिताः ।
 ऊर्ध्वे संवरणाकाराः कर्तव्याः सर्वकामदाः ॥ ४४ ॥

इति नन्दनाद्यष्टौ मण्डपाः ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 मण्डपसूत्रनिर्णयाधिकारो नामाष्टाशीत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

---

(१८९) विताननिर्णयोनाम नवाशीत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

सुरसद्गशुकाग्रान्तं दिव्यमण्डपभूषितम् ।
 शुकाग्रे च त्रिकाग्रे च नृत्यरङ्गबलाणकम् ॥ १ ॥
 वास्तुवेदोद्भवाः सर्वे रूपचउन्द्रकमागताः ।
 देशजातिकुलस्थानं वर्णभेदैस्तथापरम् ॥ २ ॥
 मण्डपानां समस्तानां मध्ये कुर्याद्वितानकम् ।
 आद्योत्पत्तिसमं सर्ववितानानां तु लक्षणम् ॥ ३ ॥
 वितानानि विचित्राणि क्षिप्रान्युक्तिप्रकानि च ।
 समतलानि इत्यानि उदितानि त्रिधा क्रमात् ॥ ४ ॥
 व्रयोदशाधिकशतं सहस्रं च वितानकाः ।
 प्रोक्ताश्च विविधाश्छन्दा लूपास्तत्र त्वनेकधा ॥ ५ ॥
 पद्मको नाभिच्छन्दश्च सभामार्गस्तृतीयकः ।
 मन्दारक इति प्रोक्तो वितानाश्च चतुर्विधाः ॥ ६ ॥
 पद्मको विप्रजातिः स्यात् क्षत्रियो नाभिच्छन्दकः ।
 सभामार्गो भवेद्वैश्यः शूद्रो मन्दारकस्तथा ॥ ७ ॥
 पद्मकः श्वेतवर्णः स्यात् क्षत्रियो रक्तवर्णकः ।
 सभामार्गो भवेत्पीतो मन्दारः सर्ववर्णकः ॥ ८ ॥
 विचित्ररत्नवर्णाङ्ग्याः पद्मपत्रमिवाम्भसि ।
 पद्मोदभवास्तथा लूपा नागवीथिपरिभ्रमाः ॥ ९ ॥
 पद्मोदभवं वन्धसन्धौ नागविद्याधरोदितम् ।
 कीर्तिमुखपत्रशाखावज्रशूद्रैर्निरन्तरम् ॥ १० ॥
 गलतालू तथापरे लूपा उन्द्रकमोदगता ।
 श्वेतरकहरित्पीतर्वलिकाकारशोभितम् ॥ ११ ॥
 कच्चित्तु हेमवर्णं च मेघोदरनिभं कचित् ।
 कचिच्च श्वेतवर्णं स्यात् कच्चित्रीलोत्पलप्रभम् ॥ १२ ॥
 विचित्रवर्णसंकाशं गन्धर्वगणसेवितम् ।
 किन्नरविद्याधरोक्तगीतवाद्यसुनृत्यकम् ॥ १३ ॥
 केतकीबकुलै रम्भामुखकुन्दैश्च मल्लिकैः ।
 पाटलै राजचम्पाभिर्जातिनागकदम्बकैः ॥ १४ ॥
 सुसाराशोकपत्रैश्च पुन्नागैर्नागकेशरैः ।
 श्वेतरकोत्पलैः पद्मपत्रैः संस्कारशोभितैः ॥ १५ ॥

वितानं पुष्पसंकाशं पुष्पजातमनेकथा ।
 रमापुष्पकसंकाशं वितानांत्रं तु यादशम् ॥ १६ ॥
 वितानानां प्रभेदाश्च सम्प्रोक्ता वास्तुवेदिभिः ।
 शुद्धाश्च लृत्संघाटा भिन्ना उद्दिन्नकास्तथा ॥ १७ ॥
 पद्मके शुद्धच्छुद्धाश्च चनुःपष्ठिः प्रकीर्तिः ।
 पट्टिंशब्देव संघाटास्तथैव परिकीर्तिः ॥ १८ ॥
 शतद्वयं च भिन्नाश्च उद्दिन्नास्तस्मास्तथा ।
 एवं पद्मादभवे लृत्वे शुद्धावाश्च प्रकीर्तिः ॥ १९ ॥
 चत्वारिंशत्त्र्यैव संघाटा: शतं भिन्नास्तथैव च ।
 उद्दिन्नाश्च समुच्चिन्नाः पट्टिंशब्दिकं शतम् ॥ २० ॥
 शुद्धाश्चतुर्विंशतिक-सद्गुण्याकाः सम्प्रकीर्तिः ।
 एवं नाभ्युद्धवच्छुद्धे वितानानां शतत्रयम् ॥ २१ ॥
 सभामार्गे डिगष्ट्रो च शुद्धाश्चैव समीक्षिताः ।
 पट्टिंशब्देव संघाटा भिन्ना वस्त्रविभेदतः ॥ २२ ॥
 उद्दिन्नाश्च शतं त्वेकं सभामार्गविनिर्गताः ।
 एवं सभामार्गजातवितानानां शतद्वयम् ॥ २३ ॥
 मन्दागके तथा प्रोक्ताः शुद्धच्छुद्धा दशैव च ।
 संघाटा वे पञ्चदश चत्वारिंशत्त्र्यैव भिन्नकाः ॥ २४ ॥
 अप्रचत्वारिंशत्त्र्यैव सुद्दिन्नाश्च प्रकीर्तिः ।
 एवं मन्दागकभवा त्रयोदशाधिकं शतम् ॥ २५ ॥
 वितानानि समस्तानि एकादशशतानि च ।
 त्रयोदशाधिकान्यैव विच्चित्राणि भवन्ति च ॥ २६ ॥
 इनि सुत्रगतान्नगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीमुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 विताननिर्णयाधिकारो नाम नवशीत्युत्तरशततम् सूत्रम् ॥

---

(१९०) वितानवर्णनं नवस्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोऽधाच—

वितानांश्च प्रवक्ष्यामि भेदैस्तत्र चतुर्विधम् ।
पश्चकं नाभिच्छन्दं च सभा मन्दारकं तथा ॥ १ ॥

शुद्धश्च छन्दसंघाटो भिन्न उद्दिश्य एव च ।
पतेषां सन्ति ये भेदाः कथये तान् समासतः ॥ २ ॥

एकत्वे च भवेच्छुद्धः संघाटश्च द्विमिथणात् ।
त्रिमिथाश्च तथा भिन्ना उद्दिश्नाश्चतुरन्विताः ॥ ३ ॥

पश्चनाभं सभापश्चं सभामन्दारकं तथा ।
कमलोऽद्वमाख्यातं मिथकाणां चतुष्टयम् ॥ ४ ॥

अधस्तात् पश्चकं छन्दं नाभिच्छन्दं तदूर्ध्वतः ।
पश्चनाभं च तन्नाम भिश्रकं चादिजातकम् ॥ ५ ॥

अधस्तात् सभाच्छन्दं पश्चच्छन्दं तदूर्ध्वतः ।
सभापश्चमितिख्यातं द्वितीयं मिथ्रकं तथा ॥ ६ ॥

अधस्तात् सभाच्छन्दं मन्दारकमथोर्ध्वतः ।
सभामन्दारकं नाम तृतीयं मिथ्रजातकम् ॥ ७ ॥

पश्चके च यथा छन्दे पश्चाकृति च लम्बितम् ।
कमलोऽद्वमाख्यातं चतुर्थं मिथ्रजातकम् ॥ ८ ॥

(पश्चोऽद्वादिकं) सर्वं वितानच्छन्दसम्भवम् ।
कर्तव्यं सर्वदेवानामीश्वरे तु विशेषतः ॥ ९ ॥

नाभिकं विष्णुदेवेशो सभा वै ब्रह्मणस्तथा ।
सूर्ये मन्दारकं चैव शुद्धच्छन्दाः प्रकीर्तिताः ॥ १० ॥

पार्वत्यादिकदेवीनां सर्वासां पश्चनाभकम् ।
गणनाथे सभापश्चं कर्तव्यं शान्तिमिच्छता ॥ ११ ॥

सभामन्दारकं नाम वीतरागेऽतिशान्तिदम् ।
कमलोऽद्वमेवं च सर्वदेववितानकम् ॥ १२ ॥

यहेवाग्रे वितानं स्यात्तद्गुणं तदाच्छादनम् ।
सेवितं गन्धर्वगणैः शान्तिदं श्रीप्रदं तथा ॥ १३ ॥

अष्ट द्वादश द्विरष्ट चतुर्विंशतिद्वांश्रिंशत् ।
चतुःषष्ठिर्विद्याधरास्तदूर्ध्वे च वराङ्गनाः ॥ १४ ॥

ततानद्धनादैश्च वादित्रैः सुस्वैस्तथा ।
 नाटकैनृत्यरक्षादैगीतनादैरनेकधा ॥ १५ ॥
 पटिपाटपटैश्चैव नेत्रपाटैः स्थानमहोमकैः ? ।
 क्षीरोदकैस्तु भरवामैः पवनाप्लुतैः सुहारिकाः ॥ १६ ॥
 सुवर्णरेखानुमानाक्षपुण्यप्रकरमेव च ।
 वितानाग्नविद्याधरैर्नांगविद्याधरादिकम् ॥ १७ ॥
 वस्त्रस्य लंबनं सर्वे देवदेवैस्तु रम्यकम् ।
 विचित्रोत्पलसंकाशं कुड्कुमारुणमोदितम् ? ॥ १८ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 वितानवर्णनाधिकारो नामनवत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

---

(१९१) वितानदेवतानुकमो नार्मैकनवत्युत्तरशततम् सूत्रम् ।

विश्वकर्मोवाच—

पद्मं चैव विकाशं च ह्यष्टपत्रं सुकर्णिकम् ।
 छत्रं च नागवीथी च पुष्पकं भ्रमरावली ॥ १ ॥
 आद्योत्पत्तिर्वितानानां सूत्रसम्पातचित्रकम् ।
 एते चाष्टवितानाश्च कर्तव्याख्यपुरात्मके ॥ २ ॥
 नाभ्यं नाभ्युद्धवं चैव श्रीवित्सं च मालाधरम् ।
 नन्दाख्यं सूर्योद्धवं च गरुडं वैष्णवं तथा ॥ ३ ॥
 नाभिर्छन्दोद्धवा आद्या स्तत्र सम्पातकर्णिका ।
 एते चाष्टवितानास्तु कर्तव्या गरुडध्वजे ॥ ४ ॥
 कमलं कमलोद्धवं शङ्खावर्तं मेघोदरम् ।
 महापद्मं महाकान्तं हंसं वै हंसपक्षकम् ॥ ५ ॥
 आदिसृष्टयुद्धवकाले प्रयुक्ताः परमश्वरे ।
 एते चाष्टवितानाश्च कर्तव्याः परमेष्ठिनि ॥ ६ ॥
 व्योमं व्योमाङ्गुं किरणं व्योमाक्षं सर्वसुन्दरम् ।
 मेघच्छत्रं महाविमर्दं दीपं कुर्यात् भास्करे ॥ ७ ॥
 पश्चनाभं सुगम्भीरं सिंहकर्णं पताकिनम् ।
 घण्टानादं महानादं तिलकं सर्वसुन्दरम् ॥ ८ ॥
 पार्वत्यादिकदेवीनां चण्डिकायाः श्रियस्तथा ।
 एतान्यष्टवितानानि कर्तव्यानीश्वरीषु च ॥ ९ ॥
 सभापद्मं कुञ्जरं च मेघराज्यं मेघोद्धवम् ।
 हर्षं च मोदकं शान्तं विजयं च गणाधिपे ॥ १० ॥
 सभामन्दारकं रम्यं हर्षं च वसन्तोद्धवम् ।
 वसन्ततिलकं सैन्यं विचित्रं च चूडामणेः ॥ ११ ॥
 वीतरागे तथा बौद्धे मण्डपे स्युर्नृपः (र्जिना)लये ।
 एते चाष्टवितानाश्च वीतरागेऽति शान्तिदाः ॥ १२ ॥
 कमलोद्धवं रम्यं च विचित्रं चित्रकर्मकम् ।
 तारागणं वृद्धिरामं सुच्छत्रं च विमानकम् ॥ १३ ॥
 एते चाष्टवितानाश्च कार्याः सर्वसुरेषु च ।
 श्रियं शान्तिर्माणिसितं च लभेते कर्तव्यायरौ ॥ १४ ॥

समस्तैः कारयेचैवं दिवविष्णुसप्तदशोका ? ।
 वट् देवादि विरञ्जि सूर्ये पञ्च आत्मादिकम् ? ॥ १५ ॥
 देवीनां चतुर्देवोक्ता गणानां त्रिभिर्व च ? ।
 आत्माद्या द्वौ वीतरागैः शेषोद्यः सर्वदेवता ? ॥ १६ ॥
 देवानां प्रशस्तानि मिद विभागोक्तानि च ? ॥

इति वितानदेवतानुक्रमाधिकारः ॥ १७ ॥

इति सूत्रसंतानगुणकीर्तिप्रसाशप्रोक्तत्रीभुवनदेवाचयोक्तापराजितपृच्छायां
 वितानदेवतानुक्रमाधिकारो नानैकनवत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

---

(१९२) वितानच्छन्दो नाम द्विनवत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

लूमांश्वाऽथ प्रवक्ष्यामि वितानच्छन्दकोद्भवाः ।
शृङ्गारो विनाङ्गनाश्च विना लूमै वितानकम् ॥ १ ॥
पुमान विना च सन्तानैः पुत्रपौत्रादिकैस्तथा ।
राष्ट्रं विना दन्तिभिश्च सर्वथैव न शोभते ॥ २ ॥
तदनुकमयुक्तीश्च नामानि लक्षणादिकम् ।
कथयामि समासेन विश्वकर्मवचो यथा ॥ ३ ॥
तुम्बिनी लम्बिनी हेला शान्ता चैव मनोरमा ।
गान्धारी हस्तिजिह्वा च नागाङ्गा च पुष्पावली ॥ ४ ॥
ऊक्ता लूमा नवत्वेवं सुरूपाः स्यु वितानकैः ।
लूमानुकमसंयुक्तं वितानं दिव्यकं भवेत् ॥ ५ ॥
यथोदकं दिना भूमि लोका जीवादिकं विना ।
तथा वितानं निर्लूमं योषितः पुरुषं विना ॥ ६ ॥
क्षिसे तु तुम्बिनी ब्रेया उत्क्षिसे लम्बिनी तथा ।
हेला समतले चोक्ता त्रिघोरादित क्रमागता ॥ ७ ॥
शान्ता गजतालुवृत्ते मेघोदरे मनोरमा ।
गजदंष्ट्रोक्तमाना च गान्धारी च विद्याधरैः (रे) ॥ ८ ॥
लम्बिते गजजिह्वाख्या नागाङ्गा क्षिसोत्क्षिसके ।
मन्दारके पुष्पावली इत्थं लूमाः प्रकल्पिता ॥ ९ ॥
तुम्बिनी पञ्चपत्रे च लम्बिनी त्वेककोलजा ।
द्विकोला च भवेद्देला शान्ता चैव त्रिकोलका ॥ १० ॥
कार्या मनोहराकारा चतुर्कोलै मनोरमा ।
गान्धारी पञ्चकोलैश्च हस्तिजिह्वैकतालुका ॥ ११ ॥
नागाङ्गा द्विगजतालु मितालुः स्यात्पुष्पावली ।
दंष्ट्रा विद्याधरोका च ! तयो र्भवाद्य सूत्रतः ! ॥ १२ ॥

इति लूमाधिकारः ।

चतुरस्तं समं शुद्धं भागमेकं वेदाश्रकम् ।
तत्प्रमाणं चाष्टकोणं भिन्नसूत्रैः प्रभेदितम् ॥ १३ ॥
कक्षान्तरे गर्भसूत्रं व्यक्तदिग् विदिग् मध्यतः ।
क्षोभणा चार्धभागोक्ता अष्टलूमाः पञ्चाम्भसा ॥ १४ ॥
मुकुली भागपादेन अधिकास्य (?) पञ्चाकृतिः ।
लूमान्तरे चान्तरस्थं कर्तव्यं पञ्चकेशरम् ॥ १५ ॥
घत्तस्था चाष्टलूमानां परिघौ पञ्चपत्रिका ।
भगप्रकोपम चैलूमाप्ने च गगा (का) रकम् ॥ १६ ॥

बाह्यकर्णं परित्यज्य पद्मकं नाम नामतः ।

इति पद्मम् ॥

अर्धभागं तस्य बाह्ये पड्कौ स्याद् गजतालुका ॥ १७ ॥

अष्टलूमा च्छन्दभवा मुकुल्योऽस्यौ प्रकार्तिताः ।

तु विकाश्चतुर्विशतिः..... ॥ १८ ॥

निबन्धलूमाग्रपड्कौ परिधौ पद्मपत्रिका ।

एवमादिगुणै गुरुकं विकाशं नाम नामतः ॥ १९ ॥

इति विकाशम् ॥

गजतालुकयोः स्थानेऽर्धचन्द्रं कमलाष्टकम् ।

विदिक्षुदिक्षुसुस्थाने चाऽष्टपत्रं तु नामतः ॥ २० ॥

इत्यष्टपत्रम् ॥

अष्टकोलकमध्ये तु पद्मं भागं च लम्बयेत् ।

रम्भापुष्पोदभवादग्रे चाऽष्टशङ्केस्तु छत्रकम् ॥ २१ ॥

इति छत्रम् ॥

मध्ये छत्रे चाष्टलमः शङ्कान्ते चाऽष्टकर्णिकाः ।

गोकर्णसदशाकाराः कर्णेऽश्वतथदलाकृतिः ॥ २२ ॥

इति सुकर्णिकम् ॥

अष्टकोणे बाह्यशङ्के कर्णिकाश्च शङ्कान्तरे ।

क्षोभयित्वा ततः शेषं नागवन्धैरनेकधा ॥ २३ ॥

कर्णस्थाने नागवीधि रष्टकोलानि बाह्यतः ।

इति नागवीधिः ॥

पुष्पकं नाम विख्यातं चतुःकोलाष्टकैः कुतम् ॥ २४ ॥

इति पुष्पकम् ॥

अष्टवाह्ये द्विरप्तौ च कुर्यात्पद्माकृतीस्तथा ।

भ्रमरावलीति तन्नाम दुर्लभं देवदानवैः ॥ २५ ॥

इति भ्रमरावली ॥

इति पद्मकच्छन्दोऽद्वचं वितानम्

चतुरधीकृते क्षेत्रे भुजकर्णविशोधिते ।

चतुर्भागाङ्कितं कृत्वा पादषोडशकान्वितम् ॥ २६ ॥

कर्णरेखात्रयं कार्यं विकर्णत्रयमेव च ।

मध्यं चतुर्पदं वृत्तं मूलनाभिसुसंस्थितम् ॥ २७ ॥

तथाऽर्धचन्द्राकृतयो द्वौ द्वौ भागौ चतुर्दिशम् ।

नाभ्यनामना च विख्यातं वितानं विष्णुवल्लभम् ॥ २८ ॥

इति नाभ्यम् ॥

भागमेकं तु परिधौ वर्धयेत् समाप्ततः ।

द्वौ द्वौ भागौ दिक्षुकोणं विदिग्मध्ये तदर्धकम् ॥ २९ ॥

इति नाभ्योद्द्वचम् ॥

पुनश्च वर्धयेद् भागं वेदाश्रमष्टभागकम् ।
विकर्णानां सर्वसूत्रं नाभ्यकर्णे व्यवस्थितम् ॥ ३० ॥

इति पञ्चनाभ्यश्रीवत्सम् ॥

अष्टभागं च विस्तारे आयामे सूर्यभागकम् ।
कुर्यान्मालाधरं प्राज्ञो वितानं दिव्यभूषणम् ॥ ३१ ॥
समतलं च विशेषं कर्णरेखासमस्तकम् (समन्वितम्) ।
पूर्वापरयुक्तियोगे मध्यं कुर्याद् युगांशकैः ॥ ३२ ॥
नाभ्योद्भवाकारमध्यं कर्तव्यं सर्वशान्तिदम् ।
पक्षकं पूर्वापरतः तद्रूपालङ्घतं तथा ॥ ३३ ॥

याभ्योत्तरे च पार्श्वाङ्गे द्वे द्वे नाभ्ये उदाहृते ।
ऊर्ध्वे नाभ्यादिकं कुर्यात् समस्तं बाह्यतो मुखम् ॥ ३४ ॥
श्रिपङ्कौ ऊर्ध्वक्षिप्ताङ्गे सप्तान्तं च सुलभितम् ।
पर्वतिधं प्रकर्तव्यं विष्णवे सर्वमण्डनम् ॥ ३५ ॥

इति सप्तनाभ्यमालाधरम् ॥

द्वादशांशं समं क्षेत्रं कर्णसूत्रात्मकं तथा ।
विकर्णं सूष्येनाभ्यं चतुर्भागं कलांशकम् ॥ ३६ ॥
नाभ्योद्भवाकारमध्यं कुर्यात् समतलं तथा ।
चतुःकण्ठे चत्वारि चत्वार्मेवं चतुर्दिशम् ॥ ३७ ॥
तथा चैकं गर्भमध्ये कर्तव्यं दिव्यभूषणम् ।
नवनाभ्योद्भवं ख्यातं तुम्बिका नव लभिताः ॥ ३८ ॥

इति नवनाभ्यं नन्दाक्षम् ॥

पूर्वभागादिका सङ्कल्पया पूर्वमानप्रकल्पिता ।
सूत्रात्पञ्च विकर्णानि स्थितान्येककतस्तथा ॥ ३९ ॥
तथापरमुम्भान्यष्टावूर्ध्वे वर्धं नाभ्याकृतीनि च ।
कर्णश्चतुर्थी मुनियुक्तं ! सूर्योदभवं तु कामदम् ॥ ४० ॥

इति त्रयोदशनाभ्यं सूर्योदभवम् ॥

द्वयष्टभागाङ्गिकतं क्षेत्रं कर्णं नाभ्यं युगांशकम् ।
बाह्ये च द्वादशोकानि श्रीवत्सं मध्यतस्तथा ॥ ४१ ॥

इति सप्तदशनाभ्यं गहडम् ॥

छत्रं विशतिधा भक्तं चतुर्मध्ये धीवत्सकम् ।
शोषाणि बाह्यपरिष्ठौ कुर्यान्नाभ्यानिषोडश ॥ ४२ ॥

इति वैष्णवम् ॥

इति नाभ्यच्छन्दोदभवं वितानाष्टकम् ॥

वेदमकं तु वेदाश्रमष्टशूलां त्रिच्छत्रकम् ।
एककं शूलगमध्ये तु पृथक् कोलश्रयं क्षिपेत् ॥ ४३ ॥

लाभेष्वता (ते) पृष्ठदेशे तु कुर्याद् गजतालुके ।
 कश्चैकं कर्णिकायुक्तं कस्त्रलं नामतो भवेत् ॥ ४४ ॥
                         इति कस्त्रलम् ॥
 तस्य बाह्ये पुनर्दद्यादप्तशङ्गाणि पङ्किततः ।
 क्षिपेत् कोलत्रयं हस्ति-तालुकं कर्णिकाभवम् ॥ ४५ ॥
                         इति कस्त्रलोदभवम् ॥
 शङ्गकुभि वेष्टयेत्सूत्रं वृत्तं कीले तु भ्रामयेत् ।
 शङ्गखावर्तकमशृङ्गं र्हात्सवृद्धिकमोदितः ॥ ४६ ॥
                         इति शङ्गखावर्तम् ॥
 कमलोदभवस्य बाह्ये मेघमालाद्योदभवः ।
 गजतालुकाकृति च वलणौरघ्टधाकुलम् ॥ ४७ ॥
                         इति मेघोदरम् ॥
 तस्य मेघं परित्यज्य दधादप्तशङ्गाकुलम् ।
 षोडशादि त्रिकोणानि कर्णिका स्याच्छङ्गान्तरे ॥ ४८ ॥
                         इति महापथम् ॥
 तस्यैव तु त्रिकोणात्रे पश्चाकाराणि षोडशा ।
 तस्याप्ते लम्बितं कुर्यादप्तशृङ्गैः समाकुलम् ॥ ४९ ॥
                         इति महाकान्तम् ॥
 द्विरघ्टौ पश्चकोलानि तत्कुर्याज्जिनसङ्ख्यया ।
 हंसनामेति विख्यातं वितानं सर्वकामदम् ॥ ५० ॥
                         इति हंसम् ॥
 पश्चकोणलम्बितयो र्मध्ये चाप्तशङ्गाकुलम् ।
 लम्बितं च तदूर्ध्वे तु हंसपक्षमितीरितम् ॥ ५१ ॥
                         इति हंसपक्षम् ॥
                         इति सभामार्गोदभवाष्टवितानानि ॥
 अष्टकोणायते छन्दे वित्रिच्छत्रं कर्णिकायुतम् ।
 व्योमनामेति विख्यातं सूर्यलोकसमुद्धवम् ॥ ५२ ॥
                         इति व्योम ॥
 द्विभागवृद्धिः परिधौ चतुःकणैः व्योमाकृति ।
 चत्वारि त्वेकभूम्पत्रे व्योमार्कं लम्बितं भवेत् ॥ ५३ ॥
                         इति व्योमार्कम् ॥
 षट्कोणायते छन्दे त्रिच्छत्रं कर्णिकायुतम् ।
 शृङ्गषड्भश्च तद्रूपैः सप्तमन्दारकं विदुः ॥ ५४ ॥
                         इति सप्तमन्दारककिरणम् ॥
 पूर्ववद् व्योमयुक्तौ तु द्वौ द्वौ भागौ च वर्धयेत् ।
 भागद्वयेऽष्टव्योमानि एकं वै चाप्तलम्बितम् ॥ ५५ ॥
                         इति नवमन्दारकव्योमाक्षम् ॥

व्योमार्कस्य च वाह्ये तु अष्टौ मन्दारकाणि च ।
 ऋयोदशाख्यमाख्यातं कार्यं मन्दारकं च तत् ॥ ५६ ॥

इति सर्वसुन्दरम् ॥

नवमन्दारकवाह्ये चाष्टमन्दारकं तथा ।
 मेघच्छ्रुतं नाम सप्त-दशमन्दारकं हि तत् ॥ ५७ ॥

इति मेघच्छ्रुतप्रम ॥

सप्तमन्दारकवाह्ये पुनः कुर्यात् द्वादश ।
 एकोनविंशतिकान्तं कर्तव्यं सर्वकामदम् ॥ ५८ ॥

इति महाविश्वम् ॥

नवमन्दारकवाह्ये पुनर्दद्यात् पोडश ।
 पञ्चविंशत्यन्तमेतत् कर्तव्यं शान्तिमिन्नता ॥ ५९ ॥

इति दीपम् ॥

एकैकस्य क्रमयोगे मिथ्राण्युक्तानि वै क्रमात् ।
 एवमादिगुणोपेतं सर्वं मन्दारकं विदुः ॥ ६० ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां-
 वितानच्छ्रुदाविकारो नाम द्विनवत्युत्तरशततम् सूत्रम् ॥

(१९३) मण्डपोद्धर्वं संवरणा नाम त्रिनवत्युत्तरशततम् सूत्रम्

विश्वकर्मोवाच—

सम्बृणा: प्रवद्यामि यथोक्ताः पूर्वमेव हि ।
 तामां तामानुक्रमं च कथयामि समाप्तः ॥ १ ॥
 पुष्पिका नन्दिनी चैव दशाक्षा देवसुन्दरी ।
 कुलतिलका रम्या च उद्दिना च नागयणी ॥ २ ॥
 नलिका चम्पका चैव पद्माख्या च समुद्रभवा ।
 त्रिदशा देवगन्धारी रत्नगर्भा चूडामणिः ॥ ३ ॥
 हेमकूटचित्रकूटा हिमाख्या गन्धमादनी ।
 मन्दरा मार्णव्याता केलासा गतसम्भवा ॥ ४ ॥
 मेरुकूटोद्भवा ख्याताः सङ्ख्यया पञ्चविंशतिः ।
 पृथगेकैक संस्थाने भक्ता भागैश्च सङ्ख्यया ॥ ५ ॥
 आद्या वै पञ्चवण्टा च पुष्पिका नाम नामतः ।
 तावच्चैव चतुर्वृद्धि र्यावदेकोत्तरं शतम् ॥ ६ ॥
 पञ्चविंशतिराख्याता विभक्तिभागसङ्ख्यया ।
 अष्टमागोद्भवा चाऽद्या पुष्पिका नाम नामतः ॥ ७ ॥
 तदनन्तरं यृद्धिश्च चतुर्भाग यथोत्तरम् ।
 चतुर्धण्टोद्भवा वृद्धिः सङ्ख्याभेदाश्च नामतः ॥ ८ ॥
 चतुरश्चीकृते क्षेत्रे अष्टधा प्रतिभाजिते ।
 उच्छ्रयः स्याच्चतुर्भागैः सर्वासामथाधौदयः ॥ ९ ॥
 मूलकूटोद्भवाः कर्णा द्विभागैः पृथग्विस्तराः ।
 भागोदया विधातव्याः कूटा वै सर्वकामदाः ॥ १० ॥
 ..... ।
 छायोद्गमास्तदर्थे च कर्णे कर्णे च घण्टिका ॥ ११ ॥
 तद्रूपा भद्रकूटाश्च शृङ्गकूटास्तदर्थतः ।
 सिंहस्थाना कर्णघण्टी ब्रह्मदण्टी तदूर्ध्वतः ॥ १२ ॥
 संवरणा गर्भमूले रथिका द्वयंशविश्वरा ।
 भागैका चोदये कार्या भागा पक्षतवद्विका ॥ १३ ॥
 तदूर्ध्वे चोदगमो भाग स्तवद्वौर्ध्वे च कूटकः ।
 सिंहं वै उद्गमोर्ध्वेतु उरोघण्टा भागोपरि ॥ १४ ॥
 तदुपरि सिंहस्थानं भागैकं च विनिर्गतम् ।
 तस्योपरि मूलघण्टा द्विभागा च भागोच्छ्रया ॥ १५ ॥
 अष्टसिंहैः पञ्चवण्टैः कूटै रेवं द्विरष्टमिः ।
 चतुर्भिं मूलकूटश्च पुष्पिका नाम नामतः ॥ १६ ॥

तवङ्गकूटयोर्मध्ये तिलकं द्वयंशविस्तरम् ।
 भागोदयं विधातव्यं रूपसंघाटभूषितम् ॥ १७ ॥
 तवङ्गरथिकाश्चैव द्विभागोदयिनः स्मृताः ।
 अष्टुचत्वारिंशत्कूटा मूलेस्युः पूर्ववत्तथा ॥ १८ ॥
 नवघण्टा समायुक्ता स्याद्व द्वादशसिंहतः ।
 नन्दिनी नाम विख्याता कर्तव्या शान्तिमिच्छता ॥ १९ ॥
 कार्या तिलकवृद्धिश्च यावत्क्षेत्रं वदाश्रकम् ।
 मण्डपदलनिष्कासै र्भक्तिमागैस्तु कल्पना ॥ २० ॥
 बृहद्दलै र्भिन्नोद्भिन्ना मण्डपक्रमभागतः ।
 आसां युक्ति विधातव्या मेरुकूटान्तकल्पना ॥ २१ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकिर्तिप्रकाशप्रोक्तु श्रीभुवनदेवाचार्योक्तापगान्तिप्रुच्छार्या-
 मण्डपोर्ध्वे संवरणाधिकारो नाम त्रिनवत्युत्तरशततम् सूत्रम् ॥

(१९४) पञ्चतोरण हिन्दोलका नाम चतुर्नवत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

तोरणः पञ्चधा वत्स पञ्च हिन्दोलकाः स्मृताः ।
मठाः सप्तैव सम्प्रोक्ता रथा श्व नव सङ्ख्यया ॥ १ ॥
एकैकस्य यथान्यायं कथये तव साम्रतम् ।
उत्तुङ्गं मालाधरं च विचित्रं चित्ररूपकम् ॥ २ ॥
मकरध्वजस्तथा प्रोक्तस्तोरणः पञ्चम स्तथा ।
एकैकस्य तथा भेदाः कथयिष्याम्यनुक्रमात् ॥ ३ ॥
पीठं प्रासादपीठस्य किञ्चिन्न्यूनं तु कारयेत् ।
पट्टं पट्टानुसारणं पट्टं दद्यात् तोरणे ॥ ४ ॥
पादोन द्वयंशकं पीठं भागेनैकेन कुम्भिका ।
तदूर्ध्वं तु विधातव्यः स्तम्भः पञ्चांशकोदयः ॥ ५ ॥
भागार्धं भरणं चैव शिरः पादोनभागिकम् ।
पादोनद्वयंशा गडवी शिरोच्छालस्तु पूर्ववत् ॥ ६ ॥
एकमागं तथा पट्टं तदूर्ध्वं खूं (कू) इ छायकम् ।
तिलकं स्तम्भगर्भे स्यान् मकारो दिक्षु चोन्नतः (चतुर्दिक्षु समुन्नतम्) ॥ ७ ॥
तिस्रस्तिस्रस्तथा कार्या इलिका वलणै र्युताः ।
सदाशिवं मध्यदेशे ब्रह्मविष्णू याम्योत्तरे ॥ ८ ॥
तदूर्ध्वं क्षणोद्भवा ! (क्षोभणा) कार्या इलिकाना मलड़कृतिः ।
उत्तुंगं नाम विख्यातं तोरणं प्रथमं विदुः ॥ ९ ॥

इत्युत्तुङ्गः ॥

तद्रूपाकारादग्रे तु युग्माकारै द्वितीयकः ।
मालाधरस्तदा नाम तोरणश्च द्वितीयकः ॥ १० ॥
इति मालाधरः ॥

तस्योपरि पदानि ? (च) चतुष्काकार संस्थितम् ।
पूर्वापरयाम्योत्तरे इलिकाश्च चतुर्दिशम् ॥ ११ ॥

इति विचित्रम् ॥

स्तम्भोभयपक्षौ तु मन्त्रावरणवेष्ठितौ ।
चित्ररूपं तदा नाम कर्तव्यं तोरणं शुभम् ॥ १२ ॥

इति चित्ररूपकम्

षष्ठिः स्तम्भेस्तु रूपाढ्यै मन्त्रावरणवेष्ठितैः ।
मकरध्वजनामा तु तोरणस्त्रिपुरान्तके ॥ १३ ॥

इति मकरध्वजः ॥

इति पञ्चतोरणाः ॥

उत्सुद्धस्य च संस्थाने दारुपद्मधः शिरम् ।
महोत्सवं तु तन्राम कार्यं हिन्दोलकं तथा ॥ १४ ॥
इति महोत्सवः ॥
महोत्सवो वसन्तश्च कीडामणिः श्रियोदूभवः ।
मकरपताकोदूभवो हिन्दोलः पञ्चमस्तथा ॥ १५ ॥
महोत्सवस्य संस्थाने अर्धे शीर्षं समुन्नतम् ।
पक्षस्तम्भौ च प्रत्येक मिलिका तिलकान्वितौ ॥ १६ ॥
एकस्मिन्ब्रह्मलोकश्च विष्णुलोको द्वितीयके ।
शिवलोकस्तदुर्ध्वं तु वसन्तो नाम नामतः ॥ १७ ॥
इति वसन्तः ॥

पक्षयो द्वें चतुष्के च कर्तव्ये तत्समोन्नते ।
कीडामणिस्तु नाम्ना वै मतावरणवेष्टितः ॥ १८ ॥
इति कीडामणिः ॥
द्विभूमिका चतुष्कयुक्ता मध्ये कुर्यात्रिभूमिकाम् ।
श्रियोदूभवस्तदा नाम कार्यो हिन्दोलकस्तथा ॥ १९ ॥
इति श्रियोदूभवः ॥

चतुरश्रीकृते क्षेत्रे पदमेकं विभाजितम् ।
सीमासूत्रे निर्गता च सूर्यस्तम्भै द्विभूमिका ॥ २० ॥
तदुर्ध्वं च चतुः स्तम्भा भूमिकाभि रलङ्कृताः ।
पञ्चसंवरणाङ्गं च मध्ये हिन्दोलकं भवेत् ॥
मकरपताकोदूभवं कर्तव्यं च महेश्वरे ॥ २१ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीमुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
पञ्चतोरण हिन्दोलकाधिकारो नाम चतुर्वत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(१९५) सप्तमठ नवरथ निर्णयो नाम पञ्चनवत्युत्तरशततम् सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

मठः सप्त प्रकर्तव्याः प्रासादग्राजकोपमाः ।
पृथगेकैक संस्थानं कथये भूमिकाक्रमम् ॥ १ ॥
मन्दरो हेमकृटाख्यो वर्धनः पृथिवीजयः ।
कैलासो रत्नकृटाख्यो मेरुसंहोडभिधानतः ॥ २ ॥
पद्मासुकाय वरकै युग्माकौरैः सुसंस्थिताः ।
द्विक्षणा च पद्मशाला मत्तगजा याम्योत्तरे ॥ ३ ॥
ऊर्ध्वेऽपवरकयुक्ताः पद्मशाला विवर्जिताः ।
प्राकारकपिशीर्पाढ्याः प्रतोल्यग्र सुशोभिताः ॥ ४ ॥
इति मन्दरः ॥

मध्ये चतुष्की स्तम्भाढ्या अलिन्दैः परिवेष्टिता ।
द्विक्षणाग्र पद्मशाला मूलगृहोर्ध्वभूमिका ॥ ५ ॥
द्वितीयभूमस्तके तु कर्तव्या पुण्पकाकृतिः ।
हेमशीर्पन्तु तत्राम कर्तव्यं तु तपस्त्रिवनाम् ॥ ६ ॥
इति हेमशीर्पः ।

याम्योत्तरे पद्मशाला पद्मासुकापवरकैः ।
वर्धमानस्तु तत्राम कर्तव्यः शान्तिमिच्छता ॥ ७ ॥
इति वर्धमानः ॥

द्विभूमिका तथा ताम्यां त्रिक्षणा पद्मशालिका ।
पृथ्वीजयश्च तत्राम कर्तव्यस्तु मुनीन्द्रकः ॥ ८ ॥
इति पृथ्वीजयः ॥

द्विक्षणा पद्मशाला च कर्तव्या चेव दक्षिणैः ।
मत्तावरणयुक्तैक भूमिका कपिशीर्पकैः ॥ ९ ॥
याम्योत्तरेऽपवरकान् त्यक्त्वा न्यसेच्चतुः क्षणाम् ।
अमशालां प्रकुर्वीत कैलासं तु भवालयम् ॥ १० ॥
इति कैलासः ॥

तृतीयभूमस्तके तु कर्तव्या पुण्पकाकृतिः ।
रत्नशीर्पमितिख्यातं मुनीनां जितचेत्साम् ॥ ११ ॥
इति रत्नशीर्पः ॥

पञ्चभौमः प्रकर्तव्यः सुवेदी संस्थितो मठः ।
द्विभौमा च पद्मशाला पुण्पकं तु तद्वर्धतः ॥ १२ ॥
एवं तु मेरुसंश्श्र कर्तव्यस्तु मठाधिपः ।
तपस्तेजोभवो नित्यं नृपराष्टस्य शान्तिदः ॥ १३ ॥
इति मेरुः ॥
इति सप्तमठाधिकारः ॥

विश्वकर्मोवाच—

रथांश्चैव प्रवक्ष्यामि प्रोक्तांश्च नवसङ्ख्यया ।
 तदभिधानमाने च कथयामि विशेषतः ॥ १४ ॥

नन्दश्च नन्द्यावर्तश्च नन्दिघोषः पराजयः ।
 पताकः पद्मको नाम पृथ्वीजयो महोद्भवः ॥ १५ ॥

श्रीमेरुश्च तथा ख्यातः कर्तव्यः सर्वकामदः ।
 एवमाद्योक्तसङ्ख्याश्च रथाश्च नवकामदाः ॥ १६ ॥

दशाङ्गुलो भवेन्नाहो वृत्तव्यासप्रमाणतः ।
 एकादश द्वादश च त्रयोदश चतुर्दश ॥ १७ ॥

पञ्चदश तथा मानं वृत्तव्याससमुद्भवम् ।
 तत्समा दीर्घता लेया द्विच्छत्राकारकोऽप्रतः ॥ १८ ॥

नाहे व्यासोद्भवारका स्तत्समो गण्डकोद्भवः ।
 बाह्याभ्यन्तरतो गण्डं तूलिकाकारवृत्तकम् ॥ १९ ॥

गण्डोऽध्वे च भवेत्पिण्डो वृत्तः (तः) पञ्च सुगण्डकैः ।
 विंशत्यरकसंयुक्तं चक्रमानस्य लक्षणम् ॥ २० ॥

उभयोश्चकयोर्गम्भो ह्यङ्गुलैः पञ्चषष्ठिभिः ॥
 चतुरङ्गुलतो वृद्धि र्यावत् पञ्चप्रमाणकम् ॥ २१ ॥

चक्राधै भवेत् सेद्धं छटकादं पावतो दिवि ? ।
 गुह्यमस्तकपीठाङ्गं पीठान्ते च समुन्नतम् ॥ २२ ॥

हस्तका गुह्या ग्राह्यं त्रिपिण्डं वाणेषु निश्चला ? ।
 आणानां तत्समोपेता मुद्घघटपारकोन्नता ? ॥ २३ ॥

हस्तका गुह्यग्राह्यादि धुरिकाश्चैव वेष्टिताः ।
 प्रवेशे चतुरश्चाक्षा शेषाणां च वृत्तोद्भवः ॥ २४ ॥

अर्गली च डिम्बला च गुत्यके चक्रवाह्यतः ।
 धुरिका चार्गला कार्या आयसैः सुदृढोत्तमा ॥ २५ ॥

ऊर्ध्वे ऊर्ध्वे च शीर्षाणामग्रवृत्ता च कावरी ।
 उंकापाणि पूर्वापरे उन्नता मध्यतस्तुला ॥ २६ ॥

छन्दकं (वटिकं) फलकः कुर्यात्तुलारक्षाभिकीलिता ।
 पंशुलीकाग्रपादं च तस्याग्रे कर्कटीत्रयम् ॥ २७ ॥

मकरानोन्नतं कार्यं धरं रथग्रशोभनम् ।
 तस्योऽध्वे मायूरपदं ! तत्रान्ते स्याचृतीयकम् ॥ २८ ॥

अपरोभयचक्रान्ते चाष्टमांशे हलाग्रकम् ।
 चक्रत्रयोद्भवं कार्यवाहिनी स्याद् द्वादशमका ॥ २९ ॥

तस्याध्वे तत्त्वानेश्च ? छन्दकं (वटिकं) सुदृढात्मकम् ।
 तस्योऽध्वे च रथः कार्यः सर्वलक्षणं संयुतः ॥ ३० ॥

नन्दो वै नन्दतः प्रोक्तो नन्द्यावर्तस्तु शालिकः ।
 नन्दिघोषो मन्दगभः सतिलकः पराजयः ॥ ३१ ॥
 पताकः श्री(वक्ष)वत्सश्च पद्मको हेमशीर्षिकः ।
 पृथ्वीजयश्च कलास इन्द्रनिलो महोद्भवः ॥ ३२ ॥
 श्रीनरुद्रभवाकागे नामा वै रत्नशीर्षिकः ।
 इत्युक्ता वै नवरथाः प्रयुक्ता वास्तुवेदिभिः ॥ ३३ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीमुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां सप्तमठनवरयाविकारो नाम पञ्चनवत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

— —

(१९६) ब्रह्मविष्णुसंवादे लिङ्गाधिकारो नाम षण्णवत्युत्तरशततम् सूत्रम्॥

विश्वकर्मोवाच-

पुरा चैकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
समुद्रभूतौ तदादेवौ ब्रह्मा विष्णु स्तथैव च ॥ १ ॥
तदुद्भवा चाऽद्यसृष्टि जगत्स्थावरजङ्गम् ।
कल्पान्ते च तयो वर्द्धो गैद्रे च द्रिवसे स्थिते ॥ २ ॥
तयोर्विवदतोर्मध्ये लिङ्गं तेजोमयं महत् ।
उद्दिनं धरणीं भित्त्वा सप्तलोकमयं शुभं ॥ ३ ॥
सप्तलोकोर्ध्वतो मेरुः प्रकारस्फुटितोदितः ।
निदशकुलसभायां पीठिकाग्रसमुद्रभवः ॥ ४ ॥
वाचाऽशरीरिणी प्राह दीयतां मे तथोत्तरः ।
अस्य लिङ्गस्य को हन्तो मध्ये चाऽधस्तथोर्ध्वतः ॥ ५ ॥
स्वप्त्रा प्रोक्तं च भगवन् नाहं दृष्टा तव प्रभुः ।
श्रुत्वा वाक्यं ब्रह्मणस्तु किञ्चिदाकुपिताननः ॥ ६ ॥
ब्रह्मविष्णुद्भवस्त्वेवं संवादोऽभूत्परस्परम् ।
अहं द्रक्ष्याम्यस्य चान्तं वदन्ता च परस्परम् ॥ ७ ॥
संवादो भयसम्पातमवलोक्य परस्परम् ।
द्वयो र्मध्येऽभवालिङ्गं सुविस्तीर्ण महोद्भवम् ॥ ८ ॥
योजनायुतविस्तीर्ण मुभयोः सन्मुखेऽभवत् ।
शम्भुस्ताववद्द्राक्यं श्रूयतां वचनं मम ॥ ९ ॥
ब्रह्मा चोर्ध्वे विष्णुरथः अन्तं च वृहदात्मनः ।
आगतौ च पुनस्तत्र लज्जायाघोमुखौ स्थितौ ।
पुनरेव ततो वाणी लिङ्गमध्याद्विनिःसृता ॥ १० ॥
नादयन्ती जगत्सर्वं मेघगम्भीरनिस्त्रिवना ।
न त्वं थ्रेष्ठोऽसि वै ब्रह्मन् न च विष्णो त्वमीश्वरः ॥ १० ॥
अहं ज्येष्ठ स्तथेशश्च युवयोः प्रभुरेव च ।
भवदूभ्यां मम चैतस्य प्रमाणमुपलक्ष्यताम् ॥ ११ ॥
यश्चाऽस्य वेद वै चान्तं स थ्रेष्ठो युवयो र्भवेत् ।
इत्युक्तौ तौ विलक्ष्यौ तु विष्णुतौ च दिवक्षया ॥ १२ ॥
लिङ्गाचीनपरौ भूत्वा द्रष्टुकामौ व्यवसिथतौ ।
तत्प्रमाणपरौ भूत्वा तन्निष्ठौ तत्परायणौ ॥ १३ ॥
दिव्ये तु (ऽद्दे) द्विशते पूर्णे ताभ्यां र्मध्येऽर्चितो हरः ।
प्रत्यक्षतां गतो देवः परितुष्टेन चेतसा ॥ १४ ॥
त्रिशूलपाणि वरदश्चार्धकृतशेखरः ।
त्रिलोचनो बृषारुढो नागयज्ञोपवीतकः ॥ १५ ॥

तुषोऽहं युवयो र्भक्तौ वरदः समुपस्थितः ।
 ब्रह्मन् विष्णो भवदूभ्याम् तत् प्रयच्छामि न संशयः ॥ १६ ॥
 योजनायुतविस्तीर्णमुच्छ्रितं च समन्ततः ।
 तन्मध्यतोऽवद्वाक्यमुमो वै थूयतामिति ॥ १७ ॥
 ब्रह्मा चोऽर्थमधो विष्णुरन्तं च वृहदात्मनः ।
 तदशब्दोऽद्वाक्यान्तौ गतावृत्त्वमधस्तदा ॥ १८ ॥
 अथो धूमाकुले दृष्ट्वा ततो विष्णुनिवर्त्तिः ।
 ब्रह्मोच्चे तु यदा यानि केतकी सन्मुखेऽभवत् ॥ १९ ॥

ब्रह्मोवाच—

भो भो गन्धमादनाक्षिं कुतः स्थानात्वमागता ।
 लिङ्गान्तं द्रष्टुकामोऽहं केतकि तत्र का कथा ॥ २० ॥

केतकयुवाच—

नैकयुगसहस्राणि आयाता लिङ्गमस्तकात् ।
 तस्य व साक्ष्यमहं ब्रह्मन् लिङ्गान्ताद्विनिवर्तिता ॥ २१ ॥
 गन्धमादनेति वाक्य ? ब्रह्मणः स्तुतिनन्दिता ।
 त्वया (यि) समाहितात्मा च तव स्नेहान्निवर्तिता ॥ २२ ॥
 परमेष्ठी स केतक्या निवृत्तः क्षमातले तदा ।
 लिङ्गाग्रे च समुत्थाय केतकी ब्रह्मणो हृदि ॥ २३ ॥
 किमर्थमागतौ दृष्टे लिङ्गान्तमधुकर्थवतः ।
 एवं वचोऽवदलिङ्गं ब्रूतं हरि पितामहौ ॥ २४ ॥

विष्णुरुवाच—

नाऽन्तो दृष्टः श्रुतो वाऽपि न वा वेदागमादितः ।
 धूमाकुलोऽवदद्विष्णु विशेषान्त्र मयेक्षितम् ॥ २५ ॥
 मया दृष्टे नैव चाऽन्तो नैव चापि सुरासुरैः ।
 इत्युक्तानन्तरं चाध वचस्तु परमेष्ठिनः ॥ २६ ॥

ब्रह्मोवाच—

अवदत् पञ्चमशिरो दृष्टोऽन्तो व्योमतः परम् ।
 अमृतं जलिपतं चेन्मे साक्षिणी गन्धमादनी ॥ २७ ॥
 ब्रूहि मेत्वं सत्यात्मिके पुष्पराजादिजातिके ।
 मया ह्यन्तः परोदृष्टः निङ्गास्य व्योमतः परम् ॥ २८ ॥
 कः साक्षी भवतः कार्य ईश्वरो लिङ्गग्रब्धीत् ।
 शानलिङ्गस्याऽन्तिके च समानीता पुष्पावती ॥ २९ ॥

ईश्वर उवाच—

भो भो गन्धमादनाक्षिं सत्यं वद पुष्पावती ।
 नाऽनृतं सत्यमेवत्वमाख्याहि श्रेतकर्णिके ॥ ३० ॥
 तव वंशो नाऽनृतं च पुष्पदीर्घाग्रके खलु ।
 वक्ककीट (कण्ठ) कुलाकीर्णे वक्काग्रे ब्रूहि शाश्वतम् ॥ ३१ ॥

केतकगुवाच—

लिङ्गमस्तकतश्चाऽहमानीता परमेष्ठिना ।
 मम सत्यमिदं वाक्यं नाऽनृतं परमेश्वर ॥ ३२ ॥
 अधेश्वरेणाऽनुवाक्यं शापिता गन्धमादनी ।
 परोपकारहेतुत्वे पूजानर्हा भविष्यति ॥ ३३ ॥
 पञ्चमं तु शिरश्चित्तन्नं ब्रह्मणोऽनृतवादिनः ।
 अनामिकाऽगुप्तकोटान्निहतं च तदाननम् ॥ ३४ ॥
 श्रुतिं चेश्वरकरे लग्नं तद् ब्रह्मणः शिरः ।
 अथ स्पृतं स्कन्दवाक्यं हन्याऽसन्निमम नानृतम् ॥ ३५ ॥
 आहृतश्च तथा नीतो मयूरस्थः पडाननः ।
 प्रणतश्च तदा देवः स्कन्देन परमेश्वरः ॥ ३६ ॥

ईश्वर उवाच—

भो पुत्र ते महद् ज्ञानं सत्यवादी पडानन ।
 कर्गवलोकमात्रेण हित्यं भाष्यं तु कार्तिक ॥ ३७ ॥
 वाक्यं स्कन्दपुराणस्य नाऽसत्यं तु पडानन ।
 वरं ब्रूहि च दास्यामि व्यक्तोऽहं तव कार्तिक ॥ ३८ ॥
 स चाऽगमो गतो दैत्यै गृहीत्वा क्षिप्त आण्वे ।
 तदा त्यक्तं मया देव न कृतं ग्रन्थशासनम् ॥ ३९ ॥
 तदाऽभवदीश्वराज्ञा आश्वानय जलाधिपम् ।
 वरुणस्त्वाऽगतश्चाऽधर्यमीशायाऽदाच्च भक्तिः ॥ ४० ॥
 सदामृतं ! वरुणेन्द्र ममाज्ञातस्त्वमाशु वै ।
 त्वयि क्षिप्तं यथा ग्रन्थमर्पयस्वाऽन्यतोऽपि वा ॥ ४१ ॥
 मैनाकः पर्वतो नामार्णवोपकण्ठवासवात् ।
 ग्रन्थ स्तस्या करे क्षिप्तो रक्षणीयो भयानुरः ॥ ४२ ॥
 तदानीय स्कन्दागमं पुराणलक्षणान्वितम् ।
 समर्पयन्महादेवे भक्तिमांस्तु जलाधिपः ।
 तुष्टोऽहं चाम्बुराजेन्द्र ग्रन्थो भक्त्या नगे धृतः ॥ ४३ ॥
 वरं ब्रूहि च दास्यामि इच्छितं च मनःस्थितम् ।
 नासत्यं नान्यथा चैव ददामि यत्वयेषितम् ॥ ४४ ॥
 मत्सन्मुखे तथा चैव जल्पनीयं जलाधिप ।
 अस्मद्भक्त्या यदा तुष्टो दास्यसि त्वमभीषितम् ॥ ४५ ॥
 अस्माकमभिधानेन चेदं शास्त्रं महीतले ।
 तथा चाऽस्तु शिवज्ञानं (वाज्ञातः) यावत्कल्पान्तमेव च ॥ ४६ ॥
 स्कन्दपुराणोऽवं स्यात्सामुद्रमभिधानतः ।
 सर्वलक्षणमत्रोक्तं पुरुषादेस्तथैव च ॥ ४७ ॥
 अश्वगजेन्द्रमहिष गोवृषादिकजन्मनाम् ।
 आगुरुलक्षणकोपेतं मृत्यवादि कालवश्चना ॥ ४८ ॥

तीर्थयात्रादि नियमो व्रतानां सारमुद्भूतम् ।
 कापालिकोद्भवं वेषं ? निष्कासदर्शनोद्भवम् ? ॥ ४९ ॥
 अष्टादशैव भेदाश्च महाव्रतसमुद्भवाः ।
 धाराणस्यां गङ्गातीरे कपर्दी कनकेश्वरः ॥ ५० ॥
 महेशो मुकुवान् ब्रह्मकपालं तत्र पाणितः ।
 तत्रस्थ स्तु महादेवः कपालेश्वरनामकः ॥ ५१ ॥
 तत्र स्नातो नरो यस्तु ज्ञानादज्ञानतोऽपि वा ।
 समुक्तो नाऽत्र सन्देहो ब्रह्महत्यादिपातकः ।
 लभते धर्मार्थकाममोक्षांश्च मनसेष्टितान् ॥ ५२ ॥
 तत्र काले समुद्भूत लिङ्गाकारस्वरूपिणः ।
 ब्रह्मविष्णवादिका देवा भक्त्या वै पूजने रताः ॥ ५३ ॥
 देवदानवगन्धवाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
 सर्वे ते भक्तिमन्तश्च लिङ्गरूपरलङ्घन्ताः ॥ ५४ ॥
 न लिङ्गाच्चापरो देवो धर्मकामार्थमोक्षदः ।
 इदं चैव जगत् सर्वे लिङ्गरूपे लयं गतम् ॥ ५५ ॥
 लयं गताश्च कल्पान्ते लिङ्गे जीवानुरूपकाः ।
 उद्भूतं च पुनर्लिङ्गाऽजगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ ५६ ॥
 भूयश्चकोद्भवा तु राजा मुद्राभिधानवर्तकाः ? ।
 यत्रोत्पन्नं सृष्टिरूपं तद्रूपाः सृष्टिकार्थिपाः ॥ ५७ ॥
 सयोनिलिङ्गसम्भूताः सर्वे जीवानुरूपकाः ।
 सृष्टिधिपो महादेवो नाऽन्ये चैव दिवौकसः ॥ ५८ ॥
 यदाकारो महादेव स्तद्रूपः सृष्टिसम्भवः ।
 ज्ञानचक्षुर्विना वेद नाऽन्यदेवस्य भक्तकः ॥ ५९ ॥
 लिङ्गसृष्टयुद्भवं सर्वे लिङ्गरूपाश्च देवताः ।
 तद्योनिमात्रसम्युक्तं धर्मकामार्थमोक्षदम् ॥ ६० ॥
 लिङ्गोद्भूताः सर्वदेवा न कस्मालिङ्गसम्भवः ।
 सृष्टयुद्भवः सयोनिश्च शिवशक्तया चराचरम् ॥ ६१ ॥
 शिवलिङ्गोद्भवा शक्तिः शक्तिमांश्च शिवस्तथा ।
 उभयोरपि संयोगा च्छवशक्तयोश्चराचरम् ॥ ६२ ॥
 शिवशक्तिश्च भवो देवतानामनुकमात् ।
 तदुद्भवादिकं नैव विना लिङ्गं सृष्टिधिपम् ? ॥ ६३ ॥
 आकाशं लिङ्गमित्याहुः क्षितिः स्याज्जलहारिका ।
 तन्मध्ये सर्वभूतात्मलयनालिङ्गमुच्यते ॥ ६४ ॥
 उच्छ्रयो लिङ्गमित्याहुः पृथिवी तस्य पीडिका ।
 उमा तु पीडिका शेया शङ्करो लिङ्गमुच्यते ॥ ६५ ॥

शङ्करस्य तु ये भक्ता योनिलिङ्गार्चने रताः ।
 धर्मार्थकाममोक्षांस्ते प्राप्नुवन्ति च शाश्वतम् ॥ ६६ ॥
 स्वेत कुण्डलिनं दृष्ट्वा संयग्रहरविमुदा ? ।
 द्वितीयमिन्द्रमिन्द्रस्य ददोरक्ष कुण्डलिनं वसम् ? ६७ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां ब्रह्मविष्णुसंवादे
 लिङ्गाधिकारो नाम पण्णवत्त्युत्तरशततम् सूत्रम् ॥

---

(१९७) लिङ्गाचंनविधिर्नाम ससनवत्युतरशततम् सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

पुरा चाऽगथितं लिङ्गं धर्मभक्तिरतेस्तथा ।
 लिङ्गं भद्रं स्वरूपे च सम्प्राप्तः प्राप्तां गतिम् ॥ १ ॥

शक्रेणागथितो देवो लिङ्गं वज्रमयं स्मृतम् ।
 सुरगजपदं प्राप्तं रम्भाशक्ति युतात्मभिः ? ॥ २ ॥

धनदारागथितो देवो लिङ्गं स्वर्णमयं तथा ।
 सम्प्राप्तो धनदत्तं च स्वयोनौ नाऽत्र संशयः ॥ ३ ॥

विश्वेदेवारागथितो वै लिङ्गं रूप्यमयं स्मृतम् ।
 प्राप्तः स विश्वेदेवत्वं स्वयोनौ नाऽत्र संशयः ॥ ४ ॥

मारुतारागथितो देवो लिङ्गं वै पित्तलात्मकम् ।
 पवनत्वं स्म प्राप्तोति स्वयोनौ नाऽत्र संशयः ॥ ५ ॥

आरागथितोऽष्ट वसुभि लिङ्गं कांस्यमयं स्मृतम् ।
 वसुत्वाद्य पदं प्राप्तं स्वयोनौ नाऽत्र संशयः ॥ ६ ॥

मरीच्यादिगणे देवः स्वलप ? लिङ्गं पुराचितम् ।
 शतार्थं विना त्वकैश्च ? प्राप्ता देवपदं तथा ॥ ७ ॥

तथा ध्यन्तरजै देवो लिङ्गं वै पित्तलात्मकम् ।
 आरागथितं ततस्ते वै मुक्तिं प्राप्ता स्वयोनितः ॥ ८ ॥

शीशकोद्धवलिङ्गं तु पैशाचै रचितं पुरा ।
 मुक्तिं प्राप्ता स्तेन ते च स्वयोनै नाऽत्र संशयः ॥ ९ ॥

वासुक्यायैश्च नागैश्च लिङ्गं तद्वयमनोचितम् ? ।
 ततः पातालराज्यं तु अम्प्राप्ताः कुलपत्रगाः ॥ १० ॥

दप्तिं वह्यचितं लिङ्गं ज्योतिर्मण्डलमध्यगम् ।
 हुताशनः पदं प्राप्तः सर्वदेवमुखं तथा ॥ ११ ॥

सूर्यकान्तमयं लिङ्गमादित्येन पुराचितम् ।
 सूर्यत्वं च पदं प्राप्तं स्वयोनौ नाऽत्र संशयः ॥ १२ ॥

घन्द्रकान्तमयं लिङ्गं सोमेन च पुराचितम् ।
 प्राप्तं नक्षत्राग्निपत्यं स्वयोनौ नाऽत्र संशयः ॥ १३ ॥

प्रबालकमयं लिङ्गं पुरा मङ्गलपूजितम् ।
 बुधेनारागथितं लिङ्गं मिन्द्रनीलमयं पुरा ॥ १४ ॥

पुष्परागमयं लिङ्गं वाचस्पतिसुपूजितम् ।
 शुक्रेण वै शङ्खमयं शनिना कृष्णनीलजम् ॥ १५ ॥

केतुना वैदूर्यमयं गोमेधीयं च राहुणा ।
 आर्हतैः पूजितं लिङ्गं शुद्धस्फटिकजं तथा ॥ १६ ॥

महालिङ्गं हैमवतं ब्रह्मणा स्वयमर्चितम् ।
 हेमकूटे विरुपाक्षं तज्जनार्दनपूजितम् ॥ १७ ॥

देवीभिश्च समस्ताभि रघुलोहमयं तथा ।
 भैरवैः क्षेत्रपालैश्च विजयात्मकमर्चितम् ? ॥ १८ ॥
 योगिनीभि दिव्यलिङ्गं ब्रह्मरन्ध्रे च ध्यानजम् ।
 शैलजं पार्थिवं लिङ्गं धातुजं रत्नजं तथा ॥ १९ ॥
 धर्मर्थकाममोक्षं च प्राप्नोति मनसि स्थितम् ।
 लिङ्गं देवो रत्नजं च भुक्तिकामै नरेश्वरैः ।
 धातुदं शान्तिदं पूज्यं राजभि मुक्तिर्तिंदम् ॥ २० ॥
 शैलजं च प्रवक्ष्याभि ह्यपूर्वणमुदा हतम् ।
 श्रेतं च पद्मवर्णं च कुमुदाभं च मुद्गमम् ॥ २१ ॥
 पाण्डुरं माक्षिकनिभं कपोताभं च भूङ्गभम् ।
 श्रेतै विंप्रा प्रवर्द्धन्ते राजानः पद्मवर्णकैः ॥ २२ ॥
 वैश्याः कुमुदवर्णैश्च मुद्गमैः शूद्रजातयः ।
 शेषवर्णस्तथा चैव सामान्याननुलक्षयेत् ॥ २३ ॥
 आगोग्यं पाण्डुवर्णं स्यान् माक्षिके विजयः स्मृतः ।
 कपोते चार्थवृद्धिश्च भूङ्गमे सुप्रजाः स्त्रियः ॥ २४ ॥
 पृथ्वीमयं पर्थिवं स्याद् द्विधा तच्चैव भेदतः ।
 पकापक रेणुकाभिः सुखलिङ्गं प्रकीर्तिंदम् ॥ २५ ॥
 सौभाग्यदं कुड्कुमाढयैः कर्पूरैः कामदं तथा ।
 कस्तूरिकाभवं लिङ्गं भुक्तिकामादिभोगदम् ॥ २६ ॥
 मातुलिङ्गभवं पूज्यं भुक्तिकामैश्च राज्यदम् ।
 मध्यगं कर्वीराणां पूजितं थीपदं भवेत् ॥ २७ ॥
 सन्तानवद्धिदं पूज्यं लिङ्गं सर्वफलोद्भवम् ।
 यद्यत्पलोद्भवं लिङ्गं तैः फलै नौपजीवयेत् ॥ २८ ॥
 नित्रेऽथवागमेवाऽपि नियमार्थं सुपूजितम् ।
 तथाक्षतमयं पूज्यं मन्त्रलिङ्गं च पूजयेत् ॥ २९ ॥
 उक्त्वा षड्क्षरं मन्त्रं पुण्यं लिङ्गस्य दर्शनम् ।
 पञ्चवारं समुच्चार्य लिङ्गवक्त्रादिदर्शनम् ॥ ३० ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तु श्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां लिङ्गाच्चिन
 विध्यधिकारो नाम सप्तनवत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(१९८) रत्नज लिङ्गप्रमाणमष्टनवत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच-

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि रत्नजादिकलक्षणम् ।
 रत्नजं धातुजं चैव लोहापृकविनिर्मितम् ॥ १ ॥
 तथाऽनुक्रमसूत्रं च प्रमाणं यस्य यादवाम् ।
 यथाक्रमं । तत्त्वं यथापद्धिक ? (प्राकं) पृथक् पृथक् ॥ २ ॥
 मुद्गप्रमाणाद्योद्भव रुद्रभागति सङ्ख्यया ? ।
 येषां प्रविष्टप्रमाणानाय ब्रह्माद्यैर्वैष्णवान्तिकम् ? ॥ ३ ॥
 भद्रभागोद्भवा सङ्ख्या अङ्गुले वर्त्येतत्रयम् ? ।
 वललिङ्गस्य विधाख्या च ब्रह्मरुद्रां च कैतवम् ? ॥ ४ ॥
 एकाद्यङ्गुलतो वृद्धिं नवान्तामुपलक्षयेत् ।
 तदभिधानानुक्रमं कथयाम्पराजित ॥ ५ ॥
 शिवं शर्वं जग्य लिङ्गं सुनामे च जयावहम् ।
 विजयं भासुरं मोक्षं सर्वजं नवमं मतम् ॥ ६ ॥
 अभिधानप्रमाणानि लिङ्गान्युक्तानि वै नव ।
 अङ्गुलाङ्गुलान्तरतः लिङ्गानां वर्धते क्रमः ॥ ७ ॥
 एकाङ्गुलोद्भवं मध्ये लिङ्गान्यष्टौ यथाक्रमम् ।
 मुद्गप्रमाणान्यष्टौ च शास्त्रदृष्ट्या ततः क्रमात् ॥ ८ ॥
 मनोहरं थीमुखाख्यं रुद्रतेजो महोत्सवम् ।
 आनन्दं च सुवक्त्राख्यं श्रीपुञ्जं नन्दिवर्धनम् ॥ ९ ॥
 इति मुद्गप्रमाणानि लिङ्गान्युक्तानि चाऽष्टौ वै ।
 अङ्गुलकमवृद्धयाऽप्नावन्यानि कथितानि च ॥ १० ॥
 द्वासप्ततिश्च लिङ्गानां सङ्ख्या चैव प्रमाणतः ।
 अष्टाङ्गुलोद्भवान्तं च पुन नीमानि पूर्वचत् ॥ ११ ॥
 रत्नजानां तु नामानि कथितान्यपराजित ।
 सर्वरत्नोद्भवं लिङ्गं कर्तव्यं सर्वकामदम् ॥ १२ ॥
 वज्रैवृद्ध्यर्थकं कान्ति पुष्परागेन्दुकान्तिभिः ।
 मणि मौकिकसफाटिक राजावर्तप्रवालैकः ॥ १३ ॥
 मरकतोत्पलनीलैः कर्कतै पुलैकस्तथा ।
 महानीलैः सुनीलैश्च गिरिवज्रैश्च पीलैतः ॥ १४ ॥
 गोमेदेश्च शिखादीपै रितिरत्नाभिधानकैः ।
 शङ्खाद्यै र्गजदन्तैश्च लिङ्गं कुर्याच्च कामदम् ॥ १५ ॥
 सयोनिमानसंयुक्तं सर्वकामफलप्रदम् ।
 विना योनिं न कर्तव्यं धातुजं रत्नजं तथा ॥ १६ ॥

धर्मकार्यं चार्थकार्यं तथेच्छामोक्षकार्यके ।
 चतुर्विधानि कार्यानि लिङ्गयोन्यादिभेदतः ॥ १७ ॥
 यादग्वर्णं भवेलिङ्गं तादग्वर्णं च पीठकम् ।
 धर्मकार्यं च तद्यद्वे धर्मार्थं स्यात् सुपूजितम् ॥ १८ ॥
 नीलमर्कतज्ज लिङ्गं पीठिका श्वेतवर्णिका ।
 अर्थकार्यं तु तन्नाम पूजितं चार्थंहेतवे ॥ १९ ॥
 श्वेतरके यदा वर्णे इच्छाकार्यं च नामतः ।
 इच्छासिद्धिं स प्राप्नोति यस्तलिङ्गार्चने रतः ॥ २० ॥
 धातुरत्नै विवर्णा च श्वेतपीतादित स्तथा ।
 मोक्षकार्यं तु तत्प्रोक्तं मुकिमार्गप्रदायकम् ॥ २१ ॥
 धमार्थकाममोक्षार्थं लिङ्गार्चा स्याष्टुर्विधा ।
 मूलागमे च निर्दिष्टं शास्त्रैरुक्तमेव च ॥ २२ ॥
 सर्वरत्नजलिङ्गानि पादस्नानैकसूत्रतः ? ।
 ब्रह्मविष्णुरुद्रांशकैः क्रमालिङ्गं त्रिधोदितम् ॥ २३ ॥
 विना ब्रह्मविष्णवंशाभ्यां बाणं स्याद्रत्नधातुजम् ।
 मुद्गाकार मिदं चैकरुद्रांशं च सुशोभनम् ॥ २४ ॥
 लिङ्गमानेन पीठं स्यात् पीठमानेन रुद्रकः ।
 स्नामयेत् परिघौ वृत्तं रुद्रांशपडिक्पार्श्वतः ॥ २५ ॥
 तत्त्वयमग्रमानं च कन्दव्यासोर्वेमग्रतः ? ।
 समेखलाः प्रकर्तव्याः सवणा मार्गमूर्छिताः ? ॥ २६ ॥
 एकादिहस्तप्रासादाः पञ्चाशद्वस्तकावधि ।
 रत्नलिङ्गेषु कर्तव्या नन्यूनाधिकदूषणम् ॥ २७ ॥
 रत्नधातुजलिङ्गानां बाणादेश्च स्वयंभुवः ।
 निलयं न्यूनमधिकं कुर्याद्वै सर्वकामदम् ॥ २८ ॥
 द्रव्यानुरूपतः कुर्यात्रिलयं स्वेच्छया नरः ।
 नागरा द्राविडाश्चैव वराटा मिथकास्तथा ॥ २९ ॥
 लतिनाश्चैव सान्धारा विमाना भूमिजास्तथा ।
 देशजातिकुलस्थानवर्णभेदानुरूपतः ॥ ३० ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 रत्नजलिङ्गप्रमाणाधिकारो नामाष्टनवत्युत्तरशततम् सूत्रम् ॥

(१९९) अष्टलोहमयलिङ्गनिर्णयो नाम नवनवत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

लोहादिधातुजातानि वच्चिम लिङ्गानि सम्प्रति ।
 अष्टाङ्गुलं भवेदाद्यं त्रिहस्तान्तं च तदभवेत् ॥ १ ॥
 अष्टाङ्गुलादयो लिङ्गा द्वद्विरष्टाङ्गुलकमात् ।
 इत्थं तु नवलिङ्गानि कनिष्ठं त्रिकरोच्छितम् ॥ २ ॥
 नवलिङ्गाभिधानानि कथयिष्याम्यनुक्रमात् ।
 श्रियोद्रवं महाकान्तं प्रोद्यन्तं सम्भवं तथा ॥ ३ ॥
 सोमराजं महाराजं राजलिङ्गं महान्तकम् ।
 बृषत्वजं तथाख्यातं लिङ्गं च नवमं भवेत् ॥ ४ ॥
 लिङ्गाष्टक निवन्धे तु धातुलिङ्गाङ्गुलान्तरे ? ।
 कुर्यादाद्यं चाष्टकोध्वं तच्चैकैकाङ्गुलान्तरे ॥ ५ ॥
 अष्टाभिरष्टकैरेवं चतुःपश्चिम सङ्ख्यया ।
 एकैकाङ्गुलमध्ये तु लिङ्गाष्टकमुदाहृतम् ॥ ६ ॥
 शिवं शर्वं जयं चैव सुनामं च जयावहम् ।
 विजयं भासुरं साक्षमष्टलिङ्गाङ्गुलान्तरे ॥ ७ ॥
 अष्टकोध्वं पुनस्त्वेवमभिधानान्यष्टवधि ।
 पुनश्चाङ्गुलमध्येऽष्टौ लिङ्गानि मुदगमानतः ॥ ८ ॥
 मनोहरं श्रीमुखाख्यं रुद्रतेजो महोत्सवम् ।
 आनन्दं च सुवक्त्राख्यं श्रीपुञ्जम् नदिवर्द्धनम् ॥ ९ ॥
 इत्युक्तान्यष्टलिङ्गानि मुदगतुल्यानि मानतः ।
 अङ्गुलाङ्गुलतो वृद्धि लिङ्गानां कथिता क्रमात् ॥ १० ॥
 चतुः पश्चिम लिङ्गानिभूयोऽष्टाङ्गुलमध्यतः ।
 इत्थं लिङ्गानि द्वादशो-त्तर पञ्चशतानि च ॥ ११ ॥
 अष्टलोहमयानां च लिङ्गानां तु प्रमाणकम् ।
 सयोनिमानसंयुक्ते सर्वकामार्थं साधकम् ॥ १२ ॥
 हैमं रौप्यं तथा ताम्रं कांस्यं च पित्तलं तथा ।
 त्रिपु नागः सप्तमः स्यात्कृष्णं लोहं तथाऽष्टमम् ॥ १३ ॥
 इति चाष्टौ लोहकाया धातवः परिकीर्तिः ।
 कामदानि च कार्याणि अष्टलोहमयानि च ॥ १४ ॥
 लोहमिथं च कर्तव्यं सुधेव सर्वकामदम् ।
 सयोनिमानसंयुक्तमिच्छाभुक्ति प्रदायकम् ॥ १५ ॥
 लोहादिलिङ्गकायामप्रमाणं कामदं तथा ।
 पुनर्विभक्तं च विधा ब्रह्मविष्णुरुदांशकम् ॥ १६ ॥

श्लादौ मध्यमे विष्णु रुद्रश्चान्ते प्रकीर्तिः ।
 कार्यलयं स्तथायाम एकांशं च पुथुत्वकम् ॥ १७ ॥
 मस्तकावर्त्तनं मध्ये बाह्ये वै राष्ट्रविभ्रमः ।
 मस्तकान्तोऽन्नं पीठं पाश्वाङ्गे तु प्रदक्षिणम् ॥ १८ ॥
 अष्टाङ्गुलभवं लिङ्गं पूज्यते चक्रवर्तिभिः ।
 सप्ताङ्गुलं महाराजैर्महीपालैश्च भक्तिः ॥ १९ ॥
 षड्ङुलात्मकं लिङ्गं महामण्डलकेश्वरः ।
 पञ्चाङ्गुलं तथा लिङ्गमर्चयै भुक्तिकामैश्च ॥ २० ॥
 महासामन्तसंब्रैस्तु लिङ्गं वेदाङ्गलोच्छ्रुतम् ।
 द्वयङ्गुलं चैव सामन्तैर्भुक्तिकामैश्च पूजितम् ॥ २१ ॥
 द्वयङ्गुलात्मकमध्यं च तथैव द्वयङ्गुलायतम् ।
 मुक्यर्थं यतिभिश्चैव पूजनीयमशङ्कितैः ॥ २२ ॥
 अङ्गुलद्वयमध्यं च जनैः सर्वैः हिंतार्थदम् ।
 तथैकाङ्गुलिंगं मध्ये सर्वकामार्थमुक्तिदम् ॥ २३ ॥
 मनोहरादितो लिङ्गं यावत्स्यान्ननिवर्धनम् ।
 कार्यं रत्नमयं चैव धर्मकामार्थमोक्षदम् ॥ २४ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छाया-
 मष्टलोहमयलिङ्गनिर्णयाधिकारो नाम नवनवत्युत्तरशततमं सूत्रम् ॥

(२००) दारुलिङ्ग निर्णयो नाम छिशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोद्याच—

वृक्षाभि दारुजं लिङ्गं धर्मकामार्थमोक्षदम् ।
 तदनुक्रमयुक्तीश्च कथयाम्यपराजित ॥ १ ॥
 द्वयष्टकाङ्गुलमाद्यं स्यात् षट्ढस्तान्तं समुच्छ्रृतम् ।
 तन्मःयानुक्रमं वच्चिम मुक्तिकामार्थहेतवे ॥ २ ॥
 षोडशाङ्गुलमाद्यं स्यात् क्रमात् षोडशवृद्धितः ।
 विधेयं लिङ्गनवकं पट्टकरान्तं प्रकीर्तिम् ॥ ३ ॥
 मकरेन्दु त्यक्तमालं ? पुष्पाक्षं तु सिद्धार्थकम् ।
 दण्डार्थं पौरुषं काम्यं पुष्पकं च फलोद्धवम् ॥ ४ ॥
 एवं च नवलिङ्गानि सर्वकामार्थदानि च ।
 उक्तानि यानि वै दारु-भयानि शिवशासने ॥ ५ ॥
 चन्दनो देवदारुक्ष्य रक्तचन्दनं एव च ।
 सर्पश्च शिशपाश्चैव शिरीषाशोककौ तथा ॥ ६ ॥
 कर्पूरागरुकौ चैव हिन्तालमधुपादपाः ।
 तथा खद्रिकश्चैव पारिजातकपञ्चकजाः ॥ ७ ॥
 श्रीफललवङ्गाक्षोराञ्जनकाश्च तथै व च ।
 धीजकार्जुनकौ वृक्षा अन्ये ये च दृढात्मकाः ॥ ८ ॥
 निर्ब्रणाः सुदृढाः कार्याः प्राञ्जला दोषवर्जिताः ।
 शाखोद्भवादिक भेदग्रन्थिकोटरवर्जिताः ॥ ९ ॥
 षोडशाङ्गुलतो हीनं लिङ्गं कुर्यात्र दारुजम् ।
 षोडशाङ्गुलतो वृद्धिं नवलिङ्गेषु कीर्तिता ॥ १० ॥
 तथाष्टकनिवन्धे च षोडशाङ्गुलवृद्धितः ।
 अष्टाविंशत्युत्तरश्च शतं लिङ्गानि सङ्ख्यया ॥ ११ ॥
 पुनश्चाङ्गुलमध्येऽष्टौ लिङ्गानि मुद्गमानतः ।
 पञ्चविंशत्युत्तरकसहस्रं सङ्ख्यया भवेत् ॥ १२ ॥
 निलयं दारुजं कुर्यादिष्टिकाभिस्तथोच्यते ।
 निलयद्रव्यादिन्यूनं दारुजं न प्रकास्यते ॥ १३ ॥
 शैलजे चाऽथ प्रासादे कुर्याह्लिङ्गं च शाश्वतम् ।
 स्वभुवाणं तथ घाटयं रत्नजं धातुजं तथा ॥ १४ ॥
 सर्वाणीमानि लिङ्गानि निलये शैलजे हि वै ।
 दारुजे दारुजं शस्तं धातुजे धातुरत्नजम् ॥ १५ ॥
 इत्येवं मानमुद्दिष्टं दारुलिङ्गप्रमाणतः (कम्) ।
 द्वयष्टकाङ्गुलमाद्यं स्यात् षट्करं चान्ततस्तथा ॥ १६ ॥
 इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छाया
 दारुलिङ्गनिर्णयाधिकारो नाम द्विशततमं सूत्रम् ॥

(२०१) शैलजलिङ्गहस्ताङ्गुलप्रमाण निर्णयो नामैकोत्तर
दिशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच-

अथातः सम्प्रवक्ष्य मि शैललिङ्गप्रमाणकम् ।
हस्तादि नवान्तं लिङ्गनवकं हस्तवृद्धितः ॥ १ ॥
हस्ताधक्ष न कर्तव्यं लिङ्गं शैलमयं तथा ।
तदूर्ध्वं तु प्रकर्तव्यं प्रस्तारानुक्रमेण च ॥ २ ॥
सूत्रहस्तादथारभ्य पादवृद्धया त्रिहस्तकम् ।
कनिष्ठनवलिङ्गानां पादवृद्धिरनुक्रमात् ॥ ३ ॥
मध्यमानि च लिङ्गानि पादवृद्धया नव क्रमात् ।
युगहस्तादितश्चैवं तथा पद्मस्तकावधि ॥ ४ ॥
आयामे सप्तहस्तं च नवहस्तान्तमेव च ।
उत्तमं लिङ्गनवकं पादवृद्धया यथक्रमम् ॥ ५ ॥
त्रिचतुर्हस्तयोर्मध्ये षट्सप्तकरयोरपि ।
पादवृद्धया श्रीणि श्रीणि षडलिङ्गानां समुद्धवः ॥ ६ ॥
सङ्ख्यातानि त्रयस्त्रिंश लिङ्गानि पादवृद्धितः ।
हस्तादि नवहस्तान्तं त्रयस्त्रिंशस्त्रिंशस्त्रिंशया ॥ ७ ॥
अभिधानक्रमं तेषां कथयाम्यपराजित ।
अनुक्रमेण ख्यातानि त्रयस्त्रिंशस्त्रिंशया ॥ ८ ॥
भवं भवोद्भवं भावं संसारभयनाशनम् ।
पाशयुक्तं महातेजो महादेवं परात्परम् ॥ ९ ॥
ईश्वरं शोखरं शिवं शान्तं वै मनोहादकम् ।
रुद्रतेजः (सदारमकं) वामदेवमघोरकम् ॥ १० ॥
तस्पुरुषं तथेशानं मृत्युञ्जयं च विजयम् ।
किरणाक्षमघोरात्मं श्रीकण्ठं पुण्यवर्द्धनम् ॥ ११ ॥
पुण्डरीकं सुवक्ष्माख्यमुमातेजो विश्वेश्वरम् ।
श्रीनेत्रं इयम्बकं नाम (घोरं) महाकालं च नामतः ॥ १२ ॥
त्रयस्त्रिंशत् पादवृद्धया हस्तादिक नवान्तकम् ।
पादार्धवृद्धया च पुनः पञ्चषष्ठिश्च सङ्ख्या ॥ १३ ॥
श्रीकोनशतलिङ्गानि तथाद्यङ्गुलवृद्धितः ।
तथैकाङ्गुलवृद्धया तु श्रीनवत्यधिकं शतम् ॥ १४ ॥
पवमधाङ्गुलवृद्धया लिङ्गसङ्ख्या ह्यनुक्रमात् ।
पञ्चाशीत्यधिकं चैष शतत्रयमुदाहृतम् ॥ १५ ॥
अङ्गुलवेदांशयुक्त्या क्रमशो वृद्धितस्तथा ।
एकोनसप्तस्तुत्तर-सप्तशतान्यनुक्रमात् ॥ १६ ॥

तथा मुद्गग्रमाणेन पूर्वमानविकल्पनात् ।
 द्विचत्वारिंशादुक्तर चतुर्दश शतानि च ॥ १७ ॥
 मुद्गग्रमाणलिङ्गानामेकैक दशभेदतः ।
 चतुर्दशसहखाये सविंशतिचतुःशतम् ॥ १८ ॥
 इति शास्त्रोक्तलिङ्गानां मानसद्भ्या समीरिता ।
 उक्तमन्तरमानं च निलयांश्च वदाम्यहम् ॥ १९ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 शैलजलिङ्गहस्ताङ्गुलप्रमाणनिर्णयाधिकारो नामैकोत्तरद्विशततमं सूत्रम् ॥

---

(३०२) शैलजघाटयादिलङ्गनिर्णयो नाम छश्युत्तरद्विशततम् सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि लिङ्गपीठकलक्षणम् ।
लिङ्गासन निलयादि प्रमाणं सूत्रमार्गतः ॥ १ ॥
षट्क्रिंशत्करतो धस्तात् यावद्धस्त चतुष्यम् ।
भवन्ति लिङ्गमानेन तदाधारादिकं विना ॥ २ ॥
चतुर्भ्योऽध एकहस्तं द्विहस्तं वा त्रिहस्तकम् ।
न कुर्याद् धात्यलिङ्गेषु शैलजं रत्नजं विना ॥ ३ ॥
हस्तमानं भवेलिङ्गं वेदहस्ते सुरालये ।
सप्तवेदांशं तु लिङ्गं षट्क्रिंशेन हस्तकम् ॥ ४ ॥
पञ्चादि भूतवेदान्तं प्रासादहस्तसङ्ख्यया ।
मध्यमं पञ्चमांशेन हस्तादि नवान्तकम् ? ॥ ५ ॥
ऋत्वादि युगतत्वान्ता हस्तसङ्ख्या शिवालये ।
षड्क्रेन प्रकर्तव्या हस्तादि नव अन्तिकम् ? ॥ ६ ॥
ज्येष्ठलिङ्गे प्रकर्तव्याः प्रासादाश्च कनिष्ठकाः ।
मध्यमे मध्यमा युक्ताः कनिष्ठे लिङ्ग उत्तमाः ॥ ७ ॥
सीमामानेनेति लिङ्गमेकहस्तात् नवानाकम् ।
पुनश्चान्मदतोऽप्येवं गर्भमानादि कथ्यते ॥ ८ ॥
प्रासादमानतो लिङ्गं निलया लिङ्गमानतः ।
विधातव्यं मानयुक्तं दोषो न्यूनाधिके भवेत् ॥ ९ ॥
गर्भार्थेन तु यलिङ्गं तत्कनिष्ठमुदाहृतम् ।
विभक्ते पञ्चधा गर्भे ज्येष्ठं लिङ्गं त्रिभागतः ॥ १० ॥
नवधा भाजिते गर्भे मध्यमं पञ्चभागतः ।
कार्यं तदन्तरतो वै एकैकस्य त्रिकं त्रिकम् ॥ ११ ॥
ज्येष्ठाधश्च कनिष्ठोर्ध्वे विभक्तं च नवांशसः ।
त्रिकं ज्येष्ठं त्रिकं मध्यं त्रिकं चैव कनिष्ठकम् ॥ १२ ॥
त्रिधा विभक्तगर्भेषु चैकांशं गर्भमानतः ।
साधारणमिति प्रोक्तं ज्येष्ठमध्यकनिष्ठकम् ॥ १३ ॥

अपराजित उवाच-

न्यूनाधिकोक्त लिङ्गानि लयं वा तन्यूनाधिकम् ।
द्वारनिलयोदभवाद्यस्तु ? तत्र दोषाः कथं प्रमो ॥ १४

विश्वकर्मोवाच-

अर्चालिङ्गोदभवं मानं वेशमांशो त्वपराजित ।
न्यूनाधिको न कर्तव्यः प्रासादः सूत्रतः क्रमात् ॥ १५ ॥

वेशम् न्यूनाधिकं शास्तं स्वभुवाणे च रत्नजे ।
 घटितेषु विधिः ख्यातो हार्चालिङ्गेषु तत्त्वतः ॥ १६ ॥
 धातुजे रत्नजे चैव स्वभुवाणे च दारुजे ।
 वेशम् न्यूनाधिकं प्रोक्तं वक्त्रलिङ्गे तु पार्थिवे ॥ १७ ॥
 शैलजे घाट्यलिङ्गे तु विधिरक्षश्च शास्त्रतः ।
 कर्तव्यं सूत्रकारेण प्रमाणं चानुपूर्वशः ॥ १८ ॥
 मृद्दारु शैललोहानामायामो युगनेत्रांशकैः (वेदयुग्मांशकैः)
 रसैः सार्धसप्तभिश्च वसुभीरन्ध्रकैस्तथा ॥ १९ ॥
 चतुर्विधश्च विष्कम्भः कर्तव्यः शास्त्रपारगैः ।
 सुरगणार्चिता नाद्यं आद्यं सर्वसमादि सैसकम् ॥ २० ॥
 विष्कम्भं रहितायामं कृत्वा रुद्रांशमर्थतः ।
 अष्टभि वैष्णवं क्लेयं चतुर्भिं ब्रह्मणस्तथा ॥ २१ ॥
 नाहपादेन विष्कंभं क्रपिभि ब्रह्मणः पदम् ।
 अष्टभि वैष्णवं क्लेयं रुद्रांशं ग्रहसङ्घल्यया ॥ २२ ॥
 इत्थमन्यश्च कर्तव्यं लिङ्गं सुरगणार्चितम् ।
 तस्य तावत्पुनस्त्वेवं कर्तव्यं तत्त्वनाद्यकम् ॥ २३ ॥
 विष्कम्भं सार्धसप्तांशं पादोनाष्टांशमावज्जम् ।
 अष्टभि वैष्णवं शैवं सपादाष्टभिरेव च ॥ २४ ॥
 अनाद्यनामतः प्रोक्तं मन्यद् मानं च वक्ष्यते ।
 विष्कम्भं नवभागं स्यात् सार्धाष्टांशं “ पितामहः ” ॥ २५ ॥
 अष्टभि वैष्णवं क्लेयं माहेशं सार्धसप्तकम् ।
 इदमन्यश्च कर्तव्यमनाद्यलिङ्गलक्षणम् ॥ २६ ॥
 मूले मध्ये तथाग्रे च विस्तारायामतः समम् ।
 सर्वतः सद्वां चैव लिङ्गं वै सर्वतः समम् ॥ २७ ॥
 विवर्ताक्षं वर्ज्ञमानं श्रीपुञ्जं नन्दिवर्धनम् ।
 चत्वार्युक्तमलिङ्गानि क्रमो गुरुपदेशतः ॥ २८ ॥
 वासुदेवादिकं लिङ्गं सप्तेन्दुभ्यां षडिन्दुतः ।
 इषुशब्दाद्युगक्षमाभ्यां पृथु युक्तं च लिङ्गकम् ॥ २९ ॥
 सप्तेन्दुभ्यो विवर्ताख्यं षट्चन्द्रौ वर्धमानकम् ।
 इषुशब्दौ च श्रीपुञ्जं युगक्षमे नन्दिवर्धनम् ॥ ३० ॥
 विष्कम्भं रहितायामं शेषं ? (शिवं) चन्द्रांशमर्थतः ।
 षट्चन्द्रायतो विष्णुः देवं ब्रह्मण उच्यते ॥ ३१ ॥
 समस्तानां हि लिङ्गानां ब्रह्मादौ चतुरस्त्रकः ।
 कर्णसूत्रात्मुक्तकोणे विष्णुरष्टाश्रको भवेत् ॥ ३२ ॥
 ब्रह्मादिस्थानतो लुप्ते वृत्ताकारसमुद्भवः ।
 पूजाभाग ऊर्ध्वतः स्यादुद्रांशो वृत्तसंशकः ॥ ३३ ॥
 विस्तारं चास्य लिङ्गस्य तदन्तमुपलक्षयेत् ।
 विभक्ति र्मस्तके तेषां लिङ्गानां पञ्चाधा भवेत् ॥ ३४ ॥

छत्राकारमष्टमांशे सार्थ द्वयंशं पडंशके ।
 त्रपुषाभे वेदभक्ते द्विभागं कुकुटाण्डभम् ॥ ३५ ॥
 त्रिभक्ते लिङ्गविस्तारे चैकांशमध्यचन्द्रकम् ।
 सार्थद्वयंशेन तुलयं स्यादप्यांशे बुद्बुदाकृति ॥ ३६ ॥
 तस्याधो भवति व्याधी राष्ट्रभङ्गं च वक्रके ।
 मध्यहीने च दुर्भिक्षमधोहीने प्रजाक्षोभः ॥ ३७ ॥
 ऊर्ध्वहीने सर्वनाशो (ह्यङ्ग) हीने प्रजाक्षयः ।
 पूजाहानि भगदीर्घे मध्यदीर्घे प्रजाक्षभः ॥ ३८ ॥
 अनावशिष्योदीर्घे राष्ट्रभङ्गोऽङ्गदीर्घतः ।
 सन्धिरेखाविन्दुजाल कीलकादि कलड़कैः ॥ ३९ ॥
 गौर ! छिद्रतांश ? (व ?) धूलिकाकमार्जारपादतः ।
 विनिर्मुक्तं चाऽथलिङ्गं भुक्तिमुक्तिप्रदं भवेत् ॥ ४० ॥

इति सूत्रमन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीमुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 शैलजघात्यादिलिङ्गनिर्णयाविकागे नाम द्वयुत्तरद्विशततमं सूत्रम् ॥

(२०३) लिङ्गपरीक्षानाम अयुत्तर विशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

शाणाविद्व शितं कृत्वा चले रक्षादिभिः क्रमात् ।
 यावन्निर्वाणतां याति तावक्तुर्याद्विचक्षणः ॥ १ ॥
 शुद्धं तत् तु निरीक्षेत तस्मिन्श्चिह्नं शुभाशुभम् ।
 तस्य चिह्नानुक्रमं च प्रवक्ष्यामि च नामतः ॥ २ ॥
 पद्माकारं स्वस्तिकं च शङ्खाभं चक्रसञ्जिमम् ।
 छत्राकृति ध्वजाकारं त्रिशूलाकृति पार्वतम् ॥ ३ ॥
 मतस्यमकर कूर्मामं कलशाकृतिकं तथा ।
 अर्धचन्द्राकृति तथा चैवं गोवृषभाकृति ॥ ४ ॥
 वज्रखड्डाकृतिकं च दण्डमं चामराकृति ।
 वृषावृति ! लिङ्गाकारं सयोनिमात्र (न) संयुतम् ॥ ५ ॥
 स्थपतिस्थपकानां तु पुत्रपौत्रविवद्धकम् ।
 बहूनि यत्र दृश्यन्ते लिङ्गे लिङ्गानि सर्वतः ॥ ६ ॥
 पूवापरयाम्योत्तरे दृश्यते लिङ्गमुन्नतम् ।
 राजा भृत्यैर्मन्त्रिभिश्च वर्द्धते प्रजया सह ॥ ७ ॥
 दृश्यते पर्वतो यत्र ह्यनकशिखराकृतिः ।
 राजा सेनावधं कुर्यान्मासेनाऽत्र न संशयः ॥ ८ ॥
 समुद्रवीचिसंकाशं मण्डलाकृतिकं तथा ।
 राजा परगतं राष्ट्रमचिराद्विनिवर्तयेत् ॥ ९ ॥
 गोव्राह्मणहितं च यजमानोऽपि वर्द्धते ।
 सुखदं सर्ववर्णानां शान्तिपुष्टिप्रदायकम् ॥ १० ॥
 इन्द्रायुधनिभा रेखा चतुर्वर्णोपशोभिता ।
 शुक्ळा विप्रस्य सुखदा रक्ता राज्ञो विधीयते ॥ ११ ॥
 वैश्यस्य पीतिका रेखा कृष्णा शूद्रस्य शास्यते ।
 अविच्छिन्ना भवेद्रेखा पुत्रपौत्रविवर्द्धिनी ॥ १२ ॥
 विच्छिन्ना विन्दुसंयुक्ता वर्जनीया प्रयत्नतः ।
 कड्कभासाकृतिश्चैव गृध्रकाकाकृतिस्तथा ॥ १३ ॥
 बलयाद्याकृतिश्चैव कौशिकाकृतिरेव च ।
 कीटसर्पपतङ्गाश्च दृश्यन्ते यत्र वर्णतः ॥ १४ ॥
 अधमं तद्विजानीयात् प्रयत्नेन विवर्जयेत् ।
 चिह्नं तु कथितं तेषां लान्छनानि ह्यतः शृणु ॥ १५ ॥
 आवर्ते दक्षिणं श्रेष्ठं वामावर्ते विगर्हितम् ।
 येनामिदी(आवर्तो) दृश्यते यत्र विपुलो मेष्वलान्वितः ॥ १६ ॥
 तत्लिङ्गं पूजयेत्तिर्थं सर्वकामार्थं साधकम् ।

प्रासादो वा रथो वापि नन्दावर्तस्तथाङ्कुशम् ॥ १७ ॥
 रमा कन्यायुक ! (पुष्ट) माला शिवा च दर्पणं तथा ।
 कलशं चैव हारं च अक्षसूत्रं पवित्रकम् ॥ १८ ॥
 वस्त्रयुग्मं कुण्डलं च तारकाकृतिकं तथा
 कुण्डलं चेति विश्वेयं लाङ्घनं शोभनं खलु ॥ १९ ॥
 सोमे सूर्ये वृषे पद्मे शाङ्खे वै विपुलं धनम् ।
 छत्रेषु चामरे चैव राज्यलाभं विनिर्दिशेत् ॥ २० ॥
 मकरे चाक्षसूत्रे च कलशे च कमण्डलौ ।
 हरे वस्त्रे भगे चैव स्वस्तिके विजय स्तथा ॥ २१ ॥
 लाङ्घनाक्षसंस्थाने शुभं बाष्यथबाशुभम् ।
 बाष्यव्याग्नेयमहेन्द्रे वारुण्यां च यथाविधि ॥ २२ ॥
 अकारश्च उकारश्च एषे ओऽौ अंअस्तथा ।
 गजडदं च ज्ञात्वा यथा तत्र च दृश्यते ॥ २३ ॥
 एतेषु दृश्यमानेषु महावन्धभयं भवेत् ।
 आकारो दृश्यते यत्र अकारो वा तथैव च ॥ २४ ॥
 क्रऋं च दृश्यते यत्र उज्जट्यष्टस्तथा ।
 नरपदाश्चाक्षराणि आग्नेयां च प्रकीर्तिः ॥ २५ ॥
 एतेषु दृश्यमानेषु अग्निदोषभयं भवेत् ।
 (उच्चकारो लकारश्च) अनुनासिकसंज्ञकाः ॥ २६ ॥
 यन्महेन्द्राश्रितं श्वेयं लिङ्गे चिह्नं शुभप्रदम् ।
 ककारश्च व (ल) कारश्च भूज ऊध ? (छजपथ) स्तथापरः ॥ २७ ॥
 शप्तकारा विश्वेयाः सकारश्च सुसम्भवः ।
 एभिस्तु लाङ्घनै लिङ्गं सर्वकामार्थं साधकम् ॥ २८ ॥
 कथितानि लाङ्घनानि शत्यदोषप्रतः शृणु ।
 सयोनिमात्रं समयुक्तं लक्षणीयं विपश्चिता ॥ २९ ॥
 - - तस्मिलिङ्गे चैव मण्डलं यत्र दृश्यते ।
 सगर्भं तद्विजानीयाद् जीवशत्यं विचक्षणम् ॥ ३० ॥
 माजिष्ठामे मण्डलं स्यात् हरिते कर्करो भवेत् ।
 पीठे (ते) गोधां विजानीयात् कृष्णे विद्याद् भुजङ्गमम् ॥ ३१ ॥
 कपिले मूषको श्वेयः इयामे तु कृकलाशकः ।
 अतिरक्ते च वर्णे तु इन्द्रगोपकमादिशेत् ॥ ३२ ॥
 किंशुकामे च खर्जूरः अतसीमे पिपीलिका ।
 भस्ममे ? (स्मृमरो) श्वेयः वालिहका श्वेतभस्ममे ॥ ३३ ॥
 विचित्रे वृश्चिकं विद्यात् खद्योतमग्निसन्निभे ।
 चश्पामे कृमयः ? प्रोक्ताः श्वेतवर्णे नरोत्तमः ॥ ३४ ॥
 इति त्याज्या लिङ्गदोषा मूर्तिदोषं विवर्जयेत् ।
 लक्षणोद्धरणं वक्ष्ये सर्वलिङ्गेषु कामदम् ॥ ३५ ॥
 पूजा भागो मस्तकाद्यो विभक्तास्तु कलांशकैः ।

पीठोधर्वं दशमान्ते च लिङ्गाकृति च लक्षणम् ॥ ३६ ॥
 पृथुत्वमष्टमांशेनो भयरेखान्तरे विदुः ।
 मस्तकं लिङ्गकाकारं लक्षितं च चतुर्विधम् (पञ्चधा तथा) ॥ ३७ ॥
 पक्षयोश्चतुर्भागोधर्वं रेखापाथ्वे लिङ्गाकृतिः ।
 पीठोधर्वे द्विमागे कुर्याद् भ्रम (मणि) रेखां प्रदक्षिणम् ॥ ३८ ॥
 उमरेखान्तरं यद्वन् स्वाष्टमांशेत्यात्मकम् ? ।
 एवं विधं प्रकर्तव्यं चतुर्धा (पञ्चधा) लिङ्गमानतः ॥ ३९ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 लिङ्गपरीक्षाविकारो नाम शुत्तर द्विशततमं सूत्रम् ॥

---

(२०४) पार्थिवलिङ्गव्यक्ताव्यक्तनिर्णयो नाम चतुरुच्चर द्विशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मावाच-

पार्थिवस्य प्रवक्ष्यामि विधानं परमं शुभम् ।
पक्षं चैवमपकं वा पार्थिवं द्विविधं स्मृतम् ॥ २ ॥
तत्राऽपकं प्रशंसन्ति आयुष्यं श्रीबलप्रदम् ।
तदनुक्रमयोगं च कथयामस्तवान्तिके ॥ २ ॥
श्रेतां पीतां तथा रक्तां मृत्तिकां च समाहरेत् ।
तथा गोधूमचूर्णं तु माक्षिक चूर्णमेव तु ॥ ३ ॥
कपिलाया घृतं क्षीरं पञ्चक्षीरं च वृक्षजम् ।
गुडं च गुग्गुलं चैव चूर्णयित्वा च प्रक्षिपेत् ॥ ४ ॥
वर्जयित्वान्यद्रव्याणि लाक्षामयणकाम्बिकम् ? (लाक्षाकुदालकाम्बिकम्)
प्रतिश्वेषो वरण्डेषु मासं पक्षाधिकं तथा ॥ ५ ॥
ततस्तु कारयेलिङ्गं विधियुक्तिकमैस्तथा ।
व्यक्ताव्यक्तमिदं कुर्याच्छाश्वतं सर्वकामदम् ॥ ६ ॥
अव्यक्तमिदमुक्तं तु व्यक्तमानं प्रवक्ष्यते ।
पूजाभागलिभागे तु वक्त्रस्य निर्गमं विदुः ॥ ७ ॥
मृद्घारुलोहशैलैश्च श्वेतं लिङ्गं तु कामदम् ।
पार्वतिलिङ्गसमायुक्तं तत्त्वानेन तत्कुरु ॥ ८ ॥
लिङ्गार्चा पृथुमानं तद्विभक्तं द्वादशाङ्गुलम् ।
चतुर्विशतिकोच्छाये वक्त्रं वै द्वादशाङ्गुलम् ॥ ९ ॥
ललाटं द्वयङ्गुलं प्रोक्तं भ्रूनेत्रं द्वयङ्गुलं तथा ।
नासिका द्वयङ्गुला प्रोक्ताऽधरौ चैकककाङ्गुलौ ॥ १० ॥
शङ्खाकृतिः कण्ठरेखा हनुकाद्वयङ्गुलायता ।
वेदाङ्गुलं पृथुवक्त्रं द्वयङ्गुला नासिकापुटिः ॥ ११ ॥
द्वयङ्गुलायतकं नेत्रं तन्मानं नेत्रकान्तरम् ।
घापाकारा च दृष्टिः स्याद् भ्रूलता चाङ्गुलायता ॥ १२ ॥
द्वादशाङ्गुलविस्तारे कर्णवेकैककाङ्गुलौ ।
भ्रूसमोत्सेधकौ चैव उभौ कण्ठौ समानतः ॥ १३ ॥
जदामुकुटसंयुक्तं शशाङ्ककृतशेखरम् ।
शिवाननं कुण्डलादि दिव्याभरणभूषितम् ॥ १४ ॥

(शिवपञ्चवक्त्र ध्यानम्)

प्रालेयामलविन्दुकुन्दधधधलं गोक्षीरफेनप्रभम् ।
भस्माभ्यङ्गमनङ्गदेहमनं ज्वालावलीलोचनम् ।

ब्रह्मन्दादिमहद्वैः स्तुतिपौरम्यर्चितं (पौरः संसेवितं) योगिभिः ।
वन्देऽहं सकलं कलड्करहितं स्थाणोर्मुखं पश्चिमम् ॥ १५ ॥

इति सद्यः ॥

गौरं कुरुकुमपिञ्चरं सुतिलकं , (व्यालोल) हापाण्डु गण्डस्थलम् ।
भ्रविक्षेपकटाक्षवीक्षणलसत्संसिक (विम्बे तु) कर्गोपलम् (विवं सकणोपलम्) ।
स्तिर्गंधं विम्बफलाधरं प्रहसतं नीलालकालइकृतम् ।
वन्दे पूर्णशशाङ्कमण्डलनिमं वक्त्रं हरस्योत्तरम् ॥ १६ ॥

इति वामदेवः ॥

कालाभ्रमराञ्जनयुतिनिमं (हरं) व्यावृत्तपिङ्गेक्षणम् ।
वालेन्दुद्वयनिःसृतं (भालेन्दुयुतिभासितं) सुदशनं प्रोद्धिनदं प्राङ्गुरम् ।
सर्वप्रोतं कपालशुक्रिसकलं (शकलं) व्याकीर्णमाशेखरम् ।
वन्दे दक्षिणमीश्वरस्य कुटिलं भूमङ्गयैद्रं मुखम् ॥ १७ ॥

इत्यघोरः ॥

संवर्ताय्मितडिप्रतप्तकूनकप्रस्पर्दितेजोऽरुणम्
गम्भीरध्वनिनिःसृतं सुदशनं प्रोद्भासिताप्राधरम् ।
वालेन्दुयुतिलोलपिङ्गलजटभारप्रबद्धोरगम्
वन्दे सिद्धसुरासुरेन्द्रसुनुतं तत्पूरुषस्याऽननम् ॥ १८ ॥

इति तत्पूरुषः ॥

व्यक्ताव्यक्तगुणोतरं च वरदं षट्प्रिंशतत्वाधिकम् ।
तस्मादुत्तरतत्वमक्षरमिति ध्येयं सदा योगिभिः ।
वन्दे तामसवर्जितेन मनसा सूक्ष्मातिसूक्ष्मं पाम् ।
शान्तं पञ्चममीश्वरस्य वदनं खव्यापि तेजोमयम् ॥ १९ ॥

इतीशानः ॥

(इतः परमष्टा विशतिपर्यन्तं श्लोका लुप्ताः)
शैलजोक्तलिङ्गनन्देशसहस्रायर्चिना ? ।
स्वाद्योदभवस्तथा पुण्य शतसहस्रायंतगा ? ॥ २९ ॥

सर्वात्ममादि लिङ्गानां रुद्रोवेदसमुच्छ्रृते ? ।
वृत्ते नागहते राम (श्री) शतमष्टोत्तरं चयेत् ॥ ३० ॥ इति शतलिङ्गः
सर्वमयादि लिङ्गानां रुद्रोवेदसमुच्छ्रृते ।
एके नवति लिङ्गानि प्रत्येकं विषमैः पौदैः ॥ ३१ ॥
घटितं सारितं चैव स्वयम्भु पार्थिवं तथा ।
शाणादि विहितं चाद्यं नदीमध्याच्च सारितम् ॥ ३२ ॥
स्वभु स्वयं भूमिजातं पार्थिवं नगपृष्ठगम् ।
एवं चतुर्विधं लिङ्गं बाणलिङ्गमतः परम् ॥ ३३ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृ श्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
पार्थिवलिङ्गव्यक्ताव्यक्तनिर्णयाधिकारो नाम चतुरुत्तरद्विशततमं सूत्रम् ॥

(१०५) बाणलिङ्गोत्पत्तिर्नामं पञ्चोत्तरं द्विशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

बाणो नाम महादैत्यः पूर्वमाऽराध्यदेवताः ।
 ब्रह्मविष्णु सुरेन्द्राश्च पुरार्थं तेन याचिताः ॥ १ ॥
 तुष्टेश्च दत्तमेकैकं पुरं दिव्यं च काञ्चनम् ।
 पुरव्रयं तु संयोजय अन्तरिक्षगतः स च ॥ २ ॥
 पुरैः पवनवैगैश्च भ्रमन्ति स्म प्रदक्षिणम् ।
 पुरत्रयाधिपत्यं स प्राप्तस्तिपुरनामकः ॥ ३ ॥
 जितवान् देवदैत्यादीन् यक्षविद्याधरोरगान् ।
 चन्द्रसूर्यादिकांस्तेऽथ शम्भुं शरणमागताः ॥ ४ ॥
 अभयं दत्तवान् देवोऽवदत्ताश्च तथागतान् ।
 गङ्गानर्मदयो र्मध्ये त्रिपुरं पातयाम्यहम् ॥ ५ ॥
 बाणायाऽथाक्षिपद् बाणं हरो बाणोऽप्यचिन्त्य च ।
 बाणं चिक्षेप नष्टौ तौ बाणौ क्षिप्तौ परस्परम् ॥ ६ ॥
 पुरं चाहश्यगतिकं भ्रमत्तिपृष्ठक्षणे क्षणे ।
 शून्यचेता दृढात्माऽपि हरो दृष्टवा च पूर्णतिम् ॥ ७ ॥
 ईशोन विन्त्यमानोऽथ वरदो मुनिपुङ्गवः ।
 स गतो नारदस्तत्र यत्र तत्रिपुरं पुरम् ॥ ८ ॥
 बाणेन चाऽर्थमादाय नारदश्च सुपूजितः ।
 बाणभायां भानुमती तेजःस्था सत्पथे स्थिता ॥ ९ ॥
 प्रणिपत्य मुनिं प्राह ब्रह्मपुत्रं तु नारदम् ।

राज्ञी उवाच—

खीणां ब्रूहि कथं सत्यं व्रतं च परमेश्वर ।
 अस्मार्कं तु मुनीन्द्रस्त्वं सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥ १० ॥

नारद उवाच—

खीभिश्चेदं व्रतं कार्यमनेकसिद्धिकारकम् ।
 द्वादशमासोभपक्ष-तृतीयाः कामदा व्रते ॥ ११ ॥
 चैत्रे वसन्तोत्सवाख्या कृष्णे धर्मप्रशायिनी ।
 वैशाखे तृतीयाऽक्षया कृष्णे सन्तातिकारिणी ॥ १२ ॥
 ज्येष्ठे गगनराज्ञी च कृष्णे शोकप्रणाशिनी ।
 आषाढे दमतीं देवी (शान्तिदानाम) कृष्णे धर्मप्रकाशिनी ॥ १३ ॥
 श्रावणे वै मधुमती कृष्णे स्यादपदायिनी ।
 हरिताली भाद्रपदे कृष्णे कज्जलकामिनी ॥ १४ ॥
 आश्विनेऽभ्यस्तपत्रा (ह्यनसूया) च कृष्णे दशरथा तथा ।
 कातिके कीर्तिदा नाम कृष्णे स्यात्कलिनाशिनी ॥ १५ ॥

मार्गशीर्णे अहिवन्ना । कृष्णे च सुखदा तथा ।
 पौषे च पार्वती देवी कृष्णे मोक्षप्रदायिनी ॥ १६ ॥
 माघे माघेश्वरी ख्याता कृष्णे सौभाग्यदायिनी ।
 फालगुने श्रीफलाख्या च कृष्णे च जातिका तथा ॥ १७ ॥
 द्वादशमासनाः ख्यातास्तृतीयाः पार्वतीवतम् ।
 गौर्यावितमुपोष्येदं यांगं कृत्वा महोत्सवम् ॥ १८ ॥
 ईस्तिं लभते कामं त्रिपुराधिपतिप्रिये ।
 दूर्वाष्टमी बुधाष्टमी ललिता सर्वसुन्दरी ? ॥ १९ ॥
 सर्वराजादिविप्रेण पत्योत्तरभुक्तेतस्तम् ? ।
 एवं तु त्रिपुरे लिङ्दं सम्प्राप्तं त्रिदशैरपि ॥ २० ॥
 आयातो नारदो भूयो यन्नाऽसच्छूलपाणेकः ।
 रथे चारुह्य देवेशं गणं कृत्वा महेश्वरः ॥ २१ ॥
 अथो मुमोचाग्निबाणं उवलितं ज्वालमालया ।
 पातितं द्रियवाणेन हाहाकारसमुद्भवम् ॥ २२ ॥
 त्रिखण्डं त्रिपुरं कृत्वा पातितं धरणीतले ।
 एकं च पतितं खण्डं श्रीशैले त्रिपुरान्तिके ॥ २३ ॥
 तत्र वै कोटिलिङ्गानां सिद्धं क्षेत्रं प्रभावतः ।
 द्वितीयं पतितं खण्डं पर्वतेऽमरकण्टके ॥ २४ ॥
 अमरविद्योदभवा ? काटिः कोटि लिङ्गप्रभावतः ।
 नर्मदायां च लिङ्गं त्वमरकण्टकनिर्मितम् ॥ २५ ॥
 तृतीयं पतितं खण्डं वाराणस्यां तु पुत्रक ।
 तत्र सार्धकोटि लिङ्गं ख्यातमुद्भवनाशकम् ॥ २६ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीमुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां बाणलिङ्गोत्पत्ति
 निर्णयाधिकारो नाम पञ्चोत्तरद्विशतततम् सूत्रम् ॥

---

(२०६) वाणलिङ्गं षडुक्तरद्विशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि वाणलिङ्गस्य लक्षणम् ।
पूर्वमाराधितश्चेशो भक्तैश्च त्रिदशैरपि ॥ १ ॥
(एकस्यादि सप्तानो आसीलश्चातदश्च लक्षणम् ?)
एकास्याद् द्विसप्तान्तमास्यभेदस्य लक्षणम् ।
एकास्यं च स्वयं देव स्थिनेत्रः शूलपाणिकः ॥ २ ॥
उमामहेश्वरं द्वयस्यं त्र्यस्यं त्रिपुरुषं तथा ।
ब्रह्मणा चाऽचिंतं लिङ्गं तथा वेदास्त्वसंवृक्षम् ॥ ३ ॥
पञ्चास्यं लोकपालैश्च षडशं द्विखिकेतुना ।
सप्ताश्रमं वरुणेनाऽथ चाष्टाश्रमं वसुभिस्तथा ॥ ४ ॥
नवग्रहै नवाश्रमं च दशाश्रमं च दिशाधिपैः ।
एकादशास्यं विष्णुना सूर्येण द्वादशास्त्रकम् ॥ ५ ॥
त्रयोदशास्यं सर्वैश्च शकास्यं शक्तस्तथा ।
एकाद्यं चतुर्दशान्तं कथितं च यथाक्रमम् ॥ ६ ॥
एकाश्रमं स्थापितं लिङ्गं येन वै पृथिवीतले ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्रह्महत्यादिभिश्च सः ॥ ७ ॥
द्वयध्रकं च तथा लिङ्गं स्थापितं भक्ति तत्परैः ।
मोदते दिवि मुक्तः स्यात् स गोहत्यादि पातकैः ॥ ८ ॥
त्रयध्रकं च तथा लिङ्गं पूजितं च सुरासुरैः ।
अश्वमेधादिपुण्यं च लभते नाऽत्र संशयः ॥ ९ ॥
पुरुषमेधनं पुण्यं चतुराश्रे च पूजिते ।
अगम्यागमनान्मुक्तो ह्यमक्ष्यस्य च भक्षणात् ॥ १० ॥
मुक्तपापश्च विक्षेयः पञ्चाश्रे पूजिते तथा ।
खीबालघाती शुद्धः स्याच्छिवलोकं षडश्रके ॥ ११ ॥
सप्तास्त्रे वाणलिङ्गे तु पृथिवीदानफलं भवेत् ।
अष्टाश्रमं तु यदालिङ्गं पूजितं पृथिवीतले ॥ १२ ॥
गुरुखीपापमुक्तश्च लभते शिवलोकताम् ।
नवाश्रमं तु यदा लिङ्गं पूजितं च प्रयत्नतः ।
समुक्तः सर्वपापेभ्यो बहुस्वर्णादिकं फलम् ॥ १३ ॥
सप्तकोटिजन्मपापं नश्येदर्शनतः क्षणात् ।
शिवलोकं दशाश्रे च लभतेनाऽत्र संशयः ॥ १४ ॥
एकादशाश्रमं च तथा संसारभयनाशनम् ।
द्वादशाश्रमं तथा लिङ्गं सूर्यतजः समप्रभम् ॥ १५ ॥

नयोदशार्थं लिङ्गं तु अर्चितं च सदाबुधैः ।
 पृथ्वीदेवाधिपत्यं च प्राप्यते नाऽन्नं संशयः ॥ १६ ॥
 चतुर्दशास्त्रं लिङ्गं तु स्वर्गादौ देवपूजितम् ।
 दशाश्वमेघजन्यं च फलं प्राप्नोति मानवः ॥ १७ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 वाणलिङ्गाधिकारो नाम पद्मुक्तरद्विशततमं सूत्रम् ॥

---

(२०७) पीठिकालक्षणं सप्तोत्तर द्विशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

लिङ्गायामसमं पीठे पृथुत्वं तु प्रमाणतः ।
 ब्रह्माद्यं चैव विष्णवन्तं विदुः पीठसमुच्छयम् ॥ १ ॥
 प्रणालं तु विभागेन स्कन्धतुल्यार्थकं तथा ।
 त्रिधा विभक्तमग्रं वै मध्यांशे जलमार्गतः ॥ २ ॥
 स्कन्धे तु पादमेकैकं मध्यवंशोद्भवाकृतिः ।
 पृथुत्वे पीठसूर्यांशा मेखला भ्रमणकृतिः ॥ ३ ॥
 मेखलायाख्यभागेन पात्रं ! (खातं) कुर्यात्तथा परम् ।
 याम्योत्तरं तत्सपादमग्रे वै सार्थभागिकम् ॥ ४ ॥
 कूर्मपृष्ठोद्भवाकारं मस्तकं दर्पणोपमम् ।
 मेखलामध्यतः कार्यं तावत् पीठं तु कामदम् ॥ ५ ॥
 उच्छ्रुये चैव पीठस्य त्रिशङ्का प्रविभाजिते ।
 एकांशा भूगतिः कार्यं त्रिभागा कर्णपट्टिरु ॥ ६ ॥
 भागार्थं सुखपट्टी च त्रिभागा स्कन्धकोत्तिः ।
 स्कन्धस्य पट्टिका सार्धा भागार्थेऽन्तरपट्टिका ॥ ७ ॥
 सार्थद्वयंशं कर्णकं स्यादेकभागा तु चिप्पिका ।
 सार्थद्वयंशा कपोताली चान्तः पहम् द्विभागकम् ॥ ८ ॥
 सार्धाः पञ्च ग्रासपट्टिः कर्तव्यं विधिपूर्वकम् ।
 अर्धे तु स्कन्धपट्टयाश्च त्रिभागं स्कन्धक्षोभणम् ॥ ९ ॥
 अर्धे तु सुखपट्टयाश्च चतुर्भागं च कर्णकम् ।
 क्षोभणस्याप्तभि भागैः कर्तव्यं तदशङ्किरुतै ॥ १० ॥
 यावदीर्घं भवेलिङ्गं तावान् पीठस्य विस्तरः ।
 उमा तु पीठिका शेया लिङ्गं शङ्कर उच्यते ॥ ११ ॥
 न्यूनाधिकं न कर्तव्यमुमायाः शङ्करस्य च ।
 न्यूनाधिके कृते दोषः कुरुते राष्ट्रविभ्रमम् ॥ १२ ॥

इति पीठिकालक्षणम् ॥

शुण्डिला (स्थण्डिला) च तथा वापी यक्षी वेदी तथैव च ।
 मण्डिला पूर्णचन्द्रा च वज्री पद्माकृतिस्तथा ॥ १३ ॥
 अर्धचन्द्रा त्रिकोणा च विशेया दशपीठिकाः ।
 आसां तु रूपसंस्थानं कथयामि निवोध ते ॥ १४ ॥
 स्थण्डिला चतुरश्चा च पक्षेखलया युता ।
 द्विमेखला भवेद्वापी यक्षी चैव त्रिमेखला ॥ १५ ॥
 चतुरश्चायता चैव वेदी सर्वार्थशोभना ।
 लिङ्गेभेताः प्रयत्नेन वर्जनीया सदा बुधैः ॥ १६ ॥

कार्या च मण्डलकारा मेखलाभिरुद्धकृता ।
 मण्डला सा तु विशेया गणानां वृद्धिहेतवे ॥ १७ ॥
 पूर्णचन्द्रसमाकारा मध्येन्यस्त द्विमेखला ।
 सा विशेया पूर्णचन्द्रा रुद्राणां सततं प्रिया ॥ १८ ॥
 पदधा च भवेद् वज्री मेखलाप्रयमूपिता ।
 योङ्गशाथा भवेत् पश्चा किञ्चिद्दध्यस्वा तु मूलतः ॥ १९ ॥
 लग्नउधनुपाकारा अर्धचन्द्रा तु सा भवेत् ।
 त्रिकोणा चोर्ध्वतो न्हस्वा शक्त्या च सदृशी भवेत् ॥ २० ॥
 न्यस्ता चोत्तरपूर्वेण प्रशस्ता लक्षणान्विता ।
 लिङ्गस्यार्धत्रिभागेन बाहुल्यार्धसमन्विता ॥ २१ ॥
 मेखलायाख्यिभागेन खातं चैव प्रणालतः ।
 अधस्तात् पादहीनं तु कारयेष्वैव क्षोभणम् ॥ २२ ॥
 प्रमाणादधिकं कार्यं प्रणालं चोत्तरे तथा ।
 पृथुपीठत्रिभागेन निष्काशं तस्य कारयेत् ॥ २३ ॥
 विस्तारस्तत्प्रमाणेन मूलार्धं च तदग्रतः ।
 जलमार्गविधानं तदग्रतश्च सुशोभनम् ॥ २४ ॥
 ददाति स्थणिडला चैव धनं धान्यं च पुष्कलम् ।
 गोमहिषीप्रदा वापी यक्षी सर्वार्थसंपदम् ॥ २५ ॥
 मण्डला कीर्तिवहुला पूर्णचन्द्रा तु शान्तिदा ।
 वज्री शत्रुविनाशाय पश्चा सौभाग्यदायिनी ॥ २६ ॥
 पुत्रं दयादर्थचन्द्रा त्रिकोणा शत्रुनाशनी ।
 देवस्य योजनार्थं तु पीठिकास्तत्र कीर्तिताः ॥ २७ ॥
 शैले नियोजयेच्छैलीं दारजे दारजां तथा ।
 पार्थिवे पार्थिवा कार्या लोहजे लोहजोत्तमा ॥ २८ ॥
 रत्नजे धातुजा शस्ता रत्नजा तु विशेषतः ।
 नान्ययोनिं प्रकुर्वीत कृतायां वैरविग्रहे ॥ २९ ॥
 यावहीर्घं भवेलिङ्गं तावान् पीठस्य विस्तरः ।
 मानाधिकं न कुर्वित उमायाः शङ्करस्य च ॥ ३० ॥
 उमा तु पीठिका श्वेया लिङ्गं शङ्कर उच्यते ।
 एवमेव समाख्यातं पीठिकानां तु लक्षणम् ॥ ३१ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुं श्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां पीठिकालक्षणादि
 कारो नाम सप्तोत्तरदृशततमं सूत्रम् ॥

(२०८) नन्दीश्वर (वृषभ) लक्षणमष्टोत्तर द्विशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मैवाच-

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि नन्दिकेश्वरलक्षणम् ।
 पादोने वा त्रिभागोने पीठिकोच्छ्यमानतः ॥ १ ॥
 उच्छ्वेयचण्डकं कुर्यात् स्थूलं भीमाननं तथा ।
 पिबन्तं च तथा माक्षं विकृताननसूर्घर्वगम् ॥ २ ॥
 चण्डिकाग्रकेशैश्चैव निबद्धोपरि चण्डिका ? ।
 हारकैयूरसम्यकं कद्दकणाभ्यामलङ्घकृतम् ॥ ३ ॥
 पदतश्चाष्टुमं गत्वा तपनाक्षं पद्मकृतिम् ।
 रुचकं भद्रकं चैव हंसं वा वर्धमानकम् ॥ ४ ॥
 जगत्युपरि कुर्याद्वै बाह्यै वै वामतस्तथा ।
 एवं विधं तु कर्तव्यं चण्डनाथस्य लक्षणम् ॥ ५ ॥
 इति चण्डनाथलक्षणम् ॥

नन्दीश्वरं ततो यक्ष्ये यदुकं पूर्वमेव हि ।
 तस्य स्वरूपसंस्थानं कथयामि तु सम्प्रति ॥ ६ ॥
 ब्रह्माद्यं विष्णुभागान्तं कल्पयेत्स्य चोच्छ्यम् ।
 पादाधिको भवेज्ञेषुः कनिष्ठः पादवर्जितः ॥ ७ ॥
 तदुच्छ्रयं च विभजेद् भागैः पञ्चमिरेव च ।
 तत्र भागप्रमाणेन सप्तभागायतो भवेत् ॥ ८ ॥
 द्विभागं च भवेद् वक्त्रमायामे चोच्छ्रयं विदुः ।
 अधोभागे मस्तकस्य भोगसूत्रे च सक्रियनी ॥ ९ ॥
 शृङ्गं पादं तु विस्तारे विस्तारादुच्छ्रयोऽधिकः ।
 शृङ्गाध्यश्चार्धभागेन कर्णः पादोनभागिकः ॥ १० ॥
 भागमेकं भवेदूत्रीवा पृथु कम्बलतः सह ।
 अधोभागे मस्तकाच्च पृष्ठस्फूर्धं च भागिकम् ॥ ११ ॥
 त्रिभागायतकं पृष्ठं त्रिभागं पृथु कुक्षयोः ।
 द्विभागमुच्चैरुदरं च परमारुतयुत्तमम् ? ॥ १२ ॥
 बाहुल्यं भागमेकं तु जह्ना युग्मांशकायता ।
 अर्धभागैक अग्रं च ? खुरिका चार्धभागतः ॥ १३ ॥
 पुच्छमूलं भागपादमयं कुर्यात्तदर्धतः ।
 चतुर्भागायतं पुच्छं भागैकं चाग्रचामरम् ॥ १४ ॥
 तदुत्तमं च सोत्साहं पादैकं चोच्छ्रूतं क्रमात् ।
 घण्टाचामर घर्षरमालालङ्घकार भूषितम् ॥ १५ ॥
 शृङ्गाभरणमध्येवं कुडिकाग्रे समोदका ।
 मोदका वृषवक्त्राग्रे ताप्सौबद्धुकाकारम् ॥ १६ ॥

प्रासादमान तश्चान्त-लिङ्गस्थानादि कलिपतम् ।
 एकद्वित्रि चतुःपञ्चषट्सप्ताङ्गुलकान्तरे ॥ १७ ॥
 मूर्तिस्थाने तु कर्तव्या मूलस्तम्भैश्चतुष्किका ।
 वृषस्य चोच्छ्यः कार्ये विष्णुभागान्तद्विष्कः ॥ १८ ॥
 पादं जानु कटि यावदर्चाया वाहनस्य दक् ।
 गुहानाभिस्तनान्तं वा सूर्ये व्योमस्तनान्तकम् ॥ १९ ॥
 विलोमे कुरुते पीडामधोदृष्टिः सुखक्षयम् ।
 स्थानं हन्यादूर्ध्वदृष्टिः स्वस्थाने मुकिदायिका ॥ २० ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां चण्डीश्वर
 (नन्दीश्वर) वृषभ लक्षणाधिकारो नामाष्टोत्तरद्विशततमं सूत्रम् ॥

---

(२०९) प्रतिमाप्रमाणं नवोत्तरद्विशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

प्रासादमानोद्भवार्चा प्रमाणै लिविधोदिता ।
सीमागर्भद्वारमानं तुयो हस्ताङ्गुलैर्विधिः ॥ १ ॥
आदौ सीमा पुनर्गर्भं द्वारमानं तृतीयकम् ।
हस्ताङ्गुलक्रमोक्तं च आर्चामानं चतुर्थकम् ॥ २ ॥
सीमार्थं च षडंशोनं हस्तात्तुर्यकरान्तगम् ।
इषुरसात्मकहस्ते स्थिता सीमा त्रिभागतः ॥ ३ ॥
पादोद्भवा दशान्तं च षडंशोना ह्यमा तथा ।
पञ्चमांशा च पादोना हस्तविंशतिकावधि ॥ ४ ॥
त्रिशङ्खस्ते षडंशोन त्रिभागोनं प्रकल्पयेत् ।
सप्तमांशोऽर्चामानं त्यक्ता-धैर्यं चत्वारिंशदंशकैः ॥ ५ ॥
अष्टमांशां शतार्धे तु त्रिभागोनां प्रकल्पयेत् ।
सीमामानोद्भवाख्याता ऊर्ध्वार्चा तु तथोत्तमा ॥ ६ ॥
मध्यमा द्वादशांशोना भष्टांशोना कनिष्ठिका ।
ज्येष्ठमध्याधमाः ख्याताः सीमामाने त्रिधोदिताः ॥ ७ ॥

इति सीमामानोद्भवार्चा ॥

चतुरश्चीकृते क्षेत्रे दशधा प्रविभाजिते ।
चतुर्भागैश्च द्वे भित्ति शेषं गर्भगृहं मतम् ॥ ८ ॥
गर्भगृह त्रिभागैश्च ह्यर्चा कार्या सुशोभना ।
दशांशोना मध्यमा च पञ्चांशोना कनीयसी ॥ ९ ॥

इति गर्भमानम् ॥

द्वारमानोद्भवां वक्ष्ये ह्यर्चा सर्वत्र शोभनाम् ।
ऊर्ध्वाऽऽसनस्था शश्यास्था प्रत्येका मानसम्भवा ॥ १० ॥
तत्त्वयुग्मोद्भवे द्वारे ह्यर्चामानं त्रिधोदितम् ।
षट्चन्द्रौ तत्त्वेन्द्रौ शकाः ऊर्ध्वार्चा सङ्ख्या मता ॥ ११ ॥
आसनस्था पूर्वमाने शकविश्वसूर्यांशतः ।
स्थितासना च केशान्तं प्रमाणं सूत्रतः स्मृतम् ॥ १२ ॥

इति द्वारमानोद्भवार्चा ॥

हस्ताङ्गुलक्रमेणैव अर्चा प्रासादमानतः ।
तस्यानुक्रम उक्तश्च पङ्किक सोपानसंचयः ॥ १३ ॥
रुद्रादौ चैव दिग्घृद्धि हस्तैकाद्वेदहस्ततः ।
पक्षवृद्धादिषु श्रान्तं सनार्धान्तंगुलोद्भवा ? ॥ १४ ॥
पतन्मानोद्भवा ज्येष्ठा त्रिधोदितक्रमागता ।
त्यक्तविंशत्यंशा मध्या दशांशोना कनीयसी ॥ १५ ॥

उक्तमूर्ध्वार्चाप्रमाणं शश्यास्था त्वेकमानतः ।
 न्यूना न्यूनाधिकार्चानां प्रमाणमिति सम्भवेत् ॥ १६ ॥
 हस्तपादादिवृद्धिश्च कमेण परिकीर्तिता ।
 हस्ताद्यं तुर्यपर्यन्तमतऊर्ध्वं न कारयेत् ॥ १७ ॥
 व्यङ्गगुलतो दिग् हस्तान्तं वृद्धिं कुर्यादनुक्रमात् ।
 दिगुत्तरं शतार्धान्तमेकैकाङ्गुलवृद्धितः ॥ १८ ॥
 विशत्यंशैः कनिष्ठोना ज्येष्ठा तदंशवर्धनात् ।
 इत्यादिकं तथा प्रोक्तं त्रिविधं मानमेव हि ॥ १९ ॥
 आसनस्थोऽद्वा ख्याता शश्यनस्था क्रमोऽद्वा ? ।
 स्थित्वा शश्यनकेशान्तं प्रमाणमेतत्सम्भवम् ? ॥ २० ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तश्च श्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 प्रतिमात्रमाणाधिकारो नाम नवोत्तरद्विशततमं सूत्रम् ॥

---

(२१०) प्रतिमालक्षणविधिर्नाम दशोत्तरद्विशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मावाच—

यत् किञ्चित्प्रतिमायामं विभजेन्नवभागतः ।
 स्वकीयाङ्गुलमानेन भागं वै द्वादशाङ्गुलम् ॥ १ ॥
 अष्टोत्तरशतं सद्व्यवैरङ्गुलैरुच्छ्यो भवेत् ।
 नवतालः स विक्रेयो व्यवहारे प्रसिद्धयति ॥ २ ॥
 नवताले ततो वृद्धौ मस्तोध्वे चतुरङ्गुलैः ।
 विख्यातोऽर्चायामको द्वा-दशोत्तरशताङ्गुलः ॥ ३ ॥
 उष्णीषमङ्गुलं प्रोक्तं व्यङ्गुलं शिरउच्यते ।
 तालो ललाटाद् गलान्तं सर्ववैव मुखे कमः ॥ ४ ॥
 व्यङ्गुलं च ललाटं स्यादङ्गुलं नेत्रसूत्रकम् ।
 नेत्रसूत्रे तु कर्तव्या नासिका चतुरङ्गुला ॥ ५ ॥
 गोजका चैकमात्रा स्यादधरं त्रियवान्तरम् ।
 ओष्ठो यवैः पञ्चमिः स्याद्वनुः सार्धाङ्गुला भवेत् ॥ ६ ॥
 विस्तारे वै द्वयङ्गुलं तु गलमर्धाङ्गुलं मतम् ।
 ग्रीवा सार्धाङ्गुला स्तन-सूत्रं त्रयोदशाङ्गुलम् ॥ ७ ॥
 द्वादशाङ्गुलका नाभि उदरं चतुरङ्गुलम् ।
 वलिकात्रयसम्युक्तं गुह्यमपाङ्गुलं तथा ॥ ८ ॥
 पञ्चमात्रोद्भवं मेढं वृष्णपणश्चतुरङ्गुलः ।
 ..... ॥ ९ ॥
 चतुर्विंशत्यङ्गुला स्याज्ज्वां जानुयुगाङ्गुलम् ।
 ज्ज्वामानेन नलको गुलफः स्याच्चतुरङ्गुलः ॥ १० ॥
 उच्छ्वयः कथितश्चैवं मस्तान्तो नवतालकः ।
 षट् त्रियादङ्गुलो मध्यो विस्तरं शृणुसम्प्रति ॥ ११ ॥
 चन्द्रोपमं ललाटं स्याद्विस्तारे चाष्टमात्रकम् ।
 आयामे द्वयङ्गुले नेत्रे विस्तारे चाङ्गुलायते ॥ १२ ॥
 नासोध्वं च भवेन्मात्रं द्विमात्रं नयनान्तरम् ।
 सार्धाङ्गुला च नासा स्यात्पुटिः स्याद् द्वियवान्तरा ॥ १३ ॥
 निष्पावसद्वशी थोत्रपुटिर्धाङ्गुला तथा ।
 पिष्पली पुटितुल्या च पिञ्छली (चस्पिका) चतुरङ्गुला ॥ १४ ॥
 हनुका द्वशङ्गुलायामे गण्डो वृत्तौ पडङ्गुलौ ।
 द्वादशाङ्गुले विस्तारे कर्णौ चैकैकमङ्गुलम् ॥ १५ ॥
 कर्णपार्वं द्विमात्रं च तच्चुल्यं चान्यतो ? (चोशतौ) भवेत् ।
 अङ्गुष्ठाङ्गुलमायामे कर्णौ वै लक्षणान्वितः ॥ १६ ॥
 हनुकेशान्तर्योर्मध्ये मानं पट्टविंशदङ्गुलम् ।
 ग्रीवाष्टांशा परिणाहे चतुर्विंशतिमात्रका ॥ १७ ॥

अहाइगुलौ तथा स्कन्धौ स्तनोध्वे द्वादशाइगुले ।
 कक्षास्थान प्रकोष्ठाभ्यां षाडशाइगुलमीरितम् ॥ १६ ॥
 प्रकोष्ठान्मणिबन्धश्चाइगुलान्यष्टाइथवा दश ।
 सप्ताइगुलं करतलं मध्यमा पञ्चमात्रका ॥ १७ ॥
 तर्जनी चाइनामिका च हीना च स्याद्वतुर्यवैः ।
 अनामिका पञ्चयवर्हीना सा स्यात्कनिष्ठिका ॥ २० ॥
 अइगुण्ठं स्याद्वतुर्मात्रं तालार्थं च करोद्धकम् ।
 पञ्चाइगुलं च विस्तीर्णं कुर्यात्करतलं तथा ॥ २१ ॥
 अष्टयवान्तरेऽइगुण्ठं तर्जनी पद्यवान्तरे ।
 मध्याद्यान्तिमान्ताः सप्त षट्पञ्चयवान्तरः ॥ २२ ॥
 त्रिपर्वकास्तथा सर्वा निम्ना अत्रे सुवृत्तकाः
 पर्वार्धेन नखास्ताभ्यस्ताभिः सार्थं विनिर्गताः ॥ २३ ॥
 सार्थार्थिपर्वे चाइगुण्ठं पर्वार्धं च नखाः सृताः ।
 कुलेखा च कर्तव्या अइगुण्ठमनुवर्तते ॥ २४ ॥
 कनिष्ठाधस्तर्जन्यन्तमायूरेखा समीरिता ।
 मध्यमा च तथा रेखा धनरेखा तदूर्ध्वतः ॥ २५ ॥
 उयगुलो मणिबन्धः स्यान्नाहे सार्थदशाइगुलम् ।
 गजहस्तोपमौ बाहु संस्थितौ च मनोहरौ ॥ २६ ॥
 विशत्यङ्गुलकं चैव कक्षयोरुभयान्तरम् ।
 सप्ताइगुलं भुजस्कन्धः कक्षे चैकैकमइगुलम् ॥ २७ ॥
 चतुर्दशाइगुलो मध्यो नाभ्युध्वे च पउगुलम् ।
 अष्टादशाइगुलं नाभे द्विमुखं चोरुमूलकम् ॥ २८ ॥
 पकादशाइगुला जह्ना निम्नात्रे च सुवर्तिता ।
 सप्ताइगुलं जानुशिरो नलाग्रं निम्नमावृतम् ॥ २९ ॥
 वेदाइगुलं गुलफमूलं नाहं च द्वादशोद्भवम् ।
 षड्गुलं पूर्वपादः तर्जन्याः पूर्वभागतः ॥ ३० ॥
 सार्थायगुलमङ्गुण्ठं तर्जनी चतुरङ्गुला ।
 ..... ॥ ३१ ॥
 अङ्गुष्ठसार्धाङ्गुलोकं तर्जनी च तदर्धकम् ? ।
 अङ्गुष्ठार्धं तु सेप्रेण कुर्यादग्रे कनिष्ठिकाम् ॥ ३२ ॥
 निम्नमानक्रमः प्रोक्तः पर्वसङ्ख्याभिधीयते ।
 त्रिपर्वकोद्भवाश्चान्या अइगुण्ठं च द्विपर्वकम् ॥ ३३ ॥
 पर्वार्धं च नखं कुर्यात्स्मृतः सर्वेष्वयं विधिः ।
 षण्मात्रः पादविस्तार श्रुतुर्मात्रा च पार्णिका ॥ ३४ ॥
 पादमूलतले चापाकारे मध्योन्नते तथा ।
 अक्षि ? गुलफौ प्रकर्तव्यौ अर्धार्धमात्रकात्रुभौ ॥ ३५ ॥
 स्कन्धौ समुन्नताकारौ पृष्ठमध्यस्तु वंशवत् ।
 वंशक्षित्सो न्रतपक्षौ ? सर्वावयवशोभनौ ॥ ३६ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तपराजितपृच्छायां प्रतिमालक्षण-
 विधिनिष्ठाधिकारोनाम दशोत्तरद्विशततर्म सूत्रम् ॥

(१११) स्थानकविधिनिर्णयोनामेकादशोत्तर विनाशतमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मावाच-

अथ वक्ष्ये स्थानविधिं क्रमयोगमुपागतम् ।
 ऋज्ञागतादि-स्थानानि पञ्च वै पूर्वमागतः ॥ १ ॥

कार्याण्यपराङ्मुखानि चतुर्वृत्ताभिधानि च ।
 ब्रह्मसूत्रोद्भवं पूर्वं सन्मुखं चावलोकने ॥ २ ॥

अङ्गाभिधानसंक्षेत्रे तु ऋज्ञागतादि-स्थानतः ।
 ऋज्ञागतं ध्रुवं पूर्वं तदाद्यं प्रवृत्तभ्रमः ॥ ३ ॥

स्वाङ्गुलोद्भवयुक्ता च पादयुक्ता त्रिशोभना ।
 भ्रुकेशान्तयोर्मध्ये च शिरोवृत्ते तु मानतः ॥ ४ ॥

आद्यमृज्वागतं नाम अर्धजुं च द्वितीयकम् ।
 साचीकृतं तृतीयं तु द्वयर्धज्वाख्यं चतुर्थकम् ॥ ५ ॥

उपर्यथो सूत्रधातैः पराङ्मुखं (वृत्तं) चतुष्टयम् ।
 ऋज्ञागतपरावृत्तं मर्धजुपरावृत्तकम् ॥ ६ ॥

साचीकृतपरावृत्तं ततो द्वयर्धजुपूर्वकम् ।
 इत्युक्तं परभागैश्च परावृत्तचतुष्टयम् ॥ ७ ॥

उभयज्वागतमध्ये प्रत्यङ्गाङ्गकशोभनम् ॥
 इति पार्श्वागतं प्रोक्तं स्थानकं नवमं विदुः ॥ ८ ॥

पिंपलीकण्ठमध्ये च बाह्वोश्च स्कन्धगर्भतः ।
 अक्षसूत्रोऽज्ञवाख्यं च पार्श्वसूत्रं प्रतिष्ठितम् ॥ ९ ॥

नासाग्रं दशनाग्रं च अङ्गुष्ठाग्रं तथैव च ।
 पूर्वे प्रतिष्ठितं सूत्रं क्रमयुक्तिमुपागतम् ॥ १० ॥

ललाटनासिकामध्ये चिन्हुकस्तनयोस्तथा ।
 मेढं च गुह्यमूलं च वलसूत्रं प्रतिष्ठितम् ॥ ११ ॥

कुर्यात्स्थूलं च सूत्रस्थं नासाग्रमात्रनिर्गतम् ।
 उच्छ्रवासः सार्थद्वयाक्षोऽङ्गुष्ठमूलं वेदाङ्गुलम् ॥ १२ ॥

शिष्पत्वा सङ्घमत्रियवं गोजिकामात्रमेव च ॥ १३ ॥

अधरानं गतं सूत्रं हनुकामात्रमेव च ।
 ग्रीवा वेदाङ्गुलोत्क्षसा आहिका ? मात्रसंक्षिका ।

जह्ना मध्ये त्रिभागोक्ता द्विगुणं जानुमस्तके ॥ १४ ॥

षष्ठ्मात्रा गुलफसूत्रे च प्रवेशो निर्गमस्तथा ।
 निर्गमश्च प्रवेशश्च युक्तिमानं विधीयते ॥ १५ ॥

कार्यं पृष्ठं स्तनसूत्रे चतुर्दशाङ्गुलकमात् ।
 नाभिदेशो तथा सङ्ख्याऽसनसूत्रे चतुर्दश ॥ १६ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृ श्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृष्ठायां
 स्थानकविधिनिर्णयाधिकारो नाभेकादशोत्तरद्विशततमं सूत्रम् ॥

(२१२) एकादशरुद्वनिर्णयो नाम द्वादशोत्तर द्विशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोदाच—

सद्यो वामोऽघोरतत्पुरुषावीशान एव च ।
मृत्युंजयश्च विजयः किरणाक्षोऽघोरास्त्रकः ॥ १ ॥
श्रीकृष्णश्च महादेवो रुद्राश्चैकादश स्मृताः ।
द्वादशकलासम्पूर्ण-मूर्तिश्चैवं सदाशिवः ॥ २ ॥
गणेशं च कुमारं च तथाऽष्टौ द्वारपालकान् ।
दिक्पालकसमायुक्तं वृत्यन्तं त्रिपुरान्तकम् ॥ ३ ॥
अर्धनारीश्वरं वक्ष्ये तथा चोमामहेश्वरम् ।
कृष्णशक्तरमेवं च हरिहरपितामहम् ॥ ४ ॥
हरिहरस्वर्णगर्भं सचन्द्रार्कं पितामहम् ।
त्रिपुरुषं ब्रह्म-विष्णुमहेशं तु त्रिमूर्तिभिः ॥ ५ ॥
भास्करं ग्रहसम्युक्तं कृष्णं च द्वारकास्थितम् ।
जैनेन्द्रं वच्चिम चतुर्विंशतिं तीर्थङ्करानपि ॥ ६ ॥
गौर्याश्चैव तथा मूर्तिं दुर्गानवकमेव च ।
श्रियस्तथा च भैरव्या मातृणां च तथाष्टकम् ॥ ७ ॥
शुक्लाम्बरधरं देवं शुक्लमाल्यानुलेपनम् ।
शुक्लोष्णीष्वं शुक्लेन्द्रं शुक्लयज्ञापवीतिनम् ॥ ८ ॥
जटाभारसमायुक्तं बालेन्द्रुकृतशेखरम् ।
त्रिलोचनं सौम्यमुखं चतुःकुण्डलभूषितम् ? ॥ ९ ॥
दिव्यदेहं महाकायं नवयौवनमणिडितम् ।
महाभुजं महोत्साहं वरदाभयपाणिकम् ॥ १० ॥

इति सद्योजातः प्रथमो रुद्धः ॥

रक्ताम्बरधरं देवं रक्तयज्ञोपवीतिनम् ।
रक्तोष्णीष्वं रक्तनेत्रं रक्तमाल्यानुलेपनम् ॥ ११ ॥
जटायां कृतचंद्रं च त्रिनेत्रं तुड़गनासिकम् ।
महारकं महाबाहुं शूल खट्टवाङ्गां धारिणम् ॥ १२ ॥
रक्तास्यं रक्तनयनं ? रक्तकुण्डलधारिणम् ।
सर्वालङ्कारसम्युक्तं सर्वाभरणभूषितम् ॥ १३ ॥

इति वामदेवो द्वितीयो रुद्धः ॥

करालदंष्ट्रं विकटास्यं सर्पशीर्षं त्रिलोचनम् ।
मुण्डमालाधरं देवं सर्पकुण्डलमणिडितम् ॥ १४ ॥
भुजङ्गकेयूरधरं सर्पहारोपवीतिनम् ।
गोनसं कटिसूत्रं च गले वृश्चिकमालिकाम् ॥ १५ ॥

नीलोतपलदलश्याममतसीपुण्पसन्निभम् ।
भूहगम्भूभूमजटिलं शशाङ्ककृतशेखरम् ॥१६॥

तस्मकं कर्कोटकं च पायूनेत्रे पुरौ कृतौ ।
अघोरसंहकं हेतुं कालरूपमिवापरम् ॥ १७ ॥

महावीर्यं मदोत्साहमष्टवाहुं महावलम् ।
रिपुसैन्यं ग्रासयन्तं निवेशो यत्र भूतले ॥ १८ ॥

खद्वाङ्गं च कपालं च खेटकं पाशमेव च ।
वामहस्तचतुष्कण शस्त्राणां च चतुष्यम् ॥ १९ ॥

त्रिशूलं कलशं खड्गं दण्डञ्चैवारिमदनम् ।
करेषु वै दक्षिणेषु चैतदखचतुष्यम् ॥ २० ॥

इत्यघोर स्तूतीयो रुद्रः ॥

पीताम्बरधरं देवं पितयशोपवीतिनम् ।

मातुलिङ्गं करे वामे अक्षसूत्रं च दक्षिणे ॥ २१ ॥

इति तत्पुरुषश्चतुर्थो रुद्रः ॥

शुद्धसफटिकसंकाशं जटाचन्द्रविभूषितम् ।

त्रिनेत्रं शूलहस्तं च वामे धृतकरालकम् ॥ २२ ॥

इतीशानः पञ्चमो रुद्रः ॥

कपालमालिनं श्वेतं शशाङ्ककृतशेखरम् ।

व्याघ्रचर्मधरं रुद्रं नागेन्द्रेऽरुविभूषितम् ॥ २३ ॥

त्रिशूलं चाक्षसूत्रं च विभर्ति दक्षिणे करे ।

कपालं कुणिडकां वामे योगमुद्रां करद्वये ॥ २४ ॥

इति षड्भुजमृत्युञ्जयः पष्ठो रुद्रः ॥

एकवक्त्रं त्रिनेत्रं च शशाङ्ककृतशेखरम् ।

बृहललाटकापोलं कम्बुग्रीवं सुशोभनम् ॥ २५ ॥

चतुर्भुजं महावाहुं शूलपद्मकज्ञधृत्करम् ।

दिव्यरूपधरं देवं वरदाभयपाणिकम् ॥ २६ ॥

इति विजयः सप्तमो रुद्रः ॥

चतुर्भुजं महावक्षः शुक्राक्षं सूत्रपाणिकम् ।

पुस्तकाभयहस्तं च वरदाक्षं त्रिलोचनम् ॥ २७ ॥

इति किरणाक्षोऽष्टमो रुद्रः ॥

उष्टलत्यावकसंकाशं खड्गहस्तं त्रिशूलिनम् ।

महाकोधकरं देवं मायाकृतमहाप्रहम् ॥ २८ ॥

इत्यघोरालो नवमो रुद्रः ॥

त्रिप्रसूत्रवल्लधरं त्रिप्रयशोपवीतिनम् ।

त्रिप्ररूपं महासत्यं त्रिशैश्वर्यसमन्वितम् ॥ २९ ॥

चतुर्बाहुं चैक्कक्त्रं सर्वालङ्कारभूषितम् ।

खड्गं धनुः शरं खेटं शशाङ्ककृत शेखरम् ॥ ३० ॥

इति श्रीकण्ठो दशमो रुद्रः ॥

त्रिलोचनभृतुर्बाहुः शुक्राक्षः सुकरद्ययः ।

दक्षेणपाणिना पूर्णं वंशामृतसं पिष्टत् ॥ ३१ ॥

धृतमुक्ताक्षसूत्रश्च महादेवो धनोर्जितः ।

महाश्र्ययप्रदायी च रुद्रश्चैकादशः स्मृतः ॥ ३२ ॥

इति महादेव एकादशो रुद्रः ।

पश्चासनेन संस्थाय ! योगासनकरद्ययम् ।

पञ्चवक्त्रं भयं शक्ति शूलखट्वाङ्गाधृत्करम् ॥ ३३ ॥

भुजङ्गसूत्रडमरु बीजपूरधरं शुभम् ।

इच्छाक्षानकियं चैव त्रिनेत्रं ज्ञानसागरम् ॥ ३४ ॥

इति द्वादशकलासम्पूर्णमूर्तिः सदाशिवः ॥

गजाननं चतुर्बाहुं त्यक्षं पुरुषरुपिणम् ।

एकदन्तं महाचण्डं ठ्यालयक्षोपवीतिनम् ॥ ३५ ॥

स्वदन्तं दक्षिणे हस्ते परशुं चाऽपरे करे ।

उत्पलं चोर्ध्वंतो नामे तस्याऽध्यो मोदकं स्थितम् ॥ ३६ ॥

सिन्दूर रक्तं कुम्भं च कुङ्कुमारुणविग्रहम् ।

कुर्याद्य मूषकारुदं सिद्धिदं सर्वकामदम् ॥ ३७ ॥

इति गणपतिः ॥

बरदं चाङ्कुशं दन्तं परशुं दक्षिणे करे ।

कपालं शराक्षमालं पाणं दण्डं च वामके ॥ ३८ ॥

पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रं च हरं रुद्रगणेश्वरम् ।

वृषभवाहनोपेतं सर्वकामार्थसाधनम् ॥ ३९ ॥

इति हरिहरमूर्तिः ॥

षड्वक्त्रं द्वादशभुजं लोचनश्चयसंयुतम् ।

शिव्यारुदं मांसलं च कुमारं कुमाराकृतिम् ॥ ४० ॥

शरं शक्तिं च खड्गं च अङ्कुशं दण्डमेव च ।

अक्षसूत्रं पडेतानि वामकेषु भुजेषु च ॥ ४१ ॥

शृङ्गं धनुः पाशखेटं बरदां च कमण्डलुम् ।

दक्षिणेषु भुजेष्वेव मस्त्राणां षट्कमेव च ॥ ४२ ॥

इति स्वामिकार्तिकेयः ॥

क्षीरोदार्णवमध्यस्थ मुद्रभवेऽमृतरुपिणम् ।

विषजीर्णं भुजङ्गानां तस्य आदौ समुद्भवम् ॥ ४३ ॥

सर्वाश्र्यमयं रूपं विषोधाद्विषहारकम् ।

द्वारिश्चकुष्ठहरं च धमार्थकाममोक्षदम् ॥ ४४ ॥

मुक्तामण्डलशोभाढ्यं तसकाश्चनसप्रभम् ।

हारकेयूरसम्युक्तं प्रभामण्डलमण्डितम् ॥ ४५ ॥

त्रिनेत्रं षड्मुजं शुभं जटाखण्डेन्दुभूषितम् ।

स्याद्वाजिनं सितं सौर्यं नागयक्षोपवीतिनम् ॥ ४६ ॥

शिशुलं वाक्ससूतं च कणालं कुणिडकां तथा ।

याम्ये सौम्ये च विभ्राणं व्यालव्यासौ करौ तथा ॥ ४७ ॥

पद्मासनस्थितं देवं वैद्यनाथे हरं प्रभुम् ।

वनमालादिसंयुक्तं सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥ ४८ ॥

महाकेयूरसम्युक्तं प्रभामण्डलमण्डितम् ।

वैद्यनाथं विजानीयात् शकृत्यारोग्यप्रदायकम् ॥ ४९ ॥

इति वैद्यनाथ मूर्तिः ॥

गोरशतां ? वरं शान्तं कमण्डलवक्षपाणिकम् ।

धन्वन्तरिं सुषेणं वा वानरस्यामराङ्गकम् ॥ ५० ॥

अमृतागमहस्तं च कुर्यात्तपार्श्वयोः सदा ।

अवतारः कृतो येन रामलक्ष्मणतत्त्वतः ॥ ५१ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकोर्तिप्रकाशप्रोक्तृत्रिभुवनदेवाचायौक्तापराजितपृच्छाया-
मेकादशरुद्विनिर्णयाधिकारो नाम द्वादशोत्तरद्विशततमं मूत्रम् ॥

(२१३) दिक्पालादिविधमूर्तिलक्षणो नाम अयोदशोत्तर
द्विशततमं सूत्रभृ ॥

विश्वकर्मावाच—

मातुलिङ्गं च नागेन्द्रं डमरुं शूलमेव च ।
नन्दी मुकुटशोभादयः सर्वाभरणभूषितः ॥ १ ॥
खट्टवाङ्गं च कपालं च डमरुं बीजपूरकम् ।
दंष्ट्राकरालवदनो महाकालस्तु दक्षिणे ॥ २ ॥
इति पूर्वप्रतिहारौ ॥

तर्जनी श्रिशूलं चैव गदां डमरुकं तथा ।
हेरमधो वामभागे हि भृङ्गिणं दक्षिणे स्मृतः ॥ ३ ॥
गदाडमस्खट्टवाङ्गं तर्जनी वामहस्तके ।
उभौ वा दक्षिणद्वारे भृङ्गी दक्षिणतः शुभः ॥ ४ ॥
इति दक्षिणप्रतिहारौ ॥

श्रिशूलं डमरुं चैव खट्टवाङ्गं बीजपूरकम् ।
पश्चिमे दुर्मुखो वामे तद्रक्षं गोमुखाकृतिः ॥ ५ ॥
पश्चिमद्वारि कार्यः स पाण्डुरोऽस्याथ दक्षिणे ।
खट्टवाङ्गं च कपालं च डमरुं बीजपूरकम् ॥ ६ ॥
इति दुर्मुखो वामे पाण्डुरो दक्षिणे ॥

मातुलिङ्गं मृणालं च खट्टवाङ्गं पश्चादण्डकम् ।
सितश्चैवोत्तरे द्वारे वामे चैव व्यवस्थितः ॥ ७ ॥
पश्चादण्डं च खट्टवाङ्गं मृणालं बीजपूरकम् ।
असितो दक्षिणे भागे उत्तरे द्वार पव च ॥ ८ ॥
इति सितो वामेऽसितश्च दक्षिणे ॥

वरं वज्राङ्गुशौ चैव कुण्डीं धत्ते करैस्तु यः ।
गजारुढः सहस्राक्ष इन्द्रो वै पूर्वतः स्थितः ॥ ९ ॥
वरदः शक्तिहस्तश्च समृणालकमण्डलुः ।
उचालापुञ्जनिभो देवो मेषारुढो हुताशनः १० ॥
लेखनीं पुस्तकं धत्ते कुक्कुटं दण्डमेव च ।
सुमहामहिषारुढो यमः कृष्णाङ्ग ईरितः ॥ ११ ॥
खड्गं च खेटकं हस्ते कब्रीं चैवारिमस्तकम् ।
दंष्ट्रालम्बमुखीं कुर्याच्छवाना रुदां च निर्कृतिम् ॥ १२ ॥
वरं पादां च कमलं करै र्षिष्ठकमण्डलुम् ।
कर्तव्यो मकरारुढो वरुणः पश्चिमे तथा ॥ १३ ॥
वरं खजं पताकां च दधद्वस्तैः कमण्डलुम् ।
मूगारुढो हरिद्वर्णः पवनो वायुदिक्पतिः ॥ १४ ॥

गदां निर्धि वीजपूरं करैर्बिभ्रतकमण्डलुम् ।
गजारुढः इकर्तव्यो धनदध्नोत्तरे तथा ॥ १९ ॥
वरदं च त्रिशूलं च नागेन्द्रं वीजपूरकम् ।
वृषारुदश्च कर्तव्य ईशानो धवलयुतिः ॥ २० ॥
एकवक्षेन दशभुजं नृत्यन्तं त्रिपुरान्तकम् ।
सिंहचर्मपरिधानं मूगचर्मोत्तरीयकम् ॥ २१ ॥
रक्ताम्बरधरं देवं सर्वकोटिसप्तमप्रभम् ।
कपालमालाभरणं शशाङ्ककृतशेखरम् ॥ २२ ॥
खट्टवाङ्गखेटकधरं धृतखड्गकपालकम् ।
त्रिशूलादिन कण्ठा च शरशाङ्गविधारिणम् ॥ २३ ॥
पाशाङ्गकुशधरं देवं कुण्डलाभ्यामलङ्घकृतम् ।
हरं संस्थाप्य नृत्यन्तं बलयाकारसंस्थितम् ॥ २४ ॥

इति दिक्पालयुक्तत्रिपुरान्तकमूर्तिः ॥

अर्धनारीधरं वक्ष्ये उमादेहार्धधारिणम् ।
वामाङ्गे व स्तनं कुर्यात् कर्णे वै ताङ्गपत्रकम् ॥ २५ ॥
वालिका वामकर्णे तु दक्षिणे कुण्डलं तथा ।
मुकुटार्थे च माणिक्यं जटाभारं च दक्षिणे ॥ २६ ॥
अर्धे चैव स्त्रियो रूपं सर्वाभरणभूषितम् ।
पुरुषं दक्षिणे भागे कपालकटिमेखलम् ॥ २७ ॥
त्रिशूलं चाक्षसूत्रं च तदक्षिणकरोद्धृतम् ।
कमण्डलं दर्पणं च गणेशं वामतस्तथा ॥ २८ ॥

इत्यर्धनारीधरः ॥

उमामहेश्वरं वक्ष्ये उमया सह शशकरम् ।
मातुलिङ्गं त्रिशूलं च धृतं दक्षिणतः करे ॥ २९ ॥
आलिङ्गन् वामहस्तेन नागेन्द्रं च द्वितीयके ।
हरस्तकन्धे उमाहस्तं दर्पणं द्वितीये करे ॥ ३० ॥
अधस्ताद्वृषभं कुर्यात् कुमारं च गणेश्वरम् ।
भृङ्गिरिटिं तथा कुर्यान् निमांसं नृत्यसंस्थितम् ॥ ३१ ॥

इत्युमामहेश्वरमूर्तिः ॥

कृष्णशशकरकं वक्ष्ये कृष्णार्धेन तु संस्थितम् ।
कृष्णार्थे मुकुटं कुर्याज्जटाभारं च दक्षिणे ॥ ३२ ॥
कुण्डलं दक्षिणे कर्णे वामे मकरकुण्डलम् ।
अक्षमालां त्रिशूलं च चक्रं वै शङ्खमेव च ॥ ३३ ॥

इति कृष्णशशकरमूर्तिः ॥

एकपीठसमारुद्धमेकदेहनिधासिनम् ।
षड्भुजं च चतुर्वर्षक्र्त्रं सर्वेलक्षणसम्युतम् ॥ ३४ ॥
अक्षसूत्रं त्रिशूलं च गदां चैव तु दक्षिणे ।
कमण्डलं च खट्टवाङ्गं चक्रं वामभुजे तथा ॥ ३५ ॥

इति इरिहरपितामहः ॥

दिक्पालादिविविधमूर्तिलक्षणो नाम त्रयोदशोत्तर द्विशततमं सूत्रम् ॥

चतुर्वक्त्रं चाष्टब्याहुं चतुष्कैकनिधासनम् ।
ऋज्ज्वागतो मुखः कार्यः पञ्चहस्तो दिवाकरः ॥ ३२ ॥
खट्वाङ्गत्रिशूलहस्तो रुद्रो दक्षिणतः शुभः ।
कमण्डलुं चाक्षसूत्रमपे स्यात् पितामहः ॥ ३३ ॥
वामे तु संस्थितश्चेवं शाहखन्तकधरो हरिः ।
एवं विधं प्रकर्तव्यं सर्वकामफलप्रदम् ॥ ३४ ॥

इति हरिहरहिरण्यगर्भः ॥

प उभुजं च चतुर्वक्त्रं सर्वाभरणभूषितम् ।
कमण्डलुं चाक्षसूत्रमुभयोः एकजटकरम् ? ॥ ३५ ॥
मृणालमूर्धवकरयोः कर्तव्यं शुभलक्षणम् ।
सर्वाभरणसम्युक्तं सर्वकामफलप्रदम् ॥ ३६ ॥

इति चन्द्रार्कपितामहः ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां-
दिक्पालादिविविधमूर्तिलक्षणाविकारो नाम त्रयोदशोत्तर द्विशततमं सूत्रम् ॥

---

(२१४) ब्रह्मसूर्यादिनवग्रहा नाम चतुर्दशोत्तर द्विशततम् सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच-

ऋग्वेदादिविभेदेन कृतादियुगभेदतः ।
विग्रादिवर्णभेदेन चतुर्वक्त्रश्चतुर्भुजः ॥ १ ॥
ब्रह्मा पितामहश्चैव विरञ्चिः कमलासनः ।
एकैकस्य यथा प्रोक्ता मूर्तिः स्यात्परमेष्ठिनः ॥ २ ॥
अक्षसूत्रं करे दक्षे शुचिस्तस्योर्ध्वतः स्थिता ।
पुस्तकं वामहस्ते च तस्याधस्तात् कमण्डलुः ॥ ३ ॥

कमलासनमूर्तिः स्यात्सर्ववर्णहितप्रदा ।
कलौ युगे भवेष्वैवं कर्तृकप्रवरादिषु ॥ ४ ॥

इति कमलासनः ॥

अक्षसूत्रं पुस्तकं च शुचिश्चैव कमण्डलुः ।
विरञ्चेः सा भवेन्मूर्तिं द्वाषरे सुखदायिनी ॥ ५ ॥

इति विरञ्चिः ॥

कमण्डलुश्चाक्षं नूत्रं श्रुवाश्च पुस्तकं तथा ।
पितामहस्य मूर्तिः स्यात् त्रेतायां सुखदायिनी ॥ ६ ॥

इति पितामहः ॥

पुस्तकं चाक्षसूत्रं च श्रुवाश्चैव कमण्डलुः ।
ब्रह्मणः सा भवेन्मूर्तिः कृते तु सुखदायिनी ॥ ७ ॥
ब्रह्मा सुवक्त्रः सुभावः कर्णसंस्थितकुण्डलः ।
किरीटमालाशोभाढय समांस गलकेशकः ॥ ८ ॥
तसकाञ्चनवर्णाभो मणिरत्नहारोऽज्वलः ।
मुक्ताकटककेयूर सर्वाभरण भूषितः ॥ ९ ॥

इति ब्रह्मणो मूर्तिः ॥

ओदित्यस्य प्रवक्ष्यामि मूर्तिं नवग्रहान्विताम् ।
रक्तवर्णो महातेजाः शतपदोपरिस्थितः ॥ १० ॥
सर्वलक्षणसंयुक्तः सर्वाभरणभूषितः ।
द्विभुजश्चैकवक्त्रश्च श्वेतपङ्कजधृत्करः ॥ ११ ॥
तेजोवर्तुलविश्वस्य मध्यस्थो रक्तवाससः ।
इदमादित्यरूपं स्यात् सर्वपापप्रणाशनम् ॥ १२ ॥
श्वेतवर्णो भवेत्सोमो रक्तो छाङ्कारकस्तथा ।
शुधश्च पीतवर्णाभस्ताद्ग्रूपं गुरोस्तथा ॥ १३ ॥
गोक्षीरधवलः शुक्रः कृष्णवर्णः शानैश्चरः ।
राजावर्तनिभो राहुर्धुन्नः केतुः सदा भवेत् ॥ १४ ॥

सोमः कमलहस्तः स्यात् कुञ्जे दण्डकमण्डलू ।
 योगासनस्थध्वं बुधो गुरुश्चाऽक्षकमण्डलू ॥ १५ ॥
 अक्षं कमण्डलुं शुक्रः शनिर्दण्डकमण्डलू ।
 अर्धकायः स्थितो राहुः केतुः करपुटाकृतिः ॥ १६ ॥
 सप्ताश्वरथादित्यश्चन्द्रो दशहयः स्मृतः ।
 मेषारुढोऽक्षरकश्च बुधः सर्पसनस्थितः ॥ १७ ॥
 हंसारुढं गुरुं विद्यात् शुक्रं दर्दुरवाहनम् ।
 शनिं च महिषारुढं राहुं वै कुण्डमध्यगम् ॥ १८ ॥
 सर्पपुच्छाकृतिं केतुं शनिं दंष्ट्राकरालकम् ।
 किरीटमाला शोभाद्याः सर्वाभरणभूषिताः ॥ १९ ॥

इति ग्रहसहिता सूर्यमूर्तिः ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुं श्रीभुवनदेवाचार्योक्त्वापराजितपृच्छायां
 ब्रह्मसूर्यादिनवग्रहाधिकारो नामं चतुर्दशोत्तरं द्विशततमं सूत्रम् ॥

(२१५) सर्वप्रतिमा नाम पञ्चदशोत्तर छिशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यमि विष्णुमूर्तेश्च लक्षणम् ।
 वर्णभेदानुक्रमं च मूर्तीनां च पृथग्विधिम् ॥ १ ॥
 केशवो नारायणश्च माघवो गोविन्दस्तथा ।
 स्थापिता मूर्तयश्चैषां विप्राणां च सुखावहाः ॥ २ ॥
 विष्णोर्मधुसूदनस्य क्षत्रियस्य फलप्रदे ।
 विविक्मवामनयोः स्थापनं वैश्यसौख्यदम् ॥ ३ ॥
 स्थापिताश्रेधरी मूर्तिः शूद्रस्याऽपि सुखावहा ।
 रजकानां चर्मकारनटानां वरटस्य च ॥ ४ ॥
 कैवर्तमेदभिलानां हृषीकेशः सुखावहः ।
 कुम्भकारो वणिग्वेश्या चक्रिकध्वजिनावपि ॥ ५ ॥
 एतेषां प्रकृतीनां च सर्वेषां च सुखावहः ।
 पद्मनाभः सुविख्यातः स्थाप्यो देवश्चतुर्भुजः ॥ ६ ॥
 वांछग्रस्वकः श्रीमान् दण्डनां च विशेषतः ।
 दामोदरः समाख्यातस्तथा च ब्रह्मचारिणाम् ॥ ७ ॥
 यद्धछन्त्येते शुभं राज्यं भूत्यपुत्रकलप्रकम् ।
 हरिं हरं हेमगर्भं नारसिंहमतः परम् ॥ ८ ॥
 वामनं चैव वाराहं सर्ववर्णेषु करयेत् ।
 धनं धान्यं च सौभाग्यं लभन्ते कर्तृकावराः ॥ ९ ॥
 स्थापिता चैव यन्मूर्तिर्व्यङ्गिता चेद्विसर्जयेत् ।
 तन्मूर्तिश्च प्रकर्तव्या नाऽन्यमूर्तिं प्रवेशयेत् ॥ १० ॥
 नखकेशाद्भूकैश्च हारैः कण्ठविमूषणैः ।
 कंडकणैः कटिसूत्रैश्च किरीटकुण्डलादिभिः ॥ ११ ॥
 वनमाला तुरगाद्या ! नूपुरैः पादकंडकणैः ।
 शाखाद्यायुधभेदेश्च व्यङ्गितामपि तां त्यजेत् ॥ १२ ॥
 नखकेशाभूषणादिशाखवस्त्राद्यलङ्घक्तिः ।
 विषमा व्यङ्गिता नैव दूषयेन्मूर्तिमङ्गकम् ॥ १३ ॥
 शान्तिपुष्ट्यादि कृत्यैश्च पुनः सा च समीकृता ।
 पुनरथोत्सवं कृत्वा प्रतिमा अर्चयेच्छुभाः ॥ १४ ॥
 अङ्गोपाङ्गैश्च प्रत्यङ्गैः कथंचिद् व्यङ्गदूषिता ।
 विसर्जयेत्तां प्रतिमामन्यमूर्तिं प्रवेशयेत् ॥ १५ ॥
 झीरोद्धारकमयुक्ति प्रतिष्ठादिभिराचरेत् ।
 प्रतिष्ठानन्तरे प्राहः कुर्यादधूमहोत्सवान् ॥ १६ ॥
 याः खण्डिताश्च दण्डाश्च विशीर्णाः स्फुटितास्तथा ।
 त तासां मन्त्रसंस्कारो गतासुस्त्र देवता ॥ १७ ॥

परे वर्षशताहेवाः स्थापिताश्च महस्तरैः ।
 सान्निध्यं सर्वकालं तु व्यङ्गितानपि न त्यजेत् ॥ १८ ॥
 पतनाद् व्यङ्गिता देवास्तेषां दुरितमुद्धरेत् ।
 स्नपनोत्सवयात्रासु पुनरुपाणि चाचरेत् ॥ १९ ॥
 नैवेरेवापि जीर्णे वा हार्चा या चाऽपि शोभना ।
 परिष्कारेऽपरिष्कारे तप्रदोषो न विद्यते ॥ २० ॥
 चतुर्भुजे वा द्विभुजे तस्यान्ते वाहिका क्रमम् ।
 युग्मतालौ पृथगेका वाहिका पृथुमानतः ॥ २१ ॥
 तच्चुल्यं च भवेहैर्यं वाहिकानां प्रमाणकम् ।
 देवताक्रम तद्रूपं ? तोरणं ऋन्दमीदशम् ॥ २२ ॥
 वाहिका स्तोरणे ? कुर्याद् यस्य देवस्य ये गणाः ।
 शान्तिदाः सर्वकालेषु सर्वविधनप्रणाशनाः ॥ २३ ॥
 द्वारशाखाकारनिकरार्धरथिकान्विताः ? ।
 वाहिका वाहायक्षे तु गजैःसिंहैरलङ्घकृताः ॥ २४ ॥
 तदूर्ध्वं तोरणं कुर्यात् पञ्चधा प्रोच्यते बुधैः ।
 लीलोदरं च ललितं श्रीपुञ्जं नन्दिवर्धनम् ॥ २५ ॥
 चित्रकूटाभिधेयं च पञ्चमं तोरणं मतम् ।
 ललितं चेलिकाकारं त्रिरथिकं लीलोदरम् ॥ २६ ॥
 श्रीपुञ्जं पञ्चरथिकं सप्तभिर्नन्दिवर्धनम् ।
 नवभिश्च रथैर्युक्तं चित्रकूटं च कामदम् ॥ २७ ॥
 रथिका यास्योत्तरयोर्मकरी विकृतानना ।
 रथिकोभयपक्षे तु ईलिका वल्लैर्युता ॥ २८ ॥
 प्रकृष्टविष्णू रवि कुर्याद् भद्राद्या गौरिकास्तथा ।
 चण्डिकां बुद्धमर्हन्तं गणनाथादि शोभनम् ॥ २९ ॥
 यादृवर्णोदभवा अर्चास्ताद्कृ परिकरादिकम् ।
 विवर्णादौ महादोषो घाट्यमाने तु सर्वतः ॥ ३० ॥
 रस्तादिकोदभवेष्वेवं मार्कतस्फाटिकादिषु ।
 न वैवर्ण्यकीर्णदोषो हार्चा परिकरादिषु ॥ ३१ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीमुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छाया
 सर्वप्रतिमाधिकारो नाम पञ्चदशोत्तर द्विशततमं सूत्रम् ॥

(२१६) ऊर्ध्वासनस्थाशयनस्थार्चापरिकरो नाम षोडशोत्तर
द्विशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच-

आसनस्था तथैवार्चा शयनस्था विशेषतः ।
तासामनुक्रमं युक्ति वक्ष्ये परिकरादिकम् ॥ १ ॥
पूर्वमानान्विताः कुर्यादर्चा वै सर्वशोभनाः ।
पक्षद्वये भुजानां तु युग्मतालप्रविस्तरैः ॥ २ ॥
मकर्यरैः कर्णिका वृत्ताः सुरूपाः लक्षणान्विताः ।
तिलकोर्ध्वं मृगाङ्गुः स्यान्मालाचयसमन्विताः ॥ ३ ॥
कामदा चाह्नपक्षे तु गजसिंहादितः क्रमात् ।
पृष्ठपट्टोद्भवा, कार्या वाहिकोभयमध्यतः ॥ ४ ॥
प्रतिमास्कन्धकोत्सेधपृष्ठपट्टान्तवाहिका ।
दोला च तोरणं कार्यं नेमिकाकाररूपके ॥ ५ ॥
श्रिरथिका तथा कार्या छत्रत्रयसमन्विता ।
अशोकपत्रकाकारा छत्रदण्डसमन्विता ॥ ६ ॥
अधस्तात् फणिमण्डपं मयूरकान्ति सञ्जिभम् ।
मयूरकस्य चाधस्तात् सिंहासनमलङ्घकृतम् ॥ ७ ॥
अर्चा चोर्ध्वोदये कार्या सिंहासनसमन्विता ।
पक्षद्वये धर्मचक्रं गजसिंहैरलङ्घकृतम् ॥ ८ ॥
यक्षाः शासनदेवश्च तस्य चोभयपक्षतः ।
एवमेव तथा कार्यं सिंहासनमलङ्घकृतम् ॥ ९ ॥
ऊर्ध्वासनस्था चैव स्यादर्चा सर्वशोभना ।
तदुच्छृथत्रिभागेन जलपट्टस्य निर्गमः ॥ १० ॥
तस्योर्ध्वं पीठबन्धस्तु कर्तव्यो लक्षणान्वितः ।
एवभूर्ध्वासनस्थायाः कार्यः परिकरस्तथा ॥ ११ ॥
यथोदितं परिकरं शयनस्थां च वच्चम्यहम् ।
तदनुक्रमयुक्ति च कथयामि विशेषतः ॥ १२ ॥
शयनस्था तु या चाऽर्या पर्यट्कान्तं यथोदिता ।
कार्या तदिगुणा चैव वाहिका शीर्षपदान्तिका ॥ १३ ॥
गजसिंहैरलङ्घकृत्वा कर्तव्या सर्वकामदा ।
तस्योर्ध्वं तोरणं चैव सदोर्ध्वे ! चाधिकोदयम् ॥ १४ ॥
श्रिपञ्चसप्तान्ता पङ्कितरच्चा सर्वत्र शोभना ।
सप्तलोकादिक्रमैश्च कर्तव्यास्तत्र देवताः ॥ १५ ॥
भुवर्लोकोऽथस्वर्लोको महोलोको जनोऽपरः ।
तपोलोको सत्यलोको ज्ञानलोकस्तु सप्तमः ॥ १६ ॥

पर्युक्ताधश्च कार्याणि नवनागकुलानि च ।
 सप्तावध्योऽमृतकुम्भाः कर्तव्याः सर्वकामदाः ॥ १७ ॥
 लक्ष्मीः पादतले लग्ना पश्चिमाजः कृताञ्जलिः ।
 ब्रह्माच्या ऋषिभिर्देवास्ते स्थिताश्च यथाकमम् ॥ १८ ॥
 आसनस्था तु या ह्यर्चा तद्रूपं वाहिकाद्वयम् ।
 मूलाचा नेत्रतस्तत्र तयोर्द्दिं च योजयेत् ॥ १९ ॥
 शयनस्था तत्तद्रूपैर्मूलदृक्समसूत्रतः ।
 ऊर्ध्वे यावुश्चान्ते कुर्याद् दण्डिनिकाररूपोद्भवा ! ॥ २० ॥
 एवं विधं च कर्तव्यमर्चापरिकरादिकम् ।
 न्यूनाधिकं न कुर्वीत कृते दोषो महाभयम् ॥ २१ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायामूर्ध्वासनस्था-
 शयनस्थाचार्यपरिकराधिकारो नाम बोडशोत्तर द्विशततमं सूत्रम् ॥

---

(२१७) विष्णुमूर्तिलक्षणं सप्तदशोत्तर द्विशततमं सूत्रम्

विश्वकर्मोवाच—

अथातः सप्तप्रवक्ष्यामि विष्णुमूर्तेभ्य लक्षणम् ।
 मूर्तयो वासुदेवाद्या युगादिवर्णभेदतः ॥ १ ॥
 कृते युगे वासुदेवस्त्रेतायां कृष्ण एव च ।
 प्रद्युम्नो द्वापरे चैवानिरुद्धश्च कलौ युगे ॥ २ ॥
 वासुदेवो भवेद्विप्रे क्षेत्रे संकर्षणः शुभः ।
 प्रद्युम्नश्च तथा वैश्ये शूद्रे चैवानिरुद्धकः ॥ ३ ॥
 शुद्धस्फटिकसंकाशं छत्राकारं तु मस्तके ।
 दक्षिणे च करे शड्खस्तस्याधस्ताद् गदा शुभा ॥ ४ ॥
 वामे चोर्ध्वे तथा चक्रमधः पश्चं सुशोभनम् ।
 स्याद्वासुदेवमूर्तिः स्वा पूजनीया द्विजोत्तमैः ॥ ५ ॥
 रक्तवर्णं दिव्यदेहं मुकुटं चैव मस्तके ।
 दक्षिणोर्ध्वे करे शड्खं तस्याधश्च गदात्तमा ॥ ६ ॥
 वामोर्ध्वे तु भवेत्पश्चं तस्याधश्च सुदर्शनम् ।
 साडूकर्षणी भवेन्मूर्तिः क्षत्रियाणां वरप्रदा ॥ ७ ॥
 पीततर्णा महातेजः प्रमुखीकृतमस्तका ।
 दक्षिणोर्ध्वकरे शड्खं तस्याऽधश्चकमुत्तमम् ॥ ८ ॥
 वामे कौमोदकी चोर्ध्वे तस्याऽधः पङ्कजं तथा ।
 प्रद्युम्नस्य भवेन्मूर्तिर्वैद्यानां हितकामदा ॥ ९ ॥
 अतसीपुष्पसंकाशा बालेन्दुकृतमस्तका ।
 दक्षिणोर्ध्वे गदा चैव तस्याधश्चकमुत्तमम् ॥ १० ॥
 वामोर्ध्वहस्ते शड्खं च तस्याधः पङ्कजोत्तमम् ।
 अनिरुद्धस्य मूर्तिः स्याच्छूद्राणां वरदायिनी ॥ ११ ॥
 केशवो नारायणश्च माधवो वासुदेवकः ।
 त्रिविक्रमो वामनश्च श्रीधरः प्रद्युम्नस्तथा ॥ १२ ॥
 हृषीकेशः पश्चनाभो दामोदरोऽनिरुद्धकः ।
 दक्षहस्तस्याध आद्यं दक्षिणोर्ध्वं पुनस्तथा ॥ १३ ॥
 वामस्योर्ध्वमध्यध्यान्ते नाम्ना प्रदक्षिणक्रमः ॥ १४ ॥
 अथासां सर्वमूर्तीनां शखाभेदाः करक्रमात् ।
 नापस्त्रयेन कुर्वीत मूर्तीर्वै विष्णुरूपिकाः ॥ १५ ॥
 पश्चशस्त्रे चक्रगदे केशवे वासुदेवके ।
 शास्त्रान्तर्जगदाचक्रं नारायणे तत्संभवे ॥ १६ ॥

गदाचके शंखपदे माधवे वासुदेवके ।
सालङ्कारं भवेद्रूपं श्वेतवर्णं तथैव च ॥ १७ ॥

इति वासुदेवत्रयम् ॥

चक्रं गदा पश्चाल्लखौ गोविन्दे गोपवर्षने ।
गदापदे शङ्खचक्रके विष्णौ स्युर्जगतीपतौ ॥ १८ ॥
चक्रशङ्खौ पश्चगदे तथा स्युर्मधुसूक्ष्मे ।
साङ्कर्षणालयो भेदा विष्णुरूपादिकोद्भवाः ॥ १९ ॥

इति सङ्कर्षणादित्रयम्

पश्चं गदा चक्रशङ्खौ रूपे त्रैविकमे तथा ।
शङ्खचक्रगदापदं वामने बलिष्ठन्धने ॥ २० ॥
पश्चं चक्रं गदा शङ्खं श्रीधरे श्रीनिकेतने ।
प्रद्युम्नस्य त्रयो भेदा विष्णुशङ्खसमुद्धवाः ॥ २१ ॥

इति प्रद्युम्नादित्रयम् ॥

गदा चक्रं पश्चशङ्खौ हृषकिनेशो उदाहृताः ।
शङ्खचक्रपदे चक्रगदे पश्चनाभे ब्रह्मोद्भवे ? ॥ २२ ॥
पश्चशङ्खगदाचक्रं दामोदर उदाहृतम् ।
अनिरुद्धस्य भेदाश्च पुराणैश्च प्रबोधिताः ॥ २३ ॥

इत्यनिरुद्धादित्रयम् ॥

अथाभ्याः सप्तप्रवक्ष्यामि मूर्तीं वै वासुदेवजाः ।
सङ्कर्षणश्च प्रद्युम्नोऽनिरुद्धश्च यथाक्रमम् ॥ २४ ॥
अधोक्षजः कृष्णकार्तिकेयश्च पुरुषोत्तमः ।
तार्क्ष्यध्वजाच्युतोपेन्द्रा जयन्तो नारसिंहकः ॥ २५ ॥
जनार्दनो गोवर्धनो हरिः कृष्णस्तथैव च ।
पश्चं गदा शङ्खचक्रे तथैवाऽधोक्षजे सदा ॥ २६ ॥
पश्चं कृष्ण कार्तिकेये शक्तिखेटककम्बवः ।
चक्रपदे शङ्खगदे तथा च पुरुषोत्तमे ॥ २७ ॥
पश्चं शङ्खौ ध्वजा गदा चिह्नं चक्रं तार्क्ष्यस्थे गरुडध्वजे ।
गदा पश्चं चक्रशङ्खावच्युते विष्णुरूपके ॥ २८ ॥
उपेन्द्रमूर्तीं शङ्खोऽथ गदा चक्रं च पश्चकम् ।
अस्त्रकदण्डपश्चं वादित्रैः परिवेष्टिते ॥ २९ ॥
जयन्तनामविख्याते रिपुसैन्यविमर्दने ।
चक्रपदे गदाशङ्खा नारसिंहे तथैव च ॥ ३० ॥
पश्चं चक्रं शङ्खगदे तथैव च जनार्दने ।
गोवर्धने चाऽक्षयकं शङ्खाञ्जं गोपवल्लभे ॥ ३१ ॥

विष्णुमूर्तिलक्षणं सप्तदशोत्तर द्विशततम् सूत्रम् ॥

५५५

यं लक्षणं पश्य गदे हरौ वै मोक्षदायके ।
शास्त्रलो गदा पश्य अकं कृष्णमूर्तीं तथैव च ॥ ३२ ॥
तिक्ष्णस्तस्त्रभृत्येवै रेवं द्वादशमूर्तयः ॥

इति विष्णुमूर्तयः ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृष्ठायां विष्णुमूर्तिलक्षणाभिकारो नाम सप्तदशोत्तर द्विशततम् सूत्रम् ॥

---

(२१८) द्वारकती नामाष्टादशोत्तर द्विशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

द्वारकायाः प्रवक्ष्यामि छन्दान्पञ्चं प्रकीर्तितान् ।
 अनुक्रमादधैकैकं कथयिष्यामि च ध्रुवम् ॥ १ ॥
 पश्चिनी विजयाख्या च श्रीतुङ्गा चैव शान्तिका ।
 महोत्सवा च विजेया: पञ्चैव द्वारिका मताः ॥ २ ॥
 पश्चिन्याख्या कृतयुगे भ्रेतायां विजया तथा ।
 श्रीतुङ्गाख्या द्वापरे च शान्तिका च कलौयुगे ॥ ३ ॥
 चतुर्युगे चतुर्वर्णे प्रशस्ता च महोत्सवा ।
 तलच्छन्दाध्वतसः स्युः पञ्चमी स्यान्महोत्सवा ? ॥ ४ ॥
 सङ्करणस्य विजया वासुदेवस्य पश्चिनी ।
 प्रद्युम्नस्य च श्रीतुङ्गाऽनिरुद्धस्याऽथ शान्तिका ॥ ५ ॥
 महोत्सवा च क्रियते सर्वमूर्तिषु कामदा ।
 धर्मार्थकाममोक्षाणां प्राप्तिहेतव ईरिताः ॥ ६ ॥
 चतुरश्चाकृते क्षेत्रे दशधा प्रविभाजिते ।
 द्विभागा भिन्निरित्युक्ता गर्भः षड्भाग ईरितः ॥ ७ ॥
 मद्यक्षेत्रत्रिभागस्तु ह्यर्चापीठः सुशोभनः ।
 चतुरष्टे समेक्षेत्रेऽम्बुपट्टं वेदिकाकृति ॥ ८ ॥
 प्रतिष्ठाप्यो वासुदेवः पूर्वदिङ्गमुख एव च ।
 सङ्करणः स्यात्सुखदो दक्षिणाभिसुखस्थितः ॥ ९ ॥
 प्रद्युम्नः सुखदो देवस्तथा वरुणदिङ्गमुखः ।
 कौबेरीसुखसंस्थथ्य ह्यनिरुद्धस्तथोच्यते ॥ १० ॥
 एकपीठसमारुढाध्वत्वारो हरयः स्थिताः ।
 अपरप्रागग्निनिर्झत्याभिताः कृष्ण उच्यते ? ॥ ११ ॥
 धर्मार्थकाममोक्षाश्च लभ्यन्ते कृष्णदेवतः ।
 कृष्णदेवस्याऽदि मूर्तिः द्वारकादि जगत्पतेः ॥ १२ ॥
 यथा प्रजा विना राशा पुंभि हीनास्तु योषितः ।
 द्वारिका कृष्णहीना तु विना कृष्णं न शोभते ॥ १३ ॥
 एकया कृष्णमूर्त्या च लब्धपुण्या च द्वारिका ।
 समस्तमूर्तियुक्ताऽपि विना कृष्णं न पुण्यभाक् ॥ १४ ॥
 स्वप्ने वा मनसा वाऽपि द्वारिकां यस्तु कारयेत् ।
 लभेत् विष्णुलोकं स यावदाभूतसंप्लवम् ॥ १५ ॥
 घर्द्मानापरं शिखरं ? कर्णानुगे कुछाकृति ? ।
 प्राप्त्रीवो भय कुक्ष्योऽपि पक्षिराजाधिप युहे ॥ १६ ॥
 इत्यादि मूर्तिः ॥

आदिमूर्तिर्थथा कृष्णस्ततो हीना समस्तकाः ।
 विभक्तयनुकम्भौ तासां कथयामि विशेषतः ॥ १७ ॥
 पादेन वा श्रिभागेन न्यूनः स्याद्वासुदेवकः ।
 आदिमूर्त्यर्धभागेन वाराहस्य तथोदयः ॥ १८ ॥
 देवमानामिति ख्यातं भृत्यमानं च कथ्यते ।
 कटिनाभिस्तनन्धूना नूनं भृत्यादि-देवताः ॥ १९ ॥
 वैकुण्ठो विश्वरूपश्चाऽनन्तस्त्रैलोक्यमोहनः ।
 एते स्कन्धसमानाश्च शैषा न्यूनास्ततोऽपि च ॥ २० ॥
 प्राप्तादे देवतामध्ये मण्डपे गर्भमध्यतः ।
 उदुम्बरोच्छ्रयसमा वेदिका जलपीठिका ॥ २१ ॥
 वेदात्मं वेदिकाकारं जलपट्टस्य निर्गमम् ।
 वासुदेवादिक्रमेण स्थापयेच्चतुरो हरीन् ॥ २२ ॥
 शुक्लाम्बरधरो देवः शुक्लमाल्यानुलेपनः ।
 शुक्लध्वजपताकश्च शुक्लयज्ञोपवीतिकः ॥ २३ ॥
 चतुःसहस्रगोपीयुक् कार्यः परिकरस्तथा ।
 रुदिमण्यादिगोपिकायुक् प्राइमुखो वासुदेवकः ॥ २४ ॥
 रक्ताम्बरधरो देवो रक्तमाल्यानुलेपनः ।
 रक्तध्वजपताकश्च रक्तयज्ञोपवीतिकः ॥ २५ ॥
 रोहिण्यादिगोपिकायुगनन्तो दक्षिणामुखः ।
 चतुःसहस्रगोपिकायुक् कार्यः परिकरस्तथा ॥ २६ ॥
 पीताम्बरधरो देवः पीतमाल्यानुलेपनः ।
 पीतध्वजपताकश्च पीतयज्ञोपवीतिकः ॥ २७ ॥
 रत्यादिगोपिकायुक्तः प्रद्युम्नः पश्चिमामुखः ।
 चतुःसहस्रगोपिकायुक् कार्यः परिकरस्तथा ॥ २८ ॥
 नीलाम्बरधरो देवश्चातसीपुष्पसञ्चिभः ।
 नीलध्वजपताकश्च नीलयज्ञोपवीतिकः ॥ २९ ॥
 उषादिगोपिकायुक्तनिरुद्धर्शोक्तरामुखः ।
 चतुःसहस्रगोपिकायुक् कार्यः परिकरस्तथा ॥ ३० ॥
 शेषाः पद्मकौ प्रकर्तव्याः केशवादिकमूर्त्यः ।
 पश्चभद्रे मण्डपस्य मध्योक्तमगवाक्षके ॥ ३१ ॥
 वैकुण्ठो दक्षिणे स्थाप्यो वामतो विश्वरूपकः ।
 मूलगर्भस्य मध्ये त्वनन्तत्रैलोक्यमोहनौ ॥ ३२ ॥
 मण्डपाग्रे श्रिकं प्रोक्तं कर्तव्यं सर्वकामदम् ।
 एकद्वित्रिभूणाः कार्याः परितो मत्त वारणाः ॥ ३३ ॥
 वाराहो मध्यदेशोतु पीठोदुम्बरतः समः ।
 मेष (शोषं) कूर्म समायुक्तं लक्ष्मी वै वामपार्श्वतः ॥ ३४ ॥

सन्मुखं च गवाक्षस्य द्वारस्य वामदक्षिणे ।
 तुष्टासा नारदश्चैव ह्यगस्ति दृण्डपाणिकः ॥ ३५ ॥
 यथाविधि विधातव्या वत्सयुक्ता ? च द्वादशी ? ।
 विताने गोकुलोद्भाव कालीयस्यायभिदायकम् ? ॥ ३६ ॥
 एवं वै द्वारिका कार्या संसारे मोक्षदायिनी ।
 धर्मार्थकाममोक्षाणां वाऽनुत्तरार्थफलप्रदा ॥ ३७ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 द्वारवत्यधिकारो नामाष्टादशोत्तर द्विशततमं सूत्रम् ॥

---

(२१९) विष्णुमूर्तयो नामैकोनविंशत्युत्तरद्विशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणं जलशायिनः ।
 शयानः शेषपर्यहके शेषं तुल्यो ने धृतिः ? ॥ १ ॥
 अष्टतालस्तथायामे तन्मानि धू वृतोऽद्वम् ? ।
 नवतालः पूर्णवृत्ते लिङ्गरूपसुखासनम् ॥ २ ॥
 तेनावर्त्तेन रूपं स्यात् गर्भे कुर्यात् शाश्वतम् ? ।
 एकः शिरोधरो हस्तश्वैको हृत्कमलस्थितः ॥ ३ ॥
 गदा वै वामतो हस्ते ऊर्ध्वे चैव सुदर्शनम् ।
 किरीटभाला शोभादयो वनमालाविभूषितः ॥ ४ ॥
 हारकेयूरसंयुक्तः कुण्डलाभ्यामलङ्घकृतः ।
 माला तुल्याः सप्त फणा मुकुटान्ते व्यवस्थितः ॥ ५ ॥
 भृतामृताः सप्तकुम्भा नवनागकुलान्यधः ।
 लक्ष्मीः पादतले लग्ना तार्ह्यः करपुटाञ्जलिः ॥ ६ ॥
 ब्रह्मा च नाभिकमले कमलयोनिसंशकः ।
 सप्तलोकाः परिकराः क्रमेण परिकीर्तिताः ॥ ७ ॥
 दशावताराः कर्तव्याः मन्दरोन्मथनादिकम् ।
 पर्वं विधः प्रकर्तव्यो विष्णु वै जलशायिकः ॥ ८ ॥
 साहाय्ये केशवः कार्यं स्त्रिविक्रमदामोदरौ ।
 अधोक्षजस्तथैव स्यान्नाऽन्यमूर्तिः प्रशस्यते ॥ ९ ॥
 इति जलशयनः ॥
 सप्तभागोच्छूर्यं कुर्यात्रवभागायतो भवेत् ।
 द्विभागं मस्तकं कुर्यात् तुण्डनाली द्विभागतः ॥ १० ॥
 भागा पिण्डे तुण्डनाली ? श्रीवास्थाने सार्धद्विकम् ।
 त्रिवलीसहिता श्रीवा सार्धांशद्विकवृत्तिका ॥ ११ ॥
 मस्तकार्धभागः स्कन्धः पादश्वचतुर्भागतः ।
 पर्वं पृष्ठोऽद्ववः कायो द्विरदाकारकस्तथा ॥ १२ ॥
 सार्धद्वयंशावग्रपादावपरौ च द्विभागकौ ।
 त्रिभागं पिण्डकं कार्यं भागंस्यादक्षदेशकम् ॥ १३ ॥
 भागार्धश्चाग्रपादश्च भागपादा खुरी महा ।
 द्विभागं बाह्यकं कार्यं सार्धस्याऽपि क्रमेण च ॥ १४ ॥
 जानुभागं चार्धभागं शुणिङ्का ? (शुरिका) पादभागिका ।
 पिण्डभागे बाहुमध्ये एकभागं तथोदरम् ॥ १५ ॥
 बहुर्भागौ च द्वौ कुक्षी सुवृत्तं जठरं तथा ।
 पुष्करं भागपादोनं पादैका कोष्ठपालिका ॥ १६ ॥
 पुष्करे सप्तविस्तारं वृत्तकारं सुसंस्थितम् ।
 पुष्करे छिद्रयुग्मं च वक्त्रं दंष्ट्रा द्वयान्वितम् ॥ १७ ॥

भागवत्यात्पुष्करतोऽर्थभागं मस्तकं परे ।
 सपादभागः कर्णश्च स तत्राग्रोन्नतो भवेत् ॥ १८ ॥
 कर्णयोः समसूत्रे तु भागार्धे दृष्टिरेव च ।
 गजनेत्रोपमा कार्या मस्तकं गजमस्तवत् ॥ १९ ॥
 मस्तपुस्तकयोर्मध्ये भाग षडश वृत्तकाः ।
 उद्धताप्रो वामपादोऽपरं स्थाप्र क्रमम् ? ॥ २० ॥
 मस्तकस्य भागपादे पृष्ठे मेरु लिङ्गाकृतिः ।
 तत्प्रदक्षिणतः कुर्यात् ब्रैलोक्यं सचगचरम् ॥ २१ ॥
 पुच्छप्रीवाग्रन्थिहृद-यांत्रे वै शेषसंभवः ।
 कार्यश्चाऽधस्तु कृमो वै तस्याऽथो जलपट्टकम् ॥ २२ ॥
 पवमादि प्रकर्तव्यमुक्तं सौकरमानकम् ।
 दंष्ट्रांत्रे वै लक्ष्मी वर्मे दंष्ट्रायां दक्षिणः करः ॥ २३ ॥

इति वाराहप्रमाणम् ॥

वैकुण्ठो विश्वरूपश्चाऽनन्तं ब्रैलोक्यमोहनौ ।
 पृथगेकमूर्तीश्च कथयिष्यास्यनुकमात् ॥ २४ ॥
 प्रवचन्नयथ वैकुण्ठं सोऽपृष्टबाहुर्महाबलः ।
 गहडस्थश्चतुर्वक्त्रः कर्तव्यः शान्तिमिच्छता ॥ २५ ॥
 गदा खड्गो बाणचक्रं दक्षिणेऽख्यचतुष्यम् ।
 शाङ्खः खट्टो धनुः पश्चं वामे चाऽख्यचतुष्यम् ॥ २६ ॥
 पुरतः पुरुषाकारो नारसिंहश्च दक्षिणे ।
 अपरे श्रीमुखाकारो धाराहास्यस्तथोत्तरे ॥ २७ ॥

इति वैकुण्ठः ॥

विश्वरूपो महातेजा विश्वज्ञः सृष्टिकारकः ।
 तस्य चाऽनुकमं वक्ष्ये भुजानां विंशतिस्तथा ॥ २८ ॥
 पताका हलशङ्खौ च वज्राऽकुशशरास्तथा ।
 चक्रं च बीजपूरं च वरो दक्षकरेषु च ॥ २९ ॥
 पताका दृढपाशौचं गदाशङ्खौ तथैव च ।
 पश्चं शूद्री च मुशलमक्षं वामभुजेषु च ॥ ३० ॥
 करयुग्मे योगमुद्रा वैनतेयोपरिस्थितः ।
 नरश्च नारसिंहश्च श्रीमुखः सूकराननः ॥ ३१ ॥
 स्त्रिया विश्वस्य जगतो विश्वमूर्तिं महोद्भवः ।
 शक्तिविंशतिसम्युक्तः कर्तव्यः सर्वकामदः ॥ ३२ ॥

इति विश्वरूपः ॥

अनन्तोऽनन्तरूपश्च यतोऽनन्तजगद्भवः ।
 अनन्तशक्तिसंकीर्णोऽनन्तरूप समुद्भवः ॥ ३३ ॥
 भुजैर्द्वादशकैर्युक्तश्चतुर्वक्त्रो महोत्सवः ।
 सुपर्णकेतु यत्यातः कर्तव्यः सर्वकामदः ॥ ३४ ॥

गदा खड्गश्च चक्रं च वज्राङ्कुशवरास्तथा ।
भुजेषु दक्षिणव्येवमल्लभृकं तथोत्तमम् ॥ ३५ ॥
शङ्खः खेटो धनुः पञ्चं दण्डपाशौ तथैव च ।
भुजेषु चैव वामेषु हाल्यषट्कमितीरितम् ॥ ३६ ॥
नरास्यो नारसिंहास्यः श्रीमुखः सूकराननः ।
तेजःपुञ्जमयः कार्यो ह्यनन्तो नाम नामतः ॥ ३७ ॥

इत्यनन्तः ॥

त्रैलोक्यमोहनं वक्ष्ये संसारे मोहकारकः ।
स षोडशभुजैर्युक्तस्ताक्षर्यस्थश्च महाबलः ॥ ३८ ॥
गदा वज्राङ्कुशौ बाणः शक्तिशक्रं तथा क्रमात् ।
वरदश्चेति हस्तेषु हाल्याणि दक्षिणेषु च ॥ ३९ ॥
मुद्गरः पाशशाङ्के च शङ्खः पञ्चं कमण्डलुः ।
शृङ्गी वामेषु हस्तेषु योगमुद्रा करद्वये ॥ ४० ॥
नरास्यो नारसिंहास्यः सूकरः कपिलाननः ।
द्विरघशक्तिसंयुक्तः कार्यस्त्रैलोक्यमोहनः ॥ ४१ ॥

इति त्रैलोक्यमोहनः ॥

वैनतेयं प्रवक्ष्यामि प्रमाणे स्वामिसन्निभः ॥
विष्णोरेवाग्रतः कार्यो नान्येवां च दिवौकसाम् ॥ ४२ ॥
मूले च चौद्भवं मानं नतां स्तासादत्वांसकै ? ।
नवतालोद्भवा कार्या अर्चा चायामतस्तथा ॥ ४३ ॥
पञ्चषट्सप्ता द्विरंगुला नतो छाया ? ।
गुह्यनाभिस्तनं यावत् वाहनस्योऽन्न्योऽग्रतः ॥ ४४ ॥
पादो जानु कटिर्यावदर्चाया वाहनस्य दृक् ।
करपुटाग्रस्थानं च कर्तव्यं दै भयात्मकम् ॥ ४५ ॥
नररूपसमाकारः तुङ्गतीक्ष्णोग्रनासिकः ।
भुजोपर्युभयपक्षो मुकुटालङ्कृतस्तथा ॥ ४६ ॥
तलजानुर्वामपादः पादो जानुपुटोऽपरः ।
पादपक्षाग्रं भव्यं पक्षोत्सेधसुशोभितः ॥ ४७ ॥
शिवाये वृषभः स्थाप्यो विष्णोरये च पक्षिगद् ।
ब्रह्मणोऽप्रे सदा चैवं श्वेताङ्गो हंस एव च ॥ ४८ ॥
सूर्याये च भवेद् व्योम देव्यये पादुका तथा ।
अर्चायाः पादपक्षाये पादुका तुल्यमुच्छ्रूता ॥ ४९ ॥

इति गरुडः ॥

प्रतीहारांस्ततो वक्ष्ये ह्यष्टौ चैव चतुर्दिशम् ।
तदनुक्रमरूपं च लक्षयेवक्ष्येऽहं यस्य यादृशम् ॥ ५० ॥
वामनाकाररूपाश्च कर्तव्याः सर्वथोत्तमाः ।
तर्जनी शङ्खचक्रे च दण्डश्च प्रथमो वरः ॥ ५१ ॥

विष्णुमूर्तयो नामैकोनविंशत्युत्तरद्विशततमं सूत्रम् ।

चण्डाभिधानश्चाख्यातोऽसव्यासव्ये प्रचण्डकः ।
 वामे चण्डः प्रकर्तव्यः प्रचण्डश्चैव दक्षिणे ॥ ५२ ॥
 पञ्चं खड्गः खेटकाख्यो गदा चैव प्रदक्षिणम् ।
 जयोऽथ विजयः पद्मगदयोश्च विलोमतः ॥ ५३ ॥
 तर्जनी वाणवापौ च गदा चैव प्रदक्षिणम् ।
 ध्राता गदा चापसव्ये विधाता च तथोत्तमः ॥ ५४ ॥
 तर्जनी पद्मशङ्खौ च गदा चैव प्रदक्षिणम् ।
 भद्रश्च शस्त्रापसव्ययोगे चैव सुभद्रकः ॥ ५५ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकार्तिप्रकाशप्रोक्ततुश्रीमुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 विष्णुमूर्त्यविकारो नामैकोनविंशत्युत्तरद्विशततमं सूत्रम् ॥

---

(२२०) सर्वप्रतिहारनिर्णयो नाम विंशत्युक्तरद्विशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

ब्रह्मणोऽष्ट प्रतीहारान् कथयिष्यम्यनुकमात् ।
पुरुषाकारगम्भीरा: सुकूर्चा सुकुटोज्जवलाः ॥ १ ॥
पश्चं स्वकु पुस्तकं दण्डः वामे स्यात्सत्यनामकः ।
शखापसव्ययोगेन दक्षिणे धर्मको भवेत् ॥ २ ॥
अक्षपश्चागमा दण्डः वामे चैव प्रियोद्धवः ।
दण्डागमस्वकु फलकं यज्ञः स्यात्सर्वकामदः ॥ ३ ॥
अक्षसूत्रं गदा खेऽन्दं दण्डो विजयनामकः ।
अधोहस्तपसव्येन फलयुक्त यज्ञभद्रकः ॥ ४ ॥
अक्षपाशाइकुशदण्डा भवः स्यात्सर्वकामदः ।
दण्डाइकुश-पश्चापश्चं विभवः सर्वशान्तिदः ॥ ५ ॥

इति ब्रह्मप्रतिहारा अष्ट ॥

दण्डी च पिङ्गलश्चैव ह्यानन्दो नन्दकस्तथा ।
चित्रो विचित्रो ज्ञातव्याः किरणाक्षः सुलोचनः ॥ ६ ॥
सर्वे ते पुरुषाकाराः कर्तव्याः शान्तिमिच्छता ।
अष्टौ स्युष्म चतुर्द्वाः सु सव्यददक्षिणतः क्रमात् ॥ ७ ॥
तर्जनी किरणश्चैव ताम्रचूडश्च दण्डकः ।
दण्डी नाम तथा वामे शृणु पिङ्गलकस्य च ॥ ८ ॥
शक्तिश्च किरणस्थाने ताम्रचूडपदेऽशकः ।
पूर्ववत् तर्जनीदण्डौ पिङ्गलः पूर्वदक्षिणे ॥ ९ ॥
तर्जन्यौ द्वे वज्रदण्डावानन्दक इति स्मृतः ।
तर्जनी दण्डापसव्ये संभवे दन्तकस्तथा ॥ १० ॥
द्वे तर्जन्यौ पश्चादण्डौ वामतश्चित्रकः स्मृतः ।
तर्जनी दण्डापसव्ये विचित्रो दक्षिणे स्थितः ॥ ११ ॥
तर्जन्यौ किरणो दण्डः किरणाक्षस्तथैव च ।
तर्जनी दण्डापसव्यौ प्रतीहारः सुलोचनः ॥ १२ ॥
इत्यष्टौ च प्रतीहाराः सर्वविघ्नप्रणाशनाः ।
सर्वे तेजोमया नित्यं सूर्यदेवप्रत्यात्मकाः ॥ १३ ॥

इति भास्करस्याष्टौ प्रतिहाराः ॥

अविघ्नो विघ्नराजश्च सुवक्त्रो बलवानथ ।
गजकर्णश्च गोकर्णः सौम्यश्चभयदायकः ॥ १४ ॥
सर्वे तु वामनाकाराः सौख्यदाः पुरुषननाः ।
तर्जनी परशुः पश्चं दण्डो हस्तेष्वविघ्नकः ।

तर्जनी दण्डापसव्ये स भवेद्विघ्नराजकः ।
 पूर्वद्वारोभयभागे सर्वविघ्नविनाशकः ॥ १६ ॥
 तर्जनी खड्गखेटौ तु दण्डो हस्तैः सुवक्त्रकः ।
 तर्जनी दण्डापसव्ये बलवांश्च समीरितः ॥ १७ ॥
 तर्जनी बाणचापो च दण्डश्वकावजकर्णकः ।
 तर्जनी दण्डापसव्ये गोकर्णः पश्चिमस्थितः ॥ १८ ॥
 तर्जनीपश्चाहकुशाश्च दण्डश्वैव स सौभ्यकः ।
 शस्त्रापसव्ये च तथा भवेदभयदायकः ॥ १९ ॥
 द्वारपक्षौ सर्वविक्षु स्थाप्या विघ्नविनाशनः ।
 इत्यष्टौ च प्रतीहारा नृपाणां शान्तिमिच्छता ॥ २० ॥

इति गणेशप्रतिहाराः ॥

जया च विजया चैव अजिता चापराजिता ।
 निभक्ता मङ्गला चैव मोहिनी स्तम्भनी तथा ॥ २१ ॥
 अभयाहकुशपाशाश्च दण्डः प्रदक्षिणं जया ।
 सव्यापसव्ये शस्त्राणां विजया सा प्रकीर्तिता ॥ २२ ॥
 अभयावज्जपाशा दण्डोऽजिता सव्येऽपराजिता ।
 अभीष्ठाहकुशदण्डा विनिभक्ताऽसवैर्मङ्गला ? ॥ २३ ॥
 अभयशाहखावजदण्डा मोहिनीत्येव नामतः ।
 शस्त्रापसव्ययोगेन सा भवेत् स्तम्भनी तथा ॥ २४ ॥
 गौर्याश्चायतने शस्ता अष्टौ स्युद्धारपालिकाः ।

इति गौर्या द्वारपालिकाः ॥

चण्डिकायास्तथैवोक्तान् कथयिष्याम्यनुक्रमात् ॥ २५ ॥
 वेतालः कोटरश्वैव पिङ्गाक्षो भृकुटिस्तथा ।
 धूम्रकः कंकद(ट)श्वैव रकाक्षश्च सुलोचनः ॥ २६ ॥
 देष्ट्रास्यविकर्णः कोपे स्फुरहशनकोज्ज्वलाः ।
 वर्वरीकाश्च कृष्णाङ्गा मरकाक्षा महाबलाः ॥ २७ ॥
 तर्जनी चैव खट्वाङ्गो डमरुदण्ड आयुधम् ।
 वैतालः स समाख्यातो ह्यपसव्ये तु कोटरः ॥ २८ ॥
 अभयखड्गखेटकं दण्डः पिङ्गाक्ष एव च ।
 अभयापसव्ययोगे भवेद् भृकुटिनामकः ॥ २९ ॥
 तर्जनी वज्राहकुशा वै दण्डो धूम्रकनामकः ।
 सव्यापसव्ययोगेन भवेत् कंकदटनामकः ॥ ३० ॥
 तर्जनी च त्रिशूलं च खट्वाङ्गो दण्ड एव च ।
 रकाक्षस्स च नामना वै धामे दक्षे त्रिलोचनः ॥ ३१ ॥
 दिशाद्वारपक्षयुग्मो स्थिता विघ्नविनाशनाः ।
 इत्यष्टौ च प्रतीहारा देवीनां सर्वसमताः ॥ ३२ ॥

इति चण्डिकाया अष्टौ प्रतिहाराः ॥

इन्द्र इन्द्रजयश्चैव महेन्द्रो विजयेन्द्रकः ।
 धरणेन्द्रः पद्मकश्च सुनामः सुरदुन्दुभिः ॥ ३३ ॥
 इत्यष्टौ च प्रतीहाराः पीतरागादिशान्तिदाः ।
 पृथगैककशश्चैव कथयिष्याम्यनुकमस् ॥ ३४ ॥
 कफलं वज्राङ्कुशौ दण्ड इन्द्रोऽसव्ये इन्द्रजयः ।
 द्वौ वज्रौ फलदण्डौ च महेन्द्रोऽसव्ये विजयः ? ॥ ३५ ॥
 तदायुधयोगोद्भवाख्यिपञ्चाश्वफणा (ग्रहा) मताः ।
 धरणेन्द्रः पद्मकश्च सर्वै शान्तिकराः स्मृताः ॥ ३६ ॥
 यक्षरूपाधिकाराश्च निधिहस्ताः शुभोदराः ।
 सर्वशान्तिप्रदावेवं सुनामः सुरदुन्दुभिः ॥ ३७ ॥
 इत्यष्टौ च जिनेन्द्रस्य प्रतीहाराश्च शान्तिदाः ।
 नगरादौ पुरे ग्रामे सर्वविधनप्रणाशनाः ॥ ३८ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभृतनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 सर्वप्रतीहारनिर्णयाधिकारो नाम विश्वत्युतरद्विशततम् सूत्रम् ॥

(२२१) जिनेन्द्रमूर्तिलक्षणमेकविंशत्युत्तरद्विशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोचाच--

तीर्थकरान् प्रवक्षयामि चतुर्विंशतिसङ्ख्यकान् ।
नामवर्णलाङ्गुलार्थ-देवी-यक्षादिकक्रमम् ॥ १ ॥
ऋषभश्चाजितश्चैव संभवश्चाभिनन्दनः ।
सुमतिः पश्चप्रभश्च सुपार्श्वः सप्रभोस्मो मतः ॥ २ ॥
चन्द्रप्रभश्च सुविधिः शीतलो दशमो मतः ।
थ्रेयांश्चसो वासुपूज्यश्च विमलोऽनन्तसंशकः ॥ ३ ॥
धर्मः शान्तिः कुन्त्युररो मलिनाथस्तथैव च ।
मुनिस्तथा सुवतश्च नमिश्चरिष्टनेमिकः ॥
पार्श्वनाथो वर्धमानश्चतुर्विंशतिरहताम् ॥ ४ ॥
चन्द्रप्रभः पुष्पदन्तः श्वेतौ वै कौञ्चसम्भवौ ? ।
पश्चप्रभो धर्मनाथो रक्तोत्पलनिभौ मतौ ॥ ५ ॥
सुपार्श्वः पार्श्वनाथश्च हरिद्रिणौ प्रकीर्तितौ ।
नेमिश्च इयामवर्णः स्यानीलो महिः प्रकीर्तिः ॥ ६ ॥
शेषाः पोडश सम्प्रोक्तास्तपकाञ्चनसमप्रभाः ।
वर्णानि कथितान्यग्रे लाङ्गुलानानि ततः शृणु ॥ ७ ॥
वृषो गजाश्वकपयः कौञ्चपश्चकस्वस्तिकाः ।
चन्द्रो मकरश्चैवतसौ गण्डको महिषस्तथा ॥ ८ ॥
शूकरः शशादनश्च वज्रश्च मृग आजकः ।
नन्दावर्तश्च कलशः कूर्मो नीलाङ्ग-शङ्खकौ ॥ ९ ॥
सर्पः सिंहश्चर्षभादेलीङ्गुलानीरितानि च ।
चतुर्विंशतिरुच्यन्ते कमाङ्गुलासनदेविकाः ॥ १० ॥
चक्रेश्वरी रोहिणी च प्रक्षावै वज्रशङ्खला ।
नरदत्ता मनोवेगा कालिका उवालमालिका ॥ ११ ॥
महाकाली मानवी च गौरी गान्धारिका तथा ।
विराटा तारिका चैवानन्तागातिश्च मानसी ॥ १२ ॥
महामानसी च जया विजया चापराजिता ।
षष्ठुरूपा च चामुण्डाऽम्बिका पश्चावती तथा ॥ १३ ॥
सिद्धायिकेति देव्यस्तु चतुर्विंशतिरहताम् ।
कथितान्यभिधानानि शशमेदोऽत्र कथ्यते ॥ १४ ॥
षट्पादा द्वादशभुजा चक्राण्यष्टौ द्विवज्रकम् ।
मातुलिङ्गाभये चैव तथा पश्चासनाऽपि च ॥ १५ ॥
गरुडोपरिसंस्था च चक्रशी हेमवर्णिका ।

इति चक्रेश्वरी ॥ १ ॥

चतुर्भुजा श्वेतवर्णा शशखचक्राभयवरा ।
लोहासना च कर्तव्या रथारुढा च रोहिणी ॥ १६ ॥
इति रोहिणी ॥ २ ॥

प्रश्नावती श्वेतवर्णा षड्भुजा चैव संश्रुता ।
अभयवरदफल-चन्द्राः परशुरुत्पलम् ॥ १७ ॥
इति प्रश्नावती ॥ ३ ॥

नागपाशाक्षफलकं वरदं हंसवाहिनी ।
चतुर्भुजा तथैवोक्ता विख्याता वज्रशृङ्खला ॥ १८ ॥
इति वज्रशृङ्खला ॥ ४ ॥

चतुर्भुजा चक्रवज्र-फलानि वरदं तथा ।
श्वेतहस्तिसमारुढा कर्तव्या नरदत्तिका ॥ १९ ॥
इति नरदत्ता ॥ ५ ॥

चतुर्वर्णा स्वर्णवर्णाऽशनि चक्रफलं वरम् ।
अश्ववाहन संस्था च मनोवेगा तु कामदा ॥ २० ॥
इति मनोवेगा ॥ ६ ॥

कृष्णाऽष्टवाहुखिशूल-पाशाङ्कुशधनुःशरा ।
चक्राभयवरदाश्रम महिषस्था च कालिका ॥ २१ ॥
इति कालिका ॥ ७ ॥

कृष्णा चतुर्भुजा घण्टा अशूलं च फलं वरम् ।
पश्चासना वृषारुढा कामदा उवालमालिनी ॥ २२ ॥
इति उवालमालिनी ॥ ८ ॥

चतुर्भुजा कृष्णवर्णा वज्रगदावराभयाः ।
कूर्मस्था च महाकाली सर्वशान्तिप्रदायिनी ॥ २३ ॥
इति महाकाली ॥ ९ ॥

चतुर्भुजा श्यामवर्णा पाशाङ्कुशफलं वरम् ।
सूकरोपरिसंस्था च मानवी चार्थदायिनी ॥ २४ ॥
इति मानवी ॥ १० ॥

पाशाङ्कुशाङ्जवरदाः कनकाभा चतुर्भुजा ।
सा कृष्णहरिणारुढा कार्या गौरी च शान्तिदा ॥ २५ ॥
इति गौरी ॥ ११ ॥

करद्वये पश्चफले नकारुढा तथैव च ।
श्यामवर्णा प्रकर्तव्या गान्धारी नामिका भवेत् ॥ २६ ॥
इति गान्धारी ॥ १२ ॥

श्यामवर्णा षड्भुजा द्वौ वरदौ खड्गखेटकौ ।
धनुर्बाणौ विराटाख्या ध्योमयोनेगता तथा ॥ २७ ॥
इति विराटाख्या ॥ १३ ॥

चतुर्भुजा स्वर्णवर्णा धनुर्वर्णांौ फलं वरम् ।

हंसासनाऽनन्तमतिः कर्तव्या शान्तिदायिनी ॥ २८ ॥

इत्यनन्तमतिः ॥ १४ ॥

षड्भुजा रक्तवर्णा च त्रिशूलं पाशचक्के ।

डमर्हैं फलवरे मानसी व्याघ्रवाहना ॥ २९ ॥

इति मानसी ॥ १५ ॥

चतुर्भुजा सुवर्णभा शरः शार्ङ्गे च वज्रकम् ।

चक्रं महामानसी स्यात् पक्षिराजोपरिस्थिता ॥ ३० ॥

इति महामानसी ॥ १६ ॥

वज्रचक्रे पाशाङ्कुशौ फलं च वरदो जया ।

कनकाभा पद्भुजा च कृष्णशूकरसंस्थिता ॥ ३१ ॥

इति जया ॥ १७ ॥

सिंहासना चतुर्बाहुर्वज्रचक्रफलोरगा: ।

तेजोवती स्वर्णवर्णा नामना सा विजया मता ॥ ३२ ॥

इति विजया ॥ १८ ॥

खड्ग-खट्टा फलवरौ इयामवर्णा चतुर्भुजा ।

शान्तिदाऽष्टापदस्था च विख्याता ह्यपराजिता ॥ ३३ ॥

इत्यपराजिता ॥ १९ ॥

द्विभुजा स्वर्णवर्णा च खड्गखेटकधारिणी ।

सर्पासना च कर्तव्या वहुरूपा सुखावहा ॥ ३४ ॥

इति वहुरूपा ॥ २० ॥

रक्ताभाष्टभुजा शूल-खड्गौ मुद्गरपाशकौ ।

वज्रचक्रे डमर्हैं चामुण्डा मर्कटासना ॥ ३५ ॥

इति चामुण्डा ॥ २१ ॥

हरिद्वर्णा सिंहसंस्था द्विभुजा च फलं वरम् ।

पुत्रेणोपास्यमाना च सुतोत्सङ्गा तथाऽम्बिका ॥ ३६ ॥

इत्यम्बिका ॥ २२ ॥

पाशाङ्कुशौ पद्मवरे रक्तवर्णा चतुर्भुजा ।

पद्मासना कुकुटस्था ख्याता पद्मावतीति च ॥ ३७ ॥

इति पद्मावती ॥ २३ ॥

द्विभुजा कनकाभा च पुस्तकं चाभयं तथा ।

सिद्धायिका तु कर्तव्या भद्रासनसमन्विता ॥ ३८ ॥

इति सिद्धायिका ॥ २४ ॥

इति चतुर्विंशतिः शासनदेव्यः ॥

वृषवक्त्रो महायक्षस्त्रिमुखश्चतुराननः ।

तुम्बुरुः कुसुमाख्यश्च मातङ्गो विजयस्तथा ॥ ३९ ॥

जयो ब्रह्मा किञ्चरेशः कुमारश्च तथैव च ।

षष्ठमुखः पातालयक्षः किञ्चरो गरुडस्तथा ॥ ४० ॥

गन्धर्वश्चैव यक्षेशः कुबेरो वरुणस्तथा ।
मृकुटिश्चैव गोमेधः पार्श्वे मातङ्ग एव च ॥ ४१ ॥
यक्षाक्षतुर्विंशतिकाः क्रष्णभाद्रेयथाक्रमम् ।
भेदांश्च भुजशस्त्राणां कथयामि समाप्ततः ॥ ४२ ॥
वराक्षसूत्रे पाशश्च मातुलिङ्गं चतुर्भुजः ।
श्वेतवर्णी वृषमुखो वृषभासनसंस्थितः ॥ ४३ ॥

इति वृषवक्त्रः ॥ १ ॥

इयामोऽष्टवाहुर्हस्तिस्थो वरदाभयमुद्गाराः ।
अक्षपाशाङ्कुशाः शक्ति र्मातुलिङ्गं तथैव च ॥ ४४ ॥

इति महायक्षः ॥ २ ॥

मयूरस्थङ्गिनेत्रश्च त्रिवक्त्रः इयामर्वाणकः ।
परश्वक्षगदाचक्रशाङ्क्षा वरश्च षड्भुजः ॥ ४५ ॥

इति त्रिमुखः ॥ ३ ॥

नागपाशवज्राङ्कुशा हंसस्थश्चतुराननः ।
द्वौ सर्पौ फलवरदौ तुम्बुरु र्गरुडासनः ॥ ४६ ॥

इति चतुरानन तुम्बुरु ॥ ४-५ ॥

कुसुमाख्यो गदाक्षौ च द्विभुजो मृगसंस्थितः ।
मातङ्गः स्याद् गदापाशौ द्विभुजो मेपवाहनः ॥ ४७ ॥

इति कुसुममातङ्गौ ॥ ६-७ ॥

पर्णुपाशाभयवराः कपोते विजयः स्थितः ।
शक्त्यक्ष फलवरदा जयः कूर्मासनस्थितः ॥ ४८ ॥

इति विजयजयौ ॥ ८-९ ॥

पाशाङ्कुशाभयवरा ब्रह्मा स्याद्दंसवाहनः ।
त्रिशुलाक्षफलवरा यक्षेभ्येतो वृषस्थितः ॥ ४९ ॥

इति ब्रह्मयक्षेशौ ॥ १०-११ ॥

धनुर्बाणफलवराः कुमारः शिखिवाहनः ।
षष्ठ्युखः षड्भुजो वज्रो धनुर्बाणौ फलं वरः ॥ ५० ॥

इति कुमारषष्ठ्युखौ ॥ १२-१३ ॥

किञ्चरेशः पाशाङ्कुशौ धनुर्बाणौ फलं वरः ।
पातालश्च वज्राङ्कुशौ धनुर्बाणौ फलं वरः ॥ ५१ ॥

इति किञ्चरपातालौ ॥ १४-१५ ॥

पाशाङ्कुशफलवरा गरुडः स्याच्छुकासनः ।
पर्णाभयफलवरा गन्धर्वः स्याच्छुकासनः ॥ ५२ ॥

इति गरुडगन्धर्वौ ॥ १६-१७ ॥

यक्षेभ्य खरस्थो वज्रारि धनुर्बाणाः फलं वरः ।
पाशाङ्कुशफलवरा धनेद् सिंहे चतुर्मुखः ॥ ५३ ॥

इति यक्षेशकुबेरौ ॥ १८-१९ ॥

पाशाङ्गुश धनुवाण सर्पवज्ञा ह्यपांपतिः ।
शूलशक्ति वज्रखेटा ? डमर्म्भृकुटिस्तथा ॥ १४ ॥

इति वस्त्रभृकुटी ॥ २०-२१ ॥

पाश्वो धनुवाण भृष्टि मुदगरश्च फलं वरः ।
सर्परूपः इयामवर्णः कर्तव्यः शान्तिमिच्छता ॥ १५ ॥

इति पाश्वः ॥ २२ ॥

फलं वरोऽथ द्विभुजो मातङ्गो हस्तिसंस्थितः ।
यक्षाश्वतुर्विश्वातिका स्तर्थर्पभादितः क्रमात् ॥ १६ ॥

चामरेन्द्रच्छत्रव्रयमशोकः पुष्पर्पणम् ।

ज्ञानं ध्वनि (ध्वजा) स्तथा यक्षदेवीनां लाजछनानि च ॥ १७ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
जितेन्द्रमूर्तिलक्षणाधिकारो नामैकविशत्युत्तरद्विशततमं सूत्रम् ॥

अरि हन्ताणं पवं कलिरहियं निष्कलं शुद्धां वयाण भयं
हिय पप्पकं प्रणाण निवसंत । जिणवै नमः ॥

नमो अरिहन्ताणं भगवन्ताणं आयगराणं तिथकराणं

नमो लोयेसा सव्वाह्यं । सव्वणा सव्वदेयं

चउद्ग्रय भूयादेसीयं जीव दयादेसीयं ।

धम्मदायादेसीयं । सप्रदाया देसीयं स प्रजीवाण कर्म्मे
मयाणदेसीयं सयलमुहागे सुद्धादेयं ।

नमो हिरण्यां नमो हिं सिद्धाचार्यो या ध्यायसर्व

साधुभ्य ॥ पुन मोचयेत् भोक्ताणां ॥ ६६ ॥

(२२२) गौरीललीया दुर्गामूर्तयो नाम द्वाविंशत्युत्तर छिंशततमं सूत्रम् ।

विश्वकर्मोवाच—

गौर्याश्च सम्प्रवक्ष्यामि प्रमाणं मूर्तिलक्षणम् ।
ब्रह्मसूत्रोद्भवं सर्वं भजेदेकशताङ्गुलम् ॥ १ ॥
त्रयोदशाङ्गुलं मुखं ग्रीवास्यादङ्गुलत्रयम् ।
अष्टाङ्गुलौ स्तनौ वृत्तौ हिक्का ? च चतुरङ्गुला ॥ २ ॥
द्वादशाङ्गुलिका नाभिरुदरं चतुरङ्गुलम् ।
वलिकात्रयसम्युक्तं गुह्यं सप्ताङ्गुलं तथा ॥ ३ ॥
द्वाविंशत्यङ्गुला जडघा जानु स्यादङ्गुल त्रयम् ।
जडघामानेन नलकः पादमूलं तु जानुवत् ॥ ४ ॥
चतुर्भुजा त्रिनेत्रा च सर्वाभरणभूषिता ।
गोधासनोपरिष्ठा च कर्तव्या सर्वकामदा ॥ ५ ॥
उमा च पार्वती गौरी ललिता च श्रियोत्तमा ।
कृष्णा हेमवती रम्भा सावित्री च तथैव च ॥ ६ ॥
त्रिष्ठंडा (श्रीखण्डा) तोतला (चोतपला) चैव त्रिपुरा द्वादशी मता
एवं द्वादशमूर्तिश्च कुर्माद्वै शिवशासनीः ॥ ७ ॥
अक्षसूत्रं चास्तु च दर्पणश्च कमण्डलुः ।
एवं भवेदुमामूर्तिः पूजिता त्रिदशैरपि ॥ ८ ॥
अक्षसूत्रं शिवो देवो गणाध्यक्षः कमण्डलुः ।
पक्षद्वये चाश्चिकुण्डं पार्वती पर्वतोद्भवा ॥ ९ ॥
अक्षसूत्राभयपद्मं तदधश्च कमण्डलुः ।
गौर्यामूर्तिस्तथा चैव कर्तव्या शिवशासनी ॥ १० ॥
शूलाक्षसूत्रवीणाश्च तथैव च कमण्डलुः ।
ललिता चैव तन्नाम सिद्धचारणसेविता ॥ ११ ॥
अक्षपद्माभयवरं गोधिकासनसंस्थिता ।
भियामूर्तिस्तु तन्नाम गृहे पूज्या श्रिये सदा ॥ १२ ॥
अक्षसूत्रं कमण्डलु हृदये संपुराञ्चलिः ।
मध्ये पञ्चाश्चिकुण्डानां कृष्णा नाम तु शोभना ॥ १३ ॥
हिमवान् शैलराजस्तु तस्यापत्यं गिरीन्द्रजा ।
पश्चदर्पणसम्युक्ता विवाहे तु महेश्वरी ॥ १४ ॥
कमण्डलवक्षवज्ञाश्च अङ्गुशो गजसंस्थिता ।
तथाऽप्रतिमरुपा च रम्भा नाम तु कामदा ॥ १५ ॥
अक्षसूत्रं पुस्तकाङ्गे तदधश्च कमण्डलुः ।
चतुर्वक्त्रा तु सावित्री श्रोत्रियाणां गृहे स्थिता ॥ १६ ॥

अक्षसूत्रं वज्रशक्तीं तदधश्च कमण्डलुः ।
 त्रिषण्डा (श्रीखण्डा) वृद्धये पूज्या सर्वकामफलप्रदा ॥ १७ ॥
 अक्षसूत्रं तथा दण्डः खेटकं चामरं तथा ।
 श्रेता ध्यानार्चनादेवीं तोतला विषनाशिंनी ॥ १८ ॥
 पाशाङ्कुशाभयवरा धनेस्या ? च चतुर्भुजा ।
 त्रिपुरा नाम संपूज्या वन्दिता त्रिदशैरपि ॥ १९ ॥

इति गौर्या द्वादशमूर्त्यः

ललीया; पञ्च वक्ष्यामि शस्त्रभेदैः प्रभेदिताः ।
 लील्या लीला लीलाङ्गी ललिता च लीलावती ॥ २० ॥
 प्रोक्तास्तथाऽनुक्रमतः स्वासनस्था ? शतुर्भुजाः ।
 तप्तकाञ्चनवर्णभावालसूर्यसमप्रभाः ॥ २१ ॥
 सुवकृत्राश्च सुनेत्राश्च सुरुपा रूपदायिकाः ।
 रक्तोष्ट्राःः कम्बुग्रीवाश्च कर्णपूर्णयतेक्षणाः ॥ २२ ॥
 अक्षसूत्रकमण्डलू अधो हस्तेषु कामदाः ।
 सर्वासामीदशौ हस्तौ कर्णयेते चोर्ध्वहस्तकौ ॥ २३ ॥
 मृणालयुग्मं ललीया लीला पञ्चं च पुस्तकम् ।
 लीलाङ्गी पाशपद्मै च ललिता वज्रमङ्कुशम् ॥ २४ ॥
 पाशाङ्कुशौ लीलावती ललीयाः पञ्च चेरिताः ।

इति पञ्चललीयाः ॥

अथाऽतोऽनन्तरं वक्ष्ये दुर्गाणां नवकं तथा ॥ २५ ॥
 आदौ तत्र महालक्ष्मी नन्दा क्षेमकरी तथा ।
 शिवदूती महार (च) षडा भ्रमरी सर्वमङ्गला ॥ २६ ॥
 रेवती हरसिद्धिश्च नवदुर्गाः प्रकीर्तिताः ।
 क्रमतः पृथग्नैकाकाः कथयास्यपराजित ॥ २७ ॥
 घरं त्रिशूलं खेटं च पानपात्रं च विभ्रती ।
 नां तथा नीलकण्ठे महालक्ष्मीः सुखप्रदा ॥ २८ ॥
 अक्षसूत्रं खड्गखेटौ पानपात्रं तथैव च ।
 नन्दा नाम सुविख्याता पूज्या चानन्दहेतवे ॥ २९ ॥
 घरं त्रिशूलं पञ्चं च पानपात्रं करेषु च ।
 क्षेमङ्करीति तत्राम क्षेमारोग्य प्रदायिनी ॥ ३० ॥
 कमण्डलुश्चक्षेटौ पानपात्रं तथोत्तमम् ।
 शिवदूतीति तत्राम सर्ववृद्धिप्रदायिनी ॥ ३१ ॥
 खड्गत्रिशूलौ घण्टा वै अथो चर्म तथोत्तमम् ।
 महार (च) षडा तदा नाम वन्दिता त्रिदशैरपि ॥ ३२ ॥
 खड्गं उमरुकं खेटं विभ्रतीं पानपात्रकम् ।
 भ्रमरी च तदा नाम भ्रामयेहुष्टचेतसः ॥ ३३ ॥
 अक्षसूत्रं तथा वज्रं घण्टा पात्रं तथोत्तमम् ।
 सर्वमङ्गलमाङ्गल्या सर्वधिघ्नविमाशिनी ॥ ३४ ॥

गौरीललीया दुर्गामूर्तयो नाम द्वाविंशत्युत्तर द्विशततमं सूत्रम् ॥

५७५

दण्डं त्रिशूलं खट्टवाङ्मं पानपात्रं च बिभ्रती ।
रेवतीति तदा नाम सर्वशान्तिप्रदायिनी ॥ ३५ ॥
कमण्डलुक्ष्म खड्गश्च डमरुः पानपात्रकम् ।
हरसिद्धि रिति ख्याता सर्वेषां सिद्धिहेतुका ॥ ३६ ॥

इति नवदुर्गाः ॥

गोधासना भवेद् गौरी ललीया हंसवाहना ।
सिंहारुढा भवेद् दुर्गा कर्तव्याः सर्वकामदाः ॥ ३७ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
गौरीललीयादुर्गामूर्त्यधिकारो नाम द्वाविंशत्युत्तर द्विशततमं सूत्रम् ॥

(२२३) देवीमूर्तिलक्षणं त्रयोविंशत्युत्तरद्विशततमं सूत्रम्

विश्वकर्मोवाच—

या चन्द्रघातिनीदेवी चामुण्डलक्षणं शृणु ।
निर्मांसा कूरुपाच उग्रनासा कृशोदरी ॥ १ ॥
कपिला चोर्ध्वकेशी च नीलाङ्गी रक्तलोचना ।
स्फुरन्नयनदंष्ट्रा च विकृत नखरानना ॥ २ ॥
विशूलखड्खेटाश्च धनुर्वाणश्च पाशकः ।
अङ्गकुशश्चैय घण्टा च तथा दर्पणवज्रकौ ।
दण्डः कुआरशहस्रौ च चक्रं गदा च मुदगरः ॥ ३ ॥
सुक्रिणी कपालमालालङ्कृतिं विभ्रती तथा ।
शवारुढा तु चामुण्डा जडेष्व घण्टावलम्बिके ॥ ४ ॥
व्याघ्रचर्मपरीधाना भुजङ्गाभरणान्विता ।
सुनूपुरा घननादा दैत्यकाल इवापरः ॥ ५ ॥

इति चामुण्डामूर्तिः ॥

कास्यायननिमितो वक्ष्ये क्षत्रयोद्गतशासनी ।
तेजः प्रतापदा नित्यं नृपाणां मुख-बोधिनी ॥ ६ ॥
शूलखड्हौ वज्रचक्रे बाणो दक्षिणबाहुषु ।
चापखेटकपाशश्च घण्टा वामेषु चाङ्गकुशम् ॥ ७ ॥
अधस्ताघ्रहिंसं कुर्याद् विशिरस्कं च पादयोः ।
विद्यादूदक्षिणपादं तु महिषस्योपरिष्ठितम् ॥ ८ ॥
पादपश्चाय पादौ च वामपादं प्रदापयेत् ।
तथा छित्रशिरस्कं च दैत्यन्तं रक्तवाससम् ॥ ९ ॥
गृहीत्वा चैव केशाग्रे वामकेन तथेश्वरी ।
हृदि शूलेन निर्भिन्नं महिष-कुक्षौ सुदर्शनम् ॥ १० ॥
देव्यास्तु वाहनं सिंहः संलग्नो महिषोपरि ।
कास्यायनी नामिका च कर्तव्या चैवमेव हि ॥ ११ ॥

इति कास्यायनी ॥

मातृणां च ततो वक्ष्ये भैरवादिगणांस्तथा ।
घीरेशं कारयेद्वृत्स वीणाहस्तं सनर्तनम् ॥ १२ ॥
गणनाथं ततः कुर्यात् गजवक्त्रं महोत्कटम् ।
आदौ तु गणनाथं च ह्यान्ते कुर्यात्तु भैरवम् ॥ १३ ॥
मातृणां च तथा मध्ये पंक्तौ स्यु अण्डिकादयः ।
प्रवक्ष्येऽनुक्रमं तत्र शृणु चैकाग्रमानसः ॥ १४ ॥
कर्णे कपालमाला च मुण्डखड्खाङ्गशूलकाः ।
निर्मांसा कूरुपा च चामुण्डा दशनोज्ज्वला ॥ १५ ॥

अक्षसूत्रं च खड्गश्च घण्टा चैव कमण्डलुः ।
 महिषस्था शूकरास्या वाराही सर्वकामदा ॥ १६ ॥
 गजासना चाक्षसूत्रं दण्डः पाशः कमण्डलुः ।
 ऐन्द्री देवी च कर्तव्या चामुण्डा प्रेतगा तथा ॥ १७ ॥
 अक्षसूत्रं च शक्तिश्च ताप्रचूडः कमण्डलुः ।
 मयूरस्था च कौमारी षड्वक्त्रा च प्रकीर्तिता ॥ १८ ॥
 अक्षमूर्च्छौ पुस्तकं च तथा चैव कमण्डलुः ।
 चतुर्वक्त्रा च व्रह्माणी हंसासूढा च कामदा ॥ १९ ॥
 गदाचक्रे शड्खपद्मे कुण्डलाभ्यामलङ्कृता ।
 गरुडासन संस्था च वैष्णवी सर्वकामदा ॥ २० ॥
 वृषस्थाक्षशूलखड्गा; खट्खाङ्गं मातुलिङ्गकम् ।
 जटाकिरीटेन्दुयुक्ता श्वेताङ्गी च महेश्वरी ॥ २१ ॥

इति मातृकाणां मूर्तयः ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्ततृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृष्ठाणां
 देवीमूर्तिलक्षणाधिकारो नाम त्रयोविंशत्युत्तरद्विशततमं सूत्रम् ॥

(२२४) चित्रसद्भावनिर्णयो नाम चतुर्वेशशत्युत्तरविशततमं सूत्रम्

अपराजित उवाच ।

भुवनेशं देवदेवं सप्तलोकजगत्पतिम् ।

महातेजश्चित्ररूपमनाद्यं तु जिनेश्वरम् ? (त्वजितेश्वरम्) ॥ १ ॥

कृताज्ञालिपुटो भूत्या पृच्छति त्वपराजितः ।

चित्रकाणां समुत्पत्तिं कथयस्व परेश्वर ॥ २ ॥

चित्रं कतिविधं प्रोक्तं विचित्रं कीदृशं भवेत् ।

चित्रभाः कथमुत्पन्ना कथयस्व प्रसादतः ॥ ३ ॥

चित्रावतारसद्भावमुत्पत्तिं प्रलयादिकम् ।

अस्मम्नोद्योधनार्थं चित्ररूपं च कथयताम् ॥ ४ ॥

विश्वकर्मोवाच—

चित्रमूलोद्भवं सर्वं त्रैलोक्यं सच्चराचरम् ।

ब्रह्मविष्णुभवाद्याश्च सुरासुरनरोरगाः ॥ ५ ॥

स्थावरं जड्गमं चैव सूर्यचन्द्रो च (चित्रकारा च) मेदिनी ।

चित्रमूलोद्भवं सर्वं जगत्स्थावरजड्गमम् ॥ ६ ॥

वृक्षगुलमलतावल्लय स्वेदजाणुजरायुजाः ।

सर्वे चित्रोद्भवा वत्स भूधरा द्वीपसागराः ॥ ७ ॥

चतुरशीतिलक्षाणि जीवयोनिरनेकधा ।

चित्रमूलोद्भवाः सर्वे संसारद्वीपसागराः ॥ ८ ॥

श्वेतरक्तपीतकृष्णा वर्णा वै चित्ररूपकाः ।

तनौ च नखकेशादि चित्ररूपमिवाभ्यसाम् ॥ ९ ॥

भगवान् भवरूपश्च पश्यतीदं परात्परम् ।

आत्मवद्वै सर्वमिदं ब्रह्मतेजोऽनुपश्यताम् ॥ १० ॥

पश्यन्ति भावरूपैश्च जले चन्द्रमसं यथा ।

तद्वचित्रमयं सर्वं पश्यन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ ११ ॥

विश्वं विश्वावतारश्च त्वनाद्यन्तश्च सम्भवेत् ।

आदि चित्रमयं सर्वं पश्यन्ति ब्रह्मचक्षुषा ॥ १२ ॥

शिवशर्कर्यथारूपं संसारे सृष्टिकोद्भवः ।

चित्ररूपमिदं सर्वं दिनं रात्रिस्तथैव च ॥ १३ ॥

निमिषश्च पलं घटयो यामः पक्षकं एव च ।

मासाश्च क्रतवश्चैव कालः संवत्सरादिकः ॥ १४ ॥

चित्ररूपमिदं सर्वं संवत्सरयुगादिकम् ।

कल्पादिकोद्भवं सर्वं सृष्ट्याद्यं सर्वकर्मणाम् ॥ १५ ॥

ब्रह्माण्डादिसमुत्पत्ती रचितारचिता तथा ।

तेषां चित्रमिदं ज्ञेयं नानात्वं चित्रकर्मणाम् ॥ १६ ॥

ब्रह्माण्डादिगणाः सर्वे तद्रूपाः पिण्डमध्यगाः ।
 आत्मा चात्मस्वरुपेण चित्रवत् सृष्टिकर्मणि ॥ १७ ॥
 आत्मरूपमिदं पश्येद् दृश्यमानं चराचरम् ।
 चित्रावतारे भावं च विधातु भाविवर्णतः ॥ १८ ॥
 आत्मानं च शिवं पश्येद् यद्यथ जलचन्द्रमाः ।
 तद्वच्चित्रमयं सर्वं शिवशक्तिमयं परम् ॥ १९ ॥
 ऊर्ध्वमूलमधः शाखं वृक्षं चित्रमयं तथा ।
 शिवशक्तयालयं चैव चन्द्रार्कपवनात्मकम् ॥ २० ॥
 सूर्यपठोद्भवा शक्तिः संलग्ना ब्रह्मार्गातः ।
 लीयमाना चन्द्रमध्ये चित्रकृत् सृष्टिकर्मणि ॥ २१ ॥
 चित्रावताररूपं तु कथितं च परात्परम् ।
 यतस्तु वर्तते चित्रे जगत्स्थावरजडमम् ॥ २२ ॥
 देवोदेवी शिवः शक्तिः व्याप्तं यतश्चराचरम् ।
 चित्ररूपमिदं क्षेयं जीवमध्ये च जीवकम् ॥ २३ ॥
 कूपे जले जलं कूपे विधिपर्यायतस्तथा ।
 तद्वच्चित्रमयं विश्वं चित्रं विश्वे तथैव च ॥ २४ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकार्तिप्रकाशप्रोक्तत्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां-
 चित्रसद्भावनिर्णयाधिकारो नाम चतुर्विशत्युत्तर द्विशततमं सूत्रम् ॥

(२२५) चित्रप्रतिमातालनिर्णयो नाम पञ्चविंशत्युक्तर
द्विदाततमं सूत्रम् ॥

अपराजित उवाच—

हैमादावपूलौहेषु रत्नधातुभवेषु च ।
पापानैषिककाष्टेषु मृण्मयादौ समस्तके ॥ १ ॥
पततसमस्तचित्रेषु चित्ररूपं तु कीदृशम् ।
कथयस्वप्रसादेन विश्वकृत् त्वं जगत्पते ॥ २ ॥

विश्वकर्मोवाच—

पट्टपाषाणफलके वास्तुवस्तु विशेषतः ।
मृत्तिकादौ दन्ते काष्ठे रत्नधातुद्रव्ये तथा ॥ ३ ॥
इत्थं समस्तद्रव्येषु चित्ररूपसमुद्रवः ।
तद्रूपकमयुक्तीश्च शृणु चैकाग्रमानसः ॥ ४ ॥
अपराजित भो ग्राह सर्वं शा (श) खादिकौशलम् ।
चित्रं विचित्रागमतः सम्प्रोक्ताः प्रतिमास्तथा ॥ ५ ॥
भास्करोदयनादिष्ट-दीसि रश्मिप्रकाशतः ।
जालान्तरगतो रेणु दर्शने च पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥
उद्दिष्टं परमाण्वादि-प्रमाणं च समन्ततः ।
परमाण्वष्टकं रेणुः केशाग्रं च तदष्टतः ॥ ७ ॥
अष्टाष्टगुणनादेवं केशाग्रं च प्रसिद्धयति ।
अष्टकेशाग्रतो लिक्षा यूका चैव तदष्टतः ॥ ८ ॥
अष्टाभिश्चैव यूकाभि र्यवश्चैवं प्रसिद्धयति ।
तथाङ्गुलं चाष्टयवः प्रतीतं तत् प्रागुवधः ॥ ९ ॥
रूपमानमितिप्रोक्तं परमाण्वादि कल्पितम् ।
मूलमानं प्रोक्तमधो तनुभानविनिर्णयम् ॥ १० ॥
अङ्गुलोद्भवमानं तु स्यान्मात्राङ्गुलसंज्ञकम् ।
कला द्विमात्रा कथिता सैव गोलक उच्यते ॥ ११ ॥
द्विमात्रं गोलकं विद्याद् भागं चैव द्विगोलतः ।
भागं त्रिगुणितं ताल स्तन्मानात् प्रतिमा त्रिधा ॥ १२ ॥
मानं तालात्मकं यत्तन् मूल्यांश्चसमुच्छ्रयः ।
पृष्ठाद्यङ्गुलतः कार्यं ताल सूत्रे प्रसिद्धयति ॥ १३ ॥
क्षेयं तालं कीर्तिवक्त्रं तथा जलचरा मताः ।
विहङ्गाश्च द्वितालाः स्युः कुञ्जराश्च त्रितालकाः ॥ १४ ॥
चतुस्तालाश्च तुरगाः किन्नराः पञ्चतालकाः ।
गणनाथश्च षट्तालो यक्षाश्चैवं प्रकीर्तिताः ॥ १५ ॥

सप्तताला मानवाभ अष्टांशा दिव्ययोषितः ।
 नवांशा सर्वदेवाश्च सम्प्रोक्ता वै तथैव च ॥ १६ ॥
 दशतालो भवेद्रामो विष्णुर्वरोचनस्तथा ।
 सिद्धा स्तथा जिनवरा-स्तथा कार्या दशांशतः ॥ १७ ॥
 एकादशांशा रुद्रश्च भूतानि च तथैव च ।
 द्वादशांशा मधुमुरो वैताला रूपतो मताः ॥ १८ ॥
 श्रयोदश राक्षसानां दानवानां चतुर्दश ।
 तालाः पञ्चदश प्रोक्ता श्वामुण्डा भृगुरूपकः ॥ १९ ॥
 जटामुकुटचन्द्रालङ्घकुताः षोडश तालतः ।
 कार्याः षोडश तालान्ताः शास्रतो नाधिकास्ततः ॥ २० ॥
 युगांजीव संख्यात् सागरात् पृथिव्यांत मध्यगा ? ।
 वेद ब्रह्मा द्र धर्मक्षानस्य साधनम् ? ॥ २१ ॥
 जयतु सर्वशास्त्र धरित्यवेदिव्यधरा ? ।
 कथयस्यानुगमनं च वर्णानुरूपकाः ? ॥ २२ ॥
 अपराजित मद्राक्षयं हृदयानन्दनं शृणु ।
 प्रतिमा लक्षणं प्रोक्तं कथयिष्यामि वर्णकम् ॥ २३ ॥
 सौवर्णी राजती ताम्री पैतली रैतिकी तथा ।
 शैशकी वै कांस्यमयी कृष्णलोहमयी तथा ॥ २४ ॥
 अष्टधातु भवाः प्रोक्ताः कर्तव्याः सर्वकामदाः ।
 तथा च मृत्तिकामयः काष्ठमययो यथाकमम् ॥ २५ ॥
 पञ्चगद्यं चम्पपुष्पं श्रीखण्डे पायसं तथा ।
 सौंगन्धिकं चामरादि रक्तचन्दनमेव च ॥ २६ ॥
 महे चोमामहेशस्य शुभं कार्यं यथाकमम् ।
 पूर्वोक्ताः काष्ठमयश्च शुचीकार्ये नियोजिताः ॥ २७ ॥
 मणिरत्नप्रवालैश्च वज्र वैद्यर्थमौकिकैः ।
 हैमैस्तारैः शाणशुद्धे राजावैतैश्च स्फाटिकैः ॥ २८ ॥
 गृहेषु प्रतिमाः पूज्याः शोषाः प्रासादसंशके ।
 अर्चा सपीठिका कार्या वैपरीत्ये महद्भयम् ॥ २९ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां चित्रप्रतिमाताल
 निर्णयाधिकारो नाम पञ्चविंशत्युत्तरद्विशत्ततमं सूत्रम् ॥

(२२६) स्वच्छन्दभैरवावतारो नाम षड्विंशत्युत्तर द्विशततम् सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

स्वच्छन्दभैरववक्ष्ये आयुधानां तथा क्रमम् ।
गदा पट्टिशपर्श्च च शक्तिर्थाणो धनुस्तथा ॥ १ ॥
पुष्पाक्षसूत्रसर्पीश्च बीजपूरकमुद्गरौ ।
चपकं अर्थं शतनी कोशं डमरौशले ॥ २ ॥
शुचिस्तथा च खण्डेन्दुः पीयूषं दर्पणादिकम् ।
घामोर्ध्वकमेणैव गदाद्या दर्पणान्तगाः ॥ ३ ॥
घरदं शशिनी खड्गश्चाङ्कुशं ज्ञानपुस्तकम् ।
चामरं पूर्णकलशं शूलं खद्गवाङ्मेव च ॥ ४ ॥
न च चक्षुः ? (अभयं च) विषं कुण्डी शङ्खं शूर्पश्च मोदकम् ।
मद्यपात्रं वस्त्रवजौ कमलं चक्कीरके ॥ ५ ॥
घरदाद्याः शुकान्ताश्च दक्षिणेषु प्रदक्षिणम् ।
योनिमुद्रासंयुतौ द्वौ करौ सकरमुद्रिकौ ॥ ६ ॥
उपास्ते चाऽदिपुरुषं द्वौ भुजौ शिरसि स्थितौ ।
पञ्चास्यश्च त्रिनेत्रश्च शतार्धे भ्रामयन् करान् ॥ ७ ॥
अर्धेद्वयमूजुगतं बद्धपश्चासनद्वयम् ।
स्वच्छन्दभैरवो माने तालानां त्वेकविंशतिः ॥ ८ ॥
ततस्तालांस्तु गुणेऽद्वादशाङ्गुलैस्तथा ।
तदश्गुलप्रमाणेन द्विपञ्चाशच्छतद्वयम् ॥ ९ ॥
प्रथम पड्कौ नवास्यं जटायुक्तं द्वितालकम् ।
द्वितीयपङ्कौ तत्समा शिवयोनिः सदोदिता ॥ १० ॥
सप्तवक्त्राणि तस्योध्ये तालमेकं द्विजोत्तम ।
शिरो विंशत्यश्गुलकं ग्रीवा चाष्टाङ्गुला मता ॥ ११ ॥
द्वार्णशिरान्नाभिदेशस्तदधो गुह्यं तु विंशतिः ।
शून्यं बाणा भवेजह्ना गुलः पञ्चाङ्गुलस्तथा ॥ १२ ॥
पञ्चाशष्ठैव नलकः सप्ताङ्गुलस्तलोच्छ्रूयः ।
ऊर्ध्वमानं तु काथितं तिर्यक् च शृणु सम्प्रति ॥ १३ ॥
मुखं पूर्वोक्तमानेन द्वितालं चैव मध्यकम् ।
दशाङ्गुलं तनुबाहे बाहुः षोडशा विस्तरे ॥ १४ ॥
चतुर्दश तथा चाष्टौ क्रमतो बाहु विस्तरः ।
नाना विस्तरितं कार्यमष्टाविंशतिभिस्तथा ॥ १५ ॥
सप्तवर्णाः कुशमानं कटिविस्तरतः शुभम् ।
द्वितालं जह्नाविस्तारस्तन्मध्यं सार्धभागकम् ॥ १६ ॥

कणिबध ? तसा॒धौ च चतुर्विशतिरङ्गि॒व्रकम् ।
 तोणी ? मात्रं तथाङ्गुष्ठं शीषा॑ः सार्धा॒ङ्गुला॑ मता ॥ १७ ॥

षोडशाङ्गुलमंसः॒स्याद् भुजसन्धिर्मुनिद्वयम् ।
 द्वार्तिशास्त्रं पुनर्वात्या॑ चतुर्विशतिकाग्रतः ॥ १८ ॥

पूर्वोक्तेन प्रमाणेन करं कुर्यात् प्रयत्नतः ।
 द्वार्तिशलक्षणोपेतो रुद्रः॒ स्वच्छुन्दैरवः ॥ १९ ॥

पाशाङ्गुलशधनुर्वाणाः॒ शूलवञ्चगदाभयम् ।
 अष्टौ॒ भैरवरूपाणि॒ कुर्यादैव प्रदक्षिणम् ॥ २० ॥

सूत्रधारस्ततः॒ प्राशः॒ शुक्राम्बरधरः॒ शुचिः॒ ।
 हविष्यनियताहारे॒ जपहोमपरायणः ॥ २१ ॥

सुसमीक्ष्य प्रदेशं तु कुरुकुमार्दं सुसिंचितम् ।
 इमं मे गङ्गे॒ यमुनेऽभिपित्य॒ सलिलैः॒ शुभैः॒ ॥ २२ ॥

कारयेन्मण्डपं पूर्वमार्दशाखाविनिर्मितम् ।
 उत्तराभिमुखो॒ विश्व कर्मरेखाकरो॒ धृतिः ॥ २३ ॥

अग्न आयाहि॒ मन्त्रेण॒ रेखास्तत्र॒ प्रयोजयेत् ।
 योगायोगेति॒ मन्त्रेण॒ कर्मसूत्रंसमारभेत् ॥ २४ ॥

अग्नियोतिर्हि॒ मन्त्रेण॒ टङ्गिककाग्रं॒ च संस्पृशेत् ।
 प्रज्वलद्विन्पसेदरुद्धं॒ टङ्गकाग्रे॒ सर्वतोमुखम् ॥ २५ ॥

अमृतीशं॒ हृष्यंदये॒ न्यस्य ? अखेणोज्वलति॒ तदा ।
 आदेव॒ इति॒ मन्त्रेण॒ पुनः॒ पठति॒ टङ्गिककाम् ॥ २६ ॥

शिलिपनो॒ भोजयेत्तत्र॒ वस्त्रालङ्कारसंयुतान् ।
 ब्रह्मणान्भोजयेत्तत्र॒ शुद्धसैन्यं॒ तपस्विनाम् ॥ २७ ॥

भूरि॑ (मि)॒ दानं॒ ततः॒ कुर्याद्॒ भूत्वा॒ चाऽकृपणस्तथा॑ ।
 समाचरेत्कर्म॒ तत्र॒ कृत्वा॒ पञ्च॒ महोत्सवान् ॥ २८ ॥

यस्य॒ देवस्य॒ या॒ मूर्तिश्चिन्तयेत्तां॒ हृदम्बुजे॑ ।
 उमान्माहं॒ देहिनां॒ जन्मवाहक॒ ॥ २९ ॥

व्याहरेत्रिषु॒ लोकेषु॒ यस्य॒ कस्यचिदामयम् ।
 तस्मात्॒ सर्वेषु॒ मन्त्रेषु॒ हंसो॒ बीजः॒ स उच्यते॒ ॥ ३० ॥

हंसः॒ सदाशिवोदेवो॒ हंसश्चैवेश्वरो॒ हरिः॒ ।
 ब्रह्मा॒ हंसो॒ यमः॒ सूर्योऽग्निर्द्विसः॒ सर्वदैवतम् ॥ ३१ ॥

आपो॒ वायुश्च॒ खं॒ हंसो॒ धर्मेन्द्रौ॒ धनदः॒ क्षितिः॒ ।
 ध्रुवं॒ ते॒ हंसमित्येव॒ गतो॒ हं॒ मिगतानि॒ च ? ॥ ३२ ॥

एवं॒ स गतो॒ हंसः॒ सर्वात्मा॒ परंपरा ? ।
 हंसे॒ लीना॒ पराशक्तिरित्यर्थं॒ व्याहरन्ति॒ च ॥ ३३ ॥

वर्णा॒ पकोनपञ्चाशनिधनं॒ यान्ति॒ तत्र॒ वै ।
 निधनान्ते॒ तु॒ विज्ञेया॒ वर्णास्ते॒ तु॒ महेश्वरः॒ (रात्) ॥ ३४ ॥

निधनं तु गता शक्ति यदा मूर्त्ति प्रलीयते ।
 शून्यस्थानमिदं प्रोक्तं सेव्यते योगिभिः सदा ॥ ३५ ॥
 मूर्धन्मा हृदयमायात्यमनस्कं परमं पदम् ।
 स्थित्वासने सूत्रधारो अपेन्मन्त्रं सर्वाजिकम् ॥ ३६ ॥
 या मूर्त्तिर्यस्य देवस्य शक्ति तस्यैव तां न्यसेत् ॥
 मूर्तिप्रारम्भमन्त्रम् ।

इति सूत्रसम्भानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 स्वच्छन्दभैरवावताराधिकारो नामाषड्विंशत्युत्तर द्विशततमं सूत्रम् ॥

---

(२७) चित्रपत्रोत्पत्तिनिर्णयो नाम ससविंशत्युत्तर द्विशततमं सूत्रम् ॥

अपराजित उच्चाच—

चित्ररूपसमुदभावाः सुरासुरनरोगाः ।
त्वयैव कथितं पूर्वमुत्पत्ति प्रलयादिकम् ॥ १ ॥
पत्रोत्पत्तिः कथं देव चित्रमूलसमुद्भवा ।
कथयस्व प्रसादेन पत्रं चित्रं च कीदशम् ॥ २ ॥
दिनपत्रं कथं प्रोक्तमृतुपत्रं च कीदशम् ।
चन्द्रकलोद्भवं पत्रं बोडशात्मकमेव च ॥ ३ ॥
जलपत्रं स्थलपत्रं नरपत्रं गजोद्भवम् ।
मेघपत्रोद्भवं चैव कथयस्व परेश्वर ॥ ४ ॥
नागरं द्राविडं पत्रं व्यन्तरं वेसरं तथा ।
कालिङ्गं यामुनं पत्रं कटिकं चैतत्सुलक्षणम् ॥ ५ ॥
शिशुपत्रं च सकलं स्वस्तिकं वर्धमानकम् ।
सर्वतोभद्रकाकारं कथयस्व परेश्वर ॥ ६ ॥
पञ्चपत्राणि चान्मच्च बोडशात्मकमेव च ।
तत्तद्रूपोद्भवं चैव लक्षकोद्यादिसङ्ख्यकम् ॥ ७ ॥
पत्रस्थानानि वै सार्थं सुरसन्धादिकोद्भवम् ।
कथयस्व प्रसादेन पत्रस्थानादिसाधनम् ॥ ८ ॥

विश्वकर्माच—

शृणु वत्स महाभाग त्वमेवं प्रकटीकृतम् ।
पत्रोत्पत्तिं च वक्ष्येऽहं शृणु चैकाग्रमानसः ॥ ९ ॥
क्षीरोदार्णवके पूर्वं मध्यमाने सुरासुरैः ।
तत्रोत्पत्तो महावृक्षो नान्ना सुरतरुतदा ॥ १० ॥
नानापत्रसमाकीणो नानापुष्पसमाकुलः ।
नाना फलकसम्पुक्तो ललिताङ्गो मनोहरः ॥ ११ ॥
सुगन्धामोद्बहुलः सुगन्धागन्धितोत्पलः ।
तद्वगन्धमोहिताः सर्वे देवदैत्यादिकास्तदा ॥ १२ ॥
परस्परं देवदैत्या वृक्षार्थं लुब्धचेतसः ।
ईश्वरो (अमृतो) देवभवं मन्यन्ते दैत्याश्च त्रिदशा अपि ॥ १३ ॥
शाखापत्रोद्भवश्चतुर्दिक्षु मध्यत ऊर्ध्वतः ।
मानतः पत्रसंकीणो दिशाभेदैः परात्परम् ॥ १४ ॥
नागरं पूर्वशाखायां द्राविडं दक्षिणोद्भवम् ।
अपरे व्यन्तरं चैव वेशरं च तथोक्तरे ॥ १५ ॥
कालिङ्गमूर्खतश्चैव शाखान्तर्ज्ञं च पामुनम् ।
षड्जात्युत्पत्तिभेदैश्च पत्रमेवं समुद्गतम् ॥ १६ ॥

नन्दादिकमयोगेन तथा सन्द्रकलाक्रमः ।
 दिनपत्रोदभवस्त्वेवं सङ्गत्यातो दशपञ्चमिः ॥ १७ ॥
 नन्दा भद्रा जया रिका पूर्णास्यात् पञ्चमी तथा ।
 पञ्च पञ्च तथा पञ्च मासार्थे तु यथा यथा ॥ १८ ॥
 नन्दायाः शिशुपत्रं च भद्रायाः सकलं तथा ।
 स्वस्तिकं तु जयायाश्च रिकाया वर्धमानकम् ॥ १९ ॥
 पूर्णायाः सर्वतोभद्रं पञ्चमं परिकीर्तितम् ।
 पष्टिकादि दशम्यन्तमन्यपञ्चसमुद्भवः ॥ २० ॥
 जयं च विजयं चैव उद्गतं पञ्चमक्षयम् ।
 सर्वमङ्गल भवाख्यं पञ्चान्ये च प्रकीर्तिताः ॥ २१ ॥
 षष्ठ्यायां च दशम्यन्तं पत्राणां पञ्चकं तथा ।
 पुनरन्यानि पञ्चैकादशायां पूर्णान्तं तथा ॥ २२ ॥
 श्वियं श्रियोदभवाख्यं च रत्नगम्भं तेजोभवम् ।
 सर्वानन्दं महोत्साहं पत्राणां दशपञ्चकम् ॥ २३ ॥
 वसन्ते नागरं पत्रं द्राविडं ग्रीष्मके तथा ।
 वर्षासु व्यन्तरभवं वेसरं च शरदतौ ॥ २४ ॥
 हैमन्ते चैव कालिङ्गं यामुनं शिशिरोद्गतम् ।
 षड्गृहोदभवपत्राणि सर्वाणि शुभदानि च ॥ २५ ॥
 तथा शाखोदभवं पत्रमुक्तं दशविधं क्रमात् ।
 शाखोदभवानि पञ्चैव (पट्चैव) कन्दजानि तु षोडशा ॥ २६ ॥
 तथा चाकारपत्राणि लक्षकोद्यादिकानि च ।
 पुनरन्यानि वक्ष्येऽहं प्रकारैः पञ्चतानि च ॥ २७ ॥
 हंसपत्रं नक्षपत्रं मत्स्यपत्रं च कूर्मकम् ।
 पञ्चपत्रं तथा चैव पञ्चकं जलजं भवेत् ॥ २८ ॥
 स्थलजं छन्दजाकारं प्रासादगृहकादिकम् ।
 नरनार्यादिकं पत्रं नरपत्रं च पञ्चमम् ॥ २९ ॥
 गजपत्रमश्वपत्रं जानुं गजपत्रं तथा ।
 सिंहासनादिपत्रं च गजपत्रं तु पञ्चकम् ॥ ३० ॥
 अनेकाकारपत्रं च मेघपत्रं तथैव च ।
 पत्राकारास्तथा चैते कथितास्त्वपराजित ॥ ३१ ॥
 पुनः स्थानेषु सर्वेषु तत्र पत्राणि योजयेत् ।
 स्तम्भेषु द्वारपक्षेषु प्रासादेषु च सर्वतः ॥ ३२ ॥
 षोडशाभरणैश्चैव तत्र पत्रं तु दापयेत् ।
 हारकेयूर कङ्गकटिसूचादिभिः समैः ॥ ३३ ॥
 यत्र स्थाने भवेत्पत्रं लक्ष्मीस्तत्र हितेक्षणा ।
 (नाभ्यचित्रोदभवा ?) नाऽपत्रतो भवेत्पत्रम् शुभस्थानं च पत्रतः ॥ ३४ ॥
 इति सूत्रसन्तानगुण कीर्तिप्रकाशप्रोक्तु श्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृष्ठाणां चित्रपत्रो-
 त्पत्तिनिर्णयाधिकारो नाम सप्तविंशत्युत्तर द्विशततमं सूत्रम् ॥

(२२८) पत्रजाति कण्टकभेद जीवसूत्रनिर्णयो नामाष्टार्चिं-
शत्युत्तरद्विशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

अथातः संप्रवक्ष्यामि कण्टकानां तु लक्षणम् ।
अष्टौ जातिकमच्छन्दात् कण्टका अभिधानतः ॥ १ ॥
कलिश्च कलिकश्चैव व्यामिश्रश्चित्रकौशलः ।
व्यावर्तश्चैव व्यावृत्तः सुभङ्गो भडगचित्रकः ॥ २ ॥
अगस्तिपुष्पकाकारः संभवेत् कलिकटकः ।
वराहदंष्ट्राकृतिकः कलिकश्चेति संक्षिप्तः ॥ ३ ॥
वद्धपुष्पोदभयश्चैव व्यामिश्रो गद्यकेशारः ।
उकाराकारसदृशः स भवेन्त्रित्रकौशलः ॥ ४ ॥
व्यावर्तो व्याघ्रनखवद् व्यावृत्तः कलशाकृतिः ।
भडगचित्रोवदखत् सुभङ्गः कृतिकाकृतिः ॥ ५ ॥
नागरो व्याघ्रनखवद् द्राविडस्तदनन्तरम् ।
बदरीकेतकीनां च द्राविडः कण्टकैः समः ॥ ६ ॥
व्यन्तरो वराहदंष्ट्रो वेसरो मुनिपुष्पवत् ।
उकाराकारः कलिङ्गो यामुनः पुष्पगर्भकः ॥ ७ ॥
उका अष्टविधाकारा पड्जातीयाश्च कण्टकाः ।
कण्टकानां तथाकाराः कथिताः पूर्वमेव च ॥ ८ ॥
वेदाक्षरं पदं कृत्वा कण्टकावर्तनोद्गतम् ।
ब्रह्मस्थाने भवेद् विन्दु वीर्मावर्तैन वर्तितः ॥ ९ ॥
तद्वर्तिताप्रसंस्थाने विन्दुःस्यादक्षरोद्भवः ।
तदूर्ध्वे भ्रमगर्भं च वृत्तमर्धं चन्द्राकृतिः ॥ १० ॥
द्रह्मस्थानोर्ध्वगतं च दक्षिणोद्भवाकारकम् ।
कलिकोद्भवाक्षं वाराह कर्णसम्भवम् ॥ ११ ॥
तस्योर्ध्वेऽपरेदगम्यं त तदान्यतां कंटकोपमम् ।
अग्रस्याग्र पदवर्णेषु अपरानतः कर्णिकाकृतिः ॥ १२ ॥
तस्या यावत्याग्रेन मवधी पदपादो..... ।
पृथुग्रीषा त्रियादे...पादोदर कंटका...? ॥ १३ ॥
..... ।
...त्र स्थानात्समुद्भव्यां मे निष्ठाग्र धान्यांतकम् ? ॥ १४ ॥
चक्रप्रीवोद्गताऽकारिकं कलिकोद्भवं वाराहकर्णिकोद्गतम् ।
अग्राधारः पुनः पृष्ठे कलिका मुनिपुष्पवत् ॥ १५ ॥

कण्टकोदरमध्ये तु कलिका जीवसूत्रकम् ।
 तदास्पहम् ..... || १६ ||

रोमास्थिमांसत्वचाश्च एवं क्षितिगुणोदभवाः ।
 ..... द्वक्षये जीवसूत्रेण कथ्यते ॥ १७ ॥

रेखास्थिवर्णमांसानि चतुश्छायाः प्रकीर्तिः ।
 पादाद्यड्गानि सर्वाणि नाडीरोसं च विदु वर्तया ॥ १८ ॥

मञ्जा च क्षितिग्रस्याता राजेन्द्रन्यदय वीजकम् ? ।
 ..... अद्भ्यो रससमुद्भवः ॥ १९ ॥

..... तेजो द्रव्यस्य वीजकम् ।
 ..... वायुश्च वर्तनाकृतिः ॥ २० ॥

आकाशं ..... पञ्चतत्त्वोदभवं तथा ।
 जीवसूत्रमिदं लोयं पत्राकारं प्रकथ्यते ॥ २१ ॥

प्रनपण्टाकुलाकीर्णमग्रे चलितकुञ्चिकम् ।
 भड्गे (अड्गे) भड्गोदभवं भड्ग मनेकाकाररूपकम् ॥ २२ ॥

शुकचञ्चुसमाकारं वदरीकण्टकाकृति ।
 पलाल धूमसंकाशं द्राविडं पत्रमुच्यते ॥ २३ ॥

कूचिद् भिन्नं कूचिच्छन्नं कूचिदभ्योन्यवेष्टितम् ।
 मुनिपुष्पसमाकीर्ण वेशां पत्रमुच्यते ॥ २४ ॥

उच्यते व्यन्तरं पत्रमूर्खं भड्गोदभवाकृति ।
 उकारकण्टकाकीर्ण कालिड्गं पत्रमुच्यते ॥ २५ ॥

सुदर्शिं त (वि) रलभड्गै रग्रे व्यावृत्तकैस्तथा ।
 पुष्पगभौदभवाकीर्ण यामुनं पत्रमुच्यते ॥ २६ ॥

ललितं कोमलं भड्गै विंष्टमे गर्भसम्भवम् ।
 सुकुमारगभौदभवं वाह्यावर्ता (व्यावर्तस्या) कुलोदभवम् ॥ २७ ॥

तरलं नागरं चैव ललितं व्यन्तरं तथा ।
 आकुञ्चितं वेसरं च ऊर्ध्वं कालिड्गं भवेत् ॥ २८ ॥

पुनर्विपञ्चसप्ताद्यं याव.....वथि ।
 अतिवक्तुलाकीर्ण द्राविडं कण्टकोदभवम् ॥ २९ ॥

उदितं यामुनं वक्तः कण्टकानां तु निर्णयः ।
 देशजातिकुलस्थानं वर्णभेदास्तथापरः ॥ ३० ॥

पत्राकारो वर्णभेदो जीवसूत्रादि चोदितम् ॥

इति सूत्र सन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छाया
 पत्रजाति कण्टकभेद जीवसूत्रनिर्णयाधिकारो नामाष्टविंशत्युत्तरद्विशततमं सूत्रम् ॥

(१२९) देशजातिकुलस्थान वर्णभेदवर्णनं मैकोनश्रिंशदुत्तर-
द्विशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

देशजातिकुलस्थानं वर्णभेदश्च कथ्यते ।
पूर्वोद्भवं नागरं च कर्णाटे द्राविडं स्मृतम् ॥ १ ॥

व्यन्तरं पश्चिमभवं वेशरं चोत्तरे तथा ।
कालिङ्गदेशो कालिङ्गं यामुनः सर्वतः स्थितम् ॥ २ ॥

देशजातिश्च कथिता कुलस्थानं कुलोदगतम् ।
नागरं विप्रजातिः स्याद् द्राविडं क्षत्रियस्तथा ॥ ३ ॥

व्यन्तरं वैश्यजातिश्च वेशरं च तथैव च ।
कालिङ्गं चित्र ! (मिथ्र) वर्णाल्यं यामुनं सर्वतः समम् ॥ ४ ॥

कुलस्थानोद्भवश्चेत्यं वर्णभेदश्चकथ्यते ।
नागरं श्वेतवर्णं स्याद् द्राविडं रक्तं वर्णकम् ॥ ५ ॥

व्यन्तरं पीतसंकाशं हरिद्वर्णं तु वेशरम् ।
हरिद्वर्णं च कालिङ्गं यामुनं सर्ववर्णकम् ॥ ६ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
देशजातिकुलस्थान वर्णभेदवर्णनाधिकारो नामैकोनश्रिंशदुत्तरद्विशततमं सूत्रम् ॥

---

(२३०) सरस्वत्यर्चन गुरुशिष्यमम्बन्धलक्षणं त्रिंशादुत्तर-
द्विशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

सरस्वत्यर्चनं वत्स शृणु वक्ष्यामि साम्प्रतम् ।
आचार्ये क्रमयुक्तिं च दीक्षासारसमुच्चयम् ॥ १ ॥
आदौ परीक्षयेच्छिष्यं शकुनं च निरीक्षयेत् ।
लग्नशुद्धिं ग्रहयोगं ततो दीक्षा प्रदीयते ॥ २ ॥
विनीतं सोद्यमं धीरं शान्तं शीलगुणान्वितम् ।
विनयाचारसंयुक्तं गुरुपादार्चने रतम् ॥ ३ ॥
कुशलं सर्वशास्त्रेषु वास्तुवेदोद्भवादिपु ।
देवाग्निगुरुपूजासु रतं धर्मेषु नित्यशः ॥ ४ ॥
इत्यादिगुणसम्युक्तं दीक्षयेच्छिष्यकोत्तमम् ।
गुणाधिकश्च कथितो वर्जयदोषान्वदाम्यहम् ॥ ५ ॥
कुञ्जं च वधिरं चैव लक्ष्मीहीनं खलवाटकम् ।
कुरुपं व्याधियुक्तं च कुदेहं कृष्णरूपकम् ॥ ६ ॥
कुसङ्गं पापनिरतं व्यड्नादौपैश्च दूषितम् ।
वर्जयेदीदशं शिष्यं दीक्षितो गुरुविघ्नकृत् ॥ ७ ॥
मठेऽथवा गृहे चोक्ता देवार्चा वेदिकोत्तमा ।
तत्रस्थां पूजयेद्देवीं वाग्वाणीं (वाग्देवीं) चैव भैरवीम् ॥ ८ ॥
भद्रकं मण्डलं शृत्वा सूर्यकोणैरलङ्घुतम् ।
तन्मध्यसूत्रतः कुर्याद् द्वाराणि च चतुर्दिशम् ॥ ९ ॥
द्वारपालाः प्रपूज्याश्च क्षेत्रपालास्ततो नृभिः ।
पूज्या स्तथाऽष्टपितृपाला क्रमतश्च प्रदक्षिणम् ॥ १० ॥
महापञ्चां चाऽष्टदलं तन्मध्ये कर्णिकां तथा ।
पत्रान्तरे च भैरव्याः कुलदेव्याश्च कर्णिकाः ॥ ११ ॥
तत्केशरमध्यपङ्क्तौ चतुर्वर्णाः सितादिकाः ।
श्वेतरक्पीतकृष्णाः पुनरप्येव वर्णकाः ॥ १२ ॥
षट्कोणकभिदं व्योम षड् दूतिकार्चने मतम् ।
तत्र मध्ये भवेच्छक्तिः पृथिवी सृष्टिरूपिका ॥ १३ ॥
कामाख्या निलयीभूता वद्धपद्मासना स्थिता ।
अक्षमाला तथा धीणा पुस्तकं च क्रमण्डलः ॥ १४ ॥
नीलकण्ठो श्वेतभुजा श्वेताङ्गी चन्द्रशेखरा ।
महाविद्या महावाणी भारती च सरस्वती ॥ १५ ॥

सम्पूज्या मन्त्रतः कुत्वा तोरणानां चतुष्यभ् ।
 वखान्ते (वेशमान्ते) पाठिकायुक्तं वितानादि विभूषितम् ॥ १६ ॥
 मुष्टिमात्रैकग्रासपरेणाग्रदिनेषु च ।
 कार्यमेकाग्रमनसा प्रायश्चितं च धीमता ।
 श्वेतवखान्तरे स्नायुं शुद्धे लग्ने दिसे पुनः ॥ १७ ॥
 श्वेतवखैर्युतं शिष्यमानयेत्तोरणान्तिकम् ।
 सुलग्नवेलामुहूर्ते अन्तवेद्यां तु स्थापयेत् ॥ १८ ॥
 निरीक्षयेतु वाङ्देवीं प्रसीद परमेश्वरि ।
 अर्चयित्वा ततो देवीं पुण्याञ्जलिमर्यार्पयेत् ॥ १९ ॥

अत्रमन्त्रः—

ऊँ ह्रीं कौशिनी पादान्नमः । ऊँ ह्रीं उपकेशिनी पादान्नमः ।
 आ ह्रीं सर्वकेशी पादान्नमः । अँ हां ह्रीं सरस्वती पादान्नमः ॥
 मूलमन्त्रः ॥
 आ ह्रीं हृदयायनमः । ऊँ ह्रीं शिरसे स्वाहा ।
 अँ ह्रीं शश्वाय वपट् । ऊँ ह्रीं कवचाय हुम् ।
 ऊँ ह्रीं नन्नन्नयाय वौपट् । ऊँ ह्रः अस्त्राय फट् ॥
 इत्यडगत्यासः ॥

औं गं गणयतये नमः ॥ औं वं वदुकनाथाय नमः ॥
 औं दिं दिक्पालेभ्यो नमः ॥ औं द्वं द्वारपालाय नमः ॥
 औं क्षें क्षेत्रपालाय नमः ॥ औं कं कलविद्यायै नमः ॥
 औं ह्रीं शक्तिवीजाय नमः ॥ औं राँहीं रूपायै नमः ॥
शक्तिवीजत्रयम्

ॐ ह्रीं ह्रा ह्रीं ह्रं हंसवीज्ञाय नमः ॥ ॐ ह्रौं ह्रीं नमः ॥ इतिजाप्य
आ ह्रीं वद वद वाग्वादिनि नमः ।

सारस्वतजप: १००००८ || २४ ||

होमं कुर्यादुदशांशेन पुष्टै वै ब्रह्मवृक्षजैः ।

होमः १०००८ इति अन्यः स्यात् सारस्वतः ॥ २५ ॥

लिखितं पाठ्येच्चैव चित्राद्यं रूपताधकम् ।

दद्याच्छ्रव्यस्य हितवान् गुरुहस्तं च मस्तके ॥ २६ ॥

अवाप्नहि स्वकर्मादि सामर्थ्य त्वं च पूत्रक ।

मह मार्गा पिता वैव देवदेवो गरुस्तथा ॥ २७ ॥

हातकारणाकं चैव इहलोके परत्र च ।

मह इर्षे हर्षितं त ग्रन्थामिहत्या भवेत् ॥ ३६ ॥

महात्मा गांधी के अनुसार यह विचार है कि जब एक व्यक्ति अपने दोषों से बचता है तो उसका जीवन अपने दोषों से बचता है।

गुहः सन्तापितः सद्य गुरुलभयोऽप्यवच्छान्ति ।
मामोः चिष्ठ्यस्य सम्बन्धः कर्मसाधनसाधकः ॥ ३९ ॥

गुरोः शिष्यस्य सम्बन्धाद् क्षानं वै चित्रभूमिकम् ।
शेषा रजरसचित्रं ? सम्बन्धाच्च परस्परम् ॥ ३० ॥

x

x

x

सविन्यासस्य संबन्धं सर्वं सर्वतोद्भवम् ? ॥ ३९ ॥
कुंलालस्य सम्बन्धं स्थानसाधन..... ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां साधनम्..... ॥ ४० ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
सरस्वत्यर्चन गुरुशिष्यसम्बन्धलक्षणाधिकारो नाम त्रिशदुक्तरद्विशततमं सूत्रम् ॥

(२३१) पट्टपत्रवर्तनानिर्णयो नामैत्रिंशदुत्तरद्विशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

अतः परं प्रवक्ष्यामि चित्रादि पट्टसाधनम् ।
शाकवृक्षोदभवाकार्या चित्राभ्यासार्थपट्टिका ॥ १ ॥

अत्यग्निमालिता या च इष्टिका आयसाकृतिः ।
रन्धकीर्णकुलाया च गृहीतव्या लूणीकृता ॥ २ ॥

अतिसूक्ष्मा च कर्तव्या दीपशिखाकञ्जलोपमा ।
गोधूमैः खलचूर्णं तु तकमध्ये तु प्रक्षिपेत् ॥ ३ ॥

तदनन्तरोदभवं च सूक्ष्मवस्त्रेषु गालयेत् ।
भाण्डे तु तादशं क्षितं मृदग्निना शैनैः शैनैः ॥ ४ ॥

तथा दृढरसाकारं वज्रलेपसमं भवेत् ।
तेनाथ मर्दयेत्पट्टभिष्टिका सूक्ष्मचूर्णतः ॥ ५ ॥

पक्षद्वये सुप्रलेपो ह्यन्तर्येन प्ररोहते ।
पट्टबन्धनमेवं तु कर्तव्यं चित्रहेतवे ॥ ६ ॥

(पत्रवर्तना निर्णयो लुप्तः स्यात्)

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायाः
पट्टपत्रवर्तनानिर्णयाविकारो नामैकत्रिशदुत्तरद्विशततमं सूत्रम् ॥

---

(२३२) लेपकर्म शार्वेशादुत्तराद्विशानतम् सुव्रभ् ॥

‘श्वकमोवाच—

लेपकर्म प्रयक्ष्याभि यदुकं पूर्वमेय हि ।
 श्वेतां रक्तां तथा पीतां मृत्तिकां च समाहरेत् ॥ १ ॥
 कापिलं तु वृतं क्षीरमतसीमाथ मेव च ।
 यवगोधूमचूर्णं तु वर्णं च वसुकघृतम् ! ॥ २ ॥
 क्षीरयूक्षत्वचा ... (भिन्नं) बकुलं गुडसंयुतम् ।
 सेन्द्रवृक्षं प्रेपणीयं मासं वा पक्षतोऽधिकम् ॥ ३ ॥
 पापाणगर्भचूर्णं तु सूक्ष्मं कृत्वा समस्तकम् ।
 पट्टत उद्दरेद्दंप (कलं) मर्दयेत्तैलवारिभिः ॥ ४ ॥
 प्रक्षिप्तातसीतेन सुपिष्ठु कज्जलोपमम् ।
 पिण्डानुकृत्वा मुष्टिमात्रानात्पैः शुष्कतापितान् ॥ ५ ॥
 आस्फोटिते वज्रसमाः आतयः सिद्धिकामदः ।
 अतस्तु स्फुटिते पिण्डे वन्धद्रव्यादिकं क्षिपेत् ॥ ६ ॥
 शु (सु) द्वा (धा) याश्च प्रयक्ष्याभि वन्धनं दलनं तथा ।
 शैलजा वन्धका वापि श्वताः पापाणकोत्तमाः ॥ ७ ॥
 खण्डशश्चैव कर्तव्या प्रमाणे धात्रिकोपमाः ।
 सुसंचिताः क्रमैर्युक्ता आर्णात्पलान्तरैः? ॥ ८ ॥
 (आनेया उपलान्तरे) इति स्यात् ॥

(आनेया उपलान्तरे) इति स्यात् ॥

..... } ।
 ..... } ॥ ९ ॥
 ..... } (लुप्तः)
 ..... } ॥ १० ॥

 तथा वरेष्टिकामध्ये आधारानि सुवि ..... (क्षिपेत्) ।
 समस्तं ज्वालयेन्मध्ये यावद्गदशनिशान्तकम् ॥ ११ ॥
 महिकायावकं कृत्वा स्थूषिकाकारमस्तकम् ।
 क्षिपेद्विद्वरसाद्य च मासं वा पक्षतोऽविकम् ॥ १२ ॥
 शिलोत्थार्धकयुकं च ! मईयेच्छुद्धयोत्तमा (त्सुधयोत्तमा) ।
 त्रिचारा उत्तमाख्याता रूपर्थेन चतुर्थिका ? ॥ १३ ॥
 अर्चारूपोदभवकार्या मानयुक्तिश्च शास्त्रतः ।
 सन्चित्य त्रिष्टिकावन्धं हस्तपादशीर्पादितः ॥ १४ ॥
 सूक्ष्मे तु वङ्गगुलो लेपः स्थूले त्वङ्गगुलमात्रकः ।
 दिनेऽर्धे च दिनान्ते वा दद्याल्पेणानुलप्ननम् ॥ १५ ॥

सर्वाङ्गे लिप्तमां च सूक्ष्मतेजः समुद्रभवेत् ।
 शीर्षे काचोत्तमखण्ड टीकाभरण संयुता ॥ १६ ॥
 वर्णे रसविशेषां च मसिरखां समुद्रेत् ।
 अङ्गप्रत्यङ्ग कोपाङ्गटष्टिकाभिरनेकधा ॥ १७ ॥
 विच्चित्रव्यालङ्कारै भूषितां चित्रकोपमाम् ।
 स्वभावजैरलङ्कार नेत्रकेशादिभिः क्रमात् ॥ १८ ॥
 भूङगहस्ता गजदन्ता बद्धपर्यङ्गक्षमस्थिता ।
 योगमुद्रा करयुग्मे करोद्भूतगतादिका ॥ १९ ॥
 हारकेयूरसम्युक्ता कुण्डलाभ्यामलङ्घकृता ।
 मालामुकुटशोभादया कर्तव्या शान्तिमिच्छता ॥ २० ॥
 भैरवी भैरवो देवः सर्वदेवादितः क्रमात् ।
 शास्त्रप्रमाण युक्ता च शुभ्रवर्णा च तेजसा ॥ २१ ॥

इति सूत्रमन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीमुनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 लेपकर्माधिकारो नाम द्वार्तिशदुत्तरद्विशततम् सूत्रम् ॥

(२३३) चित्राभिधान निर्णयो नाम व्रयस्त्रिशुक्तरद्विशततमं सूत्रम्

विश्वकर्मोवाच—

चित्रकर्म प्रवक्ष्यामि रूपालङ्कारसंयुतम् ।
 कीर्तिवक्त्रोद्भवाकारं ? कथये तत्र साम्रतम् ॥ १ ॥

भृकुटिकुटिलान्त्रेष्व वाराहकर्णमेषशङ्गोद्भवम् ।
 मृगकपोलसिंहवक्त्रं कीर्तिः स्यान्मुखोपमाख्याता ! ॥ २ ॥

भृकुटिः स्याद् षष्ठकर्णाऽश्वस्कन्धः केशरावृतः ।
 क्रममध्ये परावैत्ता हृस्वपादः सिंहोत्तमः ॥ ३ ॥

सिंहव्यालं गजव्यालमध्वव्यालं नगादिकम् ।
 बृष्टव्यालं मेषव्यालं शुक्रव्यालं च सौकरम् ॥ ४ ॥

माहिषं मूषकव्यालं कीटव्यालं च व्याक (वान) रम् ।
 हंसकुकुटमायूरं त्रिपल्ली सर्थं (र्प) व्यालकम् ॥ ५ ॥

इति षोडश व्यालानि उक्तानि मुखभेदतः ।
 शरीरं हि महद्रूपं (शरीरमहिवद्रूपं) हस्तपादपुष्ट्यादिकम् ॥ ६ ॥

व्यालानन्तरतो रूपमनेकाकारतः स्मृतम् ।
 श्रुटितं त्रिभङ्गं चैव ललितं कुञ्चितं तथा ॥ ७ ॥

गमितालीढं प्रत्यालीढावृत्तं परिवर्तकम् ।
 उद्दिभन्नं भिन्नसूत्रं च व्यावर्तं च महोद्भवम् ॥ ८ ॥

नानारूपं समाख्यातं शोकं च पश्चेशरम् ।
 द्विरणोक्तानि साकूतं रूपाणि विविधानि च ॥ ९ ॥

वैयाधं समपादं च आलीढं च प्रत्यात्म (दि) कम् ।
 पूर्वोपरयाम्योक्तर रहोबोधव्या च ममापतिः ? ॥ १० ॥

नवषणोक्ताक्षा लक्ष्येच्चित्र सूत्रधानेन ।
 द्यैरसाख्याता शान्तादि सहतोद्भवा ? ॥ ११ ॥

वृक्षगुल्मलतावल्ली रम्भास्तम्भा महोद्गताः ।
 धवलोक्तुङ्गामाडानि वेशमानि विविधानि च ॥ १२ ॥

नगरग्रामपुरादिदेशानां च पुनः क्रमम् ।
 “पसागरोद्भवानि सर्वाणि मण्डलानि च ॥ १३ ॥

सर्वजीवोद्भवं पूर्वं लक्ष्येच्चित्रसूत्रकम् ।
 चित्राभ्यासोद्भवाः सर्वे सुरासुरनरेगाः (समाः) ॥ १४ ॥

मेघाभ्युत्रवर्णरूपा आदित्याश्रैव चन्द्रमाः ।
 ग्रहनक्षत्राद्याः सर्वे अर्चिर्वाहन संयुताः ॥ १५ ॥

दिक्पालादिका लक्ष्या हन्द्राद्याः सुप्रदक्षिणम् ।
गजाश्वरवरपादाद्या असङ्केत्यातास्तथैव च ॥ १६ ॥

.....
सभादौ च विनेदार्थं युक्तं नृत्यनाट्यादिकम् ॥ १७ ॥
एवमादि समस्तं च चित्राभ्यासाद्य लक्षयेत् ।
तथा चित्राभ्यासरूपा ! त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १८ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
चित्राभिधाननिर्णयाधिकारो नाम त्रयस्त्रिशदुत्तरद्विशततमं सूत्रम् ॥

(२३४) स्त्रीपुरुषलक्षणं चतुर्स्थिंशदुत्तरद्विशततमं सूत्रम् ॥

अपराजित उचाच—

लक्षणं स्त्रीपुरुषाणां वाह्यतोऽभ्यन्तरे तथा ।
कथयस्व प्रसादेन समुद्रोक्तं यथा पुरा ॥ १ ॥

विश्वकर्मोचाच—

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि स्त्रीनगदेश्च लक्षणम् ।
तच्चानुकमतः पूर्वं यदुक्तं तु कलावुच्चैः ॥ २ ॥
आदौ परीक्षयेदायुः पश्चालक्षणमेव च ।
तच्च स्त्रीणां वासमागे पुरुषाणां च दक्षिणे ॥ ३ ॥
आदौ वक्ष्ये पूरुषाणां स्त्रीणां च तदनन्तरम् ।
हष्टयवलोकमात्रेण लक्षयेत् स्त्रीनगदिकम् ॥ ४ ॥
पञ्चदीर्घं पञ्चहस्तव पञ्चसूक्ष्मं पडुन्नतम् ।
सप्तरक्तं त्रिगम्भीरं त्रिविस्तरीर्ण प्रशस्यते ॥ ५ ॥
हस्तयोर्नेत्रयोश्चैव नासायां चैव पञ्चमम् ।
एवमादिगुणोपेतं पञ्चदीर्घं प्रशस्यते ॥ ६ ॥
ग्रीवा चन्द्रकं जननं पृष्ठं जड्या तथैव च ।

॥ ७ ॥

।

॥ ८ ॥

।

॥ ९ ॥

।

॥ १० ॥

(११-१२-१३ श्लोका लुप्ताः)

पूर्णचन्द्रसुखी कन्या बालसूर्यसमप्रभा ।
विशालनेत्रा विश्वोष्टी सा कन्या लभते सुखम् ॥ १४ ॥
गतौ हंसगति र्या च नातिहस्त्वाति दीर्घिका ।
सुखनी सा भवेल्लोके समुद्रकथितं तदा ॥ १५ ॥

(१६-१७-१८ श्लोका लुप्ताः ॥)

यस्याः करतले छत्रं प्राकारस्तारणं तथा ।
अपि दासकुले जाता राजपत्नी भविष्यति ॥ १९ ॥
यस्याः करतले रेखा अङ्कुशाकार शोभिता ।
गजाधिपस्य पत्नी सा भवत्येवं न संशयः ॥ २० ॥

छत्रं च चामरं चैव यस्याः करतले भवेत् ।
 सार्वभौमनुपत्थी सा भवत्येवं न संशयः ॥ २१ ॥

यस्याः करतले रेखा खड्गाकारा प्रदश्यते ।
 पत्या पत्नीं युध्यते साऽन्यत्र वै वैरकारिणी ॥ २२ ॥

यस्याः करतले पञ्चं धनधान्यसमङ्घिनी ।
 शङ्खाकारा यदा रेखा स्नानदेवार्चने रता ॥ २३ ॥

यस्याः शूलाकृती रेखा सा भवेच्च तपस्त्विनी ।
 दीर्घकेशी भवेद् दुःखाद् ब्रतिनी च प्रवासिनी ॥ २४ ॥

यस्याः करतले रेखा दीपाकारा च दृश्यते ।
 सा पुत्रपौत्रसन्तानै भवेच्च कुलशालिनी ॥ २५ ॥

नन्द्यावतों यदा हस्ते नित्यं कल्याणकारिणी ।
 पट्टकोणायतहस्ता या पूज्या सा पूजनैः सदा ॥ २६ ॥

यस्या हस्ते ध्वजाकारा रेखा

(२७-२८ ... ४२-श्लोका न लभ्यन्ते)

अशुभं परिवर्जयेत् ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
 स्त्रीपुरुषलक्षणाभिकारो नाम चतुर्भिंशदुत्तरद्विशततम् सूत्रम् ॥

(२३५) पट्टिंशादायुधनिर्णयो नाम पञ्चत्रिंशदुत्तरद्विशततमं सूत्रम् ॥

अपराजित उवाच—

कवचादीन्यागुधानि कथं लक्ष्याणि मानतः ।

तदनुक्रमयुक्ती च कथय परमेश्वर ॥ १ ॥

विश्वकर्मोवाच—

कवचानां लक्ष्म वक्ष्ये वज्रदेहानुरूपिणाम् ।

शस्त्रोपघातके चैव युद्धकाले हितानि च ॥ २ ॥

आयसोद्भवपत्राणि कर्तव्यानि विचक्षणैः ।

द्वयश्वगुलायतकं कुर्यात् पृथुत्वं चैकमङ्गुलम् ॥ ३ ॥

कवचं तेऽधुना वक्ष्ये वज्रदेहानुरूपिणम् ।

वृत्ताकारं तु स्वविवे द्विसोर्धत ॥ ४ ॥

तनुत्राण देहदृष्टि द्विगुणवस्त्रादिकोद्भव ॥ ५ ॥

कटिसूत्रं सूत्रस्य संस्थाने अवालि भुजा ॥ ५ ॥

रक्षीवाग् छित्तिनानि कंटिकाकसिणैर्बिताः ।

शीर्षे तु मुकुटाकारमचलं सर्वतस्तथा ॥ ६ ॥

जड़घारेखा प्रकर्तव्याऽयामे तीर्थकलाकृतिः ।

पा—कृत्वा गजस्य गडमुखोदगताः ॥ ७ ॥

पक्षिराजश्च पृष्ठे च धार्यं वै राजपुत्रकैः ।

॥ ८ ॥

।

॥ ९ ॥ इति कवचमाह ॥

आगुधानामतो वक्ष्ये नामसङ्ख्यावर्लिं क्रमात् ।

त्रिशूलच्छुरिकाखड्गखेदाः खट्वाङ्गकं धनुः ॥ १० ॥

बाणपाशाङ्गुशा घण्टारिष्टिर्पणदण्डकाः ।

शङ्खश्वकं गदावज्रशक्तिसुद्रगरभृशुण्डयः ॥ ११ ॥

मुशलः परशुश्रैव कर्तिका च कपालकम् ।

शिरः सर्पश्च शृङ्गां च हलः कुन्तस्तथैव च ॥ १२ ॥

पुस्तकाक्षकमण्डलु शुचयः पदापत्रके ।

योगमुद्रा तथा चैव षट्ट्रिंशच्छत्रकाणि च ॥ १३ ॥

षोडशाख्यं पदं कृत्वा पदेन नाभिवृत्तकम् ।

तदूर्ध्वे चोभयपक्षौ भीषणाग्रौ प्रकीर्तितौ ॥ १४ ॥

पट्टाखांशशक्तिपिण्डवलणं कण्टकावृतम् ।

उभयोः कटकोपेतो मध्ये शक्तयंश उऋतः ॥ १५ ॥

दशभाग र्भवेद् दण्डं पृथुत्वं चैकभागिकम् ।

इति त्रिशूलः ॥

धुरिका लक्षणं वक्ष्ये यदुकं परमेश्वरैः ।
 कौमारी चैव लक्ष्मीश्च शङ्खिनी तुन्दका तथा ॥ १७ ॥
 पापिनी शुभगा ला (ल) क्षा षड्घुलादिकोद्भवाः ।
 द्वादशान्तिमाड्घुलान्यङ्गुलमानं प्रशस्यते ॥ १८ ॥
 आदिहीना मतिभ्रंशं मध्यहीना धनक्षयम् ।
 हन्याद्वंशं वंशहीना शूलाग्रे मृत्युसंभवः ॥ १९ ॥
 चतुरङ्गुला भवेन्मुष्टि रूध्वे हयङ्गुलताडिता ।
 मुष्टिकाधो यवाकारो जडनाथे च कीलकम् ॥ २० ॥

इति धुरिका ॥

शस्त्रं शतार्धाङ्गुलं स्यान्मध्यमं तु द्विहीनतः ।
 तद् द्विहीनं कनिष्ठं स्यात् त्रिविधः खड्ग उच्यते ॥ २१ ॥
 ——दमवमूर्ध्वे तानिकोभयपक्षतः ।
 पालिकोर्ध्वे यवं कुर्यात्ताडकाधस्तुत्राहकम् ॥ २२ ॥
 जडिद्वयं ! ग्राहके च जवकः खड्ग उच्यते ।

इति खड्ग ॥

खड्गमानोद्भवो व्यासो द्वयङ्गुलभ्यां तथाधिकः ॥ २३ ॥
 तद्वदग्रे पुनस्त्वेवं ज्येष्ठमध्यकनिष्ठकम् ।
 उभयपक्षे चाऽन्तरं तु चतुर्दशाङ्गुलै भवेत् ॥ २४ ॥
 हस्ताधारद्वयं कुर्याद् वृत्ताकारं तु वारुणम् ।

इति खेटकम् ॥

२५

————धनिर्मासं निनेत्रज्ञात्वावंडपम् । ?
 श्रेतासं सृगम्ब——? हेमदण्डविभूषितः ॥ २६ ॥

इति खट्वाङ्गः ॥

द्विमुष्ट्यन्यङ्गुलं मध्यं मध्योर्ध्वं च द्विहस्ततः ।
 निस्त्रं चोभयतः कुर्याद् गुणाधारे तु कर्णिके ॥ २७ ॥
 ——गुलं मध्यदेशो चवमोनै गुणैर्मतम् ? ।
 सप्ताष्टनवमुष्टिश्च वाणः पुष्प अद्गणै ? युतः ॥ २८ ॥
 कुम्भके कुम्भयेद् वाणं पूरकेण तु पूरयेत् ।
 रेचके रेचयेद् वाणं त्रिविधं शरलक्षणम् ॥ २९ ॥

इति धनुर्बाणः ॥

मकरद्वित्रिकं वापि पाशो ग्रन्थिसमाकुलम् ? ।
 अङ्गुशं चाऽङ्गुशाकारं तालमानसमावृतम् ॥ ३० ॥

इति पाशाङ्गुशौ ॥

घण्टां घण्टाकृतिं कुर्याच्चतुर्धारा च रिषिका ।
 दर्पणं दर्शनार्थं च दण्डः स्यात्खड्गमानतः ॥ ३१ ॥

इति घण्टारिषिदर्पणदण्डम् ॥

शद्भूखश्च दक्षिणावर्तश्चकं चागयुतं तथा ।
गदा च खड्गमाना स्यात् प्रथुतालं अकंदणे त्रयम् ? ॥ ३२ ॥
इति शद्भूखचक्रगदा ॥

वज्रं शूलद्वयं दीर्घमेकविंशतिशूलतः ।
अर्धेन्दुनिभधाराप्रा शक्तिः स्याद् द्वादशाङ्गुला ॥ ३३ ॥
इति वज्रशक्तिः ॥

हस्तग्राहश्चोर्ध्वतश्च मुद्रः पोडशाङ्गुलिः ।
भृशुण्डी युग्मदोरास्या द्विहस्तान्ताग्रचालका ॥ ३४ ॥
इति मुद्रभृशुण्डी ॥

विशत्यङ्गुलं मुशलं चतुरङ्गुलवृत्तकम् ।
अर्धचन्द्रोपमः पर्शु स्तदण्डः खड्गमध्यतः ॥ ३५ ॥
इति मुशलपर्शु ॥

कर्तिका छुरिकामाना चक्रे च त्रिसमाकृतिः ।
शिरोऽस्थिकं कपालं स्माच्छिरश्च रिपुशरीरकम् ॥ ३६ ॥

इति कर्तिका कपालशरीरकम् ॥
सपो भुजङ्गस्त्रिफणी शङ्गं स्याद्वै गवादिजम् ।
हलं हलाकृतिः कुर्यात् कुन्तं वै पञ्चहस्तकम् ॥ ३७ ॥
इति सर्पशङ्गहलकुन्तम् ॥

पुस्तकं युग्मतालं स्यात् जाप्यामालाऽक्षसूत्रकम् ।
कमण्डलुश्च पादोनः श्रुग्वै षट्क्रिंशदङ्गुला ॥ ३८ ॥
इति पुस्तकाऽक्षमालाकमण्डलुश्रुचयः ॥

पद्मं च पद्मसंकाशं पत्रं मुक्तं च लोलकम् ।
पद्मासनार्धं युग्महस्ता योगमुद्रा तथोच्यते ॥ ३९ ॥
इति पद्म पत्रं योगमुद्रा ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीमुवनदेवाचार्योक्तापराजितपृच्छायां
षट्क्रिंशदायुधनिर्णयाधिकारो नाम पञ्चक्रिंशदुत्तरद्विशततमं सूत्रम् ॥

---

(२३६) षोडशाभरणलक्षणं षट्क्रिंशादुत्तरक्रिशततमं सूत्रम् ॥

अपराजित उवाच—

सुरासुरनरादीनां भूषणानि कथं प्रभो ।
अतियुक्तरं चैव शम्भुना यत्प्रकाशितम् ॥ १ ॥
वाद्यनर्तनगीतार्थं तालमूलसमुदभवम् ।
कथयस्व प्रसादेन सर्वं विश्वजगत्पते ॥ २ ॥

विश्वकर्मोवाच—

भूषणं तात ते वक्ष्ये पादादौ षोडशात्मकम् ।
तथाभरणसूत्राणि कथये शृणु पुत्रक ॥ ३ ॥
मेरुद्वयं निगदितं पताका सूचिका तथा ।
दशदलितगुरुणोद्दिग्नं नष्टं च पष्टकम् ॥ ४ ॥
भवन्ति प्रस्तारगताः पठिमे प्रत्ययाः गव्याः ।

(चत्वार आद्यासुरवेशमनां च) कर्तारपवामरवेशमनां च दक्षाअपि प्रत्ययकान् षडेतान् ।
ये वैन जानन्ति गुरुपदिग्रास्ते सूत्रधारा रिपवः प्रजानाम् ॥

अपराजित उवाच—

सुरासुरनरादीनां भूषणानि कथं प्रभो ।
कथयस्व प्रसादेन सर्वं विश्वजगत्पते ॥ ५ ॥

विश्वकर्मोवाच—

भूषणानि तात वक्ष्ये आपादतलमस्तकम् ।
षोडशाभरणानीह कथितानि च पुत्रक ॥ २ ॥
नूपुरः पादकटकः प्रलम्बोद्धकमेव च ।
मेखलोध्वें कटिसूत्रं (तथा कट्टां) हारो वक्षः स्थलालयः ॥ ३ ॥
मुक्ताफलानि सर्वाणि शुद्धाकर भवानी च ।
पाण्डयमातङ्गसौराष्ट्रैहैम सौर्पार कौशले ॥ ४ ॥
वेण्वात्टे कलिङ्गे च वज्राकरसमुद्भवः ।
पद्म्यो (पद्मु) मुक्तासमानानि शुद्धरत्नानि यानि च ॥ ५ ॥
अथवा चाहिमातङ्ग वाराहमत्स्यनकज्ञाः ।
शङ्खजा वेणुजाश्चैव मुक्तानां (मध्ययोनता ?) योनय इमाः ॥ ६ ॥
निश्चलत्वमन्यूनत्वं निर्वाणत्वं सुगन्धिता ।
सुवेद्यं च मणि वीक्ष्म कण्ठे धार्यं च भूमुजैः ॥ ७ ॥
व्यङ्ग्यातानि यदा तानि त्यजेदेतानि भूपतिः ।
पुराणि (रत्नानि) सौम्यरूपाणि नृपार्थं हार उत्तमः ॥ ८ ॥
इति हारः ॥

पदकं संप्रवक्ष्यामि सर्वरत्नैरलङ्घतम् ।
 धूर्णी ? मरकते चाद्यं तथा चैवं सपत्रकम् ॥ ९ ॥
 कीटपक्षोऽपरः प्रोक्तो गहडागार एव च ।
 चन्वारो मणयः प्रोक्ताः सर्वे दुखप्रणाशनाः ॥ १० ॥
 पञ्चधा भाजिते क्षेत्रे पुन (नीरद ?) स्वेवं च पञ्चभिः ।
 तन्मध्ये च महादिव्यं मरकं सुखलभम् ॥ ११ ॥
 माणिक्यं पूर्वतो देशे दाढिमीबीजसप्रभम् ।
 उदिता कर्कटच्छाया ? (उदिताक्समच्छायां) प्रभामण्डलमण्डितम् ॥ १२ ॥
 दृश्यते तत्तु माणिक्यं दक्षिणं दिशमान्त्रितम् ।
 पञ्चरागनिभं स्वच्छं दीपकांशु स्वभावकम् ॥ १३ ॥
 अपरं च महादिव्यं माणिक्यं व्रक्षवल्लभम् ।
 सुस्तिनग्धं दुग्धवत्स्वच्छं दाढिमी कुसुमप्रभम् ॥ १४ ॥
 तन्माणिक्यं तु कौवय्यां शाश्वतं शक्तिपूजने ।
 दक्षिणोत्तरप्राचीषु नीलं वै वज्रवत् क्रमात् ॥ १५ ॥
 तन्मध्ये विदिशायां च वज्रं शक्तस्य वल्लभम् ।
 पञ्चाकारं शृतं दघात्परिधौ नालरूपकम् ॥ १६ ॥
 विचित्रकण्टकैर्युकं पञ्चशाखा (पत्रशाखा) विभूषितम् ।
 दण्डशङ्खलरूपं च खचितं चित्ररत्नकैः ॥ १७ ॥
 लशुनं मध्यभूमौ स्याद्वदयानन्द कारकम् ।

इति पदकम् ॥

श्रीवत्सं संप्रवक्ष्यामि सदा विष्णोश्च वल्लभम् ॥ १८ ॥
 चतुरस्त्रं समं कृत्वा रसभागविभाजितम् ।
 चतुष्पदं च मध्यस्थं रमणं ? कलिकोदभवम् ॥ १९ ॥
 बाह्यपङ्कौ दिशायां च चतुर्माँश्चतुर्दिशम् ।
 कोणे पदानि चत्वारि दिशायां मूर्धिन पत्रकम् ॥ २० ॥
 क्षिपेस्समस्तगतेषु शुचीर्वागहकर्णिकाः ।
 तन्मध्ये च महारत्नं सर्वलक्षणं संयुतम् ॥ २१ ॥
 तस्याऽध्यः पङ्कजं दिव्यमण्पत्रं सकेसरम् ।
 मृणालग्रन्थिवल्लीकं कन्दं कलिविभूषितम् ॥ २२ ॥
 वर्तना कथिता सा तु कथ्यते तेऽधुना पुनः ।
 क्षेपगर्भं (त्तं) क मध्यस्थं मध्ये चोपाश्रयं क्षिपेत् ॥ २३ ॥
 सोमकान्ति तस्योपरि सुधाधौतं सदासितम् ? ।
 वर्णानुकमपरिधौ धूल्याद्यं गहडान्तगम् ॥ २४ ॥
 तदुपरि पञ्चवल्ली पुण्यराग चतुष्यम् ।
 कोणस्थानेषु वैद्वर्यचतुष्कं विधननाशनम् ॥ २५ ॥

चककोणेषु सर्वेषु निक्षिपेत् परिधौ क्रमात् ।
पौङ् मातङ्गसौराष्ट्रहेमसापरिकोशलाः ॥ २६ ॥
वेण्वातरं कलिङ्गश्च वज्रस्याष्टौ तथा कराः ।
वर्णानुकमकं वक्ष्ये विप्रशूदान्तजातिषु ॥ २७ ॥
त्रासः ? (मुक्ताः) कलङ्गिकतदैषे.....रत्नदोषः (रत्नदोषस्तुदुःखदः) ।
पद्मरागस्तथा पुष्पं महानीलं सुनीलकम् ॥ २८ ॥

इतः परं ३८ श्लोकान्तं न लभ्यते ॥

.....रायेत् ? ।
तदधस्तान्मृणलं च कण्टकैकलिक ? (कण्टककलि) भूषितम् ॥ ३९ ॥
मध्यभूमौ समस्तायां पत्रपङ्क्तिविराजितम् ।
दिक्स्थानेषु स्थितं वाह्ये पद्मराग चतुष्प्रयम् ॥ ४० ॥
महारत्नेन्द्रनीलाश्च चत्वारश्च चतुर्दिशम् ।
अष्टौ च कोणपत्रेषु पुष्परागास्तथोदिताः ॥ ४१ ॥
तन्मध्यतो वै शिरीषशाखापत्रविराजितम् ।
समस्तं हीरकर्वद्धं मुक्ताभिर्मणिभिस्तथा ॥ ४२ ॥
विचित्रपत्रसंयुक्तमूर्ध्वे कुर्यात् सुरुक्पम् ।
दण्डस्तु भागविस्तीर्णो द्विभागश्चोर्ध्यतो भवेत् ॥ ४३ ॥
उपान्तं गर्त्तसम्भन्नं हीरकैः खचितं तथा ।
अन्तरे तस्य माणिक्यमुदितार्कसमप्रभम् ॥ ४४ ॥
उपाश्रयं च संक्षिप्य न्युमं वाराभिवर्जितम् ? ।
हृष्टवं च मृदुत्वं च मृणालकमलोपमम् ॥ ४५ ॥
ईदृशं च महालिङ्गमपांपतिसमुद्भवम् ।
ह(त)त्पश्चोपरिस्थाप्यः सौम्यकान्तिश्रिन्तामणिः ॥ ४६ ॥
दुर्लभः कौस्तुभश्चायं सुरासुरनयोरगैः ।
सौम्यकान्ति विना विष्णुं नार्णि देवैरवाप्यते ॥ ४७ ॥

इति कौस्तुभः ॥

प्रथमं शिशुपञ्चं च सकलं च द्वितीयकम् ।
स्वस्तिकं तु तृतीयं च वर्ढमानं चतुर्थकम् ॥ ४८ ॥
तथाऽन्यत्सर्वतोभद्रं पञ्चपत्रमिति स्मृतम् ।
क्षीरार्णवसमुत्पन्नं मुद्रारूपं तथोत्तमम् ॥ ४९ ॥
हेममयानि सर्वाणि चितानि मणिरत्नतः ।
हृष्टि कण्ठे तथा मूर्ध्मि सदा धार्याणि भूपते ॥ ५० ॥

इति पत्राभरणम् ॥

मुकुटं सप्रवक्ष्यामि उयेष्टुमध्यकनिष्ठिकम् ।
शोखरं प्रथमं नाम किरीटं च द्वितीयकम् ॥ ५१ ॥

तृतीयं चाऽमलसारं मूले मुकुटमण्डनम् ।
 शेखरं शिखगकारमङ्गत्रयविभूषितम् ॥ ५२ ॥
 तन्मध्ये च महारत्नं वज्रं वै रुद्ररूपकम् ।
 मात्रं वामदेशो च साक्षाद्वै दिष्टुदैवतम् ॥ ५३ ॥
 दक्षिणे पश्चात्यगं च पुरुषाख्यवपुः कृतम् ।
 त्रिभिः शृङ्गे रत्नमयं मूलदेशो प्रपूजितम् ॥ ५४ ॥
 सदाशिवो मध्यपट्टे श्रेणीयुक्तश्च मणिडतः ।
 पश्चागैश्च मणिभि रिन्द्रनीलादिभिस्तथा ॥ ५५ ॥
 पूरिताहीरककणैः समस्ता खचिता मही ।
 पत्रवल्ली त्रिभइगी च कर्णिका कलिकर्युतम् ॥ ५६ ॥
 शेखरं शीर्षके पूज्यं नरेशस्य भवेत्सदा ।

इति शेखरः ॥

..... ॥ ५७ ॥ (लुप्तम्)

अतो वक्ष्यामि मुकुटं तथा सुरगणाचितम् ।
 पट्टं शशिप्रभामं च शृङ्गपञ्चकसंयुतम् ॥ ५८ ॥
 शृङ्गाण्युपरि चत्वारि त्रिणि चैव तदृधर्वतः ।
 शृङ्गद्वयं तत्परं तदुपर्येकं च शृङ्गकम् ॥ ५९ ॥
 शृङ्गाणि चैव कार्याणि मणिभि भूषितानि च ।
 हीरकण समायोज्य पत्रवल्लीसमान्वतम् ॥ ६० ॥
 तत्रमध्ये महादिव्यं सोमकान्तिमणिं तथा ।
 धूतं (तद्वै) शिरसि सम्पूज्यं मुकुटं च किरीटकम् ॥ ६१ ॥

इति किरीटमुकुटः ॥

वक्ष्येऽथामलसारं च मुकुटं दवदुर्लभम् ।
 अर्धचन्द्राकृतिपट्टं मुक्तापांडशकावृतम् ॥ ६२ ॥
 पञ्चाण्डकमयं दिव्यं सर्वरत्नविराजितम् ।
 खचितं हीरकैः सर्वं वैदूर्यमणिमध्यगैः ॥ ६३ ॥
 मुक्ताफलमयी श्रेणि रण्डकैरावृता सदा ।
 वज्रवैदूर्यगोमेदपुष्परागेन्द्रनीलकाः ॥ ६४ ॥
 पते पञ्च महापुण्या उपर्युपरितश्चिताः ।
 पञ्चरत्नमिदं दिव्यं स्वयमन्व सदाशिव ॥ ६५ ॥
 समस्तेषु च कोणेषु कर्केतं लशुनं तथा ।
 वार्यन्तरे समस्ते च पत्रवल्ली विराजिता ॥ ६६ ॥
 विद्रुमश्च महानीलं कोणगं (जं) खचितं सदा ।
 महातेजः सूर्यकान्ति मौलिमध्ये च पुष्पकम् ॥ ६७ ॥
 परीक्ष्येमानि रत्नानि यानि शुद्धानि तानि च ।
 प्राणाणि सूत्रधारेण मुकुटार्थं नृपस्य च ॥ ६८ ॥

मुकुटं दिव्यरूपं च शिरस्गुपरि धार्यते ।
सुरभूमिपर्तीनां च हान्येषां मुकुटं न हि ॥ ६१ ॥

इत्यामलसारमुकुटः ॥

कण्ठाभरणकंक्षेयं मुक्ताफलमयं शुभम् ।
तन्मध्ये पश्चारागं च सूर्यतेजः समप्रभम् ॥ ७० ॥

इति कण्ठः ॥

ततो बाहुबलं वक्ष्ये सर्वसौभाग्यदायकम् ।
मध्यदेशो मरकतः परिधौ सर्वरत्नकम् ॥ ७१ ॥
हीरकैः खचितं सर्वं शिशुपत्रविराजितम् ।
क्षिपेत्समस्तगतेषु माणिक्यमणिकादिकम् ॥ ७२ ॥
उपाथ्रयस्य चोत्तड्गे ? पश्चारागमयः स्थितम् ।
कोमलं ललितं नालं हीरकः खचितं तथा ॥ ७३ ॥
बद्धे बाहुबले चाऽस्तिक्षयो भूपस्य जायते ।
भुजे सम्पूज्य माणिक्यं सुर्यतेजो द्युतिः सदा ॥ ७४ ॥

इति बाहुबलः ॥

कुण्डले मुकुटं चैतच्छृङ्गारार्थं त्रिकं सदा ।
मुक्ताफलमयी वल्ली चामीकरं तस्यान्तरे ॥ ७५ ॥
एषां गतेषु सर्वेषु हीरकं क्षेपयेत्सदा ।
पश्चारागं तस्य मध्ये दिव्यकार्निं सुतेजसम् ॥ ७६ ॥

इति कुण्डली ॥

योजयं च कङ्कणं बाह्यो नवरत्नमयं शुभम् ।
हीरकं पश्चारागं च महानीलं च मौक्किकम् ॥ ७७ ॥
मरकं विटुमं पुष्पं गोमेदं हसनं (लशुनं) तथा ।
पतेभ्यश्च महादिव्या ग्रहाश्रैव यथा प्रभाः ॥ ७८ ॥
यद्वस्ते कङ्कणं दिव्यं शुद्धरत्नैः समावृतम् ।
तस्य गेहे महापीडा न भवन्ति कदाचन ॥ ७९ ॥
गाङ्गोयं निकपे शुद्धं दिव्यं.....ग्रन्थितम् ।
महारत्नं तस्य मध्ये माणिक्यं वामदक्षिणे ॥ ८० ॥
परिधौ हीरकं चैव तीक्ष्णग्रावारविवर्जितम् ।
हस्तकंडं शशंभावं तं च पुरविश्वेकं निर्मितम् ? ॥ ८१ ॥
तन्मध्ये पश्चारागं मरुकं वामदक्षिणे ।
मुक्ताश्च वामदेशो तु शुद्धशृङ्गबलमेवच ॥ ८२ ॥
हारकङ्कणनिष्ठद्वं मध्यदण्डसकेवलप् ? ।
करपद्मं च तन्नाम करालङ्कार उत्तमः ॥ ८३ ॥

इतिनवग्रहकङ्कणम् ॥

रामचन्द्रं प्रवक्ष्यामि हस्तकावजस्थितं सदा ।
तन्मये च महादिव्यं माणिक्यं सूर्यसन्निमम् ॥ ८४ ॥
अष्टपञ्चं क्षिपेदूगमे संकोणं हीरकैस्तथा ।
कणांश्च पूरयेत् सर्व ? पत्रपत्रेष्वयं विधेः ॥ ८५ ॥
कलितं कलिकाभिश्च चार्मीकरं करं तथा ।
इदं खड्गं महादिव्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ८६ ॥
इतिरामचन्द्रखड्गम् ।

मस्तके मध्यतः कुर्यादुभयो हीरकं तथा ।
मूणालदण्डसटशं कार्यं चैवाङ्गुलीयकम् ॥ ८७ ॥
इत्याङ्गुलिकम् ॥
मरकं पद्मरागं च हीरकं दक्षिणोत्तरे ।
हरिब्रह्मात्मकं नाम युगलं च तदुच्यते ॥ ८८ ॥
इति युगलाङ्गुलिकम् ॥
सोमकान्तिर्यदा मध्ये मरकं दक्षिणे स्थितम् ।
माणिक्यमुक्ते देशे उक्तं त्रिपुरुषं च तत् ॥ ८९ ॥
इति टीकाओपिपुरुषम् ॥

मरकं पुष्परागश्च माणिक्यं मौकिकं तथा ।
हीरकं च यदा मध्ये आङ्गुष्ठं तत्सदाशिवः ॥ ९० ॥
इत्याङ्गुष्ठम् ॥
कनिष्ठां मुक्ताफलं चक्रसद्य इति प्रभा ।
मूणालदण्डसटशं तदर्धाङ्गुलिकं कृतम् ॥ ९१ ॥
इत्यर्धाङ्गुलिकम् ॥
अन्योन्यतः स्थिते वज्रे तद्वारा प्राङ्गुली तथा ।
सा विक्षेया वज्रधारा इन्द्रकान्त ? द्युतिप्रभा ! ॥ ९२ ॥
इतिवज्रधारा ॥

शुद्धस्यान्ते मणी सर्वे निर्दोषा हेमसंयुताः ? ।
तस्यतुष्यन्ति देवा वै येन चाङ्गुलिका धृता ॥ ९३ ॥
इत्याङ्गुलिका ॥
सर्वरत्नमयं दिव्यं पूरितं हैरकैः कणैः ।
कुण्डलं तदिति प्राङ्गौ वासुदे (स्तुवे) वे (दे) उदाहृतम् ॥ ९४ ॥
इतिकुण्डलम् ॥

पादाङ्गुलीषु सर्वासु मुद्रिका रत्नवर्जिताः ।
यः कुर्यादन्यथा मूढस्तत्पादौ छेदयेत्रूपः ॥ ९५ ॥
इति पादमुद्रिका ।
कोधलोभभयान्मोहात् पादे रत्नं करोति यः ।
करौ पादौ शिरस्तस्य छेदं भूपतिना तथा ॥ ९६ ॥

पादे तदा यदा राजा कुर्याद्रित्न विपर्ययम् ।
स पतेन्नरके घोरे यादवाभूतसंप्लवम् ॥ ९७ ॥
एतत्तु दक्षिणे भागे नृपै वै धार्यते सदा ।
कर्केतनं मरकतं लशुनं विद्रुमस्तथा ॥ ९८ ॥
धार्यते वामदेशे तु पूज्यं वै तत्तथा भवेत् ।
..... गोसूत्रं मौक्किकं तथा ॥ ९९ ॥
..... तथाऽन्यद्वज्ञमुत्तमम् ।
एतत्तु सर्वदेहेषु धार्यमाणं न दुष्यते ॥ १०० ॥
मणी—— तदूर्ध्वं चरणौ विना ।
पादेन स्पर्शयेद्रित्नं यो नरो देवनिर्मितम् ॥ १०१ ॥
स पतेन्नरके घोरे राजवध्यस्तथा भवेत् ।
----- दीर्घजीवनः ॥ १०२ ॥
वनेचरा जलचरा कुमिकीटपतङ्गकाः ।
कुर्यादाभरणं नैषु यदिच्छेज्जीवितं चिरम् ॥ १०३ ॥

----- ।
----- ॥ १०४ ॥
----- ।
----- ? लोमासुशिसान्युक्तिःकानि च ॥ १०५ ॥
----- ।
----- ॥ १०६ ॥
----- ।
----- ॥ १०७ ॥
----- ।
----- ॥ १०८ ॥

मण्डलं देवरूपं च शान्तिमूर्तिः सदाशिवम् ।
उरः कण शिरो धार्यं तस्य तस्य ----- ॥ १०९ ॥

रूपाणि सर्वाणि आभरणान्यनेकधा ॥ ११० ॥
सूत्रधारेणाऽपि कार्यं शास्त्रेष्वभिहितं च यत् ।
हेमज्जं शुद्धसंबद्धं घास्त्रं पत्रविचित्रकम् ॥ १११ ॥
शुद्धहेमं तु तत्राम ईहगणिविभूपितम् ।
मुक्ताफलं तदा नाम दिवृक्षं ? — सरे नृपः ? ॥ ११२ ॥
समस्तं हीरकै र्बद्धं क्षेपकर्ते ? मपाश्रयम् ? ।
हीरकं तु तदा नाम सदास्पदकरं नृपे ॥ ११३ ॥
पुष्पाकृति चेन्द्रतेजः सदा चेन्द्रस्य वल्लभम् ।
----- सदागर्तेषु मरकं मणिपूरितम् ॥ ११४ ॥

हत्कण्डसार यस्य विषे तस्य विषो— ? ।
पुष्पाक्षं च नदा नाम हेवस्येवं सदा प्रियम् ॥ ११५ ॥

गोमूत्रप्राशनं भस्म करे चैव तु मुद्रिका ।
सुकाश्वनं पार्थिवस्य पादलङ्घं न दुष्यते ॥ ११६ ॥

— — — — — | (लुप्तम्)
योडशाभरणान्येवं राजा वै धारयेत् सदा ॥ ११७ ॥

इति सूत्रमन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तृश्रीभुवनदेवाचार्योर्णपराजितपृच्छायां
योडशाभरणलक्षणाधिकारो नाम षट्त्रिशत्तुत्तरादिशततमं सूत्रम् ॥

(२३७) तालवादिव्रलक्षणं सप्तांत्रिंशत्तुरद्विशततमं सूत्रम् ॥

अपराजित उवाच—

पञ्चमोवेद इत्युक्तः शूयते गोत्तनामकः ।
तस्यानुक्रममाख्याहि प्राप्तिं रागगते स्तथा ॥ १ ॥
कतिभेदाश्च भावानां नादज्ञानामनुक्रमात् ।
प्रोक्तं नृत्यं कतिविधं कतिस्थानानि वारिका ? ॥ २ ॥
अङ्गानि चाङ्गहाराश्च कतितालाश्च हस्ततः ।
रसद्विभिः ॥ ३ ॥

।
॥ ४ ॥
।
॥ ५ ॥

गीतनृत्यादिकं तथा ।
पतत्सर्वे समासेन कथयस्व प्रसादतः ॥ ६ ॥

विश्वकर्मोवाच—

शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि परिपृष्ठं च यत्त्यया ।
सर्वं च नृत्यगीतादे यथात्थयं वदाम्यहम् ॥ ७ ॥
ऋग्वेदाद्याश्चनुवेदा गीतवेदोऽथ पञ्चमः ।
तस्यानुक्रमयुक्तिं च शृणु त्वेकाप्रमानतः ॥ ८ ॥
तमूते देवा न हर्षन्त्यानन्दानतमस्तका ।
अनङ्गागमरूपाख्यं महाशास्त्रमुदाहृतम् ॥ ९ ॥
भव नाश्ये रसा भिन्ना महामोहोत्सवात्मकाः ।
तदनुक्रमं प्रवक्ष्यामि भुवनदेवभाषितम् (विश्वकर्मप्रकाशितम्) ॥ १०
अनन्तरं ततो वक्ष्ये तालमानं च लक्षणम् ।
यतः प्रवर्तते वायं रथे वै पथिका यथा ॥ ११ ॥
लमस्तं वै तालवाद्यं तालहीनं न विद्यते ।
तालहीनं तथा वायं चक्षुर्हीनो यथा नरः ॥ १२ ॥
करहीना यथा शक्ति विना मन्त्रैश्च राज्यकम् ।
तालहीनं तथा वायमावासो दीपकै विना ॥ १३ ॥
ताल आद्यः समस्तेषु रूपके नृत्यशासने ।
तालाश्चत्वार आद्यश्च प्रकृति मर्यादस्तथा ? ॥ १४ ॥
पादपाणिसुनुत्राणा देहद्विषिकारयोः ।
भंडवृत्योघलः लख्यं तालमानमविद्यते ॥ १५ ॥ ?

अथ मानं प्रवक्ष्यामि प्रस्तारच्छन्दलक्षणम् ।

द्वादशाङ्गुलयरिणाहं नाभिवृत्तसताङ्गुलम् ॥ १६ ॥ ?

ठयङ्गुलोश्च भवेत्तानि: कर्णे वै सार्थपङ्गुलम् ।

पादाङ्गुलो भवेत् पिण्डो नाभिगत्वं च तत्समम् ॥ १७ ॥

अवोटिकाः ? ततः कार्यर्थादेव्यै वै द्वादशाङ्गुला ।

न त्रिपट्टं पदं कुर्यात् पट्टिका पट्टतः समा ॥ १८ ॥

प्रमाणं कथितं चैव नामानि शृणु साम्प्रतम् ।

प्रस्तारच्छन्दसंयुक्तं कथयामि यथाविधि ॥ १९ ॥

चञ्चत्पुट शाचपुट उदया घट्टिका पुनः ।

संनिपातयुक्तश्च विक्षेय भवमुखेतिसमुद्धवाः ? ॥ २० ॥

सद्यो वामस्तथा घोरस्त्वरूप इशानकः ।

सदा योक्त चर्खाणां तालाश्चत्पुटादयः ॥ २१ ॥

चञ्चत्पुटे कला अर्धी पङ्गु वै चाचपुटे तथा ।

तत्तुल्या उदयाघट्टे द्वादशैव घट्टिकापरे ॥ २२ ॥

द्वे कले समीयेत एवं शिक्षा धतु त्रिंशतिः ।

पञ्चतालेषु कर्त्तव्या न इष्टा भरतागमे ॥ २३ ॥

एको गुरु पंगे लघु गुरुलघुपुनरुच्यते ।

द्वौ गुरु द्वौ लघु मेकं च पुनः स्यात्तद्रूपतः ॥ २४ ॥

गुरु वैदा लघुयुग्मं नाम स्याद् घट्टिकापते ? ।

गुरुस्त्वेको लघुस्त्वेकः प्रस्तारो यस्य वेदशः ॥ २५ ॥

..... |

..... || २६ ||

..... |

..... || २७ ||

सन्निपातः स विक्षेयः पञ्चमस्ताल उच्यते ।

एवं च कथितस्तालो वाद्यं च शृणु साम्प्रतम् ॥ २८ ॥

कला अष्ट पोडश द्वात्रिंशत्पुटिस्तथा ।

..... || २९ ||

अधोद्वन्द्वस्वयोगं च त्वाते पुनः पूर्णतः ? ।

एवं चञ्चत्पुटः..... ताले वाद्ये तु लक्षणम् ॥ ३० ॥

द्वादशश्चतुर्विंशत्या चाचपुटेषु वादयेत् ।

उद घट्टिते स्माभि घट्टिका युक्तेषु वादयेत् ॥ ३१ ॥

सन्निपाते तिमित्युक्तं कूवासं वाद्यस्वरैः समुद्भूतम् । ?

एवं वै तालवाद्यं च कथितं च शुभप्रदम् ॥ ३२ ॥

इति पञ्चताल प्रस्तार वाद्यलक्षणम् ॥

ततः न दादिकं चैव वादित्रं स्याच्चतुर्विधम् ? ।
 पृथगेकैकं निर्णकासं शृणु वैकाग्रमानसः ॥ ३३ ॥

वीणा वा लवणी चैव सारंगी रामणोऽन्तम् ।
 वाणांश्च कर्युका खर्वीतन्ति मालाकुलम् ॥ ३४ ॥

हुडुक्का मृदृगः पटहः करटा टंका च दुन्दुभिः ।
 त्रिवली ढक्का कोदली घडसप्रवकाधिततो ? ॥ ३५ ॥

तालः घण्टा कलिखिश्च धनकं साद्यकोद्भवम् ? ।
 सुषिरं च ततो वक्ष्ये कथयामि समाप्ततः ॥ ३६ ॥

वंशो मधुकरी शृङ्गी युग्मतित्तिरी काहली ।
 भैरी चुक्का मस्तरघरी फुँकु वायो स स्वतेऽमरा ॥ ३७ ॥

टटट टटः डंडडडटंडं दंदांदांकड कर्तिक वित्ता ।
 भुंगतकट भुंगतकट तट भुंधुंतकट दंदांदांकड कत्तिढक्कधित्ता ।

त्रिगुणैः करटवाया वा गुणो कंसाल वायाः ॥ ३८ ॥

तदौदौदोत्तातः दोताः तलुलोऽला पञ्चगुणैः ।
 ते तुलवायाः धोयौताः ताधोधोता धौत ॥ ३९ ॥

तथो किडितिंग तारत् प्रांत्रिगुणा मृदृगवायाः ।
 तः तर्लेतर्लर्लेत् किडिगिडितात् पुर्लितः ॥ ४० ॥

किडिगिडितावर्लेत् ततं र्लूतर्लूत् तर्लूलवताः किडिगिडिता ।
 त्रिगुणा हुडुक्का वाच्या वा ।

तंर्ष तंर्ष तर तर्ष तर तर्षतः पञ्चगुणैर्थका वायाः ॥ ४१ ॥

इति सूत्रान्तानगुणकर्तिप्रतिशप्तीकृत् श्रीभुवनदेवाच्चौकापराजितपृष्ठायाः
 तालवादित्रलक्षणाविभारो नाम सप्तर्णिशुद्धशततम् सूत्रम् ॥

(२३८) गीतभाषास्वरग्रामभेदलक्षणं मष्टाचिंशदुत्तरद्विशततमं सूत्र

विश्वकर्मोवाच--

सप्तस्वरग्रामयोग्रामा मूर्च्छना स्वेकविंशतिः ।
ताना एकोनपञ्चाशादित्येतस्वरमण्डलम् ॥ १ ॥
सप्त स्वरग्राम गीयन्ते सारिगमपञ्चनिमिः ।
चत्वारस्तत्र त्वंदेभ्य ? ब्रयस्त्रयो विचर्जिनाः ? ॥ २ ॥
पञ्जश्चर्पमगान्धारो मध्यमः पञ्चमस्तथा ।
धैवतश्च निपादश्च स्वराः सप्तैव सम्मताः ॥ ३ ॥
पञ्जं वदेन्मयूरश्च गावो रवन्ति चर्पभम् ।
अजा वदन्ति गान्धारं कौचनार्यस्तु मध्यमम् ॥ ४ ॥
पुण्पसाधारणे काले कोकिलाः पञ्चमं तथा ।
अश्वाश्च धैवतं प्राहु निपादं रौति कुञ्जरः ॥ ५ ॥
कण्ठे व्यामुच्यते पञ्ज ऋषभः शरीरके तथा ।
नासिकायां तु गान्धार उरस्तो मध्यमस्तथा ॥ ६ ॥
..... । लुप्तम्
निपादः सर्वतो व्येयः स्वरा इत्थं च स्थानतः ॥ ७ ॥
पञ्चपञ्चनिमिः पञ्ज ऋषभः स्यात्कापिञ्जलः ।
गान्धारः कर्वुराकारः कुन्देन्दुप्रभमध्यमः ॥ ८ ॥
पञ्चमस्तु भवेत्कृष्णो धैवतः पीतवर्णकः ।
निपादः सर्ववर्णश्च स्वरा इत्थं च वर्णतः ॥ ९ ॥
अग्निश्च सविता सौमो गुरुश्च वरुणस्तथा ।
इन्द्रश्च विश्वदेवाश्च स्वराणामधिवेताः ॥ १० ॥
अग्निश्च काश्यपश्चैव गौतमश्चाद्विग्रहस्तथा ।
भार्गवः कौशिकश्चैव वसिष्ठो गौत्रकारकाः ॥ ११ ॥
हृदयं कण्ठतालू च त्रयो योगाः प्रकीर्तिताः ।
एकैकस्वरविश्वान्ता स्तस्त्रस्तस्त्रश्च मूर्च्छनाः ॥ १२ ॥
ताना एकोनपञ्चाशादुच्यन्ते सप्तस्ततः ।
समा (उदा) हरेदगीतवेदं ज्ञात्वेति स्वरमण्डलम् ॥ १३ ॥

इति सप्तस्वराधिकारः ॥

देशगीतमार्गभाव रागोत्पत्यादिकं तथा ।
..... भाषोत्पत्ति तव वक्ष्याम्यनुक्रमात् ॥ १४ ॥
श्रीरागश्च वसन्तश्च पञ्चमो भैरवस्तथा ।
मेघरागश्च विज्ञेयः षष्ठो नद्वनरायणः ॥ १५ ॥

गौणी कोला च गान्धारी द्राविडी मालकोसिका ।
 पष्ठी स्याद्वेगान्धारी श्रीरागाच्च विनिर्गता ॥ १६ ॥
 हिन्दोला कोसिका राम-गिरिश्रपदमञ्जरी ।
 गुडश्रीवाऽथ देशाख्या-संबद्धनित वसन्तजाः ॥ १७ ॥
 भैरवी गुर्जरी चैव भाषा वेलावली तथा ।
 कार्णाटी कलहंसा च पडेना भैरवे मताः ॥ १८ ॥
 श्रिगुणा खंभावती च आभेरी ककुभा तथा ।
 विरटी चैव सावेरी पडेताः पञ्चमे मताः ॥ १९ ॥
 बड़गाली माधुरी चैव कामोदा चैव साधका ।
 देवाश्री (वग्री) देवमाला च पडेताः मेघरागजाः ॥ २० ॥
 ओटकी मोटकी चैव दुर्घटी नद्वा वराटका ।
 गान्धारी सिन्धुमलहारी पइ वै नद्वनरायणः ॥ २१ ॥
 यद्रागायाः समुद्रना गीयते तेन ताः सह ।
 यद्यन्यथा मिश्रितं तद् दुष्प्रते परदारवत् ॥ २२ ॥
 कीलितं च तथा स्थूलं विस्तरं च कृशोदरम् ।
 अतिदीर्घं ब्रोटिता (का) क्षं काकस्वरं..... ॥ २३ ॥
 विश्वान्तं बहुविश्वान्तं तालहीनं मष्टकम् ? ।
 छन्द (दो) मिथमपसिङ्गं गीतदोषाश्रतुर्दश ॥ २४ ॥
 करणत्रयं प्राहकं च द्रवकं द्विमेव च ।
 इति गीतं समाख्यातं सर्वे दप्राभोगकैः ॥ २५ ॥
 पु..... वासम गोद्गीर्ण द्विविश्वाति स्तुमेव च ? ।
 वैशीमार्गसुलालीनं मातृकर्णादिकोद्भवम् ? ॥ २६ ॥
 ह्वरकरणं पाढ़ (द) करणं विदधाक्षं कपाट गीतटम् ।
 करणं च सारीवडलं उक्तं वातद्विधोत्तमम् ॥ २७ ॥

इति सूत्रसन्तानगुणकीर्तिप्रकाशप्रोक्तुं श्रीभुवनदेवाचार्योक्ताऽपराजितपृच्छायां
 गीतलक्षणे भापास्वरप्रापादिभेदलक्षणधिकारो नामाष्ट्रिशुक्तरद्विशततमं सूत्रम् ॥

(२३९) ताण्डवादिनृत्य लक्षणात्मकमेकांचत्वारिंशाहुत्तर
द्विशततमं सूत्रम् ॥

विश्वकर्मोवाच—

नृत्यानां लक्षणं वक्ष्ये यदुक्तं ताण्डवादिकम् ।
अङ्गभङ्गक्रमं सूत्रैः (त्र) कथ्यते तव साम्प्रतम् ॥ १ ॥
अङ्गभङ्गो मुखे कार्यः स्तने कट्यां च पादयोः ।
यतोहस्तस्ततो दण्डि र्यतो दण्डि स्ततो मनः ॥ २ ॥
तलपादे पञ्च प्रोक्ता ऊर्ध्वोर्ध्वां च कटौ त्रयः ।
त्रयो वक्षसि विशेषा आनने च तथैव च ? ॥ ३ ॥
चत्वारे ग्रीवायां च पद् वाहोः करतले च पद् ।
दश वक्त्रं नव नसि पद् त्रिशादृष्टिस्तथा ॥ ४ ॥
कर्णयोर्वै दश तथा भ्रूरेखायां च पद् तथा ।
तद्रूपलक्षणवृत्या भावार्थं प्रकटीकृतम् ॥ ५ ॥
पञ्चस्थानं चतुर्वृत्तिं नृत्यं च ग्रहसङ्ख्यकम् ।
द्विरप्त्वाकात्याकाशं तस्य ते वा पद् त्रिंशतिः ? ॥ ६ ॥
द्वात्रिंशत्त्वारिकायुक्तं भेदानां चतुःपष्ठिभिः ? ।
संप्रमष्टाधिकार पद्.....प्रशस्यते ? ॥ ७ ॥
अतोऽथाभिधानानुक्रमं प्रयोगं नृत्यकादिकम् ? ।
एवमादिगुणेर्युक्तं नृत्यं च शृणु साम्प्रतम् ॥ ८ ॥
प्रथमं ताण्डवं नृत्यं द्वितीयं भैरवं तथा ।
तूतौयं करणाख्यं च शृङ्गाराच्च चतुर्थकम् ॥ ९ ॥
पञ्चमं प्रावृतं चैव पष्ठुं..... ।
पुराणके सप्तमं च स्वस्तिकं चैव चाष्टमम् ॥ १० ॥
नृत्यानां नृत्यराजं च सन्ध्यानृत्यं महोत्सवम् ।
नवैतानि च नृत्यान्याख्यातानि परमेश्वरैः ॥ ११ ॥
समं पादनिथमा ?.....ते वामदक्षिणैः ।
रङ्ग तत्र दण्डि वाच्यानां दस्त्रुत्यकोद्भवा ? ॥ १२ ॥
दोल मुष्पकरो वर्मे दक्षिणे गजदन्ताग्रतः ? ।
राग संस्थित स्थानै आदि नृत्यं च ताण्डवम् ॥ १३ ॥

(इतःपरं न लभ्यते)

Gaekwad's Oriental Series

CATALOGUE OF BOOKS

1951

ORIENTAL INSTITUTE, BARODA

SELECT OPINIONS

Sylvain Levi : The Gaekwad's Series is standing at the head of the many collections now published in India.

Asiatic Review, London : It is one of the best series issued in the East as regards the get up of the individual volumes as well as the able editorship of the series and separate works.

Presidential Address, Patna Session of the Oriental Conference : Work of the same class is being done in Mysore, Travancore, Kashmir, Benares, and elsewhere, but the organisation at Baroda appears to lead.

Indian Art and Letters, London : The scientific publications known as the "Coriental Series" of the Maharaja Gaekwar are known to and highly valued by scholars in all parts of the world.

Journal of the Royal Asiatic Society, London : Thanks to enlightened patronage and vigorous management the "Gaekwad's Oriental Series" is going from strength to strength.

Sir Jadunath Sarkar, Kt. : The valuable Indian histories included in the "Gaekwad's Oriental Series" will stand as an enduring monument to the enlightened liberality of the Ruler of Baroda and the wisdom of his advisers.

The Times Literary Supplement, London : These studies are a valuable addition to Western learning and reflect great credit on the editor and His Highness.

GAEKWAD'S ORIENTAL SERIES

Critical editions of unprinted and original works of Oriental Literature, edited by competent scholars, and published at the Oriental Institute, Baroda

I. BOOKS PUBLISHED.

Rs. A.

1. Kavyamimāṃsa (कव्यमीमांसा) : a work on poetics, by Rājas'ekhara (880-920 A.D.) : edited by C. D. Dalal and R. Anantakrishna Sastry, 1916. Reissued, 1924. Third edition, revised and enlarged, by K. S. Rama-swami Shastri, 1934, pp. 52 + 314 2-0
2. Naranarāyaṇananda (नरनारायणानन्द) : a poem on the Paurāṇic story of Arjuna and Kṛṣṇa's rambles on Mount Girnar, by Minister Vastupala : edited by C. D. Dalal and R. Anantakrishna Sastry, 1916, pp. 11 + 92 + 12. *Out of print.*
3. Tarkasaṅgraha (तर्कसङ्ग्रह) : a work on Philosophy (refutation of Vais'eshika theory of atomic creation), by Ānandajñāna or Ānandagiri (13th century) : editd by T. M. Tripathi, 1917, pp. 36 + 142 + 13 ... *Out of print.*
4. Parthaparākrama (पार्थपराक्रम) : a drama describing Arjuna's recovery of the cows of King Virata, by Prahladanadeva, the founder of Palanpur : edited by C. D. Dalal, 1917, pp. 8 + 29 ... *Out of print.*
5. Rastraudhavams'a (राष्ट्रौद्धवंश) : an historical poem (Mahākavya) describing the history of the Bagulas of Mayuragiri, from Rastraudha, the originator to Narayana Shah, by Rudra Kavi (A.D. 1596) : edited by Embar Krishnamacharya, with Introduction by C. D. Dalal, 1917, pp. 24 + 128 + 4 ... *Out of print.*
6. Linganus'asana (लिङ्गानुशासन) : on Grammar, by Vāmana (8th-9th century) : edited by C. D. Dalal, 1918, pp. 9 + 24 ... ... *Out of print.*
7. Vasantavilasa (वसन्तविलास) : a contemporary historical poem (Mahākavya) describing the life of Vastupāla and the history of Gujarat, by Bālachandrasūri (A.D. 1240) : edited by C. D. Dalal, 1917, pp. 16 + 114 + 6 ... ... *Out of print.*

8. **Rupakaṣṭka** (रूपकाष्टक) : six dramas, by Vatsaraja, Minister of Paramardideva of Kalinjara (12th-13th century) : edited by C. D. Dalal, 1918, pp. 12 + 191   *Out of print.*
9. **Mohaparajaya** (मोहपराजय) : an allegorical drama describing the overcoming of King Moha (Temptation), or the conversion of Kumarapāla, the Chalukya King of Gujarat, to Jainism, by Yas'ahipala, an officer of King Ajayadeva, son of Kumarapala (A.D. 1229 to 1232) : edited by Muni Chaturvijayaji, with Introduction and Appendices by C. D. Dalal, 1918, pp. 32+135+20. *Out of print.*
10. **Hammiramadamardana** (हम्मीरामदमर्दन) : a drama glorifying the two brothers, Vastupāla and Tejahpāla, and their King Viradhavala of Dholka, by Jayasimhasūri; edited by C. D. Dalal, 1920, pp. 15 + 98   ...   *Out of print.*
11. **Udayasundarikatha** (उदयसुन्दरीकथा) : a Campū, by Soḍghala, a contemporary of and patronised by the three brothers Chchittaraja, Nāgarjuna, and Mumuniraja, successive rulers of Konkan : edited by C. D. Dalal and Embar Krishnamacharya, 1920, pp. 10 + 158 + 7   ...   .   *Out of print.*
12. **Mahāvidyavidambana** (महाविद्याविडम्बन) : a work on Nyaya Philosophy, by Bhatta Vādīndra (13th century) : edited by M. R. Telang, 1920, pp. 44 + 189 + 7. *Out of print.*
13. **Pracinagurjarakavyasangraha** (प्राचीनगुर्जरकाव्यसंग्रह) : a collection of old Gujarati poems dating from 12th to 15th centuries A.D. : edited by C. D. Dalal, 1920, pp. 140 + 30   ...   .   *Out of print.*
14. **Kumārapalapratibodha** (कुमारपालप्रतिबोध) : a biographical work in Prākṛta, by Somaprabhācharya (A.D. 1195) : edited by Jinavijayaji, 1920, pp. 72 + 478   *Out of print.*
15. **Ganakarika** (गणकारिका) : a work on Philosophy (Pāśupata School), by Bhāsarvajña (10th century) : edited by C. D. Dalal, 1921, pp. 10 + 57   ...   *Out of print.*
16. **Saṅgitamakaranda** (सङ्गीतमकरन्द) : a work on Music, by Narada : edited by M. R. Telang, 1920, pp. 16 + 64   *Out of print.*
17. **Kavindracarya List** (कवीन्द्राचार्य-प्रथमूची) : list of Sanskrit works in the collection of Kavindracārya, a Benares Pandit (1656 A.D.) : edited by R. Ananta-krishna Sastry, with a Foreword by Dr. Ganganath Jha, 1921, pp. 20 + 34   ...   ...   *Out of print.*
18. **Vārahagrhyasūtra** (वाराहग्रह्यसूत्र) : Vedic ritual of the Yajurveda : edited by Dr. R. Shamasastri, 1920, pp. 5 + 24   ...   .   *Out of print.*

Rs. A

19. **Lekhapaddhati** (लेखपद्धति) : a collection of models of State and private documents (8th to 15th centuries) : edited by C. D. Dalal and G. K. Shrigondekar, 1925, pp. 11 + 130 ... ... *Out of print.*
20. **Bhavisayattakahā or Pancamikaha** (भविसयत्तकहा) : a romance in Apabhraṃṣṭa language, by Dhanapala (c. 12th century) : edited by C. D. Dalal and Dr. P. D. Gune, 1923, pp. 69 + 148 + 74 ... ... *Out of print.*
21. **A Descriptive Catalogue of the Palm-leaf and Important paper MSS. in the Bhandars at Jessalmer** (जैसलमेरभाण्डागरीय-पत्रसूची), compiled by G. D. Dalal and edited by L. B. Gandhi, 1923, pp. 70 + 101 ... *Out of print.*
22. **Paras'urāmakaṇḍa** (परशुरामकल्पसूत्र) : a work on Tantra, with the commentary of Rāmēśvara : edited by A. Mahadeva Sastry, 1923, pp. 23 + 390. Second revised edition by Sakarlal Shastri ... 19-0
23. **Nityotsava** (नित्योत्सव) : a supplement to the Paras'urāma-kalpasutra, by Umanandanātha; edited by A. Mahadeva Sastry, 1923. Second revised edition by Trivikrama Tirtha, 1930, pp. 22 + 252. Reprinted, 1948, pp. 24 + 196 4-0
24. **Tantrarahasya** (तन्त्ररहस्य) : a work on the Prabhakara School of Purvamīmāṃsa, by Rāmanujacārya edited by Dr. R. Shamasastri, 1923, pp. 15 + 84. Second revised edition by K. S. Ramaswami Shastri. *Shortly.*
- 25, 32. **Samaraṅgana** (समरङ्गण) : a work on architecture, town-planning and engineering, by King Bhoja of Dhara (11th century) : edited by T. Gaṇapati Shastri, 2 vols., vol. I, 1924, pp. 39 + 290 ; vol. II, 1925, pp. 16 + 324 ... ... *Out of Print.*
- 26, 41. **Sādhanamāla** (साधनमाला) : a Buddhist Tāntric text of rituals, dated 1165 A. D., consisting of 312 short works, composed by distinguished writers : edited by Dr. B. Bhattacharyya. Illustated. 2 vols., vol. I, 1925, pp. 23 + 342 (*out of print*) ; vol. II, 1928, pp. 183 + 295 9-0
- 27, 96. **A Descriptive Catalogue of MSS. in the Central Library, Baroda** (बडोदाराज्ञकीय पत्रसूची) : 12 vols., vol. I (Veda, Vedalakṣaṇa, and Upanisads), compiled by G. K. Shrigondekar and K. S. Ramaswami Shastri, with a Preface by Dr. B. Bhattacharyya, 1925, pp. 28 + 264 ; vol. II (S'rauta Sūtras and Prayogas), compiled by K. S. Ramaswami Shastri, 1942, pp. 18 + 95 (folia) + 301 12-4
- 28, 84. **Mānasollasa or Abhilasitarthacintamani** (मानसोल्लास) : an encyclopædic work treating of one hundred different topics connected with the Royal household and the Royal court, by Somes'vara Deva, a Chālukya king of the 12th century: edited by G. K. Shrigondekar, 3 vols., vol. I, 1925, pp. 18 + 146 ; (*out of print*). vol. II, 1939, pp. 50 + 304 5-0

29. *Nalavilasa* (नलविलास) : a drama, by Rāmachandrasūri, pupil of Hemachandrasūri, describing the Paurāṇika story of Nala and Damayanti : edited by G. K. Shringondekar and L. B. Gandhi, 1926, pp. 40 + 91 ... *Out of print.*
- 30, 31. *Tattvasaṅgraha* (तत्त्वसङ्ग्रह) : a Buddhist philosophical work of the 8th century, by Śāntarakṣita, with Pañjika by his disciple Kamalasīla ; edited by Pandit Embar Krishnamacharya, with a Foreword by Dr. B. Bhattacharyya, 2 vols., 1926, vol. I, pp. 157 + 80 + 582; vol. II, pp. 4 + 353 + 102 *Out of print.*
- 33, 34. *Mirat-i-Ahmadi* (मिरात-इ-अहमदी) : by Ali Muhammad Khan, the last Moghul Dewan of Gujarat : edited in the original Persian by Syed Nawab Ali, 2 vols., illustrated, vol. I, 1926, pp. 416; vol. II, 1928, pp. 632 19-8
35. *Maṇavagrhyasūtra* (मानवग्रह्यसूत्र) : a work on Vedic ritual of the Yajurveda with the Bhāṣya of Astāvakra : edited by Ramakrishna Harshaji Sāstri, with a Preface by B. C. Lele, 1926, pp. 40 + 264 ... *Out of print.*
- 36, 68. *Nātyas'āstra* (नाट्यशास्त्र) : of Bharata with the commentary of Abhinavagupta of Kashmir : edited by M. Ramakrishna Kavi, 4 vols., vol. I, illustrated, 1926, pp. 27 + 397 (*Out of print.*); vol. II, 1924, pp. 23 + 25 + 464 5-0
37. *Apabhraṁśakavyatrayī* (अपभ्रंशकाव्यत्रयी) : consisting of three works, the Carcarī, Upades'arasayana, and Kālasvarūpakulaka, by Jinadatta Sūri (12th century), with commentaries : edited by L. B. Gandhi, 1927, pp. 124 + 115 ... ... *Out of print.*
38. *Nyayapraves'a* (न्यायप्रवेश), Part I (Sanskrit Text) : on Buddhist Logic of Dinnāga, with commentaries of Haribhadra Suri and Pārs'avadeva : edited by A. B. Dhruva, 1930, 39 + 104 ... ... *Out of print.*
39. *Nyayapraves'a* (न्यायप्रवेश), Part II (Tibetan Text) : edited with introduction, notes, appendices, etc. by Vidhusekhara Bhattacharyya, 1927, pp. 27 + 67 ... 1-8
40. *Advayavajrasaṅgraha* (अद्वयवज्रसंग्रह) : consisting of twenty short works on Buddhism, by Advayavajra : edited by Haraprasad Sastri, 1927, pp. 39 + 68 ... 2-0
- 42, 60. *Kalpadrukos'a* (कल्पद्रुकोश) : Standard work on Sanskrit Lexicography, by Kes'ava : edited by Rāmavatara Sharma, with an index by Srikant Sharma, 2 vols., vol. I (text), 1928, pp. 64 + 485; vol. II (index), 1932, pp. 283 14-0

43. **Mirat-i-Ahmadi Supplement** (मिरात-इ-अहम्मदी परिशिष्ट) : by Ali Muhammad Khan. Translated into English from the original Persian by C. N. Seddon and Syed Nawab Ali. Illustrated. Corrected reissue, 1928, pp. 15 + 222 6-8
44. **Two Vajrayana Works** (वज्रयानप्रत्यक्षयम्) : comprising Prajñopayavini'sayāsiddhi of Anaigavajra and Jñāna-siddhi of Indrabhūti : edited by Dr. B. Baattacharyya, 1929, pp. 21 + 118 3-0
45. **Bhavaprakāś'ana** (भावप्रकाशन) : of Śaradatānaya, a work on Dramaturgy and Rasa (A. D. 1175-1250) : edited by Yadugiri Yatiraja and K. S. Ramaswami Shastri, 1929, pp. 98 + 410 ... Out of print.
46. **Ramacarita** (रामचरित) : of Abhinanda, Court poet of Haravarsa, probably the same as Devapala of the Pala Dynasty of Bengal (c. 9th century A. D.) : edited by K. S. Ramaswami Shastri, 1929, pp. 29 + 467 ... 7-8
47. **Nanjarājaya'sobhūṣāṇa** (नन्दराजयशोभूषण) : by Niśimha-kavi alias Abhinava Kālidasa, a work on Sanskrit Poetics relating to the glorification of Nañjatāja, son of Virabhūpa of Mysore : edited by E. Krishnamacharya, 1930, pp. 47 + 270... 5-0
48. **Natyadarpana** (नाट्यदर्पण) : on dramaturgy, by Rāmacandriā Suri with his own commentary : edited by L. B. Gandhi and G. K. Shrigondevkar, 2 vols., vol. I, 1939, pp. 23 + 228 ... ... Out of print.
49. **Pre-Dinnāga Buddhist Texts on Logic from Chinese Sources** (प्राचीनवैदिकप्रस्थाः) : containing the English translation of *S'atas'āstra* of Āryadeva Tibetan text and English translation of *Vigraha-vyāvartani* of Nāgarjuna and the re-translation into Sanskrit from Chinese of *Upayahṛīlāya* and *Tarkas'āstra* : edited by Giuseppe Tucci, 1930, pp. 30 + 40 + 32 + 77 + 89 + 91 ... 9-0
50. **Mirat-i-Ahmadi Supplement** (मिरात-इ-अहम्मदी परिशिष्ट) : Persian text giving an account of Gujarat, by Ali Muhammad Khan : edited by Syed Nawab Ali, 1930, pp. 254 6-0
- 51, 77, 108. **Trisasti'salakapurusacaritra** (त्रिष्टिशलाकापुरुषचरित्र) : of Hemacandra : translated into English with copious notes by Dr. Helen M. Johnson, 5 vols., vol. I (*Ādiśvaracaritra*), 1931, pp. 19 + 530, illustrated; vol. II, 1937, pp. 22 + 396; vol. III, 1949... ... 53-0
52. **Dandaviveka** (दण्डविवेक) : a comprehensive Penal Code of the ancient Hindus by Vardhamāna of the 15th century A. D. : edited by Kamala Krishna Smṛtitirtha, 1931, pp. 34 + 380... 8-8

53. Tathagataguhyaka or Guhyasamājā (गुह्यसमाज) : the earliest and the most authoritative work of the Tantra School of the Buddhists (3rd century A. D.) : edited by Dr. B. Bhattacharyya, 1931, pp. 39 + 210 ... 4-4
54. Jayakhyasamhitā (जयाख्यसमीक्षा) : an authoritative Pañcaratra work of the 5th century A. D. : edited by Pandit E. Kri ḥnamacharya of Vadta, with a Foreword by Dr. B. Bhattacharyya, 1931, pp. 78 + 47 + 454 ... 12-0
55. Kavyalankarasarasamgraha (काव्यालङ्करसारसमग्रह) : of Udbhīta with the commentary, probably the same as Udbhaṭaviveka, of Rajānaka Tilaka (11th century A. D.) : edited by K. S. Ramaswami Shastri, 1931, pp. 48 + 62 2-0
56. Parananda Sūtra (परानन्दसूत्र) : an ancient Tantric work of the Hindus in Sutra form : edited by Swami Trivikrama Tirtha, with a Foreword by Dr. B. Bhattacharyya, 1931, pp. 30 + 106 3-8
- 57, 69. Ahsan-ut-Tawarikh (आह्सान-उत्-तवारिख) : history of the Safawi Period of Persian History, 15th and 16th centuries, by Hasani-Rumlu : edited by G. N. Seddon, 2 vols. (Persian text and translation in English) vol. I, 1932, pp. 36 + 510; vol. II, 1934, pp. 15 + 301 19-8
58. Padmananda Mahākāvya (पद्मानन्दमहाकाव्य) : giving the life-history of R̥ṣabhadeva, the first Tirthankara of the Jainas, by Amarachandra Kavi of the 13th century : edited by H.R. Kapadia, 1932, pp. 99 + 667 14-0
59. Śabdaratnasamanvaya (शब्दरत्नसमन्वय) : an interesting lexicon of the Nanartha class in Sanskrit, compiled by the Maratha King Sahaji of Tanjore : edited by Viṭṭhala Śāstri, with a Foreword by Dr. B. Bhattacharyya, 1932, pp. 31 + 605 11-0
- 61, 91, 104. Śaktisangama Tantra (शक्तिसङ्गमतन्त्र) : comprising four books on Kali, Tarā, Sundarī, and Chhinnamastā : edited by Dr. B. Bhattacharyya, 4 vols., vol. I, Kalikhaṇḍa (कालीखण्ड) 1932, pp. 13 + 179 (*Out of print*); vol. II, Tarakhaṇḍa (ताराखण्ड), 1941, pp. 12 + 271; vol. III, Sundarikhaṇḍa (सुन्दरीखण्ड), 1947, pp. 15 + 146. 6-0
62. Prajñaparamitās (प्रज्ञपारमिता) : commentaries on the Prajñaparamitā, a Buddhist philosophical work : edited by Giuseppe Tucci, 2 vols., vol. I, Abhisamayālankaraloka of Haribhadra, 1932, pp. 55 + 589 12-0
63. Tarikh-i-Mubarakhshahi (तारिख-इ-मुबारकशाही) : contemporary account of the kings of the Saiyyid Dynasty of Delhi : translated into English from original Persian by Kamal Krishna Basu, with a Foreword by Sir Jadunath Sarkar, 1932, pp. 13 + 299 7-8
64. Siddhantabindu (सिद्धान्तबिन्दु) : on Vedānta philosophy, by Madhusudana Sarasvati, with the commentary of Puruṣottama : edited by P. C. Divanji, 1933, pp. 142 + 93 + 306 11-0

65. **Istasiddhi** (इष्टसिद्धि) : on Vedanta philosophy, by Vimuktatma, disciple of Avyayatma, with the author's own commentary : edited by M. Hiriyanna, 1933, pp. 36 + 697 14-0
66. 70, 73, 103. **Shabara-Bhasya** (शाबरभाष्य) : on the Mimamsa Sutras of Jaimini : translated into English by Dr. Ganganath Jha, in 3 vols., 1933-1936, vol. I, pp. 15 + 705; vol. II, pp. 20 + 708; vol. III, pp. 28 + 1012, Index by Dr. Umesha Mishra, 1945, pp. 6 + 29 ... 49-0
67. **Sanskrit Texts from Bali** (शास्त्रिकौशलम्) : comprising religious and other texts recovered from the islands of Java and Bali : edited by Sylvain Levi, 1933, pp. 35 + 112 3-8
71. **Narayana S'ataka** (नारायणसत्क) : a devotional poem by Vidyākara, with the commentary of Pītāmbara : edited by Shrikant Sharma, 1935, pp. 16 + 91 ... 2-0
72. **Rajadharma-Kaustubha** (राजधर्मकौस्तुभ) : an elaborate Smṛti work on Rajadharma, by Anantadeva : edited by Kamala Krishna Smṛtitirtha, 1935, pp. 30 + 506 ... 10-0
74. **Portuguese Vocables in Asiatic Languages** (पोर्तुगीज-शब्दकोश) : translated into English from Portuguese by A. X. Soares, 1936, pp. 125 + 520 12-0
75. **Nayakaratna** (नायकरत्न) : a commentary on the Nyāyaratnamāla of Parthasarathi Misra, by Rāmānuja of the Prabhakara School : edited by K. S. Ramaswami Shastri, 1937, pp. 69 + 346 4-8
76. **A Descriptive Catalogue of MSS. in the Jain Bhāndars at Pattan** (पत्तनमाण्डागारीय मन्त्रसूची) : edited from the notes of the late C. D. Dalal by L. B. Gandhi, 2 vols., vol. I, 1937, pp. 72 + 498 8-0
78. **Ganitatilaka** (गणिततिलक) : of Śrīpati, with the commentary of Śimhatilaka, a non-Jain work on Arithmetic with a Jain commentary : edited by H. R. Kapadia, 1937, pp. 81 + 116 4-0
79. **The Foreign Vocabulary of the Quran** (कुराणशब्दकोश) : showing the extent of borrowed words in the sacred text : compiled by Arthur Jeffery, 1938, pp. 15 + 311 12-0
- 80, 83. **Tattvasaṅgraha** (तत्त्वसङ्ग्रह) : of Śāntarakṣita with the commentary of Kamalas'ila : translated into English by Dr. Ganganath Jha, 2 vols., vol. I, 1937, pp. 8 + 739; vol. II, 1939, pp. 12 + 854 37-0
81. **Hamsa-vilasa** (हंसविलास) : of Hamsa Mitthu : on mystic practices and worship : edited by Swami Trivikrama Tirtha and Hathibhai Shastri, 1937, pp. 13 + 331. 5-8

Rs. A.

82.	Suktimuktavali (सृक्तमुक्तावली) : on Anthology, of Jaihaṇa, a contemporary of King Kṛṣṇa of the Northern Yādava Dynasty (A. D. 1247); edited by E. Krishnamacharya, 1938, pp. 66 + 463 + 85... ...	11-0
85.	Brhaspati Smṛti (बृहस्पतिस्मृति) : a reconstructed text of the now lost work of Brhaspati; edited by K. V. Rangaswami Aiyangar, 1941, pp. 186 + 546 ...	15-0
86.	Parâma-Samhitâ (परमांशिता) : an authoritative work of the Pañcharatra system ; edited by S. Krishnaswami Aiyangar, 1940, pp. 45 + 208 + 230	8-0
87.	Tattvopaplava (तत्त्वोपलव) : a masterly criticism of the opinions of the prevailing Philosophical Schools by Jayaras'i ; edited by Sukhalalji Sanghavi and R. C. Parikh, 1940, pp. 21 + 144	4-0
88, 105.	Anekantajayapataka (अनेकान्तजयपतक) : of Haribhadra Suri (8th century A. D.) with his own commentary and Tippanaka by Munichandra, the Guru of Vadideva Suri ; edited by H. R. Kapadia, in 2 vols., vol I, 1940, pp. 32 + 404; Vol. II, 1947, pp. 128 + 344 + 28 ...	28-0
89.	S'astradipika (शास्त्रदीपिका) : a well-known Mīmāṃsa work: the Tarkapada translated into English by D. Venkatramiah, 1940, pp. 29 + 264	5-0
90.	Sekoddes'atīka (संकोद्देशयाका) : a Buddhist ritualistic work of Nāropa describing the Abhiṣeka or the initiation of the disciple to the mystic fold; edited by Dr. Mario Carelli, 1941, pp. 35 + 78	2-8
92, 98, 100, 101, 102, 106, 110, 111, 112.	Kṛtyakalpataru (कृत्यकल्पतरु) : of Lakṣmīdhara, Minister of King Govindacandra of Kanauj; one of the earliest Law Digests: edited by K. V. Rangaswami Aiyangar, 12 vols., Vol. I, Brahmačari-kānda (ब्रह्मचारिकाण्ड), 1948, pp. 100 + 328, Rs. 11; vol. IV, S'raddha-kānda (श्रद्धकाण्ड), 1950, Rs. 15; vol. V, Dana-kānda (दानकाण्ड), 1941, pp. 16 + 129 + 415, Rs. 9; vol. VIII, Tirtha-vivecana-kānda (तीर्थविवेचनकाण्ड), 1943, pp. 92 + 301, Rs. 8; vol. III, Niyatakala-kānda (नियतकालकाण्ड), Rs. 19-; vol. X, S'uḍḍhi-kānda (शुद्धिकाण्ड), Rs. 9-6; vol. XI, Rājadharma-kānda (राजधर्मकाण्ड), 1944, pp. 95 + 273, Rs. 10; vol. XII, Grhaṭha-kānda (गृहस्थकाण्ड), 1944, pp. 20 + 132 + 512, Rs. 12; vol. XIV, Mokṣa-kānda (मोक्षकाण्ड), 1945, pp. 62 + 355, Rs. 12	105-14
93.	Madhavanala-Kamakandala (माधवानलकामकन्दला) : a romance in old Western Rajasthani, by Gaṇapati, a Kāyastha from Amod; edited by M. R. Majumdar, in 2 vols., vol. I, 1942, pp. 13 + 5 + 509	10-0
94.	Tarkabhaṣa (तर्कभाषा) : a work on Buddhist Logic, by Mokṣākara Gupta of the Jagaddala monastery: edited with a Sanskrit commentary by Embar Krishnamacharya, 1942, pp. 7 + 114	2-0

Rs. A.

95. **Alamkaramahodadhi** (अलङ्कारमहोदधि) : on Sanskrit Poetics composed by Narendraprabha Suri at the request of Minister Vastupala in 1226 A. D. : edited by L. B. Gandhi, 1942, pp. 45 + 418 (with 2 plates) 7-8
- 97, 114. An Alphabetical List of MSS. in the Oriental Institute, Baroda (प्रत्यनामसूची) : compiled from the existing card catalogue by Raghavan Nambiyar, 2 vols., vol. I, 1942, pp. 12 + 742 Rs. 9-0; vol. II, 1950 pp. 12 + 743-1653 Rs. 27-8 36-8
99. **Vivāda Cintamani** (विवादचिन्तामणि) : of Vacaspati Mis'ra: an authoritative Smṛti work on the Hindu Law of Inheritance : translated into English by Sir Ganganath Jha, 1943, pp. 28 + 348 10-4
107. **Pañcapadikā** (पञ्चपादिका) : the famous Vedanta work of Padmapada, a direct disciple of Śankarācarya : translated into English with copious notes and a detailed conspectus by the late D. Venkataramiah of Bangalore, 1948, pp. 46 + 414 17-0
109. **Niśpannayogavali** (निष्पन्नयोगावली) : describing 26 mandalas or magic circles with full descriptions of more than 600 deities of the Buddhist pantheon, written by Abhayākaragupta of the Vikramashila monastery: edited by Dr. B. Bhattacharyya, 1949, pp. 90 + 94 + 16 ... 7-0
113. **Hetubindutīka** (हेतुबिन्दुटीका) : commentary of Arcaṭa on the famous work of Dharmakīrti on Buddhist logic: edited from a single MS. discovered at Pattan by Sukhalalji Sanghavi, 1949 11-0
115. **Madana Maharnava** (मदनमहार्णव) : a Smṛti work principally dealing with the doctrine of Karmavipaka composed during the reign of Mandhata, son of Madanapala : edited by Einbar Krishnamacharya and Raghavan Nambiyar ... ... Shortly
116. **Dvadas'aranayacakra** (द्वादशारनयचक्र) : an ancient polemical treatise of Mallavādi Suri, with a commentary by Simhasuri Gani : edited by Caturvijayaji and continued after his death by L. B. Gandhi, vol. I. Shortly
117. **Aparajitapreccha** (अपराजितपृच्छा) : a voluminous work on architecture and fine-arts: edited by P. A. Mankad. Shortly
118. **Gurjararasavali** (गुर्जररासावली) : a collection of several old Gujarati Rāsas : edited by B. K. Thakore, M. D. Desai, and M. C. Modi. Shortly

II. BOOKS IN THE PRESS.

1. **Natyas'āstra** (नाट्यशास्त्र) : edited by M. Ramakīshna Kavi, 4 vols., vol. III.
2. **Kṛtyakalpataru** (कृत्यकल्पतरु) : of Lakṣmīdhara, Minister of King Govindachandra of Kanauj : edited by K. V. Rangaswami Aiyangar; Kāṇḍas, Vyavahāra and others.
3. **Samrat Siddhanta** (सम्राट्सिद्धान्त) : the well-known work on Astronomy of Jagannatha Pandit : critically edited with numerous diagrams by Kedar Nath, Rajyotisi.
4. **Dhurtasvāmi Bhāṣya** on the S'rāuta Sūtra of Āpastamba: edited by M. M. Chinnaswami Shastri, vol. I.
5. **Nītikalpataru** (नीतिकल्पतरु) : the famous Nīti work of Kṣemendra : edited by Sardar K. M. Panikkar.
6. **Rihla** of Ibn Batuta : translated into English with critical notes by Dr. Agha Mehdi.
7. **Trīśaṭis'alākāpuruṣacaritra** (त्रिष्णश्लाकापुष्पचरित्र) : of Hemacandra : translated into English by Dr. Helen Johnson, 5 vols., vol. IV.
8. **Shivaji Charitra** (शिवाजीचरित्र) : a Sanskrit account of King Sambhaji : edited by G. S. Sardesai.

III. BOOKS UNDER PREPARATION.

1. **Paramananda Tantra** (परमानन्दतन्त्र) : an authoritative work of Hindu Tantric School, edited by H. O. Shastri of Lakhtar, Kathiawad.
2. **S'aktisāṅgama Tantra** (शक्तिसङ्गमतन्त्र) : comprising four books on Kālī, Tarā, Sundari, and Chhinnamastā : edited by Dr. B. Bhattacharyya, 4 vols.; vol. IV.
3. **Natyadarpaṇa** (नाट्यदर्पण) : introduction in Sanskrit on the Indian drama, and an examination of the problems raised by the text, by L. B. Gandhi, 2 vols., vol II.
4. **Kṛtyakalpataru** (कृत्यकल्पतरु) : one of the earliest Nibandha works of Lakṣmīdhara : edited by K. V. Rangaswami Aiyangar, 14 vols., vols. VII, XIII.
5. **A Descriptive Catalogue of MSS. in the Oriental Institute, Baroda** (बडोदाराजाजीयग्रन्थसूची) : compiled by the Library Staff, 12 vols., vol. III (Grhya and Dharma MSS.)
6. **Mānasollāsa** (मानसोङ्गास) : or Abhilāṣītarthacintāmaṇi : edited by G. K. Shrigondevkar, 3 vols., vol. III.
7. **Mirat-i-Ahmadi** : the Persian text translated into English by Dr. Syed Mujtaba Ali, 2 vols.

8. Chhakkammuāeso (छक्कमुवाएसो) : an Apabhṛṣṭa work of the Jains containing didactic religious teachings : edited by L. B. Gandhi.
9. Anu Bhāṣya (अनुभाष्य) : a standard work of the Śuddhādvaita School : translated into English by G. H. Bhatt.
10. A Descriptive Catalogue of MSS. in the Jain Bhandars at Pattan (पत्तनभाण्डागरिथ्यथसूची) : edited from the notes of the late C. D. Dalal by L. B. Gandhi, 2 vols., vol. II.
11. Nātyasāstra (नाट्यशास्त्र) : of Bharata with the commentary of Abhinava Gupta : second revised edition by K. S. Ramaswami Shastri, vol. I.
12. Nātyasāstra (नाट्यशास्त्र) : of Bharata with the commentary of Abhinava Gupta : edited by M. Rama-krishna Kavi, 4 vols., vol. IV.
13. Pañcamī Mahatmya (पञ्चमीमाहात्म्य) : a Jain religious work : edited by Pandit L. B. Gandhi.
14. Rasasaṅgraha : (राससङ्ग्रह) a collection of 14 old Gujarati Rāsas, composed in the 15th and 16th centuries : edited by M. R. Majumdar.
15. Parasiṇkakōśasāṅgraha (पारसीककोशसङ्ग्रह) : a collection of four Persian Sanskrit lexicons : edited by K. M. Zaveri and M. R. Majumdar.
16. Kālacakra Tantra (कालचक्रतन्त्र) : the first book of the Kālacakra School attached to the Mahayāna System of Buddhism : edited by Dr. B. Bhattacharyya.
17. Smṛtiśāra (स्मृतिशार) : an interesting digest of Hindu Law : edited by Mahamahopādhyāya Dr. Umesh Mishra.
18. Rāmāyaṇa Bibliography : Prepared by J. S. Pade, M. A.

For further particulars please communicate with—

THE DIRECTOR,
Oriental Institute, Baroda.

THE GAEKWAD'S STUDIES IN RELIGION AND PHILOSOPHY

Rs. A.

1. The Comparative Study of Religions : [Contents : I, the sources and nature of religious truth. II, supernatural beings, good and bad. III, the soul, its nature, origin, and destiny. IV, sin and suffering, salvation and redemption. V, religious practices. VI, the emotional attitude and religious ideals] : by Alban G. Widgery, M.A., 1922	... ...	15-0
2. Goods and Bads : being the substance of a series of talks and discussions with H.H. the Maharaja Gaekwad of Baroda [Contents : introduction. I, physical values. II, intellectual values. III, aesthetic values. IV, moral value. V, religious value. VI, the good life, its unity and attainment] : by Alban G. Widgery, M.A., 1920. (Library edition Rs. 5)	... ...	3-0
3. Immortality and other Essays : [Contents : I, Philosophy and life. II, immortality. III, morality and religion. IV, Jesus and modern culture. V, the psychology of Christian motive. VI, free Catholicism and non-Christian Religions. VII, Nietzsche and Tolstoi on Morality and Religion. VIII, Sir Oliver Lodge on science and religion. IX, the value of confessions of faith. X, the idea of resurrection. XI, religion and beauty. XII, religion and history. XIII, principles of reform in religion] : by Alban G. Widgery, M.A., 1919. (Cloth. Rs. 3)	... ...	2-0
4. Confutation of Atheism : a translation of the <i>Hadis-i-Halila</i> or the tradition of the Myrobalan Fruit : translated by Vali Mohammad Chhanganhbai Momin, 1918	0-14	

MISCELLANEOUS.

1. Conduct of Royal Servants : being a collecton of verses from the Viramitrodaya with their translations in English, Gujarati, and Marathi : by B. Bhattacharya, M.A., Ph.D.	... ...	0-6
2. Prayas'chittamayukha (Marathi tr.) : by Ainapure	...	3-4
3. Dighanikaya (Marathi tr.), Pt. I : by C. V. Rajwade	...	1-8
4. Pas'chimatya Pakashastra (in Marathi) : by Ganganaik	... ...	4-8
5. Nyayashastra (in Marathi) : by M. K. Damle	...	1-0
6. Gaekwad Cenotaphs : an account of the numerous cenotaphs dedicated to the past rulers of the Gaekwad family, by Mrs. Taramati Gupte, printed in art paper with numerous illustrations	... ...	12-0
7. Studies in Rāmā�ana : being an estimate of the life and life-work of the oldest and greatest of Indian poets, Vālmiki : by Dewan Bahadur K. S. Ramaswami Shastri, 1944	... ...	7-8